Radule
Butorović

SUŠAK I RIJEKA U NOB

CENTAR ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA I NOR
ISTRE, HRVATSKOG PRIMORJA I GORSKOG KOTARA
R I J E K A

CENTAR ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA I NOR ISTRE, HRVATSKOG PRIMORJA I GORSKOG KOTARA

R I J E K A

Posebno izdanje

Sv. 5

Glavni i odgovorni urednik

IVO KOVAČIĆ

Recenzenti

Dr SLAVKO KOMAR
Dr IVO JELIĆ
MILAN SLANI
ANTON GIRON

Tisak

»Tipograf« — Rijeka

RADULE BUTOROVIĆ

SUŠAK I RIJEKA U NOB

RIJEKA, 1975.

0 30. *G O D I Š N J I C I*

POBJEDE NAD FAŠIZMOM

1 OSLOBOĐENJA RIJEKE

P R E D G O V O R

Knjiga »Sušak i Rijeka u NOB« predstavlja rezultat višegodišnjeg strpljivog rada. Na izvršenje tako velikog i odgovornog zadatka potakla me želja da podrobnije upoznam razvitak NOB-e Hrvatskog primorja, a napose Sušaka i Rijeke. Bio sam svjestan obimnosti rada i težine zadataka, no usprkos tome nisam mogao predvidjeti sve one teškoće na koje sam u radu nailazio od samog početka. Međutim, kada sam jednom započeo rad, odlučio sam ustrajati do kraja, jer sam pisanje o revoluciji shvaćao kao njeno nastavljanje i stapanje s današnjim revolucionarnim tokovima.

U pripremanju i oblikovanju knjige bilo je mnogo problema i dilema. Teškoće počinju već od samog naslova knjige i protežu se kroz sva poglavlja, a proizlaze iz složenosti situacije i sukoba heterogenih međunacionalnih, međudržavnih, međupartijskih, međusavezničkih i drugih interesa, sukoba starog i novog, tadašnjih i sadašnjih gledanja na neka pitanja. Kao mogući naslovi knjige razmatrani su: »Sušak i Rijeka u NOB«, »Rijeka u NOB« i »Sušak — Rijeka u NOB«. Prvi odražava zatečenu situaciju i stvarne tokove borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, drugi više odgovara današnjoj situaciji, dok treći predstavlja kompromisno rješenje. Svaki od njih ima svoje opravdanje i mogao bi se valjanim argumentima braniti. Međutim, samo prvi izražava stvarno stanje od 1941—1945. i okolnosti pod kojima se vodila NOB. Sušak je za cijelo to vrijeme bio izvorište i uporište ideja i organizacija KPH i NOP-a; iz njega su se one širile na Rijeku i Istru. Bila bi historijska nepravda uskratiti mu te zasluge, utopiti ga u NOP Rijeke, koji za svoj razvitak mnogo duguje gradu Sušaku i kotarevima Sušak i Kastav. Mlade generacije moraju znati kako je bilo teško rušiti vještački postavljenu državnu granicu nasiljem imperijalističkih sila. Time zasluge Riječana (i Istrana) za vlastito oslobođenje nisu prikraćene, već samo stavljene u isti red sa zaslugama Sušačana, Kastavaca i drugih Primoraca. Zbog toga sam se odlučio za naslov »Sušak i Rijeka u NOB«.

U obradi pojedinih pitanja više puta sam se našao pred ozbiljnim teškoćama. Jedna od najvećih sastojala se u pomanjkanju izvorne dokumentacije, analitičkih radova i studija o razvitku NOP-a u Rijeci. Od političkih aktivista koji su radili u Rijeci 1941—1945. sačuvano je malo izvještaja o osnovnim pitanjima razvitka NOB-a u ovom gradu. Zbog toga je izvorne podatke trebalo crpsti iz sačuvane građe kotarskih komiteta KPH Sušak i Kastav, Mjesnog komiteta KPH Sušak, Okružnog komiteta KPH za Hrvat-

sko primorje, Oblasnog komiteta KPH za Istru i Okružnog komiteta KPH za Rijeku, tj. iz nekoliko tisuća stranica različitih dokumenata.

Za pojedine događaje, pa i cijela vremenska razdoblja, nisam uspio pronaći dovoljno podataka na temelju kojih bih mogao dati njihovu objektivnu ocjenu. Zbog toga sam se koristio grupnim i pojedinačnim izjavama i sjećanjima sudionika NOB i njihovim bilješkama iz ratnog razdoblja (ratnim dnevnicima), a s većim brojem aktivista osobno sam i razgovarao. Svjestan sam činjenice da sjećanja vremenom blijede i da uslijed zaborava i stanovite subjektivnosti nisu uvijek pouzdan izvor podataka. To je jedan od razloga što sam se ponekad uzdržavao od vlastitih ocjena. Kada nisam raspolagao pouzdanim podacima, nastojao sam kad god je to bilo moguće, komparativnom metodom s nekim izvornim ali nepotpunim podacima utvrditi činjenično stanje.

Dalju teškoću u radu predstavljao mi je velik broj konspirativnih imena (nadimaka) političkih aktivista, pripadnika diverzantskih i borbenih grupa, ilegalnih punktova, tvornica, rajona itd. Stalna borba s policijom i neprijateljskom obavještajnom službom zahtijevala je da se prikriva identitet ljudi i objekata o kojima se u izvještajima pisalo. Istraživačima to zadaje veliku teškoću. Trebalo je uložiti mnogo truda i konzultirati veliki broj su dionika događaja da bih došao do točnih imena ljudi i objekata. Napominjem da neka rukovodstva (komiteti KPH i SKOJ-a, odbori AFZ-a i narodne vlasti) nisu evidentirana zbog toga što nisam uspio utvrditi točna imena svih članova, premda sam svaki put konzultirao nekoga od preživjelih članova tih foruma.

Knjizi se može prigovoriti što se naslov ograničava na Sušak i Rijeku, a stvarno je obrađeno njihovo šire gravitaciono područje. Sušak i Rijeka bili su u NOB-i međusobno tijesno povezani, a također i sa svojim zaleđem, odnosno s višim partijskim i drugim forumima u Hrvatskom primorju i Istri. Poslije formiranja novog Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje, Kotarski komitet KPH Sušak preuzeo je političku odgovornost za razvitak NOB-e cijelog anektiranog područja Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeke i Istre. S druge strane, NOP se u Rijeci razvijao kao nerazdvojni dio NOP-a u Istri. Rijeka je bila zamišljena kao prva stepenica za čvršće povezivanje NOP-a Hrvatskog primorja i Istre. Budući da je bila glavno fašističko uporište, NOP se brže razvijao u Istri nego u Rijeci, tako da su pozitivna kretanja u Istri više utjecala na politička raspoloženja u Rijeci nego obrnuto. Stoga je bilo nužno ukazati na neke prelomne momente u razvitku NOB-e u Istri, kao što su npr. formiranje centralnih rukovodstava KPH, antifašističkih organizacija, organa narodne vlasti i na rast jedinica NOV, kojih je Rijeka bila sastavni dio. Politički forumi i organi vlasti brzo su izbrisali staru državnu granicu, tako da su zapadni dio Hrvatskog primorja i istočni i centralni dio Istre postali cjelina u političkom, kadrovskom i operativnom pogledu. Zbog toga sam smatrao da bi NOB Sušaka i sušačkog kotara bio osjetno prikraćen ako se ne ukaže na razvitak NOB-e na otoku Krku, u Kastavštini i Istri. Također se za NOP u Rijeci može reći da ne bi postojao da nije bio usko povezan s NOP-om sušačkog i kastavskog kraja i Istre.

U knjizi sam prije svega obradio politička kretanja i razvitak NOB-e Sušaka i Rijeke, a tek u drugom planu jedinice NOV. Poslije objavljivanja monografija »Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana«, »Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija«, »Borbeni put 43. istarske divizije«, smatrao sam da ne bi trebalo ponavljati ono što je o tim jedinicama već napisano. Međutim, da bi se dobila opća slika o razvoju tih jedinica iznio sam neke sumarne podatke borbenih i diverzantskih akcija. Detaljnije sam obradio borbene operacije NOV i neprijateljskih jedinica poslije kapitulacije Italije i završne operacije za oslobođenje Rijeke, jer su se događale na ovom području i u njima su sudjelovale (ili su borbama bile pogođene) sve političke organizacije, organi narodne vlasti i sam narod.

Premda opsežan, ovaj rad nije mogao (a takvu ambiciju nije ni imao) detaljnije zahvatiti nijednu organizaciju ni kraj (Trsat, Kostrena, Grobinština itd.), niti bilo koju mikrolokaciju. U knjizi sam pretežno obrađivao političke prilike i odnose progresivnih i reakcionarnih snaga, što čini bit oslobodilačke i klasne borbe. U tome, svakako, nisam mogao biti dosljedan, jer se, primjera radi, spominju i neke terenske organizacije i pojedini aktivisti vezani uz neke događaje koje obrađujem.

Zbog velike razlike u širini NOP-a na sušačkoj i riječkoj strani nisam mogao zadržati isti kriterij u obradi i ocjenjivanju rada organizacija i pojedinaca. Na sušačkoj sirani NOP je bio masovan, a KPH i antifašističke organizacije jake od početka do kraja rata. U Rijeci je i KPH i antifašističke organizacije trebalo stvarati iz početka. Zbog toga ,se na sušačkoj strani spominju imena organizatora NOB-e i najistaknutijih pojedinaca, a na riječkoj i pojedini aktivisti u bazi, koji su u pojedinim situacijama služili kao ćelije i uporišta NOP-a. Nadam se da knjiga daje globalnu sliku razvitka NOP-a, njegovih uspona i povremenih padova, ali ne može poslužiti kao mjerilo doprinosa pojedinaca u njemu. To mogu obuhvatiti radovi koji će tretirati uža područja, a takvih će radova biti. To bi bio dug prema NOB-i i mnogobrojnim borcima i revolucionarima koji su zaslužili da se o njima i njihovima djelima piše.

U ovom radu nastojao sam prevladati historicizam i jedno dimenzionai nost NOB-e. Kao i svaki rat i naša narodnooslobodilačka borba satkana je od uspjeha i neuspjeha, pobjeda i poraza. Ocjenjivanje tih događaja i povezivanje s današnjom koncepcijom o općenarodnoj obrani nije jaka strana naše historiografije. Kritički ocjenjivati minule događaje i borbe istodobno je i lako i teško. Lako, jer je poslije boja mnogo lakše sagledati odnose snaga i ocijeniti što je trebalo učiniti i kako postupiti, a teško jer se pojedini učesnici događaja teško mire s tim da u nekim slučajevima nisu reagirali u skladu s nastalom situacijom. U dugotrajnom i iscrpljujućem ratu morao je ponekad da zakaže i subjektivni faktor. Zbog toga NOB i njeni sudionici ništa ne gube u svom značenju i vrijednosti.

U radu je od početka do kraja trebalo odrediti pravu mjeru između nacionalnog i klasnog. Borba za nacionalno oslobođenje zahtjevala je nov, buržoaskoj teoriji i praksi neprihvatljiv tretman međunacionalnih odnosa, zasnovan na jednakosti, poštivanju individualnosti i osobenosti, bez majo-

rizacije i supremacije jednog naroda nad drugim. Za takve se odnose borila KPH i na njima je izrastao NOP kao sveopći narodni pokret. Ali je NOP izrastao ne samo u borbi za nacionalno već i za socijalno oslobođenje i pravednije društvene odnose. Sve što je KPH kao rukovodna snaga stvarala — NOV i PO, NOO-i, antifašističke i druge organizacije — otvaralo je prostore novim, pravednijim, socijalističkim društvenim odnosima. Snage koje su se suprostavljale idejama i organizacijama NOB-e činile su to s klasnih pozicija. Zbog toga NOB Sušaka i Rijeke nije mogla biti tretirana drukčije nego kao borba starog i novog, u biti kao klasna borba. Pečat NOB-i davao je radnički element, koji je prevladavao od baze do svih rukovodnih struktura. O toj činjenici u knjizi ima dovoljno podataka.

Svjestan sam da knjiga ima nedostataka i da ostavlja dosta dilema. Nadam se da će naknadna istraživanja dopuniti praznine i bolje objasniti nejasna i nedovoljno objašnjena pitanja. S raspoloživim fondom dokumenata, osobito onih koji se odnose na Rijeku, za sada nije bilo moguće dati meritorne ocjene nekih događaja. Sve primjedbe i sugestije koje u tom pogledu mogu pridonijeti otklanjanju propusta primit ću sa zahvalnošću, ako one mogu koristiti u objavljivanju novih radova iz ove problematike.

Dokumentaciju za ovaj rad crpao sam iz Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Historijskog arhiva Rijeka, Centra za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Centra za znanstveni rad JAZU u Rijeci, Muzeja narodne revolucije u Rijeci, a koristio sam se i knjižnim fondovima Naučne biblioteke u Rijeci, Gradske biblioteke u Rijeci, Sveučilišne biblioteke u Zagrebu i bibloteke Ekonomskog fakulteta u Rijeci. Rukovodiocima i osoblju navedenih institucija zahvaljujem se na usluzi i ukazanoj pomoći.

Međutim, i pored obilja dokumenata s kojima sam se služio nisam našao valjan odgovor na neka pitanja, te sam konzultirao sudionike i svjedoke pojedinih događaja. Riječka je situacija bila veoma složena. Bio sam svjestan da obradom ovakve teme preuzimam na sebe pored stručne i veliku političku odgovornost. Zbog toga sam nastojao da pripremljeni rukopis prije objavljivanja pregleda stanovit broj sudionika rata i svjedoka događaja. Veliku pomoć u redigiranju i prečišćavanju pripremljenog teksta pružili su mi recenzenti dr Slavko Komar, dr Ivan Jelić, Milan Slani (za prvi dio rukopisa do kapitulacije Italije) i prof. Anton Giron. Umjesnim i dobronamjernim primjedbama i korisnim bilješkama znatno su mi pomogli da preciznije objasnim nedovoljno obrađena i sporna pitanja, na čemu im se posebno zahvaljujem. Također se zahvaljujem dr Vjekoslavu Bratuliću na recenziji mojih ranije pisanih i objavljenih radova i na njegovu angažiranju da Savjet za naučni rad SRH prihvati financiranje materijalnih troškova radi izrade ovoga rukopisa.

Zahvaljujem se Ruži i Romanu Glažar te Giovanniju Cuceri na velikom broju razgovara o raznim temama, na proučavanju za tisak pripremljenog teksta i umjesnim primjedbama. Također se zahvaljujem Emilu Karadžiji, Stjepanu Lakiću, Bertu Labusu, Lucianu Michelazziju, Miri Šegoti Drače,

Oskaru Piškuliću, Bozi Franoviću, Marku Drinkoviću, Ljudevitu Majsteru, Slavici Možini, Ljubomiri Rodici, Mariji Kim Kapov, Zivku Jovići, Miljenku Mladeniću, Valentinu Babicu i Tugomiru Filipoviću na razgovorima i pismenim izjavama kojima su mi pomogli da objasnim neka pitanja za koja u izvornim dokumentima i memoarskoj gradi nisam našao valjane odgovore.

Zahvaljujem se Općinskom i Sveučilišnom komitetu SKH Rijeka, Međuopćinskom i Općinskom odboru Saveza boraca NOR-a Rijeka na ukazanoj pomoći da se ovaj rad objavi. Također se zahvaljujem Centru za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci što je u svoj program izdavačke djelatnosti uvrstio objavljivanje knjige u svrhu trajnijeg obilježja 30-godišnjice pobjede nad fašizmom i oslobođenja Rijeke.

RADU LE BUTOROVIĆ

U V O D

i

Reformom cara Dioklecijana (284—305) područje današnje Rijeke pripadalo je administrativnoj jedinici Dalmaciji. Od naselja na teritoriji današnjeg Kvarnera isticala se Tarsatica podignuta u vrijeme rimskih osvajanja, najvjerojatnije kao vojni logor na strateškoj komunikaciji koja je povezivala Lombardiju s Panonijom. U naporima rimskih vladara da se područje sjevernog Jadrana osigura od provala i pustošenja avarskih, germanskih u slavenskih plemena, podignuta je utvrđena linija od masiva Snježnika preko današnjeg Prezida do ušća Rječine. Krajnje i veoma značajno uporište te linije bila je Tarsatica jer je zatvarala pristup komunikaciji koja je iz Lombardije preko Akvileje i Trsta išla do Senja i dalje prema Panoniji, a od Pule preko Plomina do glavne prometnice. Dobre kopnene i pomorske veze i povoljni uvjeti za život ubrzali su razvoj naselja na području Kvarnera uopće i Tarsatice kao njegova središta posebno.

Relativno miran život osiguravao je i uz česte ekonomske i vojničke krize u rimskom carstvu razvitak Tarsatice kao trgovačkog i administrativnog središta. Ipak se propast zapadnorimskog carstva 476. negativno odrazilo na razvoj ovog područja. Usprkos svim naporima cara Justinijana (527—565) i značajnim rezultatima koje je postigao u obnovi države izbočena granica Istre morala se s Rječine pomaknuti na greben Učka—Plomin, odnosno na rijeku Rašu, gdje se nalazila prije Dioklecijana. Pomicanjem granice odškrinuta su avarskim i slavenskim plemenima vrata za nadiranje iz Panonije na prostor sjevernog Jadrana. Zbog toga je u borbama franačke države protiv Avara, najvjerojatnije u doba Karla Velikog (742—814), došlo do rušenja Tarsatice i do privremene stagnacije privrednog razvoja ovoga područja.[1]

Avari su uskoro malaksali i nestali kao narod s historijske pozornice, pa su slavenska plemena, koja su pod Avarima prodrla na Balkanski polu-

[1] Ferdo Hauptmann, *Rijeka,* (Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe), Zagreb 1951, str. 9—12; isti, *Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma,* »Rijeka« (zbornik), Zagreb 1953, Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladmir Dedijer, *Istorija Jugoslavije,* Beograd 1973, II izdanje, str. 11—27.

otok, oslobođena njihove vlasti. Hrvati su se tako počeli iz unutrašnjosti spuštati na Jadransko more i naseljavati uz obalu i na otocima, odakle su potiskivali romansko stanovništvo ili su se s njima miješali. Porušena Tarsatica nije se mogla oporaviti i tek se u XII stoljeću u pisanim dokumentima pojavljuje s hrvatskim imenom Trsat.[2]

U novo nastalim okolnostima naselje se razvija na zapadnoj obali Rječine. Prvi put se spominje 1281. godine trgovačko naselje »Flumen«, što je u hrvatskom prijevodu značilo Reka, odnosno Rika.[3] Imala je kvadratni oblik, bila je opasana zidom poput drugih srednjevjekovnih gradova, s razvijenom uvoznom i izvoznom trgovinom, tako da je izazivala suparništvo Mletaka koji su imali pomorsku prevlast ne samo na Jadranu već i na Sredozemlju. U XV stoljeću Rječina je još tekla smjerom današnjeg Mrtvog kanala i ulijevala se u more, koje je dublje ulazilo u kopno, prema današnjem šetalištu. Na tom je prostoru u to doba počela izgradnja skladišta i prodavaonica da bi roba bila što bliže kupcima i brodovima. Premda su je Mlečani gušili, već je bila toliko ojačala da je ubirala takse ne samo od lađa koje su u njenu luku pristajale već i od onih koje su prolazile nadomak grada.[4]

Na razvoj Rijeke nije utjecala samo situacija na moru već i u njenu zaleđu. Naime, u drugoj polovini XI stoljeća Rijeka je bila u sastavu hrvatske države. U posjedu Frankopana ostala je do 1365. kada je potpala pod Habsburgovce. Novi gospodar Rijeke, markgrof kranjsko-istarski, dao je Rijeku s Kastvom, Veprincem i Mošćenicom u posjed svojim vazalima gospodi iz Devina kraj Trsta. Oslonac na kontinentalnu silu osiguravao joj je stalnu vezu s pozadinom. S teritorije današnje Slovenije (Kranjska i Gorenjska) i Austrije (Koruška) dolazilo je željezo, drvo i koža s hrvatske strane, a s mediteranske strane ulje, vino, žito i druga roba. Na dalje pravce roba se prebacivala konjskim, a na bliže ljudskim transportom. Nekoliko tisuća ljudi i konja stalno je komuniciralo između Rijeke i njenog zaleđa, što je robu, osobito željeznu rudaču, mnogo poskupljivalo. Na Rijeci se roba razmjenjivala (trampila) ili kupovala, pa je grad postao važno prometno središte.

Jači razvoj Rijeke kao pomorskog središta i njeno uklapanje u svjetsku trgovinu sprečavali su Mlečani, koji su gospodarili Jadranom i najbližim otocima. Da bi razbio taj monopol Maksimilijan I poveo je rat s Mlečanima (1508—1512). U tom je ratu Rijeka tri puta mijenjala gospodare, a 1509. bila od Mlečana potpuno spaljena. Već 1511. potpala je pod vlast Habsburgovaca. Potkraj XVI stoljeća Habsburgovac Fridrih III zagospodario je i Trsatom i dao ga u najam riječkim kapetanima kojima je služio kao zaštitna tvrđava. Služila je i za borbu protiv konkurencije neoporezovanog vina koje se s istočne obale Rječine krijumčarilo u Rijeku. Kada je na početku XVI stoljeća Austrija ovladala Hrvatskim primorjem

[2] E. Hauptmann, *Rijeka,* n. dj., str. 15.
[3] Vinko Antić, *Politička povijest,* Rijeka (fotomonografija). 1972.
[4] F. Hauptmann, *Pregled,* n. dj., str. 203.

i formirala Vojnu krajinu, Rijeka je postala centar za snabdijevanje njena južnog dijela.[5]

Rijeku je naseljavao pretežno hrvatski živalj. Stranci, najviše trgovci iz Italije, koji su se ovdje stalno nastanjivali, davali su gradu svoje obilježje, ali su se relativno brzo stopili sa sredinom zahvaljujući ženidbenim i drugim vezama. Romanski se utjecaj uvlačio preko talijanskog, u to vrijeme internacionalnog pomorskog jezika. Međutim, imena ljudi, nazivi pojedinih predjela i zemljišnih objekata, oblik zgrada itd. imali su hrvatske nazive i obilježja.[6]

Rijeka je bila organizirana kao samostalna općina na čelu s kapetanom, vijećem, sucima, čuvarima reda itd. Riječka općina (comunitas, Universitas terrae Fluminis) izradila je svoj Statut što ga je 1530. potvrdio kralj Ferdinand. Najveću vlast predstavljalo je vijeće sastavljeno od najuglednijih građana. Vijeću je u važnijim pitanjima predsjedao kapetan, dok su poslove svakodnevne uprave obavljala dva suca od kojih je jedan zamjenjivao odsutnog kapetana.[7] Činovnici vijeća i satnici (vojnici) služili su gradu, a ne feudalcu. Riječki vicekapetani ili pojedini vijećnici, a jedno vrijeme i kapetani, upravljali su Trsatom. Tako je Rijeka izborila određenu političku samostalnost od feudalnog gospodara, ali ne i ekonomsku, jer je ovaj za sebe zadržao pravo ubiranja carina, što mu je donosilo velike prihode.[8]

Prodorom Turaka prema zapadu promet u riječkoj luci kostantno je opadao. Turske su čete upadale duboko u unutrašnjost Hrvatske i plijenile karavane koje su išle prema Rijeci, tako je roba stalno skretala prema Trstu. Nešto Turci, a nešto maltarine[9] na izduženim putovima skrenuli su željeznu rudaču i drugu robu na kraći i sigurniji put prema tršćanskoj luci. Brodovi su puni stizali u riječku luku ali nisu imali što ukrcati, pa se promet ograničavao na podmirenje lokalnih potreba. Kada je cesta Karlovac—Rijeka (Karolina) 1771. bila dograđena, smatralo se da će riječka trgovina sa zaleđem ojačati. Riješenjem Marije Terezije od 14. februara 1776. Rijeka je pripojena kraljevini Hrvatskoj ,a upravu i nadzor nad njom trebalo je da vrši »jedino ugarska dvorska kancelarija putem Hrvatskog kraljevskog vijeća«.[10]

Riječani su sa zadovoljstvom pozdravili potčinjavanje svoga grada Hrvatskom kraljevskom vijeću u nadi da će u njemu »naći pravog oca i za-

[5] Vojnu krajinu formirala je Habsburška monarhija da bi spriječila prodore Turaka u unutrašnjost Hrvatske. Turci su 1528. osvojili Jajce i postavili granicu na rijeci Uni. Nakon pada Bihića 1592. godine, granica je pomaknuta do Kupe. Senjski uskoci poveli su pravi rat protiv Turaka na moru, plijenili njihove brodove i živjeli od zapljene tereta. Ta borba nije odgovarala Rijeci jer je sputavala slobodu njene plovidbe i trgovine od čega je grad ubirao prihode.

[6] F. H a u p t m a n n , *Rijeka,* n. dj., str. 42—43.

[7] Isto, str. 44—45.

[8] Isto, str. 46.

[9] Maltarine su dažbine (pristojbe) koje su naplaćivali feudalni gospodari na robu, vozila, terete i brodove što su prolazili njihovim cestama ili vodama.

[10] F. H a u p t m a n n , *Rijeka,* n. dj., str. 88.

stupnika«[11] koji će pomoći njen privredni razvitak i poštovati stečenu unutrašnju samoupravu. Međutim, centralističke reforme cara Josipa II nisu poštedjele ni Rijeku, te je ona najprije ušla u sastav Severinske županije,[12] a zatim u sastav »Ugarskog primorja«.[13] Kasnije je upala u vrtlog Napoleonovih ratova i ušla u sastav kraljevine Ilirije. Taj provizorij trajao je sve do 1822, kada je povratila status iz vremena Josipa II, a 1779. postigla je priznanje svoje tada već stoljetne unutrašnje samouprave izražene u pojmu »corpus separatum«.[14]

Vlast u gradu držali su patriciji, šačica ljudi koja je živjela od beneficija političke moći. Narod nije imao nikakav utjecaj u vlasti. Nekoliko starih obitelji i došljaka, uglavnom Talijana, uspjeli su nametnuti gradu svoje jezično i kulturno obilježje i progurati ih kao atribute općinske samostalnosti. Dugogodišnji partikularizam Rijeke i borba protiv političkog i nacionalnog utjecaja zaleđa rezultirali su formiranjem posebnog tipa građanina — »Fiumana«, koji se trudio da bude izvan i iznad sredine koja ga je okruživala.

Takvim nazorima i unutrašnjom samoupravnom strukturom Rijeku je zatekla revolucionarna 1848. godina. I ovaj grad je zahvatio val revolucionarnih promjena: proširila se gradska uprava, formirala se gradska garda,. Odbor za sigurnost itd., ali su patriciji uspjeli zadržati stečene privilegije. Ta tvrdokorna i okamenjena kasta političkih mešetara nije se dala razbiti; ostala je simbolom konzervativnosti i riječkog partikularizma.

Hrvatska je pod banom Jelačićem raskinula 1848. veze s Ugarskom, pa se nakon toga postavilo pitanje pripadnosti Rijeke. Grad je imao svoje predstavnike u hrvatskom saboru, ali se i dalje smatrao odgovornim samo ugarskoj kruni. Garanciju svoje samostalnosti riječka je vlastela vidjela u nominalnoj podređenosti ugarskoj vlasteli koja je bila daleko, a bojala se podređenosti Hrvatskoj premda joj je teritorijalno i po nacionalnom sastavu pripadala.

Na takvo držanje riječku su vlastelu poticali Mađari, koji su u to vrijeme uporno rovarili protiv Hrvatske, ne samo u Rijeci nego i u Slavoniji. Na to je oštro reagirala Zagrebačka županija, pa je njen podžupan Josip Bunjevac s graničarima, financima, bakarskom građanskom gardom i naoružanim seljacima 31. marta 1848. zaposjeo Rijeku i preduhitrio riječku vlastelu da kod bečkog dvora izmoli »primitak grada u austrijsku zajednicu jer ih Ugarska nije mogla očuvati od hrvatske vlasti«.[15]

[11] F. H a u p t m a n n , *Pregled,* n. dj., str. 210.

[12] Severinska se županija protezala od rijeke Kupe do mora. Rijeka je postala središte županije. Riječki kapetan odgovarao je hrvatskom kraljevskom vijeću u poslovima koji su prelazili okvire unutrašnje samouprave. Istodobno je bio i kapetan Bakra i župan severinske županije.

[13] Car Josip II raspustio je severinsku županiju i 1787. formirao posebnu upravnu jedinicu »Ugarsko primorje« od tri okruga: riječkog, bakarskog d vinodolskog pod upravom riječkog guvernera. Usp. F. H a u p t m a n n , *Rijeka,* n. dj., str. 91.

[14] F. H a u p t m a n n , *Rijeka,* n. dj., str. 90.

[15] Isto, str. 107.

1850. formirana je županija sa sjedištem na Rijeci, koja je obuhvatala primorski pojas sa zaleđem do Kupe, a hrvatski jezik proglašen je službenim.[16] Znatno proširenje teritorije uvjetovalo je velike reforme u sudstvu i upravi, Riječki sudovi i činovnici u novim su okolnostima djelovali na širem području i sa šireg aspekta, zastupajući interese ne samo svoga grada već i čitave županije. Do tada izoliran grad, Rijeka se morala otvoriti i čvršće povezati s okolnim hrvatskim življem.

Takvo stanje nije dugo potrajalo. Beč je centralizirao vlast i uveo monarhistički apsolutizam, pa je župan Riječke županije 1852. morao svoje mjesto ustupiti Nijemcu Kelfersbergu. Nakon toga je izmjenjeno gradsko vijeće, povećani su porezi i nameti i jako sužena gradska uprava. Riječki su separatisti iskoristili tadašnju političku situaciju i za nastale teškoće okrivili Hrvatsku koja je i sama bila lišena mnogih stečenih prava, prisiljena da izvršava naloge Beča. Novoizabrani gradski odbor prestao se brinuti za poslove županije i sve se više distancirao od Hrvatske. Riječka županija opirala se političkim ciljevima novog gradskog odbora, pa se na zasjedanju u Bakru 1861. bilježnik Ante Starčević založio za prava i cjelovitost Hrvatske.[17]

II

Revolucionarni pokreti koji su zahvatili Austro-Ugarsku monarhiju u godinama 1848/49. imali su za cilj okupljanje naroda na nacionalnoj osnovi i izmjenu socijalne strukture te konzervativne i u biti feudalne države. Ti pokreti nisu dali očekivane rezultate. Bez dovoljnog oslonca na narod, nisu uspjeli rasplamsati i kanalizirati već probuđene težnje za ujedinjenjem južnoslavenskih naroda i tim težnjama dati još i socijalni sadržaj — oslobođenje od vlasti feudalne oligarhije.

Zahvaljujući pomoći unutarnjih reakcionarnih snaga i intervenciji ruske vojske, revolucionarne su snage 1849. vojnički potučene. Političke tekovine revolucije svedene su na minimum, ali je i feudalizam kao sistem vladavine bio razbijen. Tako su otvoreni prostori za nove društvene odnose.

U Rijeci je 1851. bilo 12.598 stanovnika; od toga 11.581 ili 91,93% Hrvata, 691 ili 5,49% Talijana i nešto malo drugih nacionalnosti.[18] Mada je po nacionalnom sastavu stanovništva Rijeka bila potpuno hrvatski grad, ona se dugo opirala ne samo sjedinjenju već i bilo kakvim vezama s Hrvatskom. Polovinom XIX stoljeća počeo se snažno razvijati pokret za sjedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije u jedinstvenu državu pod habsburškom krunom. Međutim, taj pokret nije bio tako organiziran da bi politički i vojnički mogao izboriti jedinstvenu državu. Stoga je bio prinuđen da prihvati diktat austro-ugarske nagodbe iz 1867. po kojoj su južnoslavenske zemlje podijeljene između Austrije i Mađarske. Štajerska, Koruška, Istra i Dalmacija pripale su Austriji (»Cislajtanija«), a Hrvatska, Slavonija i Vojvodina

[16] Isto, str. 131.
[17] Isto, str. 143.
[18] Nada Šaban, *Demografija,* Rijeka (fotomonografija), 1972.

(»Translajtanija«) Mađarskoj.[19] Vlade obiju nacionalnih oligarhija dale su neku vrstu autonomije administrativno-političkim cjelinama, ali su, osim zajedničke krune, zadržale još i poslove vanjske politike, vojske i financija. Nagodbom je bilo utvrđeno da se Mađarska i Hrvatska sporazume o nekim spornim teritorijalnim i drugim pitanjima, posebno o pripadnosti Rijeke i Međumurja.

Vojnički i politički ojačana, Mađarska je 1868. uspjela da s jednom delegacijom Sabora potpiše Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Tom je nagodbom za sve mađarske zemlje utvrđena zajednička kruna, predstavnički dom, diplomacija, ekonomski i financijski poslovi. Međumurje i Rijeka otrgnuti su od Hrvatske i uključeni pod mađarsku upravu. Rijeka je postala posebna jedinica — »corpus separatum« — podređena Mađarskoj, izvan Hrvatske kojoj je dotad pripadala.

Na inzistiranje ugarskog sabora da se tekstu prve točke stava 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe doda posebna klauzula: »Grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa se prema tome ima odmah njoj utjeloviti«,[20] car Franjo Josip I je dodao ceduljicu s tekstom po kojem je Rijeka imala pripasti »sv. kruni Ugarskoj«, mimo Hrvatske. Taj tekst poznat kao »Riječka krpica« istrgnuo je Rijeku iz sastava Hrvatske do propasti Austro-Ugarske monarhije. Naknadni pokušaji sabora Hrvatske da se izmjene slovo i duh nagodbe nisu dali nikakve rezultate.

Poštivajući lokalnu samoupravu i talijanski jezik u školama i administraciji, mađarofilska grupacija je punih 20 godina vladala političkim životom Rijeke. Mađarska je uspjela 1873. dovršiti željezničku prugu Budimpešta—Zagreb—Karlovac—Rijeka, a već iduće 1874. godine izgrađena je i željeznička pruga Beč—Ljubljana—Trst s kojom se Rijeka povezala preko spoja Rijeka—Pivka.[21] Tim se prugama Rijeka povezala sa zaleđem, što joj je omogućilo da potsane jak trgovački i tranzitni centar.[22]

U to vrijeme proširuje se prekrcaj na luka čija je izgradnja počela 1841,[23] naglo se razvija brodograđevinska industrija za gradnju brodova drvene i željezne konstrukcije, osniva se nekoliko jakih i manjih brodarskih društava.[24]

[19] I. Božić i dr., *Istorija,* n. dj., str. 267.

[20] Milan Marjanović, *Rijeka od 1860. do 1918, Rijeka* (zbornik), Zagreb 1953, str. 123—125; Vjekoslav Bratulić, *Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884—1901),* Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XI—XII, 1966—1967, str. 123—124.

[21] M. Marjanović, *Rijeka,* n. dj., str. 230—231.

[22] 1875. godine iznosio je uvoz preko Rijeke 93.600 tona razne robe, a 1913. oko 922.900 tona. Za isto vrijeme izvoz je porastao sa 71.700 na 1,173.000 tona. Najviše se trgovalo s Velikom Britanijom, Italijom, Indijom, SAD i Austrijom. Iz Mađarske i Hrvatske izvozio se šećer, drvo i žitarice, a uvozio se ugljen, boksit, riža i vino. Uso. Ivo Žuvela, *Vanjska trgovina,* Rijeka (fotomonografija), 1972.

[23] Aleksandar Vlaškalin, *Pomorska privreda i saobraćaj,* Rijeka, (fotomonografija), 1972.

[24] Isto.

I industrija Rijeke doživjela je tada nagli uspon. Istina, temelji njena razvitka postavljeni su već polovinom XIX stoljeća,[25] ali su neke prije osnovane tvornice proširene i osnovane nove. Time se i udio Rijeke u svjetskoj razmjeni dobara povećao.

Devedesetih godina XIX stoljeća riječki autonomizam počeo je smetati planovima postupne mađarizacije grada. Mađarska je planski dovodila svoje činovnike, uvela je mađarski jezik u uredima i školama, pokrenula nekoliko listova na mađarskom jeziku, počela ograničavati gradsku samoupravu i poduzimati druge mjere da Rijeka što prije dobije sva obilježja mađarskog grada. Tome su se usprotivili riječki autonomaši, te je 1892. došlo do sukoba između njih i mađarske vlade. Ti sukobi potrajali su nekoliko narednih godina. Prvak riječkih autonomaša Michele Maylender izjavio je 1897. da se ne može »zamisliti kod Riječana ugarski patriotizam bez autonomije.«[26]

Neki nesporazumi imeđu mađarske vlade i riječkih autonomaša izglađeni su 1900, ali su dileme i dalje ostale. U to vrijeme javio se i talijanski irendentizam, najprije kod školske omladine, kasnije i šire. Riječki autonomaši počeli su se ograđivati od takve politike. Smatrali su da bi za Rijeku bilo neprihvatljivo da postane »posljednji od gradova talijanskih kad može biti prva i jedina luka Ugarske«.[27]

Početkom XX stoljeća u gradu se osjećao jak politički i ekonomski mađarski i talijanski utjecaj. Već 1911. izlazilo je 8 talijanskih i mađarskih listova, a samo jedan — *Novi list* — na hrvatskom jeziku, materinjem jeziku većine stanovnika Rijeke. U svakih 9 državnih škola bio je uveden mađarski jezik kao nastavni, a u 13 gradskih i pučkih talijanski. Jedina škola u kojoj je nastava izvođena na hrvatskom jeziku — hrvatska gimnazija, bila je 1895. premještena u Sušak.[28]

Predstavnici hrvatskih interesa pokušavali su pod okriljem »hrvatske stranke« zauzeti odgovarajuću poziciju u gradskoj upravi i oslabiti utjecaj mađarofila, ali u tome nisu uspjeli. Zapravo taj pokret kao politička partija nije ni postojao. Bio je nedovoljno organiziran i pritiješnjen između Mađara na vlasti i Talijana i talijanaša s jakim utjecajem u riječkom magistratu, pa nije imao dovoljno prostora za organiziran rad. Najistaknutija ličnost koja se u drugoj polovini XIX stoljeća borila za hrvatski utjecaj u Rijeci bio je Erazmo Barčić. On je 1860. izdao brošuru *La voce di un patriota* (Glas patriote)[29] u kojoj je dokazivao da nacionalnu pripadnost Riječana

[25] God. 1857. Rijeka je predstavljala razvijeno trgovačko i prerađivačko središte sa 5.000 zaposlenih radnika u 65 manufaktura i 20 velikih poduzeća. Usp. Edvard Blašković — Žarko Popović, *Industrija,* Rijeka (fotomonografija), 1972.

[26] M. Marjanović, *Rijeka,* n. dj., str. 234.

[27] Isto.

[28] Isto, str. 237.

[29] Stanovništvo je u to vrijeme rađe govorilo i pisalo talijanski, a hrvatski jezik i pismo imali su tek prokrčiti sebi prostor i pravo na slobodnu upotrebu.

»treba tražiti u puku, a ne kod građana«. Taj puk govorio je hrvatski, i sve što se pisalo na talijanskom trebalo je tumačiti na hrvatskom jeziku.[30]

U vrijeme pregovora između Mađarske i Hrvatske o pripadnosti Rijeke, Barčić je u tršćanskom naprednom listu *II cittadino* dokazivao da Rijeka i teritorijalno i po nacionalnom sastavu pripada Hrvatskoj. Kada je 1878. na Sušaku počela izlaziti *Sloboda,* Barčić je, tada ne više usamljen, nizom članaka ukazivao da je neznatna grupa mađarofila uzurpirala vlast. A kada je *Sloboda* kao organ Stranke prava 1883. prenesena u Zagreb, on je nastavio borbu u listu *Kvarner,* koji je od 1881. počeo izlaziti u Bakru.[31]

Na Sušaku je 1900. počeo izlaziti *Novi list.* Naredne godine list je nastavio s izlaženjem u Rijeci a vlasnik mu je postao Frano Šupilo. Šupilo je poveo oštru borbu protiv tuđinskog i posebno talijanskog utjecaja u Rijeci i Istri, zalažući se za otvaranje hrvatskih škola i za razvoj publicistike.[32] Započevši borbu za hrvatske škole *Novi list* je pisao:

> »Talijanstvo Rijeke postaje laž, to dokazuju porijeklom i krvlju sami riječki oci domovine. Zar gospodin dr Francesco Vio može reći da je njegov materinji jezik talijanski? Zar je talijanski materinji jezik prof. Zanelle? Zar je talijan gospodin Grošić, sada Grossich? Zar gospodin Osojnak, sada Ossionack? Zar su Talijani gospoda Sirola, Dujmović, Morović i svi mnogobrojni zastupnici u gradskoj reprezentaciji, kojima se već po tipu vidi naše čisto čakavsko Dorijeklo? Talijanstvo Rijeke, to je velika konvencionalna laž koja se može braniti samo abnormalnim odnošajima koji ovdje vladaju i ničim drugim. Jer onaj isti koji je Rijeku talijanskom proglasio, njezin prvi građanin, u svojoj obitelji ne može govoriti talijanski [.. .].«[33]

[30] M. M a r j a n o v i ć, *Rijeka,* n. dj., str. 217.

[31] Isto, str. 241—244.

[32] Pod Supilovim vodstvom *Novi list* je branio nacionalna prava Hrvata, ali u interesu jedne klase: buržoazije. Prema proletarijatu list je imao isti stav kao i drugi buržoaski listovi. O njemu je kao glasilu buržoazije više puta pisala *Sloboda,* glasilo hrvatske socijaldemokracije. Tako u broju 5 od 22. marta 1900. *Sloboda* prikazuje Šupila i njegove suborce kao izrabljivače radnika tiskare. U broju 7 od 4. aprila 1902. *Sloboda* piše: »Osobito se kukavno ponesao riječki *Novi list,* glasilo dobro ugojenih kršćanskih patriota, kojemu je uvijek na jeziku narod, slobodoumlje, pravaštvo itd. Ali sve to nije smetalo da je pošteno udario po radnicima kada su se digli da traže poboljšanje svoga položaja [. . .]« U broju 13 od 3. jula 1902. piše: »U petak 27. pr. mj. mogao se čitati uvodni članak *Novog lista* o organizaciji gospode veletržaca i industrijalaca, a u istom broju otraga bio je poziv samo talijanski štampan. U odboru su gospoda sviju fela i dlaka — od najvatrenijih Hrvata, do najzagriženijeg autonomaškog Ungareza, Talijana, Židova itd. *Novi list* se divi toj slozi te preporuča složan rad oko organizacije, kako bi se još bolje mogla izrabljivati neuka raja. Evo ih kako su oni u praksi internacionalni. Ali kad siromašni radnici propagiraju internacionalu, tada je taj otadžbenički i patriotički *Novi list* pozivao policiju da upriliči raciju te da polovi sve socijaliste i marksiste.[...]«

Slobodna riječ, glasilo Socijaldemoratske stranke Hrvatske i Slavonije, u svom broju 4 od 21. januara 1906. piše: »Jedna od tih interesantnih pojava je držanje riječkog *Novog lista.* Poznato je, da ovaj list pripada t. zv. novom kursu, koji zastupa ideje građanske demokracije. Ovom je prilikom upravo napadno zastupao interese izrabljivačke svojte oko »Ungaro-Croate«. To je i opet jedan dokaz više, kako se radni narod mora osloboditi upliva građanske štampe, koja je naravna zastupnica buržoaskih interesa«.

[33] M. Mar j a n o v i ć , *Rijeka,* n. dj., str. 245.

Hrvati su 1897. pomogli kandidatu autonomaške stranke Maylenderu da izbori pobjedu, a 1903. njihov predstavnik Erazmo Barčić bio je izabran u općinsko vijeće Rijeke. Ali ne zadugo. Načelnik Franjo Vio zatražio je od vijeća da poništi mandat Barčićev. Zahvaljujući protuhrvatski raspoloženim vijećnicima, u tome je uspio. Barčića je pred vijećnicom dočekala masa naroda i uz proteste ispratila do kuće.[34]

III

U nastojanju da oslabe Njemačku i Austro-Ugarsku, sile Antante — Engleska, Francuska i Rusija — pokušale su privući Italiju na svoju stranu te su povele s njom pregovore o uvjetima stupanja u rat protiv centralnih sila. Italija je nastojala da tu priliku što bolje iskoristi, pa je postavljala neprihvatljive zahtjeve na teritorije koji su pripadali Austro-Ugarskoj i Turskoj. Poslije kolebanja Rusije i korigiranje Italije potpisan je londonski pakt 26. aprila 1915. po kojemu su, uz ostale krajeve, Trst i Istra, protivno pravu na samoodređenje naroda, imali poslije rata pripasti Italiji.[35] Taj je pakt držan u tajnosti i prvi ga je otkrio Frano Šupilo u Petrogradu poslije izbijanja oktobarske revolucije, a objavila ga je revolucionarna vlada pod Lenjinovim vodstvom.[36]

U jesen 1918, pod udarcima savezničkih armija i pobuna naroda koji su je sačinjavali, Austro-Ugarska se raspala. Savezničke sile nisu predvidjele takav kraj Austro-Ugarske; više im je odgovarala konzervativna i prilično oronula monarhija nego nacionalno i revolucionarno probuđeni narodi koji su željeli formirati svoje države na njenu tlu. Ali tok događaja se nije mogao spriječiti, pa su sile pobjednice pokušavale da nastale događaje kanaliziraju u smislu očuvanja kapitalističkog sistema vladavine u državama koje su nastale.

Hrvatski je sabor 29. oktobra 1918. proglasio formiranje nove Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a 24. novembra iste godine ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Budući da su slične odluke donesene u Novom Sadu i Podgorici, 1. decembra 1918. u Beogradu je proglašena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Raspadom Austro-Ugarske i istupanjem Hrvatske iz zajednice s Mađarskom prestala je de facto i de jure postojati Hrvatsko-ugarska nagodba o

[34] Isto, str. 241.

[35] Londonski pakt nije predviđao uništenje Austro-Ugarske te nije tretirao sudbinu drugih teritorija pod njenom vlašću.

[36] Kada je izbio I svjetski rat, Šupilo je emigrirao iz Rijeke u Italiju, a zatim u London, gdje je s Antom Trumbićem, Ivanom Meštrovićem i drugim prvacima pokreta za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda formirao Jugoslavenski odbor. Šupilo je bio pobornik ujedinjenja jugoslavenskih naroda na federativnoj osnovi uz poštivanje principa ravnopravnosti. U dilemi da li će Nikola Pašić i drugi predstavnici iz Srbije podržavati ujedinjenje na federativnom principu ili proširenje Srbije, Šupilo je kasnije istupio iz Odbora, ali je i dalje ostao pobornik ujedinjenja jugoslavenskih naroda.

Rijeci, pa je Rijeka vraćena u sastav Hrvatske kojoj je ranije pripadala. Već 29. oktobra 1918. vlast je u Rijeci preuzelo Gradsko narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), hrvatske jedinice (»Jelačićevci«) zaposjele su sve urede i guvernerovu palaču. Posljednji mađarski guverner Rijeke predao je vlast, a sutradan je novo stanje i zapisnički konstatirano,[37] 5. novembra 1918. ušao je u Rijeku odred srpske vojske pod komandom potpukovnika Ljubomira Maksimovića i time znatno olakšao funkcioniranje nove vlasti.

Londonskim ugovorom Italija je od Antante iznudila visoku cijenu za svoje sudjelovanje u ratu protiv centralnih sila, ali talijanski iredentizam još nije bio zadovoljan. Osim dijela Tirola, Istre s Trstom, dijela Slovenije, Zadra i nekih dalmatinskih otoka sa oko 600.000 slavenskog življa[38] zahtijevala je još i Rijeku. Italija je pripadala u grupu od pet velikih sila (Francuska, SAD, Engleska, Italija i Japan) koje su diktirale uvjete mira i razgraničenje između država, dok su Kraljevina SHS i Belgija, također članice Antante, na konferenciji mira tretirane kao zemlje svrstane u treću kategoriju sudionica konferencije.[39] To joj je davalo veliku prednost u odnosu na tek formiranu državu SHS kojoj je bilo stalo do toga da što prije konsolidira svoje granice. Međutim, Londonski je ugovor ostavljao Rijeku izvan Italije, tako da ova nije imala nikakav pravni izgovor da je okupira. Ona je to ipak učinila, samo na perfidniji način. Da ne bi došlo do sukoba s odredom potpukovnika Maksimovića i s »Jelačićevcima«, komanda talijanske vojske iz Opatije obećala je da njene jedinice neće ući u Rijeku ako iz nje izađu jedinice SHS. Zbog toga se odred srpske vojske 17. novembra 1918. povukao brodom u Kraljevicu, a nešto »Jelačićevaca« otišlo je vlakom u Škrljevo, da bi odmah zatim talijanske jedinice ušle u Rijeku. Time je de facto otpočela talijanska okupacija.[40]

Međutim, 12. septembra 1919. kada je trebalo da stigne od saveznika određeni policijski odred, u grad je ušao pukovnik talijanske regularne vojske Gabrielle D' Annunzio s odredom »dobrovoljaca«. Njegovu se ulasku nisu odupirale savezničke jedinice koje su se zatekle u Rijeci, već su, naprotiv, dva dana kasnije same napustile Rijeku, prešutno se suglašavajući s tim činom. D'Annunzio je odmah proglasio aneksiju Rijeke Italiji.

Talijanska vlada, koju je D'Annunzio napadao i s njom kontaktirao, bila je svjesna da njegovi postupci ne mogu dobiti međunarodno priznanje. U nastojanju da Rijeku izdvoji iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, po-

[37] F e r d o ć u l i n o v i ć, *Rijeka u državnopravnom pogledu,* Rijeka (zbornik), Zagreb 1953, str. 270.

[38] I. B o ž i c i dr., *Istori ja,* n. dj., str. 404—405.

[39] Isto.

[40] Jedinice SHS nisu smjele napustiti Rijeku. To je bio veliki politički i vojnički promašaj, koji je omogućio talijanskoj iredenti da zaposjedne nebranjeni grad i osokoli je za dalje nastupanje. Da su odred srpske vojske i »Jelačićevci« ostali u gradu, talijanski legionari manje bi bili nasrtljivi i sudbina Rijeke bila bi drugačija. Opširnije o tome vidi u djelima F. Č u l i n o v i ć, *Rijeka,* n. dj., Ivo S u č i ć, *Rijeka 1918—1945,* Rijeka (zbornik), Zagreb 1953; I v a n V. P e r o v i ć, *Crtice iz okupiranog Sušaka,* Sušak 1934.

kušala je od nje stvoriti državicu pod okriljem Lige naroda, u kojoj bi ona imala odlučan utjecaj. Na tom se planu Italija sporazumjela s jugoslavenskom vladom u Rapallu 12. novembra 1920. Tim je ugovorom ponovo oživio riječki »corpus separatum«, sada pod znatno povoljnijim uvjetima za Italiju. Ali umjesto da se pokori odluci dviju vlada, D'Annunzio je sutradan svojim jedinicama zaposjeo otoke Krk i Rab, započinjući time još jednu igru svršenog čina. Međutim, budući da više nije bio potreban talijanskoj vladi, morao je napustiti grad.

I poslije potpisivanja ugovora u Rapallu talijanske su jedinice ostale u Rijeci i Sušaku. Uz njihovu podršku talijanski aneksionisti demonstrirali su po gradu s namjerom da sriječe predaju luke Baroš Kraljevini SHS, koju su D' Annunzijevi arditi i legionari zaposjeli. Nova provizorna uprava grada bila je nemoćna da uspostavi red, pa je talijanska vlada imenovala svog opunomoćenika za Rijeku.

Na intervenciju talijanskog ministarstva vanjskih poslova i uz »blagonaklonost« D' Annunzija legionari i arditi napustili su luku Baroš, čime su stvoreni kakvi-takvi uvjeti za provođenje izbora za novu konstituantu. U grad se vratio stari autonomaš, ranije poznat kao mađaron, Riccardo Zanella. Izbori su održani 24. aprila 1921. Riječani su odlučivali između politike talijanskih nacionalista, aneksionista i politike autonomne Rijeke. U izbornim pripremama je aneksionistička grupa, koja je privremeno bila uzela vlast i pripremala izbore, brisala iz biračkih spiskova 2.000 starih Riječana i time oslabila poziciju autonomaša. Hrvatski živalj poznavao je otprije Riccarda Zanellu i nije bio oduševljen njegovom politikom, ali ga je u nastalim okolnostima podupro tako da je odnio uvjerljivu pobjedu od 57 mandata prema 19 mandata aneksionista.[41] To je bio uvjerljiv dokaz da Riječani ne žele Italiju.

Aneksionisti se nisu pomirili s porazom pa su, odmah nakon objavljivanja izbornih rezultata, provalili u dvoranu apelacionog suda. Djelomično su uništili izborne spiskove a izbore proglasili ništavnima. Zauzeli su općinsku upravu i izvršili čitav niz nasilja i pogroma u gradu. Zanella je sa oko 4.000 svojh pristaša prebjegao na jugoslavensku stranu. Vratio se u prvoj polovici oktobra, kada je talijanska vlada poslala u Rijeku generala Luigija Amatea sa zadatkom da uspostavi red i omogući rad izabrane skupštine.

General Amatea omogućio je funkcioniranje skupštine, ali je dva dana poslije početka njena rada proglasio da riječka luka i željeznice ostaju u talijanskim rukama. Aneksionisti su nastavili s terorom i atentatima, provalama u stanove i urede svojih političkih protivnika i svakojakim represalijama. Vrhunac nasilja zabilježen je 3. marta 1922. Toga dana je 1.600 talijanskih nacionalista uz pomoć karabinjera i redovne talijanske vojske napalo gradsku vijećnicu, koja se poslije sedam sati otpora predala. Zanella i njegove pristaše ponovo su pobjegle u Kraljevicu.[42]

[41] M. Marjanović, *Rijeka na konferenciji mira i u Rapallu 1919—1920,* Rijeka (zbornik), Zagreb 1953, str. 343.

[42] Isto.

Sve što se kasnije događalo u Rijeci bilo je u znaku intervencije talijanske vlade ili njenih opunomoćenika. Zaredali su progoni hrvatskog življa i svih progresivno orijentiranih građana. Uvedena je stroga cenzura svih publikacija: statuta i programa, periodike, sindikalne, protumilitarističke, komunističke i druge štampe i pokrenuta hajka protiv organizacija KP i socijalista. To je bio dio opće kampanje koju su Mussolinijevi sljedbenici u to vrijeme vodili protiv demokratskih i progresivno orijentiranih snaga u Italiji.

Kada su Mussolinijevi ljudi već imali potpunu kontrolu u Rijeci, u Beogradu su povedeni pregovori za definitivno riješenje riječkog pitanja. Beskrvnom politikom i popustljivošću nasrtljivom fašizmu Kraljevina SHS dopustila je Italiji da terorizira grad koji je dobrim dijelom nastanjivao njen živalj koji je dobio status nezavisne državice. Rimskim ugovorom od 27. januara 1924. vlada Kraljevine SHS pristala je da Rijeka pripadne Italiji. To je bila cijena za »Pakt o prijateljstvu« između dviju zemalja! Luka Baroš i Mrtvi kanal ostali su u sastavu Sušaka. Italija je 22. februara 1924. i službeno anektirala Rijeku.[43]

IV

U Austro-Ugarskoj je riječka luka bila važan tranzitni centar za prostorno područje ondašnje Hrvatske i Mađarske. Pod fašističkom vladavinom postala je periferna luka Italije. Odvojena od prirodnog zaleđa, nije imala izgleda da u dogledno vrijeme ojača svoju privredu te je bila osuđena na stagnaciju i nazadovanje. Prometne veze s Italijom bile su nerentabilne i živjele su od dotacija države. Za vrijeme ekonomske krize 1930—1932. likvidirana su brodarska poduzeća »Fiumana« i »Atlantica«, a 1937. i najveće brodarsko poduzeće »Adrija«. Od 2,096.841 t 1913, u poslijeratnim godinama tranzit se u riječkoj luci ustalio na oko 700.000 t.[44]

Zbog nerazvijene privrede naglo je opao interes za doseljavanje Talijana u grad. Cijena zemljišta u centru grada pala je od 500 kruna u zlatu po m^2 na svega 300 lira.[45]

Dok je riječka privreda stagnirala, a u nekim područjima i nazadovala, Sušak se razvijao u jak privredni, politički i kulturni centar širokog područja. Proglašen je 1919. gradom, a rimskim sporazumom dobio je sa-

[43] Velike su sile popustile Italiji. Engleska je potpisala Londonski pakt, koji nije predviđao da Rijeka uđe u sastav Italije, ali se benevolentno odnosila prema njenim novim teritorijalnim zahtjevima. Predsjednik SAD Wilson izjavio je 26. maja 1919. da prilike u kojima je sklopljen ovaj pakt više ne postoje, te je nikla nova misao o nezavisnosti svijeta suprotna politici Londonskog pakta koji »znači da jače sile mogu diktirati zakone slabijima i dijeliti teritorije po svojoj volji«. Usp. *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1952, str. 142.

[44] A. V1 a š k a 1 i n, *Pomorska privreda,* n. dj.

[45] G i o v a n n i R u b i n i (Ivan Rubinić), *Memorijal,* Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), KP — 287/161.

mostalnu luku i željezničku prugu.[46] Relativno dobre veze sa zaleđem oim gućile su mu da neprestano povećava promet robe, naročito drvene građi 'ugljena, žitarica i vina. Promet u sušačkoj luci povećao se od 117.000 1924. na 568.775 t 1939. godine[47] i tako se gotovo izjednačio s prometoi u riječkoj luci. Dobre veze s prekomorskim zemljama i zaleđem potical su razvitak industrije, trgovačke mornarice, trgovine, turizma, zanatstva drugih grana privrede.

* Da bi prevladala stagnaciju riječke privrede, prije svega pomorske Italija je pokušala da je oživi administrativnim mjerama. Zato je 193C Rijeku proglasila bescarinskom zonom (Zona Fanca di Fiume) za ureda je, strojeve i raznu opremu za modernizaciju dotadašnjih i podizanje no vih uređaja i tvornica. Tu je zonu 1938. proširila na čitavo područje Kvar nera. Tim mjerama stimulirala je ne samo dotok kapitala već i fašisti čkom režimu odane ljude. Fašizam je želio Rijeku pretvoriti u svoju tvr đavu i polazište za dalje nastupanje, a to nije bilo moguće samo politi čkim već i ekonomskim mjerama. Ipak, uza sve olakšice i poduzete mjere Rijeka je kao luka i grad pod Italijom morala stagnirati. Bez zaleđa ko-jemu je ekonomski, geografski i demografski pripadala, tim mjerama mo-gla je zaliječiti ali ne i trajno prevladati teškoće nametnute neprirodnim političkim rješenjem.

V

Rijeka i Sušak razvijali su se kao industrijski i prometni centri u ko-jima se, osim buržoazije, okupljao i mnogobrojan proleterijat. U borbi za politička prava i bolje uvjete života radnici su primjenjivali iste metode borbe kao i u drugim industrijskim središtima. Tako je 1869. u Rijeci iz-bio štrajak postolara i kovača zbog sniženja radnog vremena, a zatim su se pojavila i neka radnička udruženja. Pravila »Obrazovnog radničkog dru-štva Concordia« podnesena su vlastima na potvrdu 1894, a 1898. formira-no je »Društvo pekarskih radnika«. Do 1900. postojali su neki strukovni savezi (tipografa, pekara). Federacija svih radnika (kvalificiranih i nekva-lificiranih) osnovana je 1901, a početkom 1902. radničko obrazovno dru-štvo »Confederazione operaia fiumana«, koje je za kratko vrijeme okupilo oko 2.500 članova. Vlasti nisu potvrdile pravila društva, pa je ono iste go-dine raspušteno.

Početkom 1902. u Rijeci i Sušaku vlada nezaposlenost. Više od 1.000 radnika ostalo je bez posla. Slab ekonomski položaj izaziva niz štrajkova

[46] Sušak se kao naselje počeo razvijali početkom 19. stoljeća, kada su sagra-đene ceste duž obale i prema Zagrebu. Njegov je razvoj potakla željeznička pruga, veliko skladište drva na ušću Rječine i Tvornica papira koja je osnovana 1827. go-dine. Polovinom 19. st. Sušak je izradio svoju luku i postao zapaženije naselje. Godine 1877. postao je sjedište trsatske općine i središte nacionalnopolitičkog ži-vota, a od 1895, kada je iz Rijeke prenesena jedina riječka gimnazija na hrvat-skom jeziku, i kulturnos života. 1876. godine Sušaku su. tada ioš trsatskoi općini, pripojene Draga i obje Kostrene pa je ubrzo postao i sjedište kotara. Godine 1910. u Sušaku je živjelo 13.214 stanovnika. O tome opširnije vidi: Almanah grada Su-šaka, Sušak 1938.

[47] I. Ž u v e 1 a, *Vanjska trgovina,* n. dj.

(Štrajkovali su radnici u »Lazarusu«, Tvornici papira, Tvornici špirita, zatim 2-500 lučkih radnika, mesarski radnici, zidari, klesari, ložači) koji prerastaju u generalni štrajk. Iste je godine oko 300 radnika svečano proslavilo Fr^vi maj na Kantridi.

Na Sušaku nisu postojala radnička udruženja, ali su se radnici povezivali i okupljali u povodu nekih značajnijih događaja u Hrvatskoj. Tako je npr- u hotelu »Kontinental« 13 marta 1904. održana radnička skupština na kojoj je zaključeno da se na konferenciju Socijaldemokratske stranke u Zagreb uputi jedan delegat.

Generalni štrajk, koji je izbio 15. januara 1906, zahvatio je radništvo i na Rijeci i na Sušaku. Štrajk su započeli ložači kod parobrodarskog društva »Ungaro-Croata«, a njima su se u znak solidarnosti pridružili lučki radnici, nakon skupštine koja je održana u Teatro Fenice (danas kino »Partizan«). Masa od 10—12.000 ljudi manifestirala je gradom u povorci pod crvenom zastavom. Došlo je do sukoba s policijom i vojskom. U tim su sukobima na Rijeci ranjena 3, a na Sušaku 4 radnika. Poslodavci su prihvatili uvjete ložača, ali je još 5.000 radnika industrijskih poduzeća nastavilo štrajk.

U Hrvatskoj su pravila radničkih organizacija potvrđena tek 1907, kada se osnivaju strukovne organizacije obućara, drvodjelaca, građevinara i metalaca na Sušaku. Vlasti su 1909. raspustile radničku organizaciju, ali je godinu dana kasnije međustrukovni odbor organizaciju obnovio.

Generalni štrajk u Rijeci izbio je ponovo 1908, a iduće godine je 3.500 radnika Rijeke, Sušaka i Crikvenice zajednički proslavilo Prvi maj. Iste godine izbija niz štrajkova u Rijeci i Sušaku, štrajkali su stolarski i postolar ski radnici (na Sušaku i na Rijeci) i radnici u Tvornici petroleja (oko 350). Ta je godina značajna i po tome što su strukovnoj organizaciji radnika pristupile i žene radnice (pralje i peglačice).

U brodogradilištu »Danubius« izbio je štrajk 1911. Iste godine izbio je Štrajk u Tvornici torpeda nakon što je uprava otpustila 150 ljevača.

Na temelju pravila »Općeg radničkog saveza« osnovana je 12. jula 1912. »Sekcija lučkih i transportnih radnika«, a već iduće godine lučki su radnici stupilj u štrajk.

Početkom 1914. u Rijeci i Sušaku vlada nezaposlenost. Poslodavci otpuštaju, radnike. Tako je npr. samo iz brodogradilišta »Danubius« bilo otpušteno oko 1.500 radnika.[48]

toku prvog svjetskog rata 1914—1918. nije bilo značajnije aktivnosti
^w*kog pokreta. Nakon povratka s fronte najprogresivnijih radnika ožи-

■ Navedeni podaci o radničkom pokretu do 1914. godine prikupljeni su iz napisa eijaldemokratske štampe toga vremena i to listova *Sloboda* iz 1894. i 1902, Nove slo*bode* iz 1902, *Slobodne rieči* iz 1904, 1906. i 1908. i *Radničke borbe* iz 1911——1914. Prepis materijala za historiju radničkog pokreta Rijeke i Sušaka od 1894——1914.. nalazi se u Muzeju narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR). Također su korišteni i podaci iz knjige: Šidak — Gross — Karaman — Šepić, *Povijest hrvatskog 1860—1914,* Zagreb 1968. Za pomoć u prikupljanju podataka iz navedenih listova zahvaljujem se prof. Antonu Gironu, kustosu Muzeja revolucije u Rijeci.

vjela je Socijalistička partija u Rijeci. Uz pomoć sindikata uspjela je privremeno preuzeti administraciju grada i kontrolu nad razdiobom životnih namirnica stanovništvu. Kada su došle talijanske i savezničke okupacione trupe u grad, ta je aktivnost bila onemogućena

Osim Socijalističke partije koja je imala oko 278 članova, napredna se omladina okupljala u Omladinsku socijalističku organizaciju (Organizzazione giovanile socialista) sa 250 članova. Socijalistička partija i napredna omladina organizirali su 1. maja 1919. proslavu u Gradskom vrtu na Mlaki, kojoj je prisustvovalo oko 10.000 ljudi.

Iste godine D' Annunzio je uzurpirao vlast u Rijeci, pa su za radnički pokret nastali teški dani. Ipak su radnici u proljeće 1920. zaprijetili generalnim štrajkom, pa su i poslodavce i Đ' Annunzia prisilili na popuštanje. Nešto kasnije D' Annunzio je spriječio održavanje radničkog mitinga, pokapsio je radničke vođe i nekoliko stotina radnika.

U januaru 1921. održan je kongres Socijalističke partije Italije u Livornu, na kojemu je većina delegata odlučila da prijeđe u redove Komunističke partije, u sekciji III internacionale, dok je manjina ostala vjerna principima II internacionale. Iste je godine u Rijeci održan kongras Socijalističke partije. Većina od 150 prisutnih delegata izjasnila se za to da Partija promjeni naziv u Komunističku partiju Rijeke (Partito Comunista di Fiume) i da pristupi III internacionali.

Nakon razdvajanja od socijalista i konstituiranja Komunističke partije izabrano je novo rukovodstvo od 15 članova, Izvršni odbor od 5 članova i Kontrolna komisija od 3 člana. Za sekretara je izabran Simon Arpad. Na kongresu je prihvaćen novi program i statut Partije, objavljen iste godine u Rijeci. Bit toga programa sastojala se u konstataciji da KP organizira najsvjesniji i najrevolucionarniji dio proletarijata i rukovodi njegovom borbom za nasilno rušenje buržoaske vlasti i za uvođenje diktature proletarijata. Omladinska socijalistička organizacija potpuno se složila sa stavovima komunista i svoju organizaciju preimenovala u Omladinsku komunističku organizaciju (Organizzazione giovanile comunista).

Eskalacija fašizma uslijedila je 1922. organiziranjem nasilja nad istaknutim radničkim borcima i organizacijama. Radi obrane od toga nasilja Omladinska komunistička organizacija formira narodne borbene grupe (arditi del popolo). Fašistima je ipak uspjelo da prodru u Radničku komoru, demoliraju prostorije, izbace namještaj i biblioteku i sve to zapale u prisutnosti karabinijera. Pod udarcima fašističkog terora broj članova Partije znatno se smanjivao, pa je 1923. Partija prešla u ilegalnost.

Rijeka je 1924. priključena Italiji, pa je i njena partijska organizacija postala sastavni dio KP Italije. Fašizam je progonio njene članove i sve radničke i progresivno orijentirane organizacije, iako zakonom nije bila zabranjena do novembra 1926. Tada je Partija stavljena izvan zakona.[49]

[49] Giuseppe Arrigoni, *Moja sjećanja na djelatnost radničkog pokreta u Rijeci,* zbornik »Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre«, Rijeka 1970, str. 49; Anton Gir on, *Formiranje i djelatnost KP Rijeka,* »Novi list« marta 1971.

Prve godine fašističke vladavine karakterizira politika žestokog terora i pogroma. Zabranjeni su listovi *Avanti, Asino, Lavoratore* i sve publikacije koje nisu podupirale fašistički režim.[50] Na hrvatski živalj vršen je pritisak da prilikom popisa stanovništva zataji svoju nacionalnu pripadnost i hrvatski jezik. Zbog toga su plijenjeni leci i druge publikacije koje su pozivale Hrvate da ističu svoju nacionalnost i materinji jezik.[51] Provedena je sistemska borba da se razbiju uporišta radnika i progresivno orijentiranih građana, da se agenti policije i obavještajne službe uvuku u organizacije KP, sindikalne i druge organizacije i da se spriječi svaki kontakt s radnicima, progresivnim organizacijama Sušaka i drugih gradova Jugoslavije. Organiziran je pretres brodova i neprekidan nadzor nad mornarima koji su plovili između Rijeke i crnomorskih i jugoslavenskih luka.[52]

U to vrijeme za sekretara KP imenovan je Felice Irò, vozač, sudionik revolucije Bele Kuna u Mađarskoj. Policija je uspjela da ga pridobije i uz njegovu pomoć upozna organizaciju i najveći broj njenih članova. On je sabotirao proslavu 1. maja 1925, a uskoro se povukao iz Partije, prepuštajući mjesto sekretara svom zamjeniku Giuseppu Arrigoniju. Politička policija Rijeke uspjela je pohapsiti 11 članova Izvršnog komiteta i obezglaviti Partiju, omladinski pokret, pokret žena, Crvenu pomoć itd.[53]

Partija se 1926. ipak uspjela reorganizirati i u strogoj konspiraciji nastaviti rad u ćelijama od 3 do 4 člana. Kompromitirani članovima bili su u kućnom pritvoru ili pod neprekidnom paskom policije. Budući da je i Giuseppe Arrigorii bio kompromitiran, njega je na dužnosti sekretara zamijenio Candido Mihić, radnik Električne centrale u Rijeci. Međutim, on je 1927. bio uhapšen i poslije puštanja emigrirao, pa je dužnost sekretara do 1929. vršio Beniamino Peloso. U tom vremenskom razdoblju rad Partije bio je dosta skroman, jer nije bilo značajnijih akcija.

Dužnost sekretara Partije preuzeo je 1929. Bruno Vlah, radnik u Rafineriji nafte (ROMSA). Tada je partija proširila svoje redove i čvršće se povezala s KP Italije. Ali je proširivanje njenih redova iskoristio fašizam za ubacivanje svojih ljudi, pa su slijedile nove izdaje i hapšenja. Drugog marta 1931. pohapšeno je nekoliko istaknutih aktivista Partije, koje je specijalni sud u Rimu 26. novembra 1931 osudio na vremenske kazne, i to: Lea Weiczena na 12 godina i 7 mjeseci, Bruna Vlaha i Giaccoma Rebeca na 5 godina, Vincenza Pajalića i Antonija Floriana na 4 godine, Renata Dessarda, Romana Zollu i Eugenija Vodopiju na 3 godine zatvora. Nekoliko članova protjerano je iz Rijeke na više godina, od kojih su neki bili predani jugoslavenskim vlastima na Sušaku.[54]

Tim mjerama Partija je pretrpjela težak udarac. Zbog toga je pokušala da se reorganizira, ali su njeni rezultati rada bili prilično skromni sve

[50] Historijski arhiv Rijeka (dalje: HAR), fond kvesture, 1—17 (11), br. 610, 620, 1032, 1037 iz 1924.
[51] Isto, 1—20 (11), br. 79/25.
[52] Isto, 14-1-c (131), br. 40. 982 od 4. decembra 1925; fond prefekture, br. 3411/25.
[53] G. Ar r i g o n i , *Moja sjećanja,* n. dj., str. 49—51.
[54] Presudu je objavio list *Corriere della sera* od 27. novembra 1931.

do 1936. Po direktivi KPI radila je na mobiliziranju dobrovoljaca radi pružanja pomoći španjolskim revolucionarima. Prva grupa od tri dobrovoljca[55] trebala je otputovati u Španjolsku sa sušačkim dobrovoljcima, ali je bila otkrivena i maja 1937. otpremljena u zatočeništvo. U augustu iste godine organizirana je druga grupa. Ona se uspjela prebaciti na Sušak, gdje je od jugoslavenskih vlasti uhapšena. Budući da se Stojadinovićev režim u Jugoslaviji organizirao po uzoru na fašističke zemlje, policijske vlasti u Rijeci bile su u neprestanom dosluhu s policijskim vlastima u Sušaku. Ta je grupa, protivno međunarodnom pravu, vraćena na Rijeku i predana fašistima. Nakon toga slijedila su nova hapšenja i deportacije; izgubljena je veza s KP Italije i KP Rijeke je razbijena. Nekoliko preostalih članova produžili su rad na prikupljanju Crvene pomoći obiteljima pohapšenih članova. Do 1941. KP Rijeke nije uspjela da se organizira, pa je čitav rad trebalo počinjati iznova.

Za vrijeme vladavine Austro-Ugarske monarhije na Sušaku i u čitavom Hrvatskom primorju socijalistički radnički pokret bio je povezan s pokretom u Rijeci. Kao organizatori i rukovodioci toga pokreta isticali su se Stjepan Gorup, Karlo Golec (otac), Petar Knežević i Pompilio. Na raspolaganju su imali veliku dvoranu s balkonom i dvorištem za održavanje javnih skupova na Lujzinskoj cesti (danas Ulica Račkoga).[56]

U vrijeme savezničke i talijanske okupacije sušački se proleterijat borio s istim teškoćama kao i riječki. Organizacija pekarskih radnika počela je raditi 1919, a kovinarskih 1920. Osnovana je i Mjesna partijska organizacija Sušaka, a po njenoj direktivi iste godine i »Udruženje lučkih radnika«. Udruženja pekarskih i kovinarskih radnika bila su povezana s centralama u Zagrebu, a poslije Obznane (kojom je 29. XII 1920. zabranjena KP Jugoslavije) zbog okupacije Sušaka od talijanskih trupa ta su udruženja nastavila rad samostalno. Partijska je organizacija radila samostalno i po direktivama Božidara Vidasa.[57] U povodu skupštinskih izbora, zakazanih za 18. marta 1923, ubrzano je osnivanje Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ), u koju je prynljeno 18 članova razvrstanih u 5 ćelija, što je bila solidna osnova za dalji rad.

Poslije povlačenja talijanske vojske iz Sušaka živnula je sušačka privreda, povećao se priliv radne snage i ojačale radničke organizacije. Jedinstvo i snagu radnička je klasa manifestirala prilikom proslave 1. maja 1924.

[55] To su bili Giaccomo Rebec, Albert Komar i Giuseppe Smerdel.

[58] H i n k o R a s p o r, *Tokovima klasne borbe,* Rijeka 1973, str. 17—18.

[57] Božo Vidas-Vuk rođen je u Hreljinu 19. XII 1894. Po zanimanju kvalificirani radnik. Vrlo rano odlazi u emigraciju i postaje komunistički agitator radi čega je protjeran 1921. iz SAD u Jugoslaviju. Osnovao je u Hreljinu ćeliju KPJ. Bio ie kandidat na listi Nezavisne radničke partije Jugoslavije 1923. za izborni kotar Sušak—Crikvenica. Na II zemaljskoj konferenciji KPJ u Beču primljen je za člana CK KPJ. U emigraciju ponovno odlazi 1924, a vraća se 1931. Tada biva uhapšen od zagrebačke policije i ubrzo iza toga ubijen na neutvrđenom mjestu. Opširnije o njegovoj biografiji vidi članak: P e t a r S t r č i ć, *Policijski karton Bože Vidasa-Vuka,* »Dometi« br. *i*—2, Rijeka 1972.

Ma poziv Mjesne partijske organizacije sastali su se predstavnici Mjesnog sindikalnog odbora Nezavisnih sindikata i izradili prvomajski letak »Primorski radni narode«, koji je raspačavan po Sušaku i svim mjestima u Hrvatskom primorju. Policija je odgovorila hapšenjem nekoliko radnika i Simona Arpada, sekretara novoizabranog rukovodstva KP Rijeke, i predala ih talijanskim vlastima. Taj je događaj zabilježila *Borba* u br. 17 od 15. maja 1924.[58]

Nezavisna radnička partija Jugoslavije zabranjena je 11. jula 1924, ali je nastavila ilegalan rad. Po odluci Oblasnog komiteta KPJ 25. oktobra 1925. održana je Okružna partijska konferencija kojoj su prisustvovala 24 delegata iz Sušaka, Bakra, Kraljevice, Crikvenice, Novog, Bribira, Sv. Kuzma, Kukuljanova, Drage i Podvežice. Prema pisanju *Borbe* br. 8 od 31. oktobra 1924, »delegati su izrazili želju da se u cilju što uspješnijeg rada osnuje na Sušaku Podsekretarijat, jer je Primorje veoma važna oblast našeg pokreta

U septembru 1925. došao je na rad u kraljevičko brodogradilište Josip Broz. Naredne godine organizirao je i uspješno završio štrajk radnika, zbog čega je bio osuđen na procesu u Ogulinu, a nakon toga prognan iz Kraljevice. Iste godine osnovana je na Sušaku prva organizacija SKOJ-a, kojom je privremeno rukovodio Hinko Raspor. Ojačao je sindikalni pokret i rad KPJ, tako da je samo u sušačkoj luci 1928. radilo 5 ćelija sa oko 40 organiziranih članova.[60] Iz Sušaka su se tih godina širile progresivne ideje i na Rijeku. Sve se to događalo usprkos neposrednoj paski policije s jedne i s druge strane Riječine, usprkos hapšenjima i sudskim procesima. Mnogi ljudi sumnjičeni su za komunističku propagandu, za raspačavanje komunističke štampe i drugog propagandnog materijala.[61] Policijski i obavještajni centri Sušaka i Rijeke zdušno su radili na identificiranju i uklanjanju svih progresivno orijentiranih snaga. Uspjelo im je da u skojevsku organizaciju Tvornice papira ubace konfidenta Julija Rukavinu, nakon čega je došlo do izdaje i hapšenja sedmorice članova i do suđenja u Ogulinu. U arhivi riječke kvesture čuva se dosta spisa koji svjedoče o policijskim mjerama protiv partijskih i sindikalnih organizacija i pojedinaca. Imena Hinka Raspora, Ivana Lenca, Ivana Dujmića, Franje Grčevića, Dragutina Goleca, Milana Heraka, Vladimira Kraševića, Dušana Kalpića, Milana, Stanka i Franje Banića, Marijana Ružića, Matije Montija, Josipa Brnčića i drugih progresivno orijentiranih ljudi tridesetih godina ovoga stoljeća više puta su evidenti-

[58] H. Raspor, *Tokovima,* n. dj., str. 23—26.

[59] Isto, str. 33; Ivan Dujmić, *Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu,* zbornik »Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941«, Rijeka 1970, str. 39.

[60] Petar Strčić, *Liburnija u revoluciji,* »Dometi« br. 11—12, Rijeka 1971, str. 72.

[61] 20. maja 1927. optužen je Marko Karlović da prenosi komunističku štampu iz Jugoslavije u Rijeku, a Vladimir Višić iz Rijeke u Trst. (HAR, 14-1-c, MI-DGPS br. 0111960, 15. VIII 1927. Izvršena je premetačina u stanovima Matije Hamovića i Candida Mihića i pronađen propagandni materijal zbog čega su izvedeni pred sud (HAR, 14-1-c, (131), fond kvesture br. 2538/27).

rana u policijskim izvještajima,[62] kao i mjesta njihova sastajanja.[63] Komumunistima Sušaka suđeno je do 1929. tri puta pred ogulinskim sudom (1925. i dva puta 1928), jedanput pred državnim sudom za zaštitu države u Beogradu, dok je komunistima Bakra i Kraljevice suđeno u Ogulinu 1927.[64]

VI

Pripremajući se za proslavu 1. maja 1928, poslije hapšenja komunista iz Bakra i Kraljevice, komunisti Sušaka formirali su Okružni komitet KP.T i SKOJ-a sa zadatkom da rade na obnavljanju i povezivanju partijskih i skojevskih' organizacija u Hrvatskom primorju i na organiziranju Okružne konferencije KPJ za ovo područje.[65] Prva akcija novoga partijskog i skojevskog rukovodstva bila je letak u povodu 1. maja upućen radnicima i seljacima sjevernog Jadrana. U oktobru iste godine pohapšena je većina članova novog rukovodstva.

Naredne godine, u doba šestojanuarske diktature (6. januara 1929), policija je uspjela pohapsiti ili sasvim onemogućiti organiziran rad KPJ i SKOJ-a u Sušaku i Hrvatskom primorju. Ali ne zadugo. Naime, iz SAD se 1931. (drugi put) vratio u Hreljin poznati revolucionar Božo Vidas-Vuk. On se odmah povezao s Josipom Cuculićem i Ivanom Fabijanićem iz Hreljina, Filipom Turinom iz Kraljevice, Ivanom Dujmićem iz Bakra i Pavlom Biondićem iz Sušaka. U to vrijeme Hreljin je nosio buntovnički naziv »mala Moskva«. Partijski je rad živnuo usprkos ponovnom hapšenju (30. IX 1931.) i ubojstvu Bože Vidasa-Vuka. Iznova je počelo formiranje partijskih ćelija, te se ukazala potreba za širim partijskim tijelom koje bi ujedinjavalo njihov rad. Dne 17. aprila 1932. održano je iznad Bakra savjetovanje nekoliko organizatora KPJ u Hrvatskom primorju, na kojemu je dogovoreno da se u najskorije vrijeme sazove partijska konferencija i izabere Okružni komitet KPJ. Taj forum trebalo je da radi na proširivanju i učvršćenju organizacija KPJ u Primorju i kao veza s višim partijskim forumom.

Na zakazanu konferenciju nije se dugo čekalo. Održana je 1. maja iste godine na istom mjestu gdje je održano i prethodno savjetovanje. Na konferenciji je izabran Okružni komitet (OK) KPJ za Hrvatsko primorje sa sekretarom Ivanom Dujmićem iz Bakra.[66]

[62] HAR, 1-1-c (131), MI — DGPS, br. 12702, 1173/29. Podaci što ih sadrže policijski spisi sasvim se podudaraju s pisanjem Hinka Raspora u citiranom djelu (str. 70—74).

[63] Kao mjesta sastajanja označena su »Zlatni lav«, barovi Kauzlarića i Delića na Sušaku, Martinščica, Grobnik, Krasica i razna izletišta (HAR, 14-1-c, (131), fond prefekture br. 6213/28; fond kvesture, br. 6262/28 d dr.).

[64] H. R a s p o r , *Tokovima,* n. dj., str. 87.

[65] Prema pisanju Hinka Raspora, Okružni komitet KPJ za Hrvatsko primorje sačinjavali su Hinko Raspor, sekretar, Srećko Hlača i Gabre Katalinić, a Okružni komitet SKOJ-a Hinko Raspor, Franjo Grčević i Dragutin Golec.

[66] I. D u j m i ć , *Moja Djelatnost,* n. dj., str. 40; D u š a n D i m i n d ć , *Komunistički pokret u Hrvatskom primorju od 1931—1941,* zbornik »Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941«, Rijeka 1970, str. 59—60;

Uskoro poslije okružne konferencije i izbora OK KPJ za Hrvatsko primorje izabran je Mjesni komitet KPJ za Sušak, sa sekretarom Milanom Grenkom.[67] Angažiranjem OK partijske su se organizacije širile po gradovima i selima u Hrvatskom primorju. Već iste godine funkcionirao je Općinski komitet KPJ u Kastvu, Mjesni komitet u Bakru, Kotarski komitet na otoku Krku, Mjesni komitet u Hreljinu sa 5 ćelija po 4—5 članova, organizacije u Kraljevici, Krasici, Lividragi i Grobinštini.[68]

Policija je budno pratila rad svih radničkih i komunističkih organizacija. Uz pomoć nekoliko uhapšenih omladinaca iz Hreljina uspjelo joj je da prodre u radničke organizacije. Nakon toga su uslijedila mnogobrojna hapšenja na Sušaku i u drugim mjestima Hrvatskog primorja, tako da se broj uhapšenih uskoro popeo na 136. Pred Okružnim sudom za zaštitu države u Ogulinu odgovarala su 53 člana i simpatizera KPJ. Tridesetorici su izrečene kazne zatvora u trajanju od 6 mjeseci do 3 godine.[69]

Hapšenje je znatno omelo rad organizacije KPJ, pa je jedno vrijeme i OK prestao raditi. Tek poslije povratka s robije nekoliko osuđenih funkcionara sindikalnog i komunističkog pokreta 1936, uslijedila je reorganizacija i učvršćenje zabranjenog »Saveza lučkih i obalnih radnika Jugosalvije« i formiranje novog Mjesnog komiteta KPJ za Sušak sa sekretarom Hinkom Rasporom.[70]

Ovaj put hapšenja nisu obezglavila radnički pokret. Borba se prenijela na sindikalni teren, preko stranke radnog naroda koju je formirala Partija, solidariziranjem s borbom naroda čehoslovačke da održi svoju nezavisnost i s borbom španjolskog naroda protiv Frankove diktature.

Proglašenjem Banovine Hrvatske počela je nova hajka na komuniste i sve progresivno orijentirane ljude. Početkom 1940. policija je pohapsila oko 60 ljudi na Sušaku. Jedna grupa uhapšenih štrajkovala je glađu, što je izazvalo zabrinutost, ali i pobudilo simpatije Sušačana prema uhapšenima i njihovima idejama. Među uhapšenima našao se i Marko Orešković, kojega je zagrebačka policija prebacila u sušački zatvor. Zbog nedostatka dokaza jedna grupa uhapšenih oslobođena je polovinom aprila, a druga početkom jula 1940.

J o s i p C u c u l i ć , *Moje učešće u radu KPJ u Hrvatskom primorju,* cit. zbornik, str. 129. Prema pisanju Diminića, članovi Okružnog komiteta bili su: Ivan Dujmić (sekretar) iz Bakra, Josip Cuculić iz Hreljina, Filip Turina iz Kraljevice te Pavao Biondić i Dušan Diminić iz Sušaka. Cuculić dodaje Eduarda Haramiju iz Grobnika, a Dujmić još i Tima Mijatova iz Sušaka, Josipa Pavešića iz Kraljevice, Josipa Kučana i Romana Pelčića iz Hreljina. Najpouzdaniji je podatak iz optužnice Državnog tužilaštva iz Ogulina od 7. septembra 1934. koja je za članove Okružnog komiteta teretila Filipa Turinu, Ivana Dujmića, Josipa Cuculića, Eduarda Haramiju, Pavla Biondića, Tima Mijatova i Dušana Diminića. Usp. D. D i m i n i ć , *Komunistički pokret,* n. dj., str. 60—61.

[67] D. D i m i n i ć , *Komunistički pokret,* n. dj., str. 60.

[68] Isto.

[69] I. D u j m i ć , *Moja djelatnost,* n. dj., str. 41.

[70] Prema optužnici državnog tužioca od 5. februara 1937. članovi Mjesnog komiteta bili su Hinko Raspor (sekretar), Oskar Juranić, Dušan Diminić, Velimir Vučinić, Ivan Suša i Pavao Biondić. Usp. H. R a s p o r a , *Tokovima,* n. dj., str. 109.

Koncem septembra 1940. na Sušak je došao Rade Končar kao predstavnik Centralnog komiteta KPH, sa zadatkom da pomogne komunistima Sušaka i Hrvatskog primorja u oživljavanju partijskog rada. On se odmah povezao s Radom Šupićem, koji se polovinom iste godine vratio iz Lepoglave sa zadatkom da uspostavi razbijenu partijsku organizaciju u Hrvatskom primorju. Za desetak dana Končar i Šupić uspjeli su očistiti Partiju od frakcionaša u partijskom rukovodstvu (isključeni su Milan Grenko i Benjamin Šarinić). učvrstiti partijske redove i formirati novi OK KPH za Hrvatsko primorje sa sekretarom Radom Šupićem.[71]

Potkraj 1940. formiran je Mjesni komitet SKOJ-a za Sušak. Sastanak je održan nedaleko od željezničkog nasipa u Martinšćici. Prisustvovali su mu Stanko Pavlinić i po dva predstavnika radničke i srednjoškolske omladine. Za sekretara je izabran Stanko Pavlinić.[72]

Za razvoj naprednog pokreta na Sušaku i u Hrvatskom primorju bili su to značajni događaji. Tim je rukovodstvima uspjelo da za kratko vrijeme formiraju solidnu partijsku jezgru. Tako je na Sušaku početkom 1941. djelovalo 8 partijskih ćelija s oko 35 članova. Radilo se na formiranju kandidatskih, simpatizerskih i skojevskih grupa i na taj način pripremala se solidna baza za dalji razvoj KPH.

Martovske događaje iz 1941. Partija je uza sav teror nenarodnih režima dočekala organizaciono i politički spremna. Uspjela je narodnim masama predočiti pravi smisao i političke posljedice paktiranja s naci-fašizmom i o toj temi organizirati održavanje sastanaka po ulicama, tvornicama i među đacima u školama. Također je organizirala demonstracije protiv fašizma na Sušaku, po okolnim selima i na otoku Krku. Dijelila je letke s pozivom građanstvu na obranu zemlje, za formiranje vlade narodnog jedinstva i za borbu protiv pete kolone u vlastitim redovima.

[71] Autor nije uspio pouzdano utvrditi tko su sve bili članovi toga komiteta. Najvjerojatnije je da su, uz Radu Šupića, komitet sačinjavali Franjo Cvetan, Božo Glažar, Milan Babić te kasnije Emil Karadžija. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i povratka iz konfinacije u komitet su još ušli Dušan Diminić i Pavao Biondić na osnovi ranijeg članstva u tom komitetu.

[72] *Primorski vjesnik,* april 1961, str. 5.

I POGLAVLJE

SUŠAK I RIJEKA NAKON SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

APRILSKI RAT I KAPITULACIJA

Čim je saznao da je državnim udarom od 27. marta 1941. srušena vlada Cvetković—Maček, Hitler je odlučio vojnom silom razbiti Jugoslaviju. U toku istoga dana izdao je naređenje za napad, tzv. »direktivu — 25«. Na osnovu te direktive njemački generalštab razradio je plan napada na iskustvima već poznate i iskušane strategije »Blitzkriega«.

Mađarska, Rumunjska i Bugarska već su prije pristupile Trojnom paktu. Na njihovim su se teritorijama nalazile njemačke vojne snage u očekivanju napada na SSSR, dok su talijanske trupe s albanskog teritorija vodile neuspješan rat protiv Grčke. Tako se Jugoslavija našla gotovo potpuno okružena fašističkim zemljama, što je s obzirom na nesređenu unutarnju političku situaciju znatno pogoršalo njene obrambene mogućnosti.

Njemačka vrhovna komanda predvidjela je istodobni napad na Jugoslaviju i Grčku i za taj zadatak odredila 34 njemačke i 44 talijanske divizije, 8 pješadijskih, 2 konjičke i 1 motoriziranu brigadu mađarske vojske, dok su trupe Rumunjske i Bugarske, s kojih je teritorija trebalo da krene u napad njemačka 12. armija, dobile zadatak da štite napad od moguće intervencije sovjetskih oružanih snaga.[1] Napad je trebalo izvesti iznenada i brzo, bez objave rata, s više strana, uz angažiranje oklopnih i motoriziranih kolona i uz snažnu podršku avijacije. Težišne zadatke trebalo je da izvrše jedinice 12. armije iz zapadne Bugarske s pravcima nastupanja: desnom kolonom (1. oklopna grupa) preko Niša prema Beogradu, srednjom (40. motorizirani korpus) preko Kumanova i Skoplja prema albanskoj granici, ususret jedinicama 9. talijanske armije, i lijevom (18. brdski korpus) preko Strumice dolinom Vardara prema Grčkoj, odnosno krajnjom lijevom kolonom (30. korpus) iz Bugarske na Solun. Usmjerenost kolona jasno govori o zadacima armije: presjeći Jugoslaviju na njenom najužem dijelu i onemogućiti joj stvaranje jedinstvene fronte s Grčkom, pojaviti se iza glavnih centara zemlje i glavnine njenih oružanih snaga.

[1] **V l a d o S t r u g a r ,** ***Jugoslavija 1941—1945,*** **II izdanje, Beograd 1970, str. 20.**

Druga njemačka armija krenula je iz šireg rajona Graza glavninom svojih snaga (51. i 52. korpusom) prema Zagrebu, dok je druga talijanska armija (11, 5, 6, brzi motorizirani korpus i 3. alpska brigada) dobila zadatak da iz šireg rajona Trsta i Rijeke nastupa duž Jadranske obale, preko Gorskog kotara i prema Ljubljani. U daljem toku operacija jedinice su dobile zadatak da presijecaju, okružuju i po djelovima uništavaju i zarobljavaju jedinice jugoslavenske armije.

Jugoslavija politički, ekonomski i vojnički nije bila pripremljena za rat. Od oko 1,700.000 vojnika, koliko je mogla uključiti u sastav operativnih (1,200.000) i rezervnih (500.000) jedinica, mobilizirano je svega 600.000. Od toga je u času napada neprijatelja jedva jedna trećina stigla na predviđene kocentracijske prostore; ostalo ljudstvo rat je zateklo na mobilizacijskim zborištima ili na maršu. Protivno svim prijetnjama i opasnostima, Jugoslavija je pripreme za rat počela prekasno i opću mobilizaciju proglasila tek 7. aprila. Simovićeva vlada ništa nije ozbiljno poduzela da zemlju pripremi za rat niti se izjasnila za ponovno pristupanje Trojnom paktu, koji inače nije otkazala. Status iščekivanja i neizazivanje protivnika bilo je u tim okolnostima najgore moguće rješenje.

Napad je na Jugoslaviju počeo prema predviđenom planu 6. aprila 1941. izjutra. U napadu su agresori angažirali preko 50 divizija,[2] odnosno oko 870.000 fašističkih vojnika.[3] Operacije su izvođene prema predviđenom planu bez ozbiljnijih poremećaja.

U zemlji je nastao opći metež. Prevladalo je kapitulantstvo, osobito u vrhovima vojske i državnog aparata. Umjesto da misle kako braniti domovinu, pojedinci su spasavali sebe ili nudili svoje usluge agresorima. U vrhovnoj komandi i u komandama armija malo je bilo starješina koje su se odlučnije angažirale u borbi. Otpor jednog dijela oficira na nižim komandnim položajima i jedinica koje su vodili, te otpor članova i simpatizera KP, nisu mogli bitnije izmijeniti situaciju koja se iz dana u dan pogoršavala. Najaktivniji su bili petokolonaši, a najbrojniji kapitulanti. Potpredsjednik vlade Vladimir Maček odmah poslije agresije napustio je vladu i otišao u Hrvatsku, da bi već 8. aprila uputio poruku u kojoj je rat nazvao nesrećom i pozvao članstvo Hrvatske seljačke stranke (HSS) na red i disciplinu. U Sloveniji je ban Marko Natlačen još 6. aprila obrazovao »Narodni svet« i u njegovo ime pozvao komandu jugoslavenske vojske na tlu Slovenije da obustavi otpor agresoru. Poduzeo je korake da se Njemačkoj ponudi mir i izrazi želja za stvaranje »nezavisne« slovenske države.[4]

Slično su se vladali i mnogi odgovorni državnici, oficiri i generali. Država i vojska raspadali su se. Već 10. aprila Vrhovna komanda izgubila je vezu s jednim dijelom potčinjenih jedinica, te je dala direktivu da se jedinice bore samoinicijativno. U vrijeme kada nije postojala jedinstvena vojna doktrina ni jedinstvena koncepcija vođenja rata, kada se glavnina oružanih sna-

[2] P e r o M o r a č a , *Jugoslavija 1941,* Beograd 1971, str. 12.
[3] V. S t r u g a r , *Jugoslavija,* n. dj., str. 21.
[4] P. M o r a č a, *Jugoslavija,* n. dj. str. 14.

ga zatekla na graničnim frontama nepogodnim za obranu, iza njemačkih oklopnih i motoriziranih kolona, bez mobilne pozadine, bez orijentacije na teritorijalni i partizanski način ratovanja, takva direktiva nije mogla hitnije izmijeniti kaotičnu situaciju.

U takvoj situaciji ušle su u Zagreb 10. aprila jedinice 2. njemačke armije i produžile nastupanje prema Karlovcu. Tek nakon toga, kada su se jedinice 7. jugoslavenske armije (koja je branila zapadnu granicu prema Italiji i Austriji) bile raspale, prešla je u napad 2. talijanska armija.[5] Komanda planinskog puka, čije su jedinice branile granicu prema Rijeci, 11. aprila predala je taj dio fronte Talijanima. Talijani su isti dan poslije podne ušli u Sušak bez otpora. Oficiri su prevarili vojnike da je sklopljen mir s Italijom i da se mogu vratiti svojim kućama. Jedinice koje su branile dobro utvrđene položaje na Grobničkom polju i na Kamenjaku prvi su napustili oficiri presvučeni u civilna odijela, a onda su i vojnici pojedinačno i po grupama napuštali položaje. Skladišta su ostala otvorena, oružje napušteno, a topvske i mitraljske cijevi u betonskim utvrđenjima zjapile su prazne. Sporadičan i nedovoljno organiziran otpor zaostalih dijelova nekih jedinica u raspadanju nije mogao zaustaviti niti ozbiljnije usporiti nastupanje 2. talijanske armije duž obale i kroz Gorski kotar. Jedino je komandant Sjevernog sektora pomorske obrane kapetan bojnog broda Mirko Pleiweis naredio da se trgovački i ratni brodovi prikupe i potope u luci Klimno na otoku Krku i da se unište lučki uređaji na potezu od Sušaka i Selaca.

Sušačani su s tugom, ogorčeni na svoje branioce, dočekali talijanske fašiste. Svega desetak ljudi iz gradske uprave i pristaša HSS-a izašlo je na doček. Ulice su bile potpuno prazne, prozori na svim zgradama zatvoreni, a kapci spušteni.

Na otok Krk okupatorske jedinice su se iskrcale 15. aprila sa 17 ratnih i transportnih brodova. Vojnici pomorske pješadije puka »San Marco« nisu naišli na otpor. Ipak su prilikom iskrcavanja i zauzimanja naseljenih mjesta nastupili oprezno, u streljačkom stroju, uz stalnu zaštitu avijacije i artiljerije s ratnih brodova.

Jugoslavenska je vlada preko Vrhovne komande 14. aprila ponudila primirje i prekid operacija, a već sutradan su, ne čekajući reagiranje Njemaca na ponudu, kralj i vlada napustili zemlju i avionima preletjeli na Bliski istok. Do primirja nije došlo, a opunomoćenici Vrhovne komande potpisali su 17. aprila u štabu 2. njemačke armije u Beogradu bezuvjetnu kapitulaciju Jugoslavije.

[5] Protivno njemačkim planovima o angažiranju i brzom prodiranju 2. talijanske armije, talijanski fašistički osvajači pripremali su se za obranu od mogućeg napada jedinica 7. jugoslavenske armije. Na prve znake mogućeg rata protiv Jugoslavije u noći 31. marta pristupljeno je evakuaciji stanovništva iz Rijeke i graničnog područja. Najprije su mobilizirani fašisti i stavljeni na raspolaganje vlastima kao pomoć pri evakuaciji. Do početka rata iz Rijeke i njene periferije evakuirano je oko 57.000 ljudi. Usp. *La Vedetta d' Italia,* 14. april 1942.

PROGLAŠENJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Kombinacije za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) počele su prije drugog svjetskog rata izvan Jugosalvije. Fašistička Italija prihvatila je grupu hrvatskih separatista oko Ante Pavelića i davala im moralnu i materijalnu pomoć u nastojanju da razbiju Jugoslaviju. Međutim, zbog veoma ograničenog političkog utjecaja ove grupe u zemlji, Mussolini je pokušao naći solidniji oslonac u Hrvatskoj za svoje kombinacije prema Jugoslaviji. Prema kazivanju grofa Ciana[6] od maja 1939, on je stupio u vezu s navodnim delegatima Hrvatske seljačke stranke i ponudio im da Italija financira »Mačekov hrvatski pokret«, pod uvjetom da se Maček obaveže da će u toku narednih 4—6 mjeseci »Hrvatsku proglasiti nezavisnom državom u savezu s Rimom« i da će »pozvati talijansku vojsku da osigura red i mir«. Nekoliko dana kasnije Ciano je zapisao da je Maček odbio potpisati takvu kombinaciju, pa je vlada fašističke Italije ponovno ukazala povjerenje svom štićeniku Paveliću.

Prve političke kombinacije s hrvatskom nezavisnošću vlada Trećeg Reicha počela je poslije obaranja Trojnog pakta, kada je Hitler donio odluku 0 oružanom napadu na Jugoslaviju. Prve su kombinacije bile usmjerene za njeno vezivanje uz Mađarsku, ali time nije bila zadovoljna ni Hortijeva vlada. Fašističkoj su Italiji teško padale sve kombinacije s Hrvatskom koje nisu vodile računa o njenim interesima. Međutim, prvo je trebalo riješiti pitanje razbijanja Jugoslavije kao države, a o njenoj razdiobi bilo je vremena za pogađanje. I njemačka je diplomacija procjenjivala da je ustaški pokret malobrojan i nepopularan u narodu, da bi poslužio kao solidan oslonac za političko razbijanje Jugoslavije. Tom delikatnom zadatku mogla je udovoljiti Hrvatska seljačka stranka i njen vođa Maček, koji je ujedno bio 1 potpredsjednik vlade i utjecajna ličnost u zemlji. Diplomatskim i obavještajnim kanalima Treći Reich uhvatio je veze s Mačekom i predložio mu da proglasi otcjepljenje Hrvatske od Jugoslavije. Maček je istovremeno, preko svoga zamjenika u stranci Košutića, razgovarao i sa Simovićevom vladom da se prihvati položaja potpredsjednika, pod uvjetom da se obnovi Trojni pakt i silama Osovine pruži široka satisfakcija za raskid pakta. Kako je Simovićeva vlada bila sklona da prihvati Mačekove uvjete, on se prihvatio položaja potpredsjednika u vladi, pa su time i njemačke kombinacije s njegovom ličnošću otpale.

Propast planova s Vlatkom Mačekom nije zbunio njemačku diplomaciju. Naprotiv, ona se brzo snašla i odlučno reagirala. Već 1. aprila u Zagreb su stigli Walter Malettke i Edmund Veesenmayer sa zadatkom da se povežu s frankovačko-ustačkom grupacijom i desnim krilom HSS-a, koje nije odobravalo Mačekov postupak.

Dobri poznavaoci prilika u Hrvatskoj procijenili su da je Slavko Kvaternik, penzionirani pukovnik austrougarske vojske i poznati germanofil, najpogodnija ličnost za kombinacije protiv jugoslavenske države. Oko nje-

[6] *Dnevnik grofa Ciana,* Zagreb 1948, str. 73. i dalje.

ga se već okupila skupina poznatih ustaša; oni su s nekim poslanicima i zastupnicima Banovine Hrvatske održali skupštinu i pripremili »proklamaciju« kojom je trebalo da oglase prestanak postojanja Jugoslavije i proglašenje nezavisne hrvatske države. Naravno, takav je postupak bio uvjetovan zahtjevom za »zaštitu i pomoć« i priznanje od sila osovine.[7]

Veesenmayer je s Kvaternikom sastavio plan za proglašenje nezavisnosti Hrvatske. Međutim, za uspjeh te akcije Veesenmayer je smatrao bitnim dva momenta: prilazak njemačke vojske Zagrebu i bacanje letaka po gradu i imobilizaciju moguće političke intervencije Mačeka protiv toga čina. Prvi od navedenih dvaju uvjeta ispunio se 10. aprila. Zatim su se Veesenmayer i Kvaternik uputili Mačeku i od njega dobili suglasnost da preda vlast Slavku Kvaterniku. Trebalo je naime proglašenje NDH predstaviti kao akt dobre volje hrvatskog naroda i njegovih vođa, tj. ostaviti dojam da to nije diktat osvajača, volja šačice ustaša i desno orijentiranih hrvatskih nacionalista — separatista. Maček je potpisao proglas hrvatskom narodu kojim ga je obavijestio da je predao vlast Slavku Kvaterniku i sve pristaše HSS-a pozvao da ostanu na svojim mjestima, da se pokore novoj vlasti i izvršavaju njene naredbe. 10. aprila u 17 sati i 45 minuta spiker radio-Zagreba pročitao je Kvaternikov i Mačekov proglas o osnutku NDH. Tako je počela živjeti umjetna tvorevina koja se izdajnički odnosila prema hrvatskom narodu, a razbojnički i istrebljivački prema drugim narodima, koji su se zatekli u njenim granicama, kao i prema progresivno orijentiranim Hrvatima.

Odmah poslije proglašenja NDH Kvaternik je u svojstvu zamjenika poglavnika Ante Pavelića okupio grupu separatista i formirao »Državno vodstvo NDH« sa zadatkom da upravlja javnim poslovima kao vrhovni organ nove vlasti do dalje naredbe Pavelića a sve u dogovoru sa svojim stalnim pratiocem Veesenmayerom. Uz pomoć nekoliko penzioniranih oficira bivše austrougarske vojske, svojih ratnih drugova, i ustaški nastrojenih oficira jugoslavenske vojske, Kvaternik je organizirao »oružane snage NDH« i za sebe je rezervirao položaj vrhovnog zapovjednika vojske.

Mussolini je o proglašenju NDH obaviješten posredno 10. aprila navečer. Bio je iznenađen i osobno pogođen. Talijanska se diplomacija dosta dugo pripremala za takav čin, prikupljala, politički i materijalno pomagala ustaški pokret. Nije računala s tim da će joj neka druga sila preuzeti taj primat. Odjednom je njemačka diplomacija preuzela inicijativu, pripremila i proglasila NDH, a da nije o tom činu konzultirala niti informirala talijanske političke prvake.

Vremena za oklijevanje nije više bilo. Mussolini je 11. aprila 1941. primio Pavelića kao budućeg poglavnika novoformirane države na razgovor o odnosima i teritorijalnim ustupcima Italiji. Izložio mu je teritorijalne zahtjeve Italije prema zapadnim područjima Hrvatske i Dalmacije. Budući da je Pavelić uvjerio Mussolinija u svoju lojalnost prema fašističkoj Italiji

[7] Pojedinosti o navedenim događajima vidi opširnije u knjizi: F e r d o Č u l i n o v i ć, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* Beograd 1970, str. 168—210.

i spremnost na teritorijalne ustupke, Mussolini nije smatrao potrebnim da to odmah i pismeno utvrdi, te je Paveliću i njegovoj pratnji odobrio povratak u zemlju.

Pavelić je 12. aprila izjutra sa oko 300 ustaša stigao vlakom u Trst. Prefekt grada pripremio mu je doček, što je trebalo značiti da u njemu gleda budućeg »poglavnika NDH«. Za dalji put komandant 2. talijanske armije general Vittorio Ambrosio stavio im je na raspolaganje kamione.

Na Sušak su ustaše stigle 12/13. aprila oko ponoći. Nitko ih nije dočekao. Grad je bio iskićen talijanskim zastavama, ali pust. Ni nova garnitura na vlasti nije im poželjela dobrodošlicu. U Karlovcu je Pavelića dočekao Slavko Kvaternik. Na redu su bili važni politički razgovori prije ulaska u Zagreb i preuzimanja dužnosti poglavnika.

Pavelić je u Zagreb ušao noću 15. aprila, nešto prije 4 sata izjutra, i to ne Savskom cestom, kuda se računalo da će proći, već preko Podsuseda i Ilicom do banskih dvora gdje je odsjeo. Odmah je odstranio policiju i odred »zaštite« i naredio da ga čuvaju ustaše.

Istog dana — 15. aprila 1941. NDH priznale su vlade nacističke Njemačke i fašističke Italije. Do kraja juna iste godine priznale su je još i Mađarska, Slovačka, Rumunjska i Bugarska (sve fašističke i kvislinške zemlje), Japan i Španjolska. Vatikan nije priznao novu državu, ali je u Zagreb uputio diplomatskog delegata. Nešto kasnije, NDH je priznala 12. septembra i Finska. Izvan kruga fašističkih zemalja i njihovih satelita nijedna druga zemlja nije ju priznala. To znači da ni po jugoslavenskim državno pravnim ni po međunarodno-pravnim zakonima nije mogla postojati kao nezavisna država; ona je nastala i životarila kao marionetska i kvislinška tvorevina okupatora i nestala zajedno s njima.

PODJELA JUGOSLAVIJE IZMEĐU FAŠISTIČKIH AGRESORA

Kada su jugoslavenski narodi odbili da se pokore Trojnom paktu, Hitler je sazvao najbliže suradnike i upoznao ih sa svojom odlukom da Jugoslaviju uništi vojnički »i kao državu«. Obrazlažući tu odluku, dao je i prvu direktivu o razdiobi Jugoslavije. Zbog priprema za realizaciju planova »Marita« (napad na Grčku) i »Barbarosa« (napad na SSSR), Hitler je odlučio da se izvrše pripreme za napad na Jugoslaviju »a da se ne čeka na moguće izjave lojalnosti od nove vlade [.. .].«[8]

Od načelnih zadataka o podjeli jugoslavenske države prešlo se na razradu konkretnih planova. Tako se pojavio »generalni plan za kasniju organizaciju uprave na jugoslavenskom području«, od 6. aprila 1941, zatim »Privremene smjernice za razdiobu Jugoslavije« od 12. aprila. Nadalje, održana je konferencija ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije u Beču od 20. do 24. aprila, odnosno Hitlerova konačna odluka o razgraničenju dostav-

[8] **F. Čulinović,** ***Okupatorska,*** **n. dj., str. 34—42.**

ljena ministrima vanjskih poslova u Beču 24. aprila, iza čega su došli i pregovori između Njemačke i Italije o razgraničenju sredinom maja iste godine. Prema tim dokumentima, teritorija Jugoslavije podijeljena je ovako:

1. Linija razgraničenja između njemačke i talijanske okupacione zone kretala se pravcem: Vrh (na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici), Lučno, Ježića, Litija, Cerklje, Samobor, Petrinja, Glina, Bosanski Novi, Sanski Most, Mrkonjić Grad, Donji Vakuf, južno od Sarajeva, Ustiprača, Priboj, Novi Pazar, Orlova Čuka, Šar planina, Tetovo, Ohridsko jezero, Prespansko jezero.[9]

2. Slovenija je podijeljena na tri dijela: Gorenjska, Štajerska i dio Dolenjske (9.620 km^2 sa 775.000 stanovnika) priključene su njemačkim pokrajinama Koruškoj i Štajerskoj; Mađarska je dobila Prekomurje, a Italija Ljubljansku pokrajinu (5.242 km^2 sa 380.000 stanovnika).[10]

3. Mađarska je isprva vršila vojnu upravu u Bačkoj, Baranji, Međumurju i Prekomurju, a kasnije je te pokrajine pripojila svojim županijama, kojima su te pokrajine pripadale za vrijeme Austro-Ugarske (11.601 km^2 sa 1,145.000 stanovnika).[11]

4. Bugarska je okupirala najveći dio Makedonije i dio istočne i južne Srbije (28.250 km^2 sa 1,260.000 stanovnika).[12]

5. Banat, područje Borskog rudnika sa susjednim jugoistočnim ugljenim bazenom bio je najprije stavljen pod »njemačku zaštitu«, a zatim kao administrativna i autonomna cjelina (zbog posebnih interesa njemačke nacionalne manjine — »folksdojčera«) priključen upravnom sistemu okupirane Srbije.[13]

6. Srbija je svedena u granice od prije 1912. (51.000 km^2 sa 3,810.000 stanovnika) s kvislinškom komesarskom vladom. Zbog posebnih ekonomskih interesa Njemačke priključeno joj je i područje rudnika Trepče na Kosovu iz talijanske okupacione zone.[14]

7. Crna Gora je proglašena »nezavisnom« u okviru Kraljevine Italije. Oduzeta joj je »Pokrajina Boka Kotorska« i priključena Italiji, a pod jurisdikcijom civilnog komesara za Crnu Goru potpao je i najveći dio Sandžaka.[15]

[9] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* II dzdanje, Beograd 1963, knj. 1, str. 33.

[10] V. Strugar, *Jugoslavija,* n. dj., str. 24.

[11] Žarko Atanacković, *Okupacija Vojvodine i stanje poslije okupacije,* »Vojnoistorijski glasnik« (dalje: VIG), br. 3 od 1963, str. 45—54.

[12] Boro Mitrovski, *Uslovi pod kojima se pripremao početak oružanog ustanka u Makedoniji,* VIG, br. 4 od 1966, str. 128—130; V. Strugar, *Jugoslavija,* n. dj., str. 25.

[13] Ž. Atanacković, *Okupacija,* n. dj., str. 40—54; P. Morača, *Jugoslavija,* n. dj., str. 21.

[14] Jovan Marijanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941,* Beograd 1963, str. 27—35; P. Morača, *Jugosalvija,* n. dj., str. 25—26.

[15] Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOP i u socijalističkoj revoluciji,* knj. 1, Beograd 1960, str. 17—27.

8. »Velikoj Albaniji«, koja je bila pod pokroviteljstvom Italije, priključen je dio zapadne Makedonije i najveći dio Kosova.[16]

9. Hrvatskoj je dodijeljena Bosna i Hercegovina. Proglašena je »nezavisnom državom« s tim da pitanje razgraničenja s Italijom riješe dvije vlade sporazumno.[17]

Izuzev Njemačke, koja je presuđivala o svojim i tuđim interesima, nitko nije bio zadovoljan izvršenom podjelom. Italija nije uspjela ostvariti svoje maksimalne zahtjeve prema Dalmaciji, a bila je i nezadovoljna čitavim postupkom oko proglašenja NDH. Njemačka je željela da dijelovima Jugoslavije nagradi svoje ratne saveznike za učinjene usluge i da ih time veže za sebe u budućim akcijama. Ali ona je u prvom redu vodila računa o svojim ekonomskim interesima. Prilikom povlačenja demakracione linije između okupacionih zona Njemačke i Italije najbogatija područja Hrvatske (Posavina, Zagreb, Karlovac, Sisak itd.), Bosne i Hercegovine (Banja Luka, Zenica, Vareš, Kakanj, Breza, Tuzla, Sarajevo) ostala su u njemačkoj okupacionoj zoni. Pri utvrđivanju statusa Banata važnu ulogu odigrala je potreba Njemačke za žitom i masnoćama; status borskog rudnika i dijela istočne Srbije uvjetovala je potreba Njemačke za bakrom i ugljenom. U nastojanju da što više ruda i drugih sirovina osigura za svoje potrebe, Njemačka je rezervirala rajon rudnika Trepče na Kosovu, nalazišta boksita oko Ključa, Bosanske Krupe, Livna, Duvna, Posušja, Imotskog, Ljubuškog, Širokog Brijega, Mostara, Splita, Šibenika i drugih područja Dalmacije (iz talijanske okupacione zone), nalazišta nafte u Bačkoj — iz mađarske okupacione zone, itd. Sve je to učinjeno zbog »interesa savezničke stvari«. Međutim, saveznici Njemačke nisu imali nikakva prava u njemačkoj okupacionoj zoni.

»RIMSKI UGOVORI« IZMEĐU KRALJEVINE ITALIJE I NDH

Granicu između NDH i Njemačkoj priključenih pokrajina Slovenije odredio je Hitler. U NDH nije bilo snaga koje su mogle oponirati tom diktatu. Da bi se udovoljilo formi i istakla kaka-takva uloga NDH u razgraničenju, granicu je povukla »njemačko-hrvatska mješovita komisija«. Akt o razgraničenju dobio je naslov »Hrvatsko-njemački državni ugovor o određenju zajedničke granice«. NDH je taj ugovor ratificirala 27. juna 1941.[18]

Hitler je suvereno i neopozivo povukao i demarkacionu liniju između njemačke i talijanske okupacione zone na području NDH. Taj čin dovoljno uvjerljivo svjedoči o tome da je njena »nezavisnost« i »samostalnost« predstavljala samo fikciju. U vrhovima Trećeg Reicha bilo je i takvih shvaćanja da Italiju ne treba uzimati u obzir »kao ozbiljnog partnera u ratu protiv Jugoslavije«, te analogno tome ne uzimati ozbiljno niti talijanske zahtjeve u vojnoj okupaciji NDH.[19]

[16] Ali H a d r i, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji,* »Jugoslavenski historijski časopis« (dalje: JIć), br. 2 od 1965, str. 40—57.
[17] F. Ć u l i n o v i ć, *Okupatorska,* n. d i s t r. 53 i dalie.
[18] Isto, str. 236.
[19] Isto, str. 234—235.

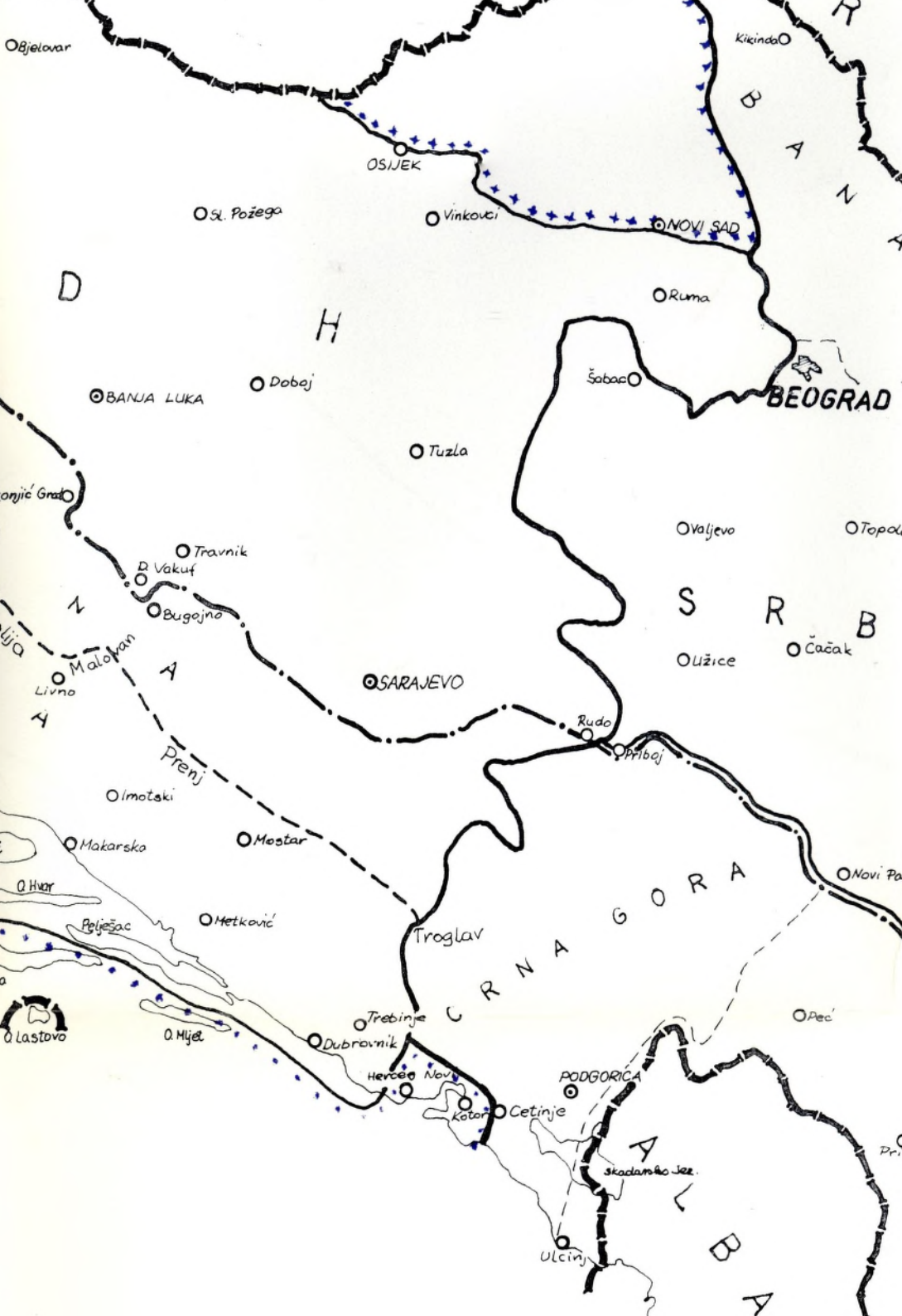

Bjelovar
Kikinda
OSIJEK
Sl. Požega
Vinkovci
NOVI SAD
Ruma
D
H
Šabac
BEOGRAD
Doboj
BANJA LUKA
Tuzla
Valjevo
Travnik
D. Vakuf
Bugojno
S
R
B
Čačak
Užice
Malovan
Livno
SARAJEVO
Rudo
Priboj
Prenj
Imotski
Makarska
Mostar
Novi Pa
O. Hvar
Metković
Pelješac
Troglav
C R N A G O R A
Trebinje
Peć
O. Lastovo
O. Mljet
Dubrovnik
Herceg Novi
PODGORICA
Kotor
Cetinje
Skadarsko Jez.
Ulcinj
A L B A

Njemačka nije željela zbog NDH kvariti odnose s glavnim saveznikom u Evropi — fašističkom Italijom. Njemačka diplomacija (uključujući i Hitlera) izražavala je 1941. više puta neslaganje s maksimalnim zahtjevima Italije prema NDH, ali je ipak prepustila da se ta pitanja riješe u izravnim pregovorima dvaju partnera.

Pregovore između Italije i NDH službeno su započeli Ciano i Pavelić 25. aprila 1941. u Ljubljani. Vođeni su oko teritorijalnih ustupaka NDH Italiji, o personalnoj i carinskoj uniji između dvije zemlje, o stavljanju oružanih snaga NDH pod talijansku komandu i o drugim pitanjima. Razgovori između Mussolini ja i Pavelića završeni su 7. maja, a ugovori potpisani 18. maja 1941.

Prvih dana okupacije komandant 2. talijanske armije ovlastio je riječkog prefekta Temistocla Testu da organizira civilnu vlast za područje Rijeke i Kupe: Sušak, Kastav, Bakar, Crikvenica, Novi, Senj, Krk, Rab, Delnice, Čabar, Karlovac, Vrbovsko i Ogulin.[20] Na osnovu tog ovlaštenja može se pretpostaviti da je Italija imala u planu da anektira sve te krajeve. Međutim, sticajem raznih okolnosti bila je prinuđena da koliko-toliko smanji svoje teritorijalne zahtjeve i prema zapadnim granicama NDH i u Dalmaciji. Ipak je najveće i za hrvatski narod najteže ustupke fašističkoj Italiji ustaška vlada učinila na teritorijalnom planu. »Ugovorom o određivanju granice između Kraljevine Hrvatske[21] i Kraljevine Italije« hrvatska i talijanska vlada sporazumjele su se u ovome:

»Član 1. — Priznaju se kao sastavni dijelovi Italije: kotarevi Kastav, Sušak, Čabar, a od kotara Delnice jedan dio linijom koja prolazi od kote 710 (Biljevina), ide grebenom Starčev Vrh, Veliki Tomac, Oštrac, Rogozno i Brloško, stiže do administrativne granice kotara Sušak na vrhu Jelenčić (kota 1106) i silazi zatim visovima brda Gorica i Meč te kotama 623, 424 i 252 na more do Bakarca, ostavljajući na hrvatskom području općine Hreljin, Bakarac i Kraljevicu (Kraljevica—Šmrika) s istom lukom i raskrsnicom puteva koji tamo vode,[22]

— otočići Sveti Marko, otoci Krk, Rab i manji otoci u visini Jablanca [...].«**

Tim ugovorom veliki dio Nezavisne Države Hrvatske i Nezavisne Crne Gore prepušten je Italiji koja s njim, izuzev imperijalističkih prohtjeva, nije imala nikakve veze.

[20] **Naredba riječkog prefekta Temistocla Teste o imenovanju civilnih komesara, Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR), invent, br. 222.**

[21] **Prvih dana formiranja NDH često se upotrebljavao izraz »Kraljevina Hrvatska«. Ustačka vlada vjerojatno je željla da ponovno usDostavi krunu kralja Tomislava i da pripremi teren za planiranu personalnu uniju s Kraljevinom Italijom.**

[22] **Vidi kartu anektiranog područja koja je snimljena iz knjige: *Amministracione della Intendenza civile per i territori annessi del Fiumano e della Kupa,* MNR, inven. br. 293.**

[23] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik),* tom XIII, knj. 1, str. 61.**

Rukovodstvo NDH bilo je svjesno poraznih političkih posljedica koje će taj čin izazvati. Stoga je pokušalo naći kompenzaciju za ustupljene teritorije na drugoj strani. Ustaška propaganda usmjerila je glavnu pažnju na Bosnu i Hercegovinu kao na »tijelo i srce Hrvatske« i povela kampanju protiv crnogorskih separatista oko Sandžaka i istočne Hercegovine. Za hrvatski narod bila je to slaba utjeha. Čak su i neki krugovi iz Pavelićeve najbliže okoline bili nezadovoljni kapitulantskim držanjem svoga »vođe« prema Talijanima.

Uskoro poslije tih događaja CK KPH, u pozivu na općenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih slugu sredinom juna 1941., piše:

> **»Frankovačka gospoda fraziraju o velikoj, slobodnoj i suverenoj hrvatskoj državi, a Hrvatska je njihovom zaslugom porobljena i raskomadana na tri dijela. U jednom dijelu Hrvatske gospodare imperijalistički okupatori koje frankovačka gospoda slave i uzdižu kao saveznike i oslobodioce Hrvata. Talijanski imperijalisti porobiše našu divnu Dalmaciju i Primorje kojima spremaju gorku sudbinu paćenice Istre u kojoj je ognjem i mačem iskorijenjeno sve što je bilo hrvatsko i slovensko [.. .].«**[24]

Okupirana područja, koja je Italija anektirala i za tu aneksiju dobila privolu rukovodstva NDH, nazvana su prvom zonom. Osim te zone do demarkacione linije (označivala je razgraničenje interesnih sfera njemačkog i talijanskog imperijalizma), utvrđene su još druga i treća zona. Druga ili tzv. »demilitarizirana« zona obuhvatila je prostor od anektiranih područja do linije Vinica, Tounj, Plitvički Leskovac, Prijeboj, planina Plješevica, Šator, Malovan, Prenj, Bjelašnica, Troglav.[25]

Treća zona protezala se od sjeverne granice druge zone do demarkacione linije koja je razdvajala talijansku i njemačku okupacionu zonu.

Posebnim sporazumom o pitanjima vojničkog značaja, koja se odnose na jadransko primorsko područje, NDH se obavezala da »neće podići ni podržavati nikakvo vojno utvrđenje ili uređaj kopneni, pomorski ili vazduhoplovni, nikakvu (operacionu) bazu kao ni tvornicu ili skladište municije i ratnog materijala [...].[26]

[24] ***Zbornik,*** **n. dj., tom V, knj. 1, str. 8—9.**

[25] **Ministar hrvatskog domobranstva Slavko Kvaternik u »naredbi o privremenom zaposjedanju područja Nezavisne Države Hrvatske od Italije II zone«, pobliže označuje liniju razgraničenja između druge i treće zone. Član 1. spomenute »naredbe« glasi:**

»Zapovjedniku II talijanske armije određene su sve čete razmještene u prostoru zapadno, jugozapadno i južno od crte: Resnik — Generalski Štol — Babina Greda — Slunj (isključno) — Čatrnja — Plješivica — Donji Lapac (isključno) — Dobro Selo (isključno) — Boraćevac (isključno) — Jadovnik — Šator planina — Priluka (isključno) — Staretina planina — Livno (isključno) — Šuica (isključno) — Tomislav grad (Duvno) — Vran planina — Čvrsnica — Prenj — Crvanj planina — Čemerno — Lebršnik.

Crta ide grebenom označenih planina. Označeno s »isključno« pripada nama«. Citirano prema R a f a e l B r č i ć . *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini* 1941. godine, VIG, br. 1 od 1970, str. 58.

[26] ***Zbornik,*** **n. dj., tom XIII, knj. 1, str. 63.**

GIA CO
BOSCONERO
DI CR
ACQUAFREDDA
INDIPENDENTE
STATO
MARCEGLIA
BERNECI
CASTUA
RATTUGLIE
PODUM
CERVI
VALICI
S.MATTEO
SIGNORIA
GROBNICO
SOTTOMONTE
PODERVAGNO
DRENOVA
ZAULE
DEL CARNARO
CRASTENIZZA
FIUME
NOCERA
SUSSA
VILLA CUCOLO
VALLE
SCARLIEVO
S.MARTINO
VILLA CARSIA
ZURCOVA
COSTENA
BUCCARI
S.GIUSEPPE
MAROCCHINO
COSTABRA
NEIA
SCOGLIO
S.MARCO
GOLFO DEL CARNARO
CASTELMUCCHIO
CIRQUENIZZA
RUDINA
GNIVIZZE
SUSANNA
CLIMNO
S.VITO
FELICIANO
ASSUNTA
S.VITO
NOVI
PORTO
MALINSCA
CRASSE
ROVEREDO
S.GEROLAMO
ISOLA VEGLIA
MILONICI
GARIZZA
VERBENICO
CANALE DELLA MORLACCA
MONTE
VEGLIA
PONTE
BESCAVALLE
BESCANUOVA
GIURANOI
ISOLA
PLAUNO
CHERSO
SCOGLIO CORMATO
ISOLA
PERVIC

Tim sporazumom fašistička Italija osigurala je potpunu kontrolu nad čitavim širokim obalnim pojasom u kojem NDH nije smjela držati ratnu mornaricu (izuzev jedinice za policijsku i financijsku stražu). Njene vojne snage reducirane su na najmanju moguću mjeru i podčinjene komandantu 2. talijanske armije. NDH je u toj zoni zadržala civilnu upravu ali potpuno podređenu talijanskim vojnim komandantima.

Talijanska diplomacija trudila se da s više raznih »ugovora« potpuno veže NDH za sebe i da ju podčini svojim interesima. Tako je »ugovor o jamstvu i suradnji između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije« imao osigurati »nezavisnost« i »teritorijalnu cjelovitost« NDH, dok je stvarno ograničavao njena suverena prava zabranom da samostalno preuzme međunarodne obaveze koje bi se kosile s jamstvom Italije nad NDH. Tako je Ugovorom o carinskoj i valutnoj uniji, sklopljenim na 25 godina kao dopunu »rimskim ugovorima«, trebalo privredu NDH vezati za talijansku privredu i uključiti je u njen ratni napor.

Krunu takve podređenosti NDH Italiji predstavljao je dogovor »o personalnoj uniji NDH i Italije«. Naime, ustačka vlada zanosila se mišlju da obnovi krunu kralja Petra Krešimira koju bi trebao nositi talijanski princ Aimone di Spoleto. Taj čin trebao je da i de jure »združi« NDH i Italiju, a de fakto da slabijeg partnera podčini jačem.

Politički vrh fašističke Italije nije bio zadovoljan postupcima njemačke diplomacije i njenih oružanih snaga u vezi s proglašenjem NDH, povlačenjem demarkacione linije između Njemačke i Italije i razdiobom jugoslavenskih teritorija. U svim tim pitanjima Njemačka se vladala tako kao da Italija — njen glavni ratni saveznik — nije ni postojala. U novonastaloj situaciji, kada je njemačka diplomacija pokazala određenu benevolentnost prema talijanskim interesima na Balkanu i ujedno izrazila spremnost da prihvati NDH kao državu s pravima da samostalno uređuje svoje odnose s drugim državama — Italija je pokušala da tu labilnu državnu tvorevinu odvoji od njemačkog utjecaja i potpuno veže za sebe. Klauzula ugovora »da Hrvatska neće preuzimati međunarodnih obaveza« koje bi se kosile s »jamstvom« Italije nad NDH, imala je u prvom redu za svrhu da onemogući njeno približavanje Njemačkoj. Nedostatak njemačkih vojnih snaga na području NDH stalno je poticao talijanski imperijalizam da naknadno ispravlja »nepravedno« povučenu demakracionu liniju dviju okupacionih zona.

ORGANIZACIONA STRUKTURA OKUPACIONE VOJNE I CIVILNE VLASTI

Više zaslugom njemačkih negoli svojih oružanih snaga, Italija je čvrsto zakoračila na Balkan riješena da ostvari svoje aspiracije i da Jadransko more pretvori u »mare nostro«.[27] Tako je Italija počela s otkidanjem po-

[27] Pobjednice iz I svjetskog rata — Francuska i Engleska — sve do predvečerja II svjetskog rata imale su presudan politički, ekonomski i vojni utjecaj u Jugoslaviji. »Anšlusom« Austrije 1938. Nemačka je navjestila da obnavlja staru

jedinih dijelova jugoslavenskih teritorija i njihovim »sjedinjavanjem sa maticom«. Raznim mjerama političkog, ekonomskog i vojnog pritiska stvarala je u svojoj okupacionoj zoni preduvjete da se nametne u tim krajevima. Vješto je iskorištavala nedostatak potrebnog broja njemačkih oružanih snaga u njenoj okupacionoj zoni, nudila svoje usluge Nijemcima i na taj način pokušavala da se nametne čitavoj NDH. Budući da nije bila koliko Njemačka angažirana u borbi protiv SSSR-a, mogla je da se više posveti svojim pretenzijama prema Balkanu i Sredozemlju.

Okupaciju zapadnih dijelova jugoslavenskih područja izvršile su snage 2. talijanske armije sa štabom najprije u Karlovcu, a zatim u Sušaku. To je bila brojčano jaka i tehnički dobro opremljena armija. Sve snage koje su sudjelovale u napadu na Jugoslaviju ostale su na okupiranim teritorijalna.

Glavni dio 2. armije sačinjavale su snage 11, 5 i 6. korpusa i korpusa »Celere« u ovakvom rasporedu:

— 11. korpus sa štabom u Planini, u sastavu: dvije divizije i samostalne korpusne jedinice, okupirao je »Ljubljansku provinciju«;

— korpus »Celere« sa štabom u Lovranu u sastavu: dvije divizije i samostalne korpusne jedinice, u rasporedu od Pivke i Ilirske Bistrice do Karlovca i Jastrebarskog;

— 5. korpus sa štabom u Crikvenici, u sastavu: divizija »Lombardia« sa štabom u Delnicama i jedinicama na području Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, divizijom »Re« sa štabom u Senju i jedinicama na potezu od Senja do Gospića i Udbine;

— 6. korpus sa štabom u Splitu i tri divizije za okupaciju Dalmacije.

politiku »Drang nach Osten«. U Jugoslaviji se osjećao pritisak njemačke politike i ekonomike što su pothranjivale desničarski orijentirane vlade bivše Jugoslavije. Vlada Milana Stojadinovića napuštala je tradicionalno prijateljstvo s Francuskom i Engleskom i sve se više približavala Njemačkoj i Italiji. Njemačka je u to vrijeme bila previše okupirana problemima oko čehoslovačke, napadom na Poljsku (septembar 1939.), Dansku i Norvešku (aprila 1940.) na zapadnoevropske zemlje (maj 1940.), tako da se nije mogla pozabaviti još i problemima Sredozemlja i Jadrana. Stoga je sredinom augusta 1939, kada je pripremala napad na Poljsku, ponudila Italiji da napadne Jugosalviju. Međutim, kako je bilo sve manje izgleda da će zapadne zemlje prihvatiti ponuđeni mir, Njemačka je osjećala potrebu za sirovinama, pa je sve glasnije kucala na vrata Balkana. Kada je polovinom 1940. Hitler odlučio da napadne SSSR, njemački interesi u Jugosalviji sve su više potiskivali talijanske, i njemačka prisutnost u toj zoni sve je izrazitija.

Polovinom 1940. Italija je počela vršiti intenzivne pripreme za napad na Jugoslaviju. Za taj zadatak zatražila je od Njemačke da joj stavi na raspolaganje željezničke pruge, aerodrome i teritorij južne Austrije. Njemačka tada nije bila zainteresirana za taj rat pa je Italiji uskratila svaku pomoć, tako da je ova bila prisiljena obustaviti pripreme za napad. U naknadu za to Italija je, bez prethodnog konzultiranja s Njemačkom, 28. oktobra 1940. napala Grčku i uskoro doživjela vojni poraz. Bilo je jasno da talijanske oružane snage nisu kadre da realiziraju zahtjeve koje im je fašistički vrh postavljao; Italija je mnogo htjela, a malo je toga bila kadra ostvariti. Poslije poraza u ratu s Grčkom utjecaj Njemačke na Balkanu sve je više jačao na štetu interesa Italije.

Na području 11. i 5. korpusa nalazile su se još i jedinice granične straže: 20 pješadijskih i 3 mitraljeska bataljona, 8 artiljerijskih diviziona, jedna legija granične milicije od 4 bataljona i druge manje jedinice. Na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara nalazilo se još nekoliko bataljona financijske straže crnih košulja, teritorijalno-mobilnih i drugih jedinica.[28]

Vojnu upravu na području Sušaka, naredbom Mussolinija od 11. IV 1941, preuzeo je general Ottorino Dabbeni.[29]

Komanda kraljevske mornarice nalazila se u Rijeci. Bila je sastavljena od torpiljarki, minolovaca, patrolnih i torpednih čamaca, nešto talijanskih te zaplijenjenih jedinica jugoslavenske ratne mornarice. U operativnom pogledu bila je podčinjena komandi 2. armije.[30]

Broj garnizona i vojnika u njima često se mijenjao. Prema podacima iz više izvora, vidi se da su talijanske i ustaško-domobranske formacije držale ove garnizone: Sušak, Bakar, Grobnik, Škrljevo, Hreljin, Kraljevicu, Crikvenicu, Selce, Novi Vinodolski, Senj, Bribir, Tribalj, Drivenik, Grižane, Lič, Fužine, Vrata, Delnice, Mrkopalj, Ravnu Goru, Srpske Moravice, itd. U većim mjestima (Sušaku, Crikvenici, Novom Vinodolskom, Senju i Delnicama) zadržavalo se u prosjeku 2—5 tisuće vojnika.[31] Gustina garnizona i neuobičajeno veliki broj vojnika u njima otežavali su razvoj ustanka i držanje slobodnih teritorija na tim područjima.

Okupacijom Jugoslavije policijske i obavještajne snage na Rijeci nisu se bitnije promijenile; one su samo ojačale, osobito vojne. Na Sušaku uspjelo im je formirati više civilnih i vojnih centara. Najzapaženiju ulogu imala je OVRA.[32] Ona je na Sušaku formirala jedan odjel u sastavu obavještajnog sektora sa sjedištem u Rijeci i sa zadatkom da kontrolira politička, ekonomska i druga kretanja. Svoje ljude zapošljavala je i raznim kanalima ubacivala u privredne i druge organizacije. Preko njih uspjela je primamiti izvjestan broj suradnika i formirati nekoliko punktova za dobivanje informacije. U njihovu se službu stavilo nekoliko policajaca bivše Jugosalvije, poznatih antikomunista. Među njima su se posebno istacali Mario šikić zvan »Mićero«,[33] Božo Kalanj i Vladimir Dunić. Kako su dobro poznavali političke prilike na Sušaku i veliki broj ljevičara, povjerena im je služba u političkom odjelu policije kod zloglasnog šefa Pillerija. U prvim

[28] V. S t r u g a r , *Jugoslavija,* n. dj., str. 30—31.

[29] Naredba br. 1 od 12. aprila 1941. civilnog komesara za Sušak, MNR, sig. 304/III, Cl/l 14.

[30] V. S t r u g a r , *Jugoslavija,* n. dj., str. 31.

[31] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 2, str. 334; knj. 3, str. 248.

[32] Opera volontaria repressione antifascista — Obavještajna služba za borbu protiv antifašizma.

[33] Dolaskom u Sušak, Slavko Komar, jedan od sudionika NOB, bio je najprije od Mjesnog komiteta KPH za Sušak, a zatim od Kotarskog komiteta zadužen za formiranje i rad borbenih grupa u gradu. Nekoliko puta organizirao je likvidaciju ovoga zloglasnog policijskog agenta, ali akcije nisu uspjevale. Ovaj iskusni agent svaki je puta spretno izbjegao namještene zasjede.

danima okupacije nije bilo nijednog hapšenja a da u njemu nije sudjelovao i neki od poznatih agenata iz Sušaka.[34]

Poslije utvrđivanja demarkacione linije između njemačke i talijanske okupacione zone i sređivanja drugih odnosa, komanda 2. talijanske armije preselila se potkraj septembra 1941. iz Karlovca u Sušak. Na čelu obavještajnog odjela armije stajao je pukovnik Manucci.[35] Njegovi su obavještajci pokrivali čitavu teritoriju armije. Na Sušaku su zavrbovali nekoliko oficira bivše jugoslavenske vojske kao što su Dušan Đaković — kapetan, Dušan Šorak — kapetan, Branko Ratković — poručnik, Krešimir Vranić — mornarički oficir, i drugi.[36]

Nešto kasnije uspjelo im je pridobiti nekoliko oficira bivše jugoslavenske vojske iz zarobljeničkog logora, koji se nalazio u Rijeci. Ti oficiri predstavljali su se kao odbjegli logoraši, bili su snabdjeveni taliajnskim pasošima za slobodno kretanje i primali novčanu nagradu za rad. Pod parolom sklanjanja od Talijana oni su pokušavali da se uvuku u antifašističke organizacije na Sušaku i razbijati ih iznutra.[37] Većinu tih konfidenata otkrili su politički aktivisti Sušaka i onemogućili im svaku ozbiljniju političku aktivnost u masama.[38]

[34] Eugen Cindrić, *Sušak 1941,* Primorski vjesnik, br. 1 januar—februar 1961.

[35] Petar Crnković, *Izjava,* MNR, sig. Fj/41; Branko Jović, *Izjava,* MNR, sig. Fj/94.

[36] P. Crnković, cit. *Izjava.*

[37] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje (dalje: OK KPH za Hrvatsko primorje), KP-266/20.

[38] Sušak je bio zasićen karabinijerima, metropolitanima, specijalnom gradskom policijom i raznim obavještajnim i kontraobavještajnim službama. Okupatorske obavještajne, kontraobavještajne i policijske snage na anektiranom i okupiranom području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara djelovale su u ovim oblicima:

»—T Servizio informazioni militare — SIM (vojnoobavještajna služba) bio je organ vrhovne vojne komande. Ona je odmah po prijelazu granice formirala na Sušaku obavještajni i kontraobavještajni centar. Osnovna djelatnost bila joj je borba protiv NOP-a.

— Obavještajna služba Ministarstva inozemnih poslova sa sjedištem u Sušaku razvila je svoju djelatnost pod nazivom »Servizio speciale ministero esteri« (specijalni servis Ministarstva vanjskih poslova), s osnovnim zadatkom proučavanja političke strane NOP-a Jugosalvije. Imala je dvije ispostave pod nazivom »Ditta controllo legnami« (tvrtka za kontrolu drva) na Sušaku i u Rijeci.

— Vojnoobavještajna služba operativnih jedinica. U svakom štabu do pješadijskog puka postojao je centar u rangu odsjeka — odjeljenja. Tako je bilo odjeljenje štaba 2. armije na Sušaku, odjeljenje štaba 5. armijskog korpusa u Crikvenici, odsjek divizije »Lombardia« u Delnicama, te u tri štaba puka centri u rangu informativnih grupa »Gruppo I«, kao i u svim bataljonima i divizionima (ukupno 15) centri istog ranga kao u pukovima.

— 1. brza divizija imala je 7 obavještajnih centara u rangu puka i bataljona, stacioniranih u Ogulinu, Gomirju i Jasenku.

— Divizija »Re« imala je 4 obavještajna centra u rangu puka i bataljona stacioniranih u Brinju.

Svi ovi centri imali su na raspolaganju, kao izvršne organe odjeljenja, vodove ili čete karabinijera CCRR (neka vrst vojne policije), koji se također aktivno bave obavještajnom djelatnošću.

Civilna uprava na pripojenim područjima i državna uprava u NDH bila je organizirana prema uzorima totalitarnih režima Italije i Njemačke. Pavelićevom »Zakonskom odlukom o administrativnoj podjeli NDH« od 10. juna 1941, NDH je podijeljena na 22 »velike župe«. Velike župe dijelile su se na kotareve, a ovi na općine.[39]

Prvih dana okupacije područje Hrvatskog primorja i Gorskog kotara organizirano je kao Kvarnerska provincija (Provincia del Carnaro).[40] To je zapravo bilo okupirano područje Rijeke i Kupe pod upravom administrativnog ureda. Nije funkcionirala kao samostalna administrativna jedinica, već je pripadala riječkoj provinciji (Provincia di Fiume).[41]

Poslije potpisivanja Rimskih ugovora, kraljevskom naredbom broj 452 od 18. maja 1941. to je područje suženo. Utvrđena je linija razgraničenja između Italije i NDH, a područje pripojeno riječkoj provinciji svedeno je na kotareve: Sušak, Kastav, Bakar, Krk, Rab i Čabar. To je bila površina od oko 1350 km^2 sa 82.000 stanovnika (od kojih 17.900 nastanjenih na Sušaku), organizirana u 24 općine.[42]

Već prvih dana okupacije, naredbom prefekta Kvarnerske provincije (il prefetto della provincio del Carnaro), a na osnovu ovlaštenja komandanta 2. armije, postavljeni su civilni komesari i njihovi zamjenici za pojedine kotareve: za Sušak — dr Carlo Stupar, za Kastav — dr Giovanni Fosco, za Bakar — Carlo Colussi, za Crikvenicu — Luigi Paoletti, za Novi — dr Ramiro Gazzari, za Senj — dr Gastone Mohovich, za Krk i Rab — potpukovnik Fabio Besta, za Čabar i Delnice — Eugenio Nauta, za Karlo-

— Obavještajnu pograničnu službu — straže (Guardia alla frontiera — GAF) činile su specijalne jedinice za zaštitu granica. Na razmatranom su području bila tri sektora sa po dva puka u kojem je bilo po tri bataljona. Ukupno je bilo 24 obavještajna centra (u rangu odsjeka) i informativne grupe. U pukovima ovih jedinica, za razliku od pješadijskih pukova operativne vojske, bili su obavještajni odsjeci. Oni su bili ovlašteni da utječu na rad i život civilnog pučanstva.

— Opera volontaria repressione antifascista — OVRA (tajna obavještajna služba fašističkog režima) postojala je u fašističkim političkim organizacijama i svim njenim ograncima u društvenim d privrednim organizacijama. Na anektirano i okupirano područje penetrirala se kroz uvezene kadrove političko-administrativne uprave, prosvjetu i privredu. Za područje Hrvatskog primorja, Istre i Gorskog kotara bio je nadležan sektor na Rijeci, koji je bio u savezu sjeverotalijanske zone sa sjedištem u Milanu. Ova je služba vodila borbu protiv svega što je antifašističko, a u prvom redu protiv KPJ i NOP-a.

Osim spomenutih glavnih obavještajnih i kontraobavještajnih službi postojale su još: obavještajna služba dobrovoljačke milicije: obavještajna služba javne sigurnosti (publico sigurezza — PS; obavještajna služba CCRR — karabinjera i obavještajna djelatnost konzularnih predstavništava na Sušaku i na Krku«. Usp. S v e t o z a r T i n t o r, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija,* Zagreb 1968, str. 23.

[39] F. Č u l i n o v i ć, *Okupatorska,* n. dj., str. 253—254.

[40] Naredba prefekta Temistocla Teste r. 31 od 28. aprila 1941, MNR, sia. 282/III, Cj/99.

[41] Isto.

[42] *Amministrazione della intedenza civile per il teritori annessi del Fiumano e della Kupa* (Uprava ureda za civilnu administraciju za pripojene teritorije Rijeke i Kupe), MNR, sig. 213/III, C,/107.

vac, Vrbovsko i Ogulin — major Giuseppe Rinaldi.[43] Međutim, u praksi, neki komesarijati počeli su radom već 12. aprila. Tako civilni komesar za Sušak (općina Sušak — Comune di Sussa), naredbom broj 1 od 12. aprila, naređuje građanstvu da preda oružje; utvrđuje policijski sat, zamračivanje, kretanje, itd.[44]

Administracija na pripojenim područjima i državna uprava u NDH bile su organizirane na principu subordinacije. Nikakvih izbornih organa nije bilo. Postavljeni funkcioneri i činovnici odgovarali su za svoj rad samo nadležnom civilnom odnosno državnom organu.

DJELATNOST OKUPACIONE VLASTI

Denacionalizacija stanovništva

Osnovni zadatak nove vlasti na anektiranom području bio je da ga u što kraćem roku učini talijanskim. U tome je fašizam imao dosta iskustva iz dotadanjeg rada na asimilaciji hrvatskog i slovenskog življa Rijeke, Istre i Slovenskog primorja. Naime, poslije Ugovora u Rapallu 1920.,[45] u granicama Italije ostalo je oko 600 tisuća Slovenaca i Hrvata.[46] Rimski ugovori iz 1924. još više su pogoršali to stanje.[47] Pritisnuti mjerama terora i odnarođivanja, oko 100.000 Slovenaca i Hrvata moralo je napustiti svoje domove i preseliti se u Jugoslaviju (preko 70.000) i u druge zemlje, uglavnom u Južnu Ameriku (oko 30.000).[48]

U politici fašističke Italije Rijeka je bila istureni bastion za prodiranje duž istočne obale Jadranskog mora. Kako je riječko stanovništvo bilo mješovitog nacionalnog sastava, fašizam je pristupio sistematskoj asimilaciji i denacionalizaciji netalijanskih nacionalnosti; ekonomskim i drugim mjerama stvarao je nejednake uvjete privređivanja te nisu mogli da se održe. Prema nekim procjenama (službeni popis nije izvršen), 1918. bilo je u Rijeci približno jednako Talijana i Talijanaša,[49] na jednoj odnosno

[43] Vidi bilješku br. 40.

[44] *Bolletino dell' intedenza civile per i territori anesci del Fiumano e della Kupa e del commissariato civile di Sussak* (Bilten ureda za civilnu upravu za pripojene teritorije Rijeke i Kupe i civilnog komesarijata za Sušak), MNR, sig. 304/III, Cj/114.

[45] Ugovorom u Rapallu od 12. novembra 1920, Istra i Zadar pripali su Italiji. To je bila realizacija Londonskog pakta od 26. aprila 1915, po kojemu su velike sile — Engleska, Francuska i Rusija — preuzele obavezu da će Italiji nakon poraza Austro-Ugarske ustupiti kao nagradu za usluge u ratu: Južni Tirol, Goričku i Gradišku, Trst, Istru, Kvarnerske otoke, sjevernu Dalmaciju do Trogira i sjeverodalmatinske otoke. Rapallskim je ugovorom Rijeka proglašena »slobodnim gradom«. Usp. *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1953, str. 133.

[46] *Istra,* n.dj., str. 145.

[47] Rimskim ugovorom od 27. januara 1924. Rijeka je priključena Italiji, što nije bilo predviđeno ni Londonskim paktom ni Rapallskim ugovorom.

[48] *Istra,* n. dj., str. 185.

[49] Talijanaši su odnarođeni, protalijančeni Hrvati koji su primili talijanski jezik i kulturu.

Hrvata na drugoj strani. Pod fašističkim političkim i ekonomskim pritiscima, zbog nejednakih uvjeta života,[50] Hrvati su napuštali Rijeku, a u nju su se doseljavali Talijani iz unutrašnjosti Italije i zapošljavali se kao činovnici, policajci, oficiri, podoficiri, itd. Raznim ekonomskim i drugim mjerama (zona franca, zona industriale) stimulirano je ulaganje talijanskog kapitala u riječku privredu.

Zahvaljujući tim mjerama, od 1918. do kapitulacije Italije 1943., u znatnoj se mjeri izmijenio nacionalni i ekonomski sastav grada na štetu autohtonog stanovništva, u prvom redu hrvatske nacionalnosti.[51] O tome se u jednom izvještaju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje kaže:

> »Dok su ranije bar neka značajnija poduzeća (Ungaro-croata, Ungaro--croata libera, Adria, Oriente itd.), te u manjoj mjeri neke industrije, bile u većini ili u znatnom dijelu u posjedu riječkih građana, danas gotovo nema ni jednog iole značajnijeg poduzeća, pa i malim dijelom u rukama starih Riječana. Sve je prešlo u talijanske ruke u kojima se nalaze i novoosnovana industrijska poduzeća. Isti pojav vidi se i u trgovini na veliko. Tek nekoliko većih trgovačkih radnji, ostalo je u rukama Riječana. Samo detaljna trgovina se održala. Što se tiče onog dijela riječke privrede, koji je do 1918. ili bolje do 1923. bio u hrvatskim rukama, i koji je davao pečat i obilježje tom gradu 1918, može se reći da je taj dio posve eliminiran. Hrvatske privrede na Rijeci, u ovom času, gotovo da nije bilo. Ona je zgodnim postupkom talijanskih vlasti najprije onemogućena, a zatim posve istisnuta.«[52]

Fašistička politika između dva svjetska rata u Rijeci, Istri i Slovenskom primorju nastavljena je u novopripojenim krajevima. Da bi se uspješno mogla voditi, trebalo je utvrditi činjenično stanje. Istina, ono je riječkim fašistima dobrim dijelom bilo i prije poznato, ali je sada to trebalo detaljnije utvrditi. Prva mjera bila je popis stanovništva 28. aprila 1941,[53]

Rezultati popisa bili su neočekivano loši za talijanske vlasti. Naime, popisom je utvrđeno da na području općine Sušak živi 5194 obitelji sa 8282 muških i 9630 ženskih članova ovakva nacionalna sastava: Talijana — 341, Hrvata — 16.354, Slovenaca — 503, Srba — 125, Čehoslovaka — 457, Njemaca — 90, Rusa — 59.[54]

Talijanske vlasti su morale konstatirati da stanovništvo pripojenih teritorija »govori hrvatski«, usprkos poduzetim mjerama.[55]

[50] Da bi se dobila državna služba ili bilo kakav bolji posao pod talijanskom vlašću, trebalo se učlaniti u fašističku partiju. Hrvati su radili najteže poslove »na kanalizaciji, u jamama, na cestama, kao drvosječe, transportni radnici, lučki radnici i si.« Usp. Slava Jardas, *Neki detalji iz razvoja NOP-a na području istarske Liburnije,* Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci (dalje: CHRP), sig. MG_3./122.

[51] Analiza OK KPH za Hrvatsko primorje od 6. oktobra 1943. o stanju u Rijeci, Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje: AVII), k. 107 B, dok. 8—2/1.

[52] Isto.

[53] Vidi bilješku br. 42.

[54] Isto.

[55] Isto.

U skladu s takvim činjeničnim stanjem, bez dovoljnih mogućnosti oslonca na stanovništvo talijanske nacionalnosti, fašizam je tražio druga uporišta. Pokušavao ih je stvarati milom ili silom, odmah i na duži rok.

Fašistička je partija odmah formirala »fašističke domove« i »fašističke borbene odrede« u kojima je trebalo da se okuplja omladina i novoj vlasti naklonjeno stanovništvo. Tim institucijama stavljene su na raspolaganje rekvirirane fiskulturne i druge dvorane, poduzimane su mjere za njihovo uređenje, a dobivali su i pomoć za izdavanje propagandnog i drugog materijala. Iz sredstava fašističke partije opremljena je fiskulturna dvorana u Bakru za tamošnju fašističku organizaciju i dodijeljena dotacija za pokrivanje troškova »doma fašističkih radnika« na Sušaku.[56] Slične su aktivnosti zapažene i u drugim mjestima, pogotovu u onima gdje je bilo više talijanskih vojnika.

Okupacija i aneksija označila je ukidanje svih organizacija (političkih, kulturnih, sportskih i drugih) i institucija koje su postojale za vrijeme bivše Jugoslavije. Fašizam je znao da one nedostaju svima, a posebno omladini. Stoga je poduzeo mjere da ojača riječke organizacije, da bi one okupljale sušačke građane i omladinu i aktivirale se na anektiranom području. Tako su prvih dana aneksije dodijeljena materijalna sredstva:

— Nacionalnom društvu »Dante Alighieri« za obnovu društvenih prostorija, otvaranje podružnice na Sušaku i druge potrebe;

— Časopisu *Termini* za tiskanje propagandnog materijala za područje Balkanskog poluotoka i Podunavlja;

— Listu *La Vedetta d' Italia* za rekonstrukciju lista, radi njegova raspačavanja na pripojenim teritorij ama;

— Riječkom sportskom društvu, radi okupljanja sportaša s pripojenih teritorija;

— Riječkom plivačkom klubu, radi okupljanja članstva i učlanjivanja Plivačkog kluba Sušak;

— Planinarskom centru (klubu) za izgradnju planinarskih kuća, radi pokretanja planinarstva na pripojenom području;

— Koncertnom uredu za priređivanje javnih koncerata, radi njegovanja umjetničkog osjećaja stanovništva pripojenih teritorija,

— Riječkoj općini za održavanje »Festivala kazališnih opera«, da stanovništvo pripojenih područja prisustvuje izvođenju talijanskih opera, itd.[37]

Sva su ta ulaganja bila sračunata na formiranje novih talijanaša. Daju Se sredstva samo za njegovanje talijanske kulture i za formiranje talijanskih društava, radi širenja talijanskog utjecaja.

Također su dodijeljena pozamašna sredstva za obnovu crkava i jače a^igažiranje vjerskih ustanova. Na primjer župama u Drenovi i Kastvu, Frajevačkom samostanu, za popravak crkava u Podvežici (Sušak) i Zametu, ^ izgradnju »crkve zahvalnosti« u Rijeci itd. — da bi se vjerske ustanove što V|še angažirale na širenju talijanskog utjecaja i kulture.

[56] Isto.
[57] Isto.

Na pripojenim područjima fašizam je svoju prisutnost navijestio zabranom svih nacionalnih osobenosti, ukidanjem osnovnih ljudskih prava, nametanjem talijanskog jezika i kulture, oznaka i simbola.[58] Bilo je zabranjeno štampanje i raspačavanje listova, časopisa i drugih materijala na jezicima naroda Jugoslavije,[59] upotreba i korištenje radio-primača i odašiljača. Fašisti su zaplijenili radio-aparate i odašiljače. Ostavili su ih samo svojim ljudima, ali je i njima zabranjeno slušanje radio-stanica zemalja s kojima je Italija bila u ratnom stanju i radio-stanica neutralnih zemalja. Za prekršioce te naredbe propisana je kazna zatvora od 18 mjeseci i 30.000 lira globe.[60]

Naredbom broj 26. od 19. maja 1941. riječki prefekt Temistocle Testa utvrdio je da se nazivi ulica, trgova i drugih javnih mjesta pisani na hrvatskom jeziku zamijene natpisima s talijanskim nazivima. Novi natpisi na talijanskom jeziku umjesto dotadašnjih na hrvatskom postavljeni su na 349 javnih mjesta na anektiranom području.[61] Tako su čisto hrvatska sela dobila talijanska imena, a ulice i trgovi, s nazivima hrvatskih i jugoslavenskih velikana i krajeva, talijanska imena i fašističke oznake.

Najveću je pažnju fašizam poklonio obrazovanju i odgoju, posebno mladih. Zabranjen je rad čitaonicama u kojima se čuvala i čitala knjiga na hrvatskom jeziku, raspuštena su i zabranjena sva udruženja koja su njegovarala bilo kakvu nacionalnu osobenost, a njihov je inventar zaplijenjen. Talijanski jezik postao je službeni, iako ga ogromna većina stanovništva nije razumjela. U svim uredima za saobraćaj s publikom pisalo je: »Qui si parla italiano« i »Qui si saluta romanamente«.

Nastavnog osoblja koje je govorilo talijanski nije bilo, a i oni koji su ga znali, nisu se htjeli njime služiti. Stoga su nastavnici dovedeni iz Italije, a osoblje hrvatske nacionalnosti zadržano je neko vrijeme »u razredima kao hospitanti i pomagači talijanskim učiteljima u tumačenju riječi, jer se u školi govorilo isključivo talijanski.[62]

Okupatorska vlast je najveću pažnju poklanjala predškolskim ustanovama i osnovnim školama, da bi se od samog početka školovanja odgajale mlade generacije u fašističkom duhu. Sve su poduzimali pod devizom. »Deve essere eliminata ogni dicitura in croato« (mora biti uklonjen svaki

[58] **Ministarstvo vanjskih poslova NDH (Vlado Kocijan) konstatira da Talijani u Sušaku, Kastvu i okolnim selima trgaju hrvatske zastave, simbole i oznake i ne priznaju nikakvu vlast, izuzev talijanske. Usp. AVII, k. 320, f. L-l, dok. 28.**

[59] **Prvog maja 1941. stanovništvo Sušaka bilo je oglasom informirano o ovome: »Dajem na znanje da ne smije cirkulirati nikakva novina na hrvatskom jeziku bez prethodnog ovlaštenja ovoga Komesarijata, jer će biti poduzete stroge kaznene sankcije protiv onim licima i preprodavačima kod kojih se pronađe dotični list. Usp. AVII, k. 320, f. 1—1, dok. 28.**

[60] **Vidi bilješku br. 44.**

[61] ***Elenco delle località dei Teritori annessi del Fiumano e della Kupa tra dotte nelle forma italiana* (Popis naziva mjesta pripojenih teritorija Rijeke i Kupe nrevedenih na talijanski oblik). MNR. sig. 283/III, C,./100.**

[62] **Ljubo Karabaić, *Otok Krk 1941,* »Novi list« od 24. oktobra 1971 (nastavak 2).**

trag hrvatskom). Čak su i imena učenika potalijančena, a ona koja se nisu mogla prevesti morala su se pisati talijanskom transkripcijom.[63]

U srednjim se školama prvih godina okupacije intenzivno izučavao talijanski jezik, ali se nastava održavala na hrvatskom. Određen je prijelazni rok od tri godine, za koje vrijeme su i te škole morale biti talijanizirane. Školska godina 1941/42. počela je sa zakašnjenjem jer se očekivao novi nastavni plan i program, a nije bilo ni pogodnih udžbenika. Naime, raniji se udžbenici nisu smjeli upotrebljavati a novi još nisu bili štampani, tako da je privremeno obustavljena nabava knjiga. Kolika se pažnja pridavala školstvu na anektiranom području vidi se i po tome što je pri Ministarstvu prosvjete u Rimu formiran specijalni ured koji je pripremao stručne i pedagoške upute i osiguravao materijalna sredstva za efikasniju talijanizaciju mlade generacije. Da bi što prije postigli postavljeni cilj, na Sušaku je 28. novembra 1941. održana konferencija prosvjetnih radnika. Tada je odlučeno, uz ostalo, da se sva omladina do 16 godina obuhvati tečajevima za izučavanje talijanskog jezika.[64]

Nastavno i drugo osoblje dovedeno iz Italije pripadalo je fašističkoj stranci, te se svojski angažiralo na širenju talijanskog utjecaja i kulture. Njihov se rad nije ograničavao samo na kulturno-prosvjetnu djelatnost već se širio i na sferu politike, pa i obavještajne službe. Stoga i borba protiv njih nije značila samo težnju za vraćanje hrvatskog jezika u škole i ustanove već i borbu protiv fašističkog utjecaja na mase, a osobito na omladinu.

Okupatori nisu imali uspjeha u svojim naporima. Prožeta mržnjom prema fašističkom režimu, omladina je nekad spontano a nekad organizirano pružala otpor mjerama okupatora. Zbog prezira i sabotiranja tečajeva talijanskog jezika, škole su dobivale etiketu »covo dei ribelli« (jazbina odmetnika) i si., a pojedinim obiteljima, za koje se pretpostavljalo da od njih potiču takve inicijative, obustavljena je aprovizacija.[65] U jednom povjerljivom izvještaju općine Dobrinj na otoku Krku konstatira se da usprkos velikim naporima koje ulažu talijanski učitelji i nastavnici, »talijanski se jezik ne uči onako svojski, niti se čuje da bi učenici prozborili ma i jednu talijansku riječ. Čak i u školskoj dvorani, usprkos zabrani da govore hrvatski, oni se tvrdokorno služe svojim jezikom. To je jasna činjenica da je talijanski jezik za njih malo prihvatljiv«.[66]

Pljačka državne, društvene i privatne imovine

Od samog prelaska granice talijanske jedinice i organi vlasti nastojali su da se što prije dočepaju materijalnih dobara zatečenih na anektiranom

[63] Ivo Kovačić, *Mjere talijanskog okupatora na anektiranom području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara 1941. kao sredstvo denacionalizacije naroda,* referat podnesen na znanstvenom skupu u Puli 24. aprila 1975.

[64] Isto.

[65] Minimalno racionirano snabdievanje koje se dobivalo na karte.

[66] Ive Jelinović, *Talijanski okupator 1942. godine o Dobrinj cima,* »Krčki zbornik«, sv. 1, Krk 1970, str. 435.

i okupiranom dijelu Hrvatske. Odmah su počeli podizati i opravljati brodove potopljene u zaljevu Klimno, uspostavili su kontrolu nad sušačkom lukom,[67] organizirali industriju i preorijentirali je da radi za potrebe rata, procijenili mogućnosti šumskog bogastva i evidentirali sve pilane u zaleđu Sušaka i Rijeke, popisali stoku, voćke, perad i sve što je moglo donijeti prihod i poslužiti za ishranu ljudi ili stoke. Tako je sušačka luka u znatnoj mjeri preorijentirana u neku vrstu ratne luke za ukrcaj i iskrcaj vojske i za manipulaciju ratnog materijala. Broj zaposlenih znatno se smanjio tako, da je od oko 1.800 (1939.) radnika u luci ostalo oko 150[68] Talijanska industrija, u prvom redu ratna, bila je vrlo zainteresirana za drvo i njegove prerađevine. Tvornica ukočenog drva »UKOD« u Sušaku počela je proizvoditi šper i panel ploče za avionsku industriju. Postavljena je kontrola i nad kemijskom industrijom (proizvodnja lijekova), industrijom papira, nad drugim proizvodima i uslužnim kapacitetima. Popisom je konstatirano da na anektiranom području ima 1546 konja, 11.991 goveda, 7012 svinja, 89087 ovaca, 6815 koza, 2163 magarca, 206 mazgi 'i 47717 peradi.[69]

Utvrđeno je da to područje ima 113.800 voćaka s godišnjim urodom od oko 7000 q raznog voća, 30L200 stabala maslina s godišnjim urodom od oko 4000 q, 58.270 stabala smokava s godišnjim urodom od 3600 q, 6300 bajama s godišnjim urodom od oko 500 q; 5128 hektara zemljišta bilo je pod vinogradima s godišnjom proizvodnjom oko 90.500 hl vina, itd.[70]

U načelu je zaplijenjena sva imovina bivše Jugoslavije i njenih društvenih i političkih organizacija. Zaplijenjene su znatne rezerve hrane i drugih upotrebnih vrijednosti. Što je vrijeme više odmicalo, sve je više potencirana pljačka i nemilosrdno uništavanje privatne imovine. Uvedeno je racionirano snabdijevanje na karte, a karta se mogla dobiti javljanjem vlastima i uz njihovu stalnu kontrolu. Već prvih dana okupacije počela je nestačica sredstava za život, naročito prehrambenih artikala. Okupator je plijenio materijalna dobra, da bi tim istim dobrima ucjenjivao stanovništvo.

Od samog početka javljaju se trvenja i žalbe na okupacione vlasti u vezi sa snabdijevanjem stanovništva živežnim namirnicama. Prema jednom dokumentu od 28. maja 1941, prefekt riječke provincije Temistocle Testa zatražio je od vlasti, koje je inače svojom naredbom postavio, da vrate uz odgovarajuću novčanu naknadu živežne namirnice podijeljene stanovništvu za ishranu u razdoblju od 14. aprila do 18. maja 1941. u iznosu od: 4.500 q brašna, 1.540 q sala, 5.000 q kukuruza i 1.340 q masti.[71] U izvještaju se dalje kaže da je skladištar, koji je vršio distribuciju hrane na Sušaku, Jelić odveden po svoj prilici u internaciju, a izražavala se sumnja da su tolike količine podijeljene narodu s obzirom »na glad koja dolje vlada; naprotiv, naše

[67] Vidi bilješku br. 42.
[68] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/13.
[69] Vidi bilješku br. 42.
[70] Isto.
[71] AVII, k. 271, f. 1, dok. 28.

informacije idu na to da su talijanske vojne vlasti oduzimale hranu, a ne da su je dijelile [...].«[72]

Pravu sliku bespoštedne i okrutne pljačke svih materijalnih dobara anektiranog i okupiranog područja daju izvještaji riječkog prefekta Temistocla Teste. Kao šef civilne uprave Kvarnerske provincije, koja je svoju jurisdikciju proširila na primorsko, goransko i pokupsko područje, tj. na područja 2. talijanske armije, osobno je rukovodio pljačkom ili, kako je sam zapisao, »pravim pravcatim krijumčarenjem« (»un vero e proprio contrabando«) svih materijalnih vrijednosti do kojih su njegovi organi mogli doći. Administrativni ured, sa civilnim komesarima za pojedine kotareve, imao je zadatak da organizira izvlačenje dobara s okupiranih područja. Civilni su komesari, zajedno s jedinicama 2. armije, krenuli u unutrašnjost Hrvatske i odmah se dali na posao. Tako je civilni komesar grada Karlovca, karabinijerski major Giuseppe Rinaldi,[73] s jurisdikcijom nad kotarevima Jastrebarsko, Pisarovina, Karlovac, Vojnić, Vrginmost, Ogulin, Vrbovsko i Slunj, sa svojim bersaljerima krenuo na zadatak s kamionima i specijalnom organizacijom koja je za svega nekoliko dana »otkupila« odnosno zaplijenila samo u masnoćama 341.738 kilograma slanine i masti«.[74]

Testa se žalio vlastima u Rimu da je svojini očima vidio kako su Njemci odvukli 200 vagona jaja i 300 vagona masti. Zamjerao je vojnim komandantima na nedostatku hrabrosti kad uvoze hranu za vojsku iz Italije, umjesto da su preko vojne intendanture i vojnim kamionima izvezli »najmanje tisuću vagona živežnih namirnica«.[75]

Čim su vojne komande i civilni komesari preuzeli vlast na okupiranim područjima, počeli su zamjenjivati novac u odnosu 38 lira za 100 dinara. U Rijeku je tim putem došlo preko dvije stotine milijuna dinara. Umjesto da se taj novac kao bezvrijedan (»carta straccia«) poništi, Testina ga je Intendenza, uz odobrenje ministra za financije, prokrijumčarila u NDH i za njega kupovala živežne namirnice i raznu drugu dobu, sada uz kursnu razliku od 30 lira za 100 dinara. Za takve i slične makinacije osnovan je civilni komesarijat u Karlovcu i prehrambeni ured u Sušaku. Ti su uredi kupovali dinare od privatnika, izbjeglica i svakoga tko ih je ponudio. Zahvaljujući podršci ministra financija Buffarinija, Testa je dobio skoro milijardu konvertiranih dinara iz Dalmacije i Slovenije i za tu, u ono vrijeme ogromnu svotu novca, uz suglasnost vlade NDH, kupovao žitarice, masnoće, stočnu hranu i »diskretne količine zlata, srebra, kovina, krzna [.. .].«[76] O tome svje-

[72] Isto.

[73] Maior Giuseppe Rinaldi bio je miljenik riječkog prefekta Teste. Od 6. do 10. aprila 1941. bila mu je povjerena komanda nad bataljonom »Građanske milicije« i obrane Rijeke. Kao član talijanske delegacije sudjelovao je 11. aprila u pregovorima s oficirima 2. planinskog puka oko predaje Sušaka na sušačkom mostu nakon čega je sa svojim vojnicima pošao u Karlovac. Usp. M i l i v o j K o r l e v i ć , *Nekoliko dokumenata o spekulativnim privrednim makinacijama s dinarima riječkog prefekta Temistocla Teste u 1941. godini.* Anali Jadranskog instituta, sv. III, 1961, str. 489.

[74] O tome vidi opširnije: M. K o r l e v i ć , *Nekoliko dokumenata,* n. dj., str. 479-489.

[75] Isto.

doći Testin brzojav Buftariniju od 29. oktobra 1941, u kojemu se navodi i ovo:

> »Nakon mučnih pregovora uspio sam da u Zagrebu riješim pitanje upotrebe dinara koje sam dobio prigodom konverzije iz Ljubljane i Dalmaoije i koje sam opet unesao u Hrvatsku, kao i prije one iz Rijeke po nalogu ministra financija.«[77]

Velike količine drva i drvene građe iz Gorskog kotara izvožene su u Italiju. Testa je uredio da Sušak i dalje bude luka za trgovinu drvom koje se plaćalo dinarima, a on je, kako je to s ponosom isticao, te dinare »spasio za državu koja ih je imala poništiti.«

Na takvim špekulacijama Testa se obogatio, ali i »zadužio državu«, jer je uspjevao da sve potrebe svoje provincije podmiri iz vlastitih sredstava. Ako pođemo od toga da je samo civilni komesarijat na Sušaku zapošljavao oko 800 radnika za popravke i gradnju cesta i druge javne radove, može se dobiti prava slika o opsegu Testinih malverzacija.

O tom prljavom poslu Testi su pomagali razni špekulanti kao advokat Belašić (Bellassich), organizator autonomaškog pokreta u Rijeci, Špiro Jokić trgovac drvenom građom i organizator četničkog pokreta u Sušaku i u okupacionoj zoni 2. armije, te drugi.

K tome valja dodati i ugovor o izdržavanju 150.000 talijanskih vojnika iz sastava 2. armije koji je sklopljen u Opatiji poslije razgovora 15. i 16. novembra 1941. između šefa političkog odjela ministarstva inozemnih poslova Pietro Marchia i Mladena Lorkovića, ministra inozemnih poslova NDH.[78]

U vezi s takvom situacijom, CK KPH, u pozivu na općenarodnu borbu protiv okupatora polovinom juna 1941., piše:

> »Neprijateljska okupatorska vojska, koja je uništila i ono malo nacionalne i političke slobode koje je hrvatski narod teškom borbom izvojevao u Jugoslaviji, sije oko sebe svuda pustoš i bijedu. Ona pljačka i odnosi sve do čega dođe: odnosi hranu i sirovine, toliko potrebne hrvatskom narodu, prazni skladišta i trgovine, pustoši privatne stanove, oduzima živež i stoku od seljaka. Mi moramo izdržavati okupatorsku vojsku. Što nam ona ne pojede otprema se u Njemačku, Italiju ili u Mađarsku. Tako izgleda »Nezavisna Država Hrvatska.«[79]

Prve represivne mjere okupatora

Fašizam nije bio nepoznanica za Sušačane ni prije no što su talijanski fašisti umarširali u njihov grad i kraj. Onima koji ga nisu dovoljno poznavali, odmah se pokazao u pravom svjetlu. Već 12. aprila novi civilni komesar Carlo Stupar, u ime njegova veličanstva kralja i cara te naredbom Mussolinija, propisao je policijski sat od 20 sati do 5 sati ujutro za koje su vrijeme svi javni lokali morali biti zatvoreni, a građani se nisu smjeli kretati gradom. Prekršiocima prijetilo se hapšenjem. Svima koji pokušaju da se

[76] Isto.
[77] Isto.
[78] AVII, k. 306, f. 1—1, dok. 9 i 10.
[79] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 1, str. 9,

bave neprijateljskom aktivnošću protiv novog poretka pripriječeno je da će biti »smjesta pogubljeni.«[80]

Slijedile su daljnje naredbe, a svaka je značila ograničenje nekih prava i sloboda, evidentiranje ili konfisciranje imovine, itd. Naredbom od 3. maja 1941. vlasnicima javnih lokala (restorana, kuhinja, menzi) naređeno je da prijave sve živežne namirnice, a stanovništvu da predoče od vlasti ovjerenu potrošačku legitimaciju ako žele dobiti potrošačku kartu. Naredbom od 15. maja 1941. zabranjen je izvoz živežnih namirnica i drugih proizvoda i njihov prijenos iz jednog kotara u drugi. Kućevlasnicima i vlasnicima nekretnina naređeno je da ih evidentiraju u civilnom komesarijatu, da prijave broj stanara i svaku promjenu mjesta boravka. Naredbom predsjednika vlade Mussolinija predviđena je smrtna kazna za svakog tko:

— počini djelo s težnjom da okrnji jedinstvo, nezavisnost ili suverenitet države;

— proizvede pustoš, grabeš ili pokolj;

— potiče ili vodi oružanu borbu protiv države ili na bilo koji način u njoj sudjeluje;

— potiče, osniva, organizira ili vodi udruženje upereno protiv političkog, ekonomskog i socijalnog uređenja države.

Da to nisu bile obične naredbe sračunate na zastrašivanje stanovništva pokazale su prve represivne mjere okupatora. Tako su fašisti već 1. maja u Sušaku uhapsili grupu građana, među kojima i nekoliko članova KPH, u čemu su im pomagali neki bivši agenti sušačke policije. Među uhapšenima su se nalazili Luka Vinketa, Branko Borčić, Slavko Krautzek, Josip Blažina, Juraj Kovačić, Eugen Cindrić, Vilim Kalen i Mirko Mavrinac.[81] Zatvori i logori počeli su se puniti komunistima i rodoljubima; nije ih bilo dovoljno da prime sve one koje su talijanske vlasti uklanjale s terena. Vojni sudovi bili su vrlo zaposleni, a presuda na dugogodišnju robiju i smrtne kazne postale su svakodnevna pojava. Tako su već 5. decembra 1941. na trsatskom groblju talijanski fašisti strijeljali partizanske borce Slavka Krautzeka, Vjekoslava Dukića i Miroslava Marčelju.[82] Njihovu sudbinu podijelio je kasnije veliki broj rodoljuba s anektiranog područja Rijeke i Istre.

Vojni sudovi i prefekt riječke provincije imali su velika ovlaštenja u pogledu provođenja terora nad stanovništvom. Ta su ovlaštenja obilno koristili. Naime, prefekt riječke provincije propisao je naredbom represalije nad civilnim stanovništvom. Predviđena je bila i konfiskacija imovine »svih onih koji bilo kako doprinesu, makar i šutke, olakšavanju zločina a ne prijave ga odmah vojnim ili policijskim vlastima« [83]

Na osnovu tako neodređene formulacije naredbe svatko je mogao biti optužen za sudjelovanje, za pasivnost, za olakšanje ili neprijavljivanje »zločina«.[84]

[80] Vidi bilješku br. 44.

[81] *Dogodilo se 1941,* Kronologiia događaja, Rijeka 1971, str. 37.

[82] *Primorski vjesnik,* br. 14 od 8. decembra 1941.

[83] *Zbornik,* n.dj., tom V, knj. 4, str. 400.

[84] Represalije nad uhapšenim građanima ili zarobl jenim borcima otpora tretiraju se prema međunarodnom ratnom pravu kao ratni zločini.

II POGLAVLJE

POKRETANJE I RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKE **BORBE 1941.**

POLITIČKE I ORGANIZACIONE PRIPREME ZA ORUŽANU BORBU

Djelatnost OK KPH za Hrvatsko primorje i organizaciono jačanje Partije

Upravo na dan ulaska njemačke vojske u Zagreb te proglašenja NDH 10. aprila 1941, Politički biro Centralnog komiteta KPJ održao je u Zagrebu sastanak, analizirao nastalu situaciju i donio odluku da komunisti nastave oružanu borbu i da se pripreme za nastavak borbe u uvjetima okupacije zemlje. Odlučeno je da se pri Centralnom komitetu osnuje Vojni komitet na čelu sa generalnim sekretarom KPJ, Josipom Brozom Titom sa zadatkom da organizira rad na prikupljanju oružja i na stvaranju uvjeta za oružanu borbu. CK je 15. aprila uputio proglas narodima Jugoslavije u kojemu poziva komuniste i radničku klasu da budu u prvim redovima borbe protiv osvajača i da ne klonu duhom niti onda ako u borbi privremeno i podlegnu jačem neprijatelju.[1]

U prvoj polovini maja 1941. održano je u Zagrebu savjetovanje s predstavnicima nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava.[2] **Savjetovanju je predsjedao Josip Broz Tito. Na njemu je utvrđena politika Partije za naredni period. Partijske organizacije dobile su direktivu da se učvršćuju, organizaciono i politički jačaju, da se pri partijskim komitetima formiraju vojni komiteti sa zadatkom da neposredno rade na pripremama za borbu, da se partijsko članstvo i njihova rukovodstva povezu s rukovodstvom drugih partija i sa svima progresivno orijentiranim ljudima koji su bili spremni da se uključe ili na bilo koji način pomognu borbu protiv okupatora.**[3]

[1] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*** **(dalje: Zbornik), tom V, knj. 1, str. 5—7.**

[2] **U svojoj knjizi *Jugoslavija 1941—1945,* V. Strugar tvrdi da je Savjetovanje održano 4. maja (v. str. 38). Vjerovatno je do ovoga podatka došao konzultirajući sudionike Savjetovanja, jer u objavljenim dokumentima i izvještajima generalnog sekretara CK KPJ za Kominternu nema podatka o datumu održavanja Savjetovanja.**

[3] **Zbog konspiracije u dokumentu s Majskos: savjetovanja nema podataka o neposrednim vojnim pripremama za oružanu borbu. Te su direktive na teren prenosili članovi CK KPJ i delegati nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava.**

Uskoro poslije Majskog savjetovanja preselio se CK KPJ iz Zagreba u Beograd, a sudionici savjetovanja i članovi nacionalnih i drugih rukovodstava pošli na teren da objašnjavaju članstvu donesene odluke.[4] Tako su u maju u čitavoj Hrvatskoj održani sastanci okružnih komiteta na kojima su delegati CK KPH prenosili stavove i odluke Majskog savjetovanja.

Za rad sa OK KPH Hrvatskog primorja bio je zadužen Marko Orešković-Krntija. Do napada Njemačke na SSSR (22. juna 1941), Orešković je dvaputa boravio na Sušaku,[5] dok je u vrijeme samog napada bio upravo na putu po Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju.[6] Partija se intenzivno pripremala za buduće događaje, mada su uvjeti rada bili vrlo teški. U razdoblju do napada talijanski okupatori koristili su se uslugama nekih domaćih izdajnika i zaplijenjenom arhivom policije bivše Jugoslavije. Tako su uspjeli prikupiti dosta podataka o komunistima i progresivno orijentiranim političarima pa je u momentu napada na SSSR talijanska policija za počela pretraživanjem njihovih stanova i s hapšenjima. Kako su članovi OK i drugi istaknuti komunisti Sušaka bili međutim već više puta hapšeni i proganjam od režima bivše Jugoslavije, oni su unaprijed prozreli namjere talijanske policije pa ih tako nisu čekali kod svojih domova.

Njemačka je izvršila napad na SSSR u ranu zoru dana 22. juna 1941. godine. Kada su stigle prve vijesti o tom nemilom događaju, istog dana prije podne sastala se grupa komunista u gostionici »Kod tete Rože« na Krimeji (Sušak) i zaključili da treba odmah poduzeti mjere da se izbjegnu hapšenja.[7] U odsutnosti sekretara OK Rade Šupića koji se oporavljao od operacije uha u sušačkoj bolnici,[8] istog dana poslije podne održan je sastanak OK sa sekretarima većeg broja partijskih ćelija.[9] Sastanak je održan na Trsatskom groblju (Sušak). Njime je rukovodio član OK Dušan Diminić.[10] Na sastanku je analizirana nastala situacija te procjenjeno da će okupator hapsiti i primjenjivati razne represivne mjere. Kompromitirani članovi KP dobili su tada direktivu da se sklone kod prijatelja i u unaprijed pripremljene ilegalne stanove. Zaključeno je da sekretar OK, koji je iste večeri izašao iz bolnice,[11] što prije otputuje u Zagreb i od CK KPH primi upute za dalji rad.[12]

[4] Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945,* II izdanje, Beograd 1970, str. 38.
[5] Eugen Cindrić, *Sušak u prvoj godini okupacije,* »Novi list« od 28. maja 1971, natsavak 5.
[6] Ivo Kovačić, *Gorski kotar u ustanku 1941,* zbornik »Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB«, Rijeka 1974, str. 208.
[7] Drago Golać, *Izjava,* Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR), sig. F,/27.
[8] Emil Karadžija, *Sjećanja,* MNR, sig. Fi/391. Šupića je u bolnici liječio dr Zdravko Kučić.
[9] Vidi bilješku broj 5.
[10] Dušan Diminić, *Sjećanje,* MNR, sing. Fj/51.
[11] Emil Karadžija, *Izjava,* MNR, sig. Fj/lOO.
[12] Izvornih dokumenata o sastancima od 22. i 23. juna 1941. nema, a izjave sudionika, pisane po siećanju ne slažu se. Tako Emil Karadžija piše: »Isti dan, kada je Hitler napao SSSR, sastali smo se u noći na Rupnu p. Rade Šupić, ja, Franjo Cvetan i Milan Babić. Šupić je izložio situaciju i preporučio da netko treba odmah otputovati U Zagreb da primi direktive od CK i mi smo se složili s tim da

Doneseni zaključci bili su korisni. Policija je već iduće noći pretraživala stanove evidentiranih komunista, od kojih su četvorica uhapšena i odvedena u internaciju.[13] Rade Šupić vratio se uskoro iz Zagreba s novim direktivama za rad organizacije.

Pred Okružni komitet postavljali su se tih dana vrlo krupni zadaci. Trebalo je KP organizaciono i politički pripremiti da povede narod u oružanu borbu i stvoriti za tu borbu materijalne uvjete. To je zahtijevalo veliku aktivnost u više pravaca, osobito u organizaciji KP.

U uvjetima okupacije i postavljanja državne granice između anektiranog dijela Hrvatskog primorja i NDH jedan od najvažnijih zadataka OK bio je da proširi dotadašnje i formira nove ćelije i rukovodstva i da uspostavi narušeni sistem komuniciranja unutar i između pojedinih područja. Bez učvršćenja i jačanja KP nije bilo moguće izvršiti glavni zadatak: pokrenuti narodne mase u oružanu borbu protiv okupatora. Tako je u Kraljevici, uz pomoć OK, još u maju formirana partijska organizacija koja je održavala stalne veze sa Sušakom i Hreljinom. Uspostavljene su veze sa Crikvenicom, Krkom, Rabom i Pagom, zatim sa Hreljinom, Bribirom i drugim selima zaleđa Sušaka. Od septembra poklanjala se velika pažnja razvitku Partije i NOP-a u Rijeci i u Istri.

Početkom maja 1941. na otoku Krku aktivno je radilo 6 ćelija sa 23 člana Partije i Kotarski komitet od 6 članova.[14] Na prvom sastanku KK

on bude naš delegat. Dan iza toga održan je sastanak na groblju, koji je sazvao Dušan Diminić«. Usp. *Izjava,* MNR, sig. F,/100. Takav redosljed događaja iznosi i Eugen Cindirić, pa kaže: »Na dan 22. juna 1941. u času napada hitlerovske Njemačke na SSSR, na Rupnu se sastalo partijsko rukovodstvo Sušaka, a dan kasnije održan je sastanak komunista na Trsatskom groblju«. Usp. *Sušak 1941. godine,* Pi'imorski vjesnik br. 1, januar—februar 1961. U svom kasnijem radu o istom pitanju Cindrić piše: »Odmah poslije primljenih vijesti o ulasku SSSR-a u rat, sastali su se članovi Okružnog komiteta KPH. Isti dan poslije podne član OK Dušan Diminić sastao se je na trsatskom groblju sa sekretarima većeg broja ćelija KP i upoznao ih s najnovijim događajima i nekim neposrednim zadacima«. Usp. *Sušak,* n. dj.), Dušan Diminić piše da je sastanak na trsatskom groblju održan odmah po napadu Njemačke na SSSR, Usp. *Sjećanja,* n. dj.

Očigledno je da postoji zbrka oko redosljeda i sudionika sastanka vezanih za 22. juna 1941. Sa sigurnošću se može tvrditi da je održan sastanak na trsatskom groblju i da je njime rukovodio Dušan Diminić. Ne može se pouzdano utvrditi da li je sastanak održan 22. ili 23. juna, što i nije bitno. Bilo da je održan prvi ili drugi dan, njemu nije mogao prisustvovati sekretar Rade Šupić, jer se prvi dan tj. 22. juna nalazi u bolnici, a drugi dan je već vjerojatno otputovao u Zagreb po odluci OK KPH sa sastanka na Rupnu od 22. juna. Naime, on je jedini imao javku za CK KPH.

[13] Vidi bilješku broj 5.

[14] Prema podacima što ih iznosi Ljubo Karabaić na otoku Krku su u to vrijeme djelovale partijske ćelije »u Dobrinju i okolici 1 osnovna organizacija sa 3 člana; u Krku 1 osnovna organizacija sa 5 članova; u Puntu 4 osnovne organizacije sa 11 članova i u Vrbniku 1 osnovna organizacija sa 4 člana. Kotarski komitet KPH za Krk brojio je 6 članova — sekretar Petar Franolić Barčin i članovi: Josip Mrakovčić Pepica, iz Punta, Dinko Crvić iz Dobrinja, Nikola Justić iz Vrbnika, Stipe Drpić i Gabonjina i Ivan Košić iz Kornića«. Usp. Ljubo Karabaić, *Otok Krk 1941. godine,* »Novi list« od 25. oktobra 1971, nastavak 3.

KPH za Krk, održanom 13. juna 1941, zaključeno je »da se prošire partijske jedinice novim članovima, organiziraju simpatizerske gruke, sprema oružje, hrana i odjeća te da se narodu pravilno tumači dolazak okupatora, aneksiju naših krajeva, kao i borbu koja će započeti u cilju oslobođenja od fašizma.[15]

Djelatnost organizacija KPH na otoku Krku

Prvi napori na jačanje organizacije KPH i na proširivanju NOP-a na otoku Krku bili su usmjereni na formiranje antifašističkih organizacija. Tako je na sastanku KK 15. juna 1941. donesena odluka da se poradi na formiranju simpatizerskih grupa i grupa SKOJ-a te na njihovu pripremanju za oružanu borbu. Poslije konzultacija partijskog članstva o najboljim i političkim najzrelijim omladincima koji bi mogli organizirati naprednu omladinu na otoku, u augustu 1941. održan je sastanak članova KPH na mjestu zvanom Prnibla (između Krka i Punta) na kojem je formiran Kotarski komitet SKOJ-a od 6 članova.[18]

Prvi sačuvani partijski izvještaj KK KPH za Krk od 3. februara 1942. govori o uspjesima i slabostima organizacije KPH i NOP-a u cjelini. Iz izvještaja se vidi da je na otoku djelovalo 12 partijskih organizacija sa 44 člana KP, 5 simpatizerskih grupa sa 30 članova, 11 skojevskih grupa sa 40 članova te 4 simpatizerske grupe sa 20 članova. Po općinama bili su formirani logori od 5—6 ljudi. U izvještaju se izražava bojazan da bi, ukoliko okupator pokuša s represalijama, mogli izgubiti potporu naroda, jer nisu imali politički i teoretski izgrađenih ljudi čak niti u rukovodstvu KPH.[17]

Djelatnost organizacija KPH u kotaru Sušak

U zaleđu Sušaka — Grobinštini Partija je brzo jačala te se NOP naglo širio.[18] Poslije napada Njemačke na SSSR zaredali su sastanci članova KPH, slobodoljubivih i patriotski raspoloženih ljudi po selima. Posebno treba istaći sastanak na Pašcu koji je održan kod Benjamina Fućka 28. juna 1941. god. Tom sastanku prisustovali su članovi KPJ iz razdoblja prije rata: Ivica Vukelić, Baldo Fućak, Romano Stilinović, braća Dragutin i August Šupak te Milan Fućak, svi iz Pašca, zatim Vjekoslav Baćac radnik u Tvornici papira, iz Bajčeva kod Cavala, Ernest žeželić lučki radnik iz Cernika, Sergije Šarunac oficir bivše jugoslavenske vojske te Benjamin Šarinić iz Sušaka.[19] Nekoliko dana kasnije formiran je »Komitet za Grobinštinu u sastavu: Ivi-

[15] Lj. Karabaić, *Otok Krk,* n. dj., nastavak 4

[16] Ante Delić, *Omladina Hrvatskog primorja 1941,* Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara (dalje: CHRP), str. 24 (neobjavljeni rukopis).

[17] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/9.

[18] Grobinština se smjestila između sela Hreljina i Škrljeva s istočne, Bakra i Rijeke s južne, Kastavštine sa zapadne, Klane i Platka sa sjeverne strane.

[19] Marijan Smokvina, *Formiranje komiteta za Grobinštinu,* »Novi list« od 15. septembra 1971.

ca Vukelić, sekretar, Josip Mavrinac-Kanjol, Josip Raspor, Ernest žežélić i Vjekoslav Baćac.[20] Ovaj Komitet djelovao je kroz tri partijske ćelije od kojih je jedna bila u selu Pašac, druga za sela Cernik—čavle, a treća u selu Jelenje[21]

Grupa sela zvana Zavrh locirana na istočnom i jugoistočnom dijelu Grobinštine, grupirana oko ceste Čavle—Škrljevo—Meja—Bakarac, bila je aktivna od početka rada za NOP. Za taj dio terena s Bakrom formirana su dva rajonska komiteta. Jedan je obuhvatio Bakar, Kostrenu i Škrljevo sa sekretarom Brankom Albaneže, a drugi grupu sela oko Praputnjaka, Krasice i Kukuljanova sa sekretarom Petrom Frančiškovićem. Zbog neprestane opasnosti i progona neprijatelja, hapšenja pojedinih članova i odlaska u borbene jedinice, bilo je slučajeva da su neki komiteti radili kao partijska tijela, obnavljala se novim članovima i produživali rad u okolnostima koje su bile moguće.

Djelatnost KPH u Kastavštini

OK KPH za Hrvatsko primorje nastojao je ojačati položaj Partije na Kastavštini. Tu je vezu održavao još od marta 1941. tada već poznati revolucionar i ilegalac Silvo Milenić-Lovro. On je zajedno s Emerikom Marčeljom-Josom (radnik u Tvornici papira) radio na formiranju partijske organizacije i na razvitku NOP-a na Kastavštini. Oko njih okupila se grupa komunista koji su sredinom maja, nedaleko od sela Trampi, osnovali prvu partijsku organizaciju KPH za Kastavštinu[22] u sastavu: Silvo Milenić-Lovro, sekretar, Emerik Marčelja-Joso, Franjo Cetina Matešić i Albert Desardo.[23] Na sastanku svaki je član organizacije dobio zaduženje da radi u nekoliko sela na pridobivanju ljudi za NOP i na jačanju organizacije. Taj je rad uskoro dao dobre rezultate; u više sela formirane su ćelije: u Viškovu, Saršonima, Marčeljima, Srokima, Brnčićima i Zametu.[24] Tako su stvoreni uvjeti da se formira Kotarski komitet za Kastavštinu, što je i učinjeno potkraj juna odnosno početkom jula 1941. godine, u prisutnosti jednog člana OK KPH za Hrvatsko primorje.[25] U Komitet su ušli članovi: Silvo Milenić-Lovro kao sekretar, Emerik Marčelja-Joso, Franjo Cetina Matešić, Albert Dessardo i Kuzma Spinčić. U toku 1941. g. u Komitet su još primljeni Miro Srok i Rade Lučić, šumski radnici te Milka Milenić, radnica.

Formiranje KK KPH za Kastav uskoro je dalo korisne rezultate. KPJ je uživala autoritet još otprije te nije bilo teško pridobiti pojedince da slijede njenu politiku. U KPJ »se prima ljude bez kandidatskog staža, jer su mnogi već svojim radom i istupanjima bili provjereni i dugogodišnji kandidati.[26] Nicale su nove partijske organizacije, a radi lakšeg rukovođenja

[20] Isto.
[21] Isto, nastavak 4.
[22] Josip Cetina, *NOP u Kastavštini,* Ustanak naroda Jugosalvije 1941, knj. 3, str. 835—836.
[23] Isto.
[24] Ivo Kovačić, *Kastavština 1941,* Pazinski memorijal 1971, str. 24.
[25] Isto.
[26] Milka Milenić, *lene Kastavštine u NOB,* »Novi list« oH 30. juna 1971.

prešlo se na formiranje rajonskih komiteta. Potkraj 1941. na Kastavštini je radio i 1 KK, 4 rajonska komiteta i 8 partijskih jedinica, sa ukupno 30 članova KPH[27]

Uz KPH rastao je i SKOJ. Velike zasluge za njegov razvoj imali su Milić Jardas Matijašev, Ivan Čiković-Beli, Milan Lučić Vajankin, Davor Srdoč, Milan Grbac, Bogomil ćiković, Franjo Pilepić i Milan Blečić. Njihovom aktivnošću i zalaganjem drugih omladinskih aktivista po selima su počele nicati skojevske grupe tako, da je pri kraju ljeta 1941. na Kastavštini djelovalo preko 60 skojevaca u ovim mjestima: Marčelji 5, Saršoni 10, Drenova 6, Sroki—Kosi 6, Zamet 4, Gornji Zamet 7, Rubeši 7, Spinčići 4, ćikovići 2, Srdoči—Grbci 4, Kudelji 5 i Kastav l.[28]

Tako brz razvoj organizacije i potreba da se što više omladine otrgne od utjecaja neprijatelja i organizira, potakli su KPH da poradi na formiranju centralnog rukovodstva. Augusta iste (1941.) godine formiran je KK SKOJ-a u koji su ušli: Milić Jardas Matijašev kao sekretar i članovi: Ivan Čiković-Beli, Milan Lučić Vajankin, Vjekoslav Bezjak i Milka Milenić. Do kraja 1941. god. u Komitet su kooptirani Vilim Štefan i Josip Marčelja, dok je Milka Milenić angažirana u KK KPH i na organizaciji naprednih žena.[29]

Žene Kastavštine odmah su se uključile u rad partijskih i omladinskih organizacija. Već u augustu 1941, na iniciajtivu Silva Milenića-Lovra i Emerika Marčelje-Josa, od političkih najaktivnijih žena Kastavštine, formiran je prvi Odbor žena sa zadatkom da radi na organiziranju najnaprednijih i najpovjerljivijih žena i priprema ih za borbu protiv okupatora. Taj prvi odbor sačinjavale su: Sava Jugo, Sava Matetić Ronjgova, Ruža Pavlova, Danica Je lovica, Marica Saršon Kukankina i Milka Milenić.[03]

Formiranjem prvog Odbora žena započinje organiziran rad među ženama Kastavštine na platformi NOP-a Jugoslavije. Potkraj godine, u gornjim selima Kastavštine, djelovalo je već nekoliko odbora. Znatan broj organizacijom neobuhvaćenih žena također aktivno je pomagao i radio za NOP.

Djelatnost KPH u Sušaku

Sušačka partijska organizacija radila je intenzivno na proširenju i jačanju svojih redova. Primani su novi članovi Partije i formirane nove ćelije. Tako je uz tvornice »mreža ćelija KPH zahvatila škole, gradske rajone i ulice. Samo na području Kostrene, u prvoj godini ustanka, osnovane su tri ćelije«.[31] Formirano je više simpatizerskih grupa. Zadaci su im bili gotovo isti kao i ćelijama KP, samo što ih nije obavezivala partijska disciplina.

U ljetnim mjesecima 1941. Partija je na Sušaku ojačala dolaskom nekoliko iskusnih revolucionera, kao što su Slavko Komar, Milan Slani, Mo-

[27] AIPIRPH, Fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/6.
[28] Josip Marčelja, *Rađanje i akcije SKOJ-a u Kastavštini 1941,* »Novi list« od 2. septembra 1971.
[29] Isto.
[30] Vidi bilješku broj 26.
[31] Vidi bilješku broj 5.

ša Albahari, Marijan Barišić i drugi. U Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje u to je vrijeme vladala nezdrava situacija. Dušan Diminić i Pavao Biondić postupno su potiskivali Rada Šupića, pa je Diminić uskoro preuzeo funkciju sekretara Okružnog komiteta.[32]

Diminić i Biondić nisu željeli proširiti partijski forum novim članovima, ali su otvorili vrata Partije pojedincima iz građanskih slojeva koji nisu bili pripremljeni za odlučan revolucionarni rad. S. Komar, M. Slani i M. Albahari bili su angažirani kao instruktori i delegati OK. U tom svojstvu oni su obilazili partijske organizacije grada i kotara Sušak, otok Krk i Kastavštinu, dok je M. Barišić pošao u Rijeku sa zadatkom da tamo organizira KP i druge organizacije NOP-a. Njima je OK ukazao povjerenje kao komunistima, ali ih nije uključio u partijski forum koji je donosio odluke, dok je Diminić bio sekretar OK tako, da su samo posredno mogli utjecati na politiku OK.

Pod Diminićevim rukovodstvom Partija je za kratko vrijeme brojno ojačala, ali je izgubila revolucionarnu oštricu. Oportunizam u rukovodstvu prenosio se na članstvo. Zbog tih i drugih okolnosti, na intervenciju CK KPH, reorganizirani su partijski forumi u Hrvatskom primorju i Sušaku, o čemu će naknadno biti govora.

Tim su potezom prevladane neke slabosti koje su opterećivale KP u Hrvatskom primorju uopće i na Sušaku posebno. Nekoliko iskusnih revolucionera aktivnije se uključilo u partijski život, što je imalo za posljedicu ispravljanje grešaka koje su neko vrijeme tupile revolucionarnu oštricu borbe unutar organizacije protiv okupatora.[33]

Juna 1941. proširen je Mjesni komitet SKOJ-a za Sušak. Prema nekim mišljenjima, taj osnivački sastanak Mjesnog komiteta održan je u barci na pučini ispred Martinšćice (istočno predgrađe Sušaka). U Komitet su izabrani Stanko Pavlinić kao sekretar, Marko Branković-Braco, željko Marač, Dragutin Šćitar i Tugomir Soldatić.[34]

Rad na organiziranju omladine nastavljen je pojačanim tempom tako, da je u toku maja i juna 1941. formirano 5 skojevskih grupa na Trsatu, 2 na Vežici, 3 u centru grada, 1 na Krimeji i 1 u Kostreni. Kao organizatori omladine na Trsatu ističu se Drago Ščitar, Tugomir Soldatić, Milivoj Matrljan i Mirko Piškulić, na Vežici Željko Marač, u centru Vera Deutsch, i drugi. U oktobru je samo u Sušaku radilo 39 aktiva sa 149 omladinaca.[35]

U aktivnosti protiv okupatora skojevci nisu zaostajali za članovima KPH. Sutradan poslije napada Njemačke na SSSR oveća grupa skojevaca

[32] *Iz* bilježaka Milana Slanog autora za ovaj rad vidi se da se Slani prilikom svog dolaska u Sušak (kraj augusta) javio Diminiću, koji je u to vrijeme vršio funkciju sekretara Okružnog komiteta KPH u Sušaku. U bilješkama M. Slani, uz ostalo, navodi: »U toku boravka u Sušaku doznao sam da je Diminić prisilio Rada Šupića da dade ostavku na Doložai sekretara OK, a on ie ostao član OK«.

[33] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/13.

[31] T u g o S o l d a t i ć , *Izjava,* MNR, sig. Fj/207.

[35] M i l a n S l a n i , *Sušak u prvim danima ustanka,* zbornik »Ustanak naroda Jugoslavije 1941«, kni. 5. str. 578.

sastala se u trsatskom parku i pod rukovodstvom Marka Brankovića-Brace, člana MK SKOJ-a, razmotrila novu situaciju i zaključila da se omladina odazove pozivu KPJ na otpor okupatoru.[36] Omladina je taj poziv prihvatila i već 4. augusta masovno je sudjelovala u ispisivanju parola i bacanju letaka s pozivom na otpor okupatoru.[37] Grupa od 10 skojevaca, pod rukovodstvom Stanka Pavlinića, rasula je čavle po cesti između Martinšćice i Kostrene i između Sušaka i Orehovice. Zajedno sa članovima KPH i drugim političkim aktivistima, skojevci su po grupama odlazili u obližnje šume i vježbali se u rukovanju oružjem.

Kada je OK KPH za Hrvatsko primorje donio odluku o formiranju partizanskog logora na Tuhobiću, da bi članovi KPH i rukovodioci omladine poslužili kao primjer ostalima, odlučeno je da Stanko Pavlinić pođe u logor. Njegovu funkciju sekretara Mjesnog komiteta preuzeo je Marko Branković--Braco. Tih dana pošla su u prvi partizanski logor još dva člana MK SKOJ-a za Sušak, i to: Dragutin Ščitar i Tugomir Soldatić. Na njihova mjesta primljeni su u MK Mirko Piškulić i Milivoj Matrljan.[38]

Prije odlaska u logor grupa skojevaca planirala je atentat na Marija Šikića »Mićera«, poznatog talijanskog doušnika, ali akciju nije uspjela izvesti zbog nesolidnih priprema (dva pištolja su zatajila) i neiskustva omladinaca.[39]

Tako se u prvom partizanskom logoru na Tuhobiću našla oveća grupa skojevaca i skojevskih rukovodilaca. Ti mladi ljudi dali su primjer čitavoj omladini kojim putem ona treba ići i gdje joj je mjesto.

Uprkos odlasku u partizane i hapšenju grupe skojevaca poslije prve akcije bacanja letaka i ispisivanja parola, organizacija se širila primanjem novih članova. Vrlo je aktivna i ženska omladina. Među njima se ističu sestre Slavica i Jelka Možina, Danica Majstorović-Bela, Nada Bahorić, Mira Cindrić, Tatjana Lučić i druge. Radi lakšeg rukovođenja velikim brojem skojevske omladine, formirano je nekoliko rajonskih komiteta: za Trsat, koji je brojio oko 30 skojevaca, zatim jedan za Krimeju, Donju i Gornju Vežicu i Dragu, jedan za srednje škole — mušku i žensku gimnaziju i Trgovačku akademiju.[40] Nešto kasnije formiran je rajonski komitet za Kostrenu.

Mjesni komitet SKOJ-a razvio je široku aktivnost u više pravaca. Naročito je potenciran ideološko-politički rad, a s time u vezi i prebacivanje iz Kostrene na Sušak partizanske štampe, njeno raspačavanje po gradu, prikupljanje materijalne pomoći za borce u planini i za obitelji koje su ostale bez hranilaca, itd.

[36] Tatjana Lučić, *Politička situacija,* MNR, sig. Fj/123.

[37] Tugo Soldatić u cit. *Izjavi* objašnjava navedenu akciju, ali zamjenjuje datume, pa umjesto 4. augusta govori o 4. julu. Naime, iz drugih dokumenata se vidi da je akoija izvedena 4. augusta 1941.

[38] Vidi bilješku broj 34.

[39] Isto.

[40] Dušan Rapotec, *SKOJ u srednjim školama,* »Primorski vjesnik« br. 6, decembar 1961, str. 10; E. Cindrić, *Sušak 1941,* »Primorski vjesnik«, br. 1, januar—februar 1961.

Ni ovaj se komitet nije mogao duže održati. Naime, policija je otkrila i u oktobru 1941. uhapsila Marka Brankovića, pa je došlo do reorganizacije Mjesnog komiteta. Po odluci KK KPH za Sušak sekretarom je postao Milan Slani, a članovi Milivoj Matrljan, sekretar Rajonskog komiteta za Trsat, Franjo Matković, sekretar Rajonskog komiteta za Vežicu i rukovodilac skojevske grupe u Dragi, zatim Branko Žakula, sekretar Rajonskog komiteta za Krimeju i Davor Šubat, sekretar Rajonskog komiteta za Kostrenu.[41]

U navedenom sastavu Mjesni komitet je razvio široku političku i drugu aktivnost za potrebe NOB-e. Takva je aktivnost bila zapažena od strane neprijatelja pa je tako 21. januara 1942, poslije bacanja letaka i rušenja dva spomenika podignuta u znak pobjede talijanske vojske,[42] a u povodu godišnjice Lenjinove smrti, policija uspjela pohapsiti znatan broj sudionika ove akcije i aktivista SKOJ-a, među kojima i trojicu članova MK SKOJ-a: Milivoja Matrljana, Franju Matkovića[43] i Branka Žakulu.[44] Time je komitet zapravo razbijen pa je uz pomoć KK KPH za Sušak izabran novi u sastavu: Mira Raduna-Ban kao sekretar, Dušan Rapotec i Jože Franelić.[45]

Hapšenje nekoliko već afirmiranih rukovodilaca SKOJ-a nije omelo rad organizacije. Izvršen je ozbiljan prodor među radničkom i srednjoškolskom omladinom. U prvoj polovici marta 1942. u SKOJ-u je bilo organizirano 145 omladinaca, svrstanih u 29 aktiva, od čega 6 aktiva s 32 omladinca u sušačkoj gimnaziji. Progresivna omladina imala je zadatak da zajedno s omladinom koja je pripadala građanskim strankama formira frontu antifašističke omladine, da je otrgne od suradnje s okupatorom i veže za NOP.[46]

U prvim proglasima, pozivima i direktivama CK KPJ i CK KPH inzistiralo se na ujedinjavanju svih snaga za borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Tako je Okružnicom broj 3 CK KPH od 30. septembra 1941.,[47] CK pozvao komuniste na stvaranje narodnooslobodilačke fronte kojoj su imale pristupiti sve partije, grupe i pojedinci, omladina i žene, svi koji su na bilo koji način željeli pomoći narodnooslobodilačkoj borbi. OK KPH za Hrvatsko primorje provodio je tu liniju i raznim kanalima ukazivao na potrebu različitih oblika borbe protiv okupatora. U tu su se aktivnost, uz radnike, građane i omladinu, aktivno uključile i žene. One su ponajviše osjećale nevolje okupacije — skupoću, ograničeno kretanje, nezaposlenost, smanjen radni tjedan, itd. Na Sušaku su cijene toliko skočile da, prema izvještaju dobrovoljne milicije, niti relativno dobro plaćeni talijanski službenici nisu mogli pristojno živjeti.[48] Zbog malih plaća i odluke da se radi tri dana u

[41] U bilješkama autoru za ovaj rad M. Slani piše da je poslije njega funkciju sekretara preuzeo Mirko Franelić, a zatim Milivoj Matrljan.

[42] Fotokopija dokumenata u CHRP.

[43] *Primorski vjesnik* br. 4—5, august—novembar 1961. str. 9.

[44] Isto, br. 6, decembar 1961, str. 12.

[45] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/13. Ovaj dokument dopunjava Jože Franelić izjavom da su KK SKOJ-a sačinjavali Raduna Ban, Dušan Rapotec i on.

[46] Isto.

[47] *Zbornik*, n. dj., tom V, knj. 1, str. 150.

[48] Historijski arhiv Rijeka (daije: HAR), fond prefekture, Z. O. 1183 i 1638/41.

tjednu, negodovali su u junu 1941. radnici Tvornice papira,[49] koji su u toku jula s radnicima tvornice »UKOD«, organizirali dva štrajka.[50] Komanda kraljevskih karabinjera Sušaka izvijestila je da su štrajkale većinom žene pa je njih 20-ak uhapšeno.[51]

Pod rukovodstvom Partije počele su se žene Sušaka organizirano uključivati u NOP. Osnovna organizaciona forma njihova okupljanja bili su odbori, a prvi odbor formiran je u drugoj polovini oktobra 1941. Po direktivi MK KPH sastanak tada najprogresivnijih žena Sušaka organizirala je Mira Šegota, a održan je u kući Karmen Kovačić (danas Ulica XIII divizije 39). U taj prvi odbor ušle su: Mira Šegota, predsjednik, Vlatka Babić, Danica Majstorović-Bela, Tončka Vignjević, Pepica Babić, Berta Mičetić i Jelka Možina.[52]

Formiranje odbora označuje početak organiziranog rada među ženama Sušaka. Odbornice su se u radu pokazale vrlo aktivne tako, da su u raznim područjima grada nicali novi odbori antifašistkinja. Snažan poticaj njihovu radu dala je Okružnica broj 4 CK KPH od 6. decembra 1941. U njoj su izloženi zadaci žena u borbi za vlastitu afirmaciju i protiv okupatora. Iz direktive proizlazilo je da organizacioni oblik okupljanja treba da bude Antifašistička fronta žena (AFŽ).

Kada su Okružnicu proučila partijska rukovodstva i Odbor žena Sušaka, počeo je sistematski rad na formiranju odbora AFŽ-a. Istina, mnoge žene bile su i prije angažirane na konkretnim zadacima, ali nešto zbog konspiracije, nešto zbog nedovoljnog iskustva i nepoznavanja odgovarajućeg oblika organizacije, neki novoformirani odbori po rajonima i tvornicama nisu funkcionirali kao posebna organizaciono-politička tijela (iako su u izvještajima tako prikazivani). Pojedine članice odbora držale su na okupu po nekoliko najaktivnijih žena iz ulice, rajona ili tvornice i s njima rješavale konkretne probleme. Naravno, počelo je i formiranje simpatizerskih i čitalačkih grupa, zatim grupa za prikupljanje materijalne pomoći, da bi se postupno djelokrug rada dalje proširivao. Prema izvještaju KK KPH za Sušak što je upućen OK KPH za Hrvatsko primorje 14. marta 1942. u kotaru djeluje Glavni kotarski odbor od 4 člana (1 tvornička radnica, 1 kućanica, 1 intelektualka i 1 omladinka), dva odbora u gradu (od kojih 1 u tvornici) i 1 na selu, a pripremalo se osnivanje nekoliko novih odbora.[53]

Formiranje novog OK KPH za Hrvatsko primorje

Mreža novih partijskih ćelija širila se po čitavom Hrvatskom primorju. Tako se u Crikvenici formirala partijska jedinica sa sekretarom Viktorom Bubnjem. Osim Bubnja, u partijskom radu u Crikvenici ističe se Vlado Matetić. U Selcima partijski djeluje Mate Kršul, a u Novom Ivan Radetić, koji

[49] Vidi bilješku broj 5.
[50] Isto.
[51] HAR, fond, prefekture, 2141/41.
[52] Zora Matijević — Antica Perić, *lene borci za slobodu,* »Novi list« od 30. septembra 1972.
[53] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/13.

postaje sekretar partijske organizacije. U Grižanima se formira partijska jedinica sa sekretarom Slavkom Blaškovićem, a u Kraljevici sa sekretarom Filipom Pavešićem.[54] Tako se na potezu Novi Vinodolski — Kraljevica, s neposrednim zaleđem, formirala snažna partijska jezgra s nekoliko već izgrađenih komunista, kadrih rješavati i teže zadatke od lokalnih u okviru svojih partijskih jedinica.

Rimskim ugovorom od 18. maja 1941. između Italije i NDH nova granica podijelila je Hrvatsko primorje i Gorski kotar na dva dijela i otežala komuniciranje između OK KPH sa sjedištem u Sušaku i partijskih organizacija na području NDH. Zbog toga je bilo pogodnije da se za dio Hrvatskog primorja pod NDH formira poseban OK, a da se preostali dio pod Italijom i čitava teritorija tzv. Riječke provincije dodijeli ranijem OK sa sjedištem u Sušaku.

U tim okolnostima održan je u Crikvenici potkraj augusta ili u prvoj polovini septembra 1941. sastanak istaknutijih komunista na kojemu je izabrani novi OK. Pouzdano se zna da su u njegov sastav ušli: Viktor Bubanj, Rade Šupić i Mate Kršul. Neizvjesno je učešće u prvom sastavu Ante Dobrile, Karla Radila i Vlada Matetića. Nekoliko historičara bavilo se tim pitanjem a ponajviše Vinko Antić. U ranijim radovima V. Antića kao četvrti član spominje se Ante Dobrila,[55] dok u naknadnim istraživanjima umjesto A. Dobrile navodi Karla Radila i Vladu Matetića.[56] Vjerovatno je pouzdanija varijanta sastava: Viktor Bubanj, Rade Šupić, Ante Dobrila i Mate Kršul, koju prihvaća većina autora, a za nju nalazimo potvrdu i u izvještaju upućenom CK KPH od 15. decembra 194L[57] Iz izvještaja se vidi da su članovi OK gajili nepovjerenje prema »drugu II«, »koje je nastalo na osnovu sitnijih nekorektnosti toga druga, koje se mogu objasniti dvojako ili kratkim stažem druga II. ili se mogu uzeti kao znaci značajnijih zastranjivanja i veza s tuđim elementima«. Rezerve prema tome, zapravo četvrtom članu OK izražavali su Viktor Bubanj, Rade Šupić i Mate Kršul te je uklonjen »iz OK i iz Partije«. Umjesto »uklonjenog« člana vjerovatno je u sporazumu s CK KPH u OK ušao Vlado Matetić.[58]

Za sekretara OK izabran je Mate Kršul, a njegovo sjedište bilo je u Selcu, mjestu stanovanja sekretara OK. Sredinom 1942. OK je prešao na oslobođenu teritoriju.[58]

[54] **V i n k o A n t i ć ,** ***Četrdeset i prva u Vinodolu,*** **»Novi list« od 16. augusta 1971.**

[55] **V i n k o A n t i ć ,** ***Vinodol u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi,*** **»Općina Crikvenica« (fotomonografija); i s t i ,** ***Četrdeset i prva,*** **cit. čl; Ante Dobrila je bio poštanski službenik u Crikvenici, a rodom je iz Senja.**

[56] **V i n k o A n t i ć ,** ***Vinodolska Selca u borbi,*** **Selca 1975, str. 568.**

[57] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/4.**

[58] **U prilogu** ***Vinodol u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkom ratu,*** **što je objavljen u fotomonografiji »Općina Crikvenica«, Vinko Antić konstatira: U OK su izabrani Rade Šupić, Viktor Bubanj, Ante Dobrila i Mate Kršul, koji postaje prvi sekretar. Ubrzo je u sporazumu sa CK KPH u OK umjesto Ante Dobrile izabran Vlado Matetić«.**

[59] **V. A n t i ć ,** ***Vinodolska,*** **n. dj., str. 569.**

U ime CK KPH osnivačkom sastanku novog OK prisustvovao je Andrija Hebrang.[60] Dotadašnji OK sa sjedištem u Sušaku preimenovan je u KK KPH za Sušak. Njegove ingerencije protezale su se na kotareve Kastav i Čabar, otoke Krk i Rab, na Rijeku i Istru.[61]

Iz izvještaja Ive Marinkovića Slavka sobilaženja Gorskog kotara i Hrvatskog primorja vidi se da je 25. septembra zajedno s Veljkom Kovačevićem boravio u Selcu i Crikvenici i da su razgovarali s Viktorom Bubnjom, članom OK- Međutim, iz izvještaja proizlazi da Marinković nije bio zadovoljan učinjenom teritorijalnom podjelom. Stoga predlaže CK da »osnuje OK za Primorje i Gorski kotar sa sjedištem u Delnicama«, te da ćaća u taj OK pošalje dva ili tri druga. CK je ipak ukazao povjerenje novoizabranim članovima OK i ostao pri takvoj teritorijalnoj podjeli.[62]

Formiranje organizacije KPH u Rijeci 1941.

Jedan od najvažnijih zadataka OK KPH za Hrvatsko primorje, KK KPH za Sušak i KK KPH za Kastav bio je da rade na razvoju NOP-a u Rijeci i Istri. Oslobođenje tih krajeva od tuđinskog i fašističkog jarma i njihovo priključenje matici zemlji bio je davnašnji san i vrijedan cilj svih patriotskih i progresivno orijentiranih snaga. Konture toga cilja počele su se nazirati upravo u vrijeme kada je fašizam i talijanski iredentizam posegao za novim područjima Hrvatske i Jugoslavije i zakoračio na istočnu obalu Jadrana. Jedini put bila je politička i oružana borba, a nju je mogla organizirati i voditi samo KPH. Zbog toga se kao osnovni preduvjet za pokretanje te borbe javila potreba za formiranjem organizacija KPH i SKOJ-a na Rijeci i u Istri. Time je KPH izvršavala zadatak koji joj je postavio CK KPJ na majskom savjetovanju u Zagrebu.

Veza između Rijeke i kotareva Sušaka i Kastva održavale su se i prije aneksije dijela Hrvatskog primorja preko radne snage koju je apsorbirala riječka privreda, đaka i službenika koji su stanovali u Rijeci, a školovali se i radili u Sušaku. Uz pomoć tih ljudi politička su se kretanja u Jugoslaviji, osobito na području Sušaka i Kastva ,na svoj način replicirala u Rijeci. Progresivne ideje radničke klase i omladine Jugoslavije prenosile su se na radničku klasu i omladinu hrvatske nacionalnosti u Rijeci. KPH u to vrijeme mogla je samo ograničeno utjecati na riječku radničku klasu. Već je rečeno da ni KP Italije nije pred drugi svjetski rat u Rijeci imala svoje organizacije. Iz kazivanja Marija Špilera proizlazi da su postojale »samo antifašističke grupe u nekim tvornicama i poduzećima kao na primjer u brodogradilištu, tvornici torpeda, rafineriji nafte, Scullu, luci itd. Sve te grupe međutim nisu bile međusobno povezane, niti su imale jedinstveno rukovodstvo. Stoga nije moglo biti ni njihova jedinstvena stava u pojedinim i te

[60] Isto, str. 567.

[61] U proglasu »Rodoljubima Primorja i Istre« od 1. decembra 1941. KK KPH za Sušak potpisuje se kao »Komitet za Primorje i Istru«. Proglas je objavljen u *Primorskom vjesniku,* br. 14 od 1. decembra 1941.

[62] Zbornik, n. dj., knj. 1, str. 159.

kako važnim i aktualnim pitanjima. Nadalje njihov se rad sastojao uglavnom u sakupljanju pomoći za one obitelji čiji su članovi bili u zatvoru.

» Može se slobodno reći, da se njihova aktivnost najvećim dijelom sastojala samo u tome«.[63]

Na pomolu rata protiv Jugoslavije fašisti su pokušavali da Rijeku što temeljitije očiste od nacionalno i politički nepoželjnih elemenata. Na toj je osnovi u Kvarnerskoj provinciji izvršen popis osoba koje su se osjećale Slavenima i antifašistima.[64] Taj se postupak nastavio i pojačao u početku rata i za vrijeme aneksije dijela Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Policija je 20. aprila 1941. uputila generalnom prokuratoru Specijalnog suda za zaštitu države tužbu protiv 18 komunista u kojoj je na 47 stranica iznijela podatke o njihovoj političkoj aktivnosti.[65]

Fašističke obavještajne i policijske snage brižljivo su pratile političko raspoloženje i vladanje svih osoba koje su im iz bilo kojeg razloga bile sumnjive i na vrijeme su ih lišavale slobode. Poduzete mjere svjedoče o postojanju antifašističke i antitalijanske djelatnosti pojedinaca i grupa ali nema podataka o postojanju organizacija KP.

Aneksijom dijela Hrvatskog primorja i Gorskog kotara koliko-toliko se poboljšalo komuniciranje između Rijeke s jedne le Sušaka i Kastavštine s druge strane. Ta je situacija obostrano iskorištavana; antifašisti Rijeke počeli su se povezivati s partijskim rukovodstvima Sušaka i Kastva i obratno, partijska rukovodstva iz Hrvatskog primorja počela su planski raditi na povezivanju Rijeke i Istre sa KPH. Lojzo Perčić piše da je iskoristio dozvolu za slobodno kretanje i prelazak iz Rijeke u Sušak da se poveže s Radom Šupićem, sekretarom OK KPH za Hrvatsko primorje, Silvom Milenićem, Emerikom Marčeljom i Franjom Cetinom, članovima KK KPH za Kastav. Od njih je dobio prve upute i zadatke za politički i organizacioni rad u Rijeci.

Od članova KPH u Rijeku je na organizirani sastanak političkih aktivista prvi došao Moša Albahari, profesor, psiholog. Kao Židov i komunist Moša je bio poznat zagrebačkoj policiji pa ga je MK KPH Zagreba, sa falsificiranom legitimacijom, uputio na Sušak gdje Zidovi još nisu bili progonjeni kao u NDH. Jedno vrijeme sakrivao se u stanu Slavka Kolića gdje se

[63] Mario Spiler, *G prvom partijskom rukovodstvu Rijeke,* »Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961, str. 4.

[64] HAR, fond prefektura, 1—14—9 (374); Luciano Michellazi, Petar Klausberger. Giovani Cucera i Berto Labus u svojoj zajedničkoj izjavi pišu da je 15. februara 1941. u »Silurificiju« (»Torpedo«) uhapšena grupa političkih aktivista: Mihailo Miletić, Lari Dolgan, Modesto Meštrović, Giovanni Koljevina, Malatesta, Silvio Gržinić i Jakov Palmić zbog prikrivanja i rasturanja lista KP Italije *Unita.* Izjava se čuva u uredništvu časopisa *Panorama* u Rijeci.

[65] Za komunističku djelatnost bili su optuženi generalnom prokuratoru Specijalnog suda za zaštitu države: Alexandar Zaharija, Rigoletto Martini, Rikard Šafranek, Julka Antić, Šime Barada, Jakov Palmić, Modesto Meštrović, Ivan Mendar, Viktor Vlah, Silvestar Gržinić, Armando Trevisan, Milan Varljen, Franjo Dolgen, Ivan Koljevina, Mario Cala, Nikola Maletić, Ludvig Kožul i Josip Puharić. Usp. *Dogodilo se 1941,* Kronologija događaja, Rijeka 1971; HAR, fond prefekture, 1—14—1 (347).

sastajao s naprednim omladincima i skojevcima Zdenkom Matrljanom, Zoranom Kompanjetom i drugima. OK KPH ga je odmah angažirao kao instruktora za političko-partijski rad. U tom svojstvu obilazio je partijske i antifašističke organizacije u Sušaku i u Rijeci. Polovinom ljeta 1941. na Preluku sudjelovao je na sastanku grupe progresivno orijentiranih radnika. Sastanku su prisustvovali: Lojzo Perčić, Slavko i Vinko Brozina, Toni Mihić, Silvo Copajtich, Emilio Stančić i Leonardo Poropat.[66]

Albahari je objašnjavao ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta, politiku KPH na mobilizaciji ljudi za borbu protiv neprijatelja, potrebu organiziranja raznih političkih i drugih aktivnosti. Naročito je inzistirao na mobiliziranju omladine za NOP, da bi se odvratila od odlaska u talijansku vojsku. Na sastanku Perčić je izabran za tajnika »Crvene pomoći« u brodogradilištu gdje je bio zaposlen.

OK KPH pozvao je u borbu za oslobođenje sve antifašiste ne samo Hrvatskog primorja već i Rijeke i Istre. Uskoro zatim uslijedile su konkretne mjere političkog i organizacionog povezivanja dvaju umjetno razdvojenih gradova, Sušaka i Rijeke, s njihovim zaleđima — Kastavštinom i Grobinštinom. Angažiranjem Rada Šupića, Silva Milenića-Lovra, Emerika Marčelje-Josa, Moše Albaharija, Marijana Barišića i drugih političkih aktivista, počela se oblikovati jezgra NOP-a u Rijeci, gradu u kojem je svaka politička aktivnost, izuzev na liniji fašizma, bila opasna. Živeći godinama u strahu fašističkog terora, antifašisti su bili prisiljeni da se uvlače u sebe i klone napredne političke aktivnosti, jer je ljudima donosila samo neprilike.

Stalno nametanje talijanske kulture i jezika imalo je za posljedicu izvjesno otuđivanje manje otpornog dijela građana i isticanje posebne »fijumanske«, »recanske« (reske) pripadnosti. Time je fašizam u znatnoj mjeri ostvario svoj cilj, jer »Fiumani«, mada porijeklom Hrvati, nisu bili spremni da se odlučnije angažiraju ni protiv fašizma ni protiv pripadnosti Rijeke Italiji, za njeno uključivanje u sastav Hrvatske i Jugoslavije.

Osjećaj pripadnosti hrvatskoj nacionalnosti najjače se zadržao u Starom gradu (zvanom »Gomila«) i na periferiji (škurinje, Kantrida, Zamet).[67] Više otpornosti pokazivao je radnički elemenat zaposlen u pojedinim poduzećima i ljudi koji su održavali rodbinske ili druge veze s Hrvatima iz Sušaka, Kastva i drugih krajeva Hrvatske.

Početak razvoja oružane borbe i razvoj antifašističkih organizacija označio je i početak aktivnijeg prodiranja u Rijeku i Istru. Kako veze s Rijekom nikada nisu bile sigurne i svaki put je neki od kanala mogao zatajiti, poduzete su mjere da se u Rijeci i Istri formiraju organizacije KPH i druge antifašističke organizacije koje bi bile kadre samostalno provoditi partijsku politiku na organiziranju i jačanju NOB-e. Bilo je to prije svega borba protiv talijanske dominacije nad Rijekom, ali se taj momenat tada nije isticao.

[66] Josip Radovan — Lojzo Perčić, *Izjava,* MNR, F,/293; *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1953, str. 237.
[67] *Istra,* n. d., str. 237.

Polovinom augusta 1941., u vrijeme kada se u Hrvatskom primorju intenzivno radilo na formiranju prve partizanske čete na Tuhobiću, OK KPH formirao je partijsku ćeliju u Zametu. Sastanak je organizirao 14. augusta 1941. i njime osobno rukovodio sekretar OK KPH Rade Šupić.[68] Time je nadohvat Rijeke formirano još jedno uporište političkog utjecaja. Sastanku je prisustvovao i na njemu bio primljen u KPH Lojzo Perčić, visokokvalificirani radnik brodogradilišta u Rijeci, prvi radnik Hrvat primljen iz Rijeke u Partiju. Na sastanku je Perčić dobio zadatak da u brodogradilištu formira organizaciju KPH, da se poveže s radnicima i tada još rijetkim antifašistima i političkim aktivistima u drugim tvornicama, da unese u grad antifašističke letke i razdijeli ih, itd.

Perčić nije oklijevao u izvršavanju postavljenih zadataka. Uz njega su u brodogradilištu još bili aktivni Anton Mihić i Slavko Brozina. Tako su njih trojica formirali prvu partijsku ćeliju u brodogradilištu i u Rijeci.[69]

Izvan brodogradilišta Perčić je prije bio povezan s Josipom Radovanom, Hrvatom iz Istre, koji je kao vozač kod jednog privatnog prevoznika radio za tvornicu »Torpedo«, zatim s Emilijom Stančićem, stražarom u Tvornici špiritusa, Guerrinom Bratošem, VKV električarem u garaži »Grattoni« u Rijeci, i drugima. Sada su te veze obnovljene i učvršćene na novim osnovama. Formirala se grupa antifašista odanih radničkom pokretu koji su bili spremni da u teškim okolnostima ponesu breme revolucionarne borbe i savjesno izvrše težak pionirski posao na širenju ideja NOP-a u riječkoj fašističkoj tvrđavi. U tom odgovornom zadatku mnogo su im pomogli Silvo Milenić-Lovro i Emerik Marčelja-Joso koji su često dolazili u Rijeku, obilazili pojedine političke aktiviste, prisustvovali njihovim sastancima i usmjeravali njihov rad.

Formiranje prvog rukovodstva KPH za Rijeku

Na osnovi direktive CK KPH da se članovi Partije i SKOJ-a rodom iz Istre i Rijeke vrate u svoje krajeve i rade na organiziranju NOP-a, u Rijeku je potkraj augusta ili početkom septembra došao iz Šibenika student Marijan Barišić.[70] Tu mu je živjela majka, pa je imao izgovor za legalan boravak u gradu. U Rijeci tada nije bilo organizirane KPH, izuzev ćelije koju je u brodogradilištu formirao Alojz (Lojzo) Perčić i pojedinačnih veza Silva Milenića Lovra i Emerika Marčelje Josa. Osim Perčića, koji je već bio angažiran na partijskom radu, zadatak organiziranja KPH i NOP-a u Rijeci povjeren je Marijanu Barišiću.

[65] Dušan Dimini ć, Eugen Cindrić, Luka Vinketa, Ivan Gal nić, Mate Kršul, Emil Karadžija, Velimir Rodica i Veljko Vučinić, *Sušak i okolica u narodnom ustanku 1941. godine,* MNR, Fj/391, str. 29.

[®9] Vidi bilješku broj 66.

[70] U članku *Stvaranje i rad prve partijske organizacije u Rijeci i Istri* (Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj., str. 743—746) i u izjavama u Muzeju narodne revolucije u Rijeci (sig. Fj/17 i F^lß), Barišić tvrdi da je u Rijeku došao u septembru, a u svojim *Sjećanjima* »Novi list«, br. 194 od 18. augusta 1941), da je to bilo potkraj augusta.

Organizacija KPH na Sušaku informirana je o dolasku Barišića u Rijeku, te je preko Stanka Pavlinića poduzela mjere da se s njim poveže (što je ubrzo i postignuto uz pomoć Danice Magašić). Tako je započela stalna suradnja između KPH na Sušaku i grupe političkih aktivista u Rijeci. Kasnije se Barišić povezao s Emerikom Marčeljom Josom, koji je stanovao u Zametu, i sa Silvom Milenićem Lovrom, poznatim partijskim radnikom Kastavštine. Time su učvršćene veze s KPH na više kanala, što je bio preduvjet za ozbiljniji politički rad u Rijeci.[71]

Poslije uspjelog povezivanja s istaknutim komunistima Sušaka i Kastavštine, Barišiću su predane veze s političkim aktivistima u Rijeci. Aktivisti iz Kastavštine povezali su ga s Lojzom Perčićem, koji je stanovao na Kantridi i Josipom Radovanom, vozačem kamioneta koji je garažirao u jednoj garaži u današnjoj ulici Narodnog ustanka. Ilegalne veze Barišić je uspostavio i s drugim tada poznatim antifašistima hrvatske i talijanske nacionalnosti. O svom radu u to vrijeme on kaže:

> »U prvim razgovorima o našem radu u Rijeci složili smo se da težište rada prenesemo na riječke tvornice. Isto tako smo smatrali da bez povezivanja s talijanskim radnicima sami antifašisti i hrvatski proleteri ne bi mogli u Rijeci proširiti pokret otpora protiv fašizma i pripremiti ustanak«.[72]

Organiziranje omladine povjereno je Mariju Špileru, učeniku Trgovačke akademije u Sušaku.[73]

Jači prodor među radnicima Rijeke izvršila je KPH u brodogradilištu zahvaljujući angažiranju grupe radnika: Lojza Perčića, Antona Mihića, Slavka Brozine i Silvija Copajticha. Oni su i kao grupa i pojedinačno okupljali antifašiste, dijelili im letke i partizansku štampu i objašnjavali ciljeve NOP-a. Takav je rad za kratko vrijeme dao pozitivne rezultate. Grupe političkih aktivista prodirale su u sva odjeljenja brodogradilišta, a krajnji rezultat takvoga rada bio je formiranje 6 aktiva — ćelija (sekretar i po tri člana), odnosno u svakom odjeljenju po jedna ćelija.[74] Tako je stvorena osnova za

[71] Isto.

[72] Marijan Barišić, *Sjećanja,* »Novi list«, 18. august 1971; U izjavi autoru za ovaj rad od 2. septembra 1975. Mira Šegota — Drače piše da se početkom septembra 1941. prebacila iz zagrebačke partijske organizacije u Sušak i preko Mirka Franelića povezala se s KP i osobno s Radom Šupićem. Između ostalog Šegota piše:

»Među raznovrsnim partijskim zadacima primala sam razne povjerljive zadatke direktno od druga pok. Rada Šupića. Tako sam od druga pok. Rade Šupića negdje u novembru mjesecu 1941. godine dobila strogo povjerljivi zadatak održavanje veze sa drugom Marijanom Barišićem, tadašnjim sekretarom Gradskog komiteta KPH za Rijeku. Tom prilikom naglasio mi je posebno drug Rade da moram na vezi biti naročito oprezna obzirom na to da je drug Marijan Barišić sekretar Gradskog komiteta KPH za Rijeku i da radi pod posebno teškim okolnostima.

Na Rijeci sastajala sam se par puta s drugom Marijanom u kući njegove majke, na ulici, u kućnim vežama i tržnici, kako bi naši sastanci bili neupadljivi. Tom prilikom prenosila sam mu usmene kao i pismene poruke i materijal od druga Rade Šupića« (Izjava kod autora).

[73] Marijan Barišić, *Izjava,* MNR, Fj/17, str. 4.

[74] Vidi bilješku broj 66.

kontinuiran politički rad i otvoren prostor za širenje ideja i organizacija NOP-a u tom velikom poduzeću.

U Gradskoj klaonici politički je djelovao i organizirao sabotaže Silvo Copajtich. Prodiralo se među radnike i antifašiste Hrvate i Talijane u Rafineriji, u »Cussaru« (danas u sastavu tvornice »Svjetlost«), Tvornici ukočenog drveta, u veće radionice, garaže, među ličioce i u pojedine predjele grada.

Josip Radovan formirao je organizaciju KPH u garaži gdje je držao svoj kamion, u sastavu: Josip Radovan, Ferdo (Kovač), Franjo Licul i Milka Licul kao simpatizer.[75] Dobio je zadatak da prodire i među radnike tvornice »Torpedo«. Radi toga se povezao s Antonom Prodanom, Zaicom i Jurmanom; od njih formirao prvu partijsku ćeliju u tvornici na čelu s Prodanom. Svi novoprimljeni članovi KPH obavezali su se da formiraju nove simpatizerske grupe radi prikupljanja novčanih i drugih priloga za potrebe NOP-a i izvršavanja drugih zadataka.[76] Tako se NOP u oktobru ukorijenio u tri glavne riječke tvornice i u nekim gradskim rajonima. Učestale su i sabotažne akcije u više tvornica, osobito u brodogradilištu i u tvornici »Torpedo«.

Kurirsku vezu između Marijana Barišića i političkih aktivista Rijeke i KK KPH za Sušak održavala je Mira Šegota. Ona je dolazila na Rijeku po zadatku da bi na tržnici kupovala hranu i opskrbljivala partijske radnike koji su ilegalno živjeli u raznim predjelima Sušaka. Šegota i Barišić sastajali su se na riječkoj tržnici i drugim mjestima i izmjenjivali poruke i usmene izvještaje. Barišić je izvještavao da su se u angažiranju ljudi za NOP orijentirali na tvorničke radnike — Hrvate i Talijane. Već u oktobru djelovalo je u riječkim tvornicama 14 grupa koje su aktivno radile na objašnjavanju političkih događaja, raspačavanju pisanih materijala, prikupljanju materijalnih priloga itd.[77]

Kada je formirano više antifašističkih organizacija i nekoliko ćelija KPH po tvornicama i rajonima, OK KPH za Hrvatsko primorje je ocijenio da su povoljni uvjeti da se za rukovođenje političkim radom u Rijeci formira posebno tijelo, radi usklađivanja i koordiniranja akcija. Zbog priprema za taj važan zadatak u Rijeku je nekoliko puta dolazio Silvo Milenić Lovro, sekretar KK KPH za Kastav i delegat OK. On je najviše inzistirao

[73] Iz konstatacije Josipa Radovana i Lojza Perčića vidi se da su u istoj organizaciji radili članovi KPH i simpatizeri, što bi značilo da je partijska ćelija bila kombinacija članova KP i simpatizera. Očigledno da velike razlike između njih nije bilo. Izvornih podataka o organizacionom radu i rastu KPH u Rijeci za 1941. nema, niti u memoarskoj građi nalazimo podatke da su članovi KPH prolazili kandidatski staž. Potreba je zahtjevala da se najistaknutiji pojedinci, koji su se političkom aktivnošću i na konkretnim zadacima dokazivali, primaju u KP i bez kandidatskog staža ili prethodnog organiziranog rada u nekom partijskom aktivu ili simpatizerskoj grupi. Ali to nije mogla biti stalna praksa. Zbog toga na broj iskazanih partijskih ćelija u Rijeci 1941. i 1942. treba gledati sa stanovitom rezervom.

[76] Vidi bilješku broj 66.

[77] Vidi bilješku broj 72.

na povezivanju talijanskih radnika uz NOP, na radu među talijanskim vojnicima i na stvaranju široke antifašističke fronte. Kada su izvršene potrebne pripreme, 3. novembra 1941. održan je osnivački sastanak prvog partijskog rukovodstva za Rijeku, u Radovanovoj garaži u ulici Via Trieste (danas ulica Narodnog ustanka). Sastankom je rukovodio Silvo Milenić Lovro, a bili su prisutni: »Guerrino Bratoš, električar iz automobilskog poduzeća Grattoni, Silvo Copajtich, radnik iz klaonice (oba riječki Talijani), Lojzo Perčić, radnik iz brodogradilišta, Hrvat iz Rijeke, Josip Radovan, vozač, Hrvat iz Rijeke, te Mario Špiler, učenik iz Rijeke i Marijan Barišić, student iz Rijeke, Hrvati. Sastanak je otvorio Silvo Milenić-Lovro, koji je obavijestio skup da govori kao delegat OK«.[78] Za rukovodioca novoformiranog rukovodstva koje se konstituiralo u Gradski komitet izabran je Marijan Barišić.[78]

U to vrijeme ingerencije KK KPH za Sušak protezale su se na sve teritorije zapadno od novopovučene granice između Italije i NDH. Međutim, KK KPH Kastav bio je kadrovski ekipiraniji i u radu prema Rijeci samostalniji. Tako je sekretar komiteta Silvo Milenić imao ovlaštenja da istupa kao delegat OK KPH za Hrvatsko primorje, a čitav KK zadatak da s kastavske strane prodire u Rijeku i Istru. U tom svojstvu i s takvim zadatkom Milenić je odlazio u Rijeku i radio na organizaciji KPH. Bez izvornog dokumenta i Milenića teško je bez stanovitog rizika ustvrditi što je 3. novembra formirano u Rijeci. Za učesnike tog sastanka bio je to Gradski komitet, za druge partijska jedinica, za treće partijski aktiv itd.

Potvrdu da je u Rijeci postojao komitet KPH nalazimo u izvještaju Anke Berus, ali tek u prvoj polovini maja 1942. U prvoj polovini te godine partijsko rukovodstvo grada nekoliko puta je reorganizirano, svaki put s istim atributima koje je imalo prethodno. Nema novog momenta za koji bismo mogli vezati formiranje višeg partijskog foruma od onoga koji je formiran 1941. Istina, dolazak Moše Albaharija predstavlja značajan događaj u političkom životu grada. On je istupao kao delegat OK KPH za Hrvatsko primorje i mada formalno nije preuzimao funkciju sekretara, bio je glavna ličnost u političkom životu Rijeke. Već tada je započela prak-

[78] Isto.

[79] Učesnici ovog sastanka (Barišić, Špiler, Radovan i Perčić) u svojim izjavama i objavljenim člancima tvrde da je tom prilikom konstituiran Gradski komitet KPH za Rijeku i da je Marijan Barišić izabran za sekretara. Ove se izjave moraju primiti s određenom rezervom. O ovom sastanku nije sačuvana nikakva dokumentacija, nego se o Gradskom komitetu čulo poslije rata, kada su učesnici sastanka počeli pisati članke i davati izjave. KK KPH za Sušak nije bio zadovoljan razvojem NOP-a u Rijeci. Antifašističke organizacije u Rijeci bile su vrlo slabe, a broj članova KPH malen. Moguće je da članovi KK KPH za Sušak nisu bili obavješteni
0 svim pojedinostima, ali ostaje činjenica da su sve organizacije u vrijeme formiranja navedenog Gradskog komiteta bile u povoju, što dovodi u pitanje postojanje partijskog foruma na razini grada. U prilog tome govori i tvrdnja Slavka Komara
1 Milana Slanog da Gradski komitet u Rijeci nije bio vezan ni za jedan viši partijski forum (npr. za OK KPH za Hrvatsko primorje ili KK KPH za Sušak), koja je veza prema Statutu KPJ morala postojati kada je riječ o mjesnim, općinskim
ili gradskim komitetima.

sa da su riječki partijski rukovodioci, nešto radi konspiracije, a nešto radi ličnih kontakata, podnosili usmene izvještaje, odnosno referirali višem partijskom forumu. Umjesto sekretara na slobodni teritorij odlazio je Albahari i podnosio usmene izvještaje OK, premda je iz njegova pera sačuvano više pisanih dokumenata. Inače sekretari MK KPH za Rijeku podnosili su izvještaje i KK KPH za Kastav[80]

Budući da je teško sa sigurnošću odgovoriti kada je i pod kakvim okolnostima formiran Mjesni komitet KPH u Rijeci, valja dopustiti i mogućnost da je 3. novembra osnovan Gradski komitet KPH. Za takav čin postojali su ozbiljni politički razlozi i kakva-takva osnova u bazi. Tu je osnovu trebalo ojačati, a to nije bilo moguće pojedinačnim vezama ni sa sušačke ni s kastavske strane već formiranjem rukovodstva u samom gradu, kojega je zadatak bio da formira partijske i antifašističke organizacije. Marijan Barišić bio je ličnost oko koje su se komunisti i antifašisti okupljali. Milenić je po prilici u odnosu na to rukovodstvo imao ista ovlaštenja kao Albahari kasnije — nije preuzimao funkciju u rukovodstvu ali je istupao u ime višeg partijskog foruma. Član novog rukovodstva Mario Špiler piše da je na sastanku od 3. novembra primljen u KPH i rukovodstvo.[81]

Sve navedene okolnosti upućuju na ovaj zaključak: mogla je nastati procjena da u Rijeci treba formirati partijsko rukovodstvo, bez obzira na mogućnosti i iskustva njegovih članova i stanje u bazi, i da se ono već tada proglasilo Gradskim komitetom.[82] Novoformirano rukovodstvo preuzelo je na sebe odgovornost za dalji rad KPH i antifašističkih organizacija u Rijeci. Radilo je pod vrlo teškim okolnostima i sporo se osamostaljivalo. Kada je snižen kriterij za izbor članova rukovodstva, razumljivo je da su se aktivisti lakše učlanjivali u KPH. Te kriterije trebalo je tek izgrađivati. Uostalom i u Sušaku su pod utjecajem Diminića i Biondića sniženi kriteriji za primanje u KP. čak je i kasnije bilo slučajeva da su kandidatske grupe i partijski aktivi pretvarani u organizacije KP, da bi se stvorila osnova za organiziran partijski rad.

Sastankom od 3. novembra učinjen je značajan potez u osamostaljivanju rukovodstva u Rijeci. Političko djelovanje u tako velikom gradu i pod vrlo teškim okolnostima preko pojedinačnih veza bilo kog partijskog foruma izvan grada nije moglo dati očekivane rezultate. Partijsko rukovodstvo Rijeke dugo se nije moglo osamostaliti i raditi bez pomoći viših partijskih foruma sa sušačke i kastavske strane, ali je odluka da se briga o političko-partijskom radu u Rijeci što više prenese na kadrove koji će se izgrađivati u toj sredini i primiti odgovornost za političko stanje u gradu bila pravilna.

[80] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/208.
[81] Mario Špiler, *Izjava, FJ221.*
[82] Neki smatraju da je tom prilikom osnovana partijska organizacija (ćelija) na razini grada. Međutim, prije toga već su bile formirane neke ćelije te bi statutarno bilo nedopustivo formirati organizaciju iznad postojećih partijskih organizacija. Još je manje prihvatljiv partijski aktiv jer je on činio kombinaciju članova KP i simpatizera Partije.

O zadacima novoformiranog rukovodstva M. Špiler kaže:

»Pred ovo rukovodstvo su tada postavljeni zadaci: proširenje organizacije KPJ i okupljanje oko narodnooslobodilačkog pokreta širokih narodnih masa u tvornicama i na terenu, zatim okupljanje u NOP omladine i žena, jačanje propagandnog sektora osnivanjem vlastite tehnike i posebno sakupljanjem novaca, oružja, odjeće, obuće i ostalog za narodnooslobodilačku vojsku. Konačno, trebalo je povezati postojeće antifašističke grupe u gradu i dati im konkretan zadatak u smislu razvijanja narodnooslobodilačke borbe.«[83]

Tim zadacima valja dodati još i animiranje »boraca za partizanske čete, sabotaže u ratnoj industriji, saobraćaju i drugdje«.[84]

Drugi sastanak partijskog rukovodstva održan je u kući Slavka Brozine.[85] Na njemu su postavljeni konkretni zadaci za primanje novih članova, proučavanje partijskog materijala, bacanje letaka itd. Takav rad dao je uskoro dobre rezultate; u tvornici »Torpedo« formirane su 4 partijske organizacije,[86] zatim u garaži gdje je radio Josip Radovan, u garaži »Grattoni« sa sekretarom Guerrinom Bratošem, u skladištu drva u ulici Bovio sa sekretarom Ujčićem i još neke uličnе ćelije.[87] Uskoro je u gradu djelovalo 14 organizacija u poduzećima, a postojale su i uličnе organizacije[88] Razvijanjem NOP-a jačao je i otpor antifašista prema okupatoru, a do kraja 1941. pridružilo se NOP-u više radnika Talijana.

Poznato je da su policijske i obavještajne snage u Rijeci u to vrijeme bile vrlo jake. Na njima je fašizam i gradio svoju snagu. Te su snage osjetile rad NOP-a i pokušavale su ubaciti svoje ljude u njegove organizacije. Njihovo djelovanje najprije se osjetilo u tvornici »Torpedo«.[89] Stoga je naglašavana potreba konspiracije i opreznosti u radu. Poslije jedne akcije raspačavanja letaka na talijanskom jeziku »Hrvatski komunisti talijanskim vojnicima«, u kojem se objašnjavao cilj NOB-e (letke su članovi riječke partijske organizacije ubacivali u kasarne i vojne transporte), talijanski okupator je počeo hapsiti. Uspjelo mu je ubaciti svoga čovjeka u grupu za prikupljanje pomoći u jednoj garaži transportnog poduzeća. Uz njegovu pomoć fašisti su otkrili i u decembru 1941. pohapsili nekoliko radnika iz garaže.[90] Gotovo istovremeno došlo je do provale i u tvornici »Torpedo«, gdje je poslije jedne akcije uhapšen Anton Prodan kod kojeg je pronađen letak. Pod pritiskom policije priznao je da ga je dobio od Josipa Radovana te je

[83] Vidi bilješku broj 63.

[84] Vidi bilješku broj 73.

[85] Vidi bilješku broj 66.

[86] Isto.

[87] Isto; M. Špiler piše u svojim zapisima da su formirane ćelije na Turniću i u Starom gradu. Usp. M. Špiler, *O prvom,* cit. članak.

[88] Ovaj broj partijskih organizacija u Rijeci treba uzeti s rezervom jer se u memoarskoj građi partijskih aktivista često poistovjećuju pojmovi partijskih organizacija (ćelija) i organizacija NOP-a u kojima su djelovali ostali antifašisti uz članove KP.

[89] Vidi bilješku broj 73.

[90] Isto.

uhapšen i Radovan.[91] U tim su provalama otkriveni i pohapšeni sekretar Gradskog rukovodstva Marijan Barišić[92] te član rukovodstva Guerrino Bratoš.[93]

Tim hapšenjima zadan je težak udarac NOP-u u Rijeci u vrijeme kada je KPH brojila oko 40 članova i isto toliko političkih aktivista na vezi.[64] Međutim, Partija je znala da će u neravnoj borbi s neprijateljem biti iznenadnih udara, hapšenja i gubitaka, pa se za takve situacije pripremila. Gradsko rukovodstvo relativno brzo se konsolidiralo, reorganiziralo i proširilo. U rukovodstvo ušli su Tone Mihić i Slavko Brozina, a za sekretara je izabran Lojzo Perčić.[95]

Svega nekoliko dana poslije hapšenja Barišića i drugova, po direktivi KK KPH Kastav (u povodu Nove 1942. godine), organizirana je akcija za pisanje parola po gradu. Tu su akciju izveli omladinci 6. januara 1942. pod rukovodstvom Marija Špilera.[86] Akcija je započela u 21 sat i za kratko vrijeme »od Školjića do Giardina« ispisane su parole po zidovima.[79] Za odmazdu fašisti su pohapsili »neke ljude nasumce koji, međutim, nisu imali nikakve veze ni s ovom akcijom niti s organizacijom.[98]

Poslije te akcije policija je povela istragu i počela s hapšenjima. Jednom je od denuncijanata Perčić postao sumnjiv pa ga je dao uhapsiti. Na policiji se dobro držao. Ništa nije priznao, a kako policija nije imala konkretnih dokaza o njegovu sudjelovanju u prethodnoj akciji, nakon 19 dana provedenih u zatvoru pušten je na slobodu nastavljajući rad u rukovodstvu.

POČETAK I RAZVOJ ORUŽANE BORBE

Pripreme za oružanu borbu protiv brojčano i tehnički superiornijeg neprijatelja morale su biti temeljito izvedene, jer je trebalo ostvariti velike ciljeve. KPJ je težila da izbori nacionalnu slobodu i riješi osnovna pitanja dotad neriješenih unutrašnjih međunacionalnih i socijalnih odnosa. Da bi uspjeli u svojim namjerama, komunisti su morali prije početka oružane borbe stvoriti osnovne preduvjete za njen uspješan start. Trebalo je izvršiti pripreme organizacione, političke, materijalne, vojne i druge prirode. Strategiju vođenja oružane borbe utvrdio je CK KPJ zajedno s nacionalnim partijskim rukovodstvima. Na tom su poslu OK KPH za HP i partijske organizacije u njegovu sastavu, od trenutka kada je okupator prekoračio most na Rječini da porobi zemlju, poduzimali mjere da mu život u njoj učine nepodnošljivim.

[91] Vidi bilješku broj 66
[92] Isto.
[93] Isto.
[94] Vidi bilješku broj 63.
[95] *Istra,* n. dj„ str. 238.
[96] Vidi bilješku broj 66.
[97] Isto.
[98] Vidi bilješku broj 63. i 66.

Prikupljanje oružja i municije

Rat je oružana borba u kojoj inferiorna strana u naoružanju, u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu, trpi gubitke od tehnički opremljenijeg protivnika. Poznato je da u partizanskom ratu ne vrijede relacije čovjek--tehnika iz frontalnog načina ratovanja. Ipak se moralo računati s tim da se oružana borba ne može voditi golim rukama, pa su poduzete mjere da se oružje, do kojega je prvih dana rata i okupacije bilo lako doći, prikupi i spremi na sigurna mjesta.

Još u vrijeme raspadanja vojske bivše Jugoslavije komunisti su dali direktivu da se sakuplja ostavljeno oružje, odnosno da ga vojnici nose sobom kućama. Među vojnicima je bila popularna parola »spremi pušku, trebat će ti«.[99] I radnici su prihvatili direktivu o sakupljanju oružja, tako da se moglo naći u mnogim kućanstvima usprkos naređenju Civilnog komesarijata za Sušak da sve civilne i vojne osobe moraju predati oružje i municiju policijskom uredu na mostu 12. aprila do 19.30 sati.[100]

Tih je dan evidentirano da je nešto oružja i municije sakriveno u Tvornici papira, u Sušačkoj luci, na željezničkoj stanici Sušak, u Pučkoj kuhinji na Brajdici i kod pojedinih odbjeglih vojnika i radnika. Drago Šćitar pohranio je puškomitraljez, Emil Karadžija 2 puške, 3 pištolja i 500 metaka, Ivan Felkar 1 pušku sa nekoliko stotina metaka itd. Grupa omladinaca i političkih aktivista obilazile su položaje koje je držala bivša jugoslavenska vojska i prikupljale ostavljeno oružje. Tako su omladinci Orehovice iznijeli iz jednog bunkera na Gornjoj Orehovici 7 pušaka i 4 kutije mitraljeske municije, a iz jedne stražarnice na bivšoj granici 5 pušaka i 4 ručne bombe.[101]

Grupa omladinaca s Grobinštine, pod rukovodstvom Marija Smokvine, skupljala je zaostalo oružje po selima. Prikupljeno oružje čuvao je sàm Smokvina. Poslije provale i hapšenja Ernesta Stipanovića, prvi zadatak bio je da se skloni uskladišteno oružje (5 puškomitraljeza, oko 20 pušaka, nekoliko sanduka municije i određene količine drugog materijala).[102]

Slično je stanje bilo i u Pašcu. Skladište prikupljenog oružja od jednog puškomitraljeza, 25 pušaka i znatne količine municije čuvao je Marijan Trošelj. Organizirane su i vježbe s oružjem. Vježbali su omladinci koji nisu služili vojni rok. Vježbama je rukovodio Baldo Fućak.[103]

"Ivan Radetić, *Razvitak NOP-a u kotaru Crikvenica i Senj 1941,* MNR, sig. F,/178.

[100] *Bolletino dell'intendenza civile per i territori annessi del Fiumano e della Kupa del commissariato civile di Sussak (Bilten ureda za civilnu upravu za pripojene teritorije Rijeke i Kupe i civilnog komesarijata za Sušak),* MNR, sing. 304/, Ci/114.

[101] Josip Jeličić Stanić piše u svojim sjećanjima da je s jednim drugom donio iz čekaonice na željezničkoj stanici, u kojoj je bila smještena bivša jugoslavenska vojska, 1 puškomitraljez, 6—7 pušaka, 2 pištolja, nekoliko kragujevačkih bombi i nešto metaka. Sve to smjestili su u skladište ložionice. Nešto oružja bilo je zetečeno u Pučkoj kuhinji odakle je prebačeno u Sv. Kuzam i Škrljevo. Usp. Josip Jeličić- Stanić, *Sjećanja,* MNR, sig. *YJ92.*

[102] Marijan Smokvina, *Grobinština 1941. i 1942. godine,* »Novi list«, 16. septembra 1971, nastavak 2.

[103] Marijan Trošelj, *Sjećanja,* MNR, sing. Fi/231.

I aktivisti Bakra odazvali su se pozivu da prikupljaju oružje. Trojka u sastavu Ivan Dujmić, Živko Grohov i Mirko Ivanović pošla je na Kamenjak, utvrđeni i oružjem dobro snabdjeveni položaj bivše jugoslavenske vojske i donijeli 2 mitraljeza, 3—4 puškomitraljeza, nekoliko desetaka kragujevačkih bombi i nekoliko stotina metaka. Oružje je sakriveno u stan živka Grohovca i kasnije otpremljeno na Tuhobić.[104]

Noću između 10. i 11. aprila 1941. grupa članova KPH i političkih aktivista otoka Krka razoružala je stražu koja je osiguravala vojno skladište u blizini zaseoka Kornić i uzela 20 pušaka, nešto ručnih bombi, municije i vojne odjeće. Ta je oprema bila pohranjena u električnu centralu u Puntu, u kojoj je radio sudionik te akcije Franjo Federi. Kasnije je oprema više puta premještena do maja 1942. kada je prebačena u Kostrenu, a odatle u punkt na Tuhobić.[105]

U Kastavštini je od jula do oktobra 1941. prikupljeno oko 250 pušaka i više puškomitraljeza.[106]

I u Rijeci je rad na prikupljanju oružja dao povoljne rezultate. Josip Radovan je od jednog mornara iz Pule dobio 1 pušku, nekoliko bombi i nešto municije. Oružje je smjestio ispod sjedala kamiona, iznio ga iz tvornice i pomoću veza prebacio preko granice.[107] Pavle Malvić Ibar nalazio je preko posebnih veza, prema uputama Nikole Frankola, ručne bombe u riječkoj crkvi »II Duomo« iza jednog kipa smještenog blizu oltara.[108]

Na prikupljanju oružja najviše su se angažirali komunisti, omladina i radnici. Skladišta oružja bila su formirana po gradovima i selima, u pećinama i drugim skrovištima od kojih su neka bila i zaboravljena. Tako je jedna grupa boraca iz logora Žrd, čekajući 6. decembra u zasjedi talijansku kolonu iznad Škrebutnjaka (kod Gornjeg Jelenja), pronašla 27 pušaka, 5 puškomitraljeza i više bombi, municije i druge opreme.[109] To su oružje borci s Tuhobića, zazidali u Kamenjar, kada je četa bila rasformirana, jer naoružani nisu smjeli ući u sela i gradove.[110]

Okupatorske vlasti produživale su rokove za predaju oružja i prijetile strogim represalijama onima kod kojih se pronađe. KPJ je inzistirala na tome da se sakriveno oružje čuva i da se što više izvlači iz neprijateljskih garnizona. Da bi se sačuvale prikupljene količine i osigurale nove, radi obu-

[104] Ivan Dujmić, *Kako sam postao komunista i historijat moga rada u Partiji,* MNR, sig. Fj/57.

[105] Ljubo Karabaić, *Veze otoka Krka s kopnom i s otocima za vrijeme NOR-a od 1941. do 1945. godine,* CHRP, str. 2 (neobjavljen rukopis).

[106] *Istra,* n. dj., str. 239; I. Kovačić, *Kastavština,* n. dj., str. 25.

[107] Vidi bilješku broj 66.

[108] Pavle Malvić — Ibar, *Sjećanja,* MNR, sig. F_1/132.

[109] Josip Mavrinac, *Digla se Grobinština,* »Primorski vjesnik«, br. 3, maj — juli 1961, str. 2.

[110] Prema pismenoj izjavi Romana Glažara autoru, po to oružje došli su oko 20. decembra 1941. Nikola Car i Tomo Strizić. Budući da ga nisu našli pronijela se vijest da je jedan dezerter odao mjesto gdje je oružje bilo sakriveno, a jedan borac neopravdano je okrivljen za izdaju. Kasnije je misterij nestanka oružja riješen, a osumničeni rehabilitiran.

ke ljudstva i temeljite pripreme za oružanu borbu, formirani su još u maju pri nacionalnim i pokrajinskim rukovodstvima KP vojni komiteti, a instruktori najviših partijskih organa pošli su na teren da osnivaju slična tijela pri okružnim, kotarskim i drugim komitetima. Članovima CK-a za Hrvatsko primorje tu je direktivu prenio član CK KPH Marko Orešković. Poslije Oreškovićeva razgovora s Radom Šupićem i Dušanom Diminićem, OK KPH za Hrvatsko primorje je formirao Vojno-revolucionarni komitet u sastavu: Dušan Diminić, Moša Albahari i Lujo Kubica.[111] Komitet je nastavio već uvelike započeti rad u prikupljanju oružja, formiranju »trojki« za razne borbene i druge zadatke, uvježbavanju ljudstva u rukovanju oružjem itd.

Vojno-revolucionarni komitet nije bio na visini postavljenih mu zadataka. Istina, kasno je formiran, pa su neki zadaci obavljeni prije negova formiranja. U cjelini nije opravdao nade koje su u njega polagane. Razlozi su bili subjektivne prirode. Naime, uskoro se pokazalo da rukovodilac Komiteta Dušan Diminić nije prihvatio liniju KPH za oružanu borbu onako kako je ona bila zamišljena, već ju je u mnogim elementima sužavao a time i sputavao razvitak NOB-e u Hrvatskom primorju. Ali bez obzira na sve manjkavosti Vojno-revolucionarnoga komiteta borci na Tuhobiću nisu oskudijevali u oružju, bar ne za prve akcije.

Problem naoružanja ponovno je postao aktualan poslije razbijanja čete »Božo Vidas-Vuk« na Tuhobiću. U toj borbi i kasnije izgubljeno je dosta oružja, a kada su formirani novi logori, potreba za naoružanjem bila je velika. O tome svjedoči izvještaj Štaba primorsko-goranskog NPO odreda Glavnom štabu Hrvatske od 8. januara 1942. Odgovornost za gubitak većeg dijela oružja Štab je prebacio na najodgovornije borce iz sušačke čete,
0 čemu je trebalo povesti istragu.[112]

Naknadno je organizirana široka akcija za prikupljanje oružja, koje se čak i kupovalo. S pravom se može reći da se oskudica u naoružanju osjećala veoma dugo, te je problem prikupljanja oružja ostao akutan, za sve vrijeme narodnooslobodilačkog rata.

Formiranje Odbora Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte u Sušaku

Razrađujući osnovnu strategijsku platformu oružane borbe protiv okupatora, KPJ je računala sa stvaranjem jedinstvene fronte svih progresivno
1 patriotski orijentiranih snaga. Slijedeći tu liniju, CK KPH uputio je potkraj augusta 1941. poziv hrvatskom narodu da zbije svoje redove »bez obzira na pripadnost političkim strankama, vjeri itd. u jedinstveni hrvatski nacionalno-oslobodilački front i da zajedničkim snagama istjera okupatora i svrgne njegova plaćenika Pavelića«.[113] Nešto kasnije, tj. 5. septembra 1941, CK KPH uputio je poziv organizacijama i pristalicama HSS-a da pristupe jedinstvenom nacionalno-oslobodilačkom frontu, kao što su do tada učinile

[111] Vidi bilješku broj 10.
[112] *Zbornik,* n. dj., tom V, knji. 3, str. 48
[113] Isto, knj. 1, str. 26.

mnoge pristaše ove stranke u Hrvatskoj i Bosni.[114] Držeći se direktiva iz Titovog pisma od 17. augusta, CK KPH je inzistirao na proširenju borbene fronte protiv okupatora ne samo na političkom već i na vojnom polju stvaranjem zajedničkih oružanih formacija komunista i njihovih pristalica, članova HSS-a i SDS-a, Hrvata, Srba i drugih nacionalnosti »koje tlači krvavi fašizam«.[115] Na toj je liniji povedena borba protiv mobilizacije Hrvata u domobrane; izdata je direktiva da se svi pozvani sklanjaju u šume i priključuju partizanskim jedinicama.

Ustanak pod vodstvom jugoslavenskih komunista pokrenuo je narodne mase i pobrao njihove simpatije.

Rukovodioci građanskih stranaka smatrali su da se na neki način moraju uključiti u politički život i zadržati povjerenje članstva ili rizikovati da ostanu bez njega. Osobito se živa politička aktivnost razvila za pridobivanje rukovodilaca i članova HSS-a, najbrojnije i politički najutjecajnije građanske političke stranke u Hrvatskoj. U tom su pravcu usmjerili svoju aktivnost i KPH i nova ustaška garnitura na vlasti.

Na Sušaku je nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije politička situacija bila veoma komplicirana. Sušačka se buržoazija okupljala oko bivšeg bana dra Viktora Ružića, koji je propagirao neku vrstu otpora. On nije bio za oružani otpor, već za politiku čekanja dok se međunarodna situacija ne raščisti. Pristalice »Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta« — JU RE PO — okupljale su se oko dra Ante Švalbe i njegova brata Davora i dra Boža Frančića,[116] HSS-ovci oko Ante Vrkljana, a pristalice novog poretka, koje su smatrale da je formiranjem NDH zadovoljen interes hrvatskog naroda, uglavnom su emigrirali u NDH i postali njeni funkcioneri.[117]

Poslije izdavanja letka »U borbu«, u kojemu je OK KPH za Hrvatsko primorje pozvao sve nacionalno i progresivno orijentirane snage da se ujedine u borbi protiv okupatora, u narodu i vrhovima pojedinih političkih partija nastalo je previranje; pružena ruka nije se mogla lako odbiti, a suradnja s komunistima u borbi protiv okupatora za neke je predstavljala stanovit rizik. Da bi uspostavio prve kontakte s predstavnicima građanskih stranaka, OK KPH za Hrvatsko primorje odredio je svoje predstavnike, Milana Slanog i inž. Zvonimira Babića,[118] i ovlastio ih da povedu s njima pregovore o oblicima suradnje i o jedinstvenoj platformi borbe. U početku su pregovori dobro napredovali, pa je kao rezultat tih napora formiran Odbor

[114] Isto.

[115] *Vjesnik hrvatske Jedinstvene nacionalne oslobodilačke fronte,* br. 1. od 11. augusta 1941.

[116] Vojislav Ugarković, *Izjava,* MNR, sig. Fj/241.

[117] E. Čindrić, u cit. radu *Sušak u prvoj godini rata* (nastavak 3) piše da je grupa prijašnjih orjentiranih frankovaca prešla u NDH i tamo dobila visoke položaje. Tako je trgovac Mate Murković postao »zapovjednik divizijskih područja« u Sarajevu, Marijan Šimić, prijašnji predstavnik Trgovačke komore u Sušaku, »državni upravitelj za prehranu NDH«, Zlatko Petrak glavni urednik tjednika *Spremnost* itd.

[118] Vidi bilješku broj 5.

Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte.[119] U njega su na osnovi pariteta ušli po dva predstavnika komunista, HSS-ovaca i jugoslavenski orijentiranih nacionalista.[120]

Formiranje Odbora značio je veliki uspjeh politike KPH. Istina, predstavnici i pristalice građanskih stranaka nisu se isticale političkom aktivnošću, a više puta bili su i protiv aktivnosti koje bi mogle izazvati okupatora. Ali se, zahvaljujući formiranju i djelovanju toga Odbora ipak nisu stavili u službu okupatora, već su mu se na ovaj ili onaj način protivili.

HSS-ovci su ušli u Odbor samo uvjetno, s tim da definitivnu odluku o suradnji donese stranačko vodstvo u Zagrebu. Budući da Maček nije želio surađivati s komunistima, jer se zalagao za politiku »smirivanja« i koegzistencije s ustaškim režimom,[121] predstavnici HSS-a povukli su se iz Odbora, a frankovački (klerikalni) dio HSS-a prešao je na suradnju s okupatorom.[122]

Pokušaj jugoslavenski orijentiranih stranaka i organizacija da se ujedine na osnovi zajedničkog programa nije dao očekivane rezultate. Valja imati na umu činjenicu da je ideja jugoslavenstva na Sušaku bila vrlo jaka. Rijeka je bila uporište fašizma i odskočna daska za penetraciju fašističke ideologije i talijanske politike prema istoku, a jugoslavenstvo Sušačana trebalo je taj utjecaj sprečavati. Vladalo je uvjerenje da bi sama Hrvatska bila preslaba spriječiti prodiranje talijanskog okupatora prema istoku, pa su mase u Jugoslaviji, vojnički i politički snažnijoj zajednici, gledale jedinu mogućnost da se tom utjecaju odupru. Stoga je razumljivo što su se pristalice »Jugosokola« i »Ljotićeva zbora« u prvom redu mladi ljudi, odlučili za suradnju s NOP-om. Sudjelovali su u bacanju letaka, pisanju parola[123] i prvim diverzantskim akcijama. Nešto kasnije među njima je došlo do polarizacije. Rukovodstvo Ljotićeva pokreta nije odobrilo suradnju s komunistima, pa se dr Božo Frančić povukao iz Odbora.

Jugoslavenski orijentirani nacionalisti oko dra Ante Švalbe i njegova brata inž. Davora pristali su na suradnju i u Odboru i u konkretnim akcijama prikupljanja pomoći u novcu i materijalu, a prema nekim izjavama i na borbene akcije. Ali se većina jugoslavenski orijentiranih nacionalista protivila izvođenju borbenih akcija da se ne bi izazvale represalije okupatora i negativna reakcija masa. Italijanski se okupator pribojavao jugoslavenski orijentiranih građana pa je u proljeće 1942. uhapsio braću Švalbe i internirao ih u Italiju. Inače je politička polarizacija unutar jugoslavenski

[119] U nekim objavljenim radovima stoji podatak da se u početku ovaj Odbor nazivao Odbor za oslobođenje, što odgovara činjeničnom stanju. Nekoliko tjedana nakon formiranja, nakon što su prispjeli materijali od Vrhovnog štaba i CK KPJ o potrebi formiranja jedinstvene fronte, preimenovan je u Odbor Jedinstvene narodno oslobodilačke fronte (JNOF).

[120] Usmena izjava Milana Slanog autoru.

[121] P e r o M o r a č a, *Jugoslavija 1941,* Beograd 1971, str-. 325.

[122] Predstavnici HSS-a dosta su dugo taktizirali. Nisu se željeli potpuno distancirati od NOP-a, ali nisu htjeli' ni da mu se priključe. Bili su vrlo osjetljivi na pisanje štampe NOP-a koja je žigosala njihovu neodlučnost i pasivnost.

[123] Vidi bilješku broj 5.

orijentiranih stranaka vremenom sve više dolazila do izražaja pa se tako, npr. jedna grupa odmah povezala s okupatorom, a kasnije prišla četnicima.[121]

Odbor Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) kao političko tijelo nije dugo postojao. Formiran odozgo, ovisan o volji rukvodstava u Beogradu i Zagrebu, uskoro se pasivizirao. Još na početku 1942. bilo je nekih oblika suradnje, ali je ona postupno splašnjavala. Zbog toga su je u naprednom periodu KPH orijentirala na stvaranje jedinstva mase odozdo, zahtijevajući od članstva i rukovodstva građanskih partija da napuste podanički ili sluganski odnos prema okupatoru i pomognu borbu naroda za oslobođenje. U tome je Partija imala dosta uspjeha. Zbog brze kapitulacije i raspada bivša Jugoslavija kompromitirala se kod naroda kao država, a zajedno s njom i građanske stranke koje su u njoj imale vlast, uključujući i jugoslavenski orijentirane nacionaliste. Uočavajući ove činjenice Slavko Komar ispravno konstatira kada, uz ostalo, kaže:

> **»Ideje, stavovi, borbena orijentacija NOP-a djelovali su privlačno za narodne mase, a razorno za cjelokupni koncept stare, trule, nenarodne Jugoslavije. Iz redova mnogih istaknutih ljudi iz građanskih partija u realtivno kratko vrijeme NOP je dobio saveznike od kojih se većina nepokolebljivo orijentirala na borbu protiv okupatora i uključenje u NOP.«**[125]

U tome je Odbor JNOF-a u Sušaku odigrao zapaženu ulogu.

Formiranje prvih partizanskih logoru i jedinica

Pripreme za oružanu borbu protiv okupatora počele su odmah poslije kapitulacije bivše Jugoslavije. Provodile su se na raznim kolosijecima, po selima i gradovima. U te pripreme aktivno su se uključili komunisti i građani Hrvatskog primorja.

Prvih dana okupacije talijanski okupatori nisu vršili represalije nad stanovništvom. Želeći su narod pridobiti za sebe i iskoristiti njegovu pasivnost za provođenje svojih planova denacionalizacije. Ipak su do okupatorskih vlasti dopirali glasovi o pripremama za oružanu borbu i o komunistima kao pokretačima tih priprema. Budući da su naslijedili kartoteku sušačke policije, a najpoznatiji agenti i žandari stavili su im se na raspolaganje, sređivali su podatke i pripremali se za hapšenje svih sumnjivih elemenata. Kako je KP na policiji imala svoje suradnike, komunisti su na vrijeme poduzimali mjere da sačuvaju svoje kadrove od iznenadnih udara policije. U tom smislu organizirani su ilegalni stanovi i skloništa i nabavljene falsificirane legitimacije za pojedince kojima je prijetila opasnost od hapšenja.

Do napada Njemačke na SSSR, KPH nije pozivala na otvorenu oružanu borbu protiv okupatora, ali je poduzimala sve potrebne mjere da borba

[124] **Vidi bilješku broj 116.**
[125] **Pismena izjava Slavka Komara autoru.**

može uspješno započeti. Radi toga su angažirana partijska rukovodstva, članstvo Partije i već poznati rodoljubi i antifašisti da se za borbu pripremaju politički, organizaciono i materijalno. Jedan takav sastanak održan je na Milanovu vrhu (Lopača) 1. i 2. maja 1941. pod rukovodstvom predratnog komuniste Balda Fućka. Josip Mavrinac Kanjol, sudionik toga sastanka, navodi o njemu slijedeće:

> **»Sastanku je prisustvovalo 17 drugova, koji su svi odreda bili pod oružjem. Tu je bilo govora o dizanju ustanka na Grobinštini, o sabotažama, o rasturanju propagandnog materijala i o sakupljanju oružja i druge pomoći. Tada je razmotreno i pitanje stvaranja organizacija po selima po sistemu trojki, dok su kasnije organizirane masovne organizacije te organizacije omladine i žena.«**[126]

Slični sastanci održavani su i u drugim mjestima, a naročito poslije napada Njemačke na SSSR. Sastanci su dali pozitivne rezultate, tako da je već polovinom jula u grupama obuhvaćeno više od 90 aktivista.[127]

Da bi se ljudstvo sačuvalo od hapšenja, formirani su logori izvan naseljenih mjesta. Prvi takav logor organiziran je na brdu Osoj 18. maja 1941, a služio je za 5—6 kompromitiranih drugova. Logor je bio pretijesan (šatori) i nije mogao primiti sve koje je trebalo skloniti od okupatora. Stoga je 20. juna formiran novi na Žrdu (između Plosne, Vrane i Grobničkog polja); u ovaj logor smjestilo se dvadesetak ilegalaca za kojima je tragala policija.[128] **Fašisti su pretraživali pojedina područja, krstarili selima, upadali u kuće i raspitivali se za pojedince koje su imali na popisu. Zbog neprestane opasnosti od njihovog iznenadnog upada, mada su stalno držali stražu, 13 simpatizera NOP-a iz sela Pašac živjelo je poluilegalno ili ilegalno.**[129]
I oni su formirali mali logor u šumici Sadić blizu sela Kačani.

Bježeći od policije, pojedini politički aktivisti bili su prinuđeni da napuste Sušak, pa su potražili utočište kod prijatelja, znanaca ili političkih istomišljenika u Grobinštini. Oni su se uključivali u pojedine grupe — trojke, koje su na početku imale više pripremne nego borbene zadatke. U toku priprema za formiranje prvih logora i jedinica širih razmjera, te su grupe polazile na izvršavanje borbenih zadataka. Njihove prve akcije bile su u stvari diverzije. Prva je izvedena u rajonu Gornjeg Jelenja, gdje su srušeni i spaljeni stupovi i pokidane telefonsko-telegrafske veze uz cestu Rijeka — Zagreb.[130]

[126] **J. Mavrinac, *Digla se Grobinština,* cit. rad. Romano Pelčić i Josip Mavrinac u članku »Sjećanje na veliki podvig partizana« tvrde da je na sastanku u Lopači »donijeta odluka za ustanak naroda Grobinštine«. Međutim, u to vrijeme još nije postojala direktiva KPJ o dizanju oružanog ustanka te bi takva odluka bila preuranjena. Radilo se o pripremama za oružanu borbu, što je bilo u duhu direktiva KPJ u tom razdoblju. Usp. »Novi list« br. 100 od 29. IV 1975.**

[127] **Vidi bilješku broj 102.**

[128] **Vidi bilješku broj 109 i 102.**

[m] **Zlatko Fućak — Marijan Trošelj, *Pašac u narodnom ustanku,* »Primorski vjesnik«, br. 3, maj—juli I961.**

[130] **Vidi bilješku broj 102.**

Nakon povratka Rade Šupića iz Zagreba, u Martinšćici je održan sastanak OK KPH za Hrvatsko primorje na kom je Šupić upoznao članove komiteta sa stavovima CK KPH u pogledu priprema za oružanu borbu. Na sastanku je zaključeno da se pristupi osnivanju partizanskih jedinica izvan naseljenih mjesta.[131]

U toku jula 1941. za komuniste nije bilo dileme da li ići u oružanu borbu ili ne; direktive su bile jasne, i OK je radio na njihovu provođenju. Na tom je zadatku posebno bio aktivan Rade Šupić. Obilazio je sastanke organizacija, a tamo gdje nije mogao stići, slao je redovnim vezama pismene upute za rad. Tako je preko pomorskog kapetana Ljuba Dorčića poslao pismene upute komunistima vinodolskog područja o potrebi dizanja oružanog ustanka. Poslije toga uslijedio je sastanak u Jasenovi, koji označuje početak organiziranog rada KPH ovoga područja u pokretanju oružane borbe.

Slijedeći zaključak iz Jasenove, 25. jula 1941. prvi partizani vinodolskog područja pošli su na Viševicu i udarili temelje partizanskom logoru za prve borce onoga dijela Hrvatskog primorja koji je ostao pod NDH[132] Prije toga, tj. polovinom jula, u rajonu Štimčev vrh na Petehovcu komunisti delničkog kotara formirali su svoj logor.[133]

Komunisti Sušaka i okolnih sela poduzimali su mjere da formiraju logor koji bi poslužio kao zborno mjesto za prikupljanje dobrovoljaca i za formiranje borbenih jedinica. OK KPH za Hrvatsko primorje održao je sastanak na Trsatu i raspravljao o mogućem smještaju logora. Na prvi pogled konstatirano je da bi rajon Tuhobića bio pogodan, jer se jednim dijelom nalazio na anektiranom području Primorja. Blizu je sela i grada Sušaka, što je olakšavalo vezu s bazom, snabdijevanje logora hranom i drugim potrebama za život. Ipak odluka na tom sastanku nije donesena, već su za izviđanje terena i utvrđivanje mikrolokacije logora određeni Franjo Cvetan i Moša Albahari. Njih dvojica su u društvu s Ivanom Fabijanićem Bafom, dobrim poznavaocem terena Primorja i Gorskog kotara, nekoliko dana obilazili okolne terene i utvrdili da je Tuhobić najpogodniji, o čemu su izvjestili OK.[134] Utvrđivanje mjesta logora bilo je prvi korak u formiranju borbenih jedinica. Svaka ćelija dobila je zadatak da odredi kojeg će člana poslati u logor. Od svih članova KP zahtijevalo se prihvaćanje poziva Partije na oružanu borbu.

U logor je 9. augusta pošla prva grupa Sušačana.[135] Poslije nje slijedile su grupe skojevaca, radnika, komunista — njih 41. Od toga broja 35-torica bili su rođeni Sušačani, 6-torica Židovi i Srbi, koji su na Sušaku potražili utočište ispred ustaškog terora u NDH[136] Zajedno sa Sušačanima odlazile su i grupe Grobničana, Kastavaca, Hreljana i drugih. Odziv je bio

[131] Vidi bilješku broj 11.
[132] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n.dj., str.39—40; Švzar Tintor, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija,* Zagreb 1968, str. 25.
[133] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n.dj., str.39.
[134] Vidi bilješku broj 11.
[135] Mi an Slani, *Izjava,* MNR, sig. Fj/198.
[136] Vidi bilješku broj 5.

dobar, čak iznad očekivanja. Tako je skojevska grupa Podvežice[137] odlučila da svi kolektivno pođu u logor na Tuhobić. U borbenom raspoloženju ipak je prednjačila Grobinština. Budući da politička kretanja na Grobinštini u augustu 1941. odražavaju opća raspoloženja u Hrvatskom primorju i odnose u OK i Partiji, potrebno je ukratko prikazati to raspoloženje.

Odluka o dizanju oružanog ustanka u Grobinštini donesena je na sastanku u Pašcu 10. augusta 1941. Zaključeno je da se pokrene masovan ustanak, jer je uz već organizirane grupe potencijalnih boraca za slobodu dio dotada neorganiziranih izražavao spremnost za borbu. Kako je u grupe — trojke bilo već organizirano oko 90 ljudi, komunisti su smatrali da bi se odjednom moglo dići preko 100 Grobničana. Planom je bilo predviđeno razoružavanje manjih karabinjerskih stanica i druge akcije.[138] Masovan skup boraca zakazan je za 13. augusta u Topolovama i Dašnjama. Na zbor je došlo preko 100 boraca, svi s oružjem. S OK-om bilo je dogovoreno da na zbor dođe grupa boraca iz Kastavštine i jedan oficir bivše jugoslavenske vojske da ih odvede na Tuhobić. Organizatori skupa uputili su grupu ljudi u susret drugima čiji je dolazak bio naviješten. Na žalost, na zbor nitko nije došao. Okupljenim borcima prenesena je direktiva OK-a da se svi, izuzev kompromitiranih, treba da vrate kućama.[139]

Ovo je bila velika, u ovom periodu priprema za ustanak svakako najveća greška organizatora ustanka u Hrvatskom primorju. Propuštena je izvanredna prilika da stotinjak ljudi odmah formira jedinicu i krene na izvršavanje borbenih zadataka. Da je ova prilika iskorištena kako je to bilo moguće i kako je trebalo, vjerojatno bi ustanak u čitavom Hrvatskom primorju dobio drugu fizionomiju. Jer nije se bilo daleko od masovnog ustanka. Ustanak u Grobinštini vjerojatno bi izazvao ustanke i u drugim krajevima Hrvatskog primorja. Time bi se u samom početku svladao problem odvojenosti boraca od naseljenih mjesta i ograničavanje na planinske i teško pristupačne rajone.

Taj propust imao je dalekosežne posljedice. S pravom se može reći da je negativno djelovao i na ljude i na razvoj ustanka. Jedan dio boraca izgubio je na samom početku povjerenje u Partiju kao organizatora ustanka, narod se prilično demoralizirao, osobito nakon prvih represalija okupatora, jer se dosta ljudi kompromitiralo.

Desetak dana kasnije sastali su se komunisti Grobinštine, njih tridesetak, i u prisutnosti Emila Karadžije, člana OK KPH za Hrvatsko primorje, raspravljali su o promašenom zboru i o negativnim posljedicama koje je izazvao, zahtijevajući »stroge kazne za krivce«.[140]

Talijanski okupatori su bili obaviješteni o kretanjima u Grobinštini te su pooštrili mjere. Pojačane patrole i čitave jedinice krstarile su Grobin-

[137] Podvežica je sjeveroistočno predgrađe Sušaka.
[138] Vidi bilješku broj 102.
[139] Isto.
[140] Isto.

štinom i drugim selima u zaleđu Sušaka. U jednoj takvoj akciji pretraživanja terena i progona osumnjičenih osoba jedna patrola upala je u kuću Marijana Smokvine 23. septembra 1941. Marijan je iz pištolja ubio jednog agenta i uspio je pobjeći iz opkoljene kuće.[141] To je bilo upozorenje svima sumnjivima da budu oprezni, jer je opasnost vrebala u svako doba dana i noći. Komunisti Grobinštine uporno su radili na uklanjanju negativnih posljedica neuspjelog zbora u Topolo vama, sa ciljem da vrate borce oružju i odvedu ih u partizanski logor na Tuhobić. U tome su, bar djelomično, uspjeli. Prva grupa od 5 ljudi pošla je u logor potkraj septembra 1941. Uskoro zatim krenula je i druga grupa od 14 boraca, a početkom novembra na Tuhobić je stigla i treća grupa od 12 boraca, što ukupno iznosi 31.[142]

U toku ljeta i na početku jeseni Kastavština se također pripremala za oružanu borbu i odlazak u zajednički logor Primoraca. Odluku o tome donio je KK KPH za Kastav sredinom oktobra 1941.[143] Poslije petnaestak dana priprema vod od 34 čovjeka skupio se 3. novembra u Dražini iznad sela Globići i odatle krenuo na Tuhobić.[144]

U Kastavštini je, kao i u drugim krajevima Hrvatskog primorja, vladala bojazan od mogućih represalija neprijatelja; ljudi su bili oprezni. Među onima koji su pošli u borbu nije bilo ilegalaca (samo dva člana KPH), te ih nije obavezivala partijska disciplina. To su u pravom smislu riječi bili dobrovoljci, koje je za odlazak u partizane potakla želja da vlastitim sudjelovanjem pridonesu zajedničkoj borbi za oslobođenje zemlje.

Kada je u logor stigao dovoljan broj boraca, formirana je partizanska četa »Božo Vidas-Vuk« koja je dobila ime ovog poznatog revolucionara i radničkog borca iz Hreljina. Zvali su se još Sušačka iii Tuhobićka četa. U vrijeme napada okupatora na nju brojila je oko 120 ljudi.[145] Za komandira čete postavljen je Moša Albahari, a za komesara Franjo Cvetan.

Od početka augusta, kada su na Tuhobić stigli prvi borci, do napada na logor 12. novembra 1941, u četi (logoru) su se nalazili:

— iz Sušaka: Josip Blažević, Josip Bogatec, Branko Borčić, *Franjo Brentini,*[u3a] Zvonko Butković, Eugen Cindrić, Franjo Cvitković, *Vjekoslav Dukić, Božo Felker,* Ivan Felker, Vlado Felker, Vazmoslav Kamenar, *Klemento Košuljandić,* Ivan Krautzek, *Slavko Krautzek, Ivan Logar,* Cveto Majsto-

[141] Isto.
[142] Isto.
[143] Vidi bilješku broj 22.
[144] O odlasku grupe Kastavaca na Tuhobić nije sačuvan izvorni dokument, a autori memoarske građe ne slažu se u datumu. Kao pouzdan datum može se uzeti 3. novembar. Naime taj datum nosi izvještaj Komande kraljevskih karabinijera od 6. novembra 1941. u kome se govori da je jedna grupa demolirala talijanski autobus u Marčeljima noću 2/3. novembra 1941. Prije polaska na put za Tuhobić, Kastavci su izvršili ovu diverziju na autobusu. Usp. HAR, fond prefekture, k. 2202.
[145] Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje: AVII), k. 2009, reg. 2/2. Prema do sada objavljenim podacima, ukupno ih je bilo: 41 sa Sušaka, 34 iz Kastavštine, 31 iz Grobinštine i 11 iz Hreljina i Kraljevice — svega oko 117.
[145a] Kurzivom tiskana imena označuju borce koji su poginuli ili nestali u N013.

rović, Leopold Marač, *Deso Matković,* Viktor Matković, Rudolf Medved, Boro Miličević, Drago Novosel, *Milorad Paškvan,* Vlado Paškvan, *Zelenko Petranović, Josip Radinović,* Dmitar Rahelić, Ivan Rahelić, Tugomil Soldatić, *Drago Šćitar,* Ivica Tomljenović, *Stane Vončina* i Veljko *Vučinić;*

— iz Hreljina: Blaž Broznić, Ivan Fabijanić i Miroslav Fabijanić (kao kurir), Marica Jakovčić, Josip Kružić, Zora Kružić, Ruža Kučan, Franjo Paškvan, Filip Pavišić, *Romano Polić,* Slavko Polić, Milan Šepić, Luka Šubat, Rade Vidas, Milan Vukelić i Marija Vukonić;

— iz Kastavštine: Ivan Brnčić Mišinčić, Vinko Brnčić Francikin, *Franjo Cetina Matešić,* Johan Dukić Beštetov, Anton Jardas, Berto Jardas Jeletin, Josip Jardas Bertunov, Danko Jugo Švilstov, Franjo Jugo (s Krasa), Ivan Jugo Županov, Albert Lučić Lukin, Albert Lučić Lugarov, Josip Lučić Tobijev, Milutin Lučić Rožin, *Miroslav Marčelja* (s Kotižarovca), Stanko Marčelja, Stanislav Marčelja Pjero, Mirko Matejčić Markov, Bogdan Mladenić Surka, Branko Mladenić Surka, Bude Mladenić Mihov, Ferdinand Mladenić Mihov, Anton Milić Stuparov, Bogdan Saršon Antonićev, Boro Saršon Rapinić, Mate Saršon Matić (s Krasa), Milan Saršon Starin, Rudolf Saršon Belan, Tiho Saršon Rošlcićev, Veljko Saršon Kukankin, *Vjekoslav Saršon Kokićev,* Mate Širola Crni, Vitomir Širola Pajo i Franjo Trinajstić Garićev;

— iz Grobinštine: Slavko Ban, Branko Broznić, Edmond Čargonja, Anton Domijani, Josip Frlan, *Fabijan Fućak, Ivan Fućak, Ljubomir Fućak, Milan Fućak Ata,* Milan Fućak Kuzmin, Milan Fućak, *Vlado Fućak,* Josip Grabar, Marija Hlača, *Josip Kekini,* Anton Linić, Andrija Ložar, Josip Perušić Blažev, Josip Perušić Kujakićev, Josip Raspor, *Romano Stilinović,* Marijan Smokvina, Ivan Srića, *August Šupak, Dragutin Šupak,* Marijan Trošelj, Rafael Valić, Dragutin Vlašić, Milan Vlašić, Milan Vrančić i *Ivan Vukelić;*

— iz drugih mjesta: *Moša Albahari* (Zagreb), Viktor Crnković (Mrzle Vodice), Božo Deutsch i Vera Deutsch (Zagreb), Marija Drakulić Cica i Nenad Drakulić Braco (Karlovac) te Milan Hof man (Zagreb).[145b]

U toku septembra 1941. broj boraca u logorima na području Gorskog kotara i Hrvatskog primorja naglo se povećao. U to vrijeme djelovao je Štab za Hrvatsko primorje i Gorski kotar. Formiranje toga štaba nije hitnije izmijenilo situaciju jer su jedinice i dalje ostale u svojim logorima i rajonima, djelujući svaka za sebe prema svojim mogućnostima i nahođenju. U to vrijeme još nije bio razgraničen teren između OK KPH Karlovac i OK KPH za Hrvatsko primorje. U Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru upravo se provodila reorganizacija KP pa se o bitnim organizacionim, političkim i vojnim problemima toga područja raspravljalo u OK KPH za Karlovac. Na sastanku od 30. septembra 1941. predloženo je CK KPH da se za Gorski kotar i Hrvatsko primorje formira bataljon sa štabom u sastavu: Veljko Kovačević, komandant, Ivo Vejvoda, komesar (oba španjolski borci) i Tomo Strizić, s potrebnim tehničkim osobljem.[146]

[145b] Ivica Cuculić, Neki podaci o sastavu partizanskog logora Tuhobić 1941, »Novi list« od 26. i 27. jula 1975; *Dogodilo se 1941,* str. 129, 130, 133. i 134.

[146] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 1, str. 159.

Svega nekoliko dana poslije navedenog sastanka OK za Karlovac i prijedloga o formiranju jednog bataljona za čitavo područje Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, Veljko Kovačević i Ivo Vejvoda došli su prilikom obilaska terena i jedinica do zaključka da konkretna situacija zahtijeva formiranje dva bataljona i Primorsko-goranski NOP odred, koji bi ujedinjavao sve jedinice na ovom području. Takav su prijedlog uputili OK KPH za Karlovac 6. oktobra 1941.[147] Politički komesar odreda Ivo Vejvoda u svom tzv. komesarskom izvještaju CK KPH 17. oktobra 1941. piše da su organizirali dva bataljona sa dva štaba i jedan zajednički štab za čitavu teritoriju, jer vjeruje »da taj način najbolje odgovara današnjem stanju partizanskog pokreta i borbe u ovom kraju«.[148]

Prvi ili tzv. Drežnički bataljon bio je formiran od ljudstva iz 6 logora. Imao je u sastavu oko 630 ljudi, od kojih je samo 130 bilo naoružano. Ostalo, rezervno ljudstvo čekalo je da se naoruža zapljenom ili uz pomoć drugih jedinica. Uskoro je ta jedinica preimenovana u bataljon »Marko Trbović« po prvoborcu i prvom predsjedniku NOO-a Drežnice, kojega su talijanski okupatori poslije ofenzive na oslobođenu Drežnicu zarobili i strijeljali.

Drugi ili tzv. Gorskokotarsko-primorski bataljon formiran je od ljudstva iz 5 logora zapadnog dijela Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Ti su logori dotada djelovali kao samostalne čete: Ledenička, Bribirska, Ličko-fužinska, Delnička i Sušačka[149] Bataljon je brojio oko 200 boraca; od toga je Sušačka četa imala 120.[150] Od naoružanja raspolagao je sa 200 pušaka i 12 puškomi trai jeza.[151] Bataljon je potkraj godine dobio naziv »Matija Gubec«.[152]

Za komandanta 1. bataljona postavljen je Anton Rusek, a za komesara Branko Vukelić; za komandanta 2. bataljona Nikola Car-Crni,[153] a za komesara Josip Gržetić.[154]

Združivanje rascjepkanih snaga u jednu cjelinu izvršeno je radi jačanja njihove sposobnosti, obrambene i ofenzivne snage, radi osiguranja boljeg manevriranja, stvaranja slobodnih teritorija itd.

Razbijanje partizanske čete »Bozo Vidas-Vuk«

Nedovoljno međusobno povezane, partizanske jedinice u logorima nisu imale udarnu snagu. Borbene akcije iscrpljivale su se u diverzijama na prometnicama i akcijama protiv manjih neprijateljskih jedinica. Od jedinica

[147] Isto, str. 175.
[148] Isto, str. 201.
[149] Isto, knj. 2, str. 85.
[150] Isto str. 125.
[151] Isto; S. T i n t o r, *Trinaesta,* n. dj., str. 30. Tintor navodi podatak da je bataljon imao 220 boraca i da je bio naoružan sa 200 pušaka, 12 puškomitraljeza, 20 pištolja i 230 kg. eksploziva.
[152] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 3, str. 48
[153] Poginuo 5. jula 1942. kao komandant 2. primorsko-goranskog NOP odreda. Proglašen je za narodnog heroja.
[154] S. T i n t o r , *Trinaesta,* n. dj., str. 30.

koje su tek bile formirane, dobrim dijelom od boraca bez završene borbene obuke ,na terenu načičkanom jakim neprijateljskim garnizonima, nije se mogla očekivati velika borbena aktivnost, bar ne na početku borbe. Neprijatelj je ipak osjetio udarce tih jedinica i poduzimao mjere da im aktivnost ograniči i onemogući. Dok su vremenske prilike bile povoljne, teren prohodan i jedinice pokretljive, okupatoru je bilo jasno da partizanske snage ne mogu uništiti. Ali su vršili pripreme da to učine čim se vrijeme pogorša, kada snijeg ograniči kretanje partizana i prisili ih da potraže krov nad glavom.

Dugo i pedantno pripremana ofenziva okupatorskih snaga počela je 20. oktobra napadom 4.000 do 5.000[155] vojnika na oslobođenu Drežnicu[156] i oko 700 vojnika divizije »Lombardia« na logor Delničke čete na Čermažovu vrhu (k. 1076) u blizini sela Presike (6 km jugoistočno od Delnica).[157] Okupatoru je uspjelo da prodre u Drežnicu i da razbije Delničku četu. U Drežnici su na vješt način namamili stanovništvo da se vrati svojim kućama, a zatim su pohapsili oko 500 ljudi (među njima i nekoliko boraca i članova NOO-a) i popalili velik broj kuća.[158] Dvadesetoricu najistaknutijih među njima postrijeljali su, radi upozorenja ostalima.[159] Delničanima je uspjelo da se pod borbom probiju iz obruča, izgubivši 2 borca. Talijanski vojnici su uništili logor i popalili planinske nastambe i selo Presiku.

Talijani su 1. novembra 1941. izvršili napad na logor Bribirske čete u Roženoj, noću oko 21 sat. Logor nije bio osiguran, ali je, zahvaljujući sretnoj okolnosti (netko je neoprezno ispalio metak) izbjegnuto opkoljavanje. Borbu je prihvatilo 26 partizana i odbacilo Talijane, koji su se u panici vratili u Bribir.[160]

Već 12. novembra 1941. izvršen je napad na četu »Božo Vidas-Vuk« u logoru na Tuhobiću. Toga dana u zoru, po magli i snijegu, talijanski su vojnici predvođeni domaćim izdajnicima, nastupali u više kolona sa ciljem da opkole i unište četu. Dvije patrole po tri partizanska borca tek su napustile logor i krenule na uobičajeno patroliranje. Patrola koja se uputila prema južnoj strani u sastavu: Vjekoslav Dukić, Slavko Krautzek i Miroslav Marčelja, uslijed slabe vidljivosti i nedovoljne opreznosti bila je, poslije puškaranja u susretu, zarobljena. Zatim su talijanski vojnici zasuli mitraljeskom vatrom logor, koji se sastojao od šatora i dvije nedovršene barake. Četa nije imala neposredno osiguranje te je bila iznenađena vatrom. Srećom,

iss podatke o broju okupatorskih vojnika u ovoj ofenzivi treba uzeti s rezervom jer autor o tome nije uspio pronaći okupatorsku dokumentaciju.

[156] ***Zbornik,*** n. dj., tom V, knj- 2, str. 121.

[157] S. T i n t o r, ***Trinaesta,*** n. dj., str. 31.

[158] ***Zbornik,*** n. dj., tom, V, knj. 2, str. 121.

[159] Od uhapšenih šestoricu su strijeljali 4. novembra u Jasenku, a 2. decembra 1941. još 14-oricu u Ogulinu. Među strijeljanima su bili: Milan Kosanović Veljko, član KP i komandir čete, Ale Tomić član MK KPH za Drežnicu, Marko Trbović, predsjednik NOO u Drežnici i drugi. Na stratištu su se hrabro držali. Svega nekoliko dana iza strijeljanja osuđenika u Ogulinu 1. bataljon je uzeo ime Marka Trbovića. Usp. ***Zbornik,*** n. dj., tom V, knj. 2, str. 123.

[160] A n d r i j a T u s , ***Bribir u revolucionarnom pokretu i oslobodilačkom ratu,*** Zagreb, 1971, str. 150—151.

ni okupatorski vojnici nisu bili odlučni da u prvim minutama, dok su borci bili još nepripremljeni za borbu, zadaju teže udarce četi. U neravnoj borbi koja se zatim razvila, četa je uspjela da se sredi i organizirano odstupi. Talijani su zauzeli logor i zaplijenili nešto oružja, logorske opreme i hrane. Iznenađeni napadom, borci su poskakali i pograbili oružje, a da neki od njih nisu stigli ponijeti ni svu odjeću i obuću. Kako je tog jutra vladala neuobičajeno jaka hladnoća, nekoliko boraca je, gazeći dubok snijeg i jedan potok, bez dovoljno obuće i odjeće, uz put promrzlo.

Izvještaji o ovoj borbi veoma su različiti, pa i kontradiktorni. Štab primorsko-goranskog (PG) NOP odreda prikazao je 18. decembra 1941. u izvještaju Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske tu borbu na ovaj način:

> »12. XI došlo je do pohoda velikih snaga talijanske okupatorske vojske na logor kod Sušaka. Cifre o količini talijanske vojske se kreću od 2000—6000 vojnika.[161] Došlo je do velike borbe, jer je naša partizanska četa brojila 120 ljudi i bila naoružana sa 50 pušaka i 8 puškomitraljeza.[162] Borba se vodila na samim vratima logora, jer ni patrole ni straže nisu neprijatelja primietile. U borbi je poginulo 90 tal. vojnika, dok nam broj ranjenih nije poznat. Na našoj strani su poginula dvojica, dok je jedan ranjen, to je sam komandir čete. Partizani su se morali povući pod prisilom, ostavljajući u logoru spremu dok su oružje povukli.«[163]

U pogledu broja talijanskih vojnika koji su sudjelovali u ovom napadu izvještaji talijanskih i kvislinških izvora znatno su skromniji. Tako Kotarska oblast Kraljevica 18. novembra izvještava Veliku županu Vinodol i Podgorje u Senju da se »jedan odred sa vodnikom Ladislavom Kukoljem i 100 talijanskih vojnika uputio na 12. XI (omaškom je napisano 12. IX — primjedba R. B.) o. g. iz Hreljina prema željezničkoj stražari Meja do brda Tuhobić, komunističkog logora. Drugi odred sa 100 talijanskih vojnika krenuo je prema selu Zlobin prema tzv. Veli Dolac, komunističkom logoru, da se ovaj opkoli«.[164]

U izvještaju se dalje navodi da se kolona koja je nastupala preko Meje sukobila »sa komunističkom ophodnjom od tri komunista, dvojica u jugoslavenskoj vojničkoj odori i jedan civil, naoružani puškama, te dva komunista ubili i jednog živog uhvatili, imenom Dukić Vjekoslav [...].« Dalje se navodi da su u borbi poginula tri talijanska vojnika i jedan teže ranjen, da je logor zauzet oko 9 sati i da je zaplijenjeno »9 vojničkih deka i 10 komada pušaka«.

Izvještaj 76. komande 5. talijanskog korpusa konstatira da su se njihove jedinice sukobile »sa oko 60 ustanika naoružanih puškomitraljezima i puškama. Zarobili su 8 ustanika, utvrđeno 2 mrtva. Naši gubici: 4 mrtva i nekoliko lakše ranjenih. Prikupljeni vojni materijal, među kojima puškomitraljez, 4 puške i uništene barake, koje su predstavljale ustaničke baze

[161] Vidi bilješku broj 155.
[162] *Zbornik,* n. dj. tom V, knj. 2., str. 189.
[163] Isto.
[164] Isto, str. 348.

oslonca, jer su se u njima nalazile obilne rezerve hrane, odjeće, radio, razni materijal.[165]

Zatečeni na spavanju i iznenađeni, partizanski su borci bili impresionirani žestinom neprijateljske vatre u prvim trenucima borbe, pa im se učinilo da napada znatno više talijanskih vojnika no što ih je stvarno sudjelovalo u napadu. No u svakom slučaju bila je to borba nejednakih protivnika i po brojnoj snazi i po psihičkom stanju. U toj situaciji partizanska četa je veoma dobro reagirala, prihvatila je borbu, čak i odbacila neprijatelja i uredno se povukla. Međutim, njeno vladanje u odstupanju nije bilo najkorektnije, što je negativno djelovalo na dalji tok borbe.

Kada se četa probila iz okruženja, Moša Albahari je naredio da se povlači u pravcu Lepeničkog polja i Mrzlih Vodica. Nešto kasnije ranjeni komandir izmijenio je odluku i naredio da se povuče prema Travniku, gdje se već nekoliko dana nalazio komesar čete Franjo Cvetan s grupom boraca na gradnji novog logora za borce. Talijanski su vojnici- nastavili gonjenje, što je onemogućilo uredno povlačenje. Odstupanje nije dobro organizirano, te je jedan dio boraca morao pregaziti zaleđenu vodu s tankom korom leda. Budući da su neki napustili logor bez potrebne obuće i odjeće, nekolicini boraca smrzli su se prsti na nogama.

Na Travniku barake nisu bile završene, a hladnoća je bila velika. Nedostajalo je hrane i lijekova za teško ranjena komandira čete Mošu Albaharija i promrzle borce. Nekoliko dana snabdijevali su se hranom preko svojih veza u Mrzlim Vodicama. Josip Bogatec, kome su bile promrzle noge, napisao je da su na Travniku »životni uslovi bili teški, nepodnošljivi«.[166]

U takvoj situaciji počelo je kolebanje među borcima, većina je predlagala da se jedinica privremeno raspusti, dok se ne stvore bolji uvjeti stanovanja i snabdijevanja boraca. Moša Albahari je bio protiv takve odluke, ali se priklonio mišljenju većine. Borci su se i bez suglasnosti komande čete počeli razilaziti, i četa se osipala. U takvoj situaciji partijska organizacija čete sa sekretarom Franjom Cvetanom, donijela je odluku da se četa raspusti i borci sklone blizu mora, gdje nije bilo snijega.[167] Borci su posakrivali oružje i razišli se svaki u svoj kraj: Kastavci u Kastavštinu, Grobničani u svoja sela, a Sušačani većinom u grad kod prijatelja i poznatih političkih aktivista. Nekoliko boraca pošlo je u Drežnicu, a nekoliko u bribirski logor da se pridruži tamošnjim partizanima.

Kritički osvrt na rad čete

Reorganizacija jedinica početkom oktobra 1941. trebalo je da znači prevladavanje teritorijalnog načina organiziranja po logorima vezanim za pojedina sela, gradove ili šire rajone i prelazak na funkcionalni je organi-

[165] Citirano prema članku: E. Cindrić, *Sušak u prvoj godini okupacije* (bilješka broj 5).

[166] Josip Bogatec, *Od nebesa do Crnog vrha,* »Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961.

[167] Božo Felker — Josip Bogatec, *Tuhobić — 12. novembra 1941,* »Primorski vjesnik«, br. 4—5, august—novembar 1961.

zacione forme u kojima bi združivanje i ujedinjavanje snaga pod zajedničkom komandom osiguralo veću prodornost u napadu, otpornost u obrani, slobodu manevriranja i prevladavanje lokalističkog mentaliteta. Međutim, ni mjesec dana poslije izvršene reorganizacije ništa se bitnije nije promijenilo; komanda bataljona nije se osjećala, svaka četa i svaki logor samostalno su donosili odluke, uključujući i one najkrupnije.[168]

Ofenziva talijanskog okupatora počela je još 20. X 1941. na širokom planu. Bilo je jasno da nijedna jedinica neće biti pošteđena. U takvim je uvjetima bilo potrebno čvršće povezivanje jedinica, bar u okviru jednog bataljona. Okupator nije previše naglio, nije odjednom napao sve logore, već jedan po jedan. Time su svi logori ozbiljno upozoreni da mogu očekivati napad, pa je bilo normalno da poduzmu odgovarajuće mjere. Polije napada na Drežnicu i na Delničku četu nije se moglo govoriti o iznenađenju, jer je neprijatelj bio u ofenzivi. Čudno je da komanda čete iz prethodnih događaja nije izvukla iskustva i spremnije dočekala napad koji je morala očekivati, već je neprijatelja čekala na mjestu.

Nadalje, upravo je neoprostiva greška postupak sa zarobljenim domobranom Božom Frkovićem i dvojicom karabinijera u Hreljinu, koje je zajedno s Vladimirom Antićem iz Hreljina, neprijateljskim doušnikom, ojačana patrola čete provela u logor na Tuhobić. Kako je smještaj logora čuvan kao najveća tajna, jer se u nj dolazilo samo u pratnji povjerljivih osoba, bilo je nedopustivo zarobljenike držati pod stražom u logoru, a zatim pustiti na slobodu. A upravo se to dogodilo 9. novembra 1941.[169] Nakon povratka iz logora Antić je neprijatelju dao detaljne podatke o lokaciji, brojnom stanju i naoružanju jedinice (koliko je on za vrijeme svoga boravka u logoru mogao saznati). Poimenice je naveo 11 Hreljana, 4 žene i komandira čete Mošu Albaharija. Kada su saznali za te pojedinosti, a podatke o lokaciji logora vjerojatno su imali već i prije, neprijateljskim komandama nije bilo teško napraviti plan likvidacije logora.

Slijedeći nedostatak bila je prevelika pasivnost i čekanje okupatorske vojske u mjestu, bez prijeko potrebne budnosti i organiziranosti za borbu. U tim okolnostima trebalo je promijeniti smještaj logora, bolje osigurati jedinicu i jedan dio boraca držati u stalnoj borbenoj pripravnosti, pod oružjem, da se paralizira prvi udar i omogući normalan razvoj čete za borbu. Također je trebalo predvidjeti pravce povlačenja u slučaju iznenadnog napada i mjesta prikupljanja, ako jedinica mora odstupati u više pravaca itd. Kada je neprijatelj krstario planinama i napadao jedan po jedan logor, takvo ponašanje nije bilo stvar vojničkog obrazovanja i vještine ratovanja, već stvar logičnog razmišljanja i postupanja prema nastaloj situaciji.

Ipak najteži propust bila je odluka o privremenom raspuštanju čete. Komanda čete i partijska organizacija primili su time na sebe preveliku od-

[168] Orijentacija na logore za borce izvan naseljenih mjesta nije dala očekivane rezultate, ali je u prvom periodu bila potrebna.

[169] U izvještaju stoji da je zarobljavanje izvršeno 9. IX, a napad 12. IX 1941, što je očigledna omaška.

«ovornost koja je prelazila njihove kompetencije. U uvjetima kada je po-itojala viša, pretpotsavljena komanda i viši partijski forum, tako radikalnu jdluku nisu smjeli sami donijeti.

Situacija je zaista bila teška. Ne ulazeći u to tko je za nju bio odgovo--an, mogla su se naći bolja rješenja. Nedostatak prostora za smještaj ljud-;tva, zatim nestašica hrane, odjeće i obuće, pomanjkanje sanitetskog mate-rijala i lijekova za ranjena komandira čete i promrzle partizane mogao se riječiti tako da se ranjenici i bolesnici tadašnjim kanalima prebace na lije-čenje i oporavak, a za zdrave borce potraže druga rješenja, u dogovoru s komandom bataljona.

Pretpostavljeni štabovi bili su veoma kritični u ocjeni postupka koman-de čete. Štab primorsko-goranskog NOP odreda u izvještaju broj 2 od 18. decembra 1941. pisao je Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske:

> »Mi smo odmah osudili taj postupak i drug komandant je odmah otišao da ih pronađe i pošalje opet u logor, međutim se vratio sa puta, jer je čuo da se Talijani spremaju u šumu na napadaje i da o tome obavijesti logore. Zato smo uputili odmah tamo operativnog oficira našeg štaba i komandanta II bat. da odmah pokupe sve zatekle partizane kojih tamo ima oko 120,[170] te da sakupe oružje i da ljude i oružje prebace u druge logore ako tamo zaista nema uvjeta za opstanak. Nadamo se da će to potpuno uspjeti.«[171]

Međutim, uza sve negativne strane (demoralizacija dobrog dijela bora-ca i stanovništva, gubitak opreme i naoružanja, što se kasnije osjetilo), bor-ba na Tuhobiću pokazala je i drugu, svjetliju stranu medalje. U kritičnoj situaciji, iznenađeni i još pospani, okruženi od neprijatelja, partizanski su borci veoma dobro reagirali, prihvatili su neravnu borbu, organizirano su se branili i povukli se s malim gubicima. Čak su napadači, pretrpjeli više gubitaka od branilaca. Da nije bilo odlučnosti i hrabrosti komandnog sa-stava i boraca za prihvatanje neravne borbe, situacija je mogla biti kata-strofalna; četa bi vjerojatno bila uništena. Ako nemamo pred očima te či-njenice, slika o vrijednosti i držanju čete bila bi nepotpuna i neobjektivna.
O hrabrom držanju boraca komandant primorsko-goranskog NOP odreda, Veljko Kovačević, kaže:

> »Drežnička, Bribirska i Sušačka četa bile su najprije potpuno opkoljene, zbog slabog obezbeđenja ,a potom napadnute tako reći na spavanju sve tri jedinice, i ako iznenađene, uspjele su da se probiju bez velikih gubitaka, za-hvaljujući samo izvanrednoj hrabrosti svojih boraca.«[172]

Likvidacijom logora na Tuhobiću četa vojnički nije razbijena. Pod te-retom nastalih okolnosti ona se raspala, ali vojnički nije uništena. Najteže

[170] U izvještaju stoji brojka 600, što prema prijašnjem objašnjenju znači da je treba umanjiti za 5 puta.

[171] *Zbornik,* n. d., tom V, knj. 2, str. 189—190.

[172] Veljko Kovačević, *Neka iskustva iz borbe u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1941—1945,* Beograd 1955, str. 7—8.

pada okolnost što se raspadu čete nisu odlučnije usprotivile komanda i partijska organizacija. U vezi s tim, Moša Albahari je zapisao:

> »Svjestan sam da u slomu Tuhobića ima i moje krivnje što nisam u svemu dovoljno budno pazio i što sam povjerovao da je dovoljno čvrsto rukovodstvo čete koje je ostalo u Mrzlim Vodicama.«[173]

I pored svih slabosti i zamjerki Tuhobić je bio i ostat će velik uspjeh KP zapadnog dijela Hrvatskog primorja. Ako imamo na umu da se Tuhobić nalazi nadomah Rijeke, uokviren željezničkom prugom i cestama i na puškomet mnogobrojnih okupatorskih garnizona, okolnosti u kojima se četa našla poslije napuštanja i uništenja logora, možemo objektivnije ocijeniti neuspjeh borbe na Tuhobiću.

Zbrinjavanje partizanskih boraca s Tuhobića

Povratak s Travnika i snijegom pokrivenih planina u predjele bliže moru značio je zapravo vraćanje kućama, kod prijatelja i rodbine. Ovaj veoma riskantan čin izveden je dosta neorganizirano. Partijske organizacije odmah su poduzele mjere da pronađu pojedine borce i da im pruže potrebnu pomoć i zaštitu, ali sama činjenica da je Partija morala intervenirati svjedoči o izvjesnoj dezorganizaciji. Grobničani su bili najoprezniji i najorganiziranije su pristupili čuvanju i pomaganju borcima svoga kraja i onima koji su ostali na njihovu terenu. Dvije grupe boraca, jedna sastavljena od Hreljana ,a druga od Grobničana, smjestile su se u zaseocima istočnije od ceste Čavle — Bakar, na području sela Plosna, Mavrinci, Cernik, Zrd, Topolova na manje uočljivom i od neprijatelja rjeđe kontroliranom terenu. S njima su uskoro uspostavili kontakt članovi KK KPH za Sušak: Slavko Komar, Milan Slani i Emil Karadžija. Jedna grupa razišla se svojim kućama i živjela ilegalno.[174]

Kastavci su se vratili u svoja sela, uključujući i ona pored granice. Živjeli su ilegalno nastojeći uhvatiti vezu sa KK KPH Kastav. Dio boraca nije uspio ostati neotkriven, jer su bili izdani i hapšeni. Borci iz Viškova, izuzev Vitomira Širole-Paje, odvedeni su u Rijeku i osuđeni na robiju. Okupatorske vlasti pojačale su tada represivne mjere prema mnogima za koje su vjerovali da su organizatori NOP-a i članovi KPH. Tako je koncem novembra 1941. uhapšen Frano Cetina-Matešić, član KK KPH za Kastav, a nešto kasnije članovi KPH Otija Desardo i Ivan Širola.[175]

Najteža je situacija bila sa Sušačanima i promrzlim borcima koji su došli u grad. Njima je trebalo osigurati smještaj i liječenje. Prema kazivanju Slavka Komara, bilo je 15 ili 16 promrzlih boraca rasutih po raznim kućama u Sušaku, Kostreni, Grobinštini i drugdje.[176] Trebalo ih je pronaći,

[173] *Istra,* n. dj., str. 244.
[174] B o r o B o r č i ć, *Neki zapisi iz NOB-e,* MNR, sig. Fi/27.
[175] I. K o v a č i ć, *Kastavština,* n. dj., str. 31.
[176] S1 a v k o K o m a r , *Sjećanja iz narodnooslobodilačke borbe iz Rijeke i okolice 1941. i 1942. godine,* MNR, sig. Fj/105.

skupiti i pružiti medicinsku pomoć. »Zahvaljujući tome, što je u velikoj bolnici na Trsatu, gotovo cjelokupno osoblje bilo na našoj strani, a pogotovu dr Zdravko Kučić, uspjelo nam je da 12 drugova smjestimo u bolnicu na liječenje od teških formi smrzavanja. Oni su tamo bili smještni pod izmišljenim imenima, pa iako su bolnicu čuvali karabinjeri, svi su ti naši drugovi izliječeni, a da nitko nije u bolnici otkriven i uhapšen«.[177] To je još jedna ilustracija političkog raspoloženja i spremnosti naroda za suradnju s NOP--om.

Liječenje nekih drugova trajalo je i do 20 dana. Bilo je indicija da je neprijatelj otkrio njihovu prisutnost, ali je dr Kučić o tome nešto saznao, pa su svi uspjeli da se izvuku. Poslije izlaska iz bolnice sakrivali su se po Kostreni, u stanovima koje im je osigurala KPH, a neki su boravili u stajama na periferiji grada i drugim skrovitim mjestima.

Svi promrzli i bolesni partizani nisu se mogli liječiti u bolnici. Teško oboljelog Dmitra Rahelića liječio je dr Kučić najprije na Vežici, a zatim u Bakru u stanu Marije Orlandini, gdje je Rahelić ostao dva mjeseca.[178] Dr Kučić liječio je u ilegalnim stanovima Nenada i Mariju (Cicu) Drakulić.[179] Melanija Margitić (rođena Matrljan) liječila je Franju Brentinija, koji se sakrivao u jednoj porušenoj zgradi na Trsatu u blizini svoje kuće.[180]

Mošu Albaharija liječio je dr Janko Komljenović u stanu Tine Šonjare. Radi opreznosti Moša Albahari je za vrijeme liječenja i boravka na Sušaku promijenio više stanova. Iz stana Tine Šonjare prešao je kod ing. Ostrogovića, zatim u stan Vlatke Babić i kod Budislava Rudana, odakle je pošao na partijski rad u Rijeku.[181]

Uza sve poduzete mjere opreznosti prisutnost povratnika s Tuhobića nije se mogla sakriti. Nekoliko je boraca uhapšeno. Da bi zaplašili narod i odvratili ga od partizana, fašisti su počeli s represalijama te su strijeljali Slavka Krautzeka, Vjekoslava Dukića i Miroslava Marčelju. To su prvi strijeljani borci na Sušaku. Od kasnije pohvatanih, strijeljani su još Franjo Cetina Matešić i dva omladinca iz ustaničkog sela Saršoni u Kastavštini.[162] Povratak s Tuhobića platila su životima još dva omladinca iz Krasice, jedna Hreljanka i Josip Radinović (strijeljale su ga ustaše u Zagrebu).[183] Stradale su i obitelji boraca koje nisu mogli pohvatati i obitelji koje su ih sakrivale
O tome u svojim sjećanjima Milan Smokvina kaže:

> »Tako su 25. studenoga pobili obitelj Monda Čargonje, koji je bio borac s Tuhobića; ubili su poslije strahovitog mučenja njega, ženu mu Mariju i sina Berta. Približno u isto doba uhapsili su Fabijana Šupka, Josipa Kikini, te Vladu Fućaka i Milana Fućka Kuzmina. Svi su bili osuđeni na smrt. Policija je u gradu Grobniku uhapsila sedmero aktivista. Slava Hlača prilikom izrica-

177 Isto.
178 Dmitar Rahelić, *Izjava,* MNR, sig. Fi/180.
179 Vidi bilješku broj 207.
180 Melanija Margitić-Matrljan, *Izjava,* MNR, sing. Fi/139.
181 Melanka Segota-Marušić, *Izjava,* MNR, sig. Fj/142.
182 *Istra,* n. dj., str. 244.
183 Vidi bilješku broj 207.

nja presude na raspravi pred ratnim sudom izjavila je: »Moja presuda traja će koliko i Mussilinijeva vlast.«[184]

Ni stari ljudi nisu bili pošteđeni hapšenja. Nakon što su uhvatili Fran Cetinu Matešića iz Kastva, fašisti su uhapsili 75-godišnjeg starca Andriju Jelovicu i sina mu Roberta zbog toga što su Cetinu skrivali.[185]

U svemu — mala cijena borbe na Tuhobiću, ali visoka za stanje koj je kasnije nastalo.

OPORTUNIZAM I FRAKCIONAŠTVO U RUKOVODSTVU PARTIJE

Oportunizam u OK KPH za Hrvatsko primorje

Poziv KPJ na oružanu borbu protiv okupatora, upućen komunistima skojevcima i svim progresivno i patriotski orijentiranim građanima porobljene Jugosalvije, predstavljao je revolucionaran i upravo presudan pote za život KP i čitavog naroda. Bio je skopčan s nizom teškoća koje je trebalo svladati, jer je put do pobjede dug i trnovit. Stazama toga puta nisu bil spremni krenuti ne samo svi pošteni građani koji su voljeli svoju zemlju nego ni svi komunisti. Neki su posustajali, a neki propagirali druge oblik borbe, izbjegavajući oružane sukobe. Partija se na vrijeme usmjerila n oružanu borbu i angažirala se da pridobije mase rodoljuba, osobito članov KP i one koji su joj bili najbliži. Taj je zadatak bio vrlo težak, to više št CK KPJ i nacionalna rukovodstva nisu imala čvrste veze s nižim rukovodstvima koja su taj smjer tumačila i na njemu mobilizirala mase za borbu.

Zbog složenosti situacije i teškoća s kojima se Partija suočavala u organiziranju masa za oružanu borbu, javljala su se lijeva i desna zastranjivanja i odstupanja s utvrđenog kursa. Ona nisu bila specifičnost samo jednog grada ili kraja, jer ih je bilo više i na raznim stranama. Neka su od njih karakteristična, pa su bila u središtu pažnje nacionalnih i drugih rukovodstava.

U konkretizaciji linije KPH na oružanu borbu, koju su u načelu prihvatili svi članovi OK, došlo je do zahlađenja odnosa i konačno do razilaženja između pojedinih njegovih članova. Poslije napada Njemačke na SSSR i povratka Rade Šupića iz Zagreba održan je sastanak OK u Martinščici,[18] na kojemu je Šupić prenio direktive CK KPH za pripreme i početak oružane borbe. Taj kurs formalno je prihvaćen, ali ga nisu slijedili svi članov OK-a. Neki su imali svoj plan sračunat na spasavanje kadrova, odlazak u ilegalnost, organiziranje (iz ilegalnosti) raznih oblika otpora okupatoru, al ne i oružane borbe, bar ne u onoj mjeri koju je CK KPH nalagao. Zbog toga je došlo ne samo do međusobnog neslaganja već i do neslaganja o oružanoj borbi. Teško je danas ocijeniti koliko je poslije šupićeva povratka iz Za-

[184] Vidi bilješku broj 135.
[185] *Zbornik,* n. dj., tom XIII, knj. 1, str. 779.
[186] Vidi bilješku broj 11.

greba bilo kolektivnog rada u OK KPH za Hrvatsko primorje i koliko je poslova šupić preuzimao na sebe sam, ali se stječe dojam da su neki propusti Rada Šupića zloupotrebijeni da se on kompromitira. Dušan Diminić je imao ambiciju da zauzme glavne pozicije u OK, a to nije bilo moguće ostvariti bez prethodnog kompromitiranja Šupića. Diminić i Biondić zalagali su se za blaži kurs, dok je Šupić bio impulzivniji, borbeniji i revolucionarniji. Diminić i Biondić su predlagali razne oblike političke borbe, ali su se distancirali od oružane ili sukoba zbog kojih bi okupator »odrubio glave vođama«. Političkom borbom moglo se rukovoditi iz ilegalnosti, iz tople sobe, a oružana borba zahtijevala je lišavanje mnogih pogodnosti gradskog života i orijentaciju na život u planinama i po selima, podnošenje zime i nevremena, bez dovoljno obuće i odjeće, bez hrane i vode, u stalnoj borbi protiv neprijateljskih snaga.

Stav većine članova OKa o oblicima borbe protiv neprijatelja iznesen je u letku »U borbu«. Napisao ga je Dušan Diminić.[187] U letku se pozivaju sve građanske strane da se pridruže komunistima u formiranju zajedničke fronte protiv okupatora. Predlagao je štrajkove i sabotaže u tvornicama, na materijalnima i sredstvima koji služe neprijatelju, pasivnu rezistenciju itd. U letku dominira ovakva preporuka:

> »Ako nas fašističke vlasti napadnu, branimo se. Provocirat se nedajmo! Sabotirajmo fašiste, provodimo pasivnu rezistenciju [...].«

Letak je u formiranju fronte otpora prema okupatoru odigrao značajnu ulogu. Kao malo koji dokumenat iz toga vremena, veoma koncizno nabraja forme otpora okupatoru, ali nedovoljno jasno definira stav prema oružanoj borbi koju zagovara samo kao oblik obrane. Letak je napisan početkom jula 1941 godine,[188] poslije povratka Rada Šupića iz Zagreba, kada je članovima OK-a bio poznat stav CK KPH prema oružanoj borbi.

Drugi podatak koji govori o stavu OK KPH za Hrvatsko primorje prema masovnom odlaženju boraca u logor, što je stvarno značilo odlazak u borbu, jest poruka iz OK borcima okupljenim u Topolovama da se svi, izuzev kompromitiranih, mogu vratiti svojim kućama.[189] Ako je stav OK bio da što više ljudi ide u oružanu borbu, a takav je 13. augusta morao biti, odnosno ako se takvom porukom nije željelo kompromitirati Rada Šupića kao slaba organizatora, zboru se mogla uputiti i drukčija poruka — da idu sami na Tuhobić. To im je mogao reći i bilo koji član OK, a ne osobno Šupić, koji je čekao dolazak vodiča — oficira. Na zbor je došao priličan broj seljaka, dobrih znalaca terena okolnih planina i Tuhobića, te problem vodiča za logor nije bio važan. U biti stvari morao je biti odnos prema masovnom odlasku u logor ili odnos prema Radu Šupiću kao sekretaru i organizatoru zbora. Bez obzira na to da li je Šupić imao pravo da zakazuje zbor na svoju ruku, bez prethodnog dogovora s drugim članovima OK, interes

[187] Letak se čuva u Muzeju revolucije u Rijeci, k. u. 1135.
[188] Vtidi bilješku broj 5.
[189] Vidi bilješku broj 102.

Partije i NOB-e zahtijevao je da se u stvorenoj situaciji reagira razumnije, da se spasava što se u tim okolnostima moglo spasiti.

Rascjep u OK KPH za Hrvatsko primorje bio je definitivan. Rade Šupić je kao sekretar najprije blokiran u akcijama, a zatim smijenjen s dužnosti sekretara. Dušan Diminić piše da je tih dana u OK došlo »do neslaganja s radom Rade Šupića kao sekretara i do mišljenja da ga se smijeni [.. .].«[190] Zapravo Šupić je već bio smijenjen, a dužnost sekretara preuzeo je Dušan Diminić. Šupić se, bar na riječima, složio s takvom odlukom, ali se s novom situacijom nije pomirio.

OK nije imao pravo da smjenjuje sekretara. To nije bilo u njegovoj nadležnosti, jer je postavljao i smjenjivao sekretare okružnih komiteta CK KPH. Znači da je odluka OK o Šupićevu smjenjivanju bila protustatutarna i bezvrijedna. Ipak se ona provlačila sve dok CK nije raščistio odnose u OK.

Poslije smjenjivanja, Šupić se uputio u Zagreb i CK KPH referirao o činjeničnom stanju. Članovi CK KPH su poznavali Šupića kao odlučnog i beskompromisnog borca i na robiji i iz rada u Partiji na terenu, pa se nisu složili s njegovim smjenjivanjem. Takav stav CK prenio je Šupić OK na sastanku održanom u stanu Mirka Franelića. Prema Diminićevu kazivanju »na tom sastanku je Rade Šupić objasnio da će CK poduzeti korake protiv članova OK, jer se ne slaže sa ovom odlukom o smjenjivanju sekretara.«[191] Međutim, to saopćenje nije izmijenilo stvorenu situaciju u OK; Diminić je nastavio vršiti funkciju sekretara.

U CK KPH je dogovoreno da spor u OK za Hrvatsko primorje ispita Andrija Hebrang. Radi toga je polovinom augusta 1941. održan sastanak između Hebranga i Diminića u Delnicama. O tom razgovoru Diminić je, uz ostalo, napisao:

> »Na tom sastanku je Hebrang rekao Diminiću da OK nastavi rad, te da će CK donijeti pravovremenu odluku. Odluka je donesena i na sastanku u stanu Mirka Franelića, Rade Šupić ju je pročitao. Prema toj odluci se Dušan Diminić i Pavao Biondić isključuju, a ostali članovi kažnjavaju.«[192]

Na spomenutom sastanku pročitao je Rade Šupić dvije odluke CK KPH. Jedna se odnosila na isključenje iz KK-a i Partije Diminića i Biondića, a druga na formiranje novog KK-a za Sušak sa sekretarom Radom Šupićem.

Iz više dokumenata iz tog perioda, vidi se da CK nije bio zadovoljan stanjem u Partiji. O nekim zamjerkama već je bilo govora. Najviše se Partiji zamjera u tekstu Okružnice broj 3. CK KPH od 30. septembra 1941. U njoj se između ostaloga kaže: »neke organizacije iskrivljuju liniju Partije u desno-oportunističkom pravcu. To naročito važi za one krajeve koji su pripojeni fašističkoj Italiji ili se nalaze pod njenom okupacijom. Mnogi drugovi, pa i neki rukovodioci u tim krajevima, nisu prozreli namjere i taktiku fašista, nego se vrte na njihovom repu.

[190] Vidi bilješku broj 10.
[191] Isto.
[192] Isto.

Drugovi u Primorju imali su posve kapitulantski stav prema talijanskom fašizmu. Tako su na pr. neki smatrali, da bi trebalo nešto učiniti (zabucati, izazvati neku gužvu) da bi se dalo povoda italijanskom fašizmu da skupiraju neokupirane djelove i pošalju veći broj svojih trupa. A kad su te trupe došle, neki su smatrali da je »dobro za našu stvar. Takova shvatanja predstavljaju izdaju partijske linije i narodnooslodilačke borbe [.. .].«[193]

Na liniji desno-oportunističkih skretanja, CK KPH dalje konstatira:

> »Mnoge naoružane skupine ljudi povukle su se ispred terora u šume gdje tjednima leže neaktivne i nisu izveli ni jednu, ma i najmanju akoiju. Takve skupine ne mogu nositi časni naziv partizana.«[194]

U Okružnici se posebno zamjera oportunizmu i grupaštvu u KP Sušaka, pa se kaže:

> »U najtežim časovima borbe pojavilo se u gradu Sušaku[195] grupaštvo. Partija je razbila pokušavanje grupe, koja se formirala, i očistila Partiju od bolesno-ambicioznih ljudi, koji su kršili odluke Partije i iskrivljavali njenu liniju. Partijske organizacije moraju budno paziti na sve nezdrave *pojave i voditi odlučnu borbu za jedinstvo Partije na bazi partijske linije.«*™

CK KPH je obavezao sve komitete, funkcionere i članove KPH da temeljito prouče Okružnicu, da u daljem radu isprave uočene slabosti i postupaju u duhu direktiva. Komunistima Sušaka ona je došla u pravi čas; pomogla im je da rasčiste s grupaštvom i oportunizmom i da konsolidiraju Partiju.

Prva mjesna (proširena) partijska konferencija Sušaka

Iz citiranog teksta Okružnice vidi se da je potkraj septembra CK KPH sa svoje strane raščistio situaciju u KPH Sušaka. To znači da je odluka o isključenju iz KP Diminića i Biondića bila gotova i upućena KK KPH za Sušak, da prema njoj postupi. Međutim, ta je odluka na sastanku pročitana tek pod konac novembra, tj. najmanje dva mjeseca poslije njena donošenja. Za sve to vrijeme nastavljala su se trvenja u KK, energija se trošila u međusobnim raspravama umjesto da su sve snage bile usredotočene na borbu protiv okupatora.

Ostalo je nepoznato zbog čega je Šupić toliko odugovlačio da pred partijski forum i članstvo istupi s odlukom CK KPH o isključenju iz rukovodstva i Partije Dušana Diminića i Pavla Biondića. Vjerojatno se bojao od toga kako će takva odluka biti prihvaćena. Diminić je bio poznat kao komunista i čovjek proganjan od režima bivše Jugoslavije, a kao pravnik imao je utjecaj na inteligenciju. Cijenio ga je tadašnji srednji sloj i dosta je za-

[193] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 1, str. 146.
[194] Isto, str. 149.
[195] U tekstu rezolucije stoji slovo N, što je bila oznaka za Sušak. Radi jasnoće teksta stavljen je puni naziv.
[196] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 1, str. 153

služan za njegovo relativno dobro držanje u prvim danima revolucije. Manje je bio poznat i cijenjen među radnicima, ali dovoljno utjecajan da je politički obračun s njim i grupom koja ga je podržavala (Biondić, Grenko, Golec itd.) predstavljao teškoću.

Da bi se na neki način posrednim djelovanjem prebrodilo nezdravo stanje u KK KPH Sušaka i što više ograničio utjecaj Diminića i Biondića, nekoliko tada najaktivnijih i u KP najutjecajnijih komunista, u dogovoru s Radom Šupićem i nakon odobrenja CK KPH, odlučilo je da formira Mjesni komitet KPH za Sušak u sastavu: Emil Karadžija, sekretar, Slavko Komar, Milan Slani i Mirko Franelić. Tako je KK KPH za Sušak bio stavljen pred svršen čin i suglasio se s činjeničnim stanjem.[197]

Prvi i najvažniji zadatak Mjesnog komiteta bio je da organizira mjesnu partijsku konferenciju radi raščišćavanja nezdrave situacije u Partiji, osobito u njenu rukovodstvu, i utvrdi jedinstven stav komunista o narodnooslobodilačkoj borbi. Konferencija je održana između 8. i 10. novembra 1941.[198] u Kostreni (zaselak Rožmanići) u prisutnosti 12 delegata: 7 radnika, 1 namještenik, 1 obrtnik i 3 intelektualca.[199]

Referat za konferenciju pisan je na osnovi materijala iz Okružnice broj 3. CK KPH. U referatu se, između ostalog kaže:

> »Mi moramo znati, da je *danas* prvi, glavni i neposredni cilj borbe Kompartije Hrvatske — prema posljednjoj direktivi CK: *Istjerivanje fašističkih okupatora iz naše zemlje, uništenje frankovačkih bandi, vraćanje u sastav Hrvatske: Dalmacije, Primorja s Istrom, Međumurja i izvojevanje istinske nacionalne slobode i nezavisnosti.* Naša dužnost i naš cilj je danas uništenje fašizma, protjerivanje okupatora i njegovih slugu. Zato je potrebno stvaranje narodnooslobodilačke fronte u kojoj će se okupiti sve protufašističke demokratske i patriotske snage, svi — bez razlike na stranačku i klasnu pri-

[197] O osnivačkom sastanku ovoga komiteta nema izvornog dokumenta, a njegovi sudionici nisu jedinstveni u ocjeni vremena održavanja sastanka. Emil Karadžija piše u svojim sjećanjima da se »konstituirajući, zapravo osnivački sastanak Mjesnog komiteta KPH za Sušak održao u septembru u stanu Vlatke Babić u današnjoj ulici Janka Polić Kamova. Sastanak je sazvao Karadžija po nalogu Rade Šupića, nakon odobrenja CK KPH. Za sekretara je izabran Emil Karadžija, a za članove Slavko Komar, Milan Slani i Mirko Franelić *(Izjava,* MNR, Fi/100). Slavko Komar u pismenoj izjavi autoru za ovaj rad ukazuje da je na Sušak došao 25. septembra, da se neko vrijeme liječio od rane i iscrpljenosti te konstatira da je osnivački sastanak MK KPH za Sušak mogao biti održan u drugoj polovini oktobra. Budući da je MK pripremio održavanje proširene partijske konferencije u Rožmanićima, koja je održana potkraj prve dekade novembra 1941, Komarova se ocjena može prihvatiti kao najpouzdanija.

[198] U materijalima s konferencije stoji da je održana polovinom novembra 1941. Međutim, konferencija je održana prije, ali je zbog kospiracije naveden kasniji datum. Kao datumi održavanja navode se 8, 9 i 10. novembar. U *Hronologiji* koju je izdao Vojnoistorljski institut iz Beograda stoji da je održana 10. novembra. Milan Slani, član MK KPH i jedan od organizatora konferencije, piše da je održana 8. ili 9. novembra *(Primorski vjesnik,* br. 4—5, august—novembar 1961). Za utvrđivanje datuma održavanja konferencije treba uzeti u obzir i podatak da je s konferencije upućen pozdravni telegram četi »Božo Vidas Vuk«, koja je napadnuta i razbijena 12. novembra 1941. No, ni ovaj podatak nije dovoljno pouzdan jer su vijesti o napadu na četu stigle zajedno s nrvim povratnicima s Tuhobića.

[199] Materijali s konferencije čuvaju se u Muzeju revolucije u Rijeci, zbirka C, sig. 279, III Ci/97.

pađnost, svi rodoljubi, siromašni i bogati, svi koji vole našu zemlju ,a mrze okupatore i njihove sluge. Nacionalno oslobođenje je jedan dio našeg programa pa je jasno da KP mora stajati na čelu narodnooslobodilačke borbe, ona mora tom borbom rukovoditi, a članovi KP moraju biti najbolji, najhrabriji, najdostojanstveniji borci za narodno oslobođenje — oni moraju biti kao i do sada — najbolji sinovi svojeg napaćenog naroda. U toliko nas više zabrinjava oportunizam koji je ovladao našim partijskim redovima, u redovima naše mjesne organizacije«.[200]

Prema kazivanju sudionika konferencije i izjavi Dušana Diminića,[201] na konferenciji je i Diminić podnio referat u ime KK KPH za Sušak. Diskusija se uglavnom vodila o pitanjima iz referata Mjesnoga komiteta, koji je »obračunao s grupom koja je stvarala nezdravo stanje u partijskoj organizaciji, pa i u partijskom rukovodstvu, podcjenjivanjem okružnog rukovodstva i zapostavljanjem partizanskog pokreta... Oštro su žigosani oni pojedinci u partijskim organizacijama i rukovodstvima, koji su nalazili razne objektivne razloge u prilog čekanja i pasiviziranja. Osuđen je sistem ličnih veza i rukovođenja preko pisama i kurira, što je slabilo borbenu aktivnost partijske organizacije i onemogućavalo njeno povezivanje s masom. Konferencija je uočila da zakonspirirana partijska organizacija, povučena u duboku ilegalnost i odvojena od ljudi, kojoj su se nametale razne umišljene vodice i vođe, koji su htjeli voditi svoju političku liniju, nije mogla ozbiljno orijentirati borbeno raspoloženje ljudi na kurs oružanog rata protiv okupatora.«[202]

Osim načelnih, referat je ukazao i na konkretne primjere oportunističkog držanja pojedinih komunista, na izbjegavanje akcija i slično. Tako se navodi da se jedan drug protivio akcijama skojevaca da okupator ne bi pohapsio poznatije ljude, da oružane akcije mrse račune Partiji i prijete da odrube glave vođama, da se akcije rušenja pruge izvode kada se Talijani budu povlačili, da se ne može voditi borba na širokom frontu jer »Primorci nisu borbeni po svojoj naravi«, da je »zima nepogodna za borbu«, da »nemamo dosta oružja« da je »još prerano«, da je »nama preblizu granica« itd.

Čekanje da se rat riješi na istočnoj fronti, da se ne izaziva okupator preuranjenim akcijama, da još nije vrijeme za oružanu borbu itd. bila je u to vrijeme politika građanskih stranaka i kvislinga. Nikako se nije mogla uskladiti s politikom KP o odlučnom angažiranju komunista i svih progresivno i nacionalno orijentiranih snaga za borbu protiv okupatora i svih njegovih pomagača. Osuda takve politike u referatu i diskusiji bila je potpuna. Rezolucija usvojena na konferenciji založila se za likvidaciju izdajničkog oportunizma, za čišćenje nepartijskih elemenata i za uvlačenje u Partiju novih, mladih članova, prije svega radnika iz tvornica, za stvaranje čvrste partijske jezgre po selima, za veće angažiranje žena i omladine u sve Oblike antifašističkog rada, osobito u oružane formacije, za stvaranje masovnih odbora NOF-e po svim mjestima, selima i poduzećima, za stva-

[200] Isto.
[201] Vidi bilješku broj 10.
[202] M i l a n S l a n i, *Uz dvadesetgodišnjicu prve partijske konferencije Sušaka,* »Primorski vjesnik«, br 4—5, august—novembar 1961.

ran je narodnooslobodilačkog fonda iz kojega bi se financirale akcije za narodno oslobođenje i pomagale žrtve fašističkog terora, itd.

Općenito govoreći, konferencija je bila najznačajniji događaj u KPH Sušaka 1941. Na njoj je naročito »podvučena potreba proširenja partizanskog odreda i smionog ulaska u oružane akcije protiv talijanskog okupatora, potreba stvaranja i aktivnog djelovanja borbenih grupa u samom gradu Sušaku, koje bi dijelile letke, pisale parole po zidovima, vršile sabotaže u tvornicama i na transportnim sredstvima, pripremale napade na talijanske okupatore i izdajnike i slično.«[203]

Raspuštanje organizacije KPH Sušaka i rad na konsolidaciji Partije na anektiranom području

Poslije konferencije u Rožmanićima počelo je čišćenje Partije od nedozrelih pojedinaca u cilju konsolidacije njenih redova. Kritika slabosti U rukovodstvu i Partiji Sušaka, izrečena od strane CK KPH, prihvaćena je na konferenciji kao pravilna. Konferencija je ukazala i na slabosti i na njihove nosioce. Poslije nje bilo je mnogo lakše raščišćavati situaciju u KK KPH za Sušak, jer su nosioci frakcionaštva na konferenciji bili konkretno žigosani a da nisu u tekstu dokumenata iznošena njihova imena. U takvim okolnostima, kada je teren bio sondiran, došlo je potkraj novembra do sastanka KK, na kojem je pročitana odluka CK KPH o isključenju iz KK KPH za Sušak i Partije Dušana Diminića i Biondića[204] i odluka o formiranju novog KK sa sekretarom Radom Šupićem. Budući da su u novi KK ušli ljudi koji su sačinjavali dotadašnji Mjesni komitet, s Radom Šupićem kao sekretarom, prestao je djelovati Mjesni komitet, a provođenje zaključaka proširene mjesne konferencije KPH preuzeo je na sebe novoformirani KK KPH za Sušak.[205]

* S l a v k o K o m a r, *Sjećanja na narodnooslobodilačku borbu Sušaka i okolice,* »Primorski vjesnik«, br. 4—5, august—novembar 1961.

[204] Isključeni članovi KK KPH za Sušak Dušan Diminić i Pavao Biondić pozvani su da se kao borci priključe partizanskim jedinicama. Diminić se odmah odazvao pozivu i već u januaru 1942. pošao u partizanski logor, dok je Biondić oklijevao. Međutim, maja 1942. i on je pošao u logor na Tuhobić, gdje je prilikom jednog napada poginuo. Diminić se u partizanima istakao kao dobar mitraljezac. Kasnije je ponovno primljen u KP te je vršio odgovorne funkcije u štabovima partijskim rukovodstvima i organima narodne vlasti u Istri.

[205] O formiranju, radu i prestanku rada Mjesnog komiteta KPH za Sušak nema izvornih podataka. O njemu se govori o memoarskoj građi, ali vrlo malo. Neki partijski radnici iz toga razdoblja tvrde da nije ni postojao. Međutim, sigurno je, a to se vidi i iz materijala konferencije u Rožmanićima, da je MK KPH organizirao i vodio konferenciju, a da je kao delegat KK KPH za Sušak na konferenciji bio Dušan Diminić. Također se sa sigurnošću može tvrditi da je formiranjem novog KK KPH za Sušak prestao raditi MK, odnosno da je MK KPH prerastao u KK KPH za Sušak s istim sastavom, samo sada s Radom Šupićem kao sekretarom. Iz izvještaja KK KPH za Sušak od 15. februara 1942, koji je upućen OK KPH za Hrvatsko primorje (AIHRPH, KP-266/10), sjećanja nekih sudionika konferencije i pismene izjave Slavka Komara autoru za ovaj rad, može se pouzdano reći da je CK KPH povjerio formiranje KK KPH Radi Šupiću i Slavku Komaru. Na njihov prijedlog u KK KPH za Sušak, uz njih dvojicu, još su ušli Milan Slani Emil Karadžija i Mirko Franelić.

Nakon ovih organizacionih promjena Rade Šupić je u novom komitetu imao funkciju političkog sekretara, Emil Karadžija je bio zadužen za organizacioU[a] Pitanja, Milan Slani za ideološko-politički i propagandni rad, izdavačku djelatnost i raspačavanje štampe, Slavko Komar za organizaciju borbenih grupa u gradu i za vanjsko područje kotara, tj. Grobinštinu, grupu sela u zahvatu ceste Čavle — Hreljin, za Bakar i Kostrenu, ali su, uz ovo, radili i na mobilizaciji boraca za NOV.[206] Nadalje, novoformiranom KK KPH za Sušak postavljen je zadatak da sjedinjuje rad na čitavom području Rijeke i Istre, zatim Kastva, Krka, Raba i Čabra. U Proglasu »Rodoljubima Primorja i Istre« od 1. decembra 1941. KK KPH za Sušak potpisao se kao »Komitet za Primorje i Istru«.[207] Kako je i Kastavština bila jak politički centar, s kadrovima koji su u revolucionarnoj borbi brzo sazrijevali, i zbog njena veoma povoljnog geografskog položaja, prodor u Rijeku i Istru išao je preko Sušaka i Kastavštine. Za svoj rad KK KPH za Sušak je odgovarao OK KPH za Hrvatsko primorje kome je podnosio izvještaje i u svemu se prema njemu odnosio kao prema višem partijskom forumu.[208]

U toku ljeta i početkom jeseni 1941. KP se u gradu i kotaru Sušak veoma brzo širila. Primani su ljudi bez kandidatskog staža i bez prethodne provjere na konkretnim revolucionarnim zadacima.[209] Bilo je slučajeva da se »jedna simpatizerska grupa ili grupa koja je davala sredstva za crvenu pomoć proglase partijskim ćelijama«.[210] Na taj su se način razvodnili kriteriji za ulazak u Partiju pa je u nju dospio izvjestan broj članova dobrih i poštenih rodoljuba, ali bez revolucionarnog žara i spremnosti da se angažiraju na zadacima koje je situacija svakodnevno nametala. U pismu CK KPH od 28. oktobra 1941. konstatirano je da je u kotaru Sušak bilo 200 članova KP, što je bilo nerazmjerno prema slabostima partijskog rada i mrtvila narodnooslobodilačke borbe.[211]

Ocjenjujući nastalu situaciju i analizirajući načine kako ozdraviti i konsolidirati Partiju, KK KPH za Sušak je došao do zaključka da je najpreči

[206] Pismena izjava Slavka Komara autoru.

[207] Proglas je objavljen u *Primorskom vjesniku,* br. 14, 1. decembra 1941.

[208] U nekoj memoarskoj građi navodi se podatak da je KK KPH za Sušak za svoj rad odgovarao CK KPH, što je samo djelomično točno. Zbog posebnih okolnosti u ranijim OK KPH za Hrvatsko primorje, kojemu je sjedište bilo u Sušaku, CK KPH je raščistio situaciju u tom forumu i ujedno preuzeo brigu oko formiranja novog KK KPH, što je bilo u nadležnosti novoformiranog OK. U svim ostalim pitanjima KK KPH za Sušak bio je podređen OK KPH

[209] Branko Vičević, jedan od sudionika NOB, o tome piše: »Poslije napada Hitlera na SSSR drug Anton Borčić iz Kukuljanova došao je kod Tadeja i pozvao *ga* na sastanak u svoju kuću u Kukuljanovo. Tu su bili prisutni slijedeći drugovi: Borčć Anton Borčić Avelin, Cuculić Andrija, Oktavio Cuculić i Tadej Ivan. Na tom sastanku drug Borčić govorio je o političkoj situaniii u svijetu i kod nas rekavši da od ovoga sastanka sačinjavamo partijsku ćeliju, pročitao nam proglas CK KPJ o dizanju ustanka (Usp. Branko Vičević, *Kukuljanovo 1941—1942. godine,* »Novi list« od 23. decembra 1971). I kao izuzetak ovaj primjer govori dovoljno uvierljivo da se tih dana u KPJ (KPH) primalo bez prethodne prijeko potrebne Političke pripreme pojedinaca.

[210] Vidi bilješku broj 206.

[211] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje. KP-266/13.

i najbolji put raspuštanje Partije u gradu i kotaru Sušak. Odluka o raspuštanju donesena je u decembru 1941. U to vrijeme brojila je organizacija 123 člana, od čega 78 u gradu i 45 u selima.[212]

Odmah nakon raspuštanja KP počelo je preispitivanje svih partijskih jedinica i pojedinaca. Neke su ćelije pretvorene u kandidatske,[213] a neke u simpatizerske grupe. Ispitano je vladanje i držanje svakog člana KP pojedinačno i svi koji su u dotadašnjem radu pokazali potrebnu revolucionarnost, ponovo su primljeni u KP, dok su ostali učlanjeni u simpatizerske grupe, odbore narodne pomoći (NP), odbore narodnooslobodilačke fronte itd., ako nisu bili ocijenjeni kao neprijatelji NOP-a.[214]

Po selima se raspuštanjem partijske organizacije manje osjetilo nego u gradu, jer je Partija prije toga bila desetkovana hapšenjima i osula se na razne načine.

Raspuštanje Partije u OK KPH za Hrvatsko primorje nije prihvaćeno kao najrazumnija mjera. Smatralo se da je Partiju moguće očistiti i ozdraviti bez raspuštanja. Iz dopisivanja koje se u toku februara i marta 1942. vodilo između KK KPH i OK KPH vidi se da je KK KPH za Sušak uvjerljivim razlozima dokazivao razumnost svoga poteza, najpogodnijeg za rasčišćavanje liberalizma i oportunizma koji se bio uvukao u partijske redove. U izvještaju od 15. februara 1942. KK navodi razloge zbog kojih je raspuštanje KP smatrao pravom mjerom za brzo raščišćavanje stvari, pa konstatira:

> »1. Nije postojala ni jedna jedinica u kojoj nije bila barem polovica ili više od polovice ljudi nedoraslih, antipartijskih ili nekomunističkih elemenata.
> 2. Nismo mogli izbaciti ljude koji nisu krivi što su ušli u Partiju, nego oni koji su ih uvukli i koji su Partiju razvodnili.
> 3. Samo raspuštanjem mogli smo odmah od ispravnih drugova sastaviti nove partijske jedinice, dok bi pojedinačnim raspuštanjem i reorganiziranjem stvar mnogo dulje trajala.
> 4. Vi nam kažete da smo morali ljude ostaviti u Partiji i onda nagovaranjem stvoriti jaku partiju. Međutim mi to nismo mogli dz razloga što se ovdje kod nas toliko ukorijenio oportunizam, da i kod one četvrtine najboljih koje smo ostaviti u Partiji postoji još veliki oportunizam, za koji će trebati mnogo raditi, a da ga se odstrani.«[215]

U izvještaju se dalje govori o otporu pojedinih isključenih drugova i o potpori koju im daju isključeni članovi KK-a.

Rasprava o raspuštanju Partije nije bila kratkog daha. O njoj se nastavila diskusija i dopisivanje između KK i OK. Mjesec dana kasnije, tj. 14. marta 1942. KK izvještava OK o zatečenom stanju i poduzetim mjerama, pa kaže:

> »Odmah nakon raspuštanja partijske organizacije ovdje na Sušaku prišli smo preispitivanju svih slučajeva. Omi koji su dorasli za Partiju ušli su odmah u Partiju, dok smo sve one druge, ukoliko nisu izraziti neprijatelji

[212] Isto.
[213] Me l a n k a š e g o t a - M a r u š i ć , *Izjava,* MNR, sig. Fj/142.
[214] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje. KP-266/13.
[215] Isto, KP-266/10.

uzeli u simpatizerske grupe, odobre NP-i, NOF-u itd. Mi vas ponovno uvjeravamo da sve što smo učinili, učinili smo samo iz partijskih interesa. Vašu kritiku u stvari raspuštan ja organizacije primamo, ali se po svemu tome nalazimo između čekića i nakovnja: s jedne strane treba proširiti organizaciju,[216] a s druge strane treba jedinstvo i čistoću Partije čuvati kao zjenicu oka svoga. Raspustili smo organizaciju jer smo tada smatrali da će to najsnažnije djelovati na one koji su se htjeli igrati partije. Oni elementi koji više nisu ušli u Partiju, mahom su iz građanskih krugova. (Na pr. postojala je i posebna profesorska jedinica od 8 članova tj. svi napredni profesori Sušaka sa svojim gospođama, a svaki Biondićev prijatelj mogao je biti član Partije i sam osnivati ćelije. Tako je izgledala ta naša »snažna organizacija!«[217]

Od 78 članova KPH, koliko ih je bilo u građu prije raspuštanja, poslije reorganizacije ostalo je 39 organiziranih u 8 ćelija (od kojih jedna u formiranju), dok se broj članova na selima smanjio od 45 na 21. Tome treba dodati još logorsku jedinicu od 8 članova, što ukupno iznosi 14 jedinica sa 68 članova.[218]

Razlika između 123 člana prije raspuštanja i 68 poslije reorganizacije nije nastala samo kao posljedica čišćenja već i drugih okolnosti: hapšenja (6), strijeljanja (3), bolesti (1). Jednu ćeliju od 5 članova — s Grenkom kao sekretarom — raspustio je stari KK. Raspuštanjem je otpalo »36 ljudi (od kojih 6 profesora s gospođama, 8 Biondićevih prijatelja i 3 nedorasla te ostali po raznim selima od kojih su 4 Hreljana, i to jedan s naše strane koji je sada u Bribirskom logoru, a 3 su preko u okupiranom Hreljinu za koje sada više ne znamo ništa, 1 iz Krasice je pobjegao u Hrvatsku, a jedan odbija rad, dok su dva streljana; u Škrljevu su od 9 članova otpala 4, kao potpuno nedorasla, u Kukuljanovu su od 7 otpala 4 kao nedorasla, u Bakru su od 5 otpala 3 kao lumpenproleteri, u Pašcu su otpala 3 kao dezerteri, dok su još 3 po drugim selima otpali.«[219]

U ovom izvještaju KK korigira postotak oportunistički raspoloženih elemenata i kaže da je raspuštanjem otpalo 34% »za koje smo spremni snositi odgovornost, pa prema tome smatramo da smo postupili samo iz partijskih i bezličnih motiva«.[220]

Već je rečeno da je KK KPH za Sušak bio nadležan za partijski rad u kotarevima Čabar i Kastav, za otoke Krk i Rab, za Rijeku i Istru. Raspuštanje i formiranje novog KK za Sušak odjeknulo je u Partiji na svim tim područjima. Sva partijska rukovodstva poduzela su mjere čišćenja Partije od oportunističkih elemenata. Kritika CK KPH, izražena u Okružnici broj 3, odnosila se na sve organizacije KPH u Hrvatskom primorju; svima je bio postavljen zadatak da preispitaju svoje držanje i način rada. KK KPH za Kastav u izvještaju od 12. januara 1942. konstatira da je Partija bila pre-

[216] U izvorniku teksta stoji »p. orge ovdje na S . . . «. Dalje se u izvještaju na više mjesta upotrebljavaju te i slične kratice. Radi jasnoće u tekstu autor je pisao puna imena ili pojmove.
[217] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/13.
[218] Isto.
[219] Isto.
[220] Isto.

više zakonspirirana i pasivna, »ali čišćenjem Partije od oportunističkih elemenata, nastojati ćemo da i u tom pogledu udovoljimo, kako bi se rukovodstvo drugarskog OK-a moglo potpuno osloniti na KK u Kastvu.[221]

Isključenje iz KK KPH za Sušak i Partije Diminića i Biondića također se na svoj način repliciralo na partijsko članstvo i posebno na forume. U vezi s tim KK KPH za Kastav konstatira:

> **»Članstvo je primilo odluku CK sa razumjevanjem i potpuno se slaže sa donešenim odlukama CK, koje idu zatim da učvrste partijske redove i dignu ugled Kompartije. Naše rukovodstvo kao i rukovodstvo omladine u cijelosti se slaže s postupkom CK. Pitanje druga Diminića, nije kod nas bilo aktuelno, pošto s jedne strane se je uvijek govorilo o pretpotsavljenom višem forumu, a s druge strane za druga Diminića je tekar znalo par drugova.«**[222]

KK KPH za Krk u svom izvještaju za januar 1942. konstatira da su proučili Okružnicu broj 3. i da su od člana KK KPH za Sušak i zastupnika OK[223] **ukoreni za slab rad, da su im date upute za rad Partije i antifašističkih organizacija.**[224] **Što se tiče partizanskog pokreta, u izvještaju se konstatira da su prema uputama predstavnika OK-a formirali 5 logora po općinama i podijelili oružje grupama partizana po 5—6 ljudi. Namjeravaju početi akcije, ali izražavaju bojazan da bi se moglo dogoditi, ako nastane teror od strane okupatora ,da bi ih narod mogao osuditi »kao rušitelje mira i krivice zbog fašističkih represalija, pa bi mogli izgubiti podršku naroda«.**[223]

Ni organizacija KPH Rijeka nije bila imuna od oportunističkih i drugih slabosti. O njima je iz Rijeke pisala Anka Berus, o čemu je već bilo govora.

Raspuštanje KPH u gradu i kotaru Sušak bio je smion i veoma riskantan potez. Izazvao je polemiku i KK je upućeno dosta kritika za takav postupak. Poslije isključenja Diminića i Biondića, KK u novom sastavu našao se u delikatnoj situaciji, tražeći način kako da ozdravi organizaciju. U dilemi da li izvršiti kirurški zahvat ili se odlučiti za strpljiv i dugotrajan posao preodgajanja onih organizacija i pojedinaca kojima nije bilo mjesta u izrazito revolucionarnoj političkoj organizaciji, KK se odlučio za smjelije rješenje. Novi KK bio je sastavljen od iskusnih revolucionara, ljudi koji nisu bili skloni kompromisima i oportunizmu. Strpljivim radom, razgovarajući sa svim organizacijama i pojedincima, analizom sastava svake organizacije i svakog člana Partije pojedinačno, KK KPH za Sušak uspio je ozdraviti Partiju, vratiti joj ugled u masama i postići postavljeni cilj. Do tog cilja on bi, vjerojatno, došao da je izabrao i drugi put, ali je sigurno da su se ljudi, ponovo primljeni u Partiju, osjetili ponosniji i spremniji za izvršavanje teških zadataka. Pojedinačno raspuštanje organizacija i isključivanje po-

[221] **Isto, KP-266/9.**
[222] **Isto.**
[223] **U ime KK KPH za Sušak i kao delegat OK KPH za Hrvatsko primorje za otok Krk je bio zadužen Milan Slani.**
[224] **IHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/9.**
[225] Isto.

jedinaca ili većine članova pojedinih organizacija bilo bi suviše bolno, a pitanje je da li bi Partija zaista odstranila sve kojima u njoj nije bilo mjesta.

IDEJNO-POLITIČKI I PROPAGANDNI RAD

Počeci izdavačke djelatnosti

Da bi ideologija postala materijalna snaga, potrebno je da ovlada masama, da postane njena potreba, viši cilj koji se želi postići. Tako se usporedo s drugim potrebama za vođenje oružane borbe postavljalo i pitanje organizacije, kadrova i sredstava za ideološko-politički i propagandni rad. Koliko se god u toku oslobodilačkog rata osjećao nedostatak oružja i druge opreme, nedostajali su i mediji za međusobno povezivanje rukovodstava i s masama naroda. Trebalo je svakodnevno raskrinkavati politiku okupatora i kolaboracionista, a popularizirati politiku i ciljeve NOB-e. To je bilo utoliko potrebnije što su mase uopće, a posebno seljačke, bili politički i kulturno dosta neprosvjećene i zaplašene terorom okupatora i njegovih slugu. Stoga je razumljivo što je CK KPH, dajući direktivu da se sakuplja oružje, municija i druga sredstva za vođenje oružane borbe, tražio da se sakupljaju i sredstva za ideološko-politički i propagandni rad. Samo je pomoću tih sredstava bilo moguće osigurati jedinstvo pogleda i stavova o nizu pitanja što ih je borbena praksa nametala.

Oblici saobraćanja političkih i vojnih rukovodstava međusobno i s masama naroda u NOBi- bili su vrlo raznovrsni: sastanci članstva ili izvršnih tijela raznih antifašističkih organizacija, konferencije, seminari, pojedinačni ili grupni razgovori, leci, parole, štampa itd. Za prenošenje direktiva, iskustava i stavova viših organa na niže i na narodne mase najpogodniji su bili štampani materijali. Politički aktivisti, nezavisno od toga koliko su bili pokretni i aktivni, nisu mogli stići svagdje gdje je trebalo narodu objasniti sve ono što je mogla učiniti pišana riječ. Stoga se ideološko-politički i propagandni rad od samog početka NOB-e izjednačivao s borbenom aktivnošću.

Pripremajući se za oružanu borbu, OK KPH za Hrvatsko primorje poduzeo je mjere da organizira tehniku za doštampavanje partijskih materijala koji su dolazili od viših foruma i za štampanje vlastitih. Za Partijska rukovodstva u Primorju to nije bila nova stvar. Partijska je štampa imala svoju tradiciju iz ilegalnog rada KP u bivšoj Jugosalviji.

Na početku oružane borbe Sušak je bio središte političke aktivnosti u Hrvatskom primorju, pa je u njemu organizirana prva partizanska štamparija. Inicijativu za to dao je sekretar OK KPH Rade Šupić. Prvi šapirograf unijeli su u Sušak Vlatka Babić i Nikica Šegota. Prema kazivanju Milana Slanog, izdavanje radio-vijesti počelo je u julu 1941. Umnožavane su »najprije na običnoj kancelarijskoj pisaćoj mašini, a kasnije na hektografu. Ove radio-vijesti dobile su nakon nekoliko brojeva ime »Crveni vjesnik«.[226]

[226] M i l a n S l a n i, *Sušak u prvim đonima ustanka,* zbornik »Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 5, Beograd 1956, str. 578.

Prvi brojevi umnoženi su u stanu inž. Zvonka i Vlatke Babić, a nešto kasnije tehnika za umnožavanje prebačena je u Dragu[227] u obiteljsku kuću Ljubice Šepić Mire. Sačuvani drugi broj »Crvenog vjesnika« izašao je 17 augusta 1941. Zbog izazovnog i sektaškog karaktera njegova naziva[228] od br. 3 dobio je naziv »Primorski vjesnik«. Prvi broj izašao je 24. augusta kao glasilo narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatskog primorja, odnosno od br. 14 kao glasilo narodne fronte.[229] Uređivali su ga Rade Vranić Petar, Vladimir Švalba Vid i Milan Slani.[230] Prema izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje Agitpropu CK KPH od 28. oktobra 1942. list je izlazio kao tjednik. Prvi brojevi umnažani su na hektografu u 70 primjeraka ,a nakon nekoliko brojeva na šapirografu u 450 primjeraka. Raspačavan je na anektiranom dijelu Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i u Istri. Donosio je vijesti radio-Moskve i prikaze partizanskih borbi u Srbiji. Od oktobra 1941. list se uz radio-vijesti počeo baviti propagiranjem narođnooslobođilačke borbe i razmatranjem prilika u anektiranom dijelu Hrvatskog primorja. Stvaranjem redovitijih veza s OK KPH za Hrvatsko primorje i ujedinjavanjem osnovne izdavačke djelatnosti za čitavo Hrvatsko primorje, list je prestao izlaziti. Prema ocjeni OK, »Primorski vjesnik« izvršio je dosta veliku ulogu u anektiranim dijelovima Primorja.[231]

Kada je obustavljeno štampanje »Primorskog vjesnika«, tehnika za umnožavanje sklonjena je kod obitelji Horvatin na Trsatu, a zatim u Kostrenu (Sv. Barbara) u stan (školi) učiteljice Anke Volarić. Naime, zgrada u kojoj je bila smještena tehnika u Dragi, nalazila se uz cestu i u blizini karabinjerske stanice, pa je prijetila opasnost da bude otkrivena. Inače je i bez toga pravilo konspiracije nalagalo da se tehnika ne zadržava duže na istom mjestu. Iz škole je tehnika prebačena u Urinj u stan pekara Franje Zaloščeka, gdje je nastavila rad.[232]

Osim tehnike koja je radila u Dragi, sušačka skojevska organizacija štampala je letke u stanu Vere Deutsch na Trsatskim stubama. Leci i Radio vjesnik također su štampani u stanu Nikole Hercigonje na Orehovici i u stanu Vladimira Švalbe Vida.

Komunisti otoka Krka sklonili su jedan šapirograf iz štaba bataljona bivše jugoslavenske vojske u Dobrinju. Dobrovoljnim prilozima kupili su već u maju radio-aparat i samostalno počeli umnožavati radio vijesti, letke i drugi materijal.[233]

[227] Draga je uvala s nekoliko zaselaka na istočnom dijelu Sušaka.

[228] Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje, koji je bio sastavljen od kadrova sa Sušaka, CK KPH je zamjerao za sektaško skretanje udesno. Slučaj s *Crvenim vjesnikom* govori da je bilo skretanja i ulijevo. Međutim, ovaj propust bio ie brzo ispravljen zalaganjem Milana Slanog.

[229] Opširnije o *Primorskom vjesniku* vidi rad: P e t a r S t r č i ć, *Primorski vjesnik 1941,* Rijeka 1972.

[230] AVII, k. 2009, 2/165-3.

[231] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/229. O radu tehnike u Hrvatskom primorju članak: K a t i c a B r u s i ć, *Tehnike i štamparije na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre od 1941—1945,* »Novi list« 26 aprila do 5. maja 1971.

[232] Isto, nastavak 2.

[233] Isto, nastavak 3. i 4.

Partijska tehnika KK KPH za Kastav radila je u prvo vrijeme u kući Davora Srdoča u Zametu, a izdavala je letke, biltene, radio-vijesti te neke brojeve Primorskog vjesnika. Materijal je iz tehnike prenašan u kuću Berte Jardas koja je vodila brigu o ispisanim matricama. Matrice su pisali na stroju u općini Kastav Mirko Lenac i Josip Cetina. U ovoj tehnici su radili članovi SKOJ-a pod rukovodstvom Davora Srdoča kojima je, u hitnim slučajevima, pomagao Ivan ćiković Beli, član KK SKOJ-a za Kastav.[234]

Već je bilo govora o tome da je skojevska organizacija Rijeke organizirala štampariju u Starom Gradu, koja je kasnije više puta mijenjala mjesto rada. Kada su polovinom 1942. učvršćene veze s KK KPH za Kastav i MK KPH za Sušak, odnosno kada je formirana zajednička tehnika,[235] mjesna tehnika iz Rijeke prebačena je u logor.

Poslije reorganizacije OK KPH za Hrvatsko primorje u septembru 1941. ukazala se potreba za vlastitom tehnikom za umnožavanje partijskih i drugih materijala. Partijski materijal (leci, proglasi, okružnice i dr.), što ih je CK KPH slao Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje[236] nisu mogli udovoljiti sve većim potrebama za takvim materijalima, pa je donesena odluka da se organizira zasebna tehnika za potrebe OK. Zadatak je povjeren Viktoru Bubnju, koji je nalog brzo izvršio i tehniku smjestio u »Tehničku sekciju« u Crikvenici. U toj je tehnici početkom oktobra počeo izlaziti mjesečnik *Glas naroda za Hrvatsko primorje* kao glasilo narodnooslobodilačke fronte.

I Crikvenica je bila nepogodno mjesto za umnožavanje i raspačavanje partizanske štampe. Zato je donesena odluka da se tehnika za umnožavanje preseli u Novi Vinodolski u zgradu Voćno-loznog rasadnika, gdje je radio agronom Josip Polonijo. Na tom je mjestu mogla slobodnije raditi, a i raspačavanje materijala bilo je mnogo lakše nego iz Crikvenice.[237]

U novoj tehnici izašla su tri broja *Glasa naroda za Hrvatsko primorje* u 180 primjeraka. U januaru 1942. da bi se naglasio oštriji i borbeniji kurs narodnooslobodilačke fronte u Primorju, list je promjenio naslov u *Primorski borac.* Umnožavan je na dva mjesta, u tehnici OK 250 primjeraka za Crikvenicu, Novi i Senj i 700 primjeraka u tehnici KK KPH za Sušak za anektirani dio Primorja i Istru. Kada je nešto kasnije kompletirana tehnika OK, list je umnožavan u 600 do 800 primjeraka. Prema izvještaju OK KPH od 28. oktobra 1942. dvobroj 10/11 izašao je u 800 primjeraka na 26 strana.[238] Taj podatak svjedoči da je list i po tiraži i po opsegu bio već dostigao zavidan nivo.

Februara 1942. tehnika za umnožavanje materijala preselila se iz Voćno-loznog rasadnika i iz Urinja u Bribirski logor na Kozarskom. Spojene su u jednu, te su dalje radile kao tehnika OK KPH za Hrvatsko primorje.[239] U njoj je nastavljeno štampanje *Primorskog borca* i drugih materijala.

[234] Dogodilo se, n. dj., str 113.
[235] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 121.
[236] Vezu između OK KPH za Hrvatsko primorje i CK KPH održavala je Marija Vuković Dunja.
[237] K. Brusić, *Tehnike i štamparije,* n. čl., nastavak 3.
[238] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/229.

Kao glasilo borbe naroda Hrvatskog primorja *Primorski borac* posebnom je pažnjom komentirao važnije događaje iz razvitka ustanka toga kraja, ali je istovremeno objavljivao i sve značajnije novosti iz zemlje i svijeta, prenosio direktive viših foruma i veoma korisno poslužio za potpunije informiranje boraca i naroda o svim važnijim jugoslavenskim i svjetskim problemima.

U uvjetima kada je okupator zaplijenio radio-aparate i druga glasila za javno komuniciranje s masama naroda, partizanska je štampa bila prijeko potrebno sredstvo za informiranje o onim događajima koji nisu išli u prilog silama Osovine. Sama činjenica što je u Sušaku, uza samu komandu 2. talijanske armije i mnogobrojne ustanove fašističke vlasti, duže vremena izlazilo glasilo NOP-a i po gradu raspačavani razni materijali koji su propagirali NOP, svjedoči o snazi borbe i odvažnosti Partije, odnosno ljudi koji su na tim poslovima radili.

Sadržaj i značenje Primorskog vjesnika 1941.

Primorski vjesnik je jedan od prvih listova što ga je organizirala KPH poslije okupacije zemlje. Pribavljanje štamparskog materijala, štampanje i rasturanje lista u uvjetima kada su Sušak i njegova okolina bili preplavljeni talijanskim vojnicima i policajcima, mogla je da osigura samo jaka partijska organizacija i jedan zaista patriotski grad i kraj.

Iz sadržaja lista vidi se koja su pitanja u datom momentu zaokupljala pažnju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje, a kasnije KK KPH za Sušak. U prvom periodu dok je KPH pripremala svoje članstvo i narodne mase da podrže njeno opredjeljenje na oružanu borbu protiv okupatora i dok nije osigurala vlastite izvore informacija, u listu su prevladavale vijesti savezničkih radio-stanica koje su se ticale stanja na njemačko-sovjetskom ratištu. Kasnije sve više članaka govori o borbama u Jugoslaviji uopće i Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri posebno. Izvjestan broj članaka obrađivao je teme političkog karaktera te se mogu tretirati kao direktivni stavovi KPH o nekim važnim pitanjima politike i organizacije NOB-e.

Od niza tema koja je obrađivao *Primorski vjesnik* izdvojit ćemo neke najvažnije. Prije svega to su pitanja koja se tiču ponašanja vojske i vlasti okupatora, o fašističkoj ideologiji i NOP-u kao jedinstvenom frontu borbe protiv okupatora.

U br. 10, od 12. oktobra 1941, u dopisu iz Grobinštine, a povodom učestalih hajki fašističke policije na ljude, na pljačku materijalnih dobara, na zabranu hrvatskog jezika i pisma u školama itd., govori se kako fašisti sprovode svoje isprobano »kulturno djelo«, koje se sastoji u odnarođavanju, izrabljivanju i istrebljivanju. A uza sve to »ti uljezi i silnici još očekuju od nas da budemo zadovoljni, što više — da budemo i zahvalni kao tobožnjim osloboditeljima, i zastupnicima nove faš. »socijalne pravde«. A kako je ta »pravda« izgledala pokazuje dopis iz tvornice »UKOD« u kojoj su

[239] **Vidi bilješku broj 237.**

»mnoge žene od napora i iznemoglosti padale u nesvijest«. U br. 7, od 21. septembra 1941. objavljen je dopis iz Tvornice papira koji govori o bezdušnoj eksploataciji radne snage uopće a ženske posebno.

Često obrađivana tema bila je borba protiv fašizma i njegove ideologije. Zapažen je članak u br. 6, od 14. septembra u kojemu se konstatira da protiv fašizma moraju biti svi radnici, svi seljaci i intelektualci, svi Jugoslaveni i Slaveni uopće, »jer fašizam znači pokušaj da se radnike pretvori u strojeve, koji pod strahovladom fašističkih pasa čuvara izrađuju materijalna dobra, koja će pomoći jednu kliku razbojnika da vlada nad zarobljenim narodom. Svi radnici svijesni su toga, da je fašizam zakleti neprijatelj prava radnog naroda, zakleti neprijatelj socijalne pravde.

Protiv fašizma moraju biti svi seljaci, jer fašizam nastoji da drži seljake u srednjevjekovnoj bijedi i neznanju, da bi ih tako mogao iskorištavati, da bi ih mogao pretvoriti u tegleće životinje, koje ne misle, već samo rade za svoje gospodare.

Protiv fašizma moraju biti intelektualci, jer fašizam nastoji, da od njih učini pokorne i ropske sluge, prodane duše, koje nesmiju da misle, već za bijedni komad kruha imaju da posluže uništenju vlastitog naroda i vladi nekolicine razbojnika.

Protiv fašizma mora biti svaki Hrvat, jer je fašizam zarobio hrvatsku zemlju, jer hoće da je pretvori u stratište i groblje, na kojem će divljati ustaše — plaćene fašističke hijene. Svaki Hrvat mora biti protiv fašizma, jer fašizam stalno otima Hrvatima zemlju i more i pravo na život. Istra, Hrvatsko primorje, Dalmacija, najočitiji su primjer tome.

Protiv fašizma moraju biti ujedinjeni svi stanovnici Jugoslavije bez razlike, jer fašizam hoće da tu zemlju pretvori u vječno razbojište, na kojem će se ljudi klati i ubijati pod nadzorom fašista do konačnog istrebljenja.

Protiv fašizma mora biti i svaki Slaven, jer se posebnom žestinom obori na slavenske narode, i svaki pošten čovjek, jer znači survavanje čovječanstva u bijedu, plansko uništavanje prosvete i kulture, nijekanje najuzvišenijih ljudskih težnji, jer — konačno, »fašizam znači — mrak, smrt i zločin!«

U br. 13, od 28. septembra 1941. iznose se brojni podaci o zločinima fašista počinjenim u Cerniku, Hreljinu, Pašcu, Lukežima, Krasici i Pothumu, te se svi rodoljubi pozivaju u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Borba protiv ustaša tretirana je kao sastavni i nerazdvojni dio borbe protiv okupatora. I u slijedećem broju (14) od 8. decembra konstatira se da je borba protiv fašističkog okupatora i njegovih slugu prioritetni zadatak svih patriota.

Posebno treba istaći principijelnost stavova u borbi protiv talijanskog okupatora. Naime, nigdje se ne atakira protiv Talijana i talijanskog naroda već protiv fašističkog okupatora s kojima se izjednačuju njegovi pomagači — domaći izdajnici. »Svaki je fašizam, i njemački i talijanski i ustaški jednako krvav i okrutan«.[240]

[240] *Primorski vjesnik,* br. 14, od 8. decembra 1941.

Poseban je značaj *Primorskog vjesnika* u razvijanju ideja narodnooslobodilačkog pokreta kao sveopćeg pokreta naroda bez obzira na stranačku i klasnu pripadnost. Zapažen članak objavljen je u br. 12, od 18. novembra u kojemu se konstatira da je Hrvatsko primorje »odvajkada bilo hrvatsko i slavensko«. Ono je oduvijek »demokratsko, napredno i slobodarsko. Ono treba da se i danas pokaže takvim. Ono mora prednjačiti svima. Pristalice HSS-a, svih jugoslavenskih struja i grupa treba da se okupe svi bez izuzetka uz komunističku partiju i njene junačke borce, koji svojim životima dokazuju svoju visoku svijest u borbi hrvatskog naroda protiv fašističkih razbojnika. — Stranački interesi i pogledi ne smiju da nas u ovim odsudnim časovima zaslijepe i razdvoje. Ulaskom u narodno-oslobodilačku borbu nitko se ne treba odricati svoje stranke, svog programa. *Narodnooslobodilački pokret ne predstavlja stapanje stranaka i ideologije, već je to organizacioni oblik zajedničke saradnje svih naprednih, demokratskih, slobodoumnih i rodoljubivih elemenata. Program toga pokreta je jasan i određen: Istjerivanje faš. okupatora iz naše zemlje, vraćanje u sastav Hrvatske Istre, Dalmacije, Primorja, Međumurja, kao i istrebljenje fašističkih plaćenika i narodnih izdajica — Pavelićevih ustaša«.*

Slijedeći politiku NOP-a u br. 14 upućen je poziv svim rodoljubima Primorja i Istre, svim radnicima, seljacima i građanima, da u svakom selu, poduzeću, uredu, u svakom staležu stvaraju »odbore Narodno-oslobodilačke fronte. U te odbore treba da uđu svi rodoljubi, bez obzira na dosadašnju stranačku pripadnost (pa i oni koji su dosada stranački neorganizirani). Odbori Narodno-oslobodilačke fronte (NOF) preuzet će i dalje voditi borbu protiv okupatora za narodno oslobođenje.«

Na tako jedinstvenoj političkoj osnovi izrađivala se jedinstvena oružana sila — NOVJ. Velike nade polagane su u SSSR i njegovu Crvenu armiju, ali se glavna pažnja posvećivala formiranju vlastitih jedinica, i to odmah, bez čekanja. »Samo tako i tim načinom doći će se do konačnog oslobođenja. Neka nam se ne govori, da je moguće i drukčije (napr. strpljivošću, tj. da se drugi za nas bore)! Oslobođenje našeg naroda je moguće samo kao djelo naših vlastitih ruku i žrtava.« U istom (posljednjem) broju objavljen je poziv kojega je KK KPH za Sušak uputio rodoljubima Primorja i Istre za borbu protiv okupatora i njihovih slugu, pod nazivom Kotarski komitet KPH za Primorje i Istru, što predstavlja posebno vrijedan dokument o ingerencijama KK KPH za Sušak poslije formiranja novog OK KPH za Hrvatsko primorje.

Ako se ima u vidu činjenicu da su okupatorske vlasti zaplijenile radio-aparate i zabranile izlaženje svih listova i drugih glasila, može se ocijeniti od kakve je važnosti bilo izlaženje *Primorskog vjesnika,* kako radi objektivnog informiranja o događajima u svijetu i zemlji, tako i radi tumačenja politike KPH u osnovnim stavovima razvitka NOB-e.[241]

[241] **Primjerak *Crvenog vjesnika* br. 2 i primjerci *Primorskog vjesnika* od broja 3 do broja 14 čuvaju se u Muzeju narodne revolucije u Rijeci, sig. III A, 728—739.**

III POGLAVLJE

REORGANIZACIJA KPH I UTEMELJENJE POLITIČKE I VOJNE OSNOVICE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

(do sredine 1942. godine)

RAZVOJ ORUŽANE BORBE ZIMI 1941/42.

Osnivanje Sušačko-kastuvske čete

Potrebu formiranja novih logora diktiralo je više uvjeta. Prije svega trebalo je što prije izvući ljude iz mjesta pod stalnom kontrolom neprijatelja, jer su oni bili najviše ugroženi i već ih je nekoliko pohvatano dok su se sklanjali po Sušaku, a zatim obnoviti i nastaviti borbu. Cijeli KK KPH za Sušak tjednima je radio na tome da prikupi rasute i fizički ugrožene borce i da ponovo formira partizanski logor.[1] Slavko Komar je od KK posebno zadužen da radi na tom zadatku, pa je zajedno s Brankom Radetićem i jednim starijim pastirom obišao planinski teren sjeverno od Grobničkog polja da bi pronašao pogodno mjesto za novi logor.[2] Pastir im je pokazao 4 spilje, od kojih se najpogodnija nalazila na brdu Nebesa (k. 1133). Prva grupa ugroženih partizana došla je u spilju noću 19/20. decembra 1941, pa je od tada počeo funkcionirati novi logor u planini.[3] Do kraja 1941. u spilji se okupilo 25 do 30 partizana.[1]

Uvjeti života u spilji bili su veoma teški. Vladala je velika hladnoća, a vatra se teško održavala. Poslije dužeg boravka u neprestanom mraku, izlazak na svjetlost dana i bjelinu snijega izazivao je privremeno sljepilo i prijetio je oštećenjem vida. Stoga su poduzete mjere da se izgrade barake i logor preseli. Zapravo je još prije planirano da se izgrade barake za par-

[1] **Slavko Komar,** ***Sjećanja iz narodnooslobodilačke borbe iz Rijeke i okolice 1941. i 1942. godine,*** **Muzej narodne revolucije u Rijeci, (dalje: MNR) sig. Fj/105.**

[2] **Marijan Smokvina,** ***Grobinština 1941. i 1942. godine,*** **»Novi list«, 16. septembar 1971, nastavak 4.**

[3] **Pismena izjava Romana Glažara autoru.**

[4] **Vidi bilješku broj 1. i 2.**

tizanski logor na Travniku, nedaleko od Mrzlih Vodica. Nekoliko dana po dolasku u spilju, Nikola Car, Tomo Strižić i Romano Glažar pošli su s grupom boraca u izviđanje toga već gotovo izgrađenog logora i konstatirali da se nalazi na teško pristupačnom terenu, a nije bilo uvjeta da se osigura život za partizansku jedinicu. Stoga je odlučeno da se novi logor izgradi u blizini spilje ispod Crnog Vrha.[5] Početkom januara 1942. grupa boraca počela je gradnju barake. Materijal za gradnju prenesen je s porušenih vojnih objekata bivše jugoslavenske vojske (daske i krovne salonit-ploče) u rajonu Kripnja,[6] a spojnice, čavle i druga sredstva dobili su od Josipa Silića, limara iz Čavala.[7]

Potkraj januara 1942. baraka je bila završena, pa je logor preseljen iz spilje na Crni Vrh 4. februara 1942.[8] Novo skloništе dobilo je naziv »logor 101«.

Otvaranjem novog logora stvorene su mogućnosti za prihvat većeg broja boraca. Do tada takve mogućnosti nisu postojale, pa je i priliv boraca u logor bio ograničen. Zbog toga su partijske organizacije slale samo ugrožene, od prijatelja otkrivene borce i političke aktiviste. Sada su uvjeti za smještaj i život ljudi poboljšani i stvorene mogućnosti za prihvat većeg broja boraca.

Formiranje novog logora bio je značajan događaj za razvoj NOB-e u zapadnom dijelu Hrvatskog primorja. Privremena kriza, u koju je NOP zapao poslije neuspjeha na Tuhobiću, time je prevladana. Izgradnja logora i ponovni odlazak boraca u partizansku jedinicu »bili su potvrda neuništivosti partizanskog pokreta i dokaz narodu da je u pravu što ima povjerenje u komuniste, ne samo u organizatore ustanka, istaknute nepokolebljive borce, već i u cijelu zamisao, plan i realizaciju proklamacija KPJ i KPH i sazrijevanje shvaćanja da se pokret razvija i da on mora imati teškoće i svoje cikluse. Pri svemu tome historijska je činjenica nepokolebljivo povjerenje naroda toga kraja u NOP, odlučnost prema okupatoru i domaćim izdajnicima, riješenost za aktivan otpor i borbu«.[9]

Zbog hapšenja nekoliko boraca s Tuhobića i neprestane opasnosti za ostale koji su bili na slobodi, Kastavci su početkom decembra formirali svoj logor »Zvir« na izvoru Rječine. U prvi logor pošla je nekoličina najugroženijih ljudi.[10] Borci su bili snabdjeveni hranom, odjećom i obućom i dobro naoružani. Djelovali su samostalno, odnosno bili su povezani samo

[5] Vidi bilješku broj 3.

[8] Boro Borčić, *Neki zapisi iz NOB-e,* MNR, sig. Fj/27.

[7] Vidi bilješku broj 2.

[8] Datum preseljenja logora unesen je na osnovi usmene izjave Milana Slanog autoru. Slani se u to vrijeme nalazio u četi. Boro Borčić također tvrdi da je logor preseljen u februaru, dok neki autori tvrde u januaru.

[9] Pismena izjava Slavka Komara autoru.

[10] Točan datum formiranja logora teško je utvrditi. Većina autora memoarske građe procjenjuje da je to bilo između 1. i 3. decembra 1941.

s KK KPH za Kastav, dok veze s pretpostavljenom komandom bataljona nisu održavali.[11] Zbog toga su izvještaje o vojnim pitanjima dostavljali štabu 2. bataljona »Matija Gubec« preko »punkta«[12] Kotarskog komiteta KPH za Kastav.[13]

Stanje logora na »Zviru« najbolje se vidi iz izvještaja KK KPH za Kastav od 12. januara 1942. U izvještaju se prikazuje stanje na dan 10. januara. Taj dio izvještaja glasi:

> *»Broj partizana iznaša 14.* Oboružam su svaki s puškom i dvije bombe (hrane imaju za dva i pol mjeseca), pored puškomi trai jeza sa 2.300 metaka. Mogu primiti odmah još 20 partizana, koji će se naravno odmah nastojati poslati; nekoji će ići iz okolice Rijeke, dok u Bistrici su osnovali vlastiti logor po uputama iz Slovenije.«[14]

S takvim brojnim stanjem ljudstva nije bilo moguće izvoditi krupnije borbene zadatke. Stoga se aktivnost jedinice svodila na kažnjavanje narodnih izdajnika, napade na pojedine patrole i straže neprijatelja.[15] Ali je to bilo dovoljno da podigne pokolebani moral stanovništva poslije neuspjeha na Tuhobiću.

[11] Pojedinosti o prvim borcima u logoru vidi u oit. radu: Ivo K o v a č i ć , *Kastavština 1941,* Pazinski memorijal 1971, str. 31.

[12] Punktom se nazivalo mjesto, kuća obitelj itd. gdje je razmjenjivana pošta i razne poruke. Nalazili su se u slobodnoj teritoriji u blizini razmještaja štabova jedinica ili komiteta KPH odnosno u neposrednoj blizini naseljenih mjesta pod stalnom kontrolom snaga okupatora ili u samim mjestima. Punktovi u naseljenim mjestima određivani su najčešće kod povjerljivih obitelji; do njih je stizala partijska i druga pošta, a ilegalci su ostavljali usmene poruke. Tako su vozači između Sušaka i drugih mjesta Hrvatskog primorja i pomorci s brodova donosili na razne punktove pisma i poruke za KK KPH i MK KPH za Sušak, ili su odnosili pisma i poruke u Krk, Rab, Kraljevicu, Crikvenicu, Hreljin, Grobinštdnu itd. Preko punktova na Sušaku saobraćao je i OK KPH za Hrvatsko primorje. Članovi komiteta i drugi aktivisti kada su dolazili u Sušak, javljali su se na punkt da uspostave vezu. Poznat je bio sušački punkt na Tuhobiću u vrijeme dok je u tom rajonu boravio KK KPH za Sušak. Kastavski punkt dugo je boravio na Hahliću. Preko punkta u Brloškom, između Fužina i Gornjeg Jelenja, išla je veza od Štaba 5. operativne zone do Štaba 2. primorsko-goranskog odreda, zatim u Istru, čabarski, kastavski i sušački kraj. Značajnu ulogu odigrao je i punkt na Brezovoj rebri, 3 km jugoistočno od Cabra. Punkt u Kostreni također je imao značajnu ulogu zbog veze Sušaka i Rijeke s KK KPH i OK KPH i partizanskim jedinicama. Potkraj 1942. KK KPH za Sušak povjerio je Romanu Glažaru da osigura proširenje kapaciteta ovoga punkta da bi se udovoljilo sve većim zahtjevima komuniciranja ljudi i amterijalnih dobara iz pozadine prema Sušaku i Rijeci, i obratno. Zahvaljujući patriotskom raspoloženju Kostrenjana i njihovoj masovnoj suradnji s NOP-om, ovaj je punkt ostao neotkriven sve do kapitulacije Italije.

[13] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/6.

[14] Isto.

[15] V i t o m i r Š i r o l a P a j o , *Moj put u partizane,* Centar za historiju radničkog pokreta Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara (dalje: CHRP), sig. MGj/13.

Logor se nije mogao održati u tajnosti. Okupatorski vojnici često su pretraživali teren, a kada su saznali za logor, izvršili su u februaru 1942. na njega napad jakim snagama, prema ondašnjim procjenama s oko 1000 ljudi.[16] U borbi su poginul 4 partizana, nakon čega se 18 boraca preselilo u »logor 101« na Crnom Vrhu.[17]

Po dolasku Kastavaca u logor na Crnom Vrhu četa je znatno ojačala i brojno i u moralno-političkom pogledu. Dopunjena je i ustalila se komanda čete, kojoj se sastav do tada često mijenjao. Prvi komandir bio je Stanko Rožić, a komesar Franjo Cvetan. Nešto kasnije došao je za komandira Baldo Fućak, a za komesara Emil Karadžija, član KK KPH za Sušak, koji je zbog izdaje u decembru morao napustiti Sušak i otići u logor. Poslije Fućka za komandira je postavljen Veljko Vučinić Marković, prijašnji komandir Ličko-fužinske čete, a za njegova zamjenika Vitomir Širola-Pajo, Komesar čete ostao je Emil Karadžija, a za njegova zamjenika i sekretara partijske organizacije došao je Silvo Milenić-Lovro. Zbog mješovitog boračkog i komandnog sastava dobila je naziv Sušačko-kastavska četa.

Uvjeti za život i aktivnost jedinica

U toku zime uvjeti za život i borbu bili su dosta teški. Po planinama visok snijeg i velika hladnoća, a bliže moru talijanski garnizoni. Svako veće naseljeno mjesto zaposjela je vojska ili karabinijeri. Samo u Grobinštini neprijatelj je imao garnizone »u Gradini u Grobniku u jačini od jednog bataljona s oko 930 vojnika i oficira, zatim u Čavlima, Donjem Jelenju i Kamenjaku. Osim toga posvuda su bile karabinijerske stanice. Neprijateljske patrole kružile su posvuda.«[18] Jake okupatorske snage nalazile su se u Sušaku, Bakru, Kraljevici, Crikvenici, Novom, Triblju, Driveniku, Grižanima, Liču, Fužinama, Vratima, Škrljevu, Hreljinu, Delnicama, Mrkoplju, Ravnoj Gori itd.[19]

U takvim uvjetima bilo je svako kretanje, osobito pod oružjem otežano i riskantno. Postojali su manji garnizoni i karabinijerske stanice, koje su mogle biti relativno lak plijen u brzim akcijama, ali su predstavljali velik rizik za napadače bez dovoljno snaga i oružja.

Slaba ishrana i oskudica u vodi zadavale su velike teškoće za brži priliv novih boraca u logore. Zbog tih okolnosti partijska rukovodstva, Kotarski komitet KPH za Sušak, a naročito Kastav, nisu privremeno forsirali

[16] O prelasku Kastavaca iz logora »Zvir« u logor Sušačana, piše i GŠH Vrhovnom štabu Jugoslavije u izvještaju od 22. marta 1942. i konstatira da »je tom prilikom poginuo vodnik i tri partizana«. Kastavski se logor poslije toga priključio Sušačkom logoru. Usp. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik),* tom V, knj. 3, str. 256 i 343.

[17] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 3, str. 256.

[18] Vidi bilješku broj 2.

[19] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 3, str. 247.

slanje boraca dok se prilike ne poboljšaju, uprkos tome što su štabovi Primorsko-goranskog NOP odreda i 2. bataljona neprestano insistirali na mobilizaciji.[20]

0 teškim uvjetima života u logorima pisala je Anka Berus, delegat CK KPH, u svojim dojmovima s obilaska jedinica u Hrvatskom primorju. Konstatirala je da su pod teretom tih uvjeta mnogi borci oboljeli i ostali nepokretni. Jednolična ishrana i loša voda (topljeni snijeg) otežavali su normalno funkcioniranje bubrega i uzrokovali oticanje tijela. Naravno, to su samo nagađanja, jer liječnika nije bilo da utvrdi pravi uzrok oboljenja. Zbog toga su se komanda čete i KK KPH za Sušak sporazumjeli da privremeno »uspore priliv boraca, iako je bio interes i želja ljudi i na Sušaku i u svim okolnim selima, također u Kastavštini, da čim prije pristupe borbi i da krenu u vojne jedinice s partizanima, ne samo radi visoke političke svijesti, nego radi toga što su prilike pod okupacijom bile vrlo teške, ne mislim kod toga na materijalne, nego inače na prilike, stalni progoni, hapšenja, odvođenje ljudi u logore itd., tako da je svakom bilomnogo milije u vojnoj jedinici se boriti, nego djelovati na terenu i brinuti se za hranu i razne druge potrebe koje su imali ti borci u šumi«.[21]

Kada je obišla teren, uključujući Rijeku i Sušak, A. Berus stekla je povoljan dojam o političkom raspoloženju stanovništva i o njegovoj spremnosti da pomaže i sudjeluje u NOB-i. Pod tim dojmom zamjerila je KK i komandi čete zbog sektaškog stava prema primanju novih boraca. No upravo dok se ona nalazila u logoru na Crnom Vrhu, došla je jedna grupa od petnaestak Kastavaca u uniformama bivše jugoslavenske vojske i naoružana, što je bio znak da su u logor novi borci ipak dolazili.

Glavni štab Hrvatske nije bio zadovoljan stanjem i borbenošću jedinica Primorsko-goranskog NOP odreda prvih mjeseci 1942. U Uputstvu od 15. januara 1942. upozoren je Štab primorsko-goranskog NOP odreda da »iz sadašnjeg defanzivnog karaktera borbe vaših jedinica pređete u ofanzivni karakter borbe u najskorije vrijeme [...]. Imajte u vidu da kako forma tako i oštrina borbe vaših jedinica daleko zaostaje od ostalih naših jedinica«.[22] Najviše primjedbi bilo je na »labavo izvršavanje naređenja od II. bataljona«.[23] U pismu od 25. februara 1942. Glavni štab osvrće se na izvještaje štaba PG NOP odreda i kaže:

»Izvještaji pokazuju da vam je II. bataljon još slab. Osim akcija na pruzi izvode tamošnji drugovi sasma sitne akcije i to rijetko. Ako i nema

[20] Mobilizaciju o kojoj je riječ ne treba shvatiti u klasičnom smislu riječi, jer za to još nisu postojali potrebni uvjeti. Sve do II zasjedanja AVNOJ-a nije postojao izvršni organ koji bi bio ovlašten da poduzima akte o mobilizaciji. Ljudi nisu dolazili u NOV po sili zakona, već dobrovoljno, iz moralne obaveze, motivirani željom da dadu svoj doprinos borbi za slobodu. Prema tome, iza poziva za NOV nije stajao autoritet vlasti ili sila zakona već se sve završavalo u apeliranju na patriotizam i nacionalnu svijest.

[21] Anka Berus, *Sjećanje,* MNR, sig. $F_{1;}$/335.

[22] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 3, str. 79.

[23] Isto, str. 198.

mogućnosti za veće akcije, trebalo bi broj manjih akcija da bude znatno veći [. . .] Poručite drugovima iz II. bataljona da G.Š.H. od njih traži da postanu što aktivniji, jer će jedino na taj način uspjeti da mobiliziraju široke slojeve hrvatskog naroda u partizanske redove, a to znači znatno doprinjeti, kako našem vojničkom, tako i političkom pojačanju.«[24]

Štab primorsko-goranskog odreda nije se slagao s ocjenama Glavnog štaba Hrvatske o stanju i borbenoj vrijednosti 2. bataljona. U svom izvještaju Glavnom štabu od 8. marta 1942. piše:

»Situacija II. bataljona mnogo je teža, nego što je situacija I. bataljona. Čak ako bi se mjerila borbenost njihova, onda bismo mogli reći da ne zaostaju iza I. bataljona, nego čak možda da su i borbeniji, ali njihove prilike nisu im dozvolile još do danas da razviju borbenost svojih jedinica bar u onolikoj mjeri kolika je u I. bataljonu. Njihov geografski položaj je vrlo težak, i to su naše jedinice koje su morale provesti cijelu zimu u šumi u najvećem snijegu, to nije slučaj kod I. bataljona. Zatim nalaze se u uskom prostoru između vrlo jakih neprijateljskih snaga, što se najbolje vidi iz našeg informativnog izvještaja. Konkretno sada smo se uvjerili, da i pored velikih teškoća tehničkih za izvođenje jedne veće akcije, postoji još jedna vrlo ozbiljna teškoća, a to je prehrana. Kod njih ne samo da nema kruha, nego ni krompira u dovoljnim količinama.«[25]

O angažiranosti i borbenoj aktivnosti Sušačko-lcastavske čete najrječitije govori izvještaj s potpisom trojice članova KK KPH za Sušak od 15. aprila 1942, koji pišu OK KPH za Hrvatsko primorje:

»Jedno od najbolnijih naših pitanja je aktiviziranje čete. Do sada još nismo uspjeli izvesti ni jednu veću akciju kojom bi okupatoru nanijeli osjetljiviji udarac. Dosadašnjim akcijama nismo zadovoljni. Za 10. IV htjeli smo izvesti napad na željezničku patrolu, ali bez uspjeha. Osjećamo da bi akcije djelovale povoljno i na moral cijele čete. Učinit ćemo sve da što prije pristupimo planskom izvođenju akcija protiv patrola. Odaslali smo drugove po svim okolnim selima da prikupe točne informacije o kretanju okupatorskih patrola.«[26]

Kada je prošla veoma oštra zima, sa dosta oborina, prevladavane su osnovne zapreke bržem razvitku NOB-e u Hrvatskom primorju. Prvi dani proljeća znatno su izmijenili uvjete života i borbe jedinice, a to je uskoro dalo dobre rezultate.

Mobilizacija novih boraca i reorganizacija partizanskih jedinica

Iz izvještaja kotarskih komiteta i dokumentacije okupatorskih izvora vidi se da su partijske organizacije kontinuirano radile na mobilizaciji novih boraca, ali se ovi u zimskom periodu nisu naročito odazvali. Kotarski

[24] **Isto, str. 198—199.**
[25] **Isto, str. 255.**
[26] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/26.**

komitet KPH za Sušak piše 14. marta 1942. OK KPH za Hrvatsko primorje da u logoru ima 36 ljudi kojima se pridružilo još 18 iz Kastva, i nastavlja:

»Shvatili smo da je pitanje partizana, t. j. mobilizacije sada najvažnija i najhitnija naša zadaća. Učinit ćemo sve što možemo. No kako kod nas nema pozivanja u vojsku, to nam je naročito u gradu teško dignuti veći broj ljudi. Zato mislimo povesti prije svega široku agitaciju i popularizirati naročito proletersku brigadu, pa smo odlučili da između ostalog sastavimo proglas, poziv koji ćemo uputiti svima (a nekim poziv i posebno). Naravno da ćemo to učiniti preko partijske ćelije. Tokom drugog tjedna vjerujemo da ćemo dignuti ovdje, t. j. u gradu oko 30 ljudi u partizane.«[27]

Dolazak većeg broja boraca u logore omogućio je formiranje jačih i pokretljivijih jedinica. Takva je orijentacija zahtjevala veću izmiješanost jedinica i sprečavanje da se pojedinci i jedinice zadržavaju blizu svojih sela ili gradova. Stoga je Štab 2. bataljona »Matija Gubec« donio odluku da iz Sušačko-kastavske čete prebaci jednu desetinu u Mrkopaljsku četu, a jedan ojačani vod od 49 boraca u Drežnicu u 1. bataljon »Marko Trbović«.[28] Primorci su veoma dobro primljeni u 1. bataljonu i od boraca i od stanovništva, ne samo kao borci nego i kao Hrvati, jer su u bataljonu bili pretežno borci srpske nacionalnosti.

U drugoj polovini marta 1942. u sve jedinice Hrvatskog primorja i Gorskog kotara pridolazili su novi borci. Delnička je četa narasla na oko 120 ljudi, brojčano su se povećale i druge jedinice 1. i 2. bataljona, a jačala je i njihova borbena aktivnost.[29] Među najznačajnijim akcijama treba spomenuti oslobođenje Mrkoplja 19. marta i Ravne Gore 22. marta 1942. U tim borbama je ubijeno ili zarobljeno više okupatorskih vojnika, a zaplijenjeno je i dosta oružja, municije, hrane i drugih potreba za borbu. To je bio velik uspjeh 2. bataljona i dokaz njegove stvarne borbene vrijednosti.[30]

Ti i drugi uspjesi privukli su znatan broj novih boraca, tako da je potkraj marta 1942. iz sastava 2. bataljona formiran 3. bataljon »Goranin«.[31] Datum formiranja ovog bataljona teško je pouzdano utvrditi, ali se zna da je prvu borbenu akciju izvršio 3. aprila 1942.[32]

Mjesec dana kasnije iz 1. bataljona »Marko Trbović« formiran je 4. bataljon »Ljubica Gerovac«.[33] Ljudstvo za ovaj bataljon regrutirano je iz kotareva Brinje i Senj, a bilo je mješovitog sastava — Hrvati i Srbi.

Tokom aprila 1942. priliv novih boraca u logor na Crnom Vrhu neobično je velik. Sa Sušaka je krenulo 40-setak radnika, đaka i studenata.[34] Ka-

[27] Isto, KP-266/13.
[28] Vinko Švob — Mahmud Konjhodžić, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942,* Zagreb 1969, str. 71.
[29] Isto, str. 78.
[30] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 3, str. 402.
[31] Isto, str. 384.
[32] Isto, knj. 4, str. 102.
[33] Datum formiranja bataljona nije pouzdano utvrđen. Zna se da je prvu akciju izvršio 6. maja 1942.
[34] Vidi bilješku broj 1.

stavci su formirali logor na Hahliću,[35] iz Kostrene i Bakra pošlo ih je također oko 40, a mnogi su došli iz Škrljeva, Hreljina i drugih sela.[36]

U vezi s tim, komandant Primorsko-goranskog NOP odreda Veljko Kovačević izjavio je na trećem savjetovanju GŠH, održanom od 8. do 11. aprila 1942, da odred broji 1136 partizana, 845 pušaka, 24 puškomitraljeza i 57.600 metaka, te da na Krku ima 50 naoružanih partizana. Nakon pada Mrkoplja javilo se kolektivno u partizane 150 željezničara iz Delnica, a pripremali su se i željezničari iz Srpskih Moravica. Za Sušačko-kastavsku četu izvjestio je da se njeno brojno stanje stalno povećava i da će uskoro prerasti u bataljon,[37] GŠH konstatirao je u izvještaju Vrhovnom štabu narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda i dobrovoljačke vojske Jugoslavije (Vš NOP i DVJ) od 22. aprila 1942. da su jdinice koje se nalaze kod Sušaka porasle u tolikoj mjeri »da je potrebno formirati ih u bataljone«.[38]

Svega nekoliko dana kasnije, 27. aprila, Štab PG NOP odreda pisao je GŠ NOP odreda Hrvatske:

> »Prema obavještenjima iz II. bataljona »Matije Gubca« sa velikim uspjehom prolazi mobilizacija u Sušačkom kraju. U jednom logoru već ih je bilo 200, a kako javlja pol. komesar[39] koji se tamo nalazi, svakog dana prilazi prosječno 7—8 novih partizana u naše jedinice. Štab II. bataljona javlja da mu je nemoguće rukovoditi sa tolikim jedinicama na tako velikom terenu, pa će biti potrebno pristupiti organiziranju novog bataljona za onaj kraj, to jest V. bataljona, a to znači i reorganizirati vojnički čitav naš odred.
> O tome ćemo vas pobliže obavijestiti čim se vrati drug komandant tj. kad pristupimo konkretno toj reorganizaciji, a ona se nameće najhitnije.«[40]

U takvoj situaciji počela je komanda čete graditi nove logore za smještaj ljudstva, kao bazi za formiranje novih jedinica. Tako je jedan vod jačine 35—40 ljudi pod komandom Vitomira Širole Paje i polit-delegata Mirka Lenca, pošao na Snježnik i dobio naziv »logor 102«. Taj je vod imao zadatak da djeluje na putu Crni Lug — Gerovo i neprijatelju sprečava komuniciranje, da ubrza mobilizaciju boraca iz tog kraja i da posluži kao veza s logorom boraca na Oblom vrhu.

Vod jačine oko 45 ljudi, pod komandom Eda Starca i polit-delegata Franje Cetine, pošao je na Travnik i formirao »logor 103«. Zadatak mu je bio da sprečava promet neprijatelja cestom Gornje Jelenje — Mrzle Vodice — Crni lug i ubrza mobilizaciju u širem rajonu Mrzlih Vodica.

Jedan vod jačine oko 20 boraca, pod komandom inž. Zvonka Babića i polit-delegata Bože Glažara, pošao je na Tuhobić i pored Plasine formirao »logor 104«. Ovaj je vod imao najveće mogućnosti za popunu ljudstvom iz okolnih sela i zadatak da djeluje na važnim putovima, posebno na cesti Ri-

35 Vidi bilješku broj 2.
36 Vidi bilješku broj 1.
37 *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 78.
38 Isto, str. 113.
39 Joso Gržebić.
40 *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 130.

jeka — Zagreb. U logor je uskoro došla grupa Hreljana na čelu s Ivanom Fabijanićem Bafom, koja se poslije napada na Tuhobić sklonila u logor Bribirske čete.

»Logor 105« formiran je na Oblom vrhu od boraca iz gerovsko-čabarskog kraja, kojima je kao pomoć poslano nekoliko članova KPH iz čete. Taj je vod uskoro narastao na 45 ljudi. Bio je neposredno vezan s komandom čete na Crnom vrhu.[41]

Reorganizacijom Sušačko-kastavske čete i zaposjedanjem šire teritorije stvoreni su znatno bolji uvjeti za život i borbu tadašnjih boraca i onih koji su u velikom broju pristizali u logore. U uvjetima partizanskog načina ratovanja komanda čete nije više mogla regulirati sva pitanja koja je situacija nalagala, pa se formiranje bataljona nametalo kao prijeka potreba. To se pitanje potenciralo i vojnim i partijskim kanalima. U organizaciji KK KPH za Delnice[42] održana je 26. aprila partijska konferencija 3. bataljona »Goranin«, na kojoj je sekretar ćelije Sušačko-kastavske čete podnio izvještaj o brojnom stanju čete, o podjeli na logore, o broju članova KPH u četi i o drugim problemima. Na konferenciji je zaključeno da se predloži štabu 5. operativne zone[43] da se Sušačko-kastavska četa preformira u bataljon.

Uskoro poslije te konferencije komandant Štaba 5. operativne zone izvjestio je GŠ Hrvatske da mora ići na Sušak radi formiranja novog bataljona, a u izvještaju od 20. maja 1942. piše da je komandant obišao sušačke jedinice i formirao novi, tj. 5. bataljon »Vladimir Gortan«. U Štab bataljona ušli su: Nikola Car, komandant, Emil Karadžija, komesar, Josip Mavrinac, operativni oficir i Veljko Marković, obavještajni oficir. U izvještaju komandant dalje piše:

> »Imamo nadu da će u najkraće vrijeme to postati naše najbolje jedinice i najjače. Ima ipak i ljudi jakih politički, koji mogu da djeluju vrlo dobro i to neosporno borben elemenat i zavisit će najviše od rukovodećih u četama i bataljonima.«[44]

Formiranjem bataljona nije bilo riješeno pitanje reorganizacije jedinica sušačko-kastavskog kraja. Naime, u citiranom izvještaju komandanta Štaba 5. operativne zone konstatira se:

> »Kada sam ja otišao od njih već je bilo preko 450 partizana sa 50% naoružanja, a očekivali su da će doći, onaj isti dan kada sam ja krenuo, novih 200.«[45]

[41] Podaci o lokaciji logora, brojnom stanju boraca i komandnom sastavu korišteni su iz objavljenih monografija Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija te izjava i sjećanja preživjelih boraca.

[42] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/31.

[43] Teritorij Hrvatske bio je podijeljen na 5 operativnih zona i to: 1. zona Lika, Kordun i Banija, 2. zona — zagrebačka oblast, 3. zona — Slavonija, 4. zona — Dalmacija i 5. zona — Gorski kotar, Hrvatsko primorje ,a kasnije i Istra.

[44] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 279.

[45] Isto.

Ta predviđanja pokazala su se realnim. Svaki dan dolazili su novi ljudi i tek formirane jedinice postale su pretijesne da prime, naoružaju i povedu u borbu sve koji su to željeli. U vezi s takvom situacijom Štab 5. operativne zone u izvještaju GŠ Hrvatske pisao je 29. maja 1942.:

»Pitanje ljudstva za partizanske odrede kako u Gorskom Kotaru tako i u Primorju već ne postoji. Partizana Hrvata imamo koliko hoćemo samo im treba dati oružje. Prosto ne znamo kako iskoristiti tu ogromnu masu i kako ih naoružati jer je to nagli priraštaj.«[46]

O situaciji 5. bataljona komandant Štaba 5. operativne zone izvještava:

»Nazad nekoliko dana pošto je formiran V. bataljon štab V. bataljona obraća nam se da dođemo da formiramo VI. bataljon, jer je tamo i priliv ljudi i oružja svakodnevno u porastu. Tri dana poslije moga odlaska iz Sušaka, ostavio sam tamo bataljon sa blizu 400 ljudi, pisan je njihov izvještaj u kome se kaže da imaju preko 500 ljudi, preko 300 pušaka i 12. puškomitraljeza. Danas smo sigurni da je ta brojka mnogo veća[...]«[47]

Zbog naglog priliva novih boraca uskoro je formiran i 6. bataljon.[48]

Ubrzan priliv novih boraca nalagao je reorganizaciju jedinica u širem opsegu. Prostor za takvu reorganizaciju stvoren je već na spomenutom savjetovanju GŠ Hrvatske, kada je odlučeno da se za teritoriju Gorskog kotara i Hrvatskog primorja formira 5. operativna zona. Budući da se povećao broj bataljona i znatno ojačala borbena angažiranost jedinica, da angažiranost jedinica ne bi trpjela zbog sporosti komandiranja i izvještavanja, odlučeno je da se u 5. operativnoj zoni formiraju dva odreda. O tome se u izvještaju Štaba 5. operativne zone od 25. maja GŠ Hrvatske, uz ostalo, kaže:

»I. odred bit će na ovoj strani pruge sa 3 bataljona, sadašnjim prvim, drugim i četvrtim, čiji će zadatak djelovanja biti Primorje do Crikvenice, do Senja, Brinje, Ogulin, itd. II. odred djelovat će na onoj strani pruge. U nj će ući sadašnji III. bataljon, V. i onaj koji je u izgledu — VI.«[49]

Tom reorganizacijom završena je značajna etapa u razvoju NOV u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. U tadašnjim uvjetima bila je potrebna, i što je naročito važno, izvedena je pravovremeno. Izvedena je u jeku okupatorske ofenzive i pod pritiskom njegovih snaga, ali je neprijatelj nije uspio omesti. Organizirane u određene formacije, sve su jedinice lakše i bolje izvršavale odgovorne zadatke koji su ih očekivali.

[46] Isto, str. 363.
[47] Isto.
[43] Šesti bataljon formiran je od viška ljudstva 5. bataljona. Prema bilješkama Romana Glažara autoru za ovaj rad, Štab bataljona s jednom četom nalazio se u rajonu Platka, druga četa na Crnom Vrhu (logor 101) a treća (kastavska) u rajonu Pakleno. Komandni sastav bataljona sačinjavali su: Josip Mavrinac Kanjol, komandant, Milan Slani, politički komesar i Romano Glažar, zamjenik političkog komesara.
[49] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 364.

Usporedo s reorganizacijom radilo se na borbenoj angažiranosti jedinica. Zima 1941/42. bila je vrlo teška. Dubok snijeg i velika hladnoća otežavali su kretanje i sužavali prostor za manevriranje jedinicama. Neprijateljski garnizoni i posade nalazili su se posvuda, u gradovima i selima, na željezničkim stanicama i drugim objektima. Takva je situacija naročito pogađala jedinice 2. bataljona »Matija Gubec«. Ali se i pod takvim okolnostima moglo više učiniti da se jedinice bataljona nisu previše vezale za logore i bile dosta pasivne.

Takvim stanjem Glavni štab Hrvatske nije bio zadovoljan. U komesarskom izvještaju ovoga Štaba od 30. marta 1942. konstatirano je:

> »U primorskim i goransko-kotarskim vodovima prevladavala je tendencija mirnog logorovanja na skrovitim mjestima u planinama. Uz nekoliko akcija na prugu glavna se aktivnost tih partizana iscrpljivala u nabavljanju hrane i preseljavanjem logora na povoljnija mjesta. Borbe su se prihvaćale većim dijelom samo onda, kad bi im ih nametnuo okupator, tj. kada bi otkrio njihove logore.«[50]

Ipak je 1942. godina počela u znaku ohrabrenja. Uz priliv novih boraca organizirane su diverzije na komunikacijama i akcije na pojedine neprijateljske patrole. Od borbenih akcija vrijedno je istaći zasjedu koju su Fužinsko-lička i Bribirska četa postavile »potjernom odjeljenju« iz Fužina (41 žandar i domobran) poslije jedne diverzije izvršene noću 18/19. januara 1942, u kojoj su žandari pružili otpor te su izginuli; domobrani su se predali i bili su pušteni.[51] Talijanski okupatori su osjetili brojno jačanje i organizaciono učvršćenje partizanskih jedinica te su počeli povlačiti manje, udaljene i izolirane garnizone. Tako su napustili Mrkopalj a njegovu obranu prepustili domobranima i žandarima. Drugi bataljon je iskoristio tu situaciju i poslije kratke borbe, 19. marta 1942. u zoru, oslobodio mjesto. Dva dana kasnije, okupator je napustio i drugo općinsko sjedište — Ravnu Goru, pa su jedinice 2. bataljona »Matija Gubec« 22. marta ušle i u to mjesto.[52]

To je bio veliki uspjeh 2. bataljona. Stvorena je prostrana slobodna teritorija koja je poslužila kao operacijska osnovica za nove akcije. U znatnoj mjeri je riješen problem snabdijevanja jedinica i odvajanje od logora u planinama; ojačao je moral uopće i borbeni moral pgse'mo, a stvoreni su i uvjeti za razvijanje ofenzivnog duha jedinica.

Poslije tih akcija izvedeno je više diverzija na željezničku prugu i napada na žandare, domobrane i ustaše. Od diverzija vrijedno je spomenuti ove:

> »Kraj Plasa su 25. ožujka iskočila iz tražnica dva vlaka i tom prilikom porušeno ie 400 m pruge; 31. ožujka su uništene sve telefonske i telegrafske veze od Novog preko Bribira, Selca, Crikvenice do Triblja i Grižana kao i veze s Ledenicama; krai Delnica je 25. ožujka dignuto s nasipa 125 metara pruge i bačeno u provaliju, te ie saobraćaj bio prekinut pet dana. Tih dana su uništene 2 lokomotive između Plasa i Ziobina.«[53]

[50] Isto, knj. 3, str. 425.
[51] Isto, str. 466——468.
[52] Isto, str. 413—427.
[53] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 76.

S borbenim akcijama i diverzijama nastavljeno je i u toku aprila. Najznačajnija diverzija u tom periodu izvedena je 27. aprila na željezničku prugu kraj Delnica bez upotrebe eksploziva, razmicanjem tražnica. Vlak natovaren automobilima i stokom iskočio je iz tražnica, 4 vagona su uništena, a nekoliko ih se vratilo natrag prema Delnicama i onemogućilo intervenciju blindiranog vlaka.[54]

Prvi maj proslavljen je s više borbenih akcija. U izvještaju A. Berus od 4. maja zapisano je, pored ostaloga, i ovo:

»a) Srušeno je 2 km stupova telefonsko-telegrafskih linija;
b) Postavljena je bila jaka zasjeda, ali Talijani se nisu pojavili;
c) Partizani su pripucali na Kamenjak, Gerovo kao i Kastavske vanjske posade i Pehlin;
d) Zasjeda na cesti Lujzijani na povratku je umlatila 3 karabinjera;
e) U Kastvu je ubijen jedan konfident d ranjen jedan »metropolitanac«;[55]
f) Paljena su svega dva krijesa. Više se nije moglo uslijed strašne mećave i snijega.«[56]

Dalji veliki uspjeh jedinica 2. primorsko-goranskog odreda, kojim su obilježavali proslavu 1. maja, bilo je oslobađanje Broda na Kupi. Ovaj događaj vrijedan je pažnje i zbog toga što je ta akcija izvedena zajedno sa slovenskim partizanima.[57] Znalo se da se ta važna raskrsnica neće moći duže održati, ali je oslobađanje mjesta i ubiranje plijena bilo od velikog vojničkog i političkog značaja.

Da bi spriječio dalje širenje slobodne teritorije i jačanje jedinica NOV, okupator je, poslije solidno izvršenih priprema, 15. maja uspio povratiti Brod na Kupi, a 18. maja poduzeo je ofenzivu na Mrkopalj. Uspio ga je preoteti, ali ne i ozbiljnije ugroziti jedinice 2. bataljona, koje su u prethodnim borbama stekle stanovito borbeno iskustvo.[58]

Neprijateljska ofenziva suzila je manevarski prostor jedinica NOV u Gorskom kotaru, ali nije bitnije utjecala na njihove planove. Prema ocjeni Velike župe Modruš od 29. juna 1942. ova akcija je po svom rezultatu »potpuno podbacila. Oslobođenjem Ravne Gore i Mrkoplja komunisti su, istina, izgubili dva položaja, središta dvije općine, ali su oni i dalje stvarno ostali gospodari tih dviju općina, pošto se vlast i naših i talijanskih oružanih snaga proteže u najboljem slučaju na puškomet od centara ta dva mjesta«.[59]

[54] Isto str. 86.

[55] Član fašističke policije.

[56] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 91.

[57] Ivica Cuculić, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1942—1943,* zbornik »Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB«, Rijeka 1974. str. 318; Svetozar Tintor, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija,* Rijeka 1968, str. 45.

[58] I. Cucu1ić, *Gorski kotar,* n. dj., str. 319; V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 99.

[59] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 5, str. 600—605.

Sumirajući rezultate ofenzive okupatorskih snaga na području 5. operativne zone, politički komesar Glavnog štaba Hrvatske Vladimir Bakarić u izvještaju Vrhovnom štabu Jugoslavije od 25. maja 1942. konstatirao je:

> **»Partizanski je pokret u toj Zoni u posljednje vrijeme uzeo vrlo širok razmah. Razvija se u pravi opći narodni ustanak.«**[60]

To je bilo veliko ali i zasluženo priznanje naporima koje su partijska i vojna rukovodstva Hrvatskog primorja i Gorskog kotara ulagala na razvitak NOB-e u proljeće 1942.

DJELATNOST KPH U LIBURNIJI I ORGANIZACIONO JAČANJE PARTIJE U RIJECI I SUŠAKU

Formiranje Komiteta KPH za Liburniju

Od početka borbe protiv okupatora, KPH je planirala oslobođenje Rijeke i Istre i njihovo prisajedinjenje matici. Odmah poslije 27. marta, kada je postalo jasno da će fašističke zemlje napasti Jugoslaviju, emigranti iz Istre, članovi KPH i SKOJ-a dobili su zadatak da organiziraju Istrane i primorske Slovence[61] **koji su poslije prvog svjetskog rata prebjegli u Jugoslaviju.**[62] **Formiran je mobilizacioni štab Istrana u Zagrebu u sastavu: Ljubomir Mrakovčić, komandant štaba, Branimir Laginja, sekretar, i članovi Ante Dobrila, Božo Kalčić, Klement Fabris, Josip Matas, Darko Franović i Ranko Licul.**[63] **Od navedenih političkih aktivista na području Liburnije tj. s istočne strane Učke, zadržali su se Ljubo Mrakovčić i Branimir Laginja, dok su ostali pošli u Istru sa zapadne strane Učke.**[64]

U vrijeme dolaska Mrakovčića i Laginje KPH je već bila organizirala neka uporišta koja je sada trebalo ojačati. OK KPH za Hrvatsko primorje poduzeo je preko članova KK KPH za Kastav i prvih partijsko-političkih radnika iz Rijeke, mjere da poveže i politički aktivira na novim osnovama poznate antifašiste ovog kraja. Pionirsku ulogu u tom poslu odigrali su Silvo Milenić — Lovro, Emerik Marčelja — Joso i Moša Albahari. Oni su zajedno s Lojzom Perčićem i Josipom Radovanom iz Rijeke u augustu 1941.

[60] **Isto, knj. 4, str. 335.**

[61] **Govoreći o tome na zboru u Pazinu 30. septembra 1968. u povodu 25-godišnjice prisajedinjenja Istre matici zemlji, dr Vladimir Bakarić je, uz ostalo, rekao: »Još je gotovo na samom početku narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije Komunistička partija Hrvatske odlučila da u Istru pošalje niz svojih kadrova, ljudi iskusnih u revolucionarnom radu, a porijeklom odavde [...]. Ti kadrovi imali su zadatak da rade zajedno sa članovima Komunističke partije Italije i da prenose ona iskustva, koja smo u Jugosalviji već imali iz partizanskog rata i oružanog ustanka«. Citirano prema: Ljubo Drndić, *Oružje i sloboda Istre,* »Novi list«, 25. januara 1971.**

[62] **Ante Dobrila, *Mobilizacioni štab Istrana u Zagrebu,* CHRP, sig. MG_3/50.**

[63] Isto.

[64] **Slava Jardas, *Neki detalji iz razvoja NOP-a na području istarske Liburnije,* CHRP, MG,/122.**

održali širi sastanak s grupom Istrana. Tu su bili »predstavnici nekoliko sela: Klane, Jelšana, Kučela, Matulja i drugih kao i delegat iz Ilirske Bistrice. Na sastanku, koji je trajao dva sata, raspravljena je politička situacija i zaključeno da se u svakom selu pronađu ljudi na koje se narodnooslobodilački pokret može osloniti, zatim da se prikuplja oružje, da se vrši propaganda i stupa u kontakt s talijanskim vojnicima«.[65]

Sastanak je bio neupadljiv, ali vrlo značajan. Njime su postavljeni temelji političkog rada za NOP na istočnim padinama Učke. A taj vrlo široki i značajan prostor poslužio je kasnije kao koridor za dublji prodor u Istru. Inače je teren Matulji — Jušići značajan i zbog povezivanja KPH u Kastavštini i Rijeci sa KP Slovenije oko Ilirske Bistrice. Te su veze došli do izražaja 1943. prije i poslije kapitulacije Italije.

Da bi se bolje organizirao partijsko-politički rad na području Rijeka — Ilirska Bistrica — Učka i lakše prodiralo iza Učke, u oktobru 1941. formiran je aktiv KPH za Istru u sastavu: Silvo Milenić, sekretar KK KPH za Kastav, Marijan Barišić i Ivan Sinčić, član KPH iz Matulja.[66]
čić, član KPH iz Matulja.[66]

Usporedo s naporima CK KPH da formira partijske organizacije u Rijeci i Istri, i CK KP Slovenije pokušava stvoriti svoje uporište u Ilirskoj Bistrici i u njenu širem rajonu. To mu uskoro i uspjeva. U interesu izmjene iskustva i materijala, koordiniranja akcija na raznim područjima rada i borbe, delegati iz Ilirske Bistrice Anton Dolgan i Josip Zidar došli su u Rijeku istog dana kada je formirana MK Rijeke na sastanak sa Silvom Milenićem i Marijanom Barišićem. Tom su prilikom ugovoreni oblici suradnje i uspostavljene stalne veze. Komuniciranje između ta dva politička važna centra bilo je olakšano, jer nije trebalo prelaziti granicu.[67]

Prema kazivanju Ivana Sinčića, u Matuljima je potkraj ljeta 1941. djelovala grupa komunista u sastavu: Vjekoslav Perčić, Alberto Jurdana, Vjekoslav Kožul, Slava Jardas, Jakov Brajan, Vinko Brozina i Ivan Sinčić.[68] Nisu se još organizirali u ćeliju, ali su međusobno bili povezani i s članovima KK KPH za Kastav, a kasnije i sa članovima rukovodstva KPH za Rijeku. Oko njih su se okupljali pojedinci i grupe, pa su se stvarali uvjeti za organiziran politički rad. U tako povoljnim okolnostima, poslije nekoliko sastanaka u Lovranu, Mošćeničkoj Dragi, Pobrima i drugim selima, formiran je u januaru 1942. Komitet KPH za Liburniju.[69] Komitet su sačinjavali: Ljubo Mrakovčić, sekretar, Branko Laginja, organizacioni sekretar, i članovi Ivan Sinčić, Vinko Brozina, Slava Jardas i Nino Štrk.[70]

[65] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 279.
[68] Marijan Barišić, cit. članci i izjave.
[67] Isto.
[68] Ivan Sinčić, *Izjava,* CHRP, MG_3/98.
[69] Petar Strčić, *Liburnija u revoluciji,* »Dometi« br. 11—12, 1971, str. 74; V. švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 286.
[70] Među autorima koji obrađuju ovaj događaj ima razilaženja oko broja članova Komiteta za Liburniju i oko prezimena Nina Štrka iz Opatije. Slava Jardas u svojim sjećanjima ne spominje da je Štrk biran u komitet. Spominje ga Ivan Sinčić i naziva Nino Štrk. V. Švob i M. Konjhodžić pišu da je izabran za člana kao Nino Azriel. Usp. *Drugi odred,* n. dj., str. 286.

Osnivačkom sastanku Komiteta prisustvovao je i Mario Špiler koji je došao da pomogne u radu, ali ne kao predstavnik nadređenog partijskog foruma. Komitet je okupio oko sebe više simpatizerskih grupa i formirao »partijske ćelije u Matuljima, Jušićima, Kućelima, Rukavcu, Bregima, Brgudu, Permanima i Veprincu.[71] Svaki član komiteta dobio je zadatak da radi na jednom dijelu terena i za taj je rad pred Komitetom odgovarao. Tako je Ljubo Mrakovčić bio zadužen za Brseč, Mošćeničku Dragu i Lovran; Branko Laginja za Volosko, Pobri, Bregi, Rukavac i ostala manja okolna mjesta; Ivan Sinčić za Jušići, Brgudi, Matulji, itd«.[72]

Komitet za Liburniju bio je sastavljen od mladih, poletnih i sposobnih ljudi. Nisu se uspjeli dugo održati, ali su za kratko vrijeme svoga djelovanja dosta učinili na buđenju nacionalne i klasne svijesti velikog broja stanovništva s istočnih padina Učke. Na čitavom području, uključujući i zgrade u kojima su bile smještene razne fašističke ustanove i kasarne, razbacivani su ili lijepljeni leci, raspačavala se partizanska štampa, prikupljala se materijalna pomoć za borce i ugrožene. Osobita pažnja poklanjala se prikupljanju oružja i obuci ljudi koji nisu odslužili vojni rok. Premda se veći dio tih mjesta nalazi oko prometnica i u njihovoj blizini, upornim političkim radom od nekoliko mjeseci stvorena je bar u političkom smislu solidna baza NOP-a. Talijanski okupator uspijevao je da povremeno priguši tu bazu hapšenjima i terorom, ali nikada nije uspio da je sasvim uguši.

Zimi 1941/42. osjećala se velika potreba za oružjem i drugim sredstvima za vođenje borbe. Oružje se kupovalo od seljaka i građana koji ga nisu htjeli besplatno ustupiti partizanima. Kupovalo se i od okupatorskih vojnika. Od pripadnika hrvatske i slovenske nacionalnosti u talijanskoj vojsci koji su mahom bili antifašisti, dobivalo se i besplatno. U duhu direktiva OK-a da se politički aktivisti što više povezuju s okupatorskim vojnicima radi dobivanja informacija, oružja i utjecaja na njihovo držanje i odnos prema NOB-i, Karlo Puž, vozač iz Matulja, na radu u Šempetru (Pivki), upoznao se i sprijateljio s jednim okupatorskim vojnikom te je od njega zatražio da mu proda nešto oružja. Vojnik mu je obećao, ali je stvar prijavio nadležnoj komandi. Tako se u tu stvar umiješala talijanska obavještajna služba i angažirala narednika Ercola Cosmina da se poveže s Pužom radi otkrivanja organizacije.[73] Ta stvar loše je završila za grupu političkih aktivista; oni su neoprezno uletjeli u dosta providno namještenu zamku. Policija je tu akciju povezala s akcijom bacanja letaka u Rijeci od 3. i 4. aprila 1942. i uspjela otkriti i pohapsiti više političkih aktivista NOP-a, a među njima i cijeli Liburnijski komitet, osim Nina Štrka iz Opatije.[74]

Njihovo hapšenje predstavlja težak udarac za NOP ovoga kraja. Većini uhapšenih izrečene su visoke kazne pa su »Sinčić i Brozina osuđeni na smrt ali je kazna smrti zamijenjena sa kaznom robije od trideset godina. Istom kaznom kažnjeni su Vjekoslav Puž i Vjekoslav Smerdel. Branko Laginja,

[71] S. J a r d a s, *Neki detalji,* n. izjava.
[72] Vidi bilješku broj 68.
[73] V. Š v o b — M. K o n j h o d ž i ć, *Drugi odred,* n. dj., str. 286.
[74] Isto, str. 288.

Berto Jurdana, Vjekoslav Perciò — Lojzo, Anton Frank, Stojan Šurina, Mate gustar i Franjo Kavčić, osuđeni su na 24 godine robije, a Slava Jardas, Rafael Jurčić i Ljubo Mrakovčić na 16 godina robije.«[75]

Za petoricu optuženih sud nije imao dokaza o njihovu radu za NOP te su poslije istrage bili pušteni. Među njima je bio i Leopold Oblak, riječki đak, rodom iz Ilirske Bistrice. Održavao je vezu između organizacija KP ta dva grada, za što je bio i optužen.

Nastupio je period ofenzive fašističkih snaga i krize u razvitku NOP-a. Iz aktivnog političkog rada uklonjeni su najaktivniji ljudi, a mučenja kojima su bili izloženi radi iznuđivanja priznanja i visoke vremenske kazne imale su cilj da zaplaše ostale.

Daljnje jačanje NOP-a i KPH u Rijeci

Kotarski komitet KPH za Sušak nije bio zadovoljan stanjem NOP-a u Rijeci. Bili su to tek počeci organiziranog rada; krhki i labilni. Svako hapšenje pojedinih aktivista značilo je i posustajanje u radu. Ono malo članova KPH i antifašista koji su radili u Rijeci nisu imali dovoljno iskustva u političkom radu niti oslonca u masama. Ove su bile zaplašene terorom fašista i nerado su se prihvaćale rada u antifašističkim organizacijama.

Shvaćajući važnost Rijeke za NOP, preko koje se brže i efikasnije moglo prodirati u Istru, Kotarski komitet KPH za Sušak poslao je tamo Mošu Albaharija. Kada je prizdravio od rane zadobivene na Tuhobiću Albahari je 9. marta 1942. stigao u Rijeku u svojstvu instruktora za političko-partijski rad. Zahvaljujući njegovu iskustvu i angažiranju, dosta labilne organizacije NOP-a uspjele su se održati te je ponovno oživio i rad partijskih organizacija.[76] Istina, još nije bilo snage za smjelije akcije, za sabotaže i diverzije širih razmjera, za napade na neprijateljske agente, niti je bilo odaziva za pristupanje jedinicama NOV.

Rad se sastojao od štampanja i raspačavanja letaka, čitanja partizanske štampe, prikupljanje materijalne pomoći i sličnih akcija. Najintenzivnije radilo se uz granicu u Škurinju, Zametu, i na Kantridi.

Potkraj marta 1942, u gostionici »Fabijan« u Šempetru (Pivka), na dogovorenom mjestu preuzimanja oružja od jednog talijanskog podoficira, uhapšena je grupa aktivista NOP-a: Karlo Puž, vozač iz Matulja, Vinko Brozina, Frank Smerdel i Franjo Kavčić. Odmah poslije tog događaja uslijedila su hapšenja policiji sumnjivih osoba. Hapšenje se proteglo i na Rijeku pa je početkom aprila 1942. drugi put dospio u zatvor i sekretar Gradskog komiteta KPH za Rijeku Lojzo Perčić.[77]

Nakon hapšenja Perčića dužnost sekretara Gradskog rukovodstva preuzeo je Mario Špiler.[78] Njemu je veliku pomoć u radu pružao Moša Albaha-

[75] Vidi bilješku broj 68.
[76] Silvio Copajtich, *Izjava,* MNR Rijeka, sig. Fj/107.
[77] Josip Radovan — Lojzo Perčić, *Izjava,* MNR Rijeka, Fj/293.
[78] Mario špiler, *O prvom partijskom rukovodstvu Rijeke,* »Primorski vjesnik« broj 6/61.

ri tako, da se ništa bitnije nije promijenilo u političko-partijskom radu, prikupljanju materijalne pomoći, itd. Međutim, ni Špiler se nije uspio duže zadržati na dužnosti sekretara. Prilikom jedne dobro organizirane akcije (bacanje letaka na talijanskom i hrvatskom jeziku) u povodu 1. maja 1942, policija je ponovo počela s pretragama i hapšenjima.[79] Patrole vojnika i agenata, čak i do 30 ljudi, krstarile su gradom danju i noću.[80] Policija je postupno ulazila u trag pojedinim političkim aktivistima, pratila ih i nakon pojedinih akcija hapsila. Postojala je realna opasnost da i Mario Špiler bude uhapšen pa je, po savjetu Moše Albaharija, napustio Rijeku i prešao na politički rad u Istru.[81]

Kada je Mario Špiler otišao iz Rijeke, njegovu je funkciju preuzeo Toni Mihić. Mario Špiler piše u svojoj »Izjavi« da je poslije njegova odlaska dužnost sekretara preuzeo Silvio Copajtich. Međutim, tu tvrdnju demantira i sam Copajtich kada kaže: »od 1. maja do 1. juna 1942. partijska ćelija[82] je uglavnom radila pojačano na prikupljanju novca, hrane i drugog materijala za partizane.[83] Sastanci su održavani 2—3 puta tjedno, pod rukovodstvom Albaharija«.[84]

Oko 10. maja u Rijeku je došla Anka Berus, instruktor CK KPH. Iz njena izvještaja Centralnom komitetu KPH od 14. maja 1942. vidi se da je u to vrijeme postojao Mjesni komitet od tri člana i da se ona o svim pitanjima političko-partijskog rada Rijeke i Istre obraćala Albahariju. Međutim, dva mjeseca kasnije, kada je Albahari bio ponovo ranjen i liječen u riječkoj bolnici, uspio je uspostaviti vezu s Gradskim (Mjesnim) komitetom, što ga je tada vodio Anton Mihić.

Najpotpuniju i najbolju ocjenu stanja na Rijeci maja 1942. ostavila je Anka Berus u spomenutom izvještaju i »Sjećanjima« s obilaska Rijeke. U izvještaju od 14. maja 1942. ona između ostalog piše:

> »Na Rijeci sam već 2 dana. Sutra ću po svoj prilici na Sušak. Ovdje se na partijskom radu nalazi već 2 mjeseca drug koji je bio komandir u sušačkom logoru prije rasula. Njega je ovdje poslao drug Rade iz OK za Sušak.[85] Ovdje je formiran MK od 3 člana i AOŽ od 4—5 žena te omladinski aktiv od 5—6 članova. Tačan broj članova Partije nije moguće sada dati, jer se vrši »čistka«. Partijske organizacije postoje u tri najvažnija industrijska

[79] Sudionici i očevici ove akcije nisu jedinstveni u ocjeni kada je akcija izvedena. Tako Silvio Copajtich piše da je bacanje letaka izvršeno 29. aprila. Milan Juranić navodi da je to bilo 25. ili 26. aprila (Usp. M i l a n J u r a n i ć, *Sjećanja,* MNR, Fj/97). Mario Špiler konstatira da je to bilo 27. aprila, što ie najvjerojatnije. Papir za letke pokupovali su đaci u knjižarama, a boju je nabavila »grupa pitura«. Štampanje letaka izvršeno je kod Marija Štembergera. Dan uoči akcije leci su podijeljeni rukovodiocima grupa u parku kod današnjeg Prirodoslovnog muzeja. Sve su grupe potpuno izvršile svoje zadatke, pa ie grad bio izlijepljen lecima.

[80] Vidi bilješku broj 99.

[81] Vidi bilješku broj 63.

[82] S. C o p a j t i c h , cit. *Izjava.* Copajtich naziva Gradski komitet ćelijom, što nije iedini slučai u memoarskoj građi koja obrađuje ovu problematiku.

[83] Vidi bilješku broj 99.

[84] V. Š v o b — M. K o n j h o d ž i ć , *Drugi odred,* n. dj., str. 302.

[85] Vjerojatno se radi o greški, jer je riječ o KK KPH za Sušak.

poduzeća i to u brodogradilištu, rafineriji i u tvornici torpeda, a u formiranju je kod transportnih radnika. Osim toga postoje i 2 ulična rajona i jedinica koja radi u tehnici. Računa se da će ostati oko 30 dobrih partijaca. Rad je tek u početku. Izvršene su akcije za Prvi maj: bačeni leci za građanstvo, a drugi u kasarne za vojnike, dok su omladinci ispisali parole. Pripremali su veće akcije sabotaže u fabrikama, ali je to izvršeno u manjem razmjeru. Prikupljanje za partizane i NP[86] još uvijek vrlo usko. Prihodi sve skupa oko 25Ò0 lira mjesečno. Partija nije ovdje još uspjela da organizaciono poveže i obuhvati sve one antifašističke mase koje ovdje postoje. Mase su u tom pogledu pred našom organizacijom. U fabrikama se vrše dnevno sabotaže kvarenjem strojeva, uništavanjem materijala, itd. Kod transporta isto. Naši drugovi vide, ali ne znaju da se povežu s tim borbenim radnicima koji po svojoj inicijativi to rade. Bila sam na sastanku Mjesnog komiteta i AOŽ-a (Antifašistički odbor žena). Uspjeh prvomajske akcije s lecima bio je dosta dobar, jer se osjetio u gradu rad partijske organizacije. Zaključeno je, da se preko letaka i štampe namijenjene specijalno radnicima i industrijskim poduzećima okupe oko organizacije (radnici) kao i sprovađanjem mobilizacije za partizane. Rad ie dosta težak i zato što nacionalno pitanje nije u samom gradu centralno pitanje. Radnici i građani su samo antifašisti, a mrze Talijane samo kao nosioce fašizma, a sami se ne osjećaju Hrvatima. Ne razumiju skoro nitša hrvatski tako, da štampa mora biti pretežno na talijanskom ili bar na oba jezika. Obzirom na rad organizacije, a i obzirom na antifašističko raspoloženje masa, počela ie ona ista buržoazija koja je bila glavni oslon i nosilac fašizma da pravi propagandu osobito među industrijskim proletarijatom za demokratsku Italiju sa Umbertom, po ugledu na englesku demokraciju. Pripovjedaju radnicima o »dobrom ekonomskom položaju engleskih radnika«, »obećavaju« slobodu (!) štrajka, itd. Izgleda da to nije samo riječka pojava, već da je to kurs u Italiji uopće. Čak i među vojskom u tom smislu vrši se propaganda. Sada čujem da je vojska razoružala fašiste koji su prije 6 dana pljačkali po Kastavštini i pušteni su iz zatvora svi uhapšeni tom prilikom. Iako te poiave ne znače mnogo, o njima treba voditi računa i raskrinkavati takav rad pred masama, jer bi nam mogle postati i opasne, doduše, ne za sela, ali na samoj Rijeci. Upravo kruže vijesti koje ovdje ne mogu da provjerim, da Talijani povlače postepeno voisku i naoružanje nesamo iz okupiranih dijelova Hrvatske, već i iz pripojenih teritorija i govore o povlačenju unutar granica prema Jugoslaviji. U selima u okolici Rijeke (Volosko, Lovran, itd.) postojala je organizacija, ali je sva pohapšena prije više od mjesec dana. Veze sa selima nisu prekinute.«[87]

Pišući o svojim dojmovima iz Rijeke u to vrijeme Anka Berus iznosi svoja zapažanja sa partijskih sastanaka i razgovora s radnicima, o njihovu raspoloženju da sabotiraju proizvodnju za fašiste, o slabim uvjetima da to čine organizirano, stručno i pomoću eksploziva koji nisu imali, o njihovim zahtjevima da idu u borbu, o riskantnom prelazu stare talijansko-jugoslavenske granice koju su Talijani i dalje utvrđivali i kontrolirali, o Moši Albahariju kao organizatoru antifašističkog raspoloženja, o ženama i omladini, itd.[88]

Uprkos velikoj opasnosti koja je političkim aktivistima u Rijeci prije tila, rad se nastavljao. Partija se i u ovom gradu čistila od oportunista i slabića- Zbog svojih veza s Trstom i uopće s Italijom, Rijeka je za NOP

[86] Narodna pomoć.
[87] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj.(str. 291—292.
[88] Vidi bilješku broj 21.

bila vrlo značajna pored ostalog i radi materijala do kojega se ovdje i na okupiranim teritorijama nije moglo doći, a trebalo ga je nabaviti. Partija sve do sredine 1942., nije uspjevala pustiti dublje korijenje, ali se ipak održavala i proširivala svoju djelatnost. U periodu maj—juni, čisteći se ona se i obnavljala; osim ćelija u poduzećima, formirana su još i »tri re jonska komiteta, a broj članova Partije narastao je na 40.«[89]

Moša Albahari je znanjem, iskustvom i predanim revolucionarnim ra dom dao značajan prilog razvoju NOP-a u Rijeci. Na žalost, u njoj se nije mogao duže zadržati. CK KPH i OK KPH za Hrvatsko primorje bili s polovinom 1942. vrlo okupirani pitanjem razvoja NOP-a u Istri. Ogroman prostor Istre, nacionalna svijest i antifašističko raspoloženje stanovništa predstavljali su pogodno tlo za aktivniji rad na jačanju pozicija NOB-a Pokret je trebalo ojačati, a sama Istra nije imala kadrove koji bi mogao ponijeti taj teret. Stoga ni Moša Albahari nije imao vremena da se sasvim posveti problemima Rijeke, bar ne za duže vrijeme. A Rijeka je trebala ne samo Albaharija nego i više partijaca njegova formata. Radi uspostav ljanja veze sa KK KPH^za Kastav, KK KPH za Sušak i OK KPH za Hrvat sko primorje, a najčešće radi uspostavljanja veza s komunistima i antifa šistima Istre, on je više puta napuštao Rijeku. Polovinom juna pošao je na Risnjak u štab 2. primorsko-goranskog odreda na savjetovanje o *da* ljim mjerama koje je trebalo poduzeti radi prodiranja u Istru. U pismu OK od 15. juna 1942. objašnjava da će MK svoje izvještaje slati neposredno no.[90] Poslije povratka iz štaba Odreda u Rijeku, 29. juna izvijestio je OK o situaciji na talijansko-jugoslavenskoj granici, o izgrađivanju i zaposje danju nove utvrđene linije što je otežavala komuniciranje sa Istrom, itd. U izvještaju od 6. jula on, uz ostalo, konstatira:

> »Uspostavio sam 5. VII vezu s grupom istarskih partizana koja se je kako vam je poznato, poslije drugog napada na logor kod Snježnika raspa la i podijelila na više grupa. Grupica od 4 partizana došla je na Učku i sa njom je uspostavljena veza, a preko njih ću pronaći ostale nepovezane gru pe i nanovo formirati četu.«[92]

Iz citiranog izvještaja i izvještaja KK KPH za Kastav od 2. jula 1942 vidi se da je Moha Albahari tih dana (tačnije 5. jula 1942.) napustio Rijeku 1 uspostavio vezu s istarskim partizanima. Na sastanku sa četvoricom par lizana i s grupom političkih aktivista u šumi iznad sela Kučeli zaključeni je da se 7. jula održi širi sastanak. Ugovoreno je da Stanko i Joakim Jur dana dočekaju Albaharija u selu Jušići. Međutim, umjesto na ugovoreno mjesto, on je s Mirom Grakalićem (koji je pošao s Albaharijem na sasta nak) došao u kuću Jakova Jurdane. Zbog nastalog nesporazuma četvorica partizana vratila su se u bazu.

[89] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 294.
[90] Isto, str. 296.
[91] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/121.
[92] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 299.

Kako je to bio pogranični kraj, dobro kontroliran od neprijatelja i njegovih konfidenata, netko je primijetio da su nepoznati ljudi ušli u kuću Joakima Jurdane i prijavio ih okupatoru. Fašistička vojska provalila je u kuću iz koje su na sporedna vrata pobjegli Moša Albahari, Miro Grakalić i Stanko Jurdana, ali samo do staje' u koju su se sakrili. Kada su fašisti pokušali pretražiti staju, Albahari i Grakalić dali su otpor i u borbi bili ranjeni, dok se Stanko Jurdana uspio pritajiti sakriven u jednoj bačvi. Ranjene su ih fašisti vezali i kamionima prebacili u Rijeku. Usput su se dogovorili da policiji izjave kako su se slučajno sreli na putu za Medulin gdje je živjela Grakalićeva rodbina. Poslije liječenja u riječkoj bolnici prebačeni su u Rim i strijeljani.[93] Za Partiju je i NOP u Rijeci i Istri bio to veliki udarac od kojega se dugo nisu uspjeli oporaviti.

Teškoće partijsko-političkog rada u Rijeci još su se više zaoštrile. Godina dana rada ipak nije bila dovoljna da se formira čvrsta partijska jezgra, osposobljena da na svojim leđima ponese teško breme oslobodilačke borbe. Bilo je dosta pojedinaca i grupa spremnih da slijede politiku KPH, ali nisu bili kadri da je sami kreiraju i vode, da se snalaze u kompliciranim situacijama, da zadaju udarce neprijatelju. Dugogodišnja politika odnarođavanja i terora ostavila je tragove na psihu i na vladanje ljudi. Pokazalo se da bez pomoći izvana NOP u Rijeci ne može ozbiljno napredovati, a ono što je već bilo stvoreno teško se održavalo.

[93] Iz izvještaja novog sekretara MK KPH Silva Copajticha od 6. septembra 1942. vidi se da je partijska organizacija pokušala osloboditi Albaharija i Grakalića dok su se nalazili na liječenju u Riječkoj bolnici. Prema kazivanju Giaccoma Rebeca autoru (9. marta 1974), organizacija oslobađanja dvojice ranjenika povjerena je Vencu Mihiću. O mogućnostima njihova oslobađanja Rebeca je (u to vrijeme sekretara ćelije KPH u bolnici) konzultirao Amadeo Uršić. Prema zamisli grupe za akciju, otmicu je trebalo izvesti uz pomoć Stanka Francetića koji je iz svoga vrta u Škurinju snabdjevao bolnicu povrćem i činio velike usluge NOP-u. Francetić je povrće dovozio kolima, pa je bilo zamišljeno da se nepokretnog Albaharija iznese iz bolnice do kola, a zatim prebaci do određenog mjesta u gradu ili izvan njega. Po jednoj drugoj verziji otmicu dvojice ranjenika trebalo je da organizira dr Zdravko Kučić. Okupatorske vlasti su vjerojatno nešto doznale o pripremama pa su Albaharija i Grakalića još neizliječene prebacili u Rim gdje ili je vojni sud osudio na smrt. Isti dan kada su dvojica ranjenika otpremljeni iz bolnice, uhapšen je Giaccomo Rebec. U istom su mjesecu uhapšeni još i Egidio Pavoni, Giulio Jurman, Salvatore Saček, Mario Sablić i Antonio Grgurić; u oktobru su uhapšeni Ilario Cetina, Egidio Rog, Giulio Bastiančić, braća Komadina, Danilo Rena, Meak Sani, Riko Galac, Edvard Radetić, Čekada i Savić. Nakon tih kapšenja partijska se organizacija sporo i teško oporavljala. O pokušajima oslobađanja Albaharija postoje stanovite rezerve. Međutim, i Mira Šegota — Dračе u svojoj izjavi autoru za ovaj rad piše da je o ranjavanju i zarobljavanju Albaharija saznala od Rade Vranića. Iz njene se izjave vidi da je MK KPH za Sušak, kojega je Šegota bila član, i sam poduzeo mjere da se Albaharija, koji je bio »pod strogom paskom OVRA-e« u riječkoj bolnici, oslobodi. O tim mjerama Šegota piše: »Sušačka partijska organizacija odmah je ispitivala mogućnost za njegovo oslobođenje naprije s partijskom organizacijom Sušak — Rijeka. Međutim, kasniie je taj zadatak predan drugovima kastavske partijske organizacije koji su imali veze u bolnici sa Kastavcima koji su tamo radili. U času kad je trebalo uhapšene drugove preko prozora osloboditi, čula sam da su prebačeni u nove prostorije bolnice sa gitrama na prozorima i pojačanom stražom pred ulazom u sobu i u bolnicu .i tako je bila neizvedena otmica.«

Osnivanje Mjesnog komiteta KPH za Sušak

Partiju su najviše pogađale česte provale i hapšenja pojedinih političkih aktivista, od kojih je policija na razne načine iznuđivala priznanja i dolazila do podataka o drugim aktivistima i organizacijama. Kako je KP imala svoje ljude i u policijskim ustanovama, bila je vrlo često upoznata s držanjem uhapšenih i s imenima onih koji bi odali svoje drugove. Ti su podaci određenim kanalima dostavljeni partijskoj organizaciji, te su pojedinci uspjevali da se trajno ili privremeno sklone na oslobođenu ili poluoslobođenu teritoriju, ili da prijeđu u ilegalnost u gradu. Tako je npr. poslije hapšenja jednog bivšeg člana KP, koji je bio isključen iz Partije decembra 1941, morao napustiti Sušak Emil Karadžija, član KK KPH za Sušak, jer je bio izdan.[34] **Jedan simpatizer iz Tvornice papira u pijanstvu je uhapšen i na policiji je odao dvojicu svojih drugova od kojih je jedan (član Kotarskog odbora narodne pomoći) uspio pobjeći, a drugi (član KP) je uhapšen; odao je i nekoliko članova Partije iz Tvornice papira (samo po liniji narodne pomoći, a ne po liniji KP), tako da je jedan od njih uhapšen, a četvorica su pobjegla; jedan je bio sekretar Tvorničkog rajonskog komiteta KPH, tako da je tvornica ostala bez znatnog dijela svojih političkih aktivista.**[95]

Januara 1942. uhapšen je član KK KPH za Sušak Mirko Franelić Janko,[96] **tako da su na radu u komitetu ostala svega trojica članova: Rade Šupić, Slavko Komar i Milan Slani. Da bi brojno i politički ojačali Komitet, kooptiran je Emerik Marčelja-Joso iz Tvornice papira. Međutim, kako je i Silvo Milenić-Lovro, sekretar KK KPH za Kastav, morao zbog provale poći u partizanski logor, Marčelja je (nastanjen u Kastavštini) preuzeo ispražnjeno mjesto sekretara KK KPH za Kastav, pa je KK KPH za Sušak ponovo ostao sa tri čovjeka. I to ne za dugo, jer je i Milan Slani za neko vrijeme zbog provale morao napustiti Sušak. Nakon 14 dana vratio se, ali mu je radijus kretanja bio veoma sužen. Slično je bilo i sa Slavkom Komarom, koji je bio prijavljen na policiji kao Srbin.**[97] **Policija je otkrila njegov identitet, pa je i on morao prijeći u ilegalnost.**[98] **Rade Šupić živio je također ilegalno, tako da je rad KK bio zaista otežan. Sva tri člana KK kretala su se »s revolverom u džepu«, a situacija je nalagala da bar dvojica od njih »budu legalni, kako bi mogli vršiti najglavnije poslove«.**[99]

Za razumijevanje situacije koja je polovinom marta 1942. vladala na Sušaku, vrijedan je pažnje izvještaj KK KPH za Sušak od 14. marta 1942. U njemu, između ostalog, stoji:

> **»Iako se Oskar**[100] **vratio, njegovo prisustvo slabo nam koristi, jer je provaljen pa se ne može kretati. Iz logora se vratio, jer smo računali da nije**

[94] **E m i l K a r a d ž i j a ,** ***Izjava,*** **MNR, F^lOO.**
[95] **AIGRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/20.**
[96] **Isto, KP-266/13.**
[97] **Pismena izjava Slavka Komara autoru.**
[98] **Vidi bilješku broj 96.**
[99] **Isto.**
[100] **Milan Slani.**

provaljen. Međutim iz zatvora smo doznali da je provaljen. Provalili su njegov izgled, zanimanje, pa je po tome policija saznala ime, jer je on ovdje inače poznat i već osmi mjesec radi ovdje. Zato je njegovo kretanje ulicama teško i opasno (ovih dana je opet iz zatvora javljeno neka svakako bježi). On će dakle morati odavde. Još nije otišao, dok ne uredimo neke stvari, u prvom redu zamjenu.«[101]

Trebalo je brzo popuniti kotarski komitet novim nekompromitiranim članovima u vrijeme kada je za ilegalce kretanje gradom postalo veoma teško, a ponekad i nemoguće. Za Milana Slanog i Slavka Komara nije preostalo ništa drugo nego da zajedno s novim borcima napuste grad. U takvoj situaciji zaključili su u KK da se u Komitet kooptiraju dva člana koji bi, poslije odlaska na slobodnu teritoriju Komara i Slanog, ostali s Radom Šupićem u gradu. Tako je u KK KPH za Sušak u martu 1942. uključen Oskar Piškulić Žuti, a razgovaralo se i o uključenju Mire Šegote. Ali događaji su se kretali nešto drukčije nego što je bilo planirano. Naime, 27. marta, prilikom pokušaja kontaktiranja s jednom partizanskom patrolom, članovi KK Milan Slani i Oskar Piškulić Žuti i član KK SKOJ-a Jože Franelić bili su u Dragi zaustavljeni od dvojice talijanskih vojnika koje je vodio konfident Ivan Giovanneli. Prilikom legitimiranja, Piškulić je u lijevu stranu grudi Giovannelija ispalio čitav šaržer, tako da je ovaj ostao na mjestu mrtav.[102]

Potjera je brzo stigla na mjesto događaja, ali su sva trojica uspjela da se izgube i sutradan ujutro stignu u logor na Crnom Vrhu. Nešto podalje od mjesta navedenog događaja zatekla se Nada Lukež, brat joj Ratko i Dina Karlović, koji su za Slanog, Piškulića i Franelića nosili pisaću mašinu s priborom i nešto puščane municije i hrane. Uhvaćeni su i osuđeni na dugogodišnju robiju.[103]

Sličan sukob s fašistima dogodio se 2. marta 1942., prilikom otpremanja u partizane jedne grupe boraca iz Kostrene i Bakra. I tom prilikom ubijen je jedan talijanski konfident, pa su dvojica političkih aktivista morala bježati, a jedan član KK SKOJ-a je uhapšen.[104]

Ti su događaji još više zaoštrili i inače napetu situaciju u Sušaku, tako da su okupatorske vlasti pooštrile kontrolu u gradu i na njegovim prilazima.[105]

Situacija u Rijeci bila je nešto mirnija, pa su i njene veze s Kastavštinom bolje funkcionirale.[106] **Međutim, mjere su na putu između Kastavštine i Grobinštine pooštrene, tako da je bilo mnogo teže i opasnije prijeći iz Grobinštine u Kastavštinu nego iz Kastavštine u Rijeku.**[107]

Polovinom aprila 1942. u partizanskom logoru na Crnom vrhu nalazila su se tri člana KK KPH za Sušak: Emil Karadžija Domaći, Milan Slani

[101] **Vidi bilješku broj 96.**
[102] **J o ž a F r a n e l i ć ,** ***Izjava,*** **MNR, sig. Fj/60.**
[103] **Isto.**
[104] **Vidi bilješku broj 95.**
[105] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/25. i 266/27.**
[106] **Vidi bilješku broj 21.**
[107] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/7.**

Oskar i Oskar Piškulić Žuti, dva člana KK KPH za Kastav i jedan član KK KPH za Čabar. Iako su bili u sastavu vojne jedinice, djelovali su kao članovi foruma i na terenu i prema višem partijskom organu. Zbog ograničenih mogućnosti kretanja članova KK koji su ostali u Sušaku i politički radili u njemu bilo je potrebno da se drugovi iz logora više angažiraju u radu po selima i u zaleđu Sušaka. Tako su navedena trojica drugova iz logora primila obavezu da rade u vojsci i na terenu, pa su u tom svojstvu i saobraćali s OK kao dio KK zadužen za »partijsko djelovanje u okolnim selima.«[108]

Polovinom aprila agenti su na ulici prepoznali i pomoću karabinjera uspjeli svladati i uhapsiti sekretara KK KPH za Sušak i člana OK KPH za Hrvatsko primorje Radu Šupića. 0 tom je događaju OK 25. aprila 1942. izvijestio CK KPH ovim dopisom:

> »Sa Sušakom je veza uspostavljena. Tamo je naša organizacija pretrpjela težak udarac hapšenjem druga Rade, člana OK, koji je pao na ulici po svoj prilici prokazan od jednog agenta. Pokušao je da se bori s karabinjerima, ali su ga svladali. Prema dosadašnjim izvještajima drži se dobro. Od članova KK Šušak ostao je na terenu samo jedan, dok se trojica nalaze u partizanskoj četi.[109] Isti je slučaj i sa KK Kastav, a i drugi koji je trebao da formira KK za Čabar morao je u partizane. Sekretar KK Krka uhapšen je kod pripremanja prebacivanja oružja i partizana sa Krka na kopno.«[110]

Hapšenja rukovodnih ljudi KP na čitavom anektiranom području dokazuje da su policijske i obavještajne snage uspjele otkriti mrežu organizacija KPI i zadati im teške udarce. Nema sumnje, da je hapšenje Rade Šupića, prvog sekretara OK KPH za Hrvatsko primorje od 1940. i najistaknutijeg partijskog radnika u zapadnom dijelu Hrvatskog primorja, predstavljalo najteži udarac Partiji i njen veliki gubitak. Poslije okrutnog mučenja strijeljan je 12. jula 1942. u Orehovici kod Sušaka.[111]

Rade Šupić bio je jedan od onih revolucionara entuzijasta koji su sebe ugradili u temelje revolucije. Njegovo pregalaštvo, hrabrost, odlučnost i uvjerenost u krajnju pobjedu, ulijevali su sigurnost svim suradnicima i sugovornicima, a njegova vještina snalaženja u kompliciranim situacijama, način kretanja i djelovanja u fašističkom osinjaku impresionirali su sve koji su ga poznavali i s njim radili. Više puta izbjegavao je hapšenje, borio se protiv policije i prkosio smrti, dok napokon nije upao u klopku koju vještinom i snalažljivošću nije mogao izbjeći niti je fizičkom snagom svladati. »Danima mučen i prebijan, junački se držao, dok konačno nije strijeljan [.. ,]«[112]

Usprkos teroru i velikim gubicima koje je Partija imala u toku zime i početkom proljeća 1942. ipak je uspjela da politički ojača i da se organiza-

[108] Isto, KP-266/26.
[109] Od članova KK KPH za Sušak u gradu je ostao jedino Slavko Komar.
[110] Vidi bilješku broj 42.
[111] Zbornik narodnih heroja, str. 791; M i l a n S l a n i , *Izjava,* MNR, sig. Fj/198.
[112] S l a v k o K o m a r , *Sjećanja na narodnooslobodilačku borbu Sušaka i okolice,* »Primorski vjesnik«, br. 4—5, august—novembar 1961, str. 3.

ciono sredi na čitavom području Hrvatskog primorja. Iz izvještaja OK KPH za Hrvatsko primorje CK KPH od 25. aprila 1942. vidi se da je bio formiran KK za područje Novi — Senj, dok je za Crikveničko područje bilo u formiranju.[113] Na anektiranom području organizaciona pitanja još nisu bila riješena, ali su mogućnosti za politički rad bile »dosta dobre, o čemu najbolje svjedoče uspješno provađanje mobilizacije na tom sektoru«.[114]

Iz citiranog izvještaja vidi se da, vjerojatno zbog otežanog funkcioniranja veza, OK još nije bio informiran o organizacionim promjenama koje su 15. aprila bile izvršene u Sušaku. Sudeći prema jednom dokumentu od 17. aprila 1942. Mjesni komitet KPH za grad Sušak, osnovan je 15. aprila.[115] Komitet je bio samostalan i vezan neposredno za OK KPH za Hrvatsko pri morje. Međutim, istovremeno je bio vezan i za KK KPH za Sušak, kao i druga partijska tijela na anektiranom području. To se vidi iz izvještaja ovog komiteta u kome se kaže:

»15. o. mj. došla je Meri[116] pa smo obavješteni ovako: sastankom s još dvojicom drugova osnovan je MK i podijeljene dužnosti. Udesit će se što spretnije prenašanje materijala i redovito izvještavanje nas kako bi u potrebnim slučajevima mogli primiti naše i vaše u p u t e . . . Mi molimo da na adresu M. K. napišite nekoliko riječi, da ste obavješteni o osnutku M. K. i da mu pružite nekoliko općenitih važnih uputa kao O. K. Pismo dostavite nama, a mi ćemo im poslati [.. .].«[117]

Razloga za formiranje posebnog partijskog tijela za grad Sušak bilo je više. Na slobodi su bila u gradu još samo dvojica članova KK s veoma ograničenim radijusom kretanja. Upravo tih dana uhapšen je Rade Šupić, a Slavko Komar Mrgud, jedini preostali član KK, morao je također po odluci OK KPH nakon dva mjeseca napustiti grad. Tako je Sušak ostao bez ijednog člana KK. Kako je okupator pojačao kontrolu ulaska i izlaska u grad, komuniciranje između grada i njegova zaleđa bilo je otežano i za kompromitirane drugove veoma opasno.[118] Uostalom, NOP je u gradu bio toliko razvijen i rad tako složen da je zahtijevao postojanje posebnog političko-partijskog tijela da taj pokret usmjeruje i vodi neposredno, a ne po direktivama izvana.

Poslije prerastanja ranijeg Mjesnog komiteta u Kotarski komitet u gradu su ostali ili su naknadno formirani neki rajonski komiteti, koje je i kadrovski i terenski veoma teško odrediti. U izvornim dokumentima o njima ima malo podataka, a sjećanja sudionika dosta su neodređena. U izvještaju KK za Sušak od 6. aprila 1942. govori se o Tvorničkom rajonskom komitetu za Tvornicu papira, ali nedostaju podaci o njegovu radu i o području koje je obuhvaćao.[119] Prema kazivanju Emila Karadžije i Oskara Pišku-

[113] Vidi bilješku broj 42.
[114] Isto.
[115] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/27.
[116] Anka Berus. Ovaj datum može se uzeti kao dan formiranja MK KPH za

[117] Vidi bilješku broj 115.
[118] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/25.
[119] Vidi bilješku broj 94.

lica, postojao je rajonski komitet za naselja Vežica — Krimeja — Trsat, a sekretar mu je bio Oskar Piškulić Žuti.[120] I Berto Polić Dugi piše u svojim sjećanjima o tom Mjesnom komitetu u sastavu: Oskar Piškulić, Rade Vranić, Mira Šegota, Miro Marač (kasnije prestao raditi) i Berto Polić. Međutim, zna se da je Piškulić postao članom KK, a ne MK, pa se po svemu sudeći, radi o tome da je Polić pobrkao Rajonski komitet za navedena naselja i Mjesni komitet, koji je kasnije formiran.[121]

Kada je Piškulić 27. marta 1942. morao napustiti grad, dužnost sekretara Rajonskog komiteta preuzeo je Rade Vranić Petar.[122]

Branka Škomerža Sonja (r. Tomac) piše da je Vladimir Švalba Vid rukovodio sa više partijskih jedinica, o čemu ima podataka i u drugim izjavama. To bi se moglo tretirati kao neka vrsta rajonskog komiteta.[123]

Za prvog sekretara Mjesnog komiteta KPH za grad Sušak izabran je Rade Vranić Petar. Zbog čestih hapšenja i drugih okolnosti sastav toga komiteta često se mijenjao, ali se zna da su 1942. u njemu radili: Mira Šegota Zdenka, Elda Pavletić, Berto Polić Dugi, Mirko Piškulić Mali, Vladimir švalba Vid, Bernard Brnabić Poldo, Slavica Možina, Branka škomerža Sonja, Jakov Rus i drugi.[124]

0 sastavu prvog MK KPH za Sušak nedostaju izvorni podaci. Međutim, dosta se pouzdano može utvrditi tko su bili prvi članovi komiteta na temelju izjava partijskih aktivista. Koristeći te podatke proizlazi da su prvi članovi MK KPH bili Rade Vranić Petar, Mira Šegota Zdenka, a prema kazivanju Slavka Komara i Mire Šegote — Drače autoru, treći član bila je Elda Pavletić. Iz izvještaja KK KPH za Sušak od 10. jula 1942. vidi se da je član MK bio Berto Polić Dugi. Mira Šegota — Drače tvrdi da je Polić kooptiran u MK početkom jula. Tako se navedeni sastav prvog i nadopunjenog MK može prihvatiti kao najvjerovatniji.

Stanje KPH na području kotara Čabar

Izvornih podataka o formiranju i radu organizacija KPH za sjeverna područja anektirane zone (Gerovo — Čabar — Prezid) iz 1941. i s početka 1942. sačuvano je malo da bi se moglo utvrditi mjesto i vrijeme formiranja svake organizacije pojedinačno i ocijeniti njihov rad. Međutim, iz podataka kojima raspolažemo može se rekonstruirati razvoj događaja i utvrditi da su tada organizacije NOP-a djelovale, da se radilo na prikupljanju oružja i municije i na formiranju borbenih jedinica. Najvjerodostojniji podatak je izvještaj grupe članova KK KPH za Sušak koji 15. aprila 1942. iz partizanskog logora na Crnom vrhu pišu OK da su pošli na vezi s KK KPH

[120] Izjava Emila Karadžije i Oskara Piškulića autoru.
[121] Berto Polić — Dugi, *Izjava,* MNR, sig. Fj/175.
[122] *Primorski vjesnik,* br. 4—5, august—novembar 1961, str. 10.
[123] Branka Škomerža, *Izjava,* MNR, sig. Fj/195.
[124] Vidi izjave u Muzeju narodne revolucije u Rijeci Berta Polića, Jakova Rusa, Slavice Možine, Branke Skomerže i Josipa Jeličića.

za Čabar, jer zastupnik OK već dva mjeseca nije imao veze s tim komitetom. U izvještaju se dalje kaže:

> »No upravo kada smo došli uhapšen je sekretar, a jedan je član morao s nama. Iza toga je u naš logor došlo još 5 iz Gerova. Ustanovili smo da je orga.[125] u Čabru jako slaba, a radi hapšenja odlučili smo da zasad mi sami rukovodimo u Čabru, dok vi ne odredite drukčije. Drug iz KK Čabra, koji je ovdje i dva naša člana imaju zadatak da obnove orgu i pojačaju rad Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte. Politički je narod tamo jako zaostao, pa će trebati mnogo raditi. Zasad smo formirali Mjesni komitet za Gerovo i okolna sela, dok probijamo za Čabar i okolicu. Radimo na prikupljanju oružja kojega tamo ima dosta.«[126]

Za političko određenje stanovništva čabarsko-gerovskog kraja osobito su bili zainteresirani borci sušačko-kastavske čete na Crnom vrhu. Komanda čete uspostavila je vezu s organizatorima ustanka u Gerovu i gerovskom kraju braćom Zdravkom i Josipom Mrle i drugima. Narod toga kraja dizao se u to vrijeme na oružani ustanak, dok se jedan dio boraca okupio na Oblom vrhu (k. 1127), gdje je formiran partizanski logor br. 105. Među borcima toga logora nije bilo članova KP da formiraju samostalnu partijsku jedinicu, pa im je kao pojačanje iz logora na Crnom vrhu poslano nekoliko članova KP.[127]

KK KPH za Sušak odgovarao je OK KPH za Hrvatsko primorje za organizaciju i rad KPH u čabarsko-gerovskom kraju, bez obzira na orijentaciju da se za te krajeve formira posebno partijsko tijelo u rangu KK. Poslije formiranja MK za grad Sušak, članovi KK napustili su grad i dobili veću slobodu kretanja i više vremena za rad po selima u zaleđu Sušaka. Zbog udaljenosti od magistralnih pravaca, iako posjednut okupatorskom vojskom, čabarsko-gerovski kraj bio je u tadašnjim okolnostima za dalji razvoj NOP-a veoma značajan. Zbog toga je juna i jula 1942. sekretar KK KPH za Sušak Slavko Komar Mrgud[128] više puta odlazio u taj kraj i u nekoliko izvještaja OK obradio je političku situaciju i razvoj KP. U izvještaju od 15. juna 1942. piše da se kod Čabrana osjeća nedostatak političkog iskustva i svijesti, da ima dosta dezertera iz onih sela »gdje nikada nije prodrla Partija« itd.[129] A poslije obilaska čitavog tog terena Komar je 23. juna 1942. izvjestio:

> »Bili smo prošlu nedjelju u Čabarskom kraju i obišli nekoliko sela. U Gerovo, Čabar i Prezid — to jest u tri najveća mjesta u tom kotaru ne može se ići i odatle nemamo izvještaje o situaciji. Po ostalim selima ljudi su apsolutno naši, shvaćaju potrebu borbe i simpatije za partizanski pokret kao i za SSSR su velike. 0 nekim snagama HSS ili četnika nema u tom kraju ni govora. U svim tamošnjim selima partizani se dosta slobodno kre-

[125] Skraćenica za partijsku organizaciju.
[126] Vidi bilješku broj 26.
[127] Vidi bilješku broj 6.
[128] Poslije hapšenja Rade Šupića za sekretara KK KPH Sušak došao je Slavko Komar Mrgud.
[129] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/94.
[130] Isto.

ću, narod je na njih naučio, neke patrole su stalno u selima, ljudi se za sve stvari obraćaju na partizane. No uza sve to prilično je političko neiskustvo, nepoznavanje linije borbe, ljudi traže i »hitno osvajanje Gerova i Čabra.« Narod je tako prilično nespokojan i nervozan, razlozi su kao i u drugim krajevima: veliki teror, pljačka i pustošenja sa strane okupatora, već mjesec i po dana ne dobivaju uopće aprovizaciju (od nje su uglavnom živjeli), rezerve domaće hrane (krumpir i zelje itd.) potpuno su iscrpljene, tako da mnoga sela formalno gladuju i prose kod imućnijih nešto hrane. Narod koji u svemu pomaže partizane nema više šta da dade osim stoke. U tome treba gledati žurbu sa strane naroda da se osvoje ta mjesta, jer da tamo ima svega dosta. Većina ljudi koji su prije radili po Francuskoj i po šumskim radovima, sada besposličare. No nigdje se ne čuje, da bi zato bili krivi partizani, kao što bi se to moglo očekivati od ljudi kod kojih se još nije provela propaganda i gdje Partija nije prodrla. No u nekim se selima opaža i druga jedna pojava: zbog straha pred partizanima i zbog nekih postupaka naših i slovenskih partizana, bogatiji ljudi u nekim selima počeli su da se boje partizana, da će im oni odnijeti blago i hranu, pa su počeli odlaziti u Čabar i Gerovo k Talijanima, kako tamo kažu u »zaštitu«. Mnogi od njih bavili su se konfidenstvom. No i zbog gladi mnoge porodice idu u »zaštitu«, a neke Talijani i silom odvlače. U Gerovu i Čabru daju više aprovizacije nego u Primorju i na taj način kupuju nesvjesne. No nije stvar samo u tome, nego se iz redova tih ljudi stvara tzv. »bijela garda«, okupatori ih upotrebljavaju kao petu kolonu, špijune i predvodnike po putevima i šumama. Tako su 4 od njih s partizanskim kapama hapsili ljude po Plešcima koji ih ne poznaju. Došli su u selo, a ljudi im kazali neka se maknu, jer da su Talijani u blizini, te tako pali po provokaciji. Ima dosta po nekih ljudi i žena koji za sumu od 300 lira vode Talijane iza leđa naših drugova na akcijama i zasjedama. No tamošnja naša četa uz pomoć naroda nemilice trijebi konfidente i zaštitu. Iz sela Crni Lazi otišlo je k Talijanima 105 osoba, iz nekih sela samo po neka obitelj, a iz nekih nitko. I po svemu ovome vidi se koliko je neprijatelj lukav i kako hoće da nas razjedini.[130]

Iz prethodnog izlaganja Slavka Komara vidi se kakvo je bilo i ekonomsko i političko stanje u čabarsko-gerovskom kraju. Naravno, ekonomsko stanje utjecalo je u znatnoj mjeri na političko raspoloženje pojedinaca. Nestašica i glad, odnosno strah od gladi i želja da se sačuva stečena imovina, motivirali su pojedince da zatraže »zaštitu« od okupatora koje gotovo nitko nije volio niti želio da se u tim krajevima zadrže. Neprosvijećenost i nizak kulturni i politički nivo pojedinaca uvjetovali su njihovo nedolično vladanje, a time i potrebu da se onemoguće u akcijama. Ipak je iz navedenog izvještaja Komara najzanimljiviji dio koji govori o stanju KP. Taj dio izvještaja glasi:

»Što se tiče tamošnje naše organizacije ona u stvari nije ni postojala, nego su to vršili partizani, također neorganizirano i neplanski. Mi smo tamo osnovali dvije partijske jedinice i to za Mali Lug, Gerovo, Hrib i Vode od 4 čovjeka i za Tršće, Sokoli i Čabar drugu. No ti drugovi su posve sirovi i s njima bi trebalo vrlo mnogo raditi. Za njihov Kotarski komitet dolazi u obzir jedna drugarica koja je u logoru[131] i jedan drug koji je još kod kuće, još barem trećega bi trebalo pronaći, no i prvih dvoje imaju vrlo maglovite pojmove o svemu radu, ali bi se mosli razviti. Sa više mitinga i zborova po selima, okupljenjem omladine, također i žena, dalo bi se najprije dignuti svijest i političko iskustvo, a onda bi bilo lakše tim našim neiskusnim dru-

[131] Misli se na partizanski logor-jedinicu.

govima da rade. Stampa također vrši vrlo jak uticaj na njih i 1—2 komada *Partizanskih novina* ili *Vjesnika* ili letaka pročita cijelo selo i muško i žensko.«[132]

Već sutradan Komar ponovo izvještava, zapravo nastavlja izvještaj od 23. juna koji je morao prekinuti zbog odlaska kurira, i konstatira da je na zakazanu partijsku kotarsku konferenciju iz čabarskoga kraja došla samo jedna drugarica, i dodaje da »tamo nismo do pred nekoliko dana uopće imali organizaciju nikakovu«.

VOJNO-POLITICKA SITUACIJA U KOTARU SUŠAK SREDINOM 1942.

Rad organizacija i rukovodstava KPH na mobilizaciji novih boraca

U drugom kvartalu 1942. okupator se brutalno obračunavao sa svima svojim protivnicima. U tom teroru stradalo je više članova KP, skojevaca i drugih političkih aktivista. Pooštreni su kriteriji za primitak u KP. Partija se neprestano obnavljala novim članovima, ali masovnog primanja nije bilo.

Od članova KP i SKOJ-a zahtijevalo se da prednjače uzornim vladanjem, političkom čvrstinom i borbenošću, te da rade na političkom odgoju simpatizera KP. O zadacima komunista u izgradnji novih članova KP grupa članova KK iz logora na Crnom vrhu pisala je:

»Svaki partijac dužan je da izgrađuje po jednog simpatizera i da djeluje na partizane iz svojeg mjesta.«[133]

Također su pooštreni kriteriji za postavljanje na rukovodna mjesta. U dopisivanju između OK KPH za Hrvatsko primorje i pojedinih KK na više mjesta govori se o nedostatku izgrađenih kadrova koji bi sposobnošću i revolucionarnim žarom zasluživali da se uzdignu na rukovodne položaje. Zbog toga su pojedina partijska rukovodstva više puta radila u prorijeđenom sastavu. Tako je KK KPH za Sušak dosta dugo djelovao sa svega 4 člana. Od toga su dvojica[134] bila angažirana kao komesari 1. i 2. bataljona 2. primorsko-goranskog odreda, te se na njih jedino moglo računati za politički rad na terenu. U praksi je to značilo da se političko-partijski rad u kotaru sveo na svega dvojicu članova, od kojih je Slavko Komar bio angažiran još i u vojsci.[135]

Oko angažiranja dvojice članova KK KPH za Sušak kao komesara bataljona dopisivali su se Štab 2. odreda i OK. Štab odreda zahtijevao je da oni ostanu na dužnostima u svojim bataljonima jer im nisu mogli naći odgovarajuću zamjenu,[136] a OK je inzistirao na tome da se oslobode obaveza

[132] Vidi bilješku broj 129.
[133] Vidi bilješku broj 26.
[134] Emil Karadžija Domaći i Milan Slani Oskar.
[135] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/25.
[136] Isto.

u vojsci za rad na terenu.[137] U vezi s tim problemom OK je 25. juna 194 pisao KK KPH za Sušak:

> »Za rad na terenu poznato nam je da ste ostali samo Mrgud[138] i Žuti. Drugovi Oskar[140] i Domaći[141] kao komesari bataljona niti smiju niti treba, da zaborave da su članovi KK. Drug komesar Zone im je to rekao samo vezi s tim, što su se bavili radom u Kotarskoj tehnici, a to nikako ne m gu, jer bi onda zapustili svoje vojničke dužnosti.«[142]

Nastala situacija zahtijevala je da se razmisli o popuni KK novim Ijt dima. O tom je pitanju OK već 1. jula pisao KK KPH za Sušak:

> »Smatramo da bi bilo potrebno da proširite vaš Komitet novim druge vima, koji su do sada po svom radu i borbenosti dali garancije da će biti stanju da pravilno rukovode našom organizacijom u vašem kotaru. Pošaljit nam prijedloge da bi onda mogli te drugove kooptirati.«[143]

Ni MK KPH za Sušak još nije bio popunjen. Sačinjavala su ga 3 člana Rade Vranić Petar, Mira Šegota Zdenka i Berto Polić Dugi.[144] Zbog teškil uvjeta rada i učestalih hapšenja političkih aktivista broj članova MK mo rao se povećavati.

Na području kotara radila su tri rajonska komiteta, od kojih jedan zć kotar Čabar. U citiranom dokumentu stoji:

> »Čabar brojimo u r. k., jer još tamo nije formiran Kot. kom., iako gE mi u lecima spominjemo, i tamo sebe jedan drug smatra članom tog komi teta.«[145]

Iz pisma KK KPH za Sušak OK od 10. jula 1942. vidi se da je partijski rad za Bakar, škrljevo i Kostrenu ujedinjavao Rajonski komitet, pa se može zaključiti da je treći rajonski komitet ujedinjavao partijske jedinice od Škrljeva do Cernika.[146]

Ukupno je na području grada i kotara Sušak bilo 53 člana KPH u 14 partijskih jedinica. Od toga su 41 bili radnici, 9 intelektualci, 2 namješte-

[137] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/114.
[138] Slavko Komar.
[139] Oskar Piškulić.
[140] Milan Slani.
[141] Emil Karadžija.
[142] Vidi bilješku broj 137.
[143] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/124.
[144] Iz memoarske građe ne može se točno razabrati tko su bili članovi MK KPH za Sušak. Izvorni dokumenti daju nešto jasniju sliku. U izvještaju sekretara KK KPH za Sušak Slavka Komara OK KPH za Hrvatsko primorje od 24. juna 1942. navodi se podatak da se MK sastojao od 3 člana i to jednog radnika i 2 intelektualca. Zna se da je prvi sekretar bio Rade Vranić Petar. Iz pisma OK KPH za Hrvatsko primorje KK KPH za Sušak od 11. juna 1942. vidi se da se u ime MK javlja »Zdenka« (Mira Šegota), a u izvještaju KK KPH za Sušak OK KPH od 10. jula stoji podatak da je član MK bio Berto Polić Dugi. Ovom sastavu treba dodati Eldu Pavletić koja je bila član prvog sastava MK.
[145] Vidi bilješku broj 143.
[146] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/150.

nici i 1 obrtnik (52 Hrvata i 1 Srbin).[147] Taj je podatak po mnogo čemu karakterističan. Iz njega je vidljivo da se većina članova KPH u gradu i kotaru regrutirala iz redova radničke klase, a da je seljaštvo u znatnoj mjeri zaostajalo. To ne znači da po selima nije bilo članova i organizacija KPH. U tim organizacijama prevladavao je radnički elemenat, tj. ljudi koji su živjeli na selu i bavili se poljoprivredom. Ne mogavši se prehraniti, zapošljavali su se stalno ili povremeno kao šumski radnici ili u pilanama, zatim u sušačkoj luci, u Tvornici papira i u drugim poduzećima. Na poslu su dolazili u dodir s radnicima proleterima. Jedan broj između njih bio je progresivno orijentiran i sindikalno organiziran, a to je značilo i spreman da se uključi u revolucionarna gibanja. Seljaci koji su se bavili isključivo poljoprivredom bili su manje politički izgrađeni i manje aktivni, pa se iz te strukture regrutirao mali broj političkih aktivista. Tome je pridonijela i orijentacija na logore izvan naseljenih mjesta i rjeđi kontakti boraca sa stanovništvom. U selima gdje su ti kontakti bili češći, seljaštvo je prihvatilo političku platformu i akcioni program KPH, brže je politički sazrijevalo i više se uključivalo u antifašističke organizacije i KPH.

Partijska rukovodstva nisu bila posve zadovoljna stanjem na terenu, odzivom ljudi i angažiranjem članova KP na najvažnijem zadatku. Političko raspoloženje ljudi mjerilo se njihovom spremnošću da se angažiraju u oružanoj borbi. Sliku gledanja na problem mobilizacije u to vrijeme nalazimo u pismu OK KPH za Hrvatsko primorje KK KPH za Sušak od 1. jula 1942. U njemu se uz ostalo kaže:

> »Ne možemo govoriti o dobroj situaciji tako dugo dok široke mase naroda nisu spremne da uđu u borbu protiv okupatora i dok nemaju ono povjerenje u našu borbu, koje je i te kako potrebno, da bi se najšire mase aktivizirale u borbi protiv okupatora i njegovih agenata. Same simpatije kojima narod prati našu borbu su za nas važne, ali ni iz daleka ne predstavljaju ono što mi danas moramo postići: dizanje najširih masa u borbu protali okupatora i dizanje svijesti kod naroda da je borba nužna, moguća i da je zapravo već vrijeme da u toj borbi sudjeluje čitav narod. Prema vašim izvještajima mobilizacija ne raste onim tempom kojim bi trebala da raste, a porast se opaža samo u nekim krajevima. Još uvijek nismo uspjeli da mobilišemo drugove iz mjesta uz obalu kao Sušak, i tom pitanju treba da posvetite naročitu pažnju. Kad partizani osvoje mjesta, kako vi kažete u izvještaju, onda se neće po svoj prilici ni postavljati pitanje mobilizacije onako kao što se to danas postavlja, jer budite sigurni, da kad oslobodimo Sušak, da će se naša borba nalaziti u potpuno drugoj fazi, nego što se danas nalazi. Zato se još uvijek i ponovo pred naše organizacije postavlja pitanje mobilizacije u isto onakvoj oštrini kao i do sada. Za vaš teritorij ni iz daleka nije broj partizana »dovoljan« i mobilizacija nije u većini mjesta skoro ni sprovedena, a daleko još od toga da obuhvati ii najšire narodne mase. Treba osobito da se borite protiv oportunističkog ili likvidatorskog stava naših drugova, koji svoj nerad hoće da pokriju frazama da je sav narod za nas, da su svi komunisti itd. Ustajte najoštrije protiv takvog nezdravog i opasnog izvrdavanja dužnosti sa strane nekih drugova i najoštrije postupite prema svim pojedincima i organizacijama koje takve stavove imaju.«[148]

[147] Isto, KP-266/108.

[148] Vidi bil ješku broj 143.

Da bi se ubrzala mobilizacija boraca s otoka Krka, KK KPH za Sušak i Štab 5. bataljona »Vladimir Gortan« uputili su na otok početkom juna 1942. Ivana Fabijanića Bafa, rodom iz Hreljina, i Ivana Radivoja, koji se svega nekoliko dana prije prebacio s otoka u partizane. Fabijanić je KK KPH za otok Krk prenio direktivu CK KPH da svi kompromitirani i za okupatora politički sumnjivi pojedinci prijeđu u ilegalnost, a kada se osiguraju veze s kopnom, da se prebace u partijane.[149]

Na sastancima partijskih organizacija odlučeno je da će svih 50 članova KPH otići u partizane. Ali s tim stavom se nisu složili svi članovi KPH, među njima i neki koji su već bili u ilegalnosti. Oportunisti su formirali frakciju koja se opirala politici većine u KK KPH i sekretaru Petru Franoliću. Oportunizmu nekih članova KPH pogodovale su teškoće oko postavljanja veze s kopnom i otezanjem s prebacivanjem u partizane ljudi i naoružanja. Teškoće su nastale kada su okupatorske vlasti zaplijenile sve barke iz Kostrene i pojačale kontrolu nad vezama s otokom. KK KPH za Sušak intervenirao je kod MK da se narušene veze s otokom što prije uspostave, pa je MK pronašao nove kanale.[150]

Iz dopisivanja koje se tih dana vodilo na pravcu KK KPH za otok Krk — OK KPH za Hrvatsko primorje vidi se da je OK inzistirao na uspostavljanju pouzdanih veza između otoka i kopna, a imao je i rezerve u pogledu odlaska svih članova KPH u partizane. Zbog toga je OK KPH za Hrvatsko primorje upozorio u pismu od 25. juna:

> »Pazite da ipak ne ispraznite sasvim teren i da ostavite takovo rukovodstvo, koje po svojem radu, po svojoj odanosti našoj Partiji i po borbenosti, daje garanciju da će izvršiti one zadatke koje danas naša Partija pred nas postavlja.«[151]

Nezdravo stanje unutar organizacija KPH izazvano teškoćama oko prebacivanja na kopno i oportunizmom u vezi s odlaskom u partizane, primilo je takve razmjere da je KK KPH za otok Krk donio odluku o raspuštanju organizacije. O tome je juna 1942. obavijestio OK KPH za Hrvatsko primorje. Okupator i domaći izdajnici pojačali su kontrolu otoka, tako da je potkraj jula i početkom augusta uhapšeno nekoliko članova KPH i političkih aktivista. 31. augusta ubijen je sekretar KK KPH za Krk Petar Franolić, uhvaćena njegova žena Antica i ranjen član Komiteta Feliks Gorski. Uskoro poslije toga tragičnog događaja, talijanskim se vlastima predala grupa ilegalaca, starih članova KPH. Ti su događaji negativno utjecali na političku situaciju na otoku. Iznenadila je kolebljivost nekoliko starih komunista i članova KK. Kolikogod su ti događaji potresli organizaciju KP na otoku, ipak su ubrzali čišćenje partijskih redova i izvanpartijskih organizacija, pa je novoizabrani sekretar KK Stipe Drpić imao jasniju situaciju, a KK je znao sa koliko i kakvim snagama raspolaže.[152]

[149] Ljubo Karabaić, *Veze otoka Krka s kopnom i otocima za vrijeme NOR-a od 1941—1945,* CHRP, neobjavljen rukopis, str. 26.
[150] Fotokopija izvještaja u CHRP.
[151] Isto.
[152] Ljubo Karabaić, *Veze otoka Krka,* n. dj., str. 26—33.

KK KPH za Kastav također je izvijestio tih dana OK o stanju na svom terenu i mogućnostima mobilizacije novih boraca za partizanske jedinice. Neki su sekretari partijskih jedinica bili prilično kritični u pogledu mogućnosti mobiliziranja novih boraca. Narod je prema njihovoj ocjeni bio zaplašen olcrutnošću i terorom okupatora, tako da pojedinci nisu vjerovali u »mogućnost današnje borbe«. U odgovoru na takve ocjene situacije OK piše 5. jula 1942. KK KPH za Kastav da masovnost organizacije u Kastavštini demantira takve ocjene, a ako su pojave malodušnosti češće, za to su krive partijske organizacije koje narodu nisu dovoljno pomogle da prebrodi krizu.

KK KPH za Sušak nije bio zadovoljan brojem ljudi koji su se odazvali pozivu KPH da idu u oružanu borbu. Mnogo garnizona i talijanskih vojnika u njima, stroge mjere i brutalne represalije prema stanovništvu, imale su cilj da zaplaše narod i pokolebaju njegovu vjeru u mogućnost borbe protiv tako snažnog okupatora. Neki su ljudi bili toliko zaplašeni da nisu htjeli »ništa da čuju ni da vide, ne zato što nas neće, nego što se boje«. Mnogi misle da nas već ima dosta u šumama i ne daju se lako dignuti od kuća. To se naročito odnosilo na ljude iz Sušaka, Škrljeva i Hreljina, mjesta u kojima je stanovništvo u ogromnoj većini idejno pripadalo NOP-u i pomagalo ga politički i materijalno.[153]

KK KPH za Sušak prikazao je u izvještaju od 10. jula 1942. stanje na terenu kotara i ocijenio mogućnosti mobilizacije novih boraca za partizanske jedinice. U izvještaju se, pored ostalog, kaže:

> »U posljednje vrijeme mobilizirano je kod nas i došlo pod našu zaštitu iz Podkilavca (Grobnik) 5—6 porodica i to zato što je dezertirao jedan partizan i javio se Talijanima i izdao sve koji rade na terenu iz njegovog sela; isto je tako točno izvijestio Talijane o našim četama i položajima gdje su. Iz Sušaka došla su tri partizana, samo je pitanje dobrih veza, pa da odande mobiliziramo za sada oko 15—20 ljudi. U čabarskom kraju mobilizirana su zadnji tjedan dvojica, dok je k nama došlo 46 Prezidanaca koje su bili mobilizirali Slovenci. Što se tiče situacije u bakarskom rajonu odatle imamo najmanje partizana, jedino što je Kostrena dala relativno vrlo velik broj prema broju muškaraca, a Bakar je dao vrlo malo (16), Praputnjak oko 10, Krasica isto toliko, Škrljevo ništa, Kukuljanovo oko 10, Sv. Kuzam 8. Razlozi su tako malom broju partizana iz tog rajona što partizani ne vrše tako velike utjecaje na ta sela kao što vrše na Grobničko, partijske organizacije nisu dale sav trud na to da mobilizaciju sprovedu; drug koji je odgovoran za rad u tim selima osim Kostrene i Bakra nije sposoban da provede organizaciju i mobilizaciju, osim toga ljudi u tim mjestima relativno bolje žive i rade nego na Grobinštini, a u zadnje vrijeme još je došao teror i strijeljanja baš iz tih mjesta, osim toga partizani u tom kraju ne vrše akcije — sve su to razlozi malog broja partizana iz tog rajona. U Kostreni koja se približno ispraznila našim drugovima ostala su samo dva partijca od 7 prije mobilizacije i to su ostali najslabiji, oni su poslije pojačali partijsku organizaciju sa dvije drugarice, isto tako većina najboljih skojevaca došlo je u partizane. Oni tamo sad javljaju da ne mogu mnogo mobilizirati, skupljaju narodnu pomoć i šalju velikom broju interniranih iz tog sela, kupuju i skupljaju hranu za partizane, okupljaju preostalu omladinu — to im je sav rad.«[154]

[153] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/108.
[104] Vidi bilješku broj 146.

Iz citiranih izvještaja vidi se da su partijska rukovodstva bila dosta kritična u ocjeni mobiliziranje ljudi u borbene jedinice. Ako imamo na umu okolnosti u kojima se moralo politički raditi, teror okupatora, glad i neizvjesnost, nedovoljnu informiranost masa o situaciji i druge teškoće, postignuti uspjeh bio je velik. Ipak se moglo postići i više. Od članova KP i rukovodstava tražilo se da pojačaju napor i mobiliziraju što više ljudi u borbene jedinice.

Odnos građanskih stranaka prema NOB

Okupator je svim silama nastojao oslabiti jedinstvo i otpornost naroda u borbi protiv okupatora. U realizaciji toga cilja služio se raznim metodama i sredstvima, zavisno od sastava (nacionalnog i klasnog) stanovništva, ekonomskog stanja, stupnja opće i tehničke kulture itd. Osnovnu poantu bacio je 1941. na nacionalnu podvojenost, ali već 1942. to nije bilo dovoljno, jer se u krilu svake nacionalnosti formirao tako jak narodnooslobodilački pokret da je borba protiv njega postala važna preokupacija okupatora. Na anektiranom dijelu Hrvatskog primorja i Gorskog kotara politika nacionalne podvojenosti i bratoubilačkog rata nije dala očekivane rezultate. Zbog toga su težište političke borbe okupator i njegovi pomagači prenijeli na imovinsku i klasnu podvojenost, sijali su nevjericu u dobre namjere NOV i pokušavali je prikazati komunističkom. Takve namjere okupatora pothranjivali su i neki propusti naših jedinica i pojedinih partizana po selima, naročito u Grobinštini (prijetnja bogatijima, rekviriranje hrane od onih koji pomažu NOP itd.).[155] Iz činjenice da je vodeća snaga NOP-a bila KP, klasno određena politička partija, mogao se izvesti zaključak da takva partija mora voditi ne samo oslobodilački već i klasni rat. Njeni neprijatelji i neprijatelji NOP-a iskorištavili su to da čitavoj borbi daju klasno obilježje, da narod podvoje na bogatije i siromašne, da narodnooslobodilačku vojsku »smatraju komunističkom vojskom koja hoće građanski rat i pljačku«.[156]

Iz političke polarizacije narodnih masa trebalo je da proiziđe podvojenost iz koje će, prema zamisli okupatora, slijediti formiranje oružanih formacija za zaštitu privatnog vlasništva i imovine građana. Bio je to zapravo pokušaj stvaranja pete kolone u redovima građana i boraca.

Već je rečeno da je držanje većine građanskih stranaka i njihovih .rukovodstava prvih mjeseci poslije okupacije i aneksije bilo kapitulantsko ali u osnovi antifašističko. Međutim, vremenom se situacija zaoštravala, izvršena je polarizacija, reakcionarne snage teško su podnosile širenje NOP-a jer su smatrale da se sužava prostor za njihove političke koncepcije. Stoga su se počele organizirati međusobno i s okupatorom surađivati radi pronalaženja zajedničke platforme za borbu protiv NOP-a kao zajedničkog neprijatelja. O političkoj aktivnosti i pokušajima *vojne organiziranosti nekih utjecajnijih vođa građanskih stranaka sačuvano je više dokumenata. Tako se napr. iz izvještaja KK KPH za Sušak OK od 15. juna 1942. vidi da su neki

[155] Vidi bilješku broj 129.
[156] Isto.

bogatiji i politički utjecajniji ljudi održavali sastanke i skupljali potpise od seljaka okolnih sela u svrhu stvaranja »bijele garde«, koju bi naoružao okupator. Namjeravao je da preko njih organizira špijunsku mrežu, da ih ubacuju u partizanske logore, da postavlja zasjede partizanskim jedinicama, patrolama itd. U izvještaju se dalje kaže:

> »Interesantno je da su na popisu ljudi na koje su oni računali baš bogatiji ljudi u selu (trgovci, gostioničari, pekari i ljudi s nešto malo više zemlje od ostalih, svi ti ljudi po svom klasnom položaju su ispod srednjaka); također su u popisu i ljudi nabožni, klerikaloi, članovi bivše »Katoličke akcije«. Računali su na ljude, koji su apsolutno pošteni i pomažu nas, pridobiti propagandom protiv partizana — kao pljačkaša i protureligioznih ljudi. Naša će dužnost biti da dm taj manevar ne uspije i to pravilnom narodnooslodilačkom linijom, da pazimo na svoje postupke prema ljudima, da ih i dalje privežemo uza se. [.. .]«[157]

Najviše prostora za manevar i akcije rukovodstva građanskih partija imala su na Sušaku, pa je i njihova aktivnost tu bila najživlja. Neki trgovci i »sitni buržuji« počeli su napuštati NOP, iz početka tiho i uvijeno, a kasnije sasvim otvoreno. Pojedinci i grupe iz građanskih partija počeli su okupljati ljude oko sebe s namjerom da ih izoliraju od NOP-a, odnosno da ih organiziraju u četničke formacije i u suradnji s talijanskom vojskom angažiraju u borbi protiv partizanskih snaga (Spiro Jokić, trgovac drvetom),[158] dok su HSS-ovci, okupljeni oko inž. Babića,[159] načelnika Šarinića i senatora Mahulje, pokušali organizirati »bijelu gardu« itd.[160]

Osnovna je intencija i zajednička platforma svih reakcionarnih snaga bila podvajanje narodnih masa na klasnoj osnovi, kako bi od NOP-a odvojili jedan dio uglavnom imućnijih ljudi i organizirali ih protiv njega. U pismu OK KPH za Hrvatsko primorje od 25. juna 1942, upućenom KK KPH za Krk, o tome se kaže;

> »Ovakvim radom neprijatelji napretka i slobode služe objektivno okupatoru i nalaze se na njegovim pozicijama. Karakter naše borbe ne mijenja se ni najmanje time što se ovakovi narodni neprijatelji regrutuju većinom iz neproleterskih slojeva naroda. Mi zato nećemo udariti ni na koju klasu ili sloj u cjelini, već ćemo pojedine izdajnike razotkrivati pred narodnim masama, kao sluge i pomagače okupatora, objašnjavajući masama da su radili na korist okupatora, a protiv interesa naroda, zato jer se boje narodne slobode i da ih narod ne pozove na odgovornost za njihova zlodjela.«[161]

U tim teškim danima narod je s velikim povjerenjem i nadom gledao na borbu Crvene armije i partizanskih jedinica. Očekivao je od njih skori završetak rata i oslobođenje zemlje, dok je s negodovanjem i rezignacijom

[157] Fotokopija izvještaja u CHRP.

[158] špiro Jokić bio je u to vrijeme poznat kao velikosrbin i organizator četništva na Sušaku. 0 njegovoj će aktivnosti kasnije biti više govora.

[r9] U izvještaju KK KPH za Sušak od 24. jula 1942. stoji da se radi o bratiću inž. Zvonka Babića, poznatog i zaslužnog borca NOB-e.

[160] Vidi bilješku broj 153.

[161] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/118.

gledao na okupljanje domaće reakcije i njen sluganski odnos prema fašističkim snagama. Narod je s rezignacijom gledao i na pasivnost Engleske i Amerike u vođenju rata, na pomoć koju su dovale jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu kada se njen ministar Draža Mihajlović aktivno angažirao u borbi protiv NOV. Stoga je trebalo »ispravljati mišljenje o Engleskoj i Americi, koje pomažu borbu protiv fašizma, a povesti borbu za raskrinkavanje jugoslavenske vlade u Londonu [.. .]«[162]

Napori nekih vodećih ljudi iz redova građanskih stranaka da stvore podvojenost u masama na klasnoj osnovi nisu dali očekivane rezultate. Ni pokušaji okupljanja jugoslavenski orijentiranih slojeva — Srba i Hrvata — posebno Srba u četničke formacije, HSS-ovaca u bjelogardijske i nekih najradikalnijih klerofašističkih u ustačke vojne formacije, nisu uspjele, bar ne toliko koliko su organizatori takvih akcija očekivali. Ocjenjujući pokušaje organiziranja reakcionarnih snaga u vojne jedinice i raspoloženje narodnih masa prema tim pokušajima, OK KPH za Hrvatsko primorje konstatirao je u maju 1942:

> »Ustaštvo i četništvo kod nas ne postoji niukoliko, tek pojedinačni ustaški slučajevi mogu se pronaći po pozadini, ali ni o najmanjem pokretu ne može biti riječi. Tek jugoslavenski orijentirane grupacije, koje su ovdje sačinjavane od malobrojnih trgovaca, industrijalaca i si., a koje su nas dosada u izvjesnoj mjeri materijalno pomagale, danas se nalaze na pozicijama vlade u Londonu i četnički se orjentiraju, ali u masama nemaju ni ne mogu računati na nikakav odaziv.«[163]

SNABDIJEVANJE PARTIZANSKIH JEDINICA I STANOVNIŠTVA

Problem prehrane i snabdijevanja vojnih jedinica

Svaka oružana borba zahtijeva osiguranje vlastitih izvora za snabdijevanje životnim potrebama vojnih jedinica i ustanova, lijekovima i tehničkim pomagalima za liječenje ranjenika i bolesnika, sredstvima za ideološko-politički i propagandi rad itd. Rat, do krajnje granice potencira problem ishrane i snabdijevanje stanovništva, osobito onih obitelji koje ostaju bez hranilaca, bez zaposlenja i drugih izvora za opstanak. Partizanski način ratovanja još više potencira nedaće rata. Okupator je uveo evidenciju i kontrolu svih sredstava i izvora za snabdijevanje; glad i ucjene postale su sastavni dio njegove strategije i dnevne politike.

Hrvatsko primorje je u ratarskoj proizvodnji prilično pasivan kraj. Za prehranu stanovništva ta proizvodnja u ratu ima posebnu važnost. Sušak, prije rata jak proizvodni i privredni centar, počeo je naglo propadati. Znatno je opao broj zaposlenih, zbog čega je ugrožen opstanak stanovništva koje osim radnih ruku nije imalo drugih sredstava za život.

[162] Vidi bilješku broj 153.

[183] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/58.

Skladišta hrane i druge robe okupatorske vlasti brzo su ispraznile, nešto zaplijenile, nešto otkupile bezvrijednim, jednom već zamijenjenim novcem, a samo dio ostavile vlasnicima. Uvedeno je racionirano snabdijevanje na potrošačke karte, a vlasnicima javnih lokala naređeno je da prijave rezerve hrane i buduće potrebe.[164] Potrošačka karta se mogla dobiti samo uz predočenu potrošačku legitimaciju, koja se izdavala prilikom popisa stanovništva.[165] Prehrambena i druga potrošna roba sve teže se mogla dobiti u slobodnoj prodaji, i to uz cijene koje su mogli platiti samo imućni.

Glad i borba za fizički opstanak pojedinih obitelji našla se u središtu zbivanja, postavši određujući faktor svih aktivnosti. Mnoge obitelji jedva su se snalazile u otkupu minimuma koji su mogli dobiti na potrošačke karte, a oni koji su ostajali bez karata, morali su živjeti od pomoći.

Tako je bilo u gradovima. Selo je tradicionalni proizvođač prehrambenih proizvoda, pa je tu ulogu zadržalo i u vrijeme okupacije. Stoga po selima, bar na početku rata, glad nije bila tako strašna kao u gradovima. Međutim, okupatorske vlasti su se pobrinule da se i sela brzo isprazne, da »izgladne« i postanu ovisna o okupatorskoj pomoći. Popisom materijalnih dobara osigurali su kontrolu imovnog stanja, uveli obavezan otkup proizvoda uz minimalnu novčanu naknadu, a povremeno vršili rekviziciju[166] i pljačkali imovinu u privatnom vlasništvu. Polovinom 1942. zahtijevali su prijavu, a onda i naplatu dugova bivšoj Jugoslaviji.[167] Osobito su stroge represalije uvedene prema obiteljima iz kojih je neki član pošao u partizane. Ne samo da su rušili i palili njihove kuće i pljačkali pokretnu imovinu već je talijanska vojska vadila i krumpir s njihovih njiva, tako da je OK KPH naložio kotarskim komitetima da oružjem tjeraju okupatora s polja.[168]

S prvim akcijama protiv talijanske vojske i vlasti počela su hapšenja, najprije pojedinaca, a onda i skupina ljudi. Učestali su i odlasci u partizanske jedinice i logore. Broj obitelji koje su po jednoj ili drugoj osnovi ostajale bez hranilaca, svaki se dan povećavao, a time i teškoće njihove prehrane i snabdijevanja uopće. Jedna od represivnih mjera talijanskih vlasti bila je uskraćivanje karata za racionirano snabdijevanje politički nepouzdanim osobama, svima koji bi se ogriješili o propise okupatorskih vlasti i njihovim najbližim rođacima. Tako je život u gradovima postojao sve teži. Okupator je tim mjerama pokušavao suziti prostor za političko i svako drugo djelovanje protiv njegova poretka. Organi NOP-a morali su, uz snabdijevanje jedinica NOV, misliti i o prehrani sve većeg broja građana koji su ostajali bez sredstava za život, što je znatno otežavalo njihov položaj.

Formiranje prvog logora za borce na Tuhobiću, u planini, daleko od naseljenih mjesta, potaklo je niz problema materijalne prirode. Trebalo je riješiti smještaj ljudstva u objektima od čvrstog materijala, nabaviti logor-

[164] *Amministrazione della intendenza civile per il feritori annessi del Fiumano e della Kupa,* Naredba prefekta Teste od 13. maja 1941, MNR, sig. 293 III *CJ*107.
[165] Isto.
[168] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/505.
[167] Historijski arhiv Rijeka (dalje: HAR), Z. O. 4884/176.
[168] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/176.

sku opremu i posuđe za pripremanje hrane, osigurati izvore za kontinuirano snabdijevanje hranom, vodom, odjećom, obućom, sanitetskim i drugim materijalom za život u planini i za borbu protiv jakih neprijateljskih snaga. Bez prethodnog rješavanja tih pitanja nije bilo moguće ni živjeti, a još manje boriti se. Kako se u borbu odlazilo dobrovoljno, svaki je pojedinac prije nego što se odlučio na tako radikalan polez razmišljao kakvi su uvjeti ne samo borbe nego i života u partizanskim jedinicama. Zbog toga se ovaj problem od početka do kraja oslobdilačke i revolucionarne borbe veoma teško rješavao.

Borci na Tuhobiću opskrbljivali su se hranom i drugim potrebama dobrovoljnim prilozima građana i seljaka okolnih sela. Značajnu ulogu u tom zadataku imao je grad Sušak, odnosno partijska i skojevska organizacija u njemu.Što je vrijeme više odmicalo, povećavao se broj boraca i stanovništva kojemu je trebalo pomoći, pa su zadaci postajali sve složeniji i za uspješan nastavak borbe značajniji. KP je bila kadrovska partija, progonjena u bivšoj Jugoslaviji i od okupatorskih vlasti poslije okupacije zemlje, te je bila prinuđena da radi u ilegalnosti i djeluje u masama preko odgovarajućih transmisija. U novonastaloj situaciji apelirala je na sve patriote, sve antifašiste i progresivno orijentirane ljude da se organiziraju prema uzrastu (omladina), spolu (žene), političkim uvjerenjima i što bolje pomognu narodnooslobodilačku borbu. Postupno su stvarane omladinske, ženske, antifašističke i druge organizacije i njihova izvršna tijela — odbori
i komiteti, na koje je KP sve više prenosila razne zadatke bez kojih se NOB nije mogla širiti. Te su organizacije vrlo brzo preuzele svoj dio poslova i odgovornosti, ali je KP bila odgovorna za cjelokupnu aktivnost.

Poznato je da partizanske jedinice nisu imale skladišta hrane i opreme po uzoru na operativnu armiju, već su se morale snabdijevati s terena od naroda i otimanjem od okupatora. U snabdijevanju je iskrsavao niz problema kao što su: da li se orijentirati samo na dobrovoljna davanja koja su materijalno iscrpljivala najsavjesnije i najodanije, ili naći način kako da teret borbe približno jednako snose svi građani, sva kućanstva prema imovnom stanju i mogućnostima; kako u snabdijevanje uključiti i udaljena područja da se koliko-toliko rasterete naselja u blizini partizanskih logora i razmještaja jedinica; što raditi kada izvori za snabdijevanje zataje u vrijeme pojačane kontrole i terora okupatora; kakav je odnos — odgovornost štabova, a kakav partijskih rukovodstava za snabdijevanje partizanskih jedinica i logora, itd.

O tim pitanjima došlo je u decembru 1941. do nesporazuma između OK KPH za HP i Štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Hrvatsko primorje i Gorski kotar. Spor je nastao u povodu pisma OK KPH (5. decembra 1941) partizanskoj četi u Ledenicama, u kojemu piše da je pitanje snabdijevanja čete stvar nje same, a osnovni izvor za snabdijevanje je neprijatelj i domaći izrodi, da će OK pomoći u snabdijevanju čete, ali se ona sama mora snalaziti.[163]

[169] Isto, KP-266/2.

štab primorsko-goranskog NOP odreda oštro je reagirao na takvo rezoniranje OK i u pismu od 11. decembra 1941. postavio pitanje: »Zar je to sve što nam možete pomoći?« Odredi u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru plijenili su materijalna dobra od neprijatelja i domaćih kolaboracionista, kao što su činili i drugi odredi u Jugoslaviji, ali se dnevni obrok hrane nije mogao plijeniti od neprijatelja niti se na zapljenu raznih sredstava za život moglo računati kao na stalan i dovoljan izvor, već su se morali osiguravati drugi, sigurniji i trajniji izvori. U citiranom pismu štab NOP odreda dalje konstatira da je nedostatak ishrane jedan od glavnih razloga što odredi u Primorju nisu aktivniji i što se ne može provesti ni široka mobilizacija ljudi u odrede. ***»Vaša je dužnost da nas pomažete u prehrani, a ne da ostavljate sve na nama«.*** **Da bi se osigurala kontinuirana prehrana odreda, Štab je preporučio ograniziranje odbora narodnooslobodilačke fronte, kao u drugim krajevima zemlje. To bi štabove jedinica rasteretilo velike brige o prehrani, jer su gubili dragocjeno vrijeme koje bi normalno iskoristili za planiranje i izvođenje borbenih akcija.**[170]

Prepiska između OK KPH za HP i Štaba PG NOP odreda vodila se 11 vrijeme dok još nisu bila raščišćena neka pitanja odnosa između organizacije KPH i odreda, dok je bilo nerazumijevanja oko uloge KP kao organizatora i rukovodne snage u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, dok nije bio raščišćen odnos između nacionalnog i klasnog u NOB-i, itd. Tek je počela oslobodilačka i revolucionarna borba, toliko složena da se recepti nisu mogli propisati, tuđa se iskustva nisu mogla kopirati, pa se čak ni iskustva jednog kraja nisu mogla doslovno primijeniti u drugom. Mnoge komplicirane situacije zahtijevale su brzo reagiranje i snalaženje, uočavanje mogućih pozitivnih i negativnih posljedica. Teški uvjeti borbe zahtijevali su da rukovodni kadrovi KP na terenu i u partizanskim odredima usklađuju stavove i djeluju kao jedinstvena cjelina; svaka je njihova odluka imala »političku dimenziju« i odražavala se na dalji razvoj NOB-e.

Rad organa narodne vlasti i odbora NOF-a na prikupljanju materijalne pomoći

Oružani i drugi oblici borbe protiv okupatora uvjetovali su čitav niz problema organizacione, političke i materijalne prirode, koje je trebalo rješavati uporedo s razvojem NOB-e. Veoma složene i opsežne zadatke morala je rješavati KP kao organizator i vodeća snaga NOB-e. Zbog toga je od rodoljuba i poštenih građana antifašista formirala razne organizacije i angažirala ih u pojedinim područjima političke i druge aktivnosti.

Budući da još nije bilo sređenih iskustava ni uputa viših partijskih foruma kako rješavati nastale probleme, partijske organizacije, pritješnjene razvojem događaja, snalazile su se kako su najbolje znale. Tako je došlo do angažiranja simpatizerskih grupa u radu oko prikupljanja priloga za pomoć prvim borcima i žrtvama fašističkog terora. Naravno, članovi KP i SKOJ-a bili su stalno angažirani na tom zadatku.

[170] **Isto, KP-266/3.**

Uskoro se pokazalo da simpatizerske grupe nisu najpogodnija forma organizacije, pa je potkraj 1941. došlo do formiranja odbora narodne pomoći. U Rijeci su još prije rata postojali odbori »Crvene pomoći« sa zadatkom da prikupljaju pomoć za obitelji koje su stradale od fašističkih progona, pa su neki nastavili rad i u novonastaloj situaciji. o radu tih odbora bilo je govora na prvom sastanku Moše Albaharija s grupom riječkih antifašista, održanom u augustu 1941. na Preluku.[171]

Odbori su prikupljali pomoć u novcu i materijalu. Najviše se cijenila novčana pomoć, jer je korištena za kupnju najpotrebnijih artikala, sanitetskog amterijala, razne tehničke robe za gradnju baraka i zemunica, za ideološko-politički i propagandni rad, itd. Prikupljale su se i živežne namirnice: brašno, riža, mast i slični proizvodi koji su se teško kvarili, zatim odjeća i obuća bez koje je život u planini bio veoma težak.

Pri odborima su se formirali fondovi narodne pomoći. O stanju tih fondova partijske organizacije strogo su vodile računa i višem partijskom organu podnosile izvještaje o prikupljenim, utrošenim i raspoloživim sredstvima. Dio pomoći trošio se za podmirivanje lokalnih potreba, tj. za pomaganje zatvorenicima i internircima, obiteljima bez hranilaca i teškog materijalnog stanja, za život ilegalnih političkih radnika i slične potrebe, a ostalo se stavljalo na raspolaganje višem partijskom organu.

Odbori narodne pomoći odigrali su značajnu ulogu i de facto postali začeci nove narodne vlasti. U očima građana s kojima su kontaktirali i od njih tražili priloge za NOB, odbornici su važili kao politički predstavnici te borbe. Organi stare vlasti nisu mogli služiti političkim i vojnim organizacijama pobunjenog naroda, jer su se kompromitirali nedemokratskim i netolerantnim vladanjem prema progresivno orijentiranim snagama uopće i komunistima posebno. Stoga se rušenje stare i formiranje nove narodne vlasti postavljalo kao jedno od temeljnih pitanja NOB-e.

Prve upute o formiranju, zadacima i radu organa narodne vlasti — narodnooslobodilačkih odbora — dao je Edvard Kardelj u *Borbi* od 19. oktobra 1941. Na osnovi stečenih iskustava Kardelj je ocijenio da su organi vlasti, bez obzira na to što među njima ima i poštenih pojedinaca, »baza neprijatelja i leglo petokolonaša i neprijatelja naroda sviju vrsta«, te se moraju rušiti i na njihovim mjestima formirati narodnooslobodilačke odbore kao *privremene nosioce vlasti,* dok se ne dobije mogućnost za organiziranje državne uprave.[172]

[171] Josip Radovan — Lojzo Perčić, *Izjava,* MNR, sig. Fi/293.

[172] Kardelj ističe 4 osnovna zadatka narodnooslobodilačkih odbora:
— da organiziraju aktivnost čitavog naroda radi snabdijevanja fronte svim potrebnim sredstvima;
— da osiguravaju red u pozadini uz pomoć narodnih straža i da vode borbu protiv pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone i si.;
— da organiziraju snabdijevanje i ishranu stanovništva, a naročito siromašnih slojeva;
— da učvršćuju vezu fronte i pozadine, naroda i boraca itd. Citirano prema: Leo Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti,* Beograd 1946, str. 8.

Drugi važan dokument za političko vladanje i organiziranje komunista u Hrvatskom primorju bila je Okružnica broj 4. CK KPH od 6. decembra 1941. U njoj se, na osnovu stečenih iskustava iz razvitka NOB-e u Hrvatskoj, navode upute o formiranju narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti, podređenih narodnooslobođilačkoj fronti. NOO-i nisu osnivani kao organi nijedne političke partije ili organizacije, već narodnooslobodilačke fronte, tj. svih koji prihvaćaju i žele istrajati »na liniji borbe protiv fašističkih okupatora i njegovih domaćih plaćenika«.[173]

KPJ i KPH pozivale su sve političke partije, grupacije i pojedince na stvaranje jedinstvene narodnoosiobodilačke fronte za borbu protiv okupatora. Radi toga je CK KPH 5. septembra 1941. uputio poziv rukovodstvu i pristašama HSS-a, a Okružnicom broj 3 od 30. septembra iste godine precizirao je da »narodnooslobodilačka« fronta treba da obuhvati sve stranke, grupe i pojedince, sve one koji se aktivno bore protiv fašističkih okupatora i njihovih frankovačkih plaćenika ili na bilo koji način pomažu tu borbu [...].[174] Gdje su god postojali uvjeti, preporučeno je stvaranje odbora fronte koji su imali biti »borbeni odredi i izraz jedinstva antifašističkih, demokratskim i rodoljubivih snaga dotičnog mjesta i kraja«.[175]

U Hrvatskoj, općenito uzevši, nisu najbolje uspjeli pokušaji formiranja zajedničke fronte borbe komunista i građanskih partija zbog oportunizma i pasivnosti rukovodnih garnitura manje ili više svih građanskih stranaka. Zbog toga se CK KPH orijentirao na okupljanje masa oko platforme borbe protiv okupatora. Za takvu orijentaciju postojali su glavni preduvjeti. Mnogi pošteni rodoljubi, koji su vjerovali u dobro sročene programe i obećanja vodećih ljudi partija kojima su pripadali, bili su razočarani njihovim kapitulantskim držanjem pred fašističkim neprijateljem i izdajom zemlje, razočarani su ih napuštali i našli se na raskršću, u dilemi — kamo dalje. Upravo zbog takvih i njima sličnih ljudi bila je potrebna politička organizacija koja je mogla prihvatiti sve istinske rodoljube spremne da se okupe u borbi protiv okupatora. Okružnica broj 4. osudila je jalove rasprave s predstavnicima HSS-a i drugih stranaka i uputila komuniste da se bore za izgrađivanje jedinstva masa bez obzira na to kojoj su političkoj stranci pripadali. Iz takve masovne političke organizacije trebalo je da se stvaraju narodnooslobodilački odbori kao novi organi vlasti. U skladu s tim načelom, pripadnost nekoj partiji nije bila uvjet da netko bude biran u NOO.

U Hrvatskom primorju, a posebno u Sušaku, KPH uložila je dosta truda i pokazala mnogo strpljenja u razgovorima s vođama pojedinih građanskih partija. U tome je, za razliku od mnogih drugih krajeva u Hrvatskoj, postigla određene rezultate. Formiranje odbora JNOF-a, o kojem je već bilo govora, rezultat je toga napora. Rad toga odbora nije donio neke spektakularne rezultate, ali se njegovo djelovanje osjećalo i koristilo je NOB-i. Neki oblici suradnje nastavljeni su i 1942, u vrijeme kada su se vodeće garniture građanskih stranaka u znatnoj mjeri bile distancirale od NOB-e, a dobrim

[173] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 2. str. 110.
[174] Isto, knj. 1, str. 63.
[175] Isto, str. 150.

dijelom i orijentirale protiv nje. Februara i marta 1942. na području kotara Sušak djelovao je Glavni kotarski odbor narodne pomoći sa 15 podređenih odbora (9 na Sušaku i 6 po selima) i Glavni odbor NOF-a sastavljen od predstavnika KPH, HSS-a i Jugoslavenskih nacionalista sa 8 podređenih odbora (4 u gradu i 4 po selima). Takvi slučajevi suradnje bili su tada u Hrvatskoj dosta rijetki. Istina, KK KPFI za Sušak je u izvještaju OK od 14. marta 1942. konstatirao da se predstavnik jugoslavenskih nacionalista u Odboru koleba, pa su ga namjeravali zamijeniti drugim, simpatizerom NOP-a, ali ta činjenica ne umanjuje značenje nekih oblika suradnje s građanskim strankama.[176]

U februaru 1942. razradio je Vrhovni štab u Foči propise o organiziranju i radu narodnooslobodilačkih odbora. Tzv. »Fočanski propisi« vrijedan su dokument svoga vremena, jer su pobliže odredili način izbora i djelokruga rada narodnooslobodilačkih odbora.[177] Ti prvi propisi dopunjeni su u septembru 1942. brošurom *Organizacija narodne vlasti,* uz koju se nalazi popratno Titovo pismo.[178]

Iz citiranih dokumenata može se zaključiti da su u početku 1942. partijskim rukovodstvima bile poznate upute o formiranju i zadacima NOO-a, ali uslijed teškoća u komuniciranju pisani su materijali s izvjesnim zakašnjenjem stizali do baze; trebalo je da prođe stanovito vrijeme dok se neke direktive provedu. Iz izvještaja KK KPH prvih mjeseci 1942. vidljivo je da su na terenu funkcionirali odbori narodne pomoći, odbori narodnooslobodilačke fronte i njihovi fondovi. Narednih mjeseci ti su odbori postupno prerastali u NOO-e, odnosno aktivniji članovi iz tih odbora kooptirani su u novoformirane NOO-e. U prvoj polovini maja 1942. OK je napisao upute za rad NOO-a koji su u to vrijeme na neoslobođenoj teritoriji još djelovali kao odbori NP.[179] Partijska su rukovodstva poduzimala mjere da u ilegalne NOO-e, osim članova KPH, uđu provjereni aktivisti i rodoljubi. Kadrovskoj strukturi NOO-a poklanjala se posebna pažnja. Smatralo se da ti odbori treba da nakon oslobođenja zemlje privremeno preuzmu vlast i da posluže kao okosnica za formiranje nove narodne vlasti.

Formiranje NOO-a na terenu počelo je juna 1942. Članovi OK obilazili su teren i s partijskim organizacijama utvrđivali kakvi treba da budu i tko može biti član NOO-a.[180] KK KPH za Sušak izvijestio je 15. juna OK da su u nekim selima Grobinštine formirani NOO-i[181] a u narednom izvještaju od 24. juna da su formirani u mnogim selima, a u ostalima se formiraju.[182] Zbog konspiracije još se nisu povezivali po općinama formiranjem općinskih

[176] Vidi bilješku broj 96.

[177] »Fočanski propisi« utvrdili su ustrojstvo i način izbora NOO-a na oslobođenim teritorijama i odredili im osnovne zadatke, kao što su stvaranje fondova, snabdijevanje vojske, zapljena imovine narodnih neprijatelja itd.

[178] L. Gr e š ķ o v i ć, *Dokumenti,* n, dj., str. 61.

[179] Du š a n Ž i v k o v i ć, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942,* Beograd 1969, str. 571.

[100] AIHrPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/68.

[181] D. ž i v k o v i ć, *Postanak i razvitak,* n. dj., str. 572.

[182] Vidi bilješku broj 153.

NOO-a niti ujedinjavanjem općinskih u kotarske NOO, već su se seoski odbori povezivali sa susjednom partizanskom četom[183] ili s najbližom partijskom organizacijom.[184] U gradu Sušaku još su funkcionirali odbori narodne pomoći.[185]

Iz dopisivanja između OK KPH za Hrvatsko primorje i KK KPH za Kastav u maju i junu 1942. proizlazi da se u kotaru Kastav u junu intenzivno radilo na formiranju NOO-a i da su postignuti dobri rezultati. Na osnovi direktiva o izboru NOO-a, koje je uputio OK KPH u pismu od 26. maja,[186] KK je 8. juna izdao svoje upute partijskim organizacijama za izbor i rad NOO-a.[187] Sve organizacije izvršile su zadatak za svega nekoliko dana, te je KK već 24. juna izvijestio OK KPH da je u kotaru formirano 19 seoskih i 3 mjesna NOO-a, a da su za 5 sela izabrani povjerenici.[188]

Napori da se građanske stranke pridobiju za program NOB-e, nisu dali očekivane rezultate. NOF se još nije afirmirao kao značajan politički faktor i koheziona snaga koja je mogla premostiti razlike i stvarati borbeno jedinstvo. Zbog takve situacije organizacije KPH preuzele su poslove oko izbora NOO-a.

OK KPH uputio je 23. maja pismo KK KPH za Krk u kojemu inzistira na tome da u svakome selu i mjestu formiraju odbore NOF-e, a NOO-ima dao je krupne političke i ekonomske, pa i neke vojne zadatke (manje diverzije, borba protiv domaćih izdajnika itd.).[189]

Iz kratkog pregleda dokumenata vidi se da su polovinom 1942. na anektiranom dijelu Hrvatskog primorja NOO-i bili ili formirani ili u formiranju. Čitav je posao obavljen u relativno kratko vrijeme, pomalo kampanjski. Dobiva se dojam da je OK zakasnio s direktivama i vlastitim angažiranjem na tom važnom zadatku, pa je forsirao da se osnivanje odbora što prije završi. KK KPH za Kastav naložio je partijskim organizacijama na terenu

[183] Isto.
[184] Vidi bilješku broj 143.
[185] Isto.
[186] D. Zivkovdć, *Postanak i razvitak,* n. dj., str. 321. U pismu OK KPH za Hrvatsko primorje stoji upozorenje da paze da u odbor ne ulaze ljudi koji se nikada nisu brinuli o siromašnom dijelu stanovništva.
[187] D. Zivkovi ć, *Postanak i razvitak,* n. dj., str. 321.
[188] Odbori su birani prema teritorijalnoj podjeli koja je u to vrijeme važila za partijske organizacije. Na području partijske ćelije lardasi formirana su dva seoska NNO-a, u Zametu pet seoskih i jedan Mjesni NNO, u Marinićima pet seoskih, u Spinčićima jedan seoski i pet povjerenika za pojedina manja mjesta, u Saršonima tri seoska i jedan Mjesni NOO, u Srokima tri seoska i jedan Mjesni NOO. Usp. D. Živkovi ć, *Postanak i razvitak,* n. dj., str. 323.
[189] U pismu je OK KPH za Hrvatsko primorje naložio KK KPH za Krk da učvrsti partijsku bazu, da aktivira partijske organizacije i u svakom selu i mjestu formira odbore narodnooslobodilačke fronte koji treba da vrše najširu agitaciju za mobilizaciju partizana i za njihovo svestrano pomaganje u oružju, hrani, odjeci, obući i novcu. NOO-i treba da i sami organiziraju druge oblike borbe protiv okupatora kao što su uništavanje telefonskih linija, prometnih sredstava, sakrivanje hrane od okupatorske vojske, bojkot okupatorskih vlasti, i raskrinkavanje domaćih izdajnika do njihovog uništavanja i dr. Usp. D. Ž i v k o v ić, *Postanak i razvitak,* n. dj., str. 320—321.

da u roku od svega 8 dana formiraju NOO-e po selima. Slično je učinjeno i na terenu KK Sušak. Nije bilo vremena da se u odbore izaberu najbolji i NOB-i najodaniji ljudi. Građanske stranke nisu pristale da surađuju u NOF-i, ali su njihovi predstavnici ulazili u sastav NOO-a i pasivnim držanjem kočili, a ponegdje i sabotirali njihov rad. Nepuna dva mjeseca kasnije na partijskom savjetovanju, koje je 23. i 24. augusta 1942. organizirao OK KPH za HP, konstatirano je da su prilikom formiranja NOO-a počinjene mnoge političke i kadrovske greške, pa su rukovodstva i organizacije KPH dobile zadatak da porade na njihovoj reorganizaciji i odstranjivanju antisocijalističkih elemenata, kako bi što prije postali istinski nosioci privremene narodne vlasti.[190]

Organizacija prikupljanja, smještaja i otpremanja materijalnih dobara jedinicama i ustanovama NOV

Narod je istovremeno bio i partizanska pozadina i stalan izvor snabdijevanja partizanskih jedinica i ustanova, rukovodstava KPH, ilegalnih političkih radnika i bjegunaca ispred terora okupatora, velikog broja obitelji koje su ostale bez hranilaca, prihoda i sredstava za život. Na tom važnom zadatku konstantno su radile organizacije KPH i SKOJ-a, simpatizerske grupe, odbori narodne pomoći i narodnooslobodilačke fronte, dok napokon NOO-i nisu preuzeli glavni dio tih poslova. Pomoć se dobivala iz više izvora, a prikupljala se na različite načine.

Građani i seljaci sudjelovali su masovno u davanju i prikupljanju materijalne pomoći. Prema nekim izvorima, samo mali broj Sušačana uzdržao se od materijalne pomoći. U prikupljanju pomoći sudjelovalo je 1941. oko 5.000 ljudi.[191]

Ta brojka u gradu s nešto više od 17.000 stanovnika, djeluje impresivno. To više kada se zna da su ljudi odvajali od usta, da su racionirani obrok dijelili s partizanima i njihovim izgladnjelim obiteljima, pred stalnom opasnošću da će, u slučaju otkrivanja biti otjerani u zatvore i logore. Taj podatak svjedoči o gotovo potpunoj privrženosti i organiziranosti građana Sušaku u NOP-u.

Pri odborima narodne pomoći i narodnooslobodilačke fronte formirani su fondovi. O stanju tih fondova partijska dokumentacija iz 1941. prilično je oskudna. Već na početku 1942. kotarska partijska rukovodstva izvjestila su OK o stanju svih svojih fondova. KK KPH za Kastav javlja 12. januara 1942. OK KPH da je u fondove skupljeno 19.350 lira, od čega je 15.550 utrošeno za kupovanje hrane, oružja, jednog radio-aparata, za plaćanje bolnice, za kupnju razne robe, a gotovina je iznosila 4.760 lira.[192] U fondovima NP i NOF-a KK KPH za otok Krk 31. januara 1942. zateklo se: 30

[190] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/198.

[191] Dušan Diminić, Eugen Cindrić, Luka Vinketa, Ivan Gajanić, Mate Kršul, Emil Karadžija, Velimir Rodica i Veljko Vučinić, *Sušak i okolica u narodnom ustanku 1941,* MNR, sig. Fi/319.

[192] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/6.

kg riže, 10 kg. graha, 5 kg. sira, 150 kg. krumpira, 15 kg. šećera, 2 kg. vune, 19 litara rakije i 2.402.— lire.[193] Na području grada i kotara Sušak u februaru je od oko 800 kućanstava prikupljeno 20.000 lira, i 1.500 kg. razne robe, a 17.000 lira je posuđeno. Od gotova novca utrošeno je 12.000 za razne vrste pomoći, 25.170 za kupovanje hrane, odjeće i obuće za partizane.[194] Izvještaj pokazuje da se uz navedene artikle kupovala i logorska oprema, oružje, municija, razna tehnička roba, sanitetski materijal, a nešto kasnije štamparska oprema (papir, matrice, boja itd.). Obiteljima bez hranilaca na Sušaku dodjelivala se 1941. mjesečena pomoć od oko 400 lira. Pomoć su dobivali i Srbi koji su na Sušaku potražili utočište ispred ustaškog terora.[195]

U izvještajima OK KPH za Hrvatsko primorje 1942. ima dosta podataka o prikupljanju materijalnih dobara i stanju fondova za pomoć. Tako npr. KK KPH za Sušak u izvještaju od 24. juna konstatira da se na terenu Bakra, Kostrene i Škrljeva (područje rajonskog komiteta — primjedba R. B.) mjesečno prikupljalo 18.000 do 19.000 lira, dok se na Grobinštini prikupljala hrana. Inzistiralo se na tome da se raznim oblicima pomoći obuhvati svako kućanstvo, tako da ne bude »kuće koja ne bi sudjelovala u tome«.[196] Juna 1942. na Sušaku je prikupljeno 28.884 lira, od čega je 16.533 utrošeno za pomoć obiteljima, a 10.776 poslano partizanima. KK je sa zadovoljstvom konstatirao da su trgovci i pekari s Grobinštine na koje su računali bjelogardijci, pozvali partizane da uzmu hranu koji su primili na račun aprovizacije prije nego je opljačkaju talijanski vojnici.

Već u prvoj polovini 1942. u Kastavštini su se skupljali prilozi gotovo legalno svakog 1. i 15. u mjesecu (novac, hrana i druge potrebe). Novčani prilozi mahom su korišteni za kupovanje logorske i druge opreme, sanitetskog i drugog materijala za borce na Crnom vrhu, za ideološko-politički i propagandni rad i slične potrebe, a hrana se dijelila borcima, logorašima i obiteljima koje nisu imale mogućnosti da se same prehrane.[197]

Jedan dio hrane i drugih materijalnih dobara zaplijenjen je iz općinskih ili vojnih skladišta i iz trgovačkih radnji čiji su vlasnici služili okupa-

[193] Isto, KP-266/9.
[194] Isto, KP-266/13.
[195] D. D i m i n i ć i dr., *Sušak i okolica,* n. rad, str. 32.
[196] Vidi bilješku broj 153.
[197] Anka Berus, delegat CK KPH, je zapisala da se prikupljeni novac trošio za nabavku lijekova, papira, matrica, strojeva za pisanje, ciklostila i dr. Hranu koja je sakupljana jedanput u mjesecu dobivali su Kastavci u talijanskim koncentracionim logorima u Lovranu i drugdje. U svojim zapisima ona navodi: »Sva se hrana sabirala na jednom mjestu i onda se je znalo po redu kada će ljudi i žene iz pojedinih zaselaka odnašati tu hranu u Lovran i oni su nosili svaki tjedan, uvijek ljudi iz drugih zaselaka. To je bila ona hrana koja se sakupljala 1. u svim zaselcima. S druge strane 15. se kupila hrana za borce u šumi i znali su se također punktovi gdje se ta hrana nalazi i koju večer iz kojeg punkta dolaze partizani da uzmu i ponesu hranu na Crni Vrh. Tako je tu bilo potpuno organizirano kako snabdjevanje interniraca u Lovranu, a također i pomoć koja se pružala izvjesnom broju familija, koje su ostale same i nisu mogle da prežive zato što su im hranitelji bili ili u Lovranu u logoru, ili u borbi u šumi i gdje su ostali sasvim nemoćni starci ili sitna djeca, tako da nije bilo ljudi sposobnih za rad, ni žena i odraslih članova familije«. Usp. A. B e r u s , *Izjava* MNR, sig. F$_t$/335.

toru. Podaci o toj aktivnosti nalaze se u policijskim i vojnim arhivima neprijatelja. Tako je sušačka policija javila da su komunisti iz općinskog skladišta u Dragi maja 1942. odnijeli 411 kg. masti i oko 1.000 1 ulja; iz trgovačke radnje Mohorovičića iz Kastva odneseno je u istom mjesecu robe u vrijednosti od oko 58.000 lira, a iz trgovina Karla Juga iz Marinića i Ivana Tibljaša nekoliko vreća hrane, oko 100 pari cipela i nekoliko odijela; iz vile Magušar (zaselak Vršić — rajon Crni Lug) odnesno je robe u vrijednosti od oko 40.000 lira, a od starješine sela Trava (čabarski kraj), koji je bio poznat kao »pristaša osovine«, rekvirirane su dvije krave itd.[198]

I u Rijeci se s prvim koracima KPH počela prikupljati materijalna pomoć za podmirivanje istih potreba kao i u ostalim krajevima Hrvatskog primorja. Najviše su se odazivali radnici, i to ne samo hrvatske već i talijanske narodnosti. Prema kazivanju Giovannija Pina Cucere, samo u tvornici »Torpedo« početkom 1942. pomoć je davalo oko 200 radnika, a sastojala se iz novčanih priloga i odjeće, alata, sanitetskog i drugog materijala. Nešto materijala dobivale su preko Zameta partizanske jedinice.[199]

Osim građana prilog za NOP davale su i trgovine, skladišta (osobito prehrambenih proizvoda) restorani i menze. U mnogim prodavaonicama u Sušaku bili su zaposleni kao trgovački pomoćnici pojedini članovi KPH ili simpatizeri NOP-a. Uz njihovu pomoć nabavljala se po nešto nižim cijenama razna roba, pa i ona koja se nije mogla dobiti u slobodnoj prodaji. Vještim manipuliranjem popisima i vođenjem dvostrukog knjigovodstva aprovizacija je podizana i za one koji nisu postojali, za pohapšene i odbjegle radnike.[200] **U tom je poslu vrijedno iskustvo Tvornice papira i nekih ustanova na Sušaku. Pojedini su aktivisti iskorištavali pečate poduzeća u kojima su radili za nabavku racioniranih i kontroliranih proizvoda.**[201]

S porastom broja boraca i političkih aktivista, koji su se morali sklanjati ispred vlasti okupatora, povećavala se i potreba za sanitetskim materijalom. Okupatoru je to bilo dobro poznato, pa je pojačanom evidencijom i kontrolom toga materijala neprestano sužavao kanale za njegovo otjecanje. Jedini način da se i u takvim uvjetima dođe do najpotrebnijih lijekova, zavojnog i drugog materijala, bio je da se angažira što više liječnika, apotekara i osoblja zaposlenog u bolnicama i apotekama. Kako je jedan dio toga osoblja pristao da surađuje s NOP-om, do materijala se ipak dolazilo. Liječnici su propisivali recepte na izmišljena imena ili za osoblje zaposleno u vlasti, slali su svoje rezerve itd. Na sličan se način sanitetski materijal izvlačio preko srednjeg medicinskog osoblja, apotekara i apotekarskih pomoćnika, a nešto materijala nabavljala su i pojedina poduzeća i ustanove, navodno za svoje potrebe. Takvim su se radom pojedini liječnici, koji su

[198] HAR, **Z.** O. **2202; Z.** O. **2202 br. 42 od 19. maja 1942; Z.** O. **2202 CCRR Kastav br. 5/47 od 1. juna 1942; Z. O. 2202 CCRR br. 16 od 24. juna 1942.**

[196] **Giovanni Cucerra Pino,** ***Izjava,*** **CHRP.**

[200] **Vjekoslav Medved Slavko,** ***Izjava,*** **MNR, sing. Fj/152.**

[201] **Mirko Grbac, Frano Jagnjić i Eugen Čuli novi ć,** ***O radu u omladinskom pokretu 1942,*** **MNR, sig. Fj/291.**

NOP-u kao suradnici bili veoma potrebni, izlagali riziku, pa je KK KPH za Sušak u proljeće 1942. preporučio da liječnici propisuju recepte na imena simpatizera NOP-a, koji su imali zadatak da lijekove podignu i posebnim kanalima otprema na ugovoreno mjesto.[202]

Prikupljenu robu iz raznih izvora trebalo je negdje pohraniti prije nego se otpremi na poluoslobođeni ili oslobođeni teritorij. To je bio veoma opasan posao, jer su fašisti imali običaj da zalaze u stanove u potrazi za pojedinim aktivistima i ilegalcima, a također su se kontrolirala skladišta i trgovine. Kad bi se takva roba pronašla, stanari i zaposleno osoblje odvedeni su u internaciju, a pojedincima se i sudilo. Ipak su mnogi aktivisti prihvatili i takve opasne zadatke.

Prema sjećanjima političkih aktivista, na Sušaku su kao skladišta materijala služili ovi stanovi: Blanke Šilović (Pećine), Borisa Luznara (Park), obitelji Vignjević (Rječina), Danice Majstorović-Bele, sestara Slavice i Jelke Možina i stolarske radionice »Drvodjelac« (Podvežica), Dragice Matrljan (Trsat), Josipa Jeličića i Dmitra Rahelića (Vežica), grobara Tona Miletića na trsatskom groblju, Franje Sertića iz ulice Račkoga, zatim Danice Hrvatin, Zore Matijević, Vike Cindrić, Berta Polića na Sv. križu i obitelji Rus u Kostreni, itd.[203]

Prema sjećanju Giovannija Pina Cucere u Rijeci su to bili stanovi: Nerino Delponte, Potok br. 2, obitelj Lenac iz Zameta (Lenci), Giovanni Ursich, uspon Marka Remsa 3, Ladislao Tomé, Prešernova 40, Domenico Viskovich, Prešernova 7, obitelj Bianchi, zgrade »Romsa« (Rafinerija nafte), Andre Petrich, Kantrida, radionice Corrado, školjić itd.[204]

Važno skladište materijala za partizane bila je tvornica likera Alojza (Lojza) Kirna u Rijeci, smještena na dijagnali ribarnica — kazalište. Njegova žena i sestra nabavljale su za potrebe OK KPH znatne količine matrica i štamparske boje iz Trsta, a Kirn je dopremljeni materijal skrivao u bačvama u svom skladištu.[205]

Valentin Babić iz Kostrene, koji je iz raznih skladišta na Sušaku prebacivao prikupljenu robu do Kostrene, kaže da se materijal pohranjivao i

[202] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/25. U memoarskoj građi također se može naći dosta podataka o radu na prikupljanju sanitetskog materijala. Tako Melanija Margitić — Matrljan piše da je iz apoteke Julija Margana, u kojoj je bila zaposlena, nešto sa znanjem vlasnika, a više inicijativno i uz pomoć Saše Orlića, Vinka Kauzlarića i Ota Šepića, izvukla znatne količine masti protiv ozeblina, svraba, zatim joda, ricinusova ulja, zavojnog i drugog materijala (Melaniia Margitić — Matrljan, *Izjava,* MNR, sig. F_1/139). Vojislav Ugarković piše u svojim sjećanjima kako je preko Gradskog fizikata izvlačen sanitetski materijal za potrebe NOP-a (Vojislav Ugarković, *Izjava,* MNR, sig. Fj/241).

[203] Vidi zapise u Muzeju narodne revolucije u Rijeci Josipe Ružić, Jelke Možina, Jože Franelića, Berta Polića, Dušana Diminića i dr.

[204] Pismena izjava Giovannija Cucere Pina autoru.

[205] Izjava Valentina Babica autoru.

na ovim mjestima: sapunara »Rječina« (inž. Mohorović) kraj Tvornice papira, slastičarnica Radman u istom rajonu, trgovina »Cromos« kraj sušačke tržnice i prodavaonica cipela »kuhinja« (Vignjević) u istom rajonu itd. U Kostreni to se činilo kod Josipa Vranića (vrh Martinšćice), Petra Raminija (Glavani), Antona Vukoše (Sv. Barbara) i drugdje.[206]

Tvornica papira također je služila za prikupljanje i čuvanje materijala. Radi konspiracije građani su svoje priloge radije donosili i ostavljali na određena mjesta nego da im politički aktivisti dolaze u stanove, a iz tih mjesta prebacivali su aktivisti tvornice svojim sredstvima prikupljene proizvode u tvorničke prostorije, gdje su se pakovale u posebne vrećice (škartoce). Tako pripremljenu robu radnici iz obližnjih sela iznosili su izvan »bloka« do sabirališta na poluoslobođenoj ili oslobođenoj teritoriji.

I kiosci na tržnicama služili su za privremeni smještaj materijala za NOP. Kako su to bila prometna i manje uočljiva mjesta, posao je bio tako organiziran, da su jedni aktivisti donosili, a drugi odnosili robu, a da jedni za druge nisu znali.[207]

Prikupljena ili kupljena roba prebacivala se raznim kanalima i na razne načine do prihvatilišta — skladišta izvan Sušaka i Rijeke na poluoslobođenoj teritoriji. Roba se prebacivala kamionima, autobusima, željeznicom, lakim vozilima, biciklima, zaprežnim kolima i drugim sredstvima. Većinu poslova obavljali su radnici zaposleni u Sušaku i Rijeci i seljaci (seljanke, najviše mljekarice), koji su donosili živežne namirnice na tržnice. To je bio veoma težak i riskantan posao, bez obzira da li se prevozio željeznicom, motornim vozilima ili na koji drugi način. Najviše materijala prevozilo se autobusima do Grobinštine u organizaciji Zdenka Haramije i željeznicom u organizaciji Josipa Jeličića Stanića.[208]

Iz Rijeke se sabrani materijal prebacivao preko mosta do skladišta na Sušaku, preko Škurinja i Drenove u Kastavštinu,[209] preko Zameta[210] i drugim, povremeno korištenim kanalima. Iz sabirališta u Kostreni, Škrljevu, Grobinštini i Kastavštini, materijal je trebalo prebaciti do partizanskih jedinica i logora, do kotarskih komiteta i drugih punktova na teritoriji koju su kontrolirale jedinice NOV. Pri tome je trebalo prolaziti uz talijanske gar-

[206] **R o m a n o G l a ž a r ,** ***Rijeka poslije kapitulacije Italije,*** **»Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961, str. 4.**

[207] **V. U g a r k o v i ć, cit.** ***Izjava.***

[208] **Detaljnije podatke o kanalima za prebacivanje materijalnih dobara iz Sušaka i Rijeke do jedinica i ustanova na slobodnoj teritoriji vidi u radu: R a d u l e B u t o r o v i ć ,** ***Prikupljanje pomoći za borce i obitelji bez hranilaca u Sušaku i Rijeci od 1941. do kapitulacije Italije,*** **CHRP, neobjavljen rukopis.**

[209] **Okupatorske su straže uz kontrolu dopuštale komuniciranje i unošenje artikala ishrane iz Kastavštine u Rijeku. Prema podacima okupatora, partizanske su vlasti polovinom 1942. godine zabranjivale seljacima dz Kastavštine da svoje proizvode odnose na riječku tržnicu (HAR, Z. O. 2202 Comm. civ. Kastav br. 78/42 od 21. jula 1942).**

[210] **Vidi bilješku broj 199.**

nizone i stražarnice, te je postojala stalna opasnost da pojedinci, grupe i manje kolone budu primijećene i zasute vatrom, da upadnu u zasjedu i si. Taj su zadatak uglavnom obavljale žene, može se reći, veoma uspješno/[11]

TEROR 1 ZLOČINI OKUPATORA

Progoni i hapšenja

Razvoj narodnooslobodilačke borbe i mjere koje je KPH poduzimala za njeno širenje pratile su odmazde i teror okupatora. Kako je pokret zahvatio sela i gradove, to su i mjere okupatora bile različite, pa od hapšenja, maltretiranja ljudi i pljačkanja njihove imovine, do uništavanja čitavih naselja. Bezobzirnost, surovost i teror bile su osnovne karakteristike postupaka vojske i vlasti okupatora.

Hapšenja sušačkih komunista i ostalih rodoljuba počela su već 1. maja 1941 *m* i postupno su se povećavala. Da bi ostvarile bolju kontrolu nad stanovništvom, okupatorske su vlasti ograničavale njegovo kretanje u gradovima i selima u njihovu zaleđu.[213] Prijelaz iz Sušaka u Rijeku i obratno bio je dopušteno samo pojedincima uz posebne propusnice. Za vrijeme uzbuna, blokada ili pretraživanja grada muškarci se nisu smjeli pojavljivati na ulicama. Takvo je stanje trajalo i po nekoliko dana. Za sve to vrijeme sve vanjske poslove morale su obavljati žene. Prozori i vrata na zgradama i stanovima morali su biti zatvoreni i na njima se nitko nije smio pojaviti. Prekršitelji naredbi strogo su kažnjavani.[314]

Okupator je hapsio danju i noću, planski i nasumce. Policijske i obavještajne snage, a Sušak i Rijeka bili su njima zasićeni, budno su pratile kretanje i vladanje građana, ubacivale ljude u njihove organizacije i tako prikupljali podatke o političkim aktivistima.

[211] U svojim sjećanjima iz NOB Slavko Komar o tome, uz ostalo, piše: »Osim veoma uspješnih i hrabrih akcija naših četa, nezaboravne su mi akcije ljudi koji su probijajući se pored patrola, zasjeda, talijanskih bunketa, s puškomitraljezima i bacačima, noćima i noćima nosili hranu i opremu partizanima. Partizanski borci bili su naoružani i vojnički organizirani, ali stotinu žena, djevojaka, starica, svake noći bi se u sumrak pripremale i kroz cijelu noć se probijale do partizanskih veza pod Snježnikom, Oltarima, Platkom. Nebesima, Tuhobićem i donosile teške terete hrane, opreme, oružja, lijekova i si. Ne stotine već hiljade građana od svog bijednog snabdjevanja odvajali su, prikupljali i odnosili partizanima. Kilogram po kilogram hrane sakupljalo se od kuće do kuće u kraju u kojem nije bilo nikakvih rezervi, gdje se živjelo od okupatorskog bijednog snabdjevanja od kojega se samo gladovalo, a trebalo je snabdjevati pet-šest stotina boraca. Mjesecima su kolone od nekoliko stotina žena uporno, usprkos svim opasnostima svake noći nosile terete od 30, 40 ili 50 kilograma.« Usp. S. K o m a r, *Sjećanja,* cit. izjava (vidi bilješku broj 1).

[212] E u g e n C i n d r i ć , *Sušak u prvoj godini okupacije,* »Novi list« od 28. juna 1971, nastavak 2.

[213] Vidi bilješku broj 115.

[214] Vidi bilješku broj 118.

Čim bi prikupili više podataka, zatvarali su ne samo identificirane već i sve zatečene na ulici, u okruženom rajonu itd. Patrole vojske i policije često su obilazile stanove i kontrolirale stanare u potrazi za sumnjivim osobama koje nisu bile na popisu stanara, tražili su propagandni i drugi materijal koji se prikupljao za potrebe NOP-a itd.[215]

Iz talijanskih se izvora vidi da su hapšenja građana radi sprečavanja njihove političke aktivnosti, odnosno da se spriječi njihov odlazak u partizane, počela vrlo rano. Već 6. juna 1941. kraljevski karabinijeri sa Sušaka uhapsili su grupu »komunista« iz Bakra,[216] 8, 9, 10, 14. i 16. jula[217] vršili su premetačine i hapšenja u Crnom Lugu, Kastvu, Čavlima, Jelenju, Gerovu i drugim mjestima. U partizanske logore i jedinice ljudi su odlazili dobrovoljno, a članovi KPH i SKOJ-a još i po zadatku Partije. Međutim, neki su osjećali da bi i oni mogli doći na red, pa su bježali ispred talijanske potjere i prije nego što su planirali izlazak na slobodnu teritoriju. Policijski izvještaji potkraj 1941. bilježe više slučajeva bježanja u partizane iz Sušaka, Kastavštine, Grobinštine, pa i iz Rijeke. Izvještaj od 8. decembra 1941. poimence navodi imena 8 ljudi (od toga 3 žene) koji su iz Rijeke pobjegli u partijane.[218] Od hapšenja nisu bili pošteđeni ni ljudi koji su radili na osjetljivim mjestima za račun okupatora. Tako je već 6. jula 1941. došlo do hapšenja Gašpara Kunde, načelnika Općine Grobnik, zbog njegova antitalijanskoj i antifašističkog stava,[219] 11. februara 1942. s istom je motivacijom uhapšen Alviso Viviani, učitelj iz Vrbnika,[220] a 22. februara 1942. grupa ljudi iz Krka, među kojima se našao i biskupski tajnik dr Ivan Žic i drugi.[221]

Hapšenja i internacije naročito su učestale u prvoj polovini 1942. Već iz februara datira niz izvještaja koji svjedoče o masovnim hapšenjima i internacijama praćenim zapljenom imovine. Kasnije je aktivnost okupatora u tome bila još izrazitija. Priliv novih boraca u partizanske logore i jedinice, koji se naročito pojačao u toku proljeća 1942, pedantno su pratile policijske i obavještajne snage okupatora i u skladu s tim poduzimale represalije. Vrlo često stradale su obitelji odbjeglih partizana. Tako je 8. aprila internirano 7 obitelji iz Kostrene[222] zbog 7 odbjeglih boraca, 10. aprila internirano je 14 novih obitelji sa 40 članova,[223] 1 1 . aprila internirane su obitelji iz Kastva, uslijedila su hapšenja među kojima se našao i Ivan Grujičić pod optužbom da je nagovarao radnike da kolektivno napuste posao i odu u partizane,[224] 12, 15, 17, 18, 20. i 22. aprila izvršena su hapšenja i internacije nekad većih, a nekad manjih grupa sa Sušaka.[225] Izvještaj od 13. aprila kon-

[213] Vidi bilješku broj 96.
[216] HAR, fond prefekture, 1—4—4 -1, Z. O. 1738/1941.
[217] Isto, 1—4—4—1, Z. 0. 1815/41, 1816/41, 1846/41, 1955/41 i 1997/41.
[218] Isto, Z. O. 5253/41.
[219] Isto, br. 1957/41.
[320] Isto, br. 832/42.
[221] Isto, br. 1122/42.
[222] Isto, Z. O. br. 1/100.
[223] Isto, Z. O. br. 1/102.
[224] Isto.
[225] Isto, Z. O. br. 1/104.

statira da su za proteklih mjesec dana pobjegla u partizane 34 mladića iz Kostrene, 8 iz Bakra, 3 iz Jelenja i mnogi iz čabarskog kraja (iz sela Ribari, Lantari i Prezid), da je sva omladina Bakra obljševizirana, da je zapaljena škola u Zametu, da su obitelji odbjeglih u šumu pohapšene itd.[226]

Broj uhapšenih i na razne načine progonjenih iz dana u dan se povećavao, pokretna imovina pljačkana im je, a nepokretna uništavana. Zaplijenjena dobra dijeljena su obiteljima okupatorskih vojnika i konfidentima kao nagrada za učinjene usluge ili ih je iskoristila vojska za ishranu i druge potrebe.[227]

Istražni i sudski organi imali su pune ruke posla. Poslije ispitivanja najveći broj uhapšenih suđen je na internaciju, vremenske kazne, neki na doživotnu robiju, a dosta ih je osuđeno na smrt i pogubljeno. U policijskim i sudskim arhivima, u partijskim dokumentima i kod pojedinaca sačuvano je mnogo dokumenata s raznih procesa i presuda sudova. o jednom takvu suđenju izvjestio je KK KPH za Sušak OK KPH za Hrvatsko primorje 14. marta 1942, da je 6. marta 1942. održan proces 14-torici suradnika NOP-a iz Krasice, Kukuljanova i drugih sela, koji su bili pohapšeni poslije razbijanja logora na Tuhobiću. Dvojica od njih »su strijeljani (partijci Matija Antić i Kuzma Mikuličić, oba iz Krasice), 4 su osuđena na doživotnu robiju, a ostali na robiju od 10—20 godina.«[228]

U dokumentaciji riječke Kvesture čuva se spis od 7. marta 1942. koji govori o pripremi za suđenje 120-torici komunista i spis od 13. marta s podacima o Vojnom sudu 2. armije, pred kojim je trebalo da počne suđenje, o rasporedu straža koje će za vrijeme procesa čuvati okrivljene, zgradu i grad.[229] **Suđenje je počelo 20. i trajalo do 26. marta 1942, kada je izrečena presuda 141 optuženom među kojima je bilo preko 60 Sušačana. Prema kazivanju Stanka Pavlinića, jednog od osuđenih na smrt, 11 ih je bilo osuđeno na smrt, a zajedno s onima koji su osuđeni »in contumatiam« 60, dok su ostali suđeni na vremenske kazne.**[230] **Prema nepotpunim podacima samo do kraja jula 1942. još je održano 5 procesa na kojima je osuđeno oko 50 sudionika NOP-a.**

Iz dopisivanja između MK KPH za Sušak i OK, između KK KPH i OK u toku juna 1942, vidi se da su intervencije policijskih i obavještajnih snaga okupatora bile vrlo česte i stroge. Na osnovi informacija primljenih sa Sušaka, OK je 11. juna 1942. izvjestio KK KPH za Sušak da su uhapšena 2 člana MK od kojih je jedan sekretar Rade Vranić Petar, a u pismu od 19. juna piše da policija na Sušaku neumorno traži »drugaricu iz Podvežice« i da će prekopati cijeli Sušak dok je ne pronađe.«[231] **U vezi s time upozorava se na budnost i opreznost, jer policija ne hapsi odmah već pojedince prati**

[226] **Isto.**
[227] **Isto, Z. O. 2203.**
[228] **Vidi bilješku broj 13.**
[229] **HAR, fond prefekture, 1—14—6a, br. 04449.**
[230] ***Primorski vjesnik, br. 2,* mart—april 1961, str. 5**
[231] **Fotokopija dokumenta u CHRP,**

više dana, pa i tjedana. Stoga organizacije KPH u centrima okupatorske vlasti moraju biti strogo konspirativne, a prilikom izvršavanja zadataka treba paziti da ne budu izdane i onemogućene u radu.

Na žalost, provala je ipak bilo. Preslušavanjem velikog broja identificiranih aktivista, osumnjičenih ili na ulici nasumce pohapšenih, policiji je uspjevalo da dođe do novih podataka o pokretu i pojedincima u njemu, pa su slijedila nova hapšenja. Jedna izdaja povlačila je za sobom drugu, izdaja u jednom kraju grada povlačila je izdaju u drugom kraju, a bilo je više slučajeva da je izdaja u jednom gradu izazivala izdaje u drugom itd.[232] Hapšenja pojedinaca i grupa bila su signal političkim i drugim aktivistima da računaju s mogućom izdajom i da budu oprezni. U takvim su slučajevima mnogi politički aktivisti prelazili u ilegalnost ili su napuštali grad u strahu da ne budu uhapšeni.

Valja istaći da se velika većina uhapšenih, osobito članova KP, dobro ili čak veoma dobro držala pred okupatorskim režimom. Ali svi nisu mogli izdržati mučenja kojima su bili podvrgavani; pojedinci su popuštali i odavali svoje suradnike, i lanac osumnjičenih širio se. Popuštali su najčešće neiskusni i ljudi labilna karaktera, a uslijed mučenja katkada i čvrsti.[233]

Što su sve morali izdržati pojedini uhapšeni politički aktivisti, najbolje svjedoči slučaj Antona Košića Rika, koji piše:

> **»Za 25 dana mučenja u policijskom zatvoru iščupani su mi svi nokti na nogama, a kundacima ispremlaćena pluća i bubrezi, tako da sam na sve otvore na tijelu izlučivao krv.«[234]**

Istina, svi oni koji su dospijevali do neprijateljskih zatvora nisu podvrgnuti mučenjima kao Košić, ali su od mnogih iznuđivani podaci fizičkim ili psihičkim pritiscima.

Masovni zločini vojnih snaga okupatora

Rijetko je kada okupatorska vojska izašla iz svojih garnizona a da nije hapsila, vršila premetačine stanova i staja, palila naselja i ubijala ljude. Na osnovi naredbe prefekta Riječke pokrajine od 24. aprila 1942, okupatorska vojska bila je ovlaštena da vrši represalije nad taocima i civilnim stanovništvom uopće. Testa je 26. juna iste godine stavio do znanja pučanstvu da je zbog »saučesništva i pomaganja odmetnika« izvršeno strijeljanje 13 ta-

[232] **Isto.**

[233] **MK KPH za Sušak u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje od 31. decembra 1941. navodi podatak da su na policiji jednoj uhapšenici savijali bolesnu ruku da bi iznudili priznanje.**

[234] **Veljko Premate — Miljenko Mladenić, *NOB u drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine,* »Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961.**

laća;[235] od kojih su nekolicina od spomenutih »u trenutku strijeljanja imali drsko držanje, pjevajući prevratničke pjesme.«[236]

Uskoro poslije toga događaja, 15. jula iste godine Temistokle Testa i zapovjednik 5. armijskog korpusa general Renato Coturri između ostalog, određuju da će odmah biti strijeljani:

» — svi oni, koji, na bilo koji način, će djelovati neprijateljski prema talijanskim i hrvatskim vlastima i četama;

— svi oni, kod kojih će se naći oružje, streljivo i eksploziv;

— svi oni, koji, na bilo koji način, će pomagati pobunjenike;

— svi oni, kod kojih će se naći falsificirane putnice, osobne iskaznice i propusnice;

— svi sposobni muškarci, koji će se nalaziti u ma kakvom držanju — bez opravdanog razloga — u borbenoj zoni.

U gore navedenim krajevima, počam od danas, biti će srušeno do zemlje:

— zgrade na koje će se žaliti talijanske i hrvatske vlasti ii čete;

— zgrade u kojima će se naći oružje, streljivo, eksploziv i ratni materijal;

— stanovi, čiji vlasnici su dobrovoljno primili u svoje kuće pobunjenike ili su, na bilo koji način, otišli (iako dijelom) da se združe s odmetnicima.«[237]

Ta, kao i prethodne naredbe najodgovornijih vojnih i civilnih predstavnika okupatora, daje neograničeno ovlaštenje vojsci i eskekutivnim organima da na samom mjestu donose odluke o rušenjima, paljevinama, strijeljanjima itd. bez prethodnog utvrđivanja činjeničnog stanja, na mig, pritužbu ili žalbu talijanskih i hrvatskih vlasti i jedinica. Ovlaštenja su obilato iskorištena, te za 1942. možemo reći da je bila godina nasilja i terora okupatora u selima i gradovima. Budući da ne možemo detaljnije analizirati tu situaciju i utvrditi broj žrtava i štete, ilustracije radi navest ćemo nekoliko karakterističnih podataka po kojima se može donijeti objektivan sud. Tako je, npr. Komanda XII bataljona hraljevskih karabinijera Sušaka (5. armijskog korpusa) izvjestila 30. maja 1942. da je postupila prema prefektovom naređenju i internirala 58 obitelji iz Jelenja, konfiscirala im pokretnu imovinu i stoku, stanove porušila i strijeljala 14 osoba.[238]

Ista komanda izvijestila je 6. rujna 1942. da je, u suglasnosti s prefektovom naredbom br. 2634 od 20. maja internirala 131 lice iz 34 obitelji nastanjene u mjestima Kastav, Marčelji, Sroki, Mavri, Rubeši, Sv. Matej i Spinčići, konfiscirala im pokretnu imovinu i stoku, rušila kuće i 12 osoba strijeljala.[239]

O situaciji s područja Gerova, Čabra, Prezida i Osilnice može se ocijeniti iz izvještaja generala Fabbrija od 13. augusta 1942. i kapetana Scottija od 18. augusta. Prvi piše: »Obavještavam da sam se, s obzirom na situaciju u Prezidu, postarao za evakuaciju 600 osoba vojnim sredstvima. Auto-kolona

[237] Isto, str. 644—645.
[238] Isto, knj. 4, str. 519.
[239] Isto, knj. 5, str. 522.
[235] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 5, str. 597.
[236] Isto, str. 596.

će otići na Rijeku danas popodne.«[240] A kapetan Scotti daje popis stanovništva predviđenog za internaciju i stoke za zapljenu:

»PREGLED CIVILNIH OSOBA I STOKE

	osoba	stoke
Gerovo	.....	83
Plešce	180	200
Čabar	–	100
Prezid	300	80
Osilnica	150	70
Draga	nema izvještaja	

Iz Gerova evakuirano danas 400 osoba.«[241]

I u izvještajima naših jedinica ima dosta podataka o zločinima okupatora, osobito polovinom 1942. Tako Glavni štab NOP odreda Hrvatske 24. juna izvještava Vrhovni štab NOP odreda i dobrovoljačke vojske Jugoslavije:

»Broj je hrvatskih partizana u Gorskom kotaru i Primorju i dalje u porastu. Narodno raspoloženje za borbu iz dana u dan je sve veće. U zadnje vrijeme se u tom kraju nevjerojatno pojačao teror talijanskih okupatorskih vlasti kao odgovor na masovno odilaženje naroda u partizane. Oni hapse svu rodbinu partizana, konfisciraju im imovinu d po ždrijebu strijeljaju izvjestan broj.«[242]

Štab 5. operativne zone 6. jula izvijestio je:

»Masovna strijeljanja civilnog pučanstva na teritoriji II odreda su obična pojava, tako isto paljenje sela [.. .J.«[243]

Štab je 7. septembra poslije prave pustoši koju je okupatorska vojska ostavila iza sebe na području 2. odreda, osim zločina u Podhumu, izvijestio još o zločinima u zoni Kastavštine i sjevernom dijelu anektirane zone. Zapaljena su sela Saršoni i Lučići, »a u čabarskom kraju selo Vode sa 46 kuća, Smrečju 50 kuća, Mali Lug 41 kuću, Sokoli 22 kuće, Prhci 24 kuće, Selo 20 kuća, Ferbežari 10 kuća, Ravnicu 25 kuća, Crni Laz 25 kuća, Lazi 13 kuća, Vrhovac 26 kuća, Kraljev Vrh 24 kuće, Perhutova Draga 24, Pargu 20 kuća, Požarnici 40, Okrivju 60, Mandlima 20, Podkilavcu 6. Potpuno su spaljena sela Krašičevica, Razloge i Malo Selo kod Crnog Luga, a Mrzle Vodice spaljene su poslije akcije na Lujzijanu, a sve stanovništvo iz toga mjesta odveli su u internaciju«.[244]

Najveći zločin izvršila je talijanska vojska 12. jula u zoru, kada je s jakim snagama opkolila i doslovno uništila selo Podhum. Prema saopćenju

[240] Isto, knj. 6, str. 310.
[241] Isto, str. 337.
[242] Isto, knj. 5, str. 178.
[243] Isto, str. 284.
[244] Isto, knj. 7, str. 111.

;maljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, multati toga zločina izgledali su ovako:

»Strijeljano je oko 120 ljudi, no do sada se poimenično moglo utvrditi imena 96 muškaraca od 13—60 god.[245]

U internaciju je odvedeno 185 porodica sa nekih 800 članova od kojih je do sada (misli se na početak 1945. godine) po raznim koncentracionim logorima umrlo preko 100.

Selo je prije ovoga zločina brojilo 1.550 stanovnika.

Spaljene su sve kuće u selu, tj. 370 kuća, 124 gospodarske zgrade i štale.

Opljačkano je 1.000 komada rogate marve, oko 900 ovaca i 100 koza, 26 konja i nekoliko stotina svinja.«[246]

Prema okupatorskim izvorima strijeljana su 104 muškarca, a internirano u logore 450 osoba.[247]

Vrijednost opljačkane imovine cijeni se na oko 150—200 milijuna predratnih dinara.[248]

Koncentracioni logori i kolonizacija anektiranog područja Hrvatskog primorja

Iz navedenih podataka može se vidjeti da je okupatorska vojska većinu muškaraca strijeljala na samom mjestu. Međutim, nisu mogli sve pobiti, a nisu ih željeli ni ostaviti kod kuća iz straha da ne odu u partizane, odnosno da ih ne pomažu. Sličan je bio odnos i prema ženama. Tako je došlo do masovnog uništavanja sela i do odvođenja njihovih žitelja u logore, najprije na anektiranom području, a kada su ti kapaciteti ispunjeni, onda u Italiju. Poznati su logori u Bakru, Rabu, Krku i Lovranu, zatvori u Rijeci, Sušaku i drugim mjestima.

Naprije je proradio logor u Lovranu. Međutim, on je brzo ispunjen, te su se morali otvarati i drugi. To se vidi iz teksta telegrama civilnog komesara za Čabar od 7. maja 1942., koji glasi:

»Molim da se odloži internacija povezanih odmetničkih elemenata jer koncentracioni logor Lovran momentalno nema raspoloživih mjesta.«[249]

Prefekt Riječke provincije Temistocle Testa 22. maja 1942. izvještava telegramom Ministarstvo unutrašnjih poslova u Rimu o ovome:

»Pobrinut ću se za stvaranje logora na ostrvu Rabu 'i Krku, jer nisam više u mogućnosti da zadržavam porodice onih koji napuštaju kuće da bi

[245] Prema anketi Općinskog odbora SUBNOR-a u Rijeci, koju su proveli stručni radnici Muzeja revolucije u Rijeci 1972. godine, utvrđeno je da je strijeljan 91 muškarac.

[246] *Zbornik,* n. dj., knj. 5, str. 524.

[247] Isto, str. 522.

[248] V i n k o A n t i ć, *Odjeci doživljaja,* Ri jeka 1971, str. 330.

[249] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 420.

se pridružili odmetnicima [...]. Dok očekujem tražene snage za brzu kolonu/[50] stalno sam sa stotinu zatočenika koje okrećem kao statiste u Aidi. Morat ću ipak da udaljim bar one porodice koje bi inače snabdijevale odmetnike namirnicama, njihove direktne ili indirektne saučesnike, međutim, trupe (misli se na jedinice 5. operativne zone — primjedba R. B.) neću biti u stanju da rasčistim.«[251]

1 zaista je uskoro podignut logor na Rabu. Bio je predviđen za 20.000 interniraca, a vojne komande morale su se brinuti o gradnji baraka za smještaj još 5.000 ljudi.[252]

Logor na Rabu (»Campo di concentramento«) podignut je u mjestu Kampor na zemljištu koje u kišnim periodima plavi voda. Zvali su ga »logor smrti«. Prema talijanskim službenim izvorima, u njemu je umrlo 1.276 osoba, dok drugi izvori govore o 4.641.[253]

I kroz logor u Bakru prošao je velik broj interniraca. Izvještaj karabinijerske čete iz Sušaka od 30. jula 1942. govori da je taj dan s područja Gerova u logor stiglo 919 osoba — muškaraca, žena i djece.[254]

Iz navedenih se podataka vidi da su okupatorske vlasti u zoni Kvarnera izgradile više logora velikog kapaciteta. No i ti kapaciteti bili su uskoro prezasićeni, pa je mnogo pohvatanih građana nakon preslušavanja otpremljeno u Italiju. I vojne komande i civilne vlasti imale su odjel za ratne zarobljenike, koji su vodili brigu o izgradnji novih logora i povećanju kapaciteta dotadašnjih.[255]

Uvjeti života u logorima bili su veoma teški. Rodbina i društveno-političke organizacije mogle su internircima u Lovranu i Bakru slati pomoć u hrani i novcu, što je koliko-toliko olakšavalo njihovu situaciju. Logoraši u Italiji bili su gotovo sasvim izolirani i bez veze s rodbinom i svojim krajem, prepušteni na milost i nemilost talijanskim vlastima.[256]

[250] **Testa je tražio kamione da bi prevezao internirano stanovništvo.**
[251] ***Zbornik,*** **n. dj., tom V, knj. 4, str. 489.**
[252] **Isto, knj. 5, str. 650.**
[253] **V. A n t i ć ,** ***Odjeci doživljaja,*** **n. dj., str. 338.**
[254] ***Zbornik,*** **n, dj., tom V, knj. 5, str. 671.**
[255] **U drugoj polovini 1942. godine Italija je bila preplavljena zarobljeničkim logorima. Takav trend otvaranja logora nastavljen je i početkom 1943, što se vidi iz izvještaja Više komande oružanih snaga »Slovenija—Dalmacija« — Supersloda (novi naziv za komandu 2. armije — op. R. B.). Odjel za ratne zarobljenike ove komande, svojim pismom od 14. januara 1943, uvjerava komandanta 2. talijanske armije »da će Štab odjeljenja ratnih zarobljenika pripremiti 21.000 mjesta za internirano civilno stanovništvo na teritoriju poluotoka (misli se na Italiju — op. R. B.) u dopunu na 10.000 pripremljenih mjesta od strane ove Intendature [...].« Usp.** ***Zbornik,*** **n. dj., tom V, knj. 11. str. 392.**
[256] **Poslije kapitulacije Italije sudbina interniraca u logorima na talijanskom tlu postala je posve neizvjesna. Logori na jugu Italije, do kojih su stigle savezničke snage, uglavnom su raspušteni, a internirci oslobođeni ili prebačeni na teritoriju sjeverne Afrike. Internirci iz logora u srednjoj i sjevernoj Italiji većim su dijelom uspjeli pobjeći, dok su zatečene internirce fašisti predali Nijemcima. Neki su od njih posredovanjem Crvenog križa kasnije oslobođeni te su se vratili u Sušak ili svoja gotovo sasvim spaljena sela, dok su mnogi prebačeni u kocentracione logore na teritoriju Njemačke.**

Popis stanovništva na anektiranom području izvršen je 18. aprila 1941. U pogledu nacionalnog sastava, dao je veoma slabe rezultate za talijanske vlasti. Od 17.926 stanovnika Sušaka evidentiran je svega 341 Talijan, što je bilo neobično malo za taj »talijanski« grad! Naravno, takvu strukturu stanovništva trebalo je mijenjati. Okupatorske su vlasti odmah po dolasku u ove krajeve razradile plan denacionalizacije. Za vrijeme dvadesetogodišnje vladavine Istrom i Rijekom stekle su dosta iskustva kako treba vršiti raseljavanje hrvatskog i naseljavanje talijanskog stanovništva, pa su te metode počeli primjenjivati i u novopripojenim područjima. Podatak o gradnji kuća za koloniste na anektiranom području nalazimo u pismu prefekta Riječke pokrajine Temistocla Teste od 19. juna 1942. U tom pismu obraća se Predsjedništvu pokrajinskog saveza industrijalaca u Rijeci da pomogne napore Inspekcije ratnih službi Ministarstva unutrašnjih poslova, koja na Rabu gradi barake za 20.000 budućih interniraca, i dodaje:

> »Smatram da vi treba da pozovete riječka poduzeća da ispitaju mogućnost intervencije o istom pitanju drugih firmi iz Brescie, Napulja, Rima i Pescare, da bi podnijela jedan tip gradnje, radi ponovne upotrebe materijala danas korištenog, da bi se mogao kasnije iskoristiti za dalje gradnje koje će se poslije rata morati izvoditi na novim teritorijima, naročito za kolonističke kuće, prijeko potrebne u novoj zamisli problema sutrašnjice.«[257]

Kako je kolonistička vladavina anektiranim područjem trajala kratko vrijeme, talijanskim se vlastima nije pružila prilika da izvrše kolonizaciju. Teren je bio previše »vruć«, borba se sve više prenosila u gradove, uključujući i samu Rijeku, pa su Talijani umjesto da se naseljavaju počeli napuštati Rijeku, Opatiju i druga mjesta na istočnom dijelu Učke. Ipak, paljenje i uništavanje čitavih naselja, protjerivanje, ubijanje i deportiranje stanovništva anektiranog područja nije vršeno nasumce ni samo za odmazdu već i po planiranoj »zamisli problema sutrašnjice«. Takvu »sutrašnjicu« omela je narodnooslobodilačka borba i kapitulacija Italije

Osnivanje civilnih logora za smještaj ugroženog stanovništva

Pred terorom talijanskih vlasti i vojske ljudi su počeli napuštati svoje domove i sa čitavim obiteljima odlaziti pod zaštitu partizanskih jedinica. Gonili su stoku, nosili nešto hrane i ostalih potreba da bi mogli preživjeti neko vrijeme. To je postao svojevrstan problem vojnih komandi; ljude je trebalo prihvatiti, smjestiti, zaštititi i, što je bilo najteže, prehraniti. Umjesto boraca koji su jačali jedinice pristizali su starci, žene i nejaka djeca.

Izvještaji KK-a KPH za Sušak od juna 1942. svjedoče da je nagli priliv civila u logore počeo prvih dana juna. Zabilježeno je 6. juna da je iz Kastavštine samo u toku jednog dana došlo 78 osoba »velika većina neboraca i žena, čak trudnih i s malom djecom. S Grobinštine došlo je isto tako preko 100 ljudi«.[258] Svega nekoliko dana kasnije, tj. 15. juna, Slavko Komar Mrgud,

[257] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 5, str. 650.
[258] V. š v o b — M. K o n j h o d ž i ć, *Drugi odred,* n. dj., str. 130.

sekretar KK KPH za Sušak piše OK KPH za Hrvatsko primorje da im svakodnevno stiže 40—50 osoba, boraca, žena i djece.[259] Počelo je gradnjom logora, podizanjem baraka, šatora, koliba od granja, najprije za 300 ljudi, da bi se taj broj uskoro povećao na 1.000 do 1.500,[260] od čega je oko 700 bilo iz šire okolice Sušaka.[261]

Premda je bilo ljetno doba, tu masu ljudi trebalo je kako-tako smjestiti, obraniti i prehraniti, stadima od 120 krava i oko 3.000 ovaca osigurati pašu i vodu.[262] U toku je bila neprijateljska ofenziva, i okupatorska je vojska pretraživala šume. Uređeni logori nisu se mogli braniti, pa su ih zbjegovi morali napuštati i sklanjati se dublje u šumu. Okupatori su palili i uništavali sve što je partizanima ili stanovništvu moglo poslužiti za smještaj i ishranu.[263]

Zbjegovi civilnog stanovništva postali su za vrlo kratko vrijeme ozbiljna preokupacija partijskih rukovodstava na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Štaba 2. odreda. OK KPH za HP dao je 20. juna 1942. zadatak KK KPH za Sušak i Kastav da civilnim logorima obrate najveću moguću pažnju. Da bi izvršili taj zadatak, zajedno sa Štabom 2. odreda potkraj

[259] **Vidi bilješku broj 129.**

[260] **Vidi bilješku broj 2.**

[261] **V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 129.**

[262] **Vidi bilješku broj 2.**

[263] **Pojava izbjeglica u NOR-u vezana je uglavnom za okupatorske ofenzive. Predstavljala je poseban problem za NOV, koja nije mogla u frontalnim borbama svaki puta obraniti slobodne teritorije gdje se prikupljalo stanovništvo bježeći ispred terora okupatora. Briga o njima bila je stvar ijudskog i komunističkog morala i uvjet da narod stekne povjerenje u partizanske borce i u svim situacijama ostane uz njih. U bilješkama autoru za ovaj rad Slavko Komar konstatira da pojava izbjeglica iz grobničkih i kastavskih sela ima i određene specifičnosti, jer je nastala »zbog masovnog odlaska ljudi u partizane, zbog opće klime NOP. Talijanske okupatorske vlasti odgovorile su divljim represalijama koje su kulminirale pokoljem i uništenjem sela Podhuma. Nije se moglo spriječiti ljude, cijele obitelji i sela da se priključe partizanima u zaštitu. Pred alternativom: masakr, teror i fašistički logori ili sklanjati narod ispred neprijateljskih snaga, treće alternative nije bilo. Trebalo je uvijek pomišljati o vezama partizana i naroda. Izbjeglice, većinom žene, djeca i starci, bili su hrvatski živalj. Politički je bilo od izvanrednog značenja skloniti ih u slobodna sela. Tada su naša oslobođena sela bila u Lici i Kordunu, i to pretežno srpski živalj. Prihvaćanje izbjeglica Hrvata u srpskim selima po dočeku i prihvaćanju bila je silna manifestacija i pokazatelj stupnja dokle se stiglo u kovanju bratstva i jedinstva naših naroda«.**

jula odredili su Romana Glažara Mladena, Vlatku Babić Iliju i Miru Radumi Ban da se staraju o logorima.[264] U potrazi za novim smještajem, vodom i pašom za stoku, narod je mnogo prepatio, ali se ipak spasio. Provedena je decentralizacija logora pa se stanje već ubrzo popravilo u pogledu ishrane, unutrašnje organizacije i političkog raspoloženja.[265]

[264] **U svojim bilješkama autoru za ovaj rad, Romano Glažar piše da je ekipa članova KK KPH za Sušak stigla u logor ispod Kobilje glave 17. jula, gdje su bile skupljene izbjeglice iz još tri logora: Medvejci, Crni Vrh i Travnik. Potreba za vodom i pašom za stoku diktirala je bitan pokret prema Milanovu Vrhu. Međutim, stoka je za nekoliko dana popasla svu travu, a potrošen je i snijeg iz velikih ledenica. Donesena je odluka da se ljudstvo vrati u svoje ranije logore koje su Talijani u međuvremenu djelomično popalili. Kada su naišle prve jesenje kiše i nastupili hladniji dani, narod je iz logora prebačen u rajon Praprota, u dolinu rijeke Kupe, odakle je kasnije prebačeno u Liku.**

[265] **Već tada se znalo da na teritoriju Hrvatskog primorja i Gorskog kotara nema trajnog rješenja za tako veliku masu ljudi. Strah od zime postajao je sve veći. Tim je problemom naročito bio preokupiran Štab 2. primorsko-goranskog odreda, jer nije mogao zbjegovima osigurati zaštitu. U neposrednom kontaktu Štaba odreda i komandanta 5. operativne zone Veljka Kovačevića odlučeno je da se razmotri mogućnost prebacivanja zbjegova na oslobođenu teritoriju Like. Poslije dogovora Štaba 5. operativne zone sa Glavnim štabom Hrvatske, potkraj novembra realizirana je ova zamisao i civilno stanovništvo, uz pratnju jedinica 1. bataljona 2. PG odreda, prebačeno je u Liku.**

Bilo je to veliko olakšanje za politička rukovodstva i Štab 2. primorsko-goranskog odreda a spas za zbjegove kojima su prijetili zima i okupatorska vojska. To olakšanje reljefno je izrazio OK KPH za Hrvatsko primorje u izvještaju CK KPH od 7. decembra 1942. objašnjavajući situaciju u kotaru Kastav, u izvještaju se, uz otsalo, konstatira: »Na političko raspoloženje masa osobito je teško utjecao težak položaj naših civilnih logora, razvijajući kod naroda mišljenje da smo mi slabi i nemoćni da civilima, kojih je položaj s dolaskom zime doista postajao sve beznadniji, pomognemo i da ih na neki način osiguramo. Iseljavanje civila u oslobođene kraieve mnogo nam je pomoglo i samim tim popravilo situaciju u tom kotaru« (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/290).

IV POGLAVLJE

NAPORI KPH U PREVLADAVANJU PREPREKA I KRIZA U JAČANJU NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

(do kraja 1942. godine)

VOJNO-POLITICKA SITUACIJA U LJETO 1942.

Ofenzive okupatorskih snaga i njihove posljedice

Ljetno doba pogodovalo je razvoju vojnih operacija. Peti talijanski korpus želio je iskoristiti pogodne vremenske i druge prilike, te je 12. jula 1942 poduzeo dotad najjaču ofenzivu na oslobođena područja u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru. Cilj je ofenzive bio da obuhvati »mirna i nezaštićena hrvatska sela s namjerom da uništi ta mjesta ili da ih potpuno blokira i onemogući svaki kontakt s partizanima«.[1] U tom barbarskom pohodu fašisti su spalili više stotina kuća i poubijali ili odveli u internaciju nekoliko tisuća stanovnika s anektiranog područja, o čemu je već bilo govora.

Ratna praksa dokazala je da se talijanska vojska prilikom ratnih operacija kretala oprezno, uglavnom komunikacijama, raščišćavajući teren ispred sebe teškim oružjem. Zahvaljujući uslugama pojedinih domaćih izdajnika i dezertera iz partizanskih jedinica, koji su predvodili vojničke kolone, okupator je na partizansku teritoriju upadao teško prohodnim zemljištem, preko kamenjara i kroz guste šume i tako uspijevao da iznenada napadne civilne logore i vojne jedinice,[2] da postigne uspjeh na koji nije računao. Nije bilo ni jedne jedinice koja »nije bar jedan put bila iznenađena, pa čak i sam Proleterski bataljon bio je napadnut na svom logorovanju«.[3] Krajnji cilj — uništenje partizanskih jedinica i civilnih logora — fašisti ovom ofenzivom ipak nisu postigli, i što je posebno značajno, nisu uspjeli onemogućiti brojčano i organizaciono jačanje naših jedinica.

Nezadovoljni relativno mršavom bilancom prethodnih ofenziva, a da bi zadržali inicijativu u svojim rukama, Talijani su 16. septembra 1942. sa tri

[1] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*** **(dalje: *Zbornik),* tom V, knj. 7, str. 110.**
[2] **Isto, str. 111.**
[3] **Isto.**

svoje divizije »Lombarida«, »Granatieri di Sardegna« i »Re«, ojačane samostalnim korpusnim jedinicama i predvođeni četnicima i ustašama, poduzeli operaciju nazvanu »Velika Kapela«. Novom ofenzivom planirali su da jedinice i narod na području 5. operativne zone odsijeku od Like i Korduna. Sudeći prema pravcima nastupanja njihovih kolona i prema izjavama zarobljenih ustaša i Talijana, namjeravali su partizane potisnuti prema moru i uništiti.[4] U ofenzivi je najviše stradao bataljon »Matija Gubec«, koji su progonili s namjerom da ga natjeraju u obruč i unište. U tim borbama bataljon je imao 25 mrtvih boraca, ali je sačuvao jedinstvo i borbenu sposobnost.[5]

O postupanju okupatorskih i kvislinških snaga u toku ove ofenzive Glavni štab Hrvatske u izvještaju Vrhovnom štabu 12. oktobra 1942, uz ostalo, piše:

> »Za vrijeme ofenzive neprijatelj je uništavao i spalio u mnogim selima i posljednje kuće. Uz pomoć četnika otkrio je gotovo sve zemunice i opljačkao. Međutim, krumpir i kukuruz ostao je u cjelosti, tako da problem ishrane neće biti jako otežan. Neprijatelj je isto tako pohvatao mogo stoke.
>
> Neprijateljska propaganda o raspadu partizana, kao i glad i žeđ natjerali su jedan manji dio stanovništva da se preda neprijatelju. Od njih su neki strijeljani, a neki odvedeni u internaciju.«[6]

Ako se sumiraju rezultati neprijateljskih ofenziva na vojne jedinice i komande, njihova je bilanca mršava, te se s pravom može ustvrditi da su pretrpjele neuspjeh. Štab 5. operativne zone čak je konstatirao da ih je posljednja ofenziva vojnički ojačala za 14 automatskih oružja i preko 100 pušaka.[7] U ofenzivama su teško stradali neki civilni logori, radne jedinice i nezaštićena naselja. Neprijateljske se akcije nisu ograničile na dva navedena pohoda od 12. jula i 16. septembra 1942, već je bilo više iznenadnih udara na borbene jedinice, radne čete,[8] punktove,[9] civilne logore, nezaštićena naseljena mjesta itd. Najteže posljedice ostavio je napad okupatora na 3. radnu četu 2. bataljona, 2. odreda, 5. operativne zone, 31. augusta 1942,[10] i napad na civilni logor br. 107,[u] gdje se nalazilo stanovništvo iz Kastavštine, Grobinštine i drugih sela u zaleđu Sušaka. Okupatorsku je vojsku u napadu na logor radne čete predvodio jedan dezerter, koji je iz čete pobjegao nekoliko dana prije. Fašisti su patrolu za osiguranje zatekli na spavanju, pohvatali žive borce i iskoristili ih kao vodiče do logora koji. su iz-

4 Isto, knj. 8, str. 43.
5 Isto.
Isto, str. 176.
7 Isto, str. 43.
8 Radne čete i bataljoni formirani su od fizički sposobnog ljudstva za koje u 5. operativnoj zoni nije bilo naoružanja.
9 Vidi bilješku broj 12 u III poglavlju.
10 Arhiv instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/209.
11 Logor broj 107 nalazio se u rajonu Gornji Medvejci — Škurina, 12 km sjeverno od Podhuma. Detaljnije o civilnim logorima vidi: Vinko Švob — Mahmut Konjhodžić, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942,* Zagreb 1969, str. 199.

nenada napali. U času napada četa je brojila 50 ljudi, od čega 20 drugarica.[12] Poginulo je 8 boraca (od toga jedna žena), a 20 ih je zarobljeno.[13] Među 5 zarobljenih žena nalazila se i Neđa Žakula, koja je dan uoči napada na logor stigla u četu na putu za Kastav, gdje je kao istaknuti politički radnik upućena da pomogne tamošnjem rukovodstvu u radu na organiziranju žena u narodnooslobodilačku frontu. Za njenu sudbinu bili su zabrinuti i KK KPH za Kastav i OK KPH za Hrvatsko primorje. Uskoro se saznalo da su svi zarobljeni civili, a među njima i Neđa Žakula, internirani u Udine (Italija).[14]

Predvođeni istim dezerterom, talijanski su okupatori već sutradan 1. septembra 1942. napali civilni logor br. 107,[15] u kojemu je bilo oko 80 osoba, većinom žena, djece i staraca.[16] U napadu nije bilo žrtava »jer civili nisu imali oružje da bi dali bilo kakav otpor (svega je bilo 4—5 pušaka), bježati nisu mogli jer su bili iznenađeni od fašista, a propustom patrola i straža«.[17] Tom su prilikom fašisti »zarobili veliki broj ljudi, žena i djece«[18] i odveli ih u zatvore u Sušak i Rijeku.[19] Poslije napada na logor br. 107 ljudstvo ostalih logora napustilo je dotadašnja prebivališta i sklanjalo se ispred talijanske vojske.

Dobro naoružanoj talijanskoj vojsci nije bilo teško postići »uspjeh« prilikom napada na radne jedinice i nenaoružane civilne logore. Vješto su iskoristili nezadovoljstvo zarobljenih civila, razoružanih i prestrašenih koji su svu krivicu, bar neki od njih, za svoju tešku situaciju bacili na partizanske jedinice i komande.[20] Za vrijeme dok su se nalazili u zatvorima u Rijeci i Sušaku, dopuštene su im posjete da bi razočaranje u NOP prenosili na svoje najbliže.

Dvanaest obitelji iz civilnog logora br. 107 rodom iz Podkilavca i Podhuma, uspjelo je pobjeći pred okupatorima. Nisu se htjeli priključiti ostalim logorima za izbjeglice, već su se primakli svojim imanjima, kopali krumpir i stanovali po spiljama. U teškoj situaciji neki su se predali.[21] Njihov težak život i paničarstvo negativno su utjecali na političko raspoloženje i borbeni moral naroda s kojim su dolazili u dodir.

Talijanska vojska ostavljala je za sobom pustoš na poluoslobođenoj i oslobođenoj teritoriji, a u gradovima pojačala hapšenja i teror. Kotarski komitet KPH za Sušak izvjestio je 7. augusta 1942. OK KPH za Hrvatsko primorje da je u Kostreni došlo do masovnog hapšenja ljudi i da je uhapšeno »mnogo trgovaca radi sumnje da su pomagali partizane, tj. da su

[12] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/209.
[13] Isto, KP-267/197.
[14] Isto.
[15] Vidi bil ješku broj 10.
[16] Vidi bilješku broj 13.
[17] Isto.
[18] Vidi bilješku broj 10.
[19] Vidi bilješku broj 13.
[20] Karakteristična je nebudnost i slabo borbeno osiguranje svih jedinica i logora. Okupator je partizanske patrole i straže gotovo redovito zaticao nepripremljene za borbu.
[21] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-284/2107.

prodavali i nabavljali im hranu [...]. U Bakru i Krasici je također došlo do masovnog hapšenja. U Bakru su uhapšeni neki ugledni ljudi koji su kod građana uživali simpatije radi svog pristajanja uz narodnooslobodilačku borbu.«[22]

Jesenje kiše i približavanje zime još su više pogoršavali ionako tešku situaciju sa smještajem, osiguranjem i ishranom vojske i naroda. Manji broj partizana iz radnih i drugih jedinica razbježao se prilikom napada talijanske vojske na logore i izgubio vezu sa svojim jedinicama. Ti tzv. »divlji partizani«[23] nisu bili naročito borbeni, niti su se brinuli da pronađu svoje jedinice, ali se nisu predavali ni neprijatelju. Iz toga se može zaključiti da se radilo o poštenim ljudima, nasuprot onima koji su se predali fašistima i stupali u njihovu službu. Potjerani iz svojih domova, iscrpljeni glađu i zaplašeni snagom neprijatelja, ti su ljudi postali kočnica daljeg rada na mobilizaciji novih boraca za partizanske jedinice. Zbog toga se pred partijska rukovodstva postavilo pitanje njihova prikupljanja i objektivnog informiranja o političkoj situaciji u svijetu i kod nas, o stanju na frontovima, kako bi se uvjerili da je i svjetska i naša jugoslavenska situacija povoljna i da su kao partizanski borci potrebni brigadama.[24]

Da bi što bolje iskoristili teškoće s kojima se NOP borio u jesen 1942, fašisti su postavljali zasjede, vrebali partizanske patrole i pojedine seljake ili obitelji koje su se noću spuštale do svojih napuštenih ili popaljenih kuća i imanja da bi uzeli nešto hrane, zarobljavali su ih i iskorištavali u propagandne svrhe kao navodno zavedene i napuštene od partizana. Neke obitelji napuštale su logore i vraćale se rođacima i prijateljima ili su se »nametale u bilo koju kuću«,[25] a sve one koji su pružali gostoprimstvo odbjeglim obiteljima, fašisti su internirali zajedno s njihovim gostima. Takve su situacije predstavljale poseban problem; bilo je veoma teško uskratiti gostoprimstvo obitelji bez krova nad glavom, a primiti je pod svoj krov značilo je vlastitu obitelj izložiti velikom riziku. Zbog toga je Silvo Milenić Lovro u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje novembra 1942. inzistirao na tome da se riješi pitanje civilnih logora ili prebacivanjem na Kordun ili u Liku ili u dolinu Kupe.[26] Na sreću, svega nekoliko dana poslije toga civilni logori bili su prebačeni na oslobođena područja Like, o čemu je već bilo govora.[27]

Aktivnost građanskih stranaka i reakcionarnih grupa

Teror okupatora kao da je dao krila reakcionarnim snagama da pojačaju svoju političku aktivnost. Bjelogardijci, četnici, HSS-ovci i druge grupacije pokušavale su konsolidirati svoje redove. Strah od represalija dobro im je poslužio da opravdaju svoju politiku apstinencije od NOP-a ili

[22] Isto.
[23] Isto, KP-267/250.
[24] Isto.
[25] Isto, KP-267/268.
[26] Isto.
[27] Vidi bilješku broj 264 u III poglavlju

suradnju s okupatorom. Njihova se aktivnost pojačala po čitavom Hrvatskom primorju, a naročito u Sušaku, »centru svih mogućih i nemogućih partija i grupacija stare boje [.. ,].«[28]

a) Aktivnost četnika

Neki pripadnici jugoslavenski orijentiranih stranaka i pojedini oficiri bivše jugoslavenske vojske počeli su se okupljati u grupe da se aktivnije bave propagandom radi populariziranja Draže Mihajlovića, izbjegličke vlade bivše Jugoslavije i snaga koje su je u inozemstvu pomagale. Ali još uvijek nisu nastupali jedinstveno, već odvojeno i uglavnom uz asistenciju i blagoslov okupatora. Špiro Jokić i dalje nastoji organizirati pravoslavce u četnike i sa svojom grupom otvoreno surađuje s okupatorom. Drugu grupu sačinjavali su oficiri bivše Jugoslavije na čelu s Dušanom Đakovićem, Dušanom Šorakom i Lazom Stojanovićem. Ta se grupa još nije bila odlučila na javnu podršku okupatora, ali je preko policijskog agenta Marija Šikića, koji je prisustvovao njihovim sastancima, de facto već surađivala sa šefom policije Pillerijem.[29] Partijska rukovodstva iz toga vremena bila su uvjerena da obadvije grupe surađuju s okupatorom. Osim ostalog, to se uvjerenje temeljilo i na činjenici da su pojedinci koji su odbijali da surađuju s njima, uskoro bili uhapšeni i internirani.[30]

Četništvo nisu monopolizirali samo Srbi; među njima je bilo i jugoslavenski orijentiranih Hrvata iz redova buržoazije; ljudi uvjereni u pobjedu savezničke stvari i u povratak režima bivše Jugoslavije, pa su se četništvom pokušali domoći karijere. Talijanski popis stanovništva poslije okupacije pokazao je da je na Sušaku bilo relativno malo Srba — svega 125 od 17.922 stanovnika. Međutim, za vrijeme ustaškog terora u NDH nekoliko stotina Srba i Židova potražilo je ovdje utočište, računajući na rodoljubljve Sušačana.[31] Židovi su bili imućniji, a imali su i obiteljske ili političke veze na Sušaku pa su se bolje snalazili i uglavnom su ostali u ilegalnosti. Srbi su bili brojniji i njihov dolazak nije mogao proći nezapaženo. Stoga je od KPH pokrenuta akcija njihova prihvata i smještaja. Veći dio tih Srba vratio se je kasnije kućama i priključio NOB-i, a samo jedan manji dio pridružio se je četnicima.[32]

Prihvat Srba i Židova od Sušačana vrijedan je svake pažnje. Taj humani i ljudski gest svjedoči o patriotizmu, širini i toleranciji ljudi koji u pokolju i istrebljenju bilo kojega naroda ili narodnosti nisu vidjeli rješenje hrvatskog pitanja niti drugih političkih i socijalnih problema. Članovi i simpatizeri KPH ukazivali su narodu da neprijatelji hrvatskog naroda nisu sa-

[28] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/290.
[29] Isto, KP-267/205.
[30] Isto.
[31] Vojislav Ugarković, *Izjava,* Muzej narodne revolucije Rijeka (dalje: MNR), sig. Fj/241.
[32] Dušan Diminić, Eugen Cindrić, Luka Vinketa, Ivan Galjanić, Mate Kršul, Emil Karadžija, Velimir Rodica i Veljko Vučinić, *Sušak i okolica u narodnom ustanku 1941,* MNR, sig. Fi/319.

mo talijanski fašisti već i ustaše koji im služe, zalagali su se za potpunu ravnopravnost Hrvata i Srba.[33]

Zaplašeni svime što su u NDH doživjeli i vidjeli većina Srba i Židova držala se prvih mjeseci pasivno, izuzev manjeg broja onih koji su prije bili politički aktivni ili su po zadatku KPH došli na Sušak.[34] Međutim, ratna situacija nije dopuštala inertnost i pasivnost. Polarizacija snaga na političkoj osnovi postajala je sve izrazitija. Potkraj 1941. i početkom 1942. talijanske su vlasti i vojne komande pokušavale organizirati Srbe u četničke formacije i angažirati ih protiv partizanskih snaga. One koji nisu pristajali na suradnju počeli su progoniti. Tako je i Slavko Komar, koji je bio prijavljen kao Srbin, marta 1942. morao prijeći u strogu ilegalnost i po odluci OK u najskorije vrijeme napustiti Sušak.[35]

Posebnu su pažnju poklanjali oficirima i podoficirima bivše jugoslavenske vojske. Talijanski su obavještajci zavrbovali manji broj među njima. Poslije izdaje Draže Mihailovića, okupator je pokušavao iskoristiti usluge njegovih pristalica u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Na inicijativu kapetana II klase bivše jugoslavenske vojske Dušana Šoraka koji je odmah počeo služiti okupatoru, u gostionici »Hreljanović« sastala se potkraj 1941. grupa (oko petnaest) da rasprave o tome treba li ići »u šumu« ili ne. Na tome sastanku nije data nikakva »preporuka«, ali su kontakti među njima nastavljeni.[36] Upravo u vrijeme pritiska talijanskih vlasti da se formiraju kvislinške formacije, grupa je negdje u proljeće 1942. poslala u Beograd dvojicu svojih predstavnika da ispitaju raspoloženje Beograđana prema četničkom pokretu i da vide je li četnički pokret Hrvatskog primorja i Gorskog kotara povezan s pokretom Draže Mihailovića. S njima je otputovao i jedan talijanski oficir. Po povratku Dušan Šorak je izjavljivao »Beograd je 100 posto Dražin«, a drugi predstavnik[37] »Beograd je skroz-naskroz crven«. Tako je i među ovom grupacijom došlo do postupne polarizacije.

Četnici su prvo formirali svoj štab, sastavljen od oficira bivše jugoslavenske vojske i nekih reakcionarnih političara. Taj štab su sačinjavali: Danilo Grđić, Slavko Bjelajac, Đuro Vukelić, Spiro Jokić, Niko Maskarić, Bran-

[33] Tatjana Lučić, *Politička situacija,* MNR, sig. Fi/123.

[34] Eugen Cindrić u radu: *Sušak u prvoj godini okupacije* (»Novi list« od 26. maja 1971, nastavak 3) iznosi podatak da su već prvih dana okupacije bili politički aktivni Moša Albahari, Božo i Vera Deutsch, Rafael i Tina Atias, Milan Hoffman, Harry Papo, Nenad i Marija Drakulić i drugi.

[35] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/13. U bilješkama autoru za ovaj rad Slavko Komar piše da je Anka Berus prilikom obilaska Sušaka razgovarala s Komarom o teškim uvjetima njegova ilegalnog rada, o teškoćama kretanja i obavljanja partijskih zadataka, nakon čega je dala prijedlog OK KPH za Hrvatsko primorje da napusti Sušak i pređe na teren kotara, što je on uskoro i učinio.

[36] Pismena izjava poručnika bivše jugoslavenske vojske Ratibora Prohaske, potpukovnika JNA u mirovini, autoru za ovaj rad.

[37] Prema sjećanjima R. Prohaske to je mogao biti narednik Jazbec ili narednik Milan Simić Toplica.

ko Mašić i Ilija Mikić.[38] Pod okriljem okupatora štab je radio na formiranju četničkih formacija. Njihova velika šansa bili su zarobljeni podoficiri i oficiri bivše jugoslavenske vojske koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima u Italiji i civilnom u logoru u Bakru. Prema jednom obavještajnom izvještaju iz novembra 1942. u logoru u Bakru nalazio se, pored ostalih, veliki broj interniraca iz Drežnice i Jasenka, koji su postali lak plijen četničkih voda.[39]

Komanda 2. talijanske armije naredila je da se iz zarobljeničkih logora u Italiji oficiri i podoficiri bivše jugoslavenske vojske prebace u Rijeku i smjeste u privremeni logor, koji se nalazio u kasarni »Diaz« (danas zgrada Tehničkog i Ekonomskog fakulteta). U toj su kasarni, kao i internirce logora u Bakru, mučili glađu da bi kod njih pobudili želju za slobodom i pod cijenu određene suradnje s talijanskim vlastima i komandama. Prema izvještaju konzulata NDH u Rijeci Poslanstvu u Rimu od 20. februara 1943, njima se obratila mješovita talijansko-srpska komisija u sastavu: Manucci Benincasa, karabinijerski major, Ilija Mikić, generalštabni potpukovnik, Slavko Bjelajac, generalštabni major, prota Đuro Vukelić i sušački trgovac Spiro Jokić, s ponudom da će biti pušteni na slobodu i dobiti plaće ako se uključe u četničke formacije. Izvještaj dalje nastavlja:

> »Ogladnjelim, ogoljelim i svačega željnim vojnim zarobljenicima najprije bojnik Manucci nudi nova odijela i nove cipele, novac i dozvole za kupovanje robe, s ovlaštenjem da mogu odmah ići u grad i tu pokupovati sve što im je potrebno. Tada nastupa jedan od prisutnih srpskih građanskih ili vojnih lica, koji pozvanima otkriva razlog njihovog boravka u Rijeci, s pozivom da stupe u četničke ili antipartizanske postrojbe. Lajtmotiv je položena zakletva kralju Petru II i uspostava Jugoslavije, posluh ministru vojske Draži Mihailoviću, koji će biti navodno obavješten o njihovom patriotskom odazivu. Interesantnost je u tome, što se sve to događa u prisutnosti bojnika Manuccija i potpukovnika, koji upravlja logorom smještenim u Caserma Diaz [. . .]

[38] Prema izvještaju kapetana II klase bivše jugoslavenske vojske Dušana Šorka u aprilu 1944. Draži Mihajloviću (prijepis izvještaja čuva se u MNR), u četničkom štabu na Sušaku i Opatiji 1942. nalazili su se:

1. Radmilo Grđić, šef četničkog pokreta, »političar i diplomata nikakav. Samozvani »vojvoda«. Tip bolesno ambiciozan«.
2. Slavko Bjelajac, generalštabni major. »Krio se pod imenom Đekić. »Spiritus Movens« cjelog pokreta i organizacije [. . .] . Nerazložan, netaktičan i neumešan komandant, oficir i čovjek[...]. Običan štreber i na Sušaku igrao ulogu »kicoša«, oblačeći se uvek u nova odela«.
3. Đuro Vukelić, »sveštenik. Emigrant iz Like, koji se zajedno sa svojim tastom bacio u šverc [. . .] . Prznica. Sve je drugo .samo sveštenik nije«.[...].
4. Spiro Jokić, financijer pokretat...]. »Inače germanofil i negira slovenstvo. Imao veliki utjecaj na četnike dok nije bio elimininiran zbog materijalnih stvari«.
5. Niko Maskarić, dubrovački »gospar« — »katolik, koji je od »Hrvata« iz 1939. godine za nepune dve godine uskočio u četnike. Po profesiji novinar — dopisnik »Politike«.«
6. Branko Mašić, književnik. »U četničkom vodstvu »poslednja rupa na svirali«. Piskaralo, koji je zajedno s Maskarićem radio na »krvavoj knjizi« — odgovor »sivoj knjizi«.«
7. Ilija Mikić, generalštabni potpukovnik. »Taktičan, ozbiljan, no vrlo slab psiholoa i naivčina. Vrlo slabo poznaje linde. Staložen i odličan organizator. Najglavnija ličnost od aprila do jula meseca 1942. godine.«

[39] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/718.

To nije jedini način kako Talijani verbuju pristaše četnicima. Svaki politički uhapšenik Hrvatske, a pogotovo srpske narodnosti može se osloboditi zatvora ako izjavi spremnost da stupi u četnike ili antipartizanske odrede i to izvrši. U tu svrhu imaju članovi spomenutog srpskog komiteta u Sušaku slobodan pristup u ovamošnje policijske zatvore.

Tako verbovani četnici ubacuju se potom u našu zemlju pod talijanskom zaštitom [.. .].«[40]

Uporedo s tom akcijom verbovali su se i logoraši iz Bakra. Izgladnjele logoraše posjetili su Spiro Jokić, Đuro Vukelić i Slobodan Marčeta i pozvali ih da se uključe u četničke formacije. Da se domognu slobode javilo se nekoliko stotina ljudi. Obavještajni izvještaj dalje bilježi:

»Isti su prolazili kroz Bakar, pjevali četničke pjesme i hranili se u oficirskoj menzi. Uporedo s puštanjem iz Bakra fašisti puštaju iz logora u Italiji sve četnike koji su voljni da se bore protiv partizana.«[41]

Neutvrđenog datuma, potkraj septembra 1942, ispod Škrljeva postrojio se bataljon oslobođenih logoraša iz bakarskog i riječkog logora, oko 3—400 ljudi, pod komandom kapetana II klase Dušana Đakovića. Đaković je predao raport jednom pukovniku talijanske vojske, koji je svoj prigodni govor završio riječima »živio kralj Petar drugi!«[42] Bataljon je zatim krenuo u Gomirje i pridružio se četničkim snagama koje su tamo bile aktivne odranije. Tako se u pregradu Sušaka formirao četnički bataljon ali bez Sušačana a, čini se, i bez Primoraca uopće.

Sprega veoma malog broja Sušačana, koji su se opredijelili za četnički pokret s talijanskim vlastima i represalije koje su te vlasti počele provoditi protiv srpskog življa s namjerom da ga uključe u četnički pokret, izazvali su uznemirenje kod većine takvih. Nisu se željeli vezati za četnike a bojali su se njihove denunacijacije i hapšenja.[43] Nacionalistički i četnički orijentirani Sušačani nisu bili naročito borbeni. Pokušavali su igrati na kartu rodoljublja i patriotizma, Dražu Mihailovića i izbjegličku vladu prikazivali su kao jedine od saveznika (uključujući i SSSR) priznate faktore koji mogu stati na čelo narodne borbe protiv okupatora; naravno u pravom trenutku! Kako taj trenutak nije još došao, propovijedali su pasivnost i čuvanje glava.[44] Vješto su prikrivali svoje političko opredjeljenje i u svojoj dosta oskudnoj propagandi još nisu otvoreno ustali protiv partizana i narodnooslobodilačke fronte, ali su isticali da su uspjesi NOP-a nesrazmjerni prema žrtvama palim u borbi.[45] Siromaštvo tehnike i oblika propagandnog rada navodi

[40] Citirano prema radu Ivica Cuculić, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1942—1943,* zbornik »Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB«, Rijeka 1974, str. 335—336.

[41] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/718.

[42] Prema pismenoj izjavi Ratibora Prohaske, koji je prisustvovao zboru, postrojavanje je izvršeno ispod željezničke stanice Škrljevo. Brojka od 300—400 izgleda previsoka.

[43] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/294.

[44] Isto, KP-267/229.

[45] Isto.

na zaključak da četništvo u drugoj polovini 1942. u Sušaku i Hrvatskom primorju nije dobilo zabrinjavajuće razmjere, ali se unatoč tome nije smjelo potcjenjivati.

b) Aktivnost HSS-a

1942. godina karakteristična je po previranju i diferencijaciji u redovima građanskih stranaka. Taj proces nije mimoišao ni HSS. Lijevo orijentirano krilo HSS-a postalo je veoma osjetljivo na kritike iz redova rukovodstava KPH zbog pasivnosti i distanciranja stranke od borbe protiv okupatora. To je krilo izražavalo želju da pregovara s KPH u Zagrebu (nije pristajalo na pregovore s predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta ni s nižim partijskim rukovodstvima)[46] o modalitetima suradnje između predstavnika KPH i HSS-a. Navodno je HSS bila pripravna da KPH prizna vodeću ulogu u NOB-i da bi se našla podloga za suradnju. Na poziv OK KPH za Hrvatsko primorje da predstavnici HSS-a dođu na slobodni teritorij radi dogovora o koordinaciji rada nisu reagirali, što je bio očit znak da su suradnju željeli samo na riječima. Ali su bili prisiljeni da istupaju s parolama o suradnji da bi spriječili raskrinkavanje politike svoje stranke u partizanskoj štampi, na radiju i usmenoj propagandi.[47]

Desno krilo HSS-a počelo se ppvezivati s reakcionarnim grupacijama drugih građanskih stranaka, da bi što efikasnije spriječili širenje ideja i organizacija NOP-a. Kao rezultat takve povezanosti i političke angažiranosti, počela je jačati bijela garda, reakcionarna vojna i politička organizacija. U izvještajima KK KPH za Sušak iz druge polovine 1942. spominju se i neki organizatori bijele garde u Sušaku, Kostreni pa i Rijeci. Osim drugih zadataka trebalo je da se uvlače u jedinice NOV i organizacije NOP-a da ih razbiju iznutra.[48]

Aktivnost HSS-a izrazio je veoma sažeto komesar Glavnog štaba Hrvatske Vladimir Bakarić u »Uputstvu« Glavnog štaba NOV i POH od 30. decembra 1942. Štabu 2. operativne zone, u kojemu, uz ostalo, piše:

> »U zadnje se vrijeme svagdje opaža aktivizacija izvjesnih glavešina HSS-a. Oni nastoje stvoriti neku organizaciju, a nastupaju pod parolom »čekanja«. Nastoje se okoristiti činjenicom, što je dr Maček interniran, ne bi li tako sve vođe HSS-a, kao i ta njihova novoosnovana organizacija dobila aureolu mučeništva, kako bi im se ugled u narodu podigao. Ta nastojanja ovih glavešina idu na štetu naše borbe i u svojoj su biti uperena protiv nje. Oni se još danas ne usuđuju otvoreno nastupati protiv nas zbog golemog ugleda, što ga naša Narodnooslobodilačka vojska uživa kod naroda, pa se zato u prvom redu ograničavaju samo na pasiviziranje naroda, sabotažu Narodnooslobodilačke borbe i direktno rušenje našega ugleda. U današnjim vremenima ova pojava predstavlja za nas prvorazrednu opasnost. Stoga treba poduzeti sve mjere, da se takva rabota onemogući kod naroda. Treba s pojačanom upornošću raskrinkavati kod naroda izdajnički rad ovih samozvanih vođa i spriječiti zavođenje naroda s njihove strane. To još ne

[46] Isto, KP-267/290.
[47] Isto.
[48] Isto, KP-267/207.

znači da bi trebalo udariti po cjelini bivšeg HSS i da treba prestati surađivati s njenim funkcionerima, koji su se izjasnili za Narodnooslobodilačku borbu. Naprotiv to znači, da baš takav rad treba pojačati i u njemu se kloniti svakog sektaštva.«[49]

U Hrvatskom primorju uopće i u Sušaku posebno HSS nije imala politički utjecaj kao u nekim drugim krajevima Hrvatske. Stoga politička aktivnost te stranke nije zabrinjavala partijska rukovodstva. Ipak ona nije ostala nezapažena. To je bilo vrijeme velikih uspjeha NOB-e. Oslobođen je Bihać a slobodna se teritorija protezala od Neretve do blizu Slunja. Formiran je veliki broj novih brigada, prve divizije i korpusi. U narodu se malo znalo o tim uspjesima. Građanske su stranke planski prikrivale te uspjehe a propaganda NOP-a nije uspijevala da sve te uspjehe prezentira masama onoliko koliko je situacija zahtijevala. Svako zataškavanje, minimiziranje ili negiranje postignutih uspjeha išlo je na ruku reakcionarnim snagama koje su širile klevete i dezinformacije o borbama jedinica NOV i Crvene armije. Uslijedilo je tješnje povezivanje bjelogardijaca i raznih četničkih grupa i njihovi napori da politikom čekanja, suzdržavanjem od borbe, nezamjeranjem okupatoru i sličnim parolama odvoje narod od NOB-e. Takva je situacija od svih progresivnih snaga zahtijevala aktivan odnos prema tim pokušajima. Stoga OK KPH za Hrvatsko primorje nalaže 13. novembra 1942. KK KPH za Sušak da poduzme mjere za onemogućavanje neprijateljske propagande, s motivacijom da bi bilo opasno ostati na tome »da je narod uz nas i da su oni bezopasni«.[50]

Reorganizacija i formiranje novih jedinica NOV

U proljeće 1942. jedinice 2. primorsko-goranskog (PG) odreda popunjene su velikim brojem novih boraca. Rezerve ljudstva nisu bile ni približno iscrpljene, pa su postojale mogućnosti za priliv novih boraca. Najveći broj politički pripremljenih boraca već se nalazio u jedinicama. Neprijateljske ofenzive i teroriziranje obitelji boraca utjecali su na pojedince da budu suzdržljiviji i čekaju dalji razvoj događaja.

U štabovima i partijskim rukovodstvima 5. operativne zone bilo je u junu 1942. dosta živo. Veliki broj novih boraca trebalo je bar elementarno vojnički obučiti, jedinice izvući ispod udara jačeg neprijatelja, reorganizirati ih, učvrstiti i osposobiti za manevar i udare.

Da bi se ti ciljevi ostvarili, trebalo je držati inicijativu u svojim rukama, ne velikim pokretima i udarima već stalnim prepadima, napadima, zasjedama, diverzijama na prometnicama i sličnim aktivnostima. Tako su jedinice 2. PG odreda u vremenu između 1. i 15. juna 1942. izvele 25 borbenih akcija i 5 diverzija, u kojima je ubijeno preko 158 neprijateljskih vojnika i starješina, 88 ranjeno i nekoliko zarobljeno. Zaplijenjena je i uništena velika količina ratnog i drugog materijala. Samo u diverziji koju su borci

[49] **Zbornik, n. dj., tom V, knj. 10, str. 343.**
[50] **AIHRPri, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/250.**

(željezničari) bataljona Goranin izveli 11. juna 1942. uništena je lokoomtiva i 8 vagona, a promet je bio obustavljen 4 dana. U zdrobljenim vagonima poginuo je neutvrđen broj neprijateljskih vojnika, a 60 ih je prevezeno u bolnicu u Delnicama; uništeno je 50 konja i mazgi.[51]

U drugoj polovini juna izvedeno je 20 borbenih akcija i diverzija na prometnicama. U razdoblju između 17. juna i 2. jula 1942. vlak između Sušaka i Zagreba saobraćao je svega jedan dan.[52]

Početak jula bio je u znaku priprema okupatorskih snaga za ofenzivu zvanu »Risnjak«, koja je započela 12. jula koncentričnim udarima jakih snaga iz Hrvatskog primorja, Slovenije i Gorskog kotara prema planinskim masivima Risnjaka i Snežnika. U Hrvatskom primorju ofenziva je obilježena paljenjem Pothuma i masakrom civilnog stanovništva Grobinštine. Cilj ofenzive bio je da se unište snage 2. PG odreda a stanovništvo terorom zaplaši i odvoji od jedinica NOV. U toku ofenzive stigao je na ovo područje (24. jula) Proleterski bataljon i znatno ojačao otpornost i prodornost jedinica 2. PG odreda. Nešto kasnije od izabranih boraca 2. PG odreda formiran je Udarni bataljon, a zatim je uslijedilo nekoliko akcija radi razbijanja neprijateljske ofenzive koja je jenjavala. Vrijedna akcija izvedena je noću 1/2. augusta na cesti Crni Lug — Gerovo, kada je iz zasjede ubijeno 11, a zarobljena 2 talijanska vojnika, 30 kamiona je spaljeno i oslobođeno oko 400 interniraca. Isti bataljoni postavili su 10. augusta zasjedu neprijateljskoj auto-koloni između Gornjeg Jelenja i Mrzlih Vodica; ubijeno je 14 vojnika i 1 oficir, a 12 vojnika je ranjeno. Premda su naše jedinice pretrpjele gubitke (20 mrtvih, 116 nestalih a 37 ih se predalo), okupatorski poduhvat je ipak završio ofenzivnim akcijama naših jedinica.[53]

Poslije ofenzive nastavljen je rad na učvršćivanju i jačanju jedinica. Taj se zadatak izvršavao dosta teško. Premda dobrovoljci, borci nisu bili skloni čvrstoj vojničkoj disciplini i upornom radu na obuci i uređivanju teritorija za borbu i život. Iz izvještaja sekretara bataljonskog biroa 2. bataljona »Matija Gubec« od 19. septembra 1942. može se zaključiti da i taj već poznati bataljon, s 53 člana i 6 kandidata KPH, još nije dovoljno sazrio u čvrst vojnički kolektiv. Nije se razvila čvrsta disciplina, s novim borcima i omladincima slabo se izvodila vojna obuka, a bilo je slučajeva dezerterstva.

Čete su bile relativno malog brojnog stanja i međusobno udaljene te nisu imale potrebnu prodornost u napadima ni otpornost u obrani. Sekretar partijske organizacije bataljonskog biroa, Ivo Stipaničić, piše da su akcije »pokazale bolnu istinu da nemamo mnogo sposobnih boraca. Sudjelovao sam u akciji rušenja vlaka. 14. septembra. Mogu ocijeniti da zaista nismo spremni za neke teže akcije; malodušnost je uslijed neučestvovanja u jačim i značajnijim akcijama očita [...]. Prema tome imamo čete od kojih mala korist. Zato bi bilo korisno ujediniti sve te čete, odnosno zbiti ih u

[51] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 157—160.
[52] Isto, str. 161—165.
[53] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 6, str. 43, 75, 81—82, 111, 138 i 306; knj. 30, str. 277; I. Cuculić, *Gorski kotar,* n. dj., str. 337—341.

2. bataljonu gdje bi one sačinjavale jakost od svojih 150 boraca, spremnih za svaki pokret i određenu akciju, s tim više što imamo zadatak rušenja pruge. Znači uvijek bi se najbržim putem moglo poslati čete na najpotrebnija mjesta. Hrana ne igra nikakovu ulogu, jer se čete ionako snabdijevaju iz logora ili narodnooslobodilačkih odbora. Te čete razbijene onako ne mogu suzbijati neprijatelja u njegovom nadiranju, jer bez više-manje autoritativne komande te bi čete bezuvjetno u paničnom bijegu izazvale same nered; koncentrirane u skupini od oko 150 ljudi, ipak bi zajedno barem nešto značile i dale neprijatelju gubitke«.[54]

Slično je stanje bilo i u drugim jedinicama 5. operativne zone. Zbog toga su štab Zone i štabovi odreda poduzimali mjere da poboljšaju kvalitetu jedinica izdvajanjem discipliniranijeg, borbenijeg i izučenijeg ljudstva u udarne bataljone po odredima i udarne čete po bataljonima. Tako je jula 1942. od dijela ljudstva 2. odreda formiran udarni bataljon. Prema ratnom dnevniku njegova prvog komandanta Jove Lončarića, bataljon je bio formiran od tri čete i pozadinskog voda sa ukupno 196 boraca i starješina. Od naoružanja raspolagao je sa 168 pušaka, 6 puškomitraljeza i 5 pištolja. Izvještaj o konačnom formiranju bataljona Lončarić je poslao komandantu 2. odreda 28. jula 1942.[55]

Već sutradan, 29. jula 1942. stigao je na područje pod kontrolom 2. PG odreda Prvi proleterski bataljon Hrvatske. Dolazak te elitne partizanske jedinice predstavljao je veliko pojačanje za snage 2. PG odreda. Njegova je borbenost ulijevala povjerenje u vlastite snage i podizala borbeni moral svih jedinica. Prisutnost proletera odmah se osjetila.

U prvom odredu tih su dana formirana dva udarna bataljona, a u preostala tri formirana je po jedna udarna četa kao priprema za formiranje trećeg udarnog bataljona.[56]

Prema planu štaba 5. operativne zone u septembru 1942. trebalo je da se na slobodnoj teritoriji zone formira 1. brigada. Međutim, neprijateljska ofenziva nazvana »Velika Kapela« (počela 16. septembra 1942) omela je i privremeno odgodila taj plan. Ali ne zadugo, jer je već 6. oktobra 1942. brigada formirana u Drežnici. U njen sastav ušle su ove jedinice: 1. i 2. udarni bataljon 1. PG NOP odreda kao 1. i 2. bataljon brigade; bataljon »Marko Trbović« iz 1. PG NOP odreda kao 4. bataljon i udarni bataljon 2. PG NOP odreda kao 3. bataljon brigade.[57] Za komandanta brigade postavljen je Viktor Bubanj, a za komesara Jozo Gržetić. Po odluci Glavnog štaba Hrvatske brigada je dobila službeni naziv 6. primorsko-goranska udarna brigada.[58]

[54] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/217.
[55] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 234.
[56] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 7, str. 112.
[57] Isto, knj. 8, str. 66; Viktor Bubanj, *Formiranje VI primorsko-goranske brigade,* MNR, Fi/37; *Primorski borac,* br. 12—13, 1942; I. Cuculić, *Gorski kotar,* n. dj., str. 350. Svetozar Tintor, *Trinaesta primorsko-goranska divizija,* Zagreb 1968, str. 59 i Vladimir Matetić, *14. primorsko-goranska brigada,* Beograd 1973, str. 31, navode podatak da je brigada formirana 12. oktobra 1942.
[58] S. Tintor, *Trinaesta,* n. dj., str. 59.

Brigada je ukupno imala 1053 borca naoružanih sa 60 pištolja, 792 puške, 33 puškomitraljeza, 7 mitraljeza i 3 minobacača.[59] Značajan događaj s područja vojne organizacije u 5. operativnoj zoni bilo je i formiranje druge odnosno 14. primorsko-goranske brigade. Dok je glavnina 1 PG NOP odreda ušla u sastav 6, u sastav 14. primorsko-goranske brigade ušla je glavnina 2. PG NOP odreda, tj. njegova dva bataljona i bataljon »Matija Gubec«.[60] Iz izvještaja komandanta 5. operativne zone komandantu Glavnog štaba Hrvatske od 28. novembra 1942. vidi se da je brigada formirana u Drežnici oko 26. novembra 1942 (točan datum nije utvrđen), da je imala oko 600 boraca i da je bila dosta slabo naoružana (svega 11—12 mitraljeza). Komandant je izrazio nadu da će brigada zaplijeniti oružja i da će se bolje naoružati, ali je ipak zamolio Glavni štab da novoformiranoj brigadi dodijeli nekoliko teških mitraljeza.[61]

Komandni sastav brigade sačinjavali su: Dušan Matetić, dotadašnji načelnik štaba 5. operativne zone — komandant brigade, Stipe Ugarković, dotadašnji polit-komesar 3. bataljona 6. brigade — polit-komesar brigade, Vitomir Širola, dotadašnji komandant. 2. NOP odreda — zamjenik komandanta brigade, Vinko Švob, dotadašnji polit-komesar 2. odreda — zamjenik polit-komesar a brigade.[62]

Formiranjem 6. i 14. brigade završena je značajna faza u razvoju NOB-e u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru. Formiranje je pažljivo pripremano u štabu 5. operativne zone i OK KPH za Hrvatsko primorje. Dovoljno je podsjetiti se na pismo OK kotarskim komitetima KPH i bataljonskim biroima od 11. septembra 1942. da se vidi s koliko je pažnje i propagandne aktivnosti ova mjera bila popraćena i što je značila u naporu za podizanje vojničkog duha i borbenog morala.[63]

Usporedo s naporima na reorganizaciji jedinica i podizanju vojničkog duha trebalo je naoružavati fizički sposobne borce iz radnih četa, bataljona i civilnih logora. Naime, priliv u jedinice bio je veći od mogućnosti štabova da pribavi i zaplijeni potrebno oružje. Da bi i nenaoružano ljudstvo bilo koliko-toliko aktivno, u sastavu bataljona formirane su radne čete, a u sastavu 2. PG NOP odreda radni bataljon.[64] Te jedinice gradile su objekte za vojsku i civilno stanovništvo, prekopavale prometnice i uništavale objekte koji su mogli poslužiti neprijatelju za sklanjanje plijena, pribavljale su hranu itd. Premda su obavljale koristan posao, njihovo postojanje objektivno je više štetilo nego koristilo, jer je u radnim jedinicama život bio lakši i manje opasan. Zbog toga su labilniji i politički nedovoljno izgrađeni borci nastojali da se »riješe puške« i odu u radne jedinice.[65]

U drugim krajevima Hrvatske i Jugoslavije u to vrijeme nije vladala oskudica u oružju. Naprotiv, bilo je više zaplijenjenog oružja nego ljudi

[59] Isto.
[60] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 9, str. 360.
[61] Isto.
[62] Isto, knj. 10, str. 111.
[63] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/213.
[64] Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje: AVID, k. 1496, 20—1.
[65] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/217.

raspoloženih za oružanu borbu. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ zahtijevao da se 500 nenaoružanih, a za borbu sposobnih boraca iz 5. operativne zone (od kojih se većina nalazila na području 2. PG NOP odreda) uputi u druge jedinice. Također je postavljen zahtjev da se dio borbenijeg ljudstva uputi u sastav proleterskih i udarnih brigada koje su operirale izvan teritorije 5. operativne zone. Tako je zapljenom oružja i odlaskom jednog dijela boraca u jedinice izvan 5. operativne zone uskoro riješen i ovaj problem.

Poslije formiranja brigada ostalo je na području 2. PG NOP odreda svega oko 250 naoružanih boraca,[66] što je bilo veoma malo s obzirom na krupne zadatke koji su pred odredom stajali. Stoga su poduzete mjere da se jedinice odreda popune novim borcima, a mobilizacija je ponovo došla u prvi red političke aktivnosti. OK KPH za Hrvatsko primorje pokušavao je prodrijeti u sela i gradove iz kojih u partizanske jedinice do tada nije dolazilo mnogo boraca,[67] dok su štab 5. operativne zone i štabovi brigada sa svoje strane poduzimali mjere za popunu svojih jedinica novim borcima. U vezi s tim pitanjem štab 5. operativne zone izvijestio je GŠH o slijedećem:

> »Imamo namjeru, ukoliko se mobilizacija bude razvijala i padalo još više oružja, stvoriti jedan terenski bataljon na bivšim pozicijama bataljona »Matija Gubec«, koji će imati zadatak da izvodi akcije u Primorju i na željezničkoj pruzi između Lokava i Primorskog Hreljina. Sve bi to bilo do toga momenta, dok se bataljoni ne razviju u tolikoj jačini, da bi mogli stupiti u novoformiranu Brigadu.
>
> Ovih dana u dogovoru s partijskom organizacijom, poduzeli smo sve mjere za mobilizaciju novih partizana čitavog Hrv. primorja i Gorskog kotara. VI Brigada ima za zadatak da mobiliše duž doline rijeke Kupe i neposredno iz sela oko Delnica, dok pojedini vodovi najboljih partizana, zajedno s terenskim radnicima upućeni su u Primorje sve do Šušaka, da bi mobilisali sve veći broj novih drugova. Nadamo se da će ta mobilizacija imati i uspjeha, jer smatramo da pitanje oružja za osnivanje nove Brigade neće se postavljati u onolikoj mjeri koliko se postavlja pitanje novih.[68]

RAD RUKOVODSTAVA I ORGANIZACIJA KPH

Partijske konferencije i savjetovanja

Plimu koja je u razvitku NOP-a nastupila u proljeće 1942. trebalo je što bolje iskoristiti i konsolidirati rukovodstva i organizacije KPH. Inicijative za takav rad dolazile su od viših partijskih rukovodstava i organizacija KPH s terena. U svim kotarevima Hrvatskog primorja, zatim u Rijeci i Istri, NOP se širio i ekstenzivno i intenzivno, usprkos velikom teroru okupatora. Postignute rezultate je trebalo sumirati i izvući pouke za naredno razdoblje rada.

[66] V. Švob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 346.
[67] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/237.
[68] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 10, str. 352.

Prema direktivi CK KPH u Hrvatskom primorju trebalo je pripremiti partijsku konferenciju ili partijsko savjetovanje s ciljem da se potakne partijski rad, a posebno da se analizira rad NOO-a i organizacija AFŽ.[69] I prije ovoga zahtjeva CK KPH, pokrenuo je OK KPH za Hrvatsko primorje inicijativu da se održe partijske konferencije po kotarevima i bataljonske konferencije u partizanskim odredima, što je trebalo da posluži kao priprema za okružnu konferenciju.

Pripreme za partijsku konferenciju najprije su počele u kotaru Kastav. OK je već potkraj maja 1942. pisao komunistima i dao im zadatak da pripreme prvu kotarsku partijsku konferenciju. U vezi s tim zahtjevom OK, uputio je KK KPH za Kastav dva pisma (prvo 7, drugo 16. juna 1942) u kojima članstvu KP ukazuje na slabosti u dotadašnjem radu partijskih organizacija i daje im sugestije za pripremu predstojeće konferencije. Vrijedan je pažnje početak prvog pisma KK, koji glasi:

»SVAKA PARTIJSKA JEDINICA VRIJEDI — KOLIKO IZGRADI NOVIH PARTIJACA!«

Ona nedvosmisleno svjedoči o tome kolika se važnost davala izgrađivanju novih komunista. Dakle, nije riječ o primanju novih članova već o izgrađivanju ljudi izvan Partije, da bi se tek kao izgrađeni i na zadacima provjereni mogli primiti u KP.

Konferencija je održana 4. jula 1942, iznad sela Lučići, u mjestu zvanom Strašivcu (Kastavština). Prisustvovala su joj 32 člana KPH (28 članova i 4 člana KK)[70] od ukupno 45, koliko ih je u to vrijeme imala Kastavština. Kao delegati OK KPH konferenciji su prisustvovali Slavko Komar i Milan Slani. Konferenciju je u ime OK KPH za Hrvatsko primorje pozdravio Slavko Komar i održao referat.[71]

Izvještaj o radu organizacije KPH Kastavštine podnio je sekretar KK Silvo Milenić Lovro. Komar je govorio o situaciji u svijetu, o stanju na savezničkim frontovima, o situaciji u Jugoslaviji i Hrvatskoj, dok se Milenić ograničio na konkretne probleme organizacija KPH i drugih antifašističkih organizacija u Kastavštini. Poslije iscrpne diskusije izabran je novi KK (za sekretara je ponovo izabran Milenić). Konferencija je usvojila rezoluciju u kojoj su precizirani zadaci za budući rad. Od važnijih zadataka ističemo ove:

— težnja da se provede opća mobilizacija svih za borbu spremnih boraca od 17. do 45. godine života; svi ostali građani da rade za NOP i pomažu ga materijalno;

[69] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/194.

[70] Isto, KP-266/142.

[71] KK KPH za Kastav neposredno je odgovarao i podnosio izvještaje o radu OK KPH za Hrvatsko primorje, ali je i KK KPH za Sušak, prema ranije datim ovlaštenjima, imao određene ingerencije nad svim partijskim organizacijama zapadno od novouspostavliene granice između Italije i NDH, pa su njegovi članovi istupali s ovlaštenjima i u ime OK KPH za Hrvatsko primorje, što dokazuje i ovaj slučaj.

— da članovi KPH napuste radna mjesta, prije svega oni koji rade u fašističkim poduzećima, i posvete se partijskom radu; za njihovo izdržavanje brinut će se oni koji snabdijevaju ostale borce NOP-a;

— da se sve partijske organizacije riješe oportunizma, posebno one iz donje Kastavštine, uz granicu, i da se smjelije ide u okršaje protiv okupatora;

— da se regrutiraju novi članovi KP i da se radi toga u roku od mjesec dana pripreme kandidati Partije, odnosno da se kompromitirani drugovi zamijene nekompromitiranim;

— da se pokloni veća pažnja teoretskoj i idejnoj izgradnji članova KPH i otvaraju perspektive u bolju budućnost;

— da se učvrste NOO-i i teret borbe ravnomjernije podijeli na sva sela Kastavštine, da se neprijatelj ne snabdijeva mlijekom i povrćem, da se obrade imanja evakuiranih i pohapšenih itd.;

— da se članovi Partije više brinu o omladini i ženama i da se bolji omladinci smjelije primaju u SKOJ i Partiju, s obzirom na to da je omladina »nosilac borbenosti u našem pokretu i narodu«;

— da se odanije i borbenije žene primaju u kandidate za članove KPH.

Rezolucija sadrži i političku ocjenu rada izbjegličke jugoslavenske vlade, HSS-a i ukazuje na pokušaje neprijateljske propagande svih boja da se NOR prikaže kao klasni rat komunista, itd.[72]

Prema uloženim naporima da se ta konferencija što solidnije pripremi, prema temama o kojima je na konferenciji bilo riječi i rezoluciji, može se s pravom konstatirati da je ona potpuno uspjela. Njen je značaj golemi ne samo za razvoj NOP-a u tom kotaru već i znatno širi. Kastavština je bila najzapadniji i najizbočeniji dio stare Jugosalvije prema fašističkoj Italiji i najpogodniji teren za prodor ideja i organizacija NOP-a na područje Rijeke i Istre. O tom važnom zadatku bilo je dosta govora, naročito u pripremi konferencije. A upravo je to bilo razdoblje koje je u tim zagraničnim područjima koincidiralo sa značajnim kretanjima i presudnim utjecajima na dalji razvoj događaja, ne toliko u Rijeci, koliko u Istri.

KK KPH za Sušak, uslijed djelovanja posebnih okolnosti, nije uspio pripremiti drugu po redu partijsku konferenciju, pa se zadovoljio održavanjem partijskog savjetovanja. I to je bio značajan događaj, jer je savjetovanje ocijenilo situaciju u vojsci i na terenu i donijelo zaključke za budući rad.

Najvažniji događaj u životu KPH za Hrvatsko primorje bilo je partijsko savjetovanje održano u Milčevim stijenama 23. i 24. augusta 1942. u prisutnosti 35—40 delegata. Savjetovanju su prisustvovali tada najistaknutiji partijski i politički radnici s područja Hrvatskog primorja. Održano je više referata iz raznih područja djelatnosti, a sama činjenica da je trajalo dva dana, ukazuje na broj pitanja o kojima se raspravljalo.

[72] Podaci o prvoj konferenciji KPH za Kastavštinu korišteni su iz citiranog izvještaja S. Milenića te iz referata Josipa Marčelje, održanog u povodu 30-godišnjice održavanja konferencije 7. jula 1942.

Na savjetovanju je izvršena kritička analiza rada rukovodstava i organizacija KP od samog početka oružane borbe, ukazano je na propuste i slabosti i istaknuti su postignuti rezultati. Rad na savjetovanju sažet je u rezoluciji koja daje pregled političkog i organizacionog djelovanja i ističe slijedeće:

1. Partijska organizacija uspjela je da se organizaciono formira u svim kotarevima Hrvatskog primorja, a u kotarevima gdje su prije postojale partijske organizacije, da ih očisti od oportunističkih i antipartijskih elemenata (kotar Sušak), da ih organizaciono i brojčano ojača (kotar Kastav). Proširila je također rad na Rijeku i Istru. Kao najvažniji nedostatak u partijskom radu istaknuta je nedovoljna povezanost organizacija s masama naroda. Pokret se vrlo često širio mimo partijskih organizacija, a komunisti nisu bili kadri da ga obuhvate i organizaciono povežu (kotar Novi i Crikvenica). Te su slabosti bile odraz nedovoljnog iskustva pojedinih organizacija koje nisu održavale redovne sastanke, nisu razvijale osjećaj odgovornosti, discipline, kritiku i samokritiku.

2. Provedena je mobilizacija za narodnooslobodilačku vojsku, koja je u nekim krajevima dobila masovan karakter. Od malih partizanskih logora prije godinu dana stvorene su mnogobrojne i jake jedinice narodnooslobodilačke vojske. Međutim, partijske organizacije nisu u početku oružane borbe provodile partijsku direktivu dizanja masa u borbu, nego je bilo čak i primjera kočenja mobilizacije, što je dovelo do nesuglasica između partijskog i vojnog rukovodstva i do slabog rada Partije u partizanskim jedinicama.

Poslije masovne mobilizacije nije se dovoljna pažnja poklanjala ni organizacionom ni vojničkom učvršćenju jedinica ni dizanju ofenzivnog duha, što je uvelike omogućilo neprijateljske ofenzive onakva zamaha. Nisu se iskoristila iskustva iz pogrešaka učinjenih još u početcima partizanskog pokreta, kada se omogućilo neprijatelju da napadne i dezorganizira pojedine partizanske jedinice (sušačku i delničku). Iste greške ponovile su se stvaranjem trajnih logora duboko u šumi, u čemu se odražava oportunistički stav partijskih organizacija u vođenju borbe protiv okupatora.

3. SKOJ se organizaciono oformio i skojevske organizacije postale su rukovodstva omladinskog pokreta, te uz pomoć partizanskih jedinica organiziraju borbene grupe i pokreću akcije na neoslobođenoj teritoriji. No uza sve to konstatiralo se je da se formiranju SKOJ-a pristupilo dosta kasno, njegovu osamostaljivanju nije se poklanjala nikakva pažnja, a formiranje Saveza mlade generacije (SMG) gotovo ni započelo.

4. Rezolucija je vrlo kritična prema dotadašnjem radu, ali se posebnom oštrinom osvrnula na formiranje, kadrovsku strukturu, političku orijentaciju i rad NOO-a. Konstatirano je da su u povezivanju NOO-a s masama naroda učinjene desno-oportunističke i lijevo-sektaške greške. U gradovima se paktiralo s vrhovima građanskih partija, čiji su predstavnici najčešće ulazili u NOO-e da bi sabotirali njihov rad, pa su neki odbori umjesto organa narodne vlasti postali njihovom kočnicom. Odbori su stvarani uglavnom bez partijaca, dok u nekim poduzećima nisu uopće osnovani s

motivacijom da su ljudi »ionako svi za komuniste«. Odborima na oslobođenim područjima zamjeralo se što su bili »samo punktovi za snabdijevanje vojske«.

5. Rezolucija se dosta kritički odnosi prema radu sa ženama. Istina, konstatira se da su žene aktivno angažirane u pomaganju i snabdijevanju NOV, ali se malo pažnje poklanja podizanju njihove političke svijesti i primanju u partijske organizacije.

Žene Hrvatskog primorja dale su divne primjere odanosti, požrtvovnosti i spremnosti da aktivno sudjeluju u narodnooslobodilačkoj borbi.

U zadacima za budući rad partijskim se organizacijama daje u zadatak da ostvare jedinstvo svih narodnih snaga, da srede i prošire organizacije u sredinama gdje Partija nije uspjela da se probije i učvrsti, itd.

Nagli razvoj NOP-a u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, širenje slobodnih teritorija i sve jača djelatnost partijskih i antifašističkih organizacija u naseljenim mjestima pod stalnom kontrolom okupatora zahtijevali su kadrovsko jačanje (kvantitativno i kvalitativno) svih partijskih rukovodstava. Čak i Okružni komitet nije bio kadar svojim snagama obuhvatiti čitav teren i ovladati veoma složenom problematikom koju je trebalo svakodnevno rješavati. Stoga je već u augustu 1942. kooptirao Slavka Komara Mrguda i Silva Milenica Lovra, sekretare KK KPH za Sušak i KK KPH za Kastav. Međutim, kako su trojica članova OK trajno djelovali u vojnim jedinicama (Veljko Kovačević, Viktor Bubanj i Josip Cuculić)[73] i nisu se mogli punom snagom angažirati u partijskom radu na terenu, a budući da je koncem oktobra 1942. CK KPH pozvao Slavka Komara na novu dužnost, ukazala se potreba da se u OK kooptiraju novi članovi. Na sastanku od 4. novembra 1942. kooptirani su u OK Jurica Knez i Romano Glažar Mladen. Tim kooptiranjem usprkos istovremenim pripremama da se formira OK za Gorski kotar nije bilo riješeno pitanje popune OK-a.[74] Ostalo »je otvoreno pitanje za daljnju kooptaciju, i to: jedne drugarice, jednog druga koji će biti odgovoran za rad agitpropa te još jedan ili dva druga partijca, koji pokažu uslove za kooptiranje.[75]

Rad okružnog partijskog rukovodstva zahtijevao je političku zrelost, teoretsku spremu i veće iskustvo na terenu, da bi se mogla prenositi iskustva i pomagati nižim rukovodstvima.

Rad KK KPH i MK KPH za Sušak

Velika i nadasve surova ofenziva neprijateljskih snaga jula 1942. znatno je otežala rad na konsolidaciji Partije i svih antifašističkih organizacija u sušačkom kotaru. Narod je bio zaplašen terorom, a partijci još nedovoljno

73 AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/237.
74 Isto.
75 Isto.

izgrađeni i čvrsti da svladaju nastale teškoće. Kotarsko rukovodstvo, svedeno na minimalan broj ljudi angažiranih na više strana, nije uspijevalo stići u svako selo da objasni nastalu situaciju i uvjeri ljude da se moraju organizirati ako se žele uspješno oduprijeti neprijatelju koji nastupa organizirano i djeluje planski i smišljeno. Milan Slani još je bio na dužnosti komesara bataljona, a Slavko Komar kooptiran je u Okružni komitet, zbog čega je KK KPH za Sušak bio kadrovski znatno oslabljen.

U vezi s takvom situacijom Slani je u ime KK KPH za Sušak izvjestio OK KPH 2. augusta 1942. slijedeće:

> »Čim dođe k nama drug Baldo[76] (kog smo pozvali već ranije ali nije došao jer se nalazi na terenu) formirat ćemo s njim i drugom Mladenom[77] novi KK.[78] Smatramo da bi u komitet trebala ući i drugarica Ilija,[79] koja je u radu u civilnim logorima pokazala dosta uspjeha. Javite nam vaše mišljenje o tome. Drugarica Ilija bila bi pred komitetom odgovorna za cjelokupan rad u civilnim logorima.«[80]

Popuna tadašnjeg, odnosno formiranje novog KK nije išlo prema zamišljenom planu. Milan Slani nije bio uskoro zamijenjen na dužnosti u bataljonu iako je, kako je sam izvjestio OK 2. augusta 1942, njegov zamjenik tada bio u štabu bataljona.[81] Stoga je KK KPH za Sušak na sastanku od 7. augusta 1942. ponovo intervenirao kod štaba 2. odreda da imenuje drugog komesara bataljona i oslobodi Slanog za rad na terenu.[82]

Poznati revolucionar i radnički borac iz Pasca Baldo Fućak tih je dana po zadatku KK KPH za Sušak obilazio sela Grobinštine i pomagao partijskim organizacijama da se srede i oporave od tek završene neprijateljske ofenzive i da učine dalje napore na mobilizaciji novih boraca za NOV, da prikupljaju materijalnu pomoć, formiraju NOO-e itd. S grupom aktivista pošao je 5. augusta 1942. da formira narodnooslobodilačke odbore u Kukuljanovu, Cerniku, Čavlima i Mavrincima. Međutim zbog izdaje naišli su blizu Cernika na zasjedu karabinijera. Tom su prilikom poginuli Baldo Fućak, Božo Linić i Milica Čargonja.[83] Ranjeni su bili Oskar Piškulić Žuti, Josip Srića Miš i još jedan aktivist.

Uskoro poslije toga događaja, nakon odlaska Slavka Komara u OK KPH za Hrvatsko primorje, »Anka Berus, tada delegat CK KPH, formirala je novi KK za Sušak u sastavu: Romano Glažar Mladen kao sekretar i članovi: Vlatka Babić, Anđelko Vranić, Raduna Ban, Josip Mavrinac i drugi.

[76] Baldo Fućak.

[77] Romano Glažar.

[78] U tekstu izvještaja postoje neke nepreciznosti. Naime, ne stoji decidirano da li se radi o popuni dotadašnjeg ili o formiranju novog komiteta.

[79] Vlatka Babić.

[80] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/177.

[81] Isto.

[82] Isto, KP-284/2107.

[83] *Primorski vjesnik,* br. 4—5, august—novembar 1961, str. 10.

Komitet se smjestio između Plosne i Gornjeg Jelenja ,a jednim dijelom i iznad Grobinštine«.*[4]

Komitet se našao pred vrlo složenim zadacima. Neprijatelj je širio glasine o razbijanju partizanskih jedinica i uništenju civilnih logora, pa je trebalo takve glasine demantirati i narodu vratiti poljuljano borbeno raspoloženje. Trebalo je, dalje, poduzeti mjere za mobilizaciju novih boraca i prikupljati materijalna sredstva. U vezi s tim potrebama, novoformirani komitet odlučio je da njegovi članovi »pođu u sela i gradove i da porade na učvršćivanju organizacija NOP-a i na realizaciji ostalih zadataka [...]. Kuriri su stalno odlazili do punkta u Kostreni, gdje je bila stalna baza za prikupljanje materijalnih sredstava za NOP i za upućivanje mobiliziranih u planinu. Kostrena je služila i za tajno sastajanje pojedinih komiteta i ilegalaca. Slične veze bile su organizirane za Grobinštinu, Kukuljanovo, Škrljevo, Bakar, Krasicu i druga sela. Na politički rad odlazilo se u grupama: Vlatka Babić sa svojom grupom i čuvenim kurirom Liscom djelovala je na sređivanju NOP-a na Grobinštini; Romano Glažar Mladen i Rauna Ban (poginula u Istri) došli su u septembru 1942. na Sušak. Građanstvo je još uvijek bilo pod utjecajem ofenzive koja je jenjavala, pod dojmom zvjerstava, strijeljanja i deportacija, koja su talijanski fašisti poduzimali u neposrednoj blizini grada (napr. ubijanje nedužnih i palež Podhuma, otimačina opljačkane imovine u Gerovu, Tršću i drugdje). Duge i nepregledne kolone kamiona sve su te opljačkane stvari odvozile preko sušačko-riječkog mosta. Sve je to utjecalo na trenutačnu malodušnost pojedinaca pa i na oportunizam nekih grupa, koji se ogledao u pretjeranoj konspiraciji, u izbjegavanju od akcija i od mobilizacije«.[85]

Organizaciono se u kotaru ništa značajno nije događalo. I dalje su funkcionirala tri rajonska komiteta, a broj i personalni sastav njihovih članova često se mijenjao uslijed raznih osipanja. Ulagani su napori da se što više pozitivno orijentiranih pojedinaca organizaciono poveže, da se članovi KP ideološki izgrađuju i Partija ojača. Ali uza sve uložene napore, zbog straha od represalija okupatora, ljudi koji su inače bili pristalice NOP-a nisu rado ulazili u njegove organizacije. Zbog tih okolnosti i relativno niskog nivoa političke izgrađenosti trebalo je još mnogo politički raditi.

Poslije kritike na partijskom savjetovanju komunista Hrvatskog primorja 23. i 24. augusta 1942. kadrovske strukture i rada NOO-a, Partija je dosta učinila na otklanjanju tih nedostataka. Sastav NOO-a preispitan je pa je počelo vertikalno povezivanje općinskih NOO-a s kotarskim NOO za Sušak, koji je formiran u novembru 1942. Okupatorske snage manje su zalazile u sela potkraj godine, pa se poboljšala sloboda kretanja političkih aktivista i njihovo komuniciranje s narodom. Usprkos strahu od mogućih hapšenja i denuncijacija, to je imalo za posljedicu lakše povezivanje odbora ne samo po horizontali — s partijskim jedinicama, već i po vertikali —

[84] Romano Glažar, *Preorijentacija rukovođenja ustankom,* »Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961.
[85] Isto.

od seoskih u općinske i od općinskih u kotarske NOO-e. Na važnom području rada za NOB-u postignut je značajan napredak, nakon čega su narednih mjeseci uslijedila povezivanja NOO-a u drugim kotarevima i u proljeće 1943. u Okružni NOO.[56]

U gradu Sušaku politička je situacija bila još teža nego u kotaru. Neprijateljske snage uporno su pretraživale teren, upadale u stanove, hapsile i preslušavale i na taj način otkrivale njima nepoznate aktiviste NOP-a. Od hapšenja nisu bili pošteđeni ni politički pasivni građani. Tako je 22. augusta 1942. pohapšena »sušačka ženska elita«, žene viđenijih građana. Među njima se našla i Mira Šegota Zdenka, članica MK KPH. Uhapšene žene nalazile su se u frizerskom salonu »Venus«, kojom je prilikom od njih jedan frizer prikupljao narodnu pomoć. Kod njega je policija pronašla 15.000 lira, pa je sve žene koje su pomoć davale ili »su nešto u salonu brbljale otkucao policiji«. Nakon toga su bile pohapšene bez obzira na njihovu stvarnu političku pripadnost i mišljenja njihovih muževa.[87]

Radi čišćenja grada od svih politički sumnjivih elemenata, talijanske vlasti rješavale su se i usluga i kadrova koji su im bili veoma potrebni. Konzulat NDH iz Rijeke izvijestio je 7. juna 1942. da su Talijani protjerali iz sušačke bolnice i iz Sušaka 4 liječnika, 2 administrativna službenika, 3 bolničara, 1 vrtlara i 20 milosrdnih sestara. Osumnjičenima je ostavljeno da biraju internaciju ili NDH. Kada su se odlučili za NDH, protjerani su bez prethodne predaje dužnosti, bez imovine, putnih isprava i mogućnosti da se pozdrave s rodbinom.[88]

Sekretar KK KPH za Sušak izvijestio je 5. septembra 1942. OK da je situacija u Sušaku teška, da se hapšenja nastavljaju, a broj policijskih agenata stalno se povećava.[89]

Teror okupatora nije jenjavao, pa su se mnogi politički aktivisti morali sklanjati iz grada ili su padali u ruke neprijatelju. Malodušnost je zahvatila i neke članove i simpatizere KPH. Stoga je partijska organizacija grada bila prisiljena da odstranjuje oportuniste s istaknutih pozicija i da se rješava uloga svih članova koji su svojim kolebljivim držanjem u tim kriznim situacijama ometali širenje i mobilizaciju novih snaga za NOV.

Hapšenje Mire Šegote prošlo je bez većih potresa za organizaciju. Članovi komiteta upozoreni su na opreznost »da ne bi i oni slučajno pali u ruke okupatora«.[90] Mjesni komitet popunjen je u septembru novim članovima, pa je djelovao u sastavu: Rade Vranić Petar, sekretar, i članovi: Berto Po-

[86] P e t a r K o m a d i n a, *O radu Okružnog NOO a za Hrvatsko primorje,* Primorski vjesnik, br. 6, decembra 1961, str. 9.

[87] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/207.

[88] Protjerani su dr Andrea Car, primarius i upravnik bolnice, dr Silvio Novak, dr Župan, dr Emilio Berger, zatim administrativni službenici Kovačević Rade Cvoka, Luka Polić, Mirko Radoš, Milivoj Udorović vrtlar, Franjo Kučan i 20 milosrdnih sestara, fotosnimak dokumenta u Centru za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci (dalje: CHRP), sig. XXV/371—374.

[89] AIHRPH, fond KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/207.

[90] Isto, KP-267/205.

lić Dugi, Vladimir Švalba Vid, Bernard Brnabić Poldo, Mirko Piškulić Mali, Slavica Možina i drugi.[91]

KP je reorganizirana, a pojedini njeni članovi pregrupirani i poslani na partijski rad u rajone kojima prema mjestu stanovanja nisu pripadali. Tamo gdje nije bilo dovoljno organiziranih komunista, formirani su od simpatizera KP posebni aktivi. Ti su aktivi politički djelovali slično organizacijama KP i praktično pripremali aktiviste za primanje u KP.[92]

Prema kazivanju sekretara KK KPH za Sušak Romana Glažara, koji je tih dana boravio u gradu da pomogne oko reorganizacije KP, na Sušaku su postojale ili su nanovo formirane ove organizacije:

»Partijska organizacija od 6 članova s djelokrugom rada: Donja Vežica — Krimeja, uključujući bolnicu. Sekretar Bernard Brnabić.

Partijska organizacija od 4 člana s djelokrugom rada na željezničkoj stanici Sušak i duž željezničke pruge. Sekretar Josip Jeličić Stanić.

Reorganizirana je simpatizerska grupa na Vežici od 5 članova s djelokrugom rada: Donja Vežica, željeznička stanica, brodogradilište Martinšćica. Sekretar Josip Jeličić Stanić.

Putem odbora AFŽ u tvornici »UKOD« formiran je partijski aktiv od 4 člana, kandidata i simpatizera. Sekretar Ruža Bukvić Ranka.

U Tvornici papira postojala je partijska organizacija od 4 člana.

Na Trsatu je formirana simpatizerska grupa od 4 člana. Sekretar je u početku bio Mirko Piškulić, a kasnije Martin Benčan.

Vladimir Švalba Vid rukovodio je partijskom organizacijom u kojoj su bili Franjo Sertić, Ivica Frankol i inženjer Kazimir Ostrogović. Ovi su rukovodili dvijema grupama aktivista od kojih je jedna na čelu s inženjerom Ostrogovićem primljena odmah u KP.

Među lučkim radnicima formirana je i djelovala grupa aktivista od 4 člana. Njom je rukovodio Berto Polić.

Grupa aktivista djelovala je u brodogradilištu »Lazarus« i u Jadranskoj plovidbi.

Bilo je još članova i simpatizera, ali im se imena ne sjećam.«[93]

Činilo se da je kriza prevladana i da se situacija stabilizirala. Na žalost, takvo stanje nije dugo potrajalo. Fašisti su nastavili s represalijama. U »čistkama« je pohapšeno ili je moralo napustiti Sušak nekoliko članova MK. Uhapšen je i Rade Vranić, sekretar MK, pa je komitet jedno vrijeme prestao djelovati. U vezi s tom situacijom OK je pisao 13. novembra 1942. KK za Sušak:

> »Što se tiče MK Sušaka, učinite sve da se ta stvar oko formiranja što prije završi. Svakako morate paziti da u istu uđu zaista najbolji drugovi, kako ne bi nakon kratkog vremena morali, kao što se to do sada događalo, nanovo reorganizirati.«[94]

[91] Vidi bilješku broj 84.
[92] Isto.
[93] Isto.
[94] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/250.

Okružnom je komitetu KPH za Hrvatsko primorje bilo stalo do toga da se situacija na Sušaku što prije sanira, da KP uopće i MK posebno u gradu dobro rade. To je bilo potrebno zbog važnosti Sušaka kao grada i zbog partijskih i drugih veza koje su preko njega išle u Rijeku, Istru, na Kuk, Rab i u druga mjesta. U to vrijeme OK nije imao vezu s otokom Krkom, pa je u citiranom pismu inzistirao kod KK KPH za Sušak na tome da se veza na pravcu Sušak otok Krk što prije uspostavi.[95] Ona je bila potrebna radi povezivanja s KK za Krk, zbog mobilizacije boraca s otoka, prebacivanja hrane, odjeće i obuće, posebno zimske itd.

Situacija se u MK uskoro popravila; rukovođenje Komitetom preuzeo je privremeno Vladimir Švalba Vid, a uskoro je pušten iz zatvora Rade Vranić, te je ponovo preuzeo funkciju sekretara Komiteta.

Iz izvještaja OK KPH za Hrvatsko primorje CK KPH 7. decembra 1942 vidi se da OK nije bio zadovoljan političkim i organizacionim stanjem u gradu i kotaru Sušak. Dio toga izvještaja glasi:

> »Stanje u ovom kotaru nije zadovoljavajuće. Raspoloženje masa je antifašističko, no mržnju koja se prema fašizmu u ovom kraju kod naroda dnevno povećava, naša organizacija i pored mnogih napora, upravo je nemoćna da politički iskoristi. Više nego u jednom drugom kotaru ovdje se osjeća, da bez partijskih kadrova, bez svjesno rukovodeće manjine, koja se svojim upornim radom povezuje s masama i zna što hoće, nema rada[...] Naše su partijske organizacije i suviše slabe da bi zahvatile propagandistički i agitaciono mase i samim tim bile u mogućnosti da ukažu na pravo stanje stvari. Teror okupatora čini da naši drugovi vrlo teško prodiru u sam grad, kako bi slabim kadrovima tamo na terenu pomogli i pokazali kako se radi; no ukoliko im to i uspijeva i oni sami su politički slabi i sirovi, tako da je odlaženje u sam grad skopčano s velikim rizikom i ne daje one rezultate koji su od njega očekivani. U selima oko Sušaka kao i u cijelom kotaru politička situacija je jako slaba. Kadrova preko kojih bi se mogla vršiti agitacija i propaganda, organizirana prema nekom planu i sistemu, nema tj. nije je nikada ni bilo, a ono što je bilo odlučnijega otišlo je u partizane, tako da se tamo zaista na jednom velikom dijelu toga kotara nalazimo pred takvom situacijom, da se nemamo na koga obratiti, i sav politički rad se svodi na to da naši aktivisti iz šume odlaze na teren i tamo rade s narodom.«[96]

U vezi s takvom situacijom pred KK se kao najvažniji zadatak postavilo organizaciono povezivanje masa koje su bile raspoložene za borbu, jer »svi jednako misle, no svi se istovremeno boje jedan drugoga, tako da im je najmilije da partizan, iako ga smatraju svojim vojnikom, ne dođe u kuću i u selo«.[97]

Na kraju izvještaja se ipak konstatira da se »situacija u kotaru poslije korijenite reorganizacije i uputa koje smo dali Kotarskom komitetu osjetno popravlja«.

[95] MK KPH za Sušak podpadao je od formiranja pod OK KPH za Hrvatsko primorje. Međutim, u kriznim situacijama OK se obraćao više puta KK radi saniranja situacije na čitavom anektiranom području, o čemu je ranije bilo govora. U citaranom pismu OK inzistira se na tome da MK KPH za Sušak redovito izvještava KK KPH za Sušak o vezama s Krkom.

[96] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/290.

[97] Isto.

Iz navedenih izvještaja vidi se da je OK KPH za Hrvatsko primorje bio dosta strog u ocjenama političke situacije u gradu i kotaru Sušak. Takve ocjene rezultat su prevelike želje da se za potrebe NOV i NOB izvuče maksimum, što je u tadašnjim uvjetima bilo veoma teško. Od kotara Sušak mnogo se očekivalo, više nego od drugih kotareva, i u materijalnom i u političkom pogledu.[98]

Rad KK KPH za Kastav

Politički i organizacioni rad u kotaru Kastav bio je u drugoj polovini 1942. dosta dinamičan. Problematika je bila slična onoj o kojoj je već bilo govora u kotaru Sušak. Isti neprijatelj nametao je iste ili slične probleme. Jedino KK KPH za Kastav nije imao toliko političkih problema s neprijateljskim elementima — bjelogardijcima, četnicima i HSS-ovcima — kao u gradu i kotaru Sušak. Ali je imao dosta posla sa civilnim stanovništvom u zbjegovima, zatvorima i logorima, dosta se radilo na prikupljanju materijalne pomoći, na mobilizaciji novih boraca za partizanske jedinice ili za rad na punktu itd. Ipak najviše pažnje privlači organizacioni rad na jačanju organizacija KPH i SKOJ-a.

Uza sav teror i konstatno nasilje stanovništvo je većinom ostalo odano NOP-u i sudjelovalo u akcijama koje je KP poduzimala. Na tim su se zadacima ljudi kalili i pripremali za članstvo u KPH. Formirano je relativno dosta kandidatskih grupa, a pri svakoj organizaciji najčešće je bio i po koji kandidat KP. Partija se tako obnavljala i kadrovski jačala. Bila je dosta rezolutna prema oportunistima i svima koji nisu mogli izvršavati partijske zadatke. Stoga se u izvještajima često sreću podaci o izbačenim članovima i o raspuštenim organizacijama, što je svakako znak dinamizma u životu Partije.

Izvještaj KK KPH za Kastav od 22. augusta 1942. bilježi da je u Kastavštini bilo 7 partijskih jedinica sa 33 člana KP i 7 kandidata, 16 skojevskih grupa sa 70 članova SKOJ-a."

Izvještaj od 29. oktobra 1942. pokazuje povećanje broja organizacija (10) i članova (45). Broj kandidata smanjio se na 6, a skojevskih grupa bilo je 12 sa 66 skojevaca.[100] Kotarski komitet brojio je u to vrijeme 6 članova (od kojih 2 žena), a djelovala su tri rajonska komiteta. Primljeno je 11, a isključeno 8 članova.[101]

Unatoč teroru neprijatelja i negativnom političkom djelovanju dezertera i paničara, koji su na najgori način prikazivali stanje u logorima i borbenim jedinicama, politička se situacija na terenu kotara smatrala pozitivnom. Bile su formirane tri nove partijske jedinice (Rubeši, Srdoči i Trnovica), a povećao se i broj političkih aktivista uopće. Ipak je na sastanku OK

[98] Isto.
[99] Isto, KP-267/197.
[100] Isto, KP-267/239.
[101] Isto, KP-267/237.

od 4. novembra 1942. KK Kastav zamjereno da nije uspio osigurati vodeću ulogu KP i aktivirati u dovoljnoj mjeri antifašističke organizacije (SKOJ AFŽ, NOO) oko prikupljanja materijalnih sredstava. Članovi KP, kao i KK najviše su se bavili tim pitanjima umjesto da glavnu pažnju usmjere političkom, agitaciono-propagandnom radu i mobilizaciji novih boraca, itd.[102]

Premda su zamjerke Kotarskom komitetu bile opravdane, ostaje činjenica da je politički rad u septembru i oktobru bio u osnovi pozitivan. Partijski sastanci održavali su se u prosjeku dva puta na tjedan (jedan o političkim pitanjima, a drugi o radu na terenu),[103] akcija za prikupljanje zimske pomoći doista je dobro uspjela, mada je narod bio materijalno iscrpljen, vođena je borba protiv pojedinih konfidenata, a partizanska štampa bila neobično cijenjena. Stagnantna situacija nastupila je u novembru. Razlog takvom stanju nalazio se u nedovoljnoj aktivnosti KK, koji se odlaskom na partijski kurs[104] sekretara Mira Sroka i Zvonka Cetine u znatnoj mjeri pasivizirao, pa je »cijeli« rad partijske organizacije ostao na kampanji zimske pomoći. Politički i organizaciono sve stoji na mrtvoj točki«.[105] U istom izvještaju s obilaska terena KK KPH za Kastav kao član OK Silvo Milenić konstatira da su SKOJ i AFŽ živnuli i organizaciono ojačali; osnovni je problem vidio u učvršćenju i osamostaljenju KK.

Razvoj događaja uskoro je pokazao da su ocjene Milenićeve bile realne. Kada je KK povratkom navedene dvojice kompletiran, pojačao je svoj rad. Većina partijaca u kotaru bila je nova, jer su stariji već otišli u partizane, i nije se snalazila u radu. Dogodila se i jedna provala, pa su u ruke okupatora pala dva člana KP. Poduzete su sve potrebne mjere da se osamostale partijske organizacije, povrati partijska disciplina i organizacije očiste od oportunističkih i kolebljivih elemenata. Tom je prilikom rasformirana nedavno osnovana organizacija od 10 članova u Trnovici, jer se njeni članovi nisu odazvali pozivu da dođu u punkt.

Na sastanku od 12. decembra 1942. konstatirano je da u kotaru Kastav djeluje jedan KK od 5 članova, 2 rajonska komiteta i 8 partijskih organizacija sa 34 člana KPH. Skojevskih aktiva bilo je 17 sa 71 članom.[106] U odnosu na prethodni izvještajni period Partija je izgubila na kvantiteti, ali je dobila na kvaliteti i povratila ugled i kod članstva i kod naroda.

OK je u izvještaju CK KPH od 7. decembra 1942. pozitivno ocijenio političku situaciju u kotaru Kastav. Stalne represalije okupatora samo su pojačale mržnju naroda prema njemu. Narod je vjerovao u našu pobjedu i pobjedu savezničke stvari. No dugotrajne borbe i neprestani teror crnih košulja zamorili su mase koje željno očekuju kraj rata. Napredovanje Crvene armije na istočnoj fronti, iskrcavanje Engleza i Amerikanaca u Africi ohrabrile su narod da izdrži u neravnopravnoj borbi.[107]

[102] Isto.
[103] Isto, KP-267/231.
[104] Isto, KP-267/268.
[105] Isto.
[106] Isto, KP-267/307
[107] Isto, KP-267/290.

Organizaciji u Kastvu zamjeralo se na prevelikoj familijarnosti među partijcima, na nedovoljnom shvaćanju potrebe ideološke izgradnje i na vezanosti za vlastito selo, što je značilo nedostatak ambicija za uzdizanje na rukovodne dužnosti u širem opsegu.

Stanje organizacija KPH i NOP-a na Krku

Veze između OK KPH za Hrvatsko primorje i KK KPH za otok Krk nisu redovno funkcionirale. U tim su vezama najčešće posredovali KK i MK za Sušak.[108] Veze s otokom održavane su i drugim kanalima, ali su najbolje funkcionirale preko Sušaka. Prije je bilo govora o tome da su predstavnici KK za Sušak obilazili partijske organizacije na otoku i pomagali im u radu, kao delegati OK. U drugoj polovini 1942, koliko jep oznato, takvih obilazaka nije bilo, a i veze su se održavale veoma teško. Naročito su se one pogoršale poslije pokušaja prebacivanja na kopno grupe boraca radi odlaska u partizane augusta 1942. U vezi s takvom situacijom OK je u pismu KK KPH za Sušak 13. septembra 1942. intervenirao da se preko MK KPH za Sušak »koji ima vezu s kotarskim komitetom Krk«[109] traži iscrpan izvještaj o situaciji na otoku i podrobno obavijesti o ubijenim i ranjenim drugovima koji su se s otoka uputili u partizane.[110]

Poslije ravno dva mjeseca, tj. 13. novembra 1942, OK je ponovo interveniralo da KK KPH za Sušak »na svaki način nastoji uhvatiti vezu s Krkom, da tu vezu osiguraju i učvrste, šalju redovno amterijal« i da KK KPH za Krk preko Sušaka »redovno šalje izvještaj o situaciji tamo, kao i to da li ima mogućnosti da se prebaci k nama oružje i ljudi koji su :.mali namjeru ići u partizane«.[111]

Nema sumnje da je održavanje redovnih veza s partijskim rukovodstvima na kopnu predstavljalo opasnost za KK Krk i za čitavu organizaciju na otoku, ali se bez tih veza nije moglo uspješno rukovoditi političkim i partijskim radom. Da nije bilo malodušnosti i kolebljivosti u KK, veza se, naravno uz izvjesnu opasnost, mogla održavati nekim od prijašnjih kanala.

OK KPH za Hrvatsko primorje bio je razočaran držanjem pojedinih aktivista s otoka te je tražio način kako da nastalu situaciju prevlada. Razmatrala se mogućnost odlaska jednog partijskog radnika za pomoć KK oko mobilizacije novih boraca za partizane, slanje materijala itd., ali sve to nije bilo moguće dok se ne uspostave čvršće veze između KK na otoku i nekoga od partijskih rukovodstava na kopnu. U vezi s takvom situacijom u KK KPH za Krk, OK KPH za Hrvatsko primorje konstatirao je na sastanku od 4. novembra 1942. slijedeće:

> »Uslijed oportunizma, koji je naskroz zavladao rukovodstvom, odrazio se je štetan i negativan utjecaj na cijelu partijsku organizaciju na otoku. Kroz nekoliko mjeseci unazad nije uspjelo stvoriti pogodne veze s pozadi-

[108] Isto, KP-266/61, 65, 68, 80. 88.
[109] Isto, KP-267/215.
[110] Isto.
[111] Isto, KP-267/250.

nom, tako da je bila onemogućena partijska kontrola, a i partijski materijal, kao i propagandistički nije se mogao ni u najpotrebnijim količinama rasturiti po otoku. I ovdje se ukazuje potreba energičnog rukovodstva, te osiguravanje partijske kontrole, pročišćavanje partijske organizacije od antipartijskih elemenata i oportunista.«[112]

U novembru je veza između OK i KK KPH za Krk ipak uspotsavljena. Ukazale su se mogućnosti za poboljšanje političko-partijskog rada na otoku. Oštrinu kojom je u citiranom tekstu ocijenio rad KK i partijskih organizacija na otoku OK je donekle ublažio, te staloženije i realnije ocijenio u izvještaju CK KPH od 7. decembra 1942. Poslije više od tri mjeseca primljen je izvještaj od KK za Krk iz kojeg proizlazi da je raspoloženje stanovništva antifašističko, ali da ga naše partijske organizacije nisu iskoristile za borbu protiv neprijatelja.

Rješenje ovoga problema OK KPH za Hrvatsko primorje vidio je u pružanju neposredne pomoći KK i organizacijama na otoku. Zbog slabosti i neredovitosti veza preko Sušaka, OK je poduzeo mjere da se s otokom poveže preko nekih ljudi koji su se bavili krijumčarenjem, zatim preko Crikvenice i Senja itd. Tim je kanalima trebalo prebaciti nekoliko ljudi s otoka u OK da se za nekoliko dana upute u rad, te da se jedan od članova OK prebaci na otok i pomogne u organiziranju i učvršćenju NOB-e.[113]

Jačanje snaga NOP-a u Rijeci

Hapšenjem i ubistvom Moše Albaharija, MK KPH Rijeka uskoro je došao u krizu. Uslijedile su nove provale i hapšenja. Fašizam je u to vrijeme bio veoma jak i dobro organiziran.[114] Tajna obavještajna služba (OVRA) imala je svoje ljude u svim poduzećima, u svakoj ulici, pa i u svakoj zgradi. Kada je sekretar MK Mihić bio otkriven i zaprijetila mu opasnost od hapšenja, napustio je Rijeku i sklonio se kod grupe boraca na Učki. Uslijed izdaje jednog pastira grupa je bila opkoljena od fašista. Probijajući se iz obruča Mihić je poginuo 22. augusta.[11]' To je bio prvi Riječanin koji je poginuo u NOB-i.[116]

Povlačenje i pogibija Antona Mihića još više su pogoršali ionako tešku situaciju KPH u NOP-a u Rijeci. Od 8 članova prvog partijskog rukovodstva preostao je još jedino Silvo Copajtich, koji je preuzeo dužnost sekretara MK. Iz njegova izvještaja KK KPH za Kastav od 6. septembra 1942. vidi se da je KPH bila organizirana u 7 rajona. Radom i držanjem sekretara i članova KP u rajonima 1, 2, 3, 5 i 7 Copajtich je bio »vrlo zadovoljan«, jer

[112] Isto, KP-267/237.
[113] Isto, KP-267/290.
[114] Prema pisanju lista *La Vedetta d' Italia,* 14. april 1942, fašisti su u Riječkoj provinciji imali 13.890 organiziranih članova podjeljenih u 11 rajonskih grupa od kojih se 6 nalazilo u Rijeci (jedna preseljena u Sušak).
[115] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/208.
[116] M a r i o Š p i l e r, *O prvom partijskom rukovodstvu Rijeke,* »Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961, str. 4.

su »odlični« i na visini svojih zadataka«. Veoma je kritičan bio prema organizaciji KP u 4. rajonu (Tvornica torpeda), za koju kaže da je oportunistička i konstatira:

»Učinit ču posljednji pokušaj reorganizacije, nakon čega, ako neće biti rezultata, naredit će čistku jer je s takvim elementima razvoj nemoguć.«[117]

Karakteristično je da su kandidati KP bili izdvojeni u poseban — 6. rajon. Po Copajtichu oni još nisu pokazali dovoljno rezultata u radu da bi mogli biti odmah primljeni u članstvo KP, ali je izrazio nadu da će to biti uskoro.

Copajtich nastavlja:

»Dana 2. o. mj. doputovao je ovdje delegat za Istru koji je bio izaslan od strane MK-a Rijeka[118] Dotični drug došao je radi ponovnog uspostavljanja veza između Istre i nas, jer su bile privremeno prekinute, kao i radi dogovora o prebacivanju u partizanski logor onog druga, vojnog komandanta,[119] koji je uslijed teškoća morao otići u Pulu umjesto da stiže u partizanski logor.

Također posredstvom gore navedenog druga, uspostavili smo ponovno vezu s rajonima onih ulica, koje su smatrane za nas izgubljenim nakon odlaska porodice F.[120] A uskoro nakon njegovog povratka uspostavit ćemo vezu s našim ženama i s omladinom. U Istri sve ide odlično te ćete uskoro o tome dobiti iscrpni izvještaj od strane izaslanika [. . .] .

Štampa nam dolazi neredovito i nedovoljno. Želim da mi u vašem slijedećem pismu date točne instrukcije o tome da štampa bude dostavljena direktno MK-u odakle će biti nepristrano raspodiieljena.

Što se tiče štamparskog materijala koji tražite od nas, vama je poznato da je s Markom[121] u ruke fašista palo 5.000 Lira a sa sekretarom omladine još 2.000. Uzimajući u obzir troškove koje imamo, nemamo mogućnosti ni sredstava da pošaljemo jednog druga u Trst i nabavimo materijal koji vam treba.«[122]

Iz izvještaja se vidi uska povezanost i jedinstvenost NOP-a u Rijeci i Istri, njegove dobre i slabe strane. I pored veoma pozitivne ocjene koji je Copajtich dao NOP-u u Rijeci očito je da on još nije bio dovoljno povezan, da je ovisio od pojedinačnih veza i da se ni u prikupljanju materijalne pomoći nisu postizali očekivani rezultati.

Odmah zatim, tj. 9. septembra 1942. uhapšen je i Silvo Copajtich. Nakon toga Mjesnom komitetu i partijskim organizacijama grada izgubio se

[117] I v o K o v a č i ć, *Građa za historiju NOP-a u Istri u drugoj polovici 1942. godine,* Prva istarska partizanska četa, Rijeka, 1972. str. 120.

[118] Radi se o Mariju Špileru koji je zbog opasnosti od hapšenja morao napustiti Rijeku i preći na politički rad u Istru.

[119] Riječ je o Josipu Matasu Abesincu koji je drugom vezom pošao u Pulu, gdje mu je živjela majka.

[120] Radi se o porodici Ivana Francetića o kojemu je bilo govora prilikom pokušaja oslobođenja Moše Albaharija i Miroslava Grakalića iz bolnice u Rijeci.

[121] Moša Albahari.

[122] Izvještaj Silva Copajticha objavljen je u citiranom radu I. K o v a č i ć a, *Građa za historiju,* n. dj., str. 120—121.

svaki trag. Premda su hapšenjima bile desetkovane, ipak su se njihovi ostaci mogli očuvati i kako-tako produžiti organiziranu borbu za NOP.[122a]

Još dok je Copajtich bio na slobodi i prije nego što je poslao citirani izvještaj KK KPH za Kastav, Romano Glažar Mladen, novi sekretar KK KPH za Sušak, napisao je 2. septembra OK KPH za Hrvatsko primorje da je:

> »[. . .] odlaskom nekih drugova u partizane, propao tamošnji MK, ali su drugovi koji su otišli javili točno koga treba postaviti na njihova mjesta, te tako od istih formirati novi MK. Međutim, drug kojemu su to javili i koji ima to pismo od njih, za sada nije ništa formirao (vjerojatno iz straha), već se obraća na MK Sušak s pitanjem, što da učini. Kako iz Sušaka ne mogu na Rijeku, a ovi na Sušak, onemogućena je suradnja, pa mislimo da bi se moralo poraditi na uspostavljanju MK preko Kastva, a oni će znati da li ima tamo nekih ljudi, kojima bi se moglo povjeriti formiranje MK pošto ovaj čovjek, koji ima to pismo i upute, koje je dobio od drugova koji su otišli, nije nimalo ozbiljan i nikako ne ulijeva povjerenje.«[123]

U oktobru i novembru nastupio je period stagnacije i nazadovanja NOP-a u Rijeci. Teška situacija nastala je i u NOP-u grada i kotara Sušaka. Tamošnji kadrovi bili su dosta zaokupljeni sobom i nisu na vrijeme pružili pomoć NOP-u u Rijeci, te se rad na formiranju novog MK previše otegao. Preostali članovi KP i politički aktivisti Rijeke povukli su se i zakonspirirali. Ako su i djelovali, a naknadna hapšenja pokazuju da jesu, činili su to nepovezano, bez centralnog organa i bez veze i oslona na rukovodstva Sušaka i Kastavštine.

U vezi s takvom situacijom Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje rezignirano je na sastanku 4. novembra 1942. konstatirao.

> »Partijski rad u Rijeci i u Istri još je uvijek labav, zapravo i nema nekog konstruktivnog rada tj. organiziranog temelja na kojem bi se mogao razviti pokret. Partijska organizacija na Rijeci uslijed stalnih provala i hapšenja rukovodećih drugova, koji nisu uspjeli povezati se s masama uglavnom je likvidirana. Tek zadnje vrijeme uspjelo je u prednjoj Istri uspostaviti bazu partizanskog pokreta u vidu jedne čete, u kojoj je formirana partijska jedinica. Ti partijci uspjeli su se povezati s nekim djelovima Istre, gdje su formirane od prije neke partijske jedinice i simpatizerske grupe. Partijski rad je još uvijek u formiranju, nestalan, bez iskustva, tradicija itd. Razlog je 20. g. fašistička reakcija, oportunizam, slabo ili nikakvo poznavanje linije partije. Iz svega slijedi da je potrebno težište rada prebaciti u partizanske odrede među kojima će se partijci osloboditi oportunizma i pristupiti partijskom radu — boljševički.«[124]

122b p_{rema} podacima zajedničke izjave Luciana Michelazzija, Giovannija Cucere, Petra Klausbergera i Berta Labusa u septembru su još uhapšeni Nerino Delponte (u stanu mu pronađeno skladište robe namjenjene za partizane). Egidio Pavoni, Giulio Jurman, Salvatore Saček, Mario Sablić, Antonio Grgurić, dok su u oktobru uhapšeni Ilario Cetina, Egidio Rog, Giulio Bastiančić, braća Komadina, Danilo Rena, Ermano Erjavec, Francesco Dolgan, Nerino Nalato, Neak Sani, Riko Galac, Edvard Radetić i drugi (kopija izjava kod autora).

123 AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/205.

124 Isto, KP-267/237.

Mlade, nedovoljno iskusne i borbene organizacije KP i antifašističke organizacije uopće, bez centralnog rukovodnog organa, nisu se mogle održati. OK i partijska rukovodstva Sušaka i Kastavštine, iako sa zakašnjenjem, poduzeli su mjere da se ubacivanjem u grad iskusnih i u borbi provjerenih komunista ponovo povežu dotadašnja i formiraju nova uporišta otpora fašizmu. Prvi je tamo stigao Anton Košić Riko, a zatim Veljko Premate. Za rad u Rijeci bili su angažirani i oni koji su stanovali u Sušaku ili u Kastavštini, a radili su u Rijeci[125] Veze s Rijekom pokušavalo se uspostaviti s više strana: preko Kastva, Sušaka, Crikvenice, Istre itd. Ta je veza postala stalna briga KK KPH za Kastav, KK i MK KPH za Sušak. O ubacivanju navedene dvojice u Rijeku izvjestio je KK za astav 29. oktobra 1942. OK KPH za Hrvatsko primorje. U dijelu izvještaja koji obrađuje angažiranje KK na uspostavljanju veza s one strane granice konstatira se da im je uspjelo pronaći dva druga i da nastoje pronaći još jednoga da bi formirali novi MK KPH u Rijeci, koji će se povezati s 5. četom bataljona »Vladimir Gortan.«[128]

I drugi izvori iz tog vremena ukazuju na postojanje veza s Rijekom, što je bio znak da se ipak nešto kreće, da se tamo radi. Glavna preokupacija OK KPH za Hrvatsko primorje bila je da te veze osigura s više strana. Zbog toga OK KPH piše KK KPH za Sušak 13. novembra 1942.:

> »Vezu s Rijekom na sve načine gledajte učvrstiti, a u sporazumu s drugovima iz KK iz Kastva, koji nam javljaju da također imaju neke veze, uredite tako, da se sve snage tamo sjedine, kako bi mogle organizirano djelovati.«[127]

0 vezama s Rijekom piše i Silvo Milenić Lovro u pismu OK iz Kastavskog punkta 25. novembra 1942, ali se ne upušta u objašnjavanje.[128]

Početkom decembra veze s Rijekom prilično su se stabilizirale, ali nema podataka da je i pokret u gradu ojačao. No i sama činjenica da se obostrano kontaktiralo, da su aktivisti iz Rijeke izvještavali o situaciji, svjedoči o određenoj političkoj aktivnosti u gradu. OK ocijenio je u izvještaju CK KPH 7. decembra 1942. riječku situaciju ovako:

> »Mi smo se povezali s Rijekom preko Kotarskog komiteta Kastav, a također postoje neke veze preko Sušaka, tako da sada nastojimo da na Rijeci stvorimo neko jezgro, povežemo sve te snage, a ove dalje povežemo s partizanima u Istri [...]. Došli smo do nekoliko veza u raznim mjestima Istre preko Kastva i Sušaka, i sada radimo na povezivanju svih tih snaga s Rijekom; također iz Crikvenice preko jednog oficira izgleda da će nam uspjeti da se povežemo s Tvornicom torpeda u Rijeci i s brodogradilištem.«[129]

Politički aktivisti Rijeke, oni koji su u jesen 1942. ubačeni u grad i oni koji su tamo zatečeni, razvili su u tim okolnostima prilično smjelu aktiv-

[125] Veljko Premate i Miljenko Mladenić, *NOP u drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine,* Primorski vjesnik, br. 6, decembar 1961, str. 5.
[126] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/239.
[127] Isto, KP-267/250.
[128] Isto, KP-267/268.
[129] Isto, KP-267/290.

nost na formiranju i međusobnom povezivanju pojedinaca i grupa za NOP O tome sudionici događaja pišu:

»Anton Košić je po svom dolasku formirao nekoliko grupa NOP-a u rije čkim poduzećima i na pojedinim predjelima grada. Postojeće grupe među sobno je povezivao i pomogao u njihovom jačanju. Tako je došao u dodi s aktivistima brodogradilišta, Tvornice toroedo Luke. Scullu itd. Velike Premate je ojačao grupu u Scullu, a Miljenko Mladenić uličnu grupu. Osim spomenutih bilo je još nekoliko istaknutih aktivista, kao: Josip Veršić, I var Gullin i drugi. Na taj način do kraja 1942. godine u rad NOP-a u Rijeci uspjelo je uključiti oko 2000 građana.«[150]

Općenito uzevši, druga polovina 1942. ne može se ocijeniti pozitivno za razvoj NOP-a u Rijeci. Potkraj 1941. i u prvoj polovini 1942. KPH je izgrađivana na principu stroge konspiracije, malih ćelija i aktiva od 3—4 člana, međusobno nepovezanih, tako da često nisu znale jedna za drugu, iako su radile u istom poduzeću. Povezivanje se vršilo po vertikali uz forum, tj. MK KPH za Rijeku, a katkada i za pojedine drugove iz njega itd.

Povezivanje po horizontali bilo je veoma opasno zbog čestih izdaja koje su prijetile likvidacijom svih snaga s kojima su pojedinci bili povezani ili su za njih znali. Strah, malodušnost, kolebljivost, nada da će odavanjem svojih suradnika i organizacija olakšati svoju situaciju, iznuđivanje priznanja najraznovrsnijim mučenjima na policiji, kojom su prilikom relativno čvrsti karakteri i pouzdani ljudi bili prisiljeni da govore, utjecali su i tako reći uvjetovali način organiziranja KPH na principu malih jedinica s određenim zadacima i djelokrugom rada. Tamo gdje se znalo za više pojedinaca i organizacija, gdje su one bile tješnje povezane, svaka izdaja izazivala je lančanu reakciju ,te su slijedila masovna hapšenja o kojima je već bilo dosta govora.

Partija je na Sušaku imala svoje ljude u policiji i u čitavom aparatu vlasti, pa je brzo saznavala za držanje pojedinaca i za odavanje partijskih tajni. Ipak su poslije hapšenja i čvrstih ljudi i dobrih komunista slijedila upozorenja ostalima, da se bar privremeno sklone dok se situacija ne rašćisti. U Rijeci takve kanale nije uspjela formirati, pa je princip stroge konspiracije bio još potrebniji. Osim toga, KPH bila je na Rijeci vrlo mlada, bez iskustava u revolucionarnom radu, stiješnjena fašističkom policijom i obavještajnom službom, tako da joj je instruktivna i rukovodeća uloga centralnog organa bila veoma potrebna. Organizacija u cjelini, a posebno njene pojedine ćelije, nije se uspjela osamostaliti, shvatiti generalnu liniju KPJ i taktiku svoje borbe samostalno podešavati prema toj liniji. Stoga joj je trebala svakodnevna pomoć u radu. Kada je taj instruktivni i rukovodni organ bio razbijen, a zajedno s njim i veći dio osnovnih organizacija, preostale organizacije i pojedini članovi KPH, partijski aktivi, simpatizerske i druge grupe nisu mogle nastaviti rad u skladu s proklamiranom generalnom linijom KPJ.

Kada je lišena pomoći neposrednog rukovođenja od MK, čitava preostala organizacija pasivizirala se i jedno vrijeme njena djelatnost nije se

[130] Vidi bilješku broj 125.

osjećala. Trebalo je uložiti nove napore da se organizacije obnove i opet započnu organiziran rad. Takve snage u Rijeci nije bilo. Ono aktivista što se tamo zateklo moglo je raditi na konkretnim zadacima u ulici, tvornici, ustanovi, ali nisu bili kadri da se međusobno povežu, da samostalno povedu neku akciju šireg značenja i sami prevladaju nastalu krizu. Bila je potrebna intervencija KPH iz HP. Ali se i u Sušaku i Kastavštini oskudijevalo u kadrovima za vlastite potrebe, a i ono malo što ih je bilo nisu rado išli u Rijeku na pionirski i veoma riskantan posao. Najbolji kadrovi već su bili pošli u NOV, tako da je popuna KK i MK KPH za Sušak bio ozbiljan problem. Ipak je na sušačkoj i kastavskoj strani sve išlo lakše; iz mase simpatizera Partije mogla se obnavljati KPH, a iz većeg broja članova mogli su se izabrati najbolji pojedinci za odgovorne funkcije, što u Rijeci nije bio slučaj. Kako piše Romano Glažar, »čovjek se na Sušaku osjećao doma, a u Rijeci u tuđoj zemlji«.[131] U tim okolnostima valja tražiti razloge sporog reagiranja OK i partijskih rukovodstava Sušaka i Katsavštine na događaje u Rijeci. Ipak, uvažavajući sve probleme s kojima se Partija u Hrvatskom primorju borila i političke probleme u Rijeci, teško se oteti dojmu da se reagiralo sporo. Od razbijanja prvog (9. septembra 1942) do formiranja novog, i to privremenog rukovodstva (14. januara 1943) prošlo je više od četiri mjeseca. Imajući u vidu važnost za prodor u Istru, bilo je potrebno brže raditi da se prilike kako-tako saniraju.

PRENOŠENJE ORUŽANE BORBE NA PODRUČJE ISTRE

Formiranje bataljona »Vladimir Gortan«

Razvoj NOP-a u Rijeci mnogim je nitima povezan s njegovim razvojem u Istri i s njim čini cjelinu. I Rijeka i Istra bile su nasilno otrgnute od svoje matice. Svi napori CK KPH i GŠH za prodor ideja ustanka i organizacija NOP-a preko stare jugoslavensko-talijanske granice odnosile su se jednako na Rijeku i Istru. Da nije bilo tako, da se sva pažnja mogla koncentrirati na Rijeku, njena bi situacija bila povoljnija, znatno bi joj se više pomagalo i u njoj bi pokret brže napredovao. Međutim, kako ni u Rijeci ni Istri nije bilo organizacija na koje bi se NOP mogao osloniti, čitav se posao morao početi iznova. A to je bilo veoma ozbiljan i značajan zadatak. Razvoj pokreta u Istri uvjetovan je u znatnoj mjeri njegovim razvojem u Rijeci, koja je uz Kastavštinu i Sušak imala postati jedna od polaznih baza i uporišta za razvoj NOP-a. Kadrovi iz Rijeke imali su zadatak da povezuju i šire NOP po Istri. Radi toga je i Moša Albahari, upravo u vrijeme kada je pokretu u Rijeci njegova pomoć bila najpotrebnija, morao ići na teži i odgovorniji partijski zadatak u Istru.

U Okružnici br. 3 CK KPH od 30. septembra 1941, CK KPH govori o potrebi proširivanja NOB-e na Rijeku i Istru kao o jedinom putu za njihovo oslobođenje i ujedinjenje s maticom Jugoslavijom. Radi toga je dao za-

[131] Pismena izjava Romana Glažara autoru za ovaj rad.

datak Istranima emigrantima, članovima KPH i SKOJ-a da se vrate u svoje krajeve i rade na organiziranju NOB-e. To čini i OK KPH za Hrvatsko primorje u prvom proglasu poslije napada Njemačke na SSSR, da bi uskoro poslije toga poslao svoje aktiviste iz Sušaka i Kastavštine u Rijeku da rade na formiranju organizacija KPH i šire ideje NOP-a. KK KPH za Sušak smatrao je taj rad sastavnim dijelom svoje aktivnosti, pa se 1. decembra 1941 u proglasu »rodoljubima Primorja i Istre« obratio Istranima da organiziraju borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Proglas je potpisao kao »Komitet za Primorje i Istru«.[132]

U drugom kvartalu 1942. CK KPH poslao je u Hrvatsko primorje Anku Berus. Jedan od njenih važnih zadataka bio je da radi na formiranju organizacije KPH, ideja i organizacija NOP-a preko stare jugoslavensko-talijanske granice. O tome svjedoči njen dolazak u Rijeku i izvještaj o stanju NOP-a u Rijeci i Istri.

Slijedeći direktivu Tita, GŠH je dao zadatak Štabu primorsko-goranskog odreda da se poveže s partizanima Slovenije i da zajedničkim snagama prenose borbene akcije na područje Istre. Konkretnije je o tome bilo govora na trećem zasjedanju GŠH od 17. aprila 1942, kada je naređeno da se u blizini Sušaka formiraju jače jedinice sa zadatkom da djeluju »preko stare talijanske granice [•. .].«[133]

Kolika se važnost pridavala prodiranju u Istru, svjedoči i činjenica što je 5. bataljon PG NOP odreda dobio ime »Vladimir Gortan«. Tim povodom, poslije obilaska sušačkih jedinica i savjetovanja s odgovornim rukovodiocima, komandant PG NOP odreda Veljko Kovačević piše u izvještaju GŠ NOP odreda Hrvatske, da je bataljonu dato »takvo ime s obzirom da je to bataljon kome smo dali u zadatak prodiranje u Istru«.[134] Konkretan plan toga prodiranja sastojao se u pokušaju formiranja jedne ili dviju četa s onu stranu granice u blizini Klane, sa zadatkom da mobiliziraju Istrane i izvršavaju akcije.[135]

Ocjenu stanja NOP-a u Istri polovinom maja 1942. iznijela je Anka Berus u pismu CK KPH od 14. maja 1942. U njemu piše:

> »U selima u okolici Rijeke (Volosko, Lovran itd.) postojala je organizacija, ali je sva pohapšena prije više od mjesec dana. Veze sa selima nisu prekinute. Prema kazivanju naših seljaka sva istarska sela sama traže put i način da stupe u aktivnu borbu protiv Talijana i žale se na svakom koraku, kako nemaju koga da ih povede. U središnjoj Istri oko Pazina poslat je iz Rijeke drug[136] koji je tamo formirao komitet i tri rejona te organizacija broji već oko 40 partijaca. Prema njegovu izvještaju raspoloženje za borbu je veliko i treba što prije pristupiti formiranju partizanskih četa.

[132] Opširnije o ovom pitanju vidi u radu: V i n k o A n t i ć, *Uključivanje Istre u NOP Hrvatske i priključenje domovini,* Priključenje Istre Jugoslaviji, Rijeka 1968, str. 48—54.

[133] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 81.

[134] Isto, str. 278.

[135] Isto.

[136] Radi se o Mariju Špileru, ranijem sekretaru MK KPH za Rijeku.

Isto tako imamo dosta dobru organizaciju u Puli i okolici. Tamo pripremaju veću sabotažu u arsenalu, formirali su nekoliko udarnih grupa i sakupili nešto oružja. Kod Ilirske Bistrice postoji grupa partizana, većinom Slovenaca iz krajeva ranije pripojenih Jugoslaviji. Oni su bili smješteni u dva logora, 68 njih. Pred tri tjedna opkolilo ih je 2000 Talijana u jednom selu. Oni su se probili, potukli 25 Talijana, a 30 ranili. Ali ipak je to djelovalo, tako da je jedna grupa otišla prema Vipavi da se spoji s partizanima koji navodno tamo djeluju, a druga grupa čak u Sloveniju. Sada ih ima 28 i oni su svi dobro naoružani, svi imaju puške i bombe, a većina i revolvere, te jedan puškomitraljez. Ugovoren je s njima sastanak s našom sušačkom četom[137] za par dana. Oni su imali veze sa slovenskim partizanima i Slovenskom Partijom, ali slabe i neredovite. Vrlo su spremno prihvatili poziv saradnje >s našom četom. Hrane imaju čak u izobilju, jer ih sela dobro snabdjevaju. Naša je četa već dugo tražila veze s njima preko Rijeke.«[138]

Osnivanje i djelovanje Prve istarske partizanske čete

U toku narednih nekoliko mjeseci povezivanje partijskih rukovodstava i vojnih komandi iz Hrvatskog primorja i Gorskog kotara s političkim aktivistima i organizacijama Rijeke i Istre bila je jedna od njihovih važnijih preokupacija. Radi osiguranja i učvršćenja tih veza, OK KPH za Hrvatsko primorje (s potpisom Anke Berus) pisao je 5. juna KK KPH za Sušak, između ostalog, i slijedeće:

»Vodite računa da se što čvršće povežemo s našim drugovima koji rade u Istri i o tome se dogovorite s drugom Mošom.«[139]

Rezultati takva rada uskoro su dali rezultate na političkom i na vojnom polju. Uz organizacije u širem rajonu Pazina, o kojima je pisala Anka Berus, u junu 1942. formirano je rukovodstvo za Pulu od 4 člana na čelu s Mijom Pikunićem. Jezgra NOP-a djelovala je u Labinštini, Rovinjštini i drugim krajevima srednje i zapadne Istre.

Iz izvještaja delegata CK KPH, Anke Berus od 14. maja 1942. i drugih dokumenata toga vremena vidi se da je oko Ilirske Bistrice djelovala tada relativno jaka partizanska jedinica, najprije od 68, a poslije diobe od 28 dobro naoružanih boraca, tzv. Brkinska četa. Četa je vršila uspješnije diverzije na komunikacijama, postavljala zasjede patrolama i jedinicama talijanske vojske, čistila teren od talijanskih doušnika i postala značajno uporište NOP-a u granicama bivše Italije istočno i sjeveroistočno od Učke i Čićarije. Uz pomoć Jakova Brajana, koji je poslije razbijanja komiteta za Liburniju održavao veze između Rijeke i Ilirske Bistrice, Brkinska četa održavala je veze s NOP-om u Rijeci i dobivala pomoć u oružju, sanitetskom i drugom materijalu.

Potkraj juna 1942. fašisti su poduzeli ofenzivu da tu četu i NOP na prostoru Ilirske Bistrice — Snježnik unište. Četa se našla u teškom položaju.

[137] Upravo je tih dana Sušačko-kastavska četa preformirana u 5. bataljon »Vladimir Gortan« *(Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 4, str. 278).

[138] Fotokopija dokumenata u CHRP, sig. XIV/152—155.

[139] V. š v o b — M. K o n j h o d ž i ć, *Drugi odred,* n. dj., str. 295.

Poslije proboja iz obruča bila je prisiljena da se podijeli u tri grupe, od kojih je jedna prešla na područje hrvatskog dijela Istre.[140]

Veze s Rijekom bile su slabe, a sa 2. PG NOP odredom nisu ni postojale. Zbog toga se ukazala potreba da se grupa poveže s vojnim i partijskim rukovodstvima s onu stranu stare jugoslavensko-talijanske granice. Tu je dužnost preuzeo na sebe rukovodilac grupe Ivan Brozina Slovan sa još dva borca. Prema kazivanju Brozine, trojka se sretno, obilazeći garnizone talijanske vojske i utvrde na granicama probila do Obruča gdje se nalazio KK KPH za Kastav.[141] Kada su Silvu Mileniću Lovru izložili situaciju i želju da pođu u Štab 2. PG NOP odreda da zatraže pomoć i upute. Milenić se u cjelini složio s njihovim planom i zajedno s njima uputio se u Štab Odreda.

U Štabu 2. PG NOP odreda nekoliko su se mjeseci pripremali za prenošenje oružane borbe na teritorij Istre, pa su Brozina i drugovi bili veoma rado primljeni. U Štabu se zatekao komesar 5. operativne zone Joso Gržetić, koji je prilikom obilaska svojih jedinica prikupljao borce Istrane radi upućivanja u Istru. Prema njegovu sjećanju »prvi Istrani su oko polovice kolovoza stigli s Učke u Drugi odred i zatekli već pripremljene borce u novoj četi što se spremala da pređe granicu. Dolaskom Istrana riješen je problem kurira, koji će četu najsigurnije provesti do Učke, iako su za to već bili određeni odlični kuriri iz Kastavštine. Četa je dobila najbolje oružje i odjeću, za što se Štab 2. odreda posebno brinuo, kako bi ta prva mala jedinica bila dobro opremljena.[142]

Prva je istarska jedinica formirana kod Gerova kao 5. četa 2. bataljona »Vladimir Gortan« 2. PG NOP odreda 5. operativne zone. Dobila je zadatak da najprije djeluje na širem području Učke i da posluži kao baza za razvoj NOB-e u čitavoj Istri. Za komandira čete postavljen je Anton Raspor, španjolski borac, rodom iz Klane. Komesar je bio August Vivoda Arsen, radnik iz Tvornice papira na Sušaku, rodom iz sela Veli Mlun kod Buzeta. U četu su uvršteni Vlado Juričić, radnik, Istranin rodom iz Medulina; Dušan Jardas, učitelj rodom iz Matulja; Vence Matetić, radnik. U četu je uvrštena i Slovanova grupa tako da je brojila 14 boraca. Za održavanje veze između čete i Kastavskog punkta određeni su Berto Plovanić[143] i Ivan Logar Belkić.

[140] Poslije ofenzive okupatora na Brkinsku četu iz Kastavštine su se u Rijeku pronosile vijesti da je ona teško stradala i da se preostalih 4—5 boraca prebacilo u šume oko Matulja, o čemu je Moša Albahari pisao OK KPH za Hrvatsko primorie u izvještaju od 29. juna 1942. Inače ie utvrđeno da >e tzv. Slovanova gruna brojila 6 boraca i to: Ivan Brozina Slovan, Pepi Šustar Miha, Karlo Leškan Jernej, Ivan Furlan Pater, Ivan Frol Voinović i Mirko Jakovčić Ljubo (Ust>. V i n k o A n t i ć, *Nepokorena Istra i put do Prve istarske partizanske čete,* Prva istarska partizanska četa, Rijeka 1972, str. 56).

[141] I v a n B r o z i n a S l o v a n, *Put prve istarske brigade* »Vladimir Gortan«, Pula, str. 20.

[142] V. Š v o b — M. K o n j h o d ž i ć, *Drugi odred,* n. dj., str. 305. Četa normalno broji stotinjak ljudi. Ovo ojačano odjeljenje nazvano je iz političkih razloga četom, a trebalo je da posluži kao jezgro za kasniju popunu novim borcima.

[143] Albert Petre.

Četa je bila naoružana puškama, jednim puškomitraljezom, pištoljima i s nekoliko ručnih bombi.[144]

Poslije detaljnih dogovora između komande novoformirane čete i štaba bataljona, odnosno komesara Zone o zadacima, načinu održavanja veza sa štabom bataljona i odreda, četa je početkom septembra 1942. svečano ispraćena ispred postrojenog bataljona uz prigodan govor komesara 5. zone Jose Gržetića. Za nekoliko dana stigla je na Planik i postavila prvi logor u blizini planinarske kuće »Pavlovac«. Tada je počelo novo, veoma značajno razdoblje političkog rada na području Istre.

Zbog malog broja boraca i ograničenih mogućnosti izvođenja oružanih akcija, četa se u početku orijentirala na političko-propagandni i organizacioni rad, na povezivanje s masama naroda, na formirnje NOO-a itd. Odmah je uspostavljena veza s organizacijama koje su do tada bile formirane, pa je tim kanalima, preko organizacija u Labinu i Puli, u njen sastav stigao i Josip Matas iz Pule.

U četi je formirana partijska organizacija koja je kasnije postala rukovodilo tijelo NOP-a za cijelu Istru, Dotle su članovi KPH u Istri radili svaki na svom terenu i za svoj rad odgovarali osobno Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje i Istru. Nije bilo rukovodstva odgovornog za djelovanje pojedinih političkih radnika i za čitav rad u Istri. Upute u vezi s tim dao je Okružni komitet svojim pismom od 19. juna 1942.

Potreba jedinstvenog rukovodstva u Istri sve se više osjećala. O tome je pisala i Anka Berus u izvještaju Centralnom komitetu KPH od 18. jula 1942:

> »Na teren Istre otišlo je u zadnje doba dosta drugova na rad, ali se osjeća hitna potreba, da se riješi pitanje tamošnjeg rukovodstva ili barem određivanja druga, koji bi za taj rad odgovarao, jer je nužno potrebno, da neki odgovorni drug bude na tom terenu.«[145]

Konačno je sada ulogu rukovodstva preuzela partijska organizacija Prve čete na Planiku.

Između čete i naroda uspostavljena je u selima na Učki svakodnevna veza. Partizanska štampa dolazila je iz Hrvatskog primorja i preko boraca raspačavana narodu. Iz te štampe narod Istre uvjerio se u svu ozbiljnost narodnooslobodilačke borbe, da je ta borba organizirana i da su već podignuti značajni vojni i politički uspjesi.

O političkom djelovanju i borbenoj aktivnosti Prve partizanske čete u Istri sačuvano je nekoliko dokumenata. Iz njih se vidi da je to bio veoma težak i opasan rad. Fašistički su obavještajci brižljivo osluškivali i obavještavali o svakoj promjeni političkog raspoloženja u selima i gradovima, obećavali su nagrade za uhvaćene ili ubijene borce i političke aktiviste, a pa-

[144] Danilo Ribarić, *Borbeni put 43. istarske divizije,* Zagreb 1969, str. 29.
[145] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-10/231.

troie vojske i policije krstarile su selima.[146] Vrijedan je pažnje izvještaj Josipa Matasa »Abesinca«, sekretara partijske organizacije u četi, koji je 12. novembra 1942. pisao OK KPH za Hrvatsko primorje o teškoćama političkog rada u Istri, o oportunizmu članova KPI u vezi sa širenjem NOB-e, 0 nestašici partizanske štampe, o neprijateljskoj propagandi, nejedinstvenom rukovodstvu itd.[147] O sličnim teškoćama (neprekidna patroliranja fašista po selima, česta hapšenja i slab odaziv za mobilizaciju) izvjestio je 15. novembra 1942. politički komesar čete August Vivoda Arsen.[148] Komandir čete Anton Raspor objašnjava u svojim sjećanjima teškoće u političkom radu u Istri nepoznavanjem prilika u Jugoslaviji i niskim kulturno-političkim nivoom masa, kojima je sve trebalo objašnjavati iz početka.[149] Stoga su patrole četa i pojedini borci neprestano obilazili sela i razgovarali s ljudima, objašnjavali im političku situaciju u svijetu i razvoj NOB-e u Jugoslaviji; moralo se raditi pojedinačno, od čovjeka do čovjeka.[150]

Kada je primio izvještaj od 5. čete, OK je 7. decembra 1942. izvijestio CK KPH:

> »Ovih dana je preko Kastva prispio izvještaj od drugova iz Istre. Stanje u tamošnjim organizacijama i dalje je slabo. Partijska jedinica u četi čini, prema izvještajima drugova, sve da se poveže s mjestima i selima, u čemu je donekle uspjela. Mase navodno željno čekaju slom fašizma, ali dugi nerad s njima, 20-godišnje ropstvo, učinili su od njih elemenat, koji vrlo teško prilazi organizaciji i organizovanoj borbi. Drugovi koje smo poslali od nas rade na terenu, prodiru u mjesta i sela, stvaraju NOO-e, rade na organizaciji omladine i žena, no narod, kako smo već spomenuli teško prilazi organizaciji, boji se terora, a i špijuna kojih navodno imade jako mnogo. Naročiti strah kod masa osjeća se kada su u pitanju akcije, jer neprijatelj nastupa u tim slučajevima bezobzirno, uništavajući čitava sela.«[151]

Postupnost i relativna sporost razvoja NOP-a u Istri ne treba da nas iznenađuje. Iz većeg dijela izvještaja toga vremena vidi se da su politička 1 vojna rukovodstva očekivala brži razvoj pokreta, više boraca u oružanim formacijama itd. Međutim, želje i zahtjevi bili su jedno, a činjenično stanje drugo. S obzirom na to da je radnička klasa u gradovima i industrijskim naseljima bila neorganizirana, da KPJ u Istri nije imala svoje organizacije, a organizacije KPI nisu bile spremne prihvatiti NOP Jugoslavije kao svoj program akcije, da je selo bilo na niskom stupnju političke i opće kulture, vezano za komad svoje ne baš tako rodne zemlje, da je fašizam nemilo-

[146] Ivan Brozina je opisao u citiranom djelu (str. 23) pokušaj hvatanja živog borca čete od jednog talijanskog obavještajca u čemu nije uspio, jer su ga u tome omela dva druga borca d savladala. Doušnik je kasnije priznao da mu je bila obećana novčana nagrada ako uhvati i dovede živog partizana.

[147] Citirano prema knjizi: V. Svob — M. Konjhodžić, *Drugi odred,* n. dj., str. 329—331.

[148] Isto, str. 331.

[149] August Vivoda Arsen, *Izjava,* MNR, sig. F_3/5.

[150] Pojedinosti o formiranju i djelovanju Prve istarske partizanske čete i dokumentaciju o njoj vidi u knjizi: Vinko Antić, Alojz Čargonja i Ivo Kovačić, *Pvra istarska partizanska četa,* Rijeka 1972.

[151] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/290.

srdno obračunavao s pripadnicima drugih političkih partija i pokreta, palio i uništavao sela, može se shvatiti zašto je situacija bila tako teška. Politička klima bila je onakva kakva se priželjkivala i očekivala. Ona je upravo bila razmjerna do tada uloženom trudu na razvitku i jačanju ideja i organizacija NOP-a. Takav je pokret bio preslab da se odupre neprijatelju, ali dovoljno jak da preživi snažne udarce, što su naredni događaji uskoro i pokazali.

Poslije izvršene diverzije na željezničkoj pruzi kod sela Jušići i akcije na fašističke doušnike u selu Semići, okupatorska je komanda donijela odluku da se Učka očisti od partizana. Akcija opkoljavanja i pročišćavanja terena a radi uništavanja tamošnjih partizana počela je 3. decembra 1942. Patrole i borci, koji su odlazili iz logora ili su se vraćali s terena, primijetili su kolone tenkova i talijanske vojske u stroju, te je budnost čete pojačana. Jedna patrola u sastavu Stanko Jurdana i Rudolf Ljubičić na putu u selo Kučeli naišla je na zasjedu talijanske vojske. Jurdana je pružio otpor i bio je ubijen, dok se Ljubičić predao. Pod batinama ispričao je sve što je znao o četi, ljudima koji su ih pomagali i već sutradan doveo je talijanske vojnike u logor. Izviđači čete opazili su približavanje talijanske vojske i prepoznali Ljubičića, te je Raspor na vrijeme poduzeo mjere da se jedinica izvuče iz obruča i iza streljačkog stroja talijanske vojske promatra kako napada na logor čete.

U toku dana okupatorske su kolone iz nekoliko pravaca nastupale prema Planiku. Predvečer su se spojile, počele napuštati teren i vraćati se u baze. Ali je bilo jasno da četa na tom terenu ne može više ostati. To prije što su bile izdane obližnje veze, otkriveno kretanje i snabdijevanje boraca. Četa se povukla u pravcu Lisine, a odatle na teren Brkina.[153]

U raspravi o mogućnostima održanja čete i njenim daljim planovima donesena je odluka da se ona rasformira, a grupe boraca upute na više strana. Jedna grupa od 6 boraca otišla je u Soški partizanski odred, dvojica su s kuririma prešla na Hahlić u kastavski punkt, dok su drugi ostali na terenu.[154] Tako je, potkraj decembra 1942. i početkom januara 1943. prestala postojati prva istarska četa kao samostalna borbena jedinica.[155]

Koristeći se podacima koje su dobili od Ljubičića, fašisti su počeli hapsiti ljude u cijeloj Istri. Uhapšena su dva brata Ante Cerovca, čitava obitelj Dobreca s Planika, Franić, Krajcar, rođaci Ivana Motike, Mate i Martin

[152] Na traženje seljaka i po odluci NOO sela Semići, četa je 10. novembra 1942. likvidirala dvojicu bogatih seljaka koji su služili talijanskom okupatoru. Akcija je izvedena na svega 10 minuta hoda od jakog okupatorskog garnizona u Lupoglavu što je izazvalo njegov revolt *(Istra i Slovensko primorje,* Beograd, 1953, str. 269).

[153] *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1953, str. 269—270.

[154] Ovakav zaključak proizlazi iz izvještaja Silva Milenića OK KPH za Hrvatsko primorje s Kastavskog punkta od 11. januara 1943. Prema drugim podacima četa se podijelila ovako: 4 borca u Soški odred, 4 u Kastavštinu, 4 su ostala na terenu, jedan je poginuo, a jedan zarobljen. U Kastavštinu su pošli borci koji su predviđeni za pohađanje raznih tečajeva.

[155] U izvještaju KK KPH za Kastav od 9. januara 1943. stoji podatak da je grupa boraca čete pošla slovenskim partizanima 3. januara (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268,/344).

Motika, omladinac Petar Radošević, više seljaka iz sela Semića i druge veze koje je Ljubičić poznavao.[156]

Povlačenje čete s Planika i hapšenje jednog dijela aktivista s područja Istre izazvalo je stagnaciju i privremeno jenjavanje NOP-a u Istri. U izvještajima o rasformiranju čete, u sjećanjima sudionika i stručnim radovima koji su obrađivali taj događaj daju se različite ocjene o razumnosti te odluke. Sigurno je da su takvi revolucionari i već iskusni borci kakvi su bili Raspor, Vivoda, Matas, Brozina i drugi dobro proučili nastalu situaciju i razmislili o daljim koracima razvoja NOP-a u Istri prije nego su se odlučili na radikalan korak. Poslije dolaska na teren Brkina četi se nudilo više mogućnosti: da se u cijelosti prebaci na Hahlić i ponovo uđe u sastav jedinica 2. PG NOP odreda, da se pridruži Soškom partizanskom odredu, da se po grupama — dvojke, trojke, četvorke ili u cjelini — vrati na teren Istre i nastavi politički radi i akcije, trenutno u nešto težim uvjetima i da postupi kako je učinila. Dobiva se dojam da nije izabrano najbolje rješenje. Naime, svako rješenje koje bi zadržalo cjelovitost jedinice bilo bi bolje. Radilo se o maloj i pokretljivoj jedinici, sastavljenoj od iskusnih i dobrih boraca, na terenu na kojem problem ishrane i fizičkog opstanka nije bio akutan. S druge strane, bilo je vremena i mogućnosti da netko od odgovornih boraca pođe u štab 2. PG NOP odreda ili u OK KPH za Hrvatsko primorje i konzultira se o daljim planovima te jedinice, u koju su se polagale velike nade. Rasformiranjem je ona te nade djelomično iznevjerila. Istini za volju, svi pripadnici jedinice ostali su na borbenim zadacima, ali u zatno drukčijim uvjetima, rascjepkani, međusobno udaljeni, a većina od njih i dosta daleko od terena na koji su bili upućeni.

Ozdravljenje političke situacije poslije privremene krize vjerojatno bi bilo brže da je glavnina jedinice ostala na okupu i stavila se na raspolaganje višoj komandi i partijskom rukovodstvu.

[156] D. R i b a r i ć, *Borbeni* put, n. dj., str. 30.

V POGLAVLJE

BORBA ZA DALJNJE JAČANJE I ŠIRENJE POLITIČKE I VOJNE OSNOVICE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

(do kapitulacije Italije)

REORGANIZACIJA JEDINICA NOV I MOBILIZACIJA NOVIH BORACA

Formiranje 13. primorsko-goranske divizije

1941. je bila godina velikih iskušenja za svjetski proletarijat i za progresivne snage u svijetu uopće. Ali već potkraj te godine nacističko-fašističke snage bile su zaustavljene. Crvena armija prešla je 6. decembra u protuofenzivu kod Moskve i odbacila njemačke snage. U toku 1942. njemačke i talijanske snage definitivno su zaustavljene i njihova ofenzivna moć je slomljena. Crvena je armija izborila više pobjedonosnih bitaka, da bi ovu godinu završila uspješnim opkoljavanjem snažne njemačke vojne grupacije kod Staljingarada (danas Volgograd).

I britanska 8. armija počela je 23. oktobra 1942. svoju pobjedonosnu ofenzivu kod El Alamejna u sjevernoj Africi protiv njemačkih i talijanskih snaga.

Na jugoslavenskom ratištu postignuti su 1942. značajni vojnički uspjesi nad okupatorskim i kvislinškim formacijama, pa se upravo ta godina smatra prekretnicom u oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Poslije prodora grupe proleterskih brigada u zapadnu Bosnu, 4. novembra oslobođen je Bihać. Pobjedonosni pohod jedinica NOV Jugoslavije nastavljen je oslobađanjem Bosanske Krupe, Cazina, Velike Kladuše, Cetingrada, Slunja itd. Stvorena je prostrana slobodna teritorija, tzv. »Bihaćka republika«, što je značajno utjecalo na razvoj NOB-e u svim krajevima Jugoslavije. Dalji razvoj NOB-e i obrana slobodne teritorije zahtijevali su reorganizaciju oružanih formacija, pa je od velikog broja starih i novih brigada formirano 9 divizija NOV Jugoslavije. Vrhovni štab zadržao je neposrednu komandu nad 1. i 2. proleterskom i 3. udarnom divizijom, dok su ostale divizije grupirane u dva korpusa. Time je NOV Jugoslavije izrasla u snažnu oružanu silu, sposobnu da izdrži sva iskušenja koja joj je neprijatelj nametnuo u narednoj godini.

Godina 1943. protekla je u znaku velikih pobjeda savezničkih snaga. Preživjele njemačke snage kod Staljingrada predale su se 2. februara, pa je na istočnoj fronti inicijativa definitivno prešla na stranu Crvene armije. Ostaci potučenih njemačkih i talijanskih snaga u sjevernoj Africi predali su se 12. maja, čime su stvoreni preduvjeti za otvaranje toliko priželjkivane druge fronte u Evropi. Poslije zauzimanja Sicilije 3. septembra počela je invazija savezničkih snaga na Apeninski poluotok, što je prisililo Italiju da poslije svega 6 dana objavi kapitulaciju (8. septembra).

Neuspjesi na istočnoj fronti i Africi ozbiljno su zabrinuli sile osovine za njihovu dalju sudbinu. Velika oslobođena teritorija u Jugoslaviji i jake oružane snage pružale su izvanredne mogućnosti za iskrcavanje savezničkih snaga na našem tlu. Ta je mogućnost zabrinjavala Hitlera, Mussolinija i njihove najbliže suradnike. Osim toga, fronta u Jugoslaviji angažirala je znatno više snaga nego što su ih Njemačka i Italija imale u sjevernoj Africi.[1] I samo postojanje te fronte u Hitlerovoj evropskoj tvrđavi rušilo je ugled osvajača i poticalo porobljene narode da pokrenu borbu za oslobođenje. Ti i drugi razlozi potakli su osvajače da 20. januara 1943. pokrenu snažnu ofenzivu protiv glavnine NOV u zapadnoj Bosni. Ofenziva je s malim prekidima trajala sve do polovine juna iste godine. To su tzv. četvrta i peta ofenziva koje agresorima nisu donijele očekivane rezultate. Naprotiv, snaga i ugled NOV Jugoslavije znatno su porasli u zemlji i u svijetu. Tu činjenicu potvrđuje i poruka savezničkog komandanta za Sredozemlje od 3. jula 1943, kojom je izrazio divljenje heroizmu boraca NOV u bitci na Sutjesci.

Iz prethodnog se izlaganja vidi da je glavnina brigada NOV Jugoslavije potkraj 1942. grupirana u divizije. Osnivanjem 6. i 14. primorsko-goranske brigade stvoreni su svi uvjeti za formiranje divizije na području 5. operativne zone. Početkom 1943. ta je ideja već bila sazrela, ali je njenu realizaciju omela 4. neprijateljska ofenziva. Naime, 1. januara 1943. prebačene su po naređenju GŠH 6. i 14. brigada u rajon Plaški sa zadatkom da u suradnji sa 8. divizijom oslobode Plaščansku kotlinu. U pripremama za te akcije zatekla ih je 4. neprijateljska ofenziva. Budući da su se nalazile u neprijateljskom obruču, brigade su se već prvih dana uključile u borbe protiv neprijatelja sa ciljem da usporavaju nastupanje njegovih kolona, da zaštite ranjenike i naselja od divljanja talijanskog okupatora, četnika i ustaša.

Borbe protiv neprijatelja u toj ofenzivi trajale su mjesec dana. Brigade su imale dosta mrtvih i ranjenih boraca i starješina, ali su se stekle ralno iskustvo, iskušale vrijednost i mogućnost pojedinih jedinica i borbeno očvrsle. Potkraj februara u brigadama je izvršena reorganizacija jedinica.

Početkom aprila 1943. Prvi hrvatski korpus, u čijem se sastavu nalazila 6. PG brigada počeo je čišćenje Gacke doline od neprijatelja i već u prvim borbama postigao značajne uspjehe. Tih je dana, usprkos jakoj neprijateljskoj propagandi o uništenju partizanskih snaga, priliv novih boraca u partizanske redove s područja Hrvatskog primorja i Gorskog kotara bio zna-

[1] U ofenzivi protiv NOV Nijemci i Talijani koncentrirali su oko 90.000 ljudi, a isto toliko snaga su imali u Africi kada je počela bitka kod El Alameina.

tan. Time se stvarala mogućnost da se od snaga Primorsko-goranskog odreda formira nova brigada. Te činjenice bile su neposredan povod da Glavni štab NOV i PO Hrvatske 4. aprila naredi štabu 5. operativne zone da izvrši »organizacione pripreme za stvaranje divizije«.[2]

Štab 13. primorsko-goranske divizije formiran je 22. aprila 1943.'[3] U sastav divizije ušle su 6. i 14. PG brigada s najpotrebnijim štabskim jedinicama. Za komandanta je postavljen Veljko Kovačević, a za političkog komesara Artur Turkulin, dotadašnji komesar 8. kordunaške divizije. Formiranje je izvršeno u Brinju.[4]

Formiranjem 13. primorsko-goranske divizije završava se važno razdoblje dvogodišnjeg brojnog, organizacionog i kadrovskog jačanja NOP-a na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Ta je jedinica služila kao oslonac u borbi protiv snaga neprijatelja na tim i drugim područjima Hrvatske i Jugoslavije. Bila je značajan faktor u rukama političkih i vojnih aktivista u agitaciji za mobilizaciju novih boraca. S vojničkog gledišta njeno formiranje je pridonijelo udarnoj snazi i probojnosti jedinica 5. operativne zone koje su u prijašnjim borbama često potčinjavane drugim jedinicama i vodile borbu po dijelovima.

Sveka nekoliko dana poslije formiranja 30. aprila 1943. Štab divizije obratio se dopisom Okružnom komitetu KPH za Hrvatsko primorje i Okružnom komitetu KPH za Gorski kotar da ih službeno obavijesti o formiranju divizije, pozove na suradnju u daljim naporima za jačanje NOP-a i da od njih zatraži pomoć oko formiranja propagandnog (prop) odjela divizije. Tekst toga pisma glasi:

> »Dragi drugovi,
>
> Obavještavamo vas da je po naređenju Glavnog štaba Hrvatske formirana iz brigada V operativne zone Primorsko-goranska divizija. Osnivanje te nove krupne jedinice u sklopu naše velike narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije je velik događaj u razvitku partizanskog i oslobodilačkog rata na teritoriju Primorja i Gorskog kotara. Time su vojnici naše divizije, sinovi ovih naših krajeva, još čvršće povezani u jedinstvene redove naše narodnooslobodilačke vojske koja se danas bori u svim djelovima naše zemlje.
>
> Osnivanje Primorsko-goranske divizije je od velikog političkog značaja za ove naše krajeve. Ta je divizija sastavljena gotovo isključivo od boraca iz Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i njeno osnivanje ii naročito populariziranje njenih uspjeha biti će od naročitog političkog interesa za te krajeve. To će s druge strane omogućiti uske, prisne i stalne veze između naroda tih krajeva i njegovih sinova u toj diviziji, povećati interes i ljubav prema njoj, poticati nove borce iz tih krajeva u njene redove.
>
> Obraćamo se na vas kao štab te novoformirane, najmlađe divizije, da na taj način optočnemo s vama održavati stalne drugarske veze te da na

[2] Detaljnije podatke o formiranju i organizaciji divizije vidi u knjizi: S v e t o z a r T i n t o r, *Trinaesta primorsko-goranska divizija,* Rijeka 1968, str. 77—82.

[3] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: *Zbornik),* tom V, knj. 3, str. 574. Brojnu oznaku 13. dodijelio je diviziji Vš NOV i POJ 9. maja 1943. Usp. *Zbornik,* n. dj., tom II, knj. 9, str. 229 i 231.

[4] Brinje se nalazi na putu Senj — Ogulin. Zbog operativne važnosti ovoga kraja u njemu su Talijani i Nijemci neprestano držali jake snage.

svom području poduprete, organizirate i pospješite uspostavljanje veze naroda tih krajeva i naše divizije. Upozoravamo vas da će za sada biti od strane štaba naše divizije kod štaba V operativne zone jedan naš oficir, koji će osiguravati vezu između naše divizije i naše prirodne baze.

Kako je Agitprop naše divizije tek u organizaciji i bez ikakvih tehničkih sredstava, obraćamo se na vas da ga u tome pogledu po mogućnosti što hitnije pomognete. Trebali bismo jedan radio-aparat na akumulator, jedno sito za umnožavanje (stappeldruck) boje za umnožavanje, matrica, papira i ostalog tehničkog materijala potrebnog za agitaciju i propagandu. Kako su veze s okupiranim područjem s Vašeg teritorija relativno dobre, nadamo se da ćete nas u tome pogledu moći pomoći.

Uvjereni ismo da će uska veza između naroda Hrvatskog primorja i Gorskog kotara i Primorsko-goranske divizije kao i veza našeg štaba s vama biti od koristi za narodnooslobodilačku borbu u tim krajevima kao i za našu diviziju.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Polit, komesar: Komandant:

Artur Turkulin, v. r. Veljko Kovačević, v.r.[5]

Tako je započela uspješna suradnja vojnih i političko-partijskih rukovodstava, koja je u narednom razdoblju dala pozitivne rezultate. Bili su toliko upućeni jedni na druge da se bez njihove suradnje nije mogao ni zamisliti uspješan razvoj borbe. Bez pomoći partijskih foruma i narodnooslobodilačkih odbora ne bi bilo moguće snabdijevanje, a time ni opstanak divizije, dok su oružane akcije divizije predstavljale osnovicu za svaku političku i bilo koju drugu aktivnost na terenu.

Prilikom formiranja 13. PG divizije na području 5. operativne zone ostalo je toliko boraca da se mogla formirati još jedna brigada. Izvan divizije ostao je 1. primorsko-goranski odred od tri bataljona, od kojih je jedan bio samostalan i razmješten na području Sušaka i Kastva, zatim izvjestan broj boraca u sastavu baza i punktova i komanda Primorsko-goranskog područja. Samostalni bataljon imao je zadatak da prihvaća nove borce s područja svoga razmještaja i Istre, a kada brojčno dovoljno ojača, da preraste u 2. PG NOP odred. Prema naređenju GŠ NOV i PO Hrvatske od 23. aprila 1943. Štabu 5. operativne zone o formiranju 2. NOP odreda, ta jedinica trebalo je da bude pokretna a ne vezana za određeno područje. Pored ostalih, imala je i zadatak da kontrolira punktove za mobilizaciju novih boraca u Istri. Do formiranja odreda, Štab 5. operativne zone trebalo je da sa svojim jedinicama i političkim sredstvima djeluje u Istri, da izvršava borbene akcije i da mobilizira što više ljudstva za popunu jedinica 2. NOP odreda, a da višak ljudstva šalje GŠ Hrvatske.[6]

Naredbom GŠ NOV i PO Hrvatske od 21. juna 1943. rasformirana je 5. operativna zona, a na njenu terenu i s istim djelokrugom rada formirana je Grupa primorsko-goranskih odreda. Za komandanta je postavljen Nenad Drakulić, a za političkog komesara Joso Gržetić.[7]

[5] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/464.

[6] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 14, str. 281—282.

[7] Isto, knj. 16, str. 243.

Za političku situaciju u Hrvatskom primorju ta je reorganizacija bila veoma značajna. 13. divizija bila je pokretna operativna formacija i manevrirala je u skladu s operacijskim planovima viših komandi, a političke prilike i aktivnost neprijatelja u Primorju više su puta ovisili o jačini oružanih snaga NOP-a. Kao pretežno teritorijalne formacije, odredi su se uglavnom zadržavali na terenu Hrvatskog primorja i Gorskog kotara gdje su partijskim rukovodstvima tih područja stalno pomagali.

Rad partijskih i vojnih rukovodstava na mobilizaciji novih boraca

Planovi viših komandi o popuni tadašnjih jedinica i formiranju novih temeljili su se na pretpotsavci da će političko-partijska rukovodstva na terenu izvršiti svoje zadatke na okupljanju novih boraca. Stoga je početak 1943. obilježen naporom na mobilizaciji novog ljudstva. U vezi s tim pitanjem OK KPH za Hrvatsko primorje izvijestio je 27. januara 1943. CK KPH da je u toku mjeseca stiglo u jedinice oko 200 novih boraca, uglavnom iz kotara Crikvenice, a da je iz kotara Sušak tri puta stiglo 10—15 ljudi. Kako je kampanja za mobilizaciju bila u toku, očekivalo se da će iz kotara Sušak prispjeti još šesdesetak boraca.[8]

Premda brojka od 200 ljudi nije za potcjenjivanje, OK je smatrao da mobilizacija nije uspjela, pa je nastavljena nesmanjenom snagom. Svi izvještaji partijskih rukovodstava s terena govore o mobilizaciji novih boraca kao o najvažnijem zadatku Partije. Iz njih se vidi da su se ljudi za odlazak u partizane lakše odlučivali u onim krajevima gdje je kontakt političkih radnika s narodom pojedinih naselja bio lakši, odnosno gdje je sam narod vršio pritisak na pojedince da idu u vojsku, da se ne šetaju po selima itd. Prema kazivanju sekretara KK KPH za Sušak samo januara 1943. iz kotara i grada pošlo je u NOV »ukupno 63 druga i 3 drugarice, od toga 19 drugova i 3 drugarice iz Sušaka tj. iz žice«.[9]

Na odlazak ljudi u partizane okupator je brutalno reagirao hapšenjem obitelji (pa čak i susjeda) onih koji su pošli, paljenjem njihovih kuća itd. Tako je iz Drage, Praputnjaka i kastavskih sela pohapšeno mnogo obitelji odbjeglih boraca.[10] To je izazvalo prezir i strah čak i kod nedužnih ljudi, jer je kao »susjed« svatko mogao biti uhapšen i maltretiran. O toj situaciji izvijestio je sekretar KK KPH za Sušak 21. februara 1943. OK KPH:

> »Sada su povodom paljenja kastavskih sela svuda izašli plakati da će kada netko pođe u šumu sve susjede internirati, njihove kuće zapaliti i nekoje čak strijeljati. Ljudi vele da je to kulminacija i kada pročitaju mahnu rukom i idu dalje. Dalje pišu da će biti strijeljan kome je netko pošao u šumu u posljednje vrijeme, pa izgleda da bi iz samoga grada se prilično ljudi diglo, jer bježe od straha, a što će pak biti kada naprave nešto slično.«[11]

[8] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/373.
[9] **Isto,** KP-268/377.
[10] **Isto.**
[11] **Isto,** KP-268/398.

U takvoj situaciji ,da bi zaštitili obitelji i imali izgovor pred okupatorom, pojedinci su zahtijevali da partizanska vojska dođe po njih i da ih »nasilno« digne.

O teroru okupatora prema obiteljima i susjedima novomobiliziranih boraca i o uništavanju njihove imovine pisao je OK KPH za Hrvatsko primorje u redovnom izvještaju CK KPH od 24. februara 1943. Konstatirao je da su takve mjere okupatora usporile priliv novih boraca, pa ih je u februaru došlo svega oko 100.[12]

Narednih mjeseci, nešto zbog straha od represalija a nešto zbog drugih razloga, priliv novih boraca se smanjio. Iz izvještaja KK za Sušak od 25. marta 1943. proizlazi da su usprkos nastojanjima, apelima partizanske štampe i bacanju letaka mase na mobilizaciju »ostale gluhe«. Kao razlog takvom ponašanju navode strah za obitelji i kuće.[13] U maju je iz kotara Sušak došlo 20 novih boraca,[14] što nije bio pravi izraz mogućnosti toga trenutka.

Potkraj marta 1943. iz Istre je s Josipom Matasom (Abesincem) u Kastavštinu stiglo 13 boraca.[15] Kasnije se priliv novih boraca iz Istre neprestano povećavao.

Već je bilo govora o tome da tzv. mobilizacija boraca za partizanske jedinice nije bila zakonska obaveza ljudi koje su organizacije KPH ili vojne komande pozivale u oružanu borbu. Ipak, svi novi borci koji su na razne načine i raznim kanalima doprli do partizanskih jedinica, politički, psihički i fizički nisu bili pripremljeni za napore partizanskog načina ratovanja. Suočeni s teškoćama, pojedinci su se pokolebali, demoralizirali i odustajali od dalje borbe ili boravka u sastavu krupnijih borbenih jedinica. Neki su se vraćali u sela i gradove i predavali okupatoru, a drugi su ostajali u blizini svojih sela zadržavajući oružje. Premda se nisu predavali okupatoru, politički su negativno djelovali na narod svoga kraja. Da bi opravdali svoje postupke, širili su priče o teškoćama i nepravdi koja vlada među partizanima, što je negativno djelovalo na ljude koji su se tek pripremali na odlazak u NOV. Jedan dio boraca teritorijalne su komande i partijska rukovodstva prihvatili, nahranili, snabdjeli obućom i odjećom, bolesne izliječili i vratili u jedinice, dok su neki odbili da se vrate. Okupator je dobro postupao s onima koji su mu se predali i iskorištavao ih je u političko-propagandne svrhe, da se uvlače u političke organizacije i da saznaju stanje naših jedinica i komandi.[16]

Domaća reakcija također se vješto koristila prisutnošću dezertera i njihovim iskazima pokušavala dokazati narodu kako su bili u pravu kada su zahtijevali suzdržljivost i distanciranje od borbe protiv okupatora. Na pozive za odlazak ljudi u oružanu borbu reakcija je odgovarala da »odlaskom« ljudi u partizane nismo postigli ništa, već samo to da se strijeljalo na stotine ljudi i popalila sela i odvelo stotine ljudi u internaciju«.[17] Sekretar

[12] Isto, KP-268/401.
[13] Isto, KP-268/433.
[14] Isto, KP-269/490.
[15] Isto, KP-269/437.
[16] Isto.
[17] Isto, KP-268/349.

KK KPH za Sušak u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje od 25. marta 1943. konstatirao je da su među dezertere, koji su počeli osnivati logore po okolici Benkovca,[18] i HSS-ovci umiješali svoje prste.[19]

Polovinom 1943. borci su u većem broju počeli pristizati u jedinice NOV. Velike pobjede snaga antihitlerovske koalicije, uspjesi NOV Jugoslavije i prolazak zime, privukli su u partizanske redove mnogo novih boraca, naročito poslije pada fašizma. Iz sačuvanih izvještaja, zapisnika i partizanske štampe toga vremena teško je pouzdano utvrditi točan broj novih boraca, ali se može procijeniti da ih je od aprila do augusta u jedinice NOV pošlo oko 1.500.[20]

U borbene jedinice pojedinci su odlazili na osnovi usmenih poziva sekretara partijskih organizacija ili pismenih poziva koje su pripremale vojne komande i dijelile ih partijskim rukovodstvima. Brnabić tvrdi da je najviše novih boraca došlo na osnovi pismenih poziva. Kao primjer navodi Krimeju, gdje se od 21 pozvanog odazvalo 18.

Odlaskom sve većeg broja ljudi u partizanske jedinice teren se relativno brzo praznio. Ostali su manje svjesni i politički još nedovoljno izgrađeni ljudi, na koje pojedinačni apeli o potrebi pristupanja oružanoj borbi nisu davali očekivane rezultate. Imajući na umu tu činjenicu i pozitivno iskustvo odziva na pismene pozive, MK KPH za Sušak odlučio se za sistematsku mobilizaciju ljudi, pa je u tom smislu zadužio pojedine partijske rajone da pripreme mobilizacijske popise svih sposobnih za vojsku.[21] Takve su pripreme dobro poslužile, osobito poslije kapitulacije Italije, kada je iz grada Sušaka pošlo mnogo boraca u NOV zahvaljujući sređenoj evidenciji.

Novi borci odlazili su za popunu jedinica 13. PG divizije i teritorijalnih jedinica u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, a neki su poslani dublje u unutrašnjost za popunu drugih jedinica NOV Jugoslavije. Ta je popuna veoma korisno poslužila jedinicama u odlučnim događajima koji su nastupili prilikom kapitulacije Italije. Naime, jedan dio talijanske vojske na našoj teritoriji nije pristao da položi oružje, pa ih je trebalo na to prisiliti.

[18] Gornji i Donji Benkovac jesu zaseoci na putu između Fužina i Ziobina.

[19] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/504.

[20] Na kotarskoj konferenciji NOO-a za Sušak .održanoj 8. augusta 1943, iznesen je podatak da je iz kotara u razdoblju april — august 1943. u NOV je pošlo 669 boraca *(Primorski vjesnik,* br. 75 od 12. VIII 1943). Iz Sušaka u aprilu su pošla 72 borca, iz Rijeke 2, a iz Istre 10. U razdoblju između 1. i 17. maja iz Sušaka pošla su 104 borca, iz Rijeke 14, a iz Istre 3 *(Primorski horac,* br. 5 od maja 1943). Prema izvještaju Polda Brnabića, sekretara MK KPH za Sušak, OK KPH za Hrvatsko primorje od 22. VII 1943, s područja Sušaka u partizane je otišlo u periodu između 10. juna i 11. augusta 1943, 39 muškaraca i 6 žena. Ali taj broj nije pokazivao pravo stanje jer je dio boraca pošao »divljim vezama« iz straha od hapšenja poslije jedne provale u Sušaku (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/535). U razdoblju između 5. jula i 28. augusta iz kastavskih sela, računajući i sela iza stare granice koja su za politički rad bila pridodata ka KK KPH za Kastav, otišla su u NOV 283 borca, a iz grobničkih sela 189 (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/611 i 270/587).

[21] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/538.

Za članove KPH i partijske rukovodioce mobilizacija boraca bila je veoma osjetljiv i nezahvalan posao. Prvo zbog toga što su slabići prilikom hapšenja odavali njihova imena pa su često padali u zatvor, i drugo što su se pojedinci izgovarali da neće poći u partizane dok ti i ti, uglavnom članovi KPH koji su radili na mobilizaciji, ne odu prije njih. Tako su neki članovi KP morali ići, mada su bili potrebniji na terenu. Često se zbog toga postavljalo pitanje održavanja pojedinih ćelija i kontinuiranog rada na terenu. U takvim situacijama ćelije su se najčešće popunjavale ženama na koje se manje upiralo prstom. Ali je bilo i slučajeva da pojedini članovi KPH nisu htjeli ići u partizane, pa se organizacija relativno brzo rješavala njihovih usluga.

KONFRONTACIJA PROGRESIVNIH I REAKCIONARNIH SNAGA

Odnos prema ratnim saveznicima

Neuspjesi fašističkih armija na istočnom frontu i u Africi pozitivno su se odrazili na političko raspoloženje i držanje naroda u gradovima i u selima. Tako se u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje upućenom CK KPH 27. januara 1943. kaže:

> »Pobjeda Crvene armije, uspjesi naše narodnooslobodilačke vojske, kao i pojačani rad naših organizacija čine da se brišu u očima naroda i posljednje sumnje u skori slom fašizma. Porastom naših snaga na jednoj strani, izaziva na drugoj strani sve otvorenije zbijanje reakcije, kako HSS-a koji je ovdje najjači, tako i ostalih stranaka i društava.«[22]

Takva ocjena političkog raspoloženja proizlazi iz izvještaja kotarskih komiteta, koji su neposredno pratili reagiranje na terenu. Odugovlačenje zapadnih saveznika da dokrajče frontu u Africi i otvore drugi u Evropi pobuđivalo je sumnje u njihove prave namjere. Čak se govorilo da sabotiraju savezničku stvar[23] i da će se iskrcati onda kada nam više ne budu »potrebni samo da okupiraju i zadobiju nekoje zemlje«.[24]

Partija je ulagala velike napore uvjeravajući narod da je savezništvo između SSSR-a i zapadnih zemalja trajno i na zdravim temeljima, ali u tome nije imala velikog uspjeha. OK KPH u izvještaju CK KPH od 24. februara 1943. konstatira da interes masa za politička zbivanja u svijetu sve više raste, da se širi uvjerenje u skori slom fašizma, ali da u narodu sve više sazrijeva uvjerenje »da Rusi snose cijeli teret na svojim leđima u ovom ratu. I pored isticanja saveza između Engleske, Rusije i Amerike svuda se zapaža crv sumnje kod naroda prema saveznicima, tj. prema Engleskoj i Americi i nije rijetkost da pored svih nastojanja naših organizacija među narodom čujemo prepričavanja koja se svode na to da Engleska i Amerika

[22] Isto, KP-268/373.
[23] Isto, KP-268/358.
[24] Isto.

imaju svoje planove, da čekaju iscrpljenje Njemačke i Rusije i onda da se iskrcaju u Evropi kao spasioci.«[25]

Konstatacija da »Englezi čekaju da se Rusi i Nijemci istroše, a zatim da se oni iskrcaju i diktiraju mir u Evropi«, zabilježena je i u izvještaju OK KPH CK KPH od 2. aprila 1943.[26]

Što je vrijeme više odmicalo a ekonomska situacija se pogoršavala, narod je sve više osjećao rat kao nepodnošljiv teret, pa je bio spreman da anatemizira svakog saveznika koji nije ulagao napore da se neprijatelj što prije dokrajči. Stoga mu je teško padalo zatišje poslije izbacivanja fašističkih snaga iz sjeverne Afrike do iskrcavanja na Siciliju. Sumnje naroda u iskrene namjere Engleske i Amerike u savezništvo sa SSSR-om OK KPH je u izvještaju CK KPH od 5. jula 1943. ocijenio kao »posljedicu slabog političkog rada medu masama.«[27]

Iskrcavanje savezničkih snaga na Siciliju pozdravile su sve političke grupacije. Među anglofilski nastrojenim snagama osjećala se i radost i zabrinutost; radost zbog približavanja snaga čije su društveno uređenje priželjkivali, a zabrinutost zbog izražene suglasnosti među saveznicima. Pristalice NOP-a pozdravile su otvaranje fronte na Siciliji kao izuzetno važan događaj, jer su u tom pothvatu vidjeli garanciju da rat neće predugo trajati. Međutim, zbog toga (konstatira sekretar MK KPH za Sušak u izvještaju 22. jula 1943) nije bilo nijednog slučaja defetističkog gledanja na potrebu NOB-e ni zbunjenosti što se Englezi približavaju. Takvo raspoloženje ocijenjeno je kao uspjeh usmene i pismene propagande NOP-a, koja je uspjela narodu predočiti pravi značaj, smisao i čvrstinu antihitlerovske koalicije.[28]

Djelovanje reakcionarnih snaga

Usporedo s djelovanjem rukovodstava NOP-a u Hrvatskom primorju radile su i građanske stranke. Zadržale su svoju programsku orijentaciju, ali su više puta ujedinjavale svoje snage u nastojanju da oslabe pozicije ili da razbiju organizacije NOP-a. Gubeći prestiž u narodu, koji je sve više prihvaćao programsku orijentaciju KPH, pojedinci iz njihovih redova povezivali su se s okupatorom i, oslanjajući se na njega, političkim i represivnim mjerama djelovali protiv progresivnih snaga. Nigdje nisu bili osobito jaki, ali su i svojim pojedinačnim aktivnostima zbunjivali ponekad rukovodstva NOP-a, koja su ih »gledala većima nego što su to i bili«.[29]

Rad HSS-a. Politički utjecaj HSS-a najviše se osjećao u mjestima uz obalu. Tu su organizacije NOP-a, pritiješnjene terorom okupatora i denuncijacijama domaćih izdajnika, bile najslabije.[30] U izvještajima kotarskih ko-

[25] **Isto, KP-268/401.**
[26] **Isto, KP-269/437.**
[27] **Isto, KP-270/520.**
[28] **Isto, KP-270/538.**
[29] **Pismena izjava** Slavka Komara autoru za ovaj **rad.**
[30] **AIHRPH,** fond OK KPH za Hrvatsko primorje, **KP-268/409.**

miteta i Okružnoga komiteta KPH za HP marta i aprila 1943. govori se o organizacijama i pojedinim vodećim ljudima HSS-a u Senju, Novom, Crikvenici, Kraljevici, Sušaku i Kastavštini.[31] Uz obalu su djelovali otvoreno, dok su po obližnjim mjestima svoju aktivnost udešavali prema okolnostima, orijentirajući se uglavnom prema opredijeljenosti stanovništva za NOP. Tamo gdje su smatrali da ne postoje uvjeti za stvaranje organizacija, držali su na vezi pojedince i preko njih širili razne vijesti i parole protiv NOP-a. U mjestima gdje su mislili da su organizacije NOP-a slabe i gdje partizani nisu mogli doći, održavali su sastanke i stvarali organizacije. Izvještaji KK KPH za Sušak od aprila 1943. bilježe da su se okupljali u Vratima, Fužinama, Benkovcu, Hreljinu i selima Zavrha (Praputnjak, Krasica, Škrljevo, Kukuljanovo). U tim mjestima formirali su lanac svojih organizacija i s povjerenicima održavali sastanke.[32]

U izvještajima partijskih rukovodstava s terena i ocjenama OK KPH za Hrvatsko primorje ima dosta podataka o angažiranosti HSS-a protiv NOP-a, o njihovoj suradnji s okupatorom, četnicima[33] i drugim građanskim strankama i grupacijama, do ocjena da se stavljaju »pod zaštitu ustaša«.[34] U toj borbi često su nastupali »pod parolom da KP rušilačkim sistemom stvara za sebe temelje svojih uspjeha, da je u borbi teško iskvarila narod, da se vode borbe samo na teritoriju Hrvatske, a ne i u Srbiji i Sloveniji i da je borba KP zapravo borba za položaje pojedinaca«.[35] Parolama o »zaštiti naroda« protiv komunističke partije »koja je povela ljude na klanje«,[36] angažiranjem kod okupatorskih vlasti oko puštanja na slobodu nekih pohapšenih građana i sličnim postupcima pokušavali su se predstaviti kao tumači narodnih interesa i zaštitnici od nasilja okupatora.[37] »Njihova je taktika — izvještava OK KPH CK KPH 2. aprila 1943 — u duhu direktive: *budite zmije i lije.*™ Svim silama nastoje sačuvati glas narodnih boraca pod krinkom pristalica NOB-e«.[39]

Napade partizanske štampe na njihovu politiku i pojedine vodeće ljude primali su s rezignacijom. Pokušavali su da ih ublaže raznim obećanjima i da ih sitnim uslugama NOP-u paraliziraju. Smatrali su da je osnovna snaga i garancija uspjeha NOP-a NOV Jugoslavije, pa su na razne načine pokušavali slabiti njen utjecaj u narodu. Kada su pojedini dezerteri počeli širiti glasine o nepravdi i teškoćama u partizanskim jedinicama, vješto su pothranjivali takve priče i ubacivali pisma s defetističkim sadržajem, pisana tobože od partizana s terena.[40] Smatrali su da je osnovni zalog uspjeha i pobjeda NOV u borbi skovano bratstvo i jedinstvo naših naroda, pa su

[31] Isto, KP-269/439 i KP-269/461.
[32] Isto, KP-269/490.
[33] Isto, KP-268/409.
[34] Isto, KP-268/421.
[35] Isto.
[36] Iz govora Hinka Rescha, predstavnika domobranstva kod 2. talijanske armije. Usp. AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/358.
[37] Isto.
[38] Podvukao autor.
[39] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/437.
[40] Isto, KP-270/517.

počeli ubacivati parole »da će svi Hrvati biti poklani jer se u NOV nalaze većinom Srbi«, itd.[41] U svim svojim akcijama nastojali su da se otvoreno neposredno ne angažiraju protiv NOP-a, jer su znali da je narod u većin uz njega.

Rad jugoslavenskih nacionalista. Među jugoslavenski orijentiranim partijama i grupacijama do početka 1943. već je bila izvršena diferencijacija na pristalice i protivnike borbe protiv okupatora. Ono što je odobravalo borbu pristupilo je NOP-u ili se distanciralo od politike rukovodstava svojih stranaka. Dio tih snaga, uključujući većinu vodećih ljudi, nije bio za borbu niti za suradnju s NOP-om. Naprotiv, sve su se više i otvorenije angažirali protiv njega.

U partijskim dokumentima ima dosta podataka o njihovoj aktivnosti na Sušaku i drugim mjestima. U izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje CK KPH od 27. januara 1943. zabilježeno je:

> »Bijela garda na Sušaku redovito se sastaje a u zadnje vrijeme osjeća se sve veća aktivnost istih i u drugim mjestima pored obale. Na Sušaku denunciraju naše drugove i sve one koji odbijaju da s njima aktivno surađuju. U zadnje vrijeme šire lažne vijesti o kompromisu između Engleske i osovine i o tome kako će oni zajednički raditi protiv Sovjeta.«[42]

Imali su svoje uporište u Bakru,[43] a u Kostreni su se okupljali oko Atea Šustera.[44] Aktivni su bili u Kastvu, po nekim grobničkim selima, na Krku, i u drugim mjestima. Poput HSS-ovaca i oni su pokušavali da se predstave kao zaštitnici naroda, te su pomagali siromašne i obitelji internираca.[45]

Iskrcavanje anglo-američkih snaga na Siciliju povećalo je njihove nade u mogućnost savezničkog angažiranja na Balkanu. Međutim, na te događaje nisu reagirali bučno kako su to neki politički aktivisti NOP-a očekivali,[40] već su brižljivo nastavljali agitaciju oko prikupljanja i organiziranja svojih pristalica. Osobito su svoj rad pojačali kod omladine (najviše kod studenata). Uglavnom se radilo o sinovima poznatih reakcionara, koji su vrbovali svoje kolege i ostalu omladinu u njihove redove.[47] Prema izvještaju sekretara MK KPH za Sušak od 22. jula 1943, svojim pristalicama su davali da popune popise s potrebnim podacima da bi se mogli »predstaviti Englezima kada dođu«.[48] Izvještaj dalje nastavlja:

> »Što se tiče njihovog glasila »Slavenski jug« svi putevi, koje smo do sada mogli slijediti, vode do dr Frančića i njegove grupe. Nekoji naši drugovi koji poznaju tu gospodu od ranije, njihovo političko mudrovanje i stil pisanja, tvrde da su članci u tom listu napisani pretežnim dijelom od dr Frančića, Bradetića i Ratkovića.«

[41] Isto, KP-270/520.
[42] Isto, KP-268/373.
[43] Isto, KP-269/461 i 269/490.
[44] Isto, KP-468/433.
[45] Isto, KP, 270/520.
[46] Isto, KP-270/538.
[47] Isto.
[48] Isto.

Rad četničkih grupacija. U kolaboriranju s okupatorom protiv NOP-a najdalje su otišli četnici. Njihovi predstavnici iz talijanske okupacione zone održali su s komandom 2. talijanske armije 12. novembra 1942. u Rijeci konferenciju i dogovorili se o još tješnjoj suradnji u borbi protiv NOV.[49] Četnički štab u Opatiji održavao je stalne veze s pojedincima i grupacijama u Sušaku, Crikvenici, Kastvu, Krku i s četnicima Gomirja. Međutim, uza sva nastojanja i privilegije koje su im talijanski fašisti nudili, u Sušaku i čitavom Hrvatskom primorju nisu uspjeli formirati nijednu borbenu jedinicu; sve je ostajalo na golom fraziranju i politiziranju. Neki četnički nastrojeni željezničari iz Škrljeva, koji su putovali i održavali veze s četnicima Gomirja, dobivali od njih upute i prenosili poštu, bili su povezani i s organizacijama NOP-a. Njima je četnički štab iz Gomirja ponudio novac da ga podijele među pravoslavne željezničare, ali su odbili da ga prime. Tek kada su se konzultirali s aktivistima NOP a, uzeli su ponuđeni novac i predali ga partizanima.[50]

O četničkim uporištima po gradovima i selima na otoku Krku govori se u izvještaju KK KPH za Krk od 23. maja 1943. Pokušavali su da po selima stvore »odskočne daske« za političko djelovanje. Njihove »vođe« i »vodice« pokušavali su se približiti organizacijama NOP-a i probijati se u njih, da bi ih kasnije razbijali. KK je upozorio sve partijske i druge organizacije na otoku na njihove namjere.[51] Prema izvještaju KK KPH za otok Krk od 22. juna 1943, na otoku je aktivno djelovalo četničko rukovodstvo oko kojeg su se okupljali bivši policajci i žandari. U izvještaju se, uz ostalo, kaže:

> »U zadnje vrijeme počeli su prijetiti ljudima da pristupaju u njihovu organizaciju, jer da će snositi odgovornost ako to ne učine. Njihovo nastupanje posve je otvoreno i sa znanjem talijanskih vlasti, a čini se da će dobiti i puške, tako sami kažu.
>
> Previše su kompromitirani da bi ih narod slijedio, no ipak njihove izjave znaju da prave pomutnju kod neobavještenih.«[52]

Uza sva nastojanja, četništvo u prvoj polovini 1943. nije uspjelo da se konsolidira i stvori jača uporišta ni u jednom mjestu Hrvatskog primorja.[53]

[49] V l a d o S t r u g a r, *Jugoslavija 1941—1945,* str. 137 i 376.

[50] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/433.

[51] Isto, KP-269/489.

[52] Isto, KP-269/505.

[53] Prisjećajući se danas tih događaja neki rukovodioci NOP-a zapadnog dijela Hrvatskog primorja procjenjuju da četništvo i građanske stranke nisu bile politički i organizaciono toliko jaki niti su se u tolikoj mjeri eksponirali protiv NOP-a da bi to posebno zabrinjavalo. I te stranke i njihova rukovodstva bili su u znatnoj mjeri kompromitirani, pa se jedan dio njih trudio da suradnjom s NOP-om, iskreno ili kamuflirano, kako-tako povrati izgubljeni ugled i poziciju kod birača. Međutim, borba protiv utjecaja građanskih stranaka bila je stalna. NOP je zastupao aktivan odnos prema okupatoru i onima koji su mu služili, a građanski političari pasivnost. Između te dvije koncepcije vodila se borba za utjecaj kod masa, tako da nema gotovo ni jednog izvještaja s terena ni izvještaja OK KPH za Hrvatsko primorje Centralnom komitetu KPH a da se u njemu ne govori o utjecaju građanskih stranaka na mase i o borbi protiv tog utjecaja.

Ni ostale političke grupacije nisu mirovale. Sekretar KK KPH za Sušak izvijestio je OK KPH 15. januara 1943. da su se počeli aktivirati ustaški odbori, ali su im pristaše NOP-a zaprijetili da će ih smatrati izdajicama naroda i baciti na njih bombe, što je izazvalo strah kod pojedinaca.[54] I svećenstvo je bilo aktivno.[55] U KK KPH za Sušak evidentirano je da su početkom aprila ogulinski župan i senjski biskup posjetili poznatog ustaškog kanonika Mata Polića u Bakru. Nije utvrđeno što je sve bio predmet njihova dogovora, ali se pretpostavljalo da su, između ostaloga, razgovarali o mogućnosti prelaska senjskog biskupa sa pratnjom u Bakar, zbog ugroženosti Senja od partizana.[56]

Pad fašizma i pokušaj reakcionarnih snaga da preuzmu vlast

Prve značajnije pobjede savezničkih snaga na istočnoj fronti i u sjevernoj Africi potakle su neke građanske političare da se pripreme za preuzimanje vlasti poslije kipitulacije Italije. U tom su prednjačili HSS-ovci. U izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje od 24. februara 1943. nalazimo podatak da Jančiković preko Borića i drugih traži ljude i organizira snage za preuzimanje vlasti u Senju »u času preokreta, kako on kaže, da ne nastradaju nevini ljudi«.[57] Tvrdnju da HSS traga za »ljudima koji bi bili podesni za uzimanje vlasti po padu fašizma« nalazimo i u izvještaju istog foruma od 2. aprila 1943.[58]

Budući da se dosta ljudi, okupljenih oko Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta (JUREPO) i četnika kompromitiralo u očima naroda zbog suradnje s okupatorom, neki od njihovih vođa pokušali su formirati novu »političku stranku s idealnim jugoslovenskim programom«. Navodno su odbijali suradnju sa sušačkim četnicima »koji da su talijanski plaćenici s nekakvim velikosrpskim programom«. Organizatori te nove stranke objašnjavali su svoje namjere kao pripremu za dolazak Engleza, koji će pitati tko je pravi predstavnik naroda, i zbog potrebe preuzimanja vlasti na Rijeci da se ne bi ponovila situacija iz I svjetskog rata.[59]

Kada je poslije gubitka Sicilije 25. jula 1943. Mussolini svrgnut i fašisti izgubili vlast, nije bilo vremena da se razmišlja o političkom čistunstvu bilo koje od građanskih stranaka i grupacija, osobito ne četnika i bjelogardijaca. Sekretar MK KPH za Sušak Poldo Brnabić izvijestio je 27. jula 1943. OK da četnici i jugoslavenski nacionalisti imaju pune ruke posla. On piše:

> »Trče, sastaju se u Kontinentalu te po svojim prostorijama koje su iznajmili.«

[54] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/358.
[55] Ovu konstataciju ne treba shvatiti kao generalnu ocjenu držanja svećenstva u tom periodu. Među svećenstvom bilo je i aktivista NOP-a i odbornika narodne vlasti. Međutim, u konkretnom slučaju partijska je rukovodstva s pravom zabrinjavalo držanje jednog dijela svećenstva, osobito višeg.
[56] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/461.
[57] Isto, KP-268/409.
[58] Isto, KP-268/437.
[59] Isto, KP-270/522.

Njihovi predstavnici (Špiro Jokić i drugi) posjetili su već sutradan civilnog komesara Stupara i tražili oružje za svoje ljude. Najvjerojatnije se radilo o pripremama udružene reakcije da silom preuzmu vlast poslije povlačenja talijanskog okupatora.

I na otoku Krku, osobito u Baški, nacionalisti su bili vrlo aktivni. Organizirali su se legalno, a podoficiri bivše jugoslavenske vojske vježbali su omladinu u baratanju oružjem.[60]

Inače je pad fašizma dočekan s velikom radošću. 0 tom raspoloženju Poldo Brnabić je zapisao:

> »Nije se zapravo znalo tko je veseliji — mi ili Talijani. Najedamput su svi sretni i presretni da su se riješili čovjeka za kojega su do jučer klali i ubijali.«[61]

Mussolinijeve slike nestale su sa zidova i fašistički amblemi s uniforma metropolitana, a mjesto crnokošuljaša koji se nisu pojavljivali, ulicama su krstarile patrole kraljevske vojske. No sve je proteklo mirno i bez incidenta.

Iz Rijeke se 28. jula 1943. OK KPH jednim pismom javila Ruža Bukvić Ranka. Ona piše da, izuzev nekoliko parola po javnim zgradama i kućama poznatih fašista i pojedinačnih ispada vojnika kraljevske vojske protiv fašista, drugih incidenata nije bilo. Fašističke vođe sakrile su se »u mišje rupe, a ostali narod koji je bio u partiji, opradava se time što vele da su bili članovi iste zbog kruha, ali da fašiste idealiste nisu bili nikada.« Naravno, neki su već tada računali da će Englezi Rijeci dati autonomiju i od nje stvoriti »citta libera«.[62]

Premda na izgled mirna situacija je prvih dana nakon pada fašizma bila prilično napeta. Na sve strane radilo se užurbano. Građanski političari pokušali su pronaći zajedničku platformu za nastup pred masama naroda i prema okupatoru. U tome nisu uspjeli. Pokazalo se da su činioci u kojima su reakcionari gledali svoju snagu ispali njihova velika slabost. Užurbano oblijetanje ureda okupatorskih vlasti i kasarni talijanske vojske još jednom su dokazali narodu na koju su se razinu srozali i što im je cilj, pa su se svi pošteni građani distancirali od takvog prljavog posla. To je veoma reljefno izrazio sekretar MK KPH za Sušak u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje od 30. jula 1943. u kome uz ostalo, kaže:

> »Kako smo vam već javili politička situacija se kod nas poslije pada fašizma do temelja izmijenila. Karakterizira je potpuna koncentracija reakcionarnih struja, koje u najvećoj žurbi okupljaju svoje snage i spremaju se za »preuzimanje vlasti«. Dvije najvažnije grupe, kako smo Vam javili, su četnici i Jurepo[63][...]
>
> Kako ćete moći razabrati iz gornjeg mi smo momentalno u dosta škakljivom položaju. Naše mase su se pokazale dosta disciplinirane i uvjereni smo da bi ih mogli povesti u borbu da raspolažemo oružjem. Međutim, nama će biti nemoguće doći do oružja ako nas četnici zaskoče pod okriljem i zaštitom okupatoru. Zato smatramo da bi bilo potrebno da nas informirate ka-

[60] Isto, KP-270/545.
[61] Isto.
[62] Isto, KP-270/S46.
[63] Jugoslavenski revolucionarni pokret.

kve su vaše namjere obzirom na zauzimanje grada i obzirom na akcije ko je predstoje. To bi moglo mnogo koristiti kod stvaranja naših zaključaka i davanja direktiva, koje se od nas danomice traže.

Konačno možemo ustvrditi još činjenicu da je cijeli taj bjelogardijski pokret ipak ostao u jednom zatvorenom krugu i da su mu pristaše uglavnom samo nama već dobro poznati reakcioneri. Mi od naših simpatizera nismo izgubili možda ni jednog; dapače, njihova djela i namjere nailaze na sveopće gnušanje te ideološki smo učvrstili naše redove. Mnogi mlitavci su tek danas uvidjeli tko je izdajica a tko se bori protiv okupatora. Da su nam momentalno tako neugodni i čak opasni, makar u velikoj manjini, jer je razumljivo, oni rade, agitiraju, nose oružje sasvim otvoreno, dok smo mi prisiljeni da se krijemo ne samo pred okupatorom nego i pred njima. Da imamo oružja bila bi i naša situacija mnogo povoljnija[.. .].«[64]

OK KPH za Hrvatsko primorje iznio je u izvještaju CK KPH od 3. augusta 1943. neka svoja zapažanja i ocijenio političku situaciju u Primorju poslije pada fašizma. U njemu se konstatira sveopća mržnja prema Mussoliniju i fašizmu među građanima, talijanskim vojnicima i oficirima. Samo su fašisti bili utučeni i zabrinuti i jedno se vrijeme nisu pojavljivali. Prvih se Hana računalo da će se rat uskoro završiti i talijanska vojska povući. Ali je njihovo grozničavo utvrđivanje nekih mjesta uz obalu i prisilno tjeranje naših ljudi za gradnju bunkera izazvalo pomutnju kod naroda.

U vezi s držanjem građanskih stranaka u izvještaju se konstatira:

»U redovima reakcije, naročito HSS-a, zadnji događaji izazvali su pomutnju. Mnogi žale da su do sada ostajali po strani. Traže sastanke s nama i voljni su da nam pomažu.

Četnici i bijela garda na Sušaku grozničavo se okupljaju i prema saopćenjima naših organizacija pripremaju se za preuzimanje vlasti. Svakodnevno se sastaju i održavaju veze s Glavnim štabom u Opatiji. Četnici traže suradnju s Vrkljanom, koji istu odbija. Hvale se da su naoružani što nije provjereno.

Naše organizacije na Sušaku traže direktive što bi radile u slučaju povlačenja Talijana. Opće je mišljenje da će isti naoružati reakciju i predat im vlast, no to je još po našem mišljenju preuranjeno. Činjenica je međutim da je pokret reakcije na Sušaku ostao ograničen na uski krug ljudi na koje mase gledaju s nepovjerenjem i prezirom.

Na Krku također osjeća se grozničavost bijele garde, no po izvještaju drugova isti nemaju nikakovu podršku masa.

Na Rijeci je stvar dosta komplicirana. Specifičnost je u tome što se narod osjeća nacionalno ugnjeten. Proletarijat je orijentiran lijevo; naše organizacije gotovo ne postoje, ako se uzme da ima oko 15.000 radnika. Talijanska partija uopće ne djeluje organizirano. Tu i tamo postoje neke veze Iz Trsta je došao jedan delegat KPI sa zadatkom da organizira štrajkove no nitko nezna tko je taj čovjek, može biti neki agent. Mi smo našim ljudima dali direktive da svaki pokret štrajka guraju d pomažu. Svuda se postavlja pitanje što ćemo raditi ako se Talijani povuku.«

Na kraju izvještaja OK moli CK KPH:

»Izvijestite nas kakav stav treba da zauzmemo u slučaju povlačenja talijanske vojske s naše obale. Naše organizacije po mjestima u žici tako su slabe, da nam je nemoguće pristupiti pravljenju ma kakvih planova. Javili smo im da budu budni u vezi sa grupiranjem reakcije, koja bi u tim momentima mogla pokušati teror nad našim ljudima«.[65]

[64] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/553.
[65] Isto, KP-270/560.

Malobrojnost članstva KPH u mjestima uz obalu navela je OK KPH za Hrvatsko primorje da izreče ovako pesimitičku ocjenu i podcijeni snagu naroda u pogledu poduzimanja ozbiljnijih mjera na razoružavanju okupatorske vojske. Znalo se da su Primorci bili patriotski nadahnuti i u znatnoj mjeri uključeni u razne organizacije NOP-a, pa se na njihovu pomoć moglo računati. Očito su precijenili mogućnosti relativno skromnih snaga domaće reakcije, koja bez oslona na okupatora nije predstavljala ozbiljniju opasnost.

Nenaoružane i u strogoj ilegalnosti, organizacije NOP-a u mjestima uz obalu, u vojničkom pogledu sigurno da nisu predstavljale naročitu snagu da bi same mogle stupiti u otvorenu borbu s okupatorima i domaćim reakcionerima, razoružati ih i osigurati red u tom prijelomnom trenutku, ali su bile spremne da pomognu jedinicama NOV u borbama za oslobođenje pojedinih mjesta, u razoružanju talijanske vojske, u izvlačenju materijalnih dobara iz skladišta itd. Kada je ta situacija nastupila, učinile su mnogo više od toga.

POLITIČKI RAD I ORGANIZACIONI RAZVOJ KPH

Rad KPH u kotaru Sušak

Do početka 1943. organizacije KPH stekle su dosta iskustva u političkoj borbi protiv reakcionarnih snaga, navikle na ilegalan rad uz ustanove i kasarne okupatora, lakše i brže uočavale i odabirale ljude za popunu svojih redova i za razne druge aktivnosti. U neprekidnoj i nemilosrdnoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika jedni su ginuli, a drugi odvedeni u zatvore i logore. Osim toga, NOB je dobivala sve šire dimenzije, sve više ljudi stupalo je u njene redove, a njih je trebalo prihvatiti, organizirati i stvoriti im uvjete za život i borbu... Da bi se održao kontinuitet u stalnom jačanju oslobodilačke i revolucionarne borbe, trebalo je raditi planski, organizirano i politički zrelo. Snaga revolucije u velikoj je mjeri ovisila o brojnosti, organiziranosti i političkoj izgrađenosti članova KP, osobito njenih rukovodnih ljudi. Od njih se tražilo da shvaćaju političke prilike u svijetu i u zemlji i da se brzo snalaze u kompliciranim situacijama, da su uvjereni u pravednost borbe koju je povela KPJ i u njenu krajnju pobjedu, da znaju komunicirati s ljudima i svoja politička uvjerenja prenijeti na mase, da imaju smisla za organizaciju i da svojim radom, vladanjem i borbenošću služe za ugled sredini u kojoj se kreću.

Pojačano grupiranje i sve bezobzirnije angažiranje reakcionarnih snaga, među kojima je bilo profesionalnih i agitaciji vještih političara, protiv NOP-a, zahtijevalo je od rukovodstava i članstva KPH i od svih antifašističkih organizacija ne samo da razumiju političku platformu NOP-a, već i aktivan odnos, protuakciju. Upravo o sposobnosti da se shvati situacija i da se mijenja u korist progresivnih snaga, ovisio je uspjeh NOB-e. OK KPH za Hrvatsko primorje u izvještaju CK KPH od 27. januara 1943. piše da »aktivnost HSS-a i drugih nama neprijateljskih stranaka čini da naše orga-

nizacije jasno uviđaju kakova im opasnost prijeti sa te strane i postaje im jasno kako smo malo radili na njihovom raskrinkavanju i kako smo upravo slijepo podcjenijvali njihove snage.«[66] Duž čitavog Primorja, osobito u mjestima na obali, reakcionarne snage stvarale su svoje baze i uporišta, sijale nevjericu u pobjedu SSSR i partizanskih snaga, širili glasine o iskrcavanju Engleza u Primorju itd.

Uspješna borba protiv takvih snaga zahtijevala je mnogo rada na političkom uzdizanju članstva i rukovodnih kadrova KPH. U vezi s tim problemom OK KPH za HP nastojao je ojačati partijske organizacije i ideološki ih uzdignuti. Za političku borbu protiv teorijski izgrađenih i u političkom radu vještih pristalica HSS-a i drugih stranaka trebalo je mnogo raditi na vlastitoj ideološkoj i političkoj izgradnji. Prema ocjeni OK od 24. februara 1943, teoretska uzdignutost partijskih jedinica na terenu bila je dosta niska, tako da nisu mogle samostalno izučavati materijal i stečeno znanje primijeniti u praksi.[67]

Da bi se članstvo KP i rukovodstvo ideološki pripremilo i osposobilo za političku borbu protiv protivnika NOP-a, pri OK i drugim partijskim forumima organizirani su kraći ili duži kursevi na kojima se izučavala marksistička literatura, program i ciljevi NOB-e, prigodni govori i članci, organiziranje i rukovođenje Partijom, rad s ljudima, vladanje na terenu itd. Partija je čvrsto odlučila da tom vrstom pripremanja kadrova, jer drugih mogućnosti školovanja nije bilo, koliko-toliko uzdigne teoretski nivo bar jednog dijela svoga članstva. Političarima i pristalicama građanskih stranaka mogle su se praštati greške, promašaji, preziran odnos prema narodu i slični propusti, ali je članovima i rukovodnim ljudima KP takvo ponašanje bilo nedopustivo.

Polazeći od činjenice da je prosvijećenost masa jedan od bitnih faktora progresa i uspjeha NOB-e, na oslobođenim područjima organizirane su škole, analfbateski tečajevi i kulturno-prosvjetni rad. Nedostatak prostorija, teško materijalno stanje i nerazumijevanje pojedinaca otežavali su takvu aktivnost, ali se ona usprkos teškoćama ipak razvijala.[68]

Rad kotarskih komiteta i organizacija KP na terenu mnogo je ovisio o sposobnosti OK KPH da uoči nedostatke i na vrijeme intervenira za njihovo otklanjanje. O mogućnostima i sposobnostima toga foruma da udovolji postavljenim zadacima njegov je sekretar u izvještaju CK KPH od 27. januara 1943. zapisao:

> **»Nastojimo da se naš komitet i organizaciono učvrsti, osamostali kako** bi djelovao kao **cjelina.** U **tom u nekolikoj uspjevamo, no razvoj** događaja, koji pred nas **postavlja sve nove i veće zadatke, traži od nas sve više znanja** i sposobnosti **što nam kao cjelini još uvijek nedostaje.«[69]**

[66] Isto, KP-268/373.
[67] Isto, KP-268/409.
[68] Isto.
[69] Isto, KP-268/373.

Osnovna intencija OK KPH za Hrvatsko primorje bila je da osposobi i osamostali kotarske komitete, da mogu organizirano djelovati na svojim područjima. U ostvarenju toga cilja najveći problem predstavljali su kadrovi. Njih nije bilo dovoljno, pa ih je trebalo uzdizati.

KK KPH za Sušak počeo je raditi 1943. u sastavu: Milan Smokvina Tvrdi, sekretar, Oskar Piškulić Žuti, organizacioni sekretar, Slavko Smokvina Kiki, zadužen za rad u NOO-ima, Mićo Dobrović, zadužen za rad na agitaciji i propagandi, Dragutin Haramija, zadužen za rad u SKOJ-u, te Vladimir Rundić, Branko Ablaneže, Baldo i Cvetko Cuculić. Za rad u AFŽ-u bio je zadužen M. Smokvina, ali je komitet planirao da za ovaj posao kooptira Mariju Kunješić Vladu, profesoricu.[70] Sastav Kotarskog komiteta sažeto je ocijenio Milan Smokvina Tvrdi 15. januara 1943. u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje kada je napisao:

»Broj je dosta velik, ali komitet je dosta slab . . . «

Većina članova bili su mladi i bez dovoljno iskustva u partijskom radu, a zamjeralo se i radu pojedinih članova.[11]

OK KPH za Hrvatsko primorje nije bio zadovoljan radom KK za Sušak. U izvještaju toga foruma CK KPH od 27. januara 1943. o stanju organizacija KP na terenu piše:

»Sa kotarom Sušak, s obzirom na veličinu i važnost toga sektora, stojimo dosta slabo. Drugovi su još nesamostalni, politički slabi, uslovi za rad teški, teren veliki, pa smo stvar riješili tako, da se neki od nas uvijek tamo zadržava, kako bi drugovima pružili svestranu pomoć i p o d r š k u [. . U ovom kotaru naše organizacije su najslabije, slabo povezane s masama i nesamostalne. Nastojimo da ih izliječimo od tih nedostataka, no to nam uslijed težine kretanja teško polazi za rukom.«[72]

Kažnjavanje i kritike pojedinih članova komiteta u to vrijeme nije bio izoliran slučaj. Odnos prema radu i odgovornost pred Partijom za preuzete obaveze postali su sastavni dio partijskog života. Kritika i samokritika kao posebne točke dnevnog reda vrlo se često postavljala na sastancima organizacija i rukovodstava KP. Revolucionarna situacija sve je manje prostora za rad i opstanak u Partiji ostavljala mekušcima i oportunistima. Zdrava kritika poticala je na rad, ukazivala na greške, razvijala pozitivne moralne i radne kvalitete — jednom riječju čeličila je i kalila ljude i organizacije.

Najvažniji odgađaj u životu KP na početku 1943. bilo je partijsko savjetovanje delegata KPH kotara i grada Sušaka i Kraljevice.[73] Na savjeto-

[70] Romano Glažar, član OK KPH za Hrvatsko primorje, u pismu tom forumu s punkta Sušak izvjestio je 14. januara 1943, uz ostalo i ovo: »U ovaj KK kooptirali smo jučer drugaricu Dinu (Dina Zlatić, op. R. B.İ, koja je u dosadašnjem radu pokazala da ima sve uslove za to (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/356). Ovdje je vjerojatno došlo do izvjesne zabune. Naime, Glažar ne piše da je održan sastanak KK, već o njegovu razgovoru sa Silvom Milenićem Lovrom, i ne radi se o njenom angažiranju u KK Sušak, već u KK Kastav.

[71] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/358.

[72] Isto, KP-268/373.

vanju je najviše pažnje poklonjeno radu ćelija, proširenju organizacija i liku komunista na čitavom terenu, a posebno u mjestima u žici — Sušaku, Bakru i Kraljevici. U 7 zaključaka s toga savjetovanja ukazuje se na potrebu da KK i MK KPH za Sušak poklone naročitu pažnju antifašističkim organizacijama i u njima osiguraju rukovodeću ulogu Partije, da pretvore NOO-e, AFŽ i SKOJ u borbene političke organe, da u njima razbiju uskogrudnost i birokratizam, da ih osposobe za uspješnu političku borbu protiv reakcionarnih snaga.

Partijske i druge antifašističke organizacije veoma su se često mijenjale. Svi progresivno orijentirani pojedinci neprestano su bili na udaru neprijatelja, a svako okupljanje smatralo se sumnjivim. U hapšenjima najviše su stradali organizirani. Osim toga, stalni zahtjevi da se što više ljudi odaziva u NOV prorjeđivali su organizacije. U borbu su odlazili najsvjesniji i politički najizgrađeniji. Stalno osipanje organiziranih političkih aktivista, bilo da su padali u ruke neprijatelja ili su odlazili u NOV, zahtijevalo je kontinuiran rad na odabiranju, pripremanju i aktiviranju novih snaga. A provjeravanje ljudi na konkretnim zadacima i njihovo uzdizanje išlo je dosta sporo. Zbog toga je često dolazilo do zastoja na pojedinim sektorima rada, u pojedinim selima, pa i u čitavom gradu i kotaru Sušak.

Zbog navedenih okolnosti veoma je teško slijediti porast i rad pojedinih organizacija, pa ćemo se zadovoljiti iznošenjem najkarakterističnijih podataka iz izvještaja KK KPH za Sušak.

Prvih mjeseci 1943. broj organiziranih članova KPH u kotaru bio je relativno malen s obzirom na prostor, broj stanovnika i važnost ovog terena za NOP. U mnogim selima nije bilo partijskih organizacija, a bez solidne prethodne pripreme i provjere pojedinaca na konkretnim zadacima nisu ih željeli formirati. Iskustvo iz 1941. pokazalo je da se članovi Partije, nepripremljeni za politički i revolucionarni rad, nisu u njoj mogli održati. Partija se vraćala uhodanoj i provjerenoj praksi da pojedinci prije primanja u KP prolaze kandidatski staž, koji je prema okolnostima trajao kraće ili duže vrijeme, najčešće nekoliko mjeseci. Tako se u tom vremenskom razdoblju Partija obnavljala i iz redova kandidata, najboljih skojevaca i članova partijskih aktiva. Već se bila ustalila korisna praksa da su najbolji politički i drugi aktivisti, kod kojih su uočene pozitivne karakterne i radne kvalitete, koje je trebalo dalje razvijati, izdvajani u partijske aktive malog brojnog sastava (3 do 5 članova).

Aktiv je bio početna forma organiziranog političko-partijskog rada. Njime su rukovodili članovi i kandidati KP i osiguravali da se redovno sastaju. Oni koji su pokazali volju i smisao za organizirani, politički ili za druge oblike rada, primani su u kandidate, a najistaknutiji pojedinci u KP[74] U selima gdje KP nije imala svoju organizaciju, djelovala je politički preko par-

[73] KK KPH za Kraljevicu još nije bio formiran, pa su delegati partijske organizacije Kraljevice prisustvovali ovom savjetovanju.

[4] Objašnjenje o partijskim aktivima vidi u izvještaju sekretara MK KPH za Sušak od 22. jula 1943 (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/538).

tijskih aktiva, NOO-a ili drugih antifašističkih organizacija. Jedan od važnih zadataka KPH bio je da od svih organizacija antifašističkog karaktera stvori uporišta političke aktivnosti. Često se u tome nije uspijevalo koliko se željelo, ali je svuda bilo organiziranog političkog rada na liniji NOP-a.[75]

Za ilustraciju organizacionog stanja u kotaru poslužit ćemo se podacima za razdoblje mart—maj 1943. Izvještaj KK KPH za Sušak iz prve polovine marta bilježi da je počelo formiranje partijskih aktiva i kandidatskih grupa (aktiv od 4 člana za Vrata i Fužine i kandidatska grupa od 3 člana za Zlobin, Brdo i Benkovac). Dalje se navodi:

> »S njima je Tvrdi održao sastanak i upoznao ih s osnovnim radom, kako se moraju povezati s masama i kako moraju ljudima tumačiti političku situaciju. Drugovi su ozbiljno shvatili pa mislimo da ćemo i tu krenuti s mrtve tačke.«

U izvještaju se također navodi da imaju u Bakru partijsku jedinicu od 4 člana i kandidatske grupe u Praputnjaku, Krasici, Škrljevu, Kostreni i Dragi, a partijski aktiv u Hreljinu.[76]

U drugoj polovini marta ne vide se bitnije promjene brojnog stanja članova, kandidata i političkih aktivista na terenu. Navodi se da u punktu radi partijska ćelija od 12 članova, u bazi od 4 člana i da u kotaru ima ukupno 24 člana KPH.[77] Zbog malog broja članova KP na terenu i ograničenih mogućnosti kretanja i komuniciranja članova KK s političkim aktivistima nedostajala je potrebna politička aktivnost. Iz Hreljina su poručivali da je u mjesto opasno zalaziti, iz Praputnjaka isto tako, a slične poruke stizale su često i iz drugih mjesta.[73] U takvim su situacijama partijski aktivi i kan didatske grupe bile prepuštene same sebi, a bez iskustva i nedovoljno informirane o situaciji nisu mogle u radu pokazati rezultate koji su se od njih očekivali.

U izvještaju KK KPH od 24. maja 1943. navodi se da na području kotara rade dvije partijske jedinice (u Bakru i Kostreni) sa 9 članova KPH, 4 kandidatske grupe (u Krasici, Praputnjaku, škrljevu i Dragi) sa 15 kandidata i 6 partijskih aktiva (Vrata, Zlobin, Hreljin, Kostrena i 2 u Bakru) sa 23 člana.[79]

U maju je organizacija brojno ojačala, ali još nedovoljno da bi mogia udovoljiti pojačanim zahtjevima za NOB. Međutim, ako se situacija u kotaru promatra s obzirom na djelovanje NOO-a, SKOJ-a, USAOH-a i AFŽ-a,

[75] U svojim bilješkama u recenziji ovoga rada Slavko Komar ističe »važnost i značaj ove konstatacije kao izvanredno točne i objektivne«. Razvijajući dalje ovu misao, on kaže: »Ovo se isto može slobodno reći i za mnoge sredine, naselja i sela gdje trenutno nije bilo nikakve antifašističke organizacije. I tamo su dopirali aktivisti, i tamo se skupljala pomoć, i iz takvih sela odlazilo se u partizane, i u takve je sredine dolazila naša pisana riječ«.

[76] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/461.

[77] Isto, KP-268/433.

[78] Isto, KP-269/461.

[79] Isto, KP-269/490.

dobiva se drugačija slika o mogućnostima političke aktivnosti u kotaru. Naime, u izvještaju se navodi da je u tim organizacijama radilo 247 članova, a to je bila velika politička snaga.[80]

Prema broju članova koji su organizirano radili za NOP u raznim organizacijama, broj članova KP bio je zaista premalen, pa je teret rada padao na članove kotarskih komiteta. Da bi se osigurala usmjerena i vodeća uloga KPH u vanpartijskim organizacijama, CK KPH je inzistirao na tome da se od najboljih pojedinaca iz NOO-, AFŽ-a i SKOJ-a formiraju partijske ćelije i da se na taj način uskladi rad svih organizacija.

Od"mnogobrojnih zadataka koji su se Partiji postavljali mogli bismo posebno izdvojiti stalnu borbu protiv okupatora i agitaciono-propagandni rad među talijanskim vojnicima, borbu protiv građanskih stranaka i razne akcije političkog i vojnog karaktera. —

Po selima su dijeljeni i ostavljani leci s političkim sadržajem, ispisivane parole na javnim mjestima, a pojedini prigodni datumi obilježavani su borbenim i drugim akcijama. Zapažena akcija paljenja kresova, bacanja letaka, pisanje parola — kombinirana s rušenjem pruge i napada na talijanske jedinice — izvedena je u februaru 1943. u povodu 25. godišnjice formiranja Crvene armije.[81]

Veoma su bile korisne akcije bacanja letaka na talijanskom jeziku, namijenjenih talijanskim vojnicima i starješinama. Talijanska je vojska u to

[80] U kotaru Sušak djelovali su NOO-i u ovim mjestima: Vrata sa 5 članova, Fužine sa 5 članova, Benkovac sa 4 člana, Zlobin sa 5 članova, Hreljin 3 odbora sa 15 članova, Praputnjak sa 4 člana, Krasica sa 5 članova, Škrljevo sa 5 članova, Sv. Kuzam sa 3 člana, Draga sa 4 člana, Kostrena sa 5 članova, Sv. Barbara sa 4 člana i Bakar 2 odbora sa 9 članova. U formiranju je bio jedan općinski odbor od 3 člana za Hreljin i Zlobin, što ukupno iznosi 76 odbornika. Aktivi SKOJ-a: Vrata 4 člana, Fužine 4 člana, Zlobin 4 člana, Krasica 4 člana, Draga 4 člana, Kostrena 3 aktiva s 12 članova i Sv. Barbara sa 4 člana ili ukupno 39 članova. Aktivi USAOHA: Vrata 2 odbora s 9 članova, Fužine 1 odbor od 4 člana, Zlobin 2 odbora s 9 članova, Krasica 2 odbora sa 8 članova, Sv. Kuzam 1 odbor od 4 člana, Kostrena 4 grupe s 12 članova — ukupno 12 odbora s 56 članova, Odbori AFZ-a: Vrata 5 članova, Fužine 5 članova, Zlobin 8 članova, Hreljin 5 članova, Praputnjak 3 člana, Krasica 5 članova, Škrljevo 5 članova, Sv. Kuzam 5 članova, Draga 3 člana, Sv. Barbara 3 člana i Bakar 3 odbora s 12 članova. Ukupno 13 odbora s 59 članova (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/490).

[81] Kombinirana akcija vojske i političkih aktivista izvedena je na ovaj način: »Drugovi sušačkog kotara zapalili su dva velika krijesa na dva najviša brda do pruge. Čim su krijesovi planuli Talijani su otvorili jaku vatru s bunkera na pruzi. Za kratko vrijeme došao je blindirani vlak koji je s minobacačima tukao mjesto gdje se pojavila vatra. I naši drugovi otvorili su na njih vatru iz pušaka i paljba je trajala duže vremena, a dotle su ostali drugovi nesmetano ispisivali parole po Praputnjaku, Krasici, Škrljevu i Kukuljanovu. Za ispisivanje parola potrošeno je 12 kg boje. U Škrljevu su se nadali dolasku patrole, ali ove nije bilo usljed pucnjave na pruzi. Tada su naši drugovi otišli iza željezničke stanice Škrljevo i čekali da trubač u 9 sati zasvira povečerje. Na glas trube otvorili su vatru s jednim puškomitraljezom i sa 5 pušaka na stanicu iz daljine 40—50 metara. Blindirani vlak jurio je prema stanici, naši drugovi su se povukli, ali je u to vrijeme jedna druga grupa bacila u zrak prugu kod Plasa. Oko 2 sata poslije pola noći zapalili su još jedan kriješ u blizini pruge.« Usp. AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/409.

vrijeme već bila umorna, sve češće gladna i prezasićena ratom. Zbog nedovoljne informiranosti o stanju na ratištima i u Italiji rado su, pojedinačno i u grupama, čitali letke pripremane u partizanskim štamparijama. Iz njih su saznavali istinu o događajima o kojima su službena fašistička glasila šutjela. Budući da su talijanski vojnici dobro primali i rado čitali partizanske letke, partijske organizacije s terena više su puta intervenirale da se pripremi dosta letaka i listova na talijanskom jeziku.

U većini izvještaja nalaze se podaci da su seljaci zaticali talijanske vojnike kako noću kopaju krumpir i sijeku šumu, da karabinijeri prilikom pretresa stanova odnose živežne namirnice i druga dobra, da oficiri šalju pakete s živežnim namirnicama i drugom robom svojim obiteljima, da je vojska gladna i nezadovoljna, da moral u vojsci sve više opada.[82] Među talijanskim oficirima osjećala se djelatnost anglofila. Oni su bili povezani i organizirano su radili u svojoj sredini i među stanovništvom, koje su nagovarali da mirno čekaju Engleze i da ne pomažu partizane.[83]

Ali bez obzira na znakove opadanja borbenog morala talijanske vojske, dio njena komandnog kadra, policijske i obavještajne službe nisu smanjivale mjere odmazde i zastrašivanja. 0 tome OK KPH za Hrvatsko primorje u izvještaju CK KPH od 5. jula 1943. piše:

> »Teror okupatora u cijelom okrugu neprestano se sprovodi. Strijeljanja, paljenja kuća, interniranja, događaju se svakodnevno. Ista kod naroda izazivaju strah, a nama ometaju rad. Naročito je pojačan teror u kotarevima Sušak — Kastav.«[84]

Teror talijanske vojske i vlasti na području kotara popustio je tek poslije pada fašizma, kada su fašisti morali razmišljati o spasavanju svojih glava.

Djelatnost organizacija KPH u Sušaku

Iz nekih izvještaja, izjava i sjećanja sudionika NOB može se zaključiti da je Mjesni komitet KPH Sušaka u januaru 1943. radio u ovom sastavu: Rade Vranić Petar, intelektualac, sekretar, Jakov Rus, radnik, zadužen za agitaciju i propagandu, Bernard Brnabić Poldo, radnik, zadužen za NOO-e, Slavica Možina, radnica, zadužena za AFŽ, Mirko Piškulić Mali, trgovački pomoćnik, zadužen za rad s omladinom. Nešto kasnije u komitet su kooptirani Celestin Katunar Niko, radnik, zadužen za rad u SKOJ-u i Danica Maj-

[82] Talijanski okupatori su preko svojih konfidenata bili dobro obavješteni o tome da na teritoriju Hrvatskog primorja nema dovoljno snage, te su se smjelije kretali, noću na putovima i puteljcima postavljali zasjede, masovno sjekli šumu oko svojih baza i logora, pljačkali privatnu imovinu itd. Narod je zahtjevao akcije protiv pljačkaša i štetočina, ali njih nije bilo moguće izvesti onoliko koliko je narod zahtjevao.

[83] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/520.

[84] Isto.

[85] Isto, KP-268/356 i KP-268/377; Slavica Možina, *Izjava,* Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR); sig. F_1/158; Jakov Rus; *Izjava,* MNR, sig Fi/187; *Primorski vjesnik,* br. 4—5, august—novembar 1961, str. 10.

storović Bela, zadužena za rad u AFŽ-u. Naime, u MK stigla je informacija da je Slavica Možina kompromitirana kod fašista pa se morala povući iz MK,a na njeno mjesto kooptirana je Danica Maj storović.[8']

Komitet je radio pod veoma teškim uvjetima ilegalnog rada. Zbog tih okolnosti njegov se sastav često mijenjao, bilo da su pojedinci padali u ruke neprijatelju ili su kompromitirani i odlazili u jedinice NOV. Stoga je veoma teško podrobnije pratiti njegov sastav i u ovom i u narednim razdobljima rada. To su potvrdili već prvi dani 1943. Noću 8/9. januara 1943. MK KPH poduzeo je široku akciju bacanja letaka na talijanskom jeziku i ispisivanje parola na hrvatskom jeziku. Leci su bačeni po svim dijelovima grada, u stražarnice i kasarne talijanske vojske, a bilo je slučajeva da su ubacivani i u džepove talijanskih oficira koji su se te noći zatekli u gostionicama i na drugim javnim mjestima.

Već sutradan fašisti su poduzeli mjere odmazde. Policajci i agenti zaustavljali su prolaznike po ulicama, pretraživali ih i mnoge odveli u zatvor. U večernjim satima mnogobrojne patrole obilazile su kavane, restone i druga javna sastajališta i odreda odvodile ljude u zatvor. Prema nekim procjenama taj i narednih nekoliko dana uhapšeno je 200 do 240 ljudi.[86] U tim su hapšenjima stradala i dva člana MK KPH za Sušak, od kojih je jedan bio sekretar Rade Vranić Petar,[87] više skojevaca i dvije drugarice iz Mjesnog odbora AFŽ-a.[88]

Teror okupatora nije se stišavao. Traganje za pristašama NOP-a nastavio se više tjedana uzastopno. U gornjem dijelu grada (Trsat, Vežica, Krimeja) patrole su zalazile i u stanove. Te su mjere bile popraćene intenzivnom propagandom kolaboracionista raznih boja da će ofenzivom njemačkih i talijanskih snaga Bihać i Slunj biti zauzeti i partizani uništeni.[89]

Pristalice NOP-a nisu bile iznenađene mjerama okupatora i domaćih kvislinga, ali su ih ipak prilično zbunile, stvorile nervozu i napetu situaciju. Jedni su odvraćali udarce i bacali nove letke,[90] a drugi se sklanjali od terora i odlazili u partizane.

Ofenzivu okupatorskih snaga KPH je realtivno brzo i dobro prevladala. Na mjesto uhapšenog Rada Vranića za sekretara MK KPH izabran je Mirko Piškulić Mali, koji se na odgovornoj dužnosti sekretara dobro snašao. MK je nastavio rad i brzo konsolidirao redove Partije i NOP-a u gradu. Tješnje se povezao s partijskim organizacijama Rijeke, Kastva i Krka, tako da je OK KPH za Hrvatsko primorje u izvještaju CK KPH od 2. aprila 1943. dao pozitivnu ocjenu o radu MK.[91]

[06] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/373 i 268/356.

[87] U tim je hapšenjima pao u ruke fašista Rade Vranić Petar, prvi sekretar reorganiziranog MK KPH za Sušak sa svojom ženom Ljubomirom. Početkom 1944. vratio se iz zatvora i uskoro pošao u Istru gdje je postao član Okružnog komiteta KPH za Pulu. Polovinom iste godine uhvatili su ga Nijemci u nekoj kući kod Savičente i vjerojatno strijeljali *(Primorski vjesnik,* br. 4—5, august—novembar 1961).

[88] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/373 i 268/356.

[89] Isto, KP-268./377.

[90] Isto.

[91] Isto, KP-269/437.

Piškulić je bio dinamičan i prodoran partijski rukovodilac. On je shvatio da je zadatak MK KPH za Sušak ne samo da konsolidira i jača redove KPH i NOP-a u Sušaku već i da pomogne razvoj i rad KPH na Rijeci. Na tom je zadatku uporno inzistirao OK KPH za Hrvatsko primorje. Izvršavajući zadatak Partije, Piškulić je uspostavio čvrste kontakte s inače malobrojnim komunistima Rijeke, posebno s Antonom Košićem Rikom. Na jednom od takvih zadataka uhvaćen je u Kosićevu stanu 28. aprila 1943.[92]

Na mjesto uhapšenog Mirka Piškulića za sekretara MK izabran je Bernard Brnabić Poldo, koji se na toj dužnosti zadržao do kapitulacije Italije. Pod njegovim rukovodstvom radio je MK uglavnom u sastavu: Janez Žirovnik Osman, organizacioni sekretar i zadužen za obavještajnu službu, Josip Jeličić Stanić, zadužen za mobilizaciju, Bepo Martin, zadužen za SKOJ i Agitprop, Danica Hrvatin Daša, zadužena za rad u SKOJ-u i Edo Studenac, zadužen za rad u NOO-ima.[93]

Radi lakšeg djelovanja i izvještavanja, grad je bio podijeljen na pojedina naselja i rajone koji su imali konspirativne nazive. Tako se Trsat nazivao »Malovo« prema Mirku Piškuliću Malom, Vežica »Sestrino« prema sestrama Slavici i Jelki Možina, Krimeja »Marijanovo« prema Marcelu Kovačiću Marijanu, Bulevar »Bobijevo« prema Franji Paraviću Bobiju, Pećine »Vidovo« prema Vladimiru Švalbi Vidu, Račkoga ulica »Lujevo« prema Leu Godniću Luju, organizacija na željeznici nazivala se od 1941. i 1942. »Sektor 5«, od početka 1943. »Lokosta« (prema riječima lokomotiva,stanica). Tvornica papira nazivala se neko vrijeme »Popićevo«, a zatim »Kuka«, Tvornica »UKOD« (ukočenog drveta) »Arpadovo« prema Ljudevitu Majsteru Arpadu, Brodogradilište, »Lazarus« (danas »Viktor Lenac«), Jadranska plovidba — »Brod«, Vijećnica — »Grad« itd.

Partijske i antifašističke organizacije bile su organizirane u pojedinim naseljima, koja su se međusobno povezivala u rajone. Pojedini članovi MK bili su, uz određeni sektor rada u komitetu, zaduženi i za rad pojedinih rajona. Prema izvještaju MK KPH za Sušak od 30. juna 1943, grad je bio podijeljen na 5 rajona prema ovome:

I rajon: (zadužen Bernard Brnabić Poldo): »SESTRINO«, MARIJANOVO«, »ARPADOVO«;

II rajon: (zadužen Josip Jeličić Stanić): »LOKOSTA«, »PAVLOVO«, »GRUJA«;

[92] Fašistička policija držala je Košića jedno vrijeme u riječkom »Kaštelu« (zatvoru), a onda u zatvoru u Kopru odakle je poslije kapitulacije Italije otpremljen u koncentracioni logor Neuengamme blizu Hamburga. Tu je u januaru 1944. umro od bolesti i iscrpljenosti. Usp. *Primorski vjesnik,* br. 1, januar—februar 1961, str. 4.

[93] Izvorni dokument o sastavu ovoga komiteta autor nije uspio pronaći, ali se iz nekoliko podataka vidi da je u to vrijeme MK KPH imao 6 članova (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/548; MNR. sig. Cj/97. Josip Jeličić Stanić u svojim zapisima navodi sastav toga komiteta te uz članove navedene u tekstu spominje još i Doru Žurgu Marženku (MNR. sig. F,/92). Ona nije mogla biti član MK KPH jer je tek 11. jula 1943. primljena u KPJ u ćeliji za Bobijevo.

III rajon: **(zadužen Bepo Martin): »MALOVO«, »LUJEVO«, »BOBIJEVO«;**

IV rajon: **(zadužen Edo Studenac Mito): »Tvornica papira«;**

V rajon: (zadužen Janez Žirovnik Osman): **»GRAD«, »LAZARUS« obala i luka,**

Prema citiranom izvještaju, stanje organizacije u pojedinim rajonima bilo je ovakvo:

Rajoni	Naselja	Broj ćelija	Broj članova	Kandid grupa	Broj članova	Partij. aktiva	Broj članova	Omlad. aktiva	Broj članova	NOO Broj članova
I rajon	»Sestrinoc	i	4	—	—	3	9	—	—	4
	»Arpadovo<	i	3			1	3			
						2	u formir			
	»Marija-novo«	i	3	—	----	3	10	1	3	4
II rajon	»Lakosta«	—	—	i	3	4	12	—	—	4
	»Pavlovo«	—	—	—	—	1	4	—	—	—
	»Gruja«	—	—	—	—	1	3	2	6	u formir.
III rajon	»Malovo«	i	4	i	3	4	12	5	—	4
	»Lujevo«	—	—	—	—	1	u formir		—	3
	»Bobijevo«	i	3	—	—	2	6	—	—	u formir.
IV rajon	»Mitovo«	i	4	—	—	3	9	1	5	3
										u formir.
V rajon	»Grad«	2	6	—	—	3	9	6	18	15
						2	u formir	■ 1 u	formir.	raj. 3
	»Lazarus«	1	3	—	—	1	3			
						2	u formir	■ 1	5	4
	»Obala--luka«	1	3	i	3—4	2	6	3	9 —	—
Svega		10	33	3	9—10	28	86	19	46 13	44[54]
						5	u formir	• 1 u	formir. 3	u formir.

Svaki član i kandidat Partije bio je zadužen za obavještajnu službu, odnosno da vodi jedan ili više partijskih i omladinskih aktiva, odbor AFŽ-a ili NOO-a. U ćeliji je odgovarao za njihov rad, brinuo se o radu pojedinaca i njihovu primanju u kandidate, u SKOJ ili u KP. Takvoj organizacionoj shemi i načinu rada teško je naći bilo kakvu zamjerku. Ona je bila prilagođena uvjetima ilegalnog rada. Ako se ima na umu da je pojedincima i čitavim organizacijama neprestano prijetila opasnost od izdaje i hapšenja, razumljivo je zašto su partijski i omladinski aktivi, organizacije AFŽ-a itd. bile vezane za pojedine članove i kandidate Partije, a ne za ćelije ili komitete koje bi pojedinci mogli izdati.

[54] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/513.**

Osnovna je karakteristika prikazane sheme realtivno mali broj kandidata KP, ali veliki broj organiziranih političkih aktiva (na svakog člana gotovo po 3). Budući da su se članovi KP regrutirali i iz aktiva, AFŽ-a, članova NOO-a, SKOJ-a itd., s pravom se može konstatirati da je Partija imala solidnu rezervu za svoju popunu i obnovu.

Da bi MK imao bolji pregled rada i lakše rukovodio organizacijama i NOP-om u cjelini, izvršeno je grupiranje pojedinih naselja u rajone, sa ciljem da se kasnije, kada ojačaju partijske organizacije, formiraju rajonski partijski komiteti. Do kraja juna takva tijela nisu bila formirana, ali su stvoreni preduvjeti za njihovo osnivanje. Kada su polovinom jula u ćeliju na Krimeji primljena dva nova člana, smatralo se da su sve tri ćelije u rajonu dovoljno ojačale, te je 17. jula 1943. formiran rajonski komitet. Za njegova sekretara izabran je Poldo Brnabić, koji je u MK bio zadužen za rad u rajonu.[95]'

Već na samom početku rada novoformiranog komiteta zaključeno je da sastancima prisustvuje Josip Jeličić, koji je trebao da preuzme dužnost sekretara, jer se Brnabić imao više posvetiti radu u luci i u tvornicama. Mjesec dana kasnije formiran je u centru grada još jedan rajonski komitet, tako da su potkraj augusta, uz MK, u gradu funkcionirala i dva rajonska komiteta.[96]

Potpuniju sliku o stanju organizacija KPH i antifašističkih organizacija pruža organizacioni izvještaj MK KPH za Sušak od 20. augusta 1943. Prema njemu, u gradu su na dan 20. augusta funkcionirali:

Gradske ustanove:

— MK KPH od 6 članova,
— MK SKOJ-a od 4 člana,
— Mjesni odbor AFŽ-a od 3 člana,
— Mjesni NOO od 4 člana.

Rajonske ustanove:

— 2 rajonska komiteta KPH sa 8 članova,
— 2 rajonska komiteta SKOJ-a sa 8 članova,
— 4 rajonska odbora AFŽ-a sa 15 članova,
— 4 rajonska NOO-a sa 26 članova.

Organizacije KPH:

— 12 ćelija sa 42 člana,
— 2 kandidatske grupe sa 7 članova,
— 39 partijskih aktiva sa 131 članom.

[95] Isto, KP-270/538.
[96] MNR, sig. Cj/97.
[97] Isto.

Omladinske organizacije:

— 4 aktiva SKOJ-a sa 16 članova,

— 2odbora USAOH-a sa 6 članova,

— 13 omladinskih grupa sa 41 članom.

Organizacije AFŽ-a:

— 17 odbora sa 61 članom,

— 103 grupe žena sa 343 člana,

NOO-i:

— 33 odbora sa 154 člana.[97]

U antifašističkim organizacijama grada Sušaka, ukupno je bilo obuhvaćeno više od 1.000 članova, što čini vrloimpozantnu brojku. Ti podaci pokazuju nesrazmjeran odnos broja članova KPH iorganizacionih pripadnika raznih antifašističkih Organizacija. Na jednog člana KPH dolazilo je oko 2 pripadnika drugih organizacija, koji su po raznim linijama radili za NOP Zbog toga se problem usmjeravanja, usklađivanja i rukovođenja svim tim organizacijama postavljao u oštroj formi. Naime, neke su organizacije za ostajale, kaskale za događajima upravo zbog toga što se u njima nije u dovoljnoj mjeri osjećao utjecaj članova i organizacija KPH.

Ako znamo da je okupator pripadništvo bilo kojoj od antifašističkih organizacija, pa i svaku organiziranu uslugu za NOP, kažnjavao zatvorom ili internacijom, često i pljačkom imovine i kažnjavanjem čitavih obitelji brojka od 1.000 ljudi koji su organizirano radili za NOP mora impresionirati. Tim prije što su već bile prošle dvije godine nemilosrdne borbe, za koje je vrijeme dospjelo u zatvor više stotina građana. Dovoljno je bilo da se nađe jedan slabić i da lanac izdaje otpočne. Bez iznuđivanja priznanja i surovih kazni nisu mogli proći ni posljednji mjeseci, pa čak ni posljednji dani prije kapitulacije Italije. Između mnogobrojnih izvještaja koji obrađuju ovu tematiku, izdvojili bismo izvještaje MK KPH od 21. juna 20. i 21. augusta 1943. Prvi govori o izdaji jednog dezertera koji je fašistima prokazao put za prebacivanje novih boraca iz okupiranog Sušaka, o zasjedi fašista na njemu i o hvatanju Nade Bahorić (udata Frković) i trojice novih boraca. Novomobilizirani borci odali su pod pritiskom veze kojima su prebačeni, nakon čega su uslijedile izdaje i hapšenja, osude i strijeljanje dvojice ljudi u Martinšćici.[98]

Druga je provala zahvatila sekretara MK SKOJ-a Danicu Hrvatin-Dašu i još nekoliko aktivista. Do nje je došlo kada su uhvaćena dva kamiona i jedan taksi koji su iz Sušaka na slobodni teritorij trebali prebaciti prikupljenu hranu i druge potrebe. Hapšenje i »ostalo vršila je redovita vojska, a svemu je kumovao poznati konfident Lipovšek«.[99]

Za prva dva dana uhapšena je 21 osoba uglavnom s Trsata. Prebačeni su u Rijeku i predani tamošnjoj policiji, te su se očekivala preslušanja i nova

Il IHRPH, fond OK KPJ za Hrvatsko primorje, KP-269/502.

[99] Isto, 270/595.

hapšenja. Izdaja je uznemirila Trsaćane, pa su odrasli užurbano odlazili u NOV. Tim se povodom u izvještaju od 21. augusta 1943. konstatira:

»Mi nismo u stanju prebaciti toliko ljudi koliko bi ih htjelo ići gore. Najveći problem je roba, najviše idu goli te već putem drhću[.. .].«[100]

Iz bojazni da ne padne neprijatelju u ruke, prebacio se na oslobođenu teritoriju i član MK KPH zä Sušak Bepo Martin.

Znatne i relativno dobro organizirane snage NOP-a u Sušaku uspjele su odoljeti svim iskušenjima i više od dvije godine prkositi okupatoru, pripremati nove borce za NOV, prikupljati i raznim kanalima prebaciti na slobodnu teritoriju razna materijalna sredstva, bez kojih bi život partizanskih jedinica i ustanova bio veoma težak. Veliki dan — kapitulaciju Italije, dočekala je KPH na Sušaku spremna, tako da je jedinicama NOV, prilikom oslobođenja grada, raoružavanja talijanske vojske i evakuacije materijalnih dobara pružila veliku pomoć i samostalno rješavala čitav niz važnih zadataka.

Djelatnost KPH u kotaru Kastav

U toku 1942. bio je OK KPH za Hrvatsko primorje zadovoljan političkom situacijom KPH u kotaru Kastav. Takve su se ocjene zasnivale uglavnom na izvještajima Silva Milenića Lovra, koji se i poslije odlaska u OK zadržavao na terenu KK KPH Sušak i KPH za Kastav. Pozitivne ocjene o radu KK i organizacija u Kastavštini nalazimo i u izvještajima na početku 1943. U izvještaju Milenića od 11. januara 1943. piše da se KK osamostalio, sekretar komiteta aktivirao, a partijci su se trgnuli. Dalje se kaže da je svaki član komiteta dobio zaduženje da djeluje u jednoj partijskoj jedinici u kojoj do tada nije radio, kako bi se provodila bolja kontrola, uklonila familjarnost i uvela kritika. Neka praktična pitanja u vezi sa prikupljanjem hrane i drugog materijala, ishranom ljudstva na punktu itd., prebačena su na Kotarski NOO, da bi se KK KPH za Kastav mogao što više posvetiti političkom djelovanju. Politički aktivisti mogli su se po terenu relativno slobodno kretati i sastajati u većem dijelu Kastavštine, što je omogućivalo dobar politički rad.[101]

Potkraj januara 1943. OK KPH ocijenio je u izvještaju CK KPH partijsku organizaciju u kotaru Kastav kao najbolju u okrugu. Istina, u izvještaju je konstatirano da i ona boluje od »velike familijarnosti koja se u malo težim situacijama vrlo snažno osjeća«.[102]

Na familijarnost i popustljivost u KK KPH za Kastav i organizacijama KPH u kotaru ukazivano je i u prijašnjim izvještajima. Međutim, ona nije jenjavala pa je vremenom na nizak nivo srozala čitavu organizaciju. KK nije izvršio zadatke koje je sebi postavio na početku mjeseca niti je

[100] Isto, 270/596.
[101] Isto, 268/345.
[102] Isto, 268/373.

otklonio slabosti na koje mu je više puta ukazivano. Januara 1943. na teren KK KPH za Kastav došli su članovi OK KPH Silvo Milenić Lovro i Romano Glažar Petrić,[103] te su održali sastanak s prisutnim članovima KK. O tom je sastanku Glažar izvijestio 31. januara 1943. OK KPH ovo:

> »Iz njihovog izvještavanja razabire se da je ta organizacija sve drugo samo ne politički faktor. Cijela je organizacija sabirno i prevozno poduzeće, a komitet u tom prednjači. Osim toga partijski kadar je jako slab i dosta oportunistički nastrojen, a i kriterij primanja u Partiju je jako na niskom stepenu. Vidi se po svemu da tamo imaju dosta veliki uticaj jugoslavenski nacionalisti i HSS, a naše organizacije uglavnom ubiraju hranu za logor. Mi smo udarili po tom oportunizmu (pošto ljudi kažu da ne treba ići u partizane, a u tome prednjači i dobar dio partijaca) i govorili smo mnogo o političkoj situaciji u kojoj se mi sada nalazimo. Dalje smo pretresli cijelu partijsku organizaciju i dosta partijaca izbacili iz Partije. Mislim, da do sada nismo posvećivali dosta pažnje toj organizaciji, a osobito na političkom polju gdje su drugovi ne slabi već nikakvi. Kada se uzme u obzir da je komitet takav, kakve moraju biti partijske ćelije.«[104]

Na teritoriju KK KPH za Kastav u to su vrijeme radila dva rajonska komiteta i 8 ćelija sa 34 člana KPH i 6 kandidata.

Zbog nagomilanih slabosti poduzete su radikalne mjere čišćenja i ozdravljenja Partije. O poduzetim mjerama izvijestio je OK KPH 24. februara 1943. CK KPH i konstatirao:

> »Radi familijarnosti i oportunizma, neaktivnosti i drugih slabosti u kotaru Kastav, izvršeno je čišćenje kako komiteta tako i partijskih jedinica od svih kolebljivih i neaktivnih elemenata, što je, već sada se zapaža, dalo dobre rezultate. Niz organizacija[105] u Kastvu bile su više-manje na papiru, premda ima više objektivnih uslova da taj kotar za kratko vrijeme dobrim radom i svestranom pomoći nas i drugova iz KK postane jedan od najboljih[106]

[103] U ovom vremenskom razdoblju Romano Glažar Mladen, potpisivao je neke izvještaje još i pseudonimom »Petrić«.

[104] IHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/377. Pada u oči velika razlika u ocjenama rada KK i organizacija KP u Kastavštini u istom mjesecu od dvojice članova OK KPH za Hrvatsko primorje. Milenić je potekao iz te sredine i kao članu višeg partijskog foruma bilo mu je teško upuštati se u oštre rasprave sa svojim najbližim suradnicima, kod kojih se udomaćila familjarnost. Iako je bio poznat u Kastavštini, Glažaru je bilo lakše da istupi oštrije i da ukaže na nastale deformacije, o kojima je i Milenić pisao u ranijim izvještajima. Stoga ocjene pojedinih članova foruma ne treba uvijek shvatiti kao izraz objektivno sagledana stanja koje je vladalo u pojedinoj organizaciji ili kraju. Članovi foruma bili su nečim motivirani da zauzmu određen stav, pri čemu su ponekad bili i nehotice subjektivni i u dosta slučajeva kritički raspoloženi. Ta kritičnost, a često i samokritičnost, bile su redovito motivirane dobrim namjerama i željom da se stanje popravi. Činjenica je da je Kastavština neprestano davala nove borce i nove političke aktiviste, a u ocjenama rada KK i organizacija na terenu prevladava kritičnost. Stoga i ovu inače veoma strogu ocjenu rada KK KPH za Kastav od dvojice članova OK treba shvatiti kao izraz želje da se nataložene slabosti isprave.

[10°] Za SKOJ, USAOH i AFŽ u partijskoj se dokumentaciji često puta upotrebljava izraz »nuzorganizacije«.

[106] IHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/409.

Okružni komitet je nakon čišćenja Partije od oportunista odlučio da KK za Kastav dodijeli i teren Grobinštine. U to vrijeme u Grobinštini nije bilo nijedne ćelije KPH, a vanpartijske organizacije djelovale su dosta slabo. Teritorijalno proširenje kotara Kastav predstavljalo je novo opterećenje za KK koji je ulagao velike napore da prevlada slabosti na dotadašnjem području. Zbog toga je ojačan Piškulićem, dotadašnjim organizacionim sekretarom KK KPH za Sušak, ali su njega i Miru Šegotu Stojku uskoro uhvatili fašisti pa je sav teret partijskog rada opet pao na brojčano dosta oskudan sastav KK KPH za Kastav.[107]

Uskoro se situacija u Partiji smirila, a uočene slabosti dobrim su dijelom prevladane.[108] Oportunizam se razbijao ne samo kritikom na partijskim sastancima već i oružanim akcijama na talijanske fašiste i domaće konfidente. Te su akcije uznemirivale bjelogardiste i HSS-ovce, protivnike oružanih akcija.

Talijanski su fašisti češće čistili teren Kastavštine. KK KPH za Kastav izvijestio je 10. aprila 1943. o trećem napadu na KK,[109] a 14. juna o teroru počinjenom u donjoj Kastavštini. Tom prilikom strijeljali su 12 ljudi, od toga jednog člana KP, 3 skojevca i 1 člana USAOH-a.[110]

Nešto čišćenje Partije, nešto teror talijanskih fašista i odlazak u NOV prorijedili su redove KPH u kotaru, što se vidi iz izvještaja OK KPH od 14. juna 1943. Prema tim podacima, KK KPH sačinjavali su ovi članovi: Miro Srok, radnik, sekretar, Dina Zlatić, službenica, Vinko Sušanj, radnik, Anton Mihić Tone (Kulićev) i Sava Matetić Rezika, kućanica.

Partijske organizacije na terenu bile su organizirane ovako:

Partijska jedinica br. 1 (selo Saršoni), 1 partijski aktiv od 4 člana i 1 u formiranju,[111]

Kandidatska grupa br. 2 (selo Sroki) 3 člana.[112]

Kandidatska grupa br. 3 (selo Jardasi), 3 člana, od toga 2člana KP.

Partijska jedinica br. 4 (selo Bani) 3 člana.

Kandidatska grupa br. 5 (selo Rubeši) 4 člana, od toga 2 člana KP i 2 kandidata.

Partijska jedinica br. 6 (selo Spinčići) 4 člana.

Partijska jedinica u punktu sastojala se od 14 članova.

Ukupno su u kotaru bila-33 člana KP, uključujući i članove KK. Od toga se 14 nalazilo u punktu, što je praktično značilo u NOV. Na terenu ko-

[107] Isto, KP-268/424.
[108] Isto.
[109] Isto, KP-269/445.
[110] Isto, KP-269/497.
[111] U selu je postojala partijska jedinica od 3 člana. Kako je jedan član KP morao poći u partizane, ćelija od dva člana nije mogla živjeti partijskim životom, niti je bilo mogućnosti da se primi novi član, pa je rasformirana, odnosno primanjem jednog simpatizera formiran je partijski aktiv od 2 člana KP i jednog simpatizera.
[112] U sastavu ove kandidatske grupe bila su dva kandidata i jedan član KP.

tara ostalo je u ćelijama svega 14 članova KP i 5 kandidata. U pripojenoj Grobinštini i na terenu iza stare jugoslavensko-talijanske granice (sela Studena i Klana) nije bilo nijednog člana ni kandidata KPH, nijednog partijskog aktiva ni člana SKOJ-a. Na terenu Klane i Studene nije bilo antifašističkih organizacija, ali su stanovnici Klane primali partizansku štampu i prikupljali hranu i novac za NOP.

Omladinske organizacije u kotaru bile su organizirane ovako: *Kotarski komitet SKOJ-a* od 4 člana, od toga 2 člana KPH; 9 skojevskih aktiva sa 34 člana; 13 odbora USAOH-a sa 48 članova i 2 omladinska kružoka sa 8 članova.

NOO-i: Inicijativni kotarski NOO od 6 članova, od toga 5 članova KPH i kandadata; 14 seoskih NOO-a sa 56 članova i 8 povjerenika.[113]

Organizacije AFŽ-a: 2 rajonska i 8 seoskih odbora sa 263 obuhvaćene žene.

Prema ranijim izvještajnim periodima, broj članova i kandidata KPH na području Kastavštine znatno se smanjio. To se svakako moralo negativno odraziti na opće stanje i političko raspoloženje u kotaru. Posebno pada u oči zaostajanje rajona Grobinštine u organizacionom pogledu. Na tom je terenu funkcioniralo 7 NOO-a i 4 povjerenika, 9 odbora USAOH-a i 3 odbora AFŽ-a, što se uglavnom može pripisati subjektivnim razlozima. To potvrđuje i činjenica da je tada s terena Kastavštine u NOV pošao svega jedan borac, koji je pobjegao jer su ga okupatorske vlasti tražile, dok je s terena Grobinštine otišlo 37.[114]

OK KPH za Hrvatsko primorje nije bio zadovoljan stanjem organizacija u kotaru Kastav. U izvještaju CK KPH od 5. jula 1943. konstatirao je:

> »Naročito je slaba organizacija u kotaru Kastav, Kotarski komitet je slab i nesamostalan. Istovremeno su slabe vanpartijske organizacije, tako da ćemo morati uputiti tamo nove drugove.«[115]

Nema sumnje da su partijske i neke druge organizacije NOP-a u kotaru stagnirale, neke nazadovale prema prijašnjem stanju, pa tako oštre ocjene OK KPH izgledaju logičnim. Ćini se ipak da su izrečene prestrogo. Ne treba zaboraviti da je u KK radilo svega 5 ljudi, da je teren bio prevelik a kretanje po njemu dosta opasno, fašisti nemilosrdni do brutalnosti, a tu i tamo i domaći izdajnici aktivni. Narod je bio zaplašen terorom, mnogo ih je pobijeno i odvedeno u zatvore i logore ili su pošli u jedinice NOV, a neki se nisu htjeli organizirati mada su mrzili okupatora. Dosta se ljudi pritajilo i čekalo pogodniji momenat da stupe u akciju. Pad fašizma bio im je signal za aktiviranje. Partijske i antifašističke organizacije brzo su popunile svoje redove, a sve veći broj ljudi odlazio je u NOV. Izvještaji iz augusta 1943. daju optimističku sliku političkog raspoloženja i općeg stanja na području kotara. Prema izvještaju upućenom OK KPH od 18. augusta 1943. stanje organizacija je bilo ovako: KK KPH od 7 članova, KK SKOJ-a od 5 članova,

[113] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/497.
[114] Isto.
[115] Isto, KP-270/520.

Kotarski odbor USAOH-a od 3 člana, Kotarski NOO od 6 članova i Kotarski odbor od 4 člana.

Na terenu Kastavštine radilo je 5 ćelija sa 22 člana i 1 kandidatom, 13 članova i 4 kandidata KPH u punktu, 3 partijska aktiva sa 10 članova, 5 aktiva SKOJ-a sa 21 članom, 6 aktiva USAOH-a sa 21 članom, 14 NOO-a sa 53 člana i 5 odbora AFŽ sa 18 članova.

U Grobinštini su djelovala 3 partijska aktiva sa 10 članova, 3 skojevske grupe sa 12 članova, 10 odbora USAOH-a sa 34 člana, 8 seoskih NOO-a sa 18 članova i dva u formiranju, 4 odbora AFŽ-a sa 18 članova.

Valja napomenuti da je njihovo djelovanje zaostajalo za političkim raspoloženjem ljudi. Mnogi borci odlazili su u NOV a da prije toga nisu bili obuhvaćeni nijednom organizacijom NOP-a. Činjenica da su iz kotara Kastav između 5. jula i 28. augusta pošla u NOV 472 borca, od čega 189 iz Grobinštine, uvjerljivo svjedoči o slabosti organizacija NOP-a što se nisu masovnije probile među te antifašistički raspoložene i za borbu spremne ljude. Njihova nedovoljna politička pripremljenost za napore i žrtve u jedinicama NOV negativno se odrazila na držanje i borbenost pojedinaca.

Djelatnost KPH na otoku Krku

Početkom 1943. KK KPH za otok Krk sastojao je od 5 članova. Međutim, već 7. januara jedan je član uhapšen, pa je komitet nekoliko mjeseci radio sa 4 člana. Na otoku su djelovala i dva općinska biroa sa po 3 člana za općine Dobrinj i Punat (Aleksandrovo), 5 partijskih ćelija sa 25 članova i više kandidatskih grupa sa ukupno 23 kandidata.

Prema izvještaju KK KPH za Krk od 21. januara 1943. kotarska rukovodstva za SKOJ i omladinu nisu bila organizirana, već je iz općine Dobrinj određen jedan mlađi član koji je imao voditi brigu o omladini.[116] OK KPH za Hrvatsko primorje izvijestio je CK KPH 27. januara 1943. da treba nekoga na otok poslati da pomogne rad s omladinom.[117] Iz izvještaja se ne vidi u kojoj je mjeri omladina na otoku bila organizirana.

Za KPH na otoku Krku i zapadnom dijelu Hrvatskog primorja bila je naročito važna politička borba protiv građanskih stranaka koje su vjerovale da će se na Krku iskrcati savezničke armije, pa su se trudile da organiziraju svoje istomišljenike i pripreme ih za doček i preuzimanje vlasti, što je vrijeme više odmicalo, NOP je zahvatao sve dublje korijenje u narodu. U izvještaju od 23. maja 1943. KK je konstatirao:

> **»Politička situacija na otoku je povoljna, ti. može se ustvrditi da je nastao prijelom. Donedavna pasivne i kolebljive mase diferenciraju se u našu korist, nešto uslijed djelovanja organizacija koje se pomalo uzdižu, nešto uslijed međunarodnog razvoja i našeg unutrašnjeg fronta.«[118]**

[116] Isto, KP-268/367.
[117] Isto, KP-268/373.
[118] Isto, KP-269/489.

U organizacionom dijelu izvještaja navodi se da je KK proširen sa još 2 člana, da Mjesni komitet u Puntu dobro funkcionira, da je komitet u općini Dobrinj uslijed hapšenja nekih članova prekinuo rad, ali će se formirati novi itd. Navode se i neke slabosti od kojih je naj karakteristični ja »međusobno izvještavanje« trojice članova KP u Krku koji su se plašili održati sastanak ćelije.

Mjesec dana kasnije, tj. 22. juna 1943. KK je izvijestio da je formirano nekoliko novih organizacija, da neprijatelj zna za postojanje i rad organizacije KPH i da ih na razne načine pokušava otkriti. U vezi stim, KK pripremao je mjere da nastavi rad i u slučaju hapšenja nekih svojih članova.[119]

S otoka su pojedinci i manje grupe ljudi odlazili u NOV, a tako i prikupljeni materijal i novac. Poslije pada fašizma odlazak ljudi i slanje materijala povećalo se, a politička situacija konstantno se poboljšavala.[120] Organizacije KPH i narod na otoku oduševljeno su pozdravili kapitulaciju Italije.

Djelatnost KPH u Rijeci

Godina 1943. počela je za NOP u Rijeci u znaku ohrabrenja. Posljednjih mjeseci 1942. formirana su neka uporišta političke aktivnosti po tvornicama i naseljima. Formirano je nekoliko partijskih aktiva iz kojih je trebalo najbolje ljude primiti u KPH, a zatim osnovati mjesni komitet. Više nego prije korištene su veze s Kastavštinom (najčešće preko žena koje su dolazile na riječku tržnicu) za ubacivanje letaka, partizanske štampe i uspostavljanje uporišta NOP-a.

Realna osnova za organiziran rad KPH u Rijeci nastala je formiranjem Privremenog rukovodstva KPH za Rijeku 14. januara 1943.[121] Taj je događaj sekretar toga rukovodstva Anton Košić kiku, objasnio ovako:

> »Poslije hapšenja i odlaska u NOV članova prvog rukovodstva, u gradu je bio samo Anton Košić, jedan jedini član KPJ. Ostali bijahu simpatizeri. Direktive su se prenosile iz Sušaka i Kastavštine. Njih je Anton Košić primao u Sušaku od Mirka Piškulića Malog, a u Kastvu od članova KK KPH za Kastav, a napose od Silva Milenića Lovra. Pojedini aktivisti u Rijeci, među kojima Klemento Grbac, primali su direktive isključivo iz Kastva. Prema tome trebalo je stvoriti podlogu i uvjete za povezaniji rad i formirati jedinstveno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta za Rijeku. A to je ostvareno 14. januara 1943. u zaseoku Glavani u Kostreni na sastanku, kojim je rukovodio jedan član Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje.[122] ' U privremeno rukovodstvo KPJ za Rijeku bili su izabrani: Anton Košić Riko, sekretar, Veljko Premate Viktor, njegov zamjenik, Josip Veršić (konobar) i još jedan drug. Nešto kasnije ušao je u rukovodstvo i Miljenko Mladenić Jovo. Ovi drugovi bili su u to vrijeme jedini članovi KPJ u gradu. Od mnogobrojnih aktivista i simpatizera NOP-a u Rijeci trebalo je da stvore novi kadar za članstvo KPJ.«[123]

[119] Isto, KP-269/505.
[120] Isto, KP-270/560.
[121] Prema izjavi Romana Glažara autoru, Privremeno rukovodstvo formirano je u Kostreni u kući Ruže Vranić.
[122] Romano Glažar Patrie.
[123] Veljko Premate i Miljenko Mladenić, *NOP u drugoj polovici 1942 i početkom 1942. godine,* Primorski vjesnik, br. 6, decembar 1961.

Privremeno rukovodstvo nije stajalo skrštenih ruku, već je pojačalo dotadašnji rad na stvaranju partijskih aktiva i simpatizerskih grupa. Košić je održavao stalne veze s članovima OK KPH i kotarskih komiteta Kastav i Sušak i radio prema njihovim uputama. Nakon mjesec dana rada Privremenog rukovodstva, poslije sastanka s Košićem, član OK Romano Glažar je izvijestio je 16. februara 1943. ovo:

»Imao sam sastanak s drugom iz Rijeke pa izgleda da se je stvar popravila i popravlja se danomice s obzirom na istočni front. Ovih je dana došlo do provale u brodogradilištu te je pao jedan kandidat Partije i još dosta simpatizera. Inače stvar stoji ovako:

	Aktiva	Članova
»Tvornica petroleja.....	**3**	**15**
Tvornica torpeda.....	**2**	**10**
Poduzeće Skull.....	**3**	**14**
Gradski gass.....	**1**	**5**
Ulica.....	**3**	**18**
Tvornica Ukod[124].....	**povjerenik**	**1**
Omladina	**5 grupa**	**25**

U brodogradilištu ima dobrih simpatizera ali se s njima još uvijek poduzma pojedinačna veza.

Po aktivnosti imaju još oko sebe ljudi, tako da je svega obuhvaćeno sa aktivnostima oko 200 ljudi. Za sada je formirana partijska ćelija od 3 grupe koja ima još 2 kandidata, pa čim budu pokazali neke rezultate bit će primljeni i oni. Od ovih drugova partijaca jedan je iz Rijeke i vodi omladinu, dok su drugi iz Sušaka.

Ja sam za sada sa ovim drugom održao jedan sastanak a kroz kratko vrijeme mislim opet samo da nešto stvori. Drugovi Lovro i Oskar isto tako su održali sa tim drugovima sastanak, i zaključili (o čemu je bilo govora i pred 2 mjeseca) da će se morati štampati Radio izvještaj sa propagandnim dijelom na talijanskom jeziku. Inače radi se na tome kako bi se nešto stvorilo i na periferiji grada što djelomično i uspijeva.

Ovi aktivi nisu baš provorazredni, uglavnom se sastaju i imaju zadatak da stvaraju grupe oko sebe, davaju materijal u vidu narodne pomoći .i izvještavaju o tome kakav je odjek imala štampa.«[125]

Informacija Romana Glažara daje prilično vjernu sliku stanja NOP-a u Rijeci iz prve polovine februara 1943. Uspjeh nije bio impresivan, ali je već stvorena solidna osnova za dalje nastupanje i po širini i po dubini.

Nekoliko dana kasnije, tj. 21. februara 1943. Glažar se javio OK-u pismom u kojemu objašnjava smisao provale i hapšenja oko 20 ljudi, uglavnom aktivista NOP-a, od kojih neki nisu bili na popisu Privremenog rukovodstva. Ljudi su uhapšeni zbog održavanja veza s NOP-om, prikupljanja priloga i slično, a da o njihovoj aktivnosti novoformirane organizacije od

[124] **Tvornica UKOD nije bila u Rijeci već u Sušaku. U Rijeci je postojala tvornica šperploča »Rivolta« pa ih je R. Glažar vjerojatno zamjenio. Tvornica UKOD u Sušaku bila je vrlo jako uporište NOP-a.**

[125] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/394.**

Privremenog rukovodstva nisu ništa znale. Nije se čak ni znalo da li su u pitanju neke druge organizacije ili ostaci organizacija koje je formirao prijašnji MK KPH za Rijeku.[126]

Kada je fašizam primjenjivao najperfidnije metode da prodre u organizacije NOP-a, opreznost i sumnje bile su opravdane. Ali po svemu sudeći, ovdje se radilo o ostacima prije formiranih organizacija koje su razbijanjem partijskog rukovodstva i odlaskom iz grada pojedinih ljudi izgubile vezu. Stoga su samoinicijativno nastavile rad za NOP prema ranijoj praksi.

O vezama s Rijekom i o stanju NOP-a u njoj izvještavali su više puta kotarski komitet Sušak i Kastav i MK Sušak, ali redovito dosta suhoparno. Više podataka ima u izvještajima članova OK, koji su prilikom obilaska terena nastojali uspostaviti prisnije veze s aktivistima Rijeke i podrobnije se informirati o stanju riječkih organizacija i o vezama s partijskim rukovodstvima Kastva i Sušaka. O tome je pisao Silvo Milenić 10. marta 1943. iz kastavskog punkta:

> »Veze s Rijekom se drže. Javili smo Riku[127] za dogovoreni sastanak Drenova je ostala pošteđena (misli se na hapšenja, (op. R. B.). Drug Vence,[128] iz Drenove, član KK SKOJ-a, uspio je preko poznatih povezati se sa grupom ljudi preko granice. Poslali su im štampu. Naročito se interesiraju za *La Liberta.*[129] Jedna grupa od 20 ljudi u gradu ima 4 NOO-a, a ispod same granice 1 NOO od 6 članova. To ćemo urediti na sastanku s Rikom, povezati ih i ispitati koji su to ljudi da se ne uvuče provokator. Sakupljaju narodnu pomoć pa će trebati ispitati kamo predaju novac.
>
> Druga veza postoji preko jednog policajca za koga smo se još prije interesirali.[130] Kažu da je dobar. Međutim Riko je dobio isti zadatak pa ćemo s njim to provjeriti. Taj dolazi simo u Kastav pa ukoliko bude sigurno da je povjerljiv, mogao bi se dobro iskoristiti.
>
> Treća veza je službena sa Rikom. Bez sumnje da će se naći još mogućnosti za proširiti rad, s tim da se ovo učvrsti i počne sa masovnijim radom, barem među građanstvom, ako već ne bude odmah išlo u tvornicama. Tvornice su ti na Rijeci kao naš teren u žici — provokatori i agenti neumorno rade ,a naši se jedva miču.«[131]

O jačanju KPH i NOP-a u Rijeci naročito su bili zainteresirani političko-partijski radnici Istre. Ona im je mogla poslužiti kao baza, uporište i ishodište mnogih aktivnosti. O potrebi osamostaljivanja KPH u Rijeci i njena prerastanja u snažno uporište NOP-a pisao je OK KPH Ljubo Drndić Vladlen 14. februara 1943. i preporučivao da se povežu svi koji su radili ili simpatizirali za NOP, da se formira jedinstveno rukovodstvo[132] i dodijele

[126] Isto, KP-268/397.
[127] Anton Košić.
[128] Autor nije mogao utvrditi točan indentitet ove osobe.
[129] List za talijanske antifašističke borce u Jugoslaviji. Prvi broj tiskan 18. februara 1943, a izlazio je jedan do dva puta mjesečno.
[130] To je bio Zvonimir Gudač Bura.
[131] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/424.
[132] Iz ovoga se pisma vidi da Ljubo Drndić nije znao da je tada funkcioniralo Privremeno rukovodstvo za Rijeku.

za rad ljudi koji ae se brinuti samo o organizaciji Rijeke. Dalje Drndić nastavlja:

»Dok se god budu o Rijeci brigali drugovi koji pripadaju organizaciji Sušaka ili Kastva neće se uspjeti, jer oni o Rijeci vode računa samo utoliko ukoliko to ide u prilog njima samima tj. njihovoj organizaciji i radu. I taj industrijski centar sa tako velikim mogućnostima rada spavaće dotle dok se ne nađu ljudi koji će kopati po terenu cijeli dan i stvarati nove grupe i ćelije.

Danas se rad na Rijeci spustio na mizerno sakupljanje pomoći u novcu i namirnicama. To nije i ne može biti cilj našega rada. Npr. čitav pomorski kadar koji bi sutra mogao odigrati važnu ulogu, ne čini ni desetinu onoga što bi mogao učiniti, a da ne govorimo o teoretskoj i propagandnoj djelatnosti.«[133]

Ni poslije nekoliko mjeseci rada Privremeno partijsko rukovodstvo Rijeke nije uspjelo ojačati partijske organizacije u gradu i prerasti u Mjesni komitet. Na žalost, prije je došlo do njegova razbijanja nego do prerastanja u viši partijski organ. Anton Košić Riko uhapšen je 28. aprila i time je razbijeno rukovodstvo NOP-a u gradu. Policija je uglavnom već bila prodrla u organizaciju NOP-a, uspjela uhapsiti Miljenka Mladenića, dok je Veljko Premate pobjegao u NOV. O tom događaju i o kasnijim zbivanjima Košić je zapisao:

»28. aprila 1943. u 6 sati ujutro uhapsili su me talijanski policajci i dva sata iza toga izveli na prvo saslušanje. Kada sam na saslušanju ustanovio do kojih je razmjera i kako policija prodrla u partijsku organizaciju, oko 10 sati i 30 minuta uspio sam otrgnuti rešetke s ćelije i pobjeći na slobodu (zatvor je bio u zgradi bivše žandamerije na sušačkom Bulevaru). Od 10 sati i 30 minuta obavještavao sam neke drugove na slobodi da se sklone i upozoravao ih na pojedinosti o kojima su me ispitivali. U međuvremenu policija je ustanovila moje bjegstvo i blokirala grad. Budući da veza, kojom sam trebao proći blok, nije dobro funkcionirala, na bloku sam bio ponovno ulovljen. Poslije kratkotrajne borbe s karabinijerima, .iako goloruk, uspio sam iznova pobjeći. Pobjegavši i udaljivši se oko pedesetak koraka, dva karabinijera nadolazeći s bloka uspjeli su me savladati. Za 25 dana mučenja u policijskom zatvoru iščupani su mi svi nokti na nogama, a kundacima ispremlaćena pluća i bubrezi, tako da sam na sve otvore na tijelu izlučivao krv.«[134]

Hapšenje Antuna Košića Rika i Mirka Piškulića Malog predstavljalo je veliki gubitak za Partiju. S političke pozornice nestala su dva istaknuta partijska rukovodioca u vrijeme kada su bili najpotrebniji. Dok je Partija na Sušaku bez većih potresa nastavila rad, u Rijeci je Privremeno rukovodstvo sasvim razbijeno i NOP pretrpio težak udarac.

Do kraja aprila 1943. KPH u Rijeci nije bila tako organizirana da bi mogla nastaviti rad bez ozbiljnijeg zastoja i nazadovanja ,a rad svih antifašističkih organizacija u znatnoj je mjeri ovisio o dobru funkcioniranju rukovodnog centra. Budući da je taj centar razbijen, računalo se da bi moglo

[133] IHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/393.
[134] Vidi bilješku broj 123.

doći do osipanja organizacija, kao što se desilo poslije razbijanja MK KPH za Rijeku. Opasnost od ubacivanja agenata OVRA-e i drugih fašizmu odanih ljudi u organizacije NOP-a i hapšenja bila je velika, pa se o konspiraciji moralo strogo voditi računa. Za ilustraciju toga stanja vrijedno je spomenuti organizaciju NOP-a u tvornici »Torpedo« u kojoj je radilo više grupa antifašista, i to radnici (55) vezani za Andriju Petrića i službenici (22) vezani za Giovanni Pina Cuceru, a da jedni za druge nisu znali. Početkom 1943. u tvornici je NOP-om obuhvaćeno 25, a u julu iste godine 78 ljudi.[135]

U aprilu 1943. s Privremenim rukovodstvom Rijeke aktivno su surađivali Klemento Grbac Agis iz Zameta, prema direktivama KK KPH za Kastav, i Ivan Žigić Mario, član KPH u brodogradilištu »Lazarus«, koji je prema direktivama MK KPH Sušak bio aktivan u rajonu kazališta i tržnice. Poslije razbijanja Privremenog rukovodstva prema odluci OK KPH za Hrvatsko primorje, navedeni članovi KPH dodijeljeni su na partijski rad u Rijeku. Odlukom istog foruma upućena je u Rijeku i Ruža Bukvić Ranka. Njihov je zadatak bio da uspostave kontakt s partijskim i antifašističkim organizacijama u gradu koje su ostale bez partijske veze i mogućnosti da dobivaju direktive za rad. Za realtivno kratko vrijeme uspjeli su se povezati s organizacijama, pa je u junu 1943. formirano novo Privremeno rukovodstvo u sastavu: Ruža Bukvić (udata Glažar) Ranka, Ivan Žigić Mario, Matija Gržina Silvio i Klemento Grbac Agis.[136]

Novo rukovodstvo razvilo je široku aktivnost i pronalazilo nove forme povezivanja i ujedinjavanja rada pojedinih grupa i organizacija. U nekim tvornicama, gdje su organizacije NOP-a bile rascjepkane, formirani su jedinstveni odbori koji su se povezivali s gradskim rukovodstvom i od njega dobivali direktive za rad.[137] To je bilo vrijeme brojčanog jačanja i omasovljenja antifašističkih organizacija i aktivnijeg političkog rada. U tvornicama i u pojedinim rajonima istaklo se političkim radom nekoliko ljudi, koji su igrali sve zapaženiju ulogu u NOP-u. Među njima su se posebno isticali: An-

[135] Andrija Petrić, *Izjava,* sing. MNR, Fj/169.

[136] U nekim svojim zapisima Romano Glažar navodi da je u Privremenom rukovodstvu bio i Silvio Copajtich, član ranijeg Mjesnog komiteta. Međutim, sam Copajtich u svojoj izjavi ne spominje da je bio član toga rukovodstva *(Izjava,* MNR, sig. Fj/107). U to vrijeme politički je bio aktivan Matija Gržina (u dokumentaciji se spominje kao Matteo — op. R. B.) s konspirativnim imenom Silvo Robina. Gržina je bio sekretar partijske organizacije u tvornici »Torpedo« i član Privremenog rukovodstva (u dokumentaciji stoji »član mjesne organizacije« (KPH u Rijeci) ,a surađivao je i s organizacijama KP Slovenije. Gržina je inače bio sudionik španjolskog građanskog rata, a u rodni Knežak vratio se u septembru 1941. i bio regrutiran u talijansku vojsku iz koje je dezertirao polovinom 1942. i pošao na rad u tvornicu »Torpedo« u Rijeci. Po nalogu OK KPH za Brkine, u Rijeci ga je pronašla Marija Kirn Orana i povezala s Košićem i Mladenićem, te od tada počinje njegov organizirani rad na zadacima KPH u Rijeci. Istovremeno je održavao veze s OK KPS Brkine. Kada je bio obavješten da mu je policija ušla u trag, u augustu 1943. prebacio se na pivsko-postojnsko područje. U januaru 1944. pošao je u Partijsku školu u Cerkno i poginuo 27. januara iste godine (iz pisma Općinskog odbora SUBNOR-a Ilirska Bistrica i Marije Kirn Orane (udate Kapov).

[137] Giovanni Cucera Pino, *Izjava,* CHRP.

drija Petrić (Gigi), Lojzo Kirn, Petar Klausberger (Perka), Zvonimir Gudač (Bura), Lucijano Kruljac (Zio) i drugi.[138]

Novo rukovodstvo imalo je ambicije da preraste u mjesni komitet. No prije toga trebalo se bolje povezati s talijanskim masama, posebno radničkim i među njima regrutirati dio kadrova za rukovodne funkcije. Tako je problem povezivanja s KPI i zajedničkog političko-partijskog rada na jačanju antifašističkog fronta postao osnovni zadatak u daljem radu.

Pad fašizma stvorio je novu političku klimu i otvorio nove prostore za akciju. Badoglijeva vlada omogućila je građanskim partijama da se reorganiziraju i nastave rad, pa su se i antifašističke orgnizacije mogle na razne načine boriti za svoje ciljeve. KPI izdala je povjerljivu okružnicu za svoje članstvo u kojoj je zahtijevala da ostanu u ilegalnosti, a da se za svoja i radnička prava bore u sindikalnim organizacijama, tvorničkim savjetima, radničkim menzama, preuzimanjem uprava pojedinih društava itd. KP trebalo je brojčano i idejno osposobiti da bi mogla uspješno rukovoditi antifašističkim frontom borbe za mir i socijalizam. Tu je okružnicu riječka partijska organizacija dostavila OK KPH za HP, tako da je ovaj svoj rad s talijanskim vojnicima i građanima usklađivao sa zadacima koje je postavljala talijanska KP.[139]

Svoje antifašističko raspoloženje u Rijeci najprije su i najglasnije izrazili štrajkom radnici tvornice »Torpedo«.[140] Drugih značajnijih kretanja nije bilo. Mnogi fašisti opravdavali su svoje članstvo u fašističkoj organizaciji potrebom borbe za povoljniji tretman u društvu, a da fašizmu idejno ni-

[138] O stanju partijske organizacije u Rijeci, Romano Glažar piše: »U tvornici »Torpedo« s 56 radnika i 22 službenika i tehničara rukovodili su Andrea Petrić i Giovanni Cucera Pino. U brodogradilištu (sada 3. maj) bili su vrlo aktivni Smolnikar, Mirko Perman Nelo. Giuseppe Arigoni i Bortolotti. Drugovi Bortolotti i Arigoni pripadali su staroj generaciji boraca za radnička prava. Oni su kao stari antifašisti među prvima prišli pokretu i aktivizirali se u njemu. U rafineriji nafte postojala je organizirana grupa od 22 radnika kojom su rukovodili Aleksandar Mamić, Nelo Biagini i Kanadić. U ljevaonici »Matteo Skull« djelovala je grupa pod rukovodstvom Veljka Premate i Ivana Gullina. Njihovim odlaskom u partizane jedno vrijeme ih je zamjenjivao Petar Turza. U luci su dvije grupe s oko 12 radnika surađivale u prenošenju štampe i na prikupljanju pomoći. Još od 1941. u Rijeci je stalno s više ili manje intenziteta dielovala ovećа grupa soboslikara i ličilaca, kojom je rukovodio Petar Klausberger Perka. Mario Žigić (poginuo u NOB-i), član partijske ćelije u brodogradilištu »Lazarus«, bio je aktivan i u rajonu oko kazališta i tržnice u grupi drugova utječući na njih da s više poleta i borbenog zanosa potpomognu napore boraca u planini u borbi protiv porobljivača. Grupa kojom je rukovodio Lojzo Kirn, bila je također vrlo aktivna. U tvornici »Rivolta« djelovala je ovećа grupa radnika. Grupom trgovaca, činovnika i intelektualaca upravljao je Franjo Kordić. Mesar Simčić »Kolombo« rukovodio je s grupom obrtnika i ribara. Oni su bili neobično aktivni u nabavljanju materijalnih sredstava za NOP i partizane. Luciano Kruljac rukovodio je jednom grupom u poduzeću »Vio«. Zvonimir Gudač bio je aktivan već od 1941. godine kao gradski stražar (vigile urbano), a inače pošten i ugledan građanin. Tmajući brojna poznanstva mnogo je uticao na okolinu, na pojedince pa i na grupe. Ali, uslijed njegove kronične bolesti (poslije rata je umro) te su grupe povremeno ostajale bez veze s rukovodstvom«. Usp. R o m a n o G l a ž a r , *Kapitulacija Italije,* Primorski vjesnik, br. 6, decembar 1961.

[139] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/654.

[140] Isto, kutija MK KPH Rijeka.

kada nisu pripadali. Demoralizacija vojske bila je potpuna, uključujući i komandni kadar. Partijske organizacije pokušale su iskoristiti takvo raspoloženje za dizanje pobune i za prijelaz pojedinaca i jedinica u NOV, u čemu se samo djelomično uspjelo.[141] Vojnici su bili siti rata, svjesni da je Italija rat izgubila, i jedino su se željeli vratiti kućama. Jedan partizanski obavještajac iz Rijeke ocijenio je tih dana talijansku vojsku kao »čopor ovaca«.[142] Iz straha od mogućih napada jedinica NOV na gradove i garnizone talijanske vojske, otpočela je evakuacija pojedinih komandi, dokumentacije i skladišta u unutrašnjost Italije. Za njima su se počeli izvlačiti i pojedini fašisti i bogatiji ljudi.[143] Sve je to imalo za posljedicu apatičnost talijanskih vojnika i građana, ali vidljivih znakova eksplozije neraspoloženja i riješenosti da se nastalo stanje iskoristi za izmjenu zatečenih društvenih odnosa nije bilo.

Vlasti su u Rijeci budno pratile sva kretanja i uspjele su zadržati kontrolu situacije u svojim rukama. Policajci i obavještajci nisu promijenili svoj odnos prema progresivnim snagama i antifašističkim organizacijama. Čak im je uspjelo u jednu od organizacija NOP-a ubaciti špijunku, koja je otkrila člana rukovodstva Ivana Žigića Marija i nekoliko antifašistkinja. Žigić je preko partijske veze u brodogradilištu »Lazarus« uspio saznati da je izdan te je pobjegao na slobodnu teritoriju, dok su Ruža Bukvić Ranka i Klemento Grbac Agis bili prinuđeni da jedno vrijeme pređu u strogu ilegalnost.[144]

Veze s KP Italije i formiranje MK KPH u Rijeci

Već je bilo govora o tome da 1941. KPH u Rijeci nije imala svoje organizacije. Iz izvornih dokumenata može se zaključiti da pokušaja formiranja organizacija nije bilo sve do polovine 1943. Brži razvoj antifašističke borbe zapadno od stare jugoslavensko-talijanske granice, s obzirom na sastav stanovništva od Rječine do Soče — zahtijevao je da se rad najprogresivnijih snaga na tom području uskladi i koordinira. Razvoj antifašističke borbe u Rijeci nikada se nije promatrao izolirano, izvan razvoja pokreta u tzv. Liburniji i čitavoj Istri. To dokazuju napori OK KPH za Hrvatsko primorje oko slanja političkih aktivista u Rijeku i Istru, pozivi u NOV svim antifašistima, Hrvatima i Talijanima, itd.

Sve širi razmah NOB-e u Rijeci i Istri 1942. imperativno je nalagao tješnje povezivanje KPH i KPI. Do povezivanja je najprije došlo preko Augusta Rosande člana KPI u Puli. Njegovim posredovanjem tražen je »širi i jači dodir s čitavom grupom talijanskih komunista i antifašista uopće u Puli, Rovinju, Vodnjanu i Labinu. Jugoslavenski komunisti u Istri naišli su na

[141] Partijska ćelija među talijanskim vojnicima garnizona u Ledenicama pripremila je napad bataljona NOV na garnizon, ali je čitava stvar propala zbog jednog borca koji je neoprezno opalio metak. U povlačenju su se povukli i talijanski komunisti s borcima (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/654.

[142] Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (dalje: AVII), k. 107 A-4/2.

[143] AIHRPH, fond CK KPH, KP-26/495 i KP-27/1630.

[144] Izjava Ruže Bukvić Ranke autoru 11. februara 1974.

otpor talijanskih komunista koji su smatrali da još nije vrijeme za oružanu borbu, da će se kompromitirati, da su Slaveni nagli i kako je bolje da se sada ništa ne radi, već da se čeka [. . .]. S ovim se, dakako, nisu složili rukovodioci NOP-a u Puli i okolici; oni su nastavili rad po direktivama KPH nastojeći ujedno uvjeriti talijanske komuniste da je njihovo gledište nepravilno, a pravilna je linija KPJ za zajedničku antifašističku borbu u Istri i to odmah, ne gubeći vrijeme i ne čekajući [.. .].«[145]

KPH je najviše računala na odziv rudara Labinštine. S njima je uspostavio kontakt Moša Albahari. No, njegovi razgovori s predstavnikom KPI Lelijom Zustovichem nisu dali očekivane rezultate. I on je stajao na istim pozicijama kao i njegovi drugovi u Puli. Kasnije se ispostavilo da članstvo KPI nije podupiralo politiku Zustovicha i najbližih mu suradnika, već je prihvatilo suradnju s NOP-om i uključilo se u njegove organizacije.

Početkom juna 1942. talijanski su komunisti konačno pristali da s komunistima Jugoslavije povedu razgovore o modalitetima suradnje. Na tom je zadatku dosta radio Mario Špiler, prije sekretar MK KPH u Rijeci, koji je poslije napuštanja Rijeke radio u Istri, i Moša Albahari. Do razgovora između predstavnika KPI i OK KPH za Hrvatsko primorje trebalo je da dođe u Rijeci, pa je Moša Albahari radio na njegovoj organizaciji.[146] Međutim, predstavnici KPI objektivno nisu bili za razgovore, a ugovaranje sastanka trebalo im je da dobiju u vremenu i da ne gube utjecaj u masama, osobito u radničkima koje su bile za borbu protiv fašizma.

Budući da je propao sastanak u Rijeci, dogovoreno je da se razgovori održe u Trstu. Predstavnici KPH bili su Mario Špiler i Mijo Pikunić. Međutim, vlak kojim su putovali u Trst zaustavljen je prije ulaska u stanicu Herpelje — Kozina, a njih dvojica uhapšeni. Kasnije se utvrdilo da je predstavnik »talijanskih komunista u Istri s kojim su u stvari pregovarali i koji je ugovorio sastanak u Trstu, bio je Anton Budicin iz Rovinja, ujedno i agent OVRA-e, pa je čitavu stvar otkrio talijanskoj policiji.

Bio je to nov udarac narodnooslobodilačkom pokretu u Istri. Dva mjeseca prije, u lipnju 1942, izvršena je izdaja u Pazinštini gdje ie bilo uhapšeno oko 60 članova organizacije NOP-a i poslano u logore. Sada su hapšenjem Maria Špilera i Mije Pikunića mnoge veze bile prekinute i opasnost novih izdaja bila je vjerojatna.«[147]

Hapšenje dvojice predstavnika KPH značilo je težak udarac daljoj suradnji hrvatskih i talijanskih komunista. Ali to nije izmijenilo stav KPH u pogledu dalje suradnje, te su slijedili stalni pokušaji da do suradnje što prije dođe. Na tom su zadatku radili politički aktivisti i Rijeke i Istre. I dalje se računalo u prvom redu s komunistima Labinštine. S njima je stupio u vezu Josip Matas Abesinac 12. novembra 1942. i o tim razgovorima izvijestio OK KPH za Hrvatsko primorje ovim dopisom:

> »U Labinu drugovi su oportunisti, jer su pod direktivama Talijanske partije i do sada nisu radili sa nama. Sekretar iz rajona Vinež je jedna pi-

[145] *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1952, str. 258.
[146] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/142.
[147] *Istra,* n. dj., str. 260.

janica i koči rad, tako i sekretar MK Labin koči rad. Oni tumače drugovima koji pripadaju njima, da ćemo ih mi upropastiti jer da mi jako forsiramo rad na osnivanju NOO-a, sa omladinom itd. Uspio sam organizaciju iz Šumbera pridobiti na našu stranu i tražili su rascjep sa talijanskom KP ako budu kočili rad i tako se držali prema narodnooslobodilačkoj borbi.

Doznao sam da imaju sada jednu konferenciju (neznam da li je rukovodstvo Italije ili Julijske Krajine) na kojoj se ima raspraviti u pogledu suradnje. Tražio sam da bi mogao prisustvovati ali nisam dobio odgovor nego su mi rekli da ću, kada se vratim na teren drugi put, dobiti konkretniji odgovor u pogledu rezultata te konferencije te što su zaključili u pogledu naše NOB koja bi morala biti i njihova. Talijanska KP u ovim krajevima nije izdala nikakav letak ili proklamaciju narodu. Iako imamo iste ciljeve oni se drže oportunistički. Ja sam izjavio da smo spremni na pregovore u pogledu zajedničke suradnje na ovom terenu, ako oni nisu spremni da surađuju sa nama. onda neka nam prepuste njihove organizacije koje imaju. Ako to neće mi ćemo ići našim putem i mimo talijanske KP.«[148]

Na osnovi toga izvještaja i drugih informacija OK KPH za Hrvatsko primorje izvijestio je 7. decembra 1942. CK KPH za uslijed oportunističkog držanja drugova iz KPI zajednička borba protiv fašizma u Istri i Rijeci nije moguća.[149]

U prvoj polovini 1943. bilo je više pokušaja da se s talijanskim komunistima nađe zajednička platforma borbe protiv fašizma, ali do konkretnih rezultata nije dolazilo. Ocjene o oportunističkom držanju službenih predstavnika KPI povlače se sve do pada fašizma. Protivno takvom stavu nekih rukovodilaca KPI, suradnja jednog dijela antifašista Talijana s NOP-om na terenu Rijeke i Istre bila je sve intenzivnija. Stoga se ne može tvrditi da suradnje u bazi nije bilo, mada ni približno nije dala one rezultate koji su bili mogući da su orijentaciju na oružanu borbu poduprli i službeni predstavnici KPI.

Poslije formiranja Privremenog rukovodstva za Rijeku u koje je ušao i Matija Gržina Silvo, sekretar partijske organizacije u tvornici »Torpedo«, OK je dao nalog ovom rukovodstvu da se tješnje poveže s KPI i da za te potrebe iskoristi mogućnosti Matije Gržine. U izvještaju OK KPH Gržina piše da je na osnovi preporuke toga foruma,[150] a u sporazumu s drugom Ivanom Žigićem Marijom, iskoristio veze koje je KPH otprije održavala s KPI u Trstu i preko Slovenke Marije Kirn Orane[151] prenio želje i zahtjeve partijske organizacije u Rijeci za tješnjom suradnjom i stvaranjem jedinstvene borbene fronte s KPI. Tršćanska je organizacija brzo reagirala i kao svog predstavnika — profesionalca za partijsko-politički rad, odredila Ermana

[148] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/248.

[149] Isto, KP-267/290.

[150] Isto, KP-272/777.

[151] Za NOP je počela organizirano raditi 1942. u ćeliji Brkini za Brkinsku partizansku četu. Polovinom 1942, u vrijeme talijanske ofenzive na Brkinsku četu, sklonila se kod brata Alojza koji je držao skladište vina u današnjoj Zagrebačkoj ulici. S NOP u Rijeci povezala se preko Lucijana Kruljca te je iz Trsta nabavljala papir, matrice, sanitetski i drugi materijal. I dalje je radila kao član OK KPS Brkine (iz pisma Marije Kirn udate Kapov autoru za ovaj rad).

Solierija Marina, »s nalogom da rukovodi ovdašnjim partijskim radom (premda mi to nismo tražili)«.[152]

Po dolasku u Rijeku Solijeri se preko M. Kirn Orane najprije povezao s M. Gržina Silvom, kojega je upoznao sa svojim zadacima i planovima, nakon čega je Gržina razgovarao s članovima Privremenog rukovodstva Ružom Bukvić Rankom i Ivanom Žigićem Marijom. Sutradan je održan sastanak Privremenog rukovodstva (bez Ruže Bukvić Ranke), u prisutnosti E. Solierija i Andrije Petrića Gigija, koji je zamijenio Gržinu na dužnosti sekretara partijske organizacije u tvornici »Torpedo«.[153] Time je pitanje povezivanja KPH i KPI formalno bilo riješeno.

Iznoseći dalji slijed događaja, Gržina je u citiranom izvještaju OK zapisao da je poslije 6 dana imao razgovor s Ivanom Žigićem i Ružom Bukvić te kaže:

> »Ova posljednja me je izvijestila da je cijela stvar poslana na pretres OK te da se čeka od tamo upute, što sam poručio drugu Marinu koji je danas otišao da referiše o svemu svojoj organizaciji.«[154]

Stav KPI sastojao se uglavnom u ovome:

> »1) Rijeka, s obzirom na odgoj, običaje i način života, većim je dijelom nastanjena talijanskom etničkom grupom, s iakom hrvatskom manjinom; 2) grad pripada talijanskoj državi, stoga bi KPI imala veću mogućnost da razvije rad u potpunosti i da prodre dublje nego što je to bilo moguće KPH [.. ,].«[155]

Osim ovoga, Solieri je predložio da R. Bukvić Ranka prijeđe pod KPI »kao predstavnik hrvatskih manjina«.

Program političke aktivnosti iznio je E. Solieri u pismu upućenom tajništu KPH (zapravo OK KPH za HP), a sastojao se u ovome:

> »Odmah mir, van s Nijemcima iz Italije, puštanje iz zatvora političkih zatvorenika, izbacivanje iz tvornica osoba koje su se kompromitirale s fašizmom, sindikat u rukama radnika [...].«

Sav posao morao se razvijati prema direktivama tajništva KPI u Trstu.[156]

Stavovi koje je zastupala KPI i njen predstavnik u Rijeci E. Solieri Marino nisu bili prihvatljivi KPH. Dvije partije razilazile su se u pitanju razgraničenja između Italije i Jugoslavije, o tome da li će se KP Rijeke vezati za KPH ili za KPI, oblicima i metodima borbe protiv okupatora. Prema povjerljivoj okružnici od 28. augusta 1943, KPI bila je za političku borbu, za okupljanje masa, za izbacivanje Nijemaca iz Italije, ali bez oružane borbe, bez diverzija i drugih oblika aktivnosti[157] Bilo je jasno da se Nijemci

[152] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/777.
[153] Isto, fond CK KPH, KP-26/1551 i KP-26/1575.
[154] Isto, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/777.
[155] Isto, fond CK KPH, KP-27/1679.
[156] Isto, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/643.
[157] Isto, kutija MK KPH Rijeka.

ne mogu izbaciti pasivnim otporom, protestima i sličnim izrazima nezado voljstva, već jedino oružanom borbom. Dakle, dvije partije razilazile su se u bitnim pitanjima strategije i taktike vođenja oslobodilačke i revolucio narne borbe. KPH se od početka rata zalagala za oružani otpor i poslije više od dvije godine uspješne borbe, kojom je znatno pridonijela padu fa- šizma i situaciji u kojoj se Italija našla, nije se mogla vraćati na forme koje su za nju od početka bile neprihvatljive.

Matija Gržina Silvo morao je napustiti Rijeku i povući se na teren OK KPS Brkine, a odmah zatim učinila je to i Marija Kirn Orana, tako da je čitava situacija oko Solierija, Gržine i M. Kirn postala sumnjiva. Zbog lo ših iskustava iz ranijih veza s predstavnicama KPI i nedovoljno provjere nog identiteta Marije Kirn Orane i Matije Gržine Silva, I. Žigić i R. Bukvić obratili su se pismom OK KPH za HP, objasnili nastalu situaciju i čekali dalje upute. U očekivanju odgovora OK KPH, narednih dana izostali su međusobni kontakti i nisu izvršeni dogovoreni zadaci, što je E. Salieri Ma- rino ocijenio ako stvar slabe discipline i političke spreme, odnosno kao bojkot KPI od KPH, do čega je došlo, po njegovom mišljenju pod utjeca jem šovinističkih elemenata.[158]

Odnos s KPI postao je tada ključni problem KPH u Rijeci. O tim od nosima, o stavovima KPI koje je u razgovorima s članovima Privremenog rukovodstva KPH zastupao E. Solieri Marino, pisali su Ivan Žigić i Ruža Bukvić OK KPH za Hrvatsko primorje 30. jula 1943. Zbog zanimljivosti rasprave o suradnji donosimo pismo u cjelini:

»Drugarskom OK KPH za Primorje

Ovih dana došao je na naš teren drug Marino,[159] kojeg je poslala KPJ sa zadatkom da ovdje organizira mase. Preko Silvia[160] došli smo s istim u vezu, te su s njegove strane pali slijedeći prijedlozi: 1) Da se taj teren (Riko)[161] bolje poveže s organizacijom u Trstu i da uzajamno rade, pošto su prilike, mentalitet a i sudbina tih gradova iste.

2. Da bi se na Riko osnovao Mjesni komitet pod nazivom Fronte nazio naie d'azione (dakle isto kao i u Trstu). Taj bi komitet imao zadatak da diže mase, u prvom redu proletarijat, a naravno i inteligenciju i buržoaziju. Na čelu pokreta bila bi Kompartija. Dakle isto ono što smo i mi do sada 'ra dili, a što je i linija NOP,a samo, pošto se ti ljudi osjećaju bliže Trstu nego Sušaku, uputno je organizaciju povezati sa Trstom. Osim toga treba naro čito paziti da se ne ističe nacionalnost, nego se tim ljudima treba obraćat samo kao »Fiumanima«.

Mislim da bi povezivanje s Trstom bolje odgovaralo ovdašnjim prilika ma, a bilo bi spretno i u pogledu štampe, jer se ista može dobaviti iz Trsta u roku od jednog dana, a kako smo već posebnim pismom pisali drugar skom Agitpropu, štampa koju nam vi šaljete je uvijek stara, naročito što se tiče situacije na frontovima, jer ljudi ovdje svi slušaju inozemne radio-sta nice, pa su vrlo dobro upućeni o razvitku događaja na svim frontovima Osim toga to bi povezivanje bilo zgodno i zbog tog pitanja nacionalnosti kojega moramo stalno izbjegavati, i zbog čega nam je rad ovdje vrlo težak

[158] Isto, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/643.
[159] Ermano Solieri.
[160] Matija Gržina.
[161] Misli se na Rijeku.

Jer do sada smo uspjeli obuhvatiti samo ex jugoslavene koji se takvim i osjećaju, a ono par Talijana što imademo ti nisu uz nas kao antifašisti, već kao komuniste. Jer moramo imati na umu da Fiumani, premda su po porijeklu Slaveni, ne osjećaju to svoje porijeklo. On će možda priznati da Rijeka geografski pripada Jugoslaviji, ali kada bi mu se tumačilo njegovo slavensko porijeklo, možda se ne bi bunio, ali bi ostao kod svojeg mišljenja da on nije nikakva narodnost nego »Fiuman«. Takav je ovdje mentalitet i to moramo uočiti. Oni se osjećaju mnogo bliži Talijanima nego Slavenima, jer rijetko koji od njih zna da govori hrvatski jezik. Moramo razlikovati gradove od sela, jer dok je na selu fašizam uzorao vrlo plitku brazdu talijanstva, dotle je u gradu uspio da odnarodi 90% stanovništva.

Osim toga za rad ovdje potrebno bi nam bilo par radnika sa perfektnim znanjem talijanskog jezika, kao i brošure štampane na talijanskom jeziku. Možda bi nam sada za prvu pomoć mogli poslati nešto o Garibaldiu, kako bi mogli popularizirati malo bolje mobilizaciju. Ili nešto drugo iz talijanske historije, a što bi ne samo zainteresiralo ovdašnje ljude, već oduševilo. Jer prilike u Jugoslaviji te ljude interesiraju, ali njih ne može to oduševiti, pošto oni taj pokret ne smatraju lično svojim (naravno ne komunisti već samo antifašisti). Dakle, treba nam štampa kojom bi mogli pridobiti i one koji se osjećaju više Talijanima nego Slavenima.

Molim vas da nas hitno obavijestite da li da se metnemo u vezu sa drugom Marinom, i kako da odgovorimo na njegova pitanja. Molimo vas da dobro proučite ove naše navode, jer je već krajnje vrijeme da se ovdje počne ozbiljno raditi, da se stvori točni program, jer vrijeme ide brzim tempom a s njime i događaji koji nas iznenađuju, jer smo skoro potpuno nespremni.

Uz drugarski komunistički pozdrav

Mario i Ranka«[162]

OK KPH za Hrvatsko primorje intervenirao je s priličnim zakašnjenjem, tj. 13. augusta 1943. kod CK KPH da se razmotri nastala situacija. Taj je izvještaj karakterističan po opreznosti i rezerviranosti kada je riječ o povezivanju s kadrovima iz drugih sredina koji partijskom linijom nisu bili provjereni. Dio toga izvještaja glasi:

»Naši drugovi su se povezali sa delegatima KPI i pred nas se postavlja formiranje mjesnog komiteta Rijeka u koji bi ušli predstavnici naše partije I KPI. Drug Marino,[163] delegat KPI, smatra da bi Rijeku trebalo povezati sa Trstom čime bi se olakšalo dobivanje materijala a i sam mentalitet Riječana je bliži Trstu nego nama.

Što se tiče suradnje mi bi stvar lako riješili samo je jedan problem po srijedi a to je — mi nemamo veze s KPI. I nismo sigurni tko je zapravo drug Marino koji se izdaje za delegata KPI.

Sa Marinom smo stupili u vezu preko drugarice Orane[164] Slovenke i druga Silvia[165] također Slovenca, koji na Rijeci već duže vremena surađuju s našim drugovima, no koje i pored svih nastojanja do sada nismo uspjeli provjeriti.

Grugarica Orana (ilegalno ime) već se duže vremena nalazi na Rijeci gdje je iz Trsta za nas nabavljala farbu, papir i ostale stvari. Prema njenim iskazima ona je član KP Slovenije, na terenu OK Slovenska Bistrica. Mi

[102] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-290/1/1.
[163] Erman Solieri.
[164] Marija Kirn.
[165] Matija Gržina.

smo preko Istre, gdje naši drugovi imaju veze s KPS, u više navrata tražil da provjere tačnost iskaza drugarice Orane, ali do sada nismo dobili nikakav odgovor. Karakteristično je sa Oranom to da je već mnogo naših drugova s kojima je ona imala veze palo u ruke neprijatelja dok je ona ostala nedirnuta.

Drug Silvio radi u tvornici torpeda na Rijeci. Borio se u Španiji, bio je prema njegovim iskazima s Markom Oreškovićem, Dakićem [...]. Bio je s njima u logoru, zatim u Njemačkoj ,a potom se prebacio u zemlju. Po slomu Jugoslavije po direktivi KPJ pošao u svoj kraj da radi na terenu. Na putu uhapšen po Talijanima bio dva mjeseca u zatvoru a zatim šest mjeseci u talijanskoj vojsci, odatle se kao zanatlija izvukao i prešao na rad u tvornicu torpeda na Rijeci, gdje se je povezao s našom organizacijom preko Orane.

Drug Silvio se sada povlači iz Rijeke pošto je povezao delegata KPI; ide na rad u Sloveniju na teren OK Bistrice, jer je navodno kompromitiran i postoji opasnost da bude uhapšen.

Mi smo nanovo tražili preko naše organizacije u Istri da se preko drugova Slovenaca informiraju o Orani i Silviu kako bi bili na čisto sa tim ljudima. Također smo javili drugovima u Istri da se povežu sa KPI u Trstu i provjere stvar oko delegata Marina, koji je od njih upućen na Rijeku. Ukoliko pak oni nemaju veze sa Trstom neka se o tome informiraju preko najbližeg OK KPS koji ima veze s KPI u Trstu. Sve bi nam to bilo potrebno radi uspostavljanja čvrste veze sa KPI i omogućenja saradnje naše organizacije s delegatom Marinom koji je tamo stigao [.. .].«[166]

Poslije iskustva s Antonom Budicinom iz Rovinja i mnogih izdaja partijskih kadrova, opreznost u Rijeci i u OK KPH za Hrvatsko primorje bila je posve razumljiva. Međutim, iznenađuje sporost u rješavanju tako delikatnih pitanja nakon pada fašizma, kada se očekivala kapitulacija Italije i ukazivala potreba za povezivanjem svih progresivno orijentiranih snaga. Administrativni put provjere bio je previše spor da bi taj problem mogao na njega čekati. Praksa je to i pokazala. Iz pisma Bože Glažara Maksa OK iz Rijeke od 30. augusta vidi se da odnosi KPH i KPI nisu bili riješeni.[167] Talijanski komunisti pokretali su štrajkove radnika u tvornicama i brodogradilištima, dok su jugoslavenski čekali direktive i naloge od OK. Istina, OK KPH za Hrvatsko primorje dao je direktivu da se takve akcije podupru, ali sa zakašnjenjem. Neki radnici Talijani povezivali su se s organizacijama Trsta i Milana i izvrašvali njihove direktive, prekidajući na taj način vezu s KPH i NOP-om.[168] Rad na dva kolosijeka i povezivanje sa dva centra s različitim stavovima o nekim važnim pitanjima rasipao je ionako oskudne snage i usporavao akcije na terenu.

Stavovi KPH o oblicima revolucionarne borbe u kojima najvažniju ulogu ima oružani otpor protiv osvajača i porobljivača radničke klase, pozitivno su utjecali na talijanske komuniste ne samo u Rijeci već i u Istri i Slovenskom primorju. Na čitavom tom području oni su pod utjecajem NOB-a čistili svoje redove od oportunista i postavljali temelje Partiji novoga tipa.[169] Stoga je povezivanje KPH s KPI trebalo razmotriti kao pomoć člano-

[166] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/580.
[167] Isto, KP-270/614.
[168] Isto, KP-270/618.
[169] Isto, KP-271/659.

vima KPI. Orijentaciju na oružanu borbu najprije su prihvatili svi oni koji su kontaktirali s jugoslavenskim komunistima. U to vrijeme KPI orijentirala se na stvaranje političke baze za štrajkove i druge oblike političkog djelovanja. Međutim, u Rijeci su talijanski komunisti ipak shvatili potrebu oružane borbe i počeli su slati svoje ljude na oslobođenu teritoriju da se formiraju bataljoni talijanske narodnosti.[170]

Na podatke o Matiji Gržini Silviju i Mariji Kirn Orani trebalo je dugo čekati. Tek 3. septembra 1943. Ljubo Drndić Vladlen izvijestio je OK KPH da su od OK KPS Brkini — Slovensko primorje stigli podaci o njihovoj pouzdanosti.[171] Ali direktiva o stavu prema KPI nije bilo. To se negativno odrazilo na tekući rad, jer su i jedna i druga strana inzistirali na svojim stavovima. Bez dogovora i usklađivanja stavova s nekim višim organom u bazi nitko nije želio preuzeti na sebe breme odgovornosti i odstupiti od svoje generalne linije. Ermano Solieri Marino tražio je sastanak s Ružom Bukvić Rankom i drugim predstavnicima KPH, dok su ovi bili suzdržljivi, očekujući direktive viših foruma. Zato je Solieri dobio dojam da ga izbjegavaju, s čim se složio i Matija Gržina Silvio. Prijetila je opasnost da se odnosi između KPH i KPI zaoštre umjesto da se usklade i razvijaju u pozitivnom smislu.[172] Srećom, do toga ipak nije došlo i suradnja u bazi nastavila se, na nekim konkretnim pitanjima i produbljivala.

Od suradnje u bazi moralo se prijeći na konkretniju suradnju među rukovodnim ljudima jedne i druge strane. Tako je 1. septembra 1943. formiran Mjesni komitet KPH za Rijeku u sastavu: Ermano Solieri Marino, Ruža Bukvić Ranka, Giovanni (Pino) Cucera Giorgio i Luciano Kruljac Zio.[173] Na prvom sastanku komiteta raspravljalo se o 10 točaka dnevnog reda. Zbog zanimljivosti i specifičnosti nekih pitanja, navest ćemo ovaj dnevni red:

1. Konspiracija; 2. Politička situacija; 3. Organizaciono stanje; 4. Štampa (agitprop); 5. Mobilizacija; 6. Narodna pomoć; 7. Rad s omladinom i sa ženama; 8. Kritika i samokritika; 9. Fronte nazionale d'azione i 10. Razno.

Nije slučaj što je razgovor u komitetu počeo upravo s konspiracijom, jer se ispostavilo da je E. Solieri Marino nekonspirativan, da lako i brzo uspostavlja kontakte i povjerava zadatke a da prethodno ne provjerava ljude itd. Također valja upozoriti na raspravu o Frontu nazionale d'azione i o mogućnostima formiranja takvih organizacija u Rijeci prema uzoru na Trst. Pod organizacionim pitanjem raspravljalo se o povezivanju dotadašnjih i formiranju novih strukovnih odbora za industriju, za inteligenciju itd. Pojedinim članovima komiteta povjerena je dužnost vođenja tih odbora i rješavanja raznih pitanja koja su u toku rada iskrsavala.[174]

[170] Isto, KP-270/614.
[171] Isto, KP-271/659.
[172] Isto, KP-270/578.
[173] Isto, KP-271/659.
[174] Isto.

Jedno mjesto u Mjesnom komitetu bilo je rezervirano za Matiju Grži-
na Marija, za kojega se tih dana nije znalo, ili za Zvonimira Gudca, koji je
radio u policiji i bio od velike koristi NOP-u[175]

Prema nekim ocjenama iz toga vremena sastav komiteta bio je dobar
i od njega se očekivao konstruktivanrad. Međutim odnosi između KPH i
KPI još nisu bili riješeni. Tih je dana Božo Glažar Makso radio na organi-
ziranju sastanka između članova OK KPH i predstavnika KPI u Kastav-
štini.[176]

Zbog kapitulacije Italije do njega nije došlo, ali se rad o dogovorenim
pitanjima nastavio. Na organiziranju toga sastanka posebno je inzistirala
Ruža Bukvić Ranka, koja je poslije dugog čekanja direktiva sazvala zajed-
nički sastanak i formirala MK KPH mješovitog sastava, od Hrvata i Talija-
na. Ona se plašila odgovornosti za sve što je činila u vezi s tim pitanjem,
iako je njen postupak bio razuman. Što je do toga došlo s izvjesnim zaka-
šnjenjem, najmanje je ona kriva.

Konsolidacija KPH i NOP-a u Istri

Početak 1943. obilježen je naporom da se prevlada stagnantna situacija
na terenu Istre, koja je nastala nakon povlačenja partizanske jedinice s
njena područja i okupatorskog terora. Komandir čete Anton Raspor uhvatio
je vezu s članovima OK KPH za Hrvatsko primorje i ugovorio plan daljeg
rada i povratka na teren Istre. Zatim se iz Kastavštine uputio slovenskim
partizanima, gdje se nalazio dio boraca njegove čete, povezao se s Josipom
Matasom i drugim političkim aktivistima, prihvatio nekoliko novih boraca
iz hrvatskog dijela Istre i prebacio se u Istru.[177] Uskoro je došao i Vlado
Juričić, pa su se politički aktivisti dali na posao obnove, učvršćenja i pro-
širenja partijskih organizacija i organizacija NOP-a.

Intenzivan i organiziran rad uskoro je počeo davati rezultate. Tako je
u Puli od hrvatskih i talijanskih komunista formiran rajonski komitet, a
za Pulu, Medulin, Valtaru, Marčanu, Krnicu, Vodnjan, Fažanu i Peroj Mje-
sni komitet. Drugi Mjesni komitet formiran je u Savičenti za Rovinj, Bale,
Žminj, Barban i Sv. Ivan na Raši. Treći MK, uglavnom od talijanskih ko-
munista koji su surađivali sa KPH i pomagali NOP, djelovao je u Dulini
četvrti MK bio je u formiranju za Pazinštinu, Poreštinu, Tinjan, Karojbu
Novaki, Boljun i druga mjesta. O djelovanju navedenih partijskih tijela i
o formiranju Kotarskog komiteta KPH za Istru, koji je funkcionirao kao
privremeno rukovodstvo izvijestio je Josip Matas 17. februara 1943. OK KPH
za Hrvatsko primorje.[178] Uz partijske organizacije formirane su organiza-

[175] Žigić je radio u brodogradilištu »Lazarus«, gdje je partijska organizacija bi-
la jaka i dobro informirana o planovima policije. Kada je dobio informaciju da je
izdan, uspio je izbjeći na slobodnu teritoriju a da prije toga nikoga nije obavjestio.

[176] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/659.

[177] Isto, KP-268/409.

[178] Isto, KP-268/395.

cije SKOJ-a, AFŽ-a, i NOO-i. Najmasovniji su bili NOO-i, zatim organizacije AFŽ-a, dok su se organizacije SKOJ-a sporije razvijale. Da bi se ubrzalo organiziranje omladine, OK KPH za HP pozvao je jednog omladinca iz Istre da se upozna s radom SKOJ-a i da iskustva prenese na teren Istre.[179]

Politički aktivisti Istre okupljali su pristalice NOP-a, a pošto su u to vrijeme uvjeti za oružanu borbu u Istri bili veoma teški prebacivali su ih preko rapalske granice da se naoružaju, vojnički uvježbaju i kale u tamošnjim jedinicama. Tako je u januaru 1943. na oslobođeni teritorij Hrvatskog i Slovenskog primorja stiglo oko 100 dobrovoljaca, u februaru 75, a taj se trend nastavio i narednih mjeseci.[180]

Za organizacioni i politički rad u Istri u to vrijeme odgovarao je OK KPH za Hrvatsko primorje, pa je i formiranje istarskog partijskog rukovodstva spadalo u njegovu nadležnost do nivoa kotarskog komiteta. Naime, u kompentenciji OK KPH za Hrvatsko primorje nije bilo formiranje okružnog ili oblasnog komiteta, jer je to mogao učiniti samo CK KPH.

NOP je u to vrijeme u Istri bio u usponu. Politički aktivisti koji su došli iz Jugoslavije i oni koji su već radili za NOP na terenu nisu mogli udovoljiti sve većim potrebama za političkim radom. Aktivisti su se povezivali s narodom više pojedinačno nego preko partijskih organizacija,[181] a takav rad bio je spor i ozbiljno je zaostajao za vremenom u kojem je trebalo brzo reagirati na događaje. Stoga je potreba organizacionog jačanja, čvršćeg povezivanja i rukovođenja iz jednog centra postajala sve akutnija. OK je bio previše daleko, a veze s njim spore i nadasve opasne. Daleko su bili i kotarski komiteti Kastav i Sušak. Rukovođenje Partijom i NOP-om na tako velikom prostoru kakav je bila Istra, uputama, direktivama, pismima i izvještajima postajalo je sve teže. To su najviše osjećali politički radnici te su se inicijativno konstituirali u Kotarski komitet KPH kao privremeno rukovodstvo za čitavu Istru. O tome Josip Matas 17. februara »izvještava« OK, a naknadno u pismu od 4. marta i pita može li u privremeno rukovodstvo koje »sada stvaram« i »osnivam kotarski komitet« uzeti i »jednog talijanskog predstavnika«.[182]

Čini se da je Matas mislio da je formiranjem privremenog rukovodstva prekoračio svoja ovlaštenja, pa se u izvještaju od 4. marta pokušava korigirati. OK KPH prenio je CK KPH 1. marta Matasovu informaciju o osnivanju 4 mjesna komiteta KPH i privremenog rukovodstva za Istru, ali nije dao svoju suglasnost za formiranje kotarskog komiteta dok se sazna koje ljude namjerava predložiti, kakve su im mogućnosti, iz kojih su krajeva, itd.[183]

U memoarskoj građi i nekim publiciranim radovima piše da je 10. marta 1943. u Karojbi, u kući Eda Drndića, održan sastanak najutjecajnijih

[179] *Istra,* n.dj., str. 272.
[180] Isto, str. 274.
[181] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/437.
[182] M a r i o M i k o l i ć, *Istra 1943. godine,* Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1973, str. 53—58.
[183] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/432.

istarskih političkih radnika i konstituirano Privremeno rukovodstvo za Istru u sastavu: Josip Matas, sekretar, Vlado Juričić, Ante Drndić Stipe, Ljubo Drndić Vladlen, Božo Kalčić i Silvo Milenić Lovro kao predstavnik OK KPH za Hrvatsko primorje.[184]

I to je rukovodstvo funkcioniralo privremeno. Od njegovih 6 članova Vlado Juričić i Silvo Milenić nisu mogli prisustvovati tom sastanku, ako je uopće održan toga datuma, jer se Juričić vratio u Istru potkraj marta[185] a Silvo Milenić 3. aprila.[186] Milenić je od OK KPH za Hrvatsko primorje dobio ovlaštenje da formira rukovodstvo za Istru.

Prema njegovu izvještaju od 10. maja 1943, važan sastanak rukovodstva održan je 23. aprila (trajao gotovo dva dana), na kojemu su podnošeni izvještaji, prodiskutirana aktuelna pitanja i kadrovski problemi itd.[187] Milenić je 19. juna izvijestio OK KPH za Hrvatsko primorje da je formirano privremeno rukovodstvo od 4 člana, i to: Josip Matas, sekretar, Božo Kalčić, Vlado Juričić i Dušan Jardas.[188] Potkraj jula u rukovodstvo su ušli još Milka Milenić, Joakim Rakovac Jovo, Valov[189] i Ljubo Drndić Vladlen. Prema izvještaju Silva Milenića od 6. augusta, tek je to rukovodstvo bilo priznato od OK KPH za Hrvatsko primorje.[190]

Sudeći prema izvještajima Silva Milenića od 10. maja i Ljube Drndića od 11. maja, na sastanku od 23. aprila, područje Istre podijeljeno je na 7 sektora, a u svakom je sektoru formiran po jedan punkt, odnosno baza.

[184] *Istra,* n. dj., str. 275.

[185] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/432.

[186] Milenić se 10. marta javio s kastavskog punkta OK KPH za Hrvatsko primorje. U izvještaju piše da čeka kurira iz Istre, što isključuje mogućnost da je tamo putovao narednih dana (AIHRPH, fond KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/ /424). Iz njegova pisma od 6. aprila vidi se da je u Istru stigao 3. aprila (KP-269/ /442). Sve to ne bi trebalo značiti da sastanak od 10. marta nije mogao biti održan, a ni to da u rukovodstvo (zbog odsutnosti) nisu mogli biti birani Vlado Juričić i Silvo Milenić, ali sve činjenice govore protiv toga da su njih dvojica prisustovala tom sastanku. Iz izvještaja Josipa Matasa proizlazi da se pod privremenim rukovodstvom razumjevao novoformirani Kotarski komitet, koji OK KPH za Hrvatsko primorje nije potvrdio. Stoga je teško pretpostavljati da supoduzimani novi potezi dok se situacija ne rasčisti s OK KPH. Za raščišćavanje situacije oko formiranja Privremenog rukovodstva za Istru dosta svjetla pruža Milenićev izvještaj od 6. aprila u kojemu konstatira: »Za dalji rad predvidio sam slijedeće: sve rajone obići, pružiti organizacijama pomoć i pronaći odgovorne drugove, zadužiti ih da šalju izvještaje, i raditi na tome (stvoriti mogućnost) *za jedan sastanak, gdje bi se formiralo privremeno rukovodstvo za Istru* (podvukao R. B.). Tu bi se učinilo plan i raspodjela rada, te zadužilo drugove po rajonima«. Iz drugih dokumenata poznato je da je 23. aprila održan sastanak rukovodstva u sastavu koji je naveden za 10. marta, a trajao je gotovo dva dana. Vjerojatno je to bio osnivački sastanak Privremenog rukovodstva za Istru. Rezerve u mogućnost održavanja osnivačkog sastanka Privremenog rukovodstva 10. marta 1943. izrazili su: P e t a r S t r č i ć , *NOP u Istri u svibnju 1943. godine,* Istarski mozaik br. 1—2—3/ /1968, str. 113, i M a r i o M i k o l i ć , *Istra 1943.* n. dj., str. 56—59.

[187] P. S t r č i ć , *NOP u Istri,* n. dj., str. 118.

[188] AIHRPH, fond, OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-269/500.

[189] Identitet ovoga člana autor nije mogao utvrditi.

[190] M. M i k o l i ć, *Istra 1943,* n. dj., str. 59.

Za svaki je sektor odgovarao po jedan član rukovodstva ili neki od istaknutih političkih radnika s toga terena. To su bile ove baze i rukovodioci:

Baza 1, sjedištеu Buzetu, odgovoran za rad Ante Cerovac;

Baza 2, sjedištеu Pazinu, odgovoran za rad Ljubo Drndić;

Baza 3, sjedištеu Poreču, odgovoran za rad Ante Drndić i Božo Kalčić;

Baza 4, sjedištеu Labinu, odgovoran za rad Silvo Milenić;

Baza 5, sjedište u Savičenti, odgovorni za rad I. Motika i I. Červar;

Baza 6, sjedištеu Puli, odgovoran za rad Josip Matas;

Baza 7, sjedištеu Lanišću, odgovoran za rad Anton Raspor (to je bila centralna baza, a nazivala se Punkt Istra, s oznakom 01)[191]

Osnovni zadaci novog rukovodstva bili su rad na jačanju dotadašnjih i formiranju novih organizacija KPH i drugih organizacija NOP-a, formiranje punktova u svakom sektoru za prikupljanje boraca, oružja i raznih sredstava za život, međusobno povezivanje punktova i s punktom Istre (01), osiguranje stalne veze s OK KPH za Hrvatsko primorje, s partijskim rukovodstvom Slovenije i talijanskom KP, čvršće povezivanje pokreta u Istri s pokretom u Rijeci, s kojim je činio jedinstvenu cjelinu.

Uvjeti za razvoj NOP-a bili su veoma povoljni. Narod je simpatizirao partizane i priželjkivao poraz fašizma. Međutim, NOP u to vrijeme još nije imao ni dovoljno ljudi ni tehničkih sredstava da brže i šire politički djeluje. Teren je bio prevelik za ograničen broj političkih aktivista, koji su ga morali stalno svladavati pješice.

Razvoj NOP-a ipak nije išao u korak s ambicijama Privremenog rukovodstva, mada je bilježio stalan uspon. O tom je problemu Milenić 22. maja 1943. pisao OK KPH za Hrvatsko primorje, te kaže:

»Mislio sam da će ići to brže, ali ne može se. Prevelik je to teren na kojem dnevno iskrsavaju stotine pitanja i problema. Doduše vrijeme radi za nas, ali smo još preslabi za svladat sve to.

Drugovi se ne mogu uživiti u borbu, vidi se pomanjkanje potrebnog iskustva. Trebat će još napora da shvate potrebu i važnost organizacije, da počnu komunistički misliti, živiti, raditi [. . .] .

Pored svega toga politička situacija se popravlja na svim sektorima. Ne može se reći da je dosadašnji rad bio bezuspješan. Uglavnom je obuhvaćena čitava Istra[.. .].«[192]

Tvrdnja Silva Milenića Lovre da je »obuhvaćena čitava Istra« mnogo govori o stanju NOP-a. Premda se radi o kvantitativnom pokazatelju, on je ipak veoma važan. Za relativno kratko vrijeme Privremeno rukovodstvo uspjelo je proširiti aktivnost i na ona područja u koja dotad NOP nije uspio prodrijeti. Karakterističan je podatak da je NOP slabo stajao, na terenu Matulji — Lovran, gdje je prije bio centar političke aktivnosti.[193]

[191] *Istra,* n. dj., str. 276; P. S t r č i ć , *NOP u Istri,* n. dj., str. 118.
[192] P. S t r č i ć , *NOP u Istri,* n. dj., str. 131.
[193] Isto, str. 125.

Takva situacija znatno je otežavala povezivanje NOP-a Rijeke i Istre, razmjenu iskustava i lakše komuniciranje s OK KPH za HP.

NOP u Istri konstantno je jačao. Privremeno rukovodstvo se osamostaljivalo, a baze su se formirale u političke centre kadre da samostalno uočavaju i rješavaju probleme na samom mjestu. Ali oskudica u sposobnim kadrovima za intenzivniji politički rad neprestano se osjećala. Izgradnja vlastitih kadrova tekla je sporo i nije mogla pratiti sve veće potrebe. Stoga su zahtjevi OK KPH za HP da pošalje što više ljudi na rad u Partiji, SKOJ-u, AFŽ-u, NOO-ima, mobilizaciji itd. bili sve češći. Da je bilo dovoljno političkih aktivista koji bi narodu tumačili ciljeve NOP-a, Istra je mogla dati mnogo veći doprinos borbi protiv fašizma. OK KPH i sam je oskudijevao u dobrim kadrovima, ali ih je ipak, koliko je mogao, slao u Istru. Tako je u drugoj polovini juna 1943. poslao 4 skojevca i jednu drugaricu za rad u AFŽ-u.[194] U to vrijeme u Istri je djelovalo Privremeno rukovodstvo SKOJ-a od 6 članova, dok je AFŽ bio u formiranju.[195] Prema ocjeni OK KPH, rad SKOJ-a bio je »veoma slab«, jer se muška omladina nalazila u vojsci ili je prisilno odvedena u radne bataljone. Formiranje NOO-a dobro je napredovalo, a narod je odbornike rado prihvaćao.

Kasniji izvještaji daju nešto bolju sliku stanja SKOJ-a i AFŽ-a. Na četvrtom sastanku Privremenog rukovodstva konstatirano je da su organizacije SKOJ-a formirane u bazama 0/1, 2, 3 i 5, a organizacije AFŽ-a u bazamaO/l, 2 i 3.[196] Ali je sve još bilo daleko od onoga što se moglo postići. Zbog toga nisu prestajali zahtjevi iz Privremenog rukovodstva Okružnom komitetu za slanje političkih radnika u Istru i Rijeku. U tim zahtjevima najuporniji je bio Ljubo Drndić Vladlen. U pismu OK KPH od 1. maja 1943. kaže da je Anton Košić Riko »neprestano tražio pomoć, ali nije ju dobio«, pa sugerira da se u Rijeku što prije uputi na politički rad više ljudi, jer je Rijeka jedna od glavnih karika za razvitak NOP-a na prostoru iza stare jugoslavensko-talijanske granice. Za Istru konstatira da bi tamo trebalo uputiti »što više drugova i par drugarica. Uslovi za ilegalno življenje su povoljni. Možemo bez straha tvrditi da svaki drug prebačen iz neznam kojeg mjesta na rad u Istru dati će deseterostruko više. A to već znači baciti snage gdje su potrebnije«.[197]

U Istri se osjećao nedostatak ne samo političkih radnika već i naoružanih i iskusnih boraca. Između pojedinih baza često su se kretali politički radnici i novomobilizirani borci. Kako je vrijeme odmicalo, sve više boraca odlazilo je u partizanske jedinice. Poslije sastanka Privremenog rukovodstva 23. aprila 1943, na kojemu je odlučeno da se mobiliziraju svi politički aktivisti radi sklanjanja što većeg broja ljudi ispred nasilne mobilizacije u talijansku vojsku i radne bataljone, njihova prebacivanja na slobodnu teritoriju i uključivanja u partizanske jedinice, iz kotara Labin upućeno je u

194 AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko pimorje, KP-270/520.
195 Isto.
196 Isto, KP-270/524.
197 P. S t r č i ć, *NOP u Istri,* n. dj., str. 126—127.

partizane 130 boraca, iz Poreštine preko 110, iz kotara Pazin 80, iz kotara Kras oko 50, iz Rovinja 40 Talijana itd.[198] Ti su ljudi često u velikim grupama morali prevaliti dalek put do jedinica NOV u Hrvatsko primorje bez oružane pratnje. To je bio velik rizik i za te ljude i za rukovodstva koja su ih upućivala. I OK KPH smatrao je da je došlo vrijeme da se u Istru uputi jedna desetina naoružanih boraca.[199] Tu su sugestiju Privremenog rukovodstva rado prihvatili i postavili zahtjev da ta desetina bude naoružana jednim puškomitraljezom »jer će imati prilike da ponegdje raspali«.[200] NOP je u Istri u maju bio toliko uznapredovao da se nedostatak nekih oružanih formacija na njenu tlu već ozbiljno osjećao.

Inicijativa o slanju desetine iskusnih boraca sposobnih da komanduju jedinicama koje bi se formirale na terenu Istre veoma je sporo napredovala. Tek 7. augusta 1943. štab 3. brigade 13. PG divizije uputio je u OK KPH za Hrvatsko primorje već odavna traženu desetinu boraca rodom iz Istre, Rijeke i Kastavštine.[201] 18. augusta OK KPH izvijestio je CK KPH da je uputio u Istru traženu desetinu, ali nema podataka da je ona tamo i stigla.

Na stanje političkih odnosa u Istri pozitivno je utjecala i Rezolucija s prvog zasjedanja ZAVNOH-a u Otočcu i na Plitvičkim jezerima 13. i 14. juna 1943. U rezoluciji se naglašava da je jedan od osnovnih zadataka ZAVNOH-a »borba za povratak svih od tuđina otetih hrvatskih pokrajina i njihovo priključenje matici zemlji, i to: Istre, Zadra, Rijeke, svih jadranskih otoka, anektiranog dijela Dalmacije, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, te Međumurja.[202] Velika zainteresiranost KPJ i novih organa vlasti u formiranju na tlu Jugoslavije za stanje u Istri i Slovenskom primorju, napori da se tadašnje stanje mijenja na štetu fašizma radi boljih međunacionalnih odnosa i veće socijalne pravde, ulijevala je povjerenje i budila nade da će borba koja se sve više razbuktavala i u Istri donijeti pozitivne rezultate. Narodu koji je sa simpatijama gledao na razvoj NOP-a trebalo je uliti povjerenje u vlastite snage, a radničku klasu organizirati i osposobiti je da preuzme rukovodnu ulogu u njemu.

Fašisti su uz pomoć klera, četnički i ustaški raspoloženih pojedinaca i grupa poduzimali političke i represivne mjere za suzbijanje utjecaja i organizacija NOP-a. Tako su 20. juna 1943. po svim općinama održali zborove i manifestacije s antislavenskim i antikomunističkim sadržajem, a manje unaprijed pripremljene grupice ljudi izbacivale su fašističke parole. Zborove su držali ispred crkava, poslije održanih misa. Uspjeh je bio veoma slab

198 *Istra,* n. dj., str. 277—278.

199 P. S t r č i ć, *NOP u Istri,* n. dj., str. 128.

200 Isto.

201 To su bili Cezar Klementini iz Rijeke, Ivan Tuhtan iz Kastva Anton Marakić iz Pazina, Miroslav Saršon iz Saršoni, Vinko Marčelja iz Marčelji, Franjo Uljanić iz Pule, Mirko Brnčić iz Zameta (Rijeka), Karlo Frančić iz Passa, Josip Modrušan iz Golača, i Jernej Paussi iz Cirkna (Gorica). Usp. AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primoje, KP-270/568.

202 *Priključenje Istre lugoslaviji,* Rijeka 1968, str. 163.

jer na njih nisu došli ni članovi fašističke stranke kojima je bio upućen i službeni poziv.[203] Nešto prije toga, tj. 15. maja iste godine, Milenić je iz Poreštine izvijestio OK KPH da su u taj kraj došli agenti Draže Mihajlovića, da dijele oružje nekim omladincima i spremaju neke sastanke.[204] U augustu su i ustaški elementi krstarili po Istri sa »sumnjivim« zadacima.[205]

To su bili neki pokušaji reakcionarnih snaga da političkim mjerama sačuvaju preostale pozicije i u izmijenjenim odnosima očuvaju svoje interese. Nisu izostale ni represivne mjere, naročito prisilna mobilizacija u specijalne radne bataljone (bataglioni speciali). Prema nekim podacima, u augustu je iz Istre nasilno mobilizirano oko 2.500 ljudi.[206] Rukovodioci NOP-a nisu imali mogućnosti da spriječe to nasilje, jer su fašisti i njihove sluge i nakon pada fašizma zadržali stvarnu vlast i nisu birali sredstva da Istru zadrže za sebe. Međutim, svi očajnički pokušaji reakcije da zaustavi razvoj NOP-a u Istri nisu dali očekivane rezultate. Sve više ljudi izvlačilo se iz okova neprijatelja i pružalo mu otpor.

Na razvoj NOP-a u Istri veoma je pozitivno djelovao pad fašizma i poruka Vrhovnog komandanta NOV i POJ Istranima i Primorskim Slovencima da se u što većem broju uključuju u redove boraca za oslobođenje Istre i Primorja. U poruci Tito, uz ostalo, kaže:

> »Zajedno s ostalim narodima Jugoslavije udarajte neprijatelja još jače, uništavajte njegovu vojsku, uništavajte saobraćajna sredstva, željezničke pruge, mostove i vojne objekte, ne dajte okupatoru mira ni počinka. Budite ustrajni i borite se isto tako kao vaši drugovi u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima.
>
> Naprijed borci, komandiri i politički komesari jedinica NOV u Istri i Slovenskom primorju.«[207]

Narodnooslobodilačka fronta Istre izdala je letak s pozivom u NOV. Pojačan je rad organizacija i rukovodstva KPH i svih antifašističkih organizacija. Pod rukovodstvom Vlade Juričića živnuo je SKOJ, a formirano je i Okružno rukovodstvo USAOH-a od 7 članova. Pod rukovodstvom Milke Milenić ojačale su organizacije AFŽ-a. Uslijed malog broja muškaraca mnoge zadatke i funkcije u omladinskim organizacijama i NOO-ima preuzimale su žene. No najveći uspjeh postignut je u organiziranju NOO-a. Oni su prekrili gotovo čitavu teritoriju, pa su organizirani općinski i kotarski odbori, da bi se iz njih formirao i Okružni NOO s predsjednikom Joakimom Rakovcem i tajnikom Antom Cerovcem.

Tako je NOP u Istri početkom septembra dobio masovan karakter. U narodu se sve glasnije postavljalo pitanje oružane borbe. Politički radnici izvršili su prethodno svoj dio posla, pripremili su narodne mase za takav pothvat. U tom raspoloženju Istra je dočekala kapitulaciju fašističke Italije.

[203] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/524.
[204] P. S t r č i ć, *NOP u Istri,* n. dj., str. 130.
[203] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/659.
[206] Isto.
[20,] Poruka je objavljena u *Glasu Istre* br. 1 od augusta 1943.

IDEJNO-POLITIČKI I PROPAGANDNI RAD

Izdavačka djelatnost

Za razvoj NOB-e pisana riječ je imala izuzetan značaj, jer je partizanska štampa stizala i tamo gdje politički aktivisti nisu mogli stizati. Od informatora o događajima, ona je sve više preuzimala ulogu agitatora NOB-e, podizala moral vojsci i narodu i ulijevala im vjeru u konačnu pobjedu. Štampa je preuzela na sebe veliki dio posla na raskrinkavanju politike građanskih stranaka i njihovih vođa koji su nastupali primamljivim parolama 0 »čuvanju glave«, »spašavanju naroda« itd. da bi narod odvojili od NOB-e.

Veoma rano preuzeli su listovi, časopisi i druge publikacije značajnu zadaću marksističkog obrazovanja i odgoja u prvom redu članstva Partije 1 SKOJ-a, a zatim i članstva drugih antifašističkih organizacija i naroda u cjelini. Polazilo se od načela da se za društveni preobražaj i nove društvene odnose mogu istinski boriti samo ljudi kojima je marksistička filozofija i socijalističko društveno uređenje postalo životni smisao. Partija je bila stvarni politički vođa i organizator oružane borbe, pa se njeno članstvo moralo izgrađivati na marksističkim principima i poznavati strategiju i taktiku njene borbe. Tako se izdavačka djelatnost razvijala kao informativno-propagandna i obrazovno-odgojna — sve na principima marksizma-lenjinizma.

Od listova u tehnici OK KPH nastavljeno je izdavanje *Primorskog borca*. Prvih mjeseci 1943. uređivao ga je Milan Slani Oskar, a od maja iste godine Vladimir Švalba Vid, dva dobra poznavaoca marksističke teorije i linije KPH, dva urednika entuzijasta s velikim radnim iskustvom.

Za razvitak organizacija i ciljeva NOP-a značajnu je ulogu odigrao časopis *Primorka,* glasilo Antifašističke fronte žena Hrvatskog primorja. Prvi broj izašao je u decembru 1942. Za takvim se listom osjećala velika potreba. Prije nego je počela izlaziti *Primorka,* žene na anektiranom dijelu Primorja čitale su po koji broj lista *Žena u borbi* i, prema kazivanju Kotarskog odbora AFŽ-a za Kastav, bile su oduševljene »kad su vidjele ženski list.«[203] Prema izvještaju OK KPH od 28. februara 1943, *Primorka* je izlazila kao mjesečnik. Broj 3 izašao je u februaru u 520 primjeraka na 25 strana.[209] Kasniji brojevi izlazili su u većoj nakladi i s većim brojem strana.[210]

Sadržaj časopisa prilagođivan je potrebama razvoja NOP-a u Primorju. Kako se s početka 1943. u prvi plan postavljalo djelovanje NOO-a i uključivanje žena u njihov rad, *Primorka* je u br. 3 objavila članak o razvitku i zadacima narodne vlasti, br. 4 (martovski) bio je posvećen međunarodnom danu žena itd. Časopis je pratio najvažnija zbivanja iz razvitka NOB-e u Ju-

[208] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/235.
[209] Isto, KP-268/409.
[210] Podatke o ovom i drugim pitanjima izdavačke djelatnosti u Hrvatskom primorju u prvoj polovini 1943. godine vidi u radu R a d e G u b e r i n a, *Izdavačka djelatnost Agitpropa OK KPH za Hrvatsko primorje* (januar—juli 1943), »Vojnoistorijski glasnik«, br. 2, 1968.

goslaviji i Hrvatskoj i informirao žene Primorja o tim zbivanjima. Uređival su ga Ružica Turković i Nada Brnčić. Bio je veoma omiljen, tako da su žene bile ponosne na svoj list.[211]

RacLio-vjesnik također je vrijedan pažnje, jer je od početka ustanka do 18. februara 1943. služio kao informativni list za Sušak i veći dio anektiranog područja.[212] Objavljivao je vijest »Slobodne Jugoslavije« i savezničkih radio-stanica i komentare važnijih događaja. Iz početka je umnožavan u malom broju primjeraka, a kasnije je šapirografiran.[213] Bio je to vrlo koristan list, jer je donosio svježe vijesti i ublažavao nedostatak partizanske štampe koja se teško prenosila i često stizala sa zakašnjenjem. Potkraj decembra 1942. ili početkom januara 1943. u tehnici OK KPH za Hrvatsko primorje počeo je izlaziti list *Radio-vijesti* u tolikom broju primjeraka da je mogao zadovoljiti potrebe čitavog Hrvatskog primorja. Da se posao ne bi duplirao sušački *Radio-vjesnik* prestao je izlaziti u februaru 1943, a umjesto njega je OK na Sušaku upućivao 200 do 250 primjeraka *Radio-vijesti.*[214]*

Radio-vijesti su donosile skraćene vijesti savezničkih radio-stanica o najvažnijim zbivanjima u svijetu i Jugoslaviji. Ali već od marta iste godine dobile su karakter novina s više rubrika, među kojima su bile i vijesti iz Hrvatskog primorja. Zbog proširenog sadržaja izmjenio se i karakter lista, tako da je u aprilu dobio naziv *Primorski vjesnik* (kao i list koji je 1941. počeo izlaziti u Sušaku).

Primorski vjesnik je kao glasilo OK KPH za Hrvatsko primorje bio veoma tražen na terenu, te mu se naklada neprestano povećavala. Zbog nedostatka štamparskog materijala nije uvijek mogao izići u planiranom broju primjeraka i u određene dane, ali je uspijevao zadovoljiti najpreče potrebe za partizanskom štampom. List je bio osobito cijenjen zbog toga što je uz vijesti sa savezničkih i naših ratišta obavještavao čitaoce i o zbivanjima u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri.

U izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje Agitpropu CK KPH od 28. oktobra 1942. piše da je OK, u zajednici sa Štabom 5. operativne zone, pokrenuo list *La Liberta.* To je bio prvi list na talijanskom jeziku koji je počeo izlaziti dvojezično pod imenom *Sloboda — Liberta.* Prva dva broja bila

[211] AVII, k. 1952-1, reg. br. 13/1-6.

[212] U dokumentaciji za ovaj list sreću se nazivi *Radio-vjesnik* i *Radio-izvještaj* OK KPH u izvještaju Agitpropu CK KPH od 28. oktobra 1942. konstatira da je sušačka partijska organizacija izdala za septembar *Radio-vjesnik,* a istim nazivom služi se i Kazimir Ostrogović, pa se tim naslovom služio i autor. Usp. Kazimir Ostrogović, *Kako je od 1941—1943 izlazio Radio-vjesnik,* »Primorski vjesnik« ur. 6, decembar 1961.

[213] Prema podacima K. Ostrogovića u navedenom radu, list je počeo izlaziti u 14—20 primjeraka, a kasnije mu se naklada povećala na nekoliko stotina. Radio-vijesti slušali su i bilježili Ostrogović u svom uredu u sušačkom neboderu. Funkciju tipografa obavljali su Vinko Podgrajski d Janez Žirovnik. Ostrogović je radio-aparat ugradio u kupaonicu, tako da se uključivanjem aparata birala stanica preko slavine.

[214] Od broja primjeraka slanih u Sušak odvajao se dio namjenjen Rijeci. Na tu pošiljku stavljena je oznaka »Dajte Riku« (odnosi se na Antona Košića Rika — prim. R. B.). Usp. AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/377.

su namjenjena talijanskim vojnicima u garnizonima Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre. Početkom 1943. godine list je izlazio samo na talijanskom jeziku pod imenom *La Liberta.* Dijeljen je u znatnim količinama talijanskim vojnicima koji su ga rado primali i potajno čitali, pa se potreba za njim sve više osjećala.[215] Tako je broj 4. štampan u 413 primjeraka, broj 5. u 625, broj 7. u 485, a broj 8. u 605 primjeraka.[216] Izvještaj OK KPH za Hrvatsko primorje od 28. februara 1943. konstatira da je list *La Liberta* namjenjen »u prvom redu Rijeci, i to zato što tamo ima Hrvata kojima je, na žalost, naša riječ strana, a ima i antifašista«.[217] Prema predviđanjima OK list je trebao izlaziti 2—3 puta mjesečno. Iz početka je uglavnom prenosio sadržaje »Radio-vijesti«, a nešto kasnije osamostalio se. Najviše primjeraka raspačavano je u Rijeci i Istri (oko 80%).[218] Iz više izvještaja partijskih organizacija s terena iz prve polovine 1943. vidi se da je list bio dobro primljen ne samo od talijanskih vojnika već i od naroda Rijeke i Istre, tako da mu se tiraža neprestano povećavala.

Partizanska štampa iz Hrvatskog primorja počela se slati u Istru već 1941. Tako je *Primorski vjesnik* raspačavan na anektiranom području i u Istri.[219] Međutim, to nije moglo ni približno zadovoljiti sve veće potrebe NOP-a u Istri. Trebalo je pokrenuti poseban list koji bi u prvom redu obrađivao probleme razvitka borbe u Istri. O takvoj se mogućnosti počelo razgovarati još 1941, a objektivne mogućnosti ukazale su se poslije formiranja prvog rukovodstva KPH za Istru. Kako na području Istre u to vrijeme još nije bilo ni slobodne teritorije ni dovoljno tehničkih mogućnosti za rad, odlučeno je da se prvi brojevi lista štampaju u tehnici OK KPH za Hrvatsko primorje. Na pripremanju lista radili su braća Ljubo i Ante Drndić i Vladimir švalba Vid. Na njihov prijedlog list je dobio ime »Glas Istre«. Prvi broj izašao je 18. augusta 1943. u formatu časopisa.[220] Do kapitulacije Italije izašla su još dva broja. Članci su pretežno pisani na hrvatskom književnom jeziku, a neki (»Franina i Jurina«) i na istarskom dijalektu. Kod naroda Istre list je naišao na veoma dobar prijem i mnogo je pomogao razvitku NOB-e. Dotad u politička zbivanja nedovoljno upućene mase, dobile su glasilo iz kojega su se mogle informirati o najvažnijim svjetskim, jugoslavenskim i istarskim problemima. Listajući pojedine brojeve možemo steći pouzdanu predodžbu o problemima koji su zaokupljali Istrane, počev od prikupljanja socijalne pomoći za nezbrinute obitelji, brige o sjetvi i žetvi i spremanja hrane do kažnjavanja suradnika okupatora, od pokušaja da se formira domobranska istarska divizija do zločina četnika, držanja svećestva, mobilizacije za njemačku vojsku i borbenih akcija protiv okupatora.

[215] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/229.

[!16] Giaccomo Scotti, *Istarska partizanska štampa na talijanskom jeziku,* »Istarski mozaik«, br. 1—2/1974.

[217] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/409.

[218] Iz pisma Romana Glažara OK KPH za Hrvatsko primorje od 21. februara vidi se da je za Rijeku traženo 200 primjeraka (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/397).

[219] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/229.

[220] *Istarski mozaik,* 1—2/1974, str. 56.

S pravom se može tvrditi da je list ispunio prazninu u partizanskoj publicistici na području što je, u političkom smislu, bilo veoma osjetljivo.

Izdavačka aktivnost partijskih i vojnih rukovodstava na području Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre nije se ograničivala samo na štampanje listova i časopisa. Štampalo se veoma mnogo letaka na hrvatskom i talijanskom jeziku, raznih brošura i opsežnijih radova marksističkog sadržaja. Za brzo reagiranje i informiranje javnosti o najvažnijim aktualnim zbivanjima i političkim akcijama vrlo su često korišteni leci i plakati. S tom se praksom počelo prvih dana NOB-e i nastavilo sve do kraja rata. U Hrvatsko primorje stizali su leci iz pera najviših političkih i vojnih rukovodilaca Jugoslavije i Hrvatske, a mnogo ih je pisano i na području Hrvatskog primorja. Lecima i plakatima najbrže se reagiralo na namjere okupatora, da se građani na taj način informiraju o nekim važnim odlukama političkih i vojnih rukovodstava i organa narodne vlasti, da se iskaže prkos i snaga, oglasi prisutnost partizanskih snaga u jeku neprijateljske propagande o njihovu »uništenju« itd. Na raspačavanje letaka i lijepljenje plakata okupator je redovno brutalno reagirao masovnim hapšenjima i deportacijama, o čemu je već bilo dosta govora, ali to nije sprječavalo političke aktiviste da nastave takvu vrstu političke aktivnosti.

U sklopu toga rada ideološko-političko obrazovanje zauzima značajno mjesto. Trebalo je dosta raditi na političkom prosvjećivanju članova KP i drugih političkih aktivista, vojnih rukovodilaca itd. Potreba za materijalima trajne vrijednosti, koji su na duži rok objašnjavali politiku NOB-e o raznim pitanjima, sve se više osjećala što je rat dobivao svenarodniji karakter. Takvih materijala nije bilo dovoljno niti su se mogli dobiti od viših partijskih rukovodstava onoliko koliko je bilo potrebno za individualnu izgradnju političkih aktivista, za razne seminare, kurseve i druge potrebe. Zbog toga su se morali umnožavati u vlastitim tehnikama. Tako je npr. rad Vrhovnog kamandanta Tita *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe* više puta umnožavan, *Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika)* umnožavana je (po pojedinim glavama) u velikim količinama, zatim članci: *12 uslova za boijševizaciju Partije, Lenjinplaninski orao, O metodama uličnih borbi,* materijali koji su stizali od CK KPJ, Vrhovnog štaba, CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske, referati, okružnice i rezolucije sa značajnijih partijskih, skojevskih i drugih konferencija i predstavničkih tijela. Svi ti materijali korisno su služili za izgrađivanje jedinstvenih stavova rukovodstava i naroda o ključnim pitanjima NOB-e i revolucije.

Političkom, osobito marksističkom obrazovanju komunista i ljudi na rukovodnim položajima u raznim organima i jedinicama NOV, poklanjala se velika pažnja. Uz posebne kurseve za političku i marksističku izobrazbu, koji su se održavali pri Okružnom, kotarskim i drugim komitetima KPH za perspektivnije kadrove, marksistička se literatura planski proučavala i u bazi, pri ćelijama KP i u organizacijama SKOJ-a. U svojim bilješkama za ovaj rad Slavko Komar ističe da je zimi 1941/42. »skojevska organizacija u Kostreni organizirala ideološki kurs proučavanja materijala koji su tada bili raspoloživi. To je bilo organizirano kao prava pravcata večernja

škola i redovno sam odlazio na te sastanke, bolje reći redovnu nastavu te ideološko-političke škole«.

Partizanska štampa i drugi radovi političkog karaktera u Hrvatskom primorju, Rijeci i Istri dočekivani su s velikim interesom pa su kolali od čovjeka do čovjeka u pozadini i od borca do borca u jedinicama NOV. Nasuprot neprijateljskoj propagandi, koja je širila laži i u krivom svjetlu prikazivala NOB, ona je informirala o činjeničnom stanju i otvarala svjetliju perspektivu. OK KPH u izvještaju Agitpropu CK KPH od 28. oktobra 1942. konstatira da je *Primorski borac* u kotarevima Sušak i Kastav poslije neprijateljske ofenzive, u vrijeme kada je neprijatelj širio vijesti da su partizani uništeni, mnogo pomogao da se razbije neprijateljska propaganda. List je došao mnogo bolje opremljen nego prije ofenzive, »tako da je narod s listom u ruci oduševljeno suzbijao malodušje i nevjericu kod onih koji su podlegli fašističkoj propagandi«.[221] OK KPH dalje naglašava da se štampom narod obavještava o političkoj situaciji u svijetu, o situaciji na ratištima, »razvija se narodnooslobodilačka borba, raskrinkavaju se narodne izdajice i ističe povjerenje u naše snage i organizaciju.«

Naravno, bilo je i zamjerki štampi, pojedinim listovima ili pojedinim člancima. Tako je Glavni štab NOP odreda Hrvatske 27. februara 1942. zamjerio časopisu *Primorski borac* br. 2. na nepravilnom postavljanju pitanja mobilizacije i tumačenju odnosa u partizanskim jedinicama.[222] Zamjeralo se listovima i časopisima da više vrše ulogu informatora nego agitatora,[223] da nemaju dovoljno direktivnih članaka itd. Ali i uz pojedinačne propuste i slabosti, kojih ima i u suvremenim uvjetima rada, ostaje činjenica da je partizanska štampa u Hrvatskom primorju, Rijeci i Istri odigrala značajnu ulogu u buđenju i političkom aktiviranju narodnih masa i uzdizanju kadrova KPH. Za takav uspjeh dobivala je priznanja i od prijatelja i neprijatelja.[224]

Nabava štamparskog materijala i rad na raspadanju štampe

Tehnička pomagala za umnožavanje, koja su partijski aktivisti sklonili ili nabavili u prvoj godini narodnooslobodilačke borbe, mogla su podmiriti najhitnije potrebe za štampanim materijalom. Veće teškoće predstavljala

[221] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-268/229.

[222] U članku »Ustaše mobiliziraju — ne odazivajte se« nepravilno je postavljeno pitanje pozivanja Hrvata iz Hrvatskog primorja u NOV tek onda kada ih na to prisili Pavelić pozivom u vojsku. Drugi članak »Život i borba naših partizana« nepravilno je tumačio odnose unutar partizanskih jedinica »na načelima kolektivnosti i uravnilovci«. Takva shvaćanja dovodila su do pada discipline i autoriteta starješina i slabila borbenost jedinica (ATHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-266/12).

[223] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/229.

[224] Kada je crikveničkom taborniku došlo u ruke Narodno oslobođenje, bio je iznenađen opremom i sadržajem pa je, uz ostalo, izjavio »da komunisti znaju što je propaganda, i k tomu iz šume« (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-267/229).

je nabava matrica, štamparske boje, papira i ostalog pribora. Talijanske vlasti stavile su pod kontrolu kupnju matrica, boje i drugih potreba, pa je njihova nabava bila skopčana nizom opasnosti. Trebalo je tražiti druga rješenja, nove izvore za nabavu izvan Rijeke i gradova u Hrvatskom primorju. Budući da u Trstu, Milanu i drugim gradovima sjeverne Italije potrošnja tih artikala nije bila racionirana i kontrolirana, politički aktivisti s anektiranog područja i Rijeke odlazili su u te gradove i tamo nabavljal materijal. U tom poslu najviše su se isticale organizacije žena Sušaka i Rijeke. Novac za kupnju skupljan je dobrovoljnim prilozima, ili je za neke narudžbe dostavljan od viših partijskih foruma ili od vojnih komandi.

Lavovski dio posla oko nabave štamparskog materijala vršila je partijska organizacija Sušaka. Naravno, ona nije bila jedina. Na tom su se zadatku angažirali aktivisti Kastavštine, Krka i Rijeke. Na jednom kanalu za nabave nije se smjelo ostati zbog čestih blokada, izdaja i hapšenja. Ponekad je materijala u skladištima bilo, ali se nije mogao prebaciti na slobodnu teritoriju.

Za kupnju štamparskog materijala angažirala su se školska djeca i obični građani. Kupovali su manje količine koje su se kasnije skupljale na određena mjesta. To se često prakticiralo za podmirivanje lokalnih potreba dok su veće nabavke išle drugim kanalima.

Zbog teškoća u nabavi boja za štampanje pripremana je jedno vrijeme na Sušaku. Manju opasnost predstavljalo je iznošenje sirovina i pripremanje boje u tehnici OK. To je bio sigurniji put da se dođe do toga za štamparije tako važnog artikla.

Najveći snabdjevač partizanskih tehnika bila je Tvornica papira. U njoj je jedan stroj bio udešen da proizvodi za potrebe partizanskih jedinica i ustanova. Papir nije nosio oznake tvornice, već žig petokrake zvijezde. Smjesa je bila tako udešena da se tehnološki nije moglo utvrditi da je proizveden u tvornici. Zahvaljujući dobroj organizaciji NOP-a u tvornici, papir je partizanskim tehnikama slan i iz redovne proizvodnje i za sve vrijeme trajanja rata.

Iz Tvornice papira nije odlazio na oslobođenu teritoriju samo papir za štampu već i cigaretni papir, koji je bio veoma skup i do njega se teško dolazilo. Dosta je toga papira prodavano, a novac iskorišten za kupovanje drugih potreba za partizane.

Kakve su bile potrebe za štamparskim priborom najbolje ilustrira narudžba OK KPH za Hrvatsko primorje Mjesnom komitetu KPH za Sušak od 23. augusta 1943. kojom se potraživalo 130.000 araka papira (koncept i ciklostil), oko 10.000 listova štamparskog papira (raznobojnog za letke), 30 kg boje, 250 komada matrica itd.[22"'] Naravno, tolike se potrebe nisu mogle podmirivati iz jednog izvora na duži rok. Stoga je bilo slučajeva da se naklada nekih listova i časopisa morala povremeno smanjivati, a umnožavanje pojedinih brošura i drugih radova odlagati.

[225] AVII, KP-1952, reg. br. 40/1—5.

Premda je ostalo dosta podataka o narudžbama i pošiljkama štamparskog materijala iz Rijeke, Sušaka, Kastva i Krka, nije moguće dati pouzdan sumaran pregled nabave toga materijala. Međutim, stalno povećanje izdavačke djelatnosti na području OK KPH i u anektiranom području ukazuje da su to bile velike količine.

Ako je umnožavanje pojedinih listova, časopisa, letaka i drugog materijala predstavljalo opasnost za ljude koji su radili u pojedinim tehnikama, mnogo veću opasnost predstavljalo je prenošenje tih materijala do pojedinih punktova, sabirališta i korisnika. Tako npr. prve štampane materijale iz tehnike u Dragi prenosila je do stana inž. Zvonka Babića (danas ulica Janka Polić Kamova) Ljubica Šepić Mira, skrivajući ih ispod haljine.[226]

Štampani materijali iz tehnike OK KPH pohranjivani su na pojedine punktove u gradovima i selima, odakle su ih posebni kuriri raznosili po terenu. U svakom mjestu bilo je više takvih punktova, pa ćemo spomenuti samo najvažnije: na Sušaku staja Mitra Rahelića na Podvežici,[227] postolarska radionica obitelji Vignjević kod sušačke tržnice, stan Slavice i Jelke Možine na Vežici itd.[228] Na svaki od tih punktova dolazili su politički aktivisti i raznosili materijal do drugih aktivista, odnosno korisnika. Iz radionice Vignjević i od sestara Možina štampa se prenosila i na otok Krk.

Centralno spremište štampe za Rijeku nalazilo se u Zametu u stanu Vere Bratonja. Ona je organizirala njeno prebacivanje do pojedinih rajona i tvornica u Rijeci.[229] Sa sušačke strane štampa je u Rijeku prebacivana pre-

[226] Katica Brusić, *Tehnike i štamparije na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre od 1941—1945,* »Novi list« od 27. aprila 1971.

[227] U svojim sjećanjima Mitar Rahelić o tome je zapisao: »Krajem godine 1942. primio sam od druga Josipa Jeličića direktivu da u mojoj staji smjestim centralni punkt za ilegalnu štampu za cijeli Sušak. Tu štampu su mi donosile drugarice iz Kostrene. Bilo ih je mnogo jer su se često mjenjale. Među ostalima sjećam se drugarice Ivanke Vičević, njezine majke Regine Vičević, Julke Mavrinac, »Streike« i drugih. Ja sam, nadalje, bio zadužen da organiziram raspačavanje štampe po svim organizacijama grada, kako partijskim, tako skojevskim i drugim, a naknadno i NOO-ima. Za Vežicu sam štampu davao drugarici Veri Čohar; ona je nosila štampu i za organizaciju »Lakosta«, tj. za željeznicu. Za Sušak sam davao štampu drugarici teti Pepi Bogatec, za Trsat drugarici Josipi Ružić i drugu Josipu Studencu koji je istovremeno nosio i u organizacije Tvornice papira. Za Bulevar »Bobijevo« bila je zadužena drugarica Eia Vončina, kojoj je štampu nosila drugarica Pepa Bogatec. Osim Eie Vončine za Bulevar je bio zadužen i drug Nikola Miličević. Za Krimeju je štampu uzimala Eia Kovačić i drugarica Črnjar (pogibula u Njemačkoj). Usp. Dmitar Rahelić, *Izjava* MNR, sig. F_x/180.

[228] U svojim sjećanjima Slavica Možina kaže: »Od konca 1941. godine i cijelu 1942. godinu donosila sam štampu dz Kostrene od Ivana Rusa. Štampa je bila za teren Sušak i o. Krk. Za o. Krk i dio Sušaka štampu sam odnosila Brnabiću Bernardu (Poldu), nadalje Radi Vraniću, Nevenki Malić. a meni su dolazili po štampu Danica Hrvatin (Daša), Berto Polić (Dugi), Zora Matijević i drugi«. Usp. S1 avica Možina, *Izjava,* MNR, Fi/158.

[229] Ruža Bukvić Ranka, *Sudjelovanje žena Rijeke u NOR-u od 1942. do 1945,* MNR. sig. Fi/75. U svojim sjećanjima Giovanni Cucera Pino navodi da je štampa za Tvornicu Torpeda dolazila iz Zameta u vilu »Srifler« do Frana Iskre. Odatle su je podizali aktivisti tvornica i dalje dijelili

ko punktova u Kostreni i Sušaku do ljevaonice »Rivolta« i do drugih manjih punktova. Zbog posebnog značenja koje se pridavalo Rijeci riječka je štampa imala prioritet u prenošenju.[230]

Ograničene mogućnosti štampanja, ubacivanje u gradove pod stalnom kontrolom snaga okupatora i dostava korisnicima zahtijevalo je da se partizanska štampa racionalno iskoristi i da svaki primjerak lista, časopisa ili brošure pročita po nekoliko aktivista, a osobito još nedovoljno aktivirani građani. Inače je svako držanje listova, časopisa, brošura, letaka, plakata i sličnih materijala iz partizanskih izvora policija smatrala znakom pripadnosti narodnooslobodilačkom pokretu i redovno kažnjavala zatvorom, internacijom i drugim policijskim mjerama. Ipak, uza sve mjere koje je okupator poduzimao i opasnosti s kojima je bilo skopčano držanje partizanskih listova i drugih materijala, ta je štampa dobro cirkulirala, pa se s pravom može tvrditi da je odigrala značajnu ulogu u širenju ideja NOB-e, u razvijanju bratstva i jedinstva naših naroda, u buđenju osjećaja nacionalne pripadnosti i patriotizma tamo gdje su ti osjećaji bili nedovoljno razvijeni.

[230] R o m a n o G l a ž a r, *Kapitulacija Italije,* »Primorski vjesnik«, br. 6, septembar 1961.

VI POGLAVLJE

KAPITULACIJA ITALIJE I RASPLAMSAVANJE NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE

BORBE ZA OSLOBOĐENJE HRVATSKOG PRIMORJA I ISTRE

I

Razoružanje talijanskih vojnih snaga

Poslije pada fašizma u Italiji je vladalo uvjerenje da se ratno savezništvo između Italije i Njemačke neće dugo održati. U vezi s takvim predviđanjima Vrhovni štab NOV i POJ je već početkom augusta naredio pokrete nekih jedinica, a glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije te rukovodstvima u Dalmaciji i Crnoj Gori 14. augusta priopćio uvjete koje treba da postave talijanskim komandama u času njihove kapitulacije. Ujedno je naredio da se s rukovodstvima građanskih partija ne prave nikakvi kompromisi ako bi ta rukovodstva pokušala postavljati uvjete za njihovo pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu.

Iz takva se reagiranja može zaključiti da je VŠ očekivao brzu kapitulacije Italije. Da nije bilo intervencije njemačkih snaga još za vrijeme borbi za Siciliju od 10. jula do 17. augusta 1943, do nje bi vjerojatno bilo došlo znatno prije. No razvoj događaja pokazao je da je VŠ realno procijenio vladanje Italije. Naime, još dok su vođene borbe za Siciliju, maršal Badoglio poslao je 15. augusta svoje predstavnike u Madrid da uspostave kontakt sa savezničkim komandantima i ispitaju uvjete za sklapanje primirja. Poslije niza sastanaka opunomoćenika obiju strana, 3. septembra 1943, upravo na dan početka invazije savezničkih snaga na talijansko kopno, predstavnici zaraćenih strana potpisali su u Sirakuzi protokol o primirju, odnosno o kakapitulaciji talijanskih oružanih snaga. Jedan od uvjeta bio je da talijanska Vrhovna komanda povuče svoje oružane snage sa svih ratišta na kojima se u času kapitulacije zateknu.[1]

Kapitulacija Italije službeno je objavljena 8. septembra 1943. Toga dana zatekli su se u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru snage 5. korpusa sa

[1] V l a d o S t r u g a r, *Jugoslavija 1941—1945,* Beograd 1970, drugo izdanje str. 187; *Drugi svjetski rat* (Pregled ratnih operacija), Beograd 1964, III knj., str. 496—497; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Beograd 1953, I knj., II izdanje, str. 531 i dalje.

štabom i štabnim jedinicama u Crikvenici, divizijom Murge sa štabom u Senju i jedinicama u Hrvatskom primorju i zapadnom dijelu Like te divizijom Macerata, sa štabom u Delnicama i s glavninom snaga u Gorskom kotaru. U tom momentu nalazila su se u operativnoj zoni toga korpusa snage NOV: 2. primorsko-goranska brigada na položajima iznad Senja, Prvi primorsko-goranski odred sa dva bataljona na položajima prema Ogulinu i Prvi primorsko-goranski odred s 1. bataljonom kod Grižana i 2. bataljonom orijentiranim prema Grobniku.[2]

Sudeći po reagiranju komandanta 5. talijanskog korpusa generala Antonia Scuera, komada korpusa bila je upoznata s razvojem događaja i počela je prije službenog objavljivanja kapitulacije vršiti pripreme da se njene jedinice što brže izvuku s okupiranih teritorija, po mogućnosti bez borbe i pod oružjem. U tom cilju komandant 5. armijskog korpusa, sa štabom u Crikvenici, stupio je u kontakt s Jovom Lončarićem, komandantom 4. bataljona 1. brigade 13. primorsko-goranske divizije, budući da je ovaj bataljon, uoči kapitulacije Italije, držao položaj iznad Crikvenice i Novog s glavninom snaga na liniji Bribir — Grižane.[3] Kada su uspostavljeni prvi kontakti s predstavnicima talijanske armije, Lončarić se posavjetovao s članovima OK KPH za Hrvatsko primorje kojom je prilikom dogovoreno da se ponuda prihvati i ispita što Talijani žele. Kao pregovarači određeni su Jovo Lončarić u ime vojnih jedinica i Ivan Barbalić, predsjednik KNOO Crikvenica, u ime organa narodne vlasti.[4] U prvim kontaktima u Crikvenici ispostavilo se da talijanska komanda želi obustavu neprijateljstava, što je trebalo da bude priprema za nesmetano povlačenje s okupiranih teritorija. Budući da Lončarić i Barbalić nisu imali ovlaštenja da pregovaraju na tako visokom nivou, dogovoreno je da se pregovori obave sa Štabom 13. divizije, odnosno GŠ Hrvatske. Komandant 5. korpusa osigurao je Lončariću motorno vozilo i pratioca i putem njega uputio poruku nadležnoj partizanskoj komandi da je 5. korpus spreman da napusti Hrvatsko primorje i Gorski kotar i prepusti partizanima taj teritorij pod uvjetom da mu se omogući da se mirno, bez borbe povuče.

Kada je komandant 13. divizije Veljko Kovačević primio poruku komandanta 5. korpusa, istim talijanskim vozilom pošao je do Otočca u GŠ Hrvatske i o novonastaloj se situaciji posavjetovao s Vladimirom Bakarićem, poličkim komesarom GŠ NOV i PO Hrvatske. Tom je prilikom dogovoreno da se ne prihvati ponuda komandanta 5. korpusa i dat mu je odgovor koji se, prema kazivanju Veljka Kovačevića sastojao u ovome:

»Pozivam vas da sa svima snagama pri jedete na našu stranu da se zajednički borimo protiv Nijemaca. Ako to ne želite, pustit ćemo vas da se

[2] V l a d i m i r M a t e t i ć, *14. primorsko-goranska brigada,* Beograd 1973, str. 92. i 93.

[3] J o v o L o n č a r i ć, *Razoružanje talijanske vojske u Hrvatskom primorju o kapitulaciji Italije 8. septembra 1943. godine i naša dejstva koja su tome prethodila,* Muzej narodne revoluoije (dalje: MNR), sig. Fi/118. Prema pisanju Lončarića, ovaj se bataljon polovinom jula 1943. prebacio na teren Hrvatskog primorja sa zadatkom da djeluje na bok talijanskih snaga raspoređenih na tom prostoru.

[4] J. L o n č a r ić, *Razoružanje,* n. dj., str. 7.

povučete, ali prethodno položite oružje. Ukoliko ne pristajete ni na jedno ni na drugo, poduzet ćemo mjere da nitko ne iznese živu glavu.«

Kovačević je sam ocijenio da ovakav odgovor nije bio u skladu s realnim mogućnostima snaga NOV, ali je u tom momentu trebalo na protivnika i psihološki djelovati.[5]

Za 13. diviziju ovo je bilo značajno upozorenje da za buduće događaje izvrši predislokaciju svojih jedinica koje su glavninom snaga bile orijentirane prema istoku, i to jedna brigada prema Gospiću, a jedna oko Brinja, dakle na začelju 5. armijskog korpusa. Grupa primorsko-goranskog NOP odreda, dobro postavljena na boku korpusa, bila je slaba da ozbiljnije ugrozi njegovo povlačenje prema Rijeci ili morskim putem. Cijeneći da bi kapitulacija Italije mogla uskoro uslijediti, Štab divizije naredio je 1. brigadi da što prije izbije u rajon Plasa, Grobnika i Jelenja i da s tih položaja poduzme akcije u slučaju da Talijani počnu povlačenje prema Rijeci.[6] U toku noći 9/10. septembra 1943. brigada je prebačena kamionima u rajon Krivi Put — Bribir odakle je u zoru 10. septembra krenula na izvršenje zadataka u ovom rasporedu: 1. bataljon na sektor Kastavštine, 2. prema Delnicama, 3. prema Sušaku, a 4. se još otprije nalazio iznad Crikvenice i Novog.[7] 2. brigada orijentirana je prema Žutoj Lokvi, Vratniku i Senju s ciljem da zauzme što povoljnije položaje s kojih bi mogla spriječiti povlačenje glavnine snaga divizije »Murgie« prema Rijeci, odnosno njeno izvlačenje morskim putem.

Kada je štab 5. armijskog korpusa u Crikvenici bio upoznat sa sadržajem odgovora komandanta 13. divizije, noću 9/10. septembra 1943. uspio se prebaciti u Rijeku, a jedinice iz garnizona uz obalu pripremale su se za pokret istim putem.[8] Iste su noći 4. bataljon 1. brigade i jedan bataljon 2. odreda napali i razoružali posadu u Novom i poslije sređivanja plijena krenuli prema Crikvenici i Sušaku.[9] Dio tih snaga pokušao je sutradan 10. septembra zaustaviti kolonu konjanika i vojnika u kamionima koja se iz Senja probijala prema Rijeci. Talijani su odbili da polože oružje i nastavili su marš prema Rijeci. U koloni je bilo oko 1000 konjanika i vojnika iz sastava konjičkog puka divizije »Murgie« iz Senja.[10] To je bila jedina kolona talijanske vojske koja je tih dana s oružjem stigla u Rijeku.

Napušten od Štaba korpusa, garnizon se u Crikvenici predao. Brigu o plijenu i zarobljenicima preuzeli su NOO-i, domobranska komanda morna-

[5] V e l j k o K o v a č e v i ć, *Narod Hrvatskog primorja i Gorskog kotara razoružavao je talijanske porobljivače zamjenjujući borbene brigade,* »Primorski vjesnik«, august—**septembar 1961, br.** 4.

[6] **Isto.**

[7] S v e t o z a r T i n t o r, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija,* Rijeka 1968, str. 99.

[8] V. K o v a č e v i ć, *Narod Hrvatskog primorja,* n. č l.

[9] Prema ocjeni J. Lončarića pokret bataljona prema Novom bio je pogrešan, jer je značio marš prema začelju 5. korpusa, a pravilno bi bilo da se išlo prema njegovu čelu — Sušaku.

[10] Fotokopija dokumenta u Centru za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci (dalje: CHRP).

rice koja je prešla na stranu NOP-a i društveno-političke organizacije grada i kotara Crikvenice.[11]

Nakon sređivanja prilika u Crikvenici Jovo Lončarić, komandant 4. bataljona 1. brigade, i Stanko Kombol, komandant 2. bataljona 2. odreda, krenuli su na čelu kolone od nekoliko blindiranih automobila prema Sušaku. Usput su svratili u Kraljevicu u kojoj je narod već bio razoružao garnizon od oko 700 talijanskih vojnika, zatim u Bakar gdje ih je bilo razoružano oko 1.000. U svim mjestima uz obalu NOO-i, partijske i antifašističke organizacije i narod spontano su, dobrovoljno i ne čekajući direktive viših foruma, ustajali i razoružavali talijanske vojnike, sređivali plijen, čuvali ga i prebacivali na određena mjesta.[12]

Iz Bakra je skromna kolona u popodnevnim satima krenula u Sušak i izbila na most na Rječini, na staru jugoslavensko-talijansku granicu koju su čuvali tenkovi. Na poziv da preda jedinicu, oficir koji je njome komandirao, odbio je da to učini pod izgovorom da će predati tenkove ako mu to naredi pretpostavljena komanda. Trenutno pristigle snage NOV nisu bile dovoljno jake da bi mogle posadu na mostu prisiliti na predaju i otpočeti borbu za oslobođenje Rijeke.

Poput drugih gradova u Hrvatskom primorju i u Sušaku su NOO-i, partijske i antifašističke organizacije odmah stupile u akciju razoružavanja talijanskih jedinica te sređivanja i izvlačenja golemog ratnog i drugog plijena. Sušak je bio zakrčen ljudima i opremom. Dio Štaba 2. armije uspio se prebaciti preko mosta na Rječini s nekim jedinicama koje su se zatekle u Sušaku, ne mareći za oružje i drugu opremu. I civilne vlasti napustile su Sušak tako da su u popodnevnim satima vojne i civilne vlasti NOP-a imale potpunu kontrolu nad gradom.

Taj i narednih nekoliko dana kolone talijanskih vojnika — pješadijske i motorizirane — kretale su se prema Sušaku iz više pravaca, duž obale, preko Drage iz garnizona u zaleđu Sušaka i Lujzinskom cestom iz Gorskog kotara. Uglavnom su bile razoružane, a one koje su uspjele ponijeti sobom dio oružja, razoružane su na prilazima i u samom gradu Sušaku. Manjak jedinica NOV naknadili su dobrovoljci i narod koji se oblačio u partizanske uniforme i naoružavao iz bogatog plijena. Dobrovoljaca je bilo napretek. Prema kazivanju Vladimira Dedijera »pušku je nosio svako, i žene i ljudi i djeca. Oni su pravili ogromne crvene zvijezde, velike kao šaka, pa ih stavljali sebi na grudi i na kape. Nije se tih dana prosto znalo gdje se završava vojska, a gdje počinje narod, sve je to bilo pod oružjem.«[13]

Dio snaga 13. divizije nastupao je od Novoga prema Senju u kojemu su Talijani još pružali otpor,[14] dio divizije otplovio je na otok Krk[15] da razo-

[11] J. Lončarić, ***Razoružanje,*** n. đj., str. 23.
[12] Isto, str. 25.
[13] Vladimir Dedijer, ***Dnevnik,*** II dio, Beograd 1946, str. 488.
[14] ***Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*** (dalje: ***Zbornik),*** tom V, knj. 19, str. 151.
[15] Isto, str. 152.

ruža tamošnje garnizone, a dio se uputio prema Sušaku. Sve su jedinice usput popunjavane dobrovoljcima tako da su za kratko vrijeme narasle u krupne formacije i impresivno djelovale na talijanske komande i kolone u povlačenju. Iz dokumenta GŠH od 12. septembra 1943. vidi se da su toga dana sva naseljena mjesta između Senja i Rijeke bila pod kontrolom jedinica 13. divizije i naoružanog naroda.[16]

Razoružanje divizije »Macerata« išlo je relativno brzo i lako. Već 9. septembra Štab grupe primorsko-goranskih odreda stupio je u pregovore sa Štabom divizije u Delnicama oko predaje oružja i opreme. Istodobno, 121. pješadijski puk i I.divizion 153. artiljerijskog puka napustili su Josipdol, Oštarije i Ogulin i preko Vrbovskog 10. septembra stigli do Ravne Gore i Delnica.[17] Štab Grupe odreda stupio je s njima u pregovore i ocijenio da se neprijatelj još koleba da li da preda oružje i opremu ili da se s grupiranim snagama pokuša probiti do Rijeke, te je naredio 1. bataljonu 2. odreda da se hitno prebaci iz Crikvenice u Gorski kotar. Bataljon je odmah krenuo na marš i isti dan stigao na položaje kod Delnica. Sutradan, 11. septembra popodne, predale su se sve jedinice divizije »Macerata« zatečene u Gorskom kotaru. »Predalo se preko 9.000 vojnika i oficira na čelu sa dva generala. Cjelokupno naoružanje divizije sa 24 topa palo je kao ratni plijen u ruke Grupe odreda. Zarobljeni talijanski vojnici pušteni su da se vrate u Italiju.

Iz 153. artiljerijskog puka dobrovoljno je ostalo u partizanima 230 vojnika, podoficira i oficira koji su odmah počeli vršiti obuku naših artiljeraca« ,[18]

Jedinicama NOV uspjelo je ući u Josipdol i Oštarije gdje su došle do »priličnog plijena«,[19] dok su Ogulin obranile ustaše do dolaska njemačke kolone iz Karlovca.[20]

U sastavu 5. armijskog korpusa nalazila se i divizija »Murge«, sa štabom u Senju.[21] Njen komandant, general Leone, nije želio napustiti okupirana područja bez oružja.[22] Kako se njegova divizija nalazila u neposrednom borbenom kontaktu s jedinicama 13. divizije i bez većih gubitaka nije se mogla povući kopnenim putem niti ukrcati na brodove, on je mjesto komandanta 5. armijskog korpusa, nastavio pregovore o predaji svojih jedinica sa štabom 13. divizije. Neposredni kontakti otpočeli su 9. septembra na Vratniku

[16] Isto, str. **151** i **152.**
[17] V. **M** a t e t i ć, ***14. pnmorsko-goranska,*** **str. 96.**
[18] Isto.
[19] ***Zbornik,*** n. dj., tom **V,** knj. **19,** str. **112.**
[20] Isto, str. **153.**
[21] **U** toku **4.** neprijateljske ofenzive ova je divizija zatvarala dolinu Neretve i bila razbijena od **2.** divizije NOV Jugoslavije, kojom je prilikom zaplijenjeno sve njeno teško oružje. Kasnije je popunjena i reorganizirana te je nekoliko dana prije kapitulacije Italije zamjenila diviziju »Re« na položajima u Hrvatskom primorju. To je bio velik hendikep za jedinice NOV i partijska rukovodstva koja su s komunistima i organizacijama **KP** u toj diviziji uspostavili više veza. Vjerojatno je da **bi** te veze u danima kapitulacije Italije bile dobro iskorištene da nije došlo do njene zamjene i upućivanja na novi zadatak.
[22] V. **K** o v a č e v i č, ***Narod Hrvatskog primorja,*** n. čl.

koji dominira Senjom, poslije žestoke borbe koja se prethodnog dana vodila za Goljak iza Žute Lokve.

U toku popodneva 8. septembra 2. brigada pod komandom Viktora Bubnja, vršila je žestok napad da likvidira ovo jako utvrđeno neprijateljsko uporište. Upravo u toku borbe radio je javio da je Italija kapitulirala. Nastalo je obostrano veselje, jedinice su se izmiješale, a borci brigade pokušavali su razoružati talijanske vojnike koji su odbijali da predaju oružje bez naređenja više komande. Talijani se nisu dah razoružati, ali su bili prinuđeni da napuste utvrđeni Goljak i da se povuku. Za sutradan je ugovoren sastanak s komandantom talijanske divizije, na koji su došli Vladimir Bakarić, Srećko Manola i Veljko Kovačević. Talijanski general uporno je odbijao da preda oružje divizije pod izgovorom da od više komande nema takva ovlaštenja, a zapravo je računao da će uspjeti da prikupi diviziju i brodovima je prebaci u Italiju, odnosno nadao se bržem prodoru Nijemaca od Karlovca i Rijeke. Tako su se pregovarači razišli bez rezultata, i borbe su nastavljene.[23] U toku borbi koje su vođene toga poslijepodneva i tokom noći 9/10. septembra, 2. brigada uspjela je da zbaci Talijane s položaja Vratnik (k. 824), Plan (k. 851) i Melnica koji su dominirali Senjom.[24] Istovremeno su Talijani napuštali neke položaje na potezu Senj — Novi i prikupljali snage u Senju. To prikupljanje nastavljeno je i tokom 10. septembra s tim što su jake zaštitnice istakli na najpogodnije položaje udaljene nekoliko kilometara od grada.

Kada je talijanska divizija izgubila Vratnik i druge položaje koji dominiraju Senjom, njihova se situacija znatno pogoršala. 13. divizija nastavila je s napadima, a Talijani su odvraćali punom mjerom. Vodile su se žestoke borbe, a istovremeno se pregovaralo o predaji. Dva protivnička komandanta uspostavila su međusobnu telefonsku vezu i održali su nekoliko sastanaka, ali rezultata nije bilo; borbe su se nastavljale nesmanjenom žestinom.
O njima je komandant 13. divizije zapisao:

> »Naše brigade su sve više opsjedale Senj, a talijanska divizija imala je oko 10—12 tisuća vojnika. Nekoliko bataljona crnih košulja je jurišalo, prelazilo u protunapade, gotovo nevjerojatno, kao da je 1941. ili 1942. godina. Uzalud su bili svi pregovori.«[25]

A Vladimir Dedijer je, citirajući V. Kovačevića, tih dana zapisao da su Talijani otvarali tako snažnu artiljerijsku vatru po Vratniku gdje se nalazio Štab 13. divizije da je to bila jedna od najjačih artiljerijskih baraža koje je doživio.[26]

Do 12. septembra na večer s Talijanima se pregovaralo i borilo, a padom mraka otpočeo je žestok napad u kojem je razbijen i zarobljen gotovo cijeli jedan puk, što je odlučilo ishod borbe. Sutradan su se Talijani pre-

[23] Isto.
[24] S. T i n t o r, *Trinaesta,* n. dj., str. 98.
[25] Vidi bilješku broj 22.
[26] V. D e d i j e r , *Dnevnik,* n. dj., str. 489.

dali[27] Prema ondašnjim procjenama zarobljeno je oko 6.000 talijanskih vojnika i oficira i zaplijenjena su skladišta divizije s ratnom opremom.[28] Veći dio domobrana predao se zajedno s talijanskim jedinicama, dok se jedan dio s ustašama uspio provući kroz front jedinica 2. brigade i preko Velebita prebaciti do Gospića i Karlobaga.[29] Komandant 13. divizije krenuo je isti dan u obilazak oslobođenih područja Hrvatskog primorja i došao u Sušak.

U nekoliko dana poslije kapitulacije Italije razoružan je najveći dio jedinica 5. talijanskog korpusa, i to: divizije »Murge«, »Macerata« i »Celere« i 14. obalna brigada, kojih se brojno stanje cijenilo na oko 35.000 ljudi[30] i zaplijenjena je velika količina ratnog i drugog materijala.[31]

Razbijanje četničkih jedinica i štabova

Uporedo s razoružavanjem talijanskih jedinica vršeno je i razoružavanje kvislinških formacija. Ustaše su nastojale da se održe na zatečenim položajima dok su četnici pošli zajedno s Talijanima prema Rijeci.[32] Iz Ogulina se zajedno s talijanskom kolonom prema Delnicama uputilo 200—300 četnika,[33] a njima su se usput priključile i četničke jedinice iz drugih garnizona. U rajonu Gomirja nalazila se jedna grupa od oko 1.000 četnika,[34] očekujući razvoj događaja.

Njemačka je komanda brzo intervenirala i iz rajona Karlovca uputila 14. policijski puk 3. SS pancer-korpusa i tri satnije 3. pješadijske pukovnije, kojima je uspjelo da razbiju obranu jedinica 8. kordunaške divizije i Karlovačkog NOP odreda i da 11. septembra prodru u Ogulin. Zajedno s tamo zatečenim jedinicama bila je to grupacija od oko 5.000 ljudi,[35] postavljena na bok slobodnog teritorija Gorskoga kotara i Hrvatskog primorja, te je predstavljala veliku opasnost za partizanske snage i za narod na tom teri-

[27] ***Zbornik,*** n. dj., tom **V,** knj. 19, str. 672. i 675.
[28] **S.** T i n t o r, ***Trinaesta,*** n. dj., str. 98
[29] **Isto.**
[30] ***Oslobodilački rat,*** n. dj., str. 534; V. **D** e d i j e r, ***Dnevnik,*** n. dj., str. 519.
[31] Prema izvještaju Gš Hrvatske od 11. septembra 1943. Vrhovnom štabu **NOV i PO** Jugoslavije i dokumentu br. 17-3, k. 1073 u Arhivi Vojnoistorijskog **instituta u** Beogradu (dalje: AVII), u razdoblju »od 10. do 15. ruina jedinice 13. primorsko-**goranske** divizije i novoformirane istarske jedinice oslobodile su sva **mjesta u Gorskom** kotaru, Hrvatskom primorju i Istri, izuzev gradova Rijeku, Pulu **i** Trst, razoružale talijanske posade i (prema nepotpunim podacima) zaplijenile slijedeći **ratni** materijal: 80 topova raznih kalibara, 40 minobacača, 5.000 mina za minoba**cače,** preko **400** mitraljeza, isto toliko puškomitraljeza, **130** automata, **oko 15.000 pušaka, 300** pištolja, 4 milijuna puščanih i mitraljeskih metaka, **1** vagon ručnih bombi, **5.000** kg. eksploziva, 40 radiostanica, 150 kamiona, **20** putničkih automobila, **30 motocikla,** 17 tenkova, 10 oklopnih automobila, 1 avion, 500.000 litarabenzina, **700 konja, 120** vagona hrane, 10 vagona duvana i raznog drugog materijala«. **Usp.*Zbornik,* n.** dj., tom V, knj. 19, str. 111 i 112, bili. 2 i **3.**
[32] ***Zbornik,*** n. dj., tom V, knj. 19, str. 637.
[33] **Isto.**
[34] **Isto,** str. 192.
[35] **S.** T **i** n t o r, ***Trinaesta,*** n. dj., str. 101.

toriju. U vezi s tom okolnošću i grupiranjem 3. SS[36] pancer-korpusa u rajonu Karlovca, GŠ Hrvatske naredio je 8. diviziji da zatvori pravce koji od Ogulina i Oštrija vode u Brinje i Plaški, a 13. diviziji da dijelom snaga zatvori pravce koji od Ogulina vode u Gomirje i Delnice.[37]

U vezi s tim naređenjem 1. brigada 13. divizije prebacila se iz sjevernog dijela Hrvatskog primorja u Gorski kotar i zajedno s 1. NOP odredom napala četnike u Srpskim Moravicama i prisilila ih na povlačenje. Sutradan je napadnuta i četnička grupacija u Gomirju, tako da se glavnina četničkih snaga noću 14/15 septembra 1943. našla u rajonu Musulinski Potok, žnidovac i Brezno. Glavnina tih snaga je tokom noći opkoljena od jedinica 2. brigade 8. divizije, 1. brigade 13. divizije i 1. NOP odreda i u zoru napadnuta. Međutim, četnici su krenuli na put prije svanuća, pa su jedinice bile prinuđene da počnu napad prije planiranog roka, po mraku i na pošumljenom terenu. Usprkos tome napad je bio žestok i energičan, i nakon kraće borbe četničke snage koje su se našle u obruču, bile su dijelom uništene, zarobljene ili su se razbježale.

Oko 600 četnika razbježalo se po šumama Velike i Male Kapele, demoralizirani i razočarani razvojem događaja. Budući da je prije kapitulacije Italije GŠH izdao okružnicu kojom se svim četnicima koji se predaju vojnim ili civilnim vlastima NOP-a, garantira život, njih oko 300 vratilo se u sela[38] gdje su razoružani i predani partizanskim jedinicama.[39] Iza te okružnice sakrili su se i neki zločinci, što je izazvalo nezadovoljstvo naroda onih naselja u kojima su četnici vršili zločine.[40] Tim akcijama razbijene su dvije četničke »brigade«, koje su imale zadatak »da pođu na Jadran da dočekaju saveznike«,[41] i likvidirano je njihovo jako uporište u predjelu Velike i Male Kapele.

Razbijanjem ove najjače četničke grupacije nije dokrajčena borba protiv četnika u Hrvatskom primorju i na Kvarnerskim otocima. Još u proljeće 1943, prilikom borbi za oslobođenje Like, pobjegao je pred partizanima izvjestan broj četnika sa svojim obiteljima i sklonio se u Selca pod zaštitu Talijana. Poslije kapitulacije Italije uspjeli su se jednim jedrenjakom prebaciti na otok Krk, odakle su, gonjeni jedinicama 13. divizije, uzmakli na otok Cres, odnosno Lošinj gdje su zaposjeli najutvrđenije položaje na Tovaru k. 125 i Tovariću k. 97 koje su bile opasane bodljikavom žicom i minskim poljima i ojačane dvjema baterijama topova velikog kalibra.

Ovo jako uporište, branjeno snagama od 300—400 četnika,[42] predstavljalo je potencijalnu opasnost za NOP, pa je komanda 13. divizije donijela

[36] Skraćenica od Schutzstaffeln — elitna garda nacističke partije u vrijeme Hitlera, koja je u toku II svjetskog rata pretvorena u SS boračke jedinice u sastavu redovne vojske.

[37] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 192.

[38] Isto, knj. 20, str. 243.

[38] Isto, knj. 19, str. 209; V. D e d i j e r , *Dnevnik,* n. dj., str. 491.

[40] S. T i n t o r, *Trinaesta,* n. dj., str. 102.

[41] V. D e d i j e r , *Dnevnik,* n. dj., str. 491.

[42] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 491. Neki autori navode da je četnika bilo 250—300 (V e l j k o K o v a č e v i ć , *Neka iskustva iz borbi u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1941—1943,* Beograd 1955, str. 57).

odluku da ga likvidira. Za taj je zadatak bila određena nepotpuna 1. brigada i dio snaga 2. brigade te brodovi Komande mornarice »Lav«, »Slavija«, »Makarska«, motorni brod »Dva brata« i jedan motorni jedrenjak te borbeni čamci »Partizan I i II«.[43] Brodovi su bili bez vlastitog naoružanja, a s improvizirano postavljenim topovima, protuavionskim mitraljezima i mitraljezima. Motorni čamci bili su naoružani samo mitraljezima.[44]

Prva brigada domarširala je iz rajona Delnica do Kraljevice gdje se ukrcala na brodove kojima je doplovila do gradića Krka na istoimenom otoku. Tu je izvršena koncentracija plovnih sredstava, prikupljene su jedinice određene za napad, izvršena procjena situacije i izdana zapovijed za napad. Noću 24/25. septembra jedinice su se ukrcale na brodove i krenule na izvršavanje zadatka. Dva bataljona I. brigade s jednom ojačanom četom 2. brigade iskrcali su se u uvalu Koromačno na Cresu i čisteći teren od neprijatelja, nastupali su preko Nerezina k Malom Lošinju, dok se jedan bataljon 1. brigade iskrcao na južni dio otoka Lošinja i nastupao k Velikom Lošinju s jugoistočne strane. Jedna četa iz 2. brigade imala je zadatak da očisti zapadnu obalu otoka i da onemogući neprijatelju bijeg iz luke.[45]

Poslije dvodnevnih žestokih borbi, sabijeni na malom prostoru i bez nade da bi od Nijemaca ili od bilo koga mogli biti deblokirani, četnici su se 26. septembra 1943 godine predali,[46] osim jedne grupe koja je zaplijenila tri broda iz luke, ukrcala se u srednji, a druga dva postavila bočno radi osiguranja, probila blokadu naših brodova i jedinica i uputila se prema talijanskoj obali. Brodovi Komande mornarice pošli su za njima u potjeru i uspjeli zarobiti dva bočna broda, dok je srednji s grupom četnika uspio umaći.[47] U toj je borbi zarobljeno 6 oficira i 252 vojnika s dosta ratnog plijena.[48]

Noću 26/27. i 27/28. septembra 1943. sve pješadijske i pomorske jedinice koje su sudjelovale u toj borbi, vratile su se u Crikvenicu.[49]

Idući skok jedinica 13. divizije i Ratne mornarice izvršen je prema Karlobagu koji su branile snage od 120 ustaša i 80 domobrana i naoružanih civila. U borbama koje su vođene 3. oktobra 1943, Karlobag je oslobođen i neprijatelju su naneseni veliki gubici.[50] Time su Hrvatsko primorje, zapadni dio Like do blizu Gospića i Gorski kotar bili oslobođeni. Ustaše su se

[43] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 491—493 i 549—552.
[44] V. K o v a č e v i ć , *Neka iskustva,* n. dj., str. 57 i 58.
[45] Vidi bilješku broj 43.
[46] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 551.
[47] V. D e d i j e r, *Dnevnik,* n. dj., str. 490.
[48] U izvještaju Komande mornarice za Hrvatsko primorje i Istru od 28. septembra 1943. konstatira se plijen od 21 tone nafte u luci i cisterna od 80 tona nafte i 8 bačava ulja zapljenjena od četnika (u bijegu prema talijanskoj obali) na pučini 27. septembra te teška artiljerijska oružja i druga oprema. Usp. *Zbornik,* n. dj., tom VIII, knj. 1, str. 62.
[49] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 552.
[50] U borbi za oslobođenje Karlobaga poginulo jepreko 30 ustaša,zarobljeno je 15 domobrana i 40 naoružanih civila a zapljenjeno tprotutenkovski top, 2laka bacača, 6 teških mitraljeza, 10 puškomitraljeza i 50—60 pušaka *(Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 127).

uspjele održati u Gospiću s najbližom okolinom i u Ogulinu kamo su već 11. septembra 1943. stigli Nijemci iz Karlovca.

Kapitulaciju Italije pokušale su iskoristiti za svoje ciljeve četničke i druge reakcionarne snage u Hrvatskom primorju. Osim štaba popa Đujića u sjevernoj Dalmaciji, Sušak je bio drugi centar četničke aktivnosti. O četničkom štabu u Sušaku i Opatiji i o njegovoj političkoj aktivnosti već je bilo govora. U danima kapitulacije Italije sve reakcionarne grupacije pokušale su mobilizirati svoje pristalice i u skladu s prije sročenim planom preuzeti vlast od Talijana koji su se povlačili u Rijeku. 10. septembra 1943, prije ulaska partizanskih jedinica u Sušak, dio četničkog štaba iz Opatije prebacio se u Sušak i u zajednici s rukovodstvima građanskih partija aktivirao bivše žandare, finance i druge rijetke pristalice i postavio ih kao stražare na pojedinim objektima. Ovako naoružani patrolirali su gradom pokušavajući zamijeniti talijanske vojnike u funkciji čuvara reda kao prvi korak u preuzimanju vlasti u gradu. U zgradi današnje sušačke gimnazije organizirali su kuhinju, spavaonice i sve što je bilo potrebno za kasarnski život.[51] Međutim, snaga i silovitost NOP-a i njegova sposobnost da u rekordnom roku razoruža nekoliko kompletnih talijanskih divizija, te pojava jedinica NOV u Sušaku toliko su deprimirali i zaplašili nacionalistički četnički orijentirane pojedince i grupe da je među njima nastupilo pravo rasulo. Oficiri i političari dali su se u bijeg, noseći sobom novac i nešto narodne imovine koja se mogla ponijeti, baš kao i prilikom kapitulacije bivše Jugoslavije, poručujući Srbima i drugim svojim pristalicama da se sklanjaju na Rijeku.[52] Kako se ni u Opatiji nisu osjećali sigurnima major Slavko Bjelajac s dijelom četničkog štaba pobjegao je u Kairo. To je bio kraj četničkih nadanja na Sušaku; njihov se pokret doslovno raspao. Ulaskom Nijemaca na Sušak dio četničkog rukovodstva vratio se u grad, ali u njemu više nisu mogli povratiti ni ono malo utjecaja što su ga imali prije kapitulacije Italije, iako su ljudi iz te političke grupacije preuzeli administrativno-upravne poslove u gradu.

Oslobođenje Istre

Još prije kapitulacije Italije NOP je u Istri zasjekao duboku brazdu šireći se na sve strane u tolikoj mjeri da se Partijsko rukovodstvo KPH za Istru plašilo da se ne izgubi u masama naroda.[53] Kadar političkih radnika bio je jako sužen i »ispod minimuma« da obuhvati složene probleme koje je situacija nametala.[54]

Kapitulacija Italije još je više potencirala značenje organiziranja, usmjerivanja djelatnosti i vladanja masama naroda koje su na vijest o kapitulaciji ustale, pobunile se, zahtijevajući slobodu. U popodnevnim satima 8. sep-

[51] Izjava Romana Glažara autoru.
[52] Prema izvještaju Dušana Šorka Draži Mihajloviću od aprila 1944. Kopija izvještaja nalazi se u Muzeju revolucije u Rijeci.
[53] Arhiv instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/653.
[54] Isto.

tembra 1943 na punklu 01 u Brgudcu zateklo se nekoliko članova partijskog rukovodstva. Nije bilo vremena da se sazove sastanak čitavog rukovodstva kojega su se članovi nalazili na terenu, te je održan krnji sastanak na kojemu je odlučeno da se sve organizirane snage stave na čelo masa i da se odmah ide u akciju razoružavanja Talijana.[55] Tako su postupili, ne čekajući dogovore, i ostali članovi rukovodstva, svaki u svom kraju. Narod je u masi ustao, negdje organizirano, a negdje spontano, ali je čitava Istra uzavrela. Talijanska je vojska bila zbunjena. Svaki je garnizon bio prepušten sam sebi i svojoj sudbini. Narod je iskoristio tu zbunjenost i počeo razoružavati pojedine garnizone. Tako je član rukovodstva Ljubo Drndić Vladlen započeo razgovore s komandom najbližeg garnizona u Lanišću, koja je pristala da preda oružje. Dobiveno je 6 puškomitraljeza, 150 pušaka, nekoliko stotina bombi, nekoliko oficirskih pištolja i mnogo municije.[56] Zaplijenjeno oružje uzeo je narod, pa je odmah započet rad na formiranju bataljona. Uslijedila je predaja garnizona od 460 vojnika u Lupoglavu, a zatim u Trsteniku i Slumu.[57]

Ante Cerovac, odgovoran je za bazu br. 1 — Buzeština, stavio se na čelo naroda i razoružao posadu u Buzetu i sve garnizone u Buzetštini. Josipa Matasa i Antona Licula zatekla je kapitulacija Italije u Labinštini. Odmah su organizirali i poveli u akciju ustanike koji su počeli razoružavati karabinijerske stanice i garnizone talijanske vojske. Zaplijenjeno oružje iskorišteno je za naoružavanje najprije jedne čete, a odmah zatim i bataljona. Oslobođeni su Sv. Nedelja, Vinež, Labin, Raša, Rabac i sva Labinština na kojoj je razoružano oko 2.000 vojnika, karabinijera, fašista i financa.[58]

Joakim Rakovac oslobodio je s grupom ustanika Cerovlje i pridružio se Vladu Juričiću i Ivanu Motiki u akciji za oslobođenje Pazina. U već oslobođeni Pazin ušla je kolona mornara iz Pule, ali se poslije pregovora s ustanicima povukla.

I zapadna obala Istre digla se na ustanak. Pino Budicin vratio se poslije dugogodišnje robije u rodni Rovinj gdje ga je zatekla kapitulacija Italije. Stavio se na čelo ustanika hrvatske i talijanske nacionalnosti i rukovodio razoružavanjem talijanskih vojnika i karabinijera mjesnog garnizona i kolona koje su u grad pristizale iz drugih krajeva Istre i Jugoslavije na putu prema Italiji. Poreština je oslobođena pod rukovodstvom Boža Kalčića, a zatim Buje i ostala mjesta u Bujštini.[59]

Josip Matas je s jednom novoformiranom jedinicom u rajonu Muna i Žejana presreo kolonu alpinaca od oko 600 ljudi na maršu prema Trstu. Komandant kolone pristao je da preda dio oružja, ali je zahtijevao da s preostalim dijelom produži put. Međutim, poslije kraće borbe koja je zatim uslijedila, prihvatio je predaju čitavog naoružanja.

[55] Isto, KP-271/663.
[56] Isto.
[57] Danilo Ribarić, *Borbeni put 43. istarske divizije,* Zagreb 1969, str. 39.
[58] Isto, str. 40.
[59] Isto.

Računa se da je tih dana razoružano oko 8.600 talijanskih vojnika i starješina iz 23. talijanskog armijskog korpusa te iz 5. i 11. korpusa, kojega su se dijelovi povlačili preko Istre, i zaplijenjeno nekoliko tisuća pušaka, nekoliko stotina mitraljeza i puškomitraljeza, desetak tisuća ručnih bombi i na stotine tisuća metaka. Od teškog naoružanja zaplijenjeno je 6 lakih tenkova, 12 oklopnih automobila, 120 kamiona, dva veća broda i druga vojna oprema. Ovim se oružjem tih dana naoružalo oko 10.000 ljudi.[60]

Iako međusobno razdvojeni i bez prethodnog dogovora i usklađivanja stavova, članovi Privremenog rukovodstva KPH za Istru djelovali su potpuno istovetno — svi su se stavili na čelo narodnih masa koje su spontano ustajale i kretale se u akciju razoružavanja talijanskih vojnih jedinica, karabinijerskih stanica i protjerivanja talijanske vlasti od općinskih uprava do prefektura. Dok su u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru jedinice 13. divizije i NOP odredi odigrali glavnu ulogu u razoružavanju jedinica talijanske vojske i u rušenju institucija okupatorskih vlasti, a narod je negdje spontano, a negdje organizirano pomagao njihov napor, u Istri vojnih jedinica nije bilo, pa je sav taj golemi i veoma odgovorni zadatak izvršio sam narod predvođen članovima partijskog rukovodstva, odbornicima narodne vlasti i drugim političkim aktivistima. Narod je bio oduševljen. Po selima su se vijale crvene zastave. Pišući o tome 10. septembra Ljubo Drndić kaže da je bilo »skakutanja s linije, ali se sve nije moglo kanalizirati i ukrotiti«.[61]

U čitavoj Istri održao se jedino garnizon u Puli. Na izlazak građana Pule na ulice da demonstriraju i pokušaj da razoružaju vojnike i mornare, odgovoreno je izvođenjem nekoliko tisuća mornara na ulice i pucanjem u mase bez prethodne opomene, kojom su prilikom ubijena tri demonstranta. Talijanima je uspjelo da se održe u Trstu, Rijeci i Puli, dok je sav ostali teritorij zapadno od Rječine do Trsta bio oslobođen.

Dvanaestog septembra 1943, iako prostorno razdvojeni desecima kilometara, a pošto su izvršili najveći dio posla oko razoružanja talijanskih garnizona i protjerivanja njihovih organa vlasti, članovi partijskog rukovodstva sastali su se i sumirali postignute rezultate. Sutradan 13. septembra sastao se i NOO za Istru i narodu Istre izdao proglas ovoga sadržaja:

»ISTARSKI NARODE«

Duh Istre ostao je nepokoren. Mi nismo htjeli postati poslušno roblje.

U ovim odlučnim časovima naš narod pokazao je visoku nacionalnu svijest. Dokazao je svima i svakome da je Istra hrvatska zemlja i da će hrvatska ostati. Svojim vlastitim snagama, ne čekajući da im drugi donese slobodu, Istrani su ustali, jurnuli na kasarne, uhvatili čvrsto oružje u svoje ruke, da njime brane svoje pravo i slobodu. Otvorena su vrata zloglasnih tamnica, i pušteni na slobodu dični sinovi nikad pokorene Istre. Nećemo više nikada dozvoliti da se našom sudbinom drugi poigrava.

RODOLJUBI ISTRE!

Talijanski garnizoni u našim su rukama. Talijanski vojnici bježe sa naše rodne grude. Prvi put u našoj historiji uzima narod kormilo u svoje ruke.

[60] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 545.
[61] Vidi bilješku broj 55.

Istra se priključuje matici zemlji i proglašuje ujedinjenje sa ostalom našom hrvatskom braćom.

ISTRANI!

Držimo čvrsto oružje u našim rukama! **Stanimo na branik naše slobode. Nedajmo se više nikome za živu glavu! Moramo da ostanemo svoji na svome.**

Budimo disciplinirani i slušajmo upute naše narodne vlasti, naših *narodnooslobodilačkih odbora.*

Živjela hrvatska Istra!
Živjela junačka narodnooslobodilačka vojska!
Živio ZAVNOH!
Živjela Crvena armija!
Živjele savezničke armije!
Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Okružni Narodnooslobodilački odbor za Istru«[62]

Vjerojatno NOO za Istru tih dana nije mogao procijeniti od kolikog je političkog značenja bila njegova odluka o prisajedinjenju Istre matici Hrvatskoj i Jugoslaviji i njegov proglas narodu Istre. U tu odluku i tekst proglasa bila je utkana politika KPH, posebno OK KPH za Hrvatsko primorje, ali je ipak u svojoj biti izražavala volju naroda Istre, Hrvata i Talijana antifašista, i došla je poslije narodnog ustanka koji je tim činom raskinuo veze s talijanskom državom, otcijepio se od nje i proglasio prisajedinjenje svojoj imatici. Time je NOP ne samo de facto već i de jure voljom naroda Istre postao sastavni dio NOB-e Hrvatske i Jugosalvije. On je, dalje, označio nestajanje jedne — talijanske, fašističke i nenarodne, a nastajanje nove, narodne vlasti, okosnice NOB-e.

Događaji su se tih dana razvijali velikom brzinom. Situacija je zahtijevala brze akcije. 20. septembra 1943. ZAVNOH je u svojstvu najvišeg predstavničkog tijela naroda Hrvatske dao suglasnost na odluke Narodnooslobodilačkog odbora za Istru i donio svoju odluku o prisajedinjenju Istre, Ri jeke, Zadra, Lošinja, Cresa, Lastova i ostalih Kvarnerskih otoka te anektiranog dijela Hrvatskog primorja i Gorskog kotara matici zemlji — Hrvatskoj, a preko nje i demokratskoj Jugosalviji.[63]

Mogućnosti oslobođenja Rijeke

U času kapitulacije Italije u zapadnom dijelu Hrvatskog primorja nije se nalazila nijedna jedinica NOV koja bi mogla ugroziti jak riječki garnizon. Poslije pada Mussolinija antifašističke snage u Rijeci nisu rasčistile s fašizmom, pa su njegovi ostaci bili još dovoljno jaki da pruže otpor. Računajući s tim, prema Rijeci su u času kapitulacije hitali ponajprije fašisti, policajci, obavještajci, civilni komesari i druge snage koje su vršile nasilja i zločine na anektiranom i okupiranom teritoriju Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, da u njoj potraže zaklon od moguće odmazde naroda koji je

[62] **Citirano prema knjizi: *Priključenje Istre lugoslaviji,* Rijeka 1968, str. 190.**
[63] **Isto, str. 192.**

teško podnosio fašističku čizmu. Osim toga, Rijeka je kao teritorij talijanske države i veoma snažan garnizon bila cilj koji su sve talijanske jedinice u povlačenju željele dostići.

U vrijeme dok je Badoglijeva vlada s Anglo-Amerikancima vodila pregovore o uvjetima kapitulacije, u Rimu se nalazio komandant 11. korpusa gen. Gastone Gambara. U Rijeku se vratio 8. septembra s preciznim uputama da brani Rijeku od Nijemaca. 10. septembra komandant 2. armije general Mario Robotti, napustio je Rijeku, a sutradan je njegov primjer slijedio i komandant 5. korpusa general Antonio Scuero. Komandu nad Rijekom preuzeo je general Gastone Gambara.

Prvi akt novog komandant bio je zabrana svake političke aktivnosti političkih stranaka i grupacija, a zatim je naredio da se nadzire pogranična zona koju su zauzele oslobodilačke snage.[64]

Nekoliko dana prije objave kapitulacije Italije Mjesni komitet KPH za Rijeku formirao je tzv. rukovodstvo za akciju sa zadatkom da pripremi i organizira aktivnost NOP-a kada za to nastanu povoljne prilike. Takve su prilike nastupile kapitulacijom Italije, pa je to rukovodstvo stupilo u akciju. Objavilo je letak s pozivom na ustanak i mobilizaciju za NOV. Odazivajući se tom pozivu, riječki su se antifašisti pojedinačno i po grupama prebacivali na Sušak i u Kastavštinu i priključivali se jedinicama NOV, a 10. septembra nekoliko stotina njih priredilo je demonstracije pred riječkim zatvorom i pred njemačkim konzulatom, tražeći puštanje iz zatvora političkih zatvorenika. Policija je upotrijebila lake tenkove i rastjerala demonstrante.

Upotrebom tenkova general Gambara uspio je rasturiti demonstrante, ali se nije smio oglušiti o njihove zahtjeve, pa je političke zatvorenike sutradan pustio iz zatvora. Ostaci fašističkih i pronjemački orijentiranih sna-

[64] Na Mussolinijev zahtjev i radi vlastite sigurnosti Nijemci isu uputili pojačanja u Italiju. Badoglieva je vlada odmah stupila u pregovore s Anglo-Amerikancima o uvjetima kapitulacije i nije željela dovođenje novih njemačkih jedinica na njen teritorij. Imala je u planu da ojača svoje snage u sjevernoj Italiji te je, istina, sa zakašnjenjem, naredila izvlačenje triju divizija iz sastava 2. armije *(Zbornik,* tom VI, knj. 6, str. 524) sa zadatkom da ojačaju svoje snage u tom području. Tako je došlo do smjene i upućivanja u ovo područje divizije »Re«. 2. i 8. armija trebalo je da spriječe ulazak u Italiju novih njemačkih jedinica i da unište one koje su se tamo zatekle (44. grenadirska i 136. puk 71. divizije). Komandant 11. korpusa general Gastone Gambara bio je određen za komandanta operativne grupe divizija, koja je imala izvršiti ovaj zadatak. Iz toga se može zaključiti da je general Gambara imao zadatak da od Nijemaca brani ne samo Rijeku već i šire područje. Međutim, na osnovi raspoloživih podataka teško je ocijeniti kakva je ovlaštenja 8. septembra Gambara dobio u Rimu. Neka je ovlaštenja sigurno dobio jer se drukčije ne može objasniti njegov odlazak s dužnosti komandanta 11. korpusa i pokušaj Zaustavljanja rasula 2. armije, koje nije uspio spriječiti. Pozudano se može tvrditi d_a j_e iznevjerio naređenja i nadanja za pokretanje povjerenih mu jedinica za borbu protiv Nijemaca kojima se odmah stavio u službu. (Podatke vidi u radovHna; Mario Roatta, *Otto milioni di baionette,* Italia 1946, str. 287—289; Aldo Bressan— Luciano Giuricin, *Fratelli nel sangue,* Rijeka 1964, str. 105; Galliano Fogar, *Soto l'occupazione nazista nelle provincie orientale,* Udine 1961, str. 18—25.

ga jedva su uspijevali održali vlast u gradu. Grad je bio krcat tisućama većinom razoružanih talijanskih vojnika od kojih nijedan nije želio poginuti za slavu «imperija« koji je bio na koljenima.

To je bilo vrijeme kada su vojne starješine, civilni komesari, činovnici i čuvari reda spasavali sebe, svoje obitelji i imovinu. Generali i viši oficiri predavali su čitave garnizone i kolone vojnika pod uvjetom da im se ostave osobni automobili i nekoliko kamiona za prijevoz oficira i njihove opreme. Takva demoralizacija velike većine talijanskih vojnika i starješina pružala je šanse da se pregovorima ili oružanom borbom nešto iznudi i od riječkog garnizona. S opatijske strane bili su uspostavljeni kontakti predstavnika NOP-a s komandantom karabinijera iz Opatije, a putem njega i s komandantom karabinijera Rijeke. Naime, Rijeka se poslije kapitulacije Italije našla okružena oslobođenim teritorijem s istoka (Sušak), sjevera (Grobinština i Kastavština) i zapada (Učka). Prema kazivanju dra Antuna Mandića, advokata iz Opatije, partizanske snage ušle su poslije kapitulacije Italije u Opatiju i organizirale komandu mjesta ne protjerivanjem ili prinudom talijanskih jedinica, organa vlasti i čuvara reda na kapitulaciju, već sporazumom o suradnji.[85] Dr Mandić je uspio da s komandantom karabinijera postigne načelan sporazum o predaji dijela snaga i opreme partizanima, s tim da karabinijeri i drugi čuvari reda zadrže oružje i surađuju s partizanima. S tim sporazumom suglasio se i civilni komesar za Opatiju general Martorelli. Pregovarači su se sporazumjeli u ovome:

»da se prihvaća suradnja karabinijera i financijske straže, koji zadržavaju oružje,
da se ostali imaju razoružati i predati oružje NOV-i,
da će se administrativno surađivati d s komesarom općine Opatija,
da će se izdati zajednički proglas za narod.«

Na osnovi prednjeg dogovora komandant mjesta Opatija, Karlo Virag, organizirao je zajedno s Talijanima noćnu i uopće sigurnosnu službu, a partizanske jedinice dobile su dio oružja i druge vojne opreme.

O postignutom sporazumu dr Mandić je 13. septembra 1943. pismom informirao svoga kolegu, člana Mjesnog NOO-a za Sušak, Zvonka Richtmana. Komandant karabinijera iz Opatije razgovarao je s komandantom karabinijera u Rijeci o tome da bi taj sporazum »mogao služiti i kao uzor za sporazum s Rijekom«. Sutradan, 14. septembra 1943. dr Mandić je ponovo pisao Richtmanu i obavijestio ga o ovome:

»Za vašu informaciju saopćujem Vam, da je on zaista popodne nekoliko sati raspravljao na Rijeci sa svojim pukovnikom i s njime išao nekim drugim vlastima i da se vratio s utiskom, da tamo vlada sklonost, da se sa Sušakom dogovore na sličan način. Izgleda, da general Gambaro uviđa, da je Danunzijada danas nemoguća i da mu je stalo poglavito do toga, da spasi obraz pred Fijumancima, da se ne kaže kasnije, da ih je poslije svjetskog krika, loma i galame Italija napustila, a da i prstom ne makne.«[66]

[65] Razgovor dra Antuna Mandića s komandantom karabinijera u Opatiji vidi: V i n k o A n t i ć, *Položaj Rijeke od kapitulacije Italije do drugog zasjedanja AVNOJ-a 8. IX — 29. XI 1943,* »Jadranski zbornik«, Rijeka 1969, str. 9—15.

[66] Citirano prema: V. A n t i ć, *Položaj Rijeke,* n. dj., str. 13.

Nema podataka da je poslije ove informacije uslijedila neka akcija sa sušačke strane. Vjerojatno je bilo kasno da se bilo što poduzme, jer su njemačke jedinice 14. septembra ušle u Rijeku, a sutradan zauzele i Sušak s najbližom okolicom.

Nedovoljnom ambicioznošću i neuočavanjem svih elemenata relevantnih za kompleksniju ocjenu situacije i stanja u Rijeci, sa sušačke strane nisu poduzete sve potrebne mjere da se to stanje ispita i da se pregovorima iznude neki ustupci koji bi NOP-u mogli biti od koristi. Inicijative koje su poticane s opatijske strane nisu, sudeći prema snagama od kojih su dolazile, bile toliko respektivne da bi bile odmah prihvaćene. Ovo tim prije što je general Gambaro, stari fašist,[67] procijenio (ili je o tome bio obaviješten) da će Nijemci uskoro stići u Rijeku, pa je s kontaktima oklijevao.

Mogućnost napada na Rijeku razmatrana je u dva maha, prije i poslije ulaska njemačkih trupa u Rijeku. Prema kazivanju Jove Lončarića 11. septembra iz Rijeke je na Sušak došla delegacija radnika (dva Talijana i jedan Hrvat) antifašista, članova »nekog aktiva«, sa zahtjevom da se Rijeka napadne i zauzme,[68] Rijeku su tada branile neke fašističke pronjemačke organizacije sa zadatkom da spriječe ulazak jedinica NOV do dolaska njemačkih jedinica. S jednim od naprijed spomenutih Riječana Lončarić je obišao položaje oko Rijeke duž bivše granice, a bataljonu je prethodno izdao naređenje da se pripremi za napad u toku naredne noći. Poslije izvršenog izviđanja odlučio je da napad izvrši pravcem Marčelji — Rijeka. Daljnji tok događaja Lončarić je prikazao ovako:

> »Bataljon je bio postrojen, spreman i sav motoriziran i upravo pred naš polazak dođe jedan član iz komiteta Sušak i saopći mi, da su čuli da imamo namjeru napasti Rijeku, da je to talijanski teritorij, te da bi to moglo imati neželjenih posljedica, pa da oni predlažu da se Rijeka ne zauzme. Mi smo se jako na ovo začudili i poslije savjetovanja u štabu odlučili da se pokorimo i ne napadnemo. Naravno ovdje smo učinili veliku grešku posmatrano s mnogo pozicija«.[69]

Razlog da se Rijeka ne napada jer je talijanski teritorij, nije uvjerljiv. U to je vrijeme čitava Istra (također talijanski teritorij) bila sva na nogama, što nije bilo nepoznato komitetima KPH na teritoriju Hrvatskog primorja. Uostalom, čitava politička aktivnost KPH u Hrvatskom primorju bila je sračunata na to da probudi nacionalna i patriotska osjećanja porobljenog naroda Istre i Rijeke da se oslobode tuđinske vlasti. U toj se borbi KPH nikada nije distancirala od pomoći radnicima i antifašistima Rijeke u njihovoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, već ju je, naprotiv, neprestano pružala. Stoga je teško razumljiv stav bilo kojeg partijskog foruma ili člana KPH da se Rijeka ne oslobađa samo zbog toga što je »talijanski teritorij«. Složili bismo se s Lončarićem u ocjeni da je Štab bataljona pogriješio što je olako prihvatio sugestiju, a da je nije podrobnije provjerio od koga je došla, i što je uvažio razloge koji nisu bili uvjerljivi.

[67] V. D e d i j e r , *Dnevnik,* n. dj., str. 518.
[68] J. L o n č a r i ć , *Razoružanje,* n. dj., str. 28.
[69] Lončarić ne navodi pobliže podatke o članu toga komiteta te nije poznato da li je bio član MK KPH ili KK KPH za Sušak.

Da je bataljon, motoriziran i dobro naoružan, iskoristio zbunjenost i demoralizaciju talijanskih jedinica i izvršio napad predviđenim pravcima, imao bi dobre izglede na uspjeh. Prema kazivanju Lončarića upravo su te noći posade mnogih borbenih sredstava napustile položaje i povjerena im sredstva. I oklopna jedinica koja je osiguravala most na Rječini, te je noći napustila položaje. Bataljonu se time ukazala prilika da preko nebranjena mosta upadne u Rijeku, bez mnogo rizika da bude napadnut. S još manje rizika Rijeka se mogla napasti s kastavske strane. Drugo je pitanje što bi tako skromne snage bile kadre učiniti u velikom gradu, kako bi njime ovladale i organizirale izvlačenje zaplijenjene ratne opreme.

Ipak treba istaći da bi oslobođenje Rijeke značilo veliku vojničku i političku pobjedu nad reakcionarnim snagama koje su se prikupile u taj grad s raznih strana i u njemu našle utočište. Da 1. brigada 13. divizije i bataljoni 2. odreda nisu morali odmarširati u Gorski kotar da zatvore taj pravac od moguće intervencije njemačkih snaga iz Ogulina, snage NOV mogle su s mnogo izgleda na uspjeh napasti riječki garnizon. I u takvim okolnostima treba političkim i vojnim rukovodstvima na sušačkoj strani zamjeriti što nisu pokazala dovoljno snalažljivosti i upornosti da pregovorima ili napadom prisile riječki garnizon na kapitulaciju ili na određene ustupke.

Poslije kapitulacije Italije Nijemci nisu imali dovoljno snaga da zaposjednu sva područja koja su bila pod kontrolom talijanskih snaga i jedinica NOV Jugoslavije, pa su nastojali da zaposjednu glavne pravce i uporišta. Zapadno od strane jugoslavensko-talijanske granice nastojali su da zaposjednu Trst, Pulu i Rijeku. U tom cilju uputili su iz Trsta prema Puli 11. septembra jednu motoriziranu kolonu iz sastava 71. divizije i jednu prema Rijeci. Poslije trosatne borbe s novoformiranim istarskim jedinicama kod Višnjana i u Limskoj dolini[70] prva je kolona isti dan prodrla u Pulu gdje su joj se pridružili talijanski fašisti.[71] Sutradan je dio tih snaga pokušao da se probije u Rijeku. Poslije žestoke borbe s labinskim ustanicima i obostrano velikih gubitaka ta je kolona bila prisiljena da se vrati u Pulu.[72]

14. septembra oko 13,30 sati 7 njemačkih aviona bombardiralo je Sušak, a oko 17 sati motorizirana prethodnica 194. puka 71. divizije uspjela je da se, svladavajući otpor jedinica NOV, probije u Rijeku. Prilikom toga prodora umalo nije od naših jedinica zarobljen komandant 71. divizije general-major Rapke (Raapke) koji se uputio u obilazak Rijeke i Pule da se na licu mjesta upozna sa situacijom.[73]

Prilikom prodora Nijemaca u Rijeku general Gambara, protivno primljenom naređenju da brani Rijeku, naredio je jedinicama koje su još izvršavale njegova naređenja, da ostanu u kasarnama. Poslije ulaska Nijemaca u grad Gambara je komandantu 194. puka pukovniku Gasparu Völcheru pre-

[70] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/664.

[71] *Oslobodilački* rat, n. dj., str. 545.

[72] Istarski su partizani u borbama kod Višnjana i u Limskoj dolini imali 60 mrtvih, a u borbi kod Labina 40, dok su Nijemci samo u ovoj posljednjoj borbi imali »približno 70 mrtvih« (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/664).

[73] Kazimir Pribilović, *Događaji na području Istre 1943. i 1944,* »Istra«. Pula 1974, br. 7—8, str. 71.

dao vlast u Rijeci i s njim sklopio sporazum o zajedničkoj borbi njemačkih i ostatka talijanskih jedinica protiv NOV Jugoslavije.

Sutradan oko 6 sati Nijemci su uz podršku artiljerije otpočeli napad na Sušak. Borci NOV digli su u zrak most na Rječini i uz pomoć naoružanog stanovništva pružili otpor Nijemcima i pod borbom su se povlačili prema periferiji grada. Pod zaštitom boraca ispred Nijemaca povuklo se gotovo sve stanovništvo Sušaka. Kako Nijemci nisu imali snaga da gone jedinice NOV izvan grada, NOO-i i Komanda grada Sušak postarali su se za smještaj izbjeglog stanovništva po selima kotara Sušak i po otocima. Prema jednom izvoru iz arhiva NDH u borbama u gradu poginulo je oko 130 boraca i građana,[74] a prema izvještaju MK KPH za Rijeku Nijemci su ispraznili dio riječke bolnice da bi smjestili svoje ranjene vojnike.[75]

Ulaskom Nijemaca u Rijeku mnoge tvornice prestale su raditi, a velik broj radnika ostao je bez posla i zarade. Nijemci su uz pomoć domaćih fašista poduzeli mjere da rad nastave najprije one tvornice koje su proizvodile za njihove potrebe. U tom cilju sazvali su sastanak vlasnika i predstavnika tvornica i izdali im naređenje da nastave rad, a svim radnicima koji se ne bi odazvali pozivu za rad, navijestili su prisilan rad u Njemačkoj.[76]

Kada je s Nijemcima sredio situaciju u Rijeci, general Gambara napustio je 19. septembra Rijeku te je isti dan u Rimu imenovan od maršala Rodolfa Grazianija za komandanta fašističkih jedinica koje je organizirala Mussolinijeva socijalna republika u službi Nijemaca. Ovim činom postaje jasnije Gambarino držanje u Rijeci.

Nijemaca u Rijeci nije bilo mnogo. U grad je stigla mala motorizirana jedinica (una piccola unità motorizzata tedesca),[77] a prema izvještaju MK KPH za Rijeku, koji je pisan na osnovi izvještaja građana — očevidaca, bilo ih je najviše 1.000.[78] U Rijeci im se pridružilo nekoliko stotina policajaca i fašista.[79]

Dolazak njemačkih snaga, iako malobrojnih, izmijenio je situaciju i znatno otežao mogućnost uspješnog napada jedinica NOV na Rijeku. Međutim i mogućnosti jedinica NOV u međuvremenu su se povećale jer su brojno i tehnički znatno ojačale. GŠ NOV i PO Hrvatske procijenio je 17. septembra 1943. da njemačke snage na Sušaku, odnosno na Rijeci čine petokolonaši i fašisti koje su Nijemci obukli u njemačke uniforme, pa je pomoćniku načelnika GŠ Srećku Manoli, koji se u to vrijeme nalazio u Štabu 13. divizije, naredio da ispita mogućnost izvođenja kontraudara u cilju izbacivanja neprijatelja iz Sušaka, odnosno i iz Rijeke. U pismu se, uz ostalo, konstatira:

»Izgleda da bi se ovo moglo izvesti sa primjenom tenkova i artiljerije koju imamo uz sadejstvo dvije bolje brigade *iz* XIII divizije. Svakako da

[74] Fotokopija dokumenta u CHRP.
[75] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/680.
[76] Isto.
[77] A. Bressan — L. Giuricin, *Fratelli,* n. dj., str. 105.
[78] Vidi bilješku broj 75.
[79] Po jednim izvorima to su bila dva slaba bataljona fašista, po drugima 700 — 800 ljudi, odnosno oko 250 do 300 karabinijera iznova formirane fašističke jedinice i dijelova građanske garde — sve demoralizirano i slabe borbene vrijednosti.

bi ovu akciju trebalo koordinirati sa jednim pomoćnim napadom iz Kastva prema Rijeci, u leđa ovom neprijateljskom garnizonu. Ili može da bude obratno, tj. da se na Sušak izvrši pomoćni napad, a glavni napad na Rijeku sa kastavske strane, odsijecajući je od njene pozadine.[80] Svakako da za ovakav napad trebalo bi jače snage i duže vremena za pripremu (za prebacivanje artiljerije sa one strane Rječine), kao i sadejstvo istarskih snaga.

O svemu nas o ovome izvijestite, što ste poduzeli, odnosno šta se može preduzeti u najskorije vrijeme«.[81]

Noću 19/20. septembra 1943. tek formirana 3. brigada izvršila je neuspjeli napad na Sušak. Od neiskusne jedinice kojoj je to bila prva borba protiv vrlo iskusnog neprijatelja, nije se moglo očekivati da će uspjeti izbaciti Nijemce iz Sušaka. To je mogla biti samo vrsta nasilnog izviđanja i ispitivanja spremnosti i snage neprijatelja. Inače su tih dana nastali objektivni uvjeti za ozbiljniji, bolje organiziran napad znatno jačim snagama. Formirani su 2. sušačko-kastavski odred od tri bataljona i 1. odred »Učka« također od tri bataljona i time stvorene povoljne mogućnosti za napad na riječki garnizon sa sjeverne i zapadne strane i da se tako izmanevriraju utvrde na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici. Da je u tim okolnostima došlo do napada s dvjema iskusnim brigadama 13. divizije uz podršku tenkova i artiljerije, kako je predviđao GŠ NOV i PO Hrvatske, i uz suradnju snaga pomenutih dvaju odreda, postojali su realni izgledi da takav napad uspije. Istina, s njemačkom posadom, ojačanom fašističkim i drugim reakcionarnim snagama, Rijeka bi predstavljala tvrd orah. Vjerojatno je takvo uvjerenje prevladalo u štabu 13. divizije kada je donesena odluka da se riječki garnizon ne napada jakim snagama, već da se snage iskoriste za razbijanje i uništenje manjih uporišta neprijatelja — četničkog na otoku Cresu i Lošinju i ustaško-domobranskog u Karlobagu. Međutim, ta se dva cilja nisu isključivala jer su se navedena uporišta mogla oboriti poslije uspjelog ili neuspjelog napada na Rijeku. Za glavne snage 13. divizije i snage koje su mogle sadejstvovati s njom, Rijeka nije bila nedostižan cilj. Stoga se uzdržavanje od planiranog napada, uza sav rizik koji bi on predstavljao, može ocijeniti kao propuštena šansa.

DJELATNOST POLITIČKIH I VOJNIH ORGANA NA MOBILIZACIJI NOVIH BORACA ZA NOV I PRIKUPLJANJU MATERIJALNIH DOBARA

Formiranje novih i popuna postojećih jedinica NOV

Usporedo s razoružavanjem talijanskih garnizona i kolona te zapljenom velikih količina ratnog materijala vršena je i mobilizacija novih boraca za NOV. Naime, velik broj ljudi oblačio je talijanske unforme, naoružavao se

[80] U primjedbi uz ovo pismo navodi se da do napada nije došlo *(Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 248, bilj. 18). Međutim, u knjici »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945« (knj. 1, II izdanje, str. 546) i u knjizi »Drugi svjetski rat« (knj. 3, str. 439) stoji podatak da je 3. brigada 13. primorsko-goranske divizije izvršila napad noću 19/20. septembra 1943.

[81] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19. str. 247—248.

zaplijenjenim oružjem i dobrovoljno stupao u partizanske jedinice. Partijske su organizacije na terenu dočekale kapitulaciju dosta spremne i brzo su reagirale. Mjesni komitet KPH za Sušak odmah se reorganizirao u skladu s novonastalom situacijom i članove KPH, NOO-e i druge političke aktiviste rasporedio na najodgovornija mjesta. Iskrsle su tri grupe pitanja: razoružavanje talijanskih jedinica, mobilizacija novih boraca i izvlačenje ratnog plijena i drugih materijalnih dobara iz gradova u unutrašnjost u teže pristupačna i od neprijatelja manje ugrožena mjesta. Sekretar MK KPH Bernard Brnabić Poldo postavljen je na dužnost komandanta u Komandi mjesta za Sušak, sa zadatkom da organizira i koordinira rad s jedinicama 13. divizije. MK PH za Sušak imao je od ranije pripremljene popise ljudstva sposobnog za odlazak u partizanske jedinice, što je organizacijama KPH znatno olakšalo situaciju.

Glavni dio poslova oko prihvata dobrovoljaca i mobilizacije obavljale su komande mjesta i NOO-i, ali su i operativne jedinice imale dosta posla oko prihvata, raspoređivanja, pratnje novih boraca do jedinica u koje su raspoređivani itd. Da bi se ubrzao prihvat novih boraca i na najbolji način riješila nastala situacija, GŠ NOV i PO Hrvatske naredio je popunu tadašnjih i formiranje novih jedinica i komandi. Tako je već 13. septembra 1943. od novopridošlog ljudstva grada i kotara Sušak i 4. bataljona 1. brigade na domaku Sušaka formirana 3. brigada od četiri bataljona s oko 2.000 ljudi. Za komandanta brigade postavljen je Gojko Trbović, a za političkog komesara Mićo Kosovac.[82]

Istovremeno se radilo i na formiranju 4. brigade od novomobiliziranog ljudstva, i to: štab brigade i 1. bataljon u Crikvenici, 2. bataljon u Novom, 3. u Selcu i 4. u Hreljinu. Za komandanta brigade postavljen je Jovo Lončarić, a za političkog komesara Nikica Radulović.[83] Dužnost komandanta brigade Lončarić je primio 14. septembra 1943.[84]

Mjesni NOO za Sušak izdao je proglas kojim je pozvao sve rodoljube da stupe u NOV. U proglasu je pisalo:

Mobilizacija novih boraca vršena je i na području Gorskog kotara. Tako je od novonadošlog ljudstva s područja Delnica — Sušak, formirana 5. brigada s komandantom Viktorom Lencom i komesarom Nenadom Drakulićem Bracom, a od ljudstva s područja Mrkopalj — Ravna Gora 6. brigada.

[82] U objašnjenju teksta Naređenja Štaba 13. primorsko-goranske divizije stoji da je 3. brigada formirana od novomobiliziranog ljudstva i od 3. bataljona 1. brigade. Komandant 4. udarnog bataljona 1. brigade Jovo Lončarić tvrdi da je to bio njegov 4. bataljon, a ne 3. Vjerojatno je da autori, koji su radili na uređivanju »Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda«, nisu znali za ovaj podatak (Lončarić je izjavu poslao kasnije), pa je došlo do zamjenjivanja ova dva bataljona. Inače je u vrijeme formiranja 3. brigade 1. brigada već vodila borbe protiv četnika u Gorskom kotaru bez 4. bataljona. Usp. *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 240.

[83] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 240.

[84] J. L o n č a r i ć , *Razoružanje,* n. dj., str. 38.

Narodu Sušaka i okolice!

Snage Sovjetske Rusije, Engleske i Amerike, te naša Narodna Oslobodilačka Vojska i Partizanski Odredi Jugoslavije lome fašističku neman. i prisilili su oružane snage Italije na predaju.

Talijanski okupator napušta našu teritoriju.

Narod je jučer pokazao svoju volju, raspoloženje i borbenost.

Naša Narodna Oslobodilačka Vojska i Partizanski Odredi medju nama su.

Sušak sada spada u oslobodjeni teritorij. Medjutim borba nije završena

Njemački fašisti mobiliziraju na svom prolazu sve što je sposobno za rat i rad i spremaju nam sigurnu smrt.

Tomu suprotstavljamo:

OPĆU MOBILIZACIJU

svih rodoljubnih snaga

Svi u Narodnu Oslobodilačku Vojsku
Sve za front
Živilo oružano bratstvo Srba Hrvata i Slovenaca
Živila Crvena Armija
Živila Britanska Vojska
Živile Američke Trupe.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu.

Sušak, 11 septembra 1943.

Mjesni Narodno Oslobodilački Odbor

Međutim, dobar dio građana nije čekao da ih komanda pozove, već su se sami javljali. 12. septembra GŠH izvijestio je VŠ NOV i POJ da je priliv novih boraca u Hrvatskom primorju ogroman i da je došlo oko 2.000 novih boraca.

Od ljudstva zatvorenog u koncentracionom logoru na otoku Rabu, u kojemu se prilikom kapitulacije Italije zateklo 4.390 ljudi, u organizaciji Osvobodilne fronte na dobrovoljnoj osnovi formirana je brigada od 1.400 boraca s komadantom Francom Potočnikom i političkim komesarom Jožom Juranićem. U brigadu se javilo sve za borbu sposobno ljudstvo. Logoraši su razoružali talijanske stražare, a zatim se u sporazumu s Komandom mjesta Rab 120 boraca brigade prebacilo na otok Cres gdje su bez otpora razoružali garnizon talijanske vojske u Osoru. Tom su prilikom saznali da se u Malom Lošinju već nalazi skupina od oko 250 četnika, o čemu su odmah po povratku na otok Rab izvijestili zainteresirane forume NOB-e. Inače je Komanda mjesta Rab dobila zadatak da borce ove brigade snabdije odjećom i obućom i naoruža zaplijenjenim oružjem.[35]

U skladu s takvim razvojem situacije GŠ NOV i PO Hrvatske planirao je da na području Gorskoga kotara, Hrvatskog primorja i Istre formira novi korpus. Da bi ubrzao taj proces i osigurao neposredniji utjecaj na velik broj starih i novoformiranih jedinica na tom velikom prostoru, formirao je dva operativna štaba, i to: Operativni štab za Gorski kotar s komandantom Martinom Dasovićem, dotadašnjim komandantom 1. brigade 13. divizije, i političkim komesarom Josom Gržetićem, dotadašnjim političkim komesarom Grupe PG odreda, te Operativni štab za Istru s komandantom Savom Vukelićem, dotadašnjim komandantom Grupe primorsko-goranskih odreda, i Josipom Skočilićem, dotadašnjim pomoćnikom političkoga komesara 13. divizije.

VŠ NOV i POJ nije se slagao s tim da se od jedinica koje bi u većini bile sastavljene od novomobiliziranog ljudstva, formira korpus, pa je GŠ-u NOV i PO Hrvatske sugerirao da ne žuri s formiranjem jedinica od novog i neobučenog ljudstva, već da se s tim ljudstvom popunjavaju postojeće jedinice.[86] U skladu s tim sugestijama rasformirane su 5. i 6. brigada (koja je još bila u formiranju), dio njihova ljudstva iskorišten je za popunu nekih jedinica 13. divizije, a glavninom je popunjena 6. lička divizija.[87] Istovremeno je rasformirana i brigada od interniraca s otoka Raba tako što je 800 Slovenaca najprečim putovima upućeno do jedinica u Sloveniji za njihovu popunu, a 600 Židova prebačeno u Brlog i privremeno (do raspoređa) iskorišteno za osiguranje terena i evakuiranog materijala.[88]

Rasformiranjem većeg broja novoformiranih jedinica objektivno je prestala potreba za Operativnim štabom za Gorski kotar tako da je on poslije odlaska 1. brigade na otok Lošinj prestao s radom.

[85] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 249 i 250.
[86] Isto, str. 246.
[87] Isto, str. 240—241; S. T i n t o r, *Trinaesta,* n. dj., str. 99.
[88] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 249.

Od teritorijalnih komandi formirana je Komanda primorskog vojnog područja sa svim pripadnim jedinicama (jedan bataljon, zaštitna četa, sanitetski vod i radionice), a u svim kotarskim mjestima komande mjesta sa zaštitnim četama — stražama od 50 do 70 boraca. Popunjena je i proširena Komanda goranskog područja,[89] tako da se može reći da su teritorijalne jedinice kompletirane ljudima i opremom.

Formiranje novih i popuna ljudstvom i opremom otprije formiranih teritorijalnih komandi došlo je u pravi čas. Naime, od talijanskih jedinica i ustanova zaplijenjeno je dosta motornih vozila, goriva i maziva, oružja raznih vrsta i druge opreme. Ta je oprema bila posvuda razbacana i raznosili su je i dobronamjerni i zlonamjerni. Bilo je slučajeva da su se pojedinci oblačili u vojnička odijela i naoružavali, ali su otezali da se jave u jedinice NOV, neki su se vraćali kućama ili su lutali po terenu. Takve pojedince narod je otkrivao i prijavljivao vlastima, kao i sve druge koji su u privatne svrhe iskorištavali motorna vozila, ostavljali sebi zalihe goriva i drugog materijala i si. Teritorijalne komande i NOO-i uvodili su red nizom naredbi o izdavanju legitimacija, o neovlaštenom nošenju i držanju oružja, o registraciji motornih vozila i o popisu pogonskog goriva i maziva itd., kontrolirali sukreta nje sumnjivih osoba i borili se protiv neprijateljske špijunaže.[90] Takvim su radom činile velike usluge operativnim jedinicama, NOO-ima i narodu svoga kraja.

Poslije kapitulacije Italije u Istri je formirano više četa i bataljona koji su najčešće samostalno operirali u krajevima gdje su formirani. Nijemci su brzo intervenirali motoriziranim jedinicama, te je došlo do više borbi i u slovenskom i u hrvatskom dijelu Istre. Kako je već prije došlo do čvršćih veza između Partijskog rukovodstva KPH za Istru i Pokrajinskog rukovodstva KP Slovenije za Primorsko, ta je veza iskorištena za zajedničku akciju u razoružavanju Talijana, u izvlačenju ratnog i drugog plijena i u sprečavanju prodora Nijemaca u oslobođena područja. Formiran je zajednički štab Hrvatsko-slovenskog odreda za Istru s komandantom Viktorom Dobrilom i njegovim zamjenikom Ivanom Motikom te političkim komesarom Silvom Milenićem Lovrom i njegovim zamjenikom Franjom Segulinom Borom, sekretarom OK KPS Brkini — Slovenska Istra. Operativni oficir odreda bio je Josip Matas Andrić, a njegov zamjenik Franjo Juričević. Izvještavajući o svom formiranju ovaj je štab 15. septembra 1943. od svih zainteresiranih faktora[91] zatražio pomoć u kadrovima — komandirima četa i komandantima bataljona te u političkim komesarima za formiranje 10 bataljona. Nisu tražili samo starješine iz drugih jedinica već i iskusne borce članove KP koje bi mogli uzdići na rukovodeća mjesta.[92]

Iz ovog se dokumenta vidi da su partijski kadrovi hrvatskog i slovenskog dijela Istre inicijativno poduzeli mjere da se u granicama svojih mo-

[89] **S. T i n t** o r. ***Trinaesta,*** n. dj., str. 100.
[90] **IHRPH,** fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/668.
[91] **Izvještaj** je upućen OK KPH za Hrvatsko primorje, OK KPS za **Primorsko, Partijskom** rukovodstvu KPH za Istru i OK KPS za Brkine.
[92] **IHRPH,** fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/664.

gućnosti vojnički organiziraju i preuzmu odgovornost za nastalo stanje u oslobođenoj Istri. Štab je ubrzano radio na sređivanju prilika u vrlo složenoj situaciji i znatno olakšao rad Operativnom štabu koji je za nekoliko dana stigao u Pazin. Naime, po naređenju GŠH, Štab 13. divizije formirao je 19. septembra Operativni štab za Istru. Prije toga, u prvoj polovini septembra, u Istru je upućen jedan bataljon starih boraca iz 13. divizije pod komandom Nikole Tatalovića, a u drugoj polovini septembra upućeno je tamo još oko 70 vojnih rukovodilaca. Operativni štab za Istru stigao je 22. septembra 1943. u Kastavštinu i formirao Sušačko-kastavski odred od tri bataljona od kojih je jedan, »Garibaldi«, bio sastavljen od vojnika Talijana koji su prešli na stranu NOV. Odred je brojio oko 800 boraca, a zadatak mu je bio da djeluje na prostoru Klana — Kastav — Rijeka — Sušak.

Operativni štab je 23. septembra stigao u Pazin i isti dan izdao proglas narodu kojim ga je pozvao na daljnju borbu protiv Nijemaca i ostataka fašizma i obavijestio o pomoći koju je narodu Istre uputio GŠ NOV i PO Hrvatske u vojnim i političkim kadrovima koji su u dvogodišnjim borbama stekli veliko iskustvo. Štab je popunjen novim članovima iz Partijskog rukovodstva KPH za Istru i članovima Štaba hrvatsko-slovenskog odreda za Istru koji je time prestao funkcionirati. U štab su ušli: Dušan Diminić kao zamjenik političkog komesara, Josip Matas kao operativni oficir i Ivan Motika kao oficir pri štabu.

Sutradan, 24. septembra 1943. izdao je Operativni štab naredbu o formiranju jedinica i naređenje o njihovu rasporedu i djelovanju.[93] Formirane su ove jedinice:

Prva istarska brigada »Vladimir Gortan« s v. d. komandanta Nikolom Trbovićem i v. d. političkog komesara Stjenjkom.[94] Sjedište štaba brigade bilo je u Žminju, a zadatak brigade da kontrolira južni dio Istre do linije Plomin — Pazin — Lim. Jezgru brigade sačinjavao je bataljon boraca 13. divizije upućen u Istru.

Druga istarska brigada s v. d. komandanta Vitomirom Širolom i v. d. političkog komesara Dinkom Lukarićem. Sjedište štaba brigade bilo je u Buzetu, a zadatak brigade da kontrolira pravce koji od Trsta vode prema Rijeci i Istri.

Prvi partizanski odred »Učka« s v. d. komandanta Viktorom Dobrilom i v. d. političkog komesara Vladom Juričićem. Sjedište odreda bilo je u Vranju, a zadatak da kontrolira sjeveroistočni dio Istre do linije Plomin — Pazin — Roč — Vodice i osigurava pravce koji od Rijeke vode prema Puli i Trstu te centralnom dijelu Istre. Odred je nešto kasnije preformiran u treću brigadu.

[93] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 456 i 458; *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 545.

[94] Podatke o Stjenjki autor nije uspio pronaći. U oktobru iste godine osuđen je na smrt od partizanskog vojnog suda i strijeljan kao neprijateljski agent.

Za v. d. komandanta 2. sušačko-kastavskog odreda postavljen je Anton Pilepić, a za v. d. političkog komesara Bogdan Božanić. Naređenjem su regulirana najvažnija pitanja kao što su primanje dobrovoljaca i mobilizacija svih ljudi od 17. do 35. godine života koji su spremni da se bore, postavljanje komandi mjesta (u sporazumu s pozadinskim organima), unutarnji red, ishrana i uopće život jedinica.[95]

Čim se upoznao sa situacijom i organizaciono postavio jedinice, Operativni štab izvijestio je 25. septembra o učinjenom i o stanju u Istri Štab 13. divizije. Štab je naišao na čitav niz teškoća, posebno kadrovske prirode, koje je trebalo prevladati, pa je tražio pomoć. Štab je procijenio da bi se iz Istre moglo podići oko 10.000 boraca koji su spremni da se bore. Javljalo se žensko i muško, sposobni i nesposobni, zahtijevajući da ih moraju primiti u vojsku.[96]

Naredni dani bili su ispunjeni intenzivnim radom na sređivanju jedinica, na povezivanju sa slovenskim partizanima[97] te na formiranju novih jedinica i teritorijalnih komandi. Operativni štab je ocijenio da bi moglo doći do njemačke ofenzive u kojoj se mlade i neiskusne jedinice na otvorenom terenu, kakav je teren Istre, ne bi mogle oduprijeti mnogo iskusnijem i tehnički opremljenijem neprijatelju, pa je donio odluku da se glavnina novoformiranih jedinica prebaci u Gorski kotar, a da u Istri ostanu partizanski odredi s ograničenim zadacima rušenja komunikacija, usporavanja neprijateljeva nastupanja, političkog rada itd. U tom cilju formirani su Pulski i Pazinsko-porečki odred. Realizaciju ove zamisli onemogućila je neprijateljska ofenziva.

Uporedo s formiranjem jedinica i komandi na kopnu vršeno je i formiranje mornaričkih jedinica i komandi. Za osnovu je poslužila mornarica NDH, Lučko zapovjedništvo u Crikvenici te poglavarstva i postaje po drugim mjestima — lukama u Hrvatskom primorju. Komandant zapovjedništva Juraj Bonači i nekoliko potčinjenih mu mornara simpatizirali su i surađivali s NOP-om. Na vijest o kapitulaciji Italije Bonači je iste večeri, 8. septembra, sazvao svoje potčinjene i predložio im da se kolektivno priključe NOB-i. Prijedlog je jednoglasno prihvaćen, pa je Lučko zapovjedništvo od tog momenta počelo funkcionirati kao komanda partizanske mornarice.[08] Ujedno je funkcionirala i kao komanda grada i svojim ljudstvom osiguravala red i čuvala zaplijenjeni materijal.[99]

Odluku prijašnjeg Lučkog zapovjedništva NDH da se priključi NOB-i i proglasi Komandom mornarice NOV i POJ prihvatio je Štab 13. divizije i privremeno ju stavio pod svoju komandu. Naredbom broj 27 GŠ NOV i PO

[95] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 456—560 i 495.

[96] Isto, str. 497.

[97] U Pazinu je radi dogovora o suradnji boravio komandant GŠ Slovenije Franc Rožman Stane.

[98] J o v a n V a s d l j e v i ć , *Mornarička komanda,* »Narodna armija« od 31. augusta 1972.

[99] J. L o n č a r i ć , *Razoružanje,* n. dj., str. 17.

Hrvatske od 24. septembra 1943. i formalno je uspostavljena Komanda mornarice za Hrvatsko primorje i Istru, uključujući otoke Kvarnerskog zaljeva te otoke Rab i Pag.[100]

Komanda mornarice sastojala se iz Sekcije za ratnu mornaricu koja se bavila poslovima naoružavanja ribarskih i drugih brodova u ratne, formiranjem jedinica pomorske pješadije i obalne artiljerije, uređivanjem osmatračke službe itd., te iz Sekcije za pomorski promet koja se starala o lučkoj i pomorskoj službi. Formaciju koju je predložila Komanda mornarice, usvojena je i odobrena s malim izmjenama od GŠ NOV i PO Hrvatske 29. septembra 1943. Od toga datuma njen je službeni naziv bio *Komanda narodnooslobodilačke mornarice za Hrvatsko primorje i Istru*. U operativnom pogledu bila je potčinjena GŠ NOV i PO Hrvatske. Istom naredbom Bonači je potvrđen za komandanta mornarice, a Komandi ie stavljen zadatak da formira čete mornaričke pješadije na Krku, Cresu i Pagu po 100 boraca, a na Lošinju, Rabu, u Jablancu i u Kraljevici po 60. S Operativnim štabom za Istru Komanda je imala razmotriti mogućnost formiranja monaričkih ustanova na zapadnoj obali Istre. Time je bila prevladana značajna faza u procesu organiziranja mornarice NOV na području Hrvatskog primorja.

Izvlačenje materijalnih dobara iz oslobođenih krajeva

Odmah poslije objave kapitulacije Italije pristupilo se organiziranom radu na izvlačenju zaplijenjenog ratnog i raznog drugog materijala iz novooslobođenih mjesta. Iz dokumentacije GŠ NOV i PO Hrvatske i potčinjenih mu jedinica vidi se da su i operativni planovi jedinica bili usmjereni na ona područja koja su obećavala više plijena. Naređenjem GŠH br. 191 od 10. septembra pokreti jedinica usmjereni su prema Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, radi, uz ostalo, »zadobijanja ratnog plijena od Talijana koji se povlače«.[101] Sutradan 11. septembra 1943. GŠH naredio je Štabu 13. divizije da ubrza evakuaciju ratnog materijala iz svih primorskih gradova i da ga što prije prebaci na oslobođeni teritorij. Istog je dana na Sušak stigao šef Glavne intendanture GŠ Hrvatske Moro Magašić i preuzeo rukovođenje evakuacijom ratnog plijena i drugog za NOB korisnog materijala.[102]

U pismu koje mu je sutradan 12. septembra uputio GŠH, precizirano je da se sav ratni materijal evakuira »istočno od linije Crikvenica — Mrkopalj, na naš raniji oslobođeni teritorij, u planinskom nepristupačnom i zaklonjenom predjelu gdje je sigurnost najbolja«. Utvrđene su i etape evakuacije tako što je prva etapa bila prostor Zlobin, Plaše, Tribalj, Nova Breza i Mošune, s tim da se kasnije prebacuju na prostor Drežnice, Brinje Otočac i sklone u zemunice i skloništa.[103] Naređeno je dalje da se materijal ne ostavlja na cestama, naročito ne na onima gdje se može pojaviti neprijateljska mo-

[100] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19. str. 449.
[101] Isto, str. 247—248.
[102] Isto, str. 152.
[103] Isto, str. 152—153.

torizacija, da se na etapnim stanicama za prihvat i predaju materijala osigura dovoljan broj ljudi za iskrcavanje, smještaj i razvrstavanje i da šefovi stanica budu sigurni i odani ljudi.[104] Svim komandama mjesta naređeno je da sve zalihe — »rezerve u odjeći i obući, kao i vešu i ćebadima« — odmah stave na raspolaganje šefu Glavne intendanture.[105] Stari i novi borci s novooslobođenih područja mogli su se snabdjeti novom odjećom i obućom, ali se rezerva nije mogla zadržati zbog velike oskudice koja je u tim artiklima vladala u jedinicama u unutrašnjosti zemlje.

Predviđajući kapitulaciju Italije, MK KPH za Sušak sastao se na sam dan kapitulacije (ali prije nego što je bila objavljena) u stanu člana Komiteta Janeza Žirovnika i donio odluku o preuzimanju vlasti u gradu, a u prvom redu o zaposjedanju vijećnice, pošte, banke, luke, željeznice, tvornica i bolnice. U tu svrhu podijeljena su zaduženja u prvom redu članovima KPH, NOO-ima i drugim organizacijama.[106] Već sutradan izjutra izvršena je reorganizacija i svi politički organi počeli su funkcionirati u novom sastavu. Dužnost komandanta grada preuzeo je sekretar MK KPH Bernard Brnabić Poldo, a njegov zamjenik bio je Ivan Majnarić.[107] Kao službenik pošte Brnabić je dobio zaduženje da organizira i rad pošte. Mjesni NOO preuzeo je vijećnicu koju su zaposjeli nacionalistički i pročetnički elementi koji su uskoro neopaženo nestali.[108] Brigu o prehrani preuzeli su Teodor Hreljanović i Albert Rubeša Košta, o bankama Zvonko Richtman,[109] o evakuaciji luke Pavle Malvić i Ljubo Dorčić,[110] o organizaciji željeznice predsjednik NOO-a na željeznici Marko Kačić i tajnik Ivan Krković,[111] dok je evakuacija cjelokupnog materijala povjerena Josipu .Teličiću Staniću.[112]

Mjesni NOO izdao je 11. septembra proglas narodu kojim ga je pozvao na opću mobilizaciju u cilju svrstavanja u jedinice NOV, za izvođenje radova na odstranjivanju žičnih i drugih prepreka, izvlačenju materijala itd. Također je poduzeo niz mjera u cilju normalnog funkcioniranja života u gradu.

Jedan od najvažnijih zadataka Mjesnog NOO-a, Komande grada te svih partijskih i antifašističkih organizacija bio je da preuzmu kasarne i skladi-

[104] Isto, str. 152.

[103] Isto, str. 304.

[106] Josip Jeličić Stanić, *Sjećanja,* MNR, sig. Fj/92.

[107] Marko Kačić, Franjo Šarinić, Antun Smokvina, Ivan Škorjanac i Ivan Krković, *Izjava,* MNR, F,/281. *

[108] Izjava Romana Glažara autoru.

[109] J. Jeličić Stanić, *Sjećanja,* MNR, F,/92.

[110] Pavle Malvić, *Sjećanja,* MNR, sig. Fj/132.

[111] Na dan kapitulacije Italije, pod predsjedanjem Josipa Jeličića Stanića, održan je zajednički sastanak partijske organizacije i NOO-a na željeznici na kome je zaključeno da se cijeli vozni park iskoristi za prijevoz ljudi i materijala iz grada u Gorski kotar. U tom su cilju odmah poduzete mjere da se vrate na Sušak lokomotive i vagoni koji su se zatekli na željezničkoj stanici u Rijeci (M. Kačić i drugovi, *Sjećanja,* MNR, sig. F./132; J. Jeličić Stanić, *Sjećanja,* MNR, sig. F,/92).

m Prema izjavi Romana Glažara autoru tih je dana zapaženu ulogu odigrao Kazimir Ostrogović.

šta talijanske vojske i da iz njih i sušačke luke izvuku velike količine zaplijenjene ratne i druge opreme. Sav zaplijenjeni materijal trebalo je što prije evakuirati da ne bi pao u ruke novom neprijatelju — Nijemcima kojih se intervencija očekivala. Prije ulaska u grad jedinice 13. divizije, Komanda grada organizirala je preuzimanje vojnih objekata i skladišta, posebno voznog parka, te mobilizaciju novih boraca za NOV, dok su gradski NOO s podređenim mu NOO-ima i organizacije KPH vodili brigu oko preuzimanja pojedinih skladišta i o evakuaciji plijena. Zaplijenjeni materijal krcao se u brodove, kamione i željezničke vagone i prevozio brodovima do Crikvenice, Novog, Senja i drugih luka u Primorju odakle ga je bilo najpogodnije prebaciti do skladišta u unutrašnjosti, te kamionima i željeznicom u Gorski kotar. Radilo se kontinuirano, danju i noću sve do ulaska Nijemaca u Sušak. Za to vrijeme izvučena je velika količina oružja, hrane, odjeće, obuće i raznog drugog materijala. «

Na žalost, sve se nije uspjelo izvući tako da su dio materijala Nijemci zatekli u skladištima ili su ga kasnije uspjeli preoteti. I prilikom razoružavanja talijanskih kolona u brzini su učinjene krupne greške. Naime, posluzi pojedinih borbenih i prijevoznih sredstava dopušteno je da napuštaju ta sredstva i odlaze, kao i drugi vojnici, mjesto da su sva tehnička sredstva pripadnici NOV preuzimali direktno od posluge, kontrolirajući njihovu ispravnost. Tako se dešavalo da su pojedina artiljerijska oružja zatečena bez zatvarača, bez nišanskih sprava ili drugih dijelova, neka motorna vozila bila su bez ključeva, rezervnih dijelova itd. te se, bar za prvi mah, kada su bila najpotrebnija, nisu mogla iskoristili.

Drugi je propust učinjen time što nisu zadržani vozači motornih vozila i najpotrebnija posluga pojedinih oružja da se zaplijenjeni materijal odmah evakuira vozilima i ljudstvom svake kolone i jedinice. Desilo se da su jedinice NOV, komande mjesta i NOO-i koji su radili na evakuaciji, imali više vozila nego vozača. Ljudstvo koje je dobrovoljno stupalo ili je mobilizirano u NOV, odmah je otpremano u unutrašnjost, tako da se manjak ljudstva za rad na evakuaciji opreme jako osjećao, što je usporavalo njen tok.[113] Kao i obično, u pomoć su priskočile organizacije SKOJ-a i AFŽ-a, omladina i stariji, sve što je moglo da se kreće i da nešto radi i nosi.

[113] **U svojim sjećanjirđa Jovo Lončarić se osvrće kritički i samokritički na učinjene greške pa konstatira da »smo mobilizacijom digli sve ljudstvo i uputili u šume prema Drežnici, a sada, pored potrebe za velikim brojem ljudi, koji je nužan za evakuaciju ovog materijala, kao: konjovodaca za veliki broj konja, kod topova potrebnih za posluživanje i prostor za radnom snagom. Najveća se potreba pojavila za šoferima; ogroman broj mehanizovanih topova, kamiona, tenkova, blindi, terenskih kola i svega drugog, nema tko pokrenuti, a na cesti dugačkoj preko 10 km u nekoliko redi leži nabacani nama tako potrebni mitraljezi, minobacači, mine i svašta o čemu je partizan već godinama sanjao [. . .] Ovakva situacija je uslovila nuždu da smo morali pozvati okolna sela oko Čavala da sakupljaju i tovare ostavljenu opremu na vozila, a da bi se artiljerijski puk izvukao koji je bio uglavnom na konjskoj vuči, trebalo je formirati »bateriju« i formirali smo je od ljudstva koje je sačinjavalo 105 omladinki (jer muškaraca nije bilo) [...] Usp. J. L o n č a r i ć , *Razoružanje,* n. dj., str. 36 i 37.**

Naredni se propust sastojao u tome što se u onom momentu kada se ocijenilo da Nijemci stižu u Rijeku i kada je 14. septembra počelo bombardiranje Sušaka, nisu otvorila sva skladišta i pozvao narod da zatečena robu izvlači. Da je to učinjeno, samo u toku noći 14/15. septembra bilo bi se izvuklo dosta materijala koji su sutradan Nijemci zatekli u skladištima. Uostalom, u gradu i kotaru Sušak bilo je toliko pouzdanih kućanstava da se dobar dio materijala koji se teškom mukom evakuirao u unutrašnjost, mogao ostaviti kod njih i kasnije izvlačiti.

Za 6 dana koliko je na Sušaku funkcionirala partizanska vlast, učinjeno je, i uz izvjesne propuste, veoma mnogo na mobilizaciji novih boraca i evakuaciji zaplijenjenog materijala. Kapitulacija Italije nije sasvim iznenadila, ali je po ocjeni mnogih uslijedila prerano, a samim tim i nenadano da bi svi za taj čin zainteresirani faktori bili organizaciono pripremljeni da odmah stupe u akciju. Organizacija je ipak u rekordnom roku postavljena na noge i počela je funkcionirati. Međutim, situacija je bila previše komplicirana, posebno problem razoružavanja talijanskih jedinica i preuzimanje njihovih skladišta da bi sve moglo funkcionirati onako kako su organi, koji su rukovodili pojedinim sektorima rada, zamišljali. Sve pojedinosti nisu se mogle predvidjeti, a i za ono što se predviđalo, nije se pravovremeno moglo smoći dovoljno snaga da se slijed događaja usmjeri u željenom pravcu. Zbog toga kod nabrajanja onoga što nije učinjeno, treba imati na umu čime se raspolagalo i u kakvim se uvjetima radilo. Ako se to ima na umu, ocjena o rezultatima koji su za to kratko vrijeme postignuti, mora biti pozitivna.

S istim teškoćama s kojima su se borile jedinice NOV, Komanda grada, Gradski NOO i druge organizacije na Sušaku, borile su se i druge jedinice i organi vlasti u Hrvatskom primorju i u Istri. U Istri je sam narod pod rukovodstvom političkih aktivista formirao jedinice i preuzimao oružje i druga materijalna dobra od talijanskih jedinica i ustanova. Prema kazivanju pojedinih političkih aktivista Istre u tom su poslu veliku ulogu odigrali NOO-i koji su iz Rovinja preuzeli konzerviranu tuninu, kožu i cigarete,[114] 12 tona brašna i više tona hrane iz Poreča,[115] pšenicu iz Pazina te velike količine hrane i razne opreme iz Labina i drugih mjesta. Zaplijenjena roba otpremana je vlakovima i kamionima prema Ćićariji gdje je spremana u zemunice, škole (zbog brzine i oskudice u prostoru) i druga skrovišta,[116] dok je u nekim mjestima spremana kod povjerljivih kućanstava.[117]

Treći bataljon 2. istarske brigade postigao je velik uspjeh kada je od Nijemaca iz Umaga zaplijenio parobrod »Istru« s 260 kvintala pšenice; brod je s teretom otpremljen u Crikvenicu kamo je stigao 30. septembra 1943.[118]

[114] Josip Slokovič Branko, *Narodni ustanak u Pazinu 1943,* CHRPH, sig. MG_3/193.

[115] Božo Kalčić, *Poreština 1942—1943,* CHRPH, sig. MG_3/177.

[116] Vidi bilješku broj 114.

[117] Ivan Golja Zaneto, *Kotar Labin i borba labinskih rudara u periodu 1918—1945,* CHRP, sig MG_3/140.

[118] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 586.

Operativni štab za Istru podijelio je zaplijenjeni materijal jedinicama i stvarao izvjesne rezerve, dok je dio hrane morao podijeliti narodu jer je bilo krajeva gdje je vladala glad.

Otpremanje i skladištenje hrane i druge opreme koja je izvlačena iz zaplijenjenih skladišta, predstavljalo je u tadašnjoj situaciji velik problem za sve jedinice i organe koji su se brinuli o evakuaciji. Za taj su zadatak organi NOP-a bili najmanje pripremljeni, što se u narednom periodu negativno odrazilo i dovelo do propadanja i otuđivanja znatnog dijela zaplijenjenog materijala.

Sumirajući rezultate rada komandi jedinica NOV, partijskih rukovodstava i organa narodne vlasti na razoružavanju talijanske vojske, mobilizaciji novih boraca za NOV i na izvlačenju i pohranjivanju zaplijenjene ratne i druge opreme, moramo konstatirati da je učinjeno vsoma mnogo, znatno više nego što se predviđalo u očekivanju kapitulacije. Naprijed je bilo govora o tome da su partijska rukovodstva prije kapitulacije procjenjivala da su mogućnosti snaga KPH i NOP-a uopće u gradovima uz obalu dosta skromne, a precjenjivala se snaga ostataka građanskih stranaka, te neznatnih snaga četnika, bjelogardijaca i domobrana. Takvoj tvrdnji ide u prilog i direktiva OK KPH za Hrvatsko primorje »da nekompromitirani drugovi ne izlaze iz ilegalnosti, već da se u političkom aparatu vlasti angažiraju samo drugovi koji su više kompromitirani [.. .]«[119] Prema riječima člana tog komiteta Romana Glažara ta se direktiva pokazala »potpuno deplasirana«. Veliki broj izuzetno važnih zadataka nije se moglo izvršiti s malim brojem kod okupatora nekompromitiranih ljudi. Narod nije čekao direktive već je listom ustao i inicijativno počeo razoružavati demoralizirane talijanske vojnike, izvlačiti ratni plijen i izvršavati niz drugih zadataka. Komande jedinica NOV, partijska i omladinska rukovodstva, AFŽ i NOO-i brzo su se snašli i spontanoj erupciji narodnog slavlja dali organizirani radni karakter. Prijetila je opasnost da se u slavlju koje je nastupilo zaboravi na izvršavanje važnih zadataka koji nisu trpjeli odlaganje.

Takvom je raspoloženju doprinijela i talijanska vojska. Juče osiona i bahata sada se razoružana i demoralizirana, danima vukla cestama, premorena, gladna, odrpana i ponižena.[120] Po drugi put za nešto više od dva decenija talijanski je imperijalizam posrnuo i položen na pleća. Još jednom se pokazalo da talijanska oružana sila nije u stanju da prati i ostvaruje megalomanske zahtjeve njenog političkog rukovodstva. Za imperijalističke i kapitalističke snage Italije uopće to bi morala biti velika pouka za njihovo ponašanje u budućnosti.

[119] Izjava Romana Glažara autoru za ovai rad.

[120] Stariji su se ljudi prisjećali kako je talijanska vojska bila tučena na Piavi i Tagliamentu, na Soči i kod Kobarida u I svjetskom ratu, i kako se u rasulu povlačila. Sada su je ponovno vidjeli na koljenima i oni d njihovi sinovi.

VII POGLAVLJE

OFENZIVA NJEMAČKIH ORUŽANIH SNAGA I NJENE POSLJEDICE

FORMIRANJE OKUPACIONOG PODRUČJA »JADRANSKO PRIMORJE«

Intervencija njemačkih oružanih snaga prije i poslije kapitulacije Italije

Talijanske oružane snage trpjele su 1943. godine poraze na svim ratištima. U to vrijeme 8. armija izgubila je u SSSR-u gotovo sve naoružanje i tri četvrtine ljudstva; 1, 5, i 10. armija uništene su u sjevernoj Africi, a oko 30 divizija u Grčkoj, Albaniji i Jugoslaviji vodilo je teške borbe protiv ustaničkih snaga. Anglo-američke zrakoplovne i pomorske snage ovladale su Sredozemljem i talijansku ratnu mornaricu i zrakoplovstvo sabile u baze s malo mogućnosti za aktivno djelovanje.

U želji da Italiju kako-tako održe na nogama, Nijemci su, uz velike gubitke koje su i sami trpjeli na istočnoj fronti potkraj juna 1943. poslali pomoć talijanskim oružanim snagama. Pod komandom feldmaršala Kesselringa, komandanta grupe »Jug«, početkom jula iste godine na teritoriju Italije našle su se dvije oklopne i tri motorizirane divizije, jedna oklopna brigada, 700 aviona i jake protuavionske artiljerijske jedinice.[1] No usprkos njemačkim pojačanjima, Anglo-Amerikancima je uspjelo da se 10. jula iskrcaju na Siciliju uz slab otpor talijanskih i jak otpor njemačkih snaga. Koristeći se nadmoćnošću u zraku, otpočeli su bombardiranje Rima, Napulja i drugih gradova, industrijskih centara, aerodroma i prometnica u južnoj i srednjoj Italiji. Suočen s nezadovoljstvom naroda i s otporom u svojoj stranci, Mussolini je na sastanku s Hitlerom u Feltreu (kod Beluna) 19. jula zatražio intervenciju njemačkih jedinica, što je Hitler odbio, zamjerajući Mussoliniju na načinu vođenja rata.[2] Nakon toga Mussolini je na sastanku Velikog fašističkog vijeća 24. jula ostao u manjini, svrgnut s vlasti i uhapšen, a kralj je za predsjednika vlade odredio maršala Pietra Badoglia.

[1] ***Drugi svjetski rat,*** knj. 3, Beograd 1964, str. 465.

[2] Mussolini je zahtijevao 2.000 aviona i druge snage. Hitler je taj zahtjev odbio i tražio od Mussolinija da izvrši mobilizaciju svih raspoloživih snaga i sredstava i zaustavi ango-američko nastupanje na Siciliji ***(Drugi svjetski rat,*** n. dj., str. 479).

Nijemci nisu vjerovali u izjave nove talijanske vlade da će Italija nastaviti rat protiv Anglo-Amerikanaca. Stoga su grupirali snage i utvrdili se na sjeveroistočnom dijelu Sicilije sa ciljem da što duže zadrže protivnika, dok na talijansko kopno dovedu nove jedinice i organiziraju se za obranu. Dok su se vodile borbe za Siciliju Nijemci su na talijansko tlo dopremili dvije grupe armija, i to: Grupu armija C pod komandom feldmaršala Kesselringa (prije grupa »Jug«), sa zadatkom da na osnovi stečenih iskustava iz borbi na Siciliji brani južnu i srednju Italiju do linije Pisa — Arezzo — Ancona, i grupu armije B pod komandom feldmaršala Romela, sa zadatkom da brani sjevernu Italiju. Njemačka Vrhovna komanda razradila je plan »Achse« (Osovina), po kojemu su određene jedinice dobile zadatak da u slučaju kapitulacije Italije zauzmu Rim, Napulj i druge gradove, aerodrome, prometnice i važne objekte i razoružaju talijanske vojne jedinice. Vrhovna komanda upoznala je 30. augusta s planom »Achse« sve zainteresirane potčinjene komande.[3]

Planom »Achse« bilo je predviđeno razoružavanje talijanskih snaga u Italiji i okupiranim krajevima Francuske, Grčke, Albanije i Jugoslavije i nastavljanje rata bez Italije ili i protiv nje. Balkan, a naročito srednji i sjeverni Jadran, bio je vrlo pogodan za iskrcavanje savezničkih armija. To prije što su im ustaničke snage nudile slobodan prostor za manevriranje i pomoć u ljudstvu. Stoga su uporedo s reorganizacijom komandiranja i ojačavanjem fronte u Italiji, Nijemci reorganizirali komande na Balkanu i ojačali ih novim snagama. Formiran je štab grupe armije F s feldmaršalom Maximilijanom von Weichsom na čelu, koji je ujedno postavljen i za vrhovnog komandanta Jugoistoka. S istočne fronte prebačen je u Jugoslaviju štab 2. njemačke oklopne armije pod komandom generala Lotara Rendulića. Operativno područje te armije obuhvatilo je Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, a poslije kapitulacije Italije još i Crnu Goru i Alblaniju[4]

Za ostvarenje predviđenog plana trebalo je ojačati njemačke snage u Jugoslaviji, osobito u njenim zapadnim dijelovima. Stoga je iz Njemačke na područje Zagreba i Karlovca prebačen štab 3. SS okolpnog korpusa s oklopno-grenadirskom divizijom »Nordland« i školskim lovačkim pukom, a iz Koruške je na područje Ljubljana — Bohinjska Bistrica prebačena 71. divizija Naslućujući kapitulaciju Italije, komandant za Jugoistok izdao je 3. septembra pripremnu zapovijest za pokrete i napade predviđenim pravcima usmjerenim prema jadranskoj obali radi razoružavanja talijanskih divizija. Nakon što je maršal Badoglio objavio obustavljanje neprijateljstava prema anglo-američkim jedinicama, Vrhovna komanda naredila je 8. septembra da trupe odmah prijeđu u akciju.[5]

[3] Kažimir Pribilović, ***Događaji na području Istre 1943. i 1944,*** »Istra«, Pula 1974, br. 7—8, str. 71.

[4] ***Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,*** knj. 1, II izdanje Beograd 1963, str. 533—534.

[5] Vlado Strugar, ***Jugoslavija 1941—1945,*** Beograd 1970, II izdanje, str. 174; K. Pribilović, ***Događaji,*** n. dj., str. 71.

Izvršavajući naređenja o brzom prodoru na teritoriju pod okupacijom talijanske vojske radi njena razoružavanja ili uključivanja u sastav svojih jedinica, komanda 3. SS oklopnog korpusa uputila je 9. septembra iz Zagreba 14. SS policijski puk u Karlovac, koji je, na putu za Ogulin, stigao oko 15 sati.[6] 10. septembra produžile su njemačko-ustaške snage nastupanje prema Ogulinu; svladavajući otpor jedinica 8. divizije, uspjele su se 11. septembra probiti u grad i deblokirati opkoljene ustaše.[7] Istovremeno su u akciju razoružavanja talijanskih jedinica stupile njemačke snage u Sloveniji i čitavoj Italiji. GŠ NOV i PO Hrvatske izvijestio je 12. septembra šefa Glavne intendanture, koji se u to vrijeme nalazio u Sušaku, da se jedna njemačka kolona nalazi u Sv. Petru (danas Pivka) i da će ona vjerojatno produžiti nastupanje u pravcu Rijeke.[8]

GŠ NOV i PO Hrvatske predviđao je 11. septembra, dok su se još vodile borbe za Tounj, da Nijemci namjeravaju »da se povežu s ogulinskim ustaškim garnizonom i da zatim produže nadiranje u pravcu Primorja (Sušak)«.[9] U skladu s takvim predviđanjima, izdata su naređenja 8. i 13. diviziji da zatvore pravce koji od Ogulina vode prema Senju i Sušaku,[10] a 13. diviziji da energično odbije sve pokušaje neprijatelja da se iz Sušaka probije prema Bakru ili prema Grobničkom polju.[11]

Iz takvog rasporeda snaga vidi se da je GŠ ocijenio da je brojno najjača i najopasnija ona njemačko-ustaška grupacija koja se prikupljala u širem rajonu Ogulina. Taj rajon bio je bočno postavljen prema našoj oslobođenoj teritoriji u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, te bi prodor tih snaga prema Sušaku ili Senju, odnosno u jednom i drugom pravcu, ugrozio planove evakuacije ratnog i drugog plijena i mobilizacije ljudstva, koja je bila u punom zamahu. Zbog toga je GŠ najjače snage, kojima je na tom prostoru raspolagao, orijentirao prema toj grupaciji.

Zahvaljujući aktivnosti snaga NOV i POJ u njemačkoj okupacionoj zoni, posebno u Posavini, Nijemci i ustaše nisu mogli pojačati tu grupaciju i povećati njenu prodornu snagu. Snage NOV, postavljene prema toj grupaciji, bile su dovoljno jake da ukrote njene ambiciozne planove i spriječe svaki pokušaj prodora zadanim pravcima.

Ambicije dijelova 71. divizije iz Rijeke bile su nešto skromnije, ali ipak veće od njenih realnih mogućnosti. Naime, poslije zauzimanja Sušaka skromne njemačke snage postavile su se između dva važna mobilizacijska centra,

[6] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: *Zbornik),* tom V, knj. 19, str. 636.

[7] Isto, str. 436—437.

[8] Isto, str. 153.

[9] Isto, str. 134.

[10] Naređenjem GŠ NOV i PO Hrvatske br. 200 od 14. septembra 1943, 8. divizija dobila je zadatak da zatvori pravce: Ogulin — Oštarije, Modruš — Brinje i Ogulin — Josipdol, a 13. divizija da s 1. brigadom zatvori pravce: Ogulin — Gomirje — Vrbovsko i Ogulin — Slovenica — 2midovec — Jasenak — Mošune, s tim da 3. brigadu postavi kao rezervu u rajon Drežnice, a 1. primorsko-goranski NOP odred u rajon Vrbovsko. Usp. *Zbornik,* n dj., tom V, knj. 19 str. 129.

[11] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 248.

dva jaka uporišta snaga NOP-a u Istri i Hrvatskom primorju, i koridorom između Pivke, Trsta i Rijeke razdvojile te snage. Sve njemačke snage u Italiji bile su prvih dana poslije objavljivanja kapitulacije Italije jako angažirane.[12]

Ponovna okupacija Istre, Hrvatskog primorja ^ Gorskog kotara

Kada su njemačke jedinice uspjele da za nekoliko dana ovladaju Rimom i drugim gradovima u sjevernoj i srednjoj Italiji, komunikacijama, aerodromima i lukama, u znatnoj su se mjeri osigurale od iskrcavanja savezničkih snaga na dijelu srednje ili sjeverne Italije. Time je 14. armija u sjevernoj Italiji dobila širi manevarski prostor za moguće intervencije i izvan područja dotadašnjeg razmještaja. U konkretnoj situaciji glavna briga njemačke komande bila je da onemogući novo iskrcavanje anglo-američkih snaga na Apeninski ili na Balkanski poluotok. Trenutno je prostor srednjeg i sjevernog Jadrana pružao najpovoljnije uvjete za takav pothvat. Nijemcima je uspjelo da ovladaju većim gradovima i lukama (Pulom, Rijekom, Zadrom, Šibenikom i Splitom), ali su zbog relativno slabih snaga teško uspijevali da se u njima održe. Jedinice NOV držale su sve otoke, velik dio obale i dinarski planinski masiv. Takva je situacija pružala izvanredne mogućnosti savezničkim snagama da se iskrcaju na taj dio obale i brzo napreduju iz prostora sjevernog Jadrana prema Ljubljanskoj kotlini ili preko Splita i Bihaća prema Posavini, gdje bi glavnina slovensko-hrvatskih jedinica NOV mnogo pomogla u nastupanju prema Beču.[13]

Da bi se osigurali od mogućih iznenađenja i preoteli od jedinica NOV velika oslobođena područja, oduzeli im dio zaplijenjenog oružja i druga sredstva za život i borbu, onemogućili novim borcima da ovladaju oružjem i novim jedinicama da se srede, Nijemci su poduzeli snažnu ofenzivu na oslobođena područja. Ta je ofenziva nazvana »Wolkenbruch« (»Provala oblaka«). Bila je povjerena 2. i 12. oklopnom korpusu iz sastava 1. oklopne armije, a provedena je u četiri etape u trajanju od 4—7 dana. U prvoj etapi trebalo je u razdoblju od 22. septembra do 1. oktobra slomiti otpor jedinica NOV u Slovenskom primorju; u drugoj od 2. do 8. oktobra, izvršiti ponovnu okupaciju Istre i zapadnog dijela Hrvatskog primorja i Gorskog kotara; u trećoj razbiti jedinice NOV u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, od 9. do 14. oktobra, i u četvrtoj to isto učiniti u centralnom dijelu Slovenije, 15. oktobra do 12. novembra.[14]

[12] Sa 16 divizija, dvije brigade, nešto manjih jedinica i oko 700 aviona, one su morale zaustaviti nastupanje savezničkih armija kojih je ofenziva bila u punom jeku, okupirati neoslobođenu talijansku teritoriju i razoružati 27 tal. divizija operativne armije i nekoliko obalnih divizija za osmatranje i obranu obale, zaplijeniti njenu ratnu mornaricu, ratno zrakoplovstvo i dr. Zahvaljujući brzoj i odlučnoj intervenciji, uspjelo im je da za dva dana zauzmu Rim i druge veće gradove, da za nekoliko dana razoružaju kopnenu vojsku, da zaplijene ili potope dio ratne mornarice i da uza sve to zaustave napredovanje savezničkih snaga. Usp. *Drugi svjetski rat,* n. dj., str. 491—498.

[13] *Zbornik*, n. dj., tom V, knj. 20, str. 237—246.

[14] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 569—578; *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 397—399 i 580—583; V l a d o M a t e t i ć, *14. primorsko-goranska brigada,* Beograd 1973, str. 107—120.

Za operaciju se prikupljao 12. SS oklopni korpus u sastavu: 18. tenkovska divizija, pukovska grupa SS motorizirane divizije »Leibstandarte Adolf Hitler« (L. A. H.), koja je bila privremeno dodijeljena 12. SS oklopnom korpusu, dva samostalna bataljona na prostoru Trst — Kozina i 2.
SS oklopni korpus u sastavu: 71. pješadijska divizija, 44 (kasnije u toku ofenzive preimenovana u 88) pješadijska divizija, 162. pješadijska turkestanska dvizija, a 901. školski tenkovski puk, s glavninom snaga prikupljao se na prostoru Ilirska Bistrica — Snježnik.[15]

Točno prema predviđenom planu 71. njemačka divizija napala je 22. septembra dijelom svojih snaga jedinice Goričke fronte u zapadnoj Sloveniji, a potkraj mjeseca angažirali su pukovsku grupu Adolf Hitler, 44. diviziju i dijelove 162. turkestanske divizije. Naleti njemačkih jedinica bili su siloviti tako da mlade i neiskusne jedinice nisu uspjele održati oslobođenu teritoriju i pretrpjele su velike gubitke u ljudstvu. S operacijske osnovice Trst — Postojna Nijemci su nastupali prema sjeverozapadu i jugoistoku, a preko Ilirske Bistrice izbili na Gomanjce i Obruč i time stvorili osnovicu za drugu fazu ofenzive. Pojava njemačkih snaga na Gomanjcu i Obruču moralo je biti veliko upozorenje svim komandama jedinica NOV na terenu Istre i sjevernom dijelu Hrvatskog primorja.

Nijemci su 2. oktobra 1943. otpočeli drugu etapu ofenzive Wolkenbruch 11, sa snagama ojačanog puka L. A. H., dijeolvima 18. oklopne divizije i pješadijskim jedinicama 44. i 71. Zadatak im je bio da razbiju partizanske snage u Istri i zapadno od Rječine.

Teren Istre Nijemci su pročešljavali s nekoliko kolona i iz više pravaca. Od Trsta su nastupali u tri kolone, i to: Trst — Buje — Poreč prema Puli i Pazinu; Trst — Kozina — Buzet — Roč — Lupoglav i Trst — Kozina — Rijeka. Iz Pule su nastupali prema Barbanu i Labinu, a iz Rijeke prema Lovranu i Učki.[16] Kolona od Trsta prema Rijeci obuhvatila je sela Vodice, Mune i Žejane i spojila se s kolonom koja je iz Rijeke nastupala prema Učki. Čvrsto su zaposjele taj dio terena snagama od 3.500 ljudi, i tako sve jedinice koje su se zatekle na terenu Istre lišile mogućnosti da se prebace istočno od komunikacije Trst — Rijeka. Jači otpor pružila je 3. brigada[17] na sektoru Matulji — Opatija. Uspjela je odbiti prve napade neprijatelja.[18].

Do 5. oktobra Nijemci su jedinicama na terenu Istre nanijeli znatne gubitke. Međutim, iz izvještaja Operativnog štaba za Istru i polit-komesara 13. divizije Artura Turkulina, kojega je ofenziva zatekla u Operativnom štabu od 5. oktobra 1941, vidi se da se situacija još nije smatrala kritičnom. Naime, u izvještaju se konstatira:

> »U slučaju ako neprijatelj krene u napad na Primorje, istarske jedinice napast će neprijatelja na prostoru autostrada — Klana — Kastav.[19]

[10] V. M a t e t i ć , *14. pritnorsko-goranska,* n. dj., str. 107—108.
[16] Isto, *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 569,
[11] Prvi odred »Učka« bio je preformiran u 3. brigadu.
[18] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 129.
[19] Isto, str. 130.

Koncentričnim napadima Nijemci su potiskivali ustaničke snage i slabili ih u rajonu Zejanske šume, gdje su ih razbili. Njihovi su se ostaci probijali kroz njemačke streljačke strojeve koji su krstarili planinskim predjelima Učke, Planika i Lisine. Tek formirane jedinice istarskih boraca na prohodnom i dosta preglednom terenu Istre, bez protutenskovskog oružja nisu mogle ništa učiniti protiv iskusnijeg, mnogo poÄ-etljivijeg i tehnički opremljenijeg protivnika. Pretrpjele su velike gubitke, ali su zadale dosta udaraca neprijatelju. U toj je ofenzivi ubijeno oko 2.000 do 2.500 ljudi,[20] popaljeno mnogo kuća i sve formacijske jedinice razbijene.

Kada je počela ofenziva na istarske jedinice, Nijemci su 2. oktobra ojačanom 71. divizijom i 132. pukom iz sastava 44. divizije napali 2. sušačko-kastavski odred koji se nalazio u širem rajonu Klane. U istom se rajonu (nešto sjevernije od Klane) nalazio i 1. bataljon 1. brigade 13. divizije. Njemačke su kolone nastupale pravcima Rupa — Skalnica — Klana i Novokračina — Lisac — Klana, a predvečer istoga dana vršili su pritisak prema Jelenju.[21]

U nastaloj situaciji Štab odreda donio je odluku da jedinice povuče »u šumu iza Studene, s tim da budu aktivni kod Studene i Klane«. Prvog dana borbe i 1. bataljon i Odred imali su relativno malo gubitaka,[22] što je utjecalo na to da se u Štabu divizije nerealno procijeni situacija i izda naređenje »da se bezuvjetno održe na tom terenu, da primjene taktiku čisto partizanskog rata, da budu što aktivniji na komunikacijama prema Kastvu, Jelenju i Klani«.[23]

Sutradan, 3. oktobra situacija se znatno pogoršala. Jedna njemačka kolona 132. pješadijskog puka u jačini od 500 ljudi i 16 tenkova izbila je preko Platka na Kamenjak, 194. pješadijski puk iz 71. divizije napadao je jednom kolonom iz Sušaka na položaje 3. brigade 13. divizije od Martinšćice do Grobničkog polja, a drugom iz Rijeke za Matulji i dalje prema Klani.[24] Time je obruč oko 2. sušačko-kastavskog odreda i 1. bataljona 1. brigade bio zatvoren. Propuštena je prilika da se te jedinice noću 2/3. oktobra izvuku iz kliješta kojih su se obrisi ocrtavali prethodnog dana, a bile su jasne i namjere neprijatelja. U nastaloj situaciji 2. odred pokušao je da se probije iz okruženja preko Obruča[25] i Trstenika,[26] ali u tome nije uspio. Dio boraca izginuo je u borbama i prilikom pokušaja proboja, a dio se razišao po šumi i kasnije vraćao kućama. Poginuo je i komandant odreda Ante Pilepić, a

[20] *Oslobodilački* rat, n. dj., str. 570; Danilo Ribarić, *Borbeni put 43. divizije,* Zagreb 1969, str. 57; Ivan Golja Zaneto, *Kotar Labin i borbe labinskih rudara u periodu 1918—1945,* CHRPH, sig. MG_3/140.

[21] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 129.

[22] Drugi odred je imao »nešto mrtvih i ranjenih«, a 1. bataljon 1 mrtvog i 5 ranjenih *(Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20. str. 129).

[23] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 129.

[24] Isto; V. Matetić, *14. primorsko-goranska,* n. dj., str. 111. U tim borbama poginuo je Milan Fućak Ata, komandant bataljona i poznati prvoborac Grobinštine.

[25] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 569.

[26] Andrija Petrić, *Izjava,* Muzej narodne revolucije (dalje: MNR), sig. Fi/169.

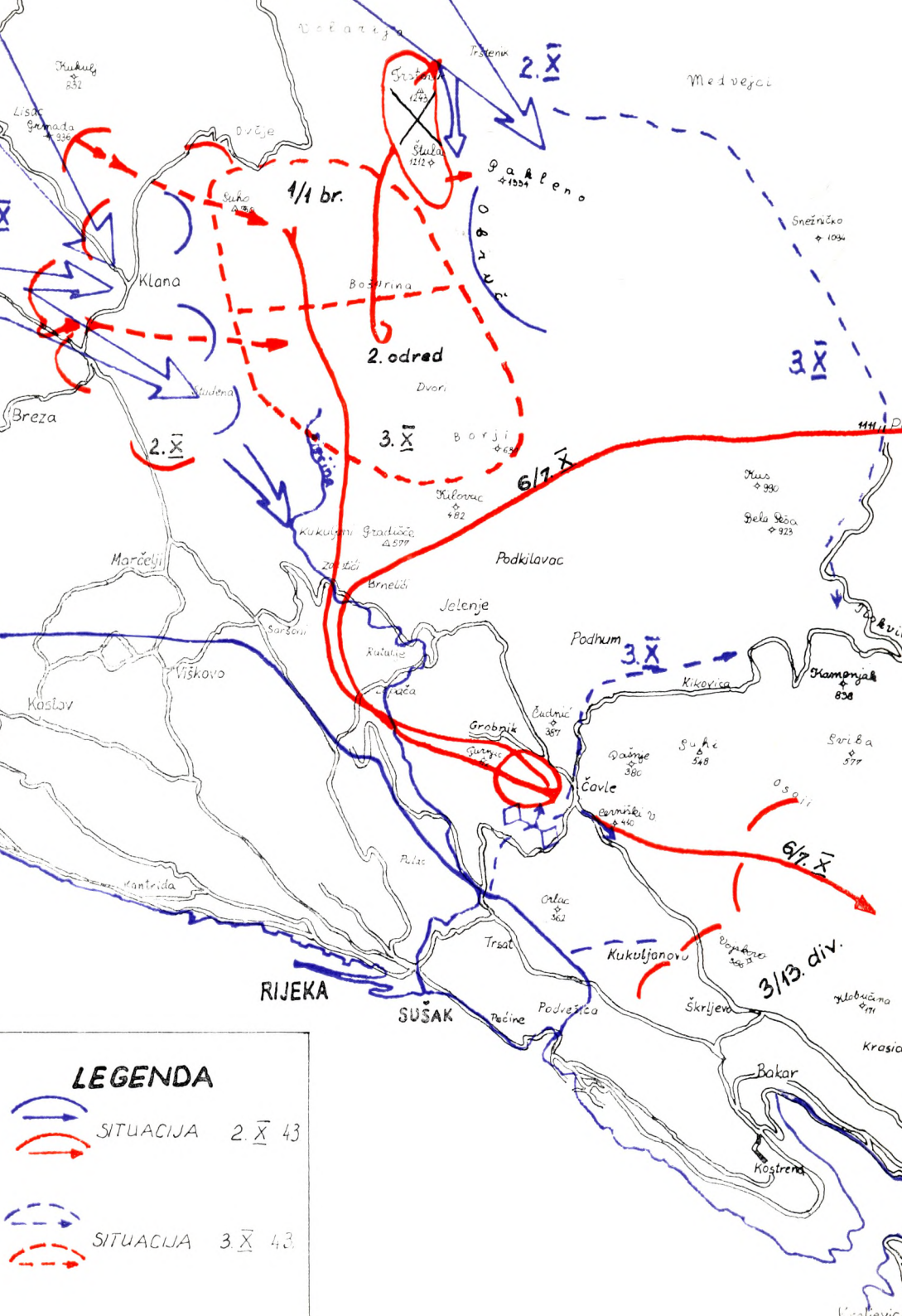

LEGENDA

SITUACIJA 2. X 43

SITUACIJA 3. X 43

ostalo je oko 150 boraca[27] od kojih se samo mali broj probio u Gorski kotar.[28]

Prvi bataljon 1. brigade uspio je, zahvaljujući borbenom iskustvu, da se noću 6/7. oktobra sa dvije čete prebaci kod Grobnika preko Lujzijane u Hreljin, dok su druge dvije čete, odsječene tenkovskom okolonom,[29] ostale na desnoj strani ceste i prebacile su se preko Platka u Crni Lug. Bataljon se predvečer koncentrirao u Mrzlim Vodicama.[30]

Noću 6/7. oktobra Nijemci su vršili pokrete i zauzimali polazne položaje za početak treće faze ofenzive »Wolkenbruch III« na Hrvatsko primorje i Gorski kotar. Na prostoru između sela Soboli i Kamenjak prikupljao se 901. oklopni puk sa zadatkom da sutradan u 06.00 sati, kao pokretna udarna grupa, krene preko Gornjeg Jelenja i Hreljina prema Kraljevici u obuhvat 3. brigade koja se nalazila na položajima Plosna, Kukuljanovo, Martinšćica. 194. puk 71. divizije zaposjeo je prostor Jelenje, Grobnik i Cernik, sa zadatkom da nakon akcije 901. oklopnog puka s glavnim snagama nastupa pravcem Cernik — Škrljevo — Krasica — Hreljin i u taktičkom okruženju potiskuje, rasijeca i uništava snage 3. brigade. Pukovska grupa 132. pješadijskog puka iz sastava 88 (prije 44) divizije, 88. izviđački bataljon i 1. artiljerijski divizion prikupili su se na prostoru Čavle — Soboli sa zadatkom da podrže i osiguraju lijevi bok napadanih kolona 901. i 904. puka. Operacijom je rukovodio Štab 71. divizije sa sjedištem u Opatiji.[31]

Ispred njemačkih kolona branile su se snage Drugog primorsko-goranskog odreda, i to s 1. bataljonom na položajima kod Gornjeg Jelenja, a 2. kod Crnog Luga. Treća brigada 13. divizije nalazila se na položajima Plosna — Martinšćica — Hreljin — Ostrovica.[32] Druga brigada 13. divizije stigla je toga jutra u 05,00 sati na prostor Krasica — Meja — Hreljin sa zadatkom da smijeni 3. brigadu. Ostale jedinice 13. divizije i 1. NOP odreda bile su orijentirane prema Gospiću i Ogulinu.

Oklopna kolona 901. puka krenula je s polaznih položaja 7. oktobra u 06,00 sati i kao pokretna grupa preko Kamenjaka brzo izbila u rajon Gornje Jelenje, odakle je skrenula prema Ostrovici i Hreljinu radi obuhvata snaga koje su se branile zapadno od te linije. Prvi bataljon 2. NOP odreda branio je Gornje Jelenje, ali se pružio slab otpor; prepreke na komunikacijama tenkovi su bez teškoća svladali. U 08,00 sati njemačka je pješadija izbila u rajon Ostrovice i sukobila se s dijelovima 3. brigade. Jaka mitraljeska vatra čula se u štabu 2. brigade. Kako je već bila uspostavljena telefonska veza između komandanata brigada, komandant 2. brigade Viktor Bubanj

[27] Preživjeli borci 2. sušačko-kastavskog odreda vratili su se u Rijeku. Njemci prvih dana nisu isljeđivali ni hapsili bivše borce Odreda.
[28] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 570.
[29] Njemačke kolone bile su te noći u pokretu od Sušaka prema Kamenjaku pripremajući se za napad na 3. brigadu 2. odreda.
[30] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 21, str. 56.
[31] Podaci o rajonima prikupljanja njemačkih jedinica uzeti su prema V. M a t e t i ć , *14. primorsko-goranska,* n. dj., str. 110—113.
[32] Isto; *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 570; *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 21, str.

zatražio je od Gojka Trbovića, komandanta 3. brigade, da ga informira pri jeti li na desnom krilu opasnost od prodora neprijateljskih tenkova. Dobio je odgovor da je cesta kod Ostrovice prekopana i da s te strane ne očekuje tenkove, ali je tražio da komandant 2. brigade uputi jedan svoj bataljon prema Koritniku.

Druga brigada zatekla se u dubinskom*rasporedu od Krasice preko Meje do iza Hreljina. S tih je položaja mogla uspješno djelovati u više pravaca. Poslije kratke procjene situacije komandant je izdao naređenje 4. bataljonu da s položaja kod Meje odmah krene prema Ljubibelju k. 705 i djeluje prema Koritnjaku. k. 495, s 1. bataljonom da iz rajona Krasice krene na Svib tt. 614,[33] a 2. i 3. bataljonu da zaposjednu položaje od željezničke stanice Plaše do ispod Hreljina na visovima k. 307 i tt. 324. Međutim, neprijatelj je tenkovima i pješadijom brzo savladao otpor dijelova 3. brigade kod Ostrovice i prepreke na komunikacijama u koje se pouzdavao komandant 2. brigade. Već u 09.30 sati prodro je u Meju, a za narednih 10 minuta i u Hreljin, odakle je produžio prema Križišću'[4] i time praktično odsjekao sve jedinice koje su se zatekle zapadno od ceste Gornje Jelenje — Hreljin.

U času nailaska neprijateljskih tenkova i pješadije 2. brigada zatekla se u ovakvom rasporedu: Štab brigade s vodom boraca probijao se preko Hreljina i Plasa (kamo su već bili stigli njemački tenkovi) prema Zlobinu;
4. bataljon koji je prvi dobio naređenje da prijeđe komunikaciju, zauzeo je položaje iznad željezničke stanice Meja, odbio napad neprijateljske pješadije i prebacio se u Benkovac; 3. je bataljon zauzeo položaje u Hreljinu gdje su ga neprijateljski tenkovi razdvojili tako da se jedan dio sa štabom brigade probio prema Zlobinu, a drugi je odstupio prema Bakarcu; 1. i 2. bataljon, vidjevši da je neprijatelj zauzeo komunikaciju koju su imali prijeći, krenuli su prema Bakarcu; prateći bataljon razbijen je na cesti između Hreljina i Križišća; haubička baterija od tri oruđa zatečena je na cesti sa cijevima okrenutim u suprotnom pravcu od neprijatelja tako da je samo jedno oruđe uspjelo da se na uskoj cesti okrene i skloni, dok su od druga dva spaseni samo dijelovi koje je posada uspjela ponijeti.[35]

Treća brigada uporno se držala na položajima Plosna — Kukuljanovo — Točila tt. 359, na kojima je i prethodnih dana vodila borbe protiv neprijatelja i gotovo je sva bila opkoljena. Kada su borci saznali da su opkoljeni, nastala je »panika kod jedinica«.[36] Dio boraca presvukao se u civilna odijela i ostao po selima, dio je uspio da se čamcima i raznim priručnim sredstvima prebaci na otok Krk, znatan broj izginuo je u borbi na položajima i u okruženju, a neki su se predali Nijemcima koji su ih na licu mjesta strijeljali.[37] U brigadi je među novomobiliziranim borcima bilo i bjelogardijaca, koji su iskoristili paniku i pucali na pojedine partizane.[38]

[33] Trigonometar (tt.) je oznaka za važnije kote (k) na zemljištu.
[34] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 581.
[35] Isto, knj. 21, str. 57.
[36] Isto.
[37] Isto, knj. 20, str. 216.
[38] Isto.

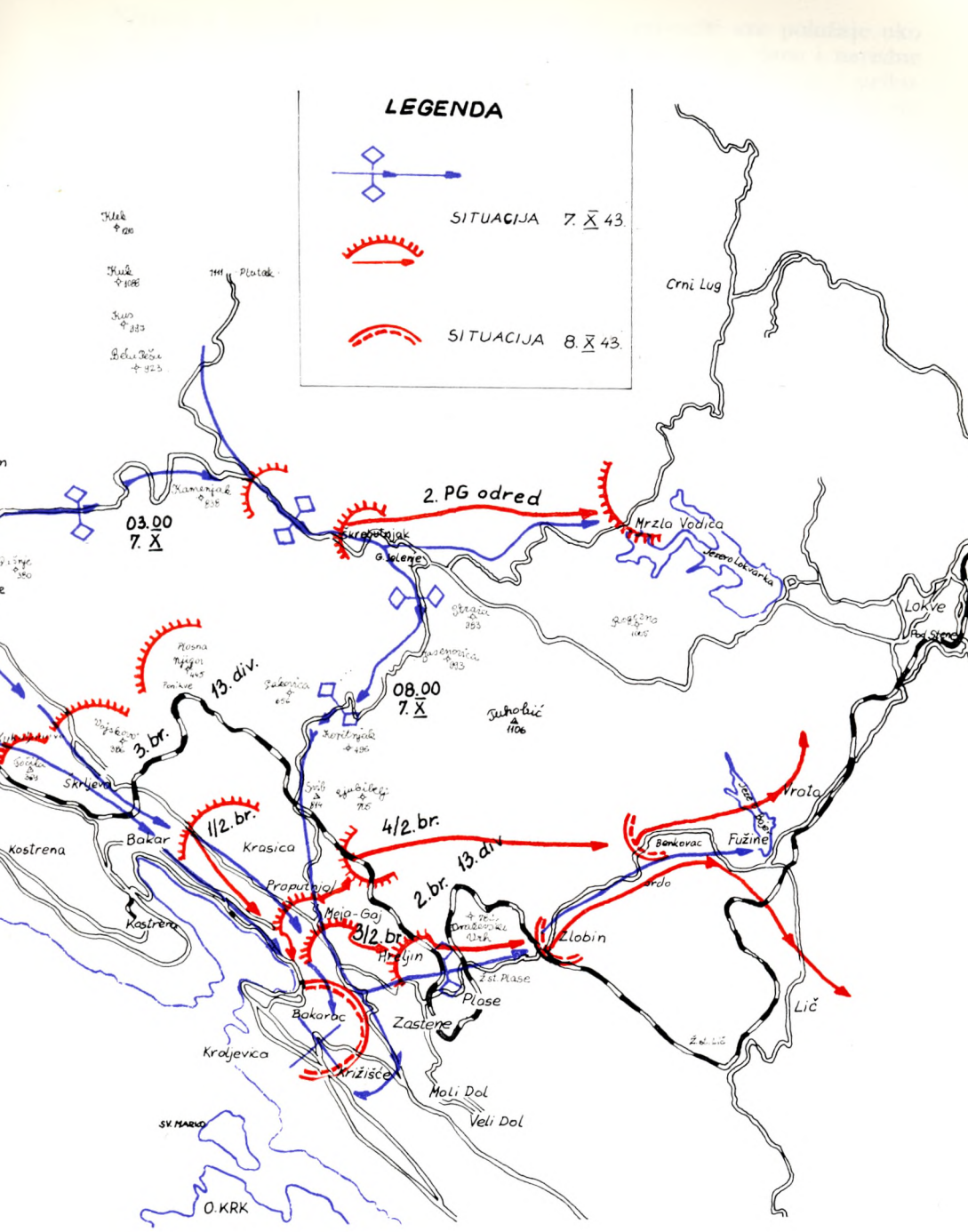
LEGENDA
SITUACIJA 7. X 43.
SITUACIJA 8. X 43.
Crni Lug
2. PG odred
03.00
7. X
Mrzla Vodica
Jezero Lokvarka
Lokve
Skrebutnjak
G. Jelenje
13. div.
08.00
7. X
3. br.
Skrljevo
Bakar
Kostrena
1/2. br.
Krasica
4/2. br.
2. br.
13. div.
Praputnjak
Meja-Gaj
3/2. br.
Hreljin
Zlobin
Benkovac
Fužine
Vrata
Lič
Plase
Zastene
Bakarac
Križišće
Kroljevica
Moli Dol
Veli Dol
SV. MARKO
O. KRK

Nijemaca nije bilo toliko da bi mogli čvrsto zatvoriti sve položaje oko ceste, pa je dijelu boraca 2. i 3. brigade uspjelo da se tokom dana i naredne noći pojedinačno i po grupama provuku ili probiju istočno od nje i prikupe oko svojih štabova. Ishod borbi riješili su u toku 7. oktobra razbijanjem dviju brigada 13. divizije. Sve je ostalo bilo stvar tehnike, potiskivanja, rasijecanja jedinica NOV, ovladavanja komunikacijama, pojedinim naseljima itd. Dijelovi 2. brigade sređivali su se u toku noći 7/8. oktobra u rajonu Ziobina i zaprečavali komunikacije Zlobin — Fužine. U borbama 8. i 9. oktobra Nijemci su uspjeli potisnuti 2. brigadu i Drugi odred i zauzeti Fužine i Lokve. Druga brigada se u dijelovima prebacila na planinski masiv Bitoraja i iznad Grižana.[39] Nijemci su jednim dijelom svojih snaga produžili u Delnice, dok se glavnina (oko 30 tenkova i oko 50 blindi) zadržala u Lokvama[40]

Dvije kolone Nijemaca (iz Lokava i Delnica) ušle su 10. oktobra u Mrkopalj s namjerom da se preko Tuka probiju u Jasenak. Budući da ni uz velike gubitke nisu uspjeli da se probiju tim pravcem, produžili su za Ogulin i 14. oktobra s toga pravca krenuli prema Drežnici i Brinju i savladavajući otpor jedinica 8. i 13. divizije, zauzeli ih 15. oktobra.[41] Time je ofenziva »Wolkenbruch« III bila završena, pa se glavnina njemačkih snaga već sutradan koncentrirala na operacijsku osnovicu Ogulin — Delnice — Lokve, pripremajući se za četvrtu fazu ofenzive na oslobođena područja Slovenije.

Noću 12/13. novembra 1943. Nijemci su izvršili desante na otoke Cres, Lošinj i Krk. Četa mornaričke pješadije II POS-a, borci komande luke Mali Lošinj, artiljerci i signalisti s Tovara i četa mornaričke pješadije s otoka Krka bili su prisiljeni da se povuku pred nadmoćnijim snagama neprijatelja, nakon čega su Nijemci uspostavili lučke kapetanije na sva tri otoka."[42]

Iskustva i pouke

Tek formirane jedinice NOV u Slovenskom primorju, Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru platile su na samom startu visoku cijenu za svoje neiskustvo i druge slabosti. U sukobu s dobro uvježbanim, pokretnim, bolje naoružanim, discipliniranim i stručno vođenim protivnikom nisu mogle izdržati te su djelomično ili sasvim razbijene. I one koje su se održale, bile su u priličnoj mjeri demoralizirane. Najviše su stradale jedinice Operativnog štaba za Istru jer su sve razbijene. I jedinice 13. divizije pretrpjele su velike gubitke. Treća brigada gotovo je prepolovljena. Naime, do 16. oktobra prikupilo se oko 700 boraca od oko 1.800, koliko ih je brigada imala prilikom formiranja.[43]

I 2. brigada teško je stradala; od njenih 1.500 boraca ostalo je oko 800.[44] Ipak je sačuvala organizacijsko-formacijsku strukturu, pa i borbenu vrijed-

[39] Isto; knj. 20, str. 582 i knj. 21, str 57—60.
[40] Isto; tom V, knj. 20, str. 582.
[41] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 571; *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 20, str. 580—583.
[42] K. P r i b i l o v i ć , Događaji, n. dj., str. 80—81.
[43] S v e t o z a r T i n t o r, *T rinaesta Primorsko-goranska udarna divizija,* Zagreb 1968, str. 118. Prema nekim izvorima brigada je imala 2.000 boraca *(Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. str. 240).
[44] V. M a t e t i *ć, 14. primorsko-goranska brigada,* n. dj., str. 120.

nost. Drugi odred je samo potisnut s položaja i nije pretrpio velike gubitke, te se na njega moglo računati u narednim borbama.

Na osnovi toga, potrebno je ukazati na najkarakterističnije slabosti koje su uvjetovale takvu situaciju.

1. Prva i osnovna slabost pokazala se u odustajanju od partizanske taktike i prihvaćanju frontalnog načina borbe. Bilo je poznato da su Nijemci stalno pokušavali našim jedinicama nametnuti takav način borbe, jer bi dolazili do izražaja njihova bolja tehnička opremljenost i uvježbanost. Takvim načinom borbe uspijevali su razbiti i mnogo bolje branjene frontove od onih u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru. Tito je upozoravao glavne štabove da ne prihvaćaju frontalne borbe, da neprijatelja ne dočekuju glavninom snaga na komunikacijama, već da ga napadaju s bokova i iz pozadine. Poslije dvije godine ratovanja takav način borbe zaista nije smio biti prihvaćen. Procjenjujući poraz jedinica 13. primorsko-goranske divizije kod Hreljina, general-pukovnik Viktor Bubanj je rekao:

> »Mislili smo da možemo napustiti partizanski način ratovanja i usprotiviti se frontalnim oblikom borbe. Spustili smo se na komunikacije i igrali se »prave vojske«, što nismo bili.«[45]

2. Osnovnu snagu neprijatelja činile su njegove oklopne i motorizirane jedinice. Ispresijecan, kamenit i pošumljen teren omogućivao je pravljenje raznovrsnih prepreka na komunikacijama. Da se tom zadatku pristupilo ozbiljno i da su štabovi obratili više pažnje tom pitanju, neprijatelj bi bio lišen velike prednosti — motorizacije, ili bi ta prednost bila znatno smanjena. Međutim, prepreka je napravljeno malo, bile su nesolidno urađene i, što je bilo najgore, nisu bile branjene vatrom, tako da su ih njemački tenkovi brzo svladavali. To je dovelo do shvaćanja da je prepreke nekorisno praviti jer ih neprijatelj ionako sve svlada.

U vezi s tim problemom, Štab 13. divizije konstatirao je 26. novembra u pismu (kritičkom osvrtu na prethodne akcije) Štabu 2 brigade:

> »Naši štabovi brigada i bataljona nijesu shvatili jedno: da rušiti i uništiti komunikacije samo po sebi ne predstavlja nikakvu obranu ako prekopi i zarušena mjesta nijesu branjeni vatrom automatskih oružja, minobacača, protukolskih topova i svih raspoloživih sredstava. Sva brzina neprijateljskog prodiranja sastojala se u tome: da komunikacije u mnogo slučajeva nijesu bile uništene, a ukoliko su bile uništene, nijesu bile branjene. Naprotiv, onamo gdje je bila solidno uništena komunikacija i branjena, gdje su borci bili utvrđeni, neprijatelj [se] u mnogo slučajeva nije ni probio.[40]

Upravo u toj slabosti treba tražiti odgovor na poraz 2. i 3. brigade kod Hreljina.

3. Kod boraca i nekih štabova prevladalo je uvjerenje da su »motorizacija i tenkovi pravo čudo«[47] od kojih nema obrane. Pri kraju ofenzive uvi-

[45] Isto.
[46] *Zbornik*, n. dj., tom V, knj. 21, str. 462.
[47] Isto, str. 461.

djelo se da se i ona može ukrotiti ako se primijeni odgovarajuća obrana Tako je 2. odred zaustavio nalet motorizacije u rajonu Mrzlih Vodica, a 1 brigada u rajonu Tuka. Protutenkovskim minama uništeno je 7 tenkova Da su iskorištena i druga sredstva — protutenkovski topovi, ručni bacači boce sa zapaljivom smjesom, svježnjevi ručnih bombi itd., moglo ih se uništiti i više.

Vijesti o nepobjedivosti njemačke tehnike »koje je sam neprijatelj širio, primale su se kao gotov materijal«. To je slabilo povjerenje boraca u sebe i u vlastito oružje jer, eto, u borbi s novim neprijateljem ni »naša teška oružja nijesu efikasna«.[48] Do takva uvjerenja jednog dijela boraca i starješina došlo je uslijed inertnosti jedinica koje su se uglavnom ograničile na pasivnu obranu, na čekanje protivnika, umjesto da su ga stalno napadale, danju i noću, na mjestu i pokretu. U konkretnoj situaciji inicijativa je bila na strani neprijatelja.

4. Veliki dio odgovornosti za nastalu situaciju snosi komandni kadar Odluke štabova nisu bile u skladu s nastalom situacijom. Tako je Operativni štab za Istru, u trenutku kada je neprijatelj čvrsto zaposjeo komunikaciju Trst — Rijeka i vršio pritisak s te i drugih strana, odlučio da će neprijatelja napasti na prostoru Kastav — Klana, što je u tim okolnostima bilo nerealno. Slično je bilo i s naređenjem Štaba 13. divizije 2. sušačko-kastavskom odredu da ostane na svojim položajima u vrijeme kada ga je neprijatelj jakim snagama natkrilio i zaprijetio mu opkoljavanjem. U kritičkom osvrtu GŠ NOV i PO Hrvatske od 12. novembra 1943. Štab 13. divizije konstatirao je da u prvim momentima neprijateljskog napada nije djelovao kao cjelina nego njegovi pojedini članovi.[49]"

Međutim, ako se ima u vidu da je Operativni štab za Istru i sve potčinjene mu jedinice bio formiran svega nekoliko dana ranije, kao i činjenica da su se te mlade, tek formirane jedinice sukobile s novim neprijateljem — Nijemcima, koji su se po borbenosti, tehničkoj opremljenosti i brzini nastupanja bitno razlikovali od Talijana, da nisu imali informacija o neprijatelju i njegovim namjerama, greške su bile neminovne. Istočno od Rječine situacija je bila drukčija. Neprijatelj je 3. oktobra izbijanjem u rajon Kamenjaka i otvaranjem fronte od Martinšćice do Gornjeg Jelenja, navijestio svoje namjere. Komesara 13. divizije ofenziva je zatekla u Istri, pa je bio svjedok nemilih događaja zapadno od Rječine. Dakle, Štab 13. divizije ofenziva neprijatelja nije iznenadila; imao je dovoljno podataka a i vremena da poduzme nešto više no što je poduzeo.

Mnogo se zamjeralo Štabu 3. brigade 13. divizije na nedovoljnoj budnosti, slabom izviđanju neprijatelja, slaboj povezanosti s desnim susjedom i svojim jedinicama. Te su greške uvjetovale razbijanje brigade i velike gubitke.

Najviše kritičkih primjedbi odnosi se na rad pojedinih štabova bataljona i niži komandni kadar. Neki štabovi bataljona držali su se daleko iza

[48] Isto, str. 466.
[49] Isto, str. 67.

fronte svojih jedinica i nisu pravovremeno utjecali na borce, nisu kontrolirali pravljenje prepreka i njihovu obranu, uređivanje vatrenih položaja itd. Ponajbolje se držao komandni kadar 2. brigade. Ipak je Stab brigade ocijenio da neke starješine nisu znale povesti jedinice u borbu, već su se sami s boljim borcima spasavali. Takve starješine i one koji su se koleblji-vo držali Štab brigade je degradirao.[50]

Poslije kapitulacije Italije i nastalog oduševljenja pobjedom i velikim uspjesima jedinica NOV, ofenziva neprijatelja takvih razmjera, osobito njen ishod, uopće se nije očekivala. Uz to su došle i vlastite slabosti koje su neprijatelju išle u prilog. Stoga je trebalo dosta raditi da se nastalo stanje prevlada i ponovo stekne povjerenje u sebe i svoje oružje.[51]

Uslijed obilja zadataka u unutrašnjosti Italije Romelova armija nije bila kadra da se grupira i više pažnje obrati raščišćavanju situacije u Istri Slovenskom i Hrvatskom primorju. Ipak joj je uspjelo da se sa dvije kolone probije do važnih centara — Rijeke i Pule i da ih zajedno s koridorima koji su ih povezivali s Trstom održi do kraja septembra, tj. do raščišćavanja situacije u unutrašnjosti Italije. Tada joj se ukazala prilika da se pregrupira i potpuno preuzme inicijativu u svoje ruke.

Rijeka i Istra u planovima zaraćenih strana

Vojni i politički odnosi na potezu od Bakarca do Soče i dijelu Tirola pod Italijom rezultat su sukobljavanja interesa raznih aspiranata koji su posezali za tim područjem. Ti odnosi nosili su u sebi teško nasljeđe prošlosti. Na žalost prošlost je svom težinom dala svoj pečat političkim i vojnim kretanjima na ovom području. Umjesto fašističke Italije i Jugoslavije, koje su se prije sporile za ta područja, u igru je ušlo više faktora: NDH, nova talijanska vlada (sada pod kontrolom zapadnih saveznika), Mussolinijeva socijalna republika, nacistička Njemačka, austrijski nacisti, jugoslavenska vlada u izbjeglištvu, zapadni saveznici i, naravno, nova Jugoslavija koja je svoju volju izražavala preko organa narodne vlasti, od najnižih do najviših.

Njemačka nije imala dovoljno snaga da u Jugoslaviji okupira područja koja su držale talijanske jedinice, te im je pomoć oružanih snaga NDH bila dragocjena. Odmah po obavijesti o kapitulaciji Italije Hitler je naredio »da oružane snage NDH što brže prodru na obalu i zauzmu Dalmaci-

[50] Isto, knj. 20, str. 583.

[51] Ranije akcije i borbe jedinica NOV autor nije detaljnije obrađivao jer je to učinio u drugim radovima i nisu imale toliko utjecaja na rad KPH, antifašističkih organizacija i NOO-a. Međutim, u borbama, radnim i drugim akcijama poslije kapitulacije Italije sudjelovale su sve političke organizacije, organi narodne vlasti i čitav narod. Također su i njemačkom ofenzivom bile obuhvaćene i razbijene ne samo jedinice NOV već i partijske i antifašističke organizacije, NOO-i a velike gubitke pretrpio je i nenaoružani narod. Sama činjenica da su se borbe odvijale na terenu kojega obrađuje ovai rad obavezuje autora da o njima nešto kaže. Uostalom, kapitulacija Italije i posljednja velika ofenziva neprijateljskih snaga spadaju u najznačajnije događaje koji su se u toku rata zbili na području sjevernog Jadrana, pa je i to jedan od važnih razloga da im se posveti posebna pažnja.

ju«.[52] Iste večeri, po fiihreovu naređenju obavijestio je o tome ministar vanjskih poslova Njemačke Joachim von Ribbentrop njemačkog poslanika u Zagrebu Siegfrida Kaschea, koji je već prije toga uspostavio kontakt s ministrom vanjskih poslova NDH Mladenom Lorkovićem. Sutradan je Hitlerovo naređenje bilo preneseno Paveliću, nakon čega je uslijedilo angažiranje ustaško-domobranskih snaga na razoružanju talijanskih jedinica i prodor u područja talijanske okupacione zone radi preuzimanja vlasti. Istog je dana 3. ustaška brigada razoružavala talijanske jedinice u Karlovcu i zajedno s Nijemcima raščišćavala komunikaciju Karlovac — Ogulin, da bi deblokirali ustaše u Ogulinu koje su Talijani napustili;[53] 15. samostalni domobranski puk angažirao se na prostoru Knina i Sinja;[54] 27. ustaški bataljon sudjelovao je zajedno sa 7. SS divizijom u razoružanju 25. puka divizije Bergamo[55] u Sinju itd.

Hitlerovo naređenje »da oružane snage NDH što brže prodru na oba-lu[...]«, vlada NDH željela je iskoristiti tako da povrati one hrvatske krajeve koje je Rimskim ugovorom od 18. maja 1941. ustupila fašističkoj Italiji i da se na taj način bar djelomično iskupi za izdaju svoga naroda. U tom smislu data su vladi NDH neka sasvim neodređena obećanja. Naime, Pavelić je 9. septembra u proglasu na radiju izjavio da je führer »priznao nezavisnoj državi Hrvatskoj granice u kojima su uključene otcijepljene hrvatske zemlje na Jadranu«, a u govoru što ga je isti dan održao na Markovu trgu ustvrdio je da Hitler, njemački Reich i veliki njemački narod »priznaju hrvatskoj državi granice u koje se ima uključiti svaka hrvatska zemlja koja nam je oduzeta«.[56]

Iz tako neodređenih izjava jedino se sigurno moglo razabrati da su NDH obećane teritorije koje joj je fašistička Italija otrgla maja 1941. Na takav zaključak upućuje i »Državnopravna izjava o razrješenju Rimskih ugovora«, dokument kojim je NDH poništila rimske ugovore iz 1941.[57] Međutim, Glaise von Horstenau ponudio je NDH nešto više. On je u govoru na zagrebačkoj radio-stanici 10. septembra, poslije Pavelićeva proglasa i govora, pozvao hrvatske oružane snage da krenu prema moru i izvjese hrvatske zastave »ne samo u Senju i Dubrovniku nego i na Rijeci i na Sušaku, u Zadru, Šibeniku i Splitu«.[58]

Tom izjavom dovedeni su u pitanje svi ugovori koji su u vezi s razgraničenjem bili sklopljeni između bivše Jugoslavije i kasnije NDH i fašističke Italije. To je dalo povoda nekim najbližim Pavelićevim suradnicima da u javnim istupima postave zahtjev za uključivanje u NDH još i Rijeke i Istre, a poduzete su i neke državnopravne mjere u tom pravcu. Tako je 20. sep-

[52] S l a v k o O d i ć, *Neostvareni planovi,* Zagreb 1961, str. 136.
[53] *Zbornik,* n. dj., tom V, knj. 19, str. 134; *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 544.
[54] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 544.
[55] Isto, str. 548.
[56] V i n k o A n t i ć, *Položaj Rijeke od kapitulacije Italije do drugog zasjedanja AVNOJ-a 8. IX — 29. XI 1943,* »Jadranski zbornik«, Rijeka — Pula 1969, str. 24 i 25.
[57] Isto. Izjava se odnosi na sve ugovore između Italije i NDH od maja 1941.
[58] V. A n t i ć. *Položaj Rijeke,* n. dj., str. 25.

tembra vlada NDH donijela »Odluku o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih krajeva Hrvatskoj«. Na osnovi te odluke formirane su dvije nove velike župe, jedna sa sjedištem u Zadru — za područje Zadra i Ravnih kotara, i druga u Rijeci — za područje Rijeke i hrvatskog dijela Istre.[59]

U praktičnoj politici sve se završilo na obećanjima s jedne i na željama s druge strane. Naime, vlada Reicha nije, bar što se tiče zapadnih krajeva, pokazala nimalo dobre volje da učini nešto u smislu realizacije tih obećanja. Naprotiv, događaji su pokazali da je činila sasvim suprotno, o čemu će kasnije biti govora. Vlada NDH pravila je račun bez krčmara. Objavljivala je odluke o priključenju NDH onih krajeva koje su oslobodile i kontrolirale snage NOV i iz njih protjerale ne samo talijanske nego i ustaško-domobranske i četničke snage. Prema tome, svi govori, izjave, odluke, sva ta velika »uzbuđenja« imala su poslužiti u propagandne svrhe, da koliko-toliko rehabilitiraju NDH u očima naroda, prije svega onih Hrvata koje je predala u naručje talijanskim fašistima.

Kada je fašistički režim s Mussolinijem na čelu svrgnut s vlasti, kralj je naredio da se Mussolini uhapsi. Da bi ga izolirali od najvjernijih pristaša i sačuvali u tajnosti mjesto njegova boravka, prebačen je u Gran Sasso i zatvoren u jednom hotelu na visini od oko 3000 metara. Fašistička organizacija ipak je uspjela doznati gdje se nalazi i obavijestila je o tome Nijemce. U akciji razoružanja talijanskih jedinica i pridobivanja ostataka fašističkih snaga za svoje političke i vojne ciljeve, Nijemci su računali na usluge Mussolinija te su 12. septembra 1943. izvršili zračni desant na Gran Sasso. Poslije kraće borbe s odredom talijanskih vojnika koji su čuvali Mussolinija, njemačkim padobrancima uspjelo je da ga oslobode i prebace u Sjevei'nu Italiju.[00] i

Da bi opravdao povjerenje Nijemaca i radi vlastite rehabilitacije, Mussolini je odmah počeo okupljati svoje najvjernije pristaše i 28. septembra proglasio je »Talijansku socijalnu (fašističku) republiku«, koja je imala zadatak da uređuje vlast i odnose na onom dijelu talijanske teritorije koju su Nijemci kontrolirali. Maršalu Grazianiju povjereno je formiranje novih fašističkih jedinica (za početak 4 divizije), da se zajedno s Nijemcima bore protiv anglo-američkih snaga u Italiji. Mussolini je naredio istragu, oduzimanje funkcija, hapšenja i osude onih fašista koji su se eksponirali protiv njegove politike.[61]

Nova Mussolinijeva »Talijanska socijalna republika« ni politički ni vojnički nije predstavljala snagu s kojom se moglo računati prije pada fašizma i kapitulacije talijanske armije i države, ali je Nijemcima bilo stalo do savezništva s fašistima da bi u Italiji imali bilo kakav oslonac za svoju politiku. Mussolini je želio iskoristiti vojnu moć Nijemaca da povrati vlast i očuva za Italiju one dijelove »imperija« koje su još Nijemci kontrolirali.

[59] Isto. O tom pitanju ovaj autor je pisao u članku »Oslobođenje Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre«, »Pomorski zbornik«, Zadar 1963, knj. 3, str. 21.
[60] *Drugi svjetski rat,* n. dj., str. 498.
[61] Isto, str. 498—499.

Držeći se tih principa, Mussolini je odbijao zahtjeve za reviziju ugovora i granica što ih je Italija sklapala u naponu svoje vojne moći. Kada je NDH kao svoj uvjet za priznavanje nove talijanske socijalne republike postavila poništenje Rimskih ugovora iz 1941, Mussolinijeva je vlada u odgovoru konstatirala da smatraju »notu neprihvatljivom zbog njena oblika i njena sadržaja, te je odlučno odbija«.[62]

To je bio kraj nadanja NDH da će od Mussolinija dobiti bilo kakve teritorijalne ustupke.

Badogliova vlada bila je svjesna da u novim okolnostima ne može računati na one teritorije koje je Italija okupirala pod Mussolinijevom vladavinom u drugom svjetskom ratu, ali je pokušavala zadržati područje što ih je talijanska imperijalistička politika dobila u predratnom periodu. Ustanak naroda Istre, rušenje talijanske i stvaranje narodne vlasti, koja je proglasila ujedinjenje Istre s Hrvatskom u federativnoj Jugoslaviji, i odluka ZAVNOH-a potakli su odgovorne političare nove talijanske vlade da odrede svoj stav prema tim odlukama i političkim kretanjima u Rijeci i Istri. Predstavnike te vlade i potpisnik rapallskog ugovora Carlo Sforza, govoreći o područjima kojih bi se Italija u novim okolnostima morala odreći, nigdje nije spominjao Rijeku. Na prigovor engleskog publiciste Ivora Thomasa da bi Rijeku trebalo vratiti Jugoslaviji, Sforza je reagirao prijedlogom da Italija i Jugoslavija ponude Rijeku za sjedište nove Lige naroda.[63] Kao ministar vanjskih poslova Sforza se zalagao za to da Italija na svaki način zadrži Istru i Slovensko primorje, da se o Rijeci razgovara na osnovi nekog oblika njene internacionalizacije, ali ne da se prepusti Jugoslaviji.

Fašisti i protalijanski slojevi u Rijeci osjetili su se ugroženi razvojem događaja u Hrvatskom primorju i Istri, poslije kapitulacije Italije, pa su pokušali da raznom političkom kombinatorikom onemoguće priključenje Rijeke Jugoslaviji. Vjerojatno nije slučajna koincidencija da su se iste ili slične teorije o budućnosti Rijeke pojavile i iz redova nove talijanske vlade i njoj naklonjenih krugova u Rijeci. Naravno, talijanskoj vladi nije smetalo što njene ili njoj slične stavove zastupaju i fašistički elementi u Rijeci.

Razvoj događaja na glavnim svjetskim i na jugoslavenskom ratištu nije obećavao ništa dobro za nacifašističke snage. Ocjenjujući realno tu situaciju, one su pokušavale da, spasavaju što se spasti moglo. Budući da su Rijeka i Istra postale sporna područja, a sve su više jačale pozicije onih snaga koje su se borile za pripojenje tih krajeva Jugoslaviji, jedna grupacija fašistički i protalijanski nastrojenih političara lansirala je teoriju o autonomnoj Rijeci. Ona je računala s tim da će građanske slojeve najlakše okupiti oko platforme stare, Riječanima poznate politike autonomne Rijeke. Cilj im je bio da ako Rijeku ne bude moguće zadržati u granicama Italije, ne dopustiti ni njeno priključenje Jugoslaviji.

[63] Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike,* Buenos Aires 1960, »Hrvatska revija«, knj. 4, str. 109 (citirano prema V. Antić. *Položaj Rijeke,* n. dj., str. 31).

[63] Josip Smodlaka, *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom,* »Nova Jugoslavija«, br. 7—10, juni—juli 1944, str. 17—19.

Jedan od idejnih tvoraca i najaktivnijih zagovornika riječke autonomne države bio je inž. Giovanni Rubini (Ivan Rubinić), potalijančeni Hrvat.[64] Prema prvim prijedlozima Riječka je država imala biti uređena po uzoru na Švicarsku, a sastojala bi se iz tri kantona. Sjedište te autonomne države bila bi Rijeka, službeni jezik talijanski, a naziv »Liburnijska konfederacija« ili kraće »Liburnija«.[65]

U potrazi za najpogodnijom političkom platformom i najsigurnijim saveznicima autonomaški se pokret kasnije raslojio u nekoliko grupacija. U početku su prevladavali protalijanski i profašistički elementi, koji su za svoju političku platformu pokušali pridobiti i samog Mussolinija. Prema kazivanju nekih suvremenika, koji su pobliže pratili kretanje oko pokušaja formiranja riječke autonomaške države, predstavnik Riječke kvesture dr Tomaselli otputovao je k Mussoliniju da dobije suglasnost za stvaranje nove republike naklonjene Italiji, ali izvan njenih granica. Mussolini je taj prijedlog odbio, a dra Tomasellija opozvao s dužnosti.

Borba naroda Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre i prije kapitulacije Italije dala je znatne rezultate. U toj je borbi nikla nova narodna vlast kao organ narodnoosobodilačke borbe, nove političke antifašističke organizacije i snažne oružane formacije. Rezultati te borbe i riješenost da se isprave nepravda učinjena Hrvatskoj i Jugoslaviji nasilnim otimanjem dijelova njenih teritorija, potakli su ZAVNOH[66] da na svom prvom zasjedanju na Plitvičkim jezerima 14. juna 1943. utvrdi da je jedan od njegovih osnovnih zadataka »borba za povratak svih od tuđina otetih hrvatskih pokrajina i njihovo priključenje matici zemlji, i to: Istre, Zadra, Rijeke, svih jadranskih otoka, anektiranog dijela Dalmacije, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara te Međumurja«.[67]

Oslobođenje Hrvatskog primorja i Istre poslije kapitulacije Italije, rušenje i protjerivanje organa okupatorske i uspostavljanje nove narodne vlasti, te Proglas Okružnog NOO-a za Istru od 13. septembra 1943. poslužili su kao solidan oslonac ZAVNOH-u da, poštivajući volju naroda i slijedeći načelo o samoodređenju, proklamirano od velikih sila, SSSR-a, Velike Britanije i SAD, 20. septembra 1943, odluči:

»1. Proglašuju se *ništavnima* svi ugovori, paktovi i konvencije koje su razne velikosrpske vlade sklopile s Italijom, a kojima su hrvatski krajevi

[64] Prema pisanju Viktora Cara Emina, inž. Rubinić je »naših istarskih brda list. Još prije tri-četiri godine potpisivao se Rubinić, kao i otac mu zidar po nadimku »Brajdar«. S brda su se naših spustili k moru, u Medveju, otkud se porodica preselila u Rijeku gdje se stari Brajdar upustio u neka građevna poduzeća. Najmlađi se sin Ivić u riječkim mađaronskim školama izrodio u Giovannija. Imao je tanak njuh: znao je uvijek s koje je strane kruh putrom namazan — kako bi to već naši rekli«. Usp. Viktor Car Emin, *Udesni dani,* članci i feljtoni, Zagreb 1951, str. 178—179.

[65] V. Car Emin, *Vdesni dani,* n. dj., str. 181; V. Antić, *Položaj Rijeke,* n. dj., str. 31—32; Giovanni Cucera Pino, *Izjava,* Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara (dalje: CHRPH)

[66] Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

[67] *Priključenje Istre Jugoslaviji,* Rijeka 1968, str. 163.

Istra, Rijeka, Zadar, Lošinj, Cres, Lastovo i ostali Kvarnerski otoci predani Italiji.

2. Proglašuju se *ništavnima* svi ugovori, paktovi i konvencije sklopljene između izdajnika hrvatskog naroda Pavelića i talijanske vlade, kojima su dijelovi *Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i dalmatinski otoci* predani Italiji.

3. Svi spomenuti hrvatski krajevi, tj. Istra, Rijeka, Zadar, anektirani dijelovi Hrvatskog primorja, Gorskog kotara, Dalmacije d svi jadranski otoci (uključivši ovamo i Lastovo, Cres, Lošinj i druge) *priključuju se matici zemlji* — Hrvatskoj, a putem nje novoj demokratskoj, bratskoj zajednici naroda Jugoslavije za koju se naši narodi bore.[68]

O toj odluci obaviještene su vlade savezničkih zemalja i čitava svjetska javnost. Kako je ZAVNOH već bio izrastao u predstavnički organ hrvatskog naroda, ta odluka prelazi okvire proglasa i političkog manifesta i ima državno-pravno značenje[69] jer je ZAVNOH istupao kao predstavnik naroda Hrvatske.

Kao organ demokratske, narodne vlasti ZAVNOH je bio svjestan činjenice da područja koja je Italija prigrabila, a koja je trebalo vratiti matici, naseljavaju dijelom i Talijani, pa im je spomenutom odlukom garantirana ravnopravnost s narodima Jugoslavije. Šest dana kasnije Pokrajinski NOO za Istru, na zasjedanju od 26. septembra, utvrdio je da će talijanska manjina u Istri uživati sva nacionalna prava, uključujući slobodu štampe, školovanja na materinjem jeziku, slobodu kulturnog razvitka itd.[70] Nova Jugoslavija bila je privlačna upravo zbog čvrsto proklamiranih načela da u njoj neće biti supremacije i majorizacije jednog naroda nad drugim, kako je to bilo za vrijeme bivše Jugoslavije, a posebno pod fašističkim režimom Italije.

Na konferenciji s najbližim suradnicima Hitler je 12. septembra 1943. naredio da se Balkan očisti od pobunjenika i na njemu zauvijek uspostavi red i mir.[71] Slična naređenja Hitler je već više puta izdavao, ali njemačke oružane snage nisu bile kadre da ih realiziraju. Na takvo optimističko naređenje Hitler je vjerojatno bio potaknut neočekivano brzim uspjehom njemačkih trupa u Italiji i mogućnostima njihova angažiranja u doglednoj budućnosti na tlu Jugoslavije.

U skladu s budućim planovima za sjeverni Jadran Hitler je 10. septembra naredio da se formira Operativno područje »Jadransko primorje« (Operationsgebiet »Adriatisches Küstenland«) kao posebna administrativna i vojno-politička jedinica.[72] Sačinjavali su je: Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Ljubljana, Kvarner, Sušak, Bakar, Čabar, Kastav i Krk. Područje je imalo biti »čvrsto povezano i jedinstveno vođeno kako bi se osigurali javni red i mir, osujetili pokušaji smetanja od raznoraznih elemenata i mobilizirale sve snage za pobjedonosno vođenje rata«.[73]

[68] Isto, str. 192.
[69] F e r d o Č u l i n o v i ć , *Riječka država,* Zagreb 1953, str. 106—109.
[70] *Priključenje Istre,* n. dj., str. 194.
[71] *Oslobodilački rat,* n. dj., str. 567.
[72] Dnevnik Vrhovne komande Wermachta od 17. septembra 1943, str. 1113 (prema: V. M a t e t i ć , *14. primorsko-goranska,* n. dj., str. 107—108.
[73] *Bollettino ufficiale della provincia del Carnaro.* No. 1, Ottobre 1943, — Febbraio 1944, Fiume 1944 — XXII, str. 6.

Teritorijalno je to područje ujedinjavalo vojnu i civilnu vlast na dijelovima koji su nekada pripadali Austro-Ugarskoj (Furlanija) i onim krajevima koje je Italija raznim ugovorima, uključujući i ugovore sklopljene u toku drugog svjetskog rata, sklopila s vladom bivše Jugoslavije i s marionetskim vladama koje je sama postavljala.[74]

Pripreme za formiranje komande ratne mornarice za Jadran počele su još 31. jula 1943. Za komandanta ratne mornarice na Jadranu, odnosno za admirala Jadrana, postavljen je kontra-admiral Joachim Lietzmann. Istočna obala Jadrana bila je podijeljena na tri operativna područja, i to: sjeverni Jadran (područje Tršćanskog zaljeva, Istra i dio Hrvatskog primorja do granice između Italije i NDH), Dalmacija i južni Jadran. Komanda sjevernog Jadrana prvobitno je potpala pod Mornaričku komandu zapadnog Jadrana (talijanska obala), ali je na zahtjev komandanta ratne mornarice istočnog Jadrana od 1. oktobra 1943. prešla pod njegovu komandu. Time je između Mornaričke komande Italije i Komandanta ratne mornarice Jadrana uspostavljena granica na Soči. Za komandanta operativnog područja sjevernog Jadrana postavljen je najprije kapetan bojnog broda Loyke koga je 26. septembra zamijenio Schmidt, oficir istog čina.[75]

Civilnu i vojnu vlast u novom području Nijemci su povjerili austrijskim nacistima. Tako je vrhovno zapovjedništvo područjem povjereno Friedrichu Raineru, Austrijancu;[76] uz njega je stajao »SS und polizie führer« Globutschnigg rodom iz Koruške, poznati nacist; zapovjedništvo Furlanijom povjereno je jednom austrijskom grofu; Rainerov savjetnik i njegov pomoćnik u Rijeci također su bili Austrijanci. U velikoj Njemačkoj i Austrija je vidjela svoju šansu u stvaranju srednje Evrope, u kojoj bi ona imala važnu ulogu.[77] U skladu s namjerama da ta područja kasnije priključi Trećem Reichu, Hitler je ovlastio Rainera »da u svoj upravni aparat ne uzima predstavnike Mussolinijeve fašističke partije«, pa je tako i Hofer, gaulajter Tirola, »za svoj administrativni aparat u ‚Operativnoj zoni Alpsko predgorje' angažirao isključivo folksdojčere južnog Tirola«.[78] Izdaja fašističke Italije riješila je Hitlera obaveze da s njom dijeli plijen poslije pobjede. Govorilo se da bi čak i Venecija mogla biti uključena u granice Trećeg Reicha, što je naročito pogodovalo austrijskim nacistima. U svjetlu tih činjenica treba gledati i na pitanje izbora riječkog prefekta dr Alesandra Spalatina umjesto fašiste i iredentiste Riccarda Gigantea. Nijemci su potiskivali utjecaj Italije, ali su iskoristili njeno ratno nasljeđe.

[74] Rapallskim ugovorom od 12. novembra 1920. Italija je dobila Istru, Slovensko primorje s Trstom i Goricom, a Rimskim ugovorom od 27. januara 1924. još i Rijeku. Tzv. Ljubljansku provinciju Italija je dobila 3. maja 1941, a 18. maja 1941. dio Hrvatskog primorja i Gorskog kotara.

[75] K. P r i b i l o v i ć, *Događaji,* n. dj., str. 71—72.

[76] Rainer je bio pravnik, bivši tršćanski đak i javni bilježnik u Austriji. Sjedište je imao najprije u Celovcu, a zatim u Trstu (Arhiv vojnoistorijskog instituta Beograd, k. 71-A, f. 3, dok. 2-a).

[77] S. O d i ć. *Neostvareni planovi,* n. dj., str. 136.

[78] Isto.

Također su vješto iskorištavali netrpeljivost između Talijana i Austrijanaca i neriješeno pitanje južnog Tirola, te su u Rijeci angažirali većinom Austrijance. Sa starim Sušaćanima, od kojih su neki bili protjerani iz Rijeke i ostali bez imovine, Austrijanci su na osnovi antitalijanstva lakše od Nijemaca nalazili zajednički jezik. Tako je prvi čin po dolasku Nijemaca na Sušak bio spuštanje talijanske i dizanje hrvatske zastave na sušačkom mostu.

Da su Nijemci imali teritorijalne pretenzije na čitavo »Jadransko primorje«, vidi se i po odnosima Trećeg Reicha prema zahtjevima NDH za Rijeku i Istru. Usprkos činjenici što je Pavelić za te pretenzije imao potporu njemačkog poslanika Siegfrida Kaschea i njemačkog opunomoćenog ministra za NDH Glaise von Horstenaua, Treći Reich čvrsto je ostao na pozicijama da se NDH ne daju nikakve koncesije na području »Jadranskog primorja«. U Zagrebu je prvih dana poslije kapitulacije Italije bila pripremljena ekipa koja je u Rijeci imala formirati veliku župu za područje Rijeke i Istre, zatim pomorsku obalnu komandu u Sušaku i organizirati vlast za oslobođeno područje Hrvatskog primorja i Gorskog kotara.[79] Kako je put preko Gorskog kotara bio pod kontrolom partizanskih snaga, ekipa se u Rijeku uputila preko Trsta. Međutim, po naredbi Rainera zadržana je u Trstu, a samo su se neki njeni članovi uspjeli autobusom probiti u Rijeku gdje im je puk. Völcher onemogućio svaku političku aktivnost. Rainer se odlučno usprotivio da se bilo koji dio teritorije pod njegovom komandom ustupa NDH. Naravno, to nije bio samo njegov stav već i stav nacističkog vodstva u Berlinu, koje ga je ovlastilo da tako postupi. Rainer je, istina, našao pogodan izgovor da opravda zadržavanje delegacije NDH u Trstu; ustvrdio je da se tome protivi »Talijanska socijalna republika«, da bi to povrijedilo nacionalne osjećaje Mussolinija i Talijana, ali je pravi razlog bio u njemačkoj politici prema tim područjima.

ORGANIZACIJA UPRAVNO-POLICIJSKOG APARATA POD NJEMAČKOM OKUPACIJOM

Policijske i obavještajne snage Nijemaca i kvislinga

Angažiranjem nekoliko divizija Nijemcima je uspjelo da stave pod svoju kontrolu najveći dio oslobođenih područja Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Zajedno s vojnim jedinicama došli su njihovi policajci i obavještajci — organizatori i operativci, sa zadatkom da organiziraju policijsku i obavještajnu službu. Istina, na teritoriji tzv. »Jadranskog primorja« oni taj posao nisu počinjali iz početka, jer su i pod Italijom imali obavještajce i obavještajne centre. U nastaloj situaciji te su snage reorganizirali, proširili i formirali dosta novih centara i ustanova koje su imale zadatak da se bave policijskom službom i obavještajnim radom.

[79] Opširnije o tome vidi: V. A n t i ć, *Položaj Rijeke,* n. dj., str. 26 i dalje; K. P r i b i l o v i ć, *Događaji,* n. dj., str. 78.

Kao što je za jedinice NOV bilo važno da saznaju jačinu, organizacijsko-formacijsku strukturu, planove, namjere i mogućnosti neprijateljskih jedinica, isto tako je bilo važno za rukovodstva i organizacije KPH i sve antifašističke organizacije i NOO-e da upoznaju organizaciju, planove i namjere policijskih i obavještajnih snaga u gradovima i naseljima pod neposrednom kontrolom neprijatelja, na poluoslobođenim i oslobođenim teritorijama. Čitava politička aktivnost snaga NOP-a odvijala se pod stalnom paskom i u neprekidnoj borbi s tim snagama. Zbog toga je potrebno bar u globalnim crtama ukazati na organizaciju i snage administrativno-upravnog i policijskog aparata na području Kvarnerske provincije.

NOP je imao dve fronte borbe — vanjsku koje su osnovni nosioci bile jedinice NOV i PO na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji i unutrašnju, koja je počivala na političkom i drugim oblicima borbe KP, antifašističkih organizacija i organa vlasti u okupiranim gradovima i područjima pod stalnom ili povremenom kontrolom neprijatelja.[80]

U Operativnom području »Jadransko primorje« bile su formirane dvije policijske zone, i to:

— tršćanska, koja je ohuvatala provincije: Goricu, Trstu, Pulu i Rijeku, i

— ljubljanska, koja je obuhvatala Ljubljanu i ostale teritorije iz bivše Ljubljanske provincije pod talijanskom okupacijom.[81]

U Italiji i na područjima koja je ona okupirala 1941. Nijemci su otprije imali svoja uporišta za obavještajni rad. U konkretnoj situaciji poslužio im je čitav zatečeni policijski i obavještajni aparat s dokumentacijom kojom su raspolagali. Tako je u Rijeci formirana nova SS i policijska komanda »Der SS-Und Polizeikomando für Provinz Quarnero«. Za njena šefa postavljen je SS-Obersturmbannfuhrer Traub.[82] U nadležnosti te komande pripali su sve teritorije bivše provincije Kvarner. Kako u Rijeku jedinice NOV nisu uspjele ući, Nijemci su odmah aktivirali zatečeni aparat fašističke vlasti. Na rukovodne položaje u tom aparatu Nijemci su postavili svoje ljude i nametnuli im svoj stil rada, čime su dobili vrlo solidnu bazu za dalje akcije.

Za Sušak i teritorije koji su potpale pod Operativno područje »Jadransko primorje« brigu o držanju reda i obavještajnom radu preuzeli su SD[83] odredi i Gestapo. Glavna ličnost u tom aparatu bio je zamjenik SS i policijskog komandanta SD kapetan Schlinzen. Operirao je najviše na Sušaku i našim političkim aktivistima bio poznat kao »šef Gestapoa«.

Komanda SD odreda bila je smještena u današnjoj ulici Proleterskih brigada broj 21. Raspolagala je s nekoliko oklopnih vozila za brze interven-

[80] Takva je podjela formalne prirode jer je KP rukovodila i oružanim formacijama i raznim oblicima borbe i otpora u okupiranim gradovima.

[81] Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (dalje: AVII), k. 7, f. 7, dok. 50.

[82] Vidi pismo Trauba upućeno Upravnom povjereniku za Sušak i Krk koje se nalazi u CHRPH.

[83] Sicherungsdierst — služba osiguranja.

cije. U dvorištu iste zgrade nalazili su se zatvori za smještaj i preslušavanje uhapšenih.

Komanda Gestapoa smjestila se u zgradi broj 22 šetališta 13. divizije. U prizemlju zgrade nalazio se zatvor. Jedno odjeljenje ove komande smjestilo se u Opatiji. S tim su odjeljenjem kasnije obilno surađivali četnici.

Navedene komande držale su sve konce policijskog i obavještajnog rada u Sušaku sa zaleđem. To su ostvarivale samostalnim radom i pomoću nekoliko transmisija koje su radile za njih.[84]

Jedan od organizatora obavještajnog rada za Gestapo na Sušaku bio je nekadašnji sušački fotograf Karlo Lau ritz, Volksdeutscher rodom iz Bele Crkve, koji je, vjerojatno po zadatku Gestapoa i došao u Sušak. Prije drugog svjetskog rata odlazio je nekoliko puta u Njemačku na izobrazbu za rad u obavještajnoj službi. Odmah po ulasku Nijemaca u Sušak osvanuo je u uniformi narednika Gestapoa i kao dobar poznavalac sušačkog društva uopće i ljevičarski orijentiranih kadrova posebno učinio je velike usluge Gestapou.[85]

Kao institucija u službi novog okupatora, u oktobru 1943, odmah poslije njemačke ofenzive na oslobođena područja Hrvatskog primorja, počela je funkcionirati Gradska policija. Tu su policiju zapravo organizirali talijanski fašisti kada su okupirali Sušak. Okupljala je bivše žandare i policajce. Za šefa joj je postavljen Gabrijel Korenčić, stari Sušačanin, koji je jedno vrijeme radio kao službenik hrvatskog konzulata u Rijeci.[86] Radio je za njemačku obavještajnu službu, a pristao je da radi i za NOP, te je dobio konspirativni nadimak Boltek. U toj policiji bilo je namješteno nekoliko zakletih neprijatelja NOP-a. Među njima se posebno isticao pristav Montana, odgovoran za likvidaciju mnogih političkih aktivista NOP-a. Na Sušak je došao iz Bosne gdje je počinio više zločina, te je poslije rata bio osuđen kao ratni zločinac.[87]

Za borbu protiv privredne sabotaže i krijumčarenja osnovana je Gospodarska policija (Wirtschaftspolizei). Međutim, tom se aktivnošću bavio samo jedan dio njenih službenika, a osnovna joj je preokupacija bila obavještajni rad. Njom je rukovodio poručnik Mennert, a okupljala je nekoliko oficira bivše jugoslavenske vojske i nekoliko bjelogardijaca. Među njima su se posebno isticali kapetan Dušan Šorak[88] i bjelogardijac Franc Bi-

[84] O podacima za agente iz bivše Jugoslavije, koji su se na Sušaku stavili u službu talijanskog okupatora, vidi u I poglavlju,

[85] Lauritz se na Sušak doselio 1931. i otvorio fotografsku radnju »Foto Desa«. Bio je obrazovan i društven čovjek, te je ubrzo stekao poznanstvo s velikim brojem Sušačana. U Njemačku je odlazio pod izgovorom da pohađa tečajeve za fotografiranje u koloru, a pohađao je, zapravo, obuku Gestapoa. Sudjelovao je u hapšenju i preslušavanju osumnjičenih pripadnika NOP-a, pregledavao zarobljenu partizansku poštu i dr. (prema pismenoj izjavi Živka Jovića, šefa Mjesnog obavještajnog centra [MOC] u Sušaku).

[86] Pismena izjava Živka Jovića autoru za ovaj rad.

[87] Isto.

[88] Šoraka je ubila jedna borbena grupa 19. augusta 1944 *(Primorski vjesnik,* br. 132, 29. augusta 1944.).

tene.[89] Šorak je organizirao mrežu obavještajaca i, prema informacijama obavještajnih organa NOP-a, bio je dosta dobro informiran o stanju NOP-a na Sušaku. Stoga su njegovi izvještaji više puta služili kao osnova za rasprave vrhova obavještajnog aparata na Sušaku. Iz te policije radio je za NOP poručnik bivšeg planinskog puka Popović.

Nijemci nisu dopustili ustašama da Sušak i teritorije koje je Italija anektirala »Rimskim ugovorima« priključe NDH, ali su iskoristili njihovu spremnost da služe novom okupatoru ovih krajeva, te su im omogućili da formiraju jedno odjeljenje ustaške nadzorne službe — policije. Njom je rukovodio Sušačanin Žunić, nastanjen u Zagrebu, veliki neprijatelj svega što je bilo progresivno orijentirano. Uz njega se isticao Sinovčić,[90] zadužen za propagandu i razglasnu stanicu na Sušaku. Poznati obavještajci ove službe bili su još i Franjo Grabar,[91] rodom s Grobničkog polja, i Košar,[92]

Zapaženu ulogu u ovoj službi i u policiji imao je ustaški pukovnik Vindakijević.[93] Na Sušak je došao uskoro poslije dolaska Nijemaca u uniformi njemačkog SS pukovnika. Bio je vrlo aktivan u organiziranju ustaškog redarstva i zajedno sa Žunićem i Sinovčićem uživao je povjerenje Nijemaca. Inicijator je mnogih akcija protiv NOP-a, odabiranja zarobljenih i pohapšenih pripadnika NOP-a za strijeljanje. Bio je jedna od glavnih ličnosti Gestapoa i kao čovjek od izuzetnog povjerenja sudjelovao je na sastancima na kojima se razrađivala taktika borbe protiv NOP-a i ocjenjivala valjanost izvještaja pojedinih agenata s terena.

Iz navedenih podataka vidi se kako je Nijemcima uspjelo da za relativno kratko vrijeme reorganiziraju policijske i obavještajne službe zatečene od Talijana i da organiziraju nove. U njih se uključilo i nekoliko Sušačana, dobrih poznavalaca prilika u građanskim i progresivno orijentiranim slojevima društva, te su upravo oni predstavljali veliku opasnost za aktiviste NOP-a. Nijemcima je uspjelo da oko svojih obavještajnih, policijskih i drugih centara okupe veći broj domaćih izdajnika nego što je to uspjelo Talijanima.

Snaga njemačkih jedinica sastojala se u njihovoj agresivnosti, pokretljivosti i manevarskoj sposobnosti. Poslije okupacije zapadnog dijela Hrvatskog primorja početkom oktobra 1943, zbog operativnih zahvata na drugim područjima, glavnina njemačkih jedinica napustila je područje Hrvatskog primorja, pa u posadnim jedinicama i za držanje okupirane teritorije Nijemci nisu imali dovoljno snaga. Da bi koliko-toliko udovoljili aspiracijama

[89] Bitenca je uhvatila jedna borbena grupa u Dragi i sprovela u Obavještajni centar za Hrvatsko primorje na slobodnu teritoriju odakle je nepažnjom staraža uspio pobjeći.

[90] Žunić i Sinovčić završili su školu Gestapoa u Njemačkoj.

[91] Ubijen je na stepenicama sušačke gimnazije 18. jula 1944 *(Primorski vjesnik,* br. 130, 3. augusta 1944).

[92] Ubijen je u današnjoj ulici 13. divizije, ispod podvožnjaka *(Glas Istre,* br. 6, god. III, 24. marta 1945).

[93] Vindakijević je bio generalštabni pukovnik bivše jugoslavenske vojske, a zatim ustaša. Borbene grupe pokušale su u dva maha na njega izvršiti atentat. Oba su puta oštetili njegov automobil, ali je on ostao nepovrijeđen.

NDH na ova područja i iskoristili njenu servilnost, dopustili su da se pod komandom domobranskih oficira formira Mjesno zapovjedništvo, kojemu je bio zadatak da pomaže Nijemcima u održavanju unutarnjeg reda, tj. da vrši redarstvenu i policijsku službu. Za zapovjednika postavljen je potpukovnik Hinko Resch.

Resch je 1. novembra 1943. zapisao u izvještaju nadležnim ministarstvima NDH uz, ostalo, i slijedeće:

> »Suradnja s Nijemcima upravo je odlična, naša je vojska dobila od njih sve potrebito. Ovo zapovjedništvo raspolaže za sada s oko 150 vojnika pozvanih u službu iz ovih krajeva, jednim radničkim odjeljenjem i motoriziranom jedinicom koja vrši ophodnju po okolici. Organizacija se nastavlja[...].«[84]

U izvještaju od 10. decembra 1943. Resch pobliže obavještava o rasporedu svojih snaga i navodi da na Sušaku ima jedan vod od 40 redara i 20 oružnika, na Krku 40 oružnika i redara, a u Kastvu i Sv. Mateju 30 domobrana.[95]

Ti izvještaji pokazuju da su domobranske snage na ovom području do kraja 1943. bile više nego skromne. U toku 1944. bilo je pokušaja da se od hrvatskog življa s područja okupacionog područja »Jadransko primorje« formiraju znatno jače snage, o čemu će kasnije biti govora.

Organizacija administrativno-upravnog aparata

Izbjeglička se vlada poslije kapitulacije Italije nije aktivno uključila u rasprave oko poslijeratnog razgraničenja između Italije i Jugoslavije, ali je njena politika postojala na Sušaku i u anektiranom dijelu Hrvatskog primorja preko jugoslavenski nastrojenog dijela građanstva. Jugoslavija je bila član antihitlerovske koalicije, pa iako se de facto nalazila pod okupacijom, ona je de jure postojala i kao država i kao ratni saveznik; njeno se zakonodavstvo nije moglo ignorirati, bar što se tiče teritorija koje su joj bile otrgnute »Rimskim ugovorima«. Građanski slojevi Sušaka, u dobroj mjeri projugoslavenski orijentirani, odmah poslije kapitulacije Italije, a naročito poslije bombardiranja Sušaka od Nijemaca 14. septembra i predviđanja njemačke ofenzive, pokušali su da se organiziraju i preuzmu vlast, pozivajući se na zakonodavstvo bivše Jugoslavije.

Na inicijativu bivšeg zamjenika gradonačelnika Sušaka Miroslava Kolacija formiran je »Privremeni građanski odbor« kao neka vrsta građanskog zastupstva koje je imalo preuzeti administrativne poslove grada.[96] U odbor su ušli bivši funkcioneri raznih državnih i općinskih organa iz doba bivše Jugoslavije: ministri, načelnik kotarskog suda, načelnik carinarnice, načelnik gradskog poglavarstva i neki drugi predstavnici građanskih slojeva. Po-

[94] Fotokopija dokumenta u CHRP.
[90] Isto.
[96] Bilješka autora iz razgovora s F. Špeharom, upravnim povjerenikom za Sušak i Krk od 17. marta 1970.

litička platforma odbora bila je da se osigura, makar i fiktivna, nezavisnost Sušaka sa zaleđem i otokom Krkom od Talijana i NDH. Odbor je naročito inzistirao na tome da u ovu administrativnu jedinicu uđe otok Krk zbog toga što je bio nastanjen hrvatskim življem, ali su na njemu i Talijani formirali neka uporišta uz obalu i svojatali ga za sebe.

Za Privremeni građanski odbor može se reći da je, s obzirom na političku orijentaciju njegovih članova, izražavao tendencije izbjegličke vlade i jugoslavenstva koje poznajemo iz doba bivše Jugoslavije. Sušačani se nikada nisu mirili s podjelom Sušaka i Rijeke na dva grada. Talijanski fašizam bio je toliko omražen na Sušaku da je njegovim građanskim slojevima bio dobrodošao svaki saveznik koji bi im omogućio da izbore neku vrstu nezavisnosti od Talijana. Pavelića i njegove ustaše Sušačani su smatrali izdajnicima hrvatstva i jugoslavenstva. U nastaloj situaciji htjeli su se »ograditi« od Pavelićeve »države« i njegove politike i staviti se u zaštitu lokalnih interesa Primoraca. I tehnički razlozi upućivali su na odvajanje anektiranog dijela Hrvatskog primorja i Gorskog kotara od NDH. Pruga Rijeka — Zagreb bila je stalno pod kontrolom snaga NOP-a i nije bilo izgleda da će se promet uspostaviti i osigurati redovno snabdijevanje stanovništva iz Zagreba. U prvim razgovorima predstavnika Odbora s vrhovnim zapovjednikom »Jadranskog primorja« drom Rainerom zahtijevano je da se Hrvatima s anektiranog dijela priznaju prava koja su im pripadala za vrijeme bivše Jugoslavije, da se potvrdi njeno zakonodavstvo i osigura nezavisnost od Talijana iz Rijeke. Budući da su se aprovizacija i druga materijalna dobra za opskrbu građanstva i novčana sredstva za isplatu administrativno-upravnog aparata morala pribavljati preko Rijeke, dogovoreno je da to obavlja Riječka prefektura, ali preko posebnog njemačkog delegata. Time se i formalno željela istaći nezavisnost Sušaka od vlasti riječkog prefekta.

U razgovorima s drom Rainerom pokrenuto je pitanje suradnje Upravnog povjereništva u Sušaku i Riječke prefekture, odnosno glavnih ljudi tih institucija. Poslije ulaska Nijemaca u Rijeku odlukom pukovnika Völchera, na dužnost riječkog prefekta postavljen je Riccardo Gigante[97] koji je bio poznat kao fašist i iredentist, te je zbog toga bio nepogodan za bilo kakvu suradnju. Odbor je izrazio rezerve u mogućnosti suradnje s riječkim prefektom Giganteom, te je Rainer pristao da se na taj položaj dovede osoba koja bi bila prihvatljiva i za sušačke Hrvate. Na prijedlog jedne grupe jugoslavenski orijentiranih političara Sušaka i Opatije[97®] za dužnost riječkog prefekta predložen je sudac riječkog apelacionog suda dr Aleksandro Spalatin koji je živio u Opatiji. Dr Spalatin je bio poznat kao antifašist, prihvatljiv i za Talijane i Hrvate. Rainer je taj prijedlog prihvatio.

Privremeni odbor organizirao je Upravno povjereništvo za Sušak i Krk, koje je preuzelo administrativno-upravne poslove. Odboru je bilo najteže riješiti izbor rukovodeće ličnosti. Ta je funkcija bila ponuđena bivšem mi-

[97] G. F o g a r , *Soto l'occupazione,* n. dj., str. 27.

[973] Prema kazivanju F. Špehara, u konzultacijama su sudjelovali Miroslav Kolacio, dr Josip Virant, Viktor Ružić i Franjo Špehar u ime sušačkog građanstva, a u ime opatijskih krugova dr Đuro Červar i dr Ante Grgurina.

nistru Viktoru Ružicu, zatim njegovu bratu Jurici kao bivšem načelniku grada, šefu Kotarskog suda Ivu Rojiću, advokatu Korleviću i drugima.

Svi su našli neki izgovor da se ne prihvate te funkcije. Konačno je odbor zaključio da bi advokat dr Fran Špehar, kao dobar poznavalac njemačkog, talijanskog i mađarskog jezika (koji je i prije prvog svjetskog rata službovao na Rijeci kod riječkog guvernatora) bio najpogodnija ličnost da uskladi razne interese na tom području. Poslije izvjesnog oklijevanja dr Špehar se prihvatio ponuđene funkcije,[98] te je time konstituirano Upravno povjereništvo za Sušak i Krk kao politička vlast, dok je vojno-policijsku vlast trebalo da organizira domobranski potpukovnik Hinko Resch." Odmah zatim konstituirane su i općinske uprave na područjima gdje su Nijemci uspjeli zagospodariti.

U prvim kontaktima s drom Rainerom predstavnici Privremenog odbora zahtijevali su:

— da se Hrvatima prizna neovisnost o talijanskoj državi i o gradskoj upravi u Rijeci;

— da se ne vrši regrutacija za vojne formacije koje bi kolidirale s rodoljubnim osjećajima građana;

— da se ne uzimaju taoci i ne strijeljaju nedužni građani za odmazdu, kao što su to radili Talijani.

Rainer je učinio izvjesne ustupke u pogledu nezavisnosti od Talijana i od ustaša, a obećao je da će udovoljiti i drugim zahtjevima pod uvjetom da nova uprava osigura red i mir na svom području. Ostalo je otvoreno pitanje policije, kome će biti podređena i kako će vršiti dužnost na području.[100] Međutim, pitanje policije i obavještajne službe odmah je raščišćeno jer su SD odredi i Gestapo te funkcije prisvojili, iako je formalno Mjesno zapovjedništvo trebalo da ujedinjuje ove službe.

Vrhovni povjerenik za operativno područje »Jadransko primorje« Friedrich Rainer, prije konstituiranja Upravnog povjereništva za Sušak i Krk, počeo je izdavati naredbe na osnovi kojih je nova njemačka civilna uprava funkcionirala. Tako je naredbom broj 4 od 14. oktobra 1943. kao platežno sredstvo za čitavo područje uvedena talijanska lira; naredbom broj 5 od 19. oktobra 1943. osnovan je izvanredni sud za javnu sigurnost, a naredbom broj 6 od 22. oktobra 1943. imenovani su u svim povjereništvima »savjetnici« (Berater), kojima je bilo povjereno »usklađivanje rada cjelokupne civilne i javne vlasti prema naredbama samog vrhovnog povjerenika«.[101]

Njemački »savjetnik« bio je značajna ličnost u Upravnom povjereništvu. Imao je stalan uvid u sve što se u njemu zbivalo ne radi informiranosti već da bi utjecao na tok događaja i kanalizirao ih prema interesima

[98] *La vedeta d'Italia,* 29. oktobra 1943.
[99] Fotokopija dokumenta u CHRP.
[100] Bilješka autora iz razgovora s F. Špeharom.
[101] V. A n t i ć, *Položaj Rijeke,* n. dj., str. 29.

njemačkog Reicha. Zatim su uvedeni »savjetnici« u tvornicama i na svim važnijim punktovima.

Time je manevarski prostor administrativno-upravnog aparata, proizvodnih i drugih radnih organizacija jako sužen; zapravo je uspotsavljen podanički odnos prema Nijemcima. Vremenom su Nijemci ignorirali i druga obećanja, te su mobilizirali ljude za rad na utvrđivanju u Primorju, Istri i za rad u Njemačkoj, a i za kvisliniške ustaško-domobranske formacije.

Podanički odnos prema organima Trećeg Reicha pobudio je razmišljanja kod ljudi koji su prihvatili obavezu da rade pod tim uvjetima. Postavilo se pitanje njihove odgovornosti prema NOP-u koji je jasno proklamirao načelo odgovornosti za suradnju s okupatorom, a isto tako i pitanje odgovornosti prema izbjegličkoj vladi koja također nije mogla, bar ne javno, deklarirati da eksponenti njene politike u zemlji javno surađuju s okupatorom. Radilo se o grupaciji građanskih političara koja je na početku oružane borbe protiv talijanskog okupatora prihvatila neke oblike suradnje s NOP-om, da bi se kasnije od te aktivnosti distancirala. Sada je ta garnitura ponudila svoje usluge novom okupatoru. U spletu nacionalnih osjećanja, klasnih interesa i drugih antagonizama, grupacija inače vještih političara, koja je dugo vremena igrala na kartu jugoslavenstva, uletjela je u otvorenu suradnju s okupatorom i time platformu jugoslavenstva spustila na veoma nizak nivo. Te su činjenice bili svjesni i organizatori igre oko preuzimanja administrativno-upravnog aparata, pa su jedni druge gurali u igru, ne želeći da se sami uhvate u kolo. U toj su igri nacionalni interesi žrtvovani za račun klasnih.

Organi NOP-a osuđivali su svaki oblik suradnje s okupatorom. Međutim, u konkretnoj situaciji pojavile su se neke grupacije koje su nudile svoje usluge novom okupatoru: ustaška, protalijanska fašističko-iredentistička i jugoslavenski nacionalisti. Sve tri grupacije eksponirale su se kao protivnici politike NOP-a, ali sve nisu bile jednako rezolutne u obračunu s njegovim pripadnicima. Protalijanska fašističko-iredentistička grupacija poslije pada fašizma i kapitulacije Italije nije bila ni brojna ni politički toliko utjecajna da bi ponovo organizirala vlast, ali je to mogla učiniti uz pomoć Nijemaca. Dr Rainer je u razgovoru s predstavnicima »Privremenog odbora« navijestio da će, on postaviti svoje ljude ako se sami ne organiziraju i ne preuzmu vlast[102] Mogao je dovesti istu garnituru Talijana iz Rijeke koja je napustila taj kraj, eventualno je ojačati novim ljudima, Talijanima, Austrijancima, Nijemcima itd. Ustaše su bezrezervno nudile svoje usluge. Njihov odnos prema progresivno orijentiranom dijelu stanovništva već je bio dobro poznat. I ono malo ustaša što je došlo na Sušak i na područje Upravnog povjereništva: Vindakijević, žunić, Sinovčić, Grabar, Košar, satnik lile i drugi, odreda su se upisali u popis ratnih zločinaca. Da je ta garnitura uspjela organizirati političku vlast bila bi za NOP vrlo neugodna.

Grupacija političara koja se zalagala za jugoslavenski buržoaski nacionalizam sve do kapitulacije Italije emotivno je bila protiv talijanske okupa-

102 vidi bilješku broj 96.

cije i protiv NOP-a, ali se u vojnom smislu nije angažirala ni protiv jednih ni drugih. Istina, iz te sredine formirali su se četnici i bjelogardisti, ali se ona nije željela angažirati u borbi ni na jednoj strani. Njena je filozofija bila: dobiti rat bez oružane borbe, politički, osloncem na saveznike koji će pobijediti i organizirati vlast po buržoaskom uzoru. Računali su na dolazak Nijemaca i na potiskivanje jedinica NOV, a i sami su željeli da se riješe vlasti NOO-a. Ocijenili su dalje da će Nijemci prihvatiti ponuđenu suradnju ili talijanskih fašista ili ustaša, a nijedna od te dvije grupacije nije im odgovarala kao nosilac političke vlasti. Također su brzo shvatili želje njemačkih i austrijskih nacista da područje sjevernog Jadrana zadrže za sebe, pa su to suparništvo pokušali iskoristili za svoje političke ambicije. Bilo im je jasno da ih mogu ostvariti samo ako ponude svoje usluge novom okupatoru. Nisu se željeli ekstremno eksponirati u borbi protiv NOP-a, već raditi »za narod« protiv utjecaja Talijana, ustaša i partizana, da u svojstvu »zaštitnika naroda« dočekaju iskrcavanje savezničkih snaga na područje sjevernog Jadrana, da i njima ponude svoje usluge i nastave vladati poslije rata.

Želje rukovodne garniture NDH da im se u novonastalim okolnostima vrate teritorije koje je Pavelić 1941. ustupio talijanskim fašistima nailazile su na razumijevanje i potporu jednog dijela utjecajnih političara i vojnika Trećeg Reicha. To je, uostalom, bila kakvatakva organizirana snaga koja je mogla zamijeniti dio oružanih snaga, policijskog i obavještajnog aparata i Nijemcima korisno poslužiti. Prihvaćajući ponudu jugoslavenskih nacionalista da organiziraju vlast na području Upravnog povjereništva za Sušak i Krk, Nijemci su im nametnuli domobranstvo i stare žandare i finance kao čuvare reda. Tako je došlo do savezništva između jugoslavenski orijentiranih nacionalista i NDH — dvije grupacije koje su imale oprečne poglede na poslijeratno uređenje Jugoslavije, jugoslavenski nacionalisti organizirali su političku vlast, iz njihovih se redova regrutirao administrativno-upravni aparat (koji je apsorbirao dobar dio aparata angažiranog od Talijana), ali je funkcioniranje te vlasti osiguravao vojno-policijski aparat regrutiran od Nijemaca i predstavnika NDH. To što su se jedni borili za buržoasku Jugoslaviju, a drugi protiv nje, nije im smetalo da uspješno surađuju sve do kraja rata.

Oko te grupacije kolebljivih političara, oportunista i karijerista na vlasti okupljali su se ljudi s podaničkim i činovničkim mentalitetom; njihova se životna filozofija sastojala u devizi: rat će dobiti onaj tko ga preživi! U skladu s tom devizom poslušno su služili gospodarima, ali su, ostajući dosljedni svom oportunizmu, bili skloni da u povoljnim okolnostima poslože i organima NOP-a. Zahvaljujući takvim političkim nazorima i vladanju dijela tog aparata, organima NOP-a bilo je lakše prodirati u njihove sredine, prikupljati potrebne informacije, dobivati materijalnu pomoć i stvarati uporišta NOP-a nego da je na njihova mjesta sjela garnitura ekstremista — talijanskih iredentista ili ustaška garnitura koja je iz Zagreba upućena na Sušak. Neke njihove akcije u »spasavanju naroda« pogodovale su politici i interesima NOP-a, o čemu će kasnije biti govora.

RAD KPH NA PREVLADAVANJU POLITIČKE I ORGANIZACIONE KRIZE NAKON NJEMAČKE OFENZIVE

Kapitulaciju Italije oduševljeno je pozdravio narod Istre i Hrvatskog primorja, koji se ponadao da je došao kraj rata. Politički aktivisti i organi vlasti izašli su iz ilegalnosti i predano obavljali zadatke oko mobilizacije novih boraca, izvlačenja ratnog i drugog materijala i obavljali čitav niz drugih poslova. U toj situaciji je trebalo organizirano i veoma brzo raditi. Organizacije KPH, omladinske organizacije, AFŽ i NOO-i bili su obiljem zadataka pritisnuti da izađu iz ilegalnosti i postave se u središte političke i radne aktivnosti. Za reakcionarne snage takva aktivnost bila je pouzdan dokaz njihove pripadnosti NOB-i. Poslije prodora Nijemaca u Pulu i Rijeku, a 15. septembra i u Sušak, političko se raspoloženje počelo mijenjati, narod je trezvenije i objektivnije procjenjivao situaciju, a reakcionarne snage, sakrivene ili pritajene do dolaska Nijemaca, počele su dizati glavu.

Politička situacija na teritoriju Upravnog povjereništva za Sušak i Krk

Ispred njemačkih trupa iz Sušaka izbjeglo je oko 3.000 stanovnika, koji su se smjestili po selima kotara Sušak. Tamošnje stanovništvo primilo ih je pod krov, a NOO-i su organizirali za njih prehranu. Kada se situacija nešto smirila, budući da su Nijemci u gradu bili dosta slabi a vlast još neorganizirana, mnoge izbjegle obitelji vratile su se u svoje domove.

U neugodnoj uspomeni ostao je Primorcima 7. oktobra 1943. Toga su se dana borbene jedinice i stanovništvo na prostoru između Sušaka, Grobničkog polja i Gornjeg Jelenja sa zapada i sjevera, te Hreljina s istoka, našli u čeličnom obruču njemačkih oklopnih, motoriziranih i pješadijskih jedinica. U munjevitom naletu Nijemci su razbili 2. i 3. brigadu 13. divizije i nanijeli im znatne gubitke. U gužvi i nastaloj panci stradao je i veći broj stanovništva, popaljeno je više kuća i nanesena velika materijalna šteta. Na nesreću, jedinice 13. divizije poražene su na očigled stanovništva, što se negativno odrazilo na njegovo moralno-političko stanje. Nekoliko dana poslije ofenzive Nijemci su nastavili represalije prema stanovništvu; uz pomoć rijetkih doušnika pronalazili su pojedine političke aktiviste i članove NOO-a, hapsili ih i odvodili u zatvore i logore, a njihove kuće i kuće osumnjičenih za skrivanje evakuiranog materijala bile su razorene ili popaljene.[103] Nešto iz materijalnih, a nešto iz psiholoških razloga Nijemci su opljačkali mnoge trgovine u Sušaku i drugim mjestima,[104] a bilo je i više slučajeva silovanja.[105] Na Sušaku je uveden policijski sat pod prijetnjom da će biti strijeljan svatko tko se ne bude pridržavao propisanog reda.

Grubim postupcima prema zarobljenim vojnicima i represalijama prema stanovništvu Nijemci su izazvali paniku u kojoj se dio stanovništva dao

[103] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje KP-271/692.
[104] Isto; KP-271/700.
[105] Isto.

u bijeg nasumce, u grupama i bez reda, pa je predstavljao pogodne ciljev za mitraljesku i topovsku vatru. Takvo vladanje povećalo je broj žrtav; Samo u Hreljinu na taj je način stradalo 90 do 100 ljudi,[106] dok se ukupa broj žrtava na tom terenu — vojnika i građana — procjenjuje na oko 400.[1'] Nijemci su utjerali »nezapamćeni strah« stanovništvu, tako da su ulice, pi tovi i staze po Hrvatskom primorju nekoliko dana bile potpuno puste.

Kada je poslije nekoliko dana prvi strah prošao i situacija se smirili pod utjecajem neprijateljske propagande, kolebljivaca i dezertera iz jedin ca NOV, počeo je val ogorčenja protiv partizana uopće i njihovih komandi a NOO-a posebno. U kritiziranju nije bilo mjere, zamjeralo im se na najsil nijim stvarima kao da su u njima »sjedili sami generali i maršali«.[108] Jedini se omladina nije pokolebala, već je nastavila vršiti svoju dužnost.[109]

I partijski komiteti našli su se pod udarom kritike. Okružni i neki ko tarski komiteti sklonili su se ispred njemačkih jedinica u teško pristupačni planine. Tamo su se zadržali predugo nakon što je ofenziva prošla, a realn: opasnost od neprijatelja prestala i kada su dvije trećine terena bile oslo bodene.[110]

Naglašena politička kriza nastala je samo u onim područjima prekc kojih su prošle njemačke divizije, dok je u ostalim krajevima situacija bik bolja. Valja istaći da su se i u ofenzivom zahvaćenim područjima članovi KP i mnogi politički aktivisti dobro držali, ali su, pritisnuti teretom i oštri nom kritike ljudi koji su ofenzivom pogođeni, politički bili dosta pasivni Izlive revolta pothranjivali su dezerteri, koji su napuštali jedinice i vraćali se u svoja sela i gradove. Da bi opravdali svoj postupak, širili su glasine o teškoćama partizanskog života i ratovanja, o nepravednim odnosima unutar partizanskih kolektiva itd.

[106] Isto, KP-271/725.
[107] AIHRPH. fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/692.
[108] Vidi bilješku 106.
[109] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/692.
[110] Razloge razočarenju i slabom moralno-političkom stanju naroda neki politički i obavještajni radnici vidjeli su u izoliranosti pojedinih političkih rukovodstava od narodnih masa. Tako jedan član Agitpropa CK KPH u izvještaju od 27 oktobra 1943. piše: »Sjedište se OK sada nalazi na jednom teško pristupačnom vrhuncu u šumi. Imajmo na umu, da je istovremeno oslobođeno 2/3 njihovog okruga. Postavlja se pitanje, zašto su išli na tu Zaratustrinu planinu. Radi sigurnosti A narod je dolje u selima i gradovima. Kad se oni tako sklanjaju jasno da to rade i KK, pa tako ide na niže[...]. Tako eto i Agitprop OK živi gore, on neposredno ne može pisati o problemima naroda, on neposredno ne učestvuje u pripremama za oktobarsku proslavu itd. Ja se u pitanje tog njihovog boravka nisam uplitao, nego samo Vama o tome pišem, da bi prvom prilikom o tome razgovarali s drugovima iz CK« (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/710). Na Tuhobiću su se tih dana nalazili KK Sušak, MK Sušak i dio MK Rijeka. Očigledno prevelika koncentracija na jednom mjestu najodgovornijih političkih kadrova s terena koji je ofenzivom bio najteže pogođen. MK KPH za Sušak konstituirao se 22. oktobra na Tuhobiću, a potkraj mjeseca se rekonstruirao. U Rijeku se prva vratila Ranka Bukvić početkom oktobra, dok se MK konstituirao tek u drugoj polovini decembra 1943. Pokrajinski obavještajni centar (POC) konstatirao je u izvještaju od 1. decembra 1943. da »pojedini članovi kotarskih komiteta i vojnih komandi nisu se vratili na svoj sektor ni poslije 15 dana« (AIHRPH fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/737).

Ulaskom jedinica NOV u Sušak i druge gradove uz obalu mobilizirani su i politički nepripremljeni građani za partizanski način ratovanja. Borci koji su u jedinice NOV i PO odlazili dobrovoljno bili su patriotskim i humanim pobudama motivirani da istraju u naporima. Na takvu političku pripremljenost i motiviranost novomobiliziranih boraca nije se moglo računati. Smatralo se da će i ti ljudi u borbama, uz intenzivan politički rad u jedinicama, politički brzo sazreti i ojačati jedinice NOV i PO.

Suočeni s teškoćama partizanskog načina života: dugim marševima, neredovitim spavanjem, oskudnom ishranom, nedostatkom stambenog prostora i drugim teškoćama, neki mobilizirani borci brzo su se pokolebali. Da bi izbjegli nastale teškoće i opasnosti, napuštali su jedinice i vraćali se kućama.

Prema izvještaju MK KPH za Sušak od 24. oktobra 1943.[111] narod koji je listom bio za partizane i u njima gledao nepobjedive borce — heroje, doživio je njihov neuspjeh, što ga je jako razočaralo jer je bio uvjeren u njihovu nepobjedivost. To razočaranje pothranjivali su dezerteri koji su dolazili ne samo iz bliže okolice već i od Ogulina, Drežnice i drugih udaljenih krajeva. Sušak je postao njihovo stjecište, jer se neki nisu smjeli vratiti u svoja mjesta pa su potražili utočište uz okupatora u zavjetrini njegova oružja provodili dane, ili su stupili u njegovu službu.

Nedovoljna, odnosno neobjektivna i tendenciozna informiranost naroda o stanju u jedinicama NOV i njihovim borbenim vrijednostima rezultirala je raspoloženjem jednog dijela stanovništva da treba spasavati što se spasiti može. Izvršen je pritisak na odbornike da se angažiraju za vraćanje boraca kućama a na komande mjesta da dezerterima daju propusnice za slobodno kretanje.[112] Žene su odlazile po svoje muževe, a razne krijumčarke donosile su pojedinim borcima poruke rodbine i civilna odijela za presvlačenje.

Osobito je teška situacija bila na otocima, gdje se prije kapitulacije Italije politički manje radilo. Na otok Krk vratilo se mnogo mobiliziranih boraca. Neki se nisu usudili doći kućama pa su se organizirali u jedinice izvan naselja. Hranu su im krišom donosile žene i druga rodbina, a bavili su se i pljačkom. Komanda Primorskog područja konstatirala je u izvještaju od 30. oktobra 1943. da se na otoku Krku u blizini svojih kuća krilo oko 130 dezertera.[113] Iz pojedinih općina vratila se većina novomobiliziranih; neki od njih stavljali su se u službu neprijatelja, a kako su dobro poznavali teren i ljude, predstavljali su veliku opasnost za odbornike i druge političke radnike. Da bi se spriječilo njihovo masovno stupanje u službu neprijatelja, organizacije KP dobile su zadatak da se povežu s njima i utječu na njihovo vladanje.[114]

[111] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/707.

[112] Na sušačkom punktu izdate su propusnice za slobodno kretanje jednom broju dezertera koje su oni iskoristili da prijeđu u grad umjesto da su organizirano vraćeni ili zadržani na punktu, da bi kasnije bili raspoređeni (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/737).

[113] Fotokopija dokumenta u CHRP.

[114] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/741.

Dezerterstvo je poslije njemačke ofenzive postalo problem ne samo za političke radnike na terenu već i za jedinice NOV i PO. Mobilizacijom su bili obuhvaćeni (ili su se dobrovoljno prijavili) i pojedini neprijateljski raspoloženi elementi, koji su okupljali oko sebe maiodušne i kolebljive borce i nagovarali ih da organizirano bježe. Srećom, dezerteri su isključivo bili novi borci, i to samo jedan njihov dio.[115] To znači da se mobilizacija kao mjera ipak isplatila, jer se znatan broj novih boraca uklopio u vojničke kolektive. Upornim političkim radom i borbom partijske su organizacije na terenu, istina s dosta muke, uspjele prevladati krizu izazvanu povratkom mobiliziranih boraca, ali se taj problem još dugo vremena povlačio i zaokupljao pažnju političkih aktivista.

Djelatnost organa kvislinške vlasti

Političku situaciju na području Upravnog povjereništva za Sušak i Krk pogoršavala je teška materijalna situacija, teškoće u snabdijevanju živežnim namirnicama i drugim potrebama za život. Mnogo ljudi ostalo je bez posla, mnoge obitelji bez hranilaca, a Nijemci su pljačkali i još više pogoršavali ionako teško stanje.

Teškoće u -ishrani, odjeći i obući uskoro su se osjetile i u jedinicama NOV i PO. Nešto materijala ostalo je još u skladištima, a nešto su Nijemci uspjeli preoteti, zaplijeniti ili uništiti; rezerve su se relativno brzo istrošile, a obnavljati ih je bilo dosta teško. Organizacije NOP-a u zatnoj su mjeri razbijene ili su u strahu od hapšenja i terora neprijatelja bile prisiljene na suzdržljivost. One su se ipak za relativno kratko vrijeme našle i počele pomagati u novcu i materijalu najugroženije obitelji, ali je ta pomoć bila nedovoljna, jer su potrebe prelazile njihove mogućnosti.

Neuspjeh jedinica NOV, defetizam dezertera, nezaposlenost i teškoće u ishrani vješto su iskoristili neki rukovodni ljudi i organi okupatorske vlasti da se predstave narodu kao njihovi zaštitnici i spasioci od Nijemaca i partizana. S njima uz bok nastupili su razni političari građanskog tipa, s namjerom da dokažu kako su njihova predviđanja bila realna a politički prema narodu ispravna. Svoju šansu da se predstave kao zaštitnici i dobrotvori naroda i da dobiju njegovo povjerenje vidjeli su nekoliko ključnih pitanja: u osiguranju prehrane stanovništva, u oslobađanju zarobljenih partizana i repatrijaciji iz talijanskih zatvora i logora pohapšenih radoljuba. Bez oklijevanja dali su se u akciju.

Čim su uspostavljene općinske uprave na područjima gdje su Nijemci uspjeli zagospodariti, počela je dioba aprovizacije, isplata mirovina i zarada malom broju zaposlenih građana. Naravno, sve to uz potrebne izraze lojalnosti novom režimu.

Uviđavajući da je sve što čine za prehranu i za zadovoljavanje ostalih potreba stanovništva malo, počeli su tu i tamo formirati odbore za prikup-

[115] Fotokopija dokumenta u CHRP.

ljanje narodne pomoći, a ti su odbori radili legalno. Cilj novih odbora, koji su imali raditi neovisno o NOO-ima ili usporedo s njima, bio je jasan: trebalo je i na taj način ratom izmučeno stanovništvo privući na njihovu stranu.[116]

U vrijeme njemačke ofenzive dospio je u njemačko zarobljeništvo znatan broj novih i manji broj starih boraca, koji su bili smješteni po kasarnama i javnim zgradama u Sušaku i Rijeci.[117] Prijetila je opasnost da će biti odvedeni u Njemačku na rad ili u zarobljeničke logore. Vlasti su se angažirale na njihovu oslobađanju pod izgovorom da se ne radi o dobrovoljcima, već o nasilno mobiliziranim građanima u vrijeme kada su partizani ovladali Hrvatskim primorjem. Na tom se zadatku posebno angažirao komandant Mjesnog zapovjedništva domobranski potpukovnik Hinko Resch. Organima kvislinške vlasti bilo je mnogo stalo do toga da se u očima naroda predstave kao zastupnici njegovih interesa i spasioci onih koji su dospjeli u njemačko zarobljeništvo. Kada ostvare taj cilj, smatrali su da će im uspjeti da od oslobođenih ljudi popune dotadašnje i formiraju nove domobranske i redarstvene jedinice i tako ojačaju svoje pozicije.

Nijemci su također imali svoju računicu sa zarobljenim partizanima. I njima je bilo stalo do toga da populariziraju, politički i vojnički ojačaju organe kvislinške vlasti i njihove vojne formacije, da umanje loš dojam što su ga kod naroda izazvali mnogobrojnim zločinima. Budući da su poslije ofenzive glavninu svojih snaga morali povući iz Hrvatskog primorja, nastojali su ojačati snage koje će raditi za njihove interese. Računali su da će se dio tih ljudi dobrovoljno javiti u organizaciju »Todt«, ili će ih nasilno mobilizirati i prisiliti na rad (što su kasnije i učinili). *4*

Resch je držao govore zarobljenim partizanima, radnicima po tvornicama i građanima Sušaka i drugih mjesta Hrvatskog primorja, apelirao na njih da ostanu mirni i pokorni novim vlastima, da porade na tome da se i ostali od partizana mobilizirani ili zavedeni vrate svojim kućama i da se »sačuva hrvatski narod od nepotrebnih žrtava«. Nijemci su najprije oslobodili zarobljenike iz Sušaka, a nešto kasnije i iz Rijeke. Tako su donekle ublažili silno negodovanje i mržnju naroda koju su izazvali brutalnim postupcima u vrijeme ofenzive i neposredno poslije nje. To je ocijenjeno kao zasluga Reschova, te mu je ugled kao spasioca naroda jako porastao. Ta se konstatacija sreće u više izvještaja partijskih rukovodstava i obavještajnih organa s terena posljednjih mjeseci 1943. Partijskim su rukovodstvima bili jasni motivi koji su naveli Nijemce da prihvate sugestije Rescha i garniture na vlasti, ali je to trebalo predočiti i narodu koji je o događajima rasuđivao onako kako su se odvijali pred njegovim očima. Krajnji rezultat te akcije bio je koristan za narod, a time i za organe NOP-a. Mnogi mladi i za borbu sposobni ljudi izvučeni su iz neprijateljskih kandži, od kojih se većina ponovno uključila u NOP. Prema podacima Riječke kvesture, oslobođeni zarobljenici iz riječkih logora (poslije prelaska na Sušak) listom su odlazili u

[116] AIHRPH, **fond** OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/768.
[117] **Vidi bilješku broj 106.**

partizane,[118] a veoma malo javljalo ih se na dobrovoljni rad u »Todt« i u domobranske i policijske snage.

Borba za mase postala je važna preokupacija svih desno orijentiranih snaga. Na sastancima rukovodnih garnitura tih snaga razrađivala se taktika te borbe i iskoristila svaka mogućnost da se narodu predstave kao njegovi zaštitnici. Jedna od takvih mjera bilo je i angažiranje na oslobađanju velikog broja interniranih iz talijanskih logora i zatvora. Nisu išli za generalnom amnestijom svih osuđenih od talijanskih vlasti, već su davali propusnice za slobodno kretanje rodbini s preporukama za njemačke komande logora i zatvora da se pojedinci ili grupe zatočenika puste na slobodu. Tu mogućnost iskoristili su mnogi roditelji s područja Upravnog povjereništva; krenuli su na dalek put do pojedinih logora i zatvora u Italiji i vratili se sa svojim sinovima i kćerima. U tu akciju ubacile su se i organizacije NOP-a, kojima je uspjelo osloboditi i prebaciti do Sušaka velik broj zatvorenika i interniraca.[119] Među njima je bilo dosta omladine i pristaša NOP-a s izgrađenim političkim stavovima o bitnim pitanjima NOB-e i s visokim borbenim moralom, željnih rada i političke afirmacije. Većina se odmah uključila u NOV i NOP i unijela dosta svježe krvi u tada prilično apatične mase.[120] Ali se vratio i velik broj staraca i djece kojima su domovi bili popaljeni i nisu imali sredstava za život. Većina njih smjestila se kod roditelja, rodbine i prijatelja, a o onima koji takvu mogućnost nisu imali brinuli su se NOO-i. Do kraja 1943. u Kastavštinu se vratilo oko 2000 interniraca, uglavnom bez krova nad glavom.[121]

Oslobođeni internirci iz drugih krajeva Hrvatske i Jugoslavije privremeno su bili smješteni u Sušaku i Rijeci. Oveća skupina nalazila se u rajonu Tvornice papira. Među njima je bilo nekoliko članova KP i već afirmiranih političkih radnika, kao što su Dragiša Maksimović (Nikšić), Mijo Grgin (Split), Marko Mustur (Boka Kotorska) i drugi. Politički aktivisti Sušaka stupili su s njima u vezu i omogućili im odlazak u najbliže jedinice NOV i povratak u svoje krajeve onima koji su to željeli. Tako su povratnici iz logora i zatvora postali značajan izvor za popunu jedinica NOV i političkih rukovodstava na terenu. I ovaj put, kao i prilikom oslobađanja zarobljenih boraca, okupatorske su vlasti bile izigrane; njihova namjera da tim snagama popunjavaju svoje redove ostala je neostavrena. Na odlazak velikog broja povratnika iz logora i zatvora u jedinice NOV reagirala je kvestura u Rijeci,[122] što je značilo upozorenje njemačkim i fašističkim vlastima da s takvom praksom prestanu.

Angažiranjem na oslobađanju od Nijemaca zarobljenih vojnika i velikog broja osuđenika i interniraca iz talijanskih logora i zatvora rukovodna

[118] Historijski arhiv Rijeka (dalje: HAR), Z. O. 2202, GNR br. 1897 od 2. januara 1944. i Z. O. 2202 br. 1846 od 26. januara 1944.

[119] Josipa Ružić i Davor Ritt prebacili su iz Padove grupu od 200 zatvorenika (Josipa Ružić, *Izjava,* MNR, sig. Fi/188). Na istom zadatku radila je i Zora Matijević.

[120] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/798.

[121] Isto, KP-272/768.

[122] HAR, Z. O. br. 1846 od 26. januara 1944.

garnitura Upravnog povjereništva i neke važnije ličnosti građanskih partija, ubirajući poene za sebe, objektivno su radili i za interese NOP-a[123] Mnogi oslobođeni internirci, u velikoj većini progresivno orijentirani i zadojeni mržnjom prema okupatoru, uključili su se među aktivne borce za novu Jugoslaviju. To su bili većinom politički osuđenici, koje su zatvori i logori učvrstili u njihovim uvjerenjima o potrebi borbe za oslobođenje.

Organizaciono sređivanje i jačanje KPH i antifašističkih organizacija

Uoči kapitulacije Italije partijska organizacija Sušaka brojila je 49 članova (Mjesni komitet i 12 ćelija), 11 kandidata (3 grupe) i 137 partijskih aktivista organiziranih u 41 aktiv. Prilikom oslobođenja Sušaka oko 1/3 članova i aktivista mobilizirana je u NOV. Nekoliko ih je samovoljno napustilo grad i prešlo rodbini na oslobođenu teritoriju, pa su isključeni iz članstva KPH. Većina se radom iskazala, te poslije ponovne okupacije Sušaka nisu mogli ostati u gradu. Iz straha od represalija mnogi politički aktivisti sklonili su se po selima kotara Sušak, o čemu je već bilo govora. U gradu je ostalo svega 7 članova (Tvornica papira) i jedna terenska organizacija. U skladu s novonastalom situacijom trebalo je izvršiti reorganizaciju Partije i svih antifašističkih organizacija. Nove ćelije formirane su tamo gdje su se komunisti našli po zadatku Partije. Mjesni komitet brojio je 5 članova,[124] a članstvo je bilo raspoređeno ovako: u Mjesnom NOO-u 10 članova, u Komandi mjesta Sušak 5, u Mjesnom i Rajonskom obavještajnom centru 3, u Mjesnom AFŽ 4 i na željezničkoj stanici Škrljevo dvije ćelije sa 7 članova. Od raspoređenih na rad po selima gdje su bile smještene izbjeglice[125] formirana je ćelija od 5 članova; 1 član KP i 1 partijski aktivist bili su poslani na otok Krk, također na politički rad među izbjeglicama, dok su 4 člana raspoređena na rad u druge organizacije.[126]

U vrijeme njemačke ofenzive partijske i antifašističke organizacije dobrim su dijelom razbijene, a rukovodstva prisiljena skloniti se ispred njemačkog terora. Petnaestak dana kasnije, kada se situacija nešto smirila, partijska i ostala rukovodstva počela su se vraćati na teren, okupljati članstvo i aktivirati politički život. Time je počela reorganizacija KPH i svih antifašističkih organizacija. Radi ocjene političke situacije održan je 22. oktobra 1943. sastanak novoformiranog MK KPH za Sušak, na kojemu se raspravljalo o sređivanju organizacija KP, NOO-a, AFŽ-a, SKOJ-a, USAOH-a i Agit-propa. Dužnost političkog sekretara MK privremeno je preuzeo Branko Suzanić Alija,[127] organizacionog Slava Krišković Era, brigu oko reorga-

[123] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/738.

[124] Članovi komiteta bili su: Janez Žirovnik Osman, sekretar i obavještajna djelatnost, Josip Jeličić Stanić, organizacioni sekretar, Nebomir Bloha Frane, NOO i Agitprop, Dora Žurga Marženka, AFŽ i Danica Hrvatin Daša, SKOJ i USAOJ.

[125] Izbjeglice iz Sušaka bile su razmještene po selima i mjestima: Škrljevo, Krasica, Sv. Kuzam, Bakar, Bakarac, Krišišće, Kraljevica, Praputnjak, Kukuljanovo,, Čavle, Cernik, Zlobin, Fužine i otok Krk.

[126] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/684.

[127] Isto, KP-271/707.

ORGANIZACIONO STANJE KK KPH ZA KASTAV ZA NOVEMBAR 1943.

o	Organizacije KPH									NOO							SKOJ			USAOH				AFŽ				
	KK KPH	članova	ćelija	članova	kand. gr.	kandid.	part. akt.	članova	KNOO	članova	općinski NOO	članova	NOO	članova	akcioni odbori	članova	KK SKOJ-a	članova	sk. grupa	članova	KO USAOH-a	članova	aktiva	članova	KO AFŽ-a	članova	općinski	članova	odbora	članova
odstva	i	6	-	-	-	-	-	—	1	5	-	-	-	-	-	—	1	5	—	—	1	5	—	—	1	6	-	-	—	-
r. 1	-	-	1	6																										
r. 2	-	-	1	4																										
r. 3	-	-	1	4																										
r. 4	-	-	1	4																										
r. 5	-	-	1	3																										
r. 6	-	-	1	4																										
r. 7	-	-	1	5																										
	-	-	1	3																										
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	43	-		-	-	-	-	10	44	-	-	12	50							
n	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	34	-		-	-	-	-	3	11	-	-	10	36							
O	1	6	s	33	-	-		-	1	5	19	77	-	-	-	-		5	13	55	i	5	22	86	1	6	-	-	-	-

nizacije NOO-a Ljudevit Majster Arpad, dok su Dora Žurga i Danica Hrvatin zadržale ranija zaduženja za rad sa ženama i omladinom. U gradu su u to vrijeme radile tri ćelije sa svega 10 članova, jedan partijski aktiv, nekoliko NOO-a, dok je od većih organizacija djelovao jedino Mjesni odbor USAOH-a.[128] MK i svi članovi KP, koji su već bili organizirani u ćelije i pojedinci koji se još nisu povezali, dobili su zadatak da pronalaze svoje drugove, da se što prije formiraju sva politička rukovodstva na nivou grada i organizacije u tvornicama i na terenu. Rasformirana je Komanda grada za Sušak, što je očigledno bila pogreška, a nova se nije formirala iako se o potrebi njena postojanja uskoro počelo govoriti i pisati.

Kotarske komitete KPH za Sušak, Krk i Kastav također je pogodila ofenziva, ali su se ubrzo snašli i nastavili rad u veoma složenoj političkoj situaciji. Sekretar KK KPH za Sušak Milan Smokvina Tvrdi izvijestio je 15. oktobra 1943. OK KPH za Hrvatsko primorje o situaciji na terenu poslije ofenzive i konstatirao da se KNOO-u izgubio trag i da odbornike traže po kućama da bi započeli rad, te da se KO AFŽ-a pasivizirao zbog bolesti Danice Majstorović Bele. U izvještaju se ne govori o radu drugih organizacija, ali se vidi da su se politički već aktivirale, da se štampa raspačavala, veza s KK KPH za Kastav redovno održavala itd.[129] Kotarske i seoske organizacije na Kastavštini počele su se također reorganizirati potkraj oktobra. Kod njih nije bilo velikih potresa, ali su neki članovi KP, NOO-a i antifašističkih organizacija, koji su u vrijeme prodora neprijatelja kroz Kastavštinu imali slabo držanje, bili izbačeni. Na njihova su mjesta došli oni koji su se u minulim događajima dobro držali. Do kraja 1943. intenzivno se razvijao politički rad. Partijskim je rukovodstvima uspjelo srediti organizacije, podignuti ugled NOB-e i političko raspoloženje stanovništva.

Reorganizirana i pomlađena partijska organizacija, novi NOO-i, omladinske i ženske organizacije okupili su velik broj građana i aktivirali ih na konkretnim zadacima. U svim je organizacijama bilo nešto starijih, ilegalnom radu vičnih članova koji su na konkretnim zadacima angažirali mlađe. Sastanci su se održavali češće, radni i teoretski kombinirano. Svima, a posebno mladim članovima trebalo je teoretskog znanja o temeljnim pitanjima oslobodilačke i revolucionarne borbe, o međunacionalnim odnosima, o agrarnim i socijalnim problemima itd. Unutrašnja i vanjskopolitička situacija povoljno se razvijala i davala obilje argumenata za političko djelovanje u masama. Na konferenciji šefova vlada savezničkih država u Teheranu[130]

[128] Prema izvještaju KK KPH za Sušak od 5. novembra 1943, MK KPH za Sušak ponovno je reorganiziran, a za sekretara je izabran Josip Jeličić Stanić, koji je do tada bio član KK KPH za Sušak (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/726). U Sušaku je tada već bilo 5 partijskih jedinica sa 23 člana, dok je kotar Sušak imao 4 jedinice sa 17 članova. Janez Žirovnik Osman bio je član KK zadužen da pomaže MK KPH za Sušak.

[129] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/692.

[130] Na konferenciji u Teheranu 1. decembra 1943. šefovi triju savezničkih država Roosevelt, Churchill i Staljin priznali su NOV Jugoslavije i odlučili da je »treba pomoći u najvećoj mogućoj mjeri u snabdijevanju i materijalu te operacijama komandosa«. Komandant Sredozemlja general Eisenhower dobio ie zadatak da pomogne u snabdijevanju NOV i u akcijama komandosa *(Oslobodilački rat,*

postignuta je suglasnost da se ojačaju napori svih sudionika rata, priznata je NOB naroda Jugoslavije i odlučeno da se ona materijalno pomaže. Porasle su nade u skoro otvaranje drugog fronta i mogućnosti iskrcavanja savezničkih snaga na područje sjevernog Jadrana,[131] a time i u skori završetak rata. Na unutrašnjem su se planu naročito pozitivno odrazile odluke AVNOJ-a o priključenju Rijeke i Istre Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji, Okupatorske i kvislinške snage nisu mogle kontrolirati teren, pa je i strah od njih počeo jenjavati. Novomobilizirani borci, koji su ostali u svojim jedinicama, obavijestili su svoje obitelji gdje se nalaze, a jedinice NOV počele su preuzimati inicijativu od okupatora. To je bio konkretan dokaz da su dezerteri svjesno obmanjivali narod pronoseći vijesti o slabostima i rasulu koje vlada u jedinicama NOV. Tada se počelo raditi na njihovom političkom diskreditiranju i izoliranju od masa. Problem dezerterstva još nije bio skinut s dnevnog reda, ali su mase počele osuđivati njihov postupak, javno se odupirati njihovoj propagandi i zahtijevati da se prihvate oružja i vrate u jedinice.[132]

Sumirajući ocjene moralno-političkog stanja naroda decembra 1943, u izvještajima MK i kotarskog komiteta KPH za Sušak i Kastav, može se zaključiti da je znatno porastao optimizam i vjera u pobjedu NOB. To se ne bi moglo reći za otok Krk, gdje je reakcija bila politički dosta aktivna, a organizacije NOP-a tek su se sređivale.

Početkom decembra 1943. Nijemci su počeli tražiti dobrovoljce za rad na utvrđenjima duž istarsko-primorske regije i za Njemačku. Odziv je bio vrlo slab. Učestali su i zahtijevi reakcionarnih snaga za primjenjivanje represivnih mjera protiv evidentiranih ili osumnjičenih pristaša NOP-a. KK KPH za Krk javio je 7. decembra 1943. da je u Baški uhapšeno 15, a u Krku 6 osoba.[133] Desetak dana kasnije izvijestio je KK KPH za Sušak da su u Škrljevu uhapšena 3 člana KP i 4 skojevke.[134] U Sušaku su uhapšene članice Mjesnog komiteta KPH, Dora Žurga Marženka i Danica Hrvatin Daša, zadužene za rad u AFŽ-u i SKOJ-u.[135] Bila su to ozbiljna upozorenja politi-

n. dj. str. 645). Stjecajem okolnosti vojna misija ratne mornarice NOV, koju je vodio dr Sergije Makiedo, dospjela je do štaba generala Eisenhowera i organizirala prebacivanje te pomoći do baze NOV na Visu (Radule Butorovdć — Albert Klun, *Tretja prekomorska brigada,* Nova Gorica 1967, str. 20).

[131] KK KPH za Krk izvijestio je 12. novembra 1943. da su se 1. novembra na otoka Lošinj iskrcala 3 talijanska oficira s jedne podmornice. Imali su dokumente od 8. engleske armije, koja se nalazila u južnoj Italiji, a bili su upućeni u »specijalnu« misiju u GŠ Hrvatske. 8. novembra 1943. iskrcala se grupa Engleza i Amerikanaca od 5 oficira i 4 podoficira u pratnji 20 mornara Talijana. Raspolagali su radio-stanicom, a došli su navodno s nalogom generala Eisenhowera da pronađu neke svoje ljude u Istri koji se kriju od Nijemaca. Radio-stanicom imali su uspostaviti vezu sa svojom bazom. Od grupe su u GŠH upućeni jedan major Amerikanac i jedan poručnik Englez, a ostalo je ljudstvo »njihovom privolom razoružano i pod neprimjetnom je paskom«, dok im je radio-stanica oduzeta (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/729).

[132] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/776.

[133] Isto, KP-272/741.

[134] Isto, KP-272/752.

[135] Isto.

ORGANIZACIONO STANJE MK KPH ZA SUŠAK ZA DECEMBAR 1943.

o	Organizacije KPH									NOO									SKOJ				USAOH				AFŽ						
	MK KPH	članova	ćelija	članova	kand. gr.	kandid.	part. akt.	članova	KNOO	članova	ra jonski NOO	članova	NOO	članova	aKcioni odbori	članova	MK SKOJ-a	članova	sk. grupa	članova	MO USAOH-a	članova	aktiva	članova	MO AFŽ-a	članova	općinski	članova	grupa	članova		
odstva	1	5	-	-	-	-	-	-	l	4	-	-	-	-	-	-	i	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
	-	-	2	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	9	-	-	-	-	-	-	-	l	4	-	-	-	-	-	-		
														1																2		
	—	-	1	4	1	4	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	l	4	-	-	-	-	-	-		
	—	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	li	4	-	—	-	-	2	8	-	-	3	13	-	-	-	-	-	-	
	-																															
Vidovo	—	-	1	5	-	-	4	14	-	-	5	23	-	-	6	22	-	-	1	4	-	-	3	11	-	-	-	-	-			
														1	4									*-								
	1	5	5	20	1	4	4	14	l	4	5	23	5	25	6	22	1	4	3	12	-	-	8	36	-	-	-	-	2			

ORGANIZACIONA SEMA KK KPH SUŠAK ZA DECEMBAR 1943.

o	Organizacije KPH									NOO						SKOJ			USAOH				AFŽ						
	KK KPH	članova	ćelija	članova	kand. gr.	kandid.	part. akt.	članova	KNOO	članova	općinski NOO	članova	NOO	članova	akcioni odbori	članova	KK SKOJ-a	članova	sk. grupa	članova	KO USAOH-a	članova	aktiva	članova	KO AFŽ-a	članova	općinski	članova	odbora	članova
odstva	i	7	-	-	-	-	-	-	i	9	-	-	-	*s'~*	-	-	i	8	-	-	i	7	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	1	4	1	5	-		-		-	-	5	27	-	-	-	-	3	16	-	-	4	17	-	-	-	-	2	
	-	-	1	6	i	5	-	-	-	-	-	-	5	24		-	-	-	7	26	-	-	6	22	-	-	-	-	5	2
	-	-	1	6	i	4	-	-	-	-	i	7	4	19		-	-	-	5	21	-	-	6	26	-	-	i	4	4	2
	-	-	1	5	-	-	1	5	-	-	-	-	1	5	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	2	10	-	-	i	5	1	ć		-	-	-	2	8	-	-	2	8	-	-	-	-	1	
	—	-	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	-	-	-	-	1	6	-	-	1	4	-	-	-	-	1	
													1	6		1													1	
													1	5																
	-	-	1	5	-	-	3	12	-	-	-	-	1	5		-	-	-	-	--	-	-	-	-	-	-	1	3	-	
	-	-	1	4	-	-	2	7	-	-	-	-	2	9	—4	-	-	-	3	11	-	-	3	12	-	-	-	-	1	
	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	2	11	-	-	1	5	-	-	-	-	-	
		-	1	10	i	5	2	10																						
	i	7	8	36	4	19	10	44	i	9	2	12	23	116	■*—		i	8	24	103	i	7	23	94	-	-	2	7	15	8

čkim aktivistima da budu oprezniji, da kompromitirani prijeđu u ilegalnost i u jedinice NOV, da se pojača rad uopće i borbena aktivnost posebno. KK je konstatirao da su u škrljevu uhapšena 3 kompromitirana člana KPH, ali se »nisu dali u partizane« iako su upozoravam na opasnost koja im prijeti.[136]

Potkraj decembra Nijemci su u pratnji kvislinga presvučenih u njemačke uniforme počeli masovno hapsiti stanovništvo. KK KPH za Sušak izvijestio je 31. decembra 1943. OK KPH da je prethodnog dana oko 02,30 sata počela blokada sela Hreljin, Zlobin i Praputnjak, a oko 06,30 pretres kuća i hapšenje svih muškaraca između 16 i 60 godina. Prilikom pretresa zaplijenjeno je nešto oružja i municije, listova, letaka i drugog propagandnog materijala i odvedeno oko 500 ljudi.[137]

Takvo ponašanje okupatora i njihovih slugu otvorili su oči onima koji su vjerovali u njihove dobre namjere da žele mir i red, da neće vršiti nasilje ni mobilizirati za rad i borbu protiv jedinica NOV itd. Sada se vidjelo da je puštanje zarobljenika i interniraca i suzdržavanje od ekstremnih mjera nasilja bila samo privremena mjera kojom se htjelo zadobiti povjerenje u novog okupatora i njegove organe vlasti, da bi se ti isti ljudi, milom ili silom, ponovo angažirali u okupatorskoj službi.

Od ljudi koji su u policijskom i obavještajnom aparatu okupatora radili za NOP partijska su rukovodstva bila upozorena da Gestapo priprema hapšenja. Stoga su poduzete mjere da se uz MK KPH predvidi još jedan koji bi mu služio kao rezerva za slučaj da njegovi članovi budu izdani i pohapšeni, odnosno prisiljeni napustiti grad i prijeći na oslobođenu teritoriju. To isto predviđalo se i za Mjesni odbor AFŽ i USAOH.[138]

Ta je mjera bila razumna jer su se na čelu organizacija ponovo našli neki aktivisti koji su otprije bili zapaženi, bilo u ilegalnom radu ili u vrijeme oslobođenja grada. Na žalost, plan nije pravovremeno proveden, a nije se saznalo ni vrijeme početka hapšenja ni osoba koje su bile na popisu.

Podatak o potrebi formiranja dvostrukog kotarskog komiteta KPH koji bi se aktivirao za slučaj da se kotar oslobodi i djelovao u sjeni za vrijeme ilegalnog rada, nalazimo u izvještaju KK KPH za Sušak od 4. decembra 1943 [139] 2a nastalu situaciju, u kojoj su se očekivale represalije okupatora, organizacije su se morale snalaziti kako da održe kontinuitet rada. Za grad Sušak takva praksa nije značila novost jer je i prije bilo slučajeva da su pojedini članovi rukovodstva, kada se ocijenilo da su kompromitirani, zamjenjivani nekompromitiranima. To je bila mjera opreznosti, sračunata na čuvanje kadrova tako potrebnih Partiji. Postojanje dvostrukih komiteta i rukovodstava drugih organizacija NOP-a predstavlja uspješan manevar Partije, kojim se osiguravalo da organizacije i u kritičnim situacijama ne ostanu bez rukovodstva. Za moguću buduću praksu takvo iskustvo ne bi trebalo potcijeniti ni zapostaviti, premda nema dovoljno elemenata za prosuđivanje koliko se ta praksa pokazala korisnom i kako se dugo primjenjivala.

[136] Isto.
[137] Isto, KP-272/773.
[138] Isto, KP-272/776.
[139] Isto, KP-272/738.

Navedene mjere okupatora nisu ozbiljnije potresle partijske i antifašističke organizacije. Organizaciono i politički one su bile dosta ojačale, te se nisu dale zbuniti. Iz pregleda organizacionog stanja grada i kotara Sušak i kotara Kastav za decembar 1943, vidi se da je u članstvu KPH, NOO-ima i odborima antifašističkih organizacija bilo angažirano nekoliko stotina političkih aktivista, što je predstavljalo snagu koja se nije mogla prigušiti.

Reorganizacija KPH i antifašističkih organizacija u Istri

Njemačkom ofenzivom jedinice NOV i PO u Istri bile su razbijene do te mjere da se nijedna nije održala. U borbama je poginulo najviše novomobiliziranih boraca i nešto civila. Mnogi su stradali u neopreznom i nekontroliranom bijegu kada su u masi nalijetali na njemačke tenkove i mitraljeze.[140] Razbijene su mnoge partijske i antifašističke organizacije i NOO-i. Strahovitom vatrom, surovošću i represalijama Nijemci su ulili strah, ali i izazvali mržnju stanovništva. Partijska i vojna rukovodstva bila su u velikoj opasnosti. Ipak su uspjela prevladati krizu i izvući se iz okruženja, pa je 8. oktobra 1943, dan poslije prestanka njemačke ofenzive, Partijsko rukovodstvo KPH za Istru poslalo OK KPH za Hrvatsko primorje izvještaj o situaciji.[141] Premda je sastav rukovodstva djelovao u krnjem sastavu, počelo je okupljanje političkih aktivista i organiziran politički rad. Već 9. oktobra održano je kratko savjetovanje dotad prikupljenih članova partijskog rukovodstva, na kojemu je zaključeno da se partijske i druge organizacije stvaraju od ljudi koji se nisu pokolebali i od istaknutih boraca, a da se istovremeno organizacije očiste od oportunista, paničara i samozvanih rukovodilaca koji su se nametnuli, a kasnije sabotirali borbu i organizacije NOP-a.[142] Nekoliko dana kasnije odlučeno je da se od partijskih ćelija formiraju kotarska partijska rukovodstva, partijski aktivi da prerastu u partijske jedinice, da se od najboljih političkih aktivista i boraca koji su se istakli u borbama formiraju partijski aktivi, te da se članovi partijskih rukovodstava oslobode privatnih poslova, povuku u ilegalnost i posvete partijskom radu.[143]

Prvo partijsko kotarsko rukovodstvo od 5 članova formirano je na Krasu (punkt). Zvalo se partijsko iako u njemu nije bilo nijednog člana KPH. Sekretar rukovodstva bio je kandidat KPH, a ostala četiri člana skojevci i članovi partijskog aktiva.[144] U formiranju su bila kotarska rukovodstva za Buzet i Labin. U nedostatku organiziranih članova KPH tako se moralo početi.

Iz rukovodstava je trebalo isključiti one koji u kritičnim časovima nisu pokazali dovoljno hrabrosti i rukovodilačkih kvaliteta, a kooptirati nove ljude. Tako su iz partijskog rukovodstva za Istru izostavljena dva člana,

[140] Isto, KP-272/686.
[141] Isto.
[142] Isto, KP-271/687.
[143] Isto, KP-271/689.
[144] Isto.

Pokrajinski NOO je reorganiziran,[145] a pristupilo se i formiranju kotarskih i okružnih NOO-a. Zbog gubitaka triju članova rukovodstva USAOH-a, odlučeno je da se ono formira iznova, da se popuni rukovodstvo SKOJ-a i izabere glavni odbor AFŽ-a.[146]

Na sastanku partijskog rukovodstva za Istru 26. i 27. oktobra 1943.[147] konstatirano je da na ovom terenu djeluju 33 člana i 25 kandidata KPH. Na tom je sastanku primljeno 7 novih članova i 5 kandidata. Za najboljih 7 organiziran je partijski tečaj, a Agit-prop (u formiranju) odmah je dobio zadatak da na terenu Istre osigura umnožavanje partijskih materijala i teoretsku izobrazbu članstva. Na sastanku je dalje dogovoreno da se teren podijeli na 11 kotareva, a neke ranije baze preformiraju. Novim kotarskim rukovodstvima naloženo je da na svojim terenima ispitaju mogućnost formiranja i opstanka borbenih jedinica, što je trebalo uskladiti s naporima koje je u tom smislu ulagao Operativni štab za Istru.

Na postavljenim se zadacima intenzivno radilo. Prioritetni zadaci bili su jačanje KPH, rad izvanpartijskih organizacija i NOO-a, mobilizacija ljudstva za jedinice NOV. Već je 10. novembra 1943. bilo formirano 10 kotarskih komiteta sa ukupno 47 članova, dok su se tri kotarska i dva mjesna komiteta još formirala. Parijskih aktiva bilo je 12 sa 75 članova. U raznim NOO-ima djelovalo je ukupno 1075 članova, u SKOJ-u 63, AFŽ-u 394, dok je rukovodstvo USAOH-a bilo u formiranju s ukupno 582 člana u kotarskim, općinskim, seoskim i drugim odborima i aktivima na terenu.[148] Pojačan je rad na mobilizaciji ljudi. Operativni štab vratio se iz Gorskog kotara u Istru i organizirano radio na formiranju novih jedinica. U vrijeme ofenzive borci su posakrivali oružje, a manje grupe odmah su poslije ofenzive započele borbenu aktivnost. Već je 19. oktobra djelovala četa od 50—60 ljudi na bazi 2 (Pazin),[149] a mjesec dana kasnije organizirano je 10 četa po 20—30 ljudi.[150] Do kraja novembra bilo ih je 13 razmještenih po čitavoj Istri. Razvile su veliku vojnu i političku aktivnost i manjim, ali uspješnim akcijama ponovo zadobile povjerenje naroda.

Partijsko rukovodstvo i Operativni štab za Istru počeli su političku borbu protiv reakcionarnih snaga organizaciono i vojnički ojačani. Nastala kriza utjecala je na političku polarizaciju masa. Vidjelo se tko su neprijatelji NOP-a, tko su kolebljivci i oportunisti, a tko čvrsti ljudi i pravi borci na koje NOP može računati. Iz članstva i rukovodstava pojedinih organizacija otpadali su svojom voljom ili su bili isključeni oni članovi koji nisu mogli

[145] U novi Pokrajinski NOO ušli su Joakim Rakovac, seljak, Ante Cerovac, službenik, Drago Ivančić, seljak, Miho Milanović, radnik, Silva Kopitar, učiteljica, član rukovodstva SKOJ-a, Alma Pikunić, radnica, Božo Kalčić, radnik, član prvog rukovodstva KPH za Istru, Ćiro Raner, intelektualac, Srećko Stipanić, svećenik i Ante Mauša, radnik. Izuzimajući Stipanića, svi su bili članovi KPH (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/732).

[146] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/732.

[147] Članovi rukovodstva bili su Silvo Milenić, Josip Matas, Milka Milenić, Vlado Juričić, Božo Kalčić, Djubo Drndić i Ante Drndić.

[148] Vidi tabelu.

[149] Fotokopija filma kod autora.

[150] Isto.

nositi breme oslobodilačke i revolucionarne borbe, a primani su novi, aktivniji i borbeniji.

U vrijeme oslobođenja Istre uništen je stari upravni aparat. Većina ljudi iz tog aparata pobjegla je, nešto je fašista likvidirano, a neke su Nijemci uspjeli osloboditi te su se ponovo aktivirali. Tražili su, uz nagrade, sve koji su u vrijeme oslobođenja Istre bili na rukovodnim položajima. Anglofili su također počeli dizati glave i propagirati misao da bez Engleza nema oslobođenja.[151]

Opasnost za sudbinu Istre dolazila je i od službene talijanske vlade i njene propagande, odnosno od zajedničkih saveznika — Engleza i Amerikanaca. Ulazak Italije u rat na strani saveznika izazvao je sumnju u krajnje namjere toga savezništva. Nije se znalo uz kakvu je cijenu Italija ušla u rat protiv Njemačke. Sumnjalo se da bi ta cijena mogla biti očuvanje teritorijalnog integriteta kontinentalne Italije, što je bilo ravno novom Versaillesu. Stoga se borba protiv reakcionarnih snaga, onih koje su se oslanjale na talijansku ili na izbjegličku vladu Jugoslavije, postavljala kao prioritetan zadatak. Tim je snagama trebalo suziti prostor za djelovanje, a to je bilo moguće intenzivnom propagandom i prekrivanjem čitavog područja NOO--ima, partijskim i antifašističkim organizacijama, jedinicama NOV i PO.

Poboljšanju i efikasnosti političkog rada znatno je pridonijela prva tehnika za umnožavanje vijesti i drugih materijala. Kako je štampa (i centralna i lokalna), koja je u Istru upućivana iz Agit-propa OK KPH za Hrvatsko primorje, mnogo zakašnjavala, OK je u Istru poslao iz Gorskog kotara Antu Drndića Stipu sa zadatkom da organizira rad Agit-propa i Prop-odjela. To je učinjeno u prvoj polovini novembra 1943. Na Planiku, iznad sela Semići, najprije je počeo izlaziti *Istarski vjesnik* kao informativni list — tjednik i *Glas Istre* kao mjesečnik. Za borce Istre štampan je *Partizanski vjesnik,* leci, brošure i drugi materijali.

Budući da su istarski gradovi uz obalu pretežno ili dijelom bili naseljeni talijanskim življem, trebalo je za njihovo vezivanje za NOP organizirati rukovodstvo i tehniku za agitaciono-propagandni rad. U partijskom rukovodstvu KPH za Istru zadužen je jedan član za rad s talijanskom manjinom i formirano posebno rukovodstvo od četiri Talijana i dva Hrvata, koji su dobro govorili talijanski.[152] To je rukovodstvo dobilo zadatak da uspostavi i što čvršće veze s KP Italije tad i suradnje.

Početkom decembra 1943. organizirano je izlaženje lista *II Nostro Giornale,* namijenjenog talijanskoj manjini i učvršćivanju bratstva i borbenog jedinstva među Hrvatima i Talijanima Istre. Uređivao ga je Vincenzo Gigante Ugo, koji je od KP Italije poslan u Hrvatsko primorje i Istru da prouči organizaciju i rad partizana i da se sa stečenim iskustvima vrati u Italiju.

[151] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/687.
[152] U rukovodstvu su bila i dva člana MK KPH za Rijeku: Augusto Ferri i Ermano Solieri Marino (fotokopija dokumenta kod autora).

a) Formiranje Oblasnog komiteta KPH za Istru

Premda je za vrijeme njemačke ofenzive poginulo mnogo boraca NOV i građana Istre, moral naroda brzo je bio povraćen. Politički radnici i vojni rukovodioci mogli su se po selima kretati i raditi, a narod je opet masovno prilazio NOP-u. Opet su postojale velike mogućnosti za mobilizaciju većine bivših boraca i građana koji bi radili za NOP. Minuli događaji bili su velika škola kako treba raditi. Partijska rukovodstva smogla su dovoljno snage da se kritički i samokritički osvrnu na učinjene propuste i greške i izvuku pouke za budući rad. Ocijenjeno je da je u ustanku prevladavala spontanost, da Partija nije bila ni brojno ni organizaciono toliko jaka da bi mogla povesti mase. Politička i vojna rukovodstva nisu uspjela realno procijeniti situaciju i držati konce u svojim rukama, tako da je na više mjesta došlo do prijevremenog napuštanja položaja i spasavanja glava umjesto jedinica itd. Na sastanku partijskog rukovodstva KPH za Istru od 26. i 27. oktobra 1943. izvršena je detaljna, ali i vrlo stroga kritička analiza držanja rukovodstava i pojedinaca u njima. Učinjene greške uočene su, a pojedinci su se samokritički ponijeli, što je bio znak njihove riješenosti da se slični propusti neće ponoviti. Upravo imponira samokritičnost Milenića i Matasa, a i drugih rukovodilaca. Uočavanje vlastitih grešaka i izražena spremnost komunista da se drugačije vladaju bila je i ostala njihova vrlina. Međutim, pretjerana kritičnost nekih postupaka Operativnog štaba i pojedinaca u njemu nije najbolje shvaćena, te je došlo do određenih nesporazuma koji su na zajedničkim sastancima ispravljeni. Istini za volju, Operativni štab također je počinio nekoliko krupnih grešaka u rasporedu snaga, jer ih je razvukao, nije ostavio rezerve za intervencije, a komunikaciju Trst — Rijeka potpuno je prepustio neprijatelju tako da je ovaj neometano upravo tim pravcem doveo nove snage i zaposjeo istočne padine Učke, onemogućivši organizirano povlačenje snaga u Gorski kotar. Kasnije se slične greške nisu ponavljale.

Detaljnom analizom minulih događaja zaključeno je da su rukovodne snage, političke i vojne, koje su ostale ili su se naknadno vratile u Istru, bile preslabe za organiziranje svih potencijalnih snaga koje su se u tim okolnostima nudile. Partijsko rukovodstvo za Istru interveniralo je da jedna ekipa članova iz OK KPH za HP dođe u Istru, obiđe teren i na samom mjestu prouči situaciju i utvrdi potrebe u kadrovima koji bi tim zadacima mogli odgovoriti. Stanje NOP-a u Istri bilo je u to vrijeme problem ne samo OK već i CK KPH, te su u obilazak Istre upućeni Jakov Blažević i Mate Kršul.[153] Do toga obilaska došlo je u prvoj polovini novembra, nakon čega je sekretar OK KPH za Hrvatsko primorje 18. novembra 1943. izvijestio CK KPH da je partijsko rukovodstvo za Istru, sa oko 50 članova KPH koji rade u antifašističkim organizacijama i ne žive pravim partijskim životom, preslabo da bi moglo udovoljiti svim svojim zadacima: CK-u predstavljen je problem kadrova kao centralni problem Istre. Istra je u to vrijeme raspolagala sa dosta ljudi odanih NOB-i, ali sa slabom ideološkom spremom da bi se mogli angažirati kao agitatori i politički radnici u širem smislu. Kako

[153] AIHRPH, fond CK KPH, KP-31/2045.

je organizaciji Partije i ideološkoj izgradnji njenih kadrova trebalo poklonuti posebnu pažnju, a to je bio preduvjet za ponovnu mobilizaciju snaga i jačanje borbenih jedinica, aktualiziran je povratak Istrana koji su radili i borili se u raznim ustanovama i jedinicama u Hrvatskoj, zatim slanja u Istru kadrova iz Primorja i drugih krajeva Hrvatske itd. U konkretnoj situaciji samo se na taj način mogao brzo podići ugled NOB-e u Istri i prigušiti utjecaj reakcionarnih snaga, što je zahtijevao interes borbe protiv tih snaga na unutrašnjem i na međunarodnom planu. Odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a o prisajedinjenju Istre Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji trebalo je izboriti na istarskom tlu a ne izvan njega.

KPH u Istri počela se za takvu borbu ozbiljno pripremati. Radi toga je 10. decembra 1943. održano partijsko savjetovanje na kojemu su donesene preporuke za dalji rad.[154] Savjetovanju je prisustvovalo 150 delegata iz cijele Istre, uključujući Pulu i Rijeku. Trajalo je dva dana. Pored ostalog zaključeno je da se za 25. decembra 1943. sazove partijska konferencija za Istru.[155]

Prvoj partijskoj konferenciji KPH za Istru prisustvovalo je 80 delegata. U ime CK KPH prisustvovao joj je Marko Belinić. Za komuniste i NOP u Istri to je bio veoma značajan događaj. Na njoj su razmatrani minuli događaji, sumirani rezultati rada i doneseni zaključci za budući rad. Također je zaključeno da Konferencija izabere Oblasni komitet KPH za Istru i da se sva druga rukovodstva preformiraju ili nanovo formiraju u oblasna, da se formiraju okružni komiteti KPH za Pulu, Pazin, Poreč, Buzet i Rijeku. Na konferenciji je izabran Oblasni komitet u sastavu: Joakim Rakovac, Dušan Diminić, Dina Zlatić, Ljubo Drndić, Andrija Tus, Lovro Milenić, Romano Glažar, Viktor Hajon i Božo Glažar.[156]

Nekoliko dana kasnije, 29. XII 1943, održana je prva oblasna konferencija SKOJ-a za Istru u prisutnosti 115 delegata. U ime CK KPH konferenciji je prisustvovao Marko Belinić, u ime Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske Martin Rojnić, a u ime Oblasnog komiteta KPH za Istru Dina Zlatić i Ljubo Drndić. Konferencija je izabrala Oblasni komitet SKOJ-a u sastavu Gašpar Gašparović Vanjka, politički sekretar, Celestin Niko Katunar, organizacioni sekretar, Raduna Ban Mira, Štefica Kopitar Silva, Dušan Cvetić, Niko Pavletić i dr. kao članovi.[157]

Nakon što su Jakov Blažević i Mate Kršul obišli Istru, pripremajući se za partijsko savjetovanje i konferenciju, politički radnici u Istri udvostručili su napore da konsolidiraju redove KPH. Za kratko vrijeme podvostručen je broj članova KPH, te ih je potkraj 1943. bilo 85. Na partijskom savjetovanju od 10. decembra 1943. »svečano« je primljeno 20 novih članova. Kandidata KPH bilo je 36 i 13 simpatizerskih grupa sa 75 članova.[158]

[154] Fotokopija dokumenta kod autora.
[155] *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1953, str. 316.
[156] Isto.
[157] Isto, str. 316—317.
[108] Fotokopija dokumenta kod autora.

Potkraj godine znatno su ojačali NOO-i. Formiran je Pokrajinski NOO, 2 okružna, 8 kotarskih, 16 općinskih i 134 seoska, ukupno 884 odbornika.[159]

Omladinske i ženske organizacije također su povećale broj članova. Do kraja 1943. formirano je 9 općinskih i 117 seoskih odbora USAOH-a, 1 kotarski, 5 općinskih i 56 seoskih odbora AFŽ-a.[160]

Ojačale su i borbene jedinice, te se počelo razmišljati o formiranju bataljona i krupnijih formacija za čišćenje manjih neprijateljskih uporišta i za oslobađanje pojedinih područja.

Održavanje konferencije i izbor oblasnih, okružnih, kotarskih i općinskih rukovodstava predstavljalo je krupan korak u sređivanju političkih prilika u Istri. Iz sastava pojedinih rukovodstava vidi se da je u Istru došao znatan broj već iskusnih rukovodilaca iz Hrvatskog primorja i drugih krajeva Hrvatske. Taj trend jačanja političkih i vojnih rukovodstava u Istri nastavljen je i u narednom periodu. Iz tih se činjenica može zaključiti da je u CK KPH potkraj 1943. prevladalo uvjerenje da sređivanju stanja u Istri treba pokloniti više pažnje nego prije. Urodio je plodom i napor da se političke prilike u Istri srede, pa se 1944. mogla dočekati mirnije i s realnim izgledima da će se situacija razvijati u korist NOP-a.

Političke prilike i razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Rijeci

Neposredno prije kapitulacije Italije formiran je MK KPH za Rijeku. Time su postavljeni solidni temelji organizacijama NOP-a u industrijskim poduzećima i pojedinim rajonima u gradu. U MK angažirani su dugogodišnji borci protiv fašizma, cijenjeni u građanstvu i među radnicima svojih kolektiva. Luciano Kruljac Zio, Giovanni (Pino) Cucera Giorgio, Andrija Petrić Gigi, Zvonimir (Miro) Gudač Bura, uz pomoć članova iz KK KPH za Kastav i MK i KK KPH za Sušak, bili su spremni da rješavaju teške probleme koje je situacija nametala. Ermano Solieri Marino za kratko vrijeme svoga djelovanja pokazao se vrlo dobrim organizatorom. Ruža Bukvić Ranka uspješno je povezivala i usklađivala njihov rad, i Mjesni komitet se dao na posao. U svim većim tvornicama formirani su tvornički odbori, po rajonima rajonski, a organizirane su i udarničke trojke za borbene akcije.[161]

Kapitulacija Italije stvorila je nove mogućnosti za rad svim progresivno orijentiranim snagama. Fašistima je uspjelo da zadrže vlast u Rijeci do dolaska Nijemaca, a onda su im počeli služiti. MK KPH morao je rješavati niz konkretnih zadataka i u gradu i na oslobođenoj teritoriji. Dolaskom Nijemaca u grad ekonomska i politička situacija znatno se izmijenila. Neke su tvornice obustavile rad, mnogo ljudi ostalo je bez posla i sredstava za život. Zaposleni radnici dobivali su plaću u bonovima koje je bilo teško unovčiti.[162] Ekonomske teškoće i njemačka okupacija izazvali su nezadovoljstvo

[159] Isto.
[160] Isto.
[161] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-172,/777.
[162] Isto.

građana. A kada su tvornice počele obnavljati rad, njemačke su vlasti počele ucjenjivati radnike i službenike da stupe u službu nacifašista. Komitet je uvjeravao radnike i službenike da ne primaju takve obveze, već da se prebace na oslobođenu teritoriju i stupe u Riječki bataljon, koji se nalazio u Kastavštini. Uspostavljena je veza sa Štabom 2. sušačko-kastavskog odreda da se pojedincima omogući kretanje preko teritorije koju su jedinice Odreda kontrolirale.[163]

Poslije ulaska Nijemaca u grad MK KPH reorganizirao se tako što je iz njegova sastava formiran Izvršni komitet, koji je izašao na oslobođenu teritoriju i smjestio se u selu Saršoni u Kastavštini. Nekoliko članova ostalo je u gradu sa zadatkom da koordinira rad organizacija i djeluju inicijativno i prema uputama Izvršnog komiteta. U Izvršni komitet ušla su tri člana MK KPH Rijeka, i to: Ermano Solieri Marino, Luciano Kruljac Zio i Ruža Bukvić Ranka, Augusto Ferri (Agostino), član KPI, koji je kao oficir talijanske armije prije kapitulacije Italije prebjegao na oslobođenu teritoriju i neko vrijeme boravio pri OK KPH za Hrvatsko primorje bio je od OK upućen u Kastavštinu sa zadatkom da pomogne riječkoj partijskoj organizaciji u formiranju Riječkog bataljona.[164]

U Izvršnom komitetu zadaci su bili podijeljeni ovako: Ermano Solieri, politički sekretar, Ruža Bukvić, organizacioni sekretar, Augusto Ferri za agitaciju i propagandu i Luciano Kruljac za rad Riječkog komiteta za oslobođenje.[165]

Budući da je velik broj radnika ostao bez posla, tvorničke se ćelije nisu dovoljno osjećale. Članove KPH i poznate borce antifašiste iz tvornica trebalo je povezati u ulične organizacije i na njih prenijeti težište borbe za oslobođenje grada. Rajonske ćelije, sastavljene pretežno od radnika, mogle su udovoljiti tom zadatku i za kratko vrijeme postale su uporišta političkih i drugih oblika borbe protiv novog okupatora i ostataka fašizma. Od članova tih organizacija i njihovih najbližih suradnika trebalo je formirati udarne grupe (brigade — gruppo d'azioni partigiani), koje su imale zadatak da samostalno ili zajedno s partizanima pokreću borbene akcije u gradu.

Poduzete su i mjere da se što veći broj antifašista (sociajlista, demokršćana, liberala, politički neodlučnih radnika i građana) uključi u zajedničku borbu protiv fašizma i njemačke okupacije. Cilj je bio da se sve te snage okupe u Narodnooslobodilačkoj fronti (Fronte nazionale di liberazione). Za rukovođenje tim snagama formiran je Riječki komitet za oslobođenje od četiri člana na čelu s Lucianom Kruljcem, poznatim antifašistom i uglednim Riječaninom. Pokrenuta je akcija da se okupe žene i omladina.

Poslije kapitulacije Italije u Rijeci su se protiv NOP-a angažirali neki građanski političari, anglofili i njima slični, a počeli su se okupljati i auto-

[163] Isto.

[164] Podatke o A. Ferriju dali su autoru rukovodioci Riječkog bataljona i politički aktivisti Rijeke: Giacomo Rebezz, Berto Labus, Josip Pucikar i Gino Kmet 9. marta 1974. Značajnu ulogu Ferrija više je puta isticao i Mate Kršul, sekretar OK KPH za Hrvatsko primorje.

[165] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/675.

nomasi. Polazna osnova njihove političke aktivnosti bila je politika čekanja, neangažiranja i umrtvljivanja svake akcije, jer je sve riješeno ili će biti riješeno u Londonu. Manji dio autonomaša pristupio je Fronti za nacionalno oslobođenje, ali se većina protivila svakom angažiranju na liniji NOP-a.

I ustaše su pokušavale organizirati neka politička uporišta na Rijeci. Formirali su svoj odbor na Sušaku pa su pokušali organizirati i u Rijeci. Na jedan od sastanaka odbora pozvali su Riječanina Franju Kordića, koji se poslije pada fašizma vratio iz talijanskog zatočeništva i uključio u aktivan rad za NOP. Organizatori sastanka zahtijevali su od Kordića da u Rijeci organizira »samo 100 Hrvata« koji bi Nijemcima podnijeli peticiju da se Rijeka preda NDH.[166] Taj je pokušaj propao, jer među Hrvatima u Rijeci i u uvjetima legalnog rada nisu mogli naći minimalan broj svojih pristaša da takav zahtjev podnesu.

a) Formiranje, borbe i razbijanje Riječkog bataljona

Općem naporu za uključivanje većeg broja boraca u jedinice NOV i za oslobođenje šire teritorije priključila se i riječka organizacija. Zbog miješanog sastava stanovništva Rijeke ocijenjeno je da bi politički bilo korisno ako bi se od Riječana formirala posebna jedinica. MK KPH Rijeka nastojao je odmah po kapitulaciji Italije da što više Riječana, Hrvata i Talijana antifašista, potakne da se jave kao dobrovoljci u jedinice NOV. Kako prvih dana po kapitulaciji nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se Rijeka napadne i razoruža njen garnizon, kojom bi prilikom posebne odgovorne zadatke imali ljudi regrutirani u gradu, data je direktiva da se dobrovoljci prebacuju na Sušak koji je bio u rukama partizana, ili u Kastavštinu gdje je trebalo formirati Riječki bataljon.

OK KPH za Hrvatsko primorje još je prije kapitulacije Italije zastupao ideju da se od vojnika i starješina antifašista koji su napuštali talijanske jedinice i prelazili na stranu partizana formira posebna jedinica. Takva bi jedinica pozitivno djelovala na one pojedince i grupe koji su se kolebali i plašili neizvjesnosti kada prijeđu na partizansku teritoriju. U konkretnoj situaciji OK je inzistirao na formiranju Riječkog bataljona. S tim zadatkom poslao je u Kastavštinu Augusta Ferrija, koji je među Talijanima bio poznat kao i ugledni antifašist i komunist. S istim zadatkom vraćen je iz Brinja i Riječanin Bruno Vlah, predratni član i organizator KP u Rijeci, i još nekoliko Talijana koji su prije i za vrijeme kapitulacije Italije iz Rijeke i drugih gradova Primorja izbjegli na oslobođenu teritoriju.[167]

Neposredno poslije kapitulacije Italije iz grada i kotara Sušak te iz Kastavštine odlazile su kolone novih boraca, dobrovoljaca i mobiliziranih, u jedinice NOV. Iz Rijeke se moglo računati samo na dobrovoljce. I oni su odlazili preko Sušaka u Kastavštinu. U selu Rubeši (Kastavština) za neko-

[166] Luciano Michelazzd, Giovanni Cucera, Berto Labus i Petar Klausberger, *Izjava,* str. 8 (fotokopija kod autora). Izvornik dokumenata čuva se u redakciji časopisa »Panorama«.

[167] Podatke o Riječkom bataljonu prikupio Lucifero Martini.

liko dana prikupilo se dvadesetak boraca pod rukovodstvom Mirka Ćubrega i Silvana Broznića.[168] Borci koji su odlazili preko Sušaka prikupljali su se u kasarni na Trsatu. Poslije nekoliko dana njih pedesetak pod komandom Josipa Pucikara krenulo je na Krasicu, gdje su dobili vojničku opremu, naoružali se i produžili put u Kastavštinu.[16?]

Premda se bataljon tek formirao već je prvih dana po kapitulaciji Italije funkcionirala privremena komanda s Mirkom Ćubregom kao komandantom i Josipom Pucikarom i Silvanom Broznićem kao prvim rukovodiocima bataljona. Prva akcija izvedena je 15. septembra — napad na električnu centralu u Matuljima. Zatim je slijedio napad na karabinjersku stanicu i razoružanje 20 karabinijera. Istoga dana napadnuto je i zaplijenjeno skladište municije, kojom je prilikom zarobljeno 8 fašista i više njih ubijeno ručnim bombama u podrumu zgrade. Fašistima je stiglo pojačanje, pa se odred boraca morao povući. U tim borbama poginuo je Mirko Ćubreg, prvi komandant bataljona, i ranjen njegov zamjenik Josip Pucikar; poginulo je i ranjeno još nekoliko boraca.[170]

Iz talijanskih zatvora i logora pristizali su odbjegli politički osuđenici i odmah se uključivali u bataljon, a novi dobrovoljci dolazili su iz Rijeke. Broj boraca svakim se danom povećavao, borba s neprijateljem pojačavala se i sve se više ukazivala potreba da se jedinica, koja je de facto već postojala i borila se, vojnički sredi, tj. da se ljudstvo rasporedi po manjim jedinicama, postavi komandni sastav i službeno proglasi bataljonom. Neutvrđenog je dana, što je moglo biti 20. ili 21. septembra 1943, u Viškovu (Sv. Matej) formiran Riječki bataljon. Za komandanta je određen Ladislao Tomee, za njegova zamjenika Silvano Broznić, za političkog komesara Giacomo Rebez, a za njegova zamjenika Bruno Vlah.[171] Nešto kasnije u bataljon je na dužnost obavještajnog oficira došao Miljenko Mladenić Jovo.[172] Službenom formiranju bataljona prisustvovali su: u ime 2. sušačko-kastavskog odreda Anton Pilepić, komandant Odreda, u ime OK KPH za Hrvatsko primorje Romano Glažar, u ime bataljona Garibaldi kapetan Landoni, iz MK KPH Rijeka Ruža Bukvić Ranka, Luciano Kruljac i Alojz Kirn, a u ime KPI Ermano Solieri Marino.[173]

Po direktivi Augusta Ferrija formirana je partijska jedinica u sastavu: Bruno Vlah, sekretar, i članovi: Giacomo Rebez, Ladislao Tomee, Silvano Broznić, Gino Kmet, Silvio Baicich, Natale Brunetti, Bibi Kiss, Luciano Bellina i Lajos Kiss.[174]

[168] *Glas Istre,* od 2. marta 1946.
[169] Vidi bilješku broj 164.
[170] Vidi bilješku broj 164 i 169.
[171] *La Voce del Popolo,* 9. novembra 1963.
[172] Izjava M. Mladenića autoru. Prema kazivanju Ruže Bukvić Ranke, Mladenić je s njom i Ermanom Solierijem stigao na Tuhobić 15. novembra 1943. u KK KPH za Sušak.
[173] Prema podacima što ih je prikupio Lucifero Martini, izjavama Ruže Bukvić i Romana Glažara autoru.
[174] Isto.

Bataljon je dobio zadatak da brani južni i jugozapadni dio fronte prema Rijeci i komunikaciju Rijeka — Trst i da u tim rajonima izvodi akcije. Na tim ga je položajima zatekla njemačka ofenziva 2. oktobra 1943. Bataljon je bio razbijen na tri dijela. Grupa od 40—50 boraca, oko zamjenika komesara Bruna Vlaha i vodnog delegata Gina Kmeta, probijala se preko Obruča. Na tom dijelu fonte, prilikom pokušaja proboja, poginuo je komandant Odreda Anton Pilepič i više boraca. Od Riječkog bataljona probio se do Gerova vodni delegat Gino Kmet sa 15 boraca.[175] Bruno Vlah je s ostatkom boraca te grupe zarobljen. Grupa oko političkog komesara Rebeza (oko 25 ljudi) probijala se prema izvoru Rječine, u selu Trnovici ostavila je jedan top i pokušala je neuspjeli proboj preko Grobinštine, a zatim preko Gumanca. Poslije ovog drugog neuspjelog pokušaja proboja ispod Gumanca grupa se raspala. Ostatak bataljona razbježao se ili je bio zarobljen.[176] Zarobljenike su Nijemci smjestili u kasarnu Diaz u Rijeci.[177] Na intervenciju domobranskog pukovnika Rescha većina ih je kasnije oslobođena, a manji broj politički sumnjivih interniran je u Njemačku.

b) Konsolidacija narodnooslobodilačkog pokreta u Rijeci poslije njemačke ofenzive

Njemačka ofenziva sve je poremetila i pokrenula sa svojih mjesta. Poslije razbijanja Riječkog bataljona Izvršni komitet KPH za Rijeku privremeno se sklonio dok glavnina njemačke vojske nije prošla, a zatim se uputio u Gorski kotar. Sekretar KK KPH za Sušak Milan Smokvina Tvrdi izvijestio je 15. oktobra 1943. OK KPH da su tog jutra na njihov punkt na Tuhobiću stigli Ermano Solieri Marino i Ruža Bukvić Ranka. Zamolio je da netko iz OK dođe i pomogne da se nastala situacija sredi.[178]

Do povratka članova Izvršnog komiteta u Rijeku trebalo je čekati 15 do 30 dana. Za to vrijeme članovi Komiteta i drugi politički radnici, koji su ostali u Rijeci, nastavili su rad. Giovanni (Pino) Cucera, Franjo Kordić, Berto Labus, Karlo Kodre, Amadeo Uršić, Giuseppe Smerdelj, Zvonimir Gudač, Petar Klausberger, Ljubomira Rodica Nađa i drugi radili su na sređivanju i jačanju organizacija. Tako je u oktobru u stanu Petra Klausbergera održan sastanak između Labusa, Uršića, Smerdelja i Rodice. Dogovoreno je da se formira gradski centar koji bi ujedinjavao i usmjerivao rad terenskih organizacija, a u kojemu bi bile zastupane i veće tvornice.

Početkom novembra 1943. vratila se u grad Ruža Bukvić Ranka. Njenim dolaskom organizacija je u gradu živnula. Održano je nekoliko sastanaka političkih aktivista iz rajonskih organizacija i industrijskih poduzeća. Na njima je nastavljena prije započeta rasprava o formiranju gradskih rukovodstava. U tim raspravama došlo se do zaključka da su veze s radnicima nekih većih tvornica još dosta slabe, da nema pregleda stanja i rada svih

ns i $_{z}$j$_{ava}$ Gina Kmeta i grupe rukovodilaca Riječkog bataljona autoru.

[177] Danas zgrada Tehničkog i Ekonomskog fakulteta.
[178] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje KP-271/692.

organizacija, da se ne radi organizirano ild. U vezi s tim zaključeno je da se najprije uspostave sigurnije veze s organizacijama na terenu, osigura ravnomjerna zastupanost svih struktura, pa da se tek tada počnu formirati gradska rukovodstva.

Početkom novembra 1943. u OK KPH za Hrvatsko primorje prevladalo je uvjerenje da Rijeku treba posebno tretirati. U njoj je postojala jezgra političkih aktivista i bivših boraca Riječkog bataljona koji su se vratili u grad, ali i mnogo potencijalnih političkih aktivista i boraca koje je trebalo aktivirati. Nezadovoljstvo zbog njemačke okupacije, mnogo nezaposlenih ili poluzaposlenih, nestašica živežnih namirnica i drugih potreba za život, tretman Italije kao okupirane zemlje itd. pružali su povoljne uvjete za antifašistički rad. Uza sve napore koje su pojedini politički aktivisti u gradu ulagali da ožive taj rad, očekivanih rezultata nije bilo. Organizacije su bile razbijene, a pojedinci, zaplašeni terorom Nijemaca i fašista, uzdržavali su se od svake političke aktivnosti.[179] S talijanskim antifašistima, iako je većina njih prihvatila platformu NOP-a Jugoslavije, još nisu bila riješena sva pitanja. Naime, neki su od njih s dosta rezerve primili odluke o prisajedijenju Rijeke i Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji, te su optuživali KPH da se pretvorila u nacionalnu partiju, da je revolucionarnu borbu svela na antifašističku itd.[180] U tome su se isticali neki intelektualci, a rasprave na toj liniji poticali su i autonomaši. Neki talijanski komunisti i antifašisti usklađivali su i u novonastaloj situaciji svoju političku aktivnost prema direktivama KPI. U vrijeme dok je Ermano Solieri, službeni predstavnik KPI u Rijeci, boravio na oslobođenoj teritoriji u CK KPH i OK KPH za Hrvatsko primorje, neki politički aktivisti Talijani održavali su veze sa centralom KPI u Trstu.[181] Tada je i KPI drukčije gledala na oružanu borbu protiv Nijemaca i fašista, jer stavovi o tom važnom pitanju između dvije partije nisu bili još usklađeni. Poslije razgovora s rukovodnim ljudima iz CK KPH i OK KPH za Hrvatsko primorje i detaljnijeg izučavanja politike i prakse NOP-a, Ermano Solieri prihvatio je stavove i politiku KPH prema oružanoj borbi i takvu politiku provodio kada se vratio u Rijeku.[182] Međutim, nju ipak nisu, bar ne za određeno vrijeme, prihvatili svi politički aktivisti Talijani, pa je bilo rezervi i opozicionarskog stava pojednaca.

Uporedo s upućivanjem partijskih i političkih radnika u Itru došli su u Rijeku i neki iskusni ilegalnom radu vični ljudi. Tako je iz OK KPH poslan član komiteta Romano Glažar sa zadatkom da formira novi gradski komitet KPH i preuzme rukovođenje njime, a iz KK KPH za Sušak upućeni su Vilim Martinis i Oskar Piškulić, koji se vratio iz zatvora.

[179] Isto, KP-272/776.

[180] Isto.

[181] Prema kazivanju Berta Labusa i grupe političkih aktivista Rijeke autoru, Karlo Kodre išao je u Trst početkom novembra 1943, prije ugovorenog sastanka na kome je trebao raspravljati o modalitetima organiziranja i suradnje KPH s KPI, da u Sekciji KPI u Trstu primi direktive za rad.

[182] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/734.

Poslije prethodno izvršenih konzultacija i priprema, 19. decembra 1943. u stanu Cucere održan je osnivački sastanak MK KPH za Rijeku.[183] Sastanak je počeo u sastavu: Romano Glažar, Vilim Martinis, Oskar Piškulić, Ermano Solieri, Ruža Bukvić i Ljubomira Rodica Nada. U drugoj prostoriji stana (kuhinji) čekali su Giovanni Cucera i Berto Labus. Kasnije su i oni pozvani na sastanak, a Labus je izložio stavove članova KP Talijana, koji su poslije njemačke ofenzive djelovali u gradu. Labus se zalagao da se prije definitivnog zauzimanja stavova o nekim pitanjima konzultira Sekcija KPI u Trstu. To je izazvalo negodovanje prisutnih, jer je Ermano Solieri a ne Labus bio opunomoćeni predstavnik KPI, a on je prihvatio programsku orijentaciju KPH u NOB. Na tom sastanku nisu bila riješena sva pitanja odnosa članova KPH i KPI, ali se MK konstituirao i za sekretara izabrao Romana Glažara.[184]

183 Većina autora memoraske građe smatra da je osnivački sastanak MK KPH za Rijeku održan potkraj novembra ili početkom decembra 1943. Međutim, iz izvornih se dokumenata vidi da je to moralo biti kasnije. Naime, OK i KK KPH za Sušak poduzeli su znatno ranije mjere da se u Rijeci oživi politička aktivnost na liniji NOP-a. Tako se iz jednog izvještaja (bez datuma) R. Glažara, koji je najvjerojatnije pisan početkom novembra 1943, vidi da je Ruža Bukvić Ranka tih dana stigla u Rijeku i da je uz nju bila vrlo aktivna Ljubomira Rodica Neđa koja se vratila iz internacije, da u Rijeci aktivno rade »dva druga i dvije drugarice«, te da treba vidjeti gdje se »nalaze ostaci fiumanskog bataljona«. Dalje Glažar konstatira: »sa naše strane trebat će mnogo napora da se počne jedanput s radom kako treba u tom carstvu oportunizma« (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/776). Iz izvještaja KK KPH za Sušak od 4. decembra 1943. vidi se da je Martinis prethodni dan na sastanku KK bio kooptiran za člana tog komiteta sa zaduženjem da radi u Rijeci (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/738). Također se iz izvještaja KK KPH za Sušak od 17. decembra 1943. vidi da je Oskar Piškulić Žuti, ranije član toga komiteta, bio zadužen da radi u Sušaku, »gdje poznaje dosta ljudi, osobito onih koji su došli sada s njime iz internacije« (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/752). Sastanku navedenog KK prisustvovali su Mate Kršul, Romano Glažar i Anka Berus. Na sastanku nije bilo govora o formiranju MK KPH za Rijeku mada se raspravljalo o nekim kadrovskim pitanjima. Sve to upućuje na zaključak da se osnivački sastanak MK KPH za Rijeku mogao održati poslije ovih sastanaka, jer su Martinis, Piškulić i Glažar nakon formiranja toga komiteta definitivno prešli na politički rad u Rijeku i nisu više bili članovi komiteta na sušačkoj strani, izuzev Glažara koji je i dalje ostao član OK. U sjećanjima na te dane, neki autori memorarske građe zamjenjuju slanje pojedinih komunista u grad i pripreme sastanaka na kojima se raspravljalo o kadrovima koji su dolazili u obzir za MK i MNO, a održavani su u novembru i prvoj polovici decembra s konstituirajućim sastankom. Zato je najvjerojatnije da je sastanak održan 19. decembra, a taj datum je nađen i u pismenoj izjavi Giovannija Cucere Pina.

184 Izvorni dokument s ovog sastanka nije sačuvan, a izjave sudionika ne slažu se u nekim pojedinostima. Iz pregleda organizacionog stanja Oblasnog komiteta KPH za Istru za januar 1944.. vidi se da je MK KPH za Rijeku brojio 7 članova, 5 muškaraca i 2 žene (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-286/ /25). Zna se da je jedna žena bila Ruža Bukvić, a druga je mogla biti Neđa Rodica. Ne spominjući joj ime, R. Glažar je iz Sušaka pisao o njenoj aktivnosti u Rijeci, te se pouzdano može ustvrditi da je izabrana u MK. Svojim pismom autoru Rodica je potvrdila da je bila član MK. Od 5 muškaraca pouzdano se može ustvrditi da su u MK ušli: Romano Glažar, Vilim Martinis, Oskar Piškulić i Ermano Solieri. Peti je mogao biti Giovanni Cucera. Međutim, Ljubomira Rodica je uskoro pošla na politički rad u Pulu, pa je na njeno mjesto došao Berto Labus. Nain[1]“ iz pregle-

Nešto kasnije, tj. 23. decembra 1943. formiran je i Mjesni NOO u sastavu: Franjo Kordić — predsjednik, Giovanni (Pino) Cucera — tajnik, Vilim Martinis i Frane Surina. U februaru je u odbor ušao i Zvonimir Gudač.[185]

U MK KPH Rijeka bila je za organizaciju žena zadužena drugarica Ruža Bukvić Ranka. Potkraj decembra 1943. ili početkom januara 1944. ona je formirala Mjesni odbor AFŽ-a u sastavu: Ruža Bukvić, Mira Šepić i Vera Bratonja.[186] Istovremeno je Nada Lukež Radmila formirala Mjesni odbor USAOH-a, također od tri člana. Tako su, izuzev SKOJ-a, formirana sva gradska rukovodstva kao uporišta za planski rad na okupljanju i jačanju svih organizacija.

Potkraj 1943. tvornice su već radile, neke s punim a neke sa skraćenim radnim vremenom, a većina radnika i službenika iz uličnih organizacija ponovo se prebacila na politički rad po tvornicama. Najbrojnija organizacija bila je u tvornici »Torpedo«, zatim u brodogradilištu, Rafineriji nafte, Tvornici ukočenog drva (»Rivolta«), u »Skullu«, A. S. P. M. (komunalne usluge) i među soboslikarima. Rajonske i uličnе organizacije također su već dosta ojačale a uporišta NOP-a organizirana po čitavom gradu.[187]

da organizacionog stanja Oblasnog komiteta KPH za Istru za februar i mart vidi se da je MK imao 7 članova, 6 muškaraca i 1 žena, što znači da su već u februaru Cucera i Labus bili članovi MK (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-286/27 i 286/28a).

[185] Prvi NOO imao je 4 člana. U izvornom dokumentu nisu navedena njihova imena, ali ih je autor utvrdio konzultiranjem drugih izvora.

[188] Iz pregleda organizacionog stanja Oblasnog komiteta KPH za Istru od januara 1944. vidi se da su mjesni odbori AFŽ-a i odbori USAOH-a imali po tri člana. Ruža Bukvić Ranka piše da su u Mjesni odbor AFŽ-a ušle: Ruža Bukvić Ranka, Mira Šegota, Vera Bratonja i Zala, što znači da je jedna od posljednje dvije ušla u odbor nešto kasnije. Usp. Ruža Bukvić Ranka *Sudjelovanje žena Rijeke u NOP-u od 1942. do 1945,* MNR, sig. F$_{\searrow}$/75.

[187] Prema podacima iz izjave grupe političkih aktivista Rijeke (vidi bilješku broj 166).

VIII POGLAVLJE

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET U UVJETIMA NJEMAČKE OKUPACIJE

POLITIČKA I ORGANIZACIONA DJELATNOST NA PODRUČJU »UPRAVNOG POVJERENIŠTVA ZA SUŠAK I KRK«

Teritorijalne promjene

Već je bilo govora o tome da su pojedina područja koja su predstavljala geografske, administrativno-upravne i slične cjeline prelazila iz nadležnosti jednog partijskog foruma pod drugi ili jedne vojno-teri tori jalne komand pod drugu. Takve su promjene bile uvjetovane kadrovskim, vojno-politi čkim i sličnim promjenama s naše ili protivničke strane. Kapitulacija Italije i njemačka ofenziva od oktobra 1943. bili su krupni vojno-politički događaji, poslije kojih su organizacije i organi NOB-e morali između seb vršiti određene podjele i preraspodjele terena.

Poznato je da je Kastavština za čitavo vrijeme rata imala jaku partijsku organizaciju. Snagom svoga političkog utjecaja ona je uspijevala premostiti dobro utvrđenu i branjenu bivšu jugoslavensko-talijansku granicu pa se njen rad osjećao u svim gradovima i selima na jugoistočnim padinama Učke. S druge strane, greben Učke i terenska udaljenost otežavali su partijskom rukovodstvu za Istru komuniciranje s organizacijama na njenim istočnim padinama, pa je uoči kapitulacije Italije došlo do sporazuma između partijskog rukovodstva za Istru i KK KPH za Kastav da ovaj preuzme politički rad u »sektoru Klane i Opatije«.[1]

S obzirom na političku angažiranost KK KPH za Kastav iza bivše granice i povezanost Grobinštine s terenom KK KPH za Sušak, poslije kapitulacije Italije, došlo se do zaključka da Grobinštinu ponovo treba uključit u KK KPH za Sušak, gdje je pripadala 1941. i 1942. Razjašnjenje o tim promjenama zatražio je od OK KPH za Hrvatsko primorje Milan Smokvina Tvrdi, sekretar KK KPH za Sušak, 15. oktobra 1943. To je pitanje rije-

[1] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu dalje (AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/653.

šeno tako što su tereni Grobinštine, Fužina i Vrata vraćeni KK KPH za Sušak.[2]

Kada je potkraj 1943. CK KPH donio odluku da se pojača vojna i politička aktivnost u Istri, odlučio je da se partijska i druga rukovodstva Istre uzdignu na nivo oblasnih rukovodstava. Početkom 1944. provedena je podjela teritorija u nove političke i administrativno-upravne jedinice. Budući da oblasna rukovodstva nisu mogla izravno rukovoditi organizacijama na terenu, teritorija novoformirane oblasti podijeljena je u početku na 4 okruga, i to: Pula, Pazin, Buzet i Hrvatsko primorje, dok su gradovi Rijeka, Sušak i Pula i njihove mjesne organizacije bile povezane s oblasnim rukovodstvima.[3] Iznenađuje činjenica da je i OK KPH za HP, koji je u toku 1943. bio nadređen organ partijskim i drugim rukovodstvima Istre, potpao pod novo rukovodstvo za Istru. Istina, dobar dio najodgovornijih kadrova iz Hrvatskog primorja, uključujući i sekretara OK KPH, prešao je na rad u oblasna i okružna rukovodstva Istre, pa je personalne veze bilo lakše uspostaviti.

Takva teritorijalna podjela nije se mogla dugo održati. OK KPH za HP lakše je održavao veze sa CK KPH nego s Oblasnim komitetom, a organizacijama Sušaka bilo je znatno teže održavati veze s oblasnim organizacijama u Istri nego s okružnim organizacijama u Hrvatskom primorju. Zbog toga je u maju 1944, kada je počelo formiranje okružnog komiteta KPH i drugih rukovodstava za okrug Rijeka, grad Sušak vraćen u sastav okružnih rukovodstava za Hrvatsko primorje.[4] U nova okružna rukovodstva za Rijeku ušli su kotarevi Kastav, Opatija, Lovran i grad Rijeka. Bilo je mišljenja da bi se tom okrugu pripojili još i kotarevi Sušak, Kraljevica i grad Sušak,[5] ali je takva kombinacija odbačena jer je remetila uhodane odnose i veze na terenu OK KPH za Hrvatsko primorje, osobito na planu NOO-a. U toku. 1944. dolazilo je do teritorijalnih promjena unutar OK KPH za Rijeku, a potkraj iste godine Kostrena i Draga prešle su iz KK u MK KPH za Sušak.[6]

Politička situacija i odnosi progresivnih i reakcionarnih snaga

I

Vojnu i političko-psihološku inicijativu Nijemci i njihovi pomagači nisu željeli ispustiti iz ruku. Istočno od Rječine imali su garnizone u Sušaku, Bakru, Grobničkom polju i na otoku Krku. Iz njih su danju i noću krstarili

[2] Isto, KP-271/692.

[3] Navedena podjela terena može se vidjeti iz pregleda organizacionog stanja Oblasnog komiteta KPH Istre za januar, februar i mart 1944 (AIHRPH fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/25, 286/27 i 286/28a). Ta se podjela može smatrati definitivnom, jer je data za sve organizacije i NOO-e. Međutim, neki dokumenti dovode je u sumnju, jer u zapisniku Oblasnog NOO za Istru, od 29. februara 1944 stoji podatak da su na terenu Oblasnog NOO-a formirana tri okruga, i to Buzet s kotarevima Kastav, Lovran, Kras, Buzet, Motovun i Buje, zatim Pazin s kotarevima Poreč, Tinjan, Pazin, Čepić i Labin, Pula s kotarevima Žminj, Rovinj, Pula, grad Pula, grad Rijeka i grad Sušak. Usp. *Istra i Slovensko primorje,* Beograd 1952, str. 326.

[4] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-276/1143.

[5] Isto, film 3/522.

[6] Isto, KP-281/1575.

okolnim selima, najčešće oklopnim automobilima, ali i pješadijskim i drugim jedinicama. U februaru su poduzeli ofenzivu na planinske visove između Plasa i Bribira sa ciljem da pronađu i unište partizanske baze i uporišta u planinskim predjelima i jedinice NOV izlože oštroj zimi,[7] da otežaju komuniciranje između štabova, partijskih rukovodstava i organa vlasti.[8]

Svojom pokretljivošću i smjelim upadima na oslobođenu ili poluoslobođenu teritoriju uspjeli su više puta iznenaditi partijska rukovodstva ili pojedine rukovodioce, hvatati ih ili ubijati u borbi ili u pokretu. U toku februara na području OK KPH za Hrvatsko primorje poginulo je 13 komunista, uglavnom članova kotarskih i okružnih rukovodstava, a dvojica su bila zarobljena.[9] Poginuo je i sekretar KK KPH za Sušak Milan Smokvina Trdi.[10] On se među prvim političkim rukovodiocima poslije njemačke ofenzive spustio u sela da bi održavao veze s narodom i političkim organizacijama. Prilikom jednog odlaska 18. februara 1944. zatekla ga je na cesti iznad Škrljeva njemačka »blinda«. Upereni mitraljez prisilio ga je da se preda. Prebačen je do Kukuljanova, gdje se njemačka patrola zaustavila. Smokvina je upravo u tom selu imao održati sastanak. Nedaleko od zaustavljene »blinde« primijetio je partizansku borbenu grupu. U nadi da će ona intervenirati pokušao je pobjeći, ali ga je sustigao mitraljeski rafal, da bi odmah zatim rafalom bio zahvaćen i komandir borbene grupe Antun Rak. Pogibija Smokvine i Raka bila je ozbiljan gubitak za Partiju. Smokvina je uživao velik autoritet kao partijski rukovodilac i skroman narodni čovjek koji je sa svojim mještanima dijelio tugu poraza i radosti pobjeda. Njega je na dužnosti sekretara Kotarskog komiteta KPH za Sušak naslijedio Mićo Dobrović Stevo, dobar radnik i odan komunist, ali je jedno vrijeme radio u sjeni Milana Smokvine Tvrdog. Kada bi se dogodila neka greška s partizanske strane, ljudi su komentirali: »Vidi se da nema Tvrdog, pa sve ide naopako«.[11] Iako sastavljen od relativno mladih komunista, KK KPH za Sušak ulagao je napore da se u narodu politički afirmira i da ga uvjeri da se svakome pojedincu može naći odgovarajuća zamjena.

Potkraj 1943. i početkom 1944. iz Hrvatskog primorja pošao je na politički rad u Istru 31 član KP, iz okružnih i kotarskih rukovodstava.[12] To je bila velika pomoć razvitku NOP-a u Istri u situaciji kada je i Hrvatsko primorje oskudijevalo u kadrovima. Tako naglo osipanje velikog broja ruko-

[7] U 13. primorsko-goranskoj diviziji umrlo je od hladnoće 18 boraca, većinom s otoka Krka i Raba. Umrlo je i nekoliko njemačkih vojnika. Tim je povodom divizijski komitet KPH intervenirao kod OK da se ta situacija objasni narodu i ne dopusti neprijatelju da je iskoristi protiv NOP-a (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-274/935).

[8] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/984.

[9] Poginula su dva člana kotarskih komiteta, tri člana kotarskih NOO-a, tri člana Okružnog komiteta SKOJ-a, šef ROC-a, pomoćnik komande mjesta Senj i četiri člana KPH. Petorica su se utopila prilikom pokušaja prelaska s kopna na otok Krk, jer su po lošem vremenu uzeli slabu barku i slabe mornare (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/984).

[10] *Primorski vjesnik,* broj 1, januar—mart, 1961.

[11] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje. KP-275/1025.

[12] Isto, KP-275/984.

vodnih ljudi moralo se osjetiti u političkom radu. Srećom ne zadugo, jer je Hrvatsko primorje već raspolagalo sa dosta politički izgrađenih komunista koji su uspješno zamjenjivali svoje nešto iskusnije drugove. Uloženo je dosta truda da se članovi KP i SKOJ-a što prije teoretski pripreme, pa je održano 7 tečajeva sa 120 polaznika članova KP i 4 skojevska tečaja sa 82 polaznika.[13]

U izvještajima kotarskih komiteta i OK KPH za Hrvatsko primorje često se govori o nedostatku izraslih i politički spremnih kadrova, o slabom političkom radu uslijed njihove nespremnosti, a ipak je uži dio Hrvatskog primorja stalno slao svoje kadrove Rijeci i Istri. To je vrijedan dokaz koliko je Partija u Hrvatskom primorju ulagala u razvitak NOP-a Rijeke i Istre.

U toku 1944. godine postignuti su veliki uspjesi, ali je bilo i povremenih kriza koje je trebalo prevladati. Partija je morala i dalje uporno raditi na podizanju političke svijesti svih, osobito onih koji su bili sposobni da nose oružje. Mobilizacija boraca za jedinice NOV još je bio ključni politički problem. Oportunizma i nevjerice u snagu NOV bilo je dosta. Takvo su raspoloženje i dalje podgrijavali dezerteri, a prihvaćali su ga kolebljivci. Ponekad su i članovi KPH nasjedali glasinama o teškom stanju i lošim odnosima u jedinicama NOV. Odnose prema vojsci OK KPH je ocijenio kao problem Partije i postavio zadatak da se političke organizacije na terenu čvršće povežu s organizacijama u vojsci kako bi se što prije stvorila povoljnija klima za popunu novim borcima.[14] Ti su napori djelomično urodili plodom jer je početkom 1944. iz kotara, a nešto i iz grada Sušaka mobilizirano dosta boraca.[15] U drugim krajevima pozivi za odlazak boraca u jedinice nisu dali očekivane rezultate. Uzrok je tome bila i nedovoljna angažiranost i nesnalažljivost partijskih organizacija.

Otpor jednog dijela za borbu sposobnog stanovništva da se uključi u jedinice NOV iskoristili su Nijemci i kvislinzi. Najprije su pokušali s redovnom regrutacijom 1924, 1925. i 1926. godišta. Prema obećanjima regruti nisu morali ići na borbene zadatke već za stražarsku i redarstvenu službu u gradu.[16] U usmenoj propagandi i u *Glasu primorja,* koji je u februaru 1944. počeo izlaziti na Sušaku,[17] neprijatelji su tu mjeru počeli popularizirati kao najpogodniji način da se izbjegne borba. Ipak nije dala očekivane rezulta-

[13] Isto.
[14] Isto, KP-273/820.
[15] Prema podacima KK KPH za Sušak trebalo ih je biti oko 300. Međutim, u pismu Divizijskog komiteta OK KPH za Hrvatsko primorje navodi se da ih je u 13. diviziju stiglo znatno manje, a i od onih koji su stigli jedni su se vratili kućama (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-274/935). Sekretar KK KPH za Sušak Milan Smokvina Tvrdi ocjenjuje to kao neuspjeh KPH. Intencija je bila da se što više ljudi izvuče iz mjesta pod neposrednom kontrolom neprijatelja i na taj način spriječi mobilizacija za »Todt« i domobranske jedinice. Ali prije toga potencijalnim kandidatima za mobilizaciju nije objašnjeno da je to patriotski dug prema NOB-i, koja je bila jedina garancija konačne pobjede nad neprijateljem.
[16] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/984.
[17] Isto, KP-275/967.

te, jer se pozivima odazvalo malo obveznika. U Bakru se od 47 pozvanih odazvalo 26, a osposobljeno svega 6; u općini Čavle odazvalo se svega 8, a osposobljena su 4 itd. I ono malo ljudi koji su se odazvali pozivima učinili su to iz straha od represalija. U izvještaju KK KPH za Sušak od 9. marta 1944, sekretar Mićo Dobrović je izvjestio OK KPH za Hrvatsko primorje da je većina regrutiranih obećala da će sabotirati mjere neprijatelja i prvom prilikom prebjeći u partizane.[18]

Okupatorske vlasti nisu bile zadovoljne rezultatom regrutacije. Da bi popunili planirani broj, vratili su se iskušanim metodama prisilne mobilizacije. Iz Punta i Kornića na Krku uspjelo im je mobilizirati 60 ljudi, uglavnom onih koji su čekali da se prebace na otok Rab u jedinice partizanske ratne mornarice.[19] Opkoljavanjem pojedinih naselja u zaleđu Sušaka i odvođenjem za borbu i rad sposobnog stanovništva do kraja marta prikupili su oko 400 ljudi.[20] Smjestili su ih u kasarnu na Trsatu i uvježbavali za buduće zadatke.

Drugi zadatak organizacija KPH bio je ukidanje općina koje je osnovao okupator, a nešto kasnije i škola. Politička situacija već se bila poboljšala, jedinice NOV učvrstile su se, a organizacije KPH i NOO držali su glavne konce u svojim rukama. Stvoreni su potrebni uvjeti da se zada udarac okupatorskoj vlasti izvan neposredne kontrole okupatorske vojske, pa je ta situacija iskorištena. Službenicima općinskih uprava naređeno je da napuste svoja mjesta, a oni koji to nisu učinili protjeram su.

Ta je mjera bila dosta nepopularna. Okupatorska vlast osiguravala je minimum živežnih namirnica (aprovizaciju), karte za bolničko liječenje osiguranima itd. Reakcija je iskoristila takvo stanje i pružala je otpor tim mjerama. I ne samo ona, već su i neke pristaše NOP-a nerado gledale na poduzete mjere. Među njima je bilo i članova KPH i NOO-a, te je trebalo dosta politički raditi da se narod uvjeri u političku korist poduzetih mjera. Općinske su uprave uglavnom uskoro zatvorile svoje urede u mjestima izvan neposredne kontrole njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica, ali su ih otvarale u mjestima gdje je takva kontrola postojala. Dio građana iskoristio je tu mogućnost i odlazio u gradove za otkup namirnica. Da bi to spriječila, okružna rukovodstva primijenila su stroge disciplinske i političke mjere protiv prekršitelja naredbe. Tako je OK KPH kaznio organizacije i pojedine članove KPH koji su se slabo odnosili prema tom zadatku,[21] dok je Vojni sud Komande primorskog područja osudio na prisilan rad od 3—4 mjeseca grupu građana iz okoline Novog zbog neovlaštenog odlaska u Novi i primanja aprovizacije od ustaša.[22] Zbog otpora protiv navedenih mjera, KK KPH za Sušak je sazvao kratko savjetovanje, na kojemu je članovima KPH i odbornicima objašnjeno zašto treba rušiti sve simbole i organizacije okupatorske vlasti.[23] Na savjetovanju je objašnjena potreba ukidanja usta-

[18] Isto, KP-275/972.
[19] Isto, KP-275/984.
[20] Isto, KP-275/1048.
[21] Isto, KP-275/984.
[22] Isto, KP-274/893.
[23] Isto, KP-275/1025.

ških škola, ali se s tom mjerom sačekalo dok se ocijeni ishod akcije oko likvidacije općina.

Na pozitivan ishod poduzetih mjera nije trebalo dugo čekati. OK KPH za Hrvatsko primorje konstatirao je u izvještaju CK KPH od 20. aprila 1944. da je razbijen otpor prema ukidanju organa vlasti utvrđene od Nijemaca i njihovih pomagača,[24] a 1. juna da su i ustaške škole likvidirane, izuzev »u mjestima u žici«.[25] Te su mjere uspješno provedene usprkos oskudici u živežnim namirnicama i gladi koja je vlada u pojedinim mjestima.

Proljeće je donijelo poboljšanje opće situacije. Ojačale su i politički se više organizirale partijske i vanpartijske organizacije. Aktivirale su se žene i omladina, a poduzete su i mjere za uključivanje u politički rad pripadnika građanskih stranaka.

Prvo su se aktivirale žene. Na inicijativu Okružnog odbora AFŽ-a od 17. februara 1944.[26] održane su kotarske konferencije AFŽ-a za Sušak i Krk. Glavne teme razgovora bile su raskrinkavanje i politička izolacija dezertera i narodnih neprijatelja te mobilizacija novih boraca za jedinice NOV. Prva okružna konferencija AFŽ-a održana je 28. maja u prisutnosti 350 delegatkinja. Poslije političkog referata delegatkinje su postavile 95 pitanja, što je bio znak velikog interesa žena za aktuelna politička zbivanja u zemlji i svijetu.[27]

I omladina je pokazivala veliko zanimanje za politički rad. Prva okružna konferencija USAOH-a održana je 9. i 10. aprila 1944. u prisutnosti 200 delegata iz okupiranih područja, na kojoj je izabran Okružni odbor od 40 članova[28] i delegati za Drugi kongres omladine.[29] Poslije toga je 8. i 9. juna 1944. održana Prva konferencija USAOH-a za kotar Sušak u prisutnosti 130 delegata. Politički referat omladinci su popratili s 58 pitanja iz međunarodnih i unutrašnjih političkih odnosa.[30]

Rad na jačanju Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte

Od prvih dana oslobodilačke i revolucionarne borbe u Hrvatskom primorju, Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta (JNOF) predstavljala je političku platformu koja je svojom širinom mogla obuhvatiti sve rodoljube i istinske borce za slobodu, bez obzira na njihova politička uvjerenja i zanimanja. Ti su napori 1941. i 1942. dali određene rezultate. Zbog otpora u vrhovima građanskih stranaka nisu mogli biti veći. U tadašnjim okolnostima, osobito poslije prihvaćanja platforme NOP-a od jednog dijela rukovodnih ljudi HSS-a, njihova prelaska na oslobođenu teritoriju i uključivanja u rukovodna tijela NOP-a, situacija se znatno izmijenila. Premda je većina vo-

[24] Isto, KP-276/1083.
[25] Isto, KP-277/1151.
[26] Isto, KP-274/902.
[27] Isto, KP-277/1151.
[28] Isto, KP-276/1083.
[29] Isto, KP-276/1078.
[30] Isto, KP-277/1165.

dećih ljudi građanskih stranaka još bila rezervirana prema NOP-u ili angažirana protiv njega, proces osipanja članstva tih stranaka započeo je i više se nije mogao zaustaviti. Tu je situaciju trebalo iskoristiti, pa je CK KPH dao direktivu okružnim komitetima KPH da formiraju organizacije i rukovodstva JNOF-a.

Slijedeći primljenu direktivu, OK KPH obratio se 7. aprila 1944. posebnim pismom podređenim komitetima i dao im upute kako da postupe prilikom formiranja tih organizacija. Prema toj zamisli, JNOF je trebao da bude »snažan politički pokret narodnog jedinstva«, a imale su ga sačinjavati sve masovne i izvanpartijske organizacije (AFŽ, USAOH, razna društva i ustanove), pristaše raznih političkih stranaka i pojedine ličnosti koje nisu pripadale tim strankama. Posebnu je pažnju trebalo obratiti pristašama HSS-a i drugih građanskih stranaka koji su prihvatili odluke AVNOJ-a i ZAVNOH-a i pokazali spremnost da se bore protiv fašizma. Na njih je trebalo gledati kao na saveznike NOB-e i postavljati im zadatke koje su oni mogli izvršavati.

Organizaciono je stvar bila postavljena na taj način da: »cijelo selo ulazi u JNOF, a na skupu bira svoga sekretara. Na općinskim, kotarskim i okružnim konferencijama biraju se općinski, kotarski ili okružni odbori JNOF u koje treba da uđu predstavnici spomenutih organizacija ili društava. Na čelu odbora JNOF-a je sekretar. To redovito treba biti obično najpopularniji drug, član Partije, čak sekretar kotarskog komiteta ili partijske jedinice. U krajevima gdje se ne mogu provesti izbori, odbori JNOF-a mogu se imenovati«.[31] NOO-i trebalo je da budu organi vlasti JNOF-a kao masovne političke organizacije, da izvršavaju njegovu političku liniju i konkretne zadatke.

CK KPH upozorio je 10. juna 1944. novim pismom OK KPH za Hrvatsko primorje da se ZAVNOH na svom trećem zasjedanju 9. maja 1944. proglasio vrhovnim zakonodavnim i izvršnim narodnim predstavničkim tijelom i najvišim organom državne vlasti Demokratske Federalne Hrvatske, te da je na konferenciji narodnooslobodilačke fronte Hrvatske izabran Izvršni odbor JNOF-a. Partijskim organizacijama postavljen je zadatak da populariziraju te odluke na zborovima, u pismenoj i usmjenoj propagandi i drugim formama političkog rada, prema prilikama svakog naselja i kraja.[32]

Na terenu su se odmah počele formirati organizacije i birati odbori JNOF-e. Karakter organizacije i sastav odbora fronte najbolje se može vidjeti na primjeru kotara Sušak. Kotarska konferencija JONF-e održana je 20. augusta 1944. u prisutnosti 70 sudionika. Na njoj je izabran odbor od 20 članova. Za predsjednika je izabran HSS-ovac, bivši načelnik općine Krasica, a za tajnika sekretar KK KPH za Sušak. U odbor su ušli predstavnici KPH, AFŽ-a, USAOH-a, HSS-a, stranački neodređeni ljudi i jedan svećenik[33] Konferencija je trajala 9 sati i bila je preko očekivanja živa; u diskusiji je sudjelovao gotovo svaki drugi sudionik.

[31] Isto, KP-276/1058.
[32] Isto, KP-277/1161.
[33] Isto, KP-278/1260.

Iz pregleda organizacionog stanja za jun 1944. vidi se da je u gradu Sušaku djelovao Mjesni odbor JNOF-a od 8 članova, dva rajonska odbora po 9 članova i jedan tvornički odbor sa 3 člana.[34] Potkraj augusta pripremala se konferencija JNOF-e za grad Sušak i okružna konferencija; vodila se rasprava o kandidatima za okružni odbor JNOF-e. Karakteristično je da su kandidati za okružni odbor JNOF-e bili inž. Premužić i prof. Polić, oba stranački neodređeni ali ugledni građani, koji su svoj politički ugled stekli, osim ostaloga, radeći za NOP.[35] Inače je JNOF u gradu malo propagirana jer nije bilo uvjeta za održavanje masovnih skupova građana.[36]

Zbog istih teškoća nije bilo moguće u svim mjestima izabrati organe JNOF-e na demokratski način, kako je bilo zamišljeno. U takvim slučajevima, a oni su zajsta bili prijeka potreba, odbori su formirani od uglednih ljudi bez uobičajene procedure. JNOF je popularizana kao svenarodna politička organizacija i velika tekovina NOB-e. Tako široku, demokratsku i narodnu političku organizaciju Hrvatsko primorje nikada do tada nije imalo. Velika zasluga KP bila je u tome što je uspjela organizirati političku organizaciju u koju su mogli stupiti svi pošteni rodoljubi, ali i dovoljno usku kada se radilo o neprijateljima NOP-a koji su je pokušavali razbiti iznutra.

Organizaciono stanje KPH

Odmah na početku treba istaći da nije moguće podrobnije pratiti promjene koje su u rukovodstvima organizacija nastajale, čak ni tabelarno a kamoli poimenično. Teški uvjeti života i rada, hapšenja, odlazak u partizane, premještaj s jednog mjesta na drugo itd. uvjetovali su česte promjene u rukovodstvima i organizacijama, pa bi ih bilo vrlo teško evidentirati. Osim toga, za takvo praćenje nedostaje potrebna dokumentacija. Iz primjera organizacionog stanja na području MK KPH za Sušak za prva tri mjeseca 1944. vidi se da su promjene u organizacijama KPH, SKOJ-a i USAOH-a bile tako česte da se nijedna brojka ne ponavlja čak ni u dva a kamoli u tri mjeseca.[37] Zbog toga ćemo se ograničiti samo na najvažnije promjene i ocjene u granicama raspoloživih podataka.

Rad KK KPH za otok Krk u prvim mjesecima 1944. nije najbolje ocjenjivan od OK. Osnovni razlog za nepovoljno stanje bio je slab odnos komunista prema mobilizaciji boraca i njihovu prebacivanju na kopno ili na otok Rab, odakle su upućivani u mornaricu. Takva je ocjena data iako je organizacija brojno bila ojačala i organizaciono dosta sređena. Naime, dva novoformirana rajonska i jedan općinski komitet mogli su više pomagati KK u rješavanju ključnih političkih i drugih pitanja.[38] Ipak je OK u izvještaju CK KPH od 1. juna 1944. konstatirao da je KK pokazivao znatne re-

[34] Isto, KP-277/1210.
[35] Isto.
[36] Isto, KP-278/1231.
[37] Vidi tabele.
[38] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/984.

zultate u radu, a naročito na političkom planu.[39] Sličnu ocjenu nalazimo u izvještaju istoga foruma od 19. septembra 1944.[40] šire gledano, rad KPH na otoku Krku u 1944. može se ocijeniti pozitivno.

KK KPH za Sušak u prvoj polovini godine nije pretrpio velike organizacione promjene. Imao je dobre sekretare: Milana Smokvinu Tvrdog, a poslije njegove pogibije Miču Dobrovića, u drugoj polovini 1944. člana CK KPH, te organizacionog sekretara Milana Pavlinića Cukija. KK je brojio 7—8 članova, a u partijskim jedinicama bilo je između 30 i 60 članova i kandidata. Radi lakšeg rukovođenja, formirana su dva rajonska komiteta, i to jedan za Grobinštinu a drugi za grupu sela uz komunikaciju Čavle — Škrljevo i Bakar. Jedno su vrijeme rajonski komiteti djelovali kao rajonski biroi sastavljeni od sekretara partijskih jedinica. Rajonski biro za Grobinštinu bio je sastavljen od sekretara 4 partijskih jedinica triju općina (Jelenje, Grobnik i Cernik — Čavle), a rajonski komitet za Bakar od sekretara 7 partijskih jedinica (Kuk, Škrljevo, Krasica, Praputnjak, Bakar, Draga i Kostrena).[41] Intencija je bila da se u okviru rajonskih komiteta formiraju općinski. Međutim, zbog sporog brojčanog jačanja organizacija to je išlo dosta sporo. Tek u drugoj polovini novembra uspjelo je reorganizirati biroe (komitete) i formirati Rajonski komitet za Grobinštinu i Općinski komitet za Bakar — Krasicu. Budući da je Kostrenu i Dragu kontrolirao okupator, predviđalo se da će poslije oslobođenja potpasti pod MK KPH za Sušak, organizacije tih dvaju naselja izdvojene su s namjerom da se za njih formira poseban rajonski biro.[42] Do toga nije došlo jer su, kako je već rečeno, potkraj godine pripojeni MK KPH za Sušak.

Politički je najteže bilo djelovati na području grada Sušaka. MK KPH je imao 5 do 8 članova. Dužnost sekretara obavljao je Josip Jeličić Stanić, dok su se organizacioni sekretari i drugi članovi komiteta u toku godine više puta mijenjali.[43] Broj članova KPH varirao je između 25 i 60. Poslije masovnog hapšenja u februaru organizacija je za relativno kratko vrijeme brojčano ojačala i do juna gotovo podvostručila svoje brojno stanje.[44] MK je rukovodio preko rajonskih biroa; najprije su bila dva (od februara do jula), zatim 3 (jug—august) pa četiri (od septembra do kraja godine). Rajon broj 1 obuhvatio je: Sestrino (Vežica), Marjanovo (Krimeja), Malovan (Trsat) i Bobijevo (Bulevard); rajon broj 2: Centar, Lujevo (Račkoga ulica

[39] Isto, KP-277/1151.

[40] Isto, KP-278/1328.

[41] Isto, KP-279/1414.

[42] Isto, KP-280/1485.

[43] Prema nekim izvornim dokumentima i izjavi sekretara MK KPH za Sušak Josipa Jeličića Stanića, u MK su radili članovi Božo Franović Puč, Zvonko Golec, Boris Luznar, Milan Pavlinić Cuki, Tugomir Filipović Ivo, Zdenko Matrljan, Darinka Vranić Rada, Slavica Krišković Era, Joža Ružić, Neda Hreljanović, Kazimir Ban Zoran, Milan Orel, Stanko Piškulić, Bogomir Bolha, Magda Kralj i dr.

[44] U junu je na Sušaku djelovalo: 1 MK od 6 članova, 2 rajonska komiteta od 7 članova, 8 partijskih jedinica sa 33 člana, 29 simpatizerskih grupa sa 97 članova, 1 MK SKOJ-a i 10 aktiva sa 42 člana, 9 odbora AFŽ-a sa 40 članova i 1 MNOO od 8 članova (AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-277/1210).

i Vidovo (Pećine); rajon broj 3: Kuka (Tvornica papira), Obala (luka) i »Lakošta« (željeznica). U septembru se rajon broj 3 podijelio, pa su se organizacije luke i željeznice izdvojile u poseban, četvrti rajon.[45]

U izvještajima prevladava uvjerenje da u MK i u organizacijama nije bilo dovoljno radnika, da je dobar dio članstva bez iskustva u političkom i organizacionom radu i bez potrebne teoretske spreme. Politički je rad bio najsloženiji u Centru, Bobijevu i Vidovu jer je u tim rajonima živjela pretežno inteligencija s određenom dozom malograđanskog mentaliteta. Ali i uz određene slabosti partijska organizacija Sušaka bila je politički vrlo aktivna s obzirom na teške uvjete u kojima je djelovala. Zdravom i dobronamjernom kritikom ispravljani su nedostaci pojedinih organizacija i pojedinaca; na taj način organizacija se osposobljavala za izvršavanje odgovornih i za život opasnih zadatak.

Prema izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje od 31. decembra 1944, u gradu Sušaku bilo je potkraj te godine 57 članova KPH i 15 kandidata, u kotaru Sušak 53 člana i 8 kandidata i na otoku Krku 96 članova KPH.

RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U RIJECI

Rad KPII na političkom i organizacionom jačanju

U prvim mjesecima 1944. NOP se u Rijeci brzo razvijao. Sliku njegova razvoja daju podaci iz prva tri mjeseca 1944. U januaru je u gradu djelovao jedan MK KPH od 7 članova, 1 partijska jedinica od 3 člana i 14 simpatizerskih grupa sa 58 članova. U februaru su formirana dva rajonska komiteta od 9 članova i još jedna partijska organizacija od 3 člana, dok je broj simpatizerskih grupa porastao na 23 sa 104 člana. U martu su djelovala tri rajonska komiteta sa 14 članova, 3 partijske jedinice sa 11 članova, ali se broj simpatizerskih grupa smanjio na 12 sa 55 članova.

Skojevskih organizacija nema u prva tri mjeseca. U januaru je djelovao Mjesni odbor USAOH-a od 3 člana i 9 terenskih odbora sa 40 članova. U februaru je proširen Mjesni odbor sa 3 nova člana, a broj odbora na terenu povećao se na 15 sa 67 članova.

Organizacija AFŽ-a imala je u januaru 1 Mjesni odbor od 3 člana i 9 terenskih odbora sa 31 članom, žene su se nešto sporije uključivale u organizacije. U martu su, na primjer, od 32 člana KPII bile svega 3 žene. Slična je situacija bila i kod simpatizerskih grupa i drugih organizacija. Uglavnom su se uključivale u organizacije AFŽ-a. U narednom periodu ta se situacija znatno popravila.

U januaru je Ujelovao jedan mjesni NOO od 4 člana i 9 terenskih sa 34 člana. U februaru se mjesni NOO popunio još 1 članom, a broj terenskih odbora povećao se na jg sa -*jq* članova.

[45] AIHRPH, fond KP KPH za Hrvatsko primorje, KP-278/1318, KP-277/1211 i KP-281/1541.

ORGANIZACIONO STANJE MK KPH ZA SUŠAK ZA PRVI KVARTAL 1944.

ec	KPH									SKOJ				USAOH			
	MK KPH	članova	Rajon. kom.	članova	; part. jed.	članova	simp. gr.	članova	MK SKOJ-a	članova	Rajon. kom.	članova	skoj. grupa	članova	MO USAOH-a	članova	Rajon. odb.	članova
	1	6	_	—	7	25	7	24	—	—	—	_	7	30	1	3	13	44
	1	4	3	9	7	27	14	45	!	3	—	_	2	6	Ostali uhapšeni prilikom godišnjice Crvene armije			
	1	7	2	7	5	19	16	50	1	5	—	_	3	12		—	—	—
	3	17	5	16	19	71	37	119	2	8	—	_	12	48	i	3	13	44

ORGANIZACIONO STANJE MK KPH ZA RIJEKU ZA PRVI KVARTAL 1944.

	I	7	—	_	1	3	14	58	—						1	3	9	40
	1	7	2	9	2	6	23	104	_						1	6	15	67
	1	7	3	14	3	11	12	56										
	3	21	5	23	6	20	49	218							2	9	24	107

di su načinjeni prema izvještajima o organizacionom sta iju Oblasnog komiteta KPH za Istru (Arhiv Instituta za historiju radničkog reta Hrvatske, sig. KP-286/25, KP-286/27 i KP-286/28a).

U martu je u gradu djelovalo 59 raznih odbora sa 243 člana, što je bila solidna baza za sva područja političke aktivnosti.[46]

Prostranstvo grada, velik broj organizacija i teški uvjeti ilegalne borbe otežavali su gradskim rukovodstvima da neposredno kontaktiraju s organizacijama, pa je grad podijeljen u 4 rajona. Podjela je izvršena ovako:

I rajon obuhvaćao je zapadni dio grada: Kantridu, Zamet, Turnić i dio naselja Mlaka do parka (Giardini pubblici).

II rajon obuhvaćao je srednji dio grada između Škurinja i Podmurvica na zapadu i Brajde (uključno) na istoku.

III rajon obuhvaćao je sjeveroistočni dio grada: Bel veder, Kozalu, kasarnu Ticiano i teren do Donje Drenove.

IV rajon obuhvaćao je jugoistočni dio grada, od Žabice na zapadu do Mrtvog kanala i Rječine na istoku, te do Belvedera na sjeveru.

U svakom od navedenih rajona formirani su rajonski komiteti — odbori. U početku to nije bilo moguće jer nije bilo dovoljno organiziranih, pa su najprije formirani za I i III rajon. U prvom rajonu djelovao je Andrija Petrić. Osim njega bili su aktivni Mirko Perman na Kantridi, Franjo Pilepić na Krnjevu, Iskra na Mlaki i drugi. U II rajonu isticao se Corrado Illiassich, Ernest Tomšić, Bruno Licul, Gianna Depoli i drugi. Trećim rajonom rukovodio je Petar Klausberger Perka. Uz njega su bili aktivni Ljubica Šepić Mira, Mario Tomee, Franjo Petrinić, Silvano Broznić i mnogi drugi. U IV rajonu bio je veoma aktivan Marko Veršić, zatim Dušan Margitić, Vilim Simčić Kolombo, Vera Bratonja Irina, Mila Zanchi i drugi. To su samo neka imena iz prve polovine 1944. od velikog broja političkih aktivista Rijeke.[47]

Za prvu polovinu 1944. može se reći da je bila uspješna. Organizacije NOP-a širile su se ekstenzivno i intenzivno. Rajonskim rukovodstvima nije bilo moguće uspješno rukovoditi velikim brojem organizacija u svojim rajonima, pa je grad podijeljen na sektore. Naime, prijašnja podjela na 4 rajona i dalje je zadržana za terenske organizacije. Međutim, kako je velik broj organiziranih bio u pojedinim tvornicama i ustanovama, od njih su formirani sektori. Polovinom 1944. djelovali su ovi sektori:

V sektor — »Torpedo«, Rafinerija nafte i brodogradilište;

VI sektor — »Skull«, »Cussar« (za popravke brodova), »Rivolta« (Tvornica ukočenog drveta«) i »Rajević« (malo brodogradilište);

VII sektor — željeznica, pošta, luka, Tvornica duhana;

VIII sektor — bolnice, vatrogasci, klaonica, A. S. P. M. (komunalne usluge — svjetlo, voda, plin) i tipografije;

IX sektor — gradska uprava, sudstvo, trgovci i profesori (uglavnom inteligencija).[48]

[46] Isto, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/25, KP-286/27 i KP-286/28a.

[47] Luciano Michelazzi, Giovanni Cucera, Berto Labus i Petar Klausberger, *Izjava* (fotokopija kod autora ovog rada). Izvornik dokumenta čuva se u redakciji časopisa »Panorama« u Rijeci.

[48] Prema bilješkama Romana Glažara od 18. VII 1944.

U to vrijeme u Rijeci je djelovao MK KPH od 8 članova, 6 rajonskih (sektorskih) komiteta sa 29 članova i 5 partijskih jedinica sa 24 člana.[49] Toliki broj članova KPH mogao je osigurati kontinuirano djelovanje raznih antifašističkih organizacija i organa nove narodne vlasti, pa rezultati nisu izostali.

U to vrijeme NOP je imao u »Torpedu« vrlo solidno uporište. U 1944. djelovao je Tvornički komitet KPH sa sekretarom Mariom Tomeè i članovima: Remigio Brezac, Santo Radović, Mario Malovac i Franjo Maljevac. Polovinom 1944. u tvornici je uz članove KPH u radu za NOP sudjelovalo oko 160 ljudi.

U brodogradilištu je u prvim godinama rata organizacija bila dosta jaka, ali je terorom desetkovana, tako da 1944. nije dala očekivane rezultate. U radu su se isticali Josip Arrigoni, Renato Rudolf Bartoloti i Mario Boskin. U drugoj polovici godine organizirano je radilo za NOP oko 150 ljudi.

U Rafineriji nafte radilo je nekoliko dobrih komunista. Među njima su se osobito isticali Aleksandar Mamić Ugo, Bruno Vlah, Arditto Romano Nello, Biagini i Kanadić. Za NOP je organizirano radilo oko 50 ljudi. Otprilike isto toliko ljudi radilo je i u Tvornici ukočenog drveta.

U luci su i partijske i antifašističke organizacije bile dosta slabe, znatno ispod mogućnosti radničkog elementa koji se u njoj okupljao.

Za objedinjavanje rada u lakoj (maloj) industriji formiran je poseban komitet KPH sa sekretarom Lucijanom Kruljcem i članovima: Nicolo Camilotti, Luciano Michelazzi, Egidio Milinović i drugi. To je bio jedan od prikazanih 6 rajonskih komiteta KPH.[50]

Policija je relativno brzo ušla u trag organizacijama NOP a i počela s hapšenjima. Gestapo je naslijedio kartoteku i kadrove talijanske obavještajne službe i sve te i još vlastite snage angažirao za borbu protiv NOP-a. Polovinom aprila uhapšeno je nekoliko aktivista. Prilikom tih hapšenja, u bijegu iz policijskog automobila ubijen je Marko Rems u ulici koja danas nosi njegovo ime. Potkraj juna uhapšen je u Trstu član MK KPH za Rijeku Ermano Solieri Marino, a tih dana bilo je i drugih pojedinačnih hapšenja. To je neprijatelju omogućilo da dođe do podataka o organizacijama NOP-a, pa je noću 29. juna uhapšeno oko 200 ljudi. Na preslušanjima je policija tražila podatke o organizacijama i ljudima koji su radili za NOP. Pitali su za SKOJ, AFŽ, NOO-e i poimence su tražili pojedine aktiviste po njihovim konspirativnim imenima, npr. Starog, Perku, Pina itd. Iz toga se moglo zaključiti da je policija uspjela otkriti sheme organizacija NOP-a, da je došla do podataka o najistaknutijim aktivistima i njihovim zaduženjima, da je pošla u akciju s namjerom da ih masovnim hapšenjima razbije i onemogući im organiziran politički rad.

Odmah nakon hapšenja sastao se MK KPH za Rijeku u Kastavštini (u šumi Lužina), analizirao nastalu situaciju i zaključio da se svi kompromi-

[49] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/34.
[50] Vidi bilješku broj 47.

tirani, koji nisu potrebni u gradu, prebace na oslobođenu teritoriju i da pođu u jedinice NOV; kompromitiram, koji su morali ostati u gradu, trebalo je da prijeđu u ilegalnost.

Članovi mjesnog i rajonskih komiteta KPH bili su izloženi izdajama i hapšenjima, te su se stalno obnavljali. U MK su već u prvoj polovini godine primljeni Nada Lukež Radmila, Petar Klausberger Perka, Božo Franović Puč, Remigio Brezac i Mario Tomeè. Polovinom jula MK, predsjednik i dio članova MNOO-a, preselili su se na poluoslobođenu teritoriju, odakle su rukovodili radom organizacija u gradu. Dio članova MK i Mjesnog NOO-a ostali su u gradu ili su se kretali između poluoslobođene i okupirane teritorije, a živjeli su i radili u ilegalnosti. MK KPH formirao je Biro u sastavu: Romano Glažar Mladen, Ruža Bukvić Ranka, Giovanni (Pino) Cucera, Petar Klausberger Perka, Oskar Piškulić Žuti i Luciano Michelazzi. U plenumu su u drugoj polovini 1944. još radili: Božo Franović Puč, Remigio Brezac, Mario Tomeè, Mario Špiler, Milan Martinis i Mario Gennari. Uvjeti za rad bili su vrlo teški. Nijemci i fašisti mobilizirali su za organizaciju »Todt« i hapsili sve sposobne za rad, pogotovu one koji su im bili sumnjivi. Kretanje gradom ili boravak na javnim mjestima bio je skopčan sa stalnim opasnostima. Partija je ipak i u takvim okolnostima uspješno djelovala i stalno povećavala broj organiziranih. Prema pregledu organizacionog stanja od 2. novembra 1944, u gradu je bilo 79 organiziranih. Tolik broj komunista Rijeka do tada nikada nije imala.[51]

Nijemci ne samo da su kontrolirali grad Rijeku već su često zalazili i u njeno zaleđe, na poluoslobođenu i oslobođenu teritoriju. Potkraj 1944. u zaleđe Rijeke došao je velik broj četnika Draže Mihajlovića iz tada oslobođene Srbije i iz drugih krajeva Jugoslavije, pa su i oni u velikom broju zalazili u sela Grobinštine, Kastavštine, oko Matulja i Opatije. Život i politička aktivnost mjesnih, kotarskih i okružnih rukovodstava razmještenih u tim područjima postao je težak i opasan, pa je donesena odluka da se dio tih rukovodstava preseli iz Kastavštine na sigurnija mjesta, u planinske predjele gdje je neprijatelj rjeđe zalazio.

Organizaciono stanje i rad SKOJ-a, AFŽ-a I NOO-a

Djelatnost SKOJ-a. Trebalo je nekoliko mjeseci intenzivnog političkog rada i akcija da se iskažu najbolji i politički najzreliji omladinci i omladinke, od kojih je u aprilu 1944. MK KPH formirao MK SKOJ-a. To je bilo vrijeme kada je neprijatelj počeo prodirati u organizacije NOP-a i hapsiti pojedine aktiviste. Zbog tih okolnosti rad je bio dosta otežan. Za naredna tri mjeseca u MK SKOJ-a bili su angažirani ovi članovi: Nada Lukež Radmila, Danilo Černjul, Gigi Cimodori, Luciano Michelazzi Stanjo, Silvano Broznić, Aldo Collonello i Ljudmila Lazar.[52]

[51] AIHRPH, fond CK KPH, KP-40/2664.

[52] Danilo Černjul, *Izjava,* Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR), sig. F!/48; Ljudmila Lazar, *Izjava,* MNR, sig. Fi/115; Izvještaj Oblasnog komiteta SKOJ-a za Istru od 30. jula 1944. u Centru za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci (dalje: CHRP), film 111/70.

Na terenu su formirani rajonski komiteti, kao i u organizaciji KPH, a uz partijske jedinice grupe SKOJ-a. Za nepuna tri mjeseca organiziranog rada MK SKOJ-a uspio je srediti i učvrstiti organizaciju koja je postala važan faktor NOP-a u gradu. Međutim, u vrijeme kada je SKOJ otpočinjao s organiziranim radom, policija je već ušla u trag pojedinim organizacijama i aktivistima, a počela su i hapšenja. Zbog mladosti, neiskustva i nebudnosti pojedinaca, policiji je uspjelo da u MK SKOJ-a ubaci provokatorku koja je izdala 5 do 7 članova MK.[53] Neki su od njih pohapšeni, neki su pobjegli u jedinice NOV, a tri člana ostala su u gradu za ilegalan rad kao jezgra za buduću organizaciju."[4] Izdaja je prisilila znatan broj skojevaca da se sklone iz grada, te je čitavu organizaciju trebalo obnavljati novim članovima.

Na događaje u Rijeci brzo su reagirali Oblasni i Okružni komitet SKOJ-a. U MK SKOJ-a u gradu poslani su Luciano Michelazzi Stanjo, koji je dotad bio član MK, ali je u međuvremenu izabran u OK SKOJ-a i uglavnom boravio izvan grada, Kira, prijašnji član OK SKOJ-a za Buzet, i Giorgio Šestan, član Oblasnog komiteta, po narodnosti Talijan, a odan NOP-u, te je bio pogodan za rad s talijanskom i hrvatskom omladinom.[35] U gradu su se zadržali Nada Lukež Radmila, Gioia la Neve i Silvano Broznić. Dužnost političkog sekretara preuzeo je Luciano Michelazzi.[56] U gradu je uskoro djelovao MK SKOJ-a od 7 članova i MK USAOH-a od 6 članova, i rad s omladinom je nastavljen.[57] Zbog teškoća oko sazivanja plenarnih sastanaka i MK SKOJ-a formirao je biro, koji je uglavnom boravio uz biro komiteta KPH, dok su članovi plenuma živjeli i radili u gradu.[58]

Organizaciji SKOJ-a u Rijeci u drugoj polovini 1944. zamjeralo se da se nije uspjela u većoj mjeri probiti u redove radničke omladine, da povremeno nije pravila razliku između SKOJ-a i USAOH-a, te da je dopustila da se oko autonomaškog pokreta okupi mnogo omladine za koju se smatralo da joj je mjesto u organizacijama NOP-a. Početkom novembra 1944. u gradu je djelovalo 37 skojevaca, što je u odnosu na broj članova KPH (79) bilo malo.[59] Tim prije ako se ima na umu da su u to vrijeme na teritoriji Oblasnog komiteta KPH za Istru bila 1303 člana KPH, a 3014 skojevaca.[60] Brojni odnos morao je u najmanju ruku biti obrnut. Ipak, ocjenjujući angažiranost i intenzitet rada, možemo konstatirati da su skojevci unosili svoj mladenački polet i sve češće se odazivali pozivima u NOV.

Djelatnost AFŽ-a. Početkom 1944. Riječanke su se požrtvovno angažirale na radu u AFŽ-u, ali su se slabije odazivale za rad u drugim organizacijama NOP-a. Osim Mjesnog (gradskog) odbora, formirana su još 4 rajonska odbora na teritorijalnom principu i jedan odbor od žena zaposlenih u tvornicama,

[53] Fotokopija dokumenta u CHRP.
[54] AIHRPH, fond CK KPH, KP-40/2664.
[55] Vidi bilješku broj 53.
[56] Vidi bilješku broj 47.
[57] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/34.
[58] Vidi bilješku broj 53.
[59] AIHRPH, fond CK KPH, KP-40/2664.
[60] Isto.

zanatskim radnjama i raznim privrednim organizacijama. Više od ostalih isticale su se: Vera Bratonja Irina, Mira Šepić, Valerija Tomšić, Sofija Perman, Amalija Petrić, Marija Boskarol Lili, Stojanka Vijeka, Avjanka Margitić, Irena Tomeè Olga i druge. U radu su se angažirale i žene talijanske narodnosti. Vrijedan pažnje bio je rad Gianne Depoli Lede i Dale Sequi.

Žene su radile na nekim osjetljivim kanalima. Partizanska štampa ubacivana je iz Zameta u grad uz pomoć Vere Bratonje, koja je pohranjivala i organizirala njeno raspačavanje po gradu; sakupljeni materijal prebacivao se za partizane uz pomoć Irene Tome Olge za Drenovu i Nikolaje Šibenik preko Zameta; ilegalce i borce u jedinice NOV prebacivala je Olga Lenac iz Zameta, a kurirsku službu vršila je Milica Jadretić. Mnoge aktivistkinje odlazile su u Trst i druge gradove Italije radi nabave matrica, štamparske boje i drugog materijala za partizanske štamparije, što se nije moglo nabaviti u Rijeci i u drugim primorskim gradovima; mnoge su stavljale na raspolaganje stanove za borce i ilegalne radnike i izvršavale čitav niz zadataka strogo povjerljive prirode.

Tragajući za organizacijama NOP-a, okupator je tragao i za aktivistkinjama AFŽ-a, te su i one bile izložene teroru. Polovinom 1944, prilikom masovnog hapšenja, stradalo je oko 20 žena, uglavnom članica odbora AFŽ-a, a u novembru i decembru stradalo ih je oko 40. Vera Bratonja Irina spaljena je u logoru u Trstu, Amalija Bressan, Danica Sošić, Nerina Jelačić i Danica Milčenić bile su strijeljane, Irena Tomeè Olga i Neli Duiz su poginule od bombardiranja, a oko 20 ih je stupilo u jedinice NOV. Potkraj 1944. u gradu je organizirano radilo za NOP nekoliko stotina žena.[61]

Djelatnost NOO-a. Gradski NOO, formiran potkraj 1943, nastavio je rad 1944. do formiranja Okružnog NOO-a, kada je reorganiziran. Funkciju predsjednika i dalje je zadržao Franjo Kordić, dok su se članovi odbora vremenom mijenjali.

Organizaciona shema bila je prilagođena organizaciji KPH, ali se nastojalo da se NOO-i formiraju i tamo gdje nije bilo drugih organizacija. U septembru je u gradu djelovao Mjesni odbor od 7 članova i 6 rajonskih sa 29 članova,[62] s velikim brojem uličnih i tvorničkih odbora. Radili su po zadacima Mjesnog i rajonskih komiteta KPH i partijskih organizacija na terenu. Posebno su za tu suradnju u Mjesnom komitetu bili zaduženi Giovanni (Pino) Cucera i Petar Klausberger Perka. Za njihov ilegalan boravak u gradu KK KPH za Kastav izgradio je u predjelu Kantride posebno sklonište — bunker. Od velikog broja zadataka na kojima su radili NOO-i izdvojit ćemo najvažnije.

Napravljeni su popisi bogatijih ljudi u gradu, a u prvom redu onih koji su se obogatili u ratu.[63] Pomoć od njih su prikupljale grupe aktivista, a akci-

[61] Ruža Bukvić Ranka, *Sudjelovanje žena Rijeke u NOP-u od 1942. do 1945*, Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR), sig. F,/75.

[62] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/34.

[63] Potkraj 1943. na području grada i kotara Sušak uvedena je praksa da se od bogatijih obitelji traži veća pomoć, a ne ubiranje neznatnih priloga kakve su davali siromašni građani. Ta je praksa primjenjivana i u Rijeci i dala je dobre rezultate.

je te vrsti bile su kombinirane s djelatnošću borbenih grupa koje su se presvlačile u partizanske uniforme i ulazile u stanove imućnih građana, tražeći priloge za NOP. Osim materijalne koristi, to je ostavljalo snažan dojam o snazi NOP-a i smjelosti njegovih pripadnika. Redovnu socijalnu pomoć primalo je oko 100 obitelji, a za ostatak novca kupovane su potrepštine za NOV i za politička rukovodstva. Za te aktiviste u Odboru su bili zaduženi Frane Surina i Vladimir Maršanić.

Nadalje NOO uspio je organizirati grupu trgovaca, vlasnika kamiona i manjih poduzeća, koja je vlastitim i prikupljenim novcem kupovala u Italiji živežne namirnice i druge potrepštine i prebacivala ih do skladišta u Rijeci. Roba je u skladištima tih trgovaca i tvorničara pohranjivana neko vrijeme, a zatim su je prebacivali na poluoslobođenu teritoriju do partizanskih jedinica i ustanova, najčešće na leđima žena i djevojaka Kastavštine. živežne namirnice i druga roba iz Italije namjenjena NOP-u, prebacivala se i kamionima tvornica »Torpedo«, s namirnicama za tvorničke radnike. U organizaciji NOO ti su kamioni nabavljene namirnice i ostalu robu prevozili na oslobođenu teritoriju. Najčešće se nabavljalo i prevozilo brašno, grah, sanitetski materijal, tehnička roba, odjeća i obuća.

Dobra prikupljena u gradu, a ona nisu bila beznačajna, skupljala su se na više mjesta u raznim trgovinama i stanovima pojedinih aktivista. Bilo ih je u svim dijelovima grada, počevši od Tvornice papira na Rječini do Kantride. Tako prikupljeni materijal prebacivao se raznim kanalima, najčešće preko Sušaka, Drenove i Zameta. U Drenovi i Marčeljima postojala su dva centra za prikupljanje hrane i drugih potreba. Njima je rukovodio Dado Klausberger. Preko tih i drugih centara prebacivali su se i novomobilizirani borci u pratnji posebnih kurira, ubacivala se partizanska štampa i drugi propagandni materijal.

Formiranje i rad Okružnog komiteta KPH za Rijeku

U Istri je 1944. godina počela u znaku uspona NOB-e. Jačale su i političke organizacije i jedinice NOV. Naredbom broj 9 Operativnog štaba za Istru od 30. decembra 1943. formirani su 1. i 2. partizanski bataljon, a naredbom broj 14 od 17. januara 1944. 3. i 4. bataljon. U februaru su formirana dva udarna bataljona, a novi su borci u sve većem broju pristizali u jedinice NOV. Priliv novih boraca, učvršćivanje i stjecanje borbenog iskustva u stalnim borbama protiv Nijemaca i fašista omogućili su da se formira 1. brigada, što je bio značajan skok u sređivanju, organizacionom i političkom jačanju istarskih jedinica. Prvog aprila 1944. formirana je 1. brigada »Vladimir Gortan« s v. d. komandantom Vitomirom širolom Pajom i v. d. političkim komesarom Josipom Matasom Andrićem, 1. partizanski odred »Učka« s v. d. komandantom Ivanom Brozinom Slovanom i v. d. političkim komesarom Danijelom Kovačevićem. Brigada je formirana na Učki u prisutnosti velikog broja naroda i omladine iz Rijeke, Pule, Pazina, Poreča i okolnih sela. Petnaestak dana kasnije formiran je 2. (pulski) partizanski odred. Za Istru, njenu borbu i dalju sudbinu to su bili značajni događaji. Za nekoliko mjeseci, poslije pretrpljenog vojničkog poraza i razočaranja naroda,

Partija je uspjela da se konsolidira i ponovo pripremi narod na oružanu borbu, bez koje oslobođenje nije bilo moguće.

Neprijatelj je bio zabrinut političkim stanjem i jačanjem partizanskih jedinica u Istri, te je pokušavao da ofenzivama razbije borbene jedinice, a terorom da zaplaši narod. Svoju drugu ofenzivu na oslobođena područja Učke, Planika i Lisine Nijemci su organizirali početkom januara 1944. Operativni štab za Istru manevrirao je ovaj put znatno bolje jedinicama i nije dopustio nikakvo iznenađenje, tako da jedinice nisu pretrpjele ozbiljnije udarce. Naprotiv, odmah su prešle u protuofenzivu i preuzeli inicijativu u svoje ruke.

Treću ofenzivu na Istru Nijemci su otpočeli potkraj aprila 1944. I ovaj put je cilj prve faze ofenzive bio teren oko Učke, Planika i Lisine, gdje se u to vrijeme nalazio Operativni štab za Istru s dijelom jedinica. Neprijatelj ih nije uspio iznenaditi, već su se prebacili u rajon Klane na područje štaba 1. brigade »Vladimir Gortan«. Južno od Ćićarije Nijemci su također primijenili taktiku opkoljavanja i pročešljavanja pojedinih rajona, ali bez značajnijih uspjeha.

U drugoj fazi ofenzive orijentirali su se na područja istočno od Učke i na komunikacije Rijeka — Trst. Do temelja su uništili selo Lipu 30. aprila, popalili sve zgrade i poubijali 263 stanovnika, sve koje su zatekli u selu. Sutradan, 1. maja produžili su nastupanje preko Klane prema Snježniku. Naišavši na otpor 1. brigade u rajonu Gumanca i Željeznih vrata, odustali su od daljih napada. U toj ofenzivi su još jednom svoj bijes iskalili nad nedužnim stanovništvom; u selima Male i Vele Mune i Žejane zapalili su 231 zgradu, opljačkali 208 goveda i 625 ovaca.[64]

Izuzev terora nad nenaoružanim dijelom stanovništva, Nijemci ni u toj ofenzivi nisu postigli planirani cilj. Sve borbene jedinice uspjele su se održati i sačuvati ljude i borbeni moral, a 1. brigada vratila se uskoro u Istru i tako demantirala neprijateljske glasine o njenu razbijanju i uništenju.

Po čitavoj Istri okupator je podizao nove garnizone i dovodio nove snage, upadao u sela, postavljao zasjede političkim radnicima i kuririma, hapsio i ubijao ljude na njivama i poljima, izazivao strah i potencirao propagandu reakcije kako partizani nisu kadri da obrane stanovništvo od Nijemaca. Inače je borbeni moral okupatorskih vojnika bio na niskom nivou. O tome se kaže u jednom izvještaju Oblasnog komiteta KPH za Istru:

> »Vojnici otvoreno govore da će rat izgubiti, ali da će prije kraja sve popaliti i uništiti. Kod Nijemaca se čuje parola da će se oni sporazumjeti s Englezima, da se na tome već radi i da će onda zajednički protiv boljševika. Talijanski fašisti govore da se bore protiv partizana koji su svi komunisti, a kada dođu Englezi, da će se njima predati i oni će ih respektirati jer su i sami protiv komunista.«[65]

[64] Danilo Ribarić, *Borbeni put 43. istarske divizije,* Zagreb 1969, str. 80—120.

[65] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), Beograd, film III/516 (fotokopija dokumenta kod autora).

Držanje fašista u garnizonima u koje su ih Nijemci doveli znatno se razlikovalo od njihova držanja prije kapitulacije Italije. Kao ustaše i oni su pokušavali taktizirati i dodvoravati se narodu kao prijatelji i zaštitnici od partizana.

Znaci malodušnosti i nepovjerenja prema jedinicama NOV osjećali su se u pojedinim krajevima, ali mnogo manje nego nekoliko mjeseci prije. Partija se nalazila pred krupnim zadatkom da ojača vlastite redove u narodnim masama i vojsci. Borbene jedinice morale su još da očvrsnu, trebalo je da se formira još brigada, da narod osjeti njihovu snagu. Odredi to nisu bili kadri, pa su odmah poslije završene ofenzive počele pripreme oko formiranja druge brigade. Odredi su ostali na terenu radi izvođenja manjih borbenih akcija, da primaju novomobilizirane borce i da u krajevima uz obalu, koje je okupator jače kontrolirao, formiraju borbene grupe i druge manje jedinice.

Oblasni komitet KPH za Istru već je dao neke svoje kadrove na raspolaganje vojnim jedinicama, a buduća reorganizacija zahtijevala je angažiranje novih. Iz Oblasnog komiteta pošao je za političkog komesara 1. brigade Josip Matas, a za političkog komesara 2. brigade predviđao se Andrija Tus. Time je Oblasni komitet bio znatno oslabljen. Slična je situacija bila i s okružnim i kotarskim komitetima. Centralni dio Istre već je dao dosta novih boraca. To se ne može reći za Rijeku, Pulu i gradove uz zapadnu obalu, iz kojih je dolazilo malo novih boraca i nedovoljno pomoći u materijalu.

Na zapadnu obalu Istre i na području sjevernog Jadrana očekivalo se skoro iskrcavanje savezničkih snaga. Priprema za tako značajan događaj zahtijevala je da se što više ljudi mobilizira u borbene jedinice i čitava teritorija prekrije partizanskim stražama, teritorijalnim komandama i obavještajnim centrima, da se u svim gradovima i selima formiraju NOO-i, da ojačaju partijske i antifašističke organizacije itd. Situacija je nalagala hitan razmještaj postojećih i smjelije uzdizanje novih kadrova, podjelu terena i formiranje više političkih centara koji će biti bliže mjestu događaja. Zbog prostorne udaljenosti okrug Buzet nije mogao uspješno rukovoditi partijsko-političkim radom na terenu istočno od Učke, te je Oblasni komitet u drugoj polovini maja 1944, u dogovoru sa CK KPH, izvršio pripreme za formiranje Okružnog komiteta KPH za Rijeku. U razgovorima koji su o tome vođeni utvrđeno je da OK treba obuhvatiti kotareve Kastav, Lovran, Opatiju i grad Rijeku. Poslije izvršenih priprema, jula 1944.[6G] formiran je OBv KPH Rijeke u sastavu: Romano Glažar, radnik, sekretar komiteta, Božo Franović, električar, Milka Milenić, radnica, Ilija Vučković, radnik, Oskar Piškulić, radnik, Giovanni Cucera Giorgio, tehničar i Branko Suzanić, činovnik

Odmah zatim reorganizirani su i kotarski komiteti. KK KPH za Opatiju konstituirao se u sastavu: Mario Špiler, učenik, sekretar komiteta, Ivanka širola, kućanica, Aleks Bobinac, činovnik, Anton Božić, radnik, i Ivo Ma-

[66] Prema dokumentaciji što ju je autor imao na raspolaganju, nije se moglo utvrditi točan datum formiranja ovoga komiteta.
[67] AIHRPH, fond CK KPH, KP-37/2481-1.

tužić, mehaničar.[68] KK KPH za Lovran sačinjavali su: Branko Juričić, učenik, sekretar komiteta, Ivan Galjanić, radnik, Josip Ivančić, radnik, Abram Poščić, radnik i Sava Jugo, kućanica,[69] Nešto kasnije pod OK KPH za Rijeku potpali su još i kotarevi Kras i Čepić.[70]

Uz pomoć oblasnih rukovodstava, Okružni komitet KPH pristupio je odmah formiranju i drugih rukovodstava. Najprije je formiran Okružni komitet SKOJ-a u sastavu: Ilija Vučković, radnik, sekretar komiteta i član OK KPH, Nada Lukež, učenica, Kira, učenik, do tada član OK SKOJ-a za Buzet, Miljenko Stari, učenik, do tada član OK SKOJ-a za Buzet, Milojko Blagar, radnik, i Luciano Michelazzi Stanjo, član MK SKOJ-a za Rijeku.[71] Nešto kasnije u komitet su ušli sekretari kotarskih komiteta SKOJ-a Kastav i Lovran, a po prvi put formiran je i Mjesni komitet SKOJ-a za Opatiju.[72]

Okružni odbor USAOH-a formiran je 26. septembra sa 40 članova. Već uskoro se odbor proširio članovima iz katareva Čepić i Kras, koji su tada još potpadali pod OK KPH za Buzet i Pazin. Također su formirani kotarski odbori USAOH-a za kotareve Opatiju i Lovran. Tako su sva skojevska i omladinska rukovodstva u okrugu bila formirana.[73]

Odmah poslije osnivanja OK KPH za Rijeku u školi u Marčeljima formiran je Okružni NOO od 5 članova[74] s predsjednikom Franjom Kordićem i tajnikom Vladom Hreljanovićem Dorom. Kasnije se odbor proširivao kooptiranjem novih članova, tako da je potkraj oktobra brojio 11 članova.[75] Okružni je NOO bio i kadrovski i drugim nitima usko povezan s Gradskim NOO Rijeka, te su se stalno međusobno pomagali u radu.

Druga polovina 1944. s pravom se može označiti kao period snažnog političkog i organizacionog jačanja organizacija NOP-a. Ocjene partijskih rukovodilaca iz toga perioda još su začinjene velikom dozom kritičnosti. Očigledno je da su ambicije i planovi bili veći od onoga što se ostvarivalo. Osobito se pažnja poklanjala organizacionim pitanjima, te su na dužnost organizacionih sekretara u komitetima postavljeni sposobniji i iskusniji ljudi. Bilo je potrebno da se u KP prima više članova koji su pokazali dobre rezultate, radeći u SKOJ-u, USAOH-u, u simpatizerskim grupama, NOO-ima itd. Simpatizerske grupe koje su se iskazale radom, a imale su uvjete za razvoj, popunjavane su boljim skojevcima i omladincima i pretvarane u partijske jedinice. Zapažen je povećan udio žena u svim organizacijama NOP-a. Tako je izbjegnuto sektašenje prema ženama, a njihovo pravo da se bave politikom postavljeno je na nove osnove, u skladu s intencijama NOB-e.[76]

[68] Isto.
[69] Isto.
[70] Vidi kartu u prilogu.
[71] Vidi bilješku broj 53.
[72] Isto.
[73] Isto.
[74] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/34.
[75] Isto, fond CK KPH, KP-40/2664.
[76] Isto, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/45.

Takva je orijentacija snizila kriterije primanja u KPH, ali se pokazala korisnom. Bilo je više slučajeva da su simpatizerske grupe ili organizacije SKOJ-a u mjestima gdje nije bilo partijske organizacije preuzimale njezine zadatke i uspješno ih obavljale. Zato je trebalo da se i formalno prevedu u organizacije KP. Istina, bilo je pojedinačnih promašaja, ali se općenito takva orijentacija u većini slučajeva isplatila.

U jesen 1944. Rijeka je sa čitavim svojim zaleđem prekrivena partijskim i antifašističkim organizacijama; nije bilo gotovo nijedne ulice ili sela bez NOO-a.[77] To je bio velik uspjeh komunista; ono što nisu uspijevali postići prije 2 ili 3 godine uspjelo im je u jesen 1944. Tome je dosta pridonijela i nova situacija u odnosima između KPH i KPI uopće, ali najveća zasluga za takvo stanje pripada komunistima Rijeke.

Kastavština je za sve vrijeme rata bila izvorište dobrih partijskih kadrova. Usprkos velikom odlivu boraca u jedinice NOV i kadrova koji su pošli u druge organizacije, i u njoj je povećan broj svih organizacija. Osobito su napredovale organizacije u kotaru Opatija— 135 članova KPH i 210 skojevaca.[78] Sjeme koje na ovom terenu bilo posijano još 1941, iako prigušivano, dalo je bogat urod.

IDEOLOSKO-POLITIČKI, MEĐUNACIONALNI I KLASNI ASPEKTI NOB

U toku 1944. KPH i antifašističke snage organizaciono i kadrovski stalno su jačale, a usporedo s tim razvijao se i njihov politički utjecaj na mase naroda. Međutim, ni reakcionarne snage nisu mirovale. Njihova je aktivnost bila usmjerena na raslojavanje narodnih masa i odvajanje od NOB-e inteligencije, srednjih slojeva i seljaštva.[79] Takva se aktivnost zapažala u gradovima i u selima. Aktivni su bili ustaše, četnici, bjelogardisti, a ponajviše HSS-ovci. Koristeći se činjenicom da su neki prvaci HSS-a pristupili NOB-i i u njoj dobili odgovorne funkcije, oni koji to nisu učinili pokušavali su eksploatirati njihov autoritet i na riječima se deklarirati kao pristaše NOF-a, a tajno su rovarili protiv njega i u njemu formirali grupe koje su radile za Mačekovu propalu politiku. Na anektiranom području najaktivniji su bili na otoku Krku, Hreljinu i Sušaku. Povezivali su se međusobno i s rukovodstvom HSS-a u Zagrebu.[80] Budući da je odmah poslije kapitulacije Italije došlo do razgovora između ustaške vlade i rukovodstva HSS-a o proširivanju političke platforme NDH, koja bi bila prihvatljiva za zapadne saveznike, rukovodstvo HSS-a sve se više eksponiralo protiv NOP-a. Kako prvi razgovori nisu dali očekivane rezultate, obnovljeni su poslije savezničkog iskrcavanja na zapadne obale Francuske, ali su zbog njemačkih prijetnji i nekih predstavnika režima, kojima nije išlo u račun proširivanje fronte protiv ustaško-njemačke suradnje, opet bili prekinuti. U septembru 1944. rukovod-

[77] Podatke za sve organizacije vidi u pregledima brojnih stanja u prilogu.
[78] Isto.
[79] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/967.
[80] Isto, KP-276/1083.

stvo /HSS-A obratilo se CK KPH i Glavnom štabu sa zahtjevom da se u ZAVNOH prime zastupnici HSS-a izabrani na posljednjim parlamentarnim izborima, da se obrazuje zajedničko političko tijelo »Vrhovno vijeće Republike Hrvatske«, a od jedinica NOV i domobranstva da se formiraju zajedničke oružane snage. Taj je prijedlog odbijen kao neprihvatljiv. Odmah poslije toga rukovodstvo HSS-a odobrilo je rad četničkog pokreta i sporazumjelo se s njim o zajedničkom nastupanju u borbi protiv NOP-a, da bi se udruženim snagama domobrana i četnika razbila NOV Jugoslavije. Naravno, i četnici i HSS-ovci zauzeli su opozicioni stav prema sporazumu Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije i izbjegličke jugoslavenske vlade i sve više se orijentirali na okupatora protiv organa NOB-e.[81]

Takav razvoj događaja prisilio je rukovodstvo NOB-e u Hrvatskom primorju da povede borbu protiv vrhova HSS-a, jer se nije smjelo dopustiti da oni poberu plodove nadčovječanske borbe koja se vodila »bez njih i protiv njih«.[82] U praktičnoj politici razne reakcionarne grupacije približavale su se sve više jedna drugoj. Ustaše su bar na riječima pokušavale da se dodvore narodu, iako nisu prezale od zločina, a druge grupacije raslojavale su se tako što su jedni prilazili NOP-u, a drugi su se sve više udaljavali od njega, okupljali svoje pristaše iz raznih političkih stranaka i koordinirano nastupali u borbi protiv NOP-a. Izdavali su svoj list *Glast primorja,* razbacivali letke i drugi propagandni materijal, pravili planove kako da očuvaju gradove od napada jedinica NOV, dočekaju saveznike kao predstavnici vlasti bivše Jugoslavije i kako da organiziraju vlast pod svojom kontrolom. Poslije likvidacije nekoliko istaknutih četnika i drugih slugu okupatora među njima je nastala panika i osipanje. Mario Sarinić, bivši gradonačelnik Sušaka, ubio se 4. novembra 1944,[83] neki su se povlačili, neki tražili kanale za povezivanje s NOP-om, neki prijetili hapšenjima i represalijama za svakog ubijenog njihova čovjeka, a neki su pripremali motorne čamce i druga prijevozna sredstva za bijeg saveznicima.[84] U intervenciju zapadnih saveznika i povratak kralja i izbjegličke vlade polagane su velike nade. Ali što se rat više bližio kraju, te su nade splašnjavale i ustupale mjesto demoralizaciji i želji da se spasi glava. Takvoj su demoralizaciji znatno pridonijele pobjede jedinica NOV, oslobađanje pojedinih pokrajina Jugoslavije i stalno jačanje utjecaja organizacija NOP-a.

Napredovanje savezničkih snaga u Italiji, iskrcavanje u Normandiji, pobjede Crvene armije i NOV Jugoslavije ostavljali su snažan dojam na stanovništvo Rijeke i Istre, Hrvate, Talijane i talijanske vojnike. U julu 1944. partizanima je prebjegao komandant svih karabinijera u Istri i cijeli garnizon iz Sv. Vinčenta, Starada i Mošćeničke Drage,[85] što je kod Nijemaca izazvalo nepovjerenje prema talijanskim vojnicima. Nijemci su inače pokuša-

[81] V l a d o S t r u g a r, *Jugoslavija 1941—1945,* Beograd 1970, str. 304—305.
[82] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-273/855.
[83] Isto, KP-279/1479.
[84] Isto, KP-279/1344.
[85] Isto, Oblasni komitet KPH za Istru, KP-286/33.

vali da raspire mržnju među Talijanima i Hrvatima, da Talijane angažiraju u borbi protiv hrvatskog stanovništva i jedinica NOV.

I u Istri su se okupljale reakcionarne snage svih boja, potpomognute jednim dijelom klera. Naime, biskupi su na NOP gledali kao na komunistički pokret, a kako su imali utjecaja na svećenstvo, pokušavali su, javno a nekada tajno, da ga odvoje od NOP-a i po mogućnosti angažiraju protiv njega. U tome nisu imali mnogo uspjeha jer je narod u većini, a u hrvatskim krajevima u golemoj većini, s povjerenjem gledao na NOP. Poslije mnogo godina hrvatski živalj, godinama pritisnut fašističkim zakonima i lišen prava da govori materinjim jezikom i politički misli, oslobađao se velikog tereta, iznova se rađao i davao oduška svom raspoloženju. Pred plimom toga oduševljenja fašističke i reakcionarne snage bile su prisiljene na stalno povlačenje. Ali je s tim nedovoljno pismenim i politički nedovoljno prosvijećenim narodom trebalo mnogo politički raditi, objašnjavati da se vodi borba za socijalističku Jugoslaviju koja će mu donijeti ne samo nacionalno oslobođenje nego i pravednije društveno uređenje. Drugi važan problem političkih organizacija i političkih radnika Istre bio je kako narod organizirati i povesti ga u borbu protiv ostataka fašizma i drugih reakcionarnih snaga. Za pobjedu nad reakcionarnim snagama nije bila dovoljna samo idejna pripadnost NOP-u već dobra organiziranost i riješenost da se istraje u borbi protiv domaće i svjetske reakcije koja je odmah poslije kapitulacije Italije pomagala talijanskim pretenzijama da očuva nepravedno i za zelenim stolom stečene teritorije. Ipak se odnos snaga na političkom i vojnom planu stalno mijenjao u korist NOP-a.

Borba protiv autonomaša

Odluke ZAVNOH-a i SNOS-a o priključenju Istre i Slovenskog primorja Jugoslaviji i potvrda tih odluka na II zasjedanju AVNOJ-a ozbiljno su zabrinule buržoaske i antisocijalističke snage u Rijeci. Te su odluke plebiscitarno prihvaćene od hrvatskog i slovenskog življa u Rijeci i Istri, a prihvatio ih je i dio progresivno orijentiranih Talijana i borio se za njihovu realizaciju. Da bi suzbili utjecaj ideja i organizacija NOP-a, reakcionarne i protalijanske snage tražile su najpogodniju političku platformu koja bi bila prihvatljiva za sve. Jedna grupa reakcionarno orijentiranih intelektualaca procjenjivala je da bi se te snage najlakše mogle okupiti oko ideje o autonomnoj riječkoj državi. Ideja nije bila nova, već je samo oživljavala prošlost koja je u građanskim slojevima politički još uvijek postojala. U tadašnjim okolnostima činilo se da bi bila najpogodnije da zadovolji heterogene interese građanskih grupacija, a imala je određene izglede da dobije potporu buržoaskih krugova iz sastava antihitlerovske koalicije. Tu je ideju u pismenoj formi prezentirao dr Ivan Rubinić (Giovanni Rubini) 6. marta 1944.[86] Taj »Memorial« pod nazivom »Rijeka prije svjetskog rata i danas s obzirom na političku djelatnost« zagovara formiranje samostalne riječke države pod nazivom »Konfederacija Liburnija« ili kratko »Liburnija«. Sastojala bi se iz tri

[86] Isto, KP-287/161.

kantona, i to: »Kanton Rijeka«, »Kanton Sušak« i »Kanton Slovenija (Bistrica)«. Granice pojedinih kantona trebalo je orijentaciono utvrditi prema ovome:

Kanton Rijeka. Od obale do izvora Rječine i sve do uvale Raše, zatim do Pićana, Rukavca, Jušića, cestom sve do Skendera i odatle do Sv. Ivana, do stare nekadašnje granice Rijeke.

Kanton Sušak. Obala sve do Kraljevice, odatle u Meju, Gerovo i do Risnjaka u pravcu Snježnika, Lipe, Brgudi do Lisine, sve do granice riječkog kantona.

Kanton Slovenija. Četverokut koji se na jednoj strani spaja sa sjevernom granicom kantona Rijeke, drugi kraj spaja se sa zapadnom granicom kantona Sušak, a treći, sjeverni dio prolazi na sjeveru od Snježnika i polazi pravcem Sv. Petra na Kršu (Trst) pa teče sve do Ribnice gdje jednim dijelom teče uz staru istarsko-kranjsku granicu i produžuje se zatim da bi se spojio s južnom granicom.[87]

Prema tom »Memorialu«, Rijeka je imala postati konfederativna[88] nezavisna država, u kojoj bi se svaki kanton služio svojim jezikom, dok bi službeni jezik bio talijanski. Otoci Krk, Cres i Lošinj pripali bi pod zajednički kondominij.[89] Osim teritorijalne »Memorial« je tretirao i povijesnu, političko-administrativnu, ekonomsku i drugu tematiku. Po njemu je »pučanstvo tih triju kantona liburnijske rase i somatološki je isto«.[90]

S proljeća 1944. prvaci autonomaškog pokreta bili su vrlo aktivni; obilazili su riječke i sušačke građanske krugove i pokušavali ih pridobiti za koncepciju autonomaštva. »Memorial« je dobio i predsjednik Gradskog NOO-a Rijeka Franjo Kordić, koji ga je partijskim kanalima proslijedio CK KPH.[91] Govorilo se da je dostavljen vladama Velike Britanije i SAD, ali to nije potvrđeno. Karakterističan je po javnom priznanju da je Rijeka pod Italijom ekonomski propadala kao periferna luka.

Autonomaši nisu bili jedinstveni u odnosu na vanjsko-političku orijentaciju zamišljene države. O tome se u zapisniku s Prve partijske konferencije u Rijeci 1948. kaže:

> »Jedni koji su sebe nazivali starim dosljednim autonomašima, imali su za cilj da se uspostavi riječka slobodna država koja će se osloniti na Anglo-Amerikance, i drugi koji su također imali za cilj stvaranje slobodne riječke države, ali s osloncem na Italiju.«[92]

[87] Ivo S u č i ć, *Rijeka 1918—1945,* zbornik »Rijeka«, Zagreb 1953, str. 403.

[88] Konfederacija je savez država koje zadržavaju svoju nezavisnost (suverenitet), ali su ujedinjene jednim ili više zajedničkih organa. U njoj nema općesavezničkog državljanstva ni centralne zakonodavne vlasti.

[89] Suvlasništvo — zajedničko vladanje nekoliko država nad nekom teritorijom

[90] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-287/161.

[91] R o m a n o G l a ž a r, *Kapitulacija Italije,* »Primorski vjesnik«, br. 6, decembar 1961.

[92] Zapisnik s Prve partijske konferencije Rijeke održane 1948. Dokument se nalazi u Historijskom arhivu Rijeka (dalje: HAR).

Prvu grupaciju vodio je Riccardo Zanella, predsjednik provizorne riječke vlade iz 1921. Po jednima on je boravio u Parizu i Rimu, a po drugima u Londonu gdje je radio na formiranju nove riječke države. Toj grupaciji pripadali su dr Marino Belašić (Bellasich), Nino Sterčić, Sinčić, Peteani i drugi. Nisu bili za oružanu borbu jer su očekivali iskrcavanje savezničkih snaga i rješenje riječkog pitanja za zelenim stolom, kao i u proteklim razdobljima.[93]

Zagovornici protalijanskog kursa u autonomaškom pokretu formirali su »Comitato di liberazione nazionale« (Komitet za nacionalno oslobođenje), sastavljen od građanskih srednjih slojeva s osloncem na demokršćane i kler. Jedan od inicijatora i rukovodilaca toga komiteta bio je poznati reakcionar svećenik Don Polano.[94] Inače je svećenstvo u Rijeci većinom bilo antifašističko, ali i antikomunističko. Budući da su reakcionarne snage i riječki biskup Ugo Camozzo NOP prikazivali kao komunistički pokret,[95] na potporu svećenstva nije se moglo računati.

Nijemcima je bilo jasno da je autonomaški pokret antinjemački, ali im to nije smetalo jer su znali da je ujedno protiv ciljeva NOP-a. Kako nisu ništa poduzimali protiv prisutnosti Nijemaca, a bili su aktivni u borbi protiv NOP-a, Nijemci se nisu miješali u njihove akcije a ponekad su ih i pomagali.

Osim autonomaša, u Rijeci su još bili aktivni demokršćani, fašisti i druge političke grupacije. Za sobom su povukli većinu bogatijih i srednjih klerikalno nastrojenih građana, dio omladine, a nasjedao im je i dio ideološki neizgrađenog radništva. KPH, SKOJ i druge antifašističke organizacije imale su stalan zadatak da se politički bore protiv autonomaškog pokreta. Poseban su zadatak dobili skojevci, da odvlače omladinu ispod njihova utjecaja, u čemu su imali dosta uspjeha.

Pravi smisao autonomaškog pokreta bio je antisocijalistički i antijugoslavenski. Njegovi su zagovornici procjenjivali da bi jačanjem NOB-e i priznavanjem njenih organizacija i institucija od velikih savezničkih sila moglo doći do promjene političkih odnosa na području sjevernog Jadrana, u prvom redu odnosa između Italije i Jugoslavije, pa su poduzimali mjere da ta kretanja ometu. Računali su na antikomunističko i antijugoslavensko raspoloženje nekih krugova u kapitalističkom svijetu, pa su se trudili da im ponude prihvatljiva rješenja koja bi slabila novu Jugoslaviju. Zamišljena autonomna riječka država ne samo da bi onemogućivala priključenje Rijeke i Istre Jugoslaviji već bi i otrgla iz Jugoslavije dobar dio teritorije koji joj je pripadao prije drugog svjetskog rata. Naravno da je takva konstrukcija bila posve nerealna; što se više rat primicao kraju, teren joj je sve više izmicao ispod nogu.

[93] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/33.
[94] Vidi bilješku broj 92.
[95] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta za Istru, KP-286/33.

Dugogodišnjom vladavinom terora i nacionalnog ugnjetavanja fašizam je protiv sebe izazvao otpor hrvatskog življa i progresivnih snaga među Talijanima. Taj je otpor bio veoma snažan u Rijeci i Istri, a najviše u Sušaku. Otpor prema fašizmu značio je i neprihvaćanje talijanskog iredentizma, stalne talijanizacije i penetracije Italije u hrvatske krajeve. Padom fašizma ljudi su odahnuli; poslije mnogo godina osjetili su se svoji na svome, sa čime se ostaci fašizma nisu mirili. Na žalost, u novim okolnostima za takvu se politiku nisu zalagali samo ostaci fašizma već i nova talijanska vlada, koja se trudila da očuva integritet kontinentalnog dijela Italije. A to je značilo dalje nasilno zadržavanje područja naseljenih hrvatskim i slovenskim življem. Ta je vlada slala svoje emisare u Istru i Rijeku sa ciljem da Talijane iz tih krajeva organizira u »novu demokratsku stranku koja će štititi Talijane od Hrvata«.[96] Zapravo su sve reakcionarne protalijanske snage isticale svoju zaštitničku misiju od teritorijalnih pretenzija nove Jugoslavije i time poticale nacionalnu nesnošljivost. Za politiku održanja status quoa nije bilo teško okupiti bogatije i srednje slojeve talijanske narodnosti, već je trebalo naći put kako za nju pridobiti siromašnije i politički progresivnije slojeve. Parolama o ugroženosti i nacionalnih interesa i sloboda, raspirivanjem straha od moguće osvete i nasilnog protjerivanja Talijana iz Rijeke i Istre reakcionarne snage pokušavale su okupiti sve Talijane oko svoje politike, koja je zapravo značila zadržavanje politike majorizacije nad Hrvatima.

Takvo vladanje reakcionarnih krugova na talijanskoj strani izazvalo je otpore kod desno i jednog dijela lijevo orijentiranih Hrvata. Unutar autonomaškog pokreta postojala je struja koja je okupljala ustaško-domobranske i četničke snage i, oslanjajući se na okupatora, propagarila nesnošljivost prema Talijanima.[87] Ljudi koji su godinama trpjeli pod fašističkom vladavinom ili su bili protjerani sa svojih ognjišta teško su se mirili s političkom platformom NOB-e o potpunoj ravnopravnosti naroda i narodnosti, o autonomiji, o slobodi jezika i kulture itd. Stoga su pružali otpor takvoj politici. Taj je otpor bio jak i u građanskim slojevima Sušaka. Patriotizam Sušačana u znatnoj se mjeri kalio upravo na otporu talijanskoj penetraciji. Najuporniji su prelazili u nastalim okolnostima granice dopuštenog i pokazivali mržnju ne samo protiv talijanskog fašizma već i protiv Talijana uopće, raspirujući na taj način nacionalističke i šovinističke strasti. U Sušaku, Rijeci i čitavom riječkom okrugu u te je krugove teško prodirala ideja o jednakosti i bratstvu Hrvata i Talijana. Nisu je rado prihvaćali ni neki organizirani omladinci i članovi NOO-a. Premda nisu bili politički utjecajni ljudi, već članovi uličnih i seoskih NOO-a i omladinci iz osnovnih organizacija, ipak su unosili stanovitu pomutnju. U raspravama oko teritorijalne podjele između Oblasnog komiteta KPH za Istru i Okružnog komiteta za Hrvatsko primorje zahtijevali su da potpadnu pod OK za Hrvatsko primorje[98] aludiraju-

[96] Isto, fond CK KPH, KP-31/2045.
[97] Isto, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, 286/33.
[98] Isto, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-278/1296.

ći pri tome da Oblasni NOO za Istru previše povlađuje Talijanima i vuče se na njihovu repu."

Rasprave o odnosima Talijana i Hrvata poticale su i vijesti o mogućem iskrcavanju saveznika na područje Rijeke i Istre. Pretpostavljalo se da bi se zajedno sa savezničkim mogle iskrcati i talijanske trupe, što bi u narodu bilo primljeno s velikim ogorčenjem.[100] Takve su vijesti izazivale revolt hrvatskog življa, atakirale na toleranciju, bratstvo i jedinstvo, koje je proklamirala NOB.

Oblasni komitet KPH za Istru i Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje u međusobnom dopisivanju i osobnim kontaktima pojedinih rukovodnih ljudi sporazumjeli su se da povedu oštru političku borbu protiv nastalih deformacija. Te su deformacije otežavale suradnju političkih organizacija i organa vlasti Sušaka i Rijeke i trovali odnose između dva naroda koji su živjeli zajedno i kojih su interesi bili toliko isprepleteni da se nisu mogli razlučiti. Takav politički kurs prihvatila su politička rukovodstva NOP-a istočno i zapadno od Rječine i u Istri. Svako nacionalističko i šovinističko istupanje tretirano je kao politički nedopustivo i protivno odlukama ZAVNOH-a i AVNOJ-a, jer su nacionalnim manjinama u novoj Jugoslaviji garantirali sva politička, ekonomska, kulturna i druga prava kao i svojim narodima. Otpor takvoj politici s hrvatske strane energično je suzbijen. Istovremeno se vodila borba protiv tendencija s talijanske strane da se odbace odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a i održi status quo. Radi toga su korišteni oni talijanski aktivisti koji su bili kadri da realno procijene nastalu situaciju i nisu se plašili nacionalnog ugnjetavanja. Raspirivanje nacionalne nesnošljivosti, i s jedne i s druge strane, tretirano je kao skretanje vode na mlin neprijatelja. Takva je politika, i uz izvjesne otpore koji su bili razumljivi, krčila sebi put i otvarala prostore za politički rad organa i organizacija NOB-e.

Odnosi s KP Italije

U 1944. nastavljeni su napori za sređivanje odnosa između KPJ i KPI u Rijeci, Istri i Julijskoj krajini. Poslije kapitulacije Italije došlo je do poznatih odluka o prisajedinjenju Rijeke, Istre i Slovenskog primorja Hrvatskoj i Sloveniji u slobodnoj federativnoj Jugoslaviji. Te su odluke zahtijevale definiranje položaja talijanske manjine u Hrvatskoj i Sloveniji i odnosa između KPI i KPH, odnosno KPS. Budući da je na terenu i prije i poslije objavljivanja tih odluka dolazilo do nesporazuma i do različitih stavova oko udjela Talijana u NOB-i, oko formiranja jedinica, rukovođenja borbom itd., ukazala se potreba da se sporna pitanja rasprave na najvišem nivou, sa CK KPI. Radi toga se Oblasni komitet KPH za Istru obratio s prvog partijskog savjetovanja za Istru pismom CK KPI s molbom da on svojim autoritetom intervenira i dade direktivu komunistima na terenu da prihvate suradnju s komunistima Jugoslavije i da se potčine političkim i vojnim rukovodstvima koja je formirao CK KPH i GŠ Hrvatske.[101]

[99] Isto, KP-278/1296.
[100] Vidi bilješku broj 53.
[101] *Istra,* n. dj., str.330.

Suradnje i odnosi organizacija KPI i KPJ u navedenim krajevima bili su načelno razjašnjeni na IV kongresu KPI održanom u Kölnu i Diisseldorfu 1931, kada je odlučeno da KPI podupre sve nacionalno-revolucionarne pokrete hrvatske i slovenske manjine u Italiji. CK KPI i CK KPJ objavili su 1933. zajedničku izjavu u kojoj su precizirali da će «nasuprot buržoaziji obiju država dosljedno i sa svim silama podupirati i razvijati borbu svih zatiranih naroda i narodnih manjina u Jugoslaviji i u Italiji za potpuno pravo samoopredjeljenja i otcjepljenja«.[102] Korak dalje učinjen je time što je između predstavnika Saveza komunista Julijske krajine i KPI, s jedne strane, i predstavnika nacionalno-revolucionarnog pokreta Slovenaca i Hrvata, s druge strane, utvrđen sporazum kojim su se Savez komunista Julijske krajine i KPI odlučili »za priznanje i primjenu prava na samoodređenje slavenskih naroda Julijske krajine, uključujući pravo na otcjepljenje od talijalnske države [..].«[103] »Nacionalno-revolucionarni« pokret Hrvata i Slovenaca Rijeke, Istre i Julijske krajine iskoristio je svoje internacionalističko pravo i dogovoreni sporazum između komunista Italije i Jugoslavije i proglasio otcjepljenje od Italije i uključivanje u matične nacionalne zajednice u sastavu nove demokratske Jugoslavije, za koju se tada već znalo da će biti uređena na temeljima nacionalne ravnopravnosti i socijalističkih društvenih odnosa.

Za komuniste Italije taj čin nije nov. On je značio samo dalji korak u okviru dogovorenog sporazuma o odnosima između dviju revolucionarnih partija koje su se borile za slobodu i ravnopravnost naroda unutar svojih zemalja i za prava nacionalnih manjina u drugim zemljama. Ipak nije bilo tako. CK KPI obavijestio je pismom od 5. januara 1944. CK KPH[104] da smatra deklaraciju o priključenju Istre Hrvatskoj preuranjenom i u tome političkom trenutku pogrešnom, da muti dobre odnose između Hrvata i Talijana i raspiruje šovinističke strasti, otežava političko djelovanje talijanskih komunista i jedinstvo akcije s građanskim partijama u okviru Komiteta narodnog oslobođenja (Comitato di liberazione nazionale). Nadalje, CK KPI izjasnio se da politički rad među talijanskim masama mora zadržati za sebe, ali dopušta da se u područjima s pretežno talijanskim stanovništvom za hrvatske jezgre, koje na tim područjima žive, formiraju specijalne radne komisije za djelovanje među Hrvatima, i obratno, da na područjima s pretežno hrvatskim življem političkim radom rukovodi CK KPH, s tim da se za rad s Talijanima formiraju specijalne radne komisije. Inače, u pismu se dalje tvrdi da talijanski komunisti priznaju Hrvatima i Slovencima pravo na samoodređenje i priključenje svojim maticama. CK KPI obavezao se da će apelirati na sve talijanske komuniste c!a prekinu ometanje NOB-e i da surađuju s organizacijama KPH, kako bi što više ojačala borba protiv fašizma i nacizma. Protiv onih članova koji budu pružali otpor suradnji, naviještene su disciplinske mjere.

[102] **V j e k o s l a v B r a t u l i ć ,** ***Međunacionalni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri,*** **Priključenje Istre Jugoslaviji, Rijeka 1968, str. 31.**

[103] **Isto.**

[104] **AIHRPH, fond CK KPH, KP-31/2051.**

Oblasni komitet KPH za Istru nije čekao direktive od CK KPI, već je vodio politiku jedinstva akcija komunista i svih progresivnih snaga Hrvatske i talijanske nacionalnosti odozdo, jedinstva u bazi i na bojnom polju protiv fašizma i nacionalizma. Na tom poslu bili su već potkraj 1943. ostvareni stanoviti rezultati, a taj se rad nastavio i 1944. Direktive CK KPI o suradnji članova i antifašističkih organizacija KPI s organizacijama KPH i NOB-e Hrvatske nisu bitnije izmijenile dotadašnje odnose. Rukovodstva KPH u Rijeci i Istri nastavila su politiku vezivanja za NOB poštenih i borbenih elemenata i uz njihovu pomoć razbijati i ispravljati pogreške rukovodstva KPI. Ni poslije dva i po mjeseca, tj. do 2. marta 1944, još nisu održani razgovori između predstavnika KPH i KPS s predstavnicima KPI iz Trsta, pa je Oblasni komitet KPH to čekanje ocijenio kao »gubljenje vremena i tapkanje u mjestu«.[105] Zapravo je tih dana OK KPH za Istru tek dobio poziv iz Slovenije za razgovore s komunistima iz Trsta, ali sa zakašnjenjem, te do razgovora nije došlo.

Sporo reagiranje predstavnika KPI imalo je za posljedicu nesporazume i rasprave između štabova talijanskih i hrvatskih jedinica. Naime, sve vojne formacije na području zapadno od stare jugoslavensko-talijanske granice bile su pod komandom Operativnog štaba za Istru. S tim stavom složio se i CK KPI u citiranom pismu, uz ogradu da djeluju kao talijanske formacije, da bi se što bolje istakao udio Talijana u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi. Međutim, Federacija tršćanske KP intervenirala je 7. februara 1944. pismom rukovodstvu KPH i KPS da jedinice NOV na području Istre i Primorske ne mogu biti miješanog sastava, već čito talijanske, da moraju zadržati političku samostalnost i biti vezane za komitet »Nacionalnog oslobođenja Italije« gdje ih ima, odnosno za komitet KPI gdje prvih nema.[106]

Zahtjev za formiranjem talijanskih jedinica nije kolidirao sa stavom KPH i vojnih rukovodstava na području Rijeke, Istre i Slovenskog primorja. Međutim, zbog izmiješanosti boraca u nekim jedinicama tom je zahtjevu bilo teško udovoljiti, pa je za takve jedinice nađeno kompromisno rješenje. Na komandne položaje postavljeni su pripadnici i druge nacionalnosti, a sve odluke donosile su se dogovorno. Led nepovjerenja postupno se otapljao, a Talijani su se sve više odazivah pozivima da stupe u NOV. Gdje god je to bilo moguće, od njih su formirane posebne jedinice pod zajedničkom višom komandom. Formiranje talijanskih jedinica i njihov jednak tretman s jedinicama hrvatske nacionalnosti među Talijanima je dobro primljeno, razbilo je strah od partizana, koje je reakcionarna propaganda prikazivala kao tuđince, Hrvate!

Borbeno jedinstvo Hrvata i Talijana razvijalo se relativno sporo, ali je stalno bilježilo uspon, postojalo je »stvarnije i čvršće«.[107] Takav razvoj situacije poticala je i politika nekih građanskih partija ujedinjenih u Komitetu za nacionalno oslobođenje (Comitato di liberazione nazionale), koji je formiran 2. oktobra 1943. od pripadnika KP Italije, Socijalističke i Demokr-

[105] AVII, KPH NOB, film 51 (fotokopija kod autora).
[106] Isto, film 41.
[107] Isto, film 48.

šćanske partije i Stranke akcije. Komitet je prihvatio načelo samoodređenja naroda i priznao da je rapallski ugovor to načelo prekršio. Komitet je 7. februara 1944. uputio rezoluciju Hrvatima i Slovencima Julijske krajine u kojoj je izrazio spremnost na zajedničku borbu protiv fašizma i nacizma, a u proglasu od 10. juna 1944. odbacio je rapallski ugovor, priznao Hrvatima i Slovencima nacionalna prava i pozvao talijanske rodoljube u zajedničku borbu s NOV Jugoslavije. Sadržaju toga proglasa protivili su se demokršćeni i neki krugovi u Trščanskom komitetu, tvrdeći da rapallski ugovor nije prekršio načelo samoodređenja, te su se zalagali za njegovo poštivanje. Rasprave o spornim pitanjima nastavljene su na sastancima članova Komiteta Triju Venecija u Padovi 26. juna i u Milanu od 16. do 19. jula 1944, na kojima su prevladavale pozitivne tendencije. Nakon toga je 4. septembra potpisan sporazum kojim je potvrđena želja da komiteti za nacionalno oslobođenje i organizacije NOP-a Jugoslavije ujedine napore u borbi protiv njemačkog okupatora i suzbijaju sve šovinističke i imperijalističke težnje.[108]

KPI imala je jak utjecaj u komitetima, i njena je zasluga što su pobijedile pozitivne tendencije. Međutim, mnoge stvari trebalo je još raščišćavati u vlastitim redovima. Veliki uspjesi Crvene armije i NOV Jugoslavije, loše iskustvo sa savezničkim snagama u Italiji u pogledu njihove vojne angažiranosti i političke aktivnosti, potakli su najodgovornije drugove iz KPI da preispitaju svoj odnos prema KPJ uopće i na području Rijeke, Istre i čitave Julijske krajine posebno. Zaključeno je da borbu KPJ treba svestrano pomoći u interesu jačanja progresivnih snaga u Italiji. Poslije usvajanja pozitivnog stava prema NOB-i Jugoslavije u Komitetu za nacionalno oslobođeđenje, komunisti Italije morali su korigirati dotadašnji odnos prema oslobodilačkoj borbi jugoslavenskih komunista. Zbog toga je CK KPI 24. septembra 1944. uputio oblasnim komitetima (federacijama) KPI za Trst, Goricu i Udine opširno pismo strogo povjerljiva sadržaja,[109] u kojemu je odano puno priznanje i izražena velika zahvalnost Crvenoj armiji koja je bila izborila značajne pobjede i izbacila iz rata Finsku, Rumunjsku i Bugarsku i time omogućila anglo-američkim snagama da se učvrste u Italiji, Francuskoj, Belgiji i Nizozemskoj. Veliko priznanje odato je NOV Jugoslavije, o čemu svjedoči ovaj tekst pisma:

> »U tom herojskom otporu treba naročito spomenuti natčovječansku, herojsku i krvavu oružanu borbu naše jugoslavenske braće koji su pod veličanstvenim vodstvom maršala druga Tita znali razbiti unutrašnju reakciju i pobjedonosno se oduprijeti naci-fašističkim vojskama te stvoriti novu, slobodnu demokratsku Jugoslaviju gdje narod upravlja državom i gdje su Slovenci, Hrvati, Srbi i Crnogorci stekli svoju državnu i kulturnu autonomiju u naprednoj i demokratskoj Jugoslaviji koja je predstraža i primjer u oslobodilačkoj borbi u ovom dijelu Evrope.«[110]

[108] Vinko Antić, *Oslobođenje Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre,* Pomorski zbornik, br. 3/1965, str. 21. i 22.

[109] AIHRPH, fond CK KPH, KP-39/2589.

[110] Isto.

U pismu se dalje naglašava da anglo-američki saveznici ne poriču zasluge SSSR-a i Titove Jugoslavije ni sudjelovanje naroda Italije, Francuske, Belgije i Grčke protiv nacifašizma. Ipak se oni nisu odrekli pokušaja gušenja narodnih pokreta i gospodarenja Evropom i svijetom, te u vezi s tim pokušavaju oslabiti utjecaj SSSR-a i nove Jugoslavije. Svoj reakcionaran stav pokazali su na jugu Italije, gdje pomažu jačanje reakcionarnih snaga, popustljivošću prema fašistima i pokušajem stvaranja autoriteta savojskoj dinastiji, koja je odgovorna što je pozvala fašiste na vlast i što je strovalila zemlju u ponor rata. Razoruža van j em partizana Anglo-Amerikanci su pokazali kako namjeravaju riješiti ratne probleme u Italiji.

U vezi s tim komunisti su dobili ove zadatke:

»1. Treba dobro rastumačiti da nova Jugoslavija koja je proizašla iz duge trogodišnje borbe i nakon teških žrtava, nije imperijalistička, već demokratska napredna Jugoslavija, mnogo naprednija nego što smo mi danas mogli postići u južnoj Italiji.

2. U Jugoslaviji sva vlast pripada narodu. Organi vlasti proizašli su iz slobodne volje koju je narod izrazio demokratskim i neposrednim izborima. Narodnooslobodilačka vojska stvorena je i izašla iz naroda pod vodstvom maršala Tita i s narodom je jedno. Stoga, kao ni Crvena armija Sovjetskog Saveza nema i ne može imati imperijalističke ciljeve, već oslobođenje naroda od naci-fašističkog porobljavanja i od izvjesnih reakcionarno-imperijalističkih intriga koje postoje također u anglo-američkim zemljama, a i u našoj zemlji.

3. Ne treba imati predrasuda protiv naroda koji je vlastitom krvlju i ogromnim žrtvama osvojio pravo da živi slobodan i nezavisan [. . .]

4. Naša je dužnost da se borimo ujedinjeni sa slovenskim narodom i Titovom Jugoslavijom protiv zajedničkog neprijatelja: nacizma i Mussolinijeva fašizma. Samo marširajući rame uz rame, ruku pod ruku sa sovjetskim narodom, slovenskim narodom i s novom Titovom Jugoslavijom mi ćemo iskupiti našu moralnu odgovornost za otimačke i napadačke ratove koje je izvršio Mussolinijev fašizam u ime talijanskog naroda. I ujedinjeni s Rusijom i s demokratskom i naprednom Jugoslavijom uspjet ćemo da od naše Italije učinimo također naprednu i demokratsku zemlju.

5. Nova Jugoslavija ima punu potporu velikog i herojskog Sovjetskog Saveza, našeg velikog saveznika. Stoga imamo sve garancije da će prava talijanskog stanovništva u Primorskoj i Beneškoj Sloveniji ne samo biti poštivana već i zajamčena, stvari koje nam do sada izvjesni saveznici nisu dali.

6. Samo rješenje nacionalnih problema koje je već na snazi u jugoslavenskoj federaciji pod vodstvom druga Tita, sigurna je i izvjesna garancija da ništa neće biti učinjeno što bi moglo povrijediti nacionalne osjećaje Talijana koji žive u mješovitim krajevima što graniče s našom zemljom [. . .]

Kako možemo imati predrasuda protiv takve demokratske i napredne države koja je osvojila pravo na slobodno postojanje, boreći se oružjem u ruci protiv tlačitelja i osvajača! Narod koji je upoznao i trpio nacionalno tlačenje i koji je izvojštio svoju slobodu i nacionalnu nezavisnost, koji sam sobom upravlja, vlada i određuje državnu politiku, ne može i neće imati nikada osvajačke i imperijalističke ciljeve na štetu drugih naroda. Iz svega rečenog razumjet ćete i treba da rastumačite i hrabrim Garibaldincima i talijanskom narodu kako je nepravedno imati predrasude protiv bratskog, slovenskog naroda i protiv Titove Jugosalvije.«[111]

[111] Isto.

Budući da su Englezi i Amerikanci priznavali NOV Jugoslavije kao savezničku vojsku, a razoružavali su talijanske partizane, utvrđeno je da se sve talijanske jedinice stave pod komandu štabova NOV i tako izbjegnu razoružanje. Garantirana im je samostalnost i uzdizanje vlastitog kadra, a u težim kadrovskim situacijama angažirani su Slovenci i Hrvati koji su govorili talijanski.

Polovinom 1944. sve su okolnosti upućivale prema sređivanju odnosa između Talijana i Hrvata i formiranju zajedničke borbe protiv okupatora i domaće reakcije. Talijani su u sve većem broju pristupali NOP-u i stali uz bok hrvatskim borcima za slobodu i pravednije društveno uređenje. Uvjereni da će njihova nacionalna prava biti poštivana u duhu garancija najviših zakonodavnih organa ZAVNOH-a i AVNOJ-a, nekoliko najistaknutijih političkih aktivista talijanske nacionalnosti došlo je na ideju da formiraju Talijansku uniju, koja je imala raditi na okupljanju i angažiranju Talijana u NOP i NOV Jugoslavije, organizirati narodnu vlast i raditi na drugim političkim pitanjima. Među Talijanima Rijeke i Istre ta je akcija bila dobro primljena, pa je 10. i 11. jula 1944. formiran Privremeni odbor sa zadatkom da pripreme teren za formiranje Unije.[112] Privremeni je odbor od svog osnivanja djelovao kao značajan politički faktor, brzo je stekao autoritet među Talijanima, radeći na njihovu političkom aktiviranju za NOP protiv nacizma, ostataka fašizma i drugih reakcionarnih grupacija.

Odlučnošću na vojnom i upornošću i principijelnošću na političkom polju NOB je neumoljivo krčila sebi put i otvarala prostor za svoju aktivnost. Istovremeno je reakcionarnim snagama sužavala prostor za političku aktivnost. Priznanje NOB-e i riješenost da je pomognu, ne samo lijevo orijentirane već i sve demokratske snage Italije, značilo je veliku političku pobjedu koja je prelazila okvire borbe jednoga kraja. Rasterećeni straha od moguće odmazde Hrvata i Slovenaca Rijeke, Istre i Slovenskog primorja, talijanski komunisti sve su se više sami organizirali i preuzimali odgovornost za svoju sudbinu i sudbinu talijanskog naroda u tim krajevima. Rezultati su dolazili postupno, činjenica da su komunisti i ostale progresivne i demokratske snage Italije priznale da su ugovori između Italije i Jugoslavije sklopljeni poslije prvog svjetskog rata bili nepravedni i protivni pravu samoodređenja naroda, priznanje NOB Jugoslavije kao borbene zastave svih progresivnih i demokratskih snaga Rijeke, Istre i Slovenskog primorja, prelazila je okvire toga trenutka i interese NOB-e tih krajeva. Ti su dokumenti vrijedno svjedočanstvo kojima su se dvije marksističke partije dogovorile kako da reguliraju međusobne odnose bez majorizacije i diskriminacije bilo kojeg naroda, koji su brojnim nitima međusobno povezani. Objektivna ocjena događaja i odnosa u prošlosti pomoglo im je da izvuku pouke za nastale i buduće odnose i da počinjene greške nikada ne ponove.

[112] **V i n k o A n t i ć, *Glas Istre,* »Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu«, sv. XI—XII, Rijeka 1966/67.**

Klasna suština NOB

Oružane snage predstavljaju izraz socijalno-klasnih odnosa određenog društva ili društva u nastajanju. U toku drugog svjetskog rata klasični odnosi vladajuće i podređene klase u Jugoslaviji bili su poremećeni, ali su zadržali i neka ranija obilježja. Polarizacija, koja je izvršena na osnovi usvajanja ili odbacivanja idejnog i akcionog programa NOB-e, predstavljala je specifičan izraz nacionalnih i klasnih odnosa. NOB je zamišljena i izgrađivana kao pokret najširih narodnih masa za nacionalno oslobođenje i za društveni preobražaj. U programu NOB-e sadržaj borbe za nacionalno oslobođenje nije se izražavao samo borbom za istjerivanje okupatora već je značio i postavljanje novih međunacionalnih odnosa na temelju ravnopravnosti, poštivanja individualnosti i osobenosti svakog naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Praksa je pokazala da buržoazija nije bila kadra povoljno riješiti nacionalno pitanje. KPJ ugradila je u program borbe za nacionalno oslobođenje revolucionaran sadržaj, osmislila ga idejno i sadržajno, obogatila i učinila privlačnim onim masama koje nisu bile za prijašnje međunacionalne odnose. Za višenacionalnu društvenu zajednicu, u koju je svaki narod unosio specifičnosti svoga historijskog, političkog, ekonomskog, kulturnog i društvenog razvitka, bio je to momenat od posebnog interesa. Označivao je revolucionaran, dijalektički pristup složenoj materiji koju je buržoazija rješavala na statičan, shematski i za veći dio naroda neprihvatljiv način.

U Hrvatskom primorju, Rijeci i Istri nacionalni odnosi bili su složeniji nego u drugim krajevima Jugosalvije. Trebalo je iskoristiti eksploziju gnjeva hrvatskog življa koji je više od dva decenija pod talijanskim fašizmom trpio surovo nacionalno ugnjetavanje, ali pri tom ne dopustiti nacionalističke i šovinističke strasti i »vraćanje duga«. Iz ranijih neravnopravnih odnosa KPJ je izvlačila pouke kako ne treba raditi, a konkretne i buduće međunacionalne odnose izgrađivala je na nov način. Ostajući do kraja dosljedna stavu da međunacionalne odnose izgrađuje na temelju pune ravnopravnosti i tolerantnosti, bratstva i jedinstva, rukovodne snage NOB-e bile su spremne da se odreknu usluga onih svojih pristaša koji nisu mogli da vlastite predrasude, a u mnogo slučajeva i opravdan revolt, podrede općim interesima i generalno utvrđenoj liniji. U Hrvatskom primorju, Rijeci i Istri takva je politika bila jedino ispravna i prihvatljiva za talijanski živalj. Tek onda kada se taj živalj uvjerio da na nacionalnu majorizaciju s talijanske neće biti odgovoreno majorizacijom s hrvatske strane, on se počeo otvarati prema NOB-i i usvajati njen program u svom političkom djelovanju.

Narodnooslobodilački pokret imao je općenarodni karakter. Zbog toga je predstavljao svojevrsno savezništvo radničke klase, seljaštva i progresivno orijentirane inteligencije. Sušak je sa svojim zaleđem bio izvanredan primjer toga jedinstva. Sušak, Kastav i zapadni dio Hrvatskog primorja uopće bili su poznati kao snažno antifašističko i antitalijansko uporište, s razvijenim osjećajem pripadnosti Jugoslaviji kao široj društvenoj zajednici u kojoj su Primorci gledali jedinu realnu potporu svoje borbe za obuzdavanje talijanskog imperijalizma i iredentizma. To je bio jedan od osnovnih razloga što su Sušačani i Primorci uopće, uključujući srednje slojeve pa i bur-

žoaziju, u velikom broju prihvatili NOB kao program borbe protiv nasilnog odnarođivanja. Ali, budući da NOB nije bila samo borba za nacionalno već i za socijalno oslobođenje, svi slojevi društva nisu bili jednako zainteresirani za društvene promjene koje je taj pokret sobom nosio, pa ni priticanje masa u njegove redove nije bilo jednako iz svih sredina. Nakon okupacije Sušaka raslo je nezadovoljstvo iz dana u dan. Pozivu na oružanu borbu najprije su se odazvali oni društveni slojevi koji su bili najviše pogođeni — radnici i siromašni seljaci (oni bez zarade u gradu nisu mogli prehraniti svoje obitelji), a zatim progresivno orijentirana inteligencija koja je svoje interese poistovetila s interesima radničke klase i postala njen integralni dio. Iz tih redova regrutirali su se prvi borci na Tuhobiću, članovi KP i SKOJ-a, prvi kadrovi za partijska rukovodstva i rukovodstva antifašističkih organizacija.

Marksistička ideologija imala je najsnažnija uporišta među tvorničkim radnicima. Milan Slani zapisao je: »Partijske ćelije i komunisti sa svojim simpatizerskim grupama djelovali su još prije aprila 1941. godine u sušačkoj luci, Tvornici papira, u »Ukodu«, »Lazarusu« (sadašnje brodogradilište »Viktor Lenac«), brodogradilištu u Martinšćici, u mnogim zanatskim radionicama, te na području prigradskih naselja i okolice.«[113] U nemogućnosti da istaknemo sve tvornice, nadamo se da nećemo biti nepravedni ako ukažemo na Tvornicu papira, u kojoj je organizacija KP formirana u jesen 1940. sa sekretarom Ivicom Vukelićem, zatim Remigijom Matešićem, pa Emerikom Marčelja Josom. Samo u prvoj godini revolucije primljeni su u KP: August Vivoda, Viktor Lenac, ing. Zvonko Babić, Dušan Zavareze, Marijan Baćac, Meri Mavrinac, Josip Srića Miš, Božo Linić, Edo Studenac Mita i Boris Luznar. Njihovom aktivnošću tvornički su radnici organizirali štrajk, koji je snažno odjeknuo u radničkoj klasi Sušaka i Rijeke. Zatim su slijedile mnogobrojne sabotaže i diverzije, tako da je Tvornica za sve vrijeme rata ostala jedno od najjačih uporišta NOP-a Sušaka i Rijeke (53 radnika i radnice poginuli su u NOB-i).[114]

S pravom se može tvrditi da je u Hrvatskom primorju u svim strukturama NOP-a prevladavao radnički elemenat. Prema podacima za juni 1944, u 8 kotarskih komiteta radilo je 46 članova, od čega je bilo 30 radnika, a u 8 kotarskih NOO-a od 59 članova 36 je bilo radnika; u 6 općinskih komiteta sa 24 člana bilo je 18 radnika, a od 314 članova KPH 222 radnika.[115] Nosilaca partizanske spomenice 1941. s područja današnje općine Rijeka ima 167; od toga je 135 radnika, članova KPH s istog terena koji su poginuli u NOB-i ima 67, od čega su 61 bili radnici, članova SKOJ-a 1941. poginulih u NOB-i bilo je 67, od čega je 47 radnika.[116] Socijalna struktura komandnog

[113] M i l a n S l a n i, *Uz dvadesetogodišnjicu prve partijske konferencije Sušaka,* »Primorski vjesnik«, br. 4—5, oktobar—novembar 1961.

[114] *Primorski vjesnik,* br. 2, mart—april 1961.

[115] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-277/1210.

[116] Prema podacima Općinskog odbora SUBNOR-a Rijeka. Dio boraca izvan gradskih naselja bili su polu-radnici, a polu-seljaci. Naime, živjeli su na selu, ali bez zarade u gradu nisu mogli prehraniti svoje obitelji, odnosno bili su zaposleni kao šumski i drugi radnici. Svi su evidentirani kao radnici, te seljaka nema u pregledu.

kadra 13. divizije prilikom njena formiranja izgledala je ovako: 20 radnika, 6 seljaka, 3 učenika — studenta, 3 službenika, 3 vojne osobe i 4 intelektualca, što znači više radnika nego svih ostalih zanimanja.[117] Prema tome, nije bilo straha da se teoretski još nedovoljno izgrađeni radnici neće moći snaći u kompliciranim političkim sistuacijama i vatri oružane borbe.

Zapadno od Rječine situacija je bila nešto drukčija, ali ne bitno.. Tako su prvi MK KPH i prvi MNOO za Rijeku sačinjavali radnici i službenici, prvi OK KPH za Rijeku 6 radnika i 1 službenik,[118] a u 5 kotarskih komiteta KPH na području OK KPH Rijeka od 35 članova bilo je 16 radnika, 15 seljaka i 4 intelektualca.[118]

Pod fašističkom vladavinom hrvatski živalj zapadno od Rječine teško je živio. Ekonomske reforme po fašističkom uzoru najčešće su imale za posljedicu konfiskaciju ili prodaju zemlje na dražbi onih seljaka koji nisu mogli otplaćivati dugove državi ili bogatijim seljacima, fašistima, veleposjednicima. Pauperizacija sela bila je velika, a gradovi nisu mogli primiti sve one koji su ostajali bez zemlje, pa su se izvlašteni seljaci pretvarali u šumske radnike uz minimalne nadnice. Radnici u tvornicama, rudari i obrtnici također su u velikoj većini bili za NOP, ali ih je, uslijed strogog nadzora policije i raznih obavještajnih službi, bilo teško organizirati. A bez dobre organizacije nije moglo biti ni borbe. Iz tih društvenih slojeva regrutirao se najveći broj političkih aktivista NOP-a i boraca NOV. To pokazuje i socijalni sastav jedinica Operativnog štaba za Istru od 22. augusta 1944; od 2868 boraca bilo je 1058 radnika, 1458 seljaka, a ostatak se regrutirao iz drugih zanimanja.[120]

Inteligencija se u bivšoj Jugoslaviji regrutirala iz svih društvenih slojeva. Omladina koja je potjecala iz siromašnih slojeva sama se probijala, radila i školovala se. Idejno je bila pod snažnim utjecajem marksističke filozofije, u prvom redu Lenjinovih djela. Lenjinizam je zapljuskivao i inteligenciju Hrvatskog primorja, osobito studentsku. Njen najprogresivniji dio idejno se stopio s najrevolucionarnijim dijelom radničke klase i seljaštva, te su udruženim snagama vukli naprijed, stvaralački primjenjujući marksističku teoriju na konkretne uvjete revolucionarne prakse.

Osnovna intencija u razvitku NOB-e bila je borba protiv elitizma pojedinaca i društvenih grupa, za angažiranje svih društvenih slojeva, za njen općenarodni karakter. Prirodno je da svi slojevi društva nisu imali jednak odnos prema ciljevima NOB-e, posebno prema njenim socijalnim sadržajima. Imućniji su slojevi pokušavali unositi svoja shvaćanja i tumačenja tih ciljeva nastojeći ih prilagoditi onakvoj viziji budućnosti koja je odgovarala njihovim interesima. Otuda i stalna borba za čistoću linije, stalno čišćenje od oportunističkih elemenata u vlastitim redovima, težnja da se u sve strukture, posebno rukovodne, uvlači što više radnika i revolucionarne inteligen-

[111] S v e t o z a r T i n t o r, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija,* Zagreb 1968. str. 81.
[118] AIHRPH, fond CK KPH, KP-37/2480-1.
[119] Isto, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-290/445.
[120] D. R i b a r i ć, *Borbeni put,* n. dj., str. 258.

cije, kako bi se uz njihovu pomoć ograničio utjecaj onih snaga koje su pokušavale da razvodne revolucionarni smisao NOB-e.

Većina hrvatskog življa zapadno od Rječine prihvatio je NOB u prvom redu kao pokret za oslobođenje ispod fašističke i tuđinske vladavine, za priključenje matičnoj zemlji. Otuđenost od matične zemlje i prigušivanje svakog oblika nacionalnog iskazivanja motivirao je i znatan dio srednjeg sloja da se idejno veže za NOP i da ga na neki način pomaže. To ne znači da je socijalni momenat bio ignoriran. Naprotiv, on je stalno bio prisutan i dosta utjecajan, ali je prevladavao nacionalni osjećaj. Što se tiče talijanskog življa, on je NOP prihvatio isključivo kao antifašistički i revolucionarni pokret, koji se bori ne samo za uspostavljanje demokratskih već i socijalističkih društvenih odnosa. Klasno određenje nadvladalo je osjećaj nacionalne pripadnosti u uvjerenju da socijalistička revolucija neće iznevjeriti samu sebe, neće se pretvoriti u sistem nacionalne neravnopravnosti i vladavine jednog naroda nad drugim. Radi ostvarenja socijalističkih ciljeva progresivno orijentirani Talijani uključivali su se u NOP i bez suglasnosti KP Italije i protivno njenim direktivama. Revolucionari su išli u borbu bez predrasuda i straha za budućnost. Stoga se s pravom može reći da su NOB na svojim leđima iznijele nacionalno i klasno eksploatirane i progresivno orijentirane mase naroda.

PRIPREME ZA ISKRCAVANJE ANGLOAMERIČKIH SNAGA NA PODRUČJE ISTRE I HRVATSKOG PRIMORJA

Poslije kapitulacije Italije zona srednjeg i sjevernog Jadrana bila je slobodna za iskrcavanje savezničkih snaga iz Italije. One tu mogućnost nisu iskoristile. Nijemcima je kasnije uspjelo da zagospodare važnijim lukama, ali su jedinice NOV uvijek mogle osigurati operacijsku osnovicu za nesmetano iskrcavanje tih snaga i mnogo pomoći u nastupanju prema sjeveru i sjeverozapadu.

Među glavnim političkim ličnostima i vojnim komandantima savezničkih zemalja bilo je više razgovora o mogućnostima iskrcavanja savezničkih snaga na Balkanski poluotok. Nekoliko dana nakon početka operacije »Overlord«, točnije 11. jula 1944, načelnici združenih štabova konstatirali su da treba preispitati savezničku strategiju u Sredozemlju. Kako je iskrcavanje glavnine savezničkih snaga u zapadnoj Francuskoj potpuno uspjelo, britanski general Wilson predložio je (a feldmaršal Alexandar se s tim prijedlogom složio) da savezničke snage u Italiji produže ofenzivu prema sjeveru i da se radi njena ubrzanja izvrši pomorski desant od tri divizije na zapadnu obalu Istre, a zračni desant od dvije divizije u širi rajon Trsta, da se oslobode ti krajevi i da se time formira solidna operacijska osnovica za nastupanje savezničkih snaga preko Postojne i ljubljanskih vrata prema Beču i Dunavu. Tako zamišljena operacija imala je političke i vojne ciljeve. Njome je trebalo ograničiti prodor sovjetskih snaga prema zapadu, što je značilo i ograničavanje sovjetskog utjecaja. Okupacijom Istre i Trsta trebalo je spriječiti prodor jedinica NOV zapadno od stare jugoslavensko-talijanske granice, otežati pretenzije nove Jugoslavije na te krajeve i ugroziti njema-

čke snage u Grčkoj. U svojim memoarima predsjednik britanske vlade Winston Churchill piše da je o tom pitanju govorio na plenumu konferencije u Teheranu.[121] Međutim, na toj konferenciji nije ništa konkretno dogovoreno, pa se predsjednik SAD Franklin Roosevelt nije složio s prijedlogom da se ona izvede bez prethodne suglasnosti Josipa Visarionovića Staljina. I vojni razlozi naveli su predsjednika SAD da zauzme negativan stav prema tako zamišljenoj operaciji. Dok su britanski vojni komandanti smatrali da se predloženom operacijom najbolje pomaže »Overlordu«, američki komandanti bili su suprotnog mišljenja i zahtijevali su da se savezničke snage iskrcaju na južne obale Francuske.[122] Znajući da ni Francuzi ne bi pristali da se njihove vojne snage upotrijebe izvan Francuske, Rooswelt se nije složio »da se američke trupe upotrijebe protiv Istre i na Balkanu«, pa je takva mogućnost za određeno vrijeme odgođena.[123] Međutim, kao ideja ona time nije i pokopana. U nekim političkim i vojnim krugovima Zapada i dalje je postojala. O njoj su, kao mogućnosti, razgovarali maršal Tito i predsjednik britanske vlade Churchill 12. i 13. augusta 1944. u Napulju. Churchill je zahtijevao da Tito dopusti eventualni ulazak savezničke vojske u zapadne krajeve Jugoslavije.[124] O statusu Istre i Slovenskog primorja bilo je govora i prilikom posjeta maršala Tita komandantu savezničkih snaga u Italiji, kojom je prilikom dogovoreno da se ta područja imaju smatrati operacijskim područjima jedinica NOV, u duhu odluka drugog zasjedanja AVNOJ-a. Usprkos Roosweltovu oponiranju, Churchill je od savezničkih komandanata u Italiji zahtijevao da budu spremni za brzi prodor preko Trsta i Ljubljane prema Beču, čak i pod pretpostavkom da se rat uskoro završi. Tako je ideja o mogućnosti savezničkog iskrcavanja na području sjevernog Jadrana stalno podgrijavana, ali nikada nije razrađena i realizirna.

Pripreme Nijemaca

Njemačka komanda operacijskog područja »Jadransko primorje« bila je svjesna da na njenoj teritoriji može doći do iskrcavanja savezničkih snaga. Uostalom, ona je i formirana sa ciljem da organizira obranu Kvarnerskog i Tršćanskog zaljeva, tzv. »Zapadnih vrata Balkana«. Iskrcavanje savezničkih snaga na ovom prostoru i njihov prodor prema Beču ozbiljno bi ugrozili čitavu balkansku grupaciju. Da bi to spriječili, Nijemci su u drugoj polovini 1944. u ovo područje doveli pojačanja u snagama i borbenim sredstvima i poduzeli opsežne radove na uređivanju položaja za obranu i komunikacije za transport i manevriranje snagama. Zbog tih mjera 43. istarska divizija bila je prisiljena da se povuče izvan te zone, tj. istočnije od komunikacije Trst — Rijeka. Sama činjenica da je njemačka komanda smatrala da svoje oskudne rezerve angažira na tom području u vrijeme kada su joj nedostajale na istočnoj i zapadnoj fronti svjedoči o ozbiljnosti kojom su pratili kretanje saveznika.

[121] W i n s t o n C h u r c h i l l, *Drugi svjetski rat,* Beograd 1964, knj. VI, str. 58. drugo izdanje.
[122] *Drugi svjetski rat* (pregled ratnih operacija), Beograd 1967, knj. 4, str. 558.
[123] W. C h u r c h i l l, *Drugi svjetski* rat, n. dj., str. 59—60.
[124] *Drugi svjetski rat,* n. dj., str. 475.

Da bi otežali iskrcavanje i nastupanje savezničkih snaga, Nijemci su poduzeli opsežne radove na utvrđivanju čitave zone. Utvrđivani su položaji uz obalu, u pozadini i pregradni položaji. Prema podacima štaba 7. korpusa NOV Slovenije, u zoni između Trsta i Kopra uređivali su tri obrambene linije i postavljali mnogo obalnih i protuavionskih baterija raznih kalibara.[125] Uporedo s gradnjom položaja za obranu, pripremali su se za miniranje važnijih objekata uz obalu i na komunikacijama u unutrašnjosti, raznih instalacija, važnijih ustanova itd.[126] Veliki radovi izvođeni su na položajima Trst, Kozina, Ćićarija, Učka, Plomin, odnosno na zapadnim padinama Ćićarije i Učke preko Lanišća i šušnjevice do Plomina i dalje preko Cresa i Lošinja. Ta je linija veoma pedantno pripremana s pristupnim putovima s jedne i s druge strane, a naročito od komunikacije Trst — Rijeka, koja ide iza Ćićarije.

Osobito je pažljivo utvrđivano šire područje Rijeke. Ta je zona služila za borbu protiv jedinica NOV Jugoslavije i za eventualan doček savezničkih snaga. Desnom obalom Rječine protezao se južni dio utvrđene linije »Ingrid-stellung«. Oslanjala se na objekte tipa stalne fortifikacije i na objekte usječene u stijenama za frontalno i flankirno djelovanje. Neki od tih objekata izgrađeni su još prije rata sistematski i pedantno, s podzemnim kavernama i hodnicima u betonu i sa čeličnim kupolama na površini zemlje. Zatečeni sistem graničnih utvrda dopunjavali su i usavršavali najprije Talijani, a zatim Nijemci. Prilaze mnogim objektima — položajima štitila su minska polja i žičane prepreke. U svom donjem dijelu ta se linija oslanjala na duboko usječen kanjon Rječine, koji sam za sebe predstavlja solidnu prepreku i nije ga bilo teško urediti za obranu u fortifikacijskom smislu. U srednjem i gornjem dijelu Rječine topografski jaki položaji pogodovali su uređivanju više zaprečnih položaja po frontu i u dubini.

Rijeku su Nijemci proglasili tvrđavom, te je uređivana za kružnu obranu. Vanjski obrambeni pojas protezao se od Bakra do izvora Rječine, Kastva i Jušića do Mošćeničke Drage. Unutarnji pojas protezao se od Martinšćice (Sv. Ana) preko Trsata i Katarine do rajona Matulji i dalje do mora.[127] Naročito je pedantno bila utvrđena i konstatno kontrolirana unutrašnja linija obrane. U drugoj polovini 1944. Nijemci su počeli utvrđivati pojedine rajone i položaje u unutrašnjosti Sušaka i Rijeke, kao što je rajon »Pećine«, gostionica »Pariz«, »Belveder« itd. Postavili su obalne i protuavionske baterije, protutenkovske i druge prepreke.

Radove na utvrđivanju izvodila je poluvojnička organizacija »Todt«. Ljude za rad dobivali su na dobrovoljnoj osnovi (vrlo malo) i mobilizacijom. Mobilizacija je izvršena po osnovi vojne obaveze određenog broja godišta. Tako je Friedrich Rainer svojom naredbom od 26. jula 1944. pozvao na ispunjenje vojne obaveze sve muškarce godišta 1914. do 1926.

U želji da provede u život primljeni zadatak njemački zapovjednik za Kvarnersku provinciju, dr Karl Pachneck, objavio je u listu *Glas primorja* poziv muškarcima od 1914. do 1926. godišta koji glasi:

[125] AVII Beograd, k. 501, f-6, dok. 24. i 28.
[126] AIHRPH, fond Oblasnog komiteta KPH za Istru, KP-286/49.
[127] AVII, k. 114, D, f-4, dok. 14.

POZIV

muškarcima godišta 1914 do 1926 na području Vrhovnog Povjereničtva SUŠAK-KRK

Der Oberste Kommissar u podhvatnom području Jadranskog Primorja, dr. Friedrich Rainer, pozvao je svojom naredbom od 26. srpnja 1944. mužkarce godišta 1914. do 1926. na izpunjenje vojne obaveze. Obveznici vršiti ce svoju vojnu dužnost u organizaziji Todt i u odredima vlastite Zemaljske Zaštite.

Vršenjem vojne dužnosti doprinašate i vi svoj obol da se zapečati poraz komunističkih vlastodržaca u Moskvi i plutokratsko-kapitalističkih moćnika u Londonu i Washingtonu.

Udovoljujući dakle svojoj vojnoj dužnosti, pomažete i sudjelujete i vi u izvišenom nastojanju:

1.) da se osigura obilježje vašeg naroda.

2.) da se očuvaju vaše obitelji,

3.) da vjera vaših otaca ostane netaknuta,

4.) da imetak i posjed ne postanu žrtvom šablonskog komunizma,

5.) da pravi i pravedni družtvovni poredak osigura čovječanstvu pristojno življenje,

6.) da se isto tako osigura posao i gospodarstvo,

7.) da se izbiegne treći svietski rat izmedju boljševika i plutokrata i time poštedi Europu od nove strašne nesreće,

8.) da se narodima u Europi osigura mir i sretna budućnost.

Tko se bude kratio da udovolji vojnoj dužnosti, postaje najvećim neprijateljem svog naroda kao i zajednice naroda na ovoj našoj strani svieta.

Tko pak svojoj vojnoj dužnosti udovolji, tome je osigurana njegova egzistencija i napredak.

Onaj tko se ne odazove svojoj vojnoj dužnosti, počinja težki prestupak.

Protiv svih onih, koji bi se kratili primiti se svoje vojne dužnosti, kao i protiv svih onih, koji bi na bilo koji način krivcima u tom njihovom nastojanju išli na ruku, te time postali njihovim sukrivcima, najteže će se postupiti. Tko svojoj vojnoj obavezi ne udovolji, mora računati time, da će članovi njegove obitelji zajedno s njime snositi odgovornost za taj zločin i da će isto tako strogo biti kažnjeni.

Mužkarci godišta 1914. do 1926. sada dakle znate što imate raditi: da vršite vašu dužnost prema samom sebi, prema svojoj obitelji i svome narodu!

DEUTSCHER BERATER
Dr. KARL PACHNECK v. r.

Rieka, dne 3. kolovoza 1944.

Pozvani obveznici trebali su popunjavati još i odrede Zemaljske zaštite.[128]

Odziv je bio znatno ispod očekivanja, pa su Nijemci počeli nasilno odvoditi sve muškarce od 16 do 60 godina, a kasnije i žene od 16 do 40 godina.[129] Od radova su oslobođeni samo oni građani koji su bili zaposleni u vojnoj industriji, u industriji nafte, u brodogradnji, »Torpedu«, Tvornici papira, drvnoj industriji (šper ploče) itd. Radnici i službenici tih tvornica imali su specijalne propusnice, koje su služile i kao neka vrsta osobne isprave. Mnogobrojni agenti, policajci i vojnici legitimirali su ljude na ulicama, u gostionicama i drugim javnim mjestima, i sve koji nisu imali uredne isprave da su oslobođeni radne obveze hapsili su i odvodili na prisilan rad.

Uvjeti za život i rad na mnogobrojnim radilištima bili su vrlo teški, osobito za žene. Raditi na zemljanim radovima, miješanju betona, prenošenju materijala itd. na otvorenom prostoru i po svakojakom vremenu, uz slabu ishranu, odjeću i obuću, bilo je veoma naporno. Radove su nadgledali »trupenfiihreri«, uglavnom članovi nacističke partije, poznati po grubom odnosu prema radnicima. Pritužbi na životne uvjete i na postupke nadzornika radova bilo je toliko da je i riječki prefekt dr Spalatin bio prinuđen da intervenira kod njemačkog savjetnika dr Karla Pachnecka i moli ga da utječe na poboljšanje radnih uvjeta. Za žene je dr Spalatin dobio uvjeravanja od njemačkog savjetnika da neće biti korištene u teškim poslovima na otvorenom prostoru.[130] Nijemci su iskoristili situaciju pa su dio mobiliziranih i dobrovoljno prijavljenih s radilišta u Hrvatskom primorju slali su prisilan rad u Njemačku, što je također bilo protivno utvrđenim dogovorima.[131]

Pripreme domaćih kvislinga

Nijemci su na razne načine pomagali ustaško-domobranske, četničke i druge vojne formacije koje su se angažirale u borbi protiv NOP-a. Već je bilo govora o tome da su od dezertera iz redova NOV i kolebljivih elemenata raznim obećanjima pokušavali ojačati dotadašnje i formirati nove vojne jedinice. S tom namjerom u Sušaku su otvorili ured za mobilizaciju u domobranstvo. Kako je odziv dobrovoljaca bio vrlo slab, zatvorili su taj ured i započeli opću prisilnu mobilizaciju. Mobilizirane su iskoristili za popunu radnih i domobranskih jedinica. Prema izvještaju vojno-obavještajnog odsjeka 11. korpusa od 30. novembra 1944,[132] na Sušaku se nalazila jedna ustaška posadna bojna kojom je komandirao satnik Ante lile, u sastavu triju stanija: prvom je zapovijedao natporučnik Vinko Čavrak (90 ljudi), drugom zastavnik Vinko Tavčar (100 ljudi), dok se treća satnija nalazila na Rabu.

[128] Vidi poziv.

[129] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-286/49, KP-279/1495 i KP-281/1540.

[130] Fotokopija dokumenta kod autora.

[131] Prema prije utvrđenim dogovorima, Nijemci su mogli uzimati na rad u Njemačku samo na osnovi slobodnih aranžmana i radnih ugovora.

[132] AVI I, k. 571, f-1, dok. 12.

Prve dvije iskorištene su za patroliranje i kontrolu ulaza u grad, a treća za osiguranje na otoku Rabu.

Od domobranstva su se na Sušaku nalazile Kvarnerska komanda Kraljevica (sjedište Sušak), u sastavu 60 domobrana (pod komandom ppukovnika Hinka Rescha) i Zapovjedništvo hrvatskog redarstva od 90 ljudi.

U izvještaju se ne spominje domobranska jedinica u kasarni na Trsatu, ali se iz drugih dokumenata vidi da je postojala. Brojila je između 300 i 500 ljudi, a sačinjavali su je dijelovi zemaljske policije, tzv. »zemljaci« domobrani, ustaše i razne druge grupe.[133] Osim ovoga u planu je bilo da se na Sušaku formira »Jadranska divizija«,[134] u koju je trebalo okupiti sve desno orijentirane i prema NOB-i neprijateljski raspoložene pojedince, kolebljivce i dezertere iz NOV, ljude koji nisu htjeli da idu na prisilan rad u Njemačku itd., uglavnom ljude sumnjive moralne i borbene vrijednosti.

Budući da je i u Istri bilo kolebljivaca i dezertera iz NOV, reakcioneri su ih organizirali i od njih formirali domobransku tzv. »Istarsku diviziju«.[135] Ekipe propagandista iz Sušaka i Rijeke krstarile su kontinentalnim dijelovima Istre i vrbovali dobrovoljce za tu »diviziju«. Za njena komandanta postavljen je ustaški pukovnik Sertić, koji je na Sušak došao kao domobranski pukovnik. »Divizija« je imala zadatak da oslobodi »Istru od Talijana i komunista«. Najviše je brojila oko 300 ljudi, a među njima svega 60 Istrana, većinom zarobljenih u raznim »rastrellamentima«.[136]

Navedene, više planirane nego formirane jedinice imale su za cilj da okupe sve što je bilo spremno da pruži bilo kakav otpor NOP-u, što je priželjkivalo povratak kralja i izbjegličke vlade i očekivalo spas od iskrcavanja savezničkih snaga. To je zapravo, prema zamislima nekih političara, trebalo da bude Mačekova vojska. Za prvo vrijeme ona se imala držati pasivno prema NOV, a u slučaju povlačenja Nijemaca da pripuca na njih, da bi se pred saveznicima predstavili kao borci protiv nacizma.[137]

Potkraj 1944. četnici su iz čitave Jugoslavije počeli pokrete prema Rijeci i Istri, očigledno sa ciljem da se što više približe anglo-američkim snagama u Italiji. Djelovali šu pod njemačkom komandom i dobivali snadbijevanje od Nijemaca, ali su bili spremni da njemački patronat zamijene anglo-američkim. Rijeka je postala gravitacioni centar za razne kvislinge, a posebno četničke, jer su smatrali da će se u slučaju kapitulacije Njemačke iz Rijeke lakše domoći sigurnije zone i istovremeno pomoći njemačke napore u borbi protiv NOV. Tendenciju napuštanja unutrašnjosti zemlje i primicanja

[133] Zbog velikih gubitaka i nepouzdanosti domobrana, potkraj 1944. izvršena je treća po redu reorganizacija oružanih snaga **NDH,** kojom su ujedinjene ustaške i domobranske jedinice, formirane divizije, a na ključne komandne položaje postavljeni su ustaški oficiri.

[134] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-279/1425.

[135] Isto.

[136] ***Glas Istre,*** br. 20 do 20. decembra 1944.

[137] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-279/1427.

zapadnoj granici pothranjivala je stalna nada da će se anglo-američke snage iskrcati negdje na prostoru sjevernog Jadrana. Uostalom, ako i ne dođe do priželjkivanog iskrcavanja, u toj bi se zoni našla na pravcu i boku 8 britanska armija i s njom je, u završnici rata, bilo lako uspostaviti kontakt. Amerikanci su inače i poslije priznavanja NOV održavali prisne veze s Dražom Mihajlovićem i 28. augusta spustili su svoju vojnu misiju u njegov štab, gdje je ostala sve do kraja 1944. Draža je iskoristio blagonaklonost Amerikanaca i 18. septembra zamolio vladu SAD da intervenira svojim snagama u Jugoslaviji. Dražin predstavnik predao je 21. oktobra poruku savezničkom komandantu za Sredozemlje i stavio mu na raspolaganje sve četničke snage.[138]

To je upravo bilo vrijeme kada su Nedićevci bili prisiljeni da napuste Srbiju. Poslije oslobođenja Beograda, Srpski dobrovoljački korpus generala Koste Mušickog od 4.000 ljudi prebacio se preko Vinkovaca, Ljubljane i Trsta na prostor Ilirska Bistrica — Rijeka. Pod komandom Jovana Dobrosavljevića 3. puk razmjestio se uz komunikaciju od Sušaka preko Pivke do Trsta sa zadatkom da je osigurava. Na tom su se prostoru nalazile još četničke snage pod komandom vojvode Dobrosava Jevđevića, sa štabom u Opatiji, u sastavu od 280 ljudi, i 1. istarski četnički odred, jačine 170 ljudi, pod komandom kapetana Dušana Đakovića, razmješten jugoistočno od Ilirske Bistrice.[139]

Na teren Grobinštine stigla je 1. januara 1945. »Dinarska divizija« »Kosovskog korpusa«, iz sjeverne Dalmacije, pod komandom Momčila Đujića. Prema izvještaju Komande mjesta Rijeka od 10. januara 1945, u njoj je bilo oko 700 četnika,[140] a namjeravali su produžiti put u Istru ususret »Englezima i kralju Petru«. Slabo odjeveni i obuveni, s dugom kosom i bradom, ostavljali su težak dojam. Nisu se odmah uključili na njemačko snabdijevanje, pa su pljačkali hranu po selima. Uz put su, do Grobinštine izvršili više zločina, pa je *Primorski vjesnik* u broju 140 pisao o njihovim nedjelima u Vinodolu, Bribiru, Škrljevu, Bakru i drugim mjestima.[141] I Nedićevci i Đujićevi četnici bili su demoralizirani i razočarani razvojem situacije, naročito oni koji su bili nasilno mobilizirani, te su priželjkivali što skoriji povratak svojim kućama.

Reakcioneri svih boja nestrpljivo su očekivali dolazak savezničkih jedinica, spremni da im bez rezerve služe. Fašisti i desno orijentirane snage talijanske narodnosti bili su vrlo aktivni u propagiranju dolaska savezničkih trupa, u nadi da će se s njima iskrcati i talijanske, te su stvarali odbore za njihov doček i borbu za stare granice.[142]

[138] V. S t r u g a r , *Jugoslavija,* n. dj., str. 304.
[139] AVII, k. 571, f-1, dok. 12.
[140] Isto, k. 1324, f-1, dok 12.
[141] *Primorski vjesnik* od 19. I 1945.
[142] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-286/128 i 286/49.

Organizacije i rukovodstva KPH u 1944. posebno su budno i aktivno pratile stanje na savezničkim frontovima i reagiranja naroda u vezi s tim stanjem. Svaki uspjeh, svaku pobjedu narod je slavio kao svoju vlastitu, kao korak bliže konačnom oslobođenju. Velike pobjede i stalno napredovanje Crvene armije, oslobađanje baltičkih zemalja, Ukrajine, Poljske, Rumunjske, Bugarske, izbijanje na granice Jugoslavije i pomoć u oslobađanju naše zemlje konstantno su podgrijavali nade da će oslobođenje doći kao rezultat napora i borbe Crvene armije i NOV Jugosalvije.

S druge strane, savezničke snage u Italiji napredovale su previše spo-^* ro. Nijemci su uspjeli da na utvrđenoj »Gustav-liniji« (oko 120 km južno od Rima) zaustave savezničke snage u martu 1944. U majskoj ofenzivi zauzeli su Rim, ali su zaustavljeni na »Gotskoj liniji« u rajonu Firenze. Komandant 15. grupe armija naredio je 5. jula proboj »Gotske linije« i izbijanje u Lombardijsku nizinu na liniju Venezia — Brescia.[143] Od kraja augusta do sredine septembra 8. britanska armija uspjela je na Jadranskom pravcu probiti tu liniju, ali ne i ostvariti planirani cilj. Nijemci su ispred Bologne zadržali savezničke snage, pa se tako i ova ofenziva prerano ugasila.

Ofenzive savezničkih snaga u Italiji pobuđivale su velik interes kod naroda i političkih aktivista u Hrvatskom primorju i Istri. Blizina fronte podgrijavala je nade da bi usporedo s tim operacijama moglo doći do iskrcavanja jednog dijela njihovih snaga na područje sjevernog Jadrana. Te su nade naročito došle do izražaja za vrijeme septembarske ofenzive na »Gotsku liniju«, s glavnim snagama uz jadransku obalu, nadohvat Istre. OK KPH za HP pisao je 19. septembra 1944. CK KPH da je narod u »iščekivanju velikih događaja«. OK je bio obaviješten od štaba 11. korpusa da će se savezници iskrcati između 1. i 7. septembra, te su za njihov doček pripremili slavoluke i cvijeće. Okružna konferencija JNOF-e, koja se imala održati 3. septembra, odgođena je »zbog toga što se mislilo da će ovdje kod nas doći do iskrcavanja«. Nade u iskrcavanje savezničkih snaga i skoro oslobođenje Hrvatskog primorja bile su tako velike da se računalo da će se odgođena konferencija JNOF-e održati »kada se oslobodimo«.[144]

Svaka iznevjerena nada rezultira razočaranjem, pa su i nade u savezničko iskrcavanje izazivale negativne reakcije, nepovjerenje i sumnje u dobre namjere zapadnih saveznika da u gigantskoj i surovoj borbi daju onaj doprinos koji mogu dati. Negativne reakcije potencirane su vijestima da Angloamerikanci u oslobođenom dijelu Italije ne kažnjavaju fašiste, već naprotiv pomažu okupljanje i organiziranje reakcionarnih snaga, a razoružavaju partizanske borce koji su im činili velike usluge u njihovim ofenzivama.[145] Iz oslobođene Belgije također su stizale vijesti da saveznici razoružavaju

[143] *Drugi svjetski rat,* n. dj., str. 572.

[144] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-278/1328.

[145] Poslije majske ofenzive i oslobođenja Rima, stvoreni su povoljni uvjeti za razvoj oružanih snaga pokreta otpora. Na inicijativu Komiteta nacionalnog oslobođenja za sjevernu Italiju (CLNAI), 9. juna 1944. godine formirana je Glavna

snage otpora i da De Gol razoružava francuske »makije«.[146] Sve je to izazivalo nepovjerenje u dobre namjere zapadnih saveznika, ali i potenciralo značenje naše NOV, koja je u tolikoj mjeri izmijenila odnos snaga na jugoslavenskom ratištu da su i njeni protivnici i saveznici morali s njom računati kao s važnim vojno-političkim faktorom na ovom prostoru.

Narod je ratom bio toliko izmoren i osiromašen da je u vojnoj intervenciji savezničkih snaga stalno očekivao spas, svršetak rata. Očekivala se i znatno veća pomoć u ratnom materijalu, hrani, odjeći, obući, sanitetskim i drugim sredstvima. Ali je ona pristizala u veoma ograničenim količinama. Razočarao je i zahtjev međunarodne organizacije — UNRR-e[147] da pomoć dijele njeni činovnici, tako da je narod jednodušno odobrio stav Nacionalnog komiteta da se pomoć daje isključivo preko NOO-a kao jedinih predstavnika narodne vlasti.[148] Sve te okolnosti utjecale su na to da se kod jednog dijela naroda formira uvjerenje da zapadni saveznici na područjima koja oslobađaju proračunato guše progresivne snage i oslobodilačke pokrete a otvaraju prostore za okupljanje reakcionarnih snaga. U narodu je počelo prevladavati shvaćanje da su Englezi i reakcija jedno te isto. Partijski su radnici morali uvjeravati narod da su Englezi jedno, a reakcija drugo, da su oni naši saveznici, a da među njima ima i prijatelja i protivnika NOB-e.

Iz prethodnog izlaganja vidi se da su partijske i antifašističke organizacije i NOO-i imale odlučan politički utjecaj na oslobođenim i poluoslobođenim teritorijama a također i na područjima pod njemačkom kontrolom. Razvoj odnosa na međunarodnom i unutarnjem planu upozoravao je na potrebu jačanja oružanih snaga, koje su sve više istupale kao politički faktor izuzetne vrijednosti. Zbog toga su se novim borcima popunjavale dotadašnje i formirale nove jedinice i teritorijalne komande. Kao što je čitavo područje trebalo prekriti NOO-ima, tako ga je trebalo prekriti i teritorijalnim komandama, partizanskim stražama, obavještajnim i drugim centrima. Polovinom 1944. na teritoriju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje i Oblasnog komiteta KPH za Istru bilo je toliko novih boraca i starih i novih potreba da je trebalo reorganizirati jedinice NOV i teritorijalne komande. Naredbom Operativnog štaba za Istru od 1. juna 1944. formirana su 4 vojna područja, i to: Pulsko, Pazinsko, Buzetsko i Riječko, s velikim brojem komandi mjesta. Na Riječkom području formirane su komande mjesta za Kastav, Opatiju i Lovran, 3 vojno-pozadinske stanice, 5 vojnih pošta i 7 partizanskih straža. Slično je učinjeno i u drugim vojnim područjima.

komanda dobrovoljačke oslobodilačke vojske za okupiranu Italiju. U toku ljeta formirane su u sjevernoj Italiji prve partizanske jedinice jačine 300—1.000 ljudi a ukupne snage narasle su na 70—80.000 boraca. Te su jedinice otežavale povlačenje neprijatelju, otimale mu snabdijevanje i surađivale s jedinicama 8. armije u borbama za pojedina naseljena mjesta. Usp. *Drugi svjetski rat,* n. dj., str. 568.

[146] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1540.

[147] UNRR-a — Uprava Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu — prva je međunarodna ustanova osnovana još za vrijeme II svjetskog rata za pomoć stanovništvu okupiranih područja koje je stradalo od ratnih razaranja.

[148] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-279/1425.

Time je čitava teritorija zapadno od Rječine prekrivena vojno-teri tori jalnim komandama koje su služile kao uporište MOÖ-e.[149]

Naredbom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 29. augusta 1944. formirana je 43. istarska divizija s komandantom Savom Vukeličem i političkim komesarom Jožom Skočilićem. Zbog velikog broja neprijateljskih garnizona u Istri (150), divizija se prebacila istočno od komunikacije Rijeka — Trst; ostao je samo Operativni sektor za Istru s komandantom Gojkom Trbovićem i političkim komesarom Ivanom Defrančeskijem. U sastavu je imao tri bataljona. Naime, svaka od triju brigada 43. divizije ostavila je u Istri po jedan bataljon kao svoj peti bataljon. Njihov rad je objedinjavao Operativni sektor s ukupno 713 boraca. Njima treba pridružiti oko 800 boraca u vojno-■pozadinskim komandama i ustanovama, ili ukupno oko 1.500 boraca.[150]

Na teritoriju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje također su poduzimane ozbiljne mjere za popunu jedinica 13. divizije i teritorijalnih komandi i na formiranju novih. Velika pažnja poklonjena je vojno-obavještajno službi. Na operativnom području 13. divizije formirani su pomoćni obavještajni centri za Hrvatsko primorje i Gorski kotar s rajonskim obavještajnim centrima za Sušak, Kastav, Kraljevicu, Crikvenicu, Novi, Senj, Krk i Rab, Ogulin, Brinje, Vrbovsko, Delnice, Čabar, Lič i Fužine.[151] Zbog širokog prostora na kojemu je operirala 13. divizija, česte udaljenosti od primorskih gradova i potrebe da oslobođena i poluoslobođena teritorija bude pod stalnom zaštitom oružanih snaga, ojačane su komande vojnih područja za Hrvatsko primorje i Gorski kotar, formirane su komande mjesta za Rijeku i Sušak, a čete pri komandama mjesta osposobljavane za borbene akcije.[152]

Prilikom odabiranja kadra za teritorijalne komande vodilo se računa o tome da to budu dobri poznavaoci prilika na terenu, da imaju smisla za organizaciju rada i sluha za politička kretanja. Osobito je to pitanje bilo značajno za Rijeku zbog miješanog stanovništva i potrebe da se udovolji nacionalnim, političkim i vojnim zahtjevima.

Imajući na umu sve što je poduzeto u toku 1944, posebno u njenoj dru-8°j polovini, može se reći da je kraj te godine KPH dočekala politički i °t'ganizaciono spremna za odlučne događaje koji su nastupali u prvoj polovni 1945. godine.

[149] D. R i b a r i ć , *Borbeni put,* n. dj., str. 159.

[150] Isto, str. 181—184.

[101] S. T i n t o r, *Trinaesta,* n. dj., str. 159.

; [1j2] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-278/1325, KP-276/1083
[1] KP-280/1525.

IX POGLAVLJE

OBLICI I METODE BORBE I OTPORA STANOVNIŠTVA IZVAN JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

POLITIČKI RAD U UVJETIMA REŽIMA NOVOG OKUPATORA

KPJ imala je dosta iskustva iz ilegalnog rada i borbe s nenarodnim režimima bivše Jugoslavije. Ta su joj iskustva dobro poslužila u novonastaloj situaciji okupacije zemlje, stroge kontrole i velikog terora. Samo dobro razrađen sistem mjera i postupaka, oblika i načina političkog i ilegalnog rada na okupiranim teritorijama, posebno u gradovima, mogao je odoljeti perfidnosti i velikoj fizičkoj snazi neprijatelja. S razvojem borbe razvijale su se i usavršavale forme toga rada. Poznato je da u NOB-i nije bilo krutih granica između fronte i pozadine, oslobođenog i okupiranog teritorija. Nije se ratovalo po utvrđenim šablonama, pravilima i receptima koji su obavezivali jedinice, grupe i pojedince na utvrđeni red vladanja. Snalažljivost, inicijativa i sposobnost rješavanja nastalih problema na samom mjestu odlikovali su naše borce na fronti i političke radnike na okupiranim područjima.

Već je bilo govora o tome da je tajna obavještajna služba (OVRA) kontrolirala čitav javni, politički i kulturni život Rijeke i Sušaka, a policijske mjere protiv pripadnika progresivnih strujanja bile su vrlo oštre. Te su mjere usporavale prodor ideja i organizacija NOP-a, ali ih nisu mogle spriječiti. Postupno ali sigurno, antifašistička i proleterska solidarnost Hrvata i Talijana u borbi protiv zajedničkog neprijatelja krčila je sebi put. Poslije pada fašizma i kapitulacije Italije, mnogi Talijani pobliže su i na djelu upoznali ideje i organizacije NOP-a uopće i posebno o nacionalnim odnosima, što je znatno utjecalo na njihovo političko vladanje. Usporedo s tim promjenama proširivao se radni prostor organizacijama NOP-a, a u istom omjeru sužavao se prostor za akciju nacifašističkim i reakcionarnim organizacijama.

Sušak je bio sjedište 2. talijanske armije, koja je raspolagala jakim operativnim, policijskim i obavještajnim snagama. Talijani nisu slučajno odredili Sušak za sjedište tako visoke komande. To koincidira s njihovim aneksionističkim težnjama prema anektiranim i okupiranim područjima Jugoslavije. Svjesni činjenice da ih Sušačani i Primorci primaju samo kao okupatore i neprijatelje, Talijani su Sušak i čitavo Primorje prekrili uzduž i poprijeko

mrežom vojnih i civilnih obavještajaca. Ako se ima na umu da je Rijeka bila povezana s raznim obavještajnim centrima u Trstu i Švicarskoj, da je u njoj bilo, osim talijanskih i njemačkih, još i engleskih, američkih, sovjetskih, mađarskih, ustaških, četničkih i drugih obavještajaca, može se realno ocijeniti s kakvim su se teškoćama borili politički radnici i borci NOR-a u Rijeci i Sušaku.

Masovnost otpora

Sušak je poznat kao patriotski i rodoljubiv grad. Njegovi su građani bili velika brana talijanskom prodiranju u hrvatske krajeve. Prema mnogim procjenama, oko 90% Sušačana pripadalo je NOP-u ili mu je bilo naklonjeno. Slične bi se ocjene mogle dati i za Kastavštinu, Grobinštinu i veći dio mjesta u Hrvatskom primorju. O patriotskom raspoloženju i političkom držanju Sušačana Slavko Komar zapisao je ovo:

> »Kraj ljeta i početak jeseni 1941. godine, tj. ono vrijeme o kojemu ja mogu da govorim i procjenjujem događaje, bio je karakterističan po tome, da je narod Sušaka, Grobinštine, Kastavštine, gotovo svih mjesta uz obalu bio neobično jedinstven u mržnji prema Talijanima kao okupatoru. Mene je jako iznenadilo, što je Sušak, iako pun talijanskih okupatorskih vojnika i oficira, te je u tom ličio na vojni logor, inače odisao duhom patriotizma i otpora prema okupatoru, otpora, koji se na svakom koraku manifestirao i čak javno ispoljavao. Nalazili se u Podvežici, Krimeji, Trsatu, pa čak i Pećinama, gdje je u to vrijeme stanovao najbogatiji dio sušačkih građana, svuda je provejavao taj isti duh mržnje i otpora protiv okupatora. To je našlo svog odraza i u raspoloženju naroda prema akcijama koje je vodila vrlo jaka partijska organizacija od više od stotinu članova. Različite simpatizerske grupe, omladinski aktivi, grupe za prikupljanje novca, hrane, oružja i lijekova, uveliko su djelovale. Postojale su mnogobrojne organizacije Narodnooslobodilačkog fronta. Naš pokret, organiziran, a i neorganiziran, naročito je bio jak u Tvornici papira, UKOD-u (sadašnja Tvornica »Rade Šupić«), u brodogradilištu »Lazarus«, među lučkim radnicima i omladinom. Dio današnje Rijeke, koji se zove Podvežica, bio je tako jedinstven, da gotovo nije bilo kuće, u koju čovjek nije mogao zaći i slobodno u pola bijela dana sastajati se i razgovarati o političkim događajima. Slično je bilo i drugdje u gradu, kao i gotovo svim selima.«[1]

Sušak je ostao za sve vrijeme trajanja rata — uporište antifašističkih i uopće progresivno orijentiranih snaga usprkos nastojanju ustaša, četnika, HSS-ovaca i drugih da ga propagandom i terorom zastraše. Da bi se održalo takvo raspoloženje građana, trebalo je permanentno i intenzivno politički raditi. Kako nije bilo mogućnosti da se sazivaju masovni zborovi, politički rad sastojao se u raspačavanju partizanske štampe i drugog propagandnog materijala, u bojkotu neprijateljske štampe i drugih publikacija, u neprestanom obilaženju terena i kontaktiranju s pojedinim građanima, manjim grupama, pojedinim organizacijama itd. Za NOP su radili ne samo siromašni već i srednji slojevi, pa i mnogi bogatiji građani. To je NOP-u davalo širinu i veliku snagu.

[1] S l a v k o K o m a r, *Sjećanja na narodnooslobodilačku borbu Sušaka i okolice,* »Primorski vjesnik«, br. 4—5, oktobar—novembar 1961.

U Rijeci je situacija bila znatno teža. Višegodišnjim terorom fašizam je uspio progresivnim snagama suziti prostor za akciju. Njega je trebalo osvajati postupno, stopu po stopu, često uz velike žrtve. Plime i oseke redale su se naizmjence, ali se krivulja razvoja NOP-a ipak stalno kretala ulaznom putanjom, srazmjerno naporima koje je KPH ulagala na njegovu jačanju.

Nakon dolaska njemačkih snaga situacija se u Rijeci znatno izmijenila. I talijanski je narod osjetio što znači okupacija i do čega je doveo fašizam, pa je i on u sve većem broju prihvaćao NOP kao svoj program akcije za borbu protiv ostataka fašizma, za istjerivanje Nijemaca i za pravednije društvene odnose. Usporedo s tim procesima otvarale su se mogućnosti za politički rad u masama, pa su se ilegalni i politički radnici i pripadnici borbenih grupa mogli slobodnije kretati, politički djelovati i izvoditi razne akcije. S pravom se može reći da je borba za NOP zapravo bila borba za mase naroda.

Talijanske i njemačke okupatorske snage pedantno su pripremale udarce i izvodile ih iznenada, podmuklo i veoma surovo. O masovnim hapšenjima, deportacijama, sudskim procesima, paljenjima, pljački, uništavanju imovine i masovnim strijeljanjima na samom mjestu već je bilo dosta govora. Takve krize i stagnantne situacije trebalo je što prije prevladati. To je bio osnovni zadatak svih političkih foruma i vojnih komandi. Praksa je pokazala da su protuudarci bili najbolji lijek da se nastale krize prevladaju. Jedna od najtežih političko-psiholoških kriza nastala je poslije prodora Nijemaca u Istru i Hrvatsko primorje početkom oktobra 1943. I sve dok se Partija nije orijentirala na formiranje borbenih grupa, dok nije ojačala teritorijalne komande i preuzela vojnu inicijativu, zadajući udarce neprijatelju u gradovima koji su bili njegove tvrđave, krizu nije bilo moguće prevladati.

Značenje konspiracije u ilegalnom radu

Okupator se na razne načine pokušavao dočepati organizacija i pojedinaca koji su radili protiv njega. Stoga je tajnost rada morala biti garantirana do najviše moguće mjere i na svim nivoima. Pojedinici su se upoznavali samo s onim poslovima na kojima su radili i s onim ličnostima za koje je vezana njihova aktivnost. Svako širenje kruga ljudi upućenih u različite poslove, moglo je prije ili kasnije rezultirati nepotrebnim provalama i žrtvama. Svaki pojedinac, organizacija, sklonište, objekti koji su radili za NOP ili služili njegovim potrebama, smatrali su se kompromitiranim kada su za njihov identitet ili lokaciju saznavali oni kojima to nije bilo potrebno. Onog momenta kada je nebudnošću komande ćete bio kompromitiran logor na Tuhobiću morali su ga napustiti. Budući da su ostali, cijena njihove nebudnosti bila je visoka. Svaki put kada je u ruke neprijatelja padao član neke organizacije ostali su morali biti oprezni. To je trajalo sve dotle dok se posebnim kanalima nije utvrdilo da uhapšeni član nije nikoga odao od svojih suradnika ili uopće poznatih mu aktivista. Ista pravila vrijedila su i onda kada su u zatvor padali i Partiji vrlo odani komunisti, članovi pojedinih komiteta i drugih tijela, jer pojedinci nisu imali dovoljno fizičke i psihičke

snage da izdrže patnje kojima su bili izloženi. Neki su brzo padali u iskušenja i olako izbrbljali sve što su znali o pokretu.

Takvi uvjeti života i rada zahtijevali su poseban način organiziranja i vladanja. Naime, pokazalo se da je najbolje sve društveno-političke snage organizirati po manjim grupama, tako da jedna grupa članova KPH, SKOJ-a, AFŽ-a nije znala (u principu) za drugu. Povezivale su se s višim organom (ili s pojedincima u njemu), ali se rijetko znalo gdje mu je sjedište. Veze su održavali sekretar ili posebni kuriri. Horizontalno povezivanje vodi u širinu, i padanjem u ruke neprijatelja bilo kojeg člana organizacije postaju ugroženi članovi svih organizacija. Kolika se važnost pridavala konspiraciji, može se vidjeti iz činjenice da su vojni i civilni obavještajni centri djelovali jedni uz druge, a da ljudi koji su u njima radili nisu to znali. U tvornici »Torpedo« organizacija NOP-a među službenicima od 22 člana, koju je vodio Giovanni Cucera, nije znala za organizaciju među radnicima od 56 članova, koju je vodio Andrija Petrić. Čak ni rukovodioci tih grupa jedno vrijeme nisu znali jedan za drugoga. Pripadnici jedne borbene grupe nisu znali za pripadnike druge grupe itd.

Za političke radnike važilo je pravilo da se upoznaju s pojedinim pitanjima onoliko koliko su zahtijevali njihovi zadaci. To se nije tumačilo kao nepovjerenje prema njima već kao potrebna mjera opreznosti. Zbog opreznosti su mnogi ilegalni politički radnici i forumi imali konspirativna imena, te su bili poznati samo po tim nadimcma.[2]

Konspiracija je bila potrebna, ali je u pretjeranom obliku štetila, jer su se gubili i pojedinci i organizacije. Tako su npr. poslije razbijanja MK KPH za Rijeku polovinom 1942. neke organizacije ostale bez veze s višim forumom i nastavile su rad, a da novi MK i novoformirane organizacije nisu znale za njih. Naime, u višem partijskom forumu nije se vodila poimenična evidencija organizacija, da bi se u slučaju gubljenja veza mogle pronaći, jer za takav rad nisu postojale objektivne mogućnosti. Prevelika konspiracija mogla je poslužiti kao izgovor pojedincima da opravdaju nerad, izolaciju od masa koje treba u svim okolnostima organizirati i voditi. Poznato je da su potrebom »konspiracije« neki članovi OK KPH za Hrvatsko primorje 1941. pokušali opravdati vlastiti oportunizam, izolaciju od naroda, izbjegavanje borbe itd. I ne samo oni, jer sličnih je slučajeva bilo više.

U uvjetima borbe dvaju neravnopravnih protivnika konspiracija je bila prijeko potrebna, ali je morala biti umjerena i razumna. Ilegalni politički radnici i borci morali su poštivati određena »pravila igre«, na javnim mjestima pojavljivati se samo po potrebi, često mijenjati mjesto boravka i čita-

[2] Svima koji danas izučavaju historiju NOB-e u okupiranim gradovima, ta okolnost zadaje velike teškoće. Naime, većina ljudi poznaje događaje koji su bili vezani za njih i organizacije kojima su pripadali, a to je često bio ograničen broj ljudi. I ne samo to! Uvjeti ilegalnog rada onemogućavali su da se o akterima nekih događaja otvoreno piše, te s vremenom padaju u zaborav. Ima slučajeva da ni ljudi koji su pisali izvještaje danas ne mogu objasniti neka pitanja o kojima su pisali, prisjetiti se konspirativnih nadimaka ljudi, političkih i radnih organizacja itd.

vim svojim držanjem biti neupadljivi. Slavko Komar je, na primjer za nekoliko mjeseci boravka na Sušaku promijenio 23 stana[3] i tek je u aprilu 1942. bio izdan.[4] Slično su postupali Rade Šupić, Moša Albahari, Milan Slani i većina pripadnika borbenih grupa, koji su po zadatku Partije radili i borili se u Sušaku i Rijeci.

Konspiracija je često bila predmet rasprava na partijskim sastancima, a partijnost pojedinaca cijenila se i po tome koliko su kadri da se vladaju prema normama takvog načina života. U tom pogledu karakteristično je pismo R. Bukvić OK za Hrvatsko primorje od 13. augusta 1943, u kojemu iznosi da je delegat KPI Ermano Solieri nedovoljno konspirativan. On se odmah poslije dolaska u Rijeku počeo upoznavati s pojedinim ljudima i povjerio im mjesto gdje se nalazi ciklostil za umnožavanje i način rada, a da se prethodno s odgovornim drugovima nije konzultirao o tome kakvi su to ljudi i da li im se takve stvari mogu povjeravati. Stoga je to mjesto smatrano kompromitiranim.[5]

Za takav način rada trebalo je pripremiti što više ilegalnih stanova, skloništa, sabirališta i skladišta i angažirati što više povjerljivih i odanih ljudi NOP-u u uredima, poduzećima, bolnicama i na terenu.[6] Svaki borac i politički radnik morao je znati gdje će se skloniti u slučaju opasnosti i kako najlakše može doći do određenog stana ili skloništa. Sastanci su, kada je god bilo moguće, održavani u zgradama iz kojih se krišom moglo izaći i krenuti u više pravaca. Nikada se nije izlazilo grupno, već pojedinačno i u razmacima, i nikada se u istom stanu nije održavalo više sastanaka uzastopce.

Ilegalni rad i masovnost organizacija bilo je veoma teško uskladiti, a i jedno i drugo bilo je potrebno da bi se postigli željeni rezultati. Opasnost od zajedničkog neprijatelja razvijala je duh solidarnosti, uzajamnog povjerenja, iskrenost i druželjublje u bazi i veliko povjerenje u pravilnost rada, direktiva i odluka viših organa. Partija se izgrađivala na principu demo-

[3] U bilješkama autoru za ovaj rad Slavko Komar piše da ga je u stanu obitelji Olujić nekoliko dana čekala policija u zasjedi. Budući da se nije pojavljivao, fašisti su odveli cijelu obitelj u internaciju.

[4] S. K o m a r , *Sjećanja,* n. dj., str. 2.

[5] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIRHPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/578.

[6] Ilegalni radnici su po zadatku Partije odlazili u okupirane gradove. O njihovu stanovanju i ishrani brinula su se partijska rukovodstva ili pojedine organizacije. Te su se potrebe najčešće podmirivale iz dobrovoljnih priloga građana, a ponajviše članova KPH i najodanijih političkih aktivista. U kriznim situacijama (ofenzive, provale i dr.) i oni politički d drugi radnici koji su živjeli legalno sa svojim obiteljima, ako su se posebnim kanalima dobili podaci da su izdani ili je postojala opravdana sumnja da im prijeti opasnost od hapšenja, napuštali su trajno ili privremeno svoje domove i prelazili u ilegalnost kod drugova i prijatelja, ili u pripremljene stanove i sklodišta, ili su preJazili na oslobođenu teritoriju. Partija je uvijek nastojala da se što više njenih članova i političkih aktivista slobodno kreće, da imaju uredne osobne isprave, jer je to bio najsigurniji način da se osiguraju redovne veze s pojedinim organizacijama i izvršavanje velikog broja drugih zadataka. Međutim, kako su sve organizacije i čitava politička aktivnost bile ilegalne, tajnost rada i opreznost bile su potrebne i obavezne za sve.

kratskog centralizma i bezrezervnog provođenja dogovora i odluka viših partijskih foruma. Teški uvjeti života i političkog rada nisu dopuštali da se partijska baza redovno konzultira o nekim pitanjima općepartijskog značaja, pa je zbog toga bilo potrebno razvijati uvjerenje članstva u pravilnost partijske politike i odluka viših foruma. Ali kada je god bilo moguće, prilikom donošenja važnijih odluka i zauzimanja stavova, partijsko članstvo konzultirano je na mjesnim, kotarskim, okružnim i drugim konferencijama, gdje je utvrđivana politika Partije na duži rok. Takve su konferencije održavane na oslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji, odnosno u onim područjima grada gdje su neprijateljeve snage rjeđe zalazile.

Držanje pred neprijateljem

Svaki politički aktivist koji je živio, radio i borio se u okupiranim mjestima, morao je računati s mogućnošću da padne neprijatelju u ruke. Zbog toga je Partija držanju svojih članova pred neprijateljem poklanjala veliku pažnju. I ne samo njima već i svima građanima koji bi mogli zapasti u slične neprilike. Prilikom ocjene vrijednosti pojedinih političkih aktivista i njihove podobnosti za primanje u Partiju analizirano je uz ostalo, kako bi se držao pred neprijateljem, kakav je njegov karakter, koliko se Partija i pojedini njeni članovi mogu pouzdati u njega, u njegovu riječ, u dato obećanje itd., i to ne samo u svakodnevnom životu već i u iskušenjima, licem u lice s neprijateljem. Kolebljivi i nedovoljno postojani ljudi, mekušci, koji nisu bili kadri izdržati psihička i fizička opterećenja, bez obzira na njihovu teoretsku spremu i druge vrijednosti, nisu bili naročito cijenjeni.

Svim komunistima i progresivno orijentiranim ljudima imponirala je hrabrost i čvrstina Rada Šupića, koji je pištoljem sebi prokrčio put između agenata u Crikvenici i izbjegao mnogobrojnim zamkama u Sušaku, dok ga napokon nije svladalo nekoliko agenata. Stojički je podnio velika iskušenja u zatvoru i na stratištu, a da ništa što bi kompromitiralo njega, njegove suborce i Partiju, nije odao neprijatelju. O herojskom držanju Antona Košića Rika već je bilo govora. Slično je držanje imala većina komunista, a mnogo ih je bilo na »ispovijedi« kod nacifašista. Naravno, svi nisu bili toliko jaki da izdrže napore, pa su popuštali i odavali pojedine drugove i organizacije. Svako popuštanje i kolebljivost pojedinaca neprijatelj je obilato iskoristio i otvarao proces provala i hapšenja. O držanju svakog pojedinca raspravljalo se na terenu, u organizacijama i među građanstvom, odajući dužno poštovanje hrabrima i čvrstima i osuđujući kolebljivce.

Talijanski zatvori i logori bili su, u malome, škola patriotizma. Najčešće nisu postojale mogućnosti da se politički radi organizirano kao u kaznionicama bivše Jugoslavije, ali su komunisti i skojevci i te kako politički djelovali i imali sve konce u svojim rukama. Slabiće i provokatore žigosali su i bojkotirali zatvorenici i logoraši i oni su često izlagani ruglu. Prezir kojemu su pojedinci bili izloženi, kao vrsta pasivnog otpora okupatoru i njegovim slugama, služio je kao vrlo efikasno sredstvo za političku izolaciju pojedinaca. Novi zatvorenici i logoraši odmah su upozoravani tko ima kakvo

držanje i koga treba da se klone. Razvijao se duh drugarstva, međusobnog pomaganja i kolektivan život u manjim ili većim skupinama.

Kakva je situacija vladala u zatvorima i kakvim su fizičkim i psihičkim naporima bili izloženi pojedinci, dosta vjernu sliku pruža o tome pismo Ane Konjović. Ona 1943. piše štabu Primorsko-goranskog NOP odreda između ostalog:

> **»Ovih osam mjeseci koje sam provela u fašističkim kandžama prošli su svakako. Suđena sam, znam da znate kako. Do sada me nisu strijeljali, makar već par puta vodili. Čekam neko pomilovanje koje treba da stigne iz Rima.**
>
> **Druže Viktore![7] U meni kipi i vrije. Ja si ne utvaram da sam kakav potreban čovjek, ali proleterski borac postala sam u utrobi majke svoje. Spremna sam uvijek bila i na najgore Podnijela sam mnogo i ostala do sada živa, puna volje i snage. Imam prilike više puta da sretnem žene koje se nadaju da ćete ih izmijeniti. Nekoje su i otišle, nalaze se u vašim redovima. Druže! Reci drugovima, ako su one to zaslužile onda sam i ja[...]**
>
> **Nabavite kakvog talijanskog dripca. Iskupite me van. Otiđi Ivi,[8] reci Veljku.[9] Znam da ste zaposleni, znam da jedni padaju, još bolji se rađaju, ali nađite malo vremena i malo volje da me spasite. Ja mirno obećavam bez da ću se zacrveniti. *Odužit ću moje iskupljenje!***
>
> **Do smrti vas ljubi sve, vaša odana Ana Konjović.«[10]**

Držanje Ane Konjović rezultat je prije svega njene čvrstine i snage, ali i pozitivne političke klime koja je vladala među zatvorenicima i logorašima. Jedni su utjecali na druge, pomagali se i međusobno hrabrili. Mnogi su politički sazrijevali upravo u tim sredinama. To se najbolje osjetilo poslije kapitulacije Italije, kada su odbjegli i oslobođeni zatvorenici i logoraši unijeli dosta svježe krvi u prilično umorne terenske organizacije i jedinice NOV poslije njemačke ofenzive od oktobra 1943.

Vrijednost komuniste cijenila se po snazi njegove volje, čvrstini karaktera, postojanosti i odlučnosti, spremnosti da istraje u borbi za stavove i politiku Partije. Takvi kriteriji uvijek su dobrodošli, u miru i ratu. I borba za samoupravni socijalizam traži postojane, jake, idejno orijentirane i istrajne, nesklone kompromisima sa snagama koje ga pokušavaju razvodniti i skrenuti na stramputicu. Uoslalom, za njega treba ne samo raditi nego i boriti se protiv vanjskih i unulrašnjih neprijatelja.

NEKI OBLICI AKTIVNOSTI GRAĐANA

O političkoj organiziranosti i aktivnosti građana bilo je već dosta govora. Postignuti su izvanredno dobri rezultati, koji su poslužili kao temelj svima ostalim aktivistima. Te aktivnosti su bile raznovrsne i nemoguće ih je sve obraditi, te ćemo se ograničiti samo na najvažnije.

[7] Viktor Bubanj.
[8] Ivo Vejvoda.
[9] Veljko Kovačević.
[10] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/719.

Prikupljanje podataka o neprijatelju i njegovim aktivnostima

Poznavanje neprijatelja, njegova brojnog stanja, naoružanja, borbenog morala, namjera, pokreta i drugih aktivnosti bio je osnovni uvjet da se oružane formacije i političke organizacije NOP-a sačuvaju od iznenadnih udara i da se njihova aktivnost usmjeri u pravcu koji je obećavao optimalne rezultate. NOP-u bez izučenih profesionalnih obavještacaja, takav zadatak bi-lo je vrlo teško ostvariti. Na jednoj strani izučene, uvježbane, tehnički dobro opremljene i slavom opijene armije okupatora protiv nedovoljno organiziranog, slabo naoružanog i vojnički obučenog, međusobno podiljenog i zavađenog naroda. Jedino je taj narod imao dobro organziranu, ali malobrojnu Komunističku partiju i patriotsko raspoloženje velikog broja građana, spremnih da se uključe u razne oblike borbe protiv okupatora.

Još za bivše Jugoslavije stekla je KPJ veliko iskustvo u borbi protiv nenarodnih režima i njegovih organa zaštite i obavještajnih službi. Ta su iskustva dopunjena borbom protiv pete kolone uoči i u vrijeme napada na Jugoslaviju. S razvojem oružane borbe razvijale su se i spoznaje o potrebi poduzimanja mjera za borbu protiv neprijateljskih obavještajnih službi i ubacivanja njihovih ljudi u partizanske jedinice, u partijske i antifašističke organizacije u okupiranim gradovima. U početku NOB-e nisu postojali posebni organi za te poslove, već su njihove zadatke preuzimale na sebe vojne komande i partijske organizacije na terenu.[11]

U Rijeci i Sušaku bilo je toliko vojnih i civilnih ustanova visokog ranga da se iz njih moglo dobiti mnogo vrijednih podataka »iz prve ruke«. Fašistički i reakcionarni elementi bili su vrlo aktivni, naročito u Rijeci, te je bilo potrebno poduzeti mjere da se podaci o njihovoj aktivnosti dobivaju na vrijeme i što objektivnije. Taj su zadatak najprije preuzela partijska rukovodstva, a 1942. i 1943. obavještajni organi. Zahvaljujući hrabrosti, poduzimljivosti i snalažljivosti obavještajnih i političkih radnika, podaci o neprijateljskim oružanim formacijama, naoružanju, dislokaciji, utvrđenjima, eventualnim pokretima itd. često su i dosta redovito stizali do partizanskih komandi i obavještajnih centara na oslobođenom području. Obavještajci su uspjeli povezati se i s nekim odgovornim funkcionerima neprijateljske oba-

[11] **Na savjetovanju u Stolicama kod Krupnja od 26. septembra 1941. udareni su temelji obavještajne i kontraobav ještajne službe. U uputama GŠ NOP odreda Hrvatske od 15. decembra 1941. stoji da oabvještajnu službu u štabovima treba organizirati kao voinu (informativnu) i političku obavještajnu službu (špijunažu i kontrašpijunažu). Kasnije je civilnu obavještajnu službu preuzelo civilno stanovništvo. U novembru 1942. VŠ izdao je Uputstvo o organiziranju i zadacima obavještajne službe. S razvojem organa narodne vlasti razvijala se i služba unutrašnjih poslova. Tako je u oktobru 1942. pri VŠ formiran privremeni upravni odsjek za vođenje unutrašnjih poslova na oslobođenoj teritoriji. Aprila 1942. formirana je pri Vš NOV i POJ komisija za suzbijanje pete kolone i terorizma. Juna 1943, odlukom Gš NOV i PO Hrvatske, formirane su jedinice protiv pete kolone (PPK), koje su uskoro prerasle u bataljone. 13. maja 1944. formirano je pri Povjereništvu za narodnu obranu Nacionalnog komiteta Odjeljenje za zaštitu naroda — (OZNA) (Vidi: J e f t o S a š i ć, *Obavještajna služba i služba bezbednosti u NOP-u,* »Vojno delo«, 1941—1961, str. 834—861).**

vještajne službe. Već je rečeno da je nekoliko oficira bivše Jugoslavije, koji su radili u policijskom aparatu neprijatelja, pristalo raditi i za NOP. I s talijanskim obavještajcima mogli su se uspostaviti kontakti, dok je s njemačkima to bilo znatno teže. U policijskom i obavještajnom aparatu Talijani i Nijemci držali su ključne položaje, ali je u njemu radilo i dosta ljudi iz redova ustaša, domobrana, četnika i drugih kvislinga, pa je s nekima od njih bilo lakše uspostaviti kontakte i privoljeti ih na suradnju s NOP. Za takvu suradnju bili su na razne načine motivirani: razočaranjem u okupatora i njegove brutalne postupke, procjenom da će izgubiti rat pa su raznim uslugama NOP-u pokušavali skinuti dio odgovornosti za učinjene propuste itd. Navodimo neke karakteristične primjere:

Šefu gradske policije u Sušaku Gabrijelu Korenčiću dali su obavještajci konspirativni nadimak »Boltek«. Korenčić je bio stari Sušačanin, obrazovan čovjek, poliglot (govorio je njemački, talijanski, engleski i mađarski), izvrstan kozer i društven čovjek. Dobro je poznavao prilike u Sušaku i Rijeci, gdje je jedno vrijeme službovao u hrvatskom konzulatu. Stoga je bio veoma pogodan za obavještajni rad. Nije utvrđeno čime je bio potaknut da pristane na suradnju za NOP, da li je to učinio samoinicijativno ili uz suglasnost Gestapoa, ali je dosta dugo našim obavještajcima dostavljao vrijedne podatke o planovima i neposrednim namjerama neprijatelja. Kao cijenjena ličnost u Gestapou prisustvovao je mnogim sastancima rukovodilaca te službe i važnije zaključke i odluke odmah dostavljao obavještajcima NOP-a. Zbog važnosti izvještaja koji su od njega stizali, Pokrajinski obavještajni centar (POC) poslao je Mjesnom obavještajnom centru (MOC-u) depešu ovoga sadržaja: »Čuvajte nam Bolteka kao oko u glavi«.

Domobranski narednik, radio-telegrafist Josip Čiković, rodom iz Kastva, redovno je dostavljao depeše o namjerama i pokretima domobranskih jedinica. Poslije kapitulacije Italije poslan je na oslobođenu teritoriju, a ovaj je posao pod Nijemcima nastavio njegov nasljednik.[12]

Znatan broj podataka obavještajnog karaktera stizao je od građana i seljaka koji su donosili svoje proizvode na sušačku i riječku tržnicu, od mljekarica koje su svakodnevno dolazile iz okolnih sela u grad itd. Tako je Ljiljana Vukušić, mljekarica iz Kostrene, skojevka, svakodnevno dolazila u Sušak i osiguravala vezu između POC-a i MOC-a Sušak, prolazeći uz patrole i straže, izlažući se velikoj opasnosti da jednoga dana bude otkrivena. Taj je kanal funkcionirao sve dok se za njim osjećala potreba.[13] Kako se rat bližio kraju, tih je kanala bilo sve više.

Glavna pažnja obavještajnih i političkih radnika bila je usmjerena na okupatora, na njegove jedinice i ustanove, planove, pokrete, utvrde, brojna stanja ljudi i tehnike itd. Ti su podaci interesirali štabove operativnih i teritorijalnih jedinica, politička rukovodstva i organe vlasti. Međutim, isto tako važna fronta borbe vodila se na pravcu NOP — kvislinške jedinice i usta-

[12] Ž i v k o J o v i ć, *Izvještaj o ilegalnom radu,* str. 7 (izvještaj kod autora ovoga rada).
[13] Isto.

nove; njima treba pribrojiti i one sitne dostavljače i doušnike koji su često nanosili velike štete pokretu. Domaći ljudi, suradnici neprijatelja, bolje su od njega poznavali situaciju na terenu i lakše im se bilo uvući u političke organizacije, u organe vlasti i vojne jedinice, ne samo sa ciljem da ih identificiraju već i da ih iznutra razbijaju. Stoga je borbu protiv okupatora bilo nemoguće odvojiti od borbe protiv tih snaga. Ali da bi se moglo protiv njih boriti, trebalo je prije svega utvrditi identitet organizacija i pojedinaca koji u njima rade ili s njima surađuju. Ta je borba bila vrlo oštra i vodila se na principu »tko će koga« identificirati, uhvatiti, likvidirati!

S neprijateljem su pojedinci surađivali na razne načine: javno se angažirajući u njegovim vojnim, političkim, policijskim i drugim organizacijama, iz uvjerenja ili iz materijalnog interesa, prikriveno kao obavještajci pod maskom mirnih građana ili aktivnih pripadnika NOP-a, kao sitni denuncijanti iz zavisti, osvete, stvaranja određenog političkog alibija kod okupatora itd. Pojedinci su se upuštali u taj prljavi posao u uvjerenju da se o njihovoj djelatnosti nikada neće saznati, da će ili njihovi gospodari poštedjeti javne kompromitacije, iz nedovoljnog razmišljanja o štetnosti takva angažiranja itd. Praksa je pokazala da je svaki oblik suradnje s neprijateljem bio put kompromitiranja ličnosti, a za mnoge i »put bez povratka«.

Podaci o suradnicima okupatora stizali su do političkih organizacija, obavještajnih centara i jedinica NOV na razne načine, vlastitim i neprijateljskim kanalima. Ukazat ćemo na neke od tih kanala, kojima je prošlo dosta informacija o radu organizacija i pojedinaca u službi okupatora.

1. Od samog početka oružane borbe partijska su rukovodstva evidentirala one javne i tajne suradnike okupatora kojih je aktivnost predstavljala opasnost za političke organizacije i aktiviste NOP-a, sa ciljem da ih upoznaju i izbjegavaju susrete i kontakte s njima.

2. Obavještajni i politički radnici Sušaka dobili su 1944. zadatak da utvrde tko se sve angažirao u vojnom, političkom, policijskom aparatu i aparatu vlasti okupatora, tko sve radi u poduzećima koja proizvode za njegove potrebe, kakvo je njihovo držanje, koliko na njih okupator računa, koliko mu vjerno služi itd. U drugoj polovini 1944. štabovima NOV i obavještajnim centrima stigli su podaci o radnicima i službenicima Upravnog povjereništva za Sušak i Krk i većeg dijela poduzeća i ustanova. U »Pregledu podataka« uneseni su podaci o držanju svakog pojedinca, tj. da li se i u kojoj mjeri angažirao u radu za okupatora, odnosno je li surađivao s NOP-om i koliko se na njegove usluge može računati. Osim obavještajnih centara na prikupljanju podataka i za borbu protiv pete kolone, sabotaže, paničarstva, špijunaže i svakog oblika služenja okupatoru, radile su sve komande područja, komande mjesta, partizanske straže, teritorijalne jedinice i ustanove.[14] Tom se zadatku poklanjala velika pažnja, tako da su se na njemu angažirali i vojni i civilni obavještajni centri. Iz tih se izvještaja može zaključiti da

[14] Prema ranije citiranim naredbama Vrhovnog komandanta NOV i POJ iz 1942.

se u Rijeci, a nešto i u gradu i kotaru Sušak, sve do pod konac rata održao stanovit broj ljudi koji su na razne načine surađivali s okupatorom.[15]

3. Podaci o kolaboriranju s neprijateljem i špijuniranjem za njega otjecali su i iz njihovih najpovjerljivijih institucija. Tako je npr. agent Miculinić iz policijske kartoteke redarstva u Sušaku svakog ponedjeljka i petka donosio po 20 kartona s fotografijama i podacima tajnih policijskih agenata i konfidenata u brijačnicu Živka Jovića, rukovodioca MOC-a Sušak. Te je podatke fotograf Simo Milković odmah preslikavao, a Jović po Ljiljani Vukušić slao do punkta u Kostreni odakle ih je poseban kurir prenosio u Pokrajinski obavještajni centar.

4. Prilikom oslobađanja pojedinih mjesta naše su jedinice plijenile i arhivu neprijatelja, u kojoj je bilo dosta kompromitirajućeg materijala o mnogim slugama okupatora. Kada je kapitulirala Italija, palo je u ruke jedinica NOV-e dosta takve građe. Samo u skladištu 2. talijanske armije na Sušaku ostalo je nedirnuto 15 sanduka raznih naređenja, izvještaja s frontova, fotografija, itd. Nijemci se nisu interesirali za tu arhivu, pa su domaći obavještajci uspjeli da je pregledaju i pronađu dosta podataka o četničkim jedinicama, o njihovim komandama, o brojnim stanjima, snabdijevanju hranom, oružjem i municijom, platnim spiskovima itd. Procjenjujući da u dokumentaciji ima mnogo kompromitirajućeg materijala o suradnji četnika iz Gorskog kotara, Like i Dalmacije s Talijanima, fotografija i izvještaja o bombardiranju, mitraljiranju i masakriranju mirnog građanstva od talijanske avijacije i drugih jedinica, obavještajci Sušaka Branko Suzanić Alija i Živko Jović organizirali su prebacivanje arhive do Kostrene i dalje do obavještajnih centara na oslobođenoj teritoriji.[16]

5. O ratnim zločinima i zločincima vođena je posebna evidencija. U izvještajima Riječkog obavještajnog sektora, uz poznate zločince i suradnike okupatora na Sušaku o kojima je bilo govora, spominju se i imena ustaških natporučnika Ivana Vrkljana, Ćavraka i Marjanovića, poručnika Radanovića, zastavnika Ruha, Zarodića i Devčića, vodnika Ilije Korduna i Pera Matijana, Milana Ljutića Redže itd.[17] Potkraj 1944. godine u »Okružnom NOO-u proradila je okružna komisija za ispitivanje ratnih zločinaca. Ta komisija prikupila je do oslobođenja znatan dokazni materijal i poslala ga ZAVNOIH-u«.[18]

I ovo malo podataka o formama rada i načinu otjecanja podataka o suradnicima okupatora do partizanskih štabova, političkih rukovodstava i oba-

[15] Riječki obavještajni sektor izvjestio je pismom (pov. br. 37 od 7. septembra 1944.) Komandu primorskog vojnog područja da raspolaže podacima za 380 denuncijanata i konfidenata koji (javno ili tajno) služe neprijatelju. Obavještajni oficir 43. istarske divizije, Marko Drinković, zahtjevao je da se ti podaci dostave diviziji kako bi mogli biti korišteni (prijepis izvještaja kod autora).

[16] Vidi bilješku broj 12.

[17] Prijepis izvještaja kod autora.

[18] Pero Komadina, O *radu Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje,* »Primorski vjesnik«, broj 1, decembar 1961.

vještajnih centara svjedoči o značenju koje se pridavalo tom zadatku. Tzv. unutrašnja fronta borbe protiv otvorenih i prikrivenih suradnika okupatora dobivala je sve oštrije razmjere i sve više na cijeni.

Nabava dokumenata za slobodno kretanje

U toku svoje vladavine okupatori su više puta zamjenjivali legitimacije i druge osobne isprave. Za ilegalne radnike bilo je to veliko iskušenje, jer je svaki susret s policijom bio riskantan. Mnogi politički aktivisti i pripadnici borbenih grupa morali su se kriti pod tuđim imenom, spavati u tuđem stanu ili u podrumu, seliti se iz stana u stan, iz jednog kraja grada u drugi itd. Takva je opreznost bila neizbježna da bi se izbjegavali susreti s policijom i nevidljivim snagama koje su za nju radile. Ali do susreta je moralo dolaziti i osobne isprave trebalo je imati. Zbog toga je bilo potrebno da se ilegalni radnici i borci snabdiju lažnim legitimacijama i drugim ispravama.

Za pribavljanje lažnih dokumenata trebalo je imati pouzdane veze s policijom. Svaki promašaj u tom poslu mogao je imati teške posljedice za pojedince i za pokret. Neprijateljske obavještajne službe nastojale su u redove pripadnika NOP-a, osobito među ilegalne radnike i pripadnike borbenih grupa, ubaciti svoje ljude. Nekoliko slučajeva uspjelog ubacivanja u organizacije AFŽ-a, omladinske organizacije i borbene grupe imalo je za posljedicu izdaju i razbijanje tih organizacija (grupa). Masovna hapšenja kao posljedica slabog držanja pojedinaca i odavanja organizacija i pojedinaca koji su radili za NOP bila su česta pojava.

Politički kativisti na tim zadacima morali su biti veoma oprezni. Jednom je prilikom od »veze« došao zahtjev da se dostavi popis (skupni) ilegalnih radnika radi nabave legitimacije. Već na prvi pogled takav je zahtjev bio nelogičan, i nije mu udovoljeno.[19] Nije se smjelo dopustiti da policija odjednom dođe do podataka o broju i ilegalnim imenima političkih aktivista. Tim prije što su za nekima bile raspisane tjeralice s ucjenom. U takvim okolnostima pojedinci su u gradu mogli opstati samo s pouzdanim dokumentima i dobrim vezama.

Do falsificiranih dokumenata dolazilo se na razne načine. Jedan od kanala vodio je u Gradsku policiju u Sušaku, na profesoricu Pilepić iz Kastva, koja je kao službenica - sekretarica radila u toj policiji. Prema kazivanju Živka Jovića,[20] ona je dala veliki prilog NOP-u. Inače su se falsficirani dokumenti dobivali u svim općinama Upravnog povjereništva za Sušak i Krk. Na tim vezama radili su obavještajci i politički radnici NOP-a.[21]

Falsficirani dokumenti izrađivani su u tehnikama NOP-a i angažiranjem ljudi vičnih tim poslovima. Paolo Copina u svojoj izjavi[22] piše da je zajedno

[19] Usmena izjava Romana Glažara autoru.
[20] Isto.
[21] Prijepis izvještaja kod autora, str. 17.
[22] P a o l o C o p i n a , *Izjava.* Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR), sig. F./10S

s Massimilianom Zambonijem pravio pečate za potrebe partizana, zbog čega je bio uhapšen i osuđen na 10 godina zatvora. Prilikom premetačine u Zambonijevu stanu policija je zaplijenila 40 raznih pečata, koji su služili partizanima.

Svi radno sposobni građani, koji nisu bili zaposleni u poduzećima što su proizvodila ili po drugoj osnovi radila za okupatora, morali su se prijaviti vlastima i raditi za radnu organizaciju »Todt«. Radnici i činovnici u njemačkoj službi dobivali su posebne legitimacije, koje su uz osobne karte morali pokazati. Policija je legitimirala prolaznike na ulicama, u gostionicama i na drugim javnim mjestima; sve koji nisu imali takvu ispravu, hapsila je i odvodila na prisilan rad. Ta okolnost mnogo je otežavala kretanje ilegalnim političkim radnicima i pripadnicima borbenih grupa.

Tvornica »Torpedo« proizvodila je za okupatora. Radnici i službenici tvornice posjedovali su posebne legitimacije za slobodno kretanje i bili su oslobođeni obaveze da služe u kvislinškim formacijama i organizaciji »Todt«. Uprava tvornice od komande SS trupa pribavila je posebne dozvole za dopremu hrane i drugih potreba iz unutrašnjosti Italije. Ta su dokumenta stavljena na raspolaganje Giovanniju Cuceri, tehničaru u tvornici i članu Mjesnog NOO-a i Mjesnog komiteta KPH u Rijeci, koji ih je ispunjavao na imena pojedinih političkih aktivista a korišteni su i za nabavu raznih potreba za NOP iz unutrašnjosti Italije.[23]

Našim je ilegalnim obavještajnim i političkim radnicima uspijevalo da povremeno uspostave dosta solidne veze s neprijateljskim policijskim ustanovama, obavještajnim službama, organima vlasti i drugim centrima odlučivanja i da od njih dobiju važne informacije o predstojećim pojedinačnim i masovnim hapšenjima i drugim planovima i namjerama okupatora. Tim kanalima sačuvani su od hapšenja mnogi politički i drugi aktivista, odnosno izvučeni su iz zatvora oni koji su odbijali optužbe a policija o njihovoj aktivnosti nije imala pouzdane dokaze.

Liječenje ranjenika i bolesnika

Spašavanje, smještaj i njega ranjenika i bolesnika predstavljali su velik problem i obavezu. Ranjenicima je i u najtežim situacijama trebalo osigurati smještaj, ishranu i kakvu-takvu stručnu njegu. U uvjetima ilegalnog rada smještaj i njega ranjenika, bolesnika i rekonvalescenata predstavlja osobito važan i odgovoran zadatak. Valja imati na umu da je prihvat i njega ranjenika i bolesnika značio veliki rizik za obitelj, sanitetsku i svaku drugu ustanovu. Okupator nije priznavao nikakve humanitarna načela i svaku takvu djelatnost smatrao je uperenom protiv svojih vlasti i poretka.

U bivšoj Jugoslaviji nije bilo dovoljno stručnog sanitetskog osoblja, pogotovu visokokvalificiranog, da zadovolji mirnodopske a kamoli ratne po-

[23] Giovanni Cucera Pino, *Izjava,* Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci (dalje: CHRP).

trebe. Organizatorima ustanka u Hrvatskom primorju smještaj i liječenje ranjenika i bolesnika zadavao je posebnu brigu. Naseljena su mjesta bila načičkana garnizonima neprijateljske vojske; slobodnog područja koje bi moglo poslužiti za smještaj ranjenika nije bilo. Zahvaljujući patriotskom raspoloženju i marksističkom odgoju jednog dijela liječnika, apotekara, sanitetskog osoblja i dobrim vezama sa stanovništvom, bilo je moguće formirati neke punktove u bolnicama za liječenje težih slučajeva, odnosno osigurati stanove za smještaj i kućnu njegu lakših ranjenika i bolesnika ili težih slučajeva koji iz posebnih razloga nisu mogli biti smješteni u bolnice.[24]

Prvo veliko iskušenje te vrsti nastupilo je poslije razbijanja logora na Tuhobiću. Zahvaljujući patriotskom raspoloženju velikog broja zaposlenog bolničkog osoblja i osobnom angažiranju dra Zdravka Kučića, u sušačkoj je bolnici od smrzotina pod tuđim imenom liječeno 12 boraca, dok su četvorica s lakšim ranama bili smješteni u privatne stanove. Za čitavo vrijeme rata osoblje te bolnice činilo je velike usluge NOP-u prihvaćanjem bolesnika s terena i pojedinih političkih aktivista iz zatvora (bilo da su iznemogli od batina ili ih je na taj način trebalo zaštititi od mučenja), davanjem sanitetskog materijala, kućnom njegom itd.

Sušak i okolna sela uvijek su bili spremni da pruže utočište ilegalnim radnicima, ranjenicima i bolesnim borcima NOV. Na riječkoj je strani situacija bila nešto drukčija, ali se i tamo stanje postupno popravljalo. U Rijeci nije bilo mnogo potrebe za liječničkim intervencijama koliko u Kastavštini i u selima na istočnim padinama Učke. Zanimljiva su zapažanja dra Kaetana Blečića o načinu liječenja i pribavljanju lijekova. U članku »O sanitetskoj službi u Istri 1942—1945.« on piše da je 1942. Marija Srdoč, babica, liječila bolesnike po njegovim uputama, pa, uz ostalo, navodi:

> »Njoj sam slao najpotrebniji sanitetski materijal (gaza, povoj, jod, aspirin i sulfamidi), uvijek uz svaki slučaj pismeno sam joj slao savjet, kako da što upotrijebi. Teži bolesnici donašali su se u koje selo Kastavštine, gdje im je bila pružena pomoć«.

Dalje dr Blečić piše da je početkom 1943. godine uveo »Uputne anketne liste«. U njih je bolničar unašao podatke »o kojem bolesniku se radi, koliko je star, kako je obolio, kako je počelo, temperatura, puls itd«, te nastavlja:

> »Ovaj način liječenja vršio sam preko učitelja Brozovića Slavka i Lučić Drago ta, radnika i Klementa Grbac, geometra. Na osnovu upitnih araka donašao sam za lakše slučajeve odluku kako da ih se liječi, a teže opet bi se donašalo u Kastavštinu. U to vrijeme pobjegne iz Kastavštine dr Marojević Egon (u Pulu) i ja zauzmem mjesto sreskog liječnika u sporazumu s našima, jer mi je bilo sada olakšano liječenje naših boraca i drugova koji su

[24] Prvi ranjeni partizan koji se liječio u sušačkoj bolnici bio je Slavko Komar. Poslije napada na ustašku kolonu u Zagrebu izbjegao je u Žumberak, gdje je kraće vrijeme vršio dužnost političkog komesara Žumberačkog odreda. Odred je bio razbijen a Komar ranjen u nogu. S neizliječenom je ranom potkraj septembra stigao na Sušak. Preko partijske veze dospio je do dr Kajetana Blečića, koji mu je u sušačkoj bolnici liječio ranu i teški svrab (prema bilješkama Slavka Komora za ovaj rad).

radili na terenu. U logor[25] me se nikada nije zvalo, a nije bilo ni potrebno, jer je Kastavština bila dobro organizirana, te sam sve ranjenike i bolesnike liječio po selima (u to vrijeme imao sam oko 20 drugova na liječenju). Ovaj način liječenja dozvoljavao je svu njegu i brigu u kućnoj njezi naših vrijednih drugarica Kastavštine. Lijekove sam dizao na račun kojega člana okružnog ureda, tako da smo imali lijekove badava«.

U istom članku dr Blečić nastavlja:

»Moram zabilježiti nadčovječanski napor ljudi iz Kastavštine koji su nosili ranjenike pored bunkera, da se zatim uspnu kozjim stazama do Obruča. Bilo burno, kišno ili sniježno, nosili su na nosilima ranjenike i to od 20 metara visine na 1300 metara visine. Taj put trajao je oijelu noć, ujutro bi došli do patrole bolnice koja bi prenosila ranjenike u bolnicu. Uz njih su uvijek bile omladinke, koje su nosile hranu za našu bolnicu«.[26]

Ta iskustva svjedoče da se ranjenici i bolesnici mogu uspješno liječiti i izvan sanitetskih ustanova, da se sanitetski materijal može na razne načine nabavljati, da je angažiranje nenaoružanog naroda u izvlačenju, prenošenju, pa čak i u liječenju ranjenika i bolesnika prijeko potrebno.

U vrijeme kapitulacije Italije na oslobođena područja preneseno je mnogo sanitetskog materijala. Tako je bila spremljena veća količina alkohola za potrebe partizanskih bolnica na Mošunama, odakle je prebačena do bolnica. Nijemci su znali da je taj alkohol sakriven negdje na području Gorskog kotara, ali im nije uspjelo da ga pronađu.[27]

Zahvaljujući velikim naporima relativno malog broja sanitetskog kadra svih stupnjeva mnogi su borci ostali živi i vraćeni u jedinice NOV-e. U eventualnom budućem ratu potreba za sanitetskim kadrovima i materijalom bila bi još veća nego u prošlom. To potencira važnost obuke što većeg broja građana u davanju prve pomoći, u liječenju i njezi bolesnika. Iskustva minulih ratova pokazuju da ta pitanja ne smiju biti briga isključivo stručnih organa. Ranjenici i bolesnici sve će manje moći pratiti pokrete jedinica, a sve će više ostajati na terenu kod građana i seljaka, u skloništima ili u civilnim sanitetskim ustanovama na privremeno zaposjednutoj teritoriji. Zato je potrebna obuka stanovništva izvan gradova o smještaju i njezi ranjenika u kriznim situacijama, u vrijeme ofenziva, pracijalnog pretraživanja terena itd.

SLABLJENJE NEPRIJATELJSKOG 1 JAČANJE VLASTITOG EKONOMSKOG POTENCIJALA

Rat je, prije svega, ekonomska kategorija. Njime se želi zagospodariti protivničkim teritorijem, njegovim materijalnim dobrima i radnom snagom. Na okupirana područja Nijemci su slali onoliko vojnika, policajaca i obavje-

[25] Misli se na logor u šumi Lužina koji je, zahvaljujući budnosti i konspiraciji, za sve vrijeme rata ostao neotkriven. Partija je u dru Blečića imala dovoljno povjerenja, ali on u logor ipak nije odlazio.

[26] K a e t a n o B l e č i ć, O *sanitetskoj službi u Istri 1942—1945,* Hronike, Hrvatska, sv. 2. str. 471—475. Vrijedno je zapaziti da stanovništvo ranjenike nije nosilo do bolnice, već su ih preuzimale bolničke patrole.

[27] Vidi bilješku broj 18.

stajaća, koliko im je bilo potrebno da osiguraju red i nesmetan rad ekonomistima, organizatorima proizvodnje, kojima je bio zadatak da s tih područja izvuku što više sirovina, poluproizvoda i gotovih proizvoda. Stvaraocima i vlasnicima dobara često nisu ostavljali ništa. Inače okupator u kriznim situacijama ostavlja stanovništvu onoliko materijalnih dobara koliko je potrebno da se zadovolji goli egzistencijalni minimum. Svi koji pamte okupaciju znaju kako izgleda obrok na potrošačke karte okupatora. A racionirano snabdijevanje i razne restrikcije popratne su pojave svake okupacije.

Većina proizvodnih i drugih kapaciteta u Rijeci i Sušaku služila su za ratne potrebe. Tvornica ukočenog drva (»UKOD«) i Tvornica papira na Sušaku, tvornica »Torpedo«, brodogradilišta, rafinerija i ljevaonice radili su najprije za potrebe talijanske a zatim njemačke ratne mašinerije. Izuzev zapošljavanja nešto radne snage, uz minimalnu naknadu, bez prava na štrajk i na druge oblike borbe za poboljšanje materijalnih uvjeta života, Rijeka i Sušak nisu od tih poduzeća imali nikakve koristi. Radnici tvornice »UKOD« znali su da njihove šperploče ugrađuju u njemačke avione koji bombardiraju naselja i jedinice NOV, a radnici tvornice »Torpedo« da njihovim proizvodima potapaju partizanske i savezničke brodove. Takav su osjećaj imali i radnici naftne industrije, Ijevaoničari, brodograditelji i drugi. Usporavati, slabiti ili onemogućivati takvu proizvodnju značilo je slabiti ukupan ratni napor neprijatelja i spasavati živote svojih drugova i ratnih saveznika. Takav se rad s pravom smatrao izvršavanjem borbenog zadatka.

Jedan od glavnih zadataka partijskog rukovodstva Rijeke i Sušaka sastojao se u tome da:

— organiziraju radnike da sabotažama, diverzijama i drugim oblicima aktivnosti usporavaju proizvodnju;

— slabe kvalitetu proizvoda, uništavaju osnovna sredstva, rezerve i gotove proizvode u skladištima;

— sprečavaju da neprijatelj s naše teritorije odvlači materijalna dobra;

— spasavaju od rušenja i uništenja objekte i materijalna dobra na koje okupator više nije računao itd.

Ukazat ćemo na dio tih aktivnosti iz kojih se može zaključiti kolika je materijalna šteta nanesena neprijatelju i u kakve je političke teškoće zapadao tim aktivnostima

Sabotaže

Sabotaže[28] su bile početni oblik ekonomskog i političkog otpora okupatoru. Sabotirali su odrasli i djeca, u tvornicama, trgovinama, na ulicama,

[28] Sabotirati znači namjerno izbjegavati ili usporavati rad, oštećivati sredstva za rad i sirovine, bacati u otpad dobre proizvode, povećavati škart, planski izazivati zastoj u proizvodnji, remetiti organizaciju, izazivati nezadovoljstvo i revolt radnika itd. Naročito su značajne sabotaže u ubojnom materijalu — oružju, municiji i drugim sredstvima za vođenje rata. Sabotažama se ubrzava propadanje materijala, povećava se postotak neeksplodiranih bombi, granata i mina itd. Mnogi su se naši diverzanti snabdijevali eksplozivom što su ga vadili iz neeksplodiranih granata i bombi, a mnogi ratnici ostali su u životu samo zato što bomba, granata, mina ili neko drugo ubojno sredstvo nije eksplodiralo.

gdje god se za takvu aktivnost pružila prilika. Najmlađi su sabotirali bušeći gume na vojnim i civilnim vozilima neprijatelja, posipajući ceste čavlima, bacajući pijesak i prašinu u rezervoare benzina, podmećući plastične mine pod kotače vozila itd. Radili su to u igri, bezazleno, ali vješto, više puta ispred samih kasarni i stražara.

Na svoj način sabotirali su projektanti, zakašnj avaj ući s izradom projekata za brodove, zgrade i druge objekte. Građevinari su usporavali gradnju objekata, obrtnici su zakašnjavali s izradom potrebne opreme, a nabavljači s nabavom pojedinih artikala itd. Sušački neboder imao je biti dovršen 1942, da bi se u njega uselila komanda 2. talijanske armije, ali je zahvaljujući sabotažama ostao nedovršen do kraja rata.

U tvornicama su radnici u pojedine strojeve ubacivali brusnu pastu, brusni prah, prašinu i slične materije, da bi oštetili strojeve i izazvali zastoje u proizvodnji. Najčešće su to činili na strojevima kojima su upravljali fašisti ili protivnici NOP-a. Odvijanje matica, sječa ili oštećenje prenosnog remenja bili su česta pojava. Takvi su kvarovi izazivali manje ali česte zastoje u radu.

Za razmatranje su naročito interesantne sabotaže u tvornicama koje su proizvodile za okupatora i njegove vojne formacije. U tvornici »Torpedo« npr., osim ubacivanja brusne paste i praha, radnici i tehničari najradije su sabotirali na gotovini suho konzerviranim torpedima. Oni su »labavih matice poslije predaje komisiji mornarice, montirali stare dijelove itd. U alatnici su radnici radili sporo, alat su slabo brusili, uništavali su brusne ploče, krali su alat da bi ga poslali partizanima itd.«[29]

Izvanredne rezultate donosile su sabotaže na upravljačima torpeda. I sitna odstupanja od propisanih normi na tako osjetljivim uređajima znatno su slabila udarnu sposobnost neprijatelja. Upravo zbog nekih sitnih poremećaja na mehanizmu za upravljanje mnogo torpeda potonulo je na probama i u ratnoj situaciji, ili odstupilo od planirane putanje. A sabotažama se upravo to željelo postići..

Ljevaoničari su sabotirali usporavanjem rada, rasipanjem materijala, nepropisnim kaljenjem pojedinih dijelova i sličnim postupcima. Brodograditelji su sabotirali počev od izrade projekata do popravka svih, a naročito ratnih brodova.

U tvornici »UKOD« radnici su počeli sabotirati još 1941. Rasipali su i uništavali rijeke i skupe kemikalije, nisu dokuhavali ljepilo za šperploče i otvarali su prese prije određenog vremena. Tako su pogoršavali kvalitetu proizvoda, kvarili pojedine dobro izrađene komade, povećavali škart itd. Zastoji na pojedinim strojevima bili su česta pojava, a uoči 1. maja 1943. tvornica je zbog sabotaže morala obustaviti rad.[30]

[29] Vidi bilješku broj 23.

[30] Podatke o sabotažama u tvornici autoru su dali Ruža Bukvić Ranka i Ljudevit Majster Arpad, radnici i politički aktivisti tvornice.

U Tvornici papira počele su sabotaže, štrajkovi i drugi oblici otpora već 1941. Partijska je organizacija odmah uzela stvar u svoje ruke i organizirala razne forme otpora, počev od pobolijevanja radnika i čestog izostajanja s posla, usporavanja rada, povećanja otpadaka, kvarenja kvalitete papira do sabotaže na strojevima zaribavanjem, podmazivanjem remenja posebnom vrstom špiritusa koji nagriza kožu, sječenjem ili oštećenjem pogonskog remenja itd. Osim toga, velike količine gotova štamparskog i cigaretnog papira odlazile su u partizanske štamparije i jedinice.[31]

Na poziv Partije »što manje proizvoda neprijatelju«, željezničari su zakašnjavali s vlakovima, a na lokomotivama su izazivani kvarovi. U riječkoj i sušačkoj luci sporo se ukrcavalo i iskrcavalo. Radnici Tvornice papira i »UKOD«-a stupili su u štrajk za poboljšanje materijalnih uvjeta života, a službenici u uredima zakašnjavali s izvršavanjem svojih zadataka itd. Takvim akcijama pridružili su se i učenici u školama, protestirajući protiv dolaska prosvjetnih radnika iz Italije. Sabotiranje nastave i prezir prema okupatoru i ljudima koji su mu služili, bili su kod učenika masovna pojava.

Sabotažne akcije i politički i materijalno slabe ekonomski potencijal okupatora. Iz njih su se pojedinci i grupe regrutirali u redove pripadnika NOP-a, jer su se na lakšim zadacima psihički pripremali za krupnije pothvate. Od svjesne sabotaže, po zadatku organa NOP-a, do izvršavanja krupnijih i za život opasnijih zadataka, odnosno do odlaska u jedinice NOV, nije bio dug put.

Diverzije

U Šušku, Rijeci i drugim naseljima Hrvatskog primorja diverzije[32] su bile veoma značajan oblik otpora okupatoru. Organizirale su ih i izvodile političke organizacije, pripadnici borbenih grupa i pojedini politički aktivisti: u tvornicama, vojnim i civilnim objektima, na istaknute ličnosti okupa-

[31] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-276/1083.

[32] Diverzije predstavljaju značajan faktor oružane borbe u specifičnim okolnostima i kao sastavni dio specijalnog rata. Mogu ih izvoditi manje specijalno izučene i opremljene jedinice, samostalno, u pozadini fronte neprijatelja ili na odvojenom pravcu, bez neposredne taktičke ili operativne veze s glavninom snaga. Mogu ih izvoditi pojedini vidovi oružanih snaga (kopnene snage, mornarica ili zrakoplovstvo), samostalno ili kombinirano. U oslobodilačkim i revolucionarnim ratovima diverzije na komunikacijama, industrijskim i drugim objektima, linijama, sredstvima ili centrima veze, skladištima goriva i razne opreme mogu izvoditi (zavisno od raznih okolnosti) pojedinci, borbene grupe, manje ili veće partizanske ili teritorijalne jedinice ili stanovništvo. U privremeno zaposjednutim gradovima diverzije mogu izvoditi građani obaju spolova, pojedinci i u grupama, borbene grupe ili manje jedinice. Izvode se na objektima, sredstvima, skladištima, uređajima, jedinicama ili pojedincima koji služe neprijatelju. Prilikom napada za oslobođenje naseljenog mjesta izvana diverzantske grupe pojačavaju diverzije na najznačajnije objekte koji služe neprijatelju, ili se angažiraju u oružanoj biorbi i povlače za sobom stanovništvo u napade na štabove, centre, veze, skladišta (posebno rezervoara goriva) i druge objekte koji najviše koče napredovanje snaga u naseljeno mjesto izvana.

tora i domaće ljude koji su mu odano služili. Ukazat ćemo na neke diverzije kojima se slabio ekonomski potencijal i moral neprijatelja i jačao naš.

Poznata je diverzija koju je organizirao i izveo Anton Mihić s radnicima (monterima i ličiocima) i političkim aktivistima brodogradilišta »Cantieri navali del Quarnaro« (danas 3. maj) u jesen 1941. na sto tonskoj dizalici. Ispod dizalice nalazio se brod — jahta, za Mussolinija, i dvije podmornice. Između dvaju zupčanika složenog hodnog mehanizma dizalice radnici su umetnuli komad željeza, što je izazvalo njeno pucanje i pad. Tada je oštećen krmeni dio broda i jedna podmornica. Fašističke vlasti nisu priznale da je rušenje dizalice posljedica diverzije već jake bure, ali takvo objašnjenje nije moglo odstraniti sumnje u prave razloge njena pada.[33]

U Tvornici papira djelovala je jedna od najstarijih partijskih organizacija u Sušaku. Ona je organizirala razne oblike otpora okupatoru. Najzapaženije su bile četiri diverzije. Prva je izvedena noću 29/30. januara 1942. u povodu Lenjinove smrti. Zapaljeno je skladište materijala na »Marganovu«. U skladištu i oko njega nalazilo se nekoliko desetaka tona[1] celuloze, starih potplata, konopa, drvene građe i drugog materijala. Diverziju je izveo tvornički radnik Viktor Lenac uz pomoć Augusta Vivođe, koji mu je držao stražu.[34] Požar je tvornici nanio veliku štetu. Policija je uhapsila nekoliko osumnjičenih radnika, ali prave izvršioce diverzije nije pronašla.

U toku 1943. izvršene su još tri diverzije. Sve tri izvela je Marija Mohorić Rožica, radnica Tvornice papira. Prva je organizirana uoči 1. maja 1943. Prema direktivi Ljube Polić, koja je kao politički sumnjiva bila otpuštena iz tvornice, zapaljena je »Stara dvorana papira«. Uz pomoć sekretara organizacije KPH u tvornici Eda Studenca, koji je napravio ključ od dvorane gdje se nalazila uskladištena roba, Marice Fućak i Nevenke Baćac, koje su joj držale stražu, Marija je ušla u dvoranu, zapalila komadić zgužvanog papira i bacila ga među bale gotovih uzoraka. Dok se vatra rasplamsavala, Marija je uspjela da se udalji s mjesta požara.[35]

Treći je požar uništio skladište uzoraka i otpadaka papira, dugačko oko 70 metara. Izbio je odjednom i zgrada je do temelja izgorjela. Zbog siline požara svaka je intervencija bila uzaludna. Talijanske su vlasti pohapsile nekoliko radnika, ali istraga nije dala nikakvih rezultata. Represalije bi bile surovije da se u spor nije umiješao tehnički direktor tvornice inž. Rudolf Kolar, uvjeravajući Talijane da je do požara moglo doći uslijed kvara na električnoj instalaciji.[36]

[33] Marijan Barišić, *Izjava,* MNR, sig. Fi/17 i Fj/18. Međutim, Vinko Sepie, potpukovnik JNA u mirovini, koji je 1940. radio u brodogradilištu i radnici koji su izveli diverziju, tvrde da je organizirana polovinom 1940.

[34] Mira Šepić, *Na godišnjicu Lenjinove smrti 1942. godine,* »Naš list« br. 1 od 1. maja 1961.

[3s] Edo Studenac, *Izjava* (nalazi se kod autora ovog rada).

[36] Prema kazivanju grupe političkih aktivista tvornice, inž. Kolar je došao u tvornicu kao fašist i predstavnik interesa okupatora, ali je kasnije surađivao (u nekim pitanjima) s političkim aktivistima tvornice i NOP-u učinio znatne usluge.

Četvrtim je požarom uništeno skladište otpadaka »Novi lišar«. U zapisniku sjednice Upravnog odbora tvornice Smith i Maynier od 5. januara 1944. o tom požaru zabilježio je ovo:

> »Primljen je izvještaj tvornice od 30. prošlog mjeseca o požaru koji se dogodio u tvornici dne 24. prosinca prošle godine u skladišnoj zgradi broj 45, kojom je prilikom uništeno oko 2,5 vagona otpadaka papira. Druge veće štete nije bilo. Požar je buknuo nenadano u 13,45 sati« [.. .].[37]

Ovaj put vršili su istragu o požaru Nijemci, ali bez rezultata. U povodu toga u tvornicu je dolazio i domobranski pukovnik Hinko Resch. Agitirao je kod radnika da se okane takvih postupaka

Na savjetovanju komunista grada i kotara Sušak u Ponikvama, održanom potkraj 1943, odlučeno je da se radi podizanja morala stanovništva (koji je poslije njemačke ofenzive opao i dosta se sporo vraćao) i borbenog morala boraca, poduzmu češće i ozbiljnije diverzantske akcije na domaće ljude koji su radili za neprijatelja. Tvornica »UKOD« bila je u prvom planu. Kao Tvornica papira, i ova je bila krcata lakozapaljivim materijalom, te su požari garantirali najsigurniji i za ljude najmanje opasan uspjeh. Planirano je da se požarom unište vrijedne kemikalije, skladište gotovih proizvoda i strojevi smješteni u velikoj hali tvornice. Zadatak je povjeren glavnom strojaru tvornice, u to vrijeme već poznatom političkom aktivisti Ljudevitu Majsteru Arpadu. Prvi pokušaj izazivanja požara svijećom koja je dogorijevala, nije uspio iako je već prije dobro isproban. Vosak se topio i taložio po fitilju, i stvar je propala. Drugi uspjeli pokušaj izveden je 4. februara 1944. U blizini jednog električnog utikača nalazile su se razne kemikalije i šperploče. Vješti diverzant razbacao ih je, polio benzinom i zapalio. Akciju je izveo oko 18 sati, kada u tvornici nije bilo radnika. Ušao je i izašao preko žičane ograde. Bura je raznosila vatru, te je požar vrlo brzo uništio čitavu veliku halu u kojoj su bili smješteni strojevi za ljuštenje i lijepljenje, prese za formiranje ploča, znatne količine gotovih avio-ploča i raznih furnira.[38]

Šteta je bila golema znatno veća nego što je bilo planirano. Izgorjeli su mnogi vrijedni strojevi koji su tvornici poslije oslobođenja bili veoma potrebni. Vojska, policija, neki radnici i slučajni prolaznici koje je vojska angažirala pokušali su lokalizirati požar, ali u tome nisu uspjeli. Tvornica je poslije toga požara prestala raditi; proradila je tek poslije oslobođenja.

Policija je povela istragu da utvrdi je li požar podmetnut ili je nastao tehničkom greškom. Konstatirano jè da je požar izazvala dotrajala električna instalacija, i represalije su izostale.

[37] Dokument se čuva u Tvornici papira.

[38] Diverzija obrađena prema prikazu Ljudevita Majstera autoru i prema objavljenim člancima. Interesantan je način kako je Majster izveo diverziju. Osim čuvara na ulaznim vratima, veliku haiu čuvao je pas. Da bi ga što bolje upoznao, Majster mu je duže vremena donosio hranu. Žičanu ogradu svladao je pored jednog električnog stupa. U povratku je imao nezgodu jer mu je zapeo kaput. Kako je stanovao u blizini tvornice, čim je kod kuće oprao ruke, vratio se »da pomogne u gašenju požara«. Upitan kao glavni strojar za stručno mišljenje kako je došlo do požara, odgovorio je da pretpostavlja da je požar izazvao kratki spoj na električnoj instalaciji.

Isti dan i gotovo u isto vrijeme požarom je uništeno 6 baraka za smještaj neprijateljskih vojnika-prolaznika, koje su bile izgrađene na Lupisovu na Donjoj Vežici. Akciju su izveli članovi KPH Dmitar Rahelić, Sonja Crnjar i Sonja Radošević. Rahelić i Crnjar ušli su u jednu od baraka i pomoću sitnih drva i benzina izazvali požar, dok je Sonja Radošević čuvala stražu. Raspalamsan burom, požar je uskoro zahvatio i uništio svih 6 baraka. Koristeći se mrakom, diverzanti su uspjeli pobjeći iz opasne zone prije razbuktavanja požara.[39]

Dvije značajne akcije izvedene su u istom danu i gotovo u isto vrijeme. Obje su potpuno uspjele i, što je bio rijedak slučaj, prošle su bez ozbiljnije intervencije i represalija neprijatelja.

Takve akcije često su uznemiravale okupatora i radovale istinske patriote Sušaka i Rijeke. Već je bilo govora o mobilizaciji ljudi za organizaciju »Todt«. Na Brajdici je ta organizacija imala veliko skladište za smještaj kompresora, kamiona, malih lokomotiva i građevinskog amterijala. MK KPH za Sušak donio je odluku da se to skladište uništi. Zadatak je povjeren članu KPH na željeznici Antonu Smokvini Stanku. Akciju je trebalo izvesti 1. maja 1944. Budući da se uoći toga dana predviđala budnost neprijatelja, akcija je izvršena 28. aprila. U večernjim satima Smokvina se uvukao u skladište i na mjesto gdje se nalazio zapaljivi materijal — katran i nafta — podmetnuo eksploziv od »bočice benzina, nešto solne kiseline, potaše, šećera i pergament-papira. Pokrio ga je sijenom i otišao. Bio je već kod Ogranka kada je čuo jaku eksploziju. Buknuo je požar. Skladište je gorjelo cijelu noć i sutradan. Uništeno je sedam kompresora, tri manje lokomotive, veći broj drugih strojeva, nekoliko sanduka eksploziva, stotine bačava katrana i nafte i oko 100 vagona drugog materijala.

Nijemci su ostali iznenađeni. Smjesta su pohapsili željezničare i ostale koje su zatekli u blizini skladišta. Josipa Žica, skretničara, odveli su u Gestapo i maltretirali, ali bez ikakva rezultata. Pomišljali su čak da su partizani došli u grad i zapalili skladište«.[40]

Na Brajdi je izvršena i druga diverzija paljenjem. Izgorjelo je veliko skladište drva tvrtke »Premrou«. Izveli su je željezničari Anton Smokvina i Roman Bakarčić. Istraga nije otkrila krivce.[41] Čak je došlo do međusobnog optuživanja između pojedinih organa Upravnog povjereništva za Sušak i Krk i Riječke prefekture. Organima Upravnog povjereništva predbacivala se nesposobnost da održavaju red na svom području, a ovi su pred Nijemcima optuživali za požar riječke fašiste, koji takvim mjerama podvaljuju sušačkim vlastima. Nijemcima se zamjeralo što se previše oslanjanju na ostatke riječkih fašista na štetu hrvatskog življa. Diverzija je ipak ocijenjena kao djelo pripadnika NOP-a.[42]

[39] **Dmitar Rahelić, *Izjava,* MNR, sig. Fi/180**
[40] ***Primorski vjesnik* br. *2,* mart—april 1961.**
[41] **Josip Jeličić Stanić, *Sjećanja,* MNR, Fi/92; Izjava (grupa autora željezničara), F./281.**
[42] **Bilješka autora iz razgovora s upravnim povjerenikom za Sušak i Krk.**

Diverzanti Vinko Valković Polet i Ljudevit Majster Arpad smjelo su digli u zrak dosta bačava visokooktanskog benzina, složenih ispod zida na ulazu u luku Martinšćica, koju je čuvao njemački stražar. Prolazeći cestom, u trenutku kada je stražar bio okrenut na suprotnu stranu, diverzanti su ispod bačava bacili termpiranu minu koja je eksplodirala desetak minuta kasnije.[43]

»Primorski vjesnik» donio je u broju 133 od 8. septembra 1944. informaciju da je 17. augusta jedna borbena grupa iskoristila zračnu uzbunu i uništila »refuđo« pun maziva ulja, a 22. augusta zapaljen je zloglasni »Campo« u Bakru, u kojemu je za vrijeme talijanske okupacije bilo internirano nekoliko tisuća rodoljuba. U požaru su izgorjele »dvije velike barake s benzinom i municijom«.

Od mnogobrojnih diverzija treba ukazati još na pokušaj paljenja i djelomičnog oštećenja pilane i skladišta firme »Pavlović«, uništenje jedne cisterne s kreozotom i građe za izgradnju baraka u sušačkoj luci, izbijanja požara i djelomično oštećenje jednog putničko-teretnog broda u sušačkoj luci, itd.[44] Od akcija u Rijeci značajan je pokušaj radnika tvornice »Torpedo« da zapale dvije zgrade kojima se služio neprijatelj, napad bombama na zgradu željezničkog uređaja u Rijeci,[45] paljenje dvaju autobusa i jednog putničkog automobila na otoku Krku.[46] Prema izvještajima ROS-a, jedna borbena grupa podmetnula je 18. februara 1945. eksploziv u skladište papira Primorskog štamparskog zavoda u Sušaku. Tri snažne eksplozije potpuno su razorile skladište i uništile materijal.[47]

Navedenim i drugim diverzijama nanesene su velike štete neprijateljima NOP-a. Moglo se izvesti znatno više diverzija i štete bi bile mnogo veće da se nije vodilo računa o mogućim posljedicama uništavanja osnovnih sredstava u pojedinim tvornicama. Zbog toga su diverzije u tvornicama redovito bile »dozirane«, tj. trebalo je neprijatelju nanijeti štetu, ali ne uništiti osnovna sredstva, ostaviti radnike bez posla a jedinice i ustanove NOB bez političke i materijalne pomoći. Tvornica papira, na primjer, mogla se uništiti kada se god željelo, ali bi time bila nanesena velika šteta NOP-u, jer su tone štamparskog i cigaretnog papira, hrane i drugog materijala odlazile iz tvornice na slobodnu teritoriju.

Diverzijama se nisu uništavala samo sredstva i materijal koji je služio neprijatelju već se i plijenio da se zadovolje neke vlastite potrebe. Jedna borbena grupa probila se maja 1944. u riječku klaonicu i zaplijenila oko 120 kg. masti, šunke i drugih namirnica. Zaplijenjeni materijal prebačen je

[43] Bilješka autora iz razgovora s Ljudevitom Majsterom Arpadom.

[44] Vidi bilješku broj 41.

[45] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/548; Historijski arhiv Rijeka (dalje: HAR). Z. O. 2202 GNR br. 4/21 od 23. februara 1944.

[46] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/984.

[47] Prijepis dokumenta kod autora.

u Kastavštinu (šuma »Lužina«) i služio je za prehranu ljudi koji su radili u Agitpropu Oblasnog komiteta KPH za Istru.[48]

Nekoliko dana kasnije ista je grupa, glumeći pijance, uspjela opiti čuvara staje na Pehlinu, i kada je ovaj zaspao, odriješili su volove namijenjene njemačkoj vojsci i preko Drenove ih potjerali u Kastavštinu.

Što se sve dovitljivošću i smjelošću može učiniti, pokazuje primjer zapljene kamiona nakrcanog brašnom na Brajdi. Vozač je za trenutak napustio kamion i, ne sluteći što će se dogoditi, ostavio ključeve u kolima. Jedna borbena grupa iskoristila je nepažnju vozača, uskočila u kamion i preko Drenove ga prebacila u selo Marčelji (Kastavština). Brašno je upućeno 43. diviziji.[49]

Slične su bile i akcije pribavljanja materijalnih priloga od imućnijih građana, u prvom redu od ratnih špekulanata. Nisu to bile velike akcije, materijalna korist koja se tim putem dobivala nije mogla udovoljiti mnogim potrebama, ali su ipak imale političku dimenziju. Pripadnici i simpatizeri NOP-a oduševljavali su se tim akcijama, a okupatore je hvatao strah i osjećaj nesigurnosti.

Mjere za čuvanje materijalnih dobara

Nerazvijena i pljačkom okupatora osiromašena zemlja ostajala je sve više bez važnih sirovina i najpotrebnijih rezervi hrane i drugih potreba. Što je rat više odmicao, talijanski fašisti su sve manje bili uvjereni da će anektirana područja zadržati za sebe, pa su smatrali da neće moći zadržati ni Rijeku. U skladu s takvim procjenama, kretala se i njihova politika odnosa prema ljudima i materijalnim dobrima, te je počela seoba pojedinih tvornica i tvorničkih uređaja u unutrašnjost Italije.

Ljeti 1944. veći dio tvornice »Torpedo« zajedno s dijelom ljudstva, preseljen je u Fiume Veneto. I na novom prostoru radnici su nastavili da rade za NOP. Oko 120 radnika, organiziranih u 24 grupe, bez prekida je slalo materijalnu pomoć organizacijama NOP-a u Rijeci. Ipak ostaje činjenica da su strojevi i ljudi bili za Rijeku izgubljeni.

Sličan je slučaj bio i s Rafinerijom nafte, koja je prije rata imala kapacitet preko 120.000 tona benzina, petroleja, mazivog ulja, parafina, nafte i asfalta. Kao tvornica »Torpeda« tako je i R. O. M. S. A. bombardiranjem i decentralizacijom njenih postrojenja ozbiljno pogođena[...].[50] Od ove tvor-

[48] Klaonicu su zatvarala željezna vrata i osiguravao čuvar. Diverzanti su pokucali na vrata, a zatim su se sklonili, čuvar je otvorio prozorčić na vratima u namjeri da vidi tko je. U tom momentu jedan od diverzanata uhvatio ga je za kosu. Pod prijetnjom da će ga »skratiti za glavu« ako ne otvori vrata, čuvar je predao ključeve, i diverzanti su ušli u klaonicu

[49] Iz razgovora autora s Božom Franovićem; M a h m u d K o n j h o d ž i ć , *Od Kupe do mora,* Zagreb 1963, str. 640.

[50] Iz zapisnika konferencije Upravnog odbora Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje od 16. maja 1945 (mikrofilm u HAR).

nice rastavljeno je u dijelove kompletno postrojenje »Edeleanu« za destilaciju maziva ulja i odvučeno u 30 vagona, s jednim velikim kotlom.[51]

I strojevi tvornice šperploča »Kompresum« mahom su odvučeni u Italiju, tako da je poslije rata ova tvornica nije dolazila u obzir za obnovu.

Ti podaci ukazuju na činjenicu da su okupatorske vlasti i vojska nemilice odvlačili materijalna dobra s anektiranih i okupiranih područja. Žrtva toga nasilja bila je i pokretna (stoka i živežne namirnice) i nepokretna imovina.

Nijemci su bili još suroviji i bezobzirniji u eksploataciji, pljački i uništavanju materijalnih dobara okupiranih teritorija. Njihove su jedinice, povlačeći se, ostavljale za sobom pravu pustoš, pogotovu u završnici rata. Izvještaji Riječkog obavještajnog centra bilježe da su dizali željezničke tračnice s riječke željezničke stanice da bi popravljali putove i porušene mostove, rušili su čak i tvorničke dimnjake da bi iskoristili ciglu za pravljenje utvrda itd.

Sprečavanje pljačke narodne imovine i odvlačenje materijalnih dobara postavljalo se kao jedan od glavnih zadataka partijskim rukovodiocima i jedinicama NOV. Trebalo je najprije utvrditi namjere i planove a zatim spriječiti akcije demontiranja, ukrcaja u vagone i druga vučna sredstva i diverzijama na prevoznim sredstvima, odnosno diverzijama ili zasjedama na komunikacijama sprečavati odvlačenje tih dobara. Valja naglasiti da ti napori nisu dali željene rezultate. Opljačkana roba uglavnom je odvučena u Italiju brodovima ili drugim vučnim sredstvima, a na tim pravcima, na kopnu i na moru, organi NOB-e nisu imali dovoljno snaga da takve akcije uspješno sprečavaju. Osim toga, neprijatelj je na takve mjere računao i sve- konvoje dobro osiguravao.

FORMIRANJE BORBENIH GRUPA I NJIHOVI ZADACI

Specifičnost uvjeta borbe u naseljenim mjestima

Od prvih dana oslobodilačke i revolucionarne borbe Partija je glavnu pažnju poklanjala stvaranju takva raspoloženja da ljudi ne samo simpatiziraju i pomažu NOB već da se u nju aktivno uključuju s oružjem u ruci. Borba protiv okupatora i njegovih slugu vodila se na više kolosijeka i bila je neobično teška i složena. Za pobjedu se trebalo boriti fizičkom snagom i dobrom organizacijom, materijalnim i drugim žrtvama. Sve vrste otpora okupatoru bile su vrijedne, počev od pasivnog otpora, bojkota pojedinih političkih i drugih mjera do aktivnog uključivanja u jedinice NOV. Ipak je najveću cijenu imala oružana borba. Budući da je agresor u zemlju ušao nasiljem, snagom oružja, samo se tim mjerama mogao izbaciti.

Ako je među dijelom sušačkih komunista bilo nekih dilema o ispravnosti i mogućnosti vođenja oružane borbe prije Prve partijske konferencije

[51] Isto.

u Kostreni, poslije nje one su nestale. Stupanje u jedinice NOV smatralo se osnovnim zadatkom svakog člana KPH, ako je KP smatrala da njegova prisutnost u gradu nije potrebna. Svjesni činjenice da se samo oružanom borbom može istjerati okupator i uspostaviti pravednije društveno uređenje, mnogi članovi KP, SKOJ-a i AFŽ-a, drugi rodoljubi i istinski borci za slobodu kontinuirano su i u sve većem broju popunjavali jedinice NOV Jugoslavije, i tako krčili put k slobodi.

Okupator je gradove i komunikacijske pravce koji su ih vezivali pokušavao čvrsto držati pod kontrolom, obračunavajući se nemilosrdno s pripadnicima NOP-a. Jedinice NOV nisu mogle zaštititi čitavu teritoriju, a partijska rukovodstva i organi vlasti u ilegalnosti nisu imali posebnih oružanih formacija, sudskih ili drugih organa prinude da se zaštite od nasilja okupatora i njihovih slugu. Okupatori su bili svjesni te činjenice. Kada su jedinice NOV, planski ili pod pritiskom jačeg neprijatelja, glavninom snaga napuštale neki teritorij, poduzimali su ofenzive lokalnog karaktera i primjenjivali razne vrste nasilja nad stanovništvom. Pred KP se sve ozbiljnije postavljalo pitanje kako zaštiti ljude i njihovu imovinu u gradovima i naseljima koje okupator stalno ili povremeno drži pod svojom kontrolom. Inicijativu neprijatelja u tim naseljima trebalo je preuzimati ne samo na političkom već i na vojnom planu, jer je političko raspoloženje građana u velikoj mjeri ovisilo o sposobnosti snaga otpora da zadaju ili uzvraćaju udarce neprijatelju i tamo gdje se on osjećao najjači. Stoga je, i na tom području trebalo započeti rat, nevidljiv ali za neprijatelja ne manje opasan od otvorenog nošenja oružja i sukoba na bojištu.

Taj zadatak nije nov. Već je bilo govora da je Slavko Komar još 1941. zadužen za formiranje borbenih grupa u Sušaku i o pokušaju likvidacije nekoliko ozloglašenih slugu okupatora. Politička rukovodstva i organiziran narod trebalo je da postupno preuzimaju i vojne funkcije, ne samo izvlačenjem ljudi iz gradova i njihovim uključivanjem u operativne i teritorijalne jedinice već i otvaranjem fronte u gradovima i okolnim mjestima. Naravno, ta fronta nije mogla biti okrenuta neposredno prema neprijateljskim oružanim formacijama već prema njihovim dijelovima, patrolama, manjim jedinicama, objektima i pojedincima koji su se isticali svojim angažiranjem protiv NOB-e.

Od ostataka građanskih stranaka naklonjenih totalitarnim režimima i ljudi sklonih karijerizmu i bogaćenju regrutirao se 1942. stanovit broj suradnika okupatora. Oni su postali ozbiljna kočnica razvoju NOB-e, te je donesena odluka da se fizički uništavaju. U policijskim arhivima Questure u Rijeci ima dosta podataka o tim akcijama. Zabilježeno je da su ubijeni Ernest Mavar i Vjekoslav Simac zbog protalijanskih i profašističkih nazora, zatim Giovanni Baldussi, fašist i vojni špekulant iz Tršća, sa još trojicom fašista koji su špijunirali partizane, i da su načelnika iz Drenove, talijanskog špijuna, odveli partizani. Zaplašeni čistkom otvorenih suradnika okupatora, neki su zatražili zaštitu od talijanskih vlasti, a drugi su pobjegli u gradove i tražili zaposlenje i materijalnu pomoć. Već je rečeno da su, radi

zaštite od moguće odmazde partizana, čitave obitelji poslane u internaciju, čime su, objektivno, u tretmanu izjednačene s pripadnicima NOP-a.[52]

Specifični uvjeti borbe u naseljenim mjestima zahtijevali su posebnu organizaciju. Izvršioci planiranih akcija na ljude i objekte mogli su biti pojedinci ili manje grupe, a samo izuzetno nekoliko grupa zajedno. Opravdano se pretpostavljalo da će pojava naoružanih boraca u gradovima i napadi na neprijateljske jedinice i objekte pozitivno utjecati na podizanje borbenog morala u situaciji kada je strah od novog okupatora još uvijek bio velik. A povratiti povjerenje u vlastite snage postavljalo se kao neodgodiv imperativ.

Poslije partijskog savjetovanja u Ponikvama, na sastanku u Kostreni održanom početkom januara 1944, u organizaciji Dunje Radetić i Josipa Jeličića, sekretara MK KPH za Sušak, formirane su prve borbene grupe. Među poznatijim borcima bili: Vinko Valković Polet, Ljudevit Majster Arpad, Davor Ritt, Josip Blažević, Rudolf Džodan, Franjo Vončina, Zvonko Marin i drugi.

U Rijeci su se počele organizirati borbene grupe u februaru 1944. MK KPH za Rijeku taj je zadatak povjerio Oskaru Piškuliću Žutom. Na početku su bile formirane tri grupe. Njihov je sastav veoma teško utvrditi jer nije postojala stroga granica između partijskih i političkih aktivista i pripadnika borbenih grupa. Miro Gudač Bura, na primjer, nije bio član nijedne diverzantske grupe, a izvršio je niz značajnih diverzija. Slično je bilo i s drugim aktivistima. Teškoću utvrđivanja identiteta pojedinih boraca zadaje i stroga konspiracija, nadimci po kojima su se predstavljali i o kojima se pisalo itd. Iz raspoloživih izjava i po sjećanju sudionika može se konstatirati da su borbenim grupama pripadali: Luciano Michelazzi, Ottavio Valić, Nada Lukež, Božo Franović Puč, Mario Gennari, Nello Pittacco, Giuseppe Duella, Franjo Blažević Lodi, Dario Brajdić, Renato Udović, Stanko Ban, Eduard Aresi Vecchio, Luciano Bellina, Giovanni Duiz, Rino Legan, Dino Širola, Russini, Martinolić, Dorčić, Kir i drugi.

U MK KPH za rad borbenih grupa odgovarao je po jedan član komiteta. Zbog potrebe angažiranja na drugim zadacima i drugih okolnosti rukovodioci grupa dosta su se često mijenjali. Najprije je ta dužnost povjerena Michelazziju, zatim Franoviću, a kada je i on morao poći na drugi zadatak, tu dužnost preuzeo je Pitacco.[53]

Formiranje borbenih grupa predstavlja značajan događaj u razvoju NOB-e u Sušaku i Rijeci. Pojedinačno i zajedno, pripadnici tih grupa izvršili su mnogo izuzetno važnih zadataka i ušutkali ili likvidirali dosta okupatoru najodanijih ljudi.

[52] HAR, Z. 0. 2202 Comm. civ. u Kastvu od 24. aprila 1942; CCRR Kastav br. 5/47 od 1. juna 1942; Comm. civ. Čabar br. 119. od 8. jula 1942; Comm. civ. Kastav br. 68/42 od 26. juna 1942 i br. 69/42 od 6. jula 1942; Z. O. 4407/1942.

[53] Prema izjavama Ljudevita Majstera Arpada, Josipa Jeličića Stanića, Luciana Michelazzi ja i dr.

Napadi na kasarne, ustanove i druge objekte

Kasarne i druge zgrade, koje su služile za rad i odmor neprijateljskih jedinica, policajaca i aparata vlasti, predstavljale su važne ciljeve borbenih i diverzantskih akcija. Kasarna na Trsatu bila je jedna od takvih ciljeva. Nijemci su mjeseca marta 1944. uspjeli mobilizirati i u nju smjestiti oko 400 ljudi, tzv. »Istarsku diviziju«. Taj je pokušaj trebalo kompromitirati diverzijom na kasarnu izazvati sumnjičavost vlasti i vojnih komandi u lojalnosti ljudi kojima su namjeravali povjeriti važne vojno-političke zadatke.

Kada je donesena odluka da se izvrši diverzija, taj je zadatak povjeren Ivanu Rusu Đeriju, stolaru, koji je privremeno vršio neke popravke u kasarni, i Ljudevitu Majsteru. U radničkim odijelima, s potrebnim alatom i bocom benzina, diverzanti su na tavanu kasarne podmetnuli požar. Vatra je zahvatila istočni dio kasarne. Računalo se da će vjetar razbuktati požar, ali je on stao i vatrogascima je uspjelo lokalizirati ga.[54] Emil Karadžija izvijestio je 5. aprila 1944. OK KPH za Hrvatsko primorje da kasarna »nije htjela ga gore ti«.[55]

Diverzija je ipak ocijenjena uspješnom. Kasarna je samo oštećena, ali je moralni i politički efekt bio veći od materijalne štete. Nastala su sumnjičenja među pripadnicima »Istarske divizije« tko je izazvao požar. Iz straha od represalija neki su prebjegli partizanima.

Borbena grupa u sastavu Majster, Vončina i Volk podmetnula je 25. marta 1944. eksploziv iza jednih vrata ustaške kasarne »Zrinjski« kod sušačke tržnice. Tempima olovka bila je udešena da eksplodira za pola sata, da bi se diverzanti nesmetano udaljili od mjesta eksplozije. U planirano vrijeme eksplozija je razorila istočni dio zgrade. Broj povrijeđenih nije utvrđen, ali su, prema kazivanju očevidaca, bolnička kola prebacivala povrijeđene u sušačku bolnicu. Ustaše su u paničnom strahu istrčale iz kasarne i počele pucati na okolne zgrade i najbližu gostionicu Hreljanović, pretpostavljajući da se radi o organiziranom napadu.[56]

Potkraj januara 1944. jedna borbena grupa bacila je bombu na zgradu Gestapoa na Piramidi. Ljudskih žrtava nije bilo, niti veće materijalne štete, ali je akcija ipak politički snažno odjeknula. Ukazala je na prisutnost snaga NOP-a u gradu i kod neprijatelja izazvala psihozu straha i nesigurnosti.

Nešto kasnije, prema izvještaju Nacionalne republikanske garde (61. legije »Kvarner«) 12. februara 1944. oko 18.30 sati, u Opatiji je grupa partizana upala u garažu vozila Transportnog poduzeća, nakon što su prethodno pokidali telefonske vodove, vozila polili benzinom i ručnim bombama ih zapalili.[57]

[54] Izjava Ljudevita Majstera autoru.
[55] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/1048.
[56] Prema izjavi Lj. Majstera autoru, eksploziv za ovu diverziju izvađen je iz jedne neeksplodirane avio-bombe koja je pala u dvorište tvornice »UKOD«. Oko 5 kg eksploziva prekrivenog slojem zemlje diverzanti su prenijeli u kanti za cvijeće.
[57] HAR, NRG br. 2149/A/5.

Prva akcija novoformiranih borbenih grupa u Rijeci bila je napad ručnim bombama na njemačku komandu u centru grada, na Korzu, u današnjoj radio-stanici. Napad je izvršen oko 19,30 sati, u vrijeme smjene straža. Prema pisanju »Primorskog vjesnika« od 8. marta 1944, ispred zgrade je bilo mrtvih i ranjenih.

Politički efekt te akcije bio je izvanredan. Građani Rijeke shvatili su da se borba prenijela i u njihov grad, a neprijatelj je svoje kasarne i ustanove počeo ubrzano ograđivati bodljikavom žicom, vrećama pijeska i drugim preprekama i osiguravati ih pojačanim stražama.[58]

Polovinom septembra 1944. snažna eksplozija potresla je zgradu Gestapoa u Rijeci. Nije utvrđeno je li bilo ljudskih žrtava, ali je materijalna šteta bila velika. Eksplozija je uništila arhivu ustanove, a to je i bio cilj diverzije.[59]

Poznati politički aktivista, na službi u policiji, Miro Gudač Bura podmetnuo je tri tempirne bombe. Jednu u kasarni njemačke policije (sadašnja škola Matteotti), drugu u kasarni komunalne straže (sada Žrtava fašizma br. 2) i treću u telefonsku kabinu na Brajdi. Eksplozije su nanijele materijalnu štetu objektima i izazvale snažan politički dojam.[60]

Vrijedne su pažnje i diverzije na razglasnu stanicu koja je služila ustaškoj propagandi, a nalazila se u zgradi Prve hrvatske štedionice (danas Titov trg), i na zvučnik koji je bio postavljen ispred hotela »Kontinental«. Prvi dan postavio je Davorin Ritt tempirnu bombu od plastične mase u blizini zvučnika, a sutradan Ljudevit Majster u zgradi Prve hrvatske štedionice. Eksplozije su onesposobile uređaje i izazvale materijalnu štetu na objektima.[61]

Diverzije na vojne kasarne, policijske i druge ustanove okupatora i njegovih slugu ostavljale su snažan dojam na građane Rijeke i Sušaka i ulijevale strah neprijatelju, koji više nigdje nije bio siguran za sebe, za zgrade gdje je radio ili se odmarao i za objekte koje je osiguravao.

Napadi na neprijateljske jedinice i patrole

Borbene grupe neprestano su proširivale svoje aktivnosti. Sastav im je ovisio o okolnostima pod kojima su djelovale. U dobro kontroliranim gradovima nisu se mogle održati jače naoružavane grupe, dok su na poluoslobođenoj teritoriji imale više prostora za akcije, pa su bile brojno jače i

[58] Prema izjavi Oskara Piškulića autoru, tu akciju su izvršili Martinolić i Nada Lukež, a Piškulić je bio na osiguranju. Poslije akoije grupa se sklonila u stan Marka Veršića Alije.

[59] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-271/665.

[60] Luciano Michelazzi, Giovanni Cucera, Berto Labus i Petar Klauzberger, *Izjava* (fotokopija kod autora). Izvornik dokumenta čuva se u redakciji časopisa »Panorama«.

[61] Prema pismenoj izjavi Ljudevita Majstera Arpada i usmenog objašnjenja autoru.

sposobnije za izvođenje borbenih akcija. U njima su najbrojniji i najaktivniji bili omladinci. O njihovim akcijama nalazimo dosta podataka u partizanskoj štampi i u partijskim dokumentima.

Borbena omladinska grupa iz Grobinštine napala je 26. februara 1944. njemački kamion i ubila 6, a ranila 4 neprijatelja vojnika, bez vlastitih gubitaka.

Nekoliko dana kasnije, tj. 9. marta 1944, druga borbena grupa (uz pomoć omladinaca Grobinštine) ponovo je napala njemački kamion između sela Čavle i Svilno. Tom je prilikom jedan Nijemac ubijen, a dva su ranjena, među njima i jedan oficir.[6]"

Borbena grupa napala je 11. marta 1944. kod sela Soboli ustašku jedinicu. U borbi su poginula 2, a ranjena 4 ustaška vojnika; borbena grupa nije imala gubitaka.[63] Druga borbena grupa presrela je u selu Krasica njemačku patrolu na motorkotaču s prikolicom, i tom su prilikom 2 Nijemca ubijena i 1 zarobljen, bez vlastitih gubitaka.[64]

»Starija borbena grupa« Grobinštine zarobila je 16. aprila 1944. 2 njemačka oficira i zaplijenila 2 bicikla, 1 pištolj i nešto drugog materijala.[65]

Akcije borbenih grupa zabrinule su njemačke komande, te su se počele kretati oprezno i u gradovima i izvan njih. KK KPH za Sušak izvijestio je 9. marta 1944. OK KPH za Hrvatsko primorje da Nijemci bez pratnje blindi ne prolaze kamionima Grobinštinom. U izvještaju se, uz ostalo, navodi:

> »Ako i idu kamionima, redovito brzo jure i pucaju na zavojima, a prolaznike uzimaju u kamione. Narod se polako privikava na akcije i smatra ih potrebnim, jer vidi, da može samo akcijama zahvaliti, da okupator ne šeta i slobodno pljačka naša sela.«[66]

Diverzantsku i oružanu aktivnost borbenih grupa u gradovima i izvan njih ocijenio je OK KPH za Hrvatsko primorje i druga partijska rukovodstva vrlo pozitivno. Stoga je donesena odluka da se te akcije pojačaju i da se u njih uključe i čete pri komandama mjesta, odnosno da se pri komandi Primorskog područja formira udarna četa.[67] Formiranje i aktivnost borbenih grupa po otocima pomagale su i mornaričke komande.[68]

Prema izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje od 20. aprila 1944, Nijemci nisu na te i druge akcije borbenih grupa oštrije reagirali represalijama.[69] Kasnije su tu taktiktu promijenili i za svaku akciju strijeljali taoce.[70]

[62] *Primorski vjesnik* br. 116 od 18. marta 1944.
[63] Isto, br. 117 od 22. marta 1944.
[64] Isto.
[65] Isto, str. 122 od 17. aprila 1944.
[66] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/972.
[67] Isto, KP-275/1083.
[68] Isto, KP-275/984.
[69] Isto, KP-275/1083.
[70] Prema izvještaju MK KPH za Sušak od 24. septembra 1944, Nijemci su na napad bombama na zgradu Gestapoa reagirali strijeljanjem 9 talaca iz riječkog zavtora, a poslije akcije na zgradu Komande strijeljali su, prema nepouzdanim podacima, još 19 talaca.

Represalije nisu smanjile broj diverzija i borbenih akcija. Naprotiv, akcije su se proširile na čitavoj teritoriji. Početkom oktobra 1944. jedna borbena grupa podmetnula je minu pod njemački kamion na raskršću između sela Meje i Bakra. U akciju su ubijena 3 njemačka vojnika i više ih je ranjeno.[71]

U Opatiji je potkraj novembra 1944. formirana borbena grupa od 8 omladinaca. Grupa je za manje od dva mjeseca »izvršila preko 30 akcija, ubila 8 Nijemaca i 2 fašista, među njima 2 oficira. 30 »Todtovaca« i 17 vatrogasaca ostalo je zaslugom te grupe bez svojih uniformi«.[72] U februaru 1945. likvidiran je u vlastitom stanu dr Heinan, njemački agent, pa su i u Opatiji neprijatelji naroda sve do kraja rata strahovali za svoje živote.[73]

Slične akcije izvedene su i u Rijeci. Koncem septembra podmetnuta je bomba u jedan blindirani automobil; u oktobru je Michelazzi bacio ručnu bombu na kočiju u kojoj se vozio jedan njemački oficir, a u novembru su bačene bombe na njemačku kolonu i kamion pun vojnika.[74]

Jedna je borbena grupa kod »Torrette« zaustavila 1. decembra 1944. njemačku patrolu. U žestokom sudaru ubijena su dva njemačka vojnika, među njima i zloglasnog agenta Colainea, i dva člana borbene grupe. Nekoliko dana kasnije, tj. 7. decembra 1944, druga borbena grupa bacila je kod kina »Central« dvije bombe na njemačku patrolu i ubila dva vojnika.[75]

Poslije formiranja Komande vojnog područja Rijeka, s podređenim komandama mjesta i komande mjesta Sušak i Rijeka borbenim je grupama posao bio znatno olakšan. One su, dobile jakog saveznika u borbi protiv neprijatelja ne samo na poluoslobodenoj teritoriji već i u gradovima. Njihove je akcije pomagala i 13. divizija izdvajanjem boraca za izvršavanje specijalnih zadataka. »Primorski vjesnik« od 3. augusta 1944. zabilježio je takvu akciju u Riječkom predjelu Kantrida. Prema toj informaciji, jedna borbena grupa iz sastava 13. divizije i 12 stražara iz Komande mjesta Kastav, predvođeni karabinijerom koji je dva dana prije prebjegao na stranu jedinica NOV, noću od 22. na 23. jula 1944. napali su i zarobili talijansku stražu od 3 karabinijera i 6 fašista. U toj je akciji zaplijenjeno: 1 bacač, 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez, 8 pušaka, 3 pištolja i nešto druge opreme.

Napadi na manje neprijateljske jedinice i patrole, motorna i oklopna vozila, kolone na maršu itd. znatno su suzile manevarski prostor neprijatelja. On se više nije mogao slobodno kretati ni u gradovima, a pogotovu ne u njihovoj okolini. Pokrete je morao planirati i osigurati. Za jednice NOV i za NOP uopće to je mnogo značilo, jer svako sužavanje prostora snagama okupatora značilo je ujedno i proširivanje prostora za rad snagama NOP-a.

71 Prijepis izvještaja kod autora (str. 12)
72 *Glas Istre* br. 30 od 23. januara 1945.
73 Isto.
74 Vidi bilješku broj 60.
75 *Glas Istre* br. 20 od 20. decembra 1944.

Kažnjavanje domaćih izdajnika i najopasnijih agenata

Domaći izdajnici i odane sluge okupatora kažnjavani su od početka oslobodilačkog rata. Međutim, svakom pojedinačnom slučaju trebalo je pristupiti oprezno i tek onda kada je u narodu sazrelo uvjerenje da se zaista radi o izdajnicima naroda. Vještiji ljudi, a to su mahom bili pripadnici građanskih stranaka i vodeći ljudi iz bivše Jugoslavije, svoju protunarodnu rabotu vješto su prikrivali, a objektivno su radili za interese i po zadacima okupatora. Likvidacija takvih pojedinaca, prije nego što su u narodu raskrinkani kao petokolonaši i izdajnici, bila je vrlo opasna, jer je reakcionarnim snagama davala argumente da optužuju štabove i partijska rukovodstva za klasni rat, ubijanje nevinih ljudi itd.

U Hrvatskom primorju nije bilo nepromišljenih akcija te vrste, ali su domaći izdajnici primjerno kažnjavani. Starijim Sušačanima poznat je slučaj likvidacije Josipa Čargonje i njegove žene iz Pašca početkom februara 1942. To je trebalo poslužiti kao upozorenje svima onima koji su na bilo koji način surađivali s okupatorom.[76] **Već je bilo govora o kažnjavanju pojedinaca koji su vodili talijanske kolone do jedinica i civilnih logora ili su otvoreno surađivali s okupatorom. O jednom takvu slučaju pisao je KK KPH za Kastav u izvještaju OK KPH za Hrvatsko primorje 8. augusta 1943. Doušnik je priznao poslije hapšenja da je Talijane vodio, stazama kojima prolaze partizani, na njihove logore, i narod je pozdravio njegovu likvidaciju.**[77]

Slične akcije na domaće ljude koji su prije i u vrijeme rata služili fašizmu, u Istri i u drugim krajevima, pozdravljao je narod i ocjenjivao kao prave mjere za njihov protunarodni rad.[78]

Kada su borbene grupe početkom 1944. počele svoju aktivnost, kažnjavanje domaćih izdajnika koji su se najviše eksponirali u borbi protiv NOB-e postao je jedan od njihovih prioritetnih zadataka. Prve su akcije izvedene u martu 1944. u zaleđu Sušaka, kada je likvidiran Mate Saftić, bivši gradonačelnik Bribira, čovjek koji je vjerno služio režimima bivše Jugoslavije i za vrijeme okupacije postao njemački doušnik.[79] **Odmah zatim likvidirani su Marija Plock, zubarica i »poznata petokolonašica iz Bakra«, i jedan Ukrajinac iz organizacije »Todt«.**[80]

Mate Justić, dezerter iz NOV i njemački špijun, likvidiran je 3. marta 1944. na otoku Krku. O tom je slučaju pisao OK KPH za Hrvatsko primorje CK KPH 12. marta 1944,[81] **a zabilježio ga je i »Primorski vjesnik« u broju 117. od 22. marta 1944.**

[76] **Zlatko Fućak i Marijan Trošelj, *Pašac u narodnom ustanku,* »Primorski vjesnik« br. 3, maj—juli 1961. U 1942. bilo je dosta akcija protiv suradnika okupatora. Podaci o njima nalaze se u brojnim spisima što ih čuva Historijski arhiv u Rijeci. Također ima dosta podataka i za slične akcije 1943. i kasnije.**

[77] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-270/572.**

[78] **Isto, KP-270/542.**

[79] ***Primorski vjesnik* br. 115 od 8. marta 1944.**

[80] **Isto, br. 116 od 18. marta 1944.**

[81] **AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-275/984.**

U istom je mjesecu jedna borbena grupa u Praputnjaku zarobila i prilikom pokušaja bijega ubila konfidenta i suradnika Gestapoa Antona Tomića.[82]

Uskoro je i Sušak postao poprište borbi protiv neprijateljskih agenata. Evo nekoliko slučajeva:

Franjo Grabar, denuncijant, zlostavljač uhapšenih pripadnika NOP-a i funkcioner Ustaške nadzorne službe, rodom iz Grobnika, likvidiran je 3. jula 1944. U MK KPH za Sušak stigla je informacija da je Grabar dobio zadatak da uđe u trag organizaciji SKOJ-a u sušačkoj gimnaziji, pa je donesena odluka da se likvidira. Zadatak je povjeren jednom članu borbene grupa koji ga je pratio i u blizini gimnazije s nekoliko revolverskih metaka usmrtio.[83]

Ovaj je događaj izazvao čitavu pometnju među malobrojnim ustaški raspoloženim ljudima na Sušaku. Govor održan na Grabarovu grobu bio je uperen protiv partizana kao neprijatelja Hrvatske. Za odmazdu su ustaše zahtijevale od Nijemaca da se strijelja 10 talaca.[84]

U sličnoj akciji likvidiran je organizator četničkog pokreta na Sušaku i njemački agent Dušan Šorak, kapetan IF klase bivše jugoslavenske vojske. Vinko Valković i Ljudevit Majster dočekali su ga 19. augusta 1944. prilikom izlaska iz jedne gostionice u blizini nogometnog igrališta »Orijent« poslije podne oko 17 sati. Kada je skrenuo s glavne ceste prema Krimeji, Valković ga je s 4 revolverska metka usmrtio. Šorak je u narodu bio toliko omražen da se atentatori nisu plašili da će ih netko od prolaznika ili stanara okolnih zgrada izdati, već su se pomiješali s prolaznicima i udaljili od mjesta događaja.[85]

U istom rajonu kod gostionice »Lika« Valković je likvidirao policijskog agenta za koga je utvrđeno da je denuncirao nekoliko aktivista Vežice.[86]

I Šorakov vjerni suborac iz četničkog pokreta Ateo Šuster pao je od Valkovićeve ruke. Dočekao ga je u blizini parka i gostionice »Zlatni lav«, nedaleko od Piramide, i u njega ispalio nekoliko revolverskih metaka.[87] Teško ranjen ostao je ležati na pločniku sve dok nije došla službena komisija i prebacila ga u bolnicu. Poslije 20 dana podlegao je ranama.[88]

[82] *Primorski vjesnik* br. 119 od 6. aprila 1944.

[83] Ljudevit Majster, *Izjava,* MNR, sig. Fi/131.

[84] Osim izjave Lj. Majstera o likvidaciji Grabara, informacija o toj akciji objavljena je u »Primorskom vjesniku« br. 130, a o njoj pišu u svojim izjavama Ž. Jović i J. Jeličić.

[85] *Primorski vjesnik* br. 132 od 29. augusta 1944.

[88] Prema izjavama Ljudevita Majstera Arpada i Josipa Jeličića Stanića. Ovaj je agent bio poznat pod imenom »Bodul«.

[87] Vidi bilješku broj 41.

[88] Poslije izvršenog zadatka, Valković se spustio na Brajdicu i ušao u stan obitelji Orel. Njemci su blokirali i pretražili veći dio grada pa tako i stan obitelj Orel. Budući da su ga zatekli u krevetu, nisu ga dirali povjerovavši ukućanima da je on kućedomaćin i da leži zbog bolesti. Usp. *Glas Istre* br. 24 od 30. septembra. 1944.

Ime Vinka Valkovića povezano je jednim od dva pokušaja atentata na ustaškog pukovnika Vindakijevića.[89] Prema izvještaju ROS-a od 31. decembra 1944, pokušaj je izveden 12. decembra u Zvonimirovoj ulici. Valković je bacio dvije ručne bombe pod automobil kojim je upravljao pukovnik Vindakijević. Od eksplozije su razbijena dva kotača, ali je zločinac ostao nepovrijeđen.[90]

Davor Ritt likvidirao je 5. septembra 1944. u jednom danu na Trsatu njemačkog agenta Milana Fićora, a svega sat nakon toga u ulici Račkoga i Čeda Milkovića, koji je pripadao četničkom pokretu.[91] Bilo je i planiranih i neplaniranih sukoba. Jedan takav dogodio se 9. marta 1945. nedaleko od Piramide na Sušaku, u današnjoj ulici 13. divizije, između Ljudevita Majstera i policijskih agenata Košara i Tomića.[92] Majster ih je pratio i sa dva revolverska metka teško ranio Košara, a zatim se dao u bijeg uz stepenište prema podvožnjaku (danas Stepenište trinaestorice strijeljanih). Tomić je pojurio za Majsterom, vjerojatno u namjeri da ga živoga uhvati, ali ga je Majster sa dva metka usmrtio.[93]

O tome je napisao »Glas Istre u br. 34 od 24. marta 1945. ovu informaciju:

> »9. ožujka o. g. ubijena su na Sušaku dva ustaška policijska agenta: Tomić i Košar. Da osveti smrt svojih prljavih doušnika, iste je noći Vindakijević naredio strijeljanje 13-torice nevinih ljudi, zatvorenih u riječkom »Kaštelu«.

U izvještaju ROS-a ističe se brza intervencija Vindakijevića, koji se u trenutku primanja informacije o ovom slučaju nalazio u svojoj kancelariji u društvu dvojice oficira Gestapoa. Nakon toga se uputio u zatvor i osobno angažirao u odabiranju talaca i za njihovu brzu likvidaciju. Tako su 10. marta strijeljani Anton Bafo (33 godine), Rudolf Džodan (18 godina), Miroslav Kancianić (22 godine), Josip Lovrić (29 godina), Josip Perhat (21 godinu), Anton Piculjan (18 godina), Anton Polonio (35 godina), Dušan Svadlinac (27 godina), Anton Sergo (33 godine), Anton Šarar (35 godina), Rudolf Tomšić (26 godina), Oktavio Valić (21 godinu) i Alfredo Zustović (25 godina).

S proljeća 1944. osvetnička ruka počela je naplaćivati dug i uzimati na nišan jednog po jednog od velikog broja fašista koji su se najviše isticali u progonu pripadnika NOP-a. Među prvima je od jedne omladinske grupe pao član »Gruppo d'azione fascista di Fiume« i rukovodilac OVRA-e Andrea Škrobonja, koji se hvalio »kako je ubio 50 naših ljudi«.[94]

Na zahtjev političkih aktivista tvornice »Torpedo« uslijedila je akcija na agenta Šuperinu, koji je denuncirao radnike i ugrožavao rad organiza-

[89] Vidi bilješku broj 41.
[90] Informaciju o pokušaju atentata na Vindakijevića donio je *Primorski vjesnik* br. 140 od 19. januara 1945.
[91] *Primorski vjesnik* br. 4—5, oktobar—novembar 1961.
[92] Iz raspoloživih dokumenata autor nije mogao utvrditi njihova imena.
[93] Izjava Ljudevita Majstera Arpada autoru.
[94] *Glas Istre,* br. 14 od od 26. maja 1944.

cija u tvornici. Akciju je organizirao Otavio Valić, a izveo ju je omladinac Rossini. Izmamio je agenta na vrata njegova stana, gdje ga je sa nekoliko revolverskih metaka usmrtio.[95]

Valićeva grupa likvidirala je i opasnog gestapovca Pirea. Valić je bio student i dobro je govorio njemački. Da bi zavarao agenta, obukao se u uniformu njemačkog SS oficira, pozvonio na njegova vrata i zamolio pomoć u hapšenju grupe političkih aktivista NOP-a u Škurinju. Kad su izmakli iz gusto naseljenog dijela grada, agent je likvidiran.[96]

Kao po nekom nepisanom pravilu, Valić je svoje žrtve zaticao u stanovima ili ih je dočekivao u njihovoj blizini. Ovaj put bio je to maresciallo, agent OVRA-e. U blizini zgrade gdje je stanovao borbena grupa zaustavila ga je iz zasjede pozivom »halt«. Oprezni policajac držao je u hodu ruku na obaraču pištolja i kroz džep ispalio na napadače dva metka, od kojih je jedan pogodio Valića u koljeno. Istovremeno je i Valić pucao i sa dva metka pogodio policajca, nakon čega je Giovanni Duiz u policajca ispalio čitav šaržer i usmrtio ga. Zbog krvarenja Valić je morao potražiti liječničku pomoć, te ga je aktivistkinja La Neve odvela dru Škrobonji. Potjera je bila obaviještena da je jedan od napadača ranjen, te je uspjela da ga pronađe i uhapsi. Strijeljan je s grupom od 13 rodoljuba 10. marta 1945. na stepeništu ispod podvožnjaka u Sušaku, na mjestu pogibije agenta Tomića i u znak odmazde za pogibiju dvojice agenata — Košara i Tomića.[97]

U hapšenjima i maltretiranju zatvorenih rodoljuba u proljeće i ljeti 1944. naročito se eksponirao policijski podoficir fašist Ferrari. Iz zatvora je došla poruka da se on ukloni. Taj zadatak povjeren je tada već iskusnim diverzantima i borcima sa Sušaka Vinku Valkoviću Poletu i Ljudevitu Majsteru Arpadu. Akcija je vješto smišljena i izvedena. Diverzanti su se raspitali o kretanju Ferrarija, a zatim su ga više dana uzastopce pratili da se i osobno osvjedoče gdje i kako provodi vrijeme. Utvrdili su da svakodnevno u popodnevnim satima svraća u gostionicu »Ornitoringo« u blizini hotela »Central«, u današnjoj ulici Rade Končara, i s grupom fašista pije i karta se za istim stolom. Diverzanti su odlučili da esplozivom likvidiraju čitavu grupu fašista. Prvog augusta sjeli su za markirani stol i, sakriveni stolnjakom, krišom s donje strane stola uvili jednu kuku o koju su sutradan objesili posudu s eksplozivom i tempirnom olovkom udešenom da eksplodira oko 17,45 sati. U određeno vrijeme, oko 17 sati, grupa fašista okupila se na posljednji razgovor. Prema pisanju lista »Vedetta d'Italia« od eksplozije su poginula 4, a teško je ranjeno 12 fašista.[98]

Izvanredni sudovi u Trstu i Rijeci osudili su na smrt 7 nevinih ljudi radi ove diverzije. Informaciju o tome objavio je *Glas primorja* 9. septembra 1944. koja glasi:

[95] M. K o n j h o d ž i ć , *Od Kupe,* n. dj., str. 638 i 639.
[96] *Glas Istre,* br. 19 od 25. jula 1944.
[97] Prema podacima L. Michelazzija i grupe autora. Ti su podaci potvrđeni i u razgovoru autora s Božom Franovićem, rukovodiocem borbenih grupa.
[98] Bilješka autora iz razgovora s Ljudevitom Majsterom Arpadom.

Odgovor na zločin

počinjen u prostorijama gostione „Ornitorinco“

Dne 2. kolovoza 1944. počinjen je u prostorijama gostione «Ornitorinco» u Rieci gnjusan zločin. Uslied kukavičkog i podmuklog atentata paklenom mašinom nastradali su životom:

MADASCHI GILBERTO, podvornik iz Rieke,
FINOTTI ANTONIO, milicioner iz Rieke,
BISESTI GIUSEPPE, činovnik iz Rieke,
LOCATELLI GIUSEPPE, šofer iz Rieke

a dvanaest osoba težko je ranjeno.

Ubojice potječu iz komuničkih kao i razbojničkih krugoga.

Pučanstvo je u shvatljivom uzbudjenju zahtjevalo izpaštanje umorstva.

U vezi s zločinom u prostorijama gostione «Ornitorinco» stoje sliedeće kaznene mjere:

OSUDE IZVANREDNOG SUDA

Izvanredni sud u Trstu je 3. kolova 1944. radi sudjelovanja u jednom ubojstvu kao i radi sudjelovanja u terorističkim akcijama u Rieci osudio na smrt sliedeća lica

RANDIĆ EMILIO, automehaničara iz Rieke,

PROSPERO GIUSEPPE, tokara iz Rieke,

Smrtna osuda je izvršena nad obojicom dne 5. kolovoza 1944.

Izvanredni sud u Rieci je dne 4. kolovoza 1944. radi učešća u terorističkim akcijama kao i radi toga što su pripadali protuzakonitoj komunističkoj organizaciji izrekao sliedeće osude:

JURETIĆ MILUTIN, mesar iz Martinova, osudjen je na kazan smrti,

BAN JOSIP, stolar iz Mrkoplja, osudjen je na kazan smrti,

GULIĆ STJEPAN, polodjelski radnik iz Jagoni-Cornij, osudjen je na 15 godina zatvora,

RADOVIĆ SANTO, mahaničar iz Rieke, osudjen je na 20 godina zatvora,

VALENTIN FELICE, ribar iz Valsantamarina je, od obtužbe da je pomagao naoružanim bandama, oslobodjen i smjesta pušten na slobodu.

Smrtna kazna nad JURETIĆ MILUTINOM i BAN JOSIPOM izvršena je dne 5. kolovoza 1944.

Iz zatvora je u MK KPH stigla poruka da se također ukloni drski i omraženi fašist Calaine. Član borbene grupe kojoj je bio povjeren taj zadattak, Dino Širola, prikazao je u svojim memoarima" tu akciju na ovaj način:

> »Iz Gradskog komiteta dobili smo naređenje da izvršimo atentat na fašistu Calaina, koji je predstavljao izrazitu opasnost za naš ilegalni rad. Tako smo 6. decembra 1944. godine, Mario Gennari, Giuseppe Duella, još jedan drug i ja uputili se ka tramvajskoj stanici zvanoj »Scalette«, gdje je trebao stići Calaine koji je stanovao na Torretti (Turniću). Nažalost netko nas je izdao i čim smo stigli, započela je pucnjava. Giuseppe Duella se srušio mrtav, Mario Gennari je bio smrtno ranjen. Slična situacija je bila i na njihovoj strani; Calaine, koji je vodio protuakciju. srušio se mrtav, a jedan njegov pomoćnik bio je teško ranjen. Moj drug i ja uspjeli smo pobjeći pucajući na fašiste.«[100]

Akcije borbenih grupa nastavljene su i 1945. Na meti su bili ne samo policajci i agenti već i izrazito reakcionarni političari. U februaru je za svoju protunarodnu aktivnost platio glavom jedan od kreatora i pisac »MEMO RIJALA« zamišljene autonomne riječke države inž. Ivan Rubinić. Njegovom je smrću zadan težak udarac autonomaškom pokretu, koji je politički sve više gubio na cijeni.[101]

Rijeka je bila važan centar za obavještajni rad. U njoj su radili obavještajci raznih zemalja. Početkom 1945. uslijedile su neke izdaje koje su upućivale na djelatnost Zoltana Haj nana, porijeklom Mađara, povezanog s mađarskim konzulatom u Trstu. Donesena je odluka da se on ukloni. Dočekan je u kućnoj veži i likvidiran.[102]

Početkom aprila poginuo je zbog drskog nastupa i ratni špekulant trgovac Mazarol. Mazarol je trgovao s Nijemcima i radio za njih, ali je pristao da vrši izvjesne usluge i NOP-u, uglavnom materijalne prirode. Stanovao je u Zametu i za male novce kupovao živežne namirnice i stoku u Kastavštini, a na toj robi u Rijeci zarađivao velike novce. Budući da su partizanske komande zabranile prodaju namirnica sa sela u gradove, Mazarolu je kupljena roba bila zaplijenjena s upozorenjem »da više ne šverca s partizanima«. Kako je znao za sklonište (bunker) Cucere i Klausbergera, članova Gradskog NOO-a, zaprijetio im je da će, ako mu zaplijenjena roba navečer ne bude vraćena, Nijemcima odati čitavu organizaciju. I dok je u stanu čekao na ishod pregovora s partizanima, jedan član borbene grupe ga je likvidrao.[103]

Otmice

Do određenih objekata i ličnosti borci su se probijali lukavstvom, korištenjem falsificiranih dokumenata i silom. Međutim, katkad je trebalo ne samo ukloniti neku ličnost nego i iskoristiti njenu upućenost u pojedine

99 Vidi bilješku broj 60.
100 Isto.
101 Isto.
102 M. K o n j h o d ž i ć , *Od Kupe,* n. dj., str. 639 i prema kazivanju Bože Franovića autoru.
103 Isto.

planove i tajne. Takve ličnosti trebalo je uhvatiti žive i prebaciti na oslobođenu teritoriju. Također je trebalo pojedine političke aktiviste izbavljati iz neprijateljskih ruku, iz zatvora i slično. To su bili najteži i najsloženiji zadaci, jer su zahtjevali posebnu organizaciju i pripremu. Ukazat ćemo na neke od tikvih slučajeva.

Poslije grubih represalija Nijemaca u vrijeme oktobarske ofenzive nastalo je izvjesno zatišje i pokušaj da se nova organizirana vlast predstavi kao zaštitnik naroda. Ali takvo stanje nije dugo potrajalo. Već u prvoj polovini decembra 1943. u gradu i kotaru Sušak uslijedila su nova hapšenja. Prema izvještaju sekretara KK KPH za Sušak Milana Smokvine Tvrdog od 17. decembra 1943, tom su prilikom uhapšene i Danica Hrvatin Daša i Dora Žurga Marženka, članice MK KPH za Sušak.[104] One su u zatvoru toliko izmučene da im je bila potrebna liječnička pomoć. Već je bilo govora o tome da je osoblje sušačke bolnice bilo uvijek na usluzi NOP-u, pa je ta veza iskorištena. Uz pomoć dra Pirea prebačene su u bolnicu, da bi se zaštitite od daljeg zlostavljanja.

To je inače bilo vrijeme kada je Partija angažiranjem diverzantskih i borbenih grupa pokušavala preuzeti inicijativu od okupatora i njegovih organa, pa je prebacivanje dviju aktivistkinja iz zatvora u bolnicu iskorištena za njihovo oslobođenje. U januaru se jedna borbena grupa s terena kotara Sušak spustila u grad i otela ih iz sušačke bolnice.[105] Istražni politički ured Nacionalne republikanske garde 61. legije »Kvarner« izvjestio je 3. februara 1944. o tom događaju:

> »Prije nekoliko noći partizani su oteli dvojicu bolesnika iz bolnice na Trsatu. Stigli su automobilom, a nakon toga onesposobili stražare i ušli u bolnicu. Budući da nisu naišli na otpor, prisilili su dvojicu bolesnika da ih slijede.«[106]

Oslobođene su aktivistkinje prebačene izvan grada. Akcija je na građanstvo Sušaka ostavila izvanredan dojam. Govorilo se o desetinama partizana koji su sudjelovali u akciji i kriju se u gradu, spremni na nove akcije.

Uskoro je jedan od planera i aktera njihovog oslobođenja iz sušačke bolnice Oskar Piškulić Žuti, u to vrijeme član MK KPH za Rijeku, dospio u zatvor. U akciji njegova oslobođanja angažirah su se i riječki i sušački komitet KPH. Borbena grupa u sastavu Davor Ritt, Luciano Bellina i Stanko Ban došla je do zatvora kolima prve pomoći, bacila na stražara ručnu bombu i ispalila nekoliko metaka. U vrijeme dok su zatvorenici šetali po

[104] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-272/752.

[105] Prema izjavi Oskara Piškulića, borbena grupa naoružana ručnim bombama i automatima prebacila se putničkim automobilom do Banskih vrata i smjestila u stan Ljubice Šepić, člana KPH. Sutradan se prebacila u stan Josipa Hlače i Milana Jardasa. Uz pomoć aktivistkinje Nikšić, Piškulić je dobio podatke o smještaju Danice Hrvatin i Dore Žurge, te je napravio plan za akciju kojom je rukovodio Zlatko Fućak.

[106] HAR, Z. O. 2202 GNR br. 1796/A/5.

dvorištu, Piškuliću je s vanjske strane zatvorskog zida prebačen konopac vatrogasne službe, uz koji se popeo i prebacio preko zida.[107]

Teritorijalna komanda karabinijera u Trstu — Riječka grupa izvijestila je 0 tom događaju 25. aprila 1944:

»Jutra 25. o. mj. u partizanskoj zavjeri bačena je ručna bomba u dvorište Riječkog sudskog zatvora; došlo je do panike među agentima i zatvorenicima. To je omogućilo bijeg vođe pobunjenika Piškulića Oskara, kojega je već osudio na smrt vojni sud sada otpuštene 2. armije, i koji je oslobođen nakon događaja prošlog rujna. Bjegunca je bila oslobodila njemačka policija. Eksplozija je ranila jednog stražara i trojicu zatvorenika.«[108]

Davor Ritt i Luciano Bellina prošli su s otetim Piškulićem kroz Stari grad i na pomoćnom prijelazu, koji su čuvali financi, prešli su Rječinu i prebacili se u Sušak. Najprije su se sklonili u stan Milana Orela, člana MK KPH za Sušak, a zatim kod Gabrijela Korenčića, šefa sušačke policije, s kim su bili povezani.

Da bi zaštitile obitelji od represalija okupatora, borbene su grupe upadale u stanove pojedinaca koji su namjeravali poći u jedinice NOV. To su činile i onda kada su raspolagale podacima da policija namjerava hapsiti ili nasilno mobilizirati za domobranske formacije. Talijanska je propaganda takve akte prikazivala kao nasilje nad stanovništvom. U jednom spisu policije od 3. jula 1944. tvrdi se da su u Drenovi partizani pokupili mladiće s plesa.[109] Slične kvalifikacije upada borbenih grupa i manjih jedinica u stanove 1 javne zgrade i navodne »otmice« pojedinaca ili grupa i njihovo odvođenje na slobodnu teritoriju odgovaralo je vlastima NOB-e jer se takav efekt i želio postići.

Borbene grupe uspijevale su na prepad ili lukavstvom doći do pojedinih agenata i vodećih ljudi iz redova neprijatelja. Dario Brajdić i Eduardo Aresi, presvučeni u odijela talijanskih oficira, ušli u stan Giovannija Taucera, autonomaša i njemačkog agenta, i saopćili mu da treba poći s njima na vojnu komandu radi neke obavijesti. Giovanni nije posumnjao u istinitost navoda dvojice »oficira« i odazvao se pozivu. Odveden je u Mrzle Vodice, gdje mu je suđeno za protunarodni rad.[110]

Polovinom aprila 1945, upravo u vrijeme kada su jedinice 4. armije prilazile Rijeci, riječka se reakcija povezivala međusobno (ostaci fašizma, autonomaši, pripadnici građanskih stranaka ujedinjenih u savezu »Comitato di liberazione nazionale«) i sa stranim silama raznim kanalima obavještajnih službi, da bi što reprezentativnije istupali pred svjetskom javnošću i od Ri-

[107] Vezu između Piškulića i MK KPH za Rijeku održavao je Furlan, stražar zatvora. KPH je preko njega uspostavila vezu sa zatvorenicima još 1942. Stanko Ban je bio vatrogasac, pa je sobom ponio konopac iz vatrogasne opreme. Kola Prve pomoći nisu se u uskoj ulici mogla okrenuti, pa ih je borbena grupa poslije izvršene akcije morala ostaviti.

[108] HAR, Z. O. 2202 Carab. Rijeka br. 3/42.

[109] HAR, Z. O. 2202 br. 3701/44.

[110] Vidi bilješku broj 60.

jeke napravili svjetski problem. Pri tome nisu propuštali priliku da uspostave kontakte s predstavnicima NOB-e. Na jednom takvu zadatku angažirao se i bivši komesar policije u Zadru, jedan od rukovodilaca OVRA-e u Rijeci. Radi kamuflaže otvorio je u Rijeci krojačku radnju. Uz pomoć nekakve Poljakinje, koja je i sama bila povezana s jednim od obavještajnih centara u sjevernoj Italiji i s riječkim autonomašima, usopstavio je kontakt s obavještajcima NOP-a, nudeći određene usluge. Odlučeno je da se ponuda prihvati i da se čitava grupa obavještajaca koja se imala angažirati na tom zadatku prebaci na oslobođeno područje. Budući da nije prihvaćen prijedlog za održavanje sastanka u službenim prostorijama policije, dogovoreno je da se razgovori održe u Zametu, na ulici.

NOP je odredio da akcijom rukovodi Božo Franović Puč. U zakazano vrijeme došao je talijanski obavještajac u društvu Poljakinje na dogovoreno mjesto. Umjesto da razgovaraju na ulici, predloženo im je da uđu u jednu kuću. Tek što su razgovori počeli, u kuću je upao Dario Brajdić sa svojom borbenom grupom. Pokušaj bijega dvaju agenata nije uspio. Kada je borbena grupa dobila podatke o trećem članu pregovaračke ekipe, koji je pripadao autonomaškom pokretu, a ostao je u gradu, borbena je grupa ušla u Rijeku i izvela ga u Zamet. Naredne je noći rukovodilac ove akcije Božo Franović, u pratnji jedne partizanske jedinice, proveo otete obavještajce u Gorski kotar. Na preslušanju su razjašnjena neka pitanja i planovi važni za raščišćavanje stvari u oslobođenoj Rijeci.[111]

Sličnih akcija na poznatije agente i neprijatelje naroda bilo je i u drugim mjestima Hrvatskog primorja. Navedeni primjeri pokazuju na kakve su pothvate bili spremni i što su sve mogli učiniti borci u gradovima, neprekidno suočeni licem u lice s neprijateljem.

Glavne psihofizičke i karakterne osobine ilegalnih političkih radnika i boraca u okupiranim gradovima

Ilegalni politički radnici i pripadnici diverzantskih i borbenih grupa Sušaka i Rijeke postigli su veoma značajne rezultate u radu. Već prvih mjeseci 1944. oni su preuzeli inicijativu i smjelim akcijama raznovrsnog karaktera zbunjivali protivnike. Neprijatelji se nigdje nisu osjećali sigurni; među njima je zavladala pometnja, zbunjenost i zabrinutost za vlastitu sudbinu, tako da su mnogi od njih prešli na neku vrstu ilegalnog života. Neki identificirani funkcioneri i istaknuti agenti u borbi protiv NOP-a smatrali su (opravdano) da je i na njih došao red, pa su većinom spavali u tuđim stanovima, dok su se funkcioneri kretali s oružanom pratnjom. Oni koji nisu bili previše vezani imovinom, napuštali su ove krajeve i odlazili u unutrašnjost Italije ili u druge zemlje. Što se rat više bližio kraju, pojedincima ni imovina nije bila prepreka da na vrijeme napuste anektirana područja, Rijeku i Istru. Neki, u prvom redu oni koji su se pljačkom i na račun pripadnosti fašističkoj partiji obogatili, nudili su na prodaju nekretnine i razne stvari po niskim cijenama, da bi sobom ponijeli bar dio nezakonito ste-

[111] Isto.

čene imovine. Partizanska štampa više je puta upozoravala da se imovina ratnih špekulanata i ljudi koji su se ogriješili o interese NOP-a ne kupuje, jer će od narodne vlastiti biti konfiscirana.

Biti brojno slabiji i sa slabijim naoružanjem, a držati inicijativu i ulijevati strah protivniku, znači imati određene fizičke i psihičke kvalitete koje se ne traži od boraca u sastavu operativnih i teritorijalnih jedinica. Često je teže i odgovornije raditi ilegalno, biti diverzant ili borac u privremeno zaposjednutom gradu nego rukovodilac u sastavu vojne jedinice na slobod noj teritoriji.

Konzultirajući neke diverzante i pripadnike borbenih grupa i sumirajući njihova iskustva u toku NOB-e, mogli bismo zaključiti da bi u eventualnom budućem ratu takvi radnici i borci trebalo da imaju ove kvalitete:

1. Moraju biti idejno i politički zreli i neobično čvrsti ljudi. Samo istinski borci za socijalizam i progres, zadojeni marksističko-lenjinističkom ideologijom, svjesni uzvišenosti ciljeva za koje se bore, mogu biti spremni za napore i iskušenja te vrsti ratovanja. Takav patriotizam mora biti izvan i iznad svakog materijalnog interesa, iznad svih drugih ciljeva, jer nema cilja koji se slobodi može pretpostaviti, zbog kojega se ona može žrtvovati.

2. Ta vrst ratovanja zahtijeva sposobnost i spremnost da se izdrže velika psihička, a u određenim situacijama i fizička opterećenja. To je život pun neizvjesnosti i psihičke napetosti. Kod labilnih osoba može izazvati razne psihičke poremećaje i šokove, koji prirodi zadataka tih boraca ozbiljno smeta.

3. Ilegalni politički radnici i borci u gradovima moraju računati s činjenicom da su neprestano u neprijateljskom »okruženju« i da lakše mogu pasti u ruke neprijatelju nego borci u jedinicama na slobodnoj teritoriji. Oni moraju znati da ih u takvim situacijama očekuju velika iskušenja i da im je osnovna obveza da ih lukavstvom, postojanošću i hrabrošću prevladavaju. Čvrstina pred nacionalnim i klasnim neprijateljem treba odlikovati svakog političkog radnika, borca koji izvršava zadatke u privremeno zaposjednutom gradu.

4. Brbljavci, ljudi koji se hvale učinjenim i ističu svoje vrijednosti, koji žele da javnost o njima govori, koji prijete protivniku i pokazuju oružje na javnim mjestima, skloni pijanstvu i drugim porocima, koji šapću tajne u povjerenju na uho prijatelju itd. lako kompromitiraju i sebe i svoje suradnike i takve neprijatelj lako otkriva i uklanja.

5. Hladnokrvnost, smionost, odvažnost i proračunat rizik (ne i avanturizam) moraju odlikovati svakog borca koji zadatke izvršava u tako specifičnim okolnostima. Sangvinici, uzbudljivci i »naglice«, ljudi koji ne mogu i u najtežim situacijama hladnokrvno reagirati, trijezno donositi odluke, snalažljivošću i smjelim akcijama rješavati složene zadatke, nisu pogodni za tu vrstu borbe.[112]

[112] *Glas Istre* u br. 4 od 22. februara 1945. donio je informaciju da je Nello Pitacco, član borbene grupe u Rijeci, ušao u jedan stan u kojemu je bila postavljena policijska zasjeda. Iako je tvrdio da je slučajno došao u stan, policija ga

6. Za svaku akciju treba načiniti konkretan plan — preporučuju bivši diverzanti i borci. Odgovorni zadaci ne trpe improvizacije. Neuspjela akcija nanosi štete, izaziva gubitke i predstavlja svojevrsnu kompromitaciju. Akcije se planiraju do detalja za svakog člana grupe — jedinice, a predviđaju se i postupci za slučaj da sve ne teče po planu, ako akcija zakaže.

Može se i za različite situacije iskoristiti isti postupak, ista metoda. Međutim, svaka je situacija u nečemu posebna, zahtijeva nov pristup i detaljno planiranje. U susretnim borbama i izvanrednim situacijama odlučuje snalažljivost, brzina, poznavanje terena,[113] odlučnost i hrabrost.

7. Za tako odgovorne i za djelatnost organizacija važne zadatke politički radnici i borci moraju se pripremiti i dobro obučiti. Iz velikog kruga potrebnih znanja posebno bi trebalo izdvojiti ova:

a) Poznavati organizaciju i metode rada policije i obavještajnih službi. Te snage na razne načine pokušavaju doći do podataka o organizacijama i rukovodnim ljudima u njima, pa se služe lukavstvima, podmićivanjem, ucjenama, iznuđivanjem i sličnim postupcima, ubacivanjem svojih ljudi u protivničke organizacije i borbene grupe.[114] Te okolnosti nalažu opreznost prilikom primanja novih članova u sastav diverzantskih i borbenih grupa, »dozirano« upućivanje u neke zadatke i tajne onoliko koliko je potrebno za izvršenje zadataka. Članovi pojedinih rukovodstava i borci treba da osobno poznaju što više ljudi iz policijskog i obavještajnog aparata protivnika i da po mogućnosti izbjegavaju susrete s njima. Neupućeni i nedovoljno snalažljivi ljudi lako postaju plijen neprijatelja.

je povela na preslušanje. Usput je za momenat ostao samo uz jednog agenta i u jednom tijesnom prolazu Pitacco je potegao pištolj i ubio pratioca. Dok su druga dva agenta otvorila vatru, diverzant se spretno izgubio u gradskim ulicama.

[113] Poznavanje rasporeda ulica, parkova, prolaza i drugih karakteristika terena mnogo puta igra presudnu ulogu i može za borce značiti život ili smrt. Navodimo dva slučaja iz iskustva druga Luciana Michellazija Stanja. Prvi put došao je na vrata stana u kojemu je čekala zasjeda. Čim su se vrata otvorila, Stanjo je ugledao Nijemce i dao se u bijeg. Usput je riatrčao na još jednog Nijemca koji ga je s uperenim pištoljem pokušao zaustaviti. IJ kritičnoj situaciji Stanjo je sa nekoliko metaka prisilio progonitelje da potraže zaklon. To mu je bilo dovoljno da na terenu koji je dobro poznavao izbjegne svojim progoniteljima. Drugi put upao je u zasjedu na putu u Zamet. Kako je bio naoružan, predstavio se kao odbjegli partizan. Do komande su ga vodile dva vojnika. Budući da je dobro poznavao teren Kantride, gdje se kao dječak igrao, u jednom uskom prolazu naglo je odgurnuo dvojicu pratilaca i jurnuo iza ugla. Dok su se vojnici snašli i otvorili vatru, Stanjo se izgubio između zgrada i zametnuo trag potjeri. U oba je slučaja, osim odlučnosti, pomoglo dobro poznavanje rasporeda ulica, prolaza, zgrada i terena uopće.

[114] U nekoliko slučajeva su neprijateljski agenti pokušavali formirati pojedine antifašističke organizacije ili se u njih ubaciti. Velike su napore ulagali da se uvuku u partijska rukovodstva, u diverzantske i borbene grupe. Ponekad su u tome i uspijevali, naročito ubacivanjem u sastav borbenih grupa. Smjelim akcijama pojedinim provokatorima je uspjelo zadobiti povjerenje rukovodilaca. Jedan od njih bio je i omladinac Franjo Blažević Lodi. Poslije nekoliko izvedenih akcija naveo je grupu na pripremljenu zasjedu u kojoj je poginuo Mario Gennari. Sličan je slučaj bio i s Martinolićem, s tom razlikom što njemu nije uspjelo da po zadatku Gestapoa navede grupu na pripremljenu zasjedu jer je na vrijeme otkriven.

b) Od vojne obuke potrebno je dobro ovladati osobnim oružjem: pištolj, ručna bomba, šmajser, diverzioni materijal (eksploziv, zapaljive smjese, tempirne i druge mine), iskoristiti hladno oružje (nož), ovladati vještinom borbe (džudo) itd. Naravno, potrebno je poznavati vlastito i zaplijenjeno oružje.

c) Specifičan način borbe zahtijeva i specifičan način života i vladanja. Ljudi koji izvršavaju važne zadatke, moraju biti obazrivi prema stanodavcima i susjedima, izbjegavati zalaženje u gostionice, barove, plesne dvorane, korzo i javna sastajališta. Agenti i provokatori iskorištavaju upravo takve prilike za osluškivanje, provociranje diskusija iz kojih mogu izvući neki podatak za svoju službu. Kada se i pojavljuju na javnim mjestima, treba nastojati da budu neupadljivi, da ne izazivaju i ne upadaju u sumnjive rasprave, da se kreću u društvu sa ženama, da po mogućnosti gledaju nazad koliko i naprijed i da u kriznim situacijama budu smjeli borci, a ponekad i »odlični glumci«. Nadmudriti neprijatelja nije samo pitanje vještine ratovanja već i zakon opstanka.

Budući da takvo vladanje zahtijeva velika odricanja, upravo na tim pitanjima često ljudi padaju u iskušenja i postaju plijen neprijatelja.

Na prvi se pogled čini da dosadašnje izlaganje predstavlja limitantan faktor za masovno uključivanje građana u razne oblike borbe i otpora neprijatelju i da kolidira s našom koncepcijom o općenarodnom otporu. Ali to je tako samo ako se računa na spontan a ne organiziran i selektivno graduiran otpor. Pravo i obaveza građana da sudjeluju u raznim oblicima borbe i otpora agresoru ne znači da će to raditi stihijski, po vlastitoj volji (mada će biti i takvih slučajeva), već organizirano i planski. Građanin pripravan da prikuplja pomoć za postradale ili za borce otpora neće uvijek biti spreman da dobrovoljno izvrši diverziju u radnoj organizaciji ili ustanovi gdje je zaposlen. Ako je netko sposoban podmetnuti minu pod objekt, ne mora biti pripravan da izvrši atentat na agenta ili na kojega drugog neprijatelja. Zbog toga je potrebno prilikom odabiranja i regrutiranja ljudi ili primanja dobrovoljaca u sastav diverzantskih i borbenih grupa i za slične zadatke voditi računa o njihovim psihofizičkim osobinama, sklonostima i podobnosti za takav oblik vođenja borbe. A kada se odaberu, treba ih obučiti i osposobiti za izvršavanje takvih zadataka. Bez organizirane obuke i učenja na iskustvima minulih ratova mnoge sposobnosti političkih aktivista i boraca otpora neće moći biti iskorištene. Drugo važno pitanje o kojemu ovisi uspjeh borbe u naseljenim mjestima jest uređivanje teritorije za potrebe općenarodnog otpora. Osim dobra poznavanja rasporeda ulica, prolaza, zaklona i sličnih objekata, taj oblik borbe zahtijeva izgradnju specijalnih prolaza iz jedne zgrade u drugu, iz jednog bloka u drugi, izlaze iz pojedinih zgrada u više pravaca, uređivanje tajnih skladišta i skloništa za ljude i sličnih objekata. Urbanizirana sredina pretijesna je za vođenje oružanih i drugih oblika borbe. Ali ako se planski pripremi za otpor, može pružiti zaklon kao najgušća šuma; neprijatelj će najčešće udarati u prazno, a borci otpora stjecat će uvjerenje da prije i poslije izvršene akcije mogu naći sigurno utočište.

X POGLAVLJE

OSLOBOĐENJE

VOJNE I POLITIČKE PRIPREME ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE

Vojno-politička situacija u Evropi i Jugoslaviji početkom 1945.

Godina 1945. otpočela je u znaku velikih vojnih i političkih pobjeda zemalja antihitlerovske koalicije. S rijeke Visle počela je 12. februara velika ofenziva Crvene armije prema rijeci Odri, a sutradan i ofenziva u istočnoj Pruskoj; 17. januara oslobođena je Varšava* a 19. Krakov, Tarnov i Lođ u Poljskoj i Košiće u čeboslovačkoj. Zatim je uslijedilo oslobođenje drugih velikih gradova i pojedinih pokrajina. Crvena armija je prešla 29. januara državnu granicu Trećeg raj ha i sjeverozapadno od Poznanja prodrla u Pomeraniju.

U Italiji nije bilo značajnijih promjena ni u odnosima snaga niti na bojištima. Na zapadnoj su fronti Amerikanci i Britanci počeli protuofenzivu u Ardenima, a Francuzi na području Colmara. Savezničke snage preuzele su inicijativu i nastavljale pobjedonosni pohod prema Njemačkoj.

U Jugoslaviji je prvi dan 1945. obilježen značajnim događajima — reorganizacijom NOVJ i formiranjem 1, 2. i 3. armije. Jugoslavenske snage samostalno su držale dio savezničke fronte na Balkanu i imale inicijativu u svojim rukama, oslobađajući jedan po jedan grad. Odlučne pobjede uslijedile su nešto kasnije, u martu i aprilu, kada je počela pobjedonosna ofenziza JA, koju Nijemci i kvislinzi nisu mogli zaustaviti.

Od političkih događaja pažnju privlači savezn ička konferencija u Jalti (na Krimu), koja je počela 4. februara 1945. Predsjednici vlada SAD, Velike Britanije i SSSR-a sporazumjeli su se o raznim pitanjima poslijeratnog uređenja svijeta. Na osobno inzistiranje predsjednika vlade Velike Britanije, konferencija je 10. februara preporučila Nacionalnom komitetu oslobode nja Jugoslavije i izbjegličkoj vladi da provedu prethodno postignuti sporazum o jedinstvenoj vladi,[1] i da se Antifašističko vijeće narodnog oslobo-

[1] **Na pregovorima između Josipa Broza Tita i Ivan šubašića, predsjednika emigrantske vlade, 16. juna 1944, postignut je sporazum o reorganizaciji izbjegličke vlade. Imala je biti sastavljena od ličnosti koje se nisu kompromitirale po-**

đenja Jugoslavije proširi onim članovima predratne Narodne skupštine koji se nisu kompromitirali suradnjom s okupatorima.

Vremena za oklijevanje više nije bilo, pa su predstavnici kraljevske vlade 15. februara doputovali u Beograd, gdje je počeo rad na utvrđivanju konačnog dogovora o obrazovanju jedinstvene vlade. Ni kralj više nije mogao manevrirati, pa je 2. marta 1945. imenovao namjesništvo od tri člana, prenijevši na njega prerogative kraljevske vlasti. Time je prevladana i formalna prepreka za provođenje dogovorenog jedinstva, pa je 7. marta formirana Privremena jedinstvena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije od 29 članova[2] s maršalom Titom kao predsjednikom vlade i ministrom narodne obrane, i Ivanom šubašićem, bivšim predsjednikom kraljevske vlade, kao ministrom vanjskih poslova. Vlada je objavila deklaraciju u kojoj se obavezala da će mobilizirati sve raspoložive snage radi što skorijeg oslobođenja zemlje i njene obnove, da će garantirati ravnopravnost naroda i politička prava građana, angažirati se na provođenju agrarne reforme i rješavanju socijalnih pitanja, da će raditi na tome da se pripoje domovini ona područja u kojima žive jugoslavenski građani, a nalaze se pod tuđinskom vlašću.[3]

Odluke Krimske konferencije primljene su od političkih rukovodstava i naroda Hrvatskog primorja i Istre kao indikator jedinstva saveznika u gledanju na ključne probleme daljeg vođenja rata i kao znak pobjede politike SSSR-a.

Također je narod pozdravio sporazum o formiranju Privremene jedinstvene vlade i ocijenio ga kao znak skorog završetka rata i rješenja bitnih pitanja koja su ometala ujedinjavanje svih snaga u obnovi zemlje.[4] S posebnom je pažnjom popraćena šubašićeva izjava o uređivanju odnosa Jugoslavije sa zapadnim susjedima i dio deklaracije vlade o priključenju matici Jugoslaviji teritorija na kojima živi jugoslavenski živalj. U to vrijeme još se nisu znali planovi zapadnih saveznika u pogledu Istre,[5] te je vladala ne-

političkom aktivnošću protiv NOB-e. Glavni zadatak te vlade trebalo je da bude organiziranje pomoći NOV Jugoslavije. U skladu s postignutim sporazumom, Šubašić je 7. jula obrazovao novu vladu.

Na sugestiju vlade Velike Britanije šubašić je 2. septembra predložio maršalu Titu da se povedu pregovori o formiranju zajedničke vlade. Tito je prihvatio sugestiju i 9. oktobra 1944. pozvao šubašića da dođe u zemlju radi razgovora o obrazovanju zajedničke vlade. Pregovori su vođeni u Beloj Crkvi i Beogradu. Završeni su 1. novembra sporazumom o obrazovanju jedinstvene vlade koja je, do izbora za Ustavotvornu skupštinu, za svoj rad odgovarala AVNOJ-u. Zbog prije izrečene zabrane povratka kralju Petru u zemlju dok se o tome ne izjasni narod, dogovoreno je da se formira kraljevsko namiesništvo od 3 člana.

[2] Vladu su sačinjavala 23 predstavnika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, 5 predstavnika kraljevske vlade i 1 predstavnik Demokratske stranke.

[3] V l a d o S t r u g a r, *Jugoslavija 1941—1945,* Beograd 1970, drugo izdanje, str. 341—342.

[4] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), Beograd, film 5/607-609. Fotokopija kod autora.

[5] Na drugoj konferenciji između Roosevelta i Churchilla održanoj u septembru 1944. u Quebecu, general Wilson, komandant za Sredozemlje, dobio je zadatak da razradi plan za osvajanje Istre i nastupanje prema Mađarskoj i Austriji,

izvjesnost kakva će situacija nastati u završnici rata. Što je vrijeme više odmicalo, sve je manje bilo interesa za iskrcavanje savezničkih snaga na zapadne obale Istre. Prije bi svaka takva intervencija bila pozdravljena dobrodošlicom jer je prekraćivala nedaće rata. Kada su stvorene objektivne mogućnosti za intervenciju JA, iskrcavanje savezničkih snaga moglo je samo omesti realizaciju planova i odluka o prisajedinjenju Istre i Slovenskog primorja matici Jugoslaviji. Svaki je dan takva intervencija bila sve nepoželjnija. Ali politička rukovodstva i narod trebalo je pripremiti za takvu mogućnost. »Svakom našem aktivistu treba da bude jasno«, pisao je 12. februara 1945. Oblasni komitet KPH za Istru okružnim komitetima, »da je u slučaju iskrcavanja naša najjača snaga dizanje na noge cijelog naroda«.[13]

Narod Sušaka i područja Upravnog povjereništva neskrivenim je zadovoljstvom pratio napredovanje savezničkih armija na zapadnoj fronti, ali su ga posebno oduševljavale pobjede Crvene armije, oslobođenje Budimpešte i prodor prema Beču. U komentarima događaja sa savezničkih frontova jasno se vidjelo političko određenje pojedinaca. Građanski političari pokušavali su pažnju naroda usmjeriti na zapadnu frontu i mogućnost oslobođenja od akcija angloameričkih armija, dok je pažnja progresivno orijentiranih snaga bila upravljena prema akcijama sovjetske i jugoslavenske armije.[7] Suglasnost saveznika o bitnim pitanjima vođenja rata, koja je došla do izražaja na Krimskoj konferenciji (Jalta), izbila je adute reakcionarnoj propagandi o mogućnosti sukoba među glavnim silama do završetka rata protiv fašističkih sila. Naravno, ta propaganda nije odustajala od sijanja nepovjerenja u iskrenost savezništva velikih sila, te je proricala njihov sukob poslije završetka rata protiv Njemačke.[8]

Planovi i akcije reakcionarnih snaga

Sve što se na vanjskopolitičkom i unutarnjem planu događalo od početka 1945, išlo je na štetu interesa građanskih stranaka i od njih formiranih kvislinških formacija. Svi koji su na bilo koji način kolaborirali s okupatorima i ogriješili se o interese naroda morali su, iz straha od narodnog suda, napustiti oslobođena područja Jugoslavije i, ostajući i dalje u službi okupatora, odstupati zajedno s njegovim jedinicama. Neki su hrlili prema zapadnim granicama, spremni da se stave u službu novim gospodarima — Englezima i Amerikancima. Za četnike i nedićevce, koji su još bili na snabdijevanju i u službi Nijemaca, to je bila posljednja slamka spasa.

Pavelićeva vlada očekivala je sudbinu Nedićeve. U bezizlaznoj situaciji, pomognuta od vodstva HSS-a, pokušavala je iskoristiti antisocijalističko raspoloženje klera i zapadnih zemalja, osobito Velike Britanije, koja je imala

s tim da ne računa na jače snage izvan onih koje su operirale u Italiji. Te su snage nastupale metodično i dosta sporo, što je povećalo neizvjesnost o njihovim daljim namjerama.

[8] AVI I Beograd, film 5/607.

[7] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1703.

[8] Isto.

velike interese u Jugoslaviji, da se održi kao brana protiv boljševizma. U tom je cilju 24. marta 1945. održana konferencija katoličkih biskupa; donesena je poslanica kojom su osuđene revolucionarne promjene u zemlji i ukazano na potrebu održanja NDH. Ustaška je vlada iskoristila takvu preporuku i obratila se memorandumom savezničkoj komandi u Italiji s prijedlogom da »zapadne savezničke vlade pošalju svoje vojne misije u NDH i da njenu vojsku uzmu pod svoju zaštitu«.[9] Smatrajući takvu soluciju neprihvatljivom za zapadne zemlje, slovenska politička i vjerska reakcija predložila je 21. aprila »da se obrazuje predstavničko vijeće antikomunističkog fronta Srba, Hrvata i Slovenaca kojemu bi posljednje uporište otpora bila Slovenija«.[10]

Sve navedene kombinacije bile su uzaludne i pokazivale su antinarodni i sluganski odnos prema snagama izvan zemlje. Nijedna od reakcionarnih političkih i vjerskih grupa nije apelirala na narod ni tražila uporište u njemu, već se obraćala snagama koje su imale intervenirati izvana.

Slična previranja u krugovima reakcije događala su se i u narodu. Mnoge makinacije vrhova klera i vodstva NDH narodu nisu bile poznate, ali su u mnogo čemu nalikovale i objektivno služile istim ciljevima. Za ocjenu raspoloženja reakcionarnih snaga u narodu dobar je indikator bilo njihovo vladanje u Rijeci i Sušaku. Prema ocjenama partijskih rukovodstava tih gradova, reakcija je živo komentirala formiranje Privremene vlade i druge političke događaje i pokušavala navoditi vodu na svoju vodenicu. Mačekovci su se ponadali da će Maček ponovo doći do izražaja, jugoslavenski nacionalisti i četnici komentirali su da to nije prava vlada, već postavljena »od šume«, a da će pravu vladu postaviti saveznici poslije povratka kralja u zemlju. Ustaše su bile nepopustljive i javno pozivale u borbu protiv boljševizma, a tajno se presvlačile u civilna odijela i uz Nijemce i Vindakijevića pojačavale teror nad stanovništvom.[11]

Zapadno od Rječine reakcionarne snage imale su u Rijeci najjače uporište. Računali su na pomoć anglo-američkih snaga iz Italije, na vlastodršce Italije i na međunarodne organizacije u formiranju. Svaku intervenciju izvana svi bi pozdravili bez obzira na razlike u gledanjima na poslijeratni status i uređenje Rijeke. Najaktivniji su ipak bili autonomaši. U taj su se pokret sve više uključivali fašistički elementi i sve čvršće se povezivali s krugovima na vlasti u Italiji. Ako se ima na umu da su glavne funkcije u autonomaškom pokretu sve više preuzimali Riccardo Gigante, poznati fašist i iredentist, Nino Host Venturi, bivši ministar u Mussolinijevoj vladi, dr Mario Belašić, advokat i jedan od financijera pokreta, nije teško ocijeniti kakvu je politiku mogla voditi takva garnitura na čelu pokreta. Sastanke su održavali u Via Zara l/II, a otvorili su ured i u Bariju u Italiji. U palači G. U. F.[12] na Korzu u Rijeci imali su svoju štampariju, u kojoj su tiskali

[9] V. S t r u g a r , *Jugoslavija,* n. dj., str. 346.
[10] Isto.
[11] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1703.
[12] G. U. F. — Gruppo universitario faschista.

razni propagandni materijal i besplatno ga ubacivali u liftove, ispod vrata privatnih stanova, ostavljali na javnim sastajalištima itd. U februaru je list »Vedetta d'Italia« objavio seriju članaka o Rijeci Riccarda Gigantea i župnika Luigi Torcolettija, u kojima su dokazivali da su Rijeku oduvijek držali Venecijanci, da su dominirale talijanske ustanove i škole i da zbog toga ne može biti Jugoslavenska.

Pritiješnjena nepovoljnim razvojem događaja, reakcija se zbijala u Puli i drugim gradovima zapadne Istre, odakle je pokušavala puštati svoje pipke u unutrašnjost. Fašistički i protalijanski elementi nisu imali uporišta u unutrašnjosti Istre. Povjerenje masa pokušavali su zadobiti domobrani i četnici. Istina, ono što su četnici radili u Kastavštini i u drugim mjestima, u koja su zalazili, bila je antipropaganda za njihovu ideologiju, ali je trebalo računati i na neobavještenost masa o njihovim postupcima. Stoga su poduzete mjere da se štampom, lecima i drugim sredstvima javnog komuniciranja mase što objektivnije informiraju o razvoju situacije i da upoznaju pravo lice svih reakcionarnih grupa koje su pokušavale formirati uporišta zapadno od Rječine.[13]

Reakcija nije samo pokušavala izvana ometati rad organizacija NOP-a već se infiltrirati u njihove redove, da ih razbija iznutra (u čemu je prije djelomično uspijevala«)[14] Svjesna te činjenice, partijska su rukovodstva obavještajnim kanalima upozoravala da neprijateljske snage pokušavaju u redove NOP-a i NOV ubaciti političare i stručnjake raznih profila koji su poznati u narodu i imaju utjecaja na njegovo držanje, da bi sabotirali iznutra i poslije oslobođenja kočili obnovu porušene zemlje. Takve namjere neprijatelja trebalo je osujetiti i ne dopustiti da u posljednjim danima rata bilo tko dira u jedinstvo naroda, koje je trebalo svim silama učvršćivati.[15]

a) Planovi i postupci četnika

Početkom 1945. nastavljeno je okupljanje četnika na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici i zapadno od nje. Prema podacima iz januara 1945, najbrojnija je bila grupa Momčila Đujića (oko 10.000 ljudi). Među njima je bilo mladih i na silu odvedenih ljudi, koji su ocijenili da je to put bez povratka pa su se vratili kućama, tako da ih je polovinom aprila ostalo još oko 7000. četnici generala Koste Mušickog (nedićevci) bili su organizirani u pet pukova sa oko 8000 ljudi.[16] Njima su se imali priključiti i crnogorski četnici pod komandom Pavla Đurišića u jačini od oko 12.000 ljudi; trebalo je da uđu u sastav Nedićeva dobrovoljačkog korpusa. Pavle Đurišić imao je zauzeti položaj pomoćnika generala Mušickog. Crnogorski četnici planirali su doći u Istru preko Bihaća i Senja, ali je taj plan poremetio brzi prodor

[13] AVII Beograd, film 5/607.
[14] Isto, film 5/633.
[15] Isto.
[16] Petar Tomac, Ante Biočić, Milan Dorotka, Milan Jelača, Vilim Kožar, Veno Tocilj i Momčilo Đurić, *Oslobodilački pohod na Trst,* Beograd 1952, str. 373.

jedinica 4. armije kroz Liku, pa su u Istru stigli samo njihovi predstavnici.[17] Vojska se uputila preko Bosne u Hrvatsku i Sloveniju, ali je u rajonu Zidanog Mosta bila zaustavljena i razbijena.

Sjedište četničkih štabova nalazilo se u Ilirskoj Bistrici i Opatiji, a zadatak im je bio da osiguravaju komunikacije koje su Rijeku povezivale sa Slovenijom i Trstom. Izgledom, terorom[18] i čitavim svojim vladanjem odbijali su od sebe stanovništvo, koje je po njima moglo suditi i o ideologiji i poretku za koji su se borili. Sobom su donijeli i tifus, pa su i s te strane predstavljali opasnost za stanovništvo. OK KPH za Hrvatsko primorje poduzeo je mjere da stanovništvo Kastavštine zaštiti od zaraze, koja je počela zahvatati i civilno stanovništvo.[19]

Nedićev dobrovoljački korpus preveden je naređenjem Glavne SS operativne uprave u Berlinu 23. januara 1945. u SS jedinice, potčinjen SS vođi Reicha i uključen u SS oružani sastav. I Đujićevi četnici iz sjeverne Dalmacije, reorganizirani u tzv. »Dinarsku diviziju«, postali su SS jedinica.[20]

Time su ostaci četničkih formacija službeno prevedeni u elitnu SS vojsku, kojoj su služili i uz njen bok ratovali još od 1941. Tako završava tužna priča o »patriotima« i borcima za kraljevsku Jugosalviju.

b) Raspad domobranskih jedinica

Što se više rat bližio kraju, domobranstvo NDH sve je jače negodovalo zbog svoga nezavidnog položaja, sve je glasnije protestiralo i sve češće, pojedinačno i u jedinicama, prelazilo na stranu NOV Jugoslavije. U kasarni na Trsatu krišom se slušao radio London i druge savezničke radio-stanice. Silom mobilizirana i natjerana vojska u kasarne, sastavljena od ljudi slabih moralno-političkih kvaliteta, nije željela ginuti za tuđe interese. Slično je raspoloženje vladalo i među mornarima NDH. Oficiri mornarice NDH na Sušaku tražili su način kako da se prebace na otok Vis. Kada su preko ilegalnih političkih radnika dobili znakove raspoznavanja, 3 viša mornarička oficira sa 20 podoficira i mornara isplovili su 14. decembra 1944. iz riječke luke i prebacili se u vode koje su kontrolirale snage partizanske mornarice. Tu noć trebalo je da se prebace u slobodne vode još neke mornaričke je-

[17] Isto, str. 142.

[18] Prema izvještaju Riječkog obavještajnog sektora (ROS-a) od 12. januara 1945, četnici su po selima Grobinštine vršili masovne premetačine, bezobzirno se vladali i pljačkali. Tih dana ubili su Nevenku Grudiček, tajnicu NOO Cernik *(Primorski vjesnik* br. 1/1961, str. 8), a 2. februara uhvatili su na cesti između sela Mavrinci i Cernika i zaklali Martina Kontuša Ljubu, člana KK KPH za Sušak i člana Okružnog NOO za Hrvatsko primorje *(Primorski vjesnik* br. 2/1961, str. 6). *Glas Istre* od 22. februara 1945. objavio je informaciju da su četnici upali u selo Korenska (Jušići), opljačkali ga i ubili 3 žene. Također su opljačkali selo Jurdani. I naredni broj *Glasa Istre* pisao je da su četnici pljačkali po Jurdanima, Saršonima, Sv. Mateju i drugim selima, otimajući ženama nakit, a da je bilo i slučajeva silovanja. Napuštajući domovinu i svoj narod, četnici su mu se na najgrublji način svetili, baš kao i njihovi gospodari — Nijemci.

[19] AVII Beograd, film 5/607.

[20] P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 142.

dinice iz Sušaka, ali im to nije uspjelo. Neki su se prebacili kopnenim putem, a ostatak oficira, podoficira i mornara Nijemci su sutradan pohapsili i za odmazdu u Martinšćici strijeljali 13 podoficira bez sudske rasprave i presude.[21]

U povodu bijega dijela hrvatske mornarice u slobodne vode pukovnik Sertić je sakupio domobrane svoje tzv. Istarske divizije i između ostalog rekao:

»Gospodo oficiri i domobrani,
Bio sam pozvan od zapovjednika ovoga područja gospodina Rainera, kojom mi je prilikom rekao da su izgubili svo povjerenje u hrvatsku vojsku, i da više ne uživaju ugled što su ga do sada imali.«

Završavajući govor, Sertić je pozvao oficire da se potpišu na molbu koju su uputili komandantu okupacionog područja s izrazima lojalnosti, kako bi ponovo stekli njegovo povjerenje.[22]

Nijemci nisu poštivali obećanje da domobrane »Istarske divizije« neće slati u borbu protiv partizana, već su ih intenzivno obučavali i povremeno iskorištavali da zajedno s njemačkim jedinicama čiste teren od partizana.[23] Prema podacima ROS-a iz januara 1945, dio ove jedinice trebalo je da krene u Istru radi osiguranja komunikacija i vlastite popune. Jedna bojna pukovnije pod komandom pukovnika Sertića imala se prva prebaciti u Pazin. Taj je pokret odgađan zbog nedostatka ljudi. Računalo se da će se popuniti jednim dijelom mornara i novim dobrovoljcima, ali do toga nije došlo, pa je propala i mogućnost prebacivanja u Istru.

Nezadovoljstvo stanjem u »diviziji« svaki je dan raslo. Pojedinci su uspijevali da pohvataju veze i prebace se u partizane, pa se kasarna više praznila nego punila. Početkom marta 1945. Nijemci su navijestili da »divizija« 6. marta treba da krene u akciju protiv partizana. Na tu su vijest 4 oficira, 7 podoficira i 85 vojnika, tj. čitav 1. bataljon sa svim naoružanjem, prešli na oslobođenu teritoriju i pridružili se jedinicama 43. istarske divizije.[24] Na intervenciju ustaškog satnika Illea Nijemci su artiljerijom tukli sela Grobinštine u koja su domobrani prebjegli i porušili nekoliko kuća u selu Mavrinci.

1. bataljon iskoristio je priliku da iz kasarne izađe s kompletnim naoružanjem pod izgovorom da ide na dnevno zanimanje. Nijemci nisu bili sigurni da su svi ljudi prebjegli partizanima, pa su navečer istog dana blokirali Trsat i pretraživali teren, a po čitavom gradu hapsili su obitelji odbjeglih. Narednih dana pojedinci i grupe napuštali su kasarnu, presvlačili se u civilna odijela i sakrivali u gradu ili su prelazili na oslobođenu teritoriju. Prema procjenama ROS-a, oko 95% preostalih »zemljaka« željelo je zbaciti uniformu i napustiti kasarnu.[25] Oni su to postupno i činili, tako da se za

21 *Primorski vjesnik* br. 140 od 19. januara 1945.
22 Prijepis dokumenta kod autora.
23 Isto.
24 *Glas Istre* br. 34 od 24. marta 1945.
25 Vidi bilješku broj 22.

kratko vrijeme prva samozvana istarska domobranska jedinica neslavno raspala. Kada je ostao bez vojske, pukovnik Sertić je pošao u Trst, odakle se više nije vratio.[26]

Pripreme Nijemaca z.a rušenje objekata

Nijemci su 1944. na svim frontovima trpjeli jake udarce i napuštali okupirana područja. Da bi usporili nastupanje protivničkih armija, izvodili su opsežne radove na zaprečavanju i utvrđivanju položaja po dubini i rušili sve objekte koji su mogli poslužiti protivnicima. Hitler je 19. marta 1945. izdao zapovijest (»Nero-Befehl«) za razaranje svih uređaja u Njemačkoj, kojim bi se usporilo nastupanje protivničkih armija.[27]

Kada se tako nemilosrdno odnosio prema dobrima svoje zemlje, okupirane zemlje zaista nisu mogle ništa dobro očekivati u završnici rata. Ono što njemački vojnik nije mogao pojesti, popiti, opljačkati i odvući u svoju zemlju, rušio je i uništavao. Planove za rušenje objekata u Hrvatskom primorju, Rijeci i Istri Nijemci su izradili u drugoj polovini 1944, a odmah su se zatim počeli pripremati za rušenje. Te pripreme pojačane su početkom 1945. Najviše podataka o tim mjerama ima u izvještajima ROS-a. Primjera radi, navodimo nekoliko podataka iz januara 1945. Izvještaj od 12. januara bilježi:

> »Tunel u Matuljima priprema se za miniranje. Iskopano je 26 škulja (rupa). Na Lujzinskoj cesti, tj. ispod trsatskog puta, iskopane su tri (3) škulje (jame) za miniranje«.

A u izvještaju od 25. januara stoji:

> »Na glavnoj cesti koja vodi iz Sušaka u Orehovicu, napravljeno je pet dubokih jama, ograđene su žicom, a unutra je postavljen eksploziv. Dana 19. januara 1945. pregledao je ove jame jedan niemački oficir [...].«

U izvještaju se dalje nastavlja:

> »Okupator vrši u samom gradu Sušaku i Rijeci i okolici opsežna miniranja [. . .]. Već nekoliko dana opaža se veći broj vojnika u sušačkoj luci i na pristaništu Brajdica koji probijaju rupe za eksploziv. Isto tako miniraju i glavne ceste, kao na primjer put za Orehovicu, Kostrenu i dalje za Bakar i Kraljevicu te sve mostove u pristaništu i u luci.«[25]

Slične pripreme za miniranje tvornica, javnih zgrada, riječke luke, mostova, propusta, usjeka i sličnih objekata izvršene su u Sušaku i Rijeci i na čitavom području. Sve je bilo pripremljeno za rušenje, uključujući škole i druge ustanove, tako da posljednjih dana rata Nijemci nisu imali potrebe dopunjavati svoje planove.

Represalije nad pripadnicima NOP-a i nad stanovništvom uopće nisu prestajale sve do posljednjeg dana rata. Hapsili su, odvodili u koncentra-

[26] Bilješka autora iz razgovora s upravnim povjerenikom za Sušak i Krk.
[27] *Drugi svietski rat* (Pregled ratnih operacija), knj. 5, Beograd 1970, str. 666.
[28] Prijepisi izvještaja kod autora.

cione logore i strijeljali za odmazdu u završnici, kao i na početku rata, uvjereni da će zametnuti trag i izbjeći zasluženu kaznu za počinjene zločine.

PRIPREME KPH, ANTIFAŠISTIČKIH ORGANIZACIJA I ORGANA NARODNE VLASTI ZA OSLOBOĐENJE

Potkraj 1944. partijske organizacije u gradu i kotaru Sušak i na čitavom terenu Okružnog komiteta bile su dosta ojačale. Taj trend trebalo je nastaviti i 1945, jer je to bila garancija da će KPH u završnicu rata ući politički, organizaciono i kadrovski pripremljena. Ali su i neprijateljske snage poduzimale mjere za vlastitu konsolidaciju i za razbijanje redova KPH i drugih organizacija, u čemu su djelomično uspijevale. Najgore je prošao KK KPH za Sušak, jer je potkraj 1944. i početkom 1945. izgubio tri svoja člana: Josipa Sriću Miša,[29] Milana Pavlinića Cukija[30] i Martina Kontuša Ljubu.[31]

Za ocjenu političke situacije i odnosa progresivnih i reakcionarnih snaga potrebno je razmotriti stanje u Sušaku i Rijeci. Sve što se događalo izvan njih na terenu kotarskih komiteta Sušak, Kastav, Opatija i Lovran, bila je priprema za odlučnu bitku koja se pripremala za gradove. Izvan gradova KPH je bitku za novu Jugoslaviju i za nove društvene odnose uglavnom već dobila. Trebalo se za takve odnose boriti i u gradovima. U toj borbi, osim ovih koji su djelovali izvana, značajnu su ulogu imale snage koje su se borile unutar gradova. Zbog toga ćemo ukratko izložiti organizaciono i političko stanje KPH i antifašističkih organizacija u Sušaku i Rijeci.

Organizaciono stanje i djelatnost KPH i antifašističkih organizacija Sušaka

U Sušaku je na početku 1945. djelovao MK KPH od 7 članova i 4 rajonska biroa sa 68 članova KPH.[32]

Po rajonima je organizacija izgledala ovako:

I rajon sačinjavale su ćelije: Sestrino od 6 članova, Malovo od 3, Marijanovo od 4 i Bobijevo od 5 članova — ukupno 18 članova.

II rajon: Centar od 4 člana, Vidovo od 3 i Lujevo od 4 člana, ukupno 11 članova.

III rajon: »Lakosta« od 6 članova, Obala I 4 i Obala II 6 članova — ukupno 16.

IV rajon: Kuka I od 4 člana, Kuka II od 3 i Kuka III od 3 člana — ukupno 10 članova.

[29] Nijemci su 13. decembra 1944. ubili Josipa Sriću i borca Franju Sobotinčića nedaleko sela Mavrinci (Grobinština). Usp. *Primorski vjesnik* br. 6, decembar 1961.

[30] Prema istom izvoru, 19. decembra 1944. ubijeni su u blizini sela Čavle Milan Pavlinić Cuki, organizacioni sekretar KK KPH za Sušak i Dušan Kopajtić, član OK SKOJ-a za Hrvatsko primorje.

[31] Vidi bilješku broj 18.

[32] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1617.

U Dragi i Kostreni djelovale su ćelije po 6 članova.

Rajonskim organizacijama rukovodili su partijski biroi sastavljeni od sekretara ćelija. Osnovna karakteristika organizacije bila je mladost, nedovoljno iskustvo i slaba teoretska izobrazba. U ćelijama je rad bio podiljen po sektorima, tako da je svaki član odgovarao za jedan sektor. Prema ocjenama MK, najbolje su radile organizacije u rajonima III i IV, u kojima je prevladavao radnički elemenat, a najslabije organizacije u rajonu II. U tim su naseljima jak utjecaj imali građanski slojevi i prevladavala je malograđanština, koja se reflektirala na držanje i rad članova KPH iz tih sredina. Komitet je poduzimao mjere da poboljša djelovanje slabijih ćelija ubacivanjem pojedinih članova (uglavnom radnika) s terena drugih ćelija, brinuo se o teoretskoj izobrazbi članstva i mlade članove kalio radom na konkretnim zadacima.

Marta 1945. uslijedile su stanovite promjene u sastavu i radu MK i organizacijama na terenu. Neki članovi KPH otišli su na nove dužnosti, neki su mobilizirani, neki su pali neprijatelju u ruke, a neki su zbog nedisciplineneizvršavanja zadataka i oportunizma isključeni iz Partije. Za političkog sekretara MK KPH došla je Darinka Vranić Rada, do tada organizacioni sekretar istoga komiteta, a za organizacionog sekretara Kazimir Ban Zo ran, do tada član komiteta.[33] Broj članova KPH znatno se smanjio, ali se njihov rad poboljšao. MK KPH je u izvještaju od 10. marta konstatirao da ne isključivanje iz Partije nekoliko članova »bilo potrebno da bi se očistilo oportunističke elemente i ukazalo drugom članstvu kako se kažnjava nepokorovananje disciplini«.[34]

Mjesni komitet SKOJ-a i Mjesni odbor USAOH-a imali su 5 do 6 članova. MK KPH davao je pozitivne ocjene o radu skojevske i omladinske organizacije. Istina, te organizacije nisu omasovljene, a to nije ni bilo moguće jer su uslijed mladosti i neiskustva vrlo često bili plijen neprijatelja. Lanac otrovala najčešće je počinjao upravo od neizgrađenih i u političkom radu Nedovoljno prekaljenih omladinaca. U provalama je često stradao rukovodni kadar, pa se mladi i nedovoljno iskusni omladinci, koji su dolazili na njihova mjesta, nisu uvijek mogli odmah snaći. Da bi zaplašio omladinu, neprijatelj je u pojedinim slučajevima protiv njih primjenjivao surove represalije, a bilo je i slučajeva strijeljanja.[35]

Politički se organizirano radilo i s pionirima. Bilo ih je dosta jer nisu bili izloženi represalijama neprijatelja kao njihovi nešto stariji drugovi.[36] Jz njihovih redova izrastali su dobri skojevci. U izvještaju MK KPH od 31. •narta 1945. konstatira se da većinu članova SKOJ-a čine mladi ljudi od 14—15 godina.[37] Naravno, takav sastav SKOJ-a nije mogao autoritativno voditi omladinu organiziranu u USAOH-u.

[33] Isto, KP-281/1705.
[34] Isto, KP-281/1687.
[35] Isto, KP-281/1705.
[36] Isto, KP-281/1617.
[37] Isto, KP-281/1705.

Mjesni odbor AFŽ-a brojio je 10 članova,[33] a rukovodio je sa 10 rajonskih odbora, kojima je bilo obuhvaćeno 1.800—2.000 žena.[39] žene su bile angažirane na »političkom uzdizanju i na raznim radovima kao što su sabirne akcije, prebacivanje hrane, šivanje, pletenje itd.« Žene s periferije i radnice bile su aktivnije od žena iz centra grada, pa je glavni teret padao na nekoliko aktivnijih.[40] Rad žena uglavnom je pozitivno ocjenjivan, naročito odbora AFŽ-a, koji su pokazivali dovoljno samostalnosti i sposobnosti da rukovode masovnim organizacijama žena po naseljima.

Velik uspjeh postigla je Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta (JNOF). Organizacijom je rukovodio Izvršni odbor od 10 članova i plenum od 63 člana. Grad je (uključno Kostrena) bio podijeljen u 11 rajona.[41] Svaki rajon imao je svoj odbor, a članovi svih odbora sačinjavali su plenum. Tajnik i po nekoliko članova rajonskih odbora bili su članovi KPH. Svoje predstavnike imali su i NOO-i, AFŽ, USAOH i političke stranke (HSS, jugoslavenski nacionalisti itd.).[42]

Osnovni zadaci organizacija JNOF-e bili su političke prirode — okupljanje masa na platformi borbe za oslobođenje, političko uzdizanje članstva i učvršćenje odbora, a zatim poslovi praktične prirode (sabirne akcije, prebacivanje hrane i drugih potreba izvan grada, plasiranje obveznica narodnog zajma itd.). Potkraj 1944. organizacije JNOF-e uspjele su plasirati 500.000 obveznica, što je bio velik uspjeh.[43]

Djelatnost KPH u Rijeci i Istri

Složena situacija zapadno od Rječine obavezivala je sve političke faktore toga područja da rade što smišljenije i organiziranije. Najveća je odgovornost padala na Oblasni i okružne NOO-e, na kotarske i mjesne komitete KPH. O njihovoj sređenosti, političkoj zrelosti i angažiranosti ovisilo je u velikoj mjeri djelovanje svih drugih organizacija i organa vlasti. Navodimo nekoliko podataka koji daju dosta realnu sliku stanja partijskih organizacija i rukovodstava na području Oblasnog komiteta KPH za Istru.

Oblasni komitet KPH za Istru brojio je 9 članova, od kojih su 4 bila angažirana na zadacima u Gorskom kotaru i nisu se mogli ovdje dovoljno

[38] Isto, KP-281/1617.

[39] Isto, KP-281/1541.

[40] Isto.

[41] To su bili rajoni: Sestrino, Malovo, Marijanovo, Bobijevo, Centar, Vidovo, Lujevo, Obala, Kuka, Lokosta i Kostrena.

[42] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1617. JNOF ne treba shvatiti kao koaliciji partija i pojedinih organizacija. Njegov je program bio program NOB-e i svi koji su mu pristupali prihvatili su ga kao svoj program akcije.

[43] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1617.

angažirati.[44] Takva situacija otežavala je proučavanje problema i utvrđivanje stavova koji bi obavezivali niža partijska rukovodstva. Na sastancima komiteta i dalje se izvještavalo o stanju na terenu umjesto da se diskutira o provođenju partijskih odluka. Okružni i kotarski komitet bili su već politički dovoljno jaki, organizaciono sređeni i dosta osamostaljeni, te je rukovođenje iz jednog centra objektivno bilo moguće.

U Oblasnom, kotarskim i mjesnim komitetima KPH radila su 173 člana; od toga 97 radnika, 54 seljaka i 22 intelektualca. Po nacionalnom sastavu najviše je bilo istarskih Hrvata i 12 Talijana. U partijskim rukovodstvima angažirano je 30 žena, što je skromna brojka ako se ima na umu angažiranost žena na terenu. Članova KPH bilo je ukupno 1460.[45]

Što se tiče socijalnog sastava članstva i rukovodstva, vrijedno je zapaziti da je kod članstva prevladavao seljački elemenat, što je bilo prirodno s obzirom na činjenicu da je većina stanovništva Istre živjela na selu i da je upravo taj živalj pristupao NOP-u, dok je u rukovodstvima prevladavao radnički elemenat. U Oblasnom komitetu od 9 članova seštorica su bili radnici, a u svim ostalim rukovodstvima bilo je 57% radnika. Intencija Partije da se na rukovodna mjesta uzdiže što više radnika urodila je plodom.

Drugi je važan pokazatelj broj Hrvata Istrana u rukovodnim strukturama. U 3 okružna komiteta angažirana su 24 člana, a njih 18 bili su Istrani, dok su u kotarskim komitetima od 124 člana 116 bili Istrani.[46] S obzirom na teškoće s kojima se Partija borila da bi pokrila najodgovornija mjesta iskusnim i politički jakim ljudima, kojih je zadatak bio da pronađu i uzdignu kadrove iz vlastite sredine, s pravom se može tvrditi da je takva orijentacija Partije bila pravilna. Oblasni je komitet još polovinom 1943. vapio za kadrovima iz Hrvatskog primorja i drugih krajeva Hrvatske, a marta 1945. u izvještaju CK KPH daje pozitivnu ocjenu rada okružnih i kotarskih komiteta, u kojima su uglavnom bili angažirani domaći ljudi. Investicija uložena u uzdizanje vlastitih kadrova i tom se prilikom pokazala opravdanom.

Potkraj 1944. i početkom 1945. na području Okružnog komiteta KPH Rijeka provedena je reorganizacija, počev od OK do baze. Bila je uvjetovana nesređenom situacijom u organizacijama i odlaskom nekih rukovodnih članova na nove dužnosti. Reorganiziran je i OK. Potkraj marta 1945. od 8 članova OK svega su dvojica bila iz njegova prvog sastava od juna 1944.[47]

[44] Prema izvještaju Oblasnog komiteta za Istru CK KPH od 29. marta 1945. članovi toga komiteta bili su: Silvo Milenić Lovro, Romano GlažarMladen, Božo Glažar Makso, Ljubo Drndić Vladlcn, Dušan Diminić, Viktor Hajon Arsen,Andrija Tus i Dina Zlatić. Od njih su na dužnostima u Gorskom kotaru bili: Božo Glažar u OZNI, Dušan Diminić, rukovodilac partijskog kursa, Ljubo Drndić u Agitpropu i Andrija Tus u 43. diviziji.

[45] Fotokopija dokumenata kod autora.

[46] Isto.

[47] Članovi Okružnog komiteta KPH za Rijeku bili su: Srećko Mureta, Ljubica Turza (uđata Gorski), Ilija Vučković, Danijel Brnčić. Milka Milenić, Miljenko Stary i Albert Petre Berto. Od njih su samo Ilija Vučković d Milka Milenić bili u sastavu prvog komiteta od juna 1944.

Od kotarskih komiteta najsamostalniji i politički najzreliji bio je KK KPH za Kastav, premda je radio pod najtežim uvjetima. Partijska organizacija Kastavštine trpjela je stalne udarce od terora četnika, koji su se nalazili po svim selima i u svim kućama. U martu su četnici napustili Kastavštinu, pa se organizacija počela sređivati.[48]

Kotarskim komitetima Opatija, Lovran i Kras rukovodili su članovi Okružnog komiteta. Prema ocjeni Oblasnog komiteta, najbolje je radio KK Kras, dobar je bio i KK za Opatiju, a slabo je radio KK za Lovran. U gradu Opatiji djelovao je Gradski komitet sa tri partijske jedinice, dok su u čitavom kotaru Lovran djelovale svega dvije partijske jedinice. Nedovoljan udio naroda kotara Lovran u NOP-u Oblasni komitet je objašnjavao greškama koje je Partija toga kotara počinila u proteklom periodu i činjenicom da je tu živjelo dosta mornara naklonjenih Englezima i Amerikancima.

Ukupan broj članova KPH na teritoriju Okružnog komiteta KPH Rijeka iznosio je potkraj marta 1945. godine 324.

Partijska organizacija Rijeke, usprkos ubacivanju iskusnih i provjerenih kadrova da organiziraju politički rad, nije davala očekivane rezultate. Policajaca, obavještajaca i reakcionara raznih boja bilo je u Rijeci veoma mnogo u radnim organizacijama i na terenu, te im je uspijevalo da svaka 2—3 mjeseca provale u organizacije KPH i NOP-a i pohapse mnogo ljudi.[49] Kolikogod su se organizacije obnavljale novim članovima, nisu se uspijevale održati dulje vremena.

Jedna od mnogih provala dogodila se u januaru 1945. Uhapšen je i u Trstu pogubljen član MK KPH i MNOO-a Vilim Martinis, zaslužan radnik za Partiju i NOP. Izdan je i pohapšen gotovo čitav Mjesni komitet SKOJ-a; hapšenje su sretno izbjegli Romano Glažar i Nello Pitacco, članovi MK KPH, dok je Ruža Bukvić Ranka pala u ruke policiji. Srećom, kod nje je policija pronašla 50.000 lira od partijske članarine i dobrovoljnih priloga, pa se predstavila kao krijumčarka, čemu je policija povjerovala i oslobodila je.

MK KPH procijenio je da kompromitiranim kadrovima prijeti stalna opasnost. Budući da se očigledno rat bližio kraju i da će upravo takvi kadrovi Rijeci biti veoma potrebni poslije oslobođenja, donio je odluku da povuče iz grada na slobodan teritorij najodanije i najpotrebnije ljude. Tom prilikom povučeno je oko 30 rukovodilaca, uglavnom članova rajonskih komiteta i drugih rukovodstava.[50]

Na dalji rad Partije i antifašističkih organizacija ta se mjera negativno odrazila, ali se ipak pokazala pravilnom. U martu je došlo do nove izdaje i hapšenja nekih omladinskih rukovodilaca i članova borbenih grupa u tvor-

[48] Prema ratnim bilješkama Danijela Brnčića, političkog komesara Riječkog vojnog područja i člana OK KPH za Rijeku, 2. marta 1945. Kastavštinu su napustile dvije brigade Đujićevih četnika i povukle se prema Ilirskoj Bistrici.

[49] Vidi bilješku broj 45.

[50] Luciano Michelazzi, Giovanni Cucera, Berto Labus i Pelar Klausberger, *Izjava,* Izvorni dokument čuva se u redakciji časopisa *Panorama* u Rijeci.

nici »Torpedo«. Zamka je bila postavljena čitavom MK KPH za Rijeku. Policija je saznala za stan u kojemu je trebalo da se održi sastanak komiteta, pa je blokirala zgradu i u stanu postavila zasjedu. Iskusni ilegalci izbjegli su najgore.[51]

Ni najsurovije neprijateljske mjere nisu mogle spriječiti razvoj organizacija NOP-a. On se nije razvijao onim tempom koji se očekivao u završnici rata, ali su sve organizacije brojno jačale i učvršćivale se. Prema izvještaju OK KPH za Istru CK KPH od 29. marta 1945, broj članova KPH u Rijeci iznosio je potkraj marta 50.[52] S obzirom na to da su neki članovi Partije prebačeni na oslobođenu teritoriju, da su neki pošli u NOV a drugi pali neprijatelju u ruke, brojka od 50 članova u gradu svjedoči o aktivnosti organizacija na jačanju njenih redova.

I pored povoljnog odziva Riječana za uključivanje u jedinice NOV,[53] partijska rukovodstva očekivala su više.[54] Takav se zaključak može izvesti i iz bilježaka (ratnog dnevnika) političkog komesara Riječkog vojnog područja i člana OK KPH Rijeka Danijela Brnčića, prema kojemu je od 1. februara 1945. do 16. aprila 1945. prebačeno preko pruge do komande mjesta Kastav za 43. diviziju 465 novih boraca i 65 zarobljenih i prebjeglih neprijateljskih vojnika. U istom periodu iz Rijeke su prihvaćena 44 borca.[55]

Sa sigurnošću se može tvrditi da to nije konačna brojka novomobilizi-ranih boraca s terena Istre i Rijeke, jer su neki ostajali kod teritorijalnih komandi u Istri, a Riječani su odlazili u NOV preko Sušaka, ali je dovoljno indikativna za donošenje objektivnog suda o mogućnostima popune jedinica NOV novim borcima. Prema ocjenama Oblasnog komiteta KPH za Istru od 21. februara 1945, samo 43. diviziji trebalo je u tom periodu za popunu nekoliko tisuća ljudi.[56] Osim toga, stručnjake raznih profila tražile su također u velikom broju komande područja i komande mjesta za svoje potrebe. Svakako je neriješen status Istre i Rijeke zahtijevao da se u završnici rata nađe što više boraca s toga terena pod oružjem. To su bili jaki razlozi zbog kojih je Partija inzistirala na mobilizaciji. Budući da u nekim sredinama odziv nije bio onakav kakav se očekivao, partijska rukovodstva ocjenjivala su to samokritički kao svoj propust.

Konstatacija partijskih rukovodstava da je priliv novih boraca u jedinice NOV bio nedovoljan ima relativno značenje. Nedovoljan je bio u odnosu na njihove planove i potrebe operativnih i teritorijalnih komandi. Objektivno, priliv je bio povoljan, izuzev Rijeke i gradova uz zapadnu obalu Istre. Tu se mora imati u vidu činjenicu da je ovaj teren bio prilično ispražnjen odlaskom nekoliko tisuća boraca u NOV i još više onih koji se nalaze

[51] Isto, str. 49.
[52] AVII Beograd, film 5/585. Fotokopija dokumenta kod autora.
[53] U zapisima L. Michelazzija i drugova nalazi se podatak da je u januaru CJtišlo u NOV oko 100 boraca, u martu preko 250, a u aprilu 1.200. Ako se te brojke usporede s drugim podacima i ocjenama odaziva Riječana u NOV, vidi se da su pretjerane.
[54] Vidi bilješku broj 52.
[55] Prema ratnim bilješkama Danijela Brnčića.
[56] AVII Beograd film 5/607.

a talijanskoj vojsci u unutrašnjosti Italije. Nadalje, okupator je mnoge uspio pohvatati i otpremiti u logore. Takva je kritičnost izražavala pritisal narodnih masa da ih politička i vojna rukovodstva zaštite od pljačke i ne prijateljskog terora. U Istri i okolici Rijeke u to vrijeme nije se nalazik nijedna krupnija jedinica NOV jer su bile orijentirane prema Gorskom ko taru i Lici. To je neprijatelj iskorištavao i često upadao u pojedina naselje na oslobođenom području, te pljačkao i terorizirao stanovništvo. Teritori jalne jedinice i partijsko članstvo nisu bili kadri da zaštite naselja, već st se najčešće sklanjali ispod udara neprijatelja, što je više slabilo nego raz vijalo ofenzivan duh i revolucionarnost naroda i partijskog članstva. Uosta- lom, to je bilo vrijeme kada su se neprijateljske snage koncentrirale i utvr đivale na širem području stare jugoslavensko-talijanske granice, riješene da je uporno brane.

Osnivanje Talijanske unije za Istru i Rijeku

U nizu poduzetih mjera za jačanje organizacija NOP-a vrijedno je istać formiranje Izvršnog odbora Talijanske unije za Istru i Rijeku. Predstavnic »talijanskih odreda Jugoslavenske armije i delegati iz istarskih mjesta u kojima žive Talijani« sastali su se 6. marta 1945. u Gorskom kotaru da for- miraju Talijansku uniju i izaberu njen Izvršni odbor.[57] Formiranje Unije uslijedilo je kao rezultat napora Privremenog odbora formiranog u julu 1944. i potrebe da se politički i pravno regulira stanje koje je već postojalo odnosno da se talijanske mase potaknu na još odlučnije zalaganje za bor- bu protiv ostataka fašizma. Kao politički faktor, Unija je izražavala stavove progresivno orijentiranih Talijana nastanjenih na području Rijeke i Istre te nitko drugi nije imao više prava da govori u ime Talijana tih krajeva kao oni.

Formiranje Unije predstavlja značajan događaj u životu Rijeke i Istre Došlo je vrijeme kada je trebalo da se pravno i politički regulira status Ri- jeke i Istre, a time i odnosi između Jugoslavije i Italije. Ostaci fašizma i pristaše građanskih stranaka dizali su glas protiv uključivanja tih krajeva u sastav Hrvatske i Jugoslavije. Talijani antifašisti udruženi u Uniju uvje- rili su se da je program NOB-e i politika KPH garancija nacionalne ravno- pravnosti i da osjećaji i interesi Talijana u Titovoj Jugoslaviji ničim neće biti okrnjeni. To je značilo povjerenje u KP i socijalističke društvene odno- se za koje se ona borila, nasuprot fašizmu koji se temeljio na nacionalnoj i klasnoj eksploataciji.

Unija je odmah počela istupati kao politički faktor. Njen Izvršni odbor izdao je Proglas[58] koji je predstavljao program političkog djelovanja. U apri-

[57] *Priključenje Istre Jugoslaviji,* Rijeka 1968, str. 303. Informaciju o formira- nju Unije donio je *Glas Istre* u br. 34 od 24. marta 1945.

[58] Izvršni odbor Talijanske unije za Rijeku i Istru u Proglasu je utvrdio:

»1. da, dok slom sve više osamljenih nacističkih snaga nije daleko, pobjedni- čki blok demokratskih snaga postaje svakim danom sve jači i kompaktniji, što dokazuju rezultati Krimske konferencije;

lu je Unije uputila protest talijanskoj vladi, u kojemu je ukazala na njene pokušaje da se negira pravo naroda na samoodređenje utvrđeno Atlantskom poveljom i da se od Talijana Istre i Rijeke pokušava učiniti kamen smutnje između Italije i Jugoslavije imperijalističkim metodama, koje su Italiju dovele do nacionalne katastrofe. U protestu se dalje kaže da su Talijani antifašisti svojim sudjelovanjem u NOB-i oprali sramotu koju je fašizam bacio na talijansko ime. Udruženi u Uniju, odlučili su da žive u Titovoj Jugoslaviji, za koju ih vežu ekonomski interesi i u kojoj su im odlukama ZAVNOH-a i AVNOJ-a garantirana nacionalna prava. Na kraju protesta se kaže:

»Mi ne želimo više da budemo igračka talijanskih imperijalista. Želimo da budemo spona koja će ujediniti Italiju i Jugoslaviju u budućnosti slobo-

2. da su vojničke i političke pobjede federativne demokratske Jugoslavije neposredno utvrdile njen položaj pobjedničke i savezničke zemlje demokratskog bloka;

3. da su istinski demokratske talijanske snage zauzele jasan stav prema novoj Jugoslaviji, priznajući opravdanost težnja slovenskog i hrvatskog pučanstva u krajevima koji su bili podvrgnuti talijanskom imperijalizmu;

4. da se prava talijanske manjine, potvrđena od AVNOJ-a i ZAVNOH-a, vec ostvaruju i da na temelju programa iznesenog u Proglasu Unije u julu 1944. sve veći broj Talijana sudjeluje aktivno u Uniji, u JNOF-u i NOP-u, te ravnopravno s Hrvatima razvija i učvršćuje antifašističke organizacije i organe narodne vlasti (NOO-e).

5. da od osnivanja Unije talijanska reakcija u Istri i Rijeci, sakrivena pod maskom lažne demokracije i potpomognuta od reakcionarnih snaga Italije, pojačava svoju djelatnost koja smjera da pasivizira talijanske mase, da ih odvoji od NOP-a, da raspiri šovinističku mržnju između Talijana i Hrvata s ovim izrazitim ciljevima: spriječiti Talijanima sretan i slobodan život u novoj Jugoslaviji; spriječiti da borbom zbrišu ljagu ugnjetavanja talijanskog fašizma nad hrvatskim pučanstvom i da ih ponovno učini krivcima za to ugnjetavanje; učiniti od talijanske manjine kamen smutnje između Italije i Jugoslavije da bi poslužili kao oslonac za reakcionarne manevre na štetu demokratskih tekovina Jugoslavije i oslobodilačke borbe talijanskog naroda.

Na temelju toga smatralo se potrebnim da se pristupi stvaranju Izvršnog odbora Talijanske unije, koji je sastavljen od Odbora i Plenuma.

Izvršni odbor preuzeo je ove zadatke:

a) Pojačati mobilizaciju Talijana Istre i Rijeke u Jugoslavensku armiju radi ubrzanja istjerivanja okupatora i radi obrane demokratskih tekovina borbe koje sačinjavaju jamstvo sretne budućnosti talijanske manjine.

b) Okupiti što veći broj Talijana u JNOF radi što aktivnijeg sudjelovanja u organima narodne vlasti i u izgradnji federalne države Hrvatske.

c) Učvrstiti bratstvo Talijana i Hrvata, bratstvo već ostvareno u zajedničkoj oružanoj borbi i krvlju, A. Rismonda, člana Oblasnog NOO-a za Istru, G. Duiza, člana Mjesnog NOO-a Rijeka, B. Goriana, člana KNÖO Buje, riječkih mučenika strijeljanih na groblju Kozale i svih drugih poginulih koji su dodali svoje ime herojskim imenima P. Budicin, A. Negri i A. Ferro.

d) Raskrinkati sve reakcionere i njihove planove da bi tako Talijani Istre i Rijeke u demokratskoj i federalnoj Hrvatskoj postali most koji će povezivati Titovu Jugoslaviju i Italiju, koja se bori za svoje demokratske slobode.

e) Očistiti talijansku kulturu od fašističkog otrova kako bi ponovo procvala i dala svoj doprinos duhovnom životu nove Jugoslavije.

Izvršni odbor Talijanske unije za Istru i Rijeku poziva sve Talijane antifašiste da svim svojim snagama ostvaruju te zadatke prilazeći putem Unije Jedinstvenoj fronti, jedinstvenom političkom programu i jedinstvenom duhu prave narodne demokracije [...].« Usp. *Priključenje Istre,* n. dj., str. 300—301.

de i demokracije, a ne da budemo povod novih mržnji i strašnih ratova. Mi smo svjesni da su ovi naši interesi ujedno i interesi talijanskog naroda kojemu ćemo dati svu našu potporu u borbi za demokraciju i kojemu ćemo biti zalog za prijateljstvo s novom pobjedonosnom Titovom Jugoslavijom, bratskom zajednicom slobodnih naroda.«[59]

Pripreme organa narodne vlasti za oslobođenje

Već na početku 1945. partijska su rukovodstva utvrdila zadatke svojih organizacija i NOO-a oko priprema za preuzimanje vlasti. U odborima je otprije postojala podjela rada po odjelima (sektorima) i ljudi koji su te odjele vodili. Najvažniji odjeli bili su: ekonomski (industrija itd.), prehrambeni, prometni, financijski, zdravstveni, socijalni, sudski s komisijom za utvrđivanje ratnih zločina, kulturno-prosvjetni i propagandni. Svaki član odbora odgovoran za pojedini odjel odnosno sektor rada, dobio je zadatak da razradi plan rada, predvidi kadrove koji će u poduzećima i na terenu raditi na realizaciji planiranih zadataka prije i poslije oslobođenja itd. Raspravljajući o tim pitanjima, MK KPH za Sušak utvrdio je »da svaki resor postavi u ustanove koje pripadaju u njegovu struku, delegate koji će poslije oslobođenja odgovarati za rad u tim ustanovama«.[60] Gradski NOO za Rijeku održao je u Zametu niz sastanaka s odabranim ljudima za pojedine sektore koji su imali preuzeti dužnosti direktora, komesara i drugih funkcionera u poduzećima i ustanovama. Oni su također imali zadatak da pronalaze i pripremaju svoje suradnike. Na sastanke su pozivani i stručnjaci određenih specijalnosti, da bi svojim iskustvom i stručnim znanjem pomogli u rješavanju složenijih pitanja.[61]

U pripremama za oslobođenje glavna se pažnja poklanjala Rijeci, jer je složenošću političkih, ekonomskih i drugih pitanja predstavljala najteži problem. Pripremama su rukovodili predsjednik Gradskog NOO-a Franjo Kordić i tajnik Vlado Hreljanović Doro, a kao rukovodioci pojedinih sektora: Giovanni Cucera Pino za industriju, Petar Klausberger za socijalna pitanja, Ruža Bukvić Ranka za prosvjetu i kulturu, Luciano Michelazzi za sindikat, Mario Špiler i Petar Katalinić za JNOF itd.

Prema sjećanjima Romana Glažara, sekretara Gradskog komiteta KPH za Rijeku, Gradski NOO je imao zadaću:

»... da pripremi rukovođenje komunalnim službama, da uvede red i sigurnost u gradu, isto tako i rad u zdravstvenim ustanovama i raznim institucijama, da pokrene prometnu službu, da riješi razna pitanja i specifične probleme kulture i prosvjete, snabdijevanja stanovništva, obnovu tvornica i pokretanje proizvodnje, da preuzima lučke uređaje i eventualno osposobljava pojedine dijelove operativne obale za najpotrebniji transport te da rješava i druge probleme i pitanja uprave, sigurnosti itd.«[62]

[59] protest su potpisali predsjednik Unije Dino Faraguna i tajnik Eros Sequi.
[60] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1617.
[61] Vidi bilješku broj 50.
[62] Romano Glažar, *Pripreme i preuzimanje vlasti u Rijeci u aprilu 1945,* Muzej narodne revolucije u Rijeci (dalje: MNR), sig. F,/373.

U Istri je pripremanje NOO-a za odgovorne zadatke preuzimanja vlasti, osobito za slučaj iskrcavanja savezničkih armija, bilo posebno značajno. Aktivnošću neprijatelja njima je prostor za rad bio veoma sužen. Ipak su poduzete mjere za odabiranje ljudi koji su na još okupiranim područjima imali preuzeti odgovorne funkcije. Nešto kadrova poslano je u Gorski kotar i Dalmaciju na praksu.[63]

U izvršavanju tekućih i planiranju budućih zadataka NOO-ima je korisno poslužilo predavanje Edvarda Kardelja koje je 13. februara održao na radio-Beogradu. Govoreći o zadacima pozadine na obnovi zemlje, Kardelj je ukazao na potrebu obrade svakog pedlja zemlje, na takmičenje i udarnički rad svih, a posebno mladih ljudi. Iako je neprijatelj ometao izvršavanje zadataka obnove zemlje i svojim brutalnim postupcima još uvijek plijenio i uništavao materijalna dobra, mnogo štošta su partijske organizacije i organi vlasti mogli naučiti iz ovog predavanja, pa je dat zadatak da se obradi na sastancima partijskih organizacija i na konferencijama JNOF-a.[64]

Pažnja NOO-a bila je najviše usmjerena tekućim zadacima. Trebalo je nabavljati hranu, odjeću i obuću, sanitetski materijal, raznu tehničku i drugu robu za potrebe jedinica NOV, političkih rukovodstava i raznih ustanova NOB-e, brinuti se o mnogim obiteljima bez hranilaca i sredstava za život itd. Naročito su bili zaposleni odjeli za prehranu, transport i socijalna pitanja. Prehrambeni odjel MNOO-a Sušak usko je surađivao s odgovarajućim odjelom MNOO-a Rijeke za nabavu hrane po nižim cijenama u Rijeci i Italiji i njeno prebacivanje na Sušak i na slobodnu teritoriju.[65] Naime, hrana se u Rijeci mogla nabaviti po nižim cijenama nego u Sušaku, a u Italiji po nižim nego u Rijeci. Financijski odjel brinuo se i da plasira obveznice narodnog zajma, jer se iz tih sredstava nabavljala hrana i najpotrebnija oprema. Inače su NOO-i i aktivisti AFŽ-a i drugih političkih organizacija prikupljali od građana pomoć u novcu, hrani i ostalim dobrima. Koliko se god pokušavalo potisnuti te zadatke u drugi plan, oni su se sami od sebe nametali i zaokupljali pažnju rukovodstva. Da bi se borilo, trebalo je živjeti, a taj život bila su sredstva koja je valjalo prikupiti.

Pripreme za oružanu borbu u Rijeci i zaštitu objekata od rušenja

Uporedo s pripremama Nijemaca za rušenje pojedinih objekata tekle su i pripreme organizacija KPH i NOO-a za njihovo spasavanje i zaštitu. Već u januaru 1945. Nijemci su došli u Tvornicu papira da utvrde mjesto za postavljanje eksploziva, radi rušenja tvornice i mostova preko Rječine.
O tom slučaju odmah su izviješteni Mjesni i Kotarski komitet KPH za Sušak. Nakon toga dobila je partijska organizacija tvornice zadatak da sva-

[63] AVI I Beograd, film 5/586. Fotokopija dokumenta kod autora.
[64] Oživljavanje privredne aktivnosti bilo je od velike koristi za narod i jedinice NOV. Trebalo je poticati razne aktivnosti, izvlačiti materijalna dobra iz gradova koji su još bili pod kontrolom okupatora, poticati rad mlinova, radionica, pilana, tesarskih, postolarskih, krojačkih i drugih radionica itd.
[65] AIHRPH, fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP-281/1617, KP-281/1689 i KP-281/1705.

kako spriječi rušenje tvornice, gradske električne centrale i vodovoda koji su se nalazili u neposrednoj blizini, lste zadatke dobili su rajonski komiteti i osnovne organizacije KPH Rijeke i Sušaka.[66]

Na sastanku Mjesnog (Gradskog) komiteta KPH za Rijeku, koji je aprila 1945. održan na Crnom Vrhu, zaključeno je, pored ostalog da se čuvanje tvornica i drugih dobara od rušenja postavi kao jedan od prioritetnih zadataka, te je komunistima »Torpeda«, svih brodogradilišta, Rafinerije nafte, Električne centrale. Plinare, Vodovoda, Pošte itd. postavljen zadatak da o tom pitanju održe partijske sastanke i razmotre što se sve može učiniti da se uređaji i objekti sačuvaju prilikom povlačenja Nijemaca.[67]

Naravno, tako važan zadatak nisu mogle preuzeti na sebe partijske organizacije bez pomoći viših foruma i oružanih snaga, pa je na istom sastanku odlučeno da se mobilizira i naoruža što više ljudi iz Rijeke i da se izvrše pripreme za oružani ustanak u gradu. Planirano je da u borbama za oslobođenje grada Rijeke sudjeluju 4 bataljona Riječana, koji su se imali probijati s perifernih područja (Zamet, Drenova, Valškurinje i Sv. Katarina) prema centru grada. Za komandanta tih snaga određen je Nello (Niko) Pitacco.

Također je zaključeno da se organizira stanovništvo da sudjeluje u oslobođenju svoga grada i izvršavanju drugih zadataka: šivanje zastava, kapa, pisanje parola itd.[63]

O istom problemu napisao je Romano Glažar:

> »Prije oslobođenja nalazilo se u gradu oko 15 naših drugova članova komiteta, NOO-a te političkih aktivista — sve ilegalci naoružani šmajserima i pištoljima, a imali su zadatak da drže kontakt s organizacijama na terenu i u odgovarajućem momentu formiraju narodnu miliciju, preuzmu tvornice i osiguraju razne objekte, magazine hrane, oružje, osiguraju kretanje i da razoružavaju neprijateljske vojnike na ulicama. Isto su se tako spremali da do našeg dolaska organiziraju odjel NOO, kompletiraju ih tamošnjim službenicima itd.«[69]

Planovi su bili zaista ambiciozno postavljeni, ali snage koje su ih imale realizirati nisu bile u razmjeru s njima, odnosno nisu se dovoljno angažirale u realizaciji postavljenih zadataka, o čemu će kasnije biti govora.

BORBE ZA OSLOBOĐENJE LIKE I HRVATSKOG PRIMORJA

Formiranje 4. armije i njen zadatak

U martu 1945. počele su pripreme za zajedničku ofenzivu savezničkih snaga na svim frontovima Evrope. U toj ofenzivi Jugoslavenska armija (JA) predstavljala je samostalnu i veoma značajnu kariku u obruču što su ga sa-

[66] Bilješka autora iz razgovora s grupom političkih aktivista Tvornice papira.
[67] Vidi bilješku broj 50.
[68] Isto.
[69] Vidi bilješku broj 62.

vezničke armije stezale oko Njemačke; ona je povezivala snage SSSR-a u Mađarskoj i anglo-američke snage u Italiji.

Za savezničke snage u Italiji bio je posebno značajan primorski pravac, jer je izbijao u lijevi bok njemačkih snaga koje su branile sjevernu Italiju. Nastupanje jedinica JA tim pravcem i njihovo jače angažiranje u pozadini neprijatelja ugrozilo bi snabdijevanje tih snaga i sputavalo njihov manevar. Procjenjivalo se da bi dio tih snaga bio orijentiran prema jedinicama JA, što bi rasteretilo savezničke snage u Italiji.

Njemačka grupa armije »E« pod komandom maršala Weichsa, kojega je nešto kasnije zamijenio general-pukovnik Lohr, sa snagama prikupljenim iz Grčke, sastavljena od njemačkih i kvislinških jedinica, uporno je nastojala da na teritoriji Jugoslavije zadrži što izbočenije položaje, sa ciljem da ugrozi lijevi bok sovjetskih snaga u Mađarskoj i osigura lijevi bok snagama grupe armija »C« u sjevernoj Italiji.

Poslije reorganizacije NOVJ od 1. januara 1945, kada su formirane 1, 2. i 3. armija, 1. marta izvršena je dalja reorganizacija. NOV je dobila naziv Jugoslavenska armija (JA), Mornarica NOVJ preimenovana je u Jugoslavensku mornaricu (JM), a Vrhovni štab reorganiziran je u Generalštab JA. Osim toga formirana je i 4. armija.[70]

U sastav 4. armije ušle su ove jedinice:

— 8. korpus: 9, 19, 20. i 26. divizija;

— samostalne korpusne jedinice:l. tenkovska brigada, inžinjerijska brigada, puk za vezu, artiljerijska brigada, protutenkovski i protuavionski divizion;

— 11 korpus: 13, 35. i 43. divizija;

— 7 korpus: 15. i 18. divizija.

U drugoj polovini aprila 1945. i 9. korpus je u operativnom pogledu podčinjen Štabu 4. armije. Osim toga, s ovom Armijom usko je sadejstvovala i Pomorska komanda sjevernog Jadrana u sastavu: Kvarnerski pomorski sastav, flotila transportnih brodova, Minerski odred, Kvarnerski odred mornaričke desantne pješadije i artiljerijski divizion.[71]

Snage 7. korpusa bile su prilično udaljene (Novo Mesto — žužemberg) i na početku armijske operacije nisu mogle vršiti neposredan utjecaj na tok operacija. U naknadu za to 4. su armiji privremeno stavljene pod komandu 7. i 8. divizija 4. korpusa, koji je bio pod komandom Glavnog štaba Hrvatske.

[70] *Drugi svjetski rat,* n. dj., str. 666. Maršal J. B. Tito naredbu o formiranju 4. armije potpisao je 2. marta 1945.

[71] Prema podacima koje navodi J a n e z T o m š i č *(Oslobođenje naših ostrva 1945,* »Vojno delo«, Beograd 1949), Kvarnerski pomorski sastav imao je: Flotilu od 4 broda naoružana topovima od 20 i 40 m/m i mitraljezima 12,6 m/m, flotilu od 7 patrolnih čamaca naoružanih na isti način, flotilu transportnih brodova od 5 motornih splavi i 9 motornih jedrenjaka, minerski odred od 4 leuta, Kvarnerski odred mornaričko-desantne pješadije od 4 bataljona (oko 850 boraca) i artiljerijski divizion od 2 baterije (2 topa po 105 i 4 topa po 75 m/m).

Divizije iz sastava 8. korpusa imale su od 7.000 do 10.000 ljudi, a isto toliko i korpusi u pozadini fronte neprijatelja (7, 9. i li.),[72] iz čega se može zaključiti da je 4. armija bila brojno jaka i dobro naoružana. U skladu sa svojim mogućnostima, dobila je i ambiciozan zadatak — da nastupa na fronti između rijeke Une i mora i, uz maksimalno angažiranje snaga u pozadini neprijatelja, probije frontu u Lici, okruži i uništi neprijateljske snage, a zatim energičnim nastupanjem duž Hrvatskog primorja ovlada starom jugoslavensko-talijanskom granicom, oslobodi Rijeku, Istru i izvrši prodor u Trst i Koruško. Glavni udar trebalo je nanijeti pravcem Udbina — Gospić — Otočac — Senj — Rijeka — Trst. Operativna zona graničila se desno linijom Una, Plješivica, Mala Kapela, Kupa, Cerkniška kotlina, Julijske Alpe, a lijevo — jadranska obala i otoci uključno. Bila je duboka preko 300 km i široka 80 do 100 km.[73]

U napadnoj zoni 4. armije postojala su dva operativna pravca:

— prvi: Udbina — Otočac — Ogulin — Delnice, a onda između Snježnika i Ćićarije u dolinu Vipave, ili preko Čabra za Ljubljanu; povoljan za upotrebu jačih snaga, ali sa izrazito osjetljivim desnim bokom i nedovoljnim brojem komunikacija na koje bi se armija mogla osloniti u snabdijevanju; posjedale su ga glavne neprijateljske snage;

— drugi: obalom Jadrana, do Rijeke stiješnjen uz more, unekoliko proširen otocima, dok se dalje, Istrom, znatno širi; u velikoj mjeri zavisi od prvog pravca koji njime dominira; značajan je radi snabdijevanja armije pomorskim komunikacijama, što je moglo biti odlučujuće.

Iako je prvi pravac u operativnom smislu bio povoljniji, Štab armije se odlučio da težište operacija prenese na drugi, primorski pravac, da bi se pomorske komunikacije iskoristile za snabdijevanje, jer je željeznički saobraćaj obavljan samo do Knina, a armija i njene divizije su bile dosta oskudne i u kamionima i u gorivu za njih.«[74]

Napadnu zonu armije branili su 15. i 97. korpus neprijatelja s ukupnom snagom od oko 140.000 vojnika,[75] dok je 4. armija raspolagala sa oko 72.500 boraca,[76] što znači da je brojni odnos snaga bio 2:1 u korist neprijatelja.

Tako složena operacija nije se mogla izvršiti odjednom, pa je podijeljena u tri etape. U prvoj etapi predviđalo se razbijanje i uništenje 15. pla-

[72] P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 344—353.

[73] Zadatak 4. armije obrađen je prema *Bojnoj relaciji 4. armije* (dalje: *Bojna relacija),* koju je neposredno poslije rata obradila grupa rukovodilaca Armije na osnovi izvornih dokumenata i usmenih naređenja pojedinih rukovodilaca. Dokument se nalazi u Vojnoistorijskom intitutu u Beogradu (k. 313, br. 1—*247/1).* Zadatak je 4. armije podrobnije definiran u cit. djelu: P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* str. 30.

[74] M i l o š Š u m o n j a , *Širokim frontom ka Trstu,* »Vojno delo«, br. 3/1975, str. 158—159.

[75] Isto, str. 159. Prema podacima Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, od tih 140.000 njih 100.000 su bili pripadnici Wermachta.

[76] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 344—353. U ovaj su broj uračunate i snage 9. korpusa.

ninskog korpusa u Lici. U slučaju da se dio njegovih snaga izvuče ispod udara, trebalo im je presjeći odstupnicu i uništiti ih prije nego stignu na liniju Snježnik — Rijeka i spoje se sa snagama 97. korpusa. U trećoj etapi trebalo je ovladati starom jugoslavensko-talijanskom granicom, osloboditi Rijeku, Istru i Slovensko primorje s Trstom i Goricom i izbiti na rijeku Soču.

Pomorsko-desantne operacije za oslobođenje otoka bile su vremenski i prostorno kordinirane s operacijama na kopnu.[77]

Borbe zà oslobođenje Like

Neposredno pred frontom 4. armije nalazile su se snage 15. planinskog korpusa neprijatelja. Njegovu osnovnu snagu sačinjavale su njemačka 373. legionarska divizija[77/3] kojoj je u taktičkom pogledu bila potčinjena 10. ustaško-domobranska divizija, i njemačka 392. legionarska divizija[77o] kojoj je u taktičkom pogledu bila potčinjena 11. ustaško-domobranska divizija. Prva je grupacija branila istočnu Liku s glavninom oko Gornjeg i Donjeg Lapca, Nebljusa, prostor Skočaj, Bihać, Veprinac i Ostrožac; druga je branila zapadnu Liku i putove Senj — Ogulin i Karlobag — Senj — Kraljevica. Korpus je imao oko 49.000 ljudi i velike vatrene mogućnosti (172 topa, 120 protutenkovskih topova, 34 protuavionska topa, 279 minobacača i 18 tenkova).[18] Osim toga, ljudi i borbena sredstva bili su zaštićeni utvrdama i preprekama, što je znatno otežavalo nadiranje 4. armije.

Početni operacijski plan predviđao je prodor dolinom Une do Bihaća, Krbavskim poljem i Koreničkom kotlinom do Prijedora, gdje su se snage koje su nastupale s fronte imale sastati sa snagama 4. korpusa, koje su nastupale sa sjevera.

Operacija je počela 20. marta 1945. napadom ojačane 26. divizije na Gornji i Donji Lapac, 20. divizije na položaje ispred Udbine, 19. divizije na Podlapac i 13. divizije na Bilaj i dalje prema Buniću, Ličkom Osiku i Gospiću. Početni operacijski plan nije predviđao oslobođenje Bihaća.[79] Međutim, kako je izvršenje bližeg zadataka išlo relativno brzo i lakše nego što se

[77] Vidi bilješku broj 73.

[77a] Njemačka 373. legionarska divizija imala je 12.150 ljudi. Oficiri i podoficiri bili su Nijemci a vojnici 70% Nijemci a 30% legionari — ustaše, koji su završili obuku u Njemačkoj.

[77b] Njemačka 392. legionarska divizija bila je istog brojnog sastava kao i 373, ali je od nje imala više legionara. Od ove divizije neki dijelovi (uglavnom pozadinski) uspjeli su se povući prema Karlovcu ,a od borbenih jedinica izvuklo se oko 1.500 ljudi (dva bataljona pješadije i iedna baterija artiljerije). Od njih je formirana borbena grupa (Kampfgruppe) »Raindl«, nazvana po komandantu artiljerijskog puka iste divizije. Dok su se vodile borbe za Sušak, ta je grupa držala položaje na Grobničkom polju (vidi *Bojna relacija,* str. 208). Prema nekim drugim podacima ta je grupa imala oko 600 ljudi i ušla je u sastav 237. divizije. Kasnije je prerasla u »slabu pukovsku grupu«, te prvi podatak o njenom brojnom stanju djeluje uvjerljivije.

[78] P. T o m a c , *Oslobodilački pohod,* n. dj., (prilog 6).

[79] *Bojna relacija,* str. 238.

predviđalo, plan je naknadno izmijenjen i štabu 26. divizije naređeno je noću 21/22. marta da likvidira neprijatelja u Bihaću.[80]

Posebnu pažnju zalužuju borbe za oslobođenje Bihaća. Taj zadatak povjeren je desnoj armijskoj koloni — 26. diviziji ojačanoj 8. brigadom 20. divizije, sa dva tenkovska bataljona, jednim teškim divizionom artiljerijske brigade i artiljerijskim divizionom 9. divizije. Istovremeno dok su te snage napadale Bihać s jugoistoka, juga i jugozapada, snage 7. i 8. divizije 4. korpusa napadale su sa sjeverozapada. Dio snaga 11. korpusa imao je zadatak da osigurava tu grupaciju od ispada neprijatelja iz Karlovca i iz garnizona u zapadnoj Lici.[81]

Kombiniranim napadima snaga s fronte i iz pozadine neprijatelj je bio okružen i zbijen na uskom prostoru grada. Obruč oko njegovih snaga sve se više stezao, gubici se povećavali i situacija postajala sve bezizlaznija. Od 4 kolone koje je neprijatelj uputio da deblokiraju opkoljeni garnizon samo je jednoj (iz sastava 104. lovačke divizije: 724. puk i jedan divizion 654. artiljerijskog puta) uspjelo da se iz Ostrošca probije u Bihać i izvuče oko 900 ranjenika.[82]

Boj za Bihać karakterističan je po manevru, jednovremenom pokretu prema Bihaću ojačane 26. divizije s fronte i 7. i 8. divizije 4. korpusa iz pozadine, uz istovremeno angažiranje ostalih jedinica 4. armije na fronti i 11. korpusa u dubljoj pozadini neprijatelja.[83] Takva kombinirana akcija, koju je svestrano podržavao narod prikupljanjem podataka o neprijatelju, prenošenjem ranjenika i sređivanjem ratnog plijena, dala je izvanredne rezultate. Međutim, treba istaći i neke nedostatke, kao što su: oklijevanje Štaba 26. divizije da uvede u borbu 12. brigadu, slabo sadejstvo između jedinica 26. i 8. divizije u uličnim borbama te između pješadije i tenkova u uličnim borbama (premda se znalo da su tenkovi u prethodnim borbama za Gornji i Donji Lapac odigrali veoma značajnu ulogu i prisilili neprijatelja da napusti utvrđenu Drenovaču i druga utvrđenja na prilazima gradu).

U borbama u istočnoj Lici, posebno oko Bihaća, potpuno su razbijene 10. ustaško-domobranska i po drugi put njemačka 373. legionarska divizija.[34]

[80] Isto.

[81] Sistem obrane naseljenih mjesta i uporišta na okupiranom dijelu teritorije predviđao je snage za njihovu neposrednu obranu i snage za intervencije iz susjednih garnizona. Za obranu Bihaća intervenirale su snage iz 4 pravca: dolinom Une od Ostrošca, iz Karlovca preko Slunja, od Ramljana, iz Perušića i Ličkog Osika. To su bile veoma jake snage s velikim vatrenim mogućnostima, znatno jače od snaga koje su se zatekle u Bihaću.

[82] Opširnije o borbama za oslobođenje Bihaća vidi: R a d u l e B u t o r o v i ć — A l b e r t K l u n , *Tretja prekomorska brigada,* Nova Gorica 1967, str. 212—224.

[83] Boj vode jedinice operativnog značaja na kopnu ili na moru. To je skup borbi taktičkih jedinica objedinjenih pod jedinstvenom komandom i povezanih zajedničkim ciljem. Ishod boja utječe na postizanje operativnog cilja. Može se izvoditi samostalno ili u sklopu bitke, a zadatak mu je da se njime razbiju jake snage neprijatelja i ovlada nekim važnim objektima.

[84] 373. diviziju su u novembru 1944. porazile kod Knina jedinice 8. korpusa, koji je kasnije ušao u sastav 4. armije i činio njenu udarnu snagu (9, 19, i 26. di-

Deseta ustaško-domobranska divizija više se nije pojavljivala kao organizirana snaga, a njemačka 373. legionarska divizija kasnije je popunjena i reorganizirana, ali je njeno ljudstvo bilo toliko demoralizirano da se više nije mogla koristiti za aktivna dejstva, već isključivo za samoobranu.

U nastojanju da spriječi neprijatelju da se pregrupira i utvrdi na novim položajima po dubini, jedinice 4. armije produžile su odmah poslije oslobođenja Bihaća nastupanje prema zapadnoj Lici, gdje se neprijatelj organizirao za obranu na liniji otok Pag — Karlobag — Gospić — Perušić.[85] U Bihaću su od naših snaga ostali samo neki izviđački dijelovi. Ispražnjavanjem Bihaća ostao je otvoren desni bok 4. armije i time se neprijatelju pružala mogućnost da ga ponovo zaposjedne i iz njega vrši ispade u pozadinu 4. armije. Nijemci to nisu učinili. Ocjena maršala Tita da 4. armija ne treba da se plaši za svoj desni bok pokazala se pravilnom.[86]

Poslije oslobođenja Bihaća nastala je pukotina u njemačkoj obrani. U štabu komandanta grupe armija »E« general-pukovnika Löhra[87] smatralo se da bi se 4. armija glavninom snaga mogla okrenuti preko Slunja i Karlovca prema Zagrebu i time dovesti u opasnost njemačke snage koje su se još branile u centralnoj Bosni. Takvo je mišljenje prevladavalo i u Štabu 15. planinskog korpusa.

Da bi sanirao nastalu situaciju, Lohr je naredio da se Štab 91 korpusa i jedan dio jedinica prebaci s rijeke Drave u Karlovac sa zadatkom da organizira obranu toga pravca. Tim pregrupiranjem Nijemci nisu mnogo ojačali svoj desni bok, ali su dosta oslabili svoje snage u Podravini i olakšali zadatak 3. armiji, koja je nastupala tim pravcem.

Razvoj događaja nije potvrdio takve procjene. Iz njih se vidi da se potcjenjivao primorski pravac, koji je neposredno vodio u rajon Trsta.

Napad na neprijateljske položaje u zapadnoj Lici 4. armija počela je 4. aprila na širokoj fronti od Čudina klanca na sjeveru do otoka Paga na jugu. Neprijatelj je pokuašvao braniti čitavu teritoriju, ali se izrazito koncentrirao oko Otočca, Gospića i Senja. Već prvog dana borbi 26. i 20. divizija razbile su i gotovo sasvim uništile neprijateljsku grupaciju u širem rajonu Gospića (7 bataljona pješadije i 3 artiljerijske baterije), tako da se već sutradan težište borbi prenijelo na glavne snage 392. divizije (9 bataljona pješadije i 4 artiljerijske baterije) koje su branile Otočac. U napadu na te snage, osim 19. divizije koja je prodirala s fronte, značajnu je ulogu odigrala 7. divizija 4. korpusa. Ona je 5. aprila ovladala prijevojima na Maloj Kapeli, oslobodila Jezerane i time praktično onemogućila povlačenje 392 divizije prema Karlovcu, kamo su se uspjeli probiti samo neki pozadinski dijelovi dok je 8. divizija spriječila prodor 104. lovačke divizije preko Prijeboja ka

vizija). Nešto kasnije popunjena je ostacima 264. divizije, koja je kod Knina bila skoro sasvim uništena. Neposredno pred početak borbi u Lici 373. divizija popunjena je novim vojnicima iz Njemačke.

[85] *Bojna relacija,* str. 238.

[86] Isto.

[87] Maršala Weichsa zamijenio je 27. marta na dužnosti komandanta grupe armi je »E« general-pukovnik Löhr.

Otočcu. Kada su se našle u poluokruženju, neprijateljske snage povukle si se 6. aprila iz Otočca prema Žutoj Lokvi. Iz toga je rajona komandant 392 divizije, svjestan da ne može odoljeti pritisku jedinica 4. armije, predložic komandantu 15. planinskog korpusa da se s ostatkom jedinica povuče du; obale do Hreljina i na tim položajima, uz potporu snaga 97. korpusa, nasta vi otpor. Komandant korpusa energično je odbio taj prijedlog i naredio *de* divizija nastavi borbu na zatečenim položajima.[85] Još jednom je taktiki obrane svih položaja, koju su Nijemci uporno provodili, omogućila 4. armiji da ostvari planirani cilj — uništenje neprijatelja po dijelovima.

Oslobođenje dijela Hrvatskog primorja i otoka

Narednih nekoliko dana nastavljene su žestoke borbe za okruženje i uništenje još dosta jakih neprijateljskih snaga koncentriranih u širem rajonu Senja. Osmog aprila prodrla je 19. divizija sa 14. i 6. brigadom obuhvatnim manevrom na more preko Krivog Puta, a nešto zapadnije isti je dan izbila na more i 3. brigada 43. divizije. Time je jedina komunikacija kojom se 392. divizija mogla povući prema Rijeci bila presječena. S istoka i s juga stezale su obruč 9. i 26. divizija oko opkoljenih neprijateljskih snaga, tako da je njihovo definitivno razbijanje i uništenje bilo samo pitanje dana.

Okruženi na malom prostoru oko Senja, preostali dijelovi 392. divizije pokušali su noću 9/10. aprila da se po mraku i slaboj vidljivosti probiju prema Novom i dalje prema Rijeci. U borbi koju su tu noć vodile jedinice 6. i 14. brigade duž ceste Senj — Novi neprijatelju su naneseni teški gubici, i kod Šatora je zaustavljeno njegovo daljnje nadiranje. U takvoj situaciji, i sam teško ranjen u glavu, komandant 392. divizije general-lajtnant Johan Michl,[89] smatrajući da nema nikakva izgleda da se organiziranom borbom probije prema Rijeci i da su njegove jedinice u beznadnom položaju, naredio je da se spasava kako tko zna i može. Pod zaštitom mraka dio njemačkih snaga uspio se provući kroz položaje 14. brigade, a dvije maone pristale su kod Šatora, ukrcale nešto vojske i teško ranjena komandanta divizije. Na popríštu borbe ostalo je sve teško oružje i velik broj mrtvih, ranjenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika.[90]

Dalje su se uz cestu Novi — Crikvenica i po otocima nalazile slabe posadne jedinice i neki manji dijelovi 392. divizije. Tu je situaciju trebalo iskoristiti, jedinice 4. armije nastavile su nastupati bez zastoja. Najizbočenije su bile jedinice 43. divizije. Njena 2. brigada vodila je 10. aprila borbe za Lokve, gdje je stigla i 1. brigada. Treća brigada vodila je taj dan borbe u rajonu sela Poljice i Drinjak s manjim grupama neprijateljskih vojnika koji su se noću uspjeli probiti kroz redove 14. brigade 19. divizije, ali je uskoro i ona krenula u sastav glavnine divizije.

[88] P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 104.

[89] *Bojna relacija,* str. 239; P. T o m a c .i dr.. *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 115—116.

[90] *Bojna relacija,* str. 239. i P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 105—116.

Kada se 43. divizija prikupila u širem rajonu Mrkoplja, na primorskom pravcu našla se na čelu armije 19. divizija, koja je produžila nastupanje prema Novom i Crikvenici.

Deveta divizija i Kvarnerski odred oslobodili su, uz podršku savezničke mornarice, u borbama od 4. i 5. aprila otok Pag, a 12. aprila i otok Rab, koji su branile snage oko 600 neprijateljskih vojnika sa 15 topova i 15 protuavionskih topova i mitraljeza.[91]

Smatrajući da je fronta 15. planinskog korpusa sasvim razbijena i da slabe njemačke snage uz obalu i u Gorskom kotaru ne mogu zaustaviti nastupanje jedinica 4. armije, komanda 97. korpusa[92] **angažirala je dva puka 237.**[93] **divizije da zaustave ili bar uspore njeno nastupanje dok se 237. i 188.**[94] **divizija ne rasporede i pripreme za obranu.**[95] **Njemački 1046. puk pokušao je zaustaviti nastupanje 43. divizije u rajonu Lokve, a 1048. puk 19. diviziju u rajonu Povile, Zagon, kota 236 i dalje prema Crikvenici. Obuhvatnim manevrom jedinice 19. divizije obarale su jedno po jedno uporište neprijatelja dok u zoru 16. aprila nisu oslobodile Crikvenicu. Time se 4. armija našla nadomak Rijeke, pred novom, završnom fazom svoje ofenzive i pred novim neprijateljem.**

RIJEČKA BITKA

Značaj razbijanja 15. planinskog korpusa

U borbama kroz Liku, Hrvatsko primorje i Gorski kotar razbijen je i gotovo sasvim uništen 15. planinski korpus neprijatelja. Glavne snage korpusa, 373. i 392. divizija, bile su razbijene tako da se do kraja rata nisu mogle oporaviti. Ostala je jedino 104. divizija, koja je inače bila slabijeg brojnog stanja.

Osobito je značajno razbijanje 10. i 11. ustaško-domobranske divizije. Bila je to ne samo velika vojnička nego još više politička pobjeda. Prvi put u toku rata Gospić je oslobođen od ustaškog terora. Ostaci 11. ustaško-domobranske divizije prebjegli su na Sušak, a poslije njegova oslobođenja u logor kod Trsta. Nešto ustaša posakrivalo se po šumama Velebita, od kojih se narednih dana većina predala jedinicama 3. (prekomorske) brigade 26.

[91] P. T o m a c i dr., ***Oslobodilački pohod,*** n. dj., str. 120.

[92] Operativno područje »Jadransko primorje« reorganizirano je u jesen 1944. i preimenovano u 97. korpus (vidi saslušanje komandanta korpusa generala Ludwiga Küblera u Arhivu Vojnoistorijskog instituta Beograd, k. 7, f. 7, dok. 50).

[93] 237. divizija formirana je u augustu 1944. i raspoređena na teritorij Istre sa zadatkom da čuva obalu od iskrcavanja i da osigurava komunikacije Trst — Pula i Trst — Rijeka (isti izvor).

[94] 188. planinska divizija došla je u sastav 97. korpusa na mjesto 71. divizije. To je bila rezervna divizija namijenjena za obuku i osiguranje obale od mogućeg iskrcavanja saveznika. Aprila 1945. preformirana je iz rezervne u operativnu (isti izvor).

[95] Isto.

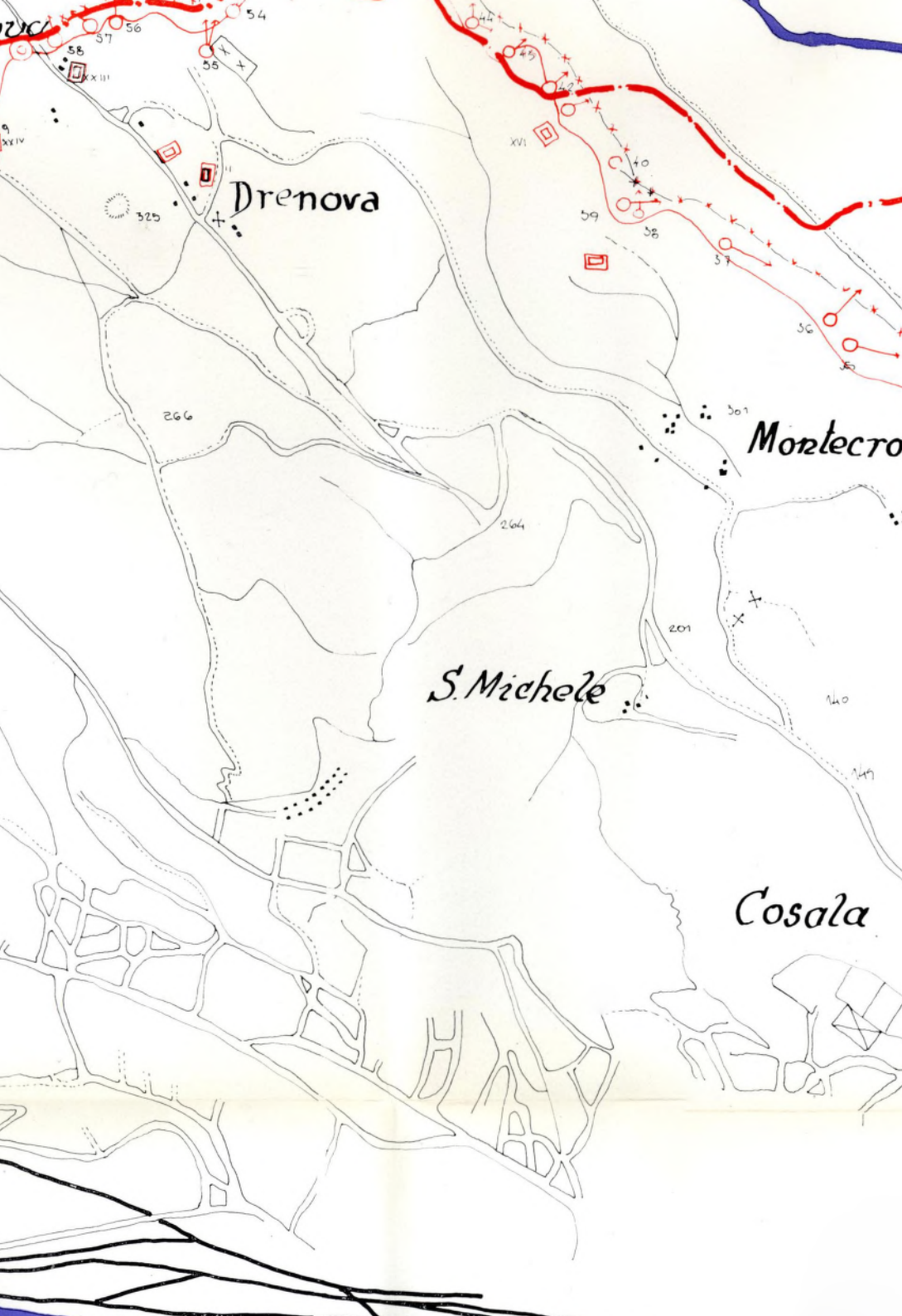
Drenova
Montecro
S. Michele
Cosala
54
55
56
57
58
325
266
264
201
140
149
301
40
59
38
37
36
XVI
XXIV
XXIII

divizije. Manje grupe i pojedinci su terorizirali i pljačkali u pozadini fronte 4. armije dok nisu pohvatani od jedinica NOV i organa sigurnosti.[96]

U prethodnim borbama 4. armija prilično se razvukla. Njene čelne divizije (43. i 19) izbile su ispred vanjske obrambene linije Rijeke. U isto vrijeme vodila je 13. divizija borbe oko Josipdola, 20. je bila u armijskoj rezervi oko Vrhovina i Babinog Potoka, a 26. u širem rajonu Senja. Počeo se osjećati pritisak 91. korpusa neprijatelja[97] iz pravca Karlovca, na desni bok 4. armije, koja je inače previše odmakla ispred ostalih jedinica JA. Nijemci su još bili u dolini Une i kod Slunja, pa je prijetila opasnost za bok i pozadinu Armije. U takvoj situaciji razmatrala se mogućnost angažiranja glavnih snaga 4. armije prema sjeveru. Detaljnijom procjenom neprijateljskih snaga u širem rajonu Karlovca i njihovih mogućnosti u Štabu 4. armije zaključeno je da te snage ne mogu ozbiljnije ugroziti nastupanje Armije prema zapadu. Stoga je Generalštabu JA predloženo da 4. armija produži nastupanje prema Rijeci, Istri i Slovenskom primorju, uz prethodno osiguranje svoga desnog boka. Maršal Tito se upravo tih dana vratio iz Moskve i složio s takvim prijedlogom Štaba 4. armije.[98]

Jedinice 4. armije prikupljale su se 16. aprila, sređivale i pripremale za ofenzivu preko stare jugoslavensko-talijanske granice, da oslobode Rijeku, Istru i Slovensko primorje i izbiju na rijeku Soču.

Operacijski plan 4. armije za riječku bitku

Riječka je bitka[99] dio operacijskog plana, zapravo početak treće etape operacije 4. armije, koju je osobno razradio maršal Tito.[100] Armija se našla pred novim, nedovoljno poznatim neprijateljem, zaštićenim mnogobrojnim i

[96] Ostaci 11. ustaško-domobranske divizije (oko 700 ljudi) u toku borbi za oslobođenje Sušaka držali su položaje kod Škrljeva i Krasice, a kasnije na Sušaku i Trsatu ***(Zbornik,*** tom XI, knj. 4, str. 347). Poslije oslobođenja Sušaka, zajedno s ustaško-domobranskom četom pod komandom Mjesnog zapovjedništva Sušak, prebacili su se u logor kod Trsta (vidi saslušanje potpukovnika Ruđolfa Rindta, AVII, k. 71-A, f. 9/2-A). Jedan dio ljudstva 11. ustaško-domobranske divizije s Delkom Bogdanovićem, popom Jolom i 11. izviđačkom bojnom — u svemu oko 600 ljudi — krio se jedno vrijeme u šumama oko Rilovca na Velebitu ***(Zbornik,*** tom XI, knj. 4, str. 346). Kada su ostali bez hrane i municije, većina ih se predala jedinicama 3. brigade (prekomorske) 26. divizije. Opširnije o tome vidi u knjizi: R. B u t o r o v i ć - — A . K l u n , ***Tretja prekomorska,*** n. dj., str. 236—242.

[97] Upravo tih dana je formiran ustaški korpus od ostataka nekih razbijenih jedinica i potčinjen 91. njemačkom korpusu.

[98] U Moskvi je 11. aprila potpisan sporazum o priiateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj suradnji između D. F. .Jugoslavije i SSSR-a.

[99] Bitka je sudar jakih snaga čiii rezultati presudno utječu na ishod određenog perioda rata ili rata u cjelini. Mogu biti kopnene, pomorske, zračne i kombinirane, odnosno tenkovske, susretne, u okruženju itd. Najčešće nose nazive mjesta na kojima se vode (moskovska, staljingradska, berlinska itd.), pa je tako i bitka za oslobođenje Rijeke u literaturi poznata kao r i j e č k a bitka. U novijoj literaturi više se ne upotrebliava izraz »bitka« kao strategijska i operativna kategorija, što ne znači da u budućim ratovima neće dolaziti do sudara koji će imati sva obilježja bitke.

[100] ***Bojna relacija, str.*** 238.

vrlo solidno izgrađenim utvrdama i preprekama. Razvučenost snaga po dubini i na bokovima slabila je prodornost Armije, te je planove za njenu buduću upotrebu trebalo uskladiti s vremenskim, prostornim i fizičkim mogućnostima jedinica.

Osnovna ideja plana upotrebe jedinica za skoru bitku sastojala se u izbijanju širokim frontom na starp jugoslavensko-talijansku granicu, odakle je trebalo produžiti nastupanje glavnim snagama preko Klane i Podgrada prema Trstu, a pomoćnima preko Mašuna i Ilirske Bistrice na desnom krilu, odnosno preko otoka Cresa i Istre na lijevom krilu. Cilj je bio da se neprijateljske snage u širem rajonu Rijeke odsijeku, opkole i jednim dijelom snaga unište, a da se glavninom produži nastupati prema Trstu i Soči, kamo je trebalo stići prije savezničkih trupa koje su dolazile sa zapada. Za glavni udar bile su određene 43, 13. i 19. divizija u prvom i 26. divizija u drugom ešelonu pošto prethodno oslobodi otok Krk. Za nastupanje desnim pravcem određena je 20, a lijevim 9. divizija. Desni bok i pozadinu Armije osiguravali su 4. korpus (na liniji Bihać, Slunj, Ogulin) i 7 korpus (na liniji Kočevska Reka, Kočevje, Novo Mesto). U borbama za oslobođenje Trsta jedinicama koje su nastupale s fronta trebalo je da sadejstvuje 9. korpus, koji se nalazio u širem rajonu Trnovskoga Gozda. Zbog njegove velike udaljenosti i nemogućnosti da neposrednije utječe na prvu fazu bitke za Rijeku, a u nedostatku snaga u bližoj pozadini neprijateljske fronte na pravcu Rijeka — Trst, odlučeno je da se 43. divizija što prije i po mogućnosti bez borbe provuče u neprijateljsku pozadinu i počne borbe u Istri i na cesti Rijeka — Trst. U dinamici bitke, zbog nastale situacije na središnjem dijelu fronte, težište je preneseno na krilne divizije koje su ojačane novim snagama, ali se za čitavo vrijeme bitke na centralnom dijelu fronte vršio snažan pritisak i vezivale glavne snage neprijatelja, što je omogućilo uspješno manevriranje na krilima.[101]

Odnos snaga u ljudstvu i tehnici između 4. armije i 97. neprijateljskog korpusa

U sastavu divizija i samostalnih jedinica 4. armija je imala 48.577 boraca, u sastavu 4. korpusa, koji se neprestano kretao na boku, 16.216 boraca, u 9. korpusu 5.238 i u sastavu Pomorske komande sjevernog Jadrana 2.463 borca, ukupno oko 72.500 boraca i starješina.[102]

Njemački 97. korpus imao je 62.897 vojnika, a Komanda Jadranske oblasti 25.170 (Nijemaca, talijanskih fašista, slovenskih domobrana itd.), što zna-

[101] Ideja plana za riječku bitku uzeta je iz *Bojne relacije 4. armije* i rada: P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 151—157.

[102] U ovaj broj nije uračunato ljudstvo iz sastava teritorijalnih jedinica zapadno od Rječine. Autor nije uspio utvrditi točno brojno stanje tih jedinica, ali se realno može procijeniti da je u sastavu Istarske grupe odreda (214 boraca i starješina), četiri komande područja i velik broj komandi mjesta, vojno-pozadinskih stanica, partizanskih straža itd. bilo angažirano oko 1.500 boraca. Sumarni podaci brojnog stanja ljudi i borbene tehnike izvedeni su prema knjizi: P. T o m a c, *Oslobodilački pohodi,* n. dj., pregledi 2 do 6, str. 344—374.

či da su se pred frontom 4. armije nalazile neprijateljske snage u jačini od 88.067 vojnika.[103]

U borbenoj tehnici odnos je bio ovakav:

— 119 artiljerijskih oruđa u sastavu 4. armije prema 397 u sastavu 97 korpusa neprijatelja;[104]
— 112 protutenkovskih artiljerijskih oruđa prema 47 neprijateljskih;
— 57 protuavionskih oruđa prema 155 neprijateljskih;[105]
— 456 minobacača prema 226 neprijateljskih;[106]
— 75 tenkova prema 55 neprijateljskih.

Ukupan odnos u artiljerijskim i minobacačkim oruđima raznih kalibara bio je 745 u sastavu 4. armije prema 825 u sastavu 97. korpusa.

Analizom tih podataka dolazi se do zaključka da brojni odnos u ljudstvu i borbenim sredstvima nije davao izrazitu prednost nijednoj strani. Na centralnom dijelu fronte, na kojemu je Štab 4. armije tražio rješenje u prvoj fazi bitke, nalazile su se 4 naše divizije: 13, 43, 19. i 26, s ukupno 25.000 boraca, prema 31.000 vojniku u sastavu njemačke 237. i 188. divizije i borbene grupe »Rijeka«.[107] **Osim nešto povoljnijeg brojnog odnosa, neprijatelj je bio zaštićen utvrđenjima stalne fortifikacije za rušenje kojih 4. armija nije imala dovoljno avijacije i teške artiljerije.**

Takav odnos snaga omogućavao je razne kombinacije, u kojima su subjektivne kvalitete komandi i jedinica došle do punog izražaja. Obje strane imale su određene prednosti i slabosti. Od toga kako će u sukobu iskoristiti prednosti i prevladati slabosti zavisio je ishod predstojeće bitke.

Prednosti 97. korpusa. **Prednost 97. korpusa i njegova velika šansa bilo je zemljište, topografski razvijeno i uređeno za obranu. Uzak prostor između Snježnika i mora određivao je i pravce nastupanja glavnih snaga 4. armije. Širenje fronte sužavala je na prednjem dijelu Učka, a po dubini Ćićarija. Veoma jaku prepreku predstavljala je dobro uređena i za obranu organizirana linija »Ingrid« duž stare jugoslavensko-talijanske granice.**[108] **I kanjon Rječine najprije su Talijani a zatim i Nijemci uredili za obranu. Time je jaka prirodna prepreka učinjena još otpornijom.**

Istočno od izvora Rječine i Klane teren je krševit, pošumljen, besputan i nenaseljen. To je jedinice 4. armije, koje su tim pravcem nanosile glavni udar, lišavalo mogućnosti odmora, urednog snabdijevanja, blagovre-

[103] **M. Šumonja, *Širokim frontom*, n. dj., str. 171.**
im p$_{rec}$i$_{nos}$t 97 korpusa u artiljeriji činila je mornarička i obalna artiljerija.
[105] **Zbog čestih nadlijetanja i bombardiranja područja Rijeke, Nijemci su postavili veliki broj protuavionskih topova raznih kalibara, a upotreblajvali su ih i kao oruđa zemaljske artiljerije.**
[106] **Zbog ubacne putanje, male težine i velike pokretljivosti minobacači su u jedinicama NOVJ predstavljali značajno sredstvo podrške pješadiji.**
[107] **M. Šumonja, *Širokim frontom*, n. dj., str. 171.**
[108] **Liniju »Ingrid« predstavljao je dio utvrđenog položaja Rijeka — Klana — Zabiče — Milonja (k. 1098), Knežak — Sent Peter (danas Pivka) na Krasu. Zatečene utvrde na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici Nijemci su dopunili i udesili za upornu obranu.**

menog izvlačenja ranjenika itd. Loše vremenske prilike (kiša i susnježica), dugotrajnost (od 17. aprila do 7. maja) i neprekidnost bitke (vodila se bez prestanka, tako reći danju i noću) činile su inače teške uvjete još težima. Zapadno od Rječine i Klane naseljenost i komunikativnost bila je bolja, pa su time i uvjeti za život i borbu bili lakši.

Ispred fronte 97. korpusa 4. armija se našla u težem položaj'BPnego kada se nalazila ispred fronte 15. planinskog korpusa. Naime, 97. korpus raspolagao je sa više ljudi i borbenih sredstava, prikupljao se i branio na terenu koji je omogućavao brze pokrete i manevre. Za razvučene i dosta zamorene jedinice 4. armije, s ograničenim manevarskim mogućnostima, proboj dobro uređene i uporno branjene fronte i brzo nastupanje u operativnu dubinu predstavljalo je veoma težak zadatak.

Slabosti 97. korpusa. Međutim, 97. korpus imao je i niz slabosti. Sama činjenica da se riječka bitka vodila u vrijeme kada je njemačka obrana pucala na svim frontovima, a kapitulacija Njemačke postavljalo se kao pitanje dana, predstavljala je njegovu veliku slabost. Osim toga, bitka je počela neposredno poslije potpunog razbijanja 15. planinskog korpusa, kojega je ostatak prihvatila 237. divizija. To se nesumnjivo odrazilo na borbenom moralu njenih jedinica. Situaciju je nešto kasnije popravila 188. divizija, koja nije bila svjedok nemilih događaja ispred fronte 97. korpusa.

Slabost 97. korpusa bio je i nepovoljan odnos između operatinih jedinica s jedne strane, te posadnih, kvislinških i drugih jedinica, s druge strane. Okosnicu njegove obrane činili su 237. i 188. divizija (oko 26.000 ljudi). Istina, 97. korpus imao je dosta policijskih i SS pukova i samostalnih bataljona visoke borbene vrijednosti, ali su ipak znatnu stavku činile posadne, mornaričke, kvislinške i druge formacije slabijeg borbenog morala.

Posebna slabost 97. korpusa bila je velika dekoncentriranost i vezanost za objekte. Istina, u odlučnoj fazi bitke gotovo su ispraznili pojedine garnizone i znatne snage privukli na frontu kod Rijeke, ali im je ipak znatan dio snaga ostao izvan mjesta i vremena vođenja bitke.

I najzad, stanovništvo i teritorijalne jedinice i komande sa svojim borcima otežavali su situaciju neprijatelju. Da su te snage bile bolje organizirane i više angažirane, mogle su mu zadati i veće teškoće.

Prednosti 4. armije. Na pobjedonosnom putu kroz Liku, Hrvatsko primorje i Gorski kotar jedinice 4. armije nisu znale za poraz, što je znatno podiglo njihov borbeni moral i samopouzdanje. Sve su jedinice već raspolagale borbenim iskustvom i gotovo su se izjednačile u pogledu mogućnosti izvršavanja složenih zadataka.

Četvrta armija našla se pred historijskim zadatkom oslobođenja Rijeke, Istre i Slovenskog primorja, što je sve jedinice ispunjavalo ponosom i davalo im izvanrednu moralnu snagu. Skoru bitku jedinice su shvatile kao posljednju i najvažniju; to ih je posebno inspiriralo na pregnuća i žrtve. Borci iz Istre i Slovenskog primorja, kojih je bilo dosta u jedinicama 4. armije, bili su spremni uložiti maksimalne napore za oslobođenje svojih krajeva.

Druga važna prednost 4. armije bio je veliki postotak ljudi u sastavu operativnih jedinica — divizija, a u njima je opet velik postotak otpadao na borbene dijelove na račun snabdjevačkih i drugih pozadinskih dijelova.[109]

Prednost se sastojala i u većoj slobodi manevriranja, u izboru vremena i mjesta za napad itd.

Slabosti 4. armije. **Međutim, 4. armija imala je i određene slabosti protiv kojih se morala boriti. Pred početak bitke njene su jedinice bile dosta razvučene. Stoga nije imala snaga za odlučan napad, njiti je bilo vremena za čekanje da se prikupe. Morala je napadati s onim jedinicma koje su se zatekle u prvom borbenom redu ili su bile najbliže fronti.**

Jedinice 4. armije bile su prilično zamorne. Od 20. marta nalazile su se neprekidno u pokretu i borbi. To se odrazilo na fizičkoj kondiciji i sposobnosti jedinica da istraju u dugotrajnim i zamornim borbama.

Za razbijanje jako utvrđenih položaja 4. armiji nedostajalo je teško oružje. Jedina teška artiljerijska brigada kojom je raspolagala nije mogla udovoljiti mnogobrojnim zahtjevima jedinica. Saveznička je avijacija samo na početku bitke pomagala 4. armiju rijetkim napadima na utvrde iza Rječine, a zatim je u odlučnoj fazi bitke otkazala podršku, dok malobrojna naša avijacija nije mogla sa prilično udaljenih aerodroma (kod Zadra) osigurati odgovarajuću podršku pješadijskim jedinicama.

Od početka borbi u Lici do riječke bitke 4. armija imala je u pozadini fronte neprijatelja svoje jake snage, kadre da održe velika područja, ometaju promet i snabdijevanje, manevriranje rezervama i odstupanje najpogodnijim pravcima itd. Samo zahvaljujući snagama koje su djelovale u pozadini, 15. planinski korpus poražen je katastrofalno. Sada je ta prednost gotovo sasvim iščezla. Brojno male, usitnjene i za veće zadatke nedovoljno pri premljene, jedinice iza stare jugoslavensko-talijanske granice[110] **nisu mogle biti oslonac za izvršavanje značajnijih borbenih zadataka. Deveti korpus (u rasporedu između Idrije, Tolmina i Gorice) bio je predaleko da bi svojom aktivnošću mogao odlučnije utjecati na ishod riječke bitke. On je odigrao značajnu ulogu u oslobođenju Trsta, kada je pod borbom izbio na Soču prije savezničkih armija koje su sa zapada napredovale bez otpora.**

U takvim okolnostima i pri takvim odnosima snaga počele su 17. aprila borbe za oslobođenje Rijeke i Istre.

[109] **Takav odnos borbenih i pozadinskih dijelova moguć je samo u pravednom općenarodnom ratu, koji se vodi na vlastitoj teritoriji i u kojemu manje teritorijalne jedinice, društveno-političke organizacije i nenaoružani građani izvršavaju čitav niz zadataka na kojima se u drugim vrstama ratova angažiraju borbene jedinice.**

[110] **Ljudi u komandama područja, komandama mjesta, partizanskim stražama i članovi KPH i partijska rukovodstva nisu bili pripremljeni za obavještajni rad i druge zadatke od interesa za operativne jedinice.**

Do 16. aprila izviđačka i obavještajna služba 4. armije utvrdile su da rajon Lokve i Mrzle Vodice brani 1046. puk 237. divizije, protiv kojega je 43. divizija nekoliko prethodnih dana vodila borbe s promjenljivom srećom. Sjevernije od te zone, na prostoru Gerovo — Prezid — čabar>- Osilnica, otkrivena su dva puka Nedićeva dobrovoljačkog korpusa, jedan korpus[112] Đujićeve dinarske divizije i nešto neidentificiranih neprijateljskih grupa iz Postojne i Ilirske Bistrice. Pred frontom 19. divizije branile su se snage 1048. puka, jedan samostalni bataljon, jedan divizion artiljerije, dijelovi protutenkovske čete i neki dijelovi (ostaci) 392. divizije.**[113]

Prednji kraj obrane neprijatelja protezao se linijom morska obala, Križišće, Plaše, Zlobin, Fužine i Lokve. Glavni pravac na desnom krilu: Šmrika — Zastene — Hreljin branio je 1048. puk, na lijevom Lokve — Mrzle Vodice 1046. puk 237. divizije, a ostale snage branile su prostor između njih.

Drugu liniju obrane neprijatelj je organizirao duž rokadne komunikacije Meja — Gaj — Gornje Jelenje, na položajima Crni vrh (k. 229), Praputnjak, Glavčina (k. 360), Svib (tt. 614), Ostrovica, Gornje Jelenje. Zahvaljujući topografskom položaju zemljišta i njegovim pogodnostima za obranu, Njemci su ispred i iza ove linije do kanjona Rječine organizirali niz otpornih točaka i obrambenih položaja.[114]

Južnije od tih položaja neprijatelj se još branio na otocima Krku, Lošinju i Cresu.

Uvečer 16. aprila nakon što su se članovi štaba 4. armije usmeno dogovorili sa štabovima pojedinih jedinica, Štab Armije izdao je operativnu zapovijest br. 71,[115] kojom je potčinjenim jedinicama naredio da 17. aprila pređu u napad na prvu liniju obrane neprijatelja. Izvršavajući postavljene zadatke, jedinice su sutradan ujutro počele napad prema ovom rasporedu:

Četrdesettreća divizija napala je sa 1. i 2. brigadom iz pravca Crnog Luga — Mrzle Vodice, dok se njena 3. brigada taj dan prikupljala u Crnom Lugu radi planiranog ubacivanja u Istru.[116] Napad se uspješno razvijao. Kada je 2. brigada zauzela Stelnik (k. 893), izbila na cestu Lokve — Mrzle Vodice i dio snaga prebacila južno od Mrzlih Vodica, neprijatelj nije smio čekati

[111] **Obrana gradova počinje se redovito na njihovim prilazima. Prva linija obrane priprema se na većoj ili manjoj udaljenosti od ruba grada. Ta udaljenost često ovisi, osim ostaloga, i o topografskom sastavu zemljišta. Tako je i prednji kraj obrane Rijeke izbočen na topografski jakim položajima na liniji Lokve — Kraljevica.**

[112] **Dinarska divizija imala je tri korpusa i ukupno oko 7.000 ljudi. Korpusi su u toj diviziji bili pukovske formacije.**

[113] **Prema podacima iz knjige: P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 160—161.**

[114] **Utvrđeno rekonstrukcijom dinamike borbi.**

[lls] **P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 158.**

[116] **Zbog nedostatka snaga u pozadini neprijateljske fronte Štab 4. armije odlučio je da se 43. divizija provuče kroz frontu neprijatelja i glavnim snagama postavi uz cestu Rijeka — Trst. 16. aprila smijenile su 1. i 2. brigada 3. brigadu koja se, poslije sređivanja, prebacila na sektor Učka — Kras — Labinština.**

noć na položajima, već se zajedno sa snagama koje su odstupale iz Lokava povukao prema Gornjem Jelenju.[117]

Trinaesta divizija napala je neprijatelja obuhvatnim manevrom u širem rajonu sela Lokve, i to 3. brigadom preko Debele Lipe (k. 962 i k. 979) u pravcu Homera, a 1. brigadom s jugozapadne strane preko k. 1047 prema Špićunku (k. 1006), prijeteći okruženjem snagama koje su branile rajon Lokve. Međutim, prije nego su se sjeverna i južna kolona spojile u rajonu Homer, Nijemci su sa Špićunka u protunapadu vratili k. 1047, osigurali odstupnicu snagama oko Lokava i povukli se u pravcu Mrzlih Vodica, a zatim prema Gornjem Jelenju i Kamenjaku.[118] Time je na važnom pravcu probijena obrana neprijatelja, koji je uz znatne gubitke natjeran na povlačenje.[119]

Devednaesta divizija ojačana je za ovaj dan borbe 2. haubičkim divizionom, jednom baterijom teškog diviziona artiljerijske brigade i 4. bataljonom tenkovske brigade. Napadala je u tri kolone, i to: 14. brigadom, pojačanom jednom teškom artiljerijskom baterijom pravcem Zlobin, Ljubibelj (k. 705), Trebestin vrh (k. 610), Škrljevo; 6. brigadom, pojačanom artiljerijskim divizionom, duž željezničke pruge između željezničke stanice Plaše i Meja, preko Draževskog vrha (k. 782) i Obešnjaka (k. 703) u obuhvat Hreljina, i 5. brigadom, potpomognutom 2. haubičkim divizionom i jednom protutenkovskom baterijom, preko Jazvina, k. 302, južno od Hreljina prema Križ-vrhu (k. 236) i Crnom vrhu (k. 229).

Napad se uspješno razvijao. Sve tri brigade ovladale su u jutarnjim satima izbočenim položajima neprijatelja i u 12,00 počele opći napad na glavna uporišta. Šesta brigada uspjela je ovladati Draževskim vrhom (k. 782) a zatim i k. 637 i tako otvoriti prostor za uvođenje tenkova u borbu. Pojava tenkova iznenadila je neprijatelja te se povukao iz rajona željezničke stanice Plaše, nakon čega je protjeran i s k. 424; tako je 6. brigada obuhvatila Hreljin i Meju sa sjeverne strane. Peta brigada probila je frontu i nastavila nastupanje glavnim snagama prema Bakarcu, a pomoćnim prema Kraljevici. Oko 16 sati 17. aprila Kraljevica je oslobođena i u njoj zarobljeno 140 vojnika. Uspjeh 6. brigade pokolebao je neprijatelja pred frontom 14. brigade te se naglo povukao prema željezničkoj stanici Meja i G. Jelenju, nakon čega je brigada oslobodila Zlobin i uništila 19. ustašku bojnu s bojnikom Antom Krčelićem,[120] a nešto kasnije i Fužine. Do noći se neprijatelj povukao na drugu liniju obrane na položajima Lakovica (k. 656), Trebestin vrh (k. 610), Svib (tt. 614), Glavčina (k. 360), Crni vrh (k. 229). Predvečer je 5.

[117] D a n i l o R i b a r i ć , *Borbeni put 43. istarske divizije,* Zagreb 1969, str. 237; P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 149 i 160.

[118] S v e t o z a r T i n t o r , *Trinaesta primorsko-goranska divizija,* Zagreb 1968, str. 209; P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 159 i 160.

[119] Borbe oko Lokava bile su vrlo oštre. Na položajima su ostala 263 mrtva Nijemca, a 168 ih je zarobljeno, od čega svega 5 potpuno zdravih a ostali lakše ili teže ranjeni. 13. divizija imala je 23 mrtva i 104 ranjena borca. U povlačenju Nijemci su naletjeli na dijelove 43. divizije i pretrpjeli nove gubitke.

[120] *Bojna relacija,* str. 268.

brigada uspjela zauzeti Crni vrh (k. 229) i time ugroziti drugu liniju obrane neprijatelja.[121]

Desant na Krk trebalo je da izvede 26. divizija i Pomorska komanda sjevernog Jadrana noću 15/16. aprila, ali je zbog jake bure odgođen za jedan dan. Oslobođenje otoka bilo je potrebno đa bi se armijska baza iz Senja mogla premjestiti u Kraljevicu i osigurati pomorski promet za snabdijevanje Armije. Za napad na otok određene su 1. i 11. brigada i dva bataljona 3. brigade (prekomorske). Prijevoz i iskrcavanje na otok izvršeno je bez ometanja. Prema raznim procjenama otok su branile snage od 650 do 765 vojnika, mornara i ustaša sa 15 do 18 topova.[122] Neprijatelj se na otoku pripremao za dugotrajan otpor; svako mu je uporište bilo osposobljeno za samostalnu obranu. Posade grada Krka, Malinske i Omišlja pružile su snažan otpor, tako da su u borbama izbliza bile gotovo sasvim uništene i otok oslobođen.

Dvadeseta divizija bila je 17. aprila u pokretu prema Gorskom kotaru radi zaštite desnog boka 4. armije, a 9. divizija pripremala se za desant na otoke Lošinj i Cres.

Opća karakteristika prvog dana borbi za Rijeku bila je obaranje prve linije obrane neprijatelja od Lokava do otoka Krka i njegovo povlačenje na drugu, uglavnom improviziranu liniju. Međutim, za razliku od prethodnih borbi, jedinicama NOV nigdje nije uspjelo zarobiti neku jaču grupaciju neprijatelja izuzev skromnog broja u Kraljevici i Zlobinu.

Jedinice su 18. aprila produžile nastupanje prema armijskoj zapovijesti br. 75. Dvadeseta divizija prikupila se na prostoru Kupjak, Delnice, Stari Laz, spremna da nastavi pokret prema Osilnici, Čabru i Prezidu radi osiguranja desnog boka 4. armije. Prva i druga brigada 43. divizije i 1. brigada 13. divizije nastavile su pokret prema Gornjem Jelenju i Kamenjaku, dok su 2. i 3. brigada 13. divizije ostale kod Lokava i Mrzlih Vodica radi odmora i sređivanja. Treća brigada 43. divizije kretala se iz Crnog Luga prema Platku na putu prema Istri.

Jedanaesti korpus nije 18. aprila iskoristio priliku da kroz razbijenog neprijatelja izbije na Grobničko polje, već mu je dopustio da se prikupi i

[121] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda* (dalje: *Zbornik),* tom XI, knj. 4, str. 322; *Bojna relacija,* str. 268; P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 159—160.

[122] Prema podacima izviđačke službe 4. armije, otok su branile: 5. (njemačka) baterija Mornaričkog artiljerijskog diviziona, 2. četa 237. fizelirskog bataljona, oko 300 mornara i 2. četa 1. bataljona 23. ustaškog zdruga — u svemu oko 650 vojnika sa 15 topova. Prema dokumentaciji 26. divizije to su bile snage od 765 ljudi sa 18 topova. Poslije borbi i čišćenja terena 26. divizija konstatirala je da je u borbama poginulo 48O, a zarobljeno I38 neprijateljskih vojnika, dok je 26. divizija imala 16 mrtvih i 54 ranjena (AVII, k. 311 A, reg. br. 25—2/7). O borbama za oslobođenje otoka Krka vidi: P. T o m a c i dr., n. dj., str. 163—167; *Zbornik,* tom VIII, knj. 3, str. 546. i 552; R. B u t o r o v i ć — A. K l u n, *Tretja prekomorska,* str. 242—245; J o v a n V a s i l j e v i ć, *Dejstva na Jadranu u narodnooslobodilačkom ratu,* Beograd 1957, str. 230 V o j i m i r K l j a k o v i ć, *Oslobođenje otoka Krka u aprilu 1945. godine,* Krčki zbornik, Krk 1970, str. 7—15 itd

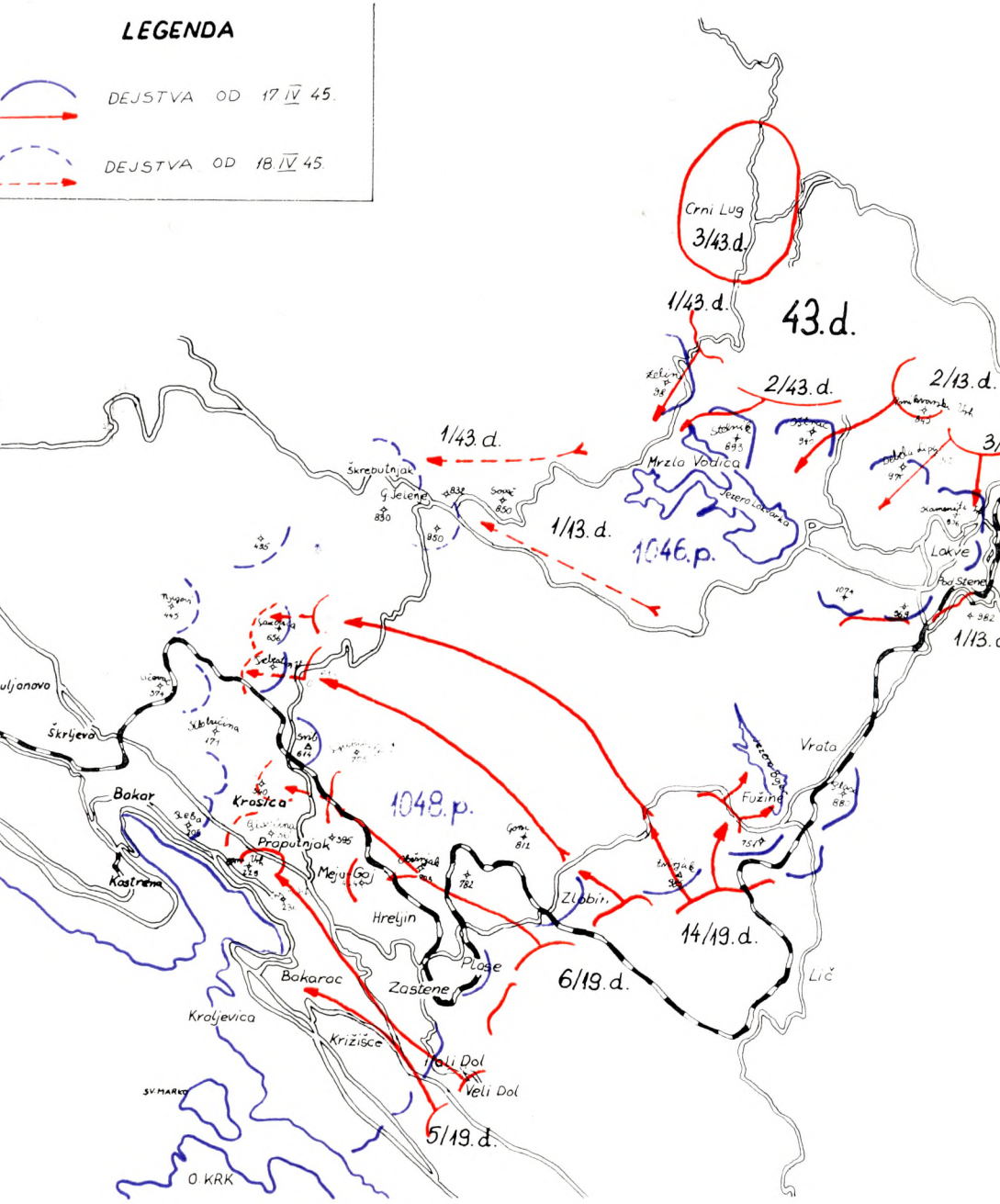
LEGENDA
DEJSTVA OD 17.IV 45.
DEJSTVA OD 18.IV 45.
Crni Lug
3/43.d.
43.d.
1/43.d.
2/43.d.
2/13.d.
1/43.d.
Mrzla Vodica
Jezero Lazarka
1/13.d.
1046.p.
Škrebutnjak
G. Jelenje
Lakve
Pod Stene
1/13.d.
Škrljevo
Bakar
Krasica
Praputnjak
Kostrena
Meju Gaj
1048.p.
Hreljin
Zlobin
Fužine
Vrata
14/19.d.
6/19.d.
Plase
Zastene
Bakarac
Kraljevica
Križišce
Veli Dol
5/19.d.
Lič
O. KRK

organizira za obranu na dobro utvrđenim položajima na Kamenjaku. Ti su položaji još prije uređeni za kružnu obranu. Sutradan je cijena napada na Kamenjak bila mnogo skuplja.

Devetnaesta divizija vodila je taj dan borbe s promjenljivom srećom. Neprijatelj se uporno branio u Praputnjaku i iz njega vršio protunapade prema 6. brigadi, koja je napadala preko k. 395 i Glavčine (k. 360), i prema 5. brigadi; njezin je jedan bataljon u protunapadu zbačen sa Crnog vrha (k. 229). Četrnaesta brigada uspjela je nasvom pravcu nastupanja probiti obranu neprijatelja i zauzeti Trebestin vrh (k. 610), i to je bio najveći uspjeh divizije što je toga dana postigla. Poslije gubitka tog uporišta, pod unakrsnom vatrom 5. i 6. brigade, neprijatelj je bio prisiljen da se povuče iz Praputnjaka i zadrži na liniji Rebar (k. 205), Krasica, Svib (tt. 610).[123]

Dvadesetšesta divizija bila je 18. aprila izvan borbe. Njena 12. brigada nalazila se u sastavu 19. divizije, 1. i 3. brigada prikupljale su se u Crikvenici, a 11. brigada ostala je na Krku radi osiguranja. Zbog nedostatka prijevoznih sredstava, koja su bila angažirana za prijevoz jedinica 26. divizije s otoka Krka na kopno, 9. divizija ostala je na Rabu. Pripremala se za desant na otoke Lošinj i Cres.[124]

Boj za Sušak

Skromni rezultati postignuti u borbama od 18. aprila nisu obeshrabrili jedinice 4. armije. Naprotiv, ocjena stanja i mogućnosti jedinica bila je veoma optimistička. U popodnevnim satima štab je izdao zapovijest br. 77, kojom je 20. diviziji naređeno da, prema primljenom zadatku, ovlada prostorom Osilnica, Gerovo, Čabar i Prezid, da održava veze sa 4. korpusom na desnoj i 11. korpusom na lijevoj strani; 11. korpus, pojačan tenkovskom brigadom sa dva bataljona tenkova, dobio je zadatak da nastupa preko Grobničkog polja i Klane na zapad; 19. divizija, uz podršku dva bataljona tenkova, da prodire pravcem Hreljin, Kastav radi likvidiranja neprijatelja u Sušaku i Rijeci, a u slučaju jačeg otpora da blokira Bakar, Sušak i Rijeku; 26. divizija, bez 12. brigade koja je bila u sastavu 19. divizije i 11. brigade koja je ostavljena na Krku za eventualnu podršku 9. diviziji, da nastupa za 11. korpusom, a 9. divizija da ovlada otocima Lošinjem i Cresom.[125]

Ambiciozni zadaci koje je Štab 4. armije dao jedinicama svjedoče da nije očekivao jak otpor na Rječini i na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici. Otpora, vjerojatno, ne bi ni bilo da na ovaj sektor narednih dana nije bila prebačena 188. divizija. Slično raspoloženje vladalo je i u Štabu 19. divizije,

[123] Zapovijest Štaba 19. divizije vidi u radu: P e t a r S t r č i ć , *Dokumenti o bitki za Rijeku 1945. godine,* »Dometi«, 1970, br. 3 i 4, str. 98.

[124] *Bojna realcija,* str. 268; P. T o m a c , *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 168—171.

[125] Važniju dokumentaciju o borbama za oslobođenje Rijeke, koja se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, objavio je Petar Strčić u oit. broju *Dometa.* Među objavljenim dokumentima nalazi se i zapovjest Štaba 4. armije br. 77 od 18. IV 1945.

koji isti dan u »Prijedlogu za dalje operacije OP. br. 23 od 18. aprila«[126] predviđa da njegova 5. brigada forsira Rječinu kod zaseoka Zoretići i usmjeri »svoj napad na Sv. Matej[127] gdje bi se zadržala«.

Četrdeset treća divizija napadala je 19. aprila neprijatelja na položajima Kamenjak (k. 838) i Jasvina (tt. 953), na rokadnoj komunikaciji Kamenjak — Platak. Oko 14 sati smijenile su je jedinice 13. divizije, a ona je upućena na položaje oko Gumanca i Čabarske Police. Njena 3. brigada prebacivala se toga dana u Istru.

U poslijepodnevnim satima 13. divizija ovladala je uz podršku tenkova Jasvinom, a zajedno sa 6. brigadom 19. divizije i Kamenjakom. Neprijatelj se zadržao na liniji Mišac (tt. 449), Hum (k. 395), k. 390, Čavle.

U borbu je 19. divizija uvela, prema zapovijesti od prethodnog dana,[123] 12. brigadu 26. divizije koja je preuzela dio fronte 5. i 6. brigade i uz podršku artiljerijskog diviziona 26. divizije i 2. haubičkog diviziona nastupala glavnim snagama pravcem Klobučina (k. 171), Kneža, Vojskovo (k. 386) u obuhvat Škrljeva, a pomoćnim pravcem Rebar (k. 205), Krasica, Vitoševo radi ovladavanja Škrljevom u bližem zadatku, a zatim grebenom Točila (tt. 359) i Dragom, da očisti Kostrenu. Time je počela neposredna borba za oslobođenje Sušaka.

Uz podršku 4. tenkovskog bataljona 12. brigada ubrzo je svladala otpor neprijatelja na Klobučini (k. 171) i produžila nastupanje prema Vojskovu (k. 386) u obuhvat Škrljeva. Da bi ubrzao ovaj napad, Štab divizije ubacio je u borbu dva bataljona 5. brigade sa zadatkom da izbiju na Veternicu (tt. 368) i Orlac (k. 362), ključne položaje sjeveroistočno od Trsata. Međutim, duž željezničke pruge istočno od Škrljeva neprijatelj je pružao jak otpor, pomognut snažnom artiljerijskom vatrom s položaja iz Kostrene, Sušaka i Rijeke. U kasnim popodnevnim satima počeo je odstupati, pa su 12. brigada i dva bataljona 5. brigade uspjeli da u sumrak ovladaju Kukuljanovom, Škrljevom i Vitoševom.

Četrnaesta brigada sadejstvovala je glavnim snagama sa 12. brigadom i bataljonima 5. brigade i napadala preko Kneža na Učevac (k. 374), koji je poslije snažne artiljerijske i minobacačke pripreme zauzela na juriš. Njena desna kolona prodirala je preko Gradine (k. 359) prema Drenovi (k. 544), izbila na vis Suhi (tt. 548) i na spomenutim visovima zanoćila.[129]

Sutradan 20. aprila jedinice 19. divizije produžile su nastupanje prema zapovijesti od 18. aprila i prema usmenim naređenjima štaba divizije. Na desnom krilu 6. i 14. brigada nastupale su od Podhuma i Čavala prema Jelenju i Turniću (k. 485) sa zadatkom da stvore mostobran na desnoj obali Rječine, a na lijevom da snagama 5. i 12. brigade izbije na Kljun (k. 308) i k. 206 i s tih položaja otpočne borbe za oslobođenje Sušaka.

[126] P. S t r č i ć, *Dokumenti o bitki,* n. dj., str. 98
[127] Danas Viškovo.
[128] P. S t r č i ć, *Dokumenti o bitki,* n. dj., str. 99—100.
[129] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 172—175; *Bojna relacija,* str. 269.

Klana
Studena
Dvori
Borji
630
13.d.
Rječina
Kilovac
Gradišće
Zoretići
6/19.d.
Jelenje
Martinovo
Viškovo
Podkilovac
Mišac
449
Podhum
390
1.i2./43.d.
Kuk
Kus
390
Bela Peša
2/13.d.
Kamenjak
838
1/13.d.
13.d.
902
Svoba
577
6/19.d.
Glavičina
479
Čavle
Dačnje
380
Sufri
548
Dremovi
14/19.d.
Kantrida
5/19.d.
Orlec
Vetornica
368
Trsat
Kukuljanovo
Gačila
339
Škrljevo
Podvežica
Pećine
RIJEKA
SUŠAK
12/26.d.
Bakar
Kostrena
Krasica
Glavičina
Praputnjak
Meja-Gaj
Hreljin
Ružić Selo
Plase
Zastene
Bakarac
Kraljevica
Križišće
Mali Dol
Veli Dol
SV. MARKO
O. KRK
19.d.
LEGENDA
BORBE OD 19. IV 45.
BORBE OD 20. IV 45.
BORBE OD 21. IV 45.

Na desnom je krilu 6. brigada zajedno sa 1. brigadom 13. divizije i uz podršku jednog tenkovskog bataljona, koji je prije podržavao jedinice 11. korpusa, odbacila neprijatelja s položaja Mišac (tt. 449), Hum, Podhum (k. 390) i pred mrak sa dva bataljona prešla Rječinu kod Zoretića i Martinova. Obuhvatnim manevrom 14. brigada napadala je Grobnik. Neprijatelj je s visova iznad Grobnika i uz pomoć artiljerijske vatre iz rajona Rijeke pružao snažan otpor, ali je bio svladan te se u kasnim popodnevnim satima povukao na desnu obalu Rječine i zaposjeo vis Luban (tt. 499).

Uz podršku tenkova 5. brigada je u prijepodnevnim satima izbila na Veternicu (tt. 368), Orlac (k. 362) i Kljun (k. 308) i s tih položaja oko 12,30 sati napada na Trsat. Jakon vatrom iz pješadijskog oružja s položaja Sv. Ana, Trsat (k. 229), Sv. Katarina (na riječkoj strani) i artiljerijskom vatrom iz Rijeke taj je napad zaustavljen. Poslije pripreme i uz jaku podršku artiljerijske i tenkovske vatre brigada je kad se smrklo ponovo prešla u napad i oko 22 sata izvršila opći juriš na Trsat (k. 229) i Sv. Anu. Koristeći se mrakom, jednoj četi uspjelo je da se neopaženo provuče kroz položaje neprijatelja i da na prepad uništi jednu njegovu bateriju tako da je kod protivničkih snaga nastalo povlačenje prema centru grada.

U toku dana 12. brigada svladala je otpor neprijatelja u Kostreni i Dragi. U povlačenju neprijatelj je uspio uništiti obalnu artiljeriju, a srušio je i mostove, obalu i druge vrijedne objekte.[130] Pred mrak je brigada izbila na kosu zapadno od uvale i luke Martinšćica i ugrozila neprijatelja na k. 206.

U Sušaku su Nijemci izgradili više otpornih točaka koje su fortifikacijski uredili za dugotrajnu obranu i nekoliko polažaja za razna artiljerijska oruđa. Također su za obranu uredili više zgrada u raznim dijelovima grada iz kojih su pružali jak otpor u toku čitave noći. Zbog male mogućnosti manevriranja i dobro organizirane protutenkovske obrane tenkovi nisu mogli pružiti jaču podršku pješadiji u uličnim borbama.

Sutradan, 21. aprila u svanuće, 5. i 12. brigada prešle su u napad na preostala uporišta u gradu. Ulične borbe trajale su do 14 sati kada su se ostaci 705. bataljona, koji je s dijelovima 237. divizije i uz snažnu podršku obalne artiljerije iz Rijeke branio Sušak, povukli na desnu obalu Rječine.[131] »S gubitkom Sušaka«, izjavio je jedan oficir toga bataljona, »propao je i 705 posadni bataljon«.[132]

O karakteru i jačini utvrda i žestini borbi koje su vođene za oslobođenje Sušaka svjedoči operativni izvještaj 19. divizije br. 29 od 22. aprila, koji glasi:

> »U toku ova dva dana zauzeti su neprijateljski položaji: k. 206 i Martinšćica, Trsat i Sušak.
>
> Na jako utvrđenim položajima, ukopanim bunkerima u zemlju, izgrađeđenim od armiranog betona, kao i podzemnim tunelima, neprijatelj je pru-

[130] P. S t r č i ć , ***Dokumenti o bitki,*** n. dj., str. 101; ***Bojna relacija,*** str. 184—185. ui p T o m a c i dr., ***Oslobodilački pohod,*** n. dj., str. 184—185; ***Zbornik,*** n. dj., tom XI, knj. 4, str. 347—348.

[132] Od bataljona je ostalo oko 120 ljudi ***(Zbornik,*** n. dj., tom XI, knj. 4, str.

žao vrlo ogorčen otpor. Položaje su branili samo Nijemci, dijelovi 237. divizije i bataljon jurišnih pionira.[133]

S našim jakim prodorom u sam grad, neprijatelj je ispresijecan i to na k. 206 i na rtu Martinšćice potpuno izolovan od svojih drugih dijelova, gdje je iz podzemnih bunkera davao otpor sve do 14 sati 21. o. m., a potom je bio likvidiran, kao i pojedina uporišta (bunkeri) u samom gradu.«[134]

Deveta divizija i Kvarnerski odred oslobodili su 20. i 21. otoke Lošinj i Cres. Veći dio od 1.200 neprijateljskih vojnika, koji su branili otoke, bio je uništen ili zarobljen. Time su stvoreni povoljni uvjeti za prebacivanje snaga na istarski poluotok.

Borbe 19. divizije na desnoj obali Rječine

U popodnevnim satima 20. aprila 6. i 14. brigada 19. divizije izbile su na Rječinu i pred noć je prešle, i to 6. brigada na odsjeku Zoretići — Martinovo, a 14. kod Lukeži. S toga mostobrana odmah su produžili nastupati i uspjele ovladati kotama 514 i 495 (iznad sela Lučići, Saršoni i Skvažići) i visom Luban tt. 499. Gubitak tako važnih položaja jako je zabrinuo komandu 237. divizije koja je, suprotno praksi u dotadašnjim borbama, u toku čitave noći pokušavala da ih uzastopnim jurišima povrati. U zoru 21. aprila Nijemcima je uspjelo da poslije ogorčene borbe zbace dijelove 14. brigade s Lubana, ali su se oni zadržali na kosama istočnije od toga visa. U toku dana, uz jaku podršku artiljerije, pokušavali su povratiti Luban ali bez uspjeha.

Skromni rezultati borbi za visove na desnoj obali Rječine i obostrano veliki gubici bili su povod da štab 19. divizije izmijeni svoju odluku o frontalnom napadu na jako utvrđene položaje. Klanu je 21. aprila oslobodila 13. divizija, potiskujući prema Skalnici 3. bataljon 15. SS policijskog puka. U popodnevnim satima 903. puk 188. divizije izvršio je protunapad i potisnuo dijelove 3. i 2. brigade 13. divizije. Budući da u Štabu divizije još nije bilo pouzdanih podataka o jačini neprijatelja na sektoru Klane, vladalo je uvjerenje da je neprijatelj na tom dijelu fronte nedovoljno organiziran i da taj pravac pruža povoljne uvjete za obuhvat Rijeke i za nastupanje u pravcu Kastva. Za osiguranje toga manevra 19. divizija izdala je 22. aprila zapovijest o pregrupiranju jedinica, i glavne snage divizije koncentrirala na svom desnom krilu, sjevernije od izvora Rječine. Tom je zapoviješću 5. brigada, koja je prethodnog dana vodila borbe za oslobođenje Sušaka, dobila zadatak da se prikupi na prostor Bajte, Mavrinci, Cernik i nastupa južno od Klane prema prostoru sela Breza — Ravni — Zrinjski (k. 455), sa zadatkom da uz potporu 1. brdskog artiljerijskog diviziona prodire u pravcu Kastva; 6. brigada sa 2. haubičkim divizionom dobila je zadatak da se probije sjeverno od izvora Rječine i preko sela Studena, Nedići (k. 505), Marišćina nadire u pravcu Rijeke i ovlada njome; 14. brigada preuzela je položaje na li-

[133] Bataljon jurišnih pionira je 705. posadni bataljon.

[134] P. S t r č i ć, *Dokumenti o bitki,* n. dj., str. 104.

jevoj obali Rječine.[135] To znači da je zadatak divizije ostao isti, samo su izmijenjeni pravci nastupanja — manevra.

Peta i Šesta brigada napale su 23. aprila zadanim pravcima i iznad izvora Rječine na kotama 611 i 606 sukobile se s jakim snagama neprijatelja. Uz podršku artiljerije uspjele su ih zauzeti, ali ih je neprijatelj protunapadom povratio.

Ujutro 24. aprila 237. divizija je, da bi poduprla napad 188. divizije u širem rajonu Klane, prešla u napad i do 6,30 sati uspjela prijeći 'na lijevu obalu Rječine i ovladati Pašcem (k. 230), k. 224 i k. 385. Nešto kasnije 14. brigada angažirala je bataljon iz rezerve i uz podršku 4. tenkovskog bataljona odbacila neprijatelja sa zauzetih položaja, nanijela mu znatne gubitke i goneći ga, prešla na desnu obalu Rječine i zaposjela Lopaču (k. 349).[136]

Slijedeća dva dana, 25. i 26. aprila, nije bilo značajnijih borbi ni pomicanja fronte na Rječini. Devetnaesta divizija je 27. aprila uz podršku pet artiljerijskih diviziona i najgušće koncentracije vatre na riječkoj fronti napala greben Kopicu i visove na desnoj obali Rječine od Židovja (tt. 660) do iznad Grohova (k. 462). Poslije žestokih borbi uspjelo im je ovladati k. 601 (jugoistočno od Studena), k. 495 i tt. 499 (Luban). Sutradan su nastavljene borbe za pojedine visove na Kopici, koje su Nijemci uporno branili. U toku 29. i 30. aprila vodila se borba na istim položajima, posebno za kote 514 (iznad sela Lučići) i 462 (istočno od sela Podbreg), ali bez većeg pomicanja fronte.

Ni obuhvatni manevar 19. divizije nije urodio plodom. Njene su se jedinice sukobile s glavninom 237. divizije i borbenom grupom »Rijeka«, koje su imale snažnu podršku artiljerije. Te su snage uspjele suzbiti ambiciozne planove 19. divizije i onemogućiti njen prodor prema Kastvu i upad u Rijeku sa sjevera. Međutim, upornošću i žestinom borbi 19. divizija uspjela je ovladati dominantnim visovima na desnoj obali Rječine i znatno narušiti sistem obrane 237. divizije, vezujući za sebe vrlo jake njemačke snage. Žestina tih borbi može se ocijeniti po dnevnom borbenom izvještaju 19. divizije od 29. aprila, iz kojega se vidi da su toga dana Nijemci bezuspješno napadali na Luban (tt. 499), da su jedinice 19. divizije zauzele k. 514 i k. 495 i da su s tih položaja prešle u napad na sela Lučići, Saršoni i Skvažići, iz kojih je neprijatelj pružao snažan otpor. U izvještaju se dalje kaže:

> »Općenito i pored naše jake vatre i osjetnih gubitaka koje neprijatelj trpi, njegov otpor je ogorčen i borbe su krvave. Njegova tvrdoglava upornost najbolje se ogleda u tome da naše tenkove dočekuje na bliska odstojanja, a zatim ih tuče iz pancer-fausta ,tako da je jedan tenk oštećen ostao na položaju.«[137]

Vjerojatno je 19. divizija mogla postići i više da nije u dva maha pregrupirala svoje snage i tako olako ispustila položaje na Lubanu za račun obuhvatnog manevra. Taj je manevar izvršen pod pretpostavkom da je ne-

[135] Isto, str. 105.
[136] Isto, str. 106.
[137] Isto, str. 110 i 111.

prijatelj sjeverno od izvora Rječine slab i da će naše jedinice održati Klanu. U promijenjenim okolnostima, kada je pristigla na ovaj dio fronte jaka 188. divizija, ni koncentracija jakih snaga nije urodila plodom. Radi toga se 19. divizija morala ponovo grupirati i ponovo u frontalnim borbama osvajati Luban i druge visove na desnoj obali Rječine. Naravno, borbe na desnom krilu i u centru borbenog poretka išle su na štetu borbi na lijevom krilu, na području Rijeke, jer nije bilo toliko snaga da se odlučnije napada na više pravaca.

Borbe na centralnom dijelu fronte 4. armije

Tek što su jedinice 19. divizije 20. aprila izbile na Rječinu, Štab 4. armije primio je od Generalštaba naređenje br. 41 ovoga sadržaja:

»1. Opća situacija neminovno zahtijeva Vaše brže nadiranje prema Trstu. Radi toga ponovno[138] stavljamo pod Vašu komandu 29. diviziju. Hitno Vam je upućujemo od Bihaća. Uhvatite vezu s njome.

2. Naredili smo Slovencima da IX korpus orijentišu ka jugu i Trstu i da lako pokretne dijelove diriguju u rajonu Trsta da bi mogli u ovaj grad što prije upasti.

3. Vi sa vaše strane dirigujte lake dijelove u rajonu Trsta da bi i oni mogli svakog trenutka upasti u grad.«[139]

Generalštab je imao razloga da požuruje nastupanje 4. armije prema Trstu. Tih je dana savezn ička ofenziva u Italiji bila u punom jeku. Gotska utvrđena linija bila je probijena, a komandant njemačkih snaga upravo je 20. aprila naredio opće povlačenje svojih snaga s Gotske linije iza rijeke Po.[140] Računalo se s tim da su anglo-američke snage u Italiji bile izrazito nadmoćne (naročito u tehnici) nad njemačkima, te se očekivalo njihovo brzo nastupanje i skoro izbijanje na Soču i u Trst.[141]

[138] Za vrijeme napada na Mostar 29. divizija bila je pod komandom 8. korpusa.

[139] P. S t r č i ć, *Dokumenti o bitki,* n. dj., str. 102.

[140] Savezn ička ofenziva na Gotsku liniiu u sjevernoj Italiji počela je 9. aprila dvosatnom pripremom iz 825 teških i 1.000 srednjih bombardera. Poslije toga počela je u večernjim satima artiljerijska priprema sa 1.500 artiljerijskih oruđa. 10. aprila, poslije petosatne artiljerijske pripreme, počeo je napad pješadije i tenkova 8. britanske armije. U desetodnevnim borbama njemačke snage u centru i na lijevom krilu bile su potpuno razbijene. 21. aprila oslobođena je Bologna, a već sutradan izbile su savezn ičke jedinice na rijeku Po. U dvotjednim borbama saveznici su ubili 5.000, ranili 27.000 i zarobili oko 200.000 Nijemaca. Sve teško oružje koje nisu uspjeli uništiti morali su napustiti. Za mali dio tenkova i drugih vozila koia su prebacili preko rijeke Po nedostajalo im je goriva, što je znatno umanjilo otnor njihovih jedinica iza ri'eke, tako da su je savezn ičke divizije brzo prešle i 25. aprila izbile pred Veronu, ne nailazeći na ozbiljniji otpor neprijatelja.

[141] Ukupno brojno stanje savezn ičkih snaga u Italiii iznosilo je uoči ofenzive oko 1,500.000 vo'nika (od tosa u sastavu 5. američke i 8. britanske armije 616.000) prema 600.000 (od toga 440.000 njemačkih) na njemačkoj strani. U artiljerijskim oruđima odnos ie bio 3.000 orema 1.000, u tenkovima 3.100 prema 200 (15:1), u avionima ^ 000 nrema 60 (83:1) itd. (Vidi: *Drupj svjetski rat,* V knj., Beograd 1970, str. 358—365).

a) Borbe 13. i 43. divizije (prvi boj za Klanu)

Zapoviješću br. 77 od 18. aprila Štab 4. armije utvrdio je konture manevra jedinicama za proboj neprijateljskih položaja na Rječini i na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici. Najjača grupacija od tri divizije (43, 13. i 26) bila je usmjerena pravcem Grobničko polje — Klana — Podgrad — Trst. Konture toga manevra počele su se ocrtavati već 19. aprila, kada su 43. diviziju kod Kamenjaka smijenile jedinice 13. divizije, a ona je preko Platka krenula put Gumanca. Već sutradan bila je u popodnevnim satima na položaje prema Klani upućena i 13. divizija sa zadatkom da je oslobodi od neprijatelja. Zadatak je uspješno izvršen 21. aprila, kada je sa 3. brigadom izbila na Suho (tt. 760), a sa 2. brigadom na k. 689, k. 643 i k. 583, s kojih su položaja, uz potporu tenkovskog bataljona, produžile nastupanje, oslobodile Klanu i visove koji njome dominiraju (Kukulj k. 705, k. 727 i k. 663).[142] Toga dana je 3. brigada 43. divizije nastavila prodiranje u Istru i s jednim bataljonom stigla do Vcprinca. U toku noći 20/21. aprila, prilikom prelaska ceste Rijeka — Trst, bataljon je napao dva neprijateljska kamiona i zarobio 2 oficira i 2 podoficira,[143] 1. brigada odbila je napade neprijatelja na položaje kod Gumanca, dok se 2. brigada pripremala za napad na Čabarsku Policu.[144]

Pred frontom 13. i 43. divizije neprijatelj nije bio ni dovoljno jak ni dovoljno aktivan, jer su Klanu dotle branili slabiji neprijateljski dijelovi. Tu je identificiran 3. bataljon 15. SS policijskog puka i, nešto sjevernije, jedan bataljon »pancergrenadira«. Napad 13. divizije zatiče u Klani i ostatke 392. divizije, njene boračke i neboračke dijelove, koji su se toga dana baš preformirali u nove boračke jedinice u sklopu već pomenute grupe »Raindl«, pri čemu su izdvojeni već sasvim malobrojni »legionari« hrvatske narodnosti da budu upućeni u Zagreb. Pod pritiskom 13. divizije sva posada Klane naglo je odstupila prema Skalnici«.[145]

Neprijatelj je još prije ocijenio namjere 4. armije da probije frontu na Rječini i na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici i uputi svoje snage u Trst, te je na vrijeme pokrenuo 188. diviziju, tada vjerojatno najbrojniju (oko 15.000) i najbolju diviziju na talijanskoj i jugoslavenskoj fronti. U popodnevnim satima 21. aprila 903. puk te divizije nalazio se u pokretu prema Klani. U Skalnici je prihvatio dijelove u odstupanju i u protunapadu odbacio 3. brigadu 13. divizije s položaja na k. 663, k. 727, k. 705 i iz Klane,[1115] tako da se brigada zadržala na Drnovu k. 695 i na zapadnim padinama Širokog rta. Napad na 2. brigadu nije uspio; ona se održala na visovima jugoistočno od Klane. Klana je bila pod vatrom jedinica 13. divizije, te se u njoj neprijatelj nije zadržao, ali je za naše snage bila izgubljena.

[142] **P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 184.**
[143] ***Bojna relacija,* str. 271.**
[144] **P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 183.**
[143] **Isto, str. 184.**
[146] **U Klani su Nijemci zatekli jednu četu tenkova u vrijeme popune gorivom i municijom. Budući da nisu bili zaštićeni pješadijom, Nijemcima je uspjelo da jedan tenk unište i jedan oštete.**

U Štabu 4. armije bili su iznenađeni takvim razvojem događaja na pravcu kojim su usmjerene njegove glavne snage. Ali još nije bilo dovoljno elemenata da se realno procijene nastale promjene do kojih je tom intervencijom došlo. Toga dana Štab 4. armije nije izdao pismenu zapovijest, već je usmeno naredio Štabu 11. korpusa (a ovaj Štabu 13. divizije) »da po svaku cijenu oslobodi Klanu«.[147] Naređenjem br. 88 dao je nalog 26. diviziji da uputi jednu brigadu u Klanu sa zadatkom da »spriječi neprijateljske protunapade i omogući daljnje prodiranje jedinica 13. divizije«.[148]

Štab 13. divizije brzo je reagirao na dobiveno naređenje i još u toku noći 21/22. aprila jedan bataljon 1. brigade, koja je bila u rezervi, usmjerio na Kukulj (k. 707) i visove iznad sela Lazi. Glavnina brigade izvršila je sutradan pokret prema Grmadi (k. 936) i Plišu (tt. 932), odakle je trebalo da napadne na Klanu i Skalnicu. Treća brigada ostala je na Drnovu (k. 695) i na zapadnim padinama Širokog rta, a 2. brigada upućena je na položaje kod Trstenika (tt. 1243) i Željeznih vrata (. 1247), sa zadatkom da zaštiti desni bok divizije.

Poslije podne 22. aprila neprijatelj je svojim 902. pukom izvršio protunapada na dijelu fronte Kukulj (k. 705 — Liščić (tt. 884), potisnuo 1. brigadu i zauzeo Plešišće (k. 785) i Matnišće (k. 727). Na zavoju puta u rajonu Ovčje vodila se borba prsa o prsa, u kojoj je 1. brigada uspjela zadržati neprijatelja na položajima k. 620 i Suho (tt. 760). Treća brigada zadržala se na Širokom rtu. Uvečer 22. aprila 13. divizija nalazila se na položajima: Trstenik (tt. 1243), Željezna vrata (k. 1247), k. 620, Suho (tt. 760), Široki Rt.[149] Tako je završen prvi boj za Klanu, poznat u vojnoj literaturi, kao uvod u velike borbe, tzv. drugi boj za Klanu koji će početi 24. aprila.

b) Uvođenje u borbu 26. divizije (drugi boj za Klanu)

Štab 4. armije naredio je 22. aprila zapovješću br. 90[150] 26. diviziji:

»Najhitnije prikupiti snage i u sađejstvu sa XII divizijom očistiti prostoriju Klana i nastaviti nadiranje općim pravcem Klana — Lipa — Šapjane — Kaštelnovo[151].«

Istom zapovješću naređeno je 13. diviziji da nastupa pravcem Gumance — Žabice — Ilirska Bistrica radi zauzimanja Ilirske Bistrice, a 43. diviziji da se s lakim naoružanjem provuče kroz neprijateljski raspored i nadire u pravcu Trsta.

Uoči napada na vanjsku obranu Rijeke, 16. aprila, 26. divizija bila je određena da kao drugi ešelon armije nastupa za 19. divizijom, s tim da se prethodno angažira u oslobođenju otoka Krka. Upravo to njeno angažiranje

147 P. T o m a c i dr., n. dj., str. 189.
148 AVII, k. 1.103, dok. br. 21/1.
149 P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 191.
150 *Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 351.
151 Danas Podgrad.

bilo jc razlog što se nije mogla na vrijeme prikupiti i angažirali u pravom momentu i na pravom mjestu. Toga je dana 9. divizija s glavninom snaga bila na otoku Rabu i oko Jablanca, a 26. divizija s glavninom oko Senja. Potreba da se očiste otoci od neprijatelja i oslobode kopnene i pomorske veze s pozadinom objektivno je postojala, ali su taj zadatak pouzdano mogle izvršiti snage 9. divizije i Kvarnerskog odreda, bez angažiranja 26. divizije. Neprijateljske snage na otocima Krku, Lošinju i Cresu bile su dosta skromne i rasute po pojedinim međusobno dosta udaljenim uporištima, bez mogućnosti međusobne pomoći, te su se mogle pojedinačno tući. S druge strane, brodskog prostora nije bilo da bi se istovremeno angažirale 9. i 26. divizija, tako da je 9. divizija morala čekati da se 26. prebaci na otok Krk i natrag, da bi ona mogla stupiti u akciju.

U konkretnoj situaciji bilo bi oportunije da su 9. divizija i Kvarnerski odred nastavili započeto čišćenje otoka, a da se 26. divizija kretala iza fronte 19. divizije. Njeno se angažiranje moglo očekivati 21. aprila na istom pravcu na koji je upućena kasnije, tj. Grobničko polje — Klana — Šapjane — Podgrad. Da se to dogodilo, ona bi svakako ovladala položajima oko Klane i sjeverno od izvora Rječine i na njima dočekala protunapad 188. divizije, što bi za nju bilo znatno povoljnije. Također se moglo očekivati da bi za sobom povukla i snage 19. divizije da čvrsto zasjednu na dominantne visove zapadno od Rječine, što bi bitno izmijenilo situaciju na ovom dijelu fronta. Snage NOV našle bi se na ključnim položajima, ovladale bi cestom Rijeka — Klana i ozbiljno bi ugrozile cestu Rijeka — Trst, što bi moglo utjecati na brže raščišćavanje situacije na riječkoj fronti.

Kada su se jedinice 4. armije pokrenule u duhu primljene zapovijesti od 22. aprila, u Štab 4. armije stigla je depeša Vrhovnog komandanta kojom je odobrio plan operacije armije, uz napomenu da bi desna kolona morala biti jača, da treba što prije ovladati prostorom Lož — Ilirska Bistrica — Gomila — Veljun, da bi već tada manevar lako pokretnim snagama između Snježnika i Pivke dao dobre rezultate.

Drugi put u dva dana Vrhovna komanda intervenirala je da 4. armija ojača desno krilo i da brže prodire sjeverno od Snježnika. Radi toga ju je pojačala 29. divizijom a 7. korpus uputila na prostor Stari Trg — Kočevje, da štiti desni bok armije. Uvjeti za takav manevar postojali su, jer su neprijateljske snage koje su zatvarale pravac Prezid — Mašun — Ilirska Bistrica, bile neuporedivo slabije od snaga raspoređenih između Snježnika i mora. Ipak je Štab 4. armije ostao pri svojoj odluci da angažiranjem najjačih snaga probije neprijateljsku frontu u centru, u rajonu Klane.

U popodnevnim satima 23. aprila 3. brigada (prekomorska) 26. divizije smijenila je 3 brigadu 13. divizije. Da bi zaustavila neprijateljsko nadiranje s položaja k. 822 i k. 689, odmah je stupila u borbu. O rasporedu neprijatelja pred frontom 26. divizije još se ništa pouzdano nije znalo. Izviđačka i obavještajna služba 4. armije i 11. korpusa ni poslije tri dana borbi protiv 188. divizije nisu znale o njenu angažiranju na riječkoj fronti.[102] To

[152] Prema ratnom dnevniku Marka Drinkovića i njegova osobnog kazivanja autoru, Štab 4. armije na vrijeme je uočio nedostatak borbenih i izviđačko-obavje-

se jasno vidi iz zapovijesti br. 23 Štaba 26. divizije od 23. aprila 1945, u kojoj su o neprijateljskim jedinicama pred frontom divizije dati ovi podaci:

»Prema prikupljenim podacima na sektoru Klane (Clane) nalaze se 3. bataljon 15. SS policijske regimente sa 4 čete, svaka četa oko 120 ljudi. Osim ovih ima talijanskih fašista i četnika, svega oko 700—900 ljudi, sa slijedećim naoružanjem: 3 flaka, 3 laka i 3 teška bacača i jedna blinda. Ostalo naoružanje pješadijsko.«[153]

Njemačka 188. divizija prebacila se iz šireg rajona Trsta neopaženo od snaga NOV-e na položaje istočno od Ilirske Bistrice između 16. i 19. aprila. Dakle, dileme oko upotrebe 188. divizije nisu postojale na njemačkoj strani. Čim su jedinice 4. armije počele prilaziti Rijeci, 97. korpus grupirao je svoje glavne snage na prostoru između Snježnika i mora, odlučan da istraje u obrani Rječine i stare jugoslavensko-tralijanske granice. Kada su ti položaji 21. aprila upadom 13. divizije u Klanu ugroženi, 97. korpus odmah je intervenirao i 188. diviziji postavio zadatak da odbaci snage divizije iz Klane prema Gorskom kotaru i da preko Grobničkog polja izbije na bakarski zaljev i izvrši obuhvat jedinica 19. divizije na lijevoj obali Rječine. Taj je napad imao početi 23. aprila, ali je zbog priprema bio odložen dan kasnije.

Istovremeno su 24. aprila pošle u napad, ne znajući jedna za drugu, dvije najjače protivničke divizije — 188. njemačka i 26. divizija 4. armije. Na ispresijecanom i pošumljenom terenu istočno od Klane u ranim jutarnjim satima počele su teške borbe dvaju, po upornosti i borbenosti velikih protivnika. U tom susretnom boju prve uspjehe postigla je 26. divizija. Njene 3. i 1. brigada, potpomognute 3. brdskim motoriziranim divizionom i 3. tenkovskim bataljonom, potisnule su Nijemce; 3 brigada uspjela je ovladati položajima Suho tt. 760 i k. 689 i desnim krilom izbiti do istočnih

štajnih jedinica iza stare jugoslavensko-talijanske granice, pa je u vezi s tim 7. aprila, u vrijeme borbi u zapadnoj Lici, naredio da se na taj teren ubaci jedna izviđačka četa. Četa od 120 boraca bila je formirana od izviđača 43. divizije, 11. korpusa i Glavnog štaba Hfvatske. Pod komandom Marka Drinkovića, obavještajnog oficira 43. divizije, krenula je preko Delnica i Crnog Luga na Pakleno k. 1303 i dalje do punkta u Kastavštini (šuma Lužina). Noću 17/18. aprila prebacila se na Učku i uhvatila vezu s Riječkim vojnim područje. Raspolagala je radio-stanicom i održavala je vezu sa 11. korpusom. Imala je zadatak da osigura mostobran za 9. diviziju i do njena iskrcavanja na kopno zadržavala se na južnim padinama Učke, da bi se kasnije uputila s njenim jedinicama do Motovuna, odakle je djelovala samostalno.

Izviđačke su se jedinice redovito koristile namjenski, za prikupljanje podataka, za hvatanje kurira i oficira za vezu, za nasilna izviđanja i slične radnje. Bilo bi korisnije da je i ova četa, kada je prešla granicu, krenula po vodovima u više pravaca, posebno na pravac Trst — Rijeka i prema Ilirskoj Bistrici. Kao borbena jedinica bila je preslaba da osigura mostobran diviziji i uopće za samostalno izvođenje krupnijih akcija, dok je kao izviđačka jedinica bila dovoljno jaka da osmotri, zarobi neprijateljsku patrolu, prikupi podatke i blagovremeno javi za dolazak 188. divizije na riječku frontu.

[153] AVII, k. 1.103, dok. br. 15—8/3.

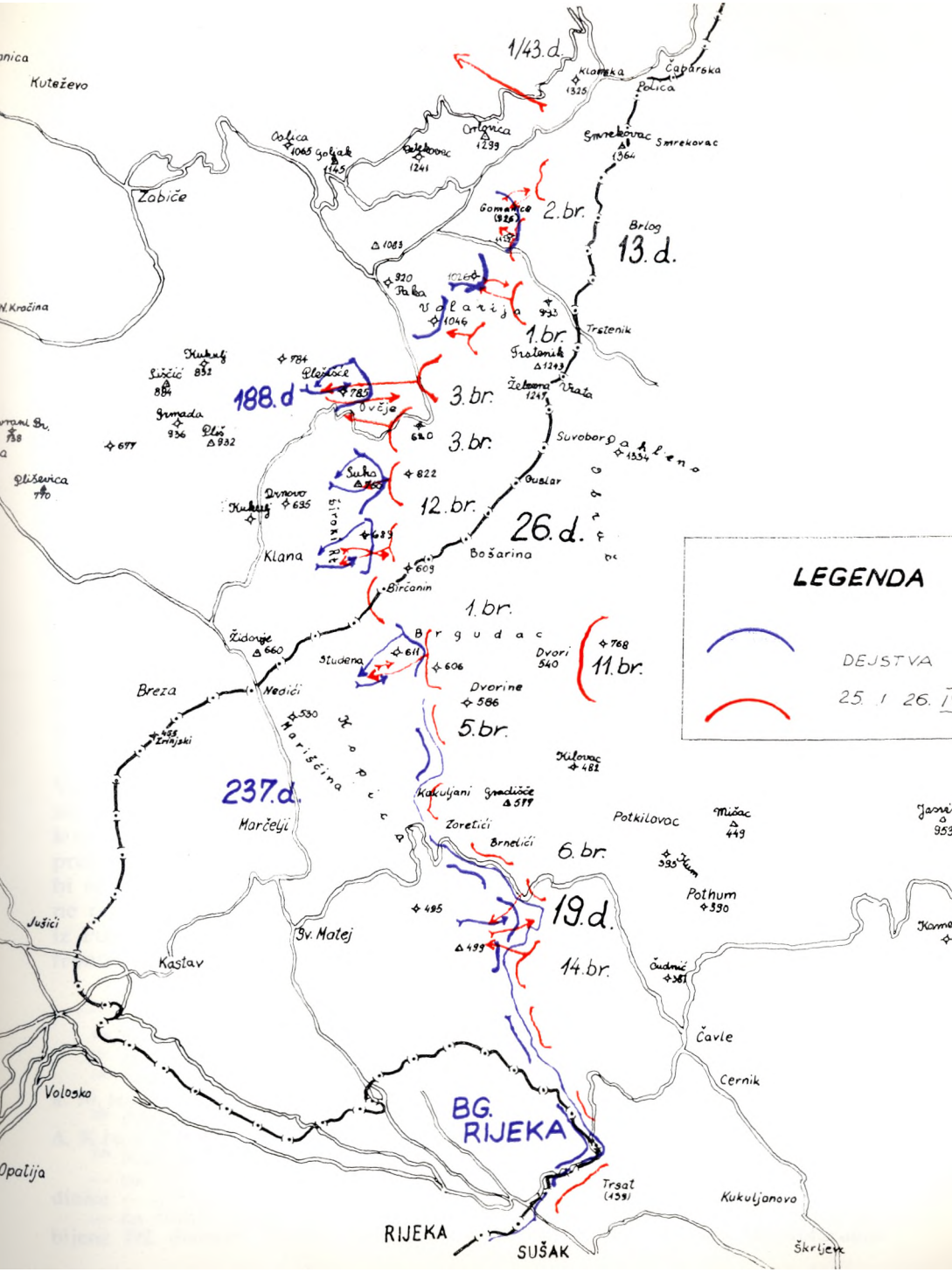

LEGENDA
DEJSTVA
25. I 26. I
1/43.d.
2.br.
13.d.
1.br.
188.d
3.br.
3.br.
12.br.
26.d.
1.br.
11.br.
5.br.
237.d.
6.br.
19.d.
14.br.
BG. RIJEKA
Kuteževo
Zabiče
Klanska
Čabarska
Polica
Smrekovac
Brlog
Trstenik
Vrata
Suvobor
Ouslar
Bošarina
Klana
Birčanin
Brgudac
Studena
Dvori
Dvorine
Breza
Nedići
Marčelji
Kukuljani
Zoretići
Brnelići
Potkilovac
Pothum
Čudnić
Čavle
Cernik
Kastav
Sv. Matej
Jušići
Volosko
Opatija
Trsat
Kukuljanovo
RIJEKA
SUŠAK
Škrljevo

kuća Klane, a lijevim zaposjesti vojne kasarne; 1. brigada podišla je k. 643, k. 583 i tt. 660, ali ih nije uspjela zaposjesti.

Poslije podne neprijatelj je uveo u borbu svježe snage i uz podršku jake artiljerijske i minobacačke vatre krenuo u odlučan protunapad. U gustoj šumi istočno od Klane i oko vojnih kasarni razvila se oštra borba puna svakojakih obrata, u kojoj su Nijemci uspjeli potisnuti jedinice 1. i 3. brigade i ovladati položajima k. 611 (iznad izvora Rječine), k. 672, k. 689 i tt. 760 (Suho). S tih su položaja produžili nastupanje, ali su zaustavljeni u oštroj borbi uz obostrano velike gubitke.[154]

I na dijelu fronte 13. divizije 24. aprila vodila, se žestoka borba u rajonu Volarije. U napad su oko 11 sati prve pošle jedinice 13. divizije, a Nijemci su uzvratili protunapadom. Poslije oštrih sudara protivnici su oko 21 sat bili prisiljeni da se vrate na polazne položaje.[155]

Naredna 4 dana komandant 188. divizije general-lajtnant V. Köslin[156] ponavljao je uzastopno jedno te isto naređenje: razbiti i odbaciti neprijateljske snage prema Gorskom kotaru i izbiti urajon Grobničkog polja, radi udara u bok snagama na lijevoj obali Rječine. Za to vrijeme, danju i noću, smjenjivali su se napadi i protunapadi, a mnogi su položaji nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. Snage 26. i 13. divizije pružale su žestok otpor i svaki napad Nijemaca kažnjavale protunapadom. I same su mnogo puta napadale pojedine jedinice ili čitavu frontu.[157]

Na pošumljenim terenima istočno od Klane uspostavljena je ravnoteža; nijedna strana nije mogla ostvariti planirane namjere, ali je onemogućila drugoj da uspije u svojim namjerama. To je više odgovaralo jedinicama 4. armije nego njemačkim snagama jer one, izuzev 24. aprila, konačno rješenje sukoba nisu tražile na ovom dijelu fortne.

Poslije sudara 188. i 26. divizije istočno od Klane u Štabu 97. korpusa i Vrhovnoj komandi za Jugoistok procijenili su da se 4. armija po svaku cijenu želi probiti preko Klane i Podgrada u Trst. Da bi to spriječili, Vrhovni komandant Jugoistoka generalpukovnik Lohr, kojemu je 25. aprila službeno pretpočinjen 97. korpus, naredio je da se Pula brani slabijim snagama, koje bi se u slučaju potrebe mogle evakuirati i morskim putem. Jedine operativne rezerve 97. korpusa — 1047. puk i dva diviziona 237. artiljerijskog puka iz Pule a nešto kasnije i 499. bataljon iz Pazina — privukao je na riječku frontu.[153] Bokovi i pozadina 97. korpusa do te mjere ostali su nezaštićeni

[154] R. B u t o r o v i ć — A. K l u n, *Tretja prekomorska,* n. dj., str. 254—256.
[155] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 200.
[156] Izjava general-pukovnika Löhra na saslušavanju poslije zarobljavanja (AVII, k. 70, fas. 1, dok. 1).
[157] Pojedinosti o borbama u širem rajonu klane vidi: R. B u t o r o v i ć — A. K l u n, *Tretja prekomorska,* n. dj., str. 248—282.
[158] Na središnjem dijelu fronte bile su angažirane ove neprijateljske snage:
— na fronti između Gomanjca i Marčelja nepotpuna 188. divizija i druge jedinice — u svemu 11 bataljona pješadije i 2 diviziona 1088. artiljerijskog puka;
— na fronti između sela Marčelji i mora nepotpuna 237. divizija, ostaci razbijene 392. divizije (ukupno 1500 ljudi), i borbena grupa »Rijeka« (Kampfgruppe

da su jedinice 4. armije poslije proboja fronte na krilima i upada u operativnu dubinu imale veliku slobodu manevra.

Da bi neprijatelja zavarali da se žele probiti u centru, 19. 26. i 13. divizija stalnim napadima i protunapadima angažirali su i crple glavne snage protivnika. Na taj su način jedinicama na krilima omogućile da se probijaju zadanim pravcima.

U posljednjoj fazi borbe, kada su obje strane bile previše zamorene i desetkovane gubicima, umjesto žestokih napada i protunapada protivnici su počeli primjenjivati taktiku iznuravanja, koja se sastojala iz čestih, dnevnih i noćnih, lokalnih napada na pojedina uporišta, ubacivanja u pozadinu i napada iz pozadine manjim jedinicama. Pošumljen teren omogućavao je manevar te vrsti. Takvu je taktiku preporučio Štab 26. divizije u osvrtu br. 33 od 28. aprila u kojem, pored ostalog, stoji:

> »Udarnim grupama poduzimati stalne napade na neprijateljske položaje i neprestano ga uznemiravati da mu se nanesu što veći gubici. Potrebna je neprestana aktivnost bez obzira na umor i vremenske prilike. Uložiti maksimum napora i založiti sve da ispunimo naš zadatak, koji nije samo vojničkog već i političkog značaja [.. .]«.[159]

Proboj fronte i okruženje glavnih snaga 97. korpusa

Uvođenje u borbu 26. divizije nije izmijenio situaciju na centralnom dijelu fronta. U dnevnom izvještaju 26. divizije br. 25 od 25. aprila konstatirano je da je ispred njene fronte stigla čitava 188. njemačka divizija. To su bili prvi pouzdani podaci o prisustvu ove jake divizije na riječkoj fronti.[160] U nastaloj situaciji Štab 4. armije ocijenio je da bi dalje inzistiranje na proboju neprijateljske fronte u centru značilo gubitak u vremenu te je u skladu s ranijim usmjerenjima jedinica noću 24/25. aprila donio odluku da ojača desno krilo armije, što je odgovaralo više puta ponavljanim naređenjem Vrhovne komande JA i maršala Tita osobno.[161] Vremena za veća prestrojavanja nije bilo. Zbog toga je Štab Armije odlučio da 20. diviziju, koja je 23. aprila jednim dijelom snaga gotovo bez otpora izbila u rajon Mašuna, ojača 11. brigadom (bez jednog bataljona, koji je ostao u rezervi divizije) 26. divizije, sa dva bataljona tenkova, jednom brdskom motoriziranom baterijom i jednom protutenkovskom motoriziranom baterijom. Naredio je

»Fiume«) sastavljena od razbijenog 705. bataljona (ostalo svega oko 120' ljudi), razbijenog 1209. bataljona (ostalo oko 300 ljudi), zatim od ostataka bataljona Brandenburg i više artiljerijskih baterija — u svemu oko 1.600 ljudi i 44 topa. Svega je na ovom dijelu fronte bilo oko 12 bataljona pješadije i 15 artiljerijskih baterija.

Navedenim snagama treba dodati 1047. pješadijski puk, 499. bataljon i dva diviziona 237. artiljerijskog puka 237. divizije. Usp. AVII, k. 70, fase. 1, dok. 1/1; *Bojna relacija,* str. 207 i 208; *Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 348.

159 AVII, k. 1.103, dok. br. 28—1/1.

160 *Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 392.

161 Posebno je značajna depeša Vrhovnog komandanta od 22. aprila u kojoj inzistira na upućivanju snaga preko Mašuna.

da se ojačanja odmah upute na zadatak. Dvadeset devetoj diviziji naredio je da jednu brigadu odmah prebaci kamionima na prostor Kozarišće — Stari Trg da smijeni 9. brigadu 20. divizije, kako bi se ova mogla pridružiti ostalim divizijskim snagama. Čitava 29. divizija pokrenuta je naprijed da štiti desni bok 4. armije.[162] Također je odlučeno da se uz 43. diviziju u pozadinu fronta Nijemaca uputi i 3. prekomorska brigada 26. divizije.[163]

Taj manevar snagama 4. armije odlučio je dalji tok riječke bitke. U trenutku kada 97. korpus skoro sve raspoložive snage grupira u centar borbenog poretka i u njemu traži rješenje bitke, 4. armija izdvaja odatle dio snaga za obuhvatni manevar i stiče odlučujuću prednost ne samo u riječkoj bici nego i u čitavoj tršćanskoj operaciji.

U vremenu između 20. i 26. aprila 20. divizija razbila je slabe njemačko-četničke snage na pravcima nastupanja svojih jedinica. Pred njenom frontom, s obje strane rijeke Čabranke i dalje prema Cerkničkom polju, Mašunu i Knežaku branila su se »dva puka Nedićevaca (1. i 5), Jevđevićevi četnici, 3 bataljon 9. SS policijskog puka, 1088. inžinjerijski bataljon 188. divizije, 4. građevinski bataljon, jedna tenkovska jedinica od 10 tenkova i još neke pionirske čete koje je neprijatelj užurbano privukao. Utvrđena uporišta imao je u Koritnici, Knežaku, Postojni, Sent Petru i na Milonji«.[164]

Kada su se pojavile jedinice 4. armije na lijevom krilu 97. korpusa, general Löhr naredio je Srpskom dobrovoljačkom korpusu da se prikupi u rajon Novi Lazi — Banja Loka. Dodijelio mu je potreban broj vozila i jednu radio-stanicu i postavio zadatak da se prebaci do Delnica, sa ciljem da nastupa pravcima Lokve — Mrzla Vodica i Lokve — Fužine — Zlobin, tj. da udari u bok i leđa glavnim snagama 4. armije. Prema Löhrovu svjedočanstvu, Srpski dobrovoljački korpus sporo je napredovao, oskudijevao je u sredstvima, nije imao volje za tu akciju i nije uhvatio vezu sa 97. korpusom, pa je 20. divizija dolinom čabranke zaobišla njegov bok i uskoro mu ugrozila pozadinu.[165]

Prodor jedinica 4. armije sjeverno od Snežnika izazvao je pometnju kod neprijatelja. U želji da zatvori nastalu pukotinu, tri dana uzastopno napadao je iz rajona Koritnice u pravcu Mašuna sa 400—500 vojnika i desetak lakih tenkova, ali je sva tri dana bio odbijen sa znatnim gubicima. Ovaj dio neprijateljske fronte definitivno je 27. aprila probijen; 20. divizija oslobodila je Koritnicu i Knežak, a pred večer i Pivku (St. Peter) na desnom, a sela Šembije i Prem na lijevom krilu.

Sutradan 28. aprila, kada se 20. divizija pripremala da izvrši napad na Ilirsku Bistricu i jako uporište Milonju (tt. 1098), neprijatelj je s oko 600 ljudi i 7 tenkova iz Ilirske Bistrice izvršio napad prema Knežaku, koji je

[162] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* str. 205.

[163] Naređenje o ubacivanju 3. brigade izdato je komandantu usmeno. Pojedinosti o tome vidi u knjizi: R. B u t o r o v i ć — A. K 1 u n, *Tretja prekomorska,* n. dj., str. 256—262.

[164] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. d j., str. 199—200.

[165] Vidi bilješku broj 156.

prethodnog dana napustio, i upornom borbom uspio se probiti u jedan dio sela. Međutim, Štab 20. divizije ignorirao je ovaj djelomičan uspjeh neprijatelja i svoje glavne snage uputio na Ilirsku Bistricu, a dio snaga na jako utvrđeno uporište Milonju.[166] Ispad neprijateljskih snaga iz Ilirske Bistrice prema Knežaku dobro mu je došao jer je oslabio otpornost toga garnizona. Tako su se dvije neprijateljske kolone mimoišle; išle su k planiranom cilju, ne obazirući se jedna na drugu. Jedinice 20. divizije napale su sa dvije kolone Milonju, a sa tri Ilirsku Bistricu. Neprijatelj je najprije napustio Milonju, a odmah zatim i Ilirsku Bistricu i povukao se prema selu Jelšane. Bataljoni 8. i 10. brigade 20. divizije i 4. bataljon 11. brigade 26. divizije, uz podršku tenkova, protjerali su neprijatelja iz dvaju važnih uporišta i nastavili ga goniti prema zapadu i jugu. Naglo odstupivši, neprijatelj je u Ilirskoj Bistrici ostavio velike količine ratnog amterijala.[167] Za to vrijeme napadala je 9. brigada preko Žeje Postojnu, koju je djelomično oslobodila.

Uvečer toga dana zatekla se 20. divizija u ovakvu rasporedu: 9. brigada i 4. tenkovski bataljon u rajonu Postojne; 10. brigada sa jednim bataljonom kod Ribnice, radi osiguranja od eventualnog napada neprijatelja iz pravca Divače, jednim u Podgradu, a s glavninom prema Jelšanama i Jablanici; 8. brigada gonila je uz podršku 2. tenkovskog bataljona neprijatelja prema Zabiču, dok se 11. brigada 26. divizije sa dva bataljona nalazila u Ilirskoj Bistrici, a s jednim u Hariju. Time je na širokoj fronti bila probijena operativna dubina obrane neprijatelja, a budući da on nije imao rezervi kojima bi mogao intervenirati, pružila se mogućnost da se bez većeg rizika upadne u operativnu dubinu i ugrozi Trst.

Uspjeh 20. divizije iskoristila je 43. divizija i njena 2. brigada prebacila se noću 27/28.. aprila na masiv Nanosa, s glavninom na prostoru Studeno —: Bukovje, a 1. brigada stigla je 28. aprila preko Mašuna i Knežaka oko 21 sat na prostor Prem — Pregarje. Treća brigada vodila je po bataljonima borbe u u Istri na širokoj fronti.[168]

Na lijevom krilu armijskog rasporeda 9. divizija počela je noću 24/25. aprila iskrcavanje u Istru, prebacivši tu noć jedan bataljon i četu automatičara 2. brigade u rajon Brseč — Sv. Jelena,[169] sa zadatkom da osiguraju mostobran za iskrcavanje ostalih snaga. Uz manje ometanje neprijateljske artiljerije iz rajona Ičići[170] prebacivanje ljudi i materijala završeno je 27. aprila.[171] U borbama od 27. i 28. aprila 9. divizija likvidirala je sa 2. i 3. brigadom neprijatelja u Ičićima, Veprincu i Opatiji i, nastupajući prema Kastvu, izbila na liniju Volosko, Pobri, Frančići, Rukavac; 4. brigada u toku 27. apri-

[166] Utvrda je imala 34 međusobno povezana betonska bunkera *(Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 450).

[167] *Bojna relacija,* str. 284.

[168] Isto; P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 215—244.

[169] *Bojna relacija ,* str. 279.

[170] *Zbornik,* n. dj., tom VIII, knj. 3, str. 562.

[171] U Istru je s otoka Cresa tada prebačeno 10.400 ljudi, 1.620 konja, 600 kola, 23 automobila, kamiona i motocikla, 1.200 tona raznog materijala, 4 tenka, 2 blinde, 2 kamiona, 1 artiljerijski divizion i 150 tona municije. Usp. *Zbornik,* n. dj., tom VIII, knj. 3, str. 579.

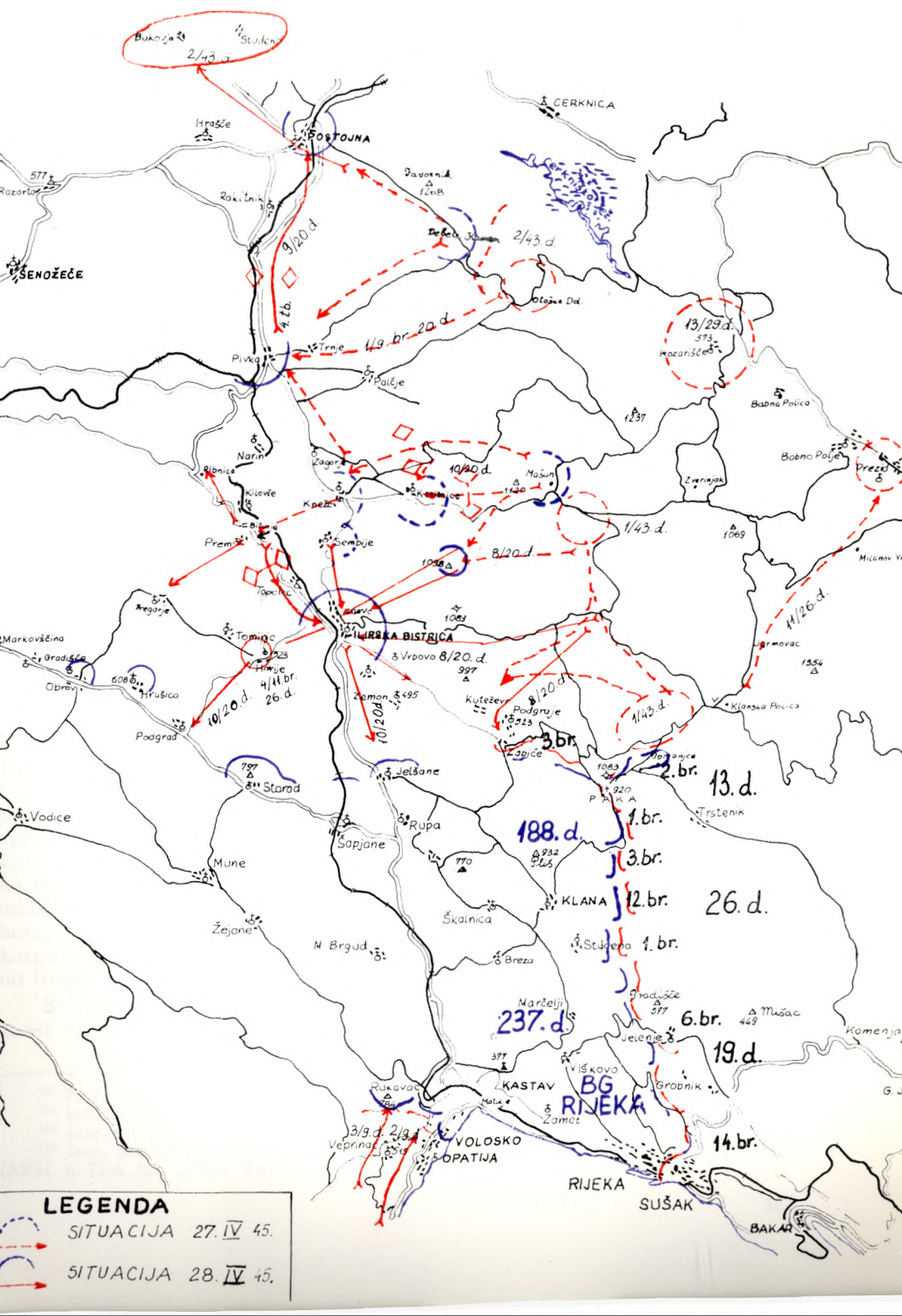

Bukovja
Studena
2/43. d.
CERKNICA
Hrašče
POSTOJNA
Javornik
1268
Razarto
Rakitnik
9/20. d.
Debeli Kamen
2/43. d.
ŠENOŽEČE
4. tb.
Otošna Dol.
13/29. d.
Kozarišče
Trnje
1/9. br. 20. d.
Pivka
Palčje
Babna Polica
1237
Narin
Zagorje
10/20. d.
Mašun
Bobno Polje
Prezid
Ribnica
Kilovče
Kneža
Zverinjak
1/43. d.
1069
Prem
Sembije
8/20. d.
Milanov V
Topolnik
Tregarje
Tomine
ILIRSKA BISTRICA
11/26. d.
Markovščina
Gradišče
Vrbovo 8/20. d.
Jarmovac
Obrov
Hrušica
4/11. br.
26. d.
Zemon
Kuteževo
8/20. d.
Klanska Polica
10/20. d.
Podgraje
1/43. d.
Podgrad
10/20. d.
3. br.
Zabiče
Jelšane
2. br.
13. d.
Starod
PAKA
Vodice
Rupa
1. br.
Trstenik
188. d.
Šapjane
3. br.
Mune
KLANA
12. br.
26. d.
Škalnica
Žejane
M. Brgud
Stugena
1. br.
Breza
Gradišče
Marčelji
237. d.
6. br.
Mišac
Jelenje
19. d.
Kamenja
Viškovo
KASTAV
BG
RIJEKA
Grobnik
Rukavac
Zamet
3/9. d.
2/9. d.
Veprinac
VOLOSKO
OPATIJA
14. br.
RIJEKA
SUŠAK
BAKAR
LEGENDA
SITUACIJA 27. IV 45.
SITUACIJA 28. IV 45.

la u rajonu Sv. Nedelje i Strmca vodila je borbu protiv dijelova 1047. pješadijskog i 237.artiljerijskog puka 237. divizije, koji su se iz Pule probijali prema Rijeci, a sutradan je oslobodila Labin i poslije žestoke borbe prodrla u rudnik Rašu. Uspjela ga je spasiti od rušenja koje su Nijemci bili pripremili.[172] Time je i na ovom dijelu fronte stvorena solidna operacijska osnovica za nastupanje u unutrašnjost Istre i prema Trstu.

27. aprila, kada je bilo jasno da je manevar krilnim divizijama potpuno uspio i da su stvoreni povoljni uvjeti za upućivanje jakih snaga u Trst, maršal Tito je 27. aprila naredio Štabu 4. armije:

> **»1. Naredili smo Glavnom štabu Hrvatske da uputi 8. diviziju pravcem Brod — Čabar — Lož. Ova će divizija služiti za obezbjedenje vašeg boka sa sjevera i stavlja se pod vašu komandu.**
> **2. Na vašem sjevernom krilu potrebno je da stvorite grupu sastava 20, 29, i 13. divizije i da njome bezobzirno nadirete opštim pravcem Lož — Trst.**
> **3. Južna grupa, sastava 9, 19. i 26. divizije, treba da energično napadne Rijeku, i ako bi otpor bio suviše jak i borba se zategla, onda energično nadirati opštim pravcem Klana, Trst a za blokadu Rijeke postaviti jednu diviziju koja treba jednovremeno da vam štiti lijevi bok ove grupe.**
> **4. Neposredno angažirati oko Trsta 43. diviziju i 30. i 31. slovenačku diviziju 9. korpusa, s tim da već sada otpočnu uvodne borbe za Trst. Tito.[173]**

Proučavajući nastalu situaciju, Štab 4. armije odlučio je noću 27/28. aprila da snagama 20, 9. i 43. divizije i glavninom 9. korpusa nastupa prema Trstu, da se 29. divizija kreće iza 20. divizije kao drugi ešelon 4. armije, a da 13, 26. i 19. divizija s dijelom snaga 9. divizije izvrše okruženje glavnih snaga 97. korpusa i da ga u obruču unište.[174] Komandant i komesar 4. armije prenijeli su to naređenje usmeno štabovima 20. i 29. divizije, a ostalim jedinicama učinili su to oficiri Štaba 4. armije.

Upućivanjem 20. divizije prema Trstu ostao je nezaštićen njen dio fronte, pa je Štab armije odlučio da ga zaposjedne jedna brigada 13. divizije. Tako se 29. aprila 13. divizija našla razvučena na fronti oko 20 km. Umorna i prorijeđena u prethodnim borbama, nije ga mogla pouzdano zatvoriti, premda je u nastaloj situaciji taj dio fronte bio najosjetljiviji. Naime, 29. aprila odustao je 97. korpus od namjere da odbaci snage NOV-e prema istoku; njegova istočna fronta počela je popuštati na više mjesta. Smatrajući da je posljednji trenutak da se izvuče iz obruča, komandant 97. korpusa zamolio je komandanta grupe armije »E« da ponovo razmotri svoju odluku o bezuvjetnom držanju Rijeke. General Lohr odbio je zahtjev komandanta 97. korpusa o napuštanju Rijeke i zatražio da se obrazuje »jež« i Rijeka uporno brani.[175] Tim naređenjem bila je zapečaćena sudbina 97. korpusa.

Smanjena aktivnost Nijemaca u širem rajonu Klane i povećana opasnost za sjeverni i zapadni dio fronte nalagali su novo grupiranje snaga.

[172] **P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 226.**
[173] **Isto, str. 221.**
[174] **Isto, str. 244.**
[175] **Isto, str. 238; Izjava generala Kiiblera na saslušanju nakon zarobljavanja (AVII, k. 71-A, fas. 3, dok. 2-a).**

Zato je Štab 4. armije naredio da i. brigada 26. divizije preuzme čitavu dotadašnju frontu divizije, potčinivši je Štabu 19. divizije, a 26. diviziji (bez dviju brigada) da se prebaci na dio fronte južno od Ilirske Bistrice sa zadatkom da zatvori tada najosjetljiviji pravac od Rijeke preko Rupe prema Ljubljani. Tim pokretima sanirana je situacija na sjevernom dijelu fronte, na kojemu se očekivao pokušaj probaja neprijatelja iz okruženja.

Rušenje objekata i mogućnosti njihove zaštite

U svom pobjedonosnom nastupanju 4. armija ulagala je napore da brzim intervencijama, ubacivanjem pojedinih jedinica ili udarnih grupa, spasu od rušenja pristanišne zgrade, gatove, lukobrane, hidrocentrale, tvornice, mostove i druge vrijedne objekte. Dosta objekata nije porušeno zbog toga što su jedinice 4. armije tako brzo napredovale da Nijemci nisu uspijevali porušiti već pripremljene objekte. Na prilazima Sušaku i Rijeci fronta je zastala, stabilizirala se, dubljih iznenadnih prodora nije bilo. Da je uspio manevar 19. divizije preko Rječine, izbijanjem u rajon Kastva i odsijecanjem Rijeke od ostalog dijela fronte, neprijatelj vjerojatno ne bi uspio porušiti planirane i za rušenje pripremljene objekte. Međutim, zahvaljujući velikoj snazi u ljudstvu i naoružanju, oslanjajući se na prirodno jake i za obranu pedantno uređene položaje, on je odstupao planski i metodično, što mu je omogućilo da poruši mnoge objekte.

Na redu je bio najprije Sušak. Neometan iznutra, okupator je specijalnim inžinjerijskim jedinicama rušio objekte na gradskim prilazima i gradu. Jedan za drugim »uz strašne detonacije, dizani su u zrak mostovi na Kalini, u Podvežici, podvožnjak u Kumičićevoj ulici iznad željezničke pruge kod Doma zdravlja, zatim mostovi na cestama u Kostreni, iznad Rječine počev od Kukuljana, Trnovice, Drastina, Jelenja, Grobova, Pašca, Žaklja, Tvornice papira, 6 mostova preko Rječine u gradu i Mrtvog kanala te konačno pred zoru glavni cestovni i željeznički most koji je spajao Sušak s Rijekom.«[176]

U nastojanju da prekine veze grada s pozadinom, »neprijatelj nakon demoliranja mostova minira i diže u zrak dijelove cesta prema Martinšćici, Dragi i Lujzinsku cestu kod Žaklja. Još je jedino zaobilazna cesta kod Kačjaka koja je neprijatelju služila za povlačenje, ostala netaknuta, ali samo do pred zoru posljednjeg časa njegova paničnog bijega. U ovaj čas dignut je u zrak i vodovod na Kačjaku te svi akvadukti za opskrbu grada, i stanovništvo ostaje bez vode«.[177]

Nijemci su zatim srušili »novu betonsku obalu na Brajdici i kameno pristanište na ušću Rječine, čitavu sušačku luku operativne dužine od oko 1500 m sa svim dizalicama i skladištima uz zaglušne detonacije koje su potresle cijeli grad.

Uslijed bombardiranja i vojnih operacija bilo je na tadašnjem području općine Sušak teško oštećenih i porušenih oko 20 zgrada, a lakše oštećenih

[176] L u j o R a c, *Prvi dani oslobođenja Sušaka,* »Novi list« od 9. maja 1970.
[177] Isto.

oko 500, među kojima i sve javne zgrade: Gradska vijećnica, Pošta Sušak, Trsat, Direkcija šuma — požarom, Okružni sud, Vatrogasno spremište, Okružni ured za osiguranje radnika. Prehrambeni ured, Radnički dom, Dječje obdanište. Pučka kuhinja, Dom narodnog zdravlja, Klaonica, Tržnica, Čitaonica Trsat i Draga itd. Gradsko kupalište na Delti uništeno je požarom. Znatno je bio oštećen i željeznički kolodvor.

Uslijed porušenih mostova nema ni željezničkog prometa a na prugama leže hrpe porušenog materijala od mostova i ruševina. Željeznički pragovi bili su prepiljeni.

Telefonska i telegrafska mreža nije uopće postojala, a ceste su pune iskidanih žica i povaljenih stupova.

U istom stanju nalazila se je i električna mreža, a prekidom glavnih kabela iz Rijeke lišen je Sušak i električnog osvjetljenja.

Pomorskog prometa uopće nije bilo. Od svih parobrodarskih društava sa sjedištem u Sušaku jedino je parobrodarsko društvo obalne plovidbe imalo jedan parobrod od oko 50 tona i dva mala motorna čamca, a rezerve u gorivu — nikakve«.[178]

U zapisniku s prve konferencije Upravnog odjela Okružnog NOO za Hrvatsko primorje od 16. maja 1945. o stanju sušačkog pristaništa zapisano je:

> **»Četiri velika pristaništa u Sušaku sa jakim dizalicama, plivajućim bazenom (5.000 tona), dva skvera sa svim radionicama te stručnim izobraženim radništvom, davalo je brodogradilištima mogućnost za reparaciju brodova i druge popravke većeg obima. Od svega ovoga 80% od svih brodogradilišta zgrade su porušene i oštećene, plivajući dokovi potopljeni, skver onesposobljen, a sve ostalo je više ili manje oštećeno.**
>
> **Ista slika stanja vidi se i u pitanju brodogradilišta Lazarusa kao i onoga u Kraljevici.«**[179]

Dalje se konstatira da je »Lazarus« najteže oštećeno brodogradilište na području sjevernog Jadrana, da je brodogradilište u Martinšćici ostalo bez pogonskog remenja, da su neki brodovi u gradnji oštećeni itd.

Organiziranog rada za zaštitu objekata od rušenja u Sušaku nije bilo. Nema podataka da je MK KPH za Sušak, izuzev direktive partijskim organizacijama na terenu, učinio nešto za organiziranje i naoružavanje političkih aktivista i drugih patriota da u odlučnom trenutku pred odstupanje okupatorskih jedinica poduzmu određene mjere, da protjeraju ili zarobe posljednje grupe inače slabo naoružanih Nijemaca koji su ostajali da poruše objekte kada i posljednji njemački vojnik odstupi. Zgradu sušačke gimnazije trebalo je npr. da poruši grupa od 5 njemačkih vojnika.[180] **Sličan**

[178] **Isto.**

[179] **HAR, film. Prijepis dokumenta kod autora.**

[180] **U Zborniku gimnazije »Mirko Lenac« od 1966. str. 230 o tom je slučaju domar zgrade, uz ostalo, zapisao i ovo: Nijemci su se povlačili. Jedan njihov kuhar upozorio me je na pogibeljnost zadržavanja u zgradi. Nisam odmah shvatio u čemu je stvar. Tek kada sam ugledao municiju, bilo mi je jasno. Na sreću, u isto vrijeme ugledao sam i čovjeka pod zidom. Bio je partizan. Tada sam prvi put imao pušku u rukama. Zajedno s partizanom razoružao sam petoricu zaostalih Nijemaca i sklonio municiju pripremljenu za miniranje. Za nas je rat bio završen«.**

je slučaj bio i sa zgradom osnovne škole »Pećine«, koja je djelomično oštećena, a mogla je biti sačuvana da je intervenirala jedna manja borbena grupa, pa čak i jedan odvažniji borac.

Poslije tragične sudbine koju je doživio Sušak, bilo je vremena i mogućnosti da se poduzmu konkretne mjere za zaštitu objekata u Rijeci. U pripremama za preuzimanje vlasti u Rijeci dogovorene su i konkretne mjere o političkoj i vojnoj akciji za zaštitu objekata. Od 21. aprila, kada su jedinice 19. divizije izbile na Rječinu, do noći 2/3. maja te je zaključke trebalo realizirati. Situacija je zaista bila teška, ali ne i beznadna da se nešto više učini.

U Štabu 4. armije i u štabovima potčinjenih mu jedinica vodilo se računa o zaštiti vrijednih objekata od rušenja. Tako je 4. brigada 9. divizije 28. aprila energičnim nastupanjem prodrla u rudnik Rašu i spriječila Njemce da izvrše pripremljena rušenja.[181] Komandant 4. armije naredio je 30. aprila 9. korpusu:

> »Orijentirajte snage na zapad i nastojte da što prije oslobociite Goricu i Tržič. Preduzmite sve da lučka postrojenja padnu neoštećena u naše ruke.«[182]

Malo je vjerojatno da se u Štabu 4. armije razmišljalo o poduzimanju mjera za zaštitu lučkih uređaja u Tržiču, a da su sasvim zapostavljeni takvi uređaji u Rijeci. Ipak su konkretne mjere izostale. Poslije neuspjeha 19. divizije da odsiječe Rijeku od pozadine i izvlačenja 5. brigade s fronte u Sušaku, dio položaja prema Rijeci držala je 14. brigada, koja je bila preslaba da se sama upusti u ulične borbe.

Rad na spasavanju objekata bio je jedan od prioritetnih zadataka teritorijalnih komandi, partijskih organizacija i svih progresivnih snaga. Sve što je bilo vrijedno pripremljeno je za rušenje. U vrijeme kada su se vodile borbe na prilazima gradu, u Tvornicu papira došao je 18. aprila zloglasni gestapovac pukovnik Vindakijević i zahtijevao da se obustavi proizvodnja, a da se radnici stave na raspolaganje njemačkim vlastima radi obrane grada. Nitko se od radnika nije odazvao tom zahtjevu, ali su se odazvali dva dana kasnije kada su njemački mineri došli u tvornicu da dignu u zrak mostove na Rječini. Na intervenciju političkih aktivista, generalnog i tehničkog direktora tvornice s Nijemcima je dogovoreno da sami radnici onesposobe mostove. Drveni most potpuno je demontiran i prenesen u Tvornicu papira, a željezni je aparatima za autogeno varenje prerezan i spušten na dno Rječine.[183]

U istom rajonu na desnoj obali Rječine Nijemci su pripremili za rušenje Električnu centralu i Gradski vodovod; radi toga su postavili i svoje stražare. Da spriječe rušenje tih značajnih objekata, članovi partijske ćelije

[181] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 226.
[182] Isto, str. 257.
[183] Bilješka autora o razgovoru s grupom političkih aktivista Tvornice papira o njihovu sjećanju na rad iz vremena NOB.

Tvornice papira (»Kuka«) povezali su se s radnicima i političkim aktivistima iz Električne centrale i Vodovoda u namjeri da osujete njemačke planove. Uza sav strah od moguće odmazde neprijatelja, dogovoreno je da se akcija razoružavanja stražara i dizanja eksploziva izvede 23. aprila. Grupa radnika, kojima su pritekli u pomoć građani okolnih zgrada, ušli su u električnu centralu i postavljeni eksploziv prenijeli u Tvornicu papira. Tom prilikom došlo je do puškaranja, u kojemu je poginuo radnik Josip Grabner.[184]

O izvedenoj akciji izvijestili su Štab 3. bataljona 14. brigade i zatražili da u rajon Tvornice papira i Električne centrale pošalje svoje snage za osiguranje toga rajona. Noću 24/25. aprila dijelovi 3. bataljona spustili su se na Rječinu i zaposjeli rajon Tvornice papira, a patrolama su kontrolirali grupu kuća na desnoj obali Rječine. Narednu noć 25/26. aprila, »grupa Nijemaca s nogama zamotanim u džakove prešla je preko Rječine kod mosta i došuljala se u Fabriku papira i u skladište brašna u Sušaku, u neposrednoj blizini mosta, i odatle iznijela manju količinu papira i nekoliko džakova brašna. Osim toga neprijatelj je naredio civilima u fabrići da moraju producirati papir, u protivnom da će tvornica biti šprengovana. Radi sprečavanja sličnih ispada postavlja se na lijevoj obali Rječine u Sušaku preprека od žice flankirana mitraljeskom vatrom, a pred preprekom na vjerojatnim pravcima prijelaza postavljaju se mine«.[183]

Treći bataljon 14. brigade uspio je 28. aprila da na prepad zaposjedne Električnu centralu i grupu kuća oko nje, a u toku naredne noći jedna četa toga bataljona izvršila je nasilno izviđanje do Sv. Katarine, nakon čega se vratila u sastav bataljona.[180] I narednog dana vođene su borbe u istom rajonu i oslobođeni novi blokovi zgrada. Ovaj bataljon je 30. aprila kontrolirao blok od oko 20 zgrada na desnoj obali Rječine.[187] Izvještaji 19. divizije od 1. i 2. maja također govore o borbama za pojedine zgrade na desnoj obali Rječine.[188] To nisu bile odlučne borbe kakve su jedinice 19. divizije vodile na centralnom dijelu fronte. Da je takvih borbi bilo između Sušaka i Rijeke, rezultati bi vjerojatno bili povoljniji za jedinice NOV-e, jer neprijatelj u Rijeci nije imao respektivne snage. Inače se problem zaštite objekata u izvještajima 19. divizije uopće ne spominje, iz čega se može zaključiti da nije bio u centru pažnje te komande.

Svjedočanstvo o tom pitanju nalazimo kod načelnika Štaba 19. • divizije Danila Damjanovića, koji u svom zapisu govori o intervenciji radnika i političkih aktivista Rijeke da im se pošalje pomoć u ljudstvu i oružju, da neprijatelja napadnu unutar grada. Dio toga zapisa glasi:

»Jedne noći, moglo je to biti između 23. i 24. travnja, ili dan kasnije, obavještajni oficir 14. brigade, poručnik Rašković, doveo je u pratnji vojnika

[184] Prema navedenim bilješkama, u ovoj su akciji sudjelovali Edvard (Edo) Studenac, Leopold Stradiot, Mirko Pištinjat, Mirko Kurelić, Rudolf Franković, Rudolf Travanja i Josip Grabner.
[185] P. S t r č i ć, *Dokumenti o bitki,* n. dj., str. 107.
[186] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 226.
[187] P. S t r č i ć , *Dokumenti o bitki,* n. dj., str. 112.
[188] Isto, str. 112—114.

dvojicu civila na osmatračnicu štaba divizije, koja se u to vrijeme nalazila na Grobničkoj tvrđavi. Na samom mjestu našao se zamjenik komandanta divizije Danilo Damjanović. Njemu je Rašković priveo civile i objasnio da su se oni provukli kroz njemačke položaje u namjeri da se povežu s jedinicama JA koje napadaju Rijeku. Po njegovoj izjavi oni su došli u ime oko 300 naoružanih radnika koji u podrumima zgrada čekaju povoljan trenutak da napadnu Nijemce s leđa. U tom cilju htjeli su vezu i suradnju s 19. divizijom. Poručnik je gajio nevjericu u namjere tih civila, smatrajući da su oni njemački špijuni. Međutim, Štab divizije prihvatio je prijedlog civila i naredne noći uputio istim kanalom kuda su se probili ti rodoljubi, jedan bataljon 14. brigade.

Odluka Štaba divizije donijeta je previše kasno, jer je upućeni bataljon zateklo svitanje u najodsudnijem momentu — u času kada se trebalo provući kroz njemačko osiguranje. Tako je propala velika mogućnost da se na sektoru napada ove divizije iskoristi odlična mogućnost za razbijanje žilave obrane Nijemaca nad Rječinom, a možda i više od toga!

Po oslobođenju Rijeke doznalo se za dobronamjernost te dvojice civila i za akciju naoružanih radnika iz Rijeke, simpatizera NOP-a.«[189]

Zapis Danila Damjanovića vrijedan je dokumenat jer pokazuje da su u Rijeci postojale organizirane snage spremne da sudjeluju u borbama za oslobođenje svoga grada. Da su te snage postojale, tvrde i preživjeli članovi Mjesnog komiteta KPH za Rijeku. Od MK za komandanta »snaga za ustanak« i zaštitu objekata bio je određen Nello (Niko) Pitacco. Međutim, delegacija naoružanih radnika o kojoj piše Damjanović nije išla sa znanjem članova MK koji su bili u gradu, odnosno u bunkeru u Zametu.[190] Istina, u vrijeme borbi za Rijeku veza između te grupe i Pitaccoa, koji se nalazio u centru grada, posve je olabavila. Stoga ne treba isključiti mogućnost da je on tu vezu poslao. Zna se da je mjesec dana prije oslobođenja grada MK donio odluku o formiranju radničko-teritorijalnih jedinica za oružani ustanak u gradu, zaštitu objekata i razoružavanje Nijemaca.[191] Također su i partijske organizacije dobile zadatak da se uključe u tu borbu, a njih je bilo u svim tvornicama, ustanovama i rajonima. To znači da je bilo dovoljno ljudi spremnih za borbu, ali nije bilo razrađenog plana akcije niti dovoljno oružja za masovan ustanak. Ovoj tvrdnji ide u prilog činjenica da su pripadnici radničko-teritorijalnih jedinica odmah po ulasku jedinica 14. brigade u grad svojim snagama i naoružanjem preuzeli zaštitu preostalih ustanova, menzi i drugih objekata.[192]

Grupa političkih aktivista Tvornice papira predala je komandi 14. brigade raspored tvorničkih objekata i staza koje sa sušačke strane vode do tvornice i od nje prema Rijeci. Također su se ponudili da budu vodiči jedinicama do groblja na Kozali. Predlagali su da se jedinica provuče do Kozale i desnim krilom da obuhvati utvrđenu Katarinu sa zapadne strane, da prekine posadi struju, plin i vodu, a lijevo krilo da skrene prema centru gra-

[189] D r a g u t i n G r g u r e v i ć , 19. sieverodalmatinska divizija, Zagreb 1964, str. 218.

[190] Zabilješka autora dz razgovora s Lucianom Michelazzijem, Bertom Labusom i Giovannijem Cucerom od 11. juna 1975.

[191] Isto.

[192] Isto.

da i luci.[193] Procjenjivalo se da su njemačke snage u gradu bile slabe i da bi takva akcija imala uspjeha.

Drugi dio izjave Danila Damjanovića, koja se odnosi na upućivanje jednog bataljona 14. brigade za pomoć naoružanim radnicima i političkim aktivistima Rijeke, ne djeluje uvjerljivo zbog toga što se ta jedinica mogla uputiti na isti zadatak iduće ili neke druge noći. Ako je jedna četa 3. bataljona noću 27/28. aprila mogla izbiti na greben Katarine i napasti je, još je lakše bataljon mogao skrenuti prema Guvernerovoj palači, hotelu »Bonavia« i luci, povezati se s radnicima i zaposjesti luku i druge važnije objekte u gradu.

Rijeku je branilo ljudstvo slabije borbene vrijednosti.[194] Napad na ovom dijelu fronte obećavao je više nego na položaje koje su branile jedinice 237. i 188. divizije. Uostalom, to nije morao biti napad poslije kojega bi uslijedila uporna obrana jednog dijela ili čitavoga grada. Bilo je dovoljno da se pripremljeni eksploziv ukloni, iskopane jame zazidaju ili zaliju betonom, da se pokidaju instalacije za paljenje itd. Nijemci su bili previše okupirani sami sobom da bi stigli za nekoliko dana ponovno pripremiti objekte za rušenje koje su mjesecima radili. Čak i da se bataljon u gradu ne bi mogao održati, upad, rušenje sistema za miniranje i pokretanje radnika i političkih aktivista iz izolacije bio bi značajan doprinos općim naporima 19. i 9. divizije, koje su napadale vanjsku obranu grada. Međutim, u svim tim rezoniranjima treba imati na umu da je 19. divizija bila suviše okupirana brigom oko izvršavanja glavnog zadatka — odsijecanje Rijeke od svoje pozadine, previše je iskrvarila na centralnom dijelu fronte u naporu da se probije prema Kastvu. Stoga se nije mogla u dovoljnoj mjeri angažirati na drugim zadacima; Rijeka se našla na pomoćnom pravcu njenih borbenih aktivnosti.

Već je rečeno da su Mjesni komitet KPH za Rijeku, rukovodstva borbenih grupa i radničko-teri to ri jalnih jedinica odlučili da početkom napada na vanjsku obranu grada riječke jedinice prodru u grad, povežu se sa snagama u njemu i otpočnu borbe za oslobođenje. Međutim, do planirane intervencije tih snaga nije došlo. Plan se pokazao nerealnim jer se nije prikupio dovoljan broj boraca niti je bilo komandnog kadra za nekoliko bataljona. Članovi MK, koji su u vrijeme borbi za oslobođenje bili u gradu, tvrde da su najviše radili na otpremanju ljudi iz grada, ali nedostaje podatak kamo je to ljudstvo odlazilo, tko ga je prihvatio i što je radilo. Činili su obratno

[193] Prema pismenoj izjavi sekretara partijske organizacije Tvornice papira Leopolda Stradiota autoru.

[194] Prema izjavi Berta Labusa, koji je od 25. januara 1945. radio u OZN-i za Rijeku i pratio kretanje njemačkih jedinica, Nijemci su poslije napuštanja Sušaka bili skoro sasvim ispraznili Rijeku. Vratili su se nekoliko dana kasnije u sklopu ofenzive 188. i 237. divizije, ali sve do oslobođenja u gradu nisu imali jače snage. Rijeku su branili ostaci razbijenih bataljona 705. i 1209. i neke mornaričke i talijanske jedinice. Prema podacima Michelazzija i grupe autora (str. 54), u rajonu Drenove držala je položaj jedna četa Talijana od oko 100 ljudi. Njen komandir Riječanin Sternberg tražio je vezu da pređe partizanima. Nijemci su saznali za to, te su komandira strijeljali a jedinicu otpremili u Njemačku.

od onoga što je trebalo učiniti: umjesto da što više ljudi sposobnih i spremnih za borbu ulazi u grad oni su izlazili iz njega.

U vrijeme borbi za oslobođenje Rijeke članovi riječkog Mjesnog komiteta i Mjesnog NOO-a bili su podijeljeni u dvije grupe. Michelazzi, Klausberger i Pitacco nalazili su se u gradu, Michelazzi i Klausberger u »centru« (skloništu) u Zametu, a Pitacco u središtu grada. Na terenu Crnog vrha nalazili su se Romano Glažar, Ruža Bukvić, Giovanni Cucera i Mario špiler, a polovinom aprila pridružio im se i Božo Franović, kada je s jednom borbenom grupom kidnapirao troje njemačkih agenata i izveo ih na slobodnu teritoriju. Poslije oslobođenja Sušaka ta se grupa spustila u grad, 27. aprila održala sastanak na Podvežici (Sušak) i razmotrila neka organizaciona i kadrovska pitanja. Do 2. maja grupa je održala nekoliko sastanaka i raspravljala o zadacima koje je trebalo rješavati poslije oslobođenja Rijeke.[195] Nema podataka da se govorilo o pokretanju oružane borbe u gradu i zaštiti objekata od rušenja, što je ranijim zaključcima toga foruma bilo predviđeno. Također nema podataka da je grupa pokušala uspostaviti kontakt sa članovima MK u Rijeci i sa štabom 19. divizije. Prema izjavi Michelazzija i nekoliko članova MK i MNOO-a, posljednjih dana borbi za oslobođenje Rijeke »organizacija u Rijeci sasvim je izgubila vezu s partizanskim jedinicama i višim forumima i bila je sasvim neobavještena o događajima. To je također bio jedan od uzroka zbog kojih nije uspio planirani unutarnji ustanak«.[196]

Komanda vojnog područja Rijeka i Komanda mjesta Sušak kadrovski nisu bile tako ekipirane i brojno popunjene da bi vlastitim snagama mogle pokrenuti oružanu borbu u gradu i zaštititi lučke uređaje i druge važnije objekte od razaranja. Ali, Komanda vojnog područja Rijeka održavala je stalnu radio-vezu s komandom 11. korpusa i 43. divizije, a Komanda mjesta Sušak trebala je izravno kontaktirati s komandama 19. divizije, 4. armije i s partijskim rukovodstvima i NOO-ima, pa su mogle utjecati da se ubaci još snaga i organizira borba iznutra. Upravo je to bio jedan od primarnih zadataka svih teritorijalnih jedinica. Nema podataka da su te komande poduzele bilo kakvu inicijativu ili konkretnu mjeru da zaštite grad ili pojedine objekte od razaranja.

U drugoj polovini 1944. formirana je Komanda mjesta Rijeka. Brojila je oko 200 boraca. Kadar za tu komandu odabirali su dogovorno Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje i Okružni komitet KPH za Rijeku, pa je kadrovski bila dobro ekipirana. Potkraj godine ona je u Rijeci organizirala rajonske komande, koje su preuzele na sebe rukovođenje borbenim grupama i drugim aktivnostima vojnog karaktera. Aktivnošću boraca te komande ojačale su borbene akcije u Kastavštini i Grobinštini. Kada je u januaru 1945. došla direktiva da se formiraju odjeli za zaštitu naroda (OZN-a), komandant i komesar te komande Emil Karadžija Domaći i Oskar Piškulić Žuti povukli su dio kadrova za OZN-u iz komande i njenih ogranaka u gra-

[195] **Vidi bilješku broj 50.**
[196] Isto.

du. Kako se rat bližio kraju, ljudi koji su prije radili na zadacima Komande mjesta, uglavnom u diverzantskim zadacima i obračunu s domaćim izdajnicima i agentima Gestapoa, sve su se više preorijentirali na obavještajni rad. Neki su borci izbačeni u borbama iz stroja, pa se broj organiziranih i aktivnih sudionika oružanih borbi u gradu potkraj rata počeo smanjivati umjesto da se povećava.

Odluka Štaba 11.korpusa o rasforiniranju Komande mjesta Rijeka bila je pogrešna. Uslijedila je u vrijeme kada su se teritorijalne komande na čitavom području Hrvatskog primorja i Istre popunjavale kadrovima i borcima i kada su ih očekivali ozbiljni zadaci. Da je ta Komanda postojala u vrijeme borbi za oslobođenje Rijeke, ona bi bila najpozvanija da uz pomoć jedinica 19. divizije povede oružanu borbu u gradu i pokuša zaštititi objekte od rušenja.

Jedinice Komande grada Trsta povele su oružanu borbu u gradu prije nego što su jedinice 4. armije ušle i u tome su imale dosta uspjeha. One su uspješno surađivale sa svakom jedinicom 4. armije koja je vodila borbe u gradu. U svjetlu tih činjenica valja razmotriti od kakvog bi značenja bila slična Komanda u Rijeci. Istina, neprijatelj je i prilaze Rijeci i sam grad upornije branio, ali se još moglo naći prostora za provlačenje ili za probijanje u grad i pokretanje borbe iznutra.

OZN-a i obavještajna služba 11. korpusa uspjeli su prodrijeti među talijanske i njemačke obavještajce i formirati svoja uporišta. Neki od tih obavještajaca prebačeni su na oslobođenu teritoriju, a druge su kidnapirale borbene grupe i nasilno odvele. Oni su našim obavještajnim centrima dali dosta dragocjenih podataka o stanju u Rijeci, planovima i namjerama Njemaca, o ljudima koji se nalaze u njihovoj službi itd. Pored obavještajaca, svoje usluge NOP-u nudili su i neki talijanski i njemački oficiri. Romano Glažar piše da je »jedan njemački oficir nudio plan miniranja luke, lučkih postrojenja i objekata i instalacija u gradu uz uvjet da u odsudnom momentu spasi glavu«.[197]

Prema nekim nedovoljno provjerenim ali vjerovatnim informacijama, svoje usluge za zaštitu objekata nudio je riječki Komitet za nacionalno oslobođenje (Comitato di liberazione nazionale — CLN). Odmah po oslobođenju Sušaka, najvjerovatnije noću 22/23. aprila, predstavnici toga komiteta i talijanske vojske (jedan major karabinjera i jedan potpukovnik financijske straže) prebacili su se na Sušak i u vili »Pavlović« s rukovodiocima OZN-e Emilom Karadžijo-m i Oskarom Piškulićem vodili razgovore o preuzimanju vlasti od Nijemaca i zaštiti objekata od rušenja. Predstavnik talijanske vojske izjavio je da su se Nijemci povukli iz grada ostavivši slabe zaštitnice i da su talijanski vojnici spremni da preuzmu vlast i zaštite objekte od rušenja. Da bi ih pripadnici NOV i NOP prilikom ulaska u grad prepoznali, predlagali su da njihovi vojnici nose oko ruke traku s oznakom »CLN«, kao znak pripadnosti antifašističkom pokretu. Rečeno im je da su dužni zaštititi

[197] Vidi bilješku broj 62.

objekte, ali da o preuzimanju vlasti s njihove strane ne može biti govora.[138] Prekinuti su dalji kontakti s Talijanima, a njemački obavještajci posljednjih dana borbi za oslobođenje Rijeke nisu pokazivali nove inicijative. Vjerovatno je da ni jedni ni drugi nisu bili zadovoljni prijemom i tretmanom svojih usluga. 0 tome da su Nijemci skoro ispraznili Rijeku obaviješten je Štab 19. divizije.[199] Međutim, zapoviješću od 22. aprila 5. brigada je izvučena s fronte u Sušaku; 14. brigada preuzela je široku frontu i nije mogla nastalu situaciju najracionalnije iskoristiti.

Informacija o ponudi predstavnika talijanske vojske i CLN djeluje uvjerljivo zbog toga što je u Trstu u isto vrijeme Komitet za nacionalno oslobođenje pregovarao o preuzimanju vlasti od Nijemaca i za zaštitu objekata. Ti su pregovori uspješno završeni i Nijemci su 27. aprila formalno predali vlast tom komitetu, koji je sutradan s talijanskim jedinicama (do tada pod njemačkom komandom) i uz pomoć policije počeo preuzimati pojedine važnije objekte u centru grada.[200]

Cosulich je, prema kazivanju Jeffrey Cocksa, načelnika obavještajnog odjeljenja 2. novozelandske divizije, također pregovarao s njemačkim komandantima da bi spriječio uništenje luke i grad predao Britancima.[201] Naravno, komanda grada Trsta (u sastavu 9. korpusa) nije priznala te nagodbe, već je svojim snagama počela razoružavati njemačke i kolaboracionističke jedinice.

Ponuda predstavnika talijanske vojske i Komiteta za nacionalno oslobođenje nije prihvaćena s motivacijom da bi to značilo afirmiranje tih snaga pred domaćom i svjetskom javnošću. Valja imati razumijevanja za takav stav, premda bi bilo bolje ponudu prihvatiti i razgovarati o modalitetima suradnje, o zajedničkoj akciji jedinica talijanske vojske i radničko-teritorijalnih jedinica na zaštiti objekata. To bi politički bilo prihvatljivo a ekonomski veoma korisno. Neke jedinice talijanske vojske sačekale su u Rijeci jedinice NOV s trakama CLN oko ruku, ali se nisu angažirale u spasavanju objekata od rušenja.

Prema kazivanju Romana Glažara autoru, MK KPH za Rijeku nije bio informiran o tim razgovorima pa se o njima nije raspravljalo na sastancima. Članovi MK nisu stigli u Sušak kada su ti razgovori vođeni. Ni kasnije nije bilo dovoljno koordinacije u radu između ta dva važna foruma.

U prethodnom su izlaganju iznesene neke okolnosti koje ukazuju da su uz bolju koordinaciju i više sluha za realnost i sutrašnjicu objekti u Rijeci mogli biti sačuvani od uništenja kao u Splitu i Trstu. Međutim, riječka je situacija bila dosta specifična, teža od splitske i tršćanske. Nijemci nisu imali mnogo snaga u gradu Rijeci, ali su njeno šire područje uporno bra-

[198] Prema usmenoj i pismenoj izjavi Oskara Piškulića autoru, delegaciju talijanske vojske i »CLN« prihvatili su na Rječini vojnici bataljona KNOJ-a i odveli ih u vilu »Pavlović«.

[199] Usmena izjava Oskara Piškulića autoru.

[200] p p o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 274.

[201] Isto, str. 272.

nili. Rijeka nije formirala teritorijalnu komandu koja bi imala primarni zadatak da se brine o gradu, kao npr. u Trstu. Komanda Vojnog područja Rijeka i Komanda mjesta Sušak trebalo je da preuzmu na sebe dio zadataka, ali se nisu mogle posvetiti isključivo Rijeci, što je konkretna situacija zahtijevala. Osim toga, posljednjih dana borbi Nijemci su pretpostavljali da bi Rijeka mogla pripasti Jugoslaviji, pa su se trudili da joj nanesu što više štete itd.[202]

Neometani ni od koga, Nijemci su posljednjih dana rata počeli sistematski rušiti jedan po jedan objekt. Prema citiranom zapisniku Okružnog NOO-a, brodogradilište »Kvarner« (3. maj) većim je dijelom porušeno, oštećeno je oko 80% strojeva, djelomično pod ruševinama. Zbog ruševina koje su zatrpale sve putove, promet je u krugu brodogradilišta bio nemoguć. Uređaji za rekonstrukciju brodova bili su oštećeni i zatrpani, dok razoren, a plovni dok potopljen i veoma oštećen. Svi brodovi u gradnji bili su više ili manje oštećeni.

Malo brodogradilište »Rajević« potpuno je izgorjelo, izuzev jednog motora od 180 HP i strojeva koji su sačuvani.

Već je rečeno da je dosta strojeva tvornice Torpedo preneseno u Italiju, a također i neki strojevi Rafinerije nafte; ostatak je oštećen bombardiranjem i miniranjem.

Zgrade Tvornice bitumena i katrana bile su oko 90% porušene, ali su uređaji sačuvani jer su već prije bili izneseni iz Tvornice. Teže je oštećena Tvornica tjestenine »Vezzil« i Tvornica šperploča »Rivolta«. Tvornica »Kompresum« bila je jako oštećena za vrijeme okupacije, a strojevi preneseni u Italiju, te nije dolazila u obzir za skori popravak. Od bombardiranja je stradala Tvornica sanduka S.S.I.T.I. i Tvornica duhana.

Svi mostovi, luka, obale i sve javne zgrade u kojima je boravila vojska bili su porušeni.

Ostala je neoštećena Plinara i zgrada banke, ali s gotovo praznim trezorima (svega 20 milijuna lira). Politički aktivisti pošte uspjeli su sačuvati zgradu i uređaje. Akcijom radnika Tvornice papira spašena je Električna centrala i vodovod.

Općenito uzevši, grad je pretrpio velika oštećenja, a luka je bila posve uništena. Industrija je zamrla, promet onemogućen, snabdijevanje pogonskom energijom svedeno na najnižu mjeru itd. Grad i luka pružali su očajan prizor. Ruševine, izvaljeni blokovi kamenja i otpaci betona i raznog građevinskog materijala otežavali su hodanje pješaka, a o normalnom komuniciranju nije bilo ni govora. Samo kraj višegodišnjih patnji, svršetak rata i entuzijazam pobjede mogli su nadomjestiti gubitke i potisnuti tugu za izgubljenim životima i porušenim dobrima.

[202] **Za ovaj dio teksta autor nije našao dovoljno izvornih podataka te ga treba shvatiti kao poticaj za dalja istraživanja. Zbog toga se uzdržao od davanja vlastitih ocjena o mogućnosti zaštite objekata.**

Komanda grupe armija »C« u Italiji potpisala je 29. aprila u Caserti bezuvjetnu kapitulaciju. To je bila prva njemačka fronta koja je kapitulirala bez znanja i odobrenja Vrhovne komande.[203] Premda je kapitulacija službeno stupila na snagu 2. maja, njemačke jedinice nisu više pružale nikakav otpor, pa su savezničke snage nastupale tempom motora svoje tehnike.

Naređenja za dalje borbe članovi Štaba 4. armije usmeno su prenijeli potčinjenim jedinicama. Nakon toga su 29. aprila zapovješću Op. br. 109[203i] formirane tri operativne grupe za neposredan napad na Trst i podijeljeni zadaci ostalim jedinicama armije. Desna operativna grupa u sastavu: 20, 29. i 43. divizija, tri tenkovska bataljona, 3. brdski motorizirani divizion i 6. protutenkovski divizion, dobila je zadatak da nastupa općim pravcem Knežak — Trst. U udarnu snagu grupe predstavljala je 20. divizija s ojačanjima u tenkovima i artiljeriji. Njen je zadatak bio da do 12 sati 30. aprila izbije na liniju Bazovica — Sežana, a potom da formira pokretnu grupu sastavljenu od tenkova, motorizirane pješadije, artiljerije i inžinjerije, i da što prije upadne u grad obilazeći uporišta iz kojih bi neprijatelj pružao otpor. Trebalo je da 29. divizija glavninom snaga nastupa preko Postojne i Pivke prema Nabrežini, s tim da jednu brigadu ostavi na prostoru Prezid — Stari Trg do dolaska 8. divizije. Zadatak 43. divizije bio je da se prikupi na prostoru Prešnic — Kozina radi upada u Trst s istoka.

Srednja operativna grupa u sastavu 13, 26. i 19. divizija dobila je zadatak da opkoli a zatim, stežući obruč, uništi glavne snage 97. korpusa na riječkoj fronti.

Lijeva operativna grupa, 9 divizija bez 2. brigade, dobila je zadatak da nastupa pravcem Buzet — Trst i da upadne u grad s jugoistoka; 9. korpus da se koncentrira sjeverozapadno od Trsta i da s te strane vrši pritisak na grad, a po pristizanju na taj prostor 20. divizije da svoje snage orijentira prema Tržiču, Gorici i Soči; 7. korpus da osigurava desni bok glavnih snaga na prostoru Novo Mesto — Kočevje; 4. korpus da osigurava desni bok 4. armije. Naređenjem Vrhovnog komandanta od 27. aprila 1945, 8. divizija stavljena je pod komandu 4. armije za osiguranje njenog desnog boka, a 29. aprila naređeno je Štabu 4. korpusa da i 7. diviziju uputi u sastav 4. armije.

Kvarnerski odred mornaričke pješadije i Istarski odred trebali su da oslobode unutrašnjost Istre i Pulu.

Jedinice 4. armije krenule su 29. aprila iz nekoliko pravaca koncentrično prema Trstu. Uvodne borbe za grad počela je 30. aprila 30. divizija 9. korpusa. Njena 17. brigada zauzela je Barkovlje i presjekla cestu između Trsta i Tržiča. Kolona Nijemaca, koja se kretala od Trsta prema Tržiču, bila je primorana da se poslije kraće borbe vrati u Trst. U toku dana brigada je

[203] ***Drugi svjetski rat,*** **n. dj., str. 365.**
[203a] ***Zbornik,*** **n. dj., tom XI, knj. 4, str. 453.**

trpjela jaku artiljerijsku vatru s torpiljarki, koje su pokušavale da tu cestu oslobode za povlačenje svojih snaga iz Trsta. U isto vrijeme su 18. i 19. brigada vodile borbu za Općine, iz koje je neprijatelj pružao snažan otpor. Neki dijelovi probili su se u mjesto, ali su bili protunapadom izbačeni; ipak su uspjeli zadržati željezničku stanicu. U želji da izmanevrira obranu Općine, 19. brigada formirala je udarnu četu od 80 boraca naoružanu sa 20 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza i 2 laka bacača. Ta je četa pred večer zaobišla Općinu sa zapada i uz električnu centralu upala u tršćansko predgrađe Rojan, odakle je vatrom kontrolirala sve prilaze željezničkoj stanici, luci i sjeverozapadnom dijelu grada. I 31. divizija također je krenula prema Trstu, ali je u toku marša skrenula prema Gorici i Soči. Potkraj 30. aprila njena 7. brigada izbila je pred Goricu, 3. brigada pred Opatje Selo, a 16. brigada oslobodila je Nabrežinu.

Motorizirane kolone 20. divizije bile su 30. aprila zaustavljene na liniji Općina — Bane — Kal k. 447, odakle je neprijatelj pružao snažan otpor. Prethodno je 10. brigada poslije oštre borbe oslobodila Bazovicu, koja je u toku dana pet puta prelazila iz ruke u ruku, a 8. brigada Kozinu kod koje je uništila njemačku kolonu od 30 kamiona s vojnicima i zarobila jednu neoštećenu bateriju.

Deveta divizija naišla je 29. aprila između Boljuna i Vranja na drugi ešalon 1047. puka, razbila ga i zaplijenila mu komoru. Iskoristivši zaplijenjene kamione, njena 3. brigada obrazovala je motoriziranu prethodnicu i uz mjestimičan otpor neprijatelja brzo napredovala, dok na prilazima Trstu na oko 4 km s jugoistočne strane s položaja Pri Orehu, k. 158, Sv. Rok nije zaustavljena. Četvrta brigada je na putu Cerovlje — Boljun potpuno uništila 1218. bataljon i produžila nastupanje za 3. brigadom. Treća brigada 43. divizije zatekla se sa 1. i 2. bataljonom kod Buzeta a sa 3. kod Momjana.[204]

Odlučne borbe za oslobođenje Trsta, Gorice i Tržiča vodile su se 1. maja. Toga dana 9. brigada 20. divizije i 2. bataljon 8. brigade vodili su žestoke borbe za Općine. Oko 22 sata na ovaj dio fronte stigla je i 10. brigada 29. divizije, i borbe su nastavljene čitavu noć 1/2. maja. Neprijatelj je pružao snažan otpor, ali je bio potisnut iz nekoliko utvrda i uporišta u mjestu. Za to vrijeme glavnina 20. divizije uz podršku tenkova i artiljerije obišla je vanjske utvrde i probila se u istočni dio u centar grada. Iz više izoliranih i međusobno nepovezanih utvrda neprijatelj je pružao jak otpor. Naročito se uporno branio iz zgrade suda, kule Sv. Justa, Rivoltelle, kasarni Ettore Muti i Montebello, Sv. Ane i tvornice »Elba«. Poslije podne u grad je stigla glavnina 9. divizije i l i . brigada 26. divizije i borbe su nastavljene.

Toga je dana 31. divizija oslobodila Goricu i Tržič, zarobila oko 1.500 Nijemaca i produžila nastupanje do rijeke Soče. Ispred njenih jedinica bježalo je oko 9.000 četnika pod komandom generala Damjanovića i mnogi Rupnikovi domobrani. Jedinice Operativnog štaba za Benešku Sloveniju oslobodile su istog dana dolinu Soče i Benešku Sloveniju, zarobile oko 3.000

** P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 248—258; *Bojna relacija,* str. 286—288.

neprijateljskih vojnika i zadobile veliki plijen.[205] U Korčinu su vodile borbu protiv četnika vojvode Jevđevića[206] koji su se predali savezničkim snagama.[207]

Prvog maja oko 13,30 sati na položaje jedinica 31. divizije, koje su držale lijevu obalu rijeke Soče, izbila je prethodnica 2. novozelandske divizije. Dvojicu oficira te divizije obavijestili su da su Trst, Tržič i Goricu oslobodile jedinice 4. armije, da se u Trstu još vode sporadične borbe, ali da nema potrebe da savezničke snage prelaze rijeku Soču.[208] Budući da zone operacija između jugoslavenske i savezničkih armija nisu bile definirane a Angloamerikanci su imali posebne planove s Julijskom krajinom,[209] Novozelanđani su sutradan nastavili put do Trsta.

® P . T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 261—262.

[206] Dobrosav Jevđević bio je delegat Draže Mihajlovića kod Komande 2. talijanske armije, a kasnije kod Nijemaca .*(Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 491).

[207] Trećeg maja 1945. grupa novozelandskih oficira posjetila je četnički štab zapadno od Gorice sa ciljem da uspostave neutralnu zonu između njih i jedinica 4. armije. Tom je prilikom došlo do organiziranih demonstracija i skupnog fotografiranja, što su četnici htjeli iskoristiti u propagandne svrhe. Generalštab JA protestirao je zbog takvog ponašanja savezničkih oficira (AVII, k. 8, fas. 2, br. reg. 51).

[208] AVII, k. 4, fas. 4, br. reg. 43.

[209] Pripremajući se za sastanak s maršalom Titom u Glavnoj komandi savezničkih snaga i štabu feldmaršala Harolda Alexandera, komandanta savezničkih snaga u Italiji, razmotreno je više varijanti za područje Julijske krajine. Osnovna intencija saveznika bila je da poslije protjerivanja Nijemaca za područje Julijske krajine uvedu svoju upravu. Takva je kombinatorika bila više političke nego vojne prirode, a pravdala se potrebom da savezničke snage moraju kontrolirati luke i komunikacije koje Od njih vode prema Beču i srednjoj Evropi, da bi mogle nesmetano snabdijevati svoje trupe koje će biti upućene na tim pravcima. Za zonu Trsta jedna od mogućih varijanti predviđala je kontrolu luke i koridora s obiju strana željezničke pruge od Trsta prema Beču. Jednu od tih varijanti feldmaršal Alexander iznio je na savjetovanju održanom 21. do 24. februara 1945. u Beogradu između maršala Tita i komandanta 3. ukrajinskog fronta i savezničkog fronta u Italiji. Maršal Tito pokazao je puno razumijevanje za potrebe snabdijevanja savezničkih armija u borbama protiv Nijemaca i ponudio im da se služe još i željezničkom prugom Trst — Ljubljana. Dakle, više nego što su sami tražili, ali je postavio pitanje zbog čega je saveznicima potrebna vojna uprava teritorijama koje kontroliraju vlasti i oružane snage nove Jugoslavije a nalaze se izvan navedenih koridora. Feldmaršal Alexander na ovo pitanje nije imao valjan odgovor. U tajnoj poruci načelniku Imperijalnog generalštaba Alexander ie napisao »da je Tito ljubazan, razuman i spreman za suradnju«, iz čega se može zaključiti da je minulim razgovorima bio zadovoljan (AVII, k. 4, fas. 3, dok. 16).

Iz zapisnika s konferencije u Glavnoj komandi savezničkih snaga od 2. marta 1945, na kojoj je feldmaršal Alexander podnio izvještaj o razgovorima s maršalom Titom, vidi se da je bilo dosta zagovornika čvrstog kursa prema Jugoslaviji i prijedloga da se Titu ne smiju davati ustupci, da civilnu upravu za područje Julijske krajine treba integrirati u savezničku itd. Građanske partije u Italiji, naročito desno orijentirane, pokušale su iskoristiti sklonost angloameričke diplomacije i jednog dijela savezničkih vojnih komandanata i sačuvati teritorijalni integritet kontinentalnog dijela predratne Italije. Isto je obećanje Mussolini dobio od Hitlera i Nijemci su ga do krajnjih mogućnosti provodili. Takva je politika izazivala veoma zapaljivu atmosferu u Juliiskoj krajini, a počela se prenositi i na unutrašnjost Italije. Polovinom aprila reakcionarne snage bacile su bombu na zgradu jugoslavenske misiie u Rimu, što je's jugoslavenske strane ocijenjeno kao provokaoija (AVII, k. 4, fas. 4, dok. 13).

Kada su 29. novembra kapitulirale njemačke snage u Italiji, britanski premijer Winston Churchill, uz suglasnost predsjednika SAD Trumana, naredio je 30. aprila feldmaršalu Aleksandru da svojim jedinicama izvrši okupaciju Julijske krajine i spriječi ulazak jedinica JA na tu teritoriju. Dio toga teksta glasi:

> **»Vi dejstvujte u Italiji u okviru njenih predratnih granica, što spada u vaše vojište, i pretpostavljam da pratizani koji su došli u taj grad,[210] treba da se stave pad vašu komandu. Smatram da je važno da i mi i Amerikanci dobijemo kontrolu nad Rijekom, Trstom i Istarskim poluotokom i da vaše komunikacije prema Austriji treba da budu osigurane. Izvjesno je također da će doći do strašne gužve između Italijana i Jugoslavena oko tih teritorija. Ja sam za to da se podupre Italija jer bi na taj način bile razbijene njihove komunističke snage a također odgovaralo bi to i vrlo prijateljskim interesima koje Amerikanci imaju u Italiji, a koje bih i ja želio podijeliti.«[211]**

O svojoj odluci da će savezničke snage po dolasku u Julijsku Krajinu uspostaviti kontrolu luka, sidrišta i svih komunikacija u pravcu Austrije, feldmaršal Alexander obavijestio je maršala Tita 30. aprila.[212] Isti dan je maršal Tito pohvalio jedinice 4. armije, 7. i 9. korpusa i ratne mornarice što su, poslije teških sedmodnevnih borbi, probile frontu između Rijeke i Postojne i prodrle do Trsta.[213]

Maršal Tito odgovorio je 1. maja na poruku maršala Alexandera i izvijestio ga o ovome:

— da je naredio da se oslobode Istra, Trst i Tržič do Soče i da se dalje napreduje preko Soče prema austrijskoj granici;

— da savezničkim snagama dopušta korištenje luka Trsta i Pule i željezničkih pruga prema Austriji;

— da će u područjima operacija jedinica JA naše vojne i civilne vlasti nastaviti da funkcioniraju.[214]

U Trstu su 2. maja nastavljene borbe za likvidaciju preostalih uporišta iz kojih je neprijatelj pružao snažan otpor. Vodile su se s bliskih odstojanja i bile su vrlo oštre. Zahvaljujući podršci mjesnog stanovništva i borcima komande grada Trsta, koji su dobro poznavali teren i prilaze utvrđenim zgradama, borci su se probijali kroz skrivene prolaze i preko krovova, a neka su uporišta polivena benzinom i spaljena. Deveta dvizija svladala je jak otpor neprijatelja u tvornici »Elba«, gdje je ubijeno ili zarobljeno oko 800 Nijemaca i 200 četnika.[215] Jedanaesta brigada 26. divizije oslobodila je rajon

[210] **Misli se na Trst u koji su 1. maja ušle jedinice 4. armije.**
[211] **AVII, k. 8, fas. 2, br. reg. 36.**
[212] **Isto, k. 8, fas. 2, br. reg. 35.**
[213] **M. Šum on ja, *Širokim frontom,* n. dj., str.175.**
[214] **AVII, k. 8, fas. 2, br. reg. 37.**
[215] **Tvorničke zgrade bile su jako utvrđene i uređenje za obranu. Vrata i prozori, izuzev uređenih puškarnica bili su betonirani, a sistem vatre dobro organiziran. Uz pomoć građana koji su osiguravali potrebna sredstva i služili kao obavještajci i vodiči, borci su uspjeli da se popnu na krov i upadnu utvornički krug, nakon čega je otpor posade svladan.**

kasarni Montebello, luku i brodogradilište Sv. Marka. Jedinice 20. divizije ovladale su Rivoltellom i Concovelijem. U popodnevnim satima kroz borbeni poredak njenih jedinica probili su se tenkovi novozelandskog 22. bataljona, a njegov komandant pukovnik Donald primio je predaju oko 150 Nijemaca koji su branili kulu Sv. Justa.[216] Obavještajni oficir novozelandske divizije Jeffrey Cocks zapisao je da su Jugoslaveni protestirali što im saveznici preotimaju zarobljenike koji njima pripadaju,[215] a britanska radiostanica BBC iskoristila je ulazak savezničkih jedinica u Trst i u 16,00 sati objavila vijest da su ga novozelandske trupe oslobodile.[21]" Nešto kasnije pokušali su se probiti do njemačke posade koja je branila zgradu sada, ali su ih zaustavile jedinice 20. divizije. General Gentry predložio je tada da jedinice 20. divizije izvrše juriš pješadijom a da ih Novozelanđani podrže tenkovima, što je i učinjeno. Jedinicama 20. divizije predalo se 200 Nijemaca.[219] Treća brigada 43. divizije očistila je taj dan poluotok Milje od neprijatelja i prikupljala ratni plijen.[220]

Trećeg maja nastavljene su borbe za ovladavanje jedinim preostalim uporištem u Općini, odakle je neprijatelj još pružao žestok otpor. U prijepodnevnim satima jedno savezničko odjeljenje pod komandom novozelandskog kapetana probilo se kroz blokadu jedinica 20. divizije i upalo u Općinu. Novozelandski oficir pregovarao je s njemačkim komandantom o predaji garnizona. Istovremeno je poziv za predaju garnizona uputio i komandant 20. divizije, a njemačkom komandantu odnio ga je obavještajni oficir 9. brigade. Tako se njemački komandant našao između dvije ponude o predaji garnizona. Međutim, ipak nije mogao birati jer je komandant 20. divizije poslije podne zahtijevao od savezničkog oficira da povuče tenkove iz operativne zone njegove divizije, što je ovaj odmah i učinio. Nakon toga pošao je komandant 20. divizije osobno sa dva oficira njemačkom komandantu i od njega zahtijevao bezuvjetnu kapitulaciju. U beznadnoj situaciji, bez dovoljno hrane i vode i sanitetskog materijala, njemački komandant obratio se komandantu 20. divizije ovim riječima:

> »Gospodine potpukovniče, predajem vam cio njemački garnizon i sav ratni materijal i priznajem vas pobjedinicima.«

Predalo se 29 oficira, 2.682 podoficira i vojnika i 300 ranjenika.[221]

Time je prestao posljednji otpor neprijatelja u Trstu. U ruke jedinica 4. armije palo je nekoliko hiljada njemačkih vojnika i veliki ratni plijen.

[216] Načelnik obavještajnog odjeljenja 2. novozelandske divizije Jeffrey Cocks piše da se tom prilikom predao komandant tršćanskog područja sa 700 vojnika. Prema mišljenju P. Tomca i grupe autora (n. dj., str. 270), u taj su broj uračunati i oni Nijemci koji su se u toku noći pojedinačno i po grupama predavali savezničkim jedinicama.

[217] AVII, k. 8, fas. 2. dok. 43.

[218] Potpukovnik I. K. S. Clerk izvjestio je Glavnu komandu savezničkih snaga da ta informacija nije bila istinita, da su Jugoslaveni prije toga oslobodili veći dio grada, zbog čega je informaciju BBC nazvao nesretnom.

[219] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 270.

[220] Isto, str. 258—276: *Bojna relacija,* str. 280—290.

[221] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 277.

Oslobođenjem Trsta glavne snage 97. korpusa bile su dovedene u beznadnu situaciju, a 4. armija je-izvršila odgovoran i veoma težak zadatak, koji je zahtijevao krajnje naprezanje svih njenih sposobnosti. Međutim, teškoće s Nijemcima još nisu prošle,' a iskrsle su nove sa saveznicima. Komandant 4. armije, general Petar Drapšin, protestirao je kod savezničkih komandanata zbog pokušaja preotimanja zarobljenika, zaštite i koketiranja sa četnicima i drugim kolaboracionistima i prisvajanja uspjeha koje su postigle jedinice 4. armije.[222] General Drapšin je 4. maja dva sata razgovarao s generalom Johnom Hardingom, komandantom 13. američkog korpusa, o navedenim pitanjima, o korištenju luke u Trstu i daljim planovima saveznika.[223]

Uoči 1. maja odnosi između snaga JA i saveznika dosta su se zakomplicirali, ali su do 4. maja kako-tako raščišćeni. Iz izvještaja ministra vanjskih poslova Velike Britanije može se zaključiti da su Amerikanci bili skloni upotrebi sile, ako maršal Tito ne prihvati anglo-američke zahtjeve,[224] i da je Churchill planirao upotrebu poljskih vojnih snaga pod komandom generala Vladislava Andersa, ako dođe do oružanog sukoba s Jugoslavenima.[225]

Realno ocjenjujući nastalu situaciju maršal Alexander je u izvještaju od 1. maja konstatirao da se Titove regularne snage bore u Trstu,[226] da su okupirale veći dio Istre i da je uvjeren da Tito neće povući svoje trupe iz Julijske krajine ako mu narede Anglo-Amerikanci, osim ako to ne učine Rusi. U daljem tekstu maršal Alexander konstatira da prije nego bi mu Kombinirani odbor načelnika generalštabova naredio da silom okupira Julijsku krajinu trebalo bi »dobro razmotriti osjećanja naših vojnika po tom pitanju. Oni se dive Titovoj partizanskoj armiji i suosjećaju s njima u njihovoj borbi za slobodu. Moramo, stoga, biti vrlo pažljivi prije nego što zatražimo od njih da se okrenu od neprijatelja i da se bore protiv saveznika«.[227]

Prema ocjeni ministra vanjskih poslova Velike Britanije, izvještaj maršala Alexandera o mogućim posljedicama oružane akcije protiv Jugoslavena izbio je adute iz ruku zagovornika čvrste ruke u raščišćavanju situacije u Julijskoj krajini.[228] Na konferenciji u Glavnoj upravi savezničkih snaga, održanoj 3. maja 1945, Titov odgovor ocijenjen je kao čvrst ali ne i negativan, te je zaključeno da se savezničke snage na području Julijske krajine probijaju tiho, da zauzmu vojno značajna područja,[229] da steknu fizičku kontrolu nad što širom teritorijom a da pri tom izbjegavaju sukobe s Jugoslavenima.[230] Prihvaćen je prijedlog predstavnika Velike Britanije Harloda Mac-

[222] AVII, k. 8, fas. 2, dok. 37; k. 4, fas. 4, dok. 43; k. 8, fas. 2, dok. 51.
[223] Isto, k. 8, fas. 2, dok. 51.
[224] Isto, k. 8, fas. 3, dok. 7.
[225] U tajnoj poruoi od 30. aprila Churchill je maršalu Alexandere zabranio da s maršalom Titom sklapa bilo kakve ugovore o priključenju Istre ili bilo kojeg dijela predratne Italije u »novu Jugoslaviju«.
[226] Ova informacija i konstatacija da će njegove snage u toku naredna 24 sata stići **u** Trst uvjerljivo dokazuju čije su snage oslobodile Trst i posve dezavuiraju kasniju informaciju BBC da su novozelandske trupe oslobodile Trst 2. maja.
[22'] AVII, k. 8, fas. 3, dok. 7.
[228] Isto.
[229] Isto, k. 3, fas. 7, dok. 36.
[230] Isto, k. 8, fas. 2, dok. 37.

millana da se poslije ulaska Jugoslavenske armije u Julijsku krajinü situacija od ranijih razgovora o planovima saveznika s tim područjem bitno izmijenila; više nije dolazilo u obzir razmatranje ranijeg prijedloga o vojnom zaposjedanju čitave Julijske krajine.[231] Zahvaljujući velikom uspjehu 4. armije i organizaciji narodne vlasti, time je uglavnom dobivena i politička bitka protiv ostataka fašizma 1 međunarodne reakcije. Ona će, istina, još dugo potrajati i mutiti odnose između nove Jugoslavije i savezničkih zemalja, osobito odnose između Jugoslavije i Italije, na štetu naroda i jedne i druge zemlje.

Iz borbi za oslobođenje Trsta najveću pažnju zaslužuje zajedničko djelovanje operativnih i teritorijalnih jedinica i držanje naroda. Naime, potkraj februara Komanda grada Trsta imala je oko 1.500 boraca raspoređenih u 9 bataljona, a sredinom marta proglasila je opću mobilizaciju. Operativno je bila potčinjena komandi 9. korpusa, od kojega je 23. aprila dobila zadatak da razradi plan suradnje s operativnim jedinicama u napadu na vanjsku obranu grada.[232]

Potkraj aprila njene su jedinice kontrolirale velika područja na periferiji grada i razoružavale kolaboracioniste, koji su pokušavali da od Nijemaca preuzmu vlast. Ofenzivu na pojedina uporišta u Trstu počele su 29. aprila, u vrijeme kada su jedinice 4. armije prilazile gradu. Istovremeno su zaustavljale i razoružavale pojedine kolone Nijemaca koje su iz Istre hitale u Trst. U vrijeme borbi za oslobođenje Trsta snage komande grada narasle su na oko 15.000 ljudi, pa su jedinice 4. armije u njima i gradskom stanovništvu imale veliku pomoć. Za tako kratko vrijeme ne bi bilo moguće likvidirati velik broj dobro branjenih uporišta i očistiti grad od neprijatelja bez zapažene pomoći naoružanih i nenaoružanih građana Trsta, koji su se borili rame uz rame s jedinicama 4. armije, služili im kao vodič kroz skrivene prolaze, pomagali im da se penju na krovove pojedinih zgrada, davali im razna obavještenja, izvlačili ranjenike, pomagali ih u hrani, šmrkovima benzina polijevali razna uporišta itd. Nema nijedne jedinice koja je vodila borbe u gradu a da joj jedinice komande grada nisu pomagale. Antifašističke i progresivne snage Trsta, Slovenci i Talijani, pokazali su visoku političku svijest i dobru organiziranost dajući značajan doprinos oslobođenju svoga grada od neprijatelja. Razlike u jeziku i različita nacionalna pripadnost nisu predstavljale prepreku za uspješnu suradnju u ostvarivanju zajedničkih ciljeva.

Nekim savezničkim oficirima nije se dopadala prisna suradnja i zajednička oružana borba jedinica 4. armije s talijanskim i slovenskim radnicima i građanima. Pojedinci su čak zahtijevali da se građanstvo odmah razoruža, što su naše komande energično odbile. To je još jedan dokaz koliko se kapitalizam boji naoružanog naroda. Borba za oslobođenje Trsta pokazala je na konkretnim primjerima suradnje koliko građani, s oružjem i bez oružja, mogu biti od koristi operativnim i teritorijalnim jedinicama u oslobađanju naseljenih mjesta.

[231] Isto, k. 3, fas. 7, dok. 36.

[232] Komanda grada Trsta formirana je u augustu 1944. i sve je do kraja rata djelovala u gradu. Pojedinosti o njenom radu vidi u: *Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 467; P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 273—275.

a) Stezanje obruča oko okruženog neprijatelja

Prvog maja stigle su 3. i 12. brigada 26. divizije južno od Ilirske Bistrice, odakle su sutradan kroz front 1. brigade 13. divizije prešle u napad. Treća brigada napadala je desno od ceste Ilirska Bistrica — Rupa preko sela Velo Brdo i Brdce, protjerala neprijatelja iz Šapjana i do noći izbila na Miklavič tt. 453. Dvanaesta brigada oslobodila je križanje putova u Rupi i uz podršku artiljerije i tenkova izbila pred selo Lipu, u kojoj se neprijatelj uporno branio i u borbi izbliza oštetio tri tenka. Prva brigada 13. divizije povukla se u Podgrad kao rezerva da š l i t i ovaj pravac od mogućeg pokušaja proboja 97. korpusa prema Trstu.[233]

Treća brigada 13. divizije napadala je 2. maja neprijatelja na položajima Sv. Katarina (k. 689) — Visad (k. 755) i poslije više uzastopnih napada u popodnevnim satima uspjela je zauzeti ta dva dominantna visa. Neprijatelj se zadržao na položajima k. 677, Gavrani Brdo (k.738), Lipa. Pred frontom 2. brigade održao se na položajima Liščić (tt. 884) i Grmada (k. 936).[234]

Drugog maja čule su se česte detonacije od rušenja objekata na putovima i u Rijeci, a primijećen je i živ promet prema Kastvu. To su bili dosta pouzdani znaci da neprijatelj priprema proboj iz okruženja.

Postojnu je 2. maja oslobodila 29. divizija, koja je zadala težak udarac neprijatelju i nastavila ga goniti prema Planini i Ljubljani.[235] Osma divizija stigla je sa 1. brigadom u Pivku, sa 2. u Postojnu, a sa 3. u Stari Trg. Da ojača sjeverni dio fronte 4. armije, Vrhovni komandant naredio je 30. aprila da 7. divizija i Ariteljerijska brigada 4. korpusa krenu za 8. divizijom, pa se 7 divizija 2. maja zatekla na maršu između Osilnice i Čabra, a Artiljerijska brigada u Srpskim Moravicama.[2'16] Kvarnerski i Istarski odred oslobodili su jugoistočni i južni dio Istre i opkolili neprijatelja u Puli, a u toku naredne noći izvršili napad na tu jaku pomorsku tvrđavu.[237]

b) Pokušaj proboja 97. *korpusa iz okruženja*

Pred večer 2. maja bilo je dovršeno operativno i taktičko okruženje glavnih snaga 97. korpusa. Za naredni dan predviđalo se stezanje obruča radi njegova uništenja. Ali su se u protekla dva dana zbili značajni događaji i na fronti 97. korpusa i u Njemačkoj. Prvog maja prenijela se vijest da je Hitler izvršio samoubojstvo, a širih su se glasovi i o kapitulaciji Vrhovnog zapovjednika Jugozapada.[238] Drugog maja kapitulirale su njemačke snage u Trstu bez odobrenja komandanta 97. korpusa,[239] a 7. SS divizija »Princ

233 **Podrobnosti o borbama 26. divizije od 2. maja vidi u knjizi: R. B u t o r o v i ć — A. K l u n, *Tretja vrekomorska,* n. dj., str. 273—274.**

234 **P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n.dj., str. 293—294.**

235 ***Bojna relacija,* str. 292.**

236 **P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 295.**

237 ***Bojna relacija,* str. 290.**

238 **Vidi bilješku broj 156.**

239 **P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 268—272.**

Eugen«, koja je iz pravca Ljubljane trebala da intervenira radi deblokiranja okruženog 97. korpusa, morala se angažirali kod Karlovca.[240] U dilemi između kapitulacije ili pokušaja proboja, komandant Jugoistoka general Löhr odobrio je da se 97. korpus vlastitim snagama pokuša probiti prema Ljubljani. Pripreme za proboj počele su uz borbu 2. maja i noću 2/3. maja. Za proboj je određena 188. divizija, već dosta iznurena, ali još najjača i najprodornija jedinica 97. korpusa, i grupa »Raindl«.[241] Proboj fronte trebalo je izvršiti u tri kolone, i to: desna 902. puk, srednja 904. puk i lijeva pojačana grupa »Raindl». Desna kolona dobila je zadatak da nastupa preko Lisca i Zabiča na visove istočno od Ilirske Bistrice, srednja, uz jaku podršku tenkova i artiljerije, preko Rupe i Jelšana na Ilirsku Bistricu; lijeva zapadno od željezničke pruge, sa zadatkom da izvrši obuhvat snaga JA isturenih u rajonu Miklavič (tt. 453), izbije u rajon šapjane i produži nastupanje u pravcu Harija i Prema. Iza kolona za probroj kretala se borbena grupa »Rijeka«, a za njom komora; na začelju 237. divizija, kojoj je za osiguranje desnog boka dodijeljen 903. puk 188. divizije.

Rano izjutra 3. maja, u vrijeme kada su se jedinice JA pripremale da produže napad započet prethodnog dana, Nijemci su ih preduhitrili i sa tri kolone pokušali se probiti prema Ilirskoj Bistrici. Desna kolona napadala je preko Lisca s namjerom da se probije u rajon Zabiče; 2. i 3. brigada 13. divizije uspjele su da zaustave prodor 902. puka. Treća brigada intervenirala je s položaja na k. 755 sa dva bataljona protiv neprijatelja koji se probio u rajon k. 525 Sušak,[242] a s jednim je djelovala zajedno sa 12. brigadom 26. divizije u obrani Sv. Katarine (k. 689). U rajonu Sušaka bataljoni 3. brigade nisu uspjeli odbaciti neprijatelja, ali su spriječili njegov prodor u Jelšane radi zajedničkog djelovanja sa srednjom, glavnom kolonom. Bataljon koji se borio zajedno sa 12. brigadom uspio se održati na k. 689 do povlačenja brigade prema Jelšanima. Nešto kasnije brigada se povukla na liniju Nova Vas, Gnojevac (k. 650), k. 696, odakle je mogla napadati bočno desnu ili srednju kolonu.

Srednja kolona — 904. puk, uz podršku tenkova i artiljerije, vršio je snažan pritisak duž puta Lipa, Rupa, Jelšane. Mnoštvo ljudi i čelika odjednom se sručilo na iscrpljene i već prilično desetkovane dvije brigade 26. divizije. Gust streljački stroj sipao je ispred sebe kišu tanadi iz automatskog oružja poduprt isto tako gustom vatrom tenkova i artiljerije. Napadajući na spoju između 3. i 12. brigade, neprijatelj je uspio da do 11 sati izbije u rajon Jelšana, potiskujući frontalno 12. i udarajući u bok 3. brigadu.[243]

Lijeva kolona iznenadila je 3. brigadu; obuhvativši njen desni bok, probila se nebranjenim terenom zapadno od željezničke pruge do Šapjana. Ta-

[240] Vidi bilješku broj 156.

[241] Grupu »Raindl« sačinjavali su jedan bataljon 392. divizije, 499. lovački bataljon (tek stigao iz Pazina, odmoran i punog brojnog sastava) i 903. regrutni bataljon.

[242] Misli se na zaselak Sušak koji se nalazi oko 8 km sjeverozapadno od Klane.

[243] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 296—298; *Bojna relacija,* str. 291; R. B u t o r o v i ć — A. K l u n, *Tretja prekomorska,* n. dj., str. 282—289.

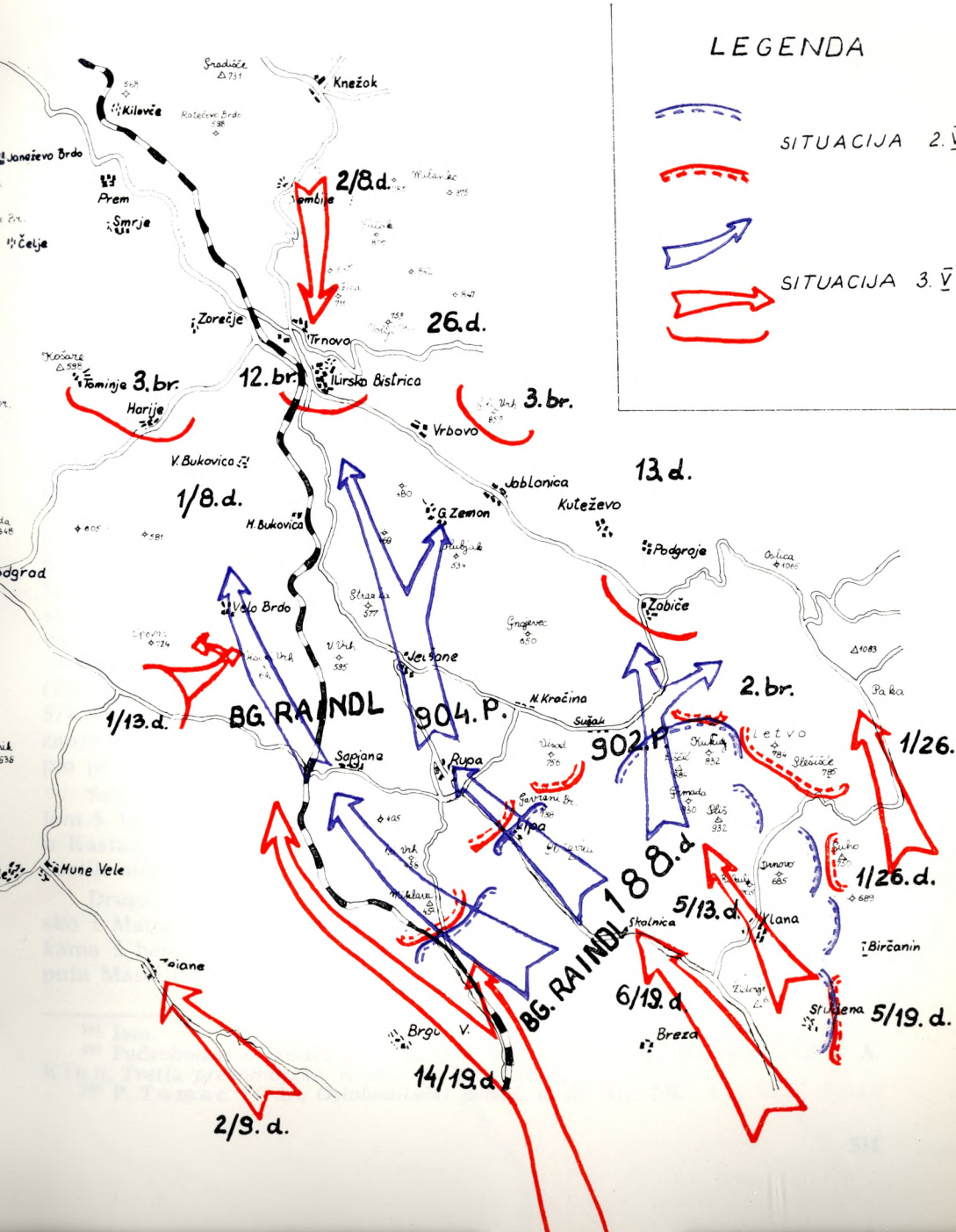
LEGENDA
SITUACIJA 2. V
SITUACIJA 3. V
Knežok
Kilovče
Janeževo Brdo
Prem
Smrje
Čelje
2/8.d.
26.d.
Zorečje
Trnovo
Tominje
3.br.
12.br.
Ilirska Bistrica
Harije
3.br.
Vrbovo
V. Bukovica
1/8.d.
13.d.
Jablonica
Kuteževo
M. Bukovica
G. Zemon
Podgraje
Zobiče
Volo Brdo
Jelšane
2.br.
1/13.d.
BG. RAINDL
904.P.
N. Kračina
Sušak
902.P.
Letvo
1/26.
Sapjane
Rupa
Lipa
Mune Vele
188.d
1/26.d.
5/13.d.
Klana
Skalnica
Birčanin
BG. RAINDL
6/19.d
Breza
5/19.d.
14/19.d.
2/9.d.

ko se 3. brigada našla s povijenim lijevim i sasvim obuhvaćenim desnim krilom. Dva bataljona 1. brigade 13. divizije, koji su se zatekli na prostoru Podgrad — Harije, pokušala su (s izvjesnim zakašnjenjem) da s položaja Starod (tt. 797) Lipovac (k. 724) udarom u bok zaustave dalje nastupanje neprijatelja, ali u tome nisu uspjeli. Glavnina 3. brigade 26. divizije ipak se uspjela povući i organizirati za obranu na položajima u rajonu Velo Brdo. Dio brigade (oko 300 boraca s komandantom) našao se u džepu između dviju neprijateljskih kolona koje su grabile naprijed.[244]

U takvoj situaciji procijenio je komandant 26. divizije da njegove dvije premorene i dosta istrošene brigade ne mogu zaustaviti neprijatelja bez oslonca na prirodno jake položaje, te je odlučio da ih povuče na desnu obalu rječice Reke u rajonu Ilirske Bistrice. Pružajući otpor na uzastopnim položajima, brigade su do noći zaposjele predviđene položaje. Odsječeni dijelovi 3. brigade izvukli su se u toku dana i naredne noći iz džepa i preko Staroda sutradan stigli u Tominje.[245]

c) Oslobođenje Rijeke 3. maja 1945.

Noću 2/3. maja borbena grupa »Rijeka« povukla se iz grada, a ulogu zaštitnice preuzeli su dijelovi 237. divizije. Dio njene bronte prema 19. diviziji preuzeo je 903. puk 188. divizije, koji se povio udesno da brani cestu Rijeka — Klana. Četrnaesta brigada držala je frontu na Rječini, prešla je u napad izjutra 3. maja, ušla u grad, i nailazeći na slab otpor zaštitnih dijelova, oslobodila ga do 13 sati. Njena dva bataljona produžila su da gone neprijatelja preko Kastva, Jušića i Mučića do Permana odakle je neprijatelj pokušao da ih zaustavi. Pred noć neprijatelj je protjeran, pa je jedan bataljon krenuo u pravcu Rupe, a drugi u pravcu Šapjana, ali su ispred tih sela bili zaustavljeni na položajima željeznička stanica Šapjane, k. 405, Oštri vrh (k. 458), k. 531.

Peta brigada 19. divizije vodila je oštre borbe za k. 574 (Kopica) i tt. 660 (Židovje). Pod prijetnjom obuhvatnog manevra neprijatelj se povukao s k. 574, ali se zadržao na Marinšćini, braneći cestu Rijeka — Klana. Oko 10,30 zauzeta je Marinšćina, a poslije podne i tt. 660, odakle je neprijatelj odstupio prema Skalnici.

Šesta brigada nastupala je prema selu Marčelji. Zajedno s lijevim krilom 5. brigada slomila je otpor neprijatelja na Marinšćini i oko 14 sati ušla u Kastav. Odatle je s jednim bataljonom produžila prema Brezi u koju je, poslije slabog otpora neprijatelja u Zrinjskom, ušla oko 21,30 sati.

Druga brigada 9. divizije zauzela je poslije oštre borbe Volariju, Volosko i Matulji. Otpor neprijatelja u školi u Matuljima slomljen je staklenkama s benzinom. Nakon toga je brigada nastavila goniti neprijatelja duž puta Matulji — Rupa.[246]

[244] Isto.

[245] Podrobnosti o izvlačenju 3. brigade vidi u knjizi: R. B u t o r o v i ć — A. K 1 u n, *Tretja prekomorska,* n. dj., str. 286—287.

[i4''] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 299.

Oko 22 sata nalazio se 97. korpus čelom ispred Ilirske Bistrice, a začeljem na liniji Skalnica — Oštri vrh k. 453. Stjecajem okolnosti, čelne jedinice koje su gonile neprijatelja iz Rijeke zanoćile su na Miklaviču (tt. 453), upravo tamo gdje je prethodne noći zanoćilo čelo 3. brigade 26. divizije, koja je nastupala sa sjevera stežući obruč oko 97. korpusa. U naknadu za izgubljenu teritoriju, neprijatelj je uspio zauzeti novu. Njegove kolone probile su frontu 26. i 13. divizije, a začelje se neopaženo odvojilo i neometano povuklo ispred 14. brigade 19. divizije. Time su osnovni ciljevi predviđeni za taj dan borbe bili postignuti. Međutim, premda su uspjele probiti se u taktičku dubinu obrane jedinica 4. armije, kolone za proboj morale su se zadovoljiti dosta skromnim rezultatima. Ispred sebe još su imale 4 brigade 13. i 26. divizije, premorene i malog brojnog stanja, ali organizirane za obranu na topografski jakim položajima.

Borbe za Ilirsku Bistricu

Na zatečenom prostoru 97. korpus nije mogao ostati: morao je prodirati naprijed ili kapitulirati. U štabu 4. armije predviđali su narednog dana oštre borbe. Zbog toga su angažiranjem dotadašnjih i dovođenjem novih snaga na pravcima nastupanja neprijateljskih kolona nastojali slomiti napadnu moć 97. korpusa.

Čim je neprijatelj pokazao svoje namjere, Štab 4. armije poduzeo je mjere da ih osujeti. U tom cilju je 1. brigadi 26. divizije naredio da krene prema Zabiču i postavi se na bok desne kolone neprijatelja; 8. diviziji da s glavninom zatvori pravac od Ilirske Bistrice prema Pivki i da jednom brigadom ojača pravac prema Trstu; 43. diviziji da sa dvije brigade i jednim tenkovskim bataljonom krene na prostor Obrov — Pregarje i zatvori pravac prema Trstu; 10. brigadi 29. divizije, jednom tenkovskom bataljonu i jednom divizionu Artiljerijske brigade da krenu prema Pivki; 19. diviziji i 2. brigadi 9. divizije da energično gone glavninu neprijateljskih snaga ne zadržavajući se oko njegovih slabih zaštitnica.

Noću 3/4. maja prva je prešla u napad lijeva kolona (grupa »Raindl«) i uspjela je probiti paučinasti zastor 1. brigade 13. divizije između Ilirske Bistrice i Harija, odbacujući pri tome prema Tominju i dva nepotpuna bataljona 3. brigade 26. divizije, koji su se izvukli iz okruženja i ostali gotovo sasvim bez municije. Dalje nastupanje ove kolone zaustavila je glavnina 3. brigade s položaja između Ilirske Bistrice i Topolca. Glavne snage te kolone, koje su se probile u Prem, napale su i zaustavile 2. i 3. brigada 8. divizije.

Težište napada srednje kolone bilo je istočno od Ilirske Bistrice. U toku noći neprijatelj je uspio prijeći rječicu Reku između G. i D. Zemona i do 9 sati odbaciti 12. brigadu s tt. 799 i s bezimene kote iznad Ilirske Bistrice, koju je branio jedan bataljon 1. brigade 13. divizije. U protunapadu, uz potporu 4. tenkovskog bataljona, povraćen je izgubljeni položaj i neprijatelj odbačen na polazne položaje uz velike gubitke.

Desna kolona uspjela je potisnuti jedinice 13. divizije na položaje kod Zabiča. Desno krilo te kolone izbilo je na položaje k. 952, Goljak (tt. 1145)

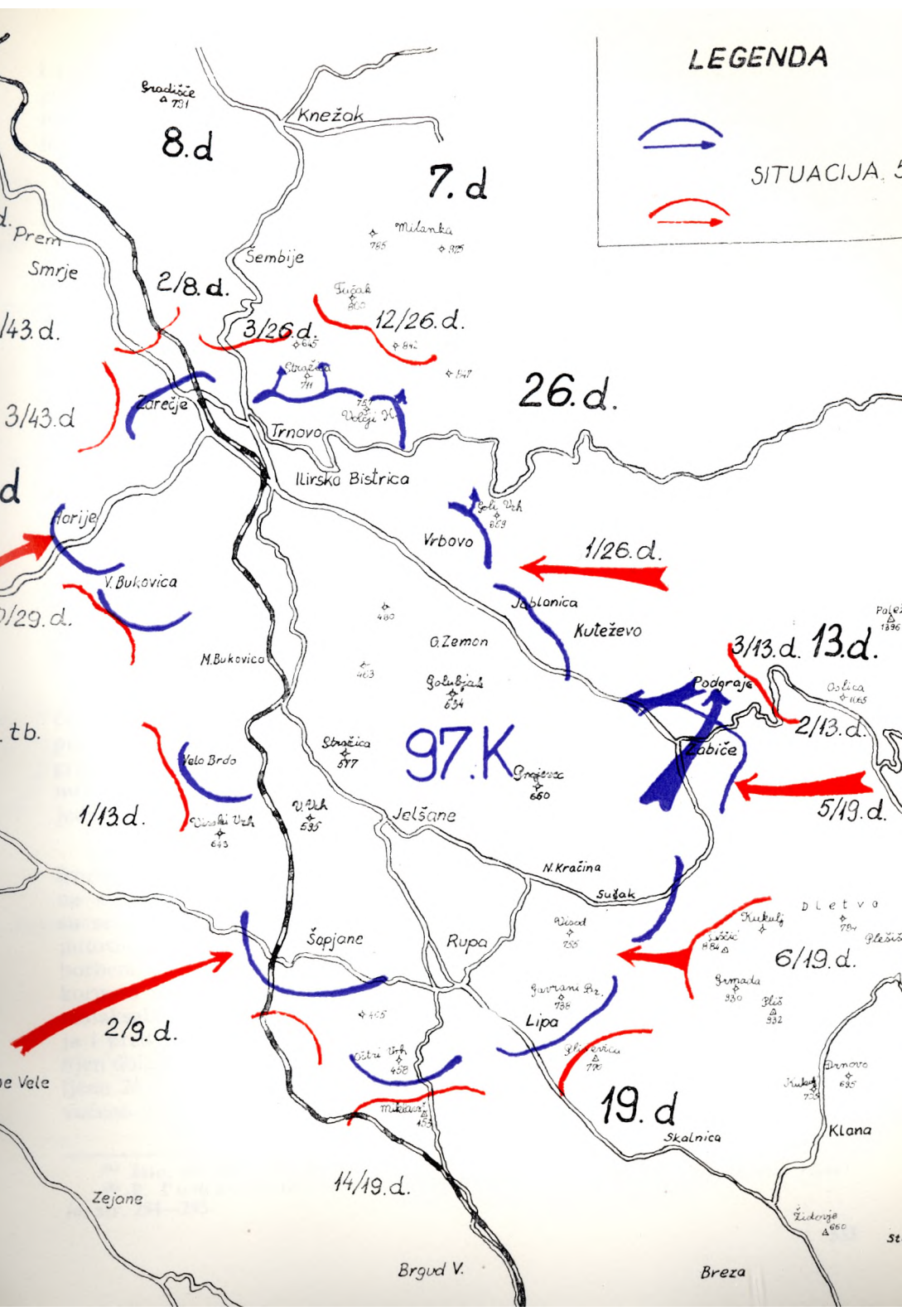
LEGENDA
SITUACIJA
8.d
7.d
Knežok
Prem
Smrje
Šembije
2/8.d.
3/26.d.
12/26.d.
26.d.
3/43.d
Zarečje
Trnovo
Ilirska Bistrica
Vrbovo
1/26.d.
V. Bukovica
Jablonica
Kuteževo
O. Zemon
M. Bukovica
3/13.d.
13.d.
Podgraje
2/13.d.
Žabiče
97.K
Velo Brdo
1/13.d.
Jelšane
5/19.d.
N. Kračina
Sušak
Šapjane
Rupa
6/19.d.
2/9.d.
Lipa
19.d
Skalnica
Klana
14/19.d.
Zejane
Brgud V.
Breza

i Oslića (k. 1065) u namjeri da obuhvatnim manevrom ovlada rajonom Podgraje i visovima istočno od Ilirske Bistrice. U popodnevnim satima uspjela je 5. brigada 19. divizije, uz podršku artiljerijskog diviziona, odbaciti neprijatelja prema Podgraju.

Tako je 4. maja samo lijeva kolona postigla djelomičan uspjeh prodorom do Prema. Ali tim se prodorom kolona razvukla i udaljila od glavnih snaga, što je njenu situaciju znatno pogoršalo.[247]

Petog maja vodile su se na čitavoj fronti žestoke borbe. Glavni udar neprijatelj je usmjerio na Ilirsku Bistricu, koju je napadao unutrašnjim krilima desne (902. puk) i srednje (904. puk) kolone, na spoju između 12. brigade 26. divizije i 3. brigade 13. divizije. Iskoristivši nekontrolirano povlačenje dijela 3. brigade iz rajona sela Jablanice na visove iznad sela, Nijemci su uspjeli zauzeti selo, a odmah zatim i visove iznad njega. S tih položaja udarili su u bok 12. brigadu 26. divizije i zbacili je s visova Goli vrh (k. 859) i Gabrovec (k. 993), odakle su produžili nastupati prema Ilirskoj Bistrici. Kombiniranom frontalnom i bočnom vatrom uspjeli su zbaciti 12. brigadu s tt. 799 i k. 757, i tako ovladati dominantnim visovima istočno i sjeveroistočno od Ilirske Bistrice. Nakon toga se ona više nije mogla braniti, pa su Nijemci oko 16 sati ušli u grad.

Lijeva kolona razbijena je kombiniranim borbama 8. divizije, 10. brigade 29. divizije, 2. i 3. brigade 43. divizije. Glavnina kolone je odbačena prema Ilirskoj Bistrici, a njen manji dio uništen kod mosta i opkoljen u selu zvanom »Dvorac«.

Na ostalom dijelu fronte situacija je za Nijemce bila kritična. Njemačka 237. divizija sa 903. pukom 188. divizije i dva samostalna bataljona napustili su komoru i pozadinske jedinice i pokušali proboj preko sela Podgraje, ali su odbijeni snažnom vatrom jedinica 13. divizije i vraćeni na glavnu cestu, potpuno zakrčenu komorom. Kod 237. divizije više nije postojala jedinstvena komanda, i njena borbena vrijednost znatno je smanjena.

Nijemci su 5. maja, naprežući sve raspoložive snage, pokušali probiti frontu. Uspjeh u zauzimanju Ilirske Bistrice skupo su platili neuspjesima na svim ostalim dijelovima fronte. Sve tri njihove kolone za proboj slile su se u jednu, komandovanje i manevriranje jedinicama uslijed zakrčenih putova bilo je poremećeno, a manevarski prostor tako sužen da se njihov borbeni poredak mogao prostreljivati. Time je de facto napadna moć 97. korpusa slomljena, a njegove ambicije da se probije iz okruženja sasvim su malaksale. Toga dana stigla je iza borbenog rasporeda 26. divizije 7. divizija i pred večer se pripremila da stupi u borbu. Stab 4. armije iskoristio je njen dolazak i uveo je u borbu mjesto premorene i u teškim borbama iskrvavljene 26. divizije u borbama protiv 188. divizije. Sutradan je 26. divizija povučena u Pivku u rezervu 4. armije.[248]

[247] Isto, str. 301—305; *Bojna relacija,* str. 292—293.
[248] P. T o m a c i dr.. *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 305—309; *Bojna relacija,* str. 294—295.

Poslije Hitlerove smrti funkciju FUhrera primio je admiral Dönitz, a feldmaršal Kesselring — do tada Vrhovni zapovjednik Jugozapada — funkciju Vrhovnog komandanta oružanih snaga.[243] Poslije kapitulacije grupe armija »C« u Italiji, situacija Njemačke uopće a 97. korpusa posebno, postala je beznadna i svaki dalji otpor uzaludan. Međutim, usprkos neshvaćanju mnogih njemačkih komandanata, otpor se produžavao.[250] Prema izjavi komandanta 97. korpusa generala Kiiblera, Vrhovni zapovjednik Jugoistoka general Löhr odobrio mu je 5. maja da povede pregovore o kapitulaciji.[251] Međutim, odobrenje nije shvaćeno kao naredba, pa je 97. korpus noću 5/6. maja tri puta uzalud pokušao da se preko Šembije probije u Pivku. Svi njegovi napadi bili su razbijeni upornom i aktivnom obranom 7. divizije, koja je držala položaje južno od Šembija. Ujutru 6. maja divizija je izvršila protunapad i odbacila Nijemce na polazne položaje na k. 711 i k. 757.

Dok su na sjevernom dijelu fonte kako-tako odolijevali napadima na svim ostalim sektorima Nijemci su morali odstupati i trpiti velike gubitke. Treća brigada 8. divizije likvidirala je neprijatelja u Premu i u poslijepodnevnim satima zajedno sa 2. brigadom upala u zapadni dio Ilirske Bistrice (rajon željezničke stanice).

Trinaesta i devetnaesta divizija i 10. brigada 29. divizije razbile su na svojim pravcima nastupanje zaštitnice i pobočnice Nijemaca. Do noći 6. maja potisnule ih na liniju Vrbovo, D. Zemon, Koseze, Ilirska Bistrica, Stražica k. 711, k. 757, Sv. Ahacij tt. 799.[252] Na tako uzanom prostoru (4 x 5 km), bez ikakvih izgleda da bi novim naporima mogao izmijeniti situaciju, štab 97. korpusa odlučio je da povede pregovore o kapitulaciji. Toga dana je feldmaršal Kesselring pozvao u Graz na savjetovanje komandanta Jugoistoka generala Löhra i komandanta 2. tenkovske armije generala De Angelisa i saopćio im da Njemačka kapitulira i da upotreba oružja treba da prestane 9. maja u 0,1 sati izjutra.[253] Pregovori o kapitulaciji vođeni su noću 6/7. maja između Štaba 4. korpusa[254] i generala Kösslina, koji je zamjenjivao ranjenog komandanta 97. korpusa.[255]

Bezuvjetna kapitulacija 97. korpusa objavljena je 7. maja izjutra. Zbog nemogućnosti da se sve jedinice obavijeste o kapitulaciji, sporadične borbe trajale su do 12,00 sati; nakon toga je počelo razoružavanje Nijemaca i pre-

[249] Vidi bilješku broj 156.

[2-°] General Ludwig Kübler izjavio je na saslušanju da je za Hitlerova života samo tako jaka ličnost kakav je bio general Vietinghof, mogla samostalno odlučiti o kapitulaciji jedne fronte. Ipak su i poslije Hitlerove smrti borbe nastavljene. »To je dokaz — zaključuje dalje Kübler — koliko je njemačka oružana sila bila navikla da gleda u svoje pretpostavljene, da prihvata njihova naređenja i da sluša« (AVII, k. 71-A, fas. 3, dok. br. 2-a).

[251] Vidi bilješku broj 156.

[232] *Bojna relacija,* str. 289—296; P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 281—314.

[2M] Vidi bilješku broj 156.

[2'4] P. T o m a c i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 315.

[255] AVII, k. 71-A, fase. 3, dok. 2-a.

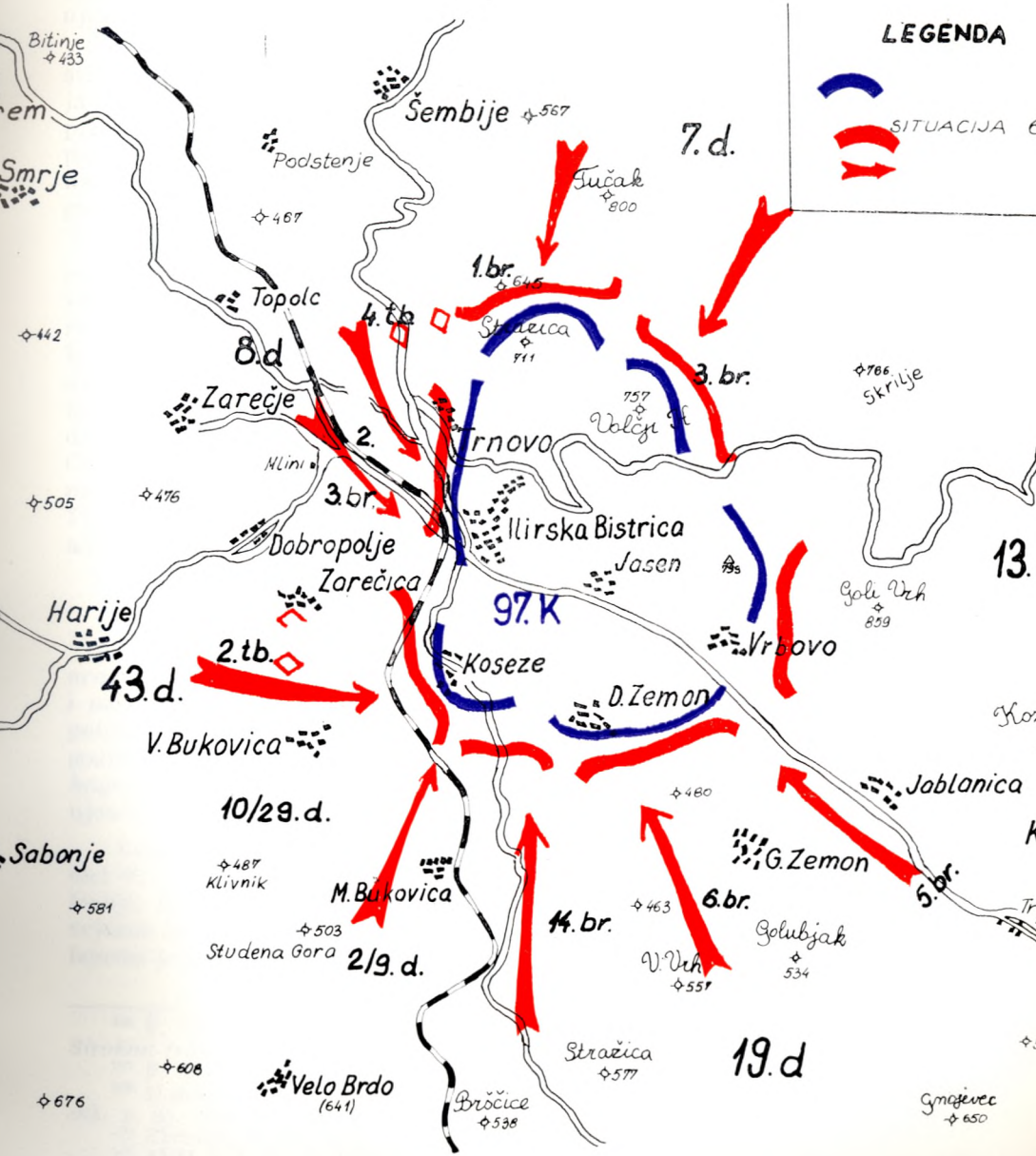
LEGENDA
SITUACIJA
Bitinje
433
Šembije
567
7.d.
Podstenje
Tučak
800
Smrje
467
1.br.
645
Topolc
4.tb
Strelica
711
442
8.d
3.br.
766
Skrilje
Zarečje
757
Volčji V.
2.
Trnovo
Mlini
505
476
3.br.
Ilirska Bistrica
Dobropolje
Jasen
Zarečica
13.
Harije
97.K
Goli Vrh
859
2.tb.
Koseze
Vrbovo
43.d.
D.Zemon
V.Bukovica
480
Joblanica
10/29.d.
Sabonje
487
Klivnik
G.Zemon
5.br.
581
M.Bukovica
463
6.br.
14.br.
503
Golubjak
Studena Gora
2/9.d.
V.Vrh
557
534
608
Stražica
577
19.d
Velo Brdo
(641)
676
Brščice
538
Gmajevec
650

brojavanje plijena. Više od 16.000 njemačkih oficira i vojnika predalo se jedinicama 4. armije.[256] Uz velike napore i žrtve izborena je posljednja velika pobjeda na terenu koji je godinama bio otuđen od svoje matice. Ta je pobjeda simbolično i stvarno označila kraj historijskoj nepravdi koja je učinjena našim narodima.

Dok je malaksavala glavnina 97. korpusa na položajima oko Ilirske Bistrice, malaksavali su i ostaci njegovih snaga u Pazinu i Puli. Noću 4/5. maja 1. brigada 43. divizije krenula je u napad na Pazin. Poslije izviđanja i prikupljanja podataka napad je počeo 5. maja oko 18,00 sati. Nijemci su pružali otpor i pregovorima pokušavali iznuditi suglasnost da se s ručnim naoružanjem povuku u Pulu. Budući da im to nije dopušteno komandant garnizona pristao je 6. maja u 20,15 sati na bezuvjetnu kapitulaciju.[257]

Kvarnerski odred mornaričke pješadije i Istarski odred[258] sa nešto više od 1.000 boraca — prisilili su neprijatelja da napusti Pulu i skloni se iza solidno uređenih prepreka na poluotoku M. Muzil. Poslije odlaska 1047. pješadijskog i 237. artiljerijskog puka 237. divizije, pulski garnizon (kojim je komandirao kontraadmiral Vane) nije imao nijednu jedinicu za ofenzivne akcije. Pod njegovom komandom nalazilo se još oko 2.200 vojnika iz sastava mornaričkih, posadnih i drugih jedinica obalne artiljerije.[259] Očekivali su da se evakuiraju morskim putem ili dolazak Anglo-Amerikanaca u Pulu. Churchill je još 30. aprila naredio maršalu Alexanderu da izvrši sve pripreme za napad na Pulu.[260] Međutim, zbog sporog nastupanja i angažiranja u Trstu, intervencija savezničkih snaga na Pulu zakasnila je, pa je kontraadmiral Vane kapitulirao 7. maja 1945.[261]

Na svom pobjedonosnom pohodu iz sjeverne Dalmacije do Soče, 4. je armija vodila više značajnih i teških borbi od kojih je riječka bila najteža i najkrvavija. Išao je čovjek na čovjeka, jurišalo se neštedimice, a mnogi položaji prelazili su više puta iz ruke u ruku. Iz straha od odgovornosti za počinjene zločine nacistički oficiri htjeli su se pod svaku cijenu probiti do Anglo-Amerikanaca. Za ostvarenje toga cilja nisu žalili živote svojih potčinjenih, već su ih bezobzirno slali u smrt.

Upornom obranom na Rječini i na staroj jugoslavensko-talijanskoj granici 97. korpusa najprije je osiguravao bok i pozadinu grupe armija »C« u Italiji, izvršavajući Hitlerovo naređenje o čuvanju te granice, a zatim je svjesno žrtvovana za interese grupe armije »E« u Jugoslaviji. General Kübler izjavio je na saslušanju da je »naređenje da se brani područje Rijeke svje-

[258] P. Tom ac i dr.. *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 316; M. Šumonja, *Širokim frontom,* str. 176.
[257] P. To mac i dr., *Oslobodilački pohod,* n. dj., str. 280—281.
258 u dokumentaciji se Istarski odred naziva i Istarski operativni sektor *(Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 590).
[259] *Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 592.
[260] AVII, k. 8. fas. 3, dok. 7.
[261] *Zbornik,* n. dj., tom XI, knj. 4, str. 592.

sno i od samog početka žrtvovalo 97. armijski korpus u korist glavnine grupe armija »E« . . . « . Tom obranom 97. korpus je »postigao željeni cilj«.[262]

Upornom i nadasve oštrom borbom na riječkoj fronti Nijemci su svakako željeli spriječiti nastupanje jedinica 4. armije prema Trstu i Soči. Takva je borba dovela do obostrano velikih gubitaka. U vrijeme dok se vodila ova bitka, u bolnicu 4. armije svakog je dana stizalo 450 do 600 ranjenika,[263] što uz velik broj poginulih boraca čini znatan postotak izbačenih iz stroja.

Nijemci su također pretrpjeli teške gubitke. Ako se ima na umu činjenica da je riječku bitku započelo oko 20.000 ljudi i da ih je u toku bitke iz Pule i Pazina stiglo još oko 3.000, a preživjelo je oko 16.000 ljudi, vidi se da je život izgubio gotovo svaki treći njemački vojnik. Ipak ni takav otpor nije mogao spriječiti prodor 4. armije u Trst.

Teško je odgovoriti na pitanje što je davalo vitalnost i snagu jedinicama 4. armije da u rekordnom roku razbiju, unište i zarobe dvostruko jače snage nego što su bile njene. Nijemci su bili dobro obučeni i borbeno iskusni vojnici. Odgovor bi trebalo tražiti u snazi manevra, u odvažnosti i samoinicijativi komandnog sastava, u hrabrosti, visokom borbenom moralu i borbenom iskustvu čitavog boračkog sastava 4. armije. Da tih osobina i pregnuća nije bilo, borbe bi se otegle, pretvorile bi se u frontalno potiskivanje i mukotrpno krvarenje bez završnih udaraca.

Prodori 4. armije kroz Liku, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Istru i Slovensko primorje, i uz manje propuste koji nisu bitnije remetili ritam nastupanja, spadaju u najsmjelije i najbolje vođene operacije u narodnooslobodilačkom i revolucionarnom ratu, a može se reći i u drugom svjetskom ratu uopće. Vještina manevriranja jedinicama JA po besputnom i teškom zemljištu i brzi prodori po dubini rasporeda protivnika, broj oborenih uporišta i broj ranjenih i ubijenih neprijateljskih vojnika svjedoče o odvažnosti, hrabrosti, vještini i zrelosti komandnog kadra 4. armije, koji je u surovoj školi rata spoznao mnoge tajne ratovanja i nadmašio školovane njemačke oficire i štabove. Zahvaljujući takvim kvalitetama komandnog sastava, hrabrosti i izdržljivosti boračkog sastava, 4. je armija izvršila zadatak koji je, objektivno sudeći, bio na gornjoj granici njenih fizičkih mogućnosti. Ne štedeći sebe, jedinice su rušile pred sobom neprijateljska uporišta i u presudnom momentu izbile na rijeku Soču, prije savezničkih armija koje su sa zapada nastupale uz mali ili veoma slab otpor neprijatelja. Time se obistinila želja savezničkih komandanata — Tita i Alexandera — da se njihove armije sretnu negdje na prostoru sjevernog Jadrana. Liniju tog susreta naredio je maršal Tito, a realizirale su je jedinice 4. armije.

Stanovnici područja na kojima su se vodile borbe davali su bezrezervnu potporu i pomagali jedinice JA, sužavajući manevarski prostor neprijatelju.

[262] AVI I, k. 71/9, fas. 2, dok. 3.

[263] A. Medanić, *Organizacija i rad armijske bolnice u Crikvenici u vrijeme i poslije ofenzive JA 1945,* Hronike o radu sanitetske službe u NOR 1941—1945, Hrvatska, sv. 2, str. 608.

Nijemci i domaći izdajnici istjerani iz širokih prostora Srbije,' Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, sprečavah su do posljednjeg dana okrutnim mjerama i raznim represalijama jače angažiranje stanovništva. To, međutim, nije bitnije utjecalo na konačan ishod riječke bitke i tršćanske operacije u cjelini.

ZAKLJUČAK

Sušak i Rijeka sa zaleđem, zahvaljujući svom geografskom položaju, služili su kao spona i veza sa svijetom prostranog područja velikog dijela Balkana i srednje Evrope. Zbog toga su se nalazili u centru heterogenih interesa Italije s jedne i podunavskih zemalja s druge strane. U tim su se okolnostima na čisto hrvatsko područje počeli useljavati Talijani, Mađari i Austrijanci, pa se vremenom formirala heterogena nacionalna, kulturna, jezična i politička aglomeracija, koja je po prirodi svoga bića stvarala konfliktne situacije. Te suprotnosti naročito su došle do izražaja u toku dva svjetska rata i između njih.

Osobito je teška situacija bila u Rijeci. Kombinatorikom velikih sila i nasrtljivošću agresivnog fašizma Rijeku je Italija pretvorila u istureni bastion svoje imperijalističke politike i fašističke ideologije. Sve što se protivilo imperijalističkoj politici i fašističkoj ideologiji, sasijecano je u korjenu. To stanje najbolje ilustrira činjenica da hrvatski živalj nije uspio održati svoje političke, nacionalne, kulturne i slične organizacije koje bi mogle poslužiti kao središta okupljanja nacionalno i progresivno orijentiranih snaga za borbu protiv fašizma. Sličan je slučaj bio i s KPI.

Neprestana prisutnost jakih policijskih, obavještajnih i vojnih snaga i njihova spremnost da se svom žestinom okome na sve što je pružalo otpor talijanizaciji i fašizaciji, ostavljali su veoma malo prostora za rad organizacijama KPH i drugim progresivnim snagama u toku drugog svjetskog rata. Nasilno stvorenu, ali dobro kontroliranu društvenu stvarnost trebalo je postupno mijenjati političkim mjerama ili nasilno lomiti. Pionirsku ulogu za izmjenu takvih i stvaranje novih društvenih odnosa u širem opsegu (nacionalnih, kulturnih, političkih i drugih) preuzela je na sebe KPH, jedina snaga koja je svojom ideološko-političkom koncepcijom i dobrom organizacijom mogla realizirati tako značajan zadatak. Snaga i mogućnosti okupatora bile su velike, pa je trebalo razraditi strategiju i taktiku borbe, počev od stvaranja političkih i ekonomskih uvjeta za oružanu borbu do formiranja krupnih vojnih jedinica, koje su mogle na bojnom polju tući neprijatelja. U raznovrsnosti te borbe izdvaja se nekoliko bitnih faktora, na koje i ovom prilikom ukazujemo:

1. KPH radila je na buđenju dugogodišnjim terorom prigušivanog nacionalnog osjećaja hrvatskog življa, koji se nikad nije prestao boriti za svoju nacionalnu individualnost. U političkoj borbi protiv supremacije jednog a za ravnopravnost naroda i narodnosti, dovedenih historijskim uvjetima u situaciju da žive jedan uz drugi, KPH nije propagirala revanšizam, već se i političkim programom i društvenom praksom sve više afirmirala kao

borac za ravnopravne nacionalne, kulturne, političke i druge odnose. Nikada se Talijani nisu identificirali s talijanskim okupatorima i fašistima. To se najbolje moglo vidjeti nakon kapitulacije Italije. Prilikom povlačenja razoružanih i bespomoćnih talijanskih vojnika kroz Grobnik i druga popaljena i razorena sela u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju nije bilo nijednog pokušaja nasilja, nijednog incidenta, iako su koliko juče ti isti vojnici žarili i palili po njima. Takvom politikom razbijala je postupno, ali sigurno vješto podgrijavani strah kod Talijana od mogućeg hrvatskog revanšizma.

Prihvat nekoliko stotina Srba koji su našli utočište u Sušaku, bježeći od ustaškog terora, rezultat je pravilnog stava i rada KPH o nacionalnom pitanju. Ideju bratstva i jedinstva, proklamiranu od KPJ, odmah su prihvatili široki slojevi naroda. SK mora uporno raditi da to vrijedno revolucionarno naslijeđe dalje razvija i oplemenjuje kao svoju najvredniju tekovinu.

2. NOB nije bila samo borba protiv nacionalnog porobljavanja već i protiv političkog bespravlja, protiv diktature najreakcionarnijih snaga, za nove političke i socijalne odnose u društvu. Socijalni i revolucionarni sadržaji bili su ugrađeni u temelje NOB-e. Istina, nikada nisu isticani u prvi plan, nisu bili dominantni ali su bili stalno prisutni. Upravo ti sadržaji privlačili su radnike i seljake, obrtnike i građane koji su u ondašnjim društvenim odnosima jedva životarili. Borbu protiv fašizma, za političke slobode i socijalnu pravdu, naročito su potencirali Talijani; za njih su politički i socijalni sadržaji bili u prvom planu. Upoznavajući postepeno programsku orijentaciju i praktičnu politiku KPH i NOB-e, jenjavao je strah od moguće nacionalne diskriminacije i raslo je njihovo angažiranje u NOB-i, koju su doživljavali kao socijalističku revoluciju. Zbog posebnih unutarnjih i vanjskih okolnosti, KP nije dopuštala da joj neprijatelji nametnu klasni rat, ali se nikada nije distancirala od socijalnog sadržaja svoje borbe, što je naročito pogodovalo talijanskom življu.

3. Kao rukovodna, kadrovska partija, KPJ bila je svjesna da u svoje redove ne može primiti sve rodoljube, sve borce za nacionalno oslobođenje i pravednije društveno uređenje, pa je poticala formiranje antifašističkih organizacija kao političke osnovice opće aktivnosti za NOB. SKOJ, AFŽ i JNOF okupljali su i organizirali mase, svaki na svom području, ali sa zajedničkim programom i ciljem. Iz njihovih su se redova regrutirali mnogi aktivni borci za slobodu. Te su organizacije otvarale nove prostore NOB-i; bez njih bi ona bila kratkoga daha i objektivno neizvodljiva. Zbog toga je njihovoj aktivnosti u ovom radu poklonjena posebna pažnja.

4. KPH obavila je veoma odgovornu i tešku ulogu mobilizatora progresivnih snaga i njihovo svrstavanje u političke organizacije i vojne formacije. Borci NOV i PO nisu regrutirani i mobilizirani po sili zakona, nije bilo vojne obveze i prijetnje sankcijama sve do posljednje faze rata. U ogromnom broju bili su to dobrovoljci, koje je motivirala politička svijest i uvjerenje da je oružana borba najefikasnija i da se okupator može istjerati samo takvom borbom.

Da se od običnog, politički neorganiziranog radnika, seljaka i građanina formira politički zrela ličnost spremna na velike napore i žrtve, da se od

civila pripremi borac za slobodu, trebalo je mnogo sistematski i znalački raditi. Da u pozadini, na okupiranom teritoriju, u gradovima i u neprijateljskim utvrdama Partija nije politički pripremala i u akcijama kalila buduće borce, ne bi bilo ni vojske ni fronte. I okupatori su nastojali popunjavati svoje redove dobrovoljcima i redovnom mobilizacijom s osloncem na silu zakona. Takvim mjerama okupatora mogla se KPH oduprijeti samo političkim radom, uvjeravanjem. Upornim i strpljivim radom utjecala je na politička opredjeljenja pojedinaca, budila u njima patriotska osjećanja, politički i psihički ih pripremala za napore i žrtve koje je zahtjevala oružana borba. Takve »regrute« morale su teritorijalne komande, nastavni centri ili operativne jedinice elementarno vojnički obučiti (ako nisu bili odslužili kadrovski rok) i politički »dorađivati« da izdrže napore i borbu. Mjesni i kotarski komiteti KPH Sušaka i Rijeke sa zaleđem uspješno su izvršili odgovornu ulogu organizatora i mobilizatora masa i njihovo uključivanje u oružane formacije.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ne priznaje kapitulaciju i okupaciju zemlje. To znači da organizirana država može provoditi mobilizaciju i na privremeno zaposjednutoj teritoriji ako bi stjecajem okolnosti zapala u takvu situaciju. Ali će uza sve to uvijek za politički rad na uključivanju dobrovoljaca, ljudi koje zakon ne obavezuje na oružanu borbu, biti dovoljno prostora. To znači da se nikada ne smije prestati politički djelovati u narodu i animirati ga na zadacima obrane zemlje.

5. Usporedo s borbom za uključivanje boraca u jedinice NOV i PO, KPJ borila se i protiv uključivanja pojedinaca u kvislinške formacije i druge organizacije i službe okupatora. Okupatori se ne mogu pohvaliti da su u tome uspjeli, uza sve velike napore da samostalno i preko šačice ljudi angažiraju građane za politički rad i borbu protiv NOP-a. Čak nisu mogli angažirati ni minimum ljudi za držanje reda, te su ih dovlačili iz drugih krajeva. U ovom radu navedeno je dosta podataka o tome kako ustaše, bjelogardisti, domobrani, četnici i jugoslavenski nacionalisti nisu uspjeli formirati planirane jedinice. I ono malo snaga koje su mobilizirali i silom doveli u kasarne pobjeglo je partizanima čim im se za to pružila prilika. Najveći zločinci koje će Primorci dugo po zlu pamtiti došli su na Sušak iz drugih krajeva. KPH uspjela je razbuditi mržnju protiv okupatora i njegovih slugu, što je bio njen veliki uspjeh.

6. KPJ je čitavu zemlju pretvorila u ratište. Nije bilo granica između fronte i pozadine, slobodne i privremeno zaposjednute teritorije. Čak su i gradovi, okruženi bodljikavim žicama i minskim preprekama, postali poprišta borbi. Tako je i Rijeka, poznato uporište fašizma, postala dio fronte NOB-c. Borba protiv unutrašnjeg vidljivog i nevidljivog neprijatelja bila je žestoka i vrlo teška. Popis domaćih izdajnika i zloglasnih policajaca i obavještajaca, koje je stigla osvetnička ruka borbenih grupa i odvažnih boraca, dosta je dug. Iz činjenice da su se ozloglašeni policajci i obavještajci i sluge Gestapoa počeli sakrivati, mijenjati stanove i prenoćišta i kretati se s pratnjom, svjedoči dovoljno uvjerljivo o širini i silini te borbe.

Politički rad i borba u Rijeci i Sušaku bili su veoma teški. NOP se morao otvoriti prema masama jer je to bio pokret naroda. Tu širinu iskorišta-

vao je neprijatelj da u njegove organizacije ubacuje svoje pristalice i plaćene agente. Ljudi i žene koji su na riječima grdili okupatore i njihove sluge odavali su organizacije i pojedince ili su sami okupljali oko sebe poštene i naivne ljude da bi ih u pogodnom trenutku likvidirali. U svjetlosti tih činjenica može se shvatiti zašto su se tako često događale provale, osobito u redovima omladinaca entuzijasta, ljudi bez iskustva, kod žena, pa i kod iskusnih političkih radnika koje su odavali manje iskusni i nedovoljno čvrsti pojedinci. 0 oblicima te borbe potrebno je još mnogo pisati i govoriti. Način kako su ilegalni politički radnici i pripadnici diverzantskih i borbenih grupa živjeli, politički djelovali i izvršavali borbene zadatke, veoma je zanimljiv i poučan. Oblici političke i oružane borbe u naseljenim mjestima pod kontrolom okupatora zahtijevaju specifičan način organiziranja, materijalnog opremanja, obučavanja i odabiranja boraca. Te oblike borbe znatno je otežavala nedovoljno uređena teritorija, nedostatak tajnih skladišta i skloništa, tajnih izlaza iz grada i pojedinih ulica itd. Da je u Rijeci i Sušaku bilo uređeno više tajnih skloništa poput onoga u Zametu, život u gradu bio bi mnogo lakši, manje bi bilo provala i žrtava.

Politički radnici i borci otpora u Sušaku imali su veliku potporu naroda. Zahvaljujući toj činjenici, diverzantske i borbene grupe mogle su svoje akcije izvoditi i danju, na ulici, pred prisutnim građanima, bez straha da će ih slučajni prolaznici odati. U Rijeci je situacija bila nešto teža, ali se postupno mijenjala i potkraj rata pružala je sasvim drukčiju sliku. Ipak, slučaj poznatog diverzanta i borca Otavija Valića, koji je ranjen prilikom napada na jednog talijanskog agenta i prokazan policiji, upozorava na potrebu političkog rada s ljudima koji ni u kakvim okolnostima ne smiju služiti tuđinu. Naprotiv, moraju biti spremni da svim raspoloživim sredstvima, znanjem i spretnošću, budu na usluzi političkim radnicima, borcima i diverzantima. Uz vlastiti rizik građani svoje borce moraju sakrivati prije i poslije izvedenih akcija, pomagati im da zametnu trag potjeri, biti spremni da iz zasjede i na druge načine napadaju progonitelje. Kad bi svi građani tako postupali, diverzanti i borci otpora u gradovima ne bi se osjećali usamljeni već bi taj osjećaj pratio agresore. Naše snage moraju se tako organizirati, politički i psihički pripremiti da neprijatelj i njegove sluge u svakom prolazniku gledaju potencijalnog napadača, da zaziru od otvorenih vrata i prozora, od nedovoljno osvijetljenih ulica i parkova, od periferije grada itd. Takva psihička opterećenja teško se podnose i loše se odražavaju na borbeni moral neprijateljskih snaga.

7. Sušak i Rijeka bili su za sve vrijeme rata centri za snabdijevanje partizanskih jedinica i ustanova hranom, odjećom, obućom, sanitetskim materijalom, raznom tehničkom robom i, što je posebno značajno, raznim materijalima za političku i agitaciono-propagandnu aktivnost. Zahvaljujući doprinosu organizaciji prikupljanja novčanih, prehrambenih i drugih sredstava i proizvoda, mnoge obitelji bez hranilaca spasile su se od gladi i sigurne smrti. Ta aktivnost dokazuje da nema »malih«, »sitnih« zadataka, jer više malih priloga omogućuje borcima da ratuju i gladnima da prežive.

8. Kombinirana borba operativnih jedinica, koje su nastupale s fronta, i onih koje su se borile u pozadini okupatora, izdašno pomagana akcijama

naoružanog i nenaoružanog naroda, dala je u završnim operacijama zemlje izvanredne rezultate. Oni su mogli biti i veći da su se partijska rukovodstva i komande teritorijalnih jedinica bolje snašle u posljednjim danima riječke bitke.

Društvo se brzo razvija, a to znači i mijenja, pa je potrebno slijediti te promjene. Nema statične politike, pa ni statičke narodne obrane. Mijenjaju se uvjeti ratovanja, protivnici i saveznici, pa se u tom hodu ne smije stajati na mjestu. Opasnu stagnaciju i zaostajanje predstavljalo bi uvjerenje da smo učinili dosta, da smo jaki, i kad bismo se zanijeli slavom pobjede iz oslobodilačkog i revolucionarnog rata.

KPJ i društveno-političke organizacije Sušaka i Rijeke pokazale su kako se dobrom organiziranošću, intenzivnim političkim radom i borbom može mijenjati društvena stvarnost, razbijati okovi starog i oslobađati nove ideje. Zalog pobjede i veliko iskustvo minulog rata jest masovno sudjelovanje naroda u raznim oblicima otpora i borbe protiv neprijatelja. Koliko se god mijenjale okolnosti ratovanja, ako nas netko napadne, ponovo će trebati dobrih političkih radnika i organizatora, dobrih obavještajaca i boraca u pozadini fronta, inžinjeraca, diverzanata, vezista, sanitetskih radnika, visokih intelektualaca raznih specijalnosti; trebat će pomoć domaćica, starijih ljudi i omladine koja nije dorasla da nosi oružje; trebat će hrane, odjeće, obuće, sanitetskog i drugog materijala, radne snage za prijenos ranjenika i bolesnika, za kopanje rovova, uređivanje položaja i za razne druge potrebe. Ukratko — sve će više nestajati razlike između vojske i građanstva, fronte i pozadine i u pogledu izvršavanja zadataka od interesa za narodnu obranu i u pogledu opasnosti za život. Iskustva prošlosti predstavljaju nepresušno vrelo ideja i organiziranih formi koje, produbljene i osuvremenjene, predstavljaju solidan temelj za trajno dograđivanje i usavršavanje naše koncepcije o općenarodnoj obrani.

PRILOZI

SLIKOVNI PRILOZI

Slikovni materijal što je objavljen u ovom prilogu čuva se u Muzeju revolucije u Rijeci.

Izbor slika i njihov opis izvršili su kustosi Muzeja prof. Anton Giron i prof. Mihael Sobólevski.

Predaja Sušaka talijanskoj 2. armiji

Koncentracija talijanskih snaga pred ulazak u Sušak II. IV 1941.

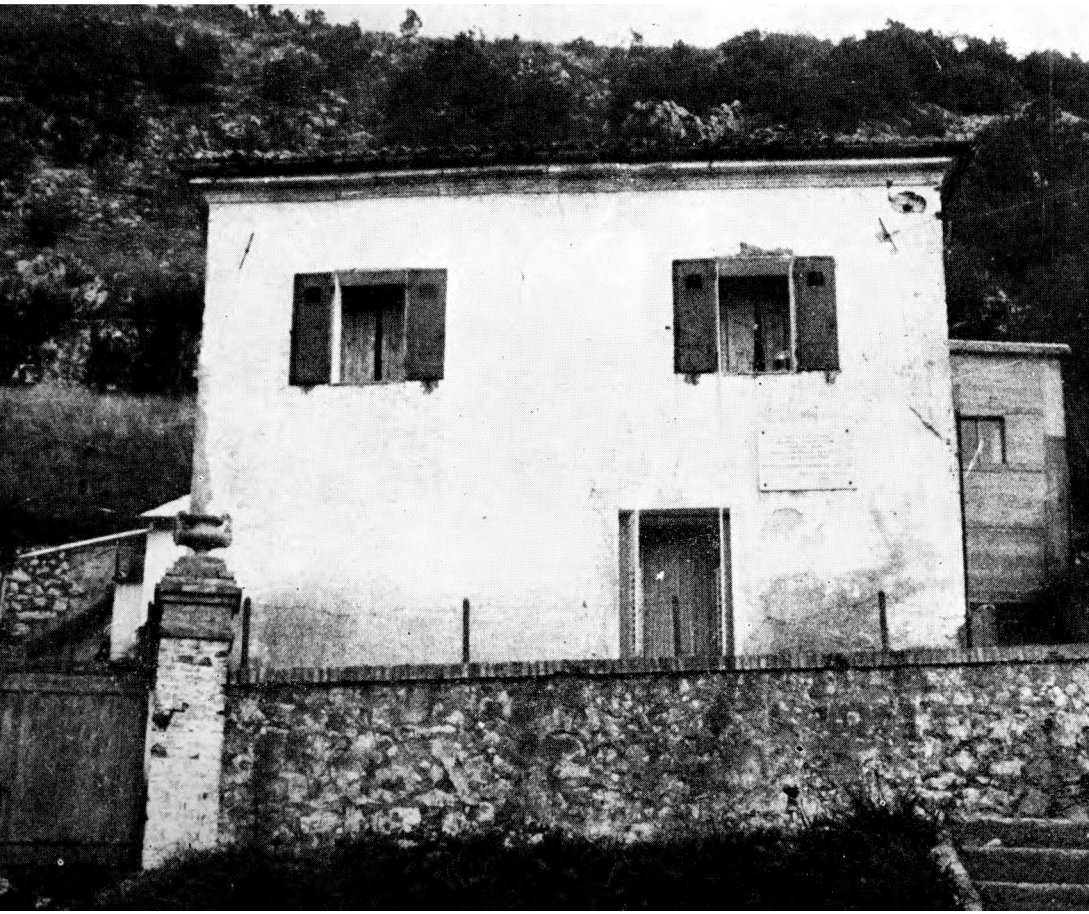

uća u Tijanima (Draga) u kojoj je umnožena većina brojeva »Primorskog vjesnika« iz 1941.

nić Lovro — sekretar KK KPH za Kastav

Moša Albahari — komandir partizanskog
zo Vidas Vuk« na Tuhobiću 194

Grupa partizana iz Kastavštine na Tuhobiću zimi 1941/1942.

HRVATI PRIMORCI I GORANI ANEKTIRANI U FAŠISTIČKU ITALIJU!
RADNICI, SELJACI I GRAĐANI!

Hrvatski narod i ostali narodi Jugoslavije i Evrope nikad nisu dočekali Prvi Maj pod tako teškim prilikama ubijanja, pljačke, otimačine i ropstva. Nikada još do danas nisu narodi Evrope slavili Prvi Maj s toliko pravednih nada u bliže dane odlučnog obračuna, u bliže čuvanje slobode, sretne i svijetle budućnosti.

Nada svih porobljenih, nezrošenih i desetkovanih naroda jeste Crvena Armija i njeni veliki uspjesi. Crvena Armija drži već 5 mjeseci inicijativu i nikada je neće prepustiti fašističkim razbojnicima. Crvena Armija u toku 10 ratnih mjeseci uništila je milione najboljeg njemačke vojske, uništila je i oteła gomile najboljeg fašističkog oružja. Pobjedonosna Armija radnika i seljaka od Murmanska pruko Karelije, Novgoroda, Iljmenskog jezera, Smolenska i Harkova, pa sve tamo do Krima - teškim batom tuče fašističku nemani kojoj je već slomljena kičma. Armije sovjetskih radnika i seljaka vrše besprimjerne napore rada pod parolom "sve za rat, sve za pobjedu". Ovo mišljenje velikog Staljina bit će provedeno u djelo "njemačke fašističke horde bit će uništene". Fašistički banditi bit će dotučeni jo se 1941 godine. To je nada svih potlačenih naroda.

Krvavi razbojnik Pavelić sa svojom izdajničkom i krvavom ustaškom bandom u saveznu na tuđinskim okupatorima bacio je naš narod u najteže ropstvo. Skupo plaća hrvatski narod ustaško vlasti i ustaško ropstvo i saveznštvo sa fašistima svih svojih zemalja, a protiv bratskih naroda.

HRVATSKI NARODE! Zar Ti nije prevelika cijena Dalmacija, Primorje, Gorski Kotar i Međumurje koji su prodani fašistima? Zar Ti nije prevelika cijena Hrvatska koja je zapravo zarobljena od Talijana i Njemaca? Zar Ti nije prevelika cijena u krvi stotine hiljada poubijanih braće Srba i desetci hiljada najboljih hrvatskih sinova ubijenih izdajničkom rukom ustaša, zato što su se borili za slobodu, sreću i pravu nezavisnost Hrvatske?

Tešku sudbinu doživio je narod [illegible] u susjednim krajevima. Bijedni Hitlerov virepak Mussolini anektirao je i otimanje ove krajeve od naše zemlje i spustio po njima čopore fašističkih pasa da uvode talijanski jezik i ćirilicu. Pokinuo je sve naše narodne slobode i najosnovnija prava čovjeka, uništio na svojem fašističkom bijesu sav naš privredni život onako se ne vodi za fašističke ratne potrebe. Fašisti su odnijeli i zadnji komad kruha, oduzimali i poplj[illegible] sve što im je došlo pod ruku, a narod ostavili da stvarno gladuje. Mane radnika i činovnika bespoštedno ili pade za bijedne nadnice od 15 do 20 lira, životni standard pao je općenito za 2 do 4 puta. Fašisti su bacili u tamnice i logore desetke stotina naše naroda samo iz svih krajeva. Fašistički okupatori su izvršili niz zločinačkih djela po svim našim selima i gradovima, proklali stotine ljudi i već mjesecima teroriziraju i pljačkaju i po noći Hrejn, Grobinštinu, i Kastavštinu, dok su selo Pišac zavili u crno. Glavno strijeljanje naše najbolje ljude, u potaju, izvlače iz njihovih domova gnetke nevinih ljudi i strijeljaju ih kao psa, kao što to vrše mjesecima po ostalim mjestima, počeli su sada i po Gorskom kotaru. Kao to divljanje povlači sve za sobom, tako i fašizam pojačava teror misleći da će se na taj način spasiti od sigurne propasti. Ali fašisti se grdno varaju, jer slobodoljubivi Primorci i Gorani nisu stali i neće stati mirno promatrati evo te strahote. Mjesecima već najbolji sinovi Gorštaka, Istre i njihovih okolina poput svoje braće u ostalo Hrvatskoj i Jugoslaviji vode pod vodstvom Komunističke partije nesalidni rat protiv njemačkih okupatora. Divljanje pruća i vlakova, paljenje i uništavanje sela, pljenu i škola, likvidiranje desetaka domaćih izroda, velika parzanska pobjeda kod Tuhobića u prošlom, likvidiranje okupatora na svakom koraku, te nadanje akcije u okolici Gerova i Čabra - sve to divna djela ispunjavaju nas ponosom.

I dok proljeća Primorci i Gorani u zapravo napuštaju svoje domove i obitelji. Mnogi Kastavci, Kastavci, Grobinčani, Sušačani i Bakrani [illegible] su i odlaze u narodno-oslobodilačku partizansku vojsku.

RADNICI I GORANI! Ne saosjećajmo se za drugim krajevima svoje domovine, ne saosjećajmo za onima koji su već otišli na čekanje vrdima, [illegible] u naših kućama, već hrlimo u redovima prema [illegible] svoj našoj kući i slobodi!

Zajednički letak kotarskih komiteta KPH Sušaka,

HRVATI PRIMORCI I GORANI! Stvarajte narodno-oslobodilačke odbore i pomoću njih pomažite partizanske politički,moralno i materijalno!

Ne dajte da vam odnarodjuju djecu,ne šaljite ih u školu.Palite škole i fašističke domove,progonjajte njihove učitelje!

Nikad ne govorite talijanskim jezikom!

PRISTAJE HSS-a ne slušajte svoje vodstvo koje već dok fašizam pada sam od sebe i tako služi gospodskim interesima. Vaš je mjesto u redovima narodno-oslobodilačkog fronta hrvatskog naroda!

JUGOSLAVENSKI NACIONALISTI I SRBI u Sušaku! Ne dajte se zavaravati od četničkih provokatora i ostalih prodanih duša koje su najamili fašistički okupatori da naruše našu zajedničku borbu u slogu.Pojačavajte pomoć partizanima u ljudima i materijalu!

PRIMORKE I GORANKE!Organizirajte se,stvarajte antifašističke ženske odbore!Tražite kruha za svoju djecu!

SELJACI PRIMORCI I GORANI!Ni jedne kapi vašeg znoja za mrske okupatore!

SELJACI,NAMJEŠTENICI-I ČINOVNICI! Organizirajte masovnu sabotažu protiv okupatora.Dezorganizirajte fašističku administraciju.Pojačajte pomoć našim junačkim partizanskim četama!

DRUGOVI KOMUNISTI PRIMORJA I ČABRA! Vi koji ste najteže ratovali, vi koji ste dali najteže žrtve i krvave,dignite visoko i čisto zastavu i čast svoje Komunističke Partije,vi,mladi komunisti,dignite visoko zastavu svog Saveza komunističke omladine Jugoslavije.Budite u svim prilikama i svagdje prvi i najbolji,na najopasnijim i najtežim ujestima!

BORCI U PARTIZANSKIM ODREDIMA nastavite još jače i nemilosrdnije borbu protiv okupatora sve do njihovog potpunog uništenja!

ŽIVIO 1.MAJ,PRAZNIK RADA I BORBE!

ŽIVIO DRUG STALJIN!

ŽIVIO SOVJETSKI SAVEZ I NJEGOVI SAVEZNICI!

ŽIVILA KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE!

ŽIVILA KOMUNISTIČKA STRANKA HRVATSKA!

ŽIVJELI NAŠI JUNAČKI PARTIZANSKI ODREDI-OSLOBODIOCI NARODA!

ŽIVIO NARODNO-OSLOBODILAČKI FRONT!

VAN S OKUPATORIMA!

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

o

30. travnja 1942.godine.

KOTARSKI KOMITETI
KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE
SUŠAKA,KASTVA,KRKA I ČABRA

Kastva, Krka i Čabra izdan u povodu 1■ maja 1942.

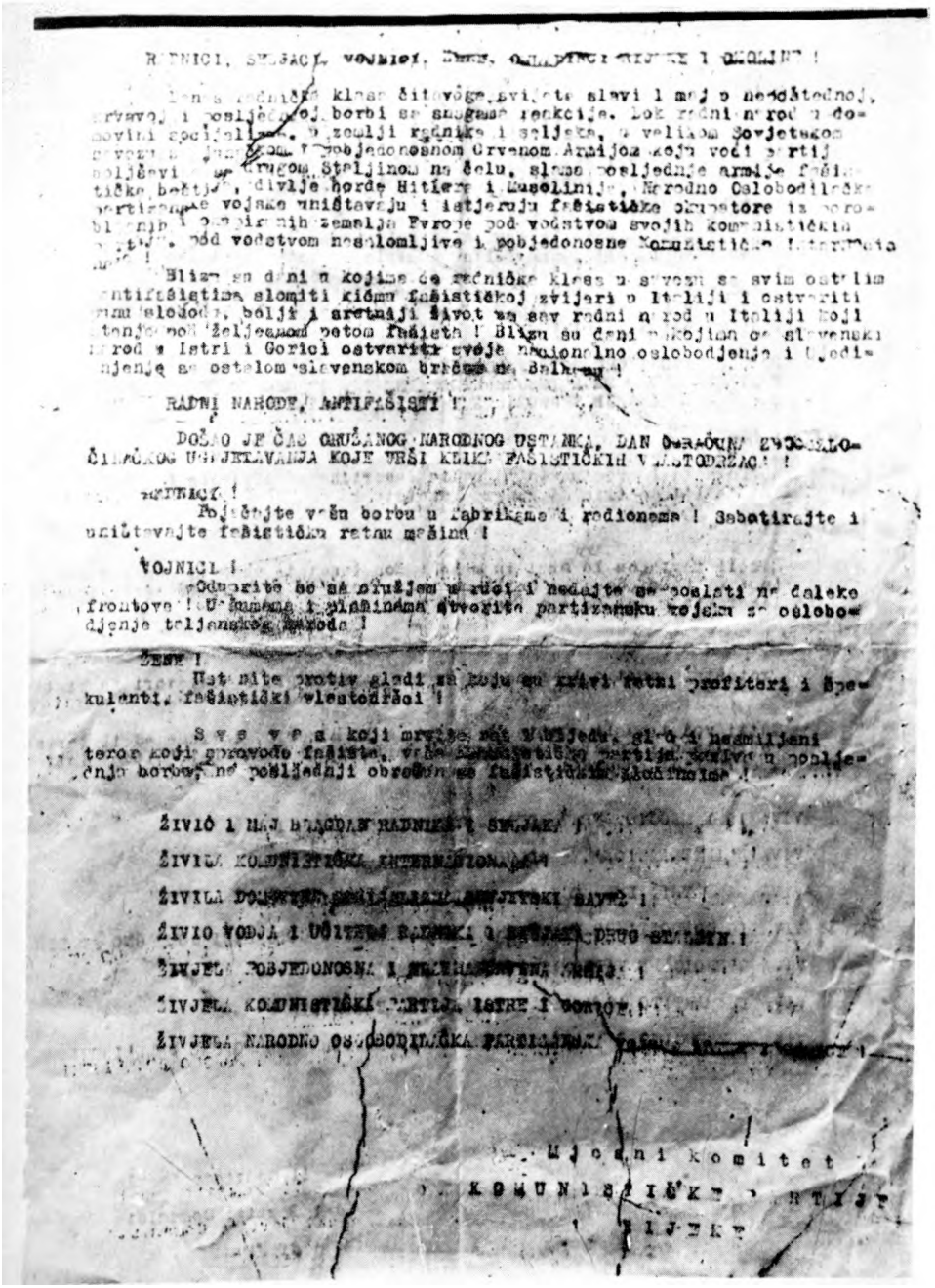

RADNICI, SELJACI, VOJNICI, ŽENE, OMLADINCI I OMLADINKE !

[illegible] radničke klase čitavog svijeta slavi 1 maj u nesložnoj, krvavoj i poslijednjoj borbi sa smeđom reakcijom. Bolesni narod u domovini spoljašnjeg [illegible] radnika i seljaka, u velikom Sovjetskom Savezu u [illegible] pobjedonosnom Crvenom Armijom koja vodi partij boljševika [illegible] drugom Staljinom na čelu, slomo poslijednje armije fašističke bešćutne, divlje horde Hitlera i Musolinija. Narodno Oslobodilačke partizanske vojske uništavaju i istjeruju fašističke okupatore iz naroda [illegible] i porobljenih zemalja Evroje pod vodstvom svojih komunističkih [illegible] pod vodstvom neslomljive i pobjedonosne Komunističke Internacionale !

Bliži se dani u kojima će radnička klasa u savezu sa svim ostalim antifašistima slomiti kičmu fašističkoj zvijeri u Italiji i ostvariti svim slobodu, bolji i sretniji život za sav radni narod u Italiji koji stanje nad željenom pobjedom fašista ! Bliži su dani u kojima će slovenski narod u Istri i Gorici ostvariti svoje nacionalno oslobođenje i ujedinjenje sa ostalom slovenskom braćom na Balkanu !

RADNI NARODE, ANTIFAŠISTI !

DOŠLO JE ČAS OKUPLJANJA NARODNOG USTANKA, DAN OBRAČUNA SVOJE NACIONALNO-OSLOBODILAČKOG OSVJETLAVANJA KOJE VRŠI KLIKA FAŠISTIČKIH VELEIZDAJNIKA !

RADNICI !

Pojačajte vašu borbu u fabrikama i radionama ! Sabotirajte i uništavajte fašističku ratnu mašinu !

VOJNICI !

Odbacite se sa oružjem u ruci i nedajte se poslati na daleke frontove ! U šumama i planinama stvorite partizansku vojsku za oslobođenje [illegible] naroda !

ŽENE !

Nastupite protiv gladi na koju su krivi ratni profiteri i špekulanti, fašistički veleizdajci !

S v e v a s koji mrzite nacifašizam, gladi i besmisleni teror koji sprovode fašisti, vršite [illegible] partija, stvarajte u poslijednjoj borbi, na poslijednji obračun sa fašističkim zločincima !

ŽIVIO 1 MAJ BLAGDAN RADNIKA I SELJAKA !

ŽIVILA KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA !

ŽIVILA DOMOVINA [illegible] SAVEZ !

ŽIVIO VOĐA I UČITELJ RADNIKA I SELJAKA DRUG STALJIN !

ŽIVJELA POBJEDONOSNA I NESLOMLJIVA [illegible] !

ŽIVJELA KOMUNISTIČKA PARTIJA ISTRE I GORICE !

ŽIVJELA NARODNO OSLOBODILAČKA PARTIZANSKA [illegible] !

Mjesni komitet

KOMUNISTIČKE PARTIJE

ISTRE

Dvojezični letak što ga je izdao Mjesni komitet

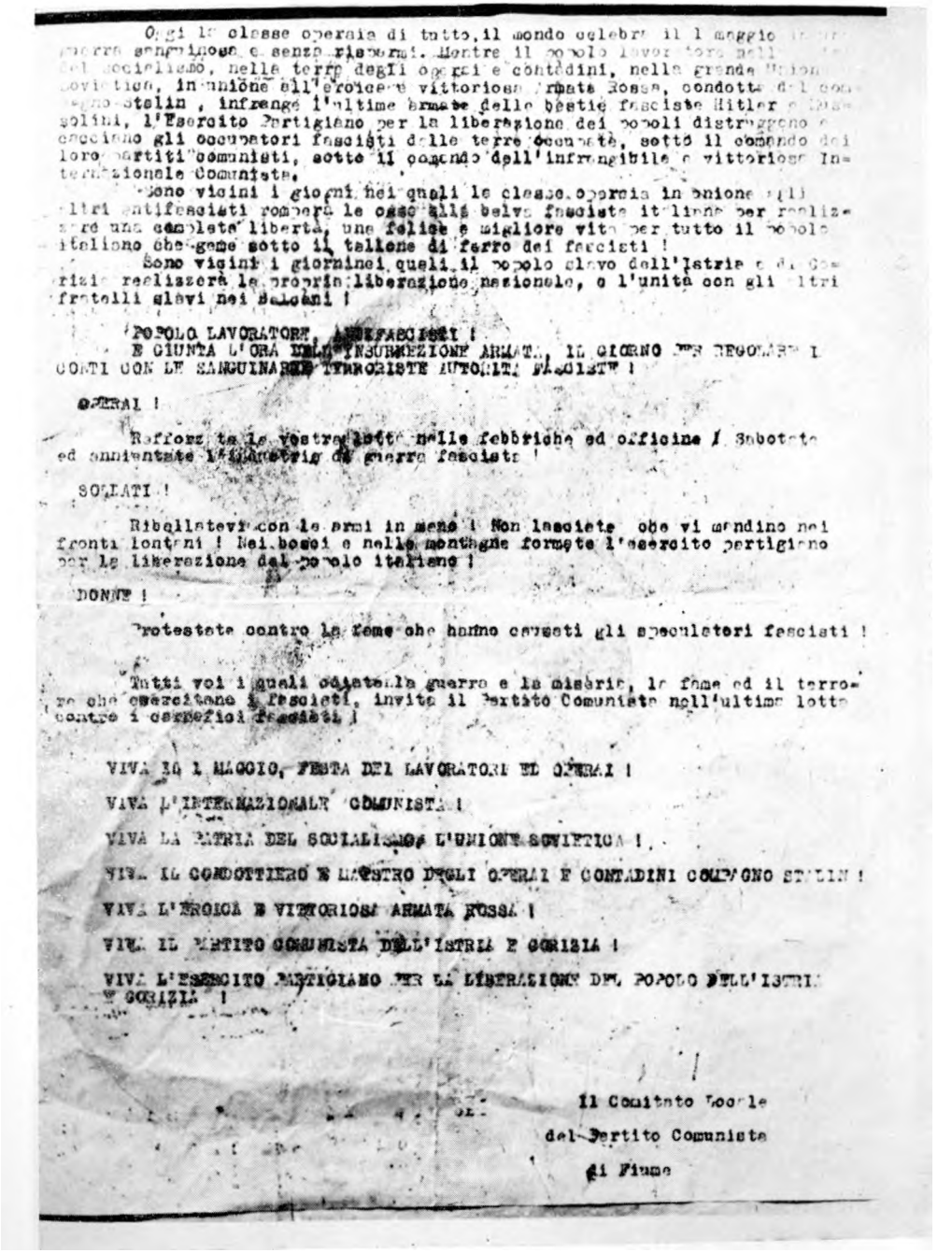

Oggi la classe operaia di tutto il mondo celebra il 1 maggio in guerra sanguinosa e senza riserve. Mentre il popolo lavoratore nella del socialismo, nelle terre degli operai e contadini, nella grande Unione Sovietica, in unione all'eroica e vittoriosa Armata Rossa, condotta dal genio Stalin, infrange l'ultime armate delle bestie fasciste Hitler e Mussolini, l'Esercito Partigiano per la liberazione dei popoli distruggono e cacciano gli occupatori fascisti dalle terre occupate, sotto il comando dei loro partiti comunisti, sotto il comando dell'infrangibile e vittorioso Internazionale Comunista.

Sono vicini i giorni nei quali la classe operaia in unione agli altri antifascisti romperà le ossa alla belva fascista italiana per realizzare una completa libertà, una felice e migliore vita per tutto il popolo italiano che geme sotto il tallone di ferro dei fascisti !

Sono vicini i giorninei quali il popolo slavo dell'Istria e di Gorizia realizzerà la propria liberazione nazionale, e l'unità con gli altri fratelli slavi nei Balcani !

POPOLO LAVORATORE, ANTIFASCISTI !

E GIUNTA L'ORA DELL'INSURREZIONE ARMATA, IL GIORNO PER REGOLARE I CONTI CON LE SANGUINARIE TERRORISTE AUTORITA' FASCISTE !

OPERAI !

Rafforzate la vostra lotta nelle fabbriche ed officine ! Sabotate ed annientate l'industria da guerra fascista !

SOLDATI !

Ribellatevi con le armi in mano ! Non lasciate che vi mandino nei fronti lontani ! Nei boschi e nelle montagne formate l'esercito partigiano per la liberazione del popolo italiano !

DONNE !

Protestate contro la fame che hanno causati gli speculatori fascisti !

Tutti voi i quali odiate la guerra e la miseria, la fame ed il terrore che esercitano i fascisti, invito il Partito Comunista nell'ultima lotta contro i carnefici fascisti !

VIVA IL 1 MAGGIO, FESTA DEI LAVORATORI ED OPERAI !

VIVA L'INTERNAZIONALE COMUNISTA !

VIVA LA PATRIA DEL SOCIALISMO L'UNIONE SOVIETICA !

VIVA IL CONDOTTIERO E MAESTRO DEGLI OPERAI E CONTADINI COMPAGNO STALIN !

VIVA L'EROICA E VITTORIOSA ARMATA ROSSA !

VIVA IL PARTITO COMUNISTA DELL'ISTRIA E GORIZIA !

VIVA L'ESERCITO PARTIGIANO PER LA LIBERAZIONE DEL POPOLO DELL'ISTRIA E GORIZIA !

Il Comitato Locale
del Partito Comunista
di Fiume

KPH za Rijeku u povodu 1. maja 1942.

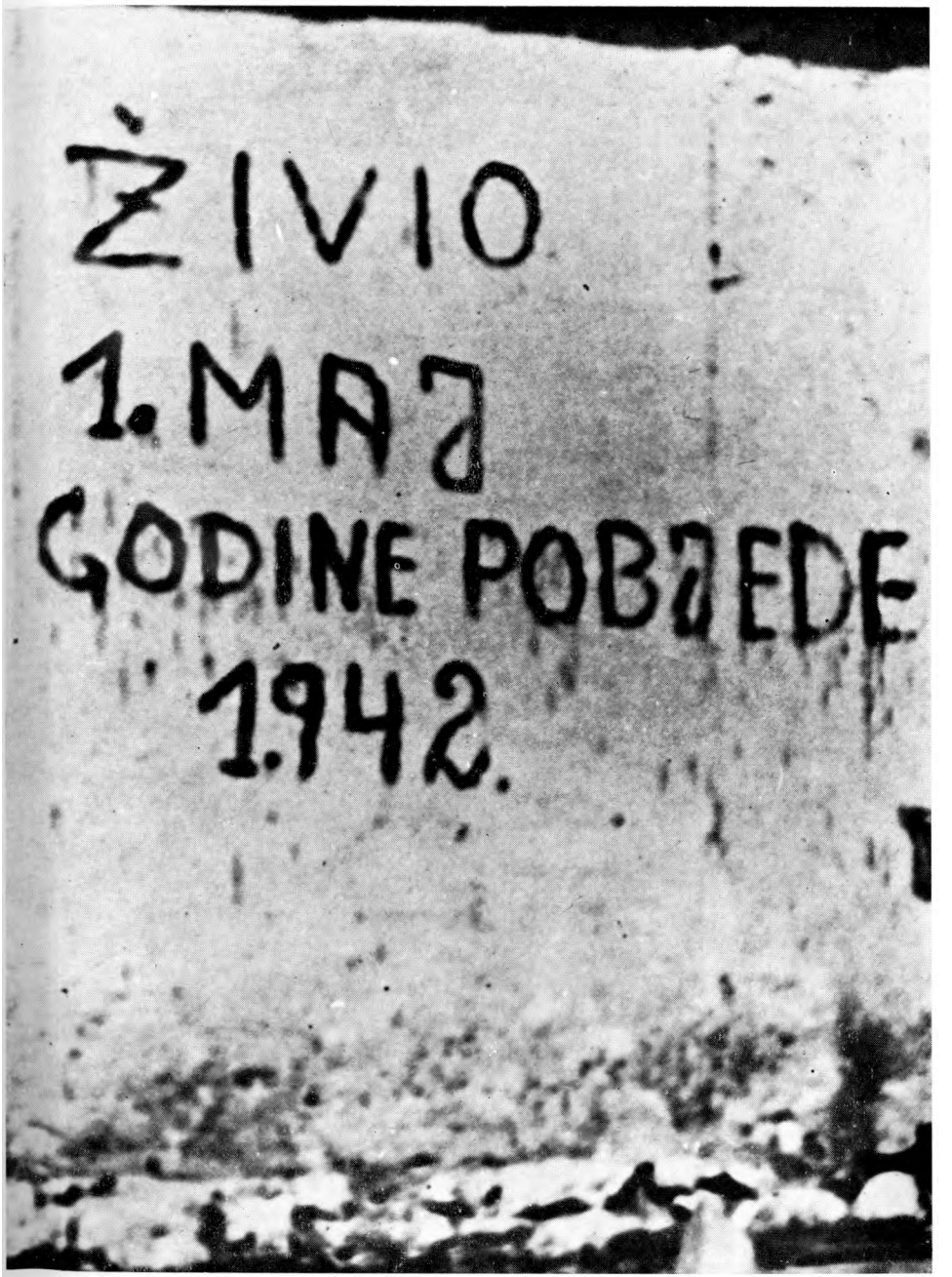

Parola koju su ispisali omladinci na zidu jedne kuće u Sušaku

Narodni heroj Rade Šupić strijeljan od talijanskih fašista 12. VII 1942.

Zločini talijanskih fašista nad stanovništvom Podhuma 12. VII 1942.

Zidine spaljenog Podhuma 12. VII 1942.

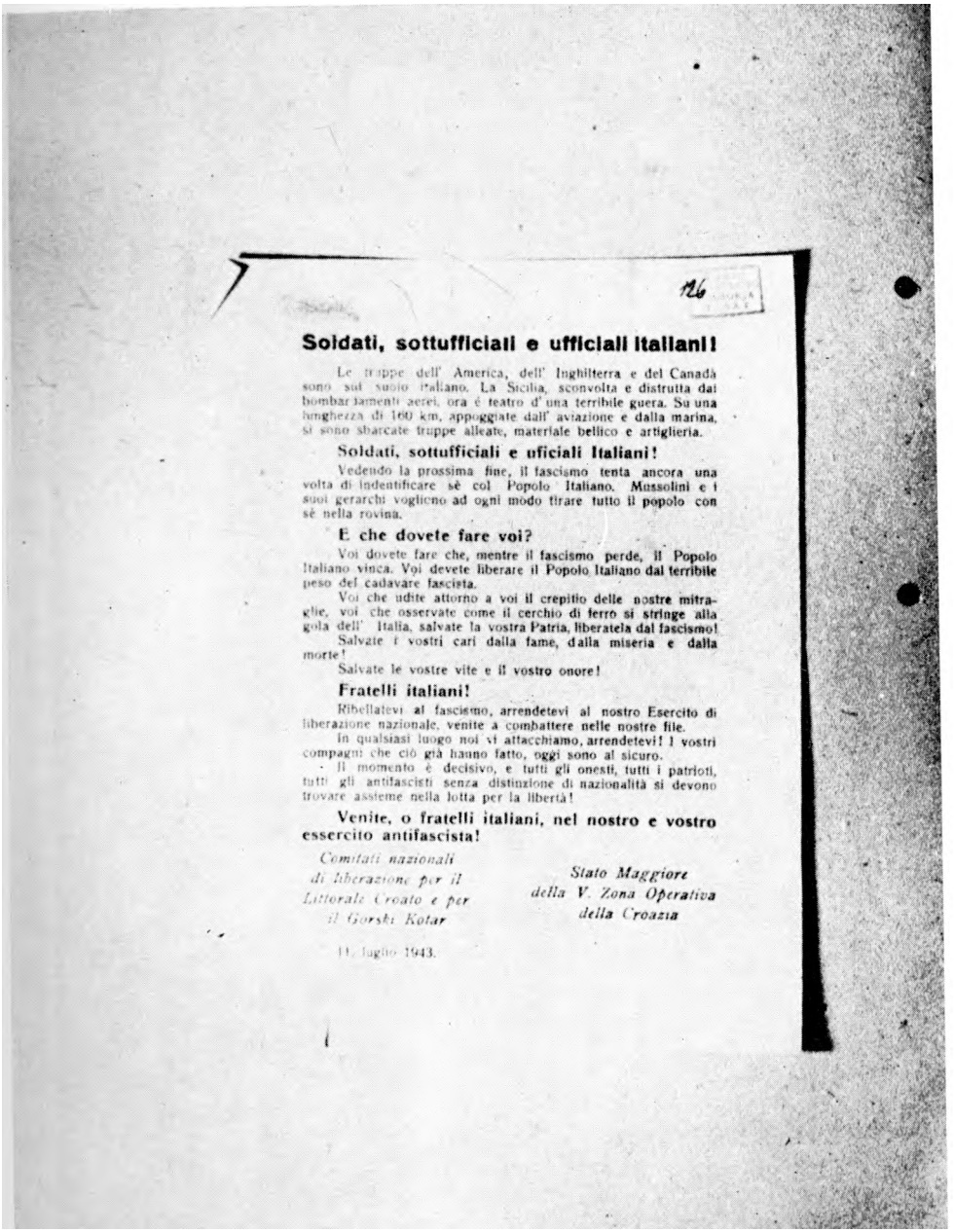

126

Soldati, sottufficiali e ufficiali italiani!

Le truppe dell' America, dell' Inghilterra e del Canadà sono sul suolo italiano. La Sicilia, sconvolta e distrutta dai bombardamenti aerei, ora é teatro d' una terribile guera. Su una lunghezza di 160 km, appoggiate dall' aviazione e dalla marina, si sono sbarcate truppe alleate, materiale bellico e artiglieria.

Soldati, sottufficiali e uficiali Italiani!

Vedendo la prossima fine, il fascismo tenta ancora una volta di indentificare sè col Popolo Italiano. Mussolini e i suoi gerarchi vogliono ad ogni modo tirare tutto il popolo con sé nella rovina.

E che dovete fare voi?

Voi dovete fare che, mentre il fascismo perde, il Popolo Italiano vinca. Voi devete liberare il Popolo Italiano dal terribile peso del cadavare fascista.

Voi che udite attorno a voi il crepitio delle nostre mitraglie, voi che osservate come il cerchio di ferro si stringe alla gola dell' Italia, salvate la vostra Patria, liberatela dal fascismo!

Salvate i vostri cari dalla fame, dalla miseria e dalla morte!

Salvate le vostre vite e il vostro onore!

Fratelli italiani!

Ribellatevi al fascismo, arrendetevi al nostro Esercito di liberazione nazionale, venite a combattere nelle nostre file.

In qualsiasi luogo noi vi attacchiamo, arrendetevi! I vostri compagni che ciò già hanno fatto, oggi sono al sicuro.

Il momento è decisivo, e tutti gli onesti, tutti i patrioti, tutti gli antifascisti senza distinzione di nazionalità si devono trovare assieme nella lotta per la libertà!

Venite, o fratelli italiani, nel nostro e vostro esercito antifascista!

Comitati nazionali di liberazione per il Litorale Croato e per il Gorski Kotar

Stato Maggiore della V. Zona Operativa della Croazia

11. luglio 1943.

Letak okružnih NOO-a za Hrvatsko primorje i Gorski kotar te Štaba 5. operativne zone upućen 11. VII 1943. talijanskim vojnicima, podoficirima i oficit ima da stupe u narodnooslobodilaćku vojsku

Njemački i talijanski vojnici na sušačkom mostu 15. IX 1943.

Grupa njemačkih vojnika u Sušaku 15. IX 1943.

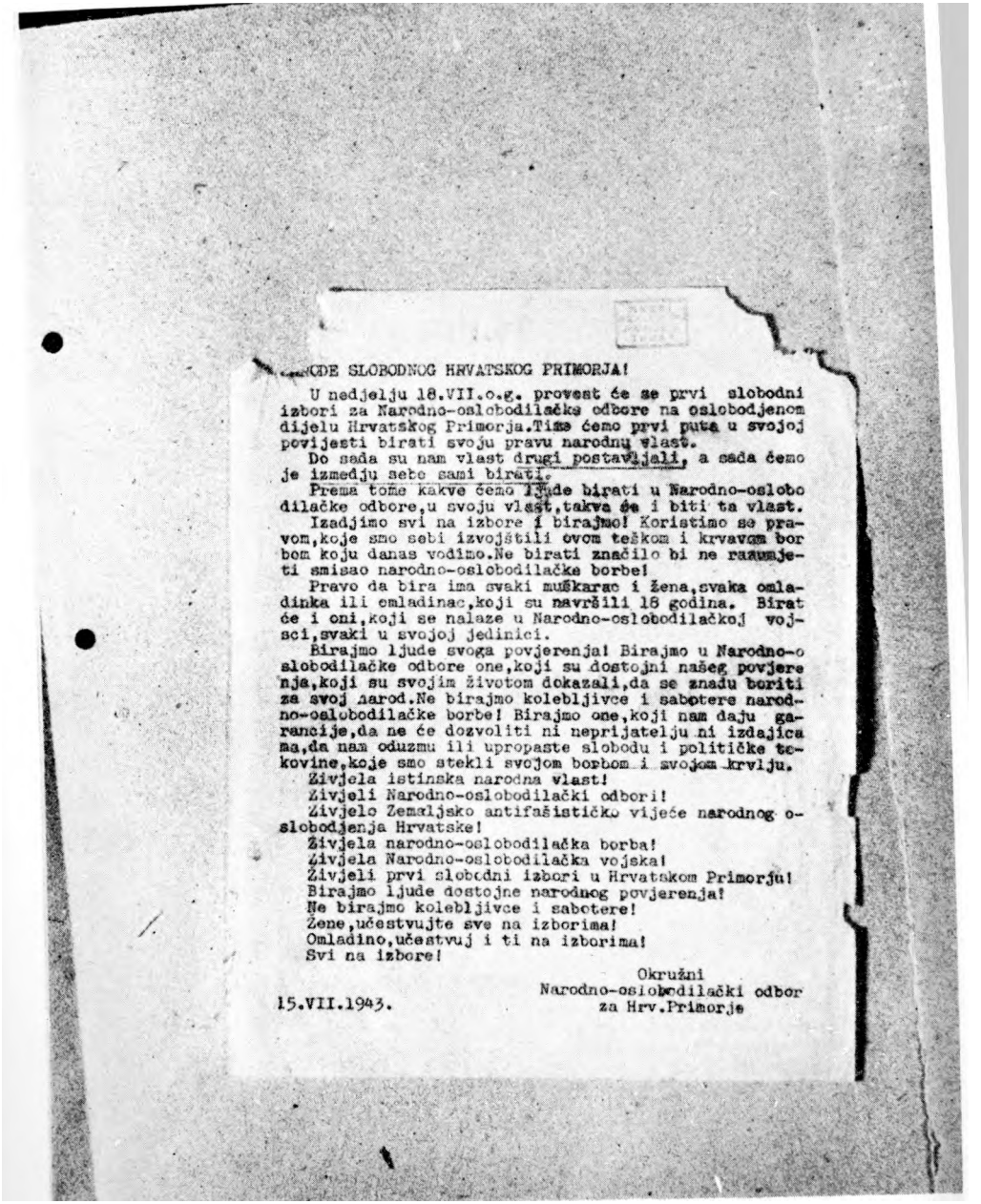

...NCDE SLOBODNOG HRVATSKOG PRIMORJA!

U nedjelju 18.VII.o.g. provest će se prvi slobodni izbori za Narodno-oslobodilačke odbore na oslobodjenom dijelu Hrvatskog Primorja.Tim ćemo prvi puta u svojoj povijesti birati svoju pravu narodnu vlast.

Do sada su nam vlast drugi postavljali, a sada ćemo je izmedju sebe sami birati.

Prema tome kakve ćemo ljude birati u Narodno-oslobodilačke odbore,u svoju vlast,takva će i biti ta vlast.

Izadjimo svi na izbore i birajmo! Koristimo se pravom,koje smo sebi izvojštili ovom teškom i krvavom borbom koju danas vodimo.Ne birati značilo bi ne razumjeti smisao narodno-oslobodilačke borbe!

Pravo da bira ima svaki muškarac i žena,svaka omladinka ili omladinac,koji su navršili 18 godina. Birat će i oni,koji se nalaze u Narodno-oslobodilačkoj vojsci,svaki u svojoj jedinici.

Birajmo ljude svoga povjerenja! Birajmo u Narodno-oslobodilačke odbore one,koji su dostojni našeg povjerenja,koji su svojim životom dokazali,da se znadu boriti za svoj narod.Ne birajmo kolebljivce i sabotere narodno-oslobodilačke borbe! Birajmo one,koji nam daju garancije,da ne će dozvoliti ni neprijatelju ni izdajicama,da nam oduzmu ili upropaste slobodu i političke tekovine,koje smo stekli svojom borbom i svojom krvlju.

Živjela istinska narodna vlast!
Živjeli Narodno-oslobodilački odbori!
Živjelo Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobodjenja Hrvatske!
Živjela narodno-oslobodilačka borba!
Živjela Narodno-oslobodilačka vojska!
Živjeli prvi slobodni izbori u Hrvatskom Primorju!
Birajmo ljude dostojne narodnog povjerenja!
Ne birajmo kolebljivce i sabotere!
Žene,učestvujte sve na izborima!
Omladino,učestvuj i ti na izborima!
Svi na izbore!

Okružni
Narodno-oslobodilački odbor
za Hrv.Primorje

15.VII.1943.

Letak Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje izdan u povodu prvih izbora za narodnooslobodilačke odbore na oslobođenom području Hrvatskog pnmorja

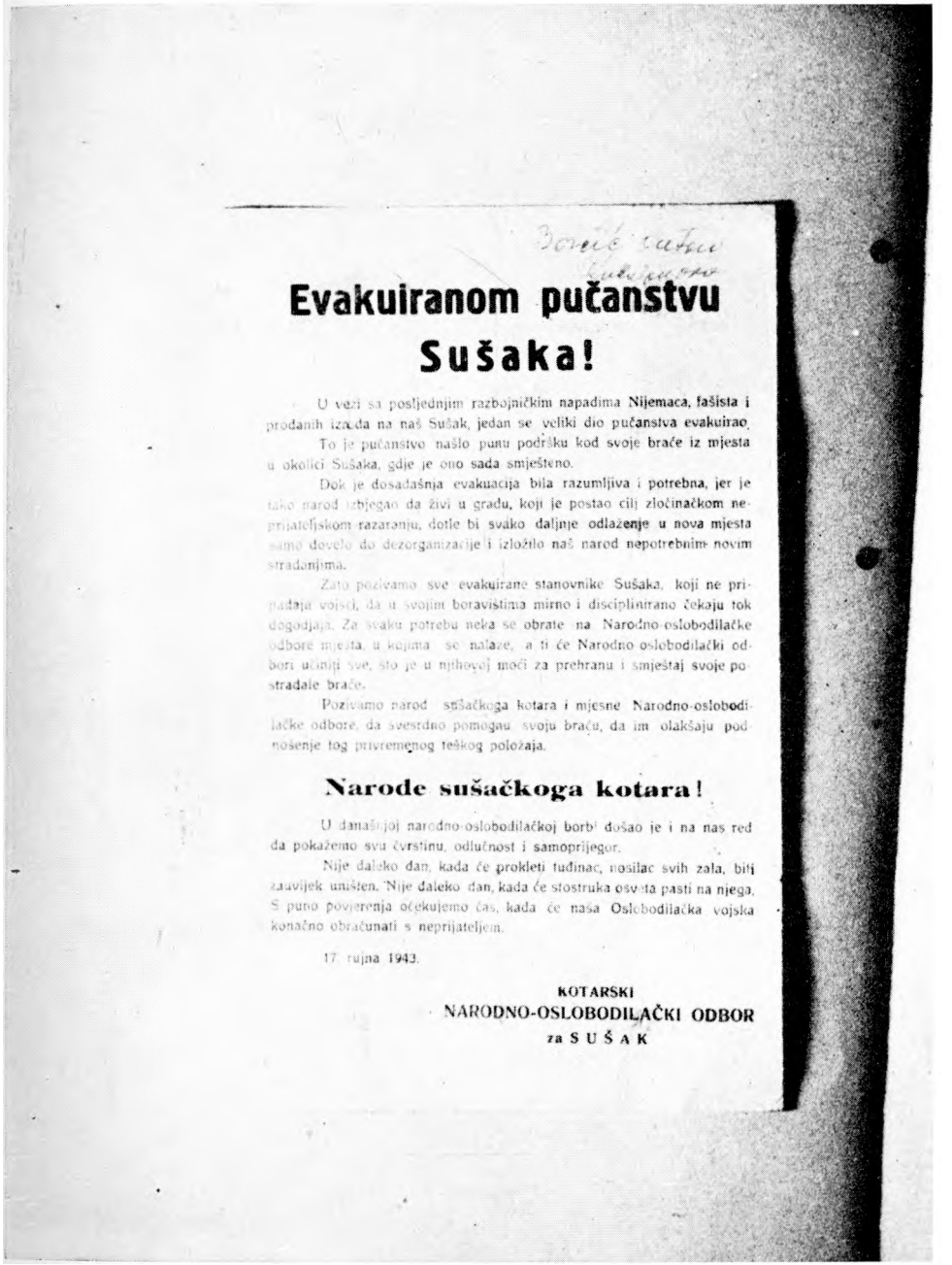

Evakuiranom pučanstvu Sušaka!

U vezi sa posljednjim razbojničkim napadima Nijemaca, fašista i prodanih izdajica na naš Sušak, jedan se veliki dio pučanstva evakuirao.

To je pučanstvo našlo punu podršku kod svoje braće iz mjesta u okolici Sušaka, gdje je ono sada smješteno.

Dok je dosadašnja evakuacija bila razumljiva i potrebna, jer je tako narod izbjegao da živi u gradu, koji je postao cilj zločinačkom neprijateljskom razaranju, dotle bi svako daljnje odlaženje u nova mjesta samo dovelo do dezorganizacije i izložilo naš narod nepotrebnim novim stradanjima.

Zato pozivamo sve evakuirane stanovnike Sušaka, koji ne pripadaju vojsci, da u svojim boravištima mirno i disciplinirano čekaju tok događaja. Za svaku potrebu neka se obrate na Narodno-oslobodilačke odbore mjesta, u kojima se nalaze, a ti će Narodno-oslobodilački odbori učiniti sve, što je u njihovoj moći za prehranu i smještaj svoje postradale braće.

Pozivamo narod sušačkoga kotara i mjesne Narodno-oslobodilačke odbore, da svestrano pomognu svoju braću, da im olakšaju podnošenje tog privremenog teškog položaja.

Narode sušačkoga kotara!

U današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi došao je i na nas red da pokažemo svu čvrstinu, odlučnost i samoprijegor.

Nije daleko dan, kada će prokleti tuđinac, nosilac svih zala, biti zauvijek uništen. Nije daleko dan, kada će stostruka osveta pasti na njega. S punom povjerenja očekujemo čas, kada će naša Oslobodilačka vojska konačno obračunati s neprijateljem.

17. rujna 1943.

KOTARSKI
NARODNO-OSLOBODILAČKI ODBOR
za S U Š A K

Letak Kotarskog NOO-a za Sušak izdan povodom prodora njemačkih okupatorskih snaga

Grupa Susačana snimljena u Hreijinu nakon kapitulacije Italije prilikom odlaska u jedinice 13. prtmorsko-goranske divizije

ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE
NARODNOG OSLOBOĐENJA HRVATSKE

Br. 73

24. I. 1944.

Legitimacija

Babić Vlatka

vijećnik je Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Hrvatske. Imenovani se može slobodno kretati na čitavoj teritoriji Hrvatske i sve vlasti dužne su mu izlaziti ususret.

Predsjedništvo
Zemaljskog antifašističkog vijeća
Narodnog oslobođenja Hrvatske
Predsjednik

Legitimacija Vlatke Babić člana Izvršnog odbora ZAVNOH-a

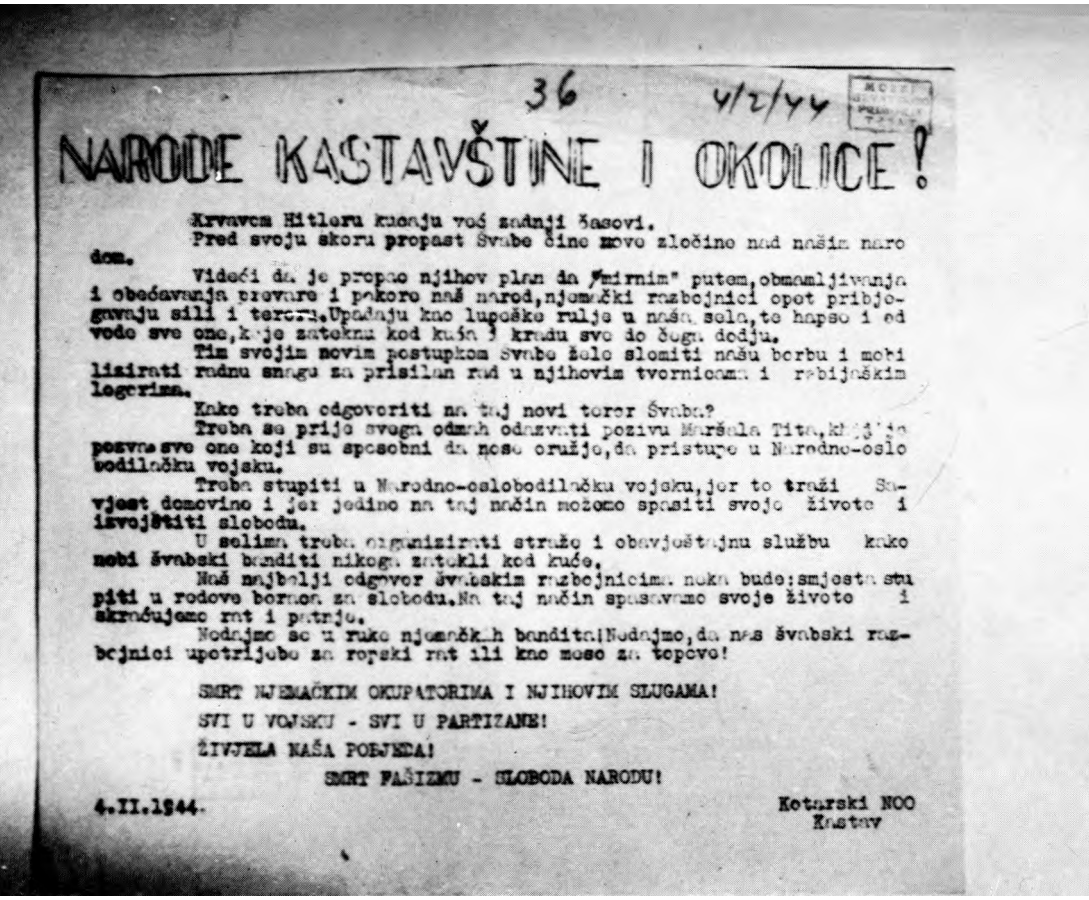

36 4/2/44

NARODE KASTAVŠTINE I OKOLICE!

Krvavom Hitleru kucaju već zadnji časovi.

Pred svoju skoru propast Švabe čine nove zločine nad našim narodom.

Videći da je propao njihov plan da "mirnim" putem, obmamljivanja i obećavanja prevare i pokore naš narod, njemački razbojnici opet pribjegavaju sili i teroru. Upadaju kao lupeške rulje u naša sela, te hapse i odvode sve one, koje zateknu kod kuća i kradu sve do čega dodju.

Tim svojim novim postupkom Švabe žele slomiti našu borbu i mobilizirati radnu snagu za prisilan rad u njihovim tvornicama i rabijaškim logorima.

Kako treba odgovoriti na taj novi teror Švaba?

Treba se prije svega odmah odazvati pozivu Maršala Tita, kojiji je pozva sve one koji su sposobni da nose oružje, da pristupe u Narodno-oslobodilačku vojsku.

Treba stupiti u Narodno-oslobodilačku vojsku, jer to traži Savjest domovine i jer jedino na taj način možemo spasiti svoje živote i izvojštiti slobodu.

U selima treba organizirati straže i obavještajnu službu kako nebi švabski banditi nikoga zatekli kod kuće.

Naš najbolji odgovor švabskim razbojnicima neka bude: smjesta stupiti u redove boraca za slobodu. Na taj način spasavamo svoje živote i skraćujemo rat i patnje.

Nedajmo se u ruke njemačkih bandita! Nedajmo, da nas švabski razbojnici upotrijebe za ropski rat ili kao meso za topove!

SMRT NJEMAČKIM OKUPATORIMA I NJIHOVIM SLUGAMA!

SVI U VOJSKU - SVI U PARTIZANE!

ŽIVJELA NAŠA POBJEDA!

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

4.II.1944.

Kotarski NOO
Kastav

Letak Kotarskog NOO-a za Kastav kojim se pozivaju rodoljubi da stupe u NOV

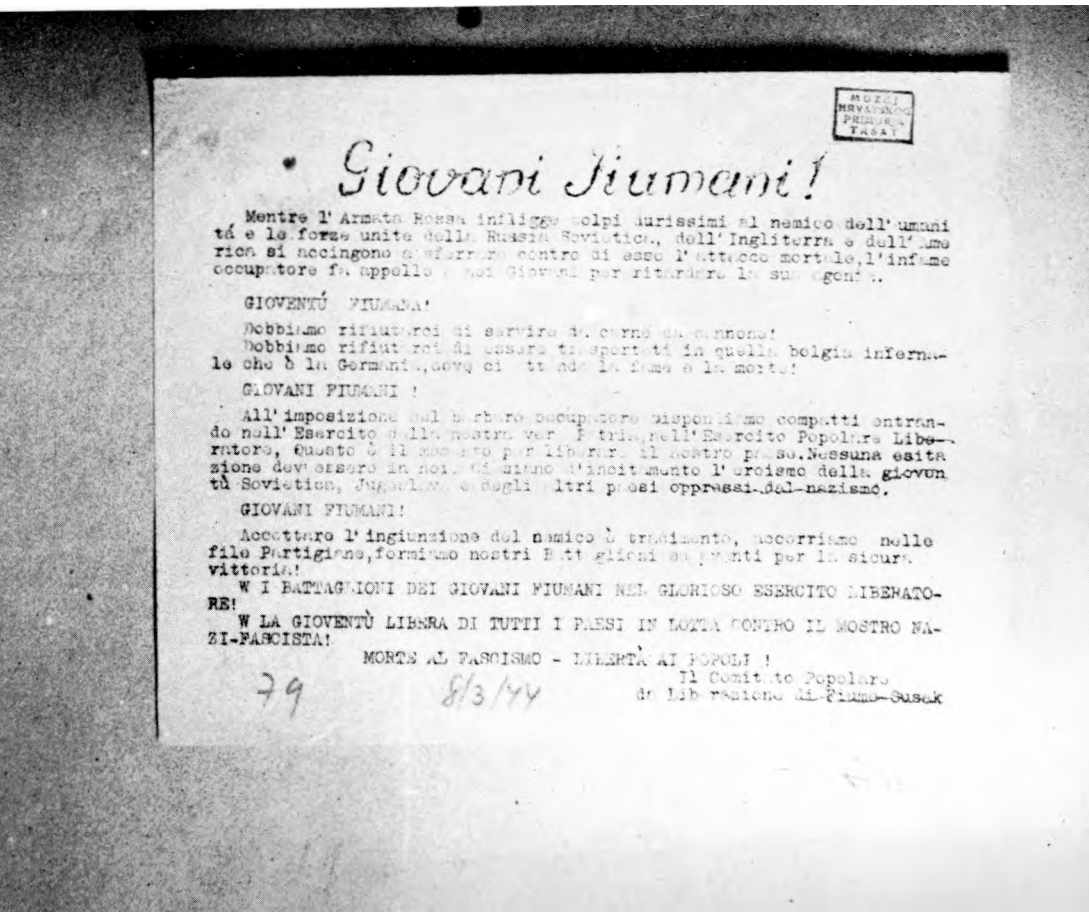

Giovani fiumani!

Mentre l'Armata Rossa infligge colpi durissimi al nemico dell'umanità e le forze unite della Russia Sovietica, dell'Inghilterra e dell'America si accingono a sferrare contro di esso l'attacco mortale, l'infame occupatore fa appello ai Giovani per ritardare la sua agonia.

GIOVENTÙ FIUMANA!

Dobbiamo rifiutarci di servire da carne da cannone!
Dobbiamo rifiutarci di essere trasportati in quella bolgia infernale che è la Germania, dove ci attende la fame e la morte!

GIOVANI FIUMANI!

All'imposizione del barbaro occupatore rispondiamo compatti entrando nell'Esercito della nostra vera Patria, nell'Esercito Popolare Liberatore. Questo è il momento per liberare il nostro paese. Nessuna esitazione deve essere in noi. Glorifichiamo l'incitamento l'eroismo della gioventù Sovietica, jugoslava e degli altri paesi oppressi dal nazismo.

GIOVANI FIUMANI!

Accettare l'ingiunzione del nemico è tradimento, accorriamo nelle file Partigiane, formiamo nostri Battaglioni per la sicura vittoria!

W I BATTAGLIONI DEI GIOVANI FIUMANI NEL GLORIOSO ESERCITO LIBERATORE!

W LA GIOVENTÙ LIBERA DI TUTTI I PAESI IN LOTTA CONTRO IL NOSTRO NAZI-FASCISTA!

MORTE AL FASCISMO - LIBERTÀ AI POPOLI !

Il Comitato Popolare
di Liberazione di Fiume-Susak

79 8/3/44

Letak upućen omladini Rijeke u martu 1944. da stupa u redove NOV

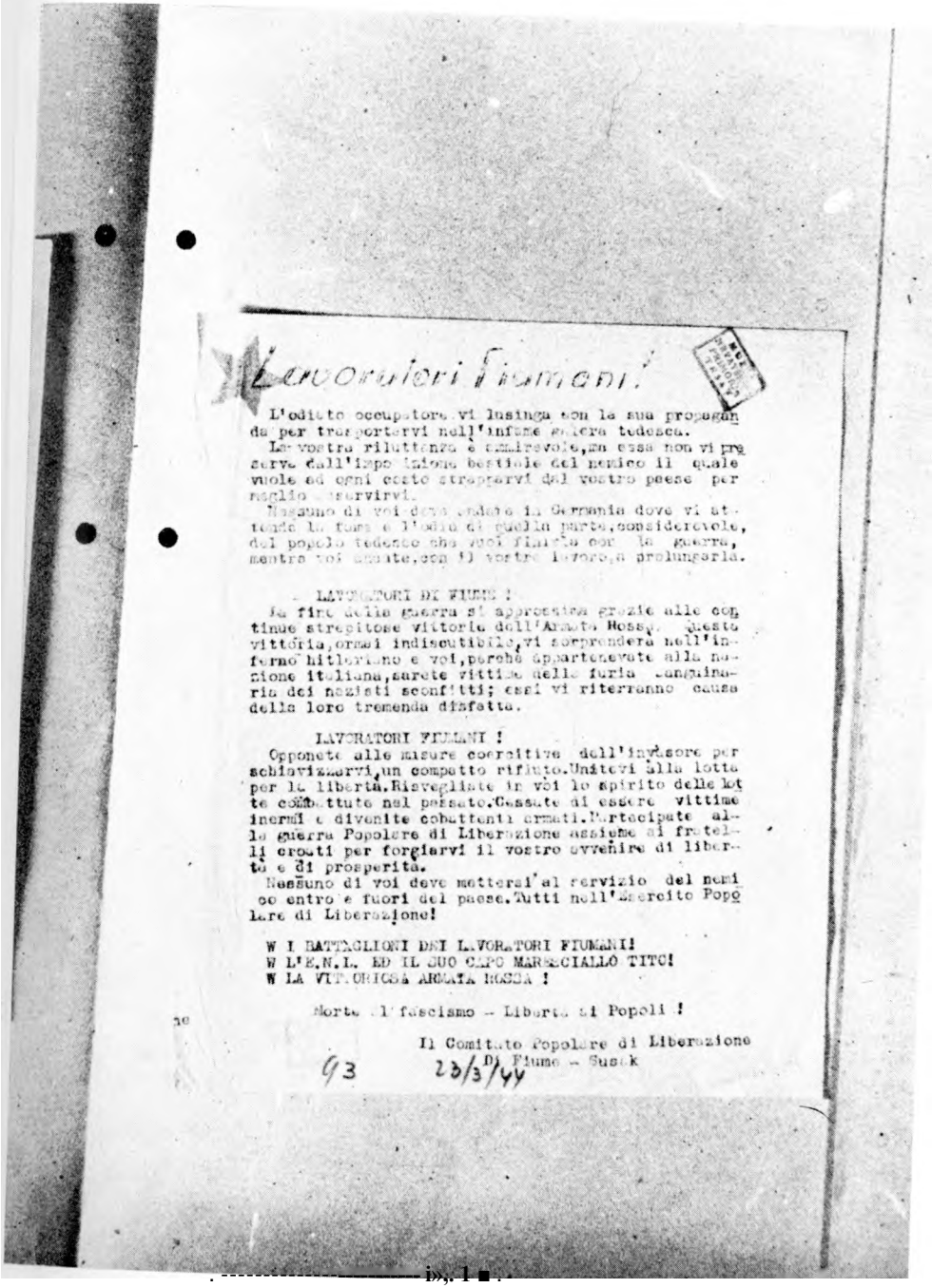

Lavoratori fiumani!

L'odiato occupatore vi lusinga con la sua propaganda per trasportarvi nell'infame schiavitù tedesca.

La vostra riluttanza è ammirevole, ma essa non vi preserva dall'impossizione bestiale del nemico il quale vuole ad ogni costo strapparvi dal vostro paese per meglio asservirvi.

Nessuno di voi deve andare in Germania dove vi attende la fame e l'odio di quella parte, considerevole, del popolo tedesco che vuol finirla con la guerra, mentre voi aiutate, con il vostro lavoro, a prolungarla.

LAVORATORI DI FIUME !

La fine della guerra si approssima grazie alle continue strepitose vittorie dell'Armata Rossa. Questa vittoria, ormai indiscutibile, vi sorprenderà nell'inferno hitleriano e voi, perchè appartenevate alla nazione italiana, sarete vittime delle furie sanguinarie dei nazisti sconfitti; essi vi riterranno causa della loro tremenda disfatta.

LAVORATORI FIUMANI !

Opponete alle misure coercitive dell'invasore per schiavizzarvi, un compatto rifiuto. Unitevi alla lotta per la libertà. Risvegliate in voi lo spirito delle lotte combattute nel passato. Cessate di essere vittime inermi e divenite combattenti armati. Partecipate alla guerra Popolare di Liberazione assieme ai fratelli eroici per forgiarvi il vostro avvenire di libertà e di prosperità.

Nessuno di voi deve mettersi al servizio del nemico entro e fuori del paese. Tutti nell'Esercito Popolare di Liberazione!

W I BATTAGLIONI DEI LAVORATORI FIUMANI!
W L'E.N.L. ED IL SUO CAPO MARESCIALLO TITO!
W LA VITTORIOSA ARMATA ROSSA !

Morte al fascismo - Libertà ai Popoli !

Il Comitato Popolare di Liberazione
di Fiume - Susak

93 20/3/44

Poziv radnicima Rijeke da stupe u narodnooslobodilačku vojsku

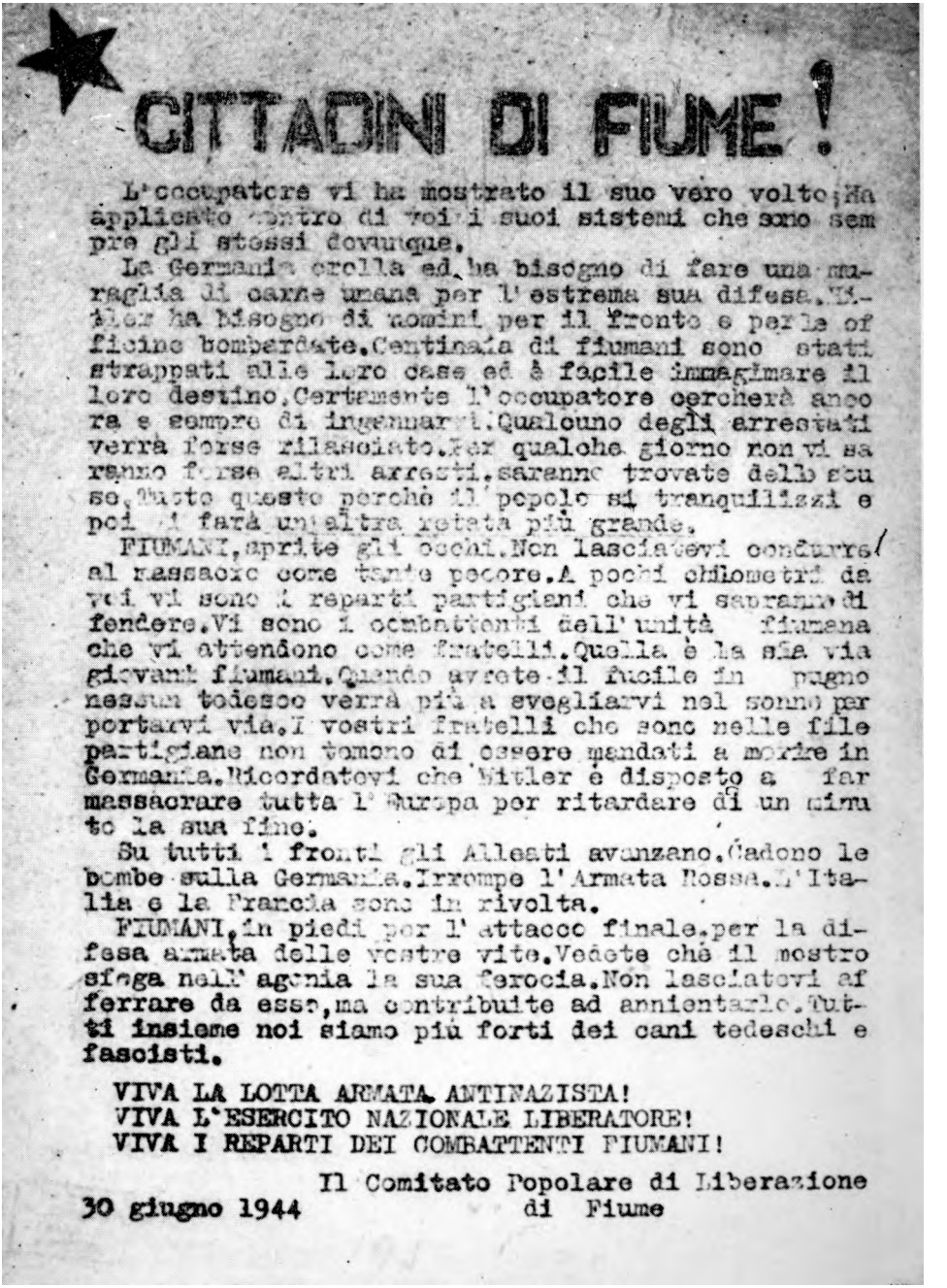

CITTADINI DI FIUME!

L'occupatore vi ha mostrato il suo vero volto; Ha applicato contro di voi i suoi sistemi che sono sempre gli stessi dovunque.

La Germania crolla ed ha bisogno di fare una muraglia di carne umana per l'estrema sua difesa. Hitler ha bisogno di uomini per il fronte e per le officine bombardate. Centinaia di fiumani sono stati strappati alle loro case ed è facile immaginare il loro destino. Certamente l'occupatore cercherà ancora e sempre di ingannarvi. Qualcuno degli arrestati verrà forse rilasciato. Per qualche giorno non vi saranno forse altri arresti, saranno trovate delle scuse. Tutto questo perchè il popolo si tranquillizzi e poi vi farà un'altra retata più grande.

FIUMANI, aprite gli occhi. Non lasciatevi condurre al massacro come tante pecore. A pochi chilometri da voi vi sono i reparti partigiani che vi saranno di fendere. Vi sono i combattenti dell'unità fiumana che vi attendono come fratelli. Quella è la sola via giovani fiumani. Quando avrete il fucile in pugno nessun tedesco verrà più a svegliarvi nel sonno per portarvi via. I vostri fratelli che sono nelle file partigiane non vogliono di essere mandati a morire in Germania. Ricordatevi che Hitler è disposto a far massacrare tutta l'Europa per ritardare di un minuto la sua fine.

Su tutti i fronti gli Alleati avanzano. Cadono le bombe sulla Germania. Irrompe l'Armata Rossa. L'Italia e la Francia sono in rivolta.

FIUMANI, in piedi per l'attacco finale, per la difesa armata delle vostre vite. Vedete chè il mostro sfoga nell'agonia la sua ferocia. Non lasciatevi afferrare da esso, ma contribuite ad annientarlo. Tutti insieme noi siamo più forti dei cani tedeschi e fascisti.

VIVA LA LOTTA ARMATA ANTINAZISTA!
VIVA L'ESERCITO NAZIONALE LIBERATORE!
VIVA I REPARTI DEI COMBATTENTI FIUMANI!

Il Comitato Popolare di Liberazione
di Fiume

30 giugno 1944

Letak Gradskog NOO-a Rijeke upućen građanima da stupe u NOV

NARODE HRVATSKOG PRIMORJA!

Pobjedonosna Crvena armija slomila je njemački otpor i brzo napreduje kroz rumunjske ravnice prema našim granicama. Nastupanje Crvene armije pomaže rumunjska vojska, koja istrebljava raspršene i demoralizirane Nijemce u pozadini fronte.

Na zapadu — u Francuskoj nastupa pet savezničkih armija u pravcu belgijske i njemačke granice.

Moćne armije antihitlerovske koalicije sve više stežu obruč smrti oko Njemačke.

Savezničke armije izbacile su prošlog tjedna iz stroja preko pola miliona njemačkih vojnika.

BUGARSKA JE NAPUSTILA NJEMAČKU I POVELA MIROVNE PREGOVORE SA SAVEZNICIMA.

NAŠA JUNAČKA NARODNO-OSLOBODILAČKA VOJSKA VODI OFENZIVU NA SVIM SEKTORIMA, NAROČITO U SRBIJI, GDJE SE PONOVNO RAZBUKTAO PLAMEN OSLOBODILAČKOG RATA.

Porobljeni narodi Evrope, zadojeni rodoljubnim žarom, prihvatili su oružje i oslobađaju svoje zemlje od fašističkih barbara.

RODOLJUBI, PRIMORCI!

Pregovori g. Čerčila s našim voljenim vodom, maršalom Titom ukazuju na skori početak velikih kombiniranih akcija Saveznika i naše junačke Narodno-oslobodilačke vojske. Predosjećajući, da se dani njihovog gospodstva na Hrvatskom Primorju približavaju kraju, Nijemci su evakuirali tvornicu torpeda iz Rijeke i spremaju evakuaciju ostalih vojničkih postrojenja.

Ukazujući još mnogo ranije na početak ovih akcija, pozvao je maršal Tito, za borbu sposobne rodoljube, u Narodno-oslobodilačku vojsku, a sve ostale upozorio, da napuste neprijateljske garnizone i da se udalje od vojničkih objekata, koji će biti svakodnevni ciljevi savezničke avijacije. U interesu je svakog pojedinca, da misli na ovo upozorenje maršala Tita sada, kada se brzim nastupanjem Crvene armije i početkom savezničke ofenzive u Italiji poprište velikih borbi približava sve više granicama naše zemlje.

I egionari i domobrani!

Ilü'vr vas je minio grobarima slobode naSeg naroda Zar ne vidile da je Nje-
. . : I M:- lie |.I|U* Svapske g.ispo.i ire i s oruijem prelazite u Narodno-oslo-
i V (jskii. ii„ u /tjednici »a svojom braćom pridonesete svoj udio u izgradnji
I - i -.-tbiidn*- Hrvatske, u demokratsko-federalivnoj Jugoslaviji.

Živjelo oružano bratstvo XXVI slobodoljubivih naroda svijeta!

Živjeli naš i veliki Saveznici Sovjetski Savez. Engleska i Amerika!

živjela ausa hrabra Xitrodiio-osloboditaéka vojska!

Živio Vrhovni komandant NOV i POJ, tuurial Tito!

Članovi ilegalne tehnike »Pobjeda« u Garićima septembra 1944.

Sema okružnih i kotarskih NOO-a Istre od I. X 1944

Ulaz u bunker u Poljanama u kome je bila štamparija OK KPH za Rijeku 1944.

Oblasni Komitet K. P. H. za Istru

Part. org.	Okružni komiteti				Kotarski kom.			Opć. kom.			Part. org.			Simp. prija		
	čl.	ž.	s.	ist.	br.	čla.	ž.	br.	čl.	ž	br.	čl.	ž	br.	čl.	ž
K.K.P.H. Rijeka	31	1	5	3	54	37	9	20	114	20	34	146	28	68	340	97
" Poreč	8	2	5	3	7	56	11	8	37	16	26	119	31	62	292	125
" Pula	10	2	7	3	5	35	9	9	76	17	05	298	106	113	475	151
Skupno	26	5	17	9	17	128	29	37	197	53	115	557	165	243	1107	373

organizaciona tablica za mj. oktobar 1944.

N.O.O.	Okružni N.O.O.				Kotarski N.O.O.				Općinski N.O.O.				Seoski N.O.O.			
	br.	čl.	ž	p.	br.	čl.	žena	part	br.	čl.	ž	p.	br.	čl.	ž.	p.
Okružni NOO Rijeka	1	11	1	11	5	42	6	21	19	126	20	36	137	662	161	18
" Poreč	1	13	1	10	7	56	10	36	25	164	34	34	224	953	217	11
" Pula	1	10	2	6	5	40	6	30	21	135	57	57	187	890	196	82
Skupno	3	34	4	27	17	138	22	97	65	430	104	127	548	2195	574	111

Svih partijaca u Oblasti Istre ima				Svih članova Komiteta i			
Okružni i Mjesni Komiteti		čl. K.P.H.	čl. Skoja	Broj	partijskih jedinica	čl.	od toga žena
Okružni Komitet	Rijeka	332	782	1	Obl. Kom. K.P.H. za Istru ima	10	1
— "	Poreč	270	686	3	Okružna Kom. "	26	9
— "	Pula	460	1407	17.	Kotarskih Kom. "	128	29
Mjesni Komitet	Rijeka	79	37	37.	Općinskih Kom. "	197	53
— "	Pula	82	35	115	partijskih jedinica "	587	165
Oblasno org. Kom. i odjeli		80	67	—	ostalih partijaca "	385	—
Ukupno		1303	3014	—	Ukupno	1303	257

Primjedbe:

U rubrici ostalih partijaca (385 čl. ubrojeni su svi partijci koji nisu još obuhvaćeni u partijskim jedinicama od tih većinom Skojevci - partijci čl. kom. Skoja. Od 3014 Skojevaca ima 394 partijca.

U vojsci ima 350 partijaca i 750 Skojevaca - iz izvještaja za mj. IX. 44.

Simpatizerskih grupa ima 243 sa 1107 članova od toga 373 žene.

Za part. org. u gradovima kao i za ostale raupart. mismo još sredih org. stanje usled reorganizacije okruga i stalnih ofenziva u Istri.

Kovrd. U Istri 2. II. 1944.

Oblasni Komitet Kom. Part. Hrvatske Za Istru

Pregled brojnog stanja rukovodstava i organizacija KPH te NOO-a za Istru krajem 1944.

ODLUKA PRETSJEDNIŠTVA AVNOJ-a O AMNESTIJI

Pretsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije donijelo je odluku o općoj amnestiji lica, koja su u četničkim jedinicama učestvovala ili ih pomagala ili su učestvovala u jedinicama hrvatskog i slovenskog domobranstva.

Na prijedlog Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, a na osnovu člana 4. odluke o Vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom pretstavničkom tijelu Jugoslavije i o Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodno-oslobodilačkog rata.

Čl. 1. Daje se opća amnestija svim licima, koja su s četničkim jedinicama Draže Mihailovića učestvovala ili ih pomagala ili učestvovala u jedinicama hrvatskog i slovenskog domobranstva.

Čl. 2. Ova se amnestija proteže i na ona lica iz čl. 1., koja se još nalaze u sastavu tih jedinica, ako ih do 15. januara 1945. napuste, prijave se i stave na raspoloženje vojnim vlastima Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije ili organima građanske vlasti, Narodno-oslobodilačkim odborima.

Čl. 3. Amnestija za djela iz čl. 1. daje se bez obzira, da li je krivični postupak pokrenut, presuda izrečena ili postala izvršna.

Čl. 4. Amnestija se ne odnosi na ona lica, koja su osim djela iz čl. 1., počinila ili ranije ili poslije obnarodovanja ove odluke, druge zločine kao ubistva, paljenja, pljačke, silovanja itd.

Čl. 5. Amnestija se ne proteže na ona lica, koja i poslije proglašenja ove amnestije, zlonamjerno produže vršenja djela iz čl. 1. ove odluke.

Čl. 6. Ova odluka stupa na snagu danom objave.

U Beogradu 21 XI. 1944.

Za pretsjedništvo Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije

Sekretar:
RODOLJUB ČOLAKOVIĆ v. r.

Pretsjednik:
Dr. IVAN RIBAR v. r.

Odluka Predsjedništva AVNOJ-a o amnestiji što ju je umnožio Izvršni odbor JNOF-e za Hrvatsko primorje

LEGIONARI, DOMOBRANI, ČETNICI!

Bježeći ispred naše junačke NOV i bratske, pobjedonosne Crvene armije, zajedno sa vašim gospodarima, sklonili ste se u posljednji kutić naše nepokorene domovine. Ali i taj, posljednji kutić, kroz vrlo kratko vrijeme, morat ćete napustiti, jer NOV zajedno sa armijama naših velikih Saveznika Engleske, Amerike i SSSR-a ne će stati na pola puta. Fašistički zločinci, i njihovi sluge, moraju biti kažnjeni za svu prolivenu krv i stradanja našeg naroda.

21. studenoga (novembra) narodi Jugoslavije, preko svog narodnog parlamenta — AVNOJ-a, na prijedlog maršala Tita, dali su **amnestiju (pomilovanje)** svim zavedenim i silom mobiliziranim četnicima, hrvatskim i slovenskim domobranima. Amnestija važi do 15 siječnja 1945. godine. Amnestija ne obuhvaća one, koji su organizirali i izvršavali razne zločine nad narodom.

Domobrani i legionari!

Oslobođenje naše napaćene domovine Hrvatske je vrlo blizu. Ne dozvolite da vas oslobođenje zatekne u sramotnoj uniformi u koju vas je obukao najveći izrod i izdajica hrvatskog naroda, Hitlerov sluga, Pavelić.

Ne nasjedajte Maćeku i njegovoj kliki, koji vas odvraćaju od stupanja u redove Narodne fronte. Poštenom Hrvatu nije mjesto u Pavelićevoj sluganskoj i izdajničkoj vojsci. Njemu je mjesto u Narodno-oslobodilačkoj vojsci, u kojoj se Hrvati, po prvi puta u historiji, bore za bolju i sretniju budućnost hrvatskog naroda.

Ne dajte se zavesti od izdajice, SS Sturmbahnfuehrera Sertića, Švapskog sluge, koji vas želi mobilizirati u t. zv. „Jadransku domobransku pukovniju".

Četnici!

Srbija je oslobođena! U njoj više ne vrše zločine ni bahati Nijemci, ni bugarski fašiste. I posljednja stopa zemlje junačke i slobodarske Srbije očišćena je od poganih fašističkih uljeza i onih, koji su im služili.

Ne vjerujte Nediću i Draži Mihailoviću! Ne dozvolite da budete kažnjeni za podmirenje računa zbog nedjela i zločina vaših generala i oficira. Hitlerov brod, na kojem se vi, zavedena nalazite, uskoro će potonuti.

Sve zavedene četnike narod Srbije će prigrliti kao braću, ukolike se do 15. januara 1945. g. vrate u njegovo krilo. Vratite se u majku Srbiju, na svoja ognjišta! Postanite opet dostojni sinovi srpskog naroda!

Domobrani, legionari i četnici!

Vi služite najvećeg neprijatelja naših naroda i čitavog čovječanstva — njemački fašizam. Vi, koji ste zavedeni, Srbi, Hrvati i Slovenci, ne dozvolite da se izdajstva i zločini vrše u vašem imenu. Stupajte u redove onih Srba, Hrvata i Slovenaca, koji su sa svojom borbom zadivili cijeli svijet, koji su, na cijenu najvećih žrtava, spasili nacionalnu čast hrvatskog, srpskog, slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda i stvorili novu federativnu Jugoslaviju, bratsku zajednicu svih južnih Slavena.

Zavedeni i silom mobilizirani domobrani, legionari i četnici! Napustite do 15. siječnja (januara) 1945. g. redove narodnih izdajica! Zbacite sa sebe tu sramotnu i izdajničku uniformu! Svrstajte se u redove NOV, koja se jedina bori za nacionalnu čast i slobodu naših naroda! Javljajte se odborima narodne vlasti, JNOF-e, koji će vas predvesti do prvih vojničkih jedinica NOV.

19. XII. 1944.

Inicijativni odbor
Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte
Za Hrvatsko Primorje

(OKRENI! NA DRUGOJ STRANI TEKST AMNESTIJE).

Letak Izvršnog odbora JNOF-a za Hrvatsko primorje o amnestiji

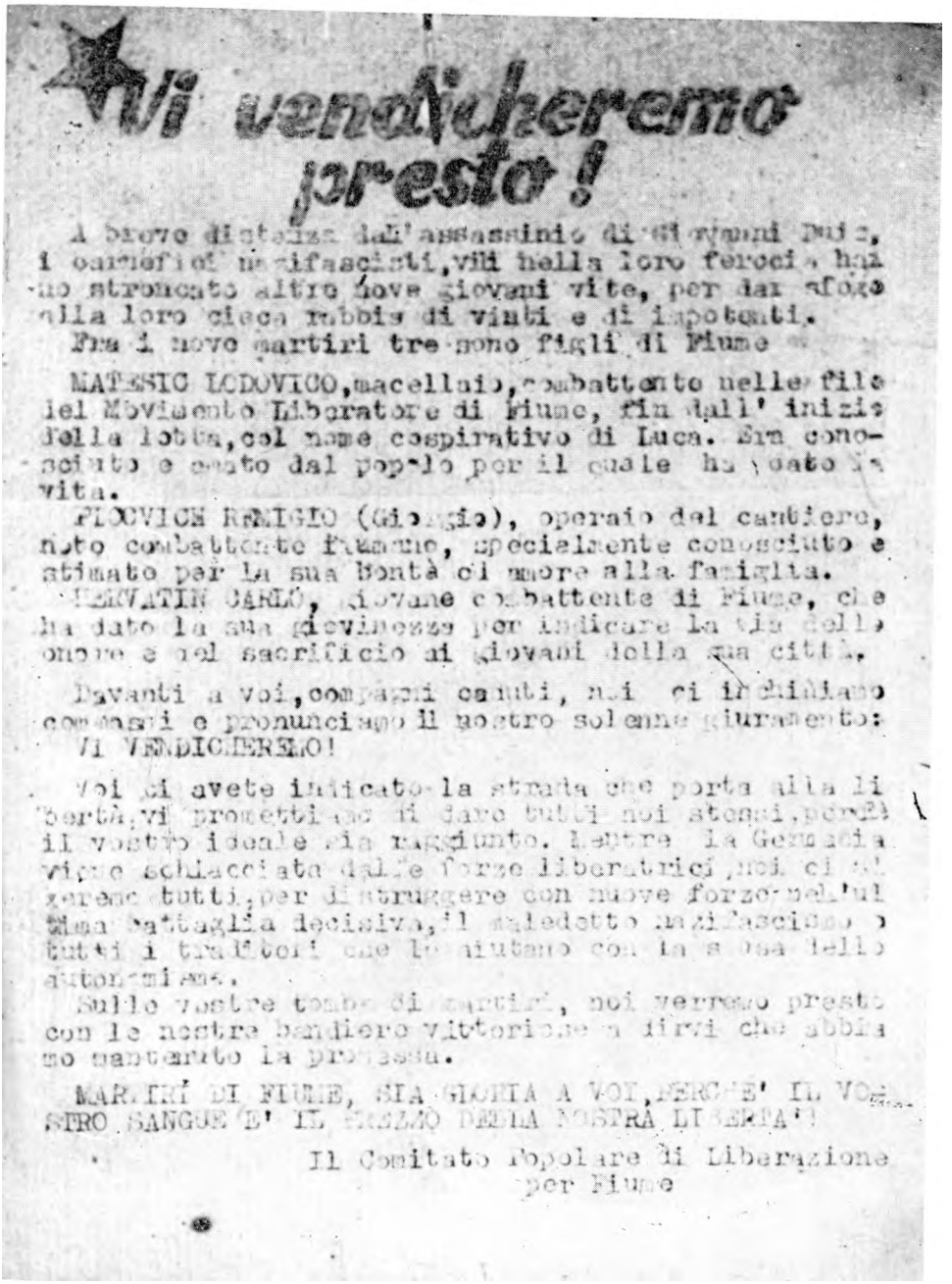

Vi vendicheremo presto!

A breve distanza dall'assassinio di Giovanni Palisca, i carnefici nazifascisti, vili nella loro ferocia hanno stroncato altre nove giovani vite, per dar sfogo alla loro cieca rabbia di vinti e di impotenti.
Fra i nove martiri tre sono figli di Fiume

MATESSIC LODOVICO, macellaio, combattente nelle file del Movimento Liberatore di Fiume, fin dall'inizio della lotta, col nome cospirativo di Luca. Era conosciuto e amato dal popolo per il quale ha dato la vita.

PIOVICH REMIGIO (Giorgio), operaio del cantiere, noto combattente fiumano, specialmente conosciuto e stimato per la sua bontà di cuore alla famiglia.

SERVATIN CARLO, giovane combattente di Fiume, che ha dato la sua giovinezza per indicare la via dell'onore e del sacrificio ai giovani della sua città.

Davanti a voi, compagni caduti, noi ci inchiniamo commossi e pronunciamo il nostro solenne giuramento:
VI VENDICHEREMO!

Voi ci avete indicato la strada che porta alla libertà, vi promettiamo di dare tutti noi stessi, perchè il vostro ideale sia raggiunto. Mentre la Germania viene schiacciata dalle forze liberatrici, noi ci stringeremo tutti, per distruggere con nuove forze nell'ultima battaglia decisiva, il maledetto nazifascismo e tutti i traditori che lo aiutano con la loro bella autonomia.

Sulle vostre tombe di martiri, noi verremo presto con le nostre bandiere vittoriose a dirvi che abbiamo mantenuto la promessa.

MARTIRI DI FIUME, SIA GLORIA A VOI, PERCHE' IL VOSTRO SANGUE E' IL SEGNO DELLA NOSTRA LIBERTA'!

Il Comitato Popolare di Liberazione
per Fiume

^etak Gradskog NOO-a za Rijeku izdan povodom pogibije trojice suradnika NOP-a u Rijeci 1944.

Ulaz u prostorije tehnike »Pobjeda« u Garićima (na slici Vlado Cetina)

MUZEJ HRVATSKOG PRIJORJA
RIJEKA
1811 III An

LIBERTÀ

No. 14 PICCOLO GIORNALE DEI PARTIGIANI

Tito—Dimitroff?

DAL QUARTIER GENERALE

Il Maresciallo Tito è ritornato da Mosca. Appena rimessosi da un tentativo bolscevichizzatore egli ha intrapreso questo viaggio difficile. Perciò gli dobbiamo essere grati. Non sappiamo pure che egli abbia delle ragioni impellenti per fare questo viaggio. Ormai si è chiaro che si avvicinava un grande pericolo. Questo pericolo è rappresentato dall'imperialismo dei nostri conchattimenti, delle nostre privazioni e dei nostri sacrifizi. Noi non parliamo qui del fascismo, ne del tedeschi. Noi intendiamo qui qualche cosa altro. Noi intendiamo il nemico che è annido nelle nostre file, se Sie e gode la nostra fiducia assoluta.

Ed ora? Ora, quando noi ci vediamo vicini alla vetta, sulla quale ci attende la vittoria finale, ecco che ci viene mandato da Mosca il rompagno Dimitroff. Egli è un vecchio bolscevico, così dice Mosca, ma egli è anche un contadito diplomatico. Noi abbiamo adoperato finora solamente combattenti e nessun diplomatico e così noi dobbiamo procurare continuare, se non vogliamo che la nostra lotta devenga un giorno una illusione.

Infine che cosa desidera questo Dimitroff?

Questo compagno armai giustificato nei saloni di Londra, di Washington e di Parigi vuole ora scattierare ai combattenti e al Maresciallo Tito. Egli vuole insediarsi sul trono da dominatore del Balcani. Ed ecco Tito e noi già da lunghi anni abbiamo versato il nostro sangue.

E' questa la nostra meta? Non siamo andati sui monti per conquistare una libertà sociale per il nostro popolo? Il compagno Dimitroff non può comprendere questa libertà sociale e probabilmente desidera la libertà con la elle maiuscola. Egli ha già provveduto finora alla deportazione di 11 milioni di lavoratori comuni (certamente in Siberia. Potrà egli trattenere forze divergenziali?

Dimitroff non conosce la libertà perchè egli odia ogni desiderio di libertà economica e tutto per lui è maledetto ciò che per noi è sacro. E fra le mie sacre noi contiamo anche la vita delle nostre donne e dei nostri bambini. Non non possiamo se il Maresciallo Tito ha trovato servizio con le sue richiesta pressante presso il Maresciallo. Stalin la nostra mano di Dimitroff quale supremo comandante dei Balcani. Opporre Dimitroff con la propria potenza si è maledetto-rato imperatore dei Balcani? Allora Mosca deve agire — perchè molto, molto presto, diversamente dovremo agire noi. Noi vogliamo lavorare strappare dalle mani il frutto delle nostre lotte. Se il Kremlino non ci vuole, ne faremo a meno.

Noi siamo pronti a difendere il nostro popolo contro chiunque cerchi attentarlo.

Viva il Maresciallo Tito!

L'avvenire nazionale dei popoli balcanici

FIUME

In questi giorni vengono lanciati con paracadute alcuni ufficiali inglesi ed americani, ecco i quali il tenente cromista ha avuto occasione di parlare nuovamente sugli scopi di guerra e sulla pace.

Il capitano James Bower di Aberdeen disse così: Dopo questa guerra non-avremo più piccole nazioni. Finora esse sono state sempre la causa delle guerre. Anche per la Germania non resterà altro che sottomettersi a un gruppo di Potenze maggiori.

Il capitano americano Owen Russels parlò sugli scopi di guerra americani. La America il popolo ha deciso accettare di dividere con l'Inghilterra le prede. Però ora con grande sorpresa, malgrado gli sacrifici subiti dalla Russia, dovranno accettare come partecipi anche i russi sovietici. Partiroppo dovranno sopportare le loro sofferenze. Non si potrà perciò prender cura dei piccoli popoli.

Alla domanda cosa dovranno diventare le piccole nazioni, che oggi combattono per gli alleati, egli rispose: Non è affatto importante ciò che diventeranno queste nazioni. Esse dovranno sottomettersi alle decisioni e alla volontà delle tre grandi Potenze.

Il capitano Wood ha un'altra opinione. Noi non abbiamo alcun interesse in Europa. Per noi è indifferente se gli europei vengano sottomessi dai bolscevichi spagnuoleggi l'Inghilterra voglia intromettersi, però è assolutamente indifferente le Forze le piccole nazioni di centrarono un nuovo campo di battaglia tra le truppe britanniche e quelle sovietiche.

Egli non poteva più chiaramente di così esprimere la propria opinione. Però noi abbia mo ancora una parola da dire e in ogni caso Tito ha chiarito nei suoi ultimi discorsi che ogni popolo dei Balcani avrà assicurata la propria libertà nazionale.

In gara con il tempo

LONDRA

L'ottimismo che regnava poco tempo fa nell'America del Nord, riguardo alla prossima fine della guerra in Europa, è notevolmente scemato. I critici militari della «New York Herald Tribune» e del «New York World Telegraph» pubblicano nei loro commenti che i soldati tedeschi combattono con grande accanimento e che non si deve prendere alla leggera l'annuncio di nuove misure di ritorsione germaniche. Il «Times» informa che il colloquio avvenuto a Parigi tra il generale Marshall e il comandante in capo delle Forze d'invasione, generale Eisenhower, trattava appunto il problema della guerra con il tempo, che gli anglo-americani temono di perdere.

Accordo tra Tito e Bonomi

Secondo comunicazione da Londra non ancora confermata, tra il Commissario degli Esteri del Maresciallo Tito, Sundlika, e il Ministro italiano degli Esteri sarebbe stato stipulato un accordo, in base al quale l'intero territorio dell'Italia nord-orientale sino al precedente confine giuliano verrebbe riconosciuto alla democrazia Italiana. L'aspirazione nazionale degli Sloveni liberi non sarebbe menomata nell'accordo in parola.

Città sovietiche sulla costa dell'Adriatico

In seguito alla visita del Maresciallo Tito a Mosca, le Izvestija pubblicano un articolo in cui accennano che la intera costa orientale dell'Adriatico dopo la guerra dovrà cambiare un altra d'influenza russa. In esso è detto testualmente: ai grandi porti dell'Adriatico quali Pola, Fiume e Trieste, dovranno diventare naturali sbocchi del commercio sovietico verso il Mediterraneo.

Peste bubbonica ad Algeri

ALGERI

Nella città di Algeri, occupata dagli Americani, è scoppiata la peste bubbonica. I casi letali si elevano già a diverse migliaia e aumentano continuamente. I medici dichiarano che la prima causa del rapido diffondersi dell'epidemia sta nella denutrizione degli abitanti.

Affondamento di un incrociatore russo

NEW YORK

L'«Associated Press» comunica l'affondamento d'un incrociatore russo da parte di forze navali britanniche nelle acque di Via Adriatica meridionale). Il Commissariato degli Esteri sovietico ha ovviamente al governo inglese un'energica nota di protesta e chiesto informazioni.

Maresciallo Tito

organa Okružnog NOO-a za Hrvatsko

N. 14 - LIBERTÀ — PICCOLO GIORNALE DEI PARTIGIANI

Senza aiuti alleati?

Comunicazioni dei Corrieri:

FIRLUNGO

Sempre più insistenti si fanno nei nostri cuori le domande dei nostri compagni in merito all'approvvigionamento che ci viene fatto dagli alleati.

Divisioni e Brigate accerchiate dall'oppressore nazista hanno atteso con viva gli aiuti che avrebbero dovuto inviare loro i nostri grandi alleati. Oltre a questi pensieri si aggiunge la propaganda delle ardite degli oppressori nazisti. I quali si magnificano per averci in 4 azione di Varsavia oppure annunciano la disfatta dei nostri fratelli partigiani in Slovacchia. Sorgevano dei dubbi in merito alla possibilità e alla volontà di aiuto da parte delle Nazioni Unite.

Un tipico esempio per rivedere queste domande l'abbiamo avuto quando, negli ultimi tempi, gli aiuti richiesti ai nostri alleati non giungevo e non furono mantenute le promesse di loro rinnovateci. E ciò soprattutto quando in gravi combattimenti nella zona Gemonese-Tolmezzo venne accerchiata la maggior parte della Prima Divisione «Garibaldi-Osoppo». La situazione grave era senza speranza e poteva essere salvata soltanto con una pronta azione dei velivoli alleati, che furono chiamati ripetutamente dalle nostre stazioni radio.

Per due giorni, tutto il fosco massacrante del tiranni nazisti i nostri compagni dovettero altendere invano gli aiuti di questi apparecchi. Ogni resistenza s' faceva man mano senza aiuto.

Chiarire questa coincidenza è molto semplice:

E richiesto il più grande impiego delle forze aeree alleate e non si può distrarle dalla lotta contro la crescente opposizione delle forze naziste sul fronte dell'invasione e in Italia. Ripetutamente inoltre i nostri apparecchi sono impegnati in dure lotte contro la difesa antiaerea nemica che cresce sempre. Bisogna tener presente che con l'avanzata delle truppe alleate le basi di approvvigionamento si allontanano dal fronte e ciò rende sempre più difficile l'ago della forza aerea.

I nostri compagni devono tener presente che anche gli alleati sono obbligatoriamente impegnati sui fronti di battaglia e fanno sacrifici indicibili pur di poter mantenere le mete che raggiungono con sanguinosamente.

Infine non bisogna assolutamente credere alla propaganda dei fascisti e degli agenti tedeschi che si servono dell'esempio di Varsavia per raccontare che gli alleati di abbandonano e non ci mandano più aiuti perchè non abbiamo con che ...pagarli.

Pensate sempre alla grande battaglia comune, alle vittorie, anche se quella ci chiede il sacrificio supremo: la vita.

Successo di arruolamenti

CARNIA

I nostri Comandi di arruolamento hanno avuto un grande successo. Solo nelle ultime due settimane rinforzano a reclute 300 fra uomini e ragazzi. E anche loro prestano che non potranno essere trattati come i veschi combattenti. Essi non posseggono lo stesso ideale e desiderano restare presso le loro mogli e ragazze e condurre una vita comoda. Di questi, già nei primi giorni, sono scappati ed hanno disertato. In futuro dovremo essere arruolati soltanto gli uomini ed i ragazzi che volontariamente comprendo le nostre idee rimarranno a fatto.

Cure mediche

ISTRIA

Con l'allontanamento di molti medici in montagna località dell'Istria la popolazione è completamente senza aiuti medici. Ognuno di noi ha il dovere di far comprendere alla popolazione la nostra posizione difficile e grave poichè i nostri camerati feriti devono soffrire a lungo nei boschi senza poter avere aiuti.

Così non può continuare

DAL QUARTIER GENERALE

Il 17 agosto il nostro Maresciallo Tito ha diretto un accordo con Churchill e Roosevelt, giusto. Il quale i porti dell'Adriatico che vengono da noi considerati base d'operazione non devono venir bombardati.

Negli ultimi tempi, tra il 10 settembre, fu tuttavia bombardato il Cantiere San Marco, e si trovarono la morte 63 operai liberi, tra cui 27 prezioni collaboratori del Fronte della libertà.

Del resto, in seguito all'opera organizzata dei singoli Battaglioni dalle nostre Cellule di sabotaggio, la produzione a favore degli occupanti tedeschi era già talmente diminuita da non venir più considerata importante dai Tedeschi per i loro scopi bellici.

Ho validano quindi Pitti, molti giusti, compagni rimasti nei Cantieri saranno indotti a dubitare dell'onestà collaborazione degli Anglo-americani.

Il raccolto del grano

Il raccolto del grano a Circhina e nei suoi dintorni non è sufficiente per il fabbisogno dei nostri combattenti per le prossime settimane e per i prossimi mesi. Dobbiamo aspettarci dei tempi duri. I compagni vengono pregati di voler collaborare con la comunicazioni minute espressamente affinchè le quantità di grano vengano distribuite ugualmente a tutte le Brigate.

Nessun partigiano deve pensare così

KARFREIT

Come a suo tempo è stato portato a conoscenza, in agosto di quest'anno fu preso prigioniero dai nazi, in occasione di un'azione effettuata per noi, Uraic Franz, capo della IIa Brigata «Gregorcic». Come si conosce, il compagno Uraic venne trasportato in un campo di Trieste, dove ha dichiarato alle autorità degli oppressori di non poter più combattere quale partigiano perchè è convinto che i nostri combattimenti sono inutili e senza speranza. Egli ha dichiarato precisamente: Io in atto sento la prepotenza tedesca sono stanco ed sicuro: posso conservare la vita e la mia famiglia a con le milizie armai germaniche dei nazisti e col ritorno della pace potrò ritornare al mio lavoro. Ogni vero partigiano dovrà ammettere che un simile comportamento è in contrasto assoluto con la direttive etiche del compagno Maresciallo Italia e perciò solo con schifo venisse a commonna di questo fatto.

Di fronte a nuovi combattimenti

Nelle ultime settimane ebbero luogo con le truppe tedesche scontri difficilissimi. Le perdite furono rilevanti da ambo le parti. Nelle vicinanze di Montalcone un piccolo gruppo di armati riuscì a predare armi e munizioni. Sul tratto a nord della linea ferroviaria di Sapiane furono piazzate bombe, e un trasporto militare passò su una mina. Più tardi la linea Trieste-Lubiana venne fatta saltare in due punti. Gli ordini di far saltare vennero eseguiti con grandi difficoltà e con sacrificio di vite umane. I Tedeschi hanno ricevuto in questa settimana un rinforzo di circa due Divisioni. Fra loro si trovano molti Battaglioni di cosacchi fuggiti dall'URSS, i quali sono accampati nelle valle di Canale. Anche l'armamento delle Divisioni tedesche è stato rinforzato con pezzi di lanciafiamme e con speciali armi anticarro. In questa località l'arma aerea anglo-americana perdette nel periodo dal 1 al 10 ottobre 81 bombardieri e 6 caccia. Gli apparecchi di ricognizione potevano constatare che forti forze motorizzate tedesche si avvicinavano alla vecchia frontiera jugoslava. Da queste truppe vennero accerchiate forze partigiane che si difesero fino all'ultimo uomo.

POLA

Per timore di un improvviso sbarco degli alleati, i Tedeschi hanno fatto saltare il dirupo. È noto a tutti i combattenti per la libertà che uno sbarco degli alleati, in appoggio ai nostri sforzi, non sarà possibile che la primavera ventura. Ciò risulta anche dalle ripetute affermazioni dichiarazioni degli ufficiali inglesi e americani di collegamento.

MONFALCONE

Da lavoratori del Cantiere veniamo informati che in seguito ai frequenti allarmi aerei si verificano enormi perdite di lavoro di più ore al giorno. Causa la diminuzione della produzione, in taluni reparti sono sorte delle difficoltà finanziarie, le quali non vengono eliminate dai Tedeschi, perchè per la maggiore parte non si tratta di forniture per il loro armamento. Non è ancora noto il risultato delle trattative svolte al riguardo.

UDINE

Nel corso di una retata della Polizia economica tedesca, furono sequestrate agli accaparratori notevoli quantità di tessuti di altri generi di prima necessità, che furono distribuiti gratuitamente alle famiglie indigenti. In questa maniera i nazisti cercano di ovviare le disordine della speculazione odierne.

FIUME

In occasione di una dimostrazione croata, ebbe luogo un violento scontro con operai portuali italiani. Al grido «Fuora ai Croati!», gli italiani si scagliarono contro i dimostranti. Dopo la colluttazione 2 vittime rimasero sul terreno, mentre numerosi feriti dovettero recarsi a farsi medicare.

Attenzione controllo autoveicoli!

Dal Quartier principale di Tito viene dato l'alto ordine che debbano essere controllati d'ora in poi tutti gli autoveicoli dei partigiani. La causa è da ricercarsi nel fatto che negli ultimi tempi diversi automezzi sono caduti nelle mani dei tedeschi. Il da rapporti inoltre che Tedeschi che conoscono il paese cercheranno di entrare nelle nostre file.

Dobbiamo andare in Siberia

Corrispondenza speciale da Zeda

Mentre l'avanzata dell'Armata Rossa, la lotta dei partigiani è vessata in molte zone, Stalin ha ancorale i partigiani, in quante non li ha rimandati a casa, ma ha permesso loro di trasferirsi assieme alle famiglie nell'interno della Russia nonchè in Siberia, dove gli uomini e i giovanetti sono stati accolti con tutti gli onori nelle file dell'esercito Rosso. Dopo adeguato addestramento, i partigiani continueranno a combattere, quali Guardie Rosse, contro i nemici del comunismo.

morje od 1944. kojeg je krivotvorio njemački okupator u propagandne svrhe

PROPUSNICA

Posjedilac ove propusnice imade pravo primiti neki posao u svojoj domovini ili, da se dobrovoljno javi za neki posao u Njemackoj, koji smatra da mu odgovara, ili da sudjeljuje u borbi protiv Titovih bandita.

VRHOVNI KOMESAR
ZA JADRANSKO PRIMORJE
Dr. RAINER v. r.

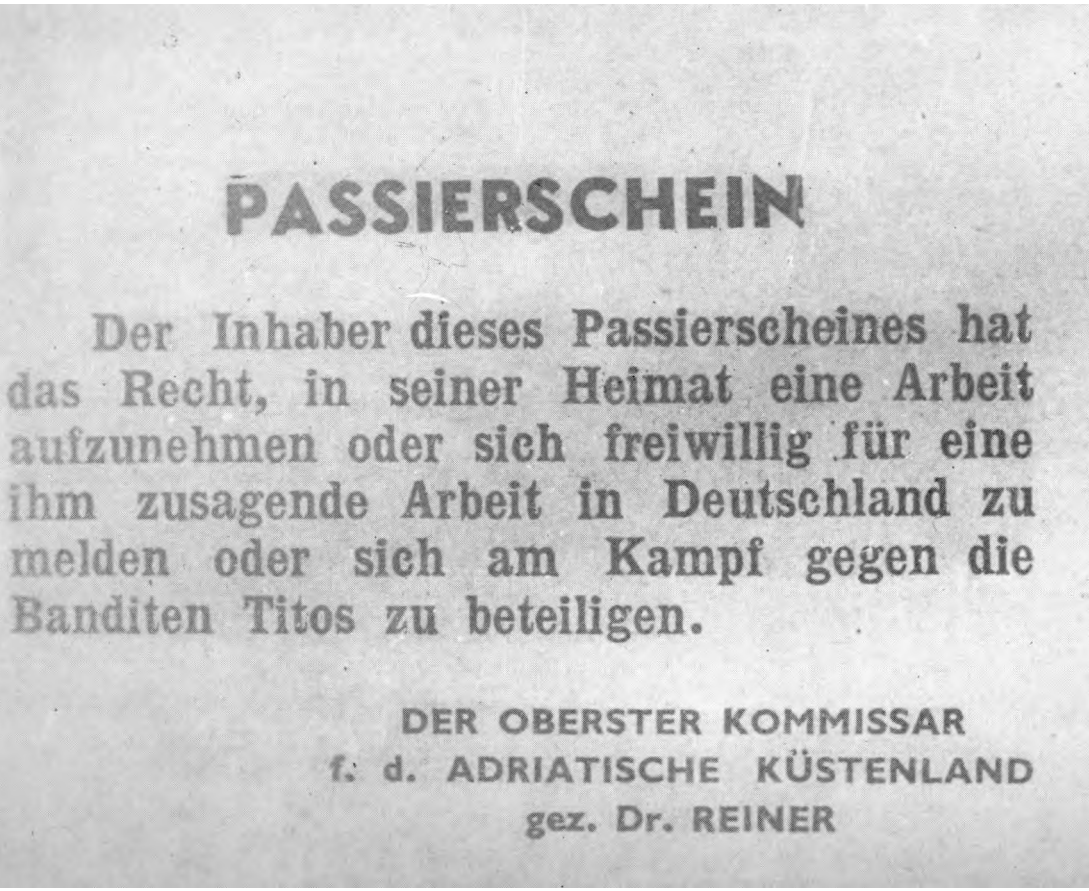
PASSIERSCHEIN

Der Inhaber dieses Passierscheines hat das Recht, in seiner Heimat eine Arbeit aufzunehmen oder sich freiwillig für eine ihm zusagende Arbeit in Deutschland zu melden oder sich am Kampf gegen die Banditen Titos zu beteiligen.

DER OBERSTER KOMMISSAR
f. d. ADRIATISCHE KÜSTENLAND
gez. Dr. REINER

d propagandnih propusnica rasturanih u Hrvatskom primorju 1944. od njemačkog okupatora

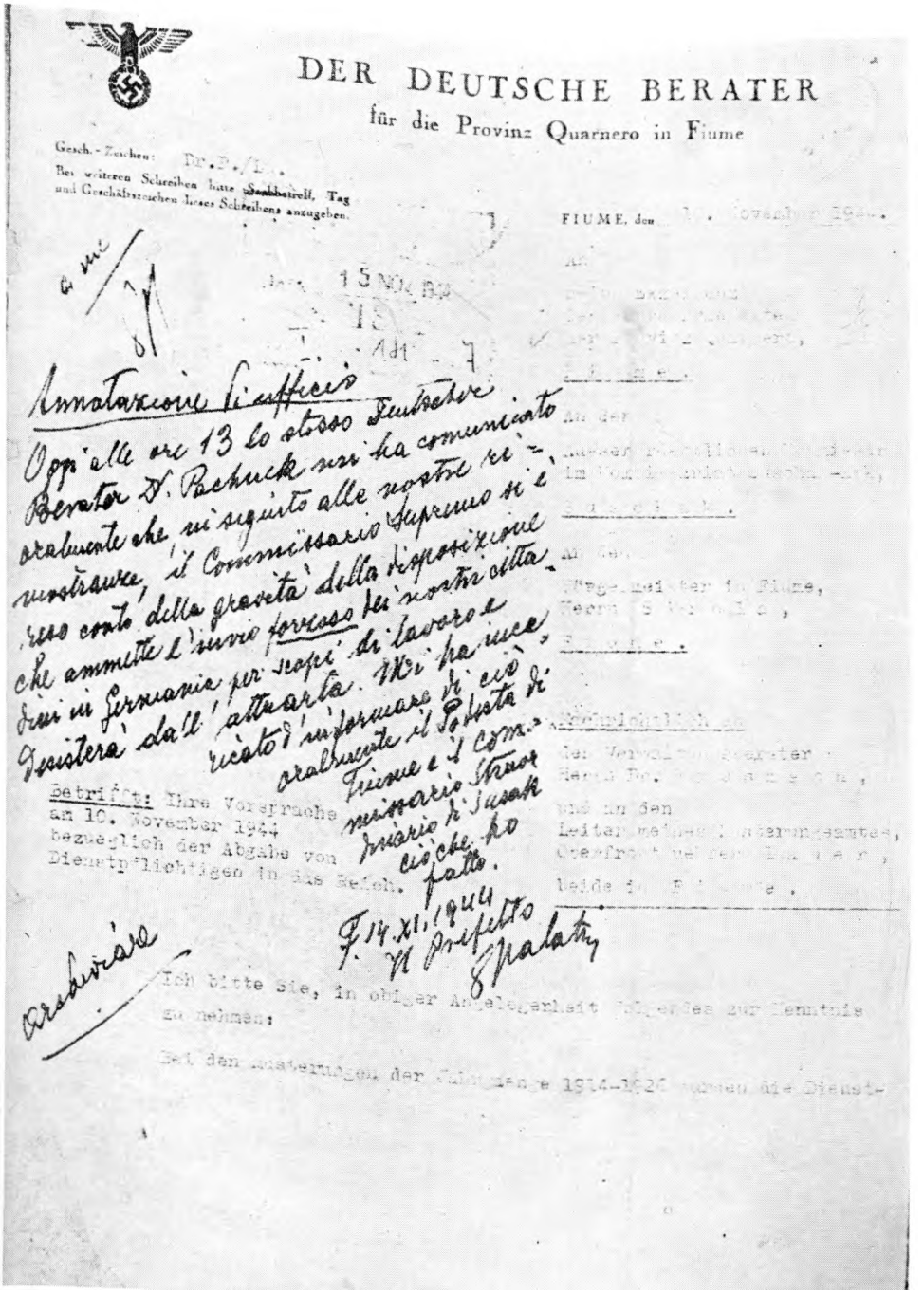

DER DEUTSCHE BERATER

für die Provinz Quarnero in Fiume

Gesch.-Zeichen: Dr.P./[illegible]

Bei weiteren Schreiben bitte Sachbetreff, Tag und Geschäftszeichen dieses Schreibens anzugeben.

FIUME, den [illegible] November 194[illegible].

An

[illegible]

[illegible]

[illegible],

[illegible].

An den

[illegible]

im [illegible],

[illegible].

An den

[illegible]meister in Fiume,

Herrn [illegible],

[illegible].

Nachrichtlich an

den Verwaltungsberater

Herrn Dr. [illegible],

und an den

Leiter meines Musterungsamtes,

Oberfront [illegible],

beide in [illegible].

Annotazione di ufficio

Oggi alle ore 13 lo stesso Deutscher Berater Dr. Pachuck mi ha comunicato oralmente che, in seguito alle nostre rimostranze, il Commissario Supremo si è reso conto della gravità della disposizione che ammette l'invio forzoso dei nostri cittadini in Germania per scopi di lavoro e desisterà dall'attuarla. Mi ha incaricato d'informare di ciò oralmente il Podestà di Fiume e il Commissario Straordinario di Susak ciò che ho fatto.

F. 14.XI.1944

Il Prefetto

Palatin

Betrifft: Ihre Vorsprache am 10. November 1944 bezüglich der Abgabe von Dienstpflichtigen in das Reich.

Archiviare

Ich bitte Sie, in obiger Angelegenheit folgendes zur Kenntnis zu nehmen:

Bei den Musterungen der Jahrgänge 1914-1926 wurden die Dienst-

Bilieike prefeka Palatina *0 prisilnom slanj*

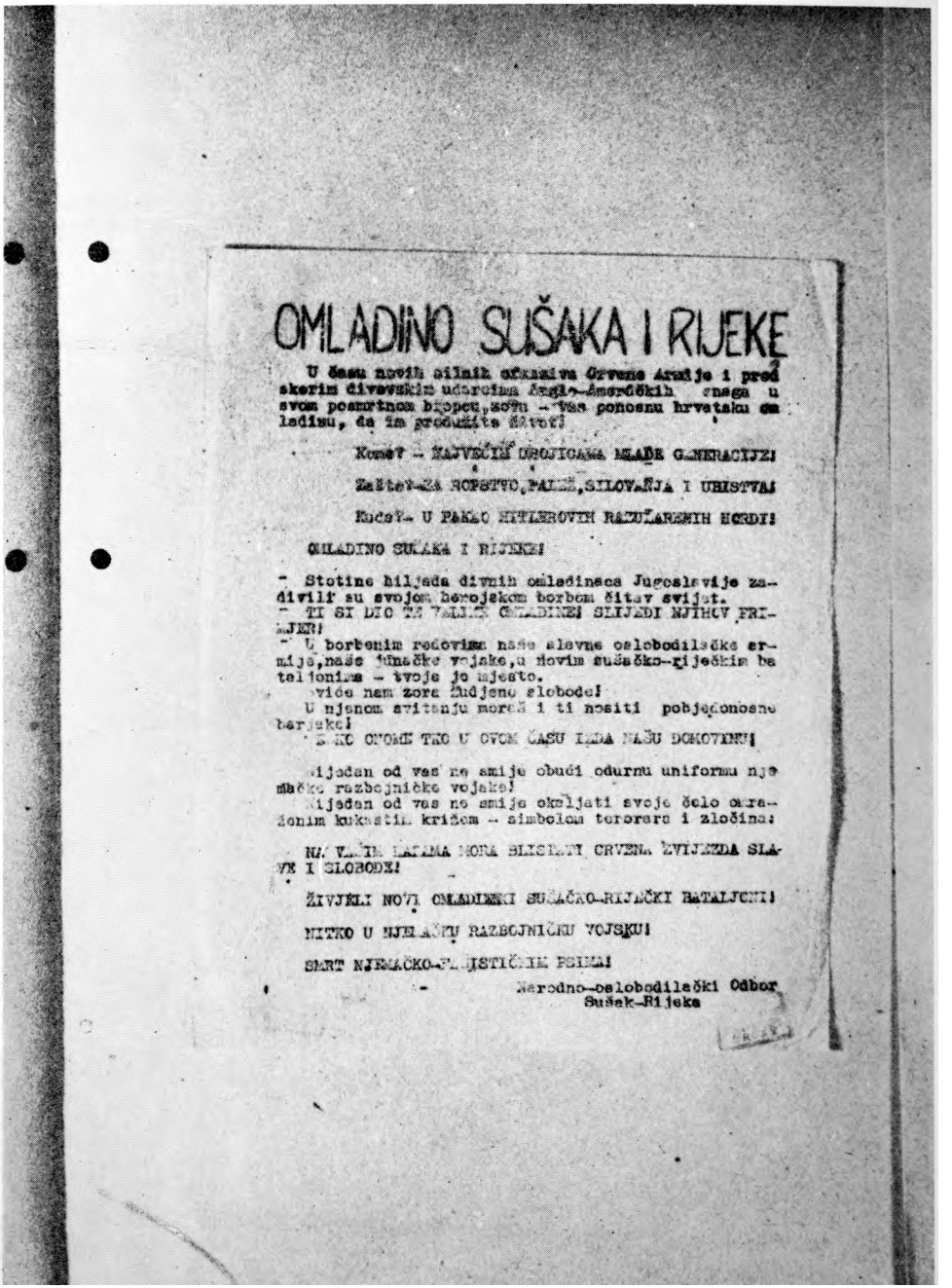

OMLADINO SUŠAKA I RIJEKE

U času naših silnih ofenziva Crvene Armije i pred skorim divovskim udarcima Anglo-Amerikih snaga u svom posmrtnom hropcu,zovu - vas ponosnu hrvatsku omladinu, da im produžite život!

Kome? - NAJVEĆIM UBOJICAMA MLADE GENERACIJE!

Zašto? - ZA ROPSTVO,PALEŽ,SILOVANJA I UBISTVA!

Kada? - U PAKAO HITLEROVIH RAZUĐARENIH HORDI!

OMLADINO SUŠAKA I RIJEKE!

- Stotine hiljada divnih omladinaca Jugoslavije zadivilo su svojom herojskom borbom čitav svijet.
- TI SI DIO TE VELIKE OMLADINE! SLIJEDI NJIHOV PRIMJER!
- U borbenim redovima naše slavne oslobodilačke armije,naše junačke vojske,u novim sušačko-rijeckim bataljonima - tvoje je mjesto.

Svide nam zora željenog slobode!

U njenom svitanju moreš i ti nositi pobjedonosne barjake!

SAMO OVOME TKO U OVOM ČASU LJUBI NAŠU DOMOVINU!

Nijedan od vas ne smije obući odurnu uniformu njemačke razbojničke vojske!

Nijedan od vas ne smije okaljati svoje čelo okrađenim kukastim križem - simbolom terorara i zločina!

NA VAŠIM LEĐIMA MORA BLISTATI CRVENA ZVIJEZDA SLAVE I SLOBODE!

ŽIVJELI NOVI OMLADINSKI SUŠAČKO-RIJEČKI BATALJONI!

NITKO U NJEMAČKU RAZBOJNIČKU VOJSKU!

SMRT NJEMAČKO-FAŠISTIČKIM POSJEDI!

Narodno-oslobodilački Odbor
Sušak-Rijeka

Poziv omladini Sušaka i Rijeke da se ne odaziva tieprijateljsKoj mobilizaciji

ekih listova NOP-a koji su izlazili na području ratnih okruga za Hrvatsko primorje i Rijeku

Grupa boraca NOV na punktu na Tuhobiću januara 1945.

Savezničke avijacija bombardira Rijeku 20. IV 1945.

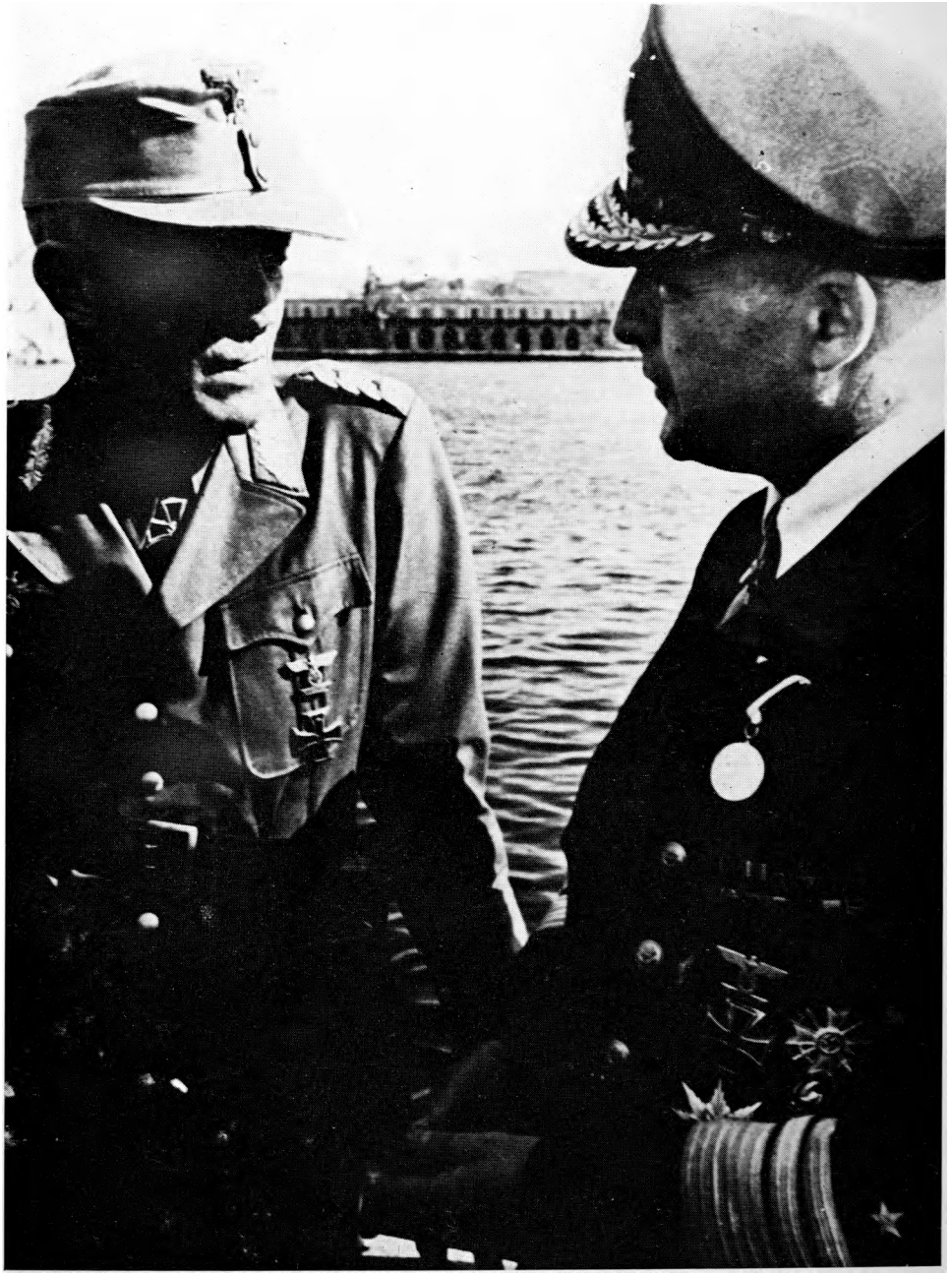

Komandant 97. njemačkog korpusa general L. Kiibler i admiral Jadrana J. Lietzmann

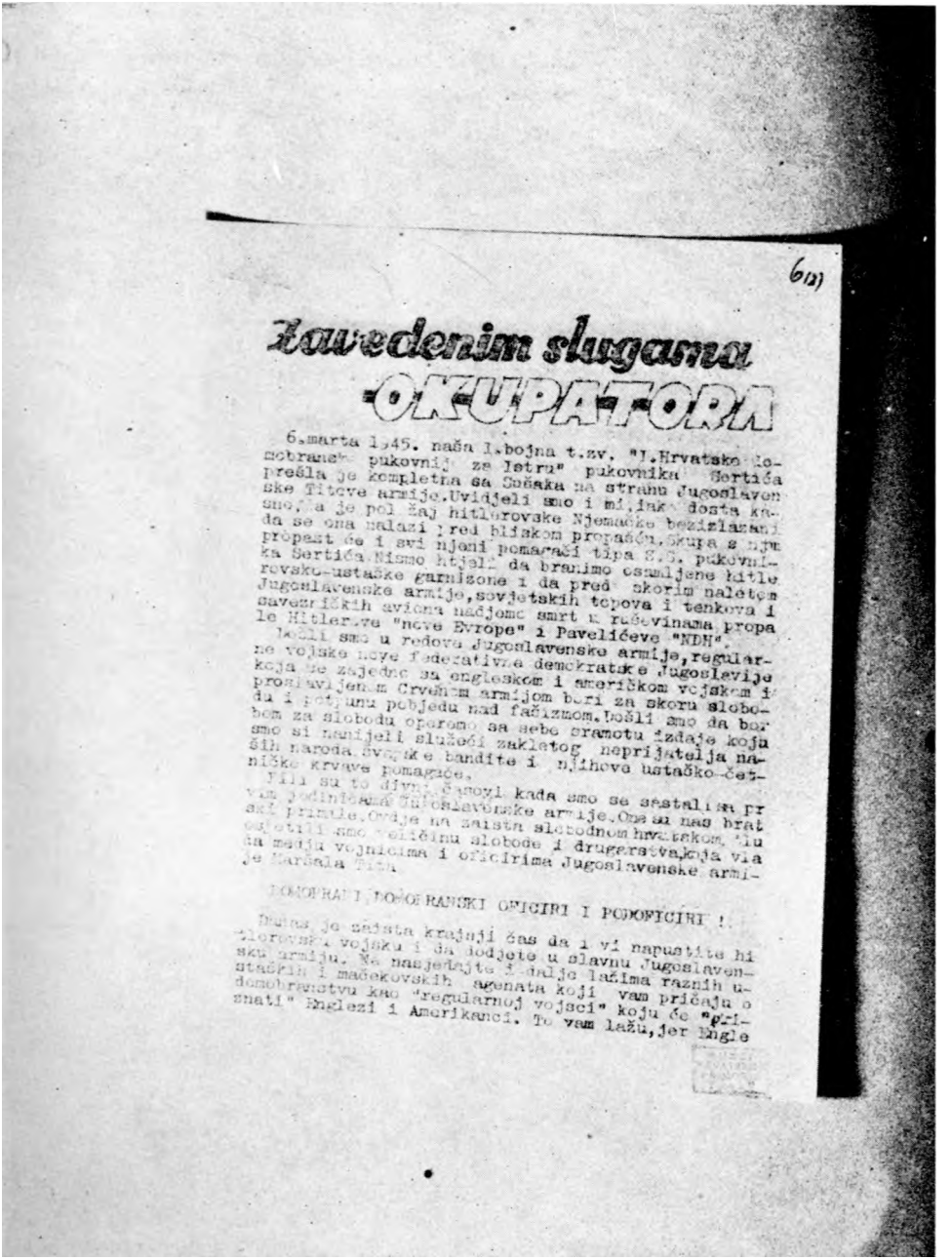

6(2)

Zavedenim slugama OKUPATORA

6.marta 1945. naša 1.bojna t.zv. "I.Hrvatske domobranske pukovnije za Istru" pukovnika Sertića prešla je kompletna sa Sušaka na stranu Jugoslavenske Titove armije.Uvidjeli smo i mi,iako dosta kasno,da je pol žaj hitlerovske Njemačke bezizlazani da se ona nalazi pred bliskom propašću.Skupa s njim propast će i svi njeni pomagači tipa S.S. pukovnika Sertića.Nismo htjeli da branimo osamljene hitlerovsko-ustaške garnizone i da pred skorim naletom Jugoslavenske armije,sovjetskih topova i tenkova i savezničkih aviona nađjemo smrt u ruševinama propale Hitlerove "nove Evrope" i Pavelićeve "NDH".

Došli smo u redove Jugoslavenske armije,regularne vojske nove federativne demokratske Jugoslavije koja se zajedno sa engleskom i američkom vojskom i proslavljenom Crvenom armijom bori za skoru slobodu i potpunu pobjedu nad fašizmom.Došli smo da borbom za slobodu operemo sa sebe sramotu izdaje koju smo si nanijeli služeći zakletog neprijatelja naših naroda švapske bandite i njihove ustaško-četničke krvave pomagače.

Pili su to divni časovi kada smo se sastali sa prvim jedinicama Jugoslavenske armije.One su nas bratski primile.Ovdje na zaista slobodnom hrvatskom tlu osjetili smo veličinu slobode i drugarstva,koja vlada medju vojnicima i oficirima Jugoslavenske armije Maršala Tita.

DOMOBRANI,DOMOBRANSKI OFICIRI I PODOFICIRI !

Dadnas je zaista krajnji čas da i vi napustite hitlerovsku vojsku i da dodjete u slavnu Jugoslavensku armiju. Ne nasjedajte i dalje lažima raznih ustaških i mačekovskih agenata koji vam pričaju o domobranstvu kao "regularnoj vojsci" koju će "priznati" Englezi i Amerikanci. To vam lažu,jer Engle

Letak izdan u martu 1945. u povodu raspada »Prve hrvatske

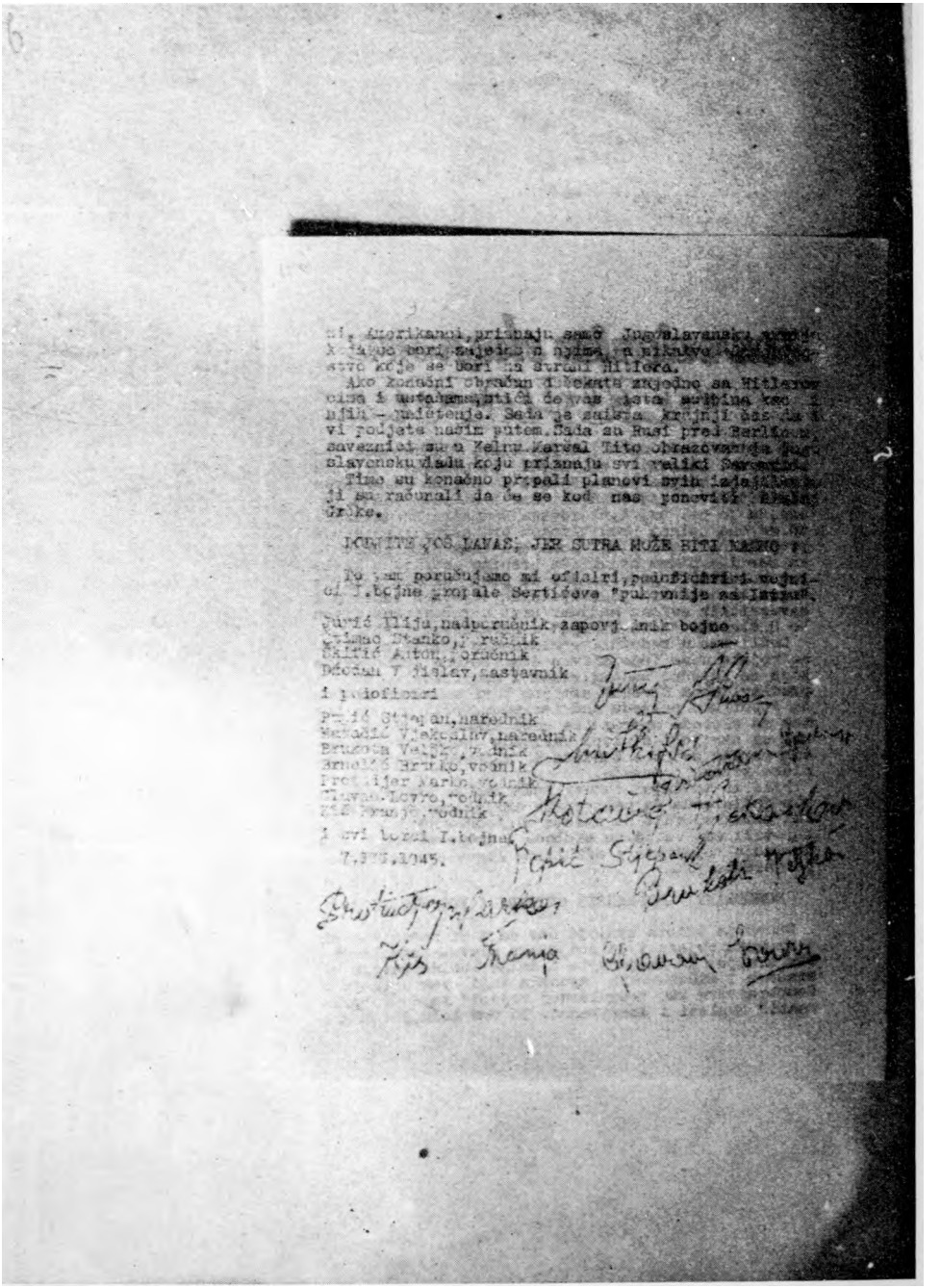

ni. Amerikanci, priznaju samo Jugoslavensku [illegible] koja se bori zajedno s njima, a nikakve [illegible] stvo koje se bori na strani Hitlera.

Ako konačni obračun dočekate zajedno sa Hitlerovcima i ustašama, stići će vas ista sudbina kao i njih - uništenje. Sada je zaista krajnji čas da i vi podjete našim putem. Sada su Rusi pred Berlinom, saveznici su u Kelnu. Maršal Tito obrazovanje Jugoslavensku vladu koju priznaju svi veliki Saveznici.

Time su konačno propali planovi svih izdajilica koji su računali da će se kod nas ponoviti [illegible] Grčke.

DOĐITE JOŠ LAVAS, JER SUTRA MOŽE BITI KASNO !

To vam poručujemo mi oficiri, podoficiriri vojnici I.bojne propale Sertićeve "pukovnije za Istru".

Jurić Ilija, nadporučnik zapovjednik bojne
Štimac Stanko, poručnik
Škifić Anton, poručnik
Dźodan Vjislav, zastavnik
i podoficiri
Pupić Stjepan, narednik
Matačić Vjekoslav, narednik
Brukota Veljko, vodnik
Brnelić Branko, vodnik
Protuljer Marko, vodnik
Slavac Lovro, vodnik
Kiš Franjo, vodnik
i svi borci I.bojne.

7.[illegible].1945.

domobranske pukovnije za Istru« stacionirane u Sušaku

naže ***jedinicama 26. divizije JA*** *u borbama za* ***oslobođenje*** *Sušaka* ***(snimljeno*** *u* ***Martinšćici)***

Borbe za oslobođenje Sušaka 20/21. IV 1945. (snimljeno u Kumičićevoj ulici)

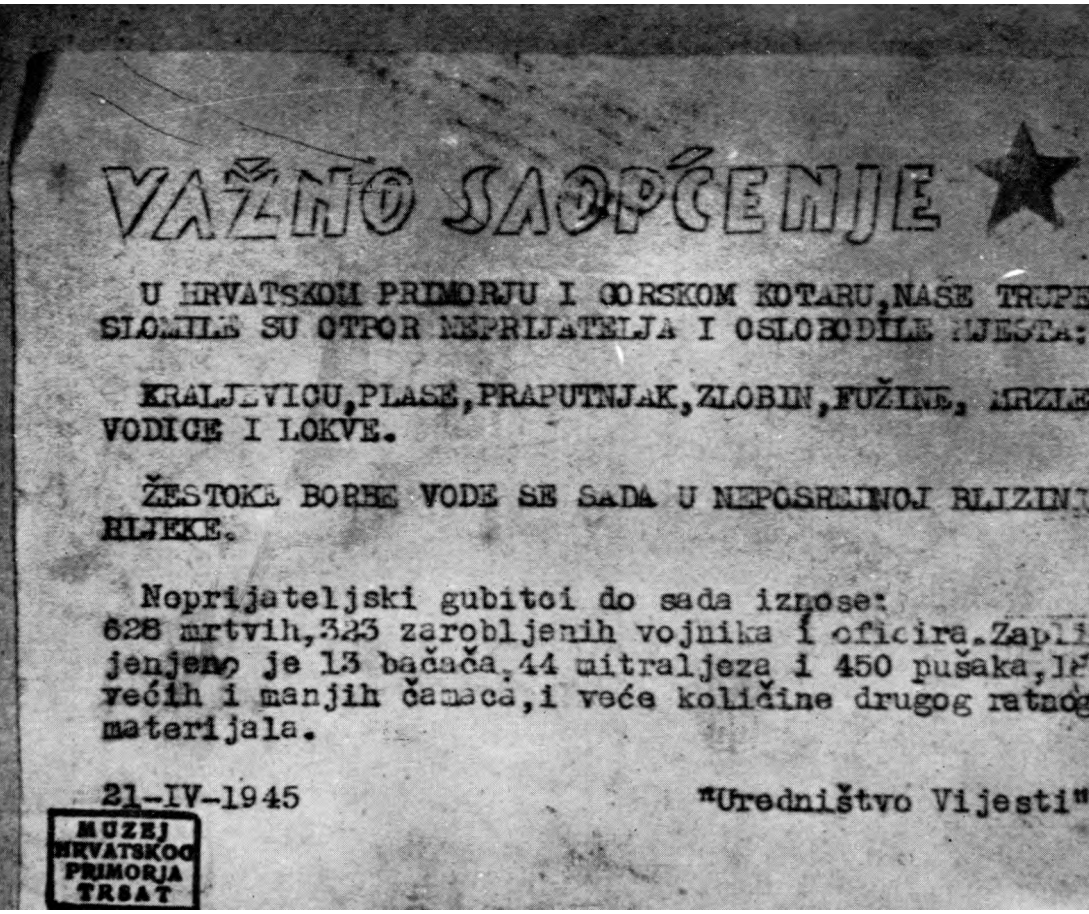

VAŽNO SAOPĆENJE

U HRVATSKOM PRIMORJU I GORSKOM KOTARU, NAŠE TRUPE SLOMILE SU OTPOR NEPRIJATELJA I OSLOBODILE MJESTA:

KRALJEVICU, PLASE, PRAPUTNJAK, ZLOBIN, FUŽINE, MRZLE VODICE I LOKVE.

ŽESTOKE BORBE VODE SE SADA U NEPOSREDNOJ BLIZINI RIJEKE.

Neprijateljski gubitci do sada iznose:
628 mrtvih, 323 zarobljenih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 13 bačača, 44 mitraljeza i 450 pušaka, te većih i manjih čamaca, i veće količine drugog ratnog materijala.

21-IV-1945 "Uredništvo Vijesti"

MUZEJ HRVATSKOG PRIMORJA TRSAT

uredništva »Vijesti« kojeg je izdao propagandni odjel Okružnog odbora JNOF-e za Rijeku

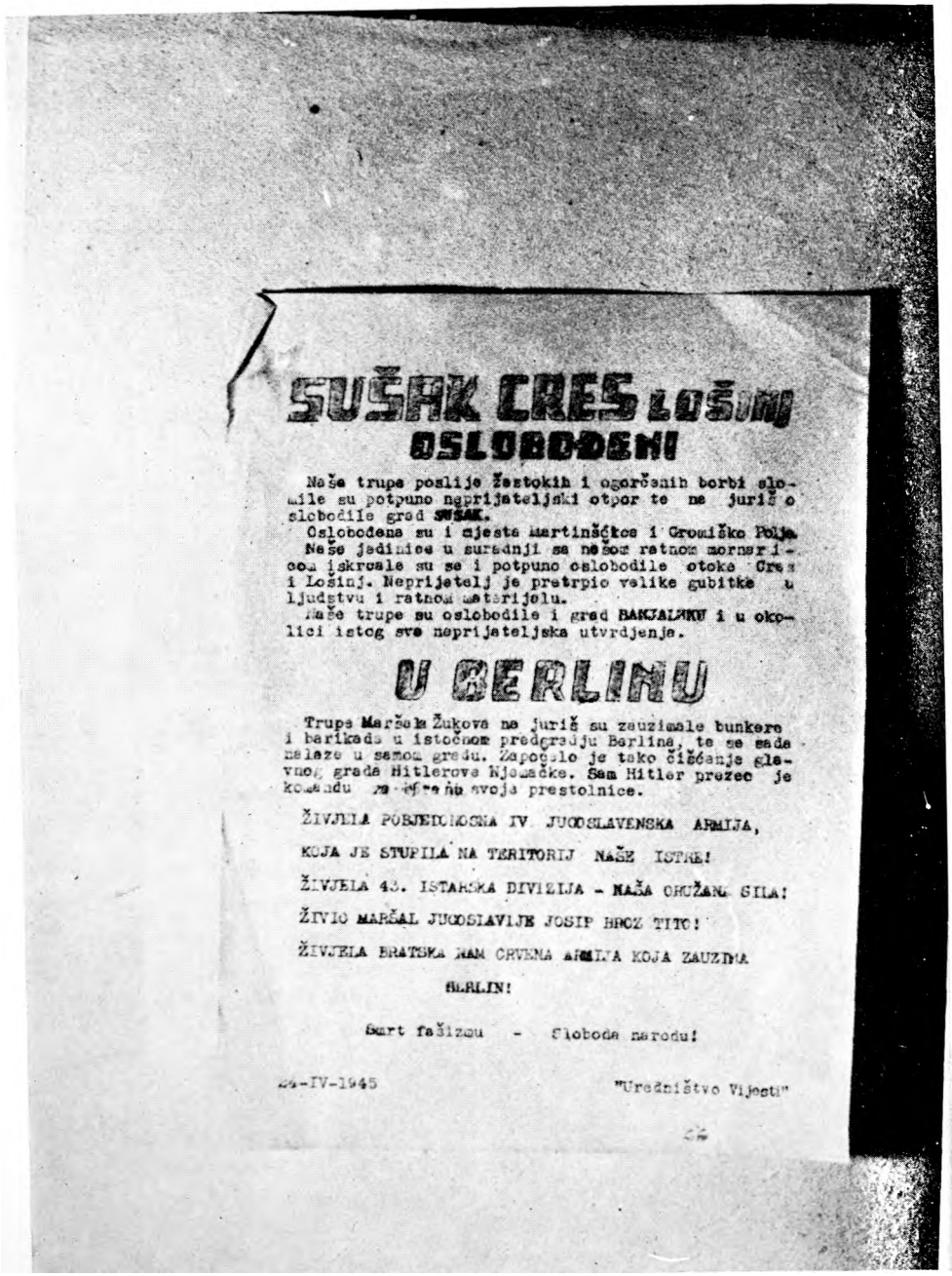

SUŠAK CRES LOŠINJ OSLOBOĐENI

Naše trupe poslije žestokih i ogorčenih borbi slomile su potpuno neprijateljski otpor te na juriš oslobodile grad **SUŠAK.**

Oslobođena su i mjesta Martinšćica i Cromiško Polje.

Naše jedinice u suradnji sa našom ratnom mornaricom iskrcale su se i potpuno oslobodile otoke Cres i Lošinj. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke u ljudstvu i ratnom materijelu.

Naše trupe su oslobodile i grad **BAKAR** i u okolici istog svo neprijateljska utvrđenja.

U BERLINU

Trupe Maršala Žukova na juriš su zauzimale bunkere i barikade u istočnom predgrađu Berlina, te se sada nalaze u samom gradu. Započelo je tako čišćenje glavnog grada Hitlerove Njemačke. Sam Hitler prezec je komandu ... svoje prestolnice.

ŽIVJELA POBJEDONOSNA IV JUGOSLAVENSKA ARMIJA,

KOJA JE STUPILA NA TERITORIJ NAŠE ISTRE!

ŽIVJELA 43. ISTARSKA DIVIZIJA - NAŠA OBUŽANA SILA!

ŽIVIO MARŠAL JUGOSLAVIJE JOSIP BROZ TITO!

ŽIVJELA BRATSKA NAM CRVENA ARMIJA KOJA ZAUZIMA

BERLIN!

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

24-IV-1945 "Uredništvo Vijesti"

Letak objavljen u povodu oslobođenja Sušaka te otoka Cresa i Loši

1. MAJ

ARHIV HRVATSKOG PRIMORJA RIJEKA

Najveći praznik rada - 1. MAJ - evo, već dolazi!
Na taj dan milijonske mase manifestiraju želju i odlučnu volju za pravdom, slobodom i boljim životom!
Na taj dan, nekad, hapsili su i mučili, protunarodni režimi protestvnike radnih masa, no bi li tako ugušili u krvi izraz nepokolebivosti radnog naroda!

Danas mi slavimo po peti put 1. MAJ sa oružjem u ruci i pjevamo slavnu pjesmu o krvavoj oslobodilačkoj bor bi herojskih naroda Jugoslavije.

Danas mi slavimo 1. MAJ u znaku potpunog oslobođenja cijele naše jugoslavenske teritorije, svih pokrajina Južnih Slavena!

Danas slavimo 1. MAJ kao dan naše pobjede, koje nam je steklo ugled u svijetu, kakvog nikada nismo imali.

Danas je osvanuo 1. MAJ - kada doživljuje najslavnij dane Antifašistički Savez koji predvodi bratski nam Sovjetski Savez i naši moćni saveznici Engleska i Amerika!

Danas slavimo 1. MAJ u znaku aktiviziranja i mobilizi ziranja svih raspoloživih ljudskih i materijalnih snaga, da dan oslobođenja dođe čim prije.

Mi ćemo dostojno dočekati, proslaviti i produžiti borbu zakletvom - PRVOMAJSKOM PAROLOM:

SVE ZA FRONT - SVE ZA POBJEDU - SVE ZA SLOBODU -

SVE ZA NAŠU DOMOVINU DEMOKRATSKU JUGOSLAVIJU !

ŽIVIO 1. MAJ - DAN RADA BORBE I POBJEDE!

ŽIVIO MARŠAL JUGOSLAVIJE JOSIP BROZ - TITO !

OKRUŽNI ODBOR JNOF-a
R I J E K A

27-IV-1945

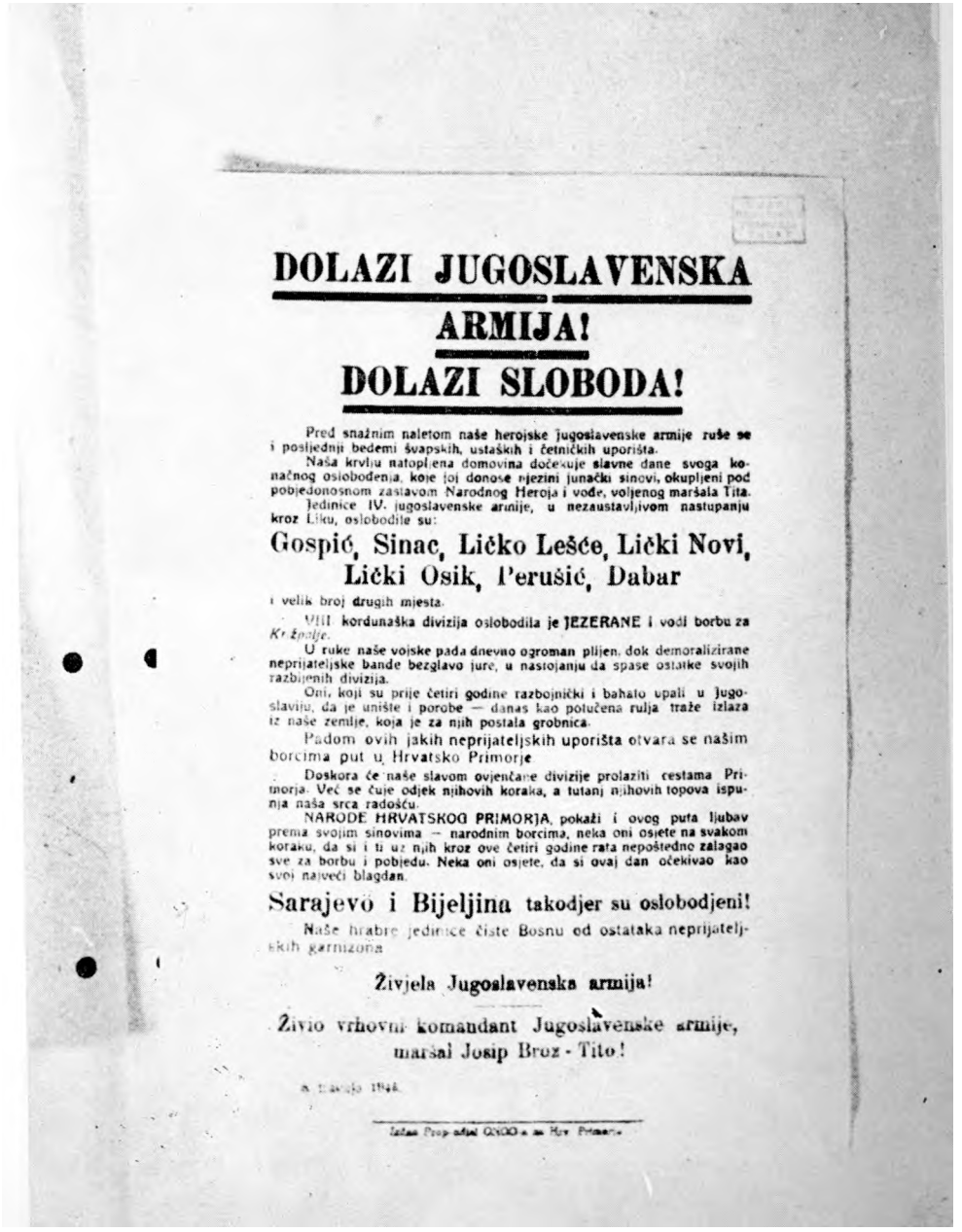

DOLAZI JUGOSLAVENSKA ARMIJA!

DOLAZI SLOBODA!

Pred snažnim naletom naše herojske jugoslavenske armije ruše se i posljednji bedemi švapskih, ustaških i četničkih uporišta.

Naša krvlju natoplјena domovina dočekuje slavne dane svoga konačnog oslobođenja, koje joj donose njezini junački sinovi, okupljeni pod pobjedonosnom zastavom Narodnog Heroja i vođe, voljenog maršala Tita.

Jedinice IV. jugoslavenske armije, u nezaustavljivom nastupanju kroz Liku, oslobodile su:

Gospić, Sinac, Lićko Lešće, Lički Novi, Lički Osik, Perušić, Dabar

i veliki broj drugih mjesta.

VIII. kordunaška divizija oslobodila je JEZERANE i vodi borbu za *Kr Žepalje*.

U ruke naše vojske pada dnevno ogroman plijen, dok demoralizirane neprijateljske bande bezglavo jure, u nastojanju da spase ostatke svojih razbijenih divizija.

Oni, koji su prije četiri godine razbojnički i bahato upali u Jugoslaviju, da je unište i porobe — danas kao potučena rulja traže izlaza iz naše zemlje, koja je za njih postala grobnica.

Padom ovih jakih neprijateljskih uporišta otvara se našim borcima put u Hrvatsko Primorje.

Doskora će naše slavom ovjenčane divizije prolaziti cestama Primorja. Već se čuje odjek njihovih koraka, a tutanj njihovih topova ispunja naša srca radošću.

NARODE HRVATSKOG PRIMORJA, pokaži i ovog puta ljubav prema svojim sinovima — narodnim borcima, neka oni osjete na svakom koraku, da si i ti uz njih kroz ove četiri godine rata nepoštedno zalagao sve za borbu i pobjedu. Neka oni osjete, da si ovaj dan očekivao kao svoj najveći blagdan.

Sarajevo i Bijeljina takodjer su oslobodjeni!

Naše hrabre jedinice čiste Bosnu od ostataka neprijateljskih garnizona

Živjela Jugoslavenska armija!

Živio vrhovni komandant Jugoslavenske armije, maršal Josip Broz - Tito!

u travnju 1945.

Tiskao Prop. odjel OKNOO-a za Hrv. Primorje

Letak Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje tiskan u povodu borbi jedinica 4. JA za konačno oslobođenje zemlje

Jedinice 26. divizije JA na putu prema Sušaku u aprilu 1945.

Poslije oslobođenja Sušaka građani ispisuju parole po zidovima

Proslava 1. maja 1945. u Martinšćici

vačkog zbora Centralne kazališne družine »August Cesaree« u Kraljevici 1. maja 1945.

Prvi zarobljeni njemački vojnici u borbama za utvrđenje Sv. Katarina

orene zgrade u Rijeci nakon povlačenja okupatora (danas ulica Jugoslavenske mornarice)

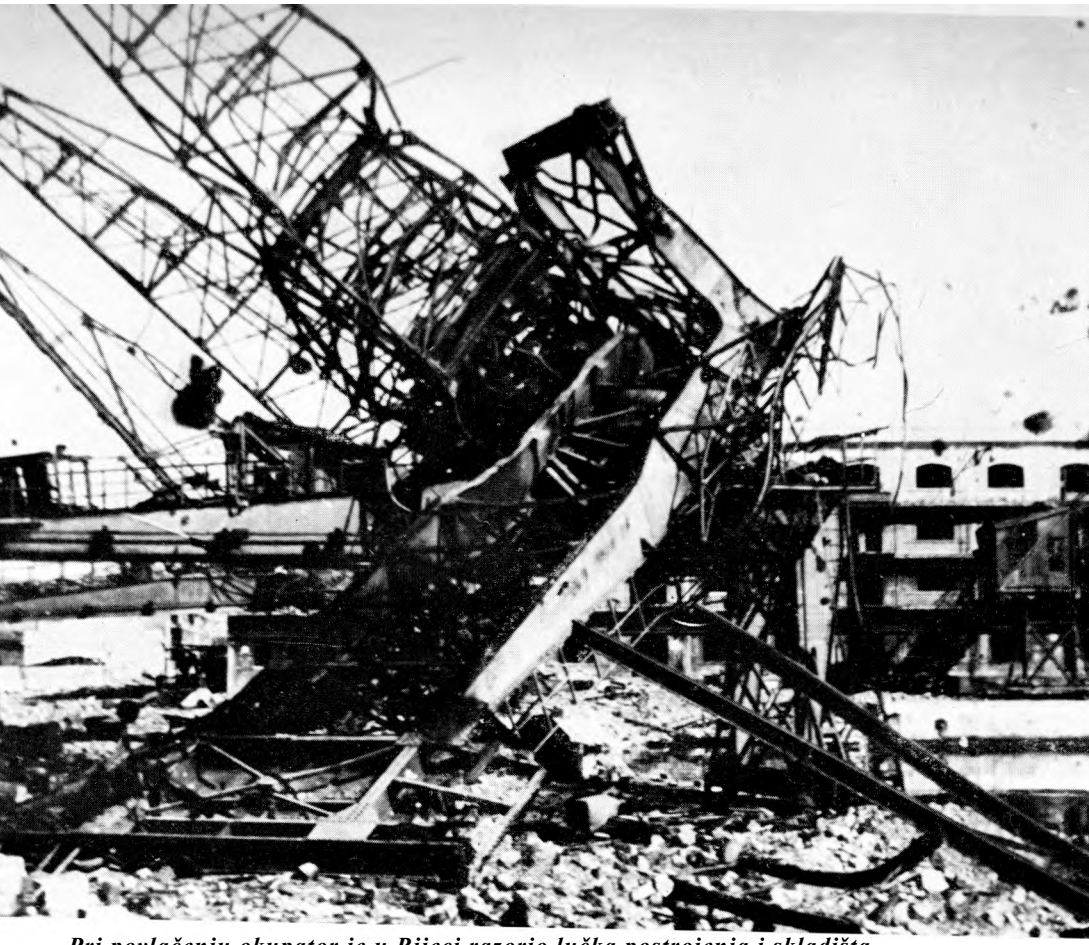

Pri povlačenju okupator je u Rijeci razorio lučka postrojenja i skladišta

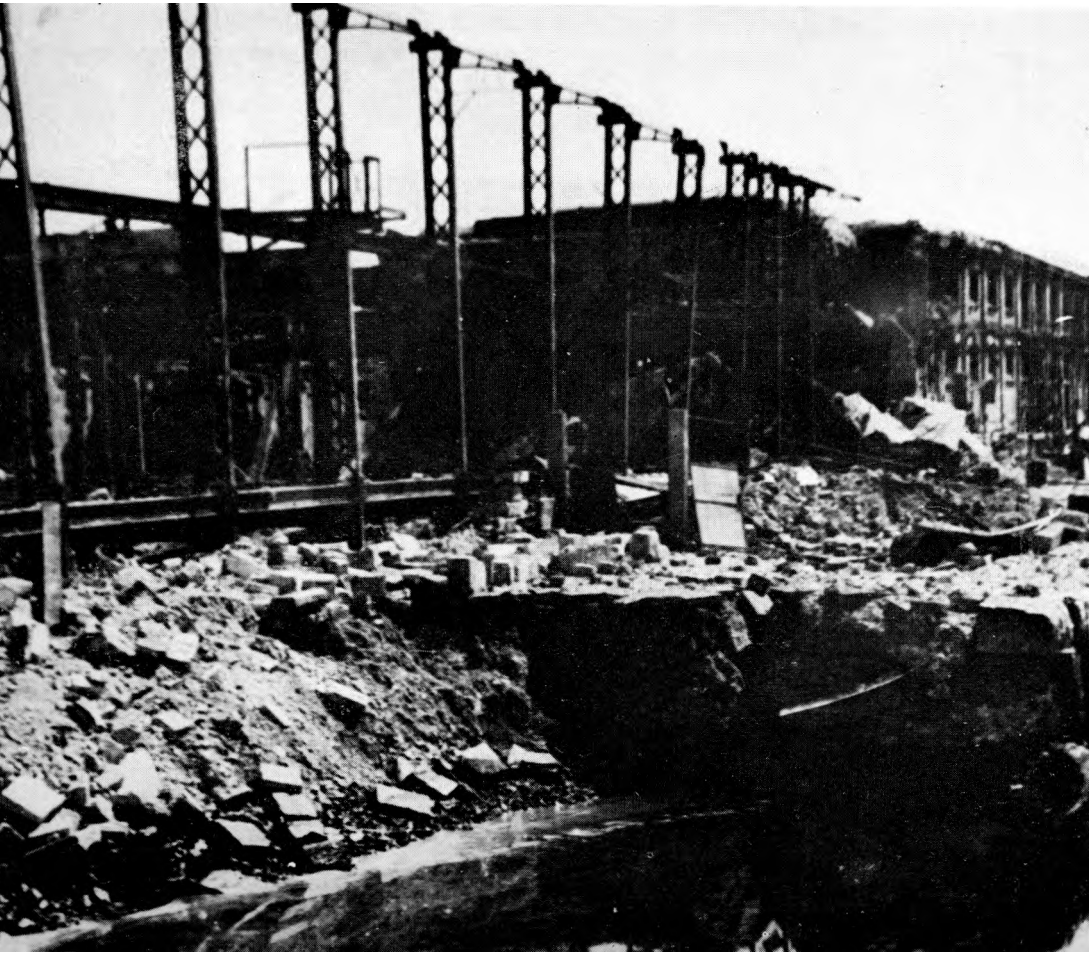

Manifestacije u Rijeci 5. maja 1945. u povodu oslobođenja grada

Narod i pripadnici JA slave oslobođenje Sušaka i Rijeke

Manifestacije u Sušaku povodom pobjede nad fašizmom i oslobođenja zemlje

ŠPANJOLSKI BORCI S PODRUČJA OPĆINE RIJEKA

BURIĆ IVAN — Škrljevo. Umro 1974.
CVIJANOVIĆ STEFAN CVUJIĆ — Rijeka.
FUĆAK LJUBOMIR — Pašac.
JARDAS EDUARD EDO — Zamet.
JOKOVIĆ BOGDAN — Sušak. Poginuo u Španjolskoj 1938.
JURANIĆ OSKAR — Rijeka. Umro 1948.
KRUŠNJAK KAZIMIR — Sušak. Poginuo u Španjolskoj 1936.
LUČIĆ ALBERT — Sroki. Umro 1945.
LUČIĆ MARIJAN — Zamet. Umro 1945.
MANGOTIĆ ANTON TONI — Grobnik.
MATEJČIĆ DRAGUTIN — Saršoni. Poginuo 1936. u Španjolskoj.
MATKOVIĆ MILAN — Sušak.
MLAKAR DRAGO — Zamet. Poginuo u NOB-i 1942.
NONVEILLER GUIDO KUKAC — Rijeka.
RASPOR ANTON — Klana. Umro 1961.
RUJČEVIĆ IVAN BEN — Sušak.
RUŽIĆ FRANJO — Hreljin. Poginuo u Španjolskoj 1937.
ŠIROLA EDO — Sroki. Poginuo u NOB-i 1943.
TOMŠIĆ LJUBOMIR — Sušak. Poginuo u NOB-i 1945.
TURK IVAN — Sušak. Tragično poginuo nakon oslobođenja.
TURK NIKOLA — Sušak. Poginuo u Španjolskoj 1938.
VODOPIJA EVGENIJE — Rijeka.
ZLATIĆ DRAGO — Sušak. Zarobljen u Španjolskoj i nestao.
ZORETIĆ IVAN — Grobnik. Poginuo u Španjolskoj 1936.
ŽEŽELIĆ IVAN — Cernik.
ŽIC STJEPAN — Sušak.

ČLANOVI KPJ 1941. GODINE POGINULI U NOB 1941—1945.

Albahari Moša — Sušak
Antić Mate — Krasica
Broznić Cvetko — Čavle
Butković Milan Plavi — Sušak
Cetina Franjo — Jardasi
Cetina Josip — Kosi
Cetina Zvane — Zvonko — Jardasi
Dukić Vjekoslav — Sušak
Fabijanić Fran — Vitoševo
Fabijanić Franjo — Škrljevo
Felker Božo — Sušak
Fućak Baldo — Pašac
Fućak Milan Ata — Pašac
Fućak Ivan — Podrvanj
Glažar Živko — Kostrena
Godina Danijel — Sušak
Grohovac Josip — Pašac
Grohovac Stanko — Bakar
Grozdanić Vlado — Sušak
Hatežić Paval — Podhum
Hlača August — Grobnik
Hlača Drago — Dražice
Jušić Kuzma — Belici
Krautzek Slavko — Sušak
Kružić Viktor — Hreljin
Kučan Ivan — Marčelja — Hreljin
Kučan Josip — File — Hreljin
Kučan Kuzma — Hreljin
Latifić Mustafa — Livno
Linić Božo — Podrvanj
Logar Ivan — Sušak
Lučić Rudolf — Zoretići
Maganja Simun — Podkilavac
Marač Željko — Sušak
Maršanić Drago — Ratulje
Martinić Karlo — Bakar
Matković Frane — Sušak
Milić Anton — Kulići
Monjac Drago — Zamet
Paravić Fran Bobi — Sušak
Pavlinić Stanko — Sušak
Perušić Josip — Lišćevica
Petrović Ratko — Sušak
Piškulić Mirko — Sušak
Polić Romano — Hreljin
Polić Toma — Hreljin
Radinović Josip — Sušak
Raspor Josip — Pepe — Jelenje
Reljac Rudolf — Podhum
Rožić Stanko — Podhum
Silić Franjo — Zoretići
Smokvina Milan — Tvrdi — Kostrena
Srića Josip Miš — Mavrinci
Stare Edo — Sušak
Stilinović Romano — Pašac
Šušanj Vinko — Donji Zamet
Šćitar Drago — Sušak
Širola Josip — Kudelji
Šubat Josip Matin — Hreljin
Šupak August — Pašac
Šupak Dragutin — Pašac
Šupić Rade — Ogulin
Švalba Vid — Sušak
Š vri juga Dragutin — Hreljin
Urlić Marin — Bakar
Vivoda Arsen — Rijeka
Vranić Vitomir — Sušak
Zalošćek Frane — Tolmin
Žurga Dora — Sušak

ČLANOVI SKOJ 1941. GODINE POGINULI U NOB 1941—1945.

Barak Mica — Pothum
Basic Franjo — Kukuljanovo
Blečić Miloš — Srdoči
Blečić Milovan — Blečići
Brnčić Slavan — Spinčići
Brozović Danilo — Kastav
Cetina Kuzme — Marin — Spinčići
Cuculić Đorđe — Kukuljanovo
ćiković Bogomil — Zamet
ćiković Ivan — Beli — Zamet
Dujmić Ante — Dujmići
Francetić Bruno — Drenova
Francetić Valter — Drenova
Franković Stanko — Drenova
Franović Franjo — Grobnik
Fućak Anton — Pašac
Fućak Ljubo — Podrvanj
Fućak Nevenko — Vrh Martinšnice
Grbac Ivan — Ivić — Zamet
Grbac Mario — Rubeši
Hlača Stanko — Donja Drenova
Host Josip — Marčelji
Hrvatin Slavko — Srdoči
Jardas Branko — Jardasi
Jardas Milan — Milić — Marčelji
Jelovica Davorin — Ferenci
Jelovica Ivan — Ferenci
Juretić Branko — Ratulje
Jurčić Petar — Jurčići
Karlović Berto — Bakar
Kosovel Čir ii — Donji Zamet
Lenac Dragan — Donji Zamet
Lukež Boris — Sušak
Lukežić Danica — Lukeži
Maganja Drago — Podkilavac
Maj narić Branko — Zagreb
Marač Mira — Nirvana — Sušak
Marčelja Anton — Marčelji
Marčelja Miro — Saršoni
Matejčić Miro — Lučići
Mavrinac Slavko — Glavani
Medanić Darko — Randići
Mikulić Celesta — V. Dražice
Miloš Ljubinko — Kostrena
Mitel Katica — Sušak
Pilepić Franjo — Zamet
Raduna-Ban Mira — Sušak
Rakić Bosiljka — Sušak
Randić Marijan — Randići
Rus Anton — Crni — Vrh Martinšćice
Sablić Ivan — Žuknica
Saršon Bogdan — Saršoni
Sever Vlado — Sušak
Sinčić Ljubomir — Kostrena
Sljepčević Milan — Šoići
Smokvina Marinko — Glavani
Srdoč Vladimir — Markovići
Srića Ivan — Milan — Cavie
Šepić Milan — Hreljin
Šimac Stjepan — Jelenje
Šubat Davor — Kostrena
Ti i an Franjo — Ti j ani
Valić Stjepan — Pašac
Veh Elvira — Šodići
Veić Zvonko — Kukuljanovo
Žagar Tonica — Podhum
Žgur Vojko — Doričići
Župan Dinko — Kostrena

NOSIOCI »PARTIZANSKE SPOMENICE 1941«*

Albaneže Branko — Bakar
Antić Branko — Bakar
Babić Bogoljub •— Jušići
Babić Milan — Sušak
Babić Vlatka — Crikvenica
Babić Zvonko — Rijeka
Baćac Marijan — Sušak
Baćac Vjekoslav — Buzdohanj
Ban Josip — Podhum
Barišić Marijan — Rijeka
Bašić Milovan — Kostrena
Bašić Rade — Kostrena
Benaš Milan — Klići**
Benčić Vinko — Brnčići
Blažić Vitkor — Blažići
Bogatec Josip — Sušak
Bolha Nebomir — Sušak
Borčić Anton — Kukuljanovo
Borčić Branko — Sušak
Bosanac Vilma — Škrljevo
Božić Anton — Bani
Brentini Franjo — Sušak
Brnabić Bernard Poldo — Sušak
Buneta Mate — Bater
Celić Nino — Karbune
Cetina Josip — Jardasi
Cindrić Eugen — Sušak
Cindrić Mira — Sušak
Crgonja Nereo — Bakar
Crgonja Zdenko — Bakar
Cuculić Josip — Hreljin
Cuculić Mićetić Slava — Kukuljanovo
Cuculić Oktavio — Kukuljanovo
čulinović Eugen — Rijeka
Dami i an Anton — Cernik
Damijan Franjo — Cernik
Desardo Albert — Oprtalj
Deutsch Božo — Sušak
Deutsch Vera — Sušak
Diminić Dušan — Labin
Dobrović Marijan — Bakar
Drakulić Cica — Sušak
Đrakulić Nenad — Sušak
Đujmić Ivan — Bakar
Dužević Danica Bela — Sušak
Fabijanić Ivan Bafo — Hreljin
Fabijanić Miroslav — Hreljin
Felker Ivan — Sušak
Felker Josip — Sušak
Eelker Vlado — Sušak
Filipović Tugo — Sušak
Franelić Josip — Sušak
Franolić Milivoj — Sušak
Fućak Ljubomir — Pašac
Fućak Zlatko — Pašac
Glažar Dinko — Kostrena
Glažar Romano — Kostrena
Golec Drago — Sušak
Guzović Vladimir — Šmrika
Haramija Dragutin — Čavle
Hatežić Aleksandar — Podhum
Hlača Marija — Grobnik
Hofman Milan — Sušak
Host Dragica — Saršoni
Host Dragutin — Marčelji
Hrvatin Danica — Sušak
Ivanović Mirko — Bakar
Jagnjić Franjo — Rijeka
Jardas Edvard Edo — Jardasi
Jardas Josip — Jardasi
Jeličić Josip — Selca
Jugo Danko — Brnasi
Jurčić Josip — Sušak
Kamenar Vazmoslav — Sušak
Karadžija Emil — Sušak
Kovačević Mate — Sušak
Kovačić Juraj — Sušak
Kovačić Marcelo — Sušak
Krašković Rade — Sušak
Krautzek Ivan — Rijeka
Kružić Milan — Bakar
Kružić Zora — Hreljin
Kučan Dušan — Hreljin
Kučan Josip — Hreljin
Kučić dr Zdravko — Sušak
Lenac Aleksandar — Zamet
Lenac Mirko — Zamet
Linić Roman — Podhum
Ložar Andrija — Buzdohanj
Lučić Albert — Benaši
Lučić Berto — Lučići
Lučić Hero Zorka — Zorzići
Lučić Josip — Zorzići
Lučić Milan — Benčani
Lučić Milan Beko — Lučići
Lučić Milorad — Garići
Lučić Vladimir — Vajani
Luznar Boris — Opatija
Marač Leopold — Sušak
Maras Anton — Lukovo
Marčelja Josip Antonov — Marčelji
Marčelja Josip Emerik — Zamet

Marčelja Josip Juretov — Carići
Marčelja Josip Matijašev — Marčelji
Marčelja Vinko — Viškovo
Marohnić Ante — Zlobin
Marohnić Tiho — Zlobin
Marušić Melanka — Sušak
Matetić Sava — Ronjgi
Matrljan Milivoj — Sušak
Mavrinac Josip Kanjol — Čavle
Miculinić Anton — Buzdohanj
Mičetić Berta — Ponikve
Mičetić Fran — Kukuljanovo
Mihić Vjenceslav — Drenova
Milenić Nežić Milka — Zamet
Milenić Silvio — Trampi
Miličević Boro — Sušak
Mladenić Anton — Juričići
Mladenić Slavan — Mladenići
Možina Slavica — Brosnik
Nekić Kazimir — Crikvenica
Noi Jugo Fana — Sroki
Favešić Filip Filko — Kraljevica
Pelčić Romano — Zastenice
Pilepić Melkior — Kostrena
Pilepić Miroslav — Škrljevo
Piškulić Oskar Žuti — Sušak
Polić Albert — Sušak
Radetić Branko — Lukeži
Radetić Milutin — Lukeži
Rahelić Dmitar — Sušak
Rapotec Dušan — Ljubljana
Rodica Velimir — Sušak
Rubeša Slavan — Rubeši
Rumac Zdravko — Bakar
Rus Ivan — Kostrena
Ružić Josipa — Hreljin
Ružić Slavko — Kostrena
Saršon Aleksandar — Saršoni
Saršon Mate — Saršoni
Saršon Mate Filčićev — Saršoni
Saršon Nedić Marica — Gornji Sroki
Saršon Tihomir — Zorzići
Sertić Franjo — Sušak
Skomeržić Branka Sonja — Sušak
Slani Milan — Kraljevica
Smokvina Marijan — Čavle
Soldatić Tugo — Sušak
Srdoč Branimir — Sušak
Srdoć Davorin — Zamet
Srok Ivan — Sroki
Srok Vladimir — Sroki
Starčević Mate — Lič
Studenac Eduard — Sušak
Studenac Josip — Sušak
Sušanj Anton — Sroki
Sušanj Ivan — Gornji Sroki
Sušanj Josip — Kosi
Sušanj Marijan — Kosi
Sušanj Vjekoslav — Kosi
Šegota Ante — Sušak
Šegota Mira — Sušak
Šepić Mira — Sušak
Šilović Blanka — Sušak
Širola Drago — Kudelji
Širola Franjo — Kudelji
Širola Marijan — Široli
Širola Mate Črni — Kudelji
Širola Vitomir Pajo — Brnasi
Škrobonja Erazmo — Sušak
Špiler Mario — Rijeka
Štefan Vilim — Drenova
Šubat Andrija — Hreljin
Šubat Luka — Hreljin
Švalba Danjuša — Plevlja
Tadej Ivan — Benkovac
Tićac Orfeo — Kostrena
Tijan Ante — Kostrena
Tomašić Teodor — Trst
Tomić Miljenko — Šibenik
Turak Milutin — Turki
Turza Karlo — Sušak
Valić Rafael — Pašac
Vičević Branko — Kukuljanovo
Vičić Srećko — Sušak
Vidas Rajko — Hreljin
Vinketa Luka — Benkovac
Vranić Anđelko — Kostrena
Vučinić Veljko — Sušak
Vukelić Milan — Hreljin
Vukonić Marija — Hreljin
Zach Možina Jelka — Brosnik
Žakula Branko — Sušak
Žic Nikola — Sušak
Žgur Blaženko — Kostrena

* **Popis nosilaca »Partizanske spomenice** 1941« **načinio je Općinski odbor** SUBNOR-a u Rijeci na **temelju izjava sudionika NOB. Na ovom ga mjestu objavljujemo s ciljem** da se **dopuni,** pa stoga molimo sve sudionike NOB da se jave izdavaču knjige s primjedbama i eventualnim novim podacima.

** **Imena složena masnim slovima označavaju umrle borce poslije rata.**

IZVORI I LITERATURA

A) IZVORI

a) *Neobjavljena građa*

1. **Arhiv Vojno-istorijskog instituta Beograd**
   - **— Fond NOP-a**
   - **— Fond NDH**
2. **Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb**
   - **— Fond Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje**
   - **— Fond Oblasnog komiteta KPH za Istru**
   - **— Fond CK KPH**
   - **— Memoarska građa.**
3. **Historijski arhiv Rijeka**
   - **— Fond NOB-e**
   - **— Fond bivše Riječke prefekture**
4. **Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara Rijeka**
   - **— Fond izvorne građe**
   - **— Fond memoarske građe**
5. **Muzej narodne revolucije Rijeka**
   - **— Fond izvorne građe**
   - **— Fond memoarske građe**
   - **— Fond partizanske štampe**
6. **Nacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb**
7. **Dokumentacija Riječkog obavještajnog sektora (prijepisi).**

b) *Objavljena građa*

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda: **tom I, knj. 1 do 3, tom V, knj. 1 đo 22, tom VIII, knj. 1 do 8, tom XI, knj. 4 i tom XIII, knj. 1.**

Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, **svezak XI—XII.**

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Istri, **»Glas Istre« 1943—1945, sveska 1 do 3 (pripremio dr Vinko Amtiić).**

Primorski vjesnik 1941, **(pripremio Petar Strčić, a izdao Muzej narodne revolucije u Rijeci 1972.).**

I. Cuculiò — A. Giron — B. Končar, *Pothum 1942,* Rijeka 1972.

c) *Ratni dnevnici i zabilješke*

Brnčić Danijel, Drinković Marko i Glažar Romano.

B) LITERATURA

a) *Knjige*

Amministrazione della Intendenza Civile per i Territori annessi del Fiumano e della Kupa, Sussa (Sušak) 1942.

Antić dr Vinko, *Odjeci doživljaja,* Rijeka 1971.

Antić dr Vinko, *Vinodolska Selca u borbi,* Selca, 1975.

Bolletino dell Intendenza Civile per i Territori annessi del Fiumano e della Kupa e del Commisariato Civile di Sussak.

Božić Ivan, ćirković Sima, Ekmečić Milorad i Dedijer Vladimir, *I storija Jugoslavije,* Beograd 1973.

Bresan Aldo — Giuricin Luciano, *Fratelli nel sangue,* Rijeka, 1964.

Brozina Ivan Slovan, *Put Prve istarske brigade »Vladimir Gortan«,* Kotarski odbor Saveza boraca Pula, 1959.

Butorović Radule — Klun Albert, *Tret ja prekomorska brigada,* Nova Gorica 1967.

Car Viktor Emin, *U desni dani,* Dnevnik, članci i feljtoni, Zagreb 1951.

Crnobori Tone, *Borbena Pula,* Rijeka, 1972.

Churchill Winston, *Drugi svjetski rat,* tom V i VI, Beograd, 1966.

Čulinović dr Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* Beograd, 1970.

Dedijer Vladimir, *Dnevnik II,* Beograd, 1946.

Drugi svjetski rat (Pregled ratnih operacija), knj. 3, Beograd, 1964, knj. 4 Beograd, 1967, knj. 5, Beograd, 1970.

Elenco della località dei Territori annessi del Fiumano e della Kupa tradotte nella forma italiana, Fiume (Rijeka) 1942.

Fogar Galliano, *Sotto V occupazione nazista nelle provincie orientale,* Udine, 1961.

Geršković dr Leon, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti,* Beograd, 1946.

Grgurević Dragutin, *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija,* Zagreb, 1964.

Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB, Rijeka, 1974.

Haupt man Ferdo, *Rijeka,* 1951.

I-lronike o radu sanitetske službe, Beograd, 1966.

Istra i Slovensko primorje, Beograd, 1952.

Jeri Janko, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni,* Ljubljana, 1961.

Jovanović Batrić, *Crna Gora u NOP-u i socijalističkoj revoluciji,* prva knjiga, Beograd, 1960.

Konjhodžić Mahmud, *Od Kupe do mora,* Zagreb, 1963.

Kovačev i ć Veljko, *Neka iskustva iz borbi u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru 1941—1943,* Beograd, 1955.

Marijanović Jovan, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi,* Beograd, 1964.

Matetić Vladimir Dušan, *14. primorsko-goranska brigada,* Beograd, 1973.

Morača Pero, *Jugoslavija 1941,* Beograd, 1971.

Odić F. Slavko, *Neostvareni planovi,* Zagreb, 1961.

Perović V. Ivan, *Crtice iz okupiranog Sušaka,* Sušak 1934.

Pete lii n Stanko, *Med Triglavom in Trstom,* Ljubljana, 1964.

Plenča Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata,* Beograd, 1962.

Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941, Rijeka, 1970.

Raspor Hinko, *Tokovima klasne borbe,* Rijeka, 1973.
Ribarić Danilo, *Borbeni put 43. istarske divizije,* Zagreb, 1969.
Strugar Vlado, *Jugoslavija 1941—1945,* Beograd, 1970.
Švob Vinko — Konjhodžić Mahmud, *Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1912,* Zagreb, 1969.
Šidak — Gros — Karaman — Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914,* Zagreb, 1968.
Terzić Velimir dr.. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* Beograd, 1975.
Tintor Svetozar, *Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija,* Zagreb, 1968.
Tomac Petar i dr., *Oslobodilački pohod na Trst,* Beograd, 1952.
Tus Andrija, *Bribir u revolucionarnom pokretu i oslobodilačkom ratu,* Zagreb, 1971.
Vasiljević dr Jovan, *Dejstva na Jadranu u Narodnooslobodilačkom ratu,* Beograd, 1957.
Vasiljević dr Jovan, *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije,* Beograd, 1972.
Zatezalo Đuro — Majetdć Tomislav, *Ivo Marinkovič,* Karlövac, 1975.
Živković dr Dušan, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942.,* Beograd, 1969.

b) *Članci i rasprave*

Antić dr Vinko, *Sušak—Rijeka i okolica u narodnooslobodilačkoj borbi,* »Rijeka« (Zbornik), Zagreb, 1953.
Antić dr Vinko, *Karakteristični momenti narodnooslobodilačke borbe u Istri,* »Jadranski zbornik«, VII, Zagreb, 1954.
Antić dr Vinko, *Štampa NOP-a u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri,* »Jadranski zbornik« br. 1/1956.
Antić dr Vinko, *Oslobođenje Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre,* »Pomorski zbornik«, knjiga 3/1963.
Antić dr Vinko, *Prilog historiji političke borbe za Istru od 1943. do 1945,* »Istarski mozaik« br. 1/1966.
Antić dr Vinko, *Položaj Rijeke od kapitulacije Italije do drugog zasjedanja AVNOJ-a 8. IX — 29. XI 1943,* »Jadranski zbornik« Rijeka — Pula, 1969.
Antić dr Vinko, *Dopunske bilješke uz dokumente u knjizi »Priključenje Istre Federalnoj državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji«,* »Jadranski zbornik«, VII Rijeka — Pula, 1969.
Antić dr Vinko, *Četrdeset i prva u Vinodolu,* »Novi list« od jula 1971.
Antić dr Vinko, *Vinodol u radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi,* »Općina Crikvenica« (fotomonogralija).
Antić dr Vinko, *Nepokorena Istra i put do Prve istarske partizanske čete,* u: Prva istarska partizanska četa, Rijeka, 1972.
Antić dr Vinko, Cargonja Alojz i Kovačić Ivo, *Prva istarska partizanska četa,* Rijeka, 1972.
Antić dr Vinko, *Politička povijest,* »Rijeka« (fotomonografija) 1972.
Arrigoni Giuseppe, *Moja sjećanja na djelatnost radničkog pokreta u Rijeci,* u: Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941, Rijeka, 1970.
Atanacković Zarko, *Okupacija Vojvodine i stanje poslije okupacije,* »Vojno-■istorijski glasnik« (VIG), Beograd, 1963.
Barišić Marijan, *Sjećanja,* »Novi list«, august 1971.

Bernard Stulli, *Talijanska historiografija i jadranski iredentizam,* »Historijski zbornik«, VII, 1954.

Blaško dr Edvard — Popović dr Žarko, *Industrija,* »Rijeka« (fotomonografija), 1972.

Blečić dr Kaetano, O *sanitetskoj službi u Istri 1942—1945,* »Hronike o radu sanitetske službe«, Beograd, 1966.

Bogatec Josip, *Od Nebesa do Crnog vrha,* »Primorski vjesnik«, br. 6/1961.

Bratulić dr Vjekoslav, *Međunacionalni odnosi i razvitak socijalističkog pokreta u Istri,* u: Priključenje Istre Jugoslaviji, Rijeka, 1968.

Bratulić dr Vjekoslav, *Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884—1901.),* »Vjesnik historijskog arhiva« u Rijeci i Pazinu, svezak XI—XII, 1966—1967.

Brčić Rafael, *Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini,* VIG, br. 1/1970.

Brusić Katica, *Tehnike i tiskare na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre od 1941—1945. godine,* »Novi list« od aprila 1971.

Butorović Radule. *Prikupljanie pomoći za borce i obitelji bez branilaca u Sušaku i Rijeci od 1941. do kapitulacije Italije* (neobjavljen rukopis).

Cetina Josip, *NOP u Kastavštini 1941,* u: Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. 3, Beograd, 1963.

Cindrić Eugen, *Sušak 1941,* »Primorski vjesnik« br. 1 i 2/1961.

Cindrić Eugen, *Kostrena u narodnooslobodilačkoj borbi,* »Primorski vjesnik«, br. 4—5/1961.

Cindrić Eugen, *Sušak u prvoj godini okupacije,* »Novi list« maj—juni 1971.

Cuculiò Ivica, *Gorski kotar u narodnooslobodilačkoj borbi 1942—1943,* u: Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB, Rijeka 1974.

Cucolić Josip, *Moje učešće u radu KPJ u Hrvatskom primorju,* u: Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941, Rijeka, 1970.

Čulinović dr Ferdo, *Rijeka u državno-pravnom pogledu,* u: »Rijeka« (Zbornik), Zagreb, 1953.

Delić Ante, *Omladina Hrvatskog primorja 1941,* »Jadranski zbornik«, sv. VIII, Rijeka — Pula, 1972.

Diminić Dušan, *Komunistički pokret u Hrvatskom primorju od 1931—1941,* u: Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1920, Rijeka, 1970.

Drndić Ljubo, *Oružje i sloboda Istre,* »Novi list«, januar—mart 1971.

Dujmić Ivan, *Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu,* u: Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919—1941«, Rijeka, 1970.

Djuketić-Majić Olga, *AFŽ za Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Istru do kapitulacije Italije* (neobjavljen rukopis).

Fućak Zlatko — Trošelj A4 arija n, *Pašac u narodnom ustanku,* »Primorski vjesnik« br. 3/1961.

Giron Anton, *Bitka za Rijeku,* »Dometi« br. 3 i 4/1970.

Gir on Anton, *Proširena mjesna konferencija sušačke partijske organizacije u Kostreni,* »Kamov«, decembra 1971.

Giron Anton, *NOB i socijalistička revolucija u Hrvatskom primorju i Rijeci 1943,* »Dometi« br. 9 i 10/1973.

Giron Anton, *Formiranje i djelatnost KP Rijeka.* »Novi list«, mart 1971.

Grbac mr Vitomir, *Na partizanskim stazama u Hrvatskom primorju,* »Novi list«, novembar 1971.

Grbac mr Vitomir, *KPJ u pripremama za oružanu borbu.* VIG, br. 2/1971.

Glažar Romano, *Organizacija i učvršćenje Partije,* »Primorski vjesnik« br. 6/1961.

Glažar Romano, *Kapitulacija Italije,* »Primorski vjesnik« br. 6/1961.

Glažar Romano, *Rijeka poslije kapitulacije Italije,* »Primorski vjesnik« br. 6/1961.

Hadri Ali, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji,* Jugoslavenski istorijski časopis (JIČ), br. 5/1965.

Hauptman dr Ferdo, *Pregled povijesti Rijeke od Bahova apsolutizma,* »Rijeka« (Zbornik), Zagreb, 1953.

Herljević Anton, *Regesti i obavještenja o značajnijoj arhivskoj građi za povijest Rijeke u fondu bivše Riječke prefekture* (1924—1945), »Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci«, sv. XI—XII, Rijeka, 1966—1967.

Jelić dr Ivan, *Naša historiografija o narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj 1941. godine,* »Vojnoistorijski glasnik«, XXII, br. 1/1971.

Jelić dr Ivan, *O počecima narodnooslobodilačke borbe u Istri,* »Dometi« br. 9 i 10/1973.

Jelinović Ive, *Talijanski okupator 1942. godine o Dobrinjcima,* »Krčki zbornik«, sv. 1, Krk, 1970.

Karabaić Ljubo, *Otok Krk 1941.* »Novi list« od 24. X 1971.

Karabaić Ljubo, *Veze otoka Krka s kopnom* (neobjavljen rukopis).

Kljaković Voimir, *Fenomen njemačke politike prema Balkanu 1940/41,* VIG br. 2/1971.

Kljaković Vojmir, *Oslobođenje otoka Krka u aprilu 1945,* u: Krčki zbornik, sv. 1, Rijeka, 1970.

Kljaković Vojmir, *Tito i Istra,* »Dometi« br. 9 i 10/1973.

Komar dr Slavko, *Sjećanja na narodnooslobodilačku borbu Sušaka i okolice,* »Primorski vjesnik« br. 4 i 5/1961.

Komadina Petar, *O radu Okružnog NOO a za Hrvatsko primorje,* »Primorski vjesnik« br. 6/1961.

Korlević Milivoj, *Nekoliko dokumenata o spekulativnim privrednim makinacijama s dinarima riječkog prefekta Temistokla Teste u 1941. godini,* »Anali Jugoslavenskog instituta«, sv. III, Rijeka, 1961.

Kovačević Veljko, *Narod Hrvatskog primorja i Gorskog kotara razoružavao je talijanske porobljivače zamjenjujući borbene brigade,* »Primorski vjesnik« br. 4 i 5/1961.

Kova.čić Ivo, *Kastavština 1941,* Partizanski memorijal, Pazin, 1971.

Kovačić Ivo, *Građa za historiju NOR-a u Istri u drugoj polovini 1942. godine,* u: Prva istarska partizanska četa, Rijeka, 1972.

Kovačić Ivo, *Mjere talijanskog okupatora na anektiranom području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara 1941. kao sredstvo denacionalizacije naroda* (neobjavljen rukopis).

Kovačić Ivo, *Gorski kotar u ustanku,* u: Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB, Rijeka, 1974.

Leković Mišo, *Ustaško-talijanski odnosi i njihov odraz na operaciji NOV i POJ,* JIČ, br. 5/1965.

Marjanović Milan, *Rijeka na konferenciji mira i u Rapallu 1919—1920,* »Rijeka« (Zbornik), 1953.

Marjanović Milan, *Rijeka od I860, do 1918,* »Rijeka« (Zbornik), 1953.

Marčelja Josip, *Rađanje i akcije SKOJ-a u Kastavštini,* »Novi list«, septembar 1971.

Mavrinac Josip Kanjol, *Digla se Grominšćina,* »Primorski vjesnik« br. 3/1961.

Matijević Zora — Perić Antica, *Žene borci za slobodu,* »Novi list« septembar 1972.

Medan i ć dr Ante, ***Organizacija i rad armijske bolnice u Crikvenici u vrijeme i poslije ofenzive JA 1945,*** **»Kronike o radu sanitetske službe u NOR 1941—1945«, sv. 2.**

Milenić-Nežić Milk a, ***Žene Kastavštine u NOB,*** **»Novi list«, juni 1971.**

Mikolić Mario, ***Istra 1943. godine,*** **»Dometi«, br. 9 i 10/1973.**

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, **Beograd, 1963.**

Ostrogović Kazimir, ***Kako je od 1941—1943, izlazio Radio-vjesnik,*** **»Primorski vjesnik«, br. 6/1961.**

Perović Branko, ***30 godina od formiranja Drugog pomorskog sektora,*** **»Novi list« oktobar 1973.**

Poglajn Franc, ***Dejstva 7. korpusa u završnim operacijama,*** **»Vojno delo«, br. 3/1975.**

Premate Veljko — Mladenić Miljenko, ***NOB u drugoj polovini 1942. i početkom 1943. godine,*** **»Primorski vjesnik« br. 6/1961.**

Pribilović Kažimir, ***Događaji na području Istre 1943. i 1944,*** **»Istra« br. 7—8/1974.**

Priključenje Istre Jugoslaviji, **Rijeka, 1968.**

Rac Lujo, ***Prvi dani oslobođenja Sušaka,*** **»Novi list«, maj 1970.**

Raheliić Dmitar i Rapotec Josip, ***Naš odlazak u partizane,*** **»Primorski vjesnik« br. 3/1961.**

Rapotec Dušan, ***SKOJ u srednjim školama,*** **»Primorski vjesnik« br. 6/1961.**

Scotti Giaccomo, ***Istarska partizanska štampa na talijanskom jeziku,*** **»Istarski mozaik«, br. 1—2/1974.**

Slani Milan, ***Sušak u prvim danima ustanka,*** **u: Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. V, Beograd, 1946.**

Slani Milan, ***Uz dvadesetogodišnjicn prve partizanske konferencije Sušaka,*** **»Primorski vjesnik« br. 4 i 5/1961.**

S mo dlaka dr Josip, ***Razgraničenje Jugoslavije sa Italijom,*** **»Nova Jugoslavija«, br. 7—10/1944.**

Smokvina Marijan, ***Formiranje komiteta za Grobinštinu,*** **»Novi list« septembar 1971.**

Smokvina Marijan, ***Grobinština 1941. i 1942. godine,*** **»Novi list«, septembar 1971.**

Strčić Petar, ***Liburnija u revoluciji,*** **»Dometi« br. 11—12/1971.**

Strčić Petar, ***Dokumenti o bitki za Rijeku 1945. godine,*** **»Dometi«, br. 3i 4/1970.**

Strčić Petar, ***Vlada li kaos? Poslijeratna hrvatska historiografija o Istri, Ri jeci, Hrvatskom primorju i Kvarnerskim otocima.*** **»Dometi« br. 7/1969.**

Sušić Ivo, ***Rijeka 1918—1945,*** **»Rijeka« (Zbornik), Zagreb, 1953.**

Šaban Nada, ***Demografija,*** **»Rijeka« (fotomonografija), 1972.**

Šepić Mira, ***Na godišnjicu Lenjinove smrti 1942. godine,*** **»Novi list«, maj 1961.**

špil er Mario, ***O prvom partijskom rukovodstvu Rijeke,*** **»Primorski vjesnik« br. 4—5/1961.**

Šumonja Miloš, ***Širokim frontom ka Trstu,*** **»Vojno delo«, br. 3/1975.**

TomšičJanez, ***Ofenzivne operaciie mornarice i drugih jedinica NOVJ naprimorskom frontu od septembra 1944. do oslobođenja Trsta,*** **»Vojno delo«, br. 3/1975.**

Tomšič Janez, ***Oslobođenje naših ostrva aprila 1945,*** **Beograd, 1949.**

Trgo Fabiian, ***Značaj operacije 4. jugoslavenske armije za prisajedinjetije Istre i Slovenskog primorja Jugoslaviji,*** **»Dometi« br. 9 i 10/1973.**

Trgo Fabiijan, ***Izvori i literatura za historiju narodnooslobodilačkog rata,*** **VIG, XXII, br. 1/1971.**

Trgo Fabijan, ***Vojni položaj narodnooslobodilačkog pokreta u vrijeme Drugog zasijedanja AVNOJ-a,*** **»Časopis za suvremenu povijest«, III, 1973.**
Vasiljević dr Jovan, ***Mornarička komanda,*** **»Narodna armija« 31. VIII 1972.**
Vičević Branko, ***Kukuljanovo 1941—1942. godine,*** **»Novi list«, decembar 1971.**
Vlaškalin dr Aleksandar, ***Pomorska privreda i saobraćaj,*** **»Rijeka« (fotomonografija), 1972.**
Zbornik gimnazije »Mirko Lenac«, **Rijeka 1966.**
Zlat'ić Dina, ***O ustanku u Istri,*** **»Primorski vjesnik« br. 6/1961.**
Žuvela dr Ivo, ***Vanjska trgovina,*** **»Rijeka« (folomonografija), 1972.**

c) *Izjave i sjećanja učesnika NOB*

Muzej narodne revolucije Rijeka

Arrigoni Giuseppe, Barišić Marijan, Berus Anka, Blašković Vladimir, Bukvić Ruža (udata Glažar), Butković Ivanka, Cesaree Josip, Cindrić Eugen, Crnković Petar, Copajtich Silvio, Copina Paolo, Černjul Danilo, Ćulinovič Eugen, Diminić Dušan, Dujmić Ivan, Franelić Jože, Glažar Romano, Godnić Leo, Golec Drago, Grbac Mirko, Haramija Edmond, Hero Juga, Horvat Marija, Jagnjić Frano, Jeličić Josip, Jović Branko, Juranić Milan, Karadžija Emil, Komar Slavko, Klausberger Petar, Kopajtić Silvio, Kopina Pavao, Labus Berto, Lazar Ljudmila, Lončarić Jovo, Lučić Tatjana, Magašić Mauricije, Malvić Pavao, Majster Ljudevit, Marač Leopold, Margitić Melanija, Marušić Melanka, Matrljan Dragica, Mladenić Miljenko, Medved Vjekoslav, Možina Jelka, Možina Slavica, Paškvan Rudi, Polić Berto, Perčić Vjekoslav, Petrić Andrija, Pitacco Niko, Premate Veljko, Radovan Josip, Rahelić Dmitar, Raveliko Francesko, Rus Jakov, Ružić Josipa, Seršić Franjo, Sinčić Ivan, Skomeržić Branka, Smokvina Marijan, Smokvina Anton, Soldatić Tugomir, Slani Milan, Starčević Franjo, Stojan Vjekoslava, Šegota Mira, Širola Vitomir, Špiler Mario, Štader Katica, Švalba Danica, Trošelj Marijan, Ugarković Vjekoslav i Ulčakar Eia.

Grupni radovi: **Kalčić Marko — Juranić Franjo — Smokvina Antun — Škorjanić Ivan i Karković Ivan; Diminić Dušan — Cindrić Eugen — Vinketa Luka — Galjanić Ivan — Kršu! Mate — Karadžija Emil — Radica Velimir i Vučinić Veljko.**

Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka

Benussi Andrea, Barak Mario, Blečić Kajetan, Brozičević Ivan, Brozičević Anka, Brozina Ivan, Cucera Giovanni, Cuculić Josip, Diminić Dušan, Dorčić Ivan, Drndić Ante, Drndić Ljubo, Dobrila Ante, Golja Ivan, Giuricin Luciano, Iskra Milan, Jardas Slava, Jardas Josip, Karabaić Ljubo, Kalčić Božo, Kompaniet Zoran, Lončarić Jovo, Motika Ivan, Matas Josip, Pelić Juraj, Sequi dr Eros i Sloković Josip.

Uredništvo časopisa »Panorama«:

Grupni rad: **Michelazzi Luciano, Cucera Giovanni, Klausberger Petar i Labus Berto**

Zabilješke i izjave sudionika NOR-a kod autora knjige:

Babić Valentin, Brnčić Daniel, Cucera Giovanni, Drinković Marko, Filipović Tugomir, Franović Božo, Glažar Romano, Bukvić Ruža (udata Glažar), Jović Zivko, Karadžija Emil, Majster Ljudevit, Piškulić Oskar, Slani Milan, Stradiot Leopold, Zanki Mila, grupa političkih aktivista Tvornice papira i grupa rukovodilaca Riječkog bataljona.

SKRAĆENICE

AFŽ	**— Antifašistička fronta žena**
AIHRPH	**— Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb**
AVII	**— Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd**
AVNOJ	**— Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije**
CHRP	**— Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka**
CK	**— Centralni komitet**
CK KPH	**— Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske**
CK KPJ	**— Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije**
CLN	**— Comitato di Liberazione Nazionale (Komitet za nacionalno oslobođenje)**
CLNAI	**— Comitato Nazionale Liberazione Alta Italia (Komitet nacionalnog oslobođenja za sjevernu Italiju)**
GAF	**— Guardia alla Frontiera (Granična straža)**
GŠH	**— Glavni štab Hrvatske**
GŠ NOV i POH	**— Glavni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske**
GUF	**— Gruppo Universitario Faschista (Fašistička studentska organizacija)**
HAR	**— Historijski arhiv, Rijeka**
HSS	**— Hrvatska seljačka stranka**
JA	**— Jugoslavenska armija**
JIČ	**— Jugoslavenski istorijski časopis**
JNOF	**— Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta**
JNS	**— Jugoslavenska nacionalistička stranka**
KK	**— Kotarski komitet**
KK KPH	**— Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske**
KK SKOJ	**— Kotarski komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije**
K NOO	**— Kotarski narodnooslobodilački odbor**
KO AFŽ	**— Kotarski odbor Antifašističke fronte žena**
KO USAOH	**— Kotarski odbor Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske**
KP	**— Komunistička partija**
KPI	**— Komunistička partija Italije**
KPJ	**— Komunistička partija Jugoslavije**
MK SKOJ	**— Mjesni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije**
MO AFŽ	**— Mjesni odbor Antifašističke fronte žena**
MOC	**— Mjesni obavještajni centar**
MO USAOH	**— Mjesni odbor Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske**
NDH	**— Nezavisna Država Hrvatska**

NOB — Narodnooslobodilačka borba
NOF — Narodnooslobodilačka fronta
N00 — Narodnooslobodilački odbor
NOR — Narodnooslobodilački rat
NOP — Narodnooslobodilački pokret
NOPO — Narodnooslobodilački partizanski odred
NOV — Narodnooslobodilačka vojska
NOV i POH — Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske
NOV i POJ — Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOVJ — Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NP — Narodna pomoć
MK — Mjesni komitet
MK KPH — Mjesni komitet Komunističke partije Hrvatske
M NOO — Mjesni narodnooslobodilački odbor
MNR — Muzej narodne revolucije, Rijeka
OK — Okružni komitet
OK KPH — Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OK KPH HP — Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske za Hrvatsko primorje
OK SKOJ — Okružni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
ORJUNA — Organizacija jugoslavenskih nacionalista
OVRA — Opera Vigilanza Repressione Antifascista (Služba zaštite za suzbijanje antifašizma)
OZN — Odjeljenje za zaštitu naroda
POC — Pokrajinski obavještajni centar
PS — Pubblico Sicurezza (Javna sigurnost)
ROS — Riječki obavještajni centar
SIM — Servizio Informazioni Militare (Vojnoobavještajna služba)
SKJ — Savez komunista Jugoslavije
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije
SMG — Savez mlade generacije
SNOS — Slovenski narodnoosvobodilni svet (Slovensko narodnooslobodilačko vijeće)
SD — Schützendivision (pješ. divizija)
SS — Schutzstaffel (zaštitni ešelon)
PK — Pokrajinski komitet
PG NOPO — Primorsko-goranski narodnooslobodilački partizanski odred
UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration (Uprava Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu)
USAOH — Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske
VIG — Vojnoistorijski glasnik
VŠ — Vrhovni štab
VŠ NOV i POJ — Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije
ZAVNOH — Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Albahari Moša Marko 69, 74—76, 80, 81, 91, 94, 98, 99, 101, 102, 135, 138—142, 161, 209, 210, 214, 216, 217, 264, 423, 546
Albaneže Branko 67, 242, 548
Alexander Harold 524, 525, 527, 536
Amateo Luiggio 23
Ambrosio Vittorio 42
Antić Branko 548
Antić Luka 75
Antić Mate 546
Antić Matija 172
Antić dr Vinko 14, 73, 176, 177, 215, 217, 219, 303, 333, 335, 336, 339, 345, 401, 403
Antić Vladimir 99
Antoničev Bogdan 94
Aresi Eduard — Vecchio 444, 456
Arpad Simon 27, 30
Arrigoni Giuseppe 27, 28, 384
Atanacković Žarko 43
Azriel Nino 136

B

Babić Bogoljub 548
Babić Milan 64, 548
Babić Pepica 72
Babić Valentin 11, 168
Babić Vlatka Ilija 72, 102, 107, 114, 115, 180, 201, 202, 548
Babić Zvonimir Zvonko (Žulja) 87, 115, 150, 184, 405, 548
Bach 13
Baćac Marijan 405, 548
Baćac Nevenka 437
Baćac Vjekoslav 66, 67, 548
Badoglio Pietro 289, 302, 321, 322, 335
Bafo Anton 451
Bahorić Nada (Frković) 70, 251
Baicich Silvio 366
Bakarić dr Vladimir 135, 191, 290, 294
Baldussi Giovanni 442
Ban Josip 453, 548
Ban Kazimir Zoran 381, 472
Ban Raduna Mira 71, 180, 201, 202, 362, 547
Ban Slavko 94
Ban Stanko 444, 455
Banić Franjo 30
Banić Milan 30
Banić Stanko 30
Barada Šime 75
Barak Mica 547
Barbalić Ivan 290
Barčić Erazmo 19—21
Barišić Marijan 69, 76—80, 83, 136, 437, 548
Bartoloti Rudolf Renato 384
Bastiančić Giulio 142, 211
Bašić Franjo 547
Bašić Milovan 548
Bašić Rade 547
Belašić (Bellasich) dr Marino 59, 396, 466
Belinić Marko 362
Bellina Luciano 366, 444, 455, 456
Benaš Milan 548
Benčan Martin 204
Benčić Vinko 548
Benincasa Manucci 189
Berger dr Emilio 203
Berus Anka 80, 113, 127, 134, 139, 140, 166, 201, 215, 216, 218, 369
Besta Fabio 51
Bezjak Vjekoslav 68
Biagini Nelo 262, 384
Bianchi 168
Biočić Ante 467
Biondić Pavle 30, 32, 33, 69, 81, 104——107, 109, 112, 113
Bisesti Giuseppe 453
Bitenc Franc 341
Bjelajac Slavko 188, 189, 298
Blagar Milojko 391
Blašković Eduard 19
Blašković Slavko 73
Blažević Franjo-Lodi 444, 459
Blažević Jakov 361, 362
Blažić Viktor 548
Blažević Josip 91, 444
Blažina Josip 60
Blečić dr Kaetan 432, 433
Blečić Milan 68
Blečić Milovan 547
Blečić Miloš 547
Bogatec Josip 93, 98, 548
Bogatec Pepa 284
Bolha Bogomir 381
Bolha Naboroir Frane 354, 548
Bonači Juraj 313

orčić Anton 110, 548
orčić Avelin 110
orčić Boro 101, 124
orčić Branko 60, 91, 548
ortolotti 262
osanac Vilma 548
oskarol Maria Lili 387
oskin Mario 384
ožanić Bogdan 313
ožić Anton 548
ožić Ivan 13, 18, 22
radetić 235
rajan Jakov 136, 216
rajdić Dario 444, 457
ranković Marko-Braco 69—71
ratonja Vera Irina 284, 370, 383, 387
ratoš Guerrino 77, 80, 82, 83
ratulić dr Vjekoslav 10, 18, 399
rčić Rafael 46
rentini Franjo 93, 102, 548
ressan Aldo 302, 306
ressan Amalia 387
rezac Remigio 384, 385
rnabić Bernard-Poldo 147, 204, 231, 237, 238, 246, 248, 250, 284, 308, 315, 548
rnčić Daniel 474, 476
rnčić Ivan Mišinčić 94
rnčić Josip 30
rnčić Mirko 276
rnčić Nada 279
mčić Slavan 547
rnčić Vinko Francikin 95
roz Josip Tito 30, 60, 401, 463, 483, 511, 524, 527, 536
rozina Blaž 94
rozina Ivan Slovan 72, 217, 219, 221, 388
rozina Slavko 76, 78, 82, 83
rozina Vinko 76, 136, 138
roznić Branko 94
roznić Cvetko 546
roznić Silvio 366, 383, 385, 386
rozović Danilo 547
rozović Slavko 432
runetti Natale 366
rusić Katica 116, 284
ubanj Viktor 72—74, 194, 200, 294, 327, 330, 425
udicin Antonio 264, 269, 299, 478
uffarini 58
ukvić Ruža Ranka 204, 238, 261, 263, 266—271, 284, 349, 363—370, 387, 482, 435, 475, 479, 518
uneta Mate 548
urić Ivan 545
utković Milan Plavi 546
utković Zvonko 93
utorović Radule 11, 169, 356, 485, 489, 496, 507, 509, 529, 530, 531
ala Mario 75
alaine 454
alimotti Nicolo 384
amozzo Ugo 396
ar dr Andreja 203
ar Nikola 85, 95, 124, 131
ar Viktor Emin 336
erovac Ante 220, 274, 277, 299, 359
elić Nino 548
etina Franjo 75, 130, 546
etina Uario 142, 211
etina Josip 116, 546, 548
etina Kuzma 547
etina Matešić Franjo 67, 94, 103
etina Zvonko 207, 546
hurchill Winston 355, 408, 464, 525, 535
iano 40, 45
imodori Gigi 385
indrić Eugen 50, 60, 64, 65, 77, 87, 93, 98, 165, 170, 187, 548
indrić Mira 70, 548
indrić Vika 168
lerk 526
ocks Jeffry 520, 526
ollonello Aldo 385
olussi Carlo 51
opajtich Silvo 76—80, 138, 139, 142, 209—211, 261
opina Paolo 430
osmina Ercolo 137
oturri Renato 174
rgonja Nereo 548
rgonja Zdenko 548
rnković Petar 50
rnjar Sonja 439
rvić Dinko 65
ucera Giovanni (Pino, Giorgio) 10, 75, 167, 168, 211, 261, 262, 270, 284, 336, 363, 365, 369, 370, 383, 385, 387, 390, 422, 431, 446, 454, 475, 479, 516, 518
uculić Andrija 110
uculić Baldo 242
uculić Cvetko 242
uculić Đorđe 547
uculić Eugen 167
uculić Ivica 94, 134, 190, 193
uculić Josip 32, 200, 548
uculić Mičetić Slava 548
uculić Oktavio 110, 548
uculić Srećko 242
vetan Franjo 33, 64, 91, 98, 126
vetić Dušan 362
vetković Dragiša 37
vijanović Stefan Crnjić 545
vitković Franjo 93

č

Čar gon ja Alojz 219
Čargonja Berto 102
Čargonja Edmondo 94, 102
Čargonja Josip 449
Čargonja Marija 102
Čargonja Milica 201
Čavrak Vinko 411, 429
Černjul Danilo 385
Červar dr Đuro 344
Červar Ivan 274
Čohar Vera 284
Čulinović Eugen 548
Čulinović dr Ferdo 22, 42, 44, 337,

ć

Čiković Bogomil 68, 547
ćjković Ivan Beli 68, 116, 427, 547
Čirković Sima 13
Ćurbeg Mirko 346, 366

D

Dabbeni Ottorino 49
Dakić 269
Damjan Anton 548
Dam j an Franjo 548
Damjanović Danilo 515, 517, 523
D'Annunzio Gabrielle 22, 23, 27
Dasović Martin 310
Dedijer Vladimir 13, 292, 294—297, 304
Defrančeski Ivan 416
Delie Ante 31, 66
Delponte Nerino 168
Depoli Gianna Leda 383, 387
Desardo Albert 67, 548
Dessardo Renato 28
Deutsch Božo 94, 548
Deutsch Vera 69, 115, 548
Devčić 429
Diminić Dušan 31—33, 64, 65, 68, 77, 81, 86, 104—109, 113, 165, 166, 168, 187, 312, 362, 474, 548
Dobrec 220
Dobrila Ante 73, 135
Dobrila Viktor 311, 313
Dobrosavljević Jovan 413
Dobrović Marijan 548
Dobrović Mićo Stevo 242, 375, 377, 381
Dolgan Anton 136
Dolgan Francesco 211
Dolgan Lari 75
Dolgan Franjo 75
Domi j an Anton 94
Don Polano 396
Dönitz 534
Dorčić Ljubo 91, 315, 362, 444
Dorotka Milan 467
Drakulić Nenad Braco 94, 102, 228, 310, 548
Drakulić Marija Cica 94, 102, 548
Drapšin Petar 527
Drinković Marko 429, 505, 506
Drndić Ante Stipe 153, 273, 280, 359, 360
Drndić Edo 272
Drndić Ljubo Vladlen 135, 259, 260, 270, 273—275, 280, 299, 300, 359, 474
Drpić Stipe 65
Duella Giuseppe 444, 454
Duiz Giovanni 444, 452, 478
Duiz Neli 387
Dujmić Ante 547
Duimić Ivan 30—32, 84, 85, 548
Dujmović 20
Dukić Johan Beštetov 94
Dukić Vjekoslav 60, 93, 96, 97, 102, 546
Dukić Vladimir 49
Dužević Danica Bela 548

Đ

Đaković Dušan 50, 187, 190, 413
Đujić Momčilo 413, 467, 468, 475
Đurić Momčilo 467
Đurišić Pavle 467

D Ž

Džodan Rudolf 444, 451

E

Eisenhower 355, 356
Ekmečić Milorad 13

F

Fabijanić Frano 546
Fabijanić Franjo 546
Fabijanić Ivan Bafo 91, 94, 131, 153, 546, 548
Fabijanić Miroslav 94, 548
Fabrio 174
Fabris Klement 135
Faraguna Dino 479
Federle Franjo 85
Felker Božo 93, 98, 546
Felker Ivan 84, 93, 548
Felker Josip 548
Felker Vlado 93, 548
Ferrari 452
Ferdinand Franjo 15
Ferri Augusto Agostino 360, 364—366, 478
Filipović Tugomir Ivo 11, 381, 548
Finotti Antonio 453

Florijan Antonio 28
Fogar Galliano 302, 344
Fosco dr Giovanni 51
Francetić Bruno 547
Francetić Ivo 210
Francetić Stanko 142
Francetić Valter 547
Frančić dr Božo 87, 88, 235
Frančić Karlo 276
Franelić Josip 548
Franelić Joža 71, 144, 168
Franelić Milivoj 548
Franelić Mirko 71, 78, 105, 107, 109, 143
Franić 220
Frank Anton 138
Frankol Ivica 204
Frankol Nikola 85
Frankopan 14
Franković Rudolf 515
Franković Stanko 547
Franolić Antica 153
Franolić Petar Barčin 65, 153
Franović Božo Puč 11, 381, 384, 385, 390, 441, 444, 452, 453, 457, 518
Franović Darko 135
Franović Franjo 547
Frković Božo 99
Frlan Josip 94
Frol Ivan Vojnović 217
Fućak Anton 547
Fućak Baldo 66, 84, 90, 126, 201, 546
Fućak Benjamin 66
Fućak Fabijan 94
Fućak Ivan 546
Fućak Ljubomir 94, 545, 547, 548
Fućak Marica 437
Fućak Milan 66, 94
Fućak Milan Ata 94, 546
Fućak Milan Kuzmin 94, 102
Fućak Nevenko 547
Fućak Vlado 94, 102
Fućak Zlatko 90, 449, 455, 548
Fućor Milan 451
Furlan Ivan Pater 417, 456

G

Galac Riko 142, 211
Galjanić Ivan 77, 155, 187, 391
Gambara Gastone 302, 303, 305
Gašparović Gašpar Vanjka 362
Gazzari dr Ramiro 51
Gennari Mario 385, 444, 454, 459
Gentry 526
Geršković dr Leon 161, 163
Gigante Vicenzo Ugo 360
Gigante Riccard 338. 344, 467
Gioia la Neve 386, 452
Giovanneli Ivan 144
Giron Anton 10, 26, 27
Giuricin Luciano 302, 306
Glažar Božo 33, 130, 269, 271, 362, 474
Glažar Dinko 548
Glažar Romano Mladen 10, 85, 123—125, 132, 169, 180, 200—202, 204, 211, 214, 242, 253, 257, 258, 262, 280, 285, 315, 318, 362, 366, 368, 369, 383, 384, 390, 395, 430, 474, 475, 479, 518—520, 548
Glažar Ruža 10
Glažar Živko 546
Godina Danijel 546
Godnić Leo-Lujo 248
Golec Drago 30, 64, 107, 548
Golec Karlo 29
Golec Zvonko 381
Golja Ivan Zaneto 317, 326
Gorin B. 478
Gorski Feliks 153
Gorup Stjepan 29
Grabar Franjo 342, 346, 450
Grabner Josip 515
Grakalić Miro 141, 142, 210
Graziani Rudolf 306, 334
Grbac Ivan 547
Grbac Klemento Agis 257, 261, 263, 432
Grbac Mario 547
Grbac Milan 68
Grbac Mirko 167
Grčević Franjo 30
Grđić Radmilo 188, 189
Grenko Milan 32, 33, 107, 112
Grgin Mijo 353
Grgurević Dragutin 516
Grgurić Antonio 142, 211
Grguriną dr Ante 344
Grohov Živko 85
Grohovac Jovo 546
Grohovac Stanko 546
Gross Mirjana 26
Grošić 20
Grozdanić Vlado 546
Grudiček Nevenka 468
Gruičić Ivan 171
Gržetić Josip 95, 218, 310
Gržetić Jozo 194, 228
Gržina Matija Silvio 261, 265—271
Gržinić Silvestar 75
Gržinić Silvio 75
Guberina Rade 278
Gudač Zvonimir-Bura 259, 262, 271, 363, 367, 370, 444, 446
Gulić Stjepan 453
Gullin Ivan 213, 262
Guzović Vladimir 548

H

Hadri Ali 44
Hajnan Zoltan 454

Hajon Viktor-Arsen 362, 474
Hamović Matija 30
Haramija Dragutin 242, 548
Haramija Eduard 32
Haramija Zdenko 169
Harding John 527
Hatežić Aleksandar 548
Hatežić Paval 546
Hauptmann E. 14
Hauptman Ferdo 13, 16
Hebrang Andrija 74, 105
Heinan dr 448
Herak Milan 30
Hercigonja Nikola 115
Hitler Adolf 37, 40, 42, 44, 226, 321, 325, 332, 333, 337, 338, 469, 524, 529, 534, 535
Hlača August 546
Hlača Drago 546
Hlača Josip 455
Hlača Marija 94, 548
Hlača Slava 102
Hlača Stanko 547
Hofman Milan 94, 548
Horstenau von Glaise 333, 339
Horti 40
Host Dragica 548
Host Dragutin 548
Host Josip 547
Host Nino Venturi 466
Hreljanović 445
Hreljanović Nenad 381
Hreljanović Teodor 315
Hreljanović Vlado Doro 391, 479
Hrvatin Danica Daša 168, 248, 251, 284, 354—356, 453, 455, 548
Hrvatin Slavko 547

I

lile Ante 346, 411, 469
Illijassich Corrado 383
Irò Felice 28
Iskra Frane 284, 383
Iskra Milan 248, 338
Ivančić Drago 359
Ivančić Josip 391
Ivanović Mirko 385, 548

J

Jadretić Milica 387
Jagnjić Frano 167, 548
Jakovčić Marica 94
Jakovčić Mirko Ljubo 217
Jardas Anton 94
Jardas Berta 116
Jardas Beeto Jeletin 94
Jardas Branko 547
Jardas Dušan 217, 273
Jardas Eduard 545, 548
Jardas Josip Bertunov 94, 548
Jardas Milan 455, 547
Jardas Milić Matijašev 68
Jardas Slava 53, 135—138
Jareb Jere 335
Jelača Milan 467
Jelačić Josip 16
Jelić dr Ivan 10
Jeličić Josip Stanić 84, 147, 168, 169, 204, 248, 250, 284, 315, 354, 381, 439, 444, 450, 548
Jelinović Ive 56
Jelovica Andrija 103
Jelovica Danica 68
Jelovica Davorin 547
Jelovica Ivan 547
Jelovica Robert 103
Jevđević Dobrosav 413, 524
Jokić Spiro 59, 156, 188—190, 238
Joković Bogdan 545
Jovanović Batrić 43
Jović Branko 50
Jović Živko 11, 341, 427, 429, 430, 450
Jugo Danko Švilstov 94, 548
Jugo Franjo (s Krasa) 94
Jugo Ivan Županov 94
Jugo Karlo 167
Jugo Sava 68, 391
Juranić Jože 309
Juranić Milan 139
Juranić Oskar 32, 545
Jurčić Josip 548
Jurčić Rafael 138
Jurdana Jakov 141
Jurdana Joakim 141, 142
Jurdana Slavko 220
Jurdana Stanko 141, 142
Juretiić Branko 547
Juretić Milutin 453
Juretić Vlado 217
Juričević Franjo 311
Jurčić Petar 547
Juričić Vlado 271, 273, 313, 356, 391
Jurman 79, 142, 211
Justić Mate 449
Justić Nikola 65
Justinijan 13
Jušić Kuzma 546

K

Kačić Marko 315
Kalčić Božo 135, 273, 299, 317, 358
Kalan J. Božo 49
Kalen Vilim 60
Kamenar Vazmoslav 93, 548
Kanadić 262, 384
Kancijanić Miroslav 451
Karabaić Ljubo 55, 65, 66, 85, 153

Karađorđević Petar II 189, 211
Karadžija Emil Domaći 10, 33, 64, 84, 92, 101, 107, 109, 110, 126, 131, 143——146, 150, 151, 165, 187, 445, 518, 519, 548
Karaman 26
Kardelj Edvard 161, 480
Karlović Berto 547
Karlović Dina 144
Karlović Marko 30
Karlović Ratko 144
Kasche Siggfrid 333, 339
Katalinić Petar 479
Katunar Celestin-Niko 246, 342
Kauzlarić 31, 168
Kavčić Franjo 138
Kekini Josip 94, 102
Kesselring 322, 534
Kirn Alojz (Lojzo) 168, 262, 265, 366
Kirn Marija-Orana 11, 261, 265—270
Kiss Bibi 366
Kiss Lajoš 366
Klausberger Dado 387
Klausberger Petar Perka 75, 211, 262, 365, 367, 383—387, 446, 454, 475, 479, 518
Klementini Cezar 276
Klun Albert 356, 485, 489, 496, 507, 509, 529, 531
Kljaković Vojmir 496
Kmet Gino 364, 366, 367
Knez Jurica 200
Knežević Petar 29
Kocij an Vlado 55
Kodre Karlo 367, 368
Kolacio Miroslav 343, 344
Kolar inž. Rudolf 437
Kolić Slavko 75
Koljevina Giovanni 75
Komar Albert 29
Komar dr Slavko Mrgud 10, 49, 60, 68, 69, 80, 89, 101, 107, 109, 110, 123, 124, 143—145, 148—151, 170—179, 188, 197, 200, 201, 233, 244, 420, 423, 432, 443
Komadina Pero 142, 203, 211,429
Končar Rade 33, 452
Kontuš Martin Ljubo 468, 471
Konihodžić Mahmud 91, 116, 129,133, 134, 136, 137,139—141, 178, 179,184, 193, 194, 196, 216, 217, 219, 441,452, 454
Konjović Ana 425
Kompaniet dr Zoran 76
Kopaj tić Dušan 471
Kopitar Silva Šegota 358, 362
Kordić Franjo 262, 365, 367, 370, 387, 391, 395, 479
Kordun Ilija 429
Korenčić Gabriel 427, 456
Korlević Milivoj 58, 345
Kosanović Milan-Veljko 96
Košić Anton-Riko 173, 212, 213, 247, - 257, 259—261, 267, 274, 279
Košić Ivan 65
Kosovac Mićo 308
Kosovel Ciril 547
Košar 346, 451
Košuljandić Kamenko 93
Kovačević Daniel 388
Kovačević Mato 548
Kovačević Veljko 74, 94, 95, 100, 180, 200, 215, 227, 228, 290—294, 296, 297
Kovačić Eia 284
Kovačić Ivo 56, 64, 67, 101, 210, 219
Kovačić Juraj 60, 548
Kovačić Karmen 72
Kovačić Marcelo Mar j an 248, 548
Kožar Vilim 467
Kožul Ludvig 75
Kožul Vjekoslav 136
Kösslin 507, 534
Krajcar Anton 317
Kralj Magda 381
Krašević Vladimir 30
Krašković Rade 548
Krautzek Ivan 93, 548
Krautzek Slavko 60, 93, 96, 102, 546
Krišlcović Slava Era 354, 381
Krković Ivan 315
Kršul Mate 72 ,73, 77, 165, 187, 361, 362, 369
Kruljac Giorgio 270
Kruljac Luciano Zio 261, 262, 265, 270, 363, 364, 366, 384
Krušnjak Kazimir 545
Kružić Josip 94
Kružić Milan 548
Kružić Viktor 546
Kružić Zora 94, 548
Kubica Lujo 86
ICučan Dušan 548
Kučan Franjo 203
Kučan Ivan 546
Kučan Josip 32, 546, 548
Kučan Kuzma 546
Kučan Ruža 94
Kučić dr Zdravko 102, 142, 432, 548
Kukolj Ladislav 97
Kun Bela 28
Kund Gašpar 171
Kunješić Marija Vlada 242
Kurelić Mirko 515
Kübler Ludvig 488, 515, 534, 535
Kvaternik Slavko 40—42, 46

L

Labus Berto 10, 75, 211,364—370, 383, 446, 475, 516, 517
Laginja Branimir 135—137

Latifić Mustafa 546
Lauritz Carlo 341
Lazar Ljudmila 385
Legan Rino 444
Lenac Aleksandar 548
Lenac Dragan 547
Lenac Ivan 30, 168
Lenac Mirko 116, 130, 548
Lenac Olga 387
Lenac Viktor 310, 405, 437
Leone 293
Lenjin V. I. 406, 437
Leškan Karlo Jernej 217
Licul Anton 299
Licul Bruno 383
Licul Franjo 79
Licul Milka 79
Licul Ranko 135
Lietzmann Joachim 338
Linie Anton 94
Linie Božo 201, 405 , 546
Linie Roman 548
Lipovšek 251
Lisac (kurir) 202
Locatelli Giuseppe 453
Logar Ivan Belkić 93, 217, 546
Lončarić Jovo 194, 290, 292; 304, 308, 314, 316
Lorković Mladen 59, 333
Lovrić Josip 451
Ložar Andrija 94, 548
Löhr 486, 507, 509, 511, 534
Lučić Albert Lugarov 94, 545, 548
Lučić Berto 548~
Lučić Dragota 432
Lučić Josip 548
Lučić Josip Tobijev 94
Lučić Marijan 545
Lučić Milan Beko 548
Lučić Milorad 548
Lučić Milan Vajankin 68, 548
Lučić Milutin Rožin 94
Lučić Rade 67
Lučić Rudolf 546
Lučić Tatjana 70
Lučić Vladimir 548
Lučić Hero Zora 548
Lukarić Dinko 312
Lukež Boris 547
Lukež Nada Radmila 144, 370, 385, 386, 391, 444
Lukežić Danica 547
Luznar Boris 168, 381, 405, 548

LJ

Ljotić Dimitrije 88
Ljubičić Rudolf 220, 221
Ljutić Milan Redžo 429

M

Macmillan Harold 527
Maček Vlatko 37, 38, 40, 41, 88 191 412, 466
Madaschi Gilberto 453
Maganja Drago 547
Maganja Simun 546
Magašić Danica 78
Magašić Moro 313
Mahulja 156
Majnarić Branko 547
Majnarić Ivan 315
Majster Ljudevit Arpad 11, 248, 355, 435, 438, 440, 444, 445, 450—453
Majstorović Cveto 93
Majstorović Danica-Bela 70 ,72, 168, 246, 247, 355
Makijedo dr Sergio 356
Maksimović Dragiša 356
Maksimović Ljubomir 22
Malatesta 75
Maletić Nikola 75
Malettke Walter 40
Malić Nevenka 284
Malovac Mario 384
Malvić Pavle 85, 315
Maljevac Franjo 384
Mamić Aleksandar Ugo 262, 384
Mandić dr Antun 303
Mangotić Anton 545
Manola Srećko 294, 306
Manucci 187
Marač Leopold 94, 545
Marač Mira 547
Marač Miro 142
Marač Željko 69, 546
Maras Anton 548
Marakić Anton 276
Marčelia Anton 547
Marčelja Emerik-Joso 67, 68, 75—78, 135, 143, 198, 405, 548
Marčelja Josip Antunov 548
Marčelja Josin Juretov 549
Marčelia Josip Matijašev 549
Marčelia Miroslav (s Kotižarovca) 60, 94, 96, 102, 547
Marčelja Stanislav-Pjero 94
Marčelja Stanko 94
Marčelja Vinko 276. 549
Marčeta Slobodan 190
Margitić Avianka 387
Margitić Dušan 383
Margitić Melanija r. Matrljan 102, 168
Marijanović Jovan 43
Marin Zvonko 444
Marinković Ivo Slavko 74
Marianović Milan 18—20, 23, 429
Marohnić Ante 549
Marohnić Tiibor 549

Marojević dr Egon 432
Marotelli 303
Maršanić Drago 546
Maršanić Vladimir 388
Martin Bepo 248, 249, 252
Martini Lucifero 365, 366
Martini Rigoletto 75
Martinić Karlo 546
Martinis Milan 385
Martinis Vilim 368—370, 475
Martinolić 444, 459
Maskarić Niko 188, 189
Mašić Branko 189
Matas Josip (Andrić, Abesinac) 135, 210, 218, 219, 221, 230, 264, 271—274, 299, 312, 359, 361, 388
Matejčić Dragutin 545
Mateičić Mirko Markov 94, 547
Matejčić Remigio 405
Matešić Franjo Cetina 102, 103
Matetić Sava-Rezika 254
Matetić Sava-Ronjgova 68, 549
Matetić Vence 217
Matetić Vladimir Dušan 72, 73, 194, 195, 290, 293, 324—326, 337
Matijan Pero 429
Matijević Zora 72, 168, 353
Matković Deso 94
Matković Franjo 71, 546
Matković Milan 545
Matković Viktor 94
Matrljan Dragica 168
Matrl'an Milivoj 69, 70, 71, 549
Matrlian Zdenko 76, 381
Matužić Ivo 390
Mauša Ante Mirko 359
Mavar Ernest 443
Mavrinac Josip Kanjol 67, 85, 90, 131, 201, 549
Mavrinac Ju'ka 284
Mavrinac Mirko 60, 405
Mavrinac Slavko 547
Mazarol 454
Mavlender Michel 19
Medanić dr Ante 536
Merlanić Darko 547
Medved Rudolf 94
Medved Vjekoslav Slavko 167
Mennert 341
Mendar Ivan 75
Meštrović Ivan 21
Meštrović Modesto 75
Mirhelazzi Luciano Stanjo 10, 211, 365, W, 384, 386, 391, 444', 446, 448, 452, 459, 475, 476, 479, 516—518
Mic'ilinić Anton 549
Michl Johan 487
Mičetić Berta 72, 549
Mičetić Fran 549
Mihić Anton 77, 78, 139, 209, 437
Mihić Candido 30
Mihić Toni 76, 82, 139, 254
Mihić Vence 142, 259, 549
Mihailović Draža 157, 187—190, 277, 298, 385, 413, 524
Mijatov Time 32
Mikić Ilija 189
Mikolić Mario 272, 273
Mikulić Celesta 547
Mikuličić Kuzma 172
Milčenić Danica 387
Milenić Milka 67, 68, 273, 359, 390, 474, 549
Milenić Silvo Lovro 67, 75—80, 126, 135, 136, 143, 186, 197, 198, 200, 207, 212, 217, 222, 252, 253, 257, 258, 273, 274, 277, 311, 358, 361, 362, 474, 549
Miletić Mihailo 75
Miletić Tone 168
Milić Anton Stuparov 94, 546
Miličević Boro 94, 549
Miličević Nikola 284
Milković Čedo 451
Milković Simo 429
Milinović Egidio 384
Mitel Katica 547
Miloš Liubinko 547
Mitrovski Boro 43
Mladenić Anton 549
Mladenić Bogdan Šurka 94
Mladenić Branko Šurka 94
Mladenić Bude Mihov 94
Mladenić Ferdinand Mihov 94
Mladenić Miljenko Jovo 11, 173, 212, 257, 260, 261, 366
Mladenić Slavan 549
Mlakar Drago 545
Modrušan Josip 276
Mohorić Marija Rožica 437
Mohorović 169
Mohorovičić 167
Mohovich dr Gastone 51
Monti Matija 30
Monjac Drago 546
Morača Pero 38, 43, 88
Morović 20
Motika Ivan 220, 274, 312
Motika Martin 221
Motika Mate (kurir) 221
Možina Jelka 70, 72, 168, 248, 284, 549
Možina Slavica 11, 70, 147, 168, 204, 246, 247, 248, 284, 549
Mrakovčić Josip Pepica 65
Mrakovčić Ljubomir 135—138
Mrle Josip 148
Mrle Zdravko 148
Mureta Srećko 474
Murković Mate 87

Mussolini Benitto 24, 41, 42, 45, 59, 60, 103, 226, 237, 238, 239, 301, 302, 306, 321, 332, 334—336, 339, 402, 437, 466, 524
Mustur Marko 353
Mušicki Košta 413, 467

N

Nalato Nerino 211
Natlačen Marko 38
Nauta Eugenio 51
Nedić Milan 411
Negri Aldo 478
Nekić Kazimir 549
Nello Romano Arditto 384
Nikšić (aktivistkinja) 454
Noi Jugo Frana 549
Nonveiller Gudio Kukac 545
Novak dr Silvo 203
Novosel Drago 94

O

Oblak Leopold 138
Odić Slavko 333, 338
Orel Milan 381, 456
Orešković Marko Krntija 32, 64, 269
Orlandini Marija 102
Orlić Saša 216
Ostrogović Kazimir 204, 279, 315

P

Pachneck dr Karl 410, 411
Pajalić Vicenzo 28
Palmić Jakov 75
Paoletti Luigi 51
Paravić Franjo Bobi 248, 546
Pašić Nikola 21
Paškvan Franjo 94
Paškvan Milorad 94
Paškvan Vlado 94
Paussi Jernej 276
Pavelić Ante 40, 41, 42, 45, 46, 86, 119, 282, 333, 339, 465
Pavešić Filip 549
Pavišić Filip 94
Pavletić Elda 147, 151
Pavletić Niko 362
Pavlinić Milan Cuki 381, 471
Pavlinić Stanko 33, 69, 70, 78, 172, 546
Pavlova Ruža 68
Pavoni Egidio 142, 211
Pelčić Romano 32, 90, 549
Peloso Beniamino 28
Perćić Vjekoslav Lojzo 75—80, 82, 135, 136, 137, 138, 161
Perhat Josip 451
Perić Antica (Šuran) 72
Perko Silvio 267
Perman Mirko Nelo 262, 383
Perman Sofia 387
Perović V. Ivan 22, 23
Petrić Amalia 387
Perušić Josip Blažev 94, 546
Perušić Josip Kujakićev 94
Peteani 396
Petranović Zdenko 94
Petre Albert Berto 217, 474
Petrich Andro Điđi 168, 261, 262, 266, 273, 422
Petrić Amalija 387
Petrić Andrija 326, 383
Petrinić Franjo 383
Petrović Ratko 546
Petrović V. Ivan 22, 23
Piculjan Anton 451
Pikunić Alma 359
Pikunić Mijo 216, 264
Pilepić Anton 313, 326, 366, 367, 383
Pilepić Franjo 68, 547
Pilepić Melkior 549
Pilepić Miroslav 549
Pittacco Nello 444, 459, 475, 481, 518
Pilepić (profesorica) 429
Pillieri 49
Pire dr 452, 455
Piškulić Mirko Mali 69, 70, 147, 204, 247, 248, 257, 260, 546
Piškulić Oskar-Žuti 10, 144—147, 151, 201, 242, 246, 254, 258, 368, 369, 385, 390, 444, 446, 455, 456, 518, 520, 549
Piškulić Stanko 381
Pištenjat Mirko 515
Pleiweis Mirko 39
Plock Marija 449
Podgrajski Vinko 279
Polić Berto Dugi 147, 151, 168, 203, 204, 549
Polić Janko Kamov 107, 284
Polić Mate 237
Polić Romano 94, 546
Polić Slavko 94
Polić Toma 546
Polonio Anton 451
Polonio Josip 116
Pompilio 29
Popović Žarko 19, 342
Pororrmt Leonardo 76
Poščić Abram 391
Potočnik Franc 310
Premate Veljko Viktor 173, 212, 213, 257, 260, 262
Pribilović Kažimir 305, 322, 329, 338, 339
Prodan Anton 79, 82
Prohaska Ratibor 190
Prospero Giuseppe 453
Pucikar Tosip 364, 366
Puharić Josip 75

Puž Karlo 137, 138
Puž Vjekoslav 137

R

Rac Lujo 511
Radetić Branko 123, 549
Radetić Danilo Edvard 142, 211
Radetić Ivan 72, 84
Radetić Milutin 549
Radila Karlo 73
Radinović Josip 94, 102, 546
Radivoj Ivan 153
Radman 169
Radošević Petar 221
Radošević Sonja 439
Radovan Josip 76, 78—80, 82, 83, 85, 135, 138, 161
Radović Santo 384, 453
Radulović Nikica 308
Rahelić Dmitar 94, 102, 168, 284, 439, 549
Rahelić Ivan 94
Rainer dr Friedrich 338, 344, 345, 346, 409, 469
Rak Antun 375
Rakić Bosiljka 547
Rakovac Joakim Jovo 273, 299, 362
Ramini Petar 169
Randić Emilio 453
Randić Marijan 547
Raner Ciro 359
Rapotec Dušan 70, 71, 549
Raspor Anton 217, 219—221, 271, 274, 545
Raspor Hinko 29—32
Raspor Josip 67, 94, 546
Rašković 515
Ratković Branko 50, 235
Raapke 305
Rebezz Giacomo 28, 29, 142, 364, 366, 367
Reljac Rudolf 546
Rems Marko 384
Rena Danilo 142
Rendulić Lotar 322
Reseli Hinko 234, 343, 345, 352, 412, 438
Ribarić Danilo 218, 221, 299, 326, 388, 406, 416, 495
Ribbentrop von Joachim 333
Richtman Zvonko 303, 315
Rinaldi Giuseppe 52, 58
Rismondo A. 477
Ritt Davor 353, 444, 446, 455, 456
Roatta Mario 302
Robina Silvo 261
Robotti Mario 302
Rodica Liubomira 11, 367, 369
Rodica Veliimir 77, 165, 187, 549
Roe Egidio 142, 211
Roić Ivo 345
Rojnić Martin 362
Rodel 322, 332
Rosanda August 263
Rossini 452
Rožić Stanko 126, 546
Rožman Franc Stane 313
Roosevelt 355, 408, 464
Rubsša Albert Košta 315
Rubeša Slavan 549
Rubini Giovanni (Rubinić Ivan) 24, 336, 393 454
Rudan Budislav 102
Rujčević Ivan Ben 545
Rukavina Julio 30
Rumac Zdravko 549
Rundić Vladimir 242
Rus Anton 547
Rus Ivan 168, 284, 445, 549
Rus Jakov 147, 246
Rusek Anton 95
Russini 444
Ružić Franjo 545
Ružić Josip 381
Ružić Josipa 168, 284, 353, 549
Ružić Jurica 345
Ružić Marijan 30
Ružić dr Viktor 87, 344, 345
Ružić Slavko 549

S

Sablić Ivan 547
Sablić Mario 142, 211
Saček Salvatore 142, 211
Silić Franjo 546
Solieri Ermano Marino 266—270, 360, 363—369, 384
Sani Meak 142, 211
Saršon Aleksandar 549
Saršon Bogdan 547
Saršon Boro 94
Saršon Marica Kukankina 68, 549
Saršon Mate Filčićev 549
Saršon Mate Matić 94, 549
Saršon Milan Stari 94
Saršon Miroslav 276
Saršon Rudolf Selan 94
Saršon Tiho Roškićev 94, 549
Saršon Veljko Kukankin 94
Sašić Jefto 426
Schlinzen 340
Scoti (kapetan) 174, 175
Scotti Giaccomo 280
Scuero Antonio 302
Sciiti in Franjo 311
Sergo Anton 451
Sertić (ustaški pukovnik) 412, 469
Sertić Franio 168, 204, 549
Sequi Dala 387
Sequi dr Eros 479
Sever Vlado 547

Sforza Carlo 335
Silić Josip 124
Simac Vjekoslav 443
Simović Dušan 38, 40
Sinčić (autonomaš) 396
Sinčić Ivan 136, 137
Sinčić Ljubomir 547
Sinčić Vilim Kolombo 262, 383
Sinovčić 341, 346
Skočilić Josip 310, 416
Skomerža Branka Sonja 549
Slani Milan Oskar 10, 68, 69, 71, 80, 87, 88, 91, 101, 107—110, 113—115, 124, 132, 143, 144, 150, 151, 197, 201, 278, 405, 423, 549
Sloković Josip Branko 317
Sljepčević Milan 547
Smerdel Frank 138
Smerdel Giuseppe 29, 366
Smerdel Vjekoslav 137
Smodlaka Josip 335
Smokvina Antun 315, 439
Smokvina Marijan 66, 84, 91, 123, 365, 549
Smokvina Marinko 547
Smokvina Milan Tvrdi 102, 242, 355, 373, 375, 376, 381, 455, 546
Smokvina Slavko Kiki 242
Sobotinčić Franjo 471
Soldatić Tugomil 69, 70, 94, 549
Sošić Danica 387
Spalatin dr Alesandro 338, 344, 411
Spinčić Kuzma 67
Srdoč Branimir 549
Srdoč Davor 68, 116, 548
Srdoč Marija 432
Srdoč Vladimir 547,
Srića Ivan 94, 547
Srića Josip Miš 201, 405, 471, 546
Srok Ivan 549
Srok Miro 207
Srok Vladimir 549
Staljin J. V. 355, 408
Stančić Emilia 77
Stare Edo 130, 546
Starčević Ante 17
Starčević Mate 549
Stari Miljenko 391, 474
Sterčić Nino 396
Stilinović Romano 66, 94, 546
Stipaničić Ivo 193
Stipanić Srećko 359
Stipanović Ernest 84
Stjenka 311
Stojadinović Milan 29, 48
Stojanović Lazo 187
Stradiot Leopold 515, 517
Strčić Petar 29, 30, 136, 273—277, 497——500. 502, 515
Strizić Tomo 85, 94, 124
Strugar Vlado 37, 38, 43, 49, 64, 235, 289, 322, 413, 464
Studenac Edo 248, 249, 437, 515, 549
Studenac Josip 284, 549
Stupar dr Carlo 51, 59, 238
Sučić Ivo 22, 395
Surina Frane 370, 388
Suša Ivan 32
Sušanj Anton 549
Sušainj Ivan 549
Sušanj Josip 549
Sušanj Marijan 549
Sušanj Vinko 549
Sušanj Vjekoslav 549
Supilo Frano 20, 21
Suzanić Branko Alija 354, 390, 429
Svadlinac Dušan 451

Š

Šaban Nada 17
Šafranek Rikard 75
Šarar Anton 451
Šarinić 156
Šarinić Benjamin 33, 66
Šarinić Franjo 315
Šarinić Mario
Šćitar Dragutin 69, 70, 84, 94, 546
šegota Ante 549
Šegota Drača Mira 10, 79, 142, 147
Šegata Melanka Marušić 102, 111, 549
Šegota Mira (Zdenka, Stojka) 72, 78, 147. 151, 203, 254, 370, 549
Šepić Dragovan 26
Šepić Ljubica-Mira 115, 284, 370, 383, 387, 437, 455, 549
Šepić Milan 95, 547
Šepić Oto 168
Šepić Vinko 437
Šestan Giorgio 386
Šibenik Nikolaj 387
Šidak Jaroslav 26
Šikić Mario Mićero 70, 187
Šilović Blanka 168, 549
Šimac Stjepan 545
Šimić Marijan 88
Širola 20
širola Drago 549
Širola Dino 454
Širola Edo 545
Širola Franjo 549
Širola Ivan 390
Širola Josip 546
Širola Mate Crni 94, 549
Širola Marijan 549
Širola Vitomir Pajo 94, 101, 125, 126, 130, 195, 312, 388, 549
Skomerža Branka Sonja (r. Tomac) 147
Škorjanac Ivan 315

Škrobonja Andre 451
Škrobonja Erazmo 549
Son jara Tina 102
Šorak Dušan 50, 187—189, 298, 341, 450
Špehar dr Fran 344, 345
Špiler Mario 74, 75, 78, 80—83, 137—139, 209, 210, 215, 264, 385, 390, 479, 518, 549
Štefan Vilim 68, 549
Štemberg 517
Štemberger Mario 139
Strk Nino 136, 137
šubašić Ivan 463, 464
Šubat Andrija 549
Šubat Davor 71, 547
Šubat Josip 546
Šubat Luka 95, 549
Šumonja Miloš 483, 491, 535
Šupak August 66, 94, 546
Šuoak Dragutin 66, 94, 546
Šupak Fabijan 102
Šuperina 452
Šupić Rade 33, 64 ,65, 69, 73, 74, 76—78, 86, 90, 103—110, 143—146, 423, 424, 546
Šurina Stojan 137
Šustar Mate 138
Šustar Pepi-Miha 217
Šuster Ateo 235, 450
Šušanj Vinko 254
Švalba dr Ante 87, 88
Švalba Davor 87, 88
Švalba Danjuša 549
Švalba Vladimir Vid 115, 147, 204, 205, 248, 278, 280, 546
Švob Vinko 91, 116, 129, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 141, 178, 179, 184, 193——196, 216, 217, 219
Švrljuga Dragutin 546

T

Tadej Ivan 110, 549
Tatalović Nikola 312
Tancer Giovanni 456
Tavčar Vinko 411
Terezija Marija 15
Testa Temistocle 45, 55, 58, 59, 174, 176—178
Thomas Ivor 335
Tibljaš Ivan 167
Tićac Orfeo 549
Tijan Ante 549
Tijan Franjo 547
Tintor Svetozar 95, 96, 194, 227, 291, 294—296, 311, 329, 406, 416, 495
Tocilj Veno 467
Tomac Petar 467, 483, 484, 487, 488, 494—499, 504, 507, 509—511, 520, 524, 526, 529, 530, 531, 533—535
Tomaselli dr 336
Tomašić Teodor 549
Tomée Irena Olga 387
Tomée Ladislav 168, 366
Tomić 451, 452
Tomić Ale 96
Tomić Anton 450
Tomić Miljenko 549
Tomme Mario 383—385
Tomšić Ernest 383
Tomšić Janez 482
Tomšić Ljubomir 545
Tomšić Rudolf 451
Tomšić Valeria 387
Torcoletti Luigi 467
Travanja Rudolf 515
Trbović Gojko 328, 416
Trbović Marko 96
Trbović Nikola 312
Trevisan Armando 75
Trinajstić Franjo Garićev 94
Trošelj Marijan 84, 90, 94, 449
Trumbić Ante 21
Tuhtan Ivan 276
Turak Milutin 549
Turina Filip 31, 32
Turk Ivan 545
Turković Ružica 279
Turkulin Artur 227, 228, 325
Turza Ljubica 474, 549
Turza Petar 262
Tus Andrija 96, 362, 474

U

Udarović Milivoj 203
Udović Renato 444
Ugarković Stipe 195, 197
Ugarković Vojislav 87, 168, 169, 187
Ujčić 82
Uljanić Franjo 276
Molić Martin 546
Ursich Giovanni 168
Uršić Amadeo 142, 367

V

Valić Ottavio 444, 451, 452, 540
Valiić Rafael 94, 549
Valić Stjepan 547
Valentin Felice 453
Valković Vinko Polet 440, 444, 450—452
Valov 273
Varljen Milan 75
Vasiljević Jovan 313, 496
Veesenmayer Edmund 40, 41
Veh Elvira 547
Veić Zvonko 547
Vejvoda Ivo 94, 95
Veršić Josip 213, 257

Veršić Marko 383
Vičević Branko 110, 549
Vičević Ivanka 284
Vičić Srećko 549
Vidas Božidar Vuk 29, 31
Vidas Rade 94
Vidas Rajko 549
Vignjević (obitelj) 168, 284
Vignjević Tončka 72
Vijeka Stojanka 387
Vindakijević 346, 451, 466, 514
Vinketa Luka 60, 77, 166, 187, 549
Vio dr Francesco 20, 21
Virant dr Josip 344
Vishovich Domenico 168
Viviani Alviso 171
Vivoda August Arsen 217, 219, 221, 405, 437, 546
Vlah Bruno 28, 365—367, 384
Vlah Viktor 75
Vlašić Dragutin 94
Vlaškalin dr Aleksandar 18, 24
Vodopija Eugenijo 28, 545
Volarić Anka 115
Vöicher Gaspar 305
Volk 445
Vončina Eia 284
Vončina Franjo 244
Vončina Stane 94, 445
Vrančić Milan 94
Vranić Anđelko 201, 549
Vranić Darinka Rada 38
Vranić Josip 169
Vranić Krešimir 50
Vranić L jubomira 247
Vranić Rade Petar 115, 142, 147, 151, 172, 203, 204, 247, 284
Vranić Ruža 257
Vranić Vitomir 546
Vrkljan Ante 87, 239
Vrkljan Ivan 429
Vučinić Velimir 32
Vučinić Veljko Marković 77, 94, 126, 165, 187, 549
Vučković Ilija 390, 391, 474
Vukelić Branko 94
Vukelić Đuro 188—190
Vukelić Ivica 65, 67, 94, 405
Vukelić Milan 94, 549
Vukelić Savo 310, 416
Vukonić Marija 94, 549
Vukoša Anton 169
Vuković Marija Dunja 116
Vukušić Ljiljana 427, 429

W

Weichs 482, 486

Z

Zaharija Alexandar 75
Zaic 79
Zala 370
Zalošček Frano 115, 546
Zamboni Massimiliano 431
Zanchi Mila 383
Zanella Riccardo 23, 396
Zavareze Dušan 405
Zidar Josip 136
Zlatić Dina 242, 254, 362, 474
Zlatić Drago 545
Zolla Romano 28
Zoretić Ivan 545
Zustović Alfredo 451

Ž

Zagar Tonica 547
Žakula Branko 71, 549
Žakula Neđa 185
žeželić Ernest 66, 67
Zeželić Ivan 545
Zie dr Ivan 171
Žic Josip 439
Žic Stjepan 545
Zie Nikola 549
Zigić Ivan Mario 261—263, 265—267
Žgur Blaženko 549
žgur Vajko 547
Zirovnik Janez Osman 248, 249, 315, 354
Zivković Dušan 163, 164
ŽLinić **342, 346**
Župan Dinko 547
Zu rea Marženka Dora 248, 354—356, 455, 546
Zuvela dr Ivo 18, 25

KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA

A

Afrika 177, 207, 226, 232, 237, 321
Akvileja 13
Albanija 44, 321
Amerika 52, 157, 232, 233
Ancona 322
Apeninski poluotok 226, 324
Ardeni 463
Arezzo 322
Austrija 14, 17, 18, 39, 47, 338, 464, 525
Austro-Ugarska 21, 24, 29, 43, 52, 338

B

Babina Greda 46
Bačka 43, 44
Bajte 500
Bakar 17, 30—32, 45,49, 51, 67, 85, 101, 110, 126, 130, 144, 151, 154, 171,172, 176, 177, 186, 189, 190, 202, 236,237, 244, 245, 292, 337, 409, 413, 440,448, 470, 497
Bakarac 45, 67, 328, 332, 495
Balkan 47, 48, 236, 337, 408, 463
Balkanski poluotok 54, 324
Banat 43, 44
Bane 523
Bani 254
Banovina Hrvatska 32, 41
Banska vrata 455
Banja Loka 509
Banja Luka 44
Baranja 43
Bari 466
Barkovlje 523
Baroš 23, 24
Baška 239, 356
Bazovica 522, 523
Beč 17, 18, 29, 42, 43, 324, 408, 465, 524
Bela Crkva 341, 464
Belgija 22, 401, 402, 414
Beli dolac 97
Belun 321
Belveder 383, 409
Beneška Slovenija 402, 523
Benkovac 234, 244, 245, 328
Beoarad 10, 13, 21, 24, 31, 37, 39, 41, 43, 52, 64, 93, 100, 107, 161, 188, 195, 220, 264, 289—291, 296, 321, 374, 393, 409, 413, 463, 465, 467, 468, 470, 476, 488, 502, 524
Berlin 468
B i H 44, 46, 277, 322, 537
Bihać 15, 225, 247, 324, 467, 484—486, 490, 502
Bilaj 484
Bitoraj 329
Bjelašnica 46
Bliski Istok 39
Bobijevo 382, 471, 473
Bohinjska Bistrica 322
Boka Kotorska 43, 353
Bologna 414, 502
Boljun 271, 523
Borićevac 46
Borski rudnik 43
Bosanska Krupa 44, 225
Bosanski Novi 43
Bosna 226, 341, 468, 486
Brajda 439, 441, 445, 446
Brajdica 84, 439, 470
Brdce 529
Brdo 244
Bregi 137
Brescia 178, 414
Breza 44, 500
Brezno 296
Brgud 137, 395
Brgudac 299
Bribir 65, 96, 133, 291, 413
Brinje 50, 129, 132, 227, 290, 291, 295, 314, 323, 329, 416
Brkine 220, 221, 261, 265, 311
Brlog 310
Brloško 45, 125
Brnčići 67
Brod 511
Brod na Kupi 134
Brseč 137, 510
Budimpešta 18, 465
Buenos Aires 335
Bugarska 37, 42, 43, 401, 413
Buje 325, 374, 478
Bunić 484
Buzeština 299
Buzet 217, 274, 312, 325, 358, 363, 374, 390, 391, 522, 523

C

Cazin 225
Celovac 338
Cerklje 43

Cerkno 261
Cernik 67, 101, 118, 327 381, 468, 500
Cero vije 299
Cetingrad 225
Colmar 463
Cres 295, 297, 301, 306, 310, 314, 337, 395, 409, 490, 494, 496, 497, 500, 505, 510
Crikvenica 26, 30, 45, 48, 50, 51, 65, 73, 74, 116, 125, 126, 146, 199, 209,212, 234, 236, 290, 291—293, 297, 308,312, 314, 316, 317, 416, 424, 487, 488
Crna Gora 21, 43, 45, 289, 537
Crni Lazi 149, 175
Crni Lug 130, 167, 171, 175, 193,327, 494, 496
Crni vrh 124, 126, 129, 131, 132,144, 147, 148, 150, 166, 180, 494—497
Crvanj (planina) 46

Č

Čabar 45, 51, 110, 125, 147—149, 174——176 337, 416, 444, 483, 487, 494, 496, 511
Čabarska polica 498, 502
Čabranka 509
Čavle 67, 101, 125, 126, 171, 384, 498
čehoslovačka 32, 48, 463
Čemerno 46
Čepić 374, 391
Čvrsnica 46

C

Ćićarija 317, 389, 409, 483, 491
Cikovići 68

D

Dalmacija 13, 17, 41, 44, 46, 52, 58, 107, 118, 119, 289, 332, 337, 412,429,480, 535
Danska 48
Debela Lipa 495
Delnice 45, 48—51, 134, 193,196,293, 295, 297, 310, 483, 496, 509
Delta 513
Devin 14
Divača 510
Dobrinj 56, 65, 115, 256
Dobro Selo 46
Dolenjska 43
Donja Drenova 383
Donja Vežica 70, 204, 439
Donji Lapac 46, 484, 485
Donji Vakuf 43
Draga 25, 30, 70, 71, 115, 175 229, 244, 245, 284, 381, 472, 498, 512, 513
Drastine 512
Draževski vrh 495
Drenova 54, 68, 169, 388, 441, 443, 481 498, 517
Drežnica 96, 98, 99, 189, 194, 314, 315
Drinjak 487
Drivenik 49, 126
Drnovo 504
Dubrovnik 333
Dulina 271
Düsseldorf 399
Duvno 44

E

El'Alamein 225, 226
Engleska 21—24, 47, 48, 52, 157, 232, 233
Evropa 45, 226, 232, 233, 402, 463, 481, 524, 537

F

Fažana 271
Feltre 321
Ferbežari 175
Finska 42, 401
Firenca 413
Fiume Veneto 441
Foča 163
Francuska 21, 47, 48, 52, 149, 322, 401, 408
Frančići 510
Furlanija 337, 338
Fužine 49, 125, 234, 244, 245, 329, 374, 416, 494, 495, 509

G

Gabon j in 65
Gabrovec 533
Gacka 226
Gaj 494
Gavrani 529
Generalski Stol 46
Gerovo 130, 134, 147—149, 171, 174, 175, 193, 202, 217, 295, 494, 497
Glavani 169
Glavčina 494
Glina 43
Gnojevac 530
Goli Vrh 533
Goljak 294, 532
Gomila 505
Gomirje 50, 236, 295
Gorenjska 14, 43
Gorica 45, 337, 340, 401, 409, 484, 493, 514, 522, 523
Goričkа 52
Gorn ja Orehovica 84
Gornja Vežica 70
Gornje Jelenje 85, 90, 125, 126, 193, 327, 328, 331, 348, 494—496

Gornji Lapac 484, 485
Gornji Zamet 68
Gorski kotar 10, 11, 27, 30, 31, 39, 48—51, 53, 56, 64, 66, 73, 75, 94, 95, 100, 115, 117,125, 132, 134, 135,155, 159, 160, 175,180, 183, 188, 190,193, 196, 200, 203, 216, 226—229, 231, 276, 279, 289, 290,292, 293, 295, 300,301, 305, 310, 312,316, 323, 324, 327,329, 330, 336, 337,339, 344, 359—361,415, 429, 457, 477,480, 488, 492, 496,506, 507, 536, 538
Gospić 295, 297, 298, 327, 483, 484, 486, 488
Graz 38, 534
Gradine 498
Gradiška 52
Gran Sasso 334
Grčka 37, 42, 48, 321, 322, 402, 408
Grižane 133, 290, 329
Grmada 504, 529
Grobničko polje 90, 323, 326, 342, 374, 496, 497, 503, 505—507
Grobinština 9, 31, 66, 76, 84, 90—94, 101, 110, 123, 125, 126, 155, 166,169, 178, 184, 193, 202, 254, 255, 302,367, 373, 374, 381, 385, 412, 420, 447,469, 471, 518
Grobnik 31, 49, 126, 290, 291, 381, 450, 499, 538
Grohovo 501
Gržani 73
Gumanjce 367, 389, 498, 503, 504, 507

H

Hahlić 125, 130, 220, 221
Hamburg 248
Harije 510, 531, 532
Hercegovina 46
Herpelje 264
Homer 495
Hreljin 29, 31, 32, 45, 49, 65, 91, 94, 97, 99, 110, 125, 126, 130, 153, 154, 196, 234, 244, 245, 308, 327, 328, 330, 348, 349, 357, 392, 487, 494, 495, 497
Hrib 149
Hrvatska 10, 15—18, 20—22, 24, 26, 40, 41, 46, 52, 59, 64, 74—76, 86, 87, 107, 119, 127, 133, 140, 162, 163, 175, 180, 183, 184, 190—192, 194, 195, 279, 281, 289, 301, 313, 322, 334, 335, 337, 348, 353, 362, 398, 400, 433, 468, 474, 477, 478, 482, 537
Hrvatsko primorje 7, 8, 11, 27, 30—32, 46, 49—51, 53, 56, 57, 63—68, 71—73, 75, 77, 79, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 100, 101, 103, 106, 107, 110, 111, 114—119, 124, 125, 132, 135, 141, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 153—160, 162—168, 173, 175, 176, 179, 180, 187, 188, 191, 192, 194—196, 198, 200, 201, 203, 205, 206, 208, 209, 211, 212, 214—216, 218, 219, 226—229, 231, 233, 236, 239, 241, 246, 256, 271, 272, 276, 277, 279—283, 289, 292, 293, 295, 298, 300, 304, 308, 309, 324, 325, 327,329, 330,332. 336, 337, 339, 340, 342,346, 356,362. 363, 374—376, 378, 397,404, 406,415, 420, 421, 456, 465, 481,488, 492,536, 538
Hum 498, 499

I

Ičići 510
Idrija 493
Ilirija 16
Ilirska Bistrica 48, 125,136, 138,216, 268, 269, 325, 395, 413,468, 490,494, 504—506, 510, 512, 529—534
Indija 18
Istarski poluotok 525
Istra 7, 8, 10, 11, 13, 17, 21, 22, 27, 30, 31, 46, 52, 53, 60, 65, 66, 74, 80, 109, 110, 112, 115—119, 125, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 198, 199, 203, 205, 210, 212, 214, 215, 217—220, 228, 231, 247, 263—265, 269, 271—277, 279, 280—282, 289, 295, 297—301, 304, 310—312, 316, 325, 326, 329, 330, 332, 334—338, 345, 356, 358—363, 368, 373—376, 388—390, 393, 394, 396—401, 403,404, 407, 412, 413, 415, 421, 432, 449, 457, 464—470, 473,474, 476—478, 480, 483, 484, 488, 490, 493, 494,496, 498, 503, 510, 511, 522, 527, 529
Italija 18, 21—24, 27, 29, 39, 41, 43—48, 51—53, 56, 58, 59, 73, 88, 140, 176, 177, 185, 225, 226, 246,263, 265, 266, 277, 285, 293—295, 298,302, 309, 310, 321—324, 332, 337, 338,363, 365, 368, 373, 388, 390,392, 395, 396, 400, 402, 407, 412, 414,419, 425, 431, 456, 457, 466, 482, 502, 525, 534, 537, 538

J

Jablanac 314, 505
Jablanica 510, 533
Jadovnik 46
Jadran 13, 14, 31, 47, 48, 322, 324, 332, 338, 347, 356, 407, 408,412, 413,482, 483, 496, 513
Jadransko primorje 321, 339, 340, 345, 346
Jalta 463, 465
Japan 22, 42
Jardasi 164, 254
Jasenak 50, 189, 322

Jasenova 91
Jastrebarsko 48, 58
Jasvina 498
Jazvine 495
Jelenje 67, 171, 172, 291, 326, 498, 512
Jelšani 136, 510, 530
Jezerane 486
Ježića 43
Josipdol 322, 489
Jugoslavija 28—30, 37, 39—41, 43, 44, 47—49, 52, 54, 57, 63, 64, 74—76, 89, 114, 117, 126,135,140, 158—160,163, 175, 195, 214,219,225—227, 236,259, 264, 266, 276—278, 281, 293, 301, 306, 307, 321, 322,331,335, 343, 347, 353, 356, 362, 393,394,396—399, 401,402, 404, 406, 408,412,413, 419, 426, 431, 449, 463, 465,467,471, 477—479,482, 524, 527
Julijske alpe 483
Julijska krajina 265, 398, 399, 401, 524, 525, 527, 528
Jurdani 468
Jušići (Korenska) 137, 220, 395, 409, 468, 531
Južni Tirol 52

K

Kačani 90
Kačjak 512
Kairo 298
Kakanj 44
Kal 523
Kamenjak 39, 85, 134, 326, 327, 495—498
Kantrida 26, 138, 383, 448, 458
Karlobag 295, 297, 484, 486, 488
Karlovac 15, 18, 42, 44, 45, 48, 50, 58, 95, 295, 322, 485, 486, 489, 530
Karojba 271, 272
Kastav 7, 14, 32, 45, 51, 54, 55, 68, 74, 76, 79, 81, 93, 101, 103, 110, 112, 116, 125, 135, 136141,145, 154, 164—167, 169, 170, 174,179,180,185, 197, 206——209, 211, 212, 219, 220, 227, 231, 235, 236, 246, 247, 252—255, 257—259, 272, 278, 284, 312,325,330, 343, 356,358, 374, 404, 415,416,444, 448, 471,475, 476, 497, 500, 501, 510, 517, 531
Kastavština 8, 66—68, 76, 85, 93, 94, 101, 110, 125,127,144, 169, 171,178, 184, 197, 198,212,214, 215, 217,230, 234, 254, 256,257,271, 276, 283,302, 303, 312, 364,365,373, 384, 385,388, 420, 432, 433,441,453, 467, 468,475, 506, 518
Kaštelnovo 504
Klana 66, 135, 255, 312, 325, 326, 330, 373, 389, 491,492,497,500, 501, 503——507, 511 531
Klimno 39, 57
Klobučina 498
Kljun 498, 499
Kneža 498
Knežak 509, 510, 522
Knin 332, 485
Kobaridi 317
Kobilja glava 180
Kočevje 490, 505
Kočevska Reka 490
Kopar 248, 409
Kopica 501, 531
Korčin 524
Koreničkа kotlina 484
Koritnica 509
Koritnik 328
Kornić 65, 377
Koruška 14, 17, 338, 483
Korzo 446, 466
Kosi 68
Kosovo 43, 44
Kostrena 9, 25, 69—71, 101, 107, 115, 125, 130, 144, 151, 153, 154, 168, 169——172, 185, 191, 203, 235, 244, 245, 281, 284, 285, 381, 427, 443, 444, 470, 473, 474, 498, 512
Kozala 478, 516
Kozarišće 509
Kozarsko 116
Kozina 264, 325, 409, 522, 523
Krakov 463
Kraljevica 22, 23, 30—32, 45, 48, 49, 65, 73, 93, 96, 125, 126, 234, 242, 243, 292, 297, 314, 327, 395, 411, 416, 470, 493——496, 513
Kraljevina Hrvatska 445, 447
Kraljevina Italija 43—45, 47
Kraljevina SHS 21—24
Kraljevina Srbija 21
Kraljev vrh 175
Kranjska 14
Kras'276, 358, 374, 391, 475, 491
Krasica 31, 32, 67, 102, 118, 154, 172, 186, 203, 234, 244, 245, 327, 328, 365, 379, 381, 489, 497, 498
Krašičevica 175
Krbavsko polje 484
Krimeja 69 70, 147, 204, 231, 247, 284, 420
Krim 463
Kripanj 124
Krivi Put 291, 487
Križišće 328, 494
Križvrh 495
Krk 8, 23, 32, 39, 45, 51, 55, 56, 65, 66, 74, 110, 112, 113, 115, 125, 130, 145, 153, 156, 164, 165,176,205,208,209, 235, 236, 238, 247,256,257,283,284, 297, 314, 328, 337,343—345,347,350 351, 354, 356, 373—375,377,378,380

381, 382, 395, 410, 416, 428, 430, 439, 440, 470, 490, 494, 496, 497, 504, 505
Krnica 271
Krnjevo 383
Krupanj 426
kučeli 135, 220
Kudelji 68
Kuk 381 ’
Kukulj 504
Kukuljanovo 30, 112, 154, 172, 203, 234, 245, 327, 328, 498, 512
Kumanovo 37
Kupa 15—17, 45, 51, 55, 158, 180, 186, 453, 483
Kup jak 496
Kvarner 13, 177, 313, 337, 340, 408
Kvarnerska provincija 51, 340
Kvarnerski otoci 52, 296, 301

L

Labin 218, 265, 274, 275, 299, 305, 317, 326, 358, 374, 511
Labinština 216, 264, 299
Lanišće 274, 409
Lantari 172
Lastovo 301, 337
Lazi 502, 504
Lebrešnik 46
Ledenice 133, 263
Lepeničko polje 96
Liburnija 135, 136, 263, 336, 394
Lič 49, 126, 416
T iplci 484
Lika 180, 186, 290, 296, 297, 429, 468, 477, 481, 483, 484—486, 488, 492, 493, 506, 536
Lim 312
Limska dolina 305
Lipa 389, 395, 504, 529
Lipovac 531
Lisac 326, 530
Lisina 389, 395
Liščić 504, 529
Litija 43
Lividraga 32
Livno 44, 46
Livorno 27
Lođ 463
Lokve 196, 329, 487, 488, 493—496 ■
Lombardija 13, 413
London 157, 365, 396, 468
Lopača 501
Lošinj 296, 301, 307, 309, 310, 314, 329, 337, 356, 395, 409, 494, 496, 497, 500, 505
Lovran 48, 137, 140, 176, 177, 274, 325, 374, 391, 415, 471, 475
Lož 511
Luban 499—501
Lučići 175, 197, 501
Lučno 43
Lukeži 118, 500
Lupoglav 299, 325
Lužina 384, 433, 506

LJ

Ljubibelj 328, 495
Ljubljana 18, 37, 45, 337, 340, 408, 413, 483, 512, 524, 529, 530
Ljubljanska kotlina 324
Ljubljanska pokrajina 43
Ljubljanska provincija 48, 338
Ljubuški 44

M

Madrid 289
Mađarska 17—19, 21, 28, 37, 40, 43 59, 464
Mala Kapela 295, 483, 486
Male Mune 389
Mali Lošinj 297, 329
Mali Lug 149, 175
Malinska 496
Malo Selo 175
Malovan 46
Mandli 175
Marčana 271
Marčelji 67, 68, 93, 174, 304, 388, 507
Mariniči 164, 167
Marišćina 500
Martinovo 453, 499, 500
Martinšćica 31, 103, 169, 204, 251, 327, 331, 440, 469, 499, 500, 512, 513, 531
Matnišće 504
Matulji 136—138, 217, 274, 325, 326, 366, 385, 470, 531
Mavri 174
Mavrinci 101, 468—471, 500
Meč 45
Medvejci 180
Medulin 142, 217, 271
Međimurje 43, 107, 119, 276, 336
Me ja 67, 327, 328, 448, 494, 495
Miklavič 530
Milano 51, 283, 401
Milanov vrh (Lopača) 90, 180
Milonja 491, 509, 510
Milje 526
Mišac 498
Mlaka 27, 483
Modruš 323
Momjan 523
Moskva 225, 489
Mostar 44
Mošćenica 14
Mošćenička Draga 136, 137, 393, 409
Mošune 314, 323, 433, 490, 505, 508, 510

Motovun 374, 506
Mrkonjićgrad 43
Mrkopalj 49, 126, 129, 130, 134, 310, 314, 329, 453, 488
Mrtvi kanal 14, 24, 383, 512
Mrzle Vodice 98, 124, 130, 175, 193, 327, 331, 456, 494—496, 509
Mučići 531
Mune 299
Musulinski Potok 295

N

Nabrežina 523
Nanos 510
Napulj 178, 321, 322
NDH 40—42, 44—47, 51, 52, 59, 65, 73, 187, 189, 332—335, 338, 339, 343, 344, 347, 466, 468
Nebesa 170
Nedići 500
Neretva 293
Nerezine 297
Neuengame 248
Nikšić 353
Nizozemska 401
Norveška 48
Novaki 271
Nova Gorica 356, 485
Nova Vas 530
Novi Lazi 509
Novi Pazar 43
Novi Sad 21
Novi Vinodolski 30, 45, 49, 51, 73, 126, 133, 146, 199, 203, 234, 291, 292,294, 308, 316, 412, 414, 416, 487
Novo Mesto 482, 490, 522

NJ

Njemačka 21, 45, 47, 48, 51, 59, 64—66, 69, 89, 90, 177, 226, 233, 269, 289, 333, 342, 345, 412, 470, 486, 534

O

Obešnjak 495
Obli vrh 130
Obrov 532
Obruč 326
Odra 463
Ogulin 30, 31, 45, 50, 52, 58, 132, 227, 290, 293, 295, 305, 323, 327, 333, 416, 483, 484, 490
Okrivje 175
Oltari 170
Omišalj 496
Opatija 136, 137, 178, 239, 298, 303, 325, 327, 373, 374, 385, 468, 470
Općine 523
Orehovica 115, 470
Orlac 498
Orlova čuka 43
Osilnica 175, 494, 495, 497, 529
Oslića 533
Osor 310
Ostrovica 327, 328, 494
Ostrožac 484
Oštrac 45
Oštarije 295, 323
Oštri vrh 532
Otočac 314, 483, 486, 487

P

Padova 401
Pag 65, 314 486, 488
Parg 175
Pariz 396, 409
Pašac 66, 92, 117 201, 501, 512
Pazin 18, 135, 216, 274, 276, 299, 313, 317, 325, 359, 362, 374, 391, 469, 507, 535, 536
Pazinsko područje 414
Pazinština 264, 271
Pećine 248, 409
Pehlin 134, 441
Perhutova Draga 175
Permani 137, 531
Peroj 271
Perušić 486
Pescara 178
Petehovac 91
Petrograd 21
Piava 317
Pićan 395
Piramida 445, 450
Pisa 322
Pisarovina 58
Pivka 48, 324, 413, 505, 509, 532—534
Planina 529
Planik 217, 221, 326, 360, 389
Plaše 133, 245, 291, 314, 494, 495
Plaški 295
Platak 66, 170, 326, 496, 498
Plešce 175
Plešišće 504
Pliš 504
Plitvički Leskovac 46
Plomin 13, 312, 409
Plosna 90, 101, 327, 328
Plješevica 46, 483
Po 502
Pobri 510
Podbreg 501
Podgorica 21
Podgrad 503, 504, 507, 510, 531
Podhum 118, 175, 179, 185, 193, 498, 499
Podlapac 484
Podmurvice 383

Podunavlje 54
Podvežica 30, 54, 168, 283, 420
Pol j ice 487
Poljska 413, 463
Pomeranija 463
Ponikve 444
Poreč 247, 317, 325, 374
Poreština 276
Posavina 323, 324
Postojna 325, 509, 510
Posušje 44
Potkilavac 175, 185
Povile 488
Poznanj 463
Praprot 180
Praputnjak 67, 154, 229, 234, 244, 245, 357, 380, 450, 497
Pregarje 510, 532
Prekomurje 43
Preluk 161
Prem 509, 532
Prenj 46
Prešnic 522
Prezid 13, 147, 172, 174, 494, 497, 522
Prhci 175
Prijeboj 46, 486
Prijedor 484
Priluka 46
Primorska Slovenija 402
Pri Orehu 523
Prnibla 66
Pula 13, 85, 216, 217,247, 271, 274,299; 300, 305, 312, 324,325, 332, 362,369, 374, 390, 409, 432,507, 511, 522,529, 535, 536
Pulsko područje 414
Punat (Aleksandrovo) 65, 66, 85, 256, 264, 377

Q

Quebec 464

R

Rab 23, 45, 51, 47, 110, 112, 125, 176—178, 205, 309, 310, 314, 375, 377, 412, 416, 488, 497, 505
Rapallo 23, 52
Raša 13, 511
Ravna Gora 49, 126, 129, 133, 134 293, 310
Ravni 500
Ravnica 175
Ravni Kotari 334
Razloge 175
Rebar 497, 498
Reka 14, 532
Ribari 172
Ribnica 395, 509, 510
Rijeka, javlja se gotovo na svakoj stranici
Rim 142, 189, 302, 321, 322, 324, 396, 414, 425
Risnjak 193
Rječina 13, 14, 83, 124, 292, 300, 306, 331, 383, 396, 407, 409, 491, 492, 498——502, 506, 507, 512, 515, 516
Roč 312, 325
Rogozno 45
Rovinj 264, 269, 276, 317, 374
Rovinjština 216, 299
Rožena 96
Rožmanići 107, 109
Rubeši 68, 174, 206, 254
Rukavac 137, 395, 510
Rumunjska 37, 413
Rupa 512, 529—531
Rusija 21, 52, 232, 233, 402

SAD 21, 29, 31, 395, 408, 525
Samobor 43
Sandžak 46
Sanski Most 43
Sarajevo 44, 87
Saršoni 67, 68, 164, 175, 501
Savičent 174
Selca 39, 74, 133, 296, 308
Semići 220
Senj 45, 48, 49, 51, 116, 129, 132, 146, 209, 228, 234, 236, 289, 291—294, 316, 323, 333, 416, 467, 483, 484, 486—488, 496
Severinska županija 16
Sežana 522
Sicilija 226, 233, 235, 236, 321
Sinj 333
Sisak 44
Skalnica 500, 503, 531, 532
Skočaj 384
Skopje 37
Skvažići 501
Slavonija 16, 17
Slovenica 323
Slovenija 14, 38, 43, 58,125, 193, 235, 261, 269, 274, 289, 310 323,400,409, 468, 537
Slovensko primorje 52,53, 270, 272, 277, 329, 332, 394, 398, 465,484,494, 536
Slunj 46, 486, 488, 489, 490
Snježnik 130, 141, 170 193, 216, 325, 389, 395, 483, 484, 505, 506, 509
Soboli 327, 447
Soča 317, 484, 490, 522—525, 535
Sokoli 149, 175
Solun 37
Spinčići 164, 174, 254

Split 44, 48, 324, 353, 520
Srbija 43 115 ,235, 385, 537
Srdoči 69, 206
Sredozemlje 14, 48, 356, 407, 464
Sroki 67, 68, 254
Srpske Moravice 49, 130, 296, 529
SSSR 37, 65, 69, 89, 90, 232, 241, 326, 402
Staljingrad (Volgograd) 225, 226
Starada 393
Starčev vrh 45
Staretina (planina) 46
Stari Laz 496
Stari Trg 505, 509, 522
Starod 531
Stelnik 494
Stolice 426
Straševac 197
Strmac 511
Strumica 37
Studena 501
Suho 498, 503, 506, 507
Sušak, javlja se gotovo na svakoj stranici
Sušački kraj 130
Sušačka luka 84
Sutjeska 226
Sv. Ana 499
Sv. Barbara 115, 245
Sv. Jelena 510
Sv. Katarina 515—517, 529, 531
Sv. Nedelja 299, 511
Sv. Ivan 395
Sv. Kuzam 30, 154, 245
Sv. Marko 45
Sv. Matei 174, 343, 468, 498
Sv. Rok 523
Sv. Vincent 393
Svib 494, 497

Š

Šapjani 504, 505, 529—531
Šar (planina) 43
Šator (planina) 46, 487
Šembije 509, 534
Šent Peter (Pivka) 137, 491, 509
Šibenik 44, 324, 333
Široki Brijeg 44
Široki rt 504
Škrebutnjak 85
Škrlievo 49, 126, 130, 154, 169, 202, 234, 236, 245, 327, 354, 356, 381, 413, 489, 498
Škurinje 138, 142, 169, 384, 452
šmrika 45
Španjolska 42
šmćunak 495
Štajerska 17, 43
Štelnik 494
Štimčev vrh 91
Šuica 46
Šumber 265
šušnjevica 409
Švicarska 420

T

Tarnov 463
Teheran 408
Tinjan 271, 374
Tirol 22, 332, 338
Točila 328, 498
Tolmin 492
Tominje 531, 532
Tomislav Grad (Duvno) 46
Topolac 532
Topolove 93, 104
Tounj 46
Trava 167
Travnik 98, 101, 123, 180
Trebestin vrh 495
Trepča 43, 44
Tribalj 126, 133, 314
Trnovica 206, 367, 512
Trnovski gozd 490
Troglav 46
Trogir 52
Trsat 9, 13, 14, 17, 38, 69, 70, 91, 102, 115, 147, 168, 247, 248, 337, 338,366, 382, 445, 451, 488, 498, 499, 511, 513
Trst 15, 21, 22, 42, 52, 140, 210, 239, 264, 267—269, 283, 284, 299, 300, 305, 312, 324, 325, 331, 332, 340, 361, 367—369, 384, 387, 389, 395, 400, 401, 408,409, 413, 416, 420, 452, 456, 468, 483,484, 490, 493, 501, 503, 504, 506, 507,510, 519, 523, 524—527, 528, 532, 535, 536
Trstenik 504
Tršćanski zaljev 338, 408
Tršće 149, 202
Tržič 514, 522—524
Tuhobić 85, 86, 91—93, 96—104, 124, 125, 130, 131, 138, 158—170, 172, 349, 367, 405, 432
Tuk 328, 331
Turnić 498
Turska 21
Tuzla 44

U

Učevac 498
Učka 13, 135—137, 141, 178, 303, 325, 326, 373, 389, 409, 491, 506
Udbina 48, 483, 484
Udine 185
Ugarska 16, 19
Ugarsko primorje 16
Ukrajina 413

Umag 316
Una 15, 483, 484, 489

V

Valtura 271
Vardar 37
Vareš 44
Varšava 463
Vatikan 42
Velebit 295, 488, 489
Velika Britanija 18, 336, 395, 463—465, 527
Velika Kapela 194, 296
Velika Kladuša 225
Veliki Lošinj 297
Veliki Tomac 45
Velo brdo 529, 531
Veljun 505
Venecija 401, 413
Veprinac 14, 137, 484, 503, 510
Verona 501
Vežica 69, 167, 168, 204, 247, 248
Vinež 264
Vinica 46
Vinodol 73, 413
Vipava 483
Vis 356, 468
Visad 529
Visla 463
Viševica 91
Viškovo 67
Višnjan 305
Vitoševo 498
Vode 149
Vodice 312
Vodnjan 271
Vojnić 58
Vojskovo 498
Vojvodina 17
Volarija 507
Volosko 137, 140, 510
Vrana 90
Vran planina 46
Vranj 523
Vrata 49, 126, 234, 244, 245, 374
Vrbovsko 45, 52, 58, 293, 323, 416
Vrgin Most 58
Vrh 43
Vrhovine 39, 488
Vršće 167

Z

Zabiče 491, 530, 532
Zadar 22, 276, 301, 324, 334, 336, 456, 493
Zagon 488
Zagreb 10, 13, 17, 20, 23, 25, 26, 39—42, 50, 51, 59, 63—66, 88, 90, 94, 96, 102—105, 129, 131, 135,322, 326,333, 342, 344, 347, 348, 373,392, 423,432, 486, 503
Zamet 54, 68, 77, 78, 116,164, 168,169, 172, 284, 383, 387, 388,453, 457,458, 479, 481, 518
Zastene 494
Zavrh 234
Zidani Most 468
Zlobin 97, 244, 245, 314, 328, 357, 494, 495, 509
Zoretići 498—500
Zrinski 500, 531
Zvir 125, 126

Ž

Žabica 383, 504
Žakalj 512
Žejane 299, 389
Žeja 509
Željezna Vrata 389, 504
Židovje 501, 531
Žminj 311, 374
Žnidovec 323
Žrd 85, 90, 101
Žuta Lokva 294, 487
žužemberg 482

S A D R Ž A J

Strana

Predgovor 7
Uvod 13

P O G L A V L J E I

SUŠAK I RIJEKA NAKON SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 37

Aprilski rat i kapitulacija.....37
Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske.....40
Podjela Jugoslavije između fašističkih agresora.....42
»Rimski ugovori« između Kraljevine Italije i NDH.....44
Organizaciona struktura okupacione vojne i civilne vlasti.....47
Djelatnost okupacione vlasti.....52
Denacionalizacija stanovništva.....52
Pljačka državne, društvene i privatne imovine.....56
Prve represivne mjere okupatora.....59

P O G L A V L J E II

POKRETANJE I RAZVOJ NARODNOOSLOBODILAČKEBORBE 1941. . . . 63

Političke i organizacione pripreme za oružanu borbu.....63
Djelatnost OK KPH za Hrvatsko primorje i organizaciono jačanje Partije 63
Djelatnost organizacija KPH na otoku Krku.....66
Djelatnost organizacija KPH u kotaru Sušak.....66
Djelatnost KPH u Kastavštini.....67
Djelatnost KPH u Sušaku.....68
Formiranje novog OK KPH za Hrvatsko primorje.....72
Formiranje organizacije KPH u Rijeci 1941. 74
Formiranje prvog rukovodstva KPH za Rijeku.....77

Početak i razvoj oružane borbe.....83
Prikupljanje oružja i municije.....84
Formiranje Odbora Jedinstvene narodnooslobodilaake fronte u Sušaku 86
Formiranje prvih partizanskih logora i jedinica.....89
Razbijanje partizanske čete »Božo Vidas — Vuk« 95
Kritički osvrt na rad čete.....i • 98
Zbrinjavanje partizanskih boraca s Tuhobića 101

Oportunizam i frakcionaštvo u rukovodstvu partije.....103
Oportunizam u OK KPH za Hrvatsko primorje 103
Prva mjesna (proširena) partijska konferencija Sušaka.....106

Strana

Raspuštanje organizacije KPH Sušaka i rad na konsolidiranju Partije na anektiranom području ... 109

Idejno-politički i propagandni rad ... 114

Počeci izdavačke djelatnosti ... 114

Sadržaj i značenje »Primorskog vjesnika« 1941 ... 117

P O G L A V L J E I I I

REORGANIZACIJA KPH I UTEMELJENJE POLITIČKE I VOJNE OSNOVICE NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA (do sredine 1942. godine) ... 123

Razvoj oružane borbe zimi 1941/42 ... 123

Osnivanje Sušačko-kastavske čete ... 123

Uvjeti za život i aktivnost jedinica ... 126

Prodor KPH u Liburniju i organizaciono jačanje Partije u Rijeci i Sušaku 135

Formiranje Komiteta KPH za Liburniju ... 135

Daljnje jačanje NOP-a i KPH u Rijeci ... 138

Osnivanje Mjesnog komiteta KPH za Sušak ... 143

Stanje KPH na području kotara Čabar ... 147

Vojno-politička situacija u kotaru Sušak sredinom 1942 ... 150

Rad organizacija i rukovodstava KPH na mobilizaciji novih boraca . . 150

Odnos građanskih stranaka prema NOB ... 155

Snabdijevanje partizanskih jedinica i stanovništva . . '... 157

Problem prehrane i snabdijevanja vojnih jedinica ... 157

Rad organa narodne vlasti i odbora NOF-a na prikupljanju materijalne pomoći ... 160

Organizacija prikupljanja, smještaja i otpremanja materijalnih dobara jedinicama i ustanovama NOV ... 165

Teror i zločini okupatora ... 170

Progoni i hapšenja ... 170

Masovni zločini vojnih snaga okupatora ... 173

Koncentracioni logo ni i kolonizacija anektiranog područja Hrvatskog primorja ... 176

Osnivanje civilnih logora za smještaj ugroženog stanovništva 178

P O G L A V L J E IV

NAPORI KPH U PREVLADAVANJU PREPREKA I KRIZA U JAČANJU NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA (do kraja 1942. godine) ... 183

Vojno-politička situacija u ljeto 1942 ... 183

Ofenzive okupatorskih snaga i njihove posljedice ... 183

Aktivnost građanskih stranaka i reakcionarnih grupa ... 186

a) Aktivnost četnika ... 187

b) Aktivnost HSS-a ... 191

Reorganizacija i formiranje novih jedinica NOV ... 192

Rad rukovodstava i organizacija KPH....196
Partijske konferencije i savjetovanja....196
Rad KK KPH i MK KPH za Sušak....200
Rad KK KPH za Kastav....206
Stanje organizacija KPH i NOP-a na Krku....208
Jačanje snaga NOP-a u Rijeci....209
Prenošenje oružane borbe na područje Istre....214
Formiranje bataljona »Vladimir Gortan«....214
Osnivanje i djelovanje Prve istarske partizanske čete....216

POGLAVLJE V

BORBA ZA DALJNJE JAČANJE I ŠIRENJE POLITIČKE I VOJNE OSNOVICE NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA (do kapitulacije Italije) 225
Reorganizacija jedinica NOV i mobilizacija novih boraca....225
Formiranje 13. primorsko-goranske divizije....225
Rad partijskih i vojnih rukovodstava na mobilizaciji novih boraca....229
Konfrontacija progresivnih i reakcionarnih snaga....232
Odnos prema ratnim saveznicima....232
Djelovanje reakcionarnih snaga....233
Pad fašizma i pokušaj reakcionarnih snaga da preuzmu vlast....237
Politički rad i organizacioni razvoj KPH....240
Rad KPH u kotaru Sušak....240
Djelatnost organizacija KPH u Sušaku....246
Djelatnost KPH u kotaru Kastav....252
Djelatnost KPH na otoku Krku....256
Djelatnost KPH u Rijeci....257
Veze s KP Italije d formiranje MK KPH u Rijeci....263
Konsolidacija KPH i NOP-a u Istri....271
Idejno-politički i propagandni rad....278
Izdavačka djelatnost....278
Nabava štamparskog materijala i rad na raspačavanju štampe....282

POGLAVLJE VI

KAPITULACIJA ITALIJE [RASPLAMSAVANJENARODNOOSLOBODILACKE BORBE....289
Borba za oslobođenje Hrvatskog primorja i Istre....289
Razoružanje talijanskih vojnih snaga....289
Razbijanje četničkih jedinica i štabova....295
Oslobođenje Istre....298
Mogućnosti oslobođenja Rijeke....301
Djelatnost političkih i vojnih organa na mobilizaciji novih boraca za NOV i prikupljanju materijalnih dobara....307
Formiranje novih i popuna postojećih jedinica NOV....307
Izvlačenje materijalnih dobara iz oslobođenih krajeva....314

P O G L A V L J E V I I

OFENZIVA NJEMAČKIH ORUŽANIH SNAGA 1 NJENE POSLJEDICE . . 32!

Formiranje okupacionog područja »Jadransko primorje« **.....321**
Intervencija njemačkih oružanih snaga prije i poslije kapitulacije Italije 321
Ponovna okupacija Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara . . . 324
Iskustva i pouke..... 329
Rijeka i Istra u planovima zaraćenih strana..... ... 332

Organizacija upravno-političkog aparata pod Njemačkom okupacijom . **. 339**
Policijske i obavještajne snage Nijemaca i kvislinga.....339
Organizacija administrativno-upravnog aparata.....343

Rad KPH na prevladavanju političke i organizacione krize nakon Njemačke ofenzive **..... . 348**
Politička situacija na teritoriju »Upravnog povjereništva za Sušak i Krk« 348
Djelatnost organa kvislinške vlasti.....351
Organizaciono sređivanje i jačanje KPH i antifašističkih organizacija . . 354
Reorganizacija KPH i antifašističkih organizacija u Istri.....358
a) Formiranje Oblasnog komiteta KPH za Istru..... 361
Političke prilike i razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Rijeci . . . 363
a) Formiranje, borbe i razbijanje Riječkog bataljona.....365
b) Konsolidacija narodnooslobodilačkog pokreta u Rijeci poslije njemačke ofenzive..... 367

P O G L A V L J E VIII

NARODNOOSLOBODILACKI POKRET U UVJETIMA NJEMAČKE OKUPACIJE 373

Politička i organizaciona djelatnost na području »Upravnog povjereništva za Sušak i Krk« **.....373**
Teritorijalne promjene..... 373
Politička situacija i odnosi progresivnih i reakcionarnih snaga . . . 374
Rad na jačanju Jedinstvene r.arodnooslobodilačke fronte.....378
Organizaciono stanje KPH..... 380

Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Rijeci **.....382**
Rad KPH na političkom i organizacionom jačanju.....382
Organizaciono stanje i rad SKOJ-a, AFŽ-a i NOO-a.....385
Formiranje i rad Okružnog komiteta KPH za Rijeku.....388

Idejno-politički, međunacionalni i klasni aspekti NOB **.....392**
Borba protiv autonomaša.....394
Borba protiv nacionalizma i šovinizma.....397
Odnosi s KP Italije.....398
Klasna suština NOB.....404

Pripreme za iskrcavanje Anglo-američkih snaga na područje Istre i Hrvatskog primorja **.....407**
Pripreme Nijemaca 408

Strana
Pripreme domaćih kvislinga ... 411
Pripreme KPH i antifašističkih organizacija ... 414

P O G L A V L J E IX

OBLICI I METODE BORBE I OTPORA STANOVNIŠTVA IZVAN JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE ... 419

Politički rad u uvjetima režima novog okupatora ... 419
Masovnost otpora ... 420
Značenje konspiracije u ilegalnom radu ... 421
Držanje pred neprijateljem ... 424

Neki oblici aktivnosti građana ... 425
Prikupljanje podataka o neprijatelju i njegovim aktivnostima . . . 426
Nabava dokumenata za slobodno kretanje ... 430
Liječenje ranjenika i bolesnika ... 431

Slabljenje neprijateljskog i jačanje vlastitog ekonomskog potencijala . . 433
Sabotaže ... 434
Diverzije ... 436
Mjere za čuvanje materijalnih dobara ... 441

Formiranje borbenih grupa i njihovi zadaci ... 442
Specifičnost uvjeta borbe u naseljenim mjestima ... 442
Napadi na kasarne, ustanove i druge objekte ... 445
Napadi na neprijateljske jedinice i patrole ... 446
Kažnjavanje domaćih izdajnika i najopasnijih agenata ... 449
Otmice ... 454
Glavne psihofizičke i karakterne osobine ilegalnih političkih radnika i boraca u okupiranim gradovima ... 457

P O G L A V L J E X

OSLOBOĐENJE ... 463

Vojne i političke pripreme za konačno oslobođenje ... 463
Vojno-politička situacija u Evropi i Jugoslaviji početkom 1945. . . . 463
Planovi i akcije reakcionarnih snaga ... 465
a) Planovi i postupci četnika ... 467
b) Raspad domobranskih jedinica ... 468
Pripreme Nijemaca za rušenje objekata ... 470

Pripreme KPH, Antifašističkih organizacija i organa narodne vlasti za oslobođenje ... 471
Organizaciono stanje i djelatnost KPH i antifašističkih organizacija Sušaka ... 471
Djelatnost KPH u Rijeci i Istri ... 473
Osnivanje Talijanske unije za Istru i Rijeku ... 477
Pripreme organa narodne vlasti za oslobođenje ... 479
Pripreme za oružanu borbu u Rijeci i zaštitu objekata od rušenja . . 480

Borbe za oslobođenje Like i Hrvatskog primorja 481
Formiranje 4. armije i njen zadatak 481
Borbe za oslobođenje Like 484
Oslobođenje dijela Hrvatskog primorja i otoka 487
Riječka bitka 488
Značaj razbijanja 15. planinskog korpusa 488
Operacijski plan 4. armije za riječku bitku 489
Odnos snaiga u ljudstvu i tehnici između 4. armije i 97. neprijateljskog korpusa 490
Razbijanje neprijatelja na liniji Lokve — Kraljevica 494
Boj za Sušak 497
Borbe 19. divizije na desnoj obali Rječine 500
Borbe na centralnom dijelu fronte 4. armije 502
a) Borbe 13. i 43. divizije (prvi boj za Klanu) 503
b) Uvođenje u borbu 26. divizije (drugi boj za Klanu) 504
Proboj fronte i okruženje glavnih snaga 97. korpusa 508
Rušenje objekata i mogućnost njihove zaštite 512
Oslobođenje Trsta 522
Oslobođenje Rijeke 529
a) Stezanje obruča oko okruženog neprijatelja 529
b) Pokušaj proboja 97. korpusa iz okruženja 529
c) Oslobođenje Rijeke 3. maja 1945 531
Borbe za Ilirsku Bistricu 532
Kapitulacija 97. korpusa 534
Zaključak 537
Prilozi 543
španjolski borci s područja općine Rijeka 545
Članovi KPJ 1941. godine poginuli u NOB 1941—1945 546
Članovi SKOJ-a 1941. godine poginuli u NOB 1941—1945 547
Nosioci »Partizanske spomenice 1941« 548
Izvori i literatura 550
Slikovni prilozi I
Skraćenice 557
Kazalo osobnih imena 559
Kazalo geografskih imena 572

I z d a v a č

CENTAR ZA HISTORIJU RADNIČKOG POKRETA I NOR ISTRE, HRVATSKOG PRIMORJA 1 GORSKOG KOTARA — RIJEKA

Za izdavača:

IVO KOVAČIĆ

O p r e m a:

BOSKO KONČAR

F o t o g r a f i j a:

MILJENKO SMOKVINA

L e k t u r a:

Mr. VASO ĆEKLIĆ

K o r e k t u r a:

MLADEN DERANJA

S t r o j n i s l o g:

PASKO RAJČIĆ

P r e l o m:

KARL STRIEBL

T i s a k i u v e z:

»TIPOGRAF« — RIJEKA

CEMO PODIĆI NAŠE
KULTURNE, USTANOVE, N

Iz govora mar

prigodom posjete RIJEC